

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ



ΤΟΜΟΣ 24^{ος}

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2004

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ
ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ - ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Πρόεδρος

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ
Καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Μέλη

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ
Καθηγητής Τμήματος Φιλολογίας

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΓΛΑΒΙΝΑΣ
Καθηγητής Τμήματος Θεολογίας

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΕΛΕΝΗΣ
Καθηγητής Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΑΚΟΣ
Καθηγητής Τμήματος Νομικής

BYZANTINA

ANNUAL REVIEW OF THE BYZANTINE RESEARCH CENTRE
ARISTOTLE UNIVERSITY OF THESSALONIKI

ADMINISTRATIVE COUNCIL - EDITORIAL COMMITTEE

President

Prof. Dr. AL. STAVRIDOU-ZAFRAKA
Faculty of History and Archaeology

Members

Prof. Dr. V. KATSAROS
Faculty of Philology

Prof. Dr. A. GLAVINAS
Faculty of Theology

Prof. Dr. G. VELENIS
Faculty of History and Archaeology

Prof. Dr. G. P. NAKOS
Faculty of Law

BYZANTINA

24

2004

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
ΑΡΧΙΜ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΤΣΟΡΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, Ο Ανδρέας Κρήτης (660-740) και ο πιθανός χρόνος συγγραφής του Μεγάλου Κανόνος (CPG 8219)	7
ΟΔΥΣΣΕΑ ΛΑΜΨΙΔΗ, Πολυσύλλαβες προθέσεις στη Σύνοψη Χρονική του Κωνσταντίνου Μανασσή	43
ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Παρατηρήσεις στη Vita Atheniensis του Κοσμά του Μελωδού	57
ΜΑΡΙΑΣ ΚΑΛΑΤΖΗ, Σημείωση για το εγκώμιο στον μεγαλομάρτυρα Γεώργιο του Γεωργίου Ακροπολίτη	129
ΑΝΔΡΕΑ ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑ, Ο πραίτωρ του δήμου / των δήμων	133
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Θεσμικές σχέσεις και στάδια ενσωμάτωσης των σλαβικών πληθυσμών στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατά το δεύτερο μισό του 7ου αιώνα	167
ΣΤΑΥΡΟΥ Γ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Προσωπογραφικά της Κομνήνειας περιόδου Α': ο πρωτονωβελίσσιμος και μέγας δούκας Κωνσταντίνος Ώπος	219
ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, Το πρόβλημα της «μοναστικής μεταρρύθμισης» στο ύστερο Βυζάντιο	233
ΚΟΣΜΑ Σ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, Η επιμελητεία του στρατού κατά τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους (1204-1453)	289
ΖΑΧΑΡΙΑ Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗ, Η Gardia equestris στη μεσαιωνική Κω (1472)	315
ΣΤΥΛΙΑΝΗΣ ΣΤΑΒΕΛΑ, Τα καταλύματα εμπορών στη βυζαντινή και βενετοκρατούμενη Κρήτη	331
ΜΑΓΔΑΛΗΝΗΣ ΠΑΡΧΑΡΙΔΟΥ-ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ, Τρεις παίδες εν καμίνω: επισημάνσεις στην πρωτοχριστιανική εικονογραφία του θέματος	341
ΣΤΑΥΡΟΥ Γ. ΓΟΥΛΟΥΛΗ, Η συλλογή των γλυπτών του Λαύσου και η διήγηση των «Παραστάσεων» (αρ. 64) για τους επτά Αθηναίους φιλοσόφους: νέα ερμηνευτική προσέγγιση	353
ΜΙΧΑΛΗ ΚΑΠΠΑ, Το εγχόλπιο-λειψανοθήκη του Κρατικού Μουσείου Ιστορίας και Πολιτισμού της Μόσχας	409

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΣΑΝΤΗΛΑ, Εικόνα της μονής Καρακάλλου με τον ένθρονο Χριστό, τους Αποστόλους και την ετοιμασία του Θρόνου	435
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, Οι μεσαιωνικές οχυρώσεις της υπαίθρου της Ρόδου με βάση το χειρόγραφο και την εικο- νογράφηση του J. Hedenborg (1854) καθώς και τις εντυ- πώσεις άλλων περιηγητών του 19ου αιώνα	471
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ	517
ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΕΣ	557
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥ- ΝΩΝ	563

Ο ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΡΗΤΗΣ (660-740) ΚΑΙ Ο ΠΙΘΑΝΟΣ ΧΡΟΝΟΣ
ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΚΑΝΟΝΟΣ (CPG 8219)

1. Εισαγωγικά

Ο Ανδρέας Ιεροσολυμίτης, αρχιεπίσκοπος Κρήτης, θεωρείται ένας από τους σπουδαιότερους συγγραφείς και υμνογράφους της Εκκλησίας¹. Ο χρόνος δράσεως και ακμής του συνήθως τοποθετείται από τα τέλη του 7ου έως και το πρώτο μισό του 8ου αι.² Η πρώτη χρονολογικώς πηγή, η οποία παραμένει και βασική για τη ζωή και τη δράση του Ανδρέα είναι ο

1. Γενική βιβλιογραφία: Σ. Ευστρατιάδης, Ανδρέας Κρήτης ο Ιεροσολυμίτης, Νέα Σιών 29 (1934) 684-688, 30 (1935) 3-10, 147-153, 209-217, 269-274. — Π. Χρήστου, Ο Μέγας Κανών του Ανδρέου Κρήτης, Γρηγόριος ο Παλαμάς 33-34 (1950-1951) [= Θεολογικά Μελέτηματα, έκδ. ΠΙΠΜ], Θεσσαλονίκη 1982, σ. 231-275. — Του ίδιου, Ελληνική Πατρολογία, Ε', σ. 486-490, 650-652. — Ν. Τωμαδάκης, Η Βυζαντινή Υμνογραφία και Ποίσις, σ. 182-210. — Θ. Δετοράκης, Οι άγιοι της πρώτης βυζαντινής περιόδου, σ. 82-86. — Του ίδιου, Βυζαντινή Υμνογραφία, Ηράκλειο 1997, σ. 82-86. — Του ίδιου, Βυζαντινή Φιλολογία. Τα πρόσωπα και τα κείμενα, Β', Ηράκλειο Κρήτης 2003, όπου και η πρόσφατη βιβλιογραφία. — Θ. Ζήσης, Ανδρέας Κρήτης, Ιεροσολυμίτης, ΕΕΘΣΑΠΘ / Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας 4 (1995) 9-19. — S. Vailhè, Saint André de Crète, EO 5 (1901/1902) 378-387. — J. Szöverffy, A Guide to Byzantine Hymnography, II, Brookline - Leyden 1979, σ. 7-10. — M.-F. Auzépy, La carrière d'André de Crète, σ. 12. — Nasrallah, R. Haddad, Histoire du mouvement littéraire dans l'église melchite du V au XX siècle, II, I, Damas 1996, σ. 104-110. — A. Každan, The History of Byzantine Literature, σ. 37-54. — L. Brubaker, J. Haldon, Byzantium in the Iconoclast Era (ca 680-850): The sources. An Annotated Survey [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs, v. 7], Aldershot 2001, σ. 244-245, 261-262. Για τις βυζαντινές και μεταβυζαντινές ερμηνείες του Μ. Κανόνος, βλ. Α. Giannouli, Der Kommentar des Akkakios Sabaites zum Großen Kanon des Andreas von Kreta. Studien zur Überlieferung und Quellen. Text auf der Basis des Codex Athous Dionysiou 268, (ανεκδ. διδ. διατριβή), Wien 1997. — Της ίδιας, Die Kommentartradition zum Grossen Kanon des Andreas von Kreta: Einige Anmerkungen, JÖB 49 (1999) 143-159. — Της ίδιας, Βυζαντινές και μεταβυζαντινές ερμηνείες του Μεγάλου Κανόνος, στα Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου προς τιμήν καί μνήμην του έν αγίοις πατρός ήμών Άνδρέου άρχιεπισκόπου Κρήτης του ύμνογράφου, Μυτιλήνη Ιούλιος 2003, έκδ. Ι. Μητρόπολη Μυτιλήνης, υπό έκδοση. Από τη θέση αυτή ευχαριστώ τη δρ Α. Γιαννούλη για τη φιλόφρονα διάθεση να μου παραχωρήσει τα ενδιαφέροντα σε εμέ κεφάλαια της διατριβής της καθώς επίσης το προς δημοσίευση άρθρο της στον παραπάνω τόμο, του οποίου δυστυχώς αγνώω τις λοιπές, προφανώς ενδιαφέρουσες, εισηγήσεις καθότι θα δημοσιευθεί εντός του 2005. Ακόμη ευχαριστώ τον καθ. κ. Β. Κατσαρό για την υπόδειξη της παραπάνω διατριβής.

2. A. Každan, History of Byzantine Literature, σ. 37-38.

Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀνδρέου τοῦ Ἱεροσολυμίτου, ἀρχιεπισκόπου γενομένου Κρήτης, ἀπὸ τον Νικήτα πατρίκιου καὶ κυέστορα³.

Στην πολύχρονη δράση του συναντώνται ὁ κόσμος των Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ χριστιανικός καὶ μοναχικός βίος τοῦ χαλιφάτου καὶ τῆς αυτοκρατορίας, ἡ ὀρθοδοξία καὶ ἡ αἵρεση καὶ ὅλες οἱ μεγάλες προσωπικότητες τοῦ 8ου αἰ., ὁ Βαρδάνης-Φιλιππικός, ὁ Λέων Γ' Ἰσαυρος καὶ ὁ Γερμανὸς Κυζίκου, μετέπειτα πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Με τὸν τελευταῖο ἀντιμετώπισαν ἀπὸ κοινού ὅλα τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς εποχῆς τους, δηλ. τὴν επαναφορά τοῦ Μονοθελητισμοῦ τὸ 712 ἀπὸ τον αυτοκράτορα Βαρδάνη-Φιλιππικό καὶ τὴν ἐκκρήξη τῆς Εὐκονομαχίας τὸ 726⁴.

Τὸ παρὸν ἀρθρο δὲν φιλοδοξεῖ νὰ διεξέλθει τὰ πολλὰ ἐπιμέρους προβλήματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Βίου Ἀνδρέα Κρήτης, ἀλλὰ μόνον ὅσα σχετίζονται με τὸν χρόνο συνθέσεως τοῦ Μ. Κανόνος.

2. Ὁ Βίος τοῦ Ἀνδρέα Κρήτης καὶ ἡ αἰτία ἀφίξεώς του στὴν Κωνσταντινούπολη

Κατὰ τὸν Βίο του, ὁ Ἀνδρέας γεννήθηκε στὴ Δαμασκὸ περί τὸ 660. Μετὰ τὰ ἐγκύκλια γράμματα ἐκάρη μοναχὸς ἀπὸ τον Θεόδωρο, τοποτηρητὴ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου των Ἱεροσολύμων (674-686) καὶ εἰσήλθε στὶς τάξεις των νοταρίων τοῦ Πατριαρχείου⁵. Σὲ κάποιον χρόνο μετὰ τὴν

3. BHG³ 113. — Βλ. Βίος. Ἀκόμη γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Munich 1959, σ. 500, 561. — Ν. Τωμαδάκης, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ Ποίησις*, σ. 184-186. — Α. Καζάν, *History of Byzantine Literature*, σ. 37. Γιὰ τὸν χρόνο συνθέσεως τοῦ Βίου δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία στους μελετητές· ὁ Θ. Δετοράκης, *Οἱ ἅγιοι τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου*, σ. 161, υποθέτει ὅτι ὁ συγγραφέας Νικήτας πατρίκιος καὶ κυαίστωρ, ἐλάχιστος γνωστός, εἶναι σύγχρονος τοῦ Φωτίου, καὶ τὸν ἐντάσσει στὸν 9ο αἰ.· ὁ L. G. Westerink, *Nicétas magistros, lettres d'un exilé* (928-946), Paris 1973, σ. 45-46, δέχεται ὅτι συγγραφέας δὲν εἶναι ὁ Νικήτας Μάγιστρος καὶ συνεπῶς προτείνει προγενέστερη εποχὴ, μέσα 8ου αἰ.· τὴν ἀποψη αὐτὴ δυσκολεύεται νὰ δεχθεῖ ὁ I. Ševčenko, *Hagiography of Iconoclast Period*, στὸ *Iconoclasm*, A. Bryer, J. Herrin (ἐκδ.), Birmingham 1977, σ. 127 σημ. 105b. Ἡ M.-F. Auzépy, *La carrière d'André de Crète*, σ. 2, δέχεται τὴν εποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου Ε' (741-751). Ἡ μὴ ἀναφορὰ εὐκονομαχικῶν προβλημάτων στὸν Βίο κάνει τοὺς Grubaker - Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era* (ca 680-850), ὅ.π., σ. 206 νὰ κλίνουν πρὸς μιὰ πρόωγη εποχὴ συντάξεως τοῦ Βίου· βλ. καὶ παρακάτω σημ. 139. Σημασία πάντως ἔχει ὅτι ὅλες οἱ προσπάθειες χρονολογήσεως εἶναι κατ' ἐκτίμηση, ἐπειδὴ βασιζοῦνται στὴν ἐρμηνεία των εσωτερικῶν στοιχείων τοῦ Βίου καὶ γι' αὐτὸ ποικίλλουν. Στὴ βιογραφία τοῦ Νικήτα βασιζοῦνται καὶ τὰ μεταγενέστερα μνηολόγια ἢ ἐγκύμια, δίχως νὰ προσθέτουν κάτι περισσότερο· Α. Καζάν, *The History of Byzantine Literature*, σ. 37 σημ. 5. Γιὰ τὶς ἐπιπλέον εἰδήσεις των συναξαριστῶν, βλ. Ν. Τωμαδάκης, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ Ποίησις*, σ. 183-189. — Θ. Δετοράκης, *Οἱ ἅγιοι τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου*, σ. 166-167. — Θ. Ζήσης, *Ἀνδρέας Κρήτης*, ὅ.π., σ. 11-15.

4. Βλ. παραπάνω σημ. 3 καὶ παρακάτω σημ. 141.

5. Μετὰ τὴν κατάληψη των Ἱεροσολύμων ἀπὸ τους Ἀραβες τὸ 632 καὶ τὸν θάνατο τοῦ

Στ' Οικουμενική Σύνοδο (681), ο Ανδρέας απεστάλη από την αραβοκρατούμενη Ιερουσαλήμ, μετά και δύο εὐλαβῶν γερόντων, στην Κωνσταντινούπολη, ως αντιπρόσωπος του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων, προκειμένου να κομίσουν κάποια έγγραφα, ἡγουν τὴν ὁμολογίαν πίστεως, στον αυτοκράτορα. Η επιτροπή όμως, όταν ἀφίχθηκε στη Βασιλεύουσα, έγινε δεκτὴ ἀπὸ τον διάδοχο του Κωνσταντίνου Δ', Ιουστινιανό Β', ἐπειδὴ ἐν τῷ μεταξύ εἶχε ἐπισυμβεῖ ὁ θάνατος του πρώτου, δηλ. μετὰ το 685⁶. Ο Νικήτας ἀφήνει να ἐννοηθεῖ, καὶ ἐκτοτε ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τους μεταγενεστέρους ἐγκωμιαστές καὶ ιστορικούς, ὅτι ἡ ἀποστολὴ τῆς ἀντιπροσωπείας οφείλεται στη βραδύτητα τῆς ἐκκλησίας των Ιεροσολύμων να ἐπικυρώσει τις ἀποφάσεις τῆς Στ' Οικουμενικῆς Συνόδου, ἡ ὁποία, ἀγνώστο γιὰ ποιο λόγο, πιθανόν ἐξαιτίας των δυσχερειῶν που προέκυψαν ἀπὸ τὴν αραβικὴ κατοχὴ, δὲν μπόρεσε ἐγκαίρως να στείλει τὴν ἐπικύρωση καὶ ἐτσι ἐφθάσε μετὰ το 685⁷. Τὶ νόημα ὅμως θα εἶχε μιὰ τέτοια ἐνέργεια του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων τέσσερα χρόνια μετὰ το κύριο γεγονός, ἐκτὸς φυσικὰ ἀν πρόκειται γιὰ κάτι ἄλλο. Ο Καζдан, τέλος, κατὰ νοεὶ ὅτι ὁ Νικήτας δηλώνει πὼς ὁ Ανδρέας ἀντιπροσώπευσε τὸν Θεόδωρο στὴν Στ' Οικουμενικὴ σύνοδο, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ στὴ συνέχεια προσπαθεῖ να ἐξηγήσει τις δυσκολίες που προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐναρμόνιση με τις ἄλλες ιστορικές πηγές⁸.

Ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν φαίνεται ἀναγκαία μιὰ παρόμοια ἐνέργεια του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων σύμφωνα με τὰ ἔθιμα τῆς ἐποχῆς, διότι κατὰ τὴν Στ' Οικουμενικὴ σύνοδο τὸν ἐμπερίστατο θρόνο τῆς Ἀγίας Πόλεως ἐκπροσώπησε καὶ υπέγραψε τις ἀποφάσεις ὁ ἀντιπρόσωπος του τοποτηρητῆ του πατριαρχικοῦ θρόνου, πρεσβύτερος Γεώργιος⁹, ὁ ὁποῖος μετὰ

πατριάρχη Σωφρονίου το 634, γιὰ μιὰ πεντηκονταετία, δηλ. μέχρις ὅτου να ἐπιτραπεί ἡ ἐκλογὴ νέου πατριάρχη ἀπὸ τους Ἀραβες, ἡ διοίκηση του Πατριαρχείου ἀσκεῖται ἀπὸ τοποτηρητές, γιὰ τους ὁποῖους οἱ πληροφορίες εἶναι συγκεχυμένες. Βλ. V. Grumel, *La chronologie*, Paris 1958, σ. 447-448, 451-452. — Nasrallah, Haddad, *Histoire du mouvement littéraire*, ὁ.π., σ. 53-55· III, 1, Paris 1983, σ. 81, 96-97. — G. Troupeau, *Églises et chrétiens dans l'Orient musulman*, στο *Histoire du Christianisme*, J.-M. Mayeur, Ch. & L. Pietri, A. Vauchez, M. Venard (ἐκδ.), IV, Paris 1993, σ. 383-406. — Πρβλ. R. Schick, *The Christian Communities of Palestine from Byzantine to Islamic Rule. A Historical and Archeological Study*, New Jersey 1995, σ. 107-109. — G. Fedalto, *Liste vescovili del patriarcato Gerousalemme*, OCP 49 (1983) 5-41. Στὴν Στ' Οικ. Σύνοδο ἔλαβε μέρος ἕνας πρεσβύτερος ὡς ἐκπρόσωπος του τοποτηρητῆ· βλ. παρὰκάτω σημ. 9.

6. Βίος, σ. 171, 21-22.

7. Ἡ κατανόηση τοῦ Νικήτα ἀπὸ τους λοιποὺς των μελετητῶν εἶναι ὁμόφωνη, ὅτι ἡ ἀποστολὴ συνέβη μετὰ το 685· βλ. παραπάνω σημ. 1. καὶ Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Ὁ βυζαντινὸς κλῆρος*, σ. 96.

8. Niketas states clearly that Andrew represented Theodore at the Sixth Ecumenical Council (Constantinople 680/681), σ. 38.

9. *Ἐπέχων τὸν τόπον τοῦ ὁσιωτάτου πρεσβυτέρου καὶ τοποτηρητοῦ τοῦ ἀποστολικοῦ*

το πέρας των εργασιών, όπως και οι λοιποί εκπρόσωποι των πέντε πατριαρχείων, έλαβε τα πεπραγμένα της Συνόδου επικυρωμένα με την αυτοκρατορική υπογραφή: διὰ τὴν ἀσφάλειαν καὶ βεβαίωσιν ἰσοτύπους ἐνυπογράφους λόγους τοῦ ἀναγνωσθέντος κατὰ παρουσίαν τοῦ γαληναίου ὑμῶν κράτους ὅρου ἐκδοθῆναι τοῖς πέντε πατριαρχικοῖς θρόνοις μετὰ τῆς εὐσεβοῦς ὑμῶν ὑποσημειώσεως¹⁰. Στο τέλος για την εφαρμογή, ο Κωνσταντίνος Δ' με διάταγμα, ἔδικο¹¹, που αναρτήθηκε στον νάρθηκα της Αγίας Σοφίας, περιέβαλε τις αποφάσεις της Συνόδου με ισχύ νόμου, υποχρεωτικές για όλο το κράτος¹². Κατά συνέπεια για όλους τους παραπάνω λόγους δεν καταλαβαίνω γιατί θα ήταν απαραίτητη η έγκριση των πεπραγμένων της Συνόδου εκ των υστέρων, αφού δεν υπήρχαν περιθώρια διαφοροποιήσεως από τις αποφάσεις μιας Οικουμενικής συνόδου και του αυτοκρατορικού edictου. Εδώ θα πρέπει να διευκρινισθεί ότι η αποστολή της αναφοράς του πάπα Λέοντος, με την οποία επικύρωνε και αποδεχόταν τα πεπραγμένα της Στ' Οικουμενικής συνόδου¹³, είναι τελείως άσχετο θέμα, διότι δεν αποτελούσε αναγνώριση, αφού δεν ήταν αναγκαία, παρά δέσμευση για την εφαρμογή της στη Δύση, δηλ. σε περιοχές εκτός της αυτοκρατορικής διοικήσεως και εξαιτίας της ιδιάζουσας θέσης του πάπα¹⁴.

θρόνου τῆς ἀγίας τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν πόλεως Ἱερουσαλήμ· ACO 2/II,2, σ. 822,19. Ενδιαφέρον έχει η πληροφορία, η οποία παρέχεται στο τέλος του προσφωνητικού λόγου της συνόδου προς τον αυτοκράτορα, για τον Γεώργιο ότι αργότερα έγινε πατριάρχης Αντιοχείας· παρέσχετο ... τῷ θρόνῳ τῆς ἀγίας Χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν Ἀναστάσεως ἥτοι Ἱεροσολύμων ἐπέχοντος τῆς τοποτηρησίας τοῦ αὐτοῦ τιμιωτάτου θρόνου Θεοδώρου τοῦ θεοφιλοστάτου πρεσβυτέρου διὰ Γεωργίου πρεσβυτέρου καὶ μοναχοῦ τοῦ Σεβαστηνοῦ, ὅστις μετέπειτα καὶ πατριάρχης Ἀντιοχείας ἐγένετο· ACO 2/II,2, σ. 830,13-16. Προφανώς μετὰ τον πατριάρχη Θεοφάνη, ο οποίος εξελέγη στη θέση του καθηρημένου Μακαρίου από την Στ' Οικουμενική σύνοδο· βλ. Π. Τσορμπατζόγλου, Κοινωνία και Μονοθελητισμός την εποχή της Στ' Οικουμενικής, 250. — F. R. Trombley, A note on the See of Jerusalem and the Synodal List of the Sixth Oecumenical Council, *Byzantion* 53 (1983) 632-638.

10. ACO 2/II,2, σ. 829,31-34. Πρβλ. τη δήλωση του Αγάθωνος, διακόνου και χαρτοφύλακος, ο οποίος υπηρέτησε ως νοτάριος, γραμματέας, στην Στ' Οικουμενική Σύνοδο: καὶ τοὺς ἐκδοθέντας τῆς πέντε πατριαρχικοῦς θρόνοις ἰσοτύπους ἐνυπογράφους τοῦ αὐτοῦ ὅρου τόμους κατὰ τὸν ὅμοιον τρόπον ἔγραψα κελευσθεὶς παρὰ τοῦ ἐν εὐσεβεῖ τῇ μνήμῃ Κωνσταντίνου τοῦ βασιλέως τοῦτο προστάξαντος οὕτω γενέσθαι διὰ τὸ ἀνεπιβούλευτον τῆς ὀρθοδοξίας ἀνῴθετόν τε καὶ γνήσιον... ACO 2/II,2, σ. 832-856,4.

11. ACO 2/II,2, σ. 898,18-21.

12. Βλ. Σπ. Τρωιάνος, Θεσπίζομεν τοῖνυν, τάξιν νόμων ἐπέχειν τοὺς ἀγίους ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας..., Βυζαντινά 13,2 (1985) 1191-1200.

13. ACO 2/II,2, σ. 866,9-884. — *Liber Pontificalis* (έκδ.), L. Duchesne, I, Paris 21955, στίχ. 359 = αγγλική μτφρ. R. Davis, *The Book of Pontiffs (Liber Pontificalis)*, Liverpool University Press 1989, σ. 78. — Βλ. Α. Στράτος, Ε', σ. 130. — Πρβλ. Π. Τσορμπατζόγλου, Παρατηρήσεις επί της εκκλησιαστικής πολιτικής του Ιουστινιανού Β', σημ. 3.

14. Πρβλ. Π. Τσορμπατζόγλου, Κοινωνία και Μονοθελητισμός την εποχή της Στ' Οικουμενικής, σημ. 42.

Στις λεπτομέρειες του Βίου διακρίνονται δύο διάφορα μεταξύ τους γεγονότα. Το ένα είναι η παραλαβή των πρακτικών της Στ' Οικουμενικής συνόδου από την Εκκλησία των Ιεροσολύμων: ὡς ἀπανταχοῦ ταῖς ἀγιοτάταις τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαις τῶν παρὰ τῆς εἰρημένης ἀγίας ἑκτῆς συνόδου θεοπρεπῶς θεοπισθέντων καὶ κατὰ τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἱεροσολύμων ἐγγράφως παρὰ τοῦ βασιλέως ἀποσταλέντων, καὶ πάντων τῶν ἐκεῖσε συναχθέντων ἐπὶ τοῦτο, ἱερέων τε καὶ θεοφιλῶν ἀνδρῶν, καὶ μετὰ πολλῆς χαρᾶς ἀσπασαμένων τὰ τῶν ὀρθοδόξων δογμάτων συγγράμματα, καὶ πᾶσαν φλόγα κακοδόξου διψῆς ἀποσβεσάντων, ὡς ἐκ πηγῆς τῆς ὀρθοδοξίας κορεσθέντων αὐτῶν τὰ νάματα¹⁵. Το δεύτερο είναι η σύσταση μιας τριμελούς επιτροπῆς και η αποστολή της στην Κωνσταντινούπολη προκειμένου να κομίσει κάποια έγγραφα: τὸν προκείμενον ἡμῖν ἄνδρα (Ἀνδρέα), τὸν ἄξιον τοῦ Θεοῦ δοῦλον, εἰ καὶ ἐν ἡλικίᾳ νέᾳ ὑπῆρχε, μεγάλως διὰ τὴν σεμνότητα τῶν τρόπων ἐπιλεξάμενοι καὶ τούτῳ ἐγχειρίσαντες καὶ ἐμπιστεύσαντες τὰ τῶν εἰρημένων εὐσεβῶν δογμάτων ἀντίγραφα, ἡγουν τῆς ὀρθῆς πίστεως τὴν ὁμολογίαν, μετὰ καὶ δύο εὐλαβῶν γερόντων τοῦτον πρὸς τὸν αὐτὸν ἀνέπεμψαν εὐσεβεστάτον βασιλέα¹⁶. Στη συνέχεια, η αποστολή, όταν ἀφίχθηκε στην Κωνσταντινούπολη, ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ τὸν υἱὸ τοῦ Κωνσταντίνου Δ', αυτοκράτορα Ἰουστινιανό Β'¹⁷, στον οποίο καὶ τὰ λεχθέντα τῆς εὐσεβείας ἀπεκόμισεν ἀντίγραφα ὁ εὐσεβὴς οὗτος καὶ θεῶ προσωκειωμένος ἀνὴρ (δηλ. ο Ανδρέας)· καὶ παρὰ τοῦ εἰρημένου ὀρθοδόξου βασιλέως Ἰουστινιανοῦ τὰς περὶ τῆς ἀποδοχῆς εὐσεβεῖς αὐτοῦ δεξάμενος κεραίας, καὶ ταύτας ἐμπιστεύσας τοῖς μετ' αὐτοῦ συναπολυθεῖσιν, ἀπέστειλε πρὸς τοὺς κατοικοῦντας τὰ Ἱεροσόλυμα, ἐξ ὧν καὶ ἀπεπέμφθη¹⁸.

Κατὰ τὴν ἀποψή μου, ἀν ἐρμηνεύω σωστά τις πληροφορίες τοῦ Βίου, ἡ ἀλληλουχία τῶν γεγονότων ἔχει ὡς εξῆς: ἡ τοπικὴ σύνοδος τῶν Ἱεροσολύμων παρέλαβε διὰ χειρὸς τοῦ εκπροσώπου τῆς Γεωργίου πρεσβυτέρου το ἰσότυπο τῶν παρὰ τοῦ βασιλέως ἀποσταλέντων ... ὀρθοδόξων δογμάτων συγγράμματα, τὸν τόμο δηλ. τῶν πεπραγμένων τῆς Στ' Οικουμενικῆς συνόδου με τὴν αυτοκρατορικὴ ἐπισημείωση, καὶ χάρηκε πολὺ γιὰ τὴ μεγάλη ἐπιτυχία. Ἀργότερα, μετὰ τὴν παρέλευση ἱκανοῦ χρόνου, ἀπέστειλαν στὴν Κωνσταντινούπολη μιὰ τριμελὴ ἀντιπροσωπεία, ἐγχειρίσαντες καὶ ἐμπιστεύσαντες τὰ τῶν εἰρημένων εὐσεβῶν δογμάτων ἀντίγραφα, ἡγουν τῆς ὀρθῆς αὐτῶν πίστεως τὴν ὁμολογίαν. Ἀν τὰ δύο γεγονότα συνδέονται, τότε δύσκολα ἐξηγείται τόση μεγάλη ολιγωρία τεσσά-

15. Βίος, σ. 173,3-10.

16. Βίος, σ. 173,11-16.

17. Βίος, σ. 173,18.

18. Βίος, σ. 173,19-24.

ρων ετών, για να γνωστοποιήσει η Εκκλησία των Ιεροσολύμων τη θέση της απέναντι των αποφάσεων της Στ' Οικουμενικής συνόδου στην Κωνσταντινούπολη· εκτός φυσικά αν υπαγορευόταν από νέες ανάγκες που προέκυψαν εν τω μεταξύ. Μια προσεκτικότερη όμως μελέτη των λεπτομερειών του Βίου διασκεδάζει την αρχική εντύπωση περί συνδέσεως των δύο γεγονότων, δηλ. την παραλαβή των πρακτικών της Στ' Οικουμενικής συνόδου και την αποστολή της αντιπροσωπείας στην Κωνσταντινούπολη. Η παρανόηση ότι η αποστολή επιφορτίσθηκε με την κατάθεση ομολογίας πίστεως της συνόδου των Ιεροσολύμων, δημιουργείται από την επεξήγηση, ότι τα τῶν εἰρημένων εὐσεβῶν δογμάτων ἀντίγραφα αναφέρονται σε κάποιο έγγραφο, ἤγουν τῆς ὀρθῆς αὐτῶν πίστεως τὴν ὁμολογίαν, που κόμισε στην Κωνσταντινούπολη η αντιπροσωπεία, αλλά αυτή η εντύπωση είναι παραπλανητική του πραγματικού νοήματος του κειμένου. Το βάρος της ὅλης διατυπώσεως βρίσκεται στον χαρακτηρισμό ως ἀντιγράφων και ὄχι στην επεξήγηση, διότι το ἀντίγραφο προϋποθέτει πρωτότυπο, το οποίο είναι ο τόμος, παρὰ τοῦ βασιλέως ἀποσταλέντων ... ὀρθοδόξων δογμάτων συγγράμματα, ἀντίγραφο του οποίου επιφορτίσθηκε να κομίσει η αντιπροσωπεία στην Κωνσταντινούπολη και ὄχι κάποια ομολογία πίστεως. Κατόπιν ὅλων αὐτῶν γίνεται φανερό ὅτι αναφέρεται σ' ἓνα ανεξάρτητο γεγονός, σε διαφορετικό χρόνο και περιβάλλον, κατὰ το οποίο η παραπάνω Εκκλησία ἀπέστειλε το ἀντίγραφο του αυτοκρατορικοῦ ἰσotyπou του τόμου της Στ' Οικουμενικής συνόδου στην Κωνσταντινούπολη· ἐνέργεια, ὁμολογουμένως περιέργη και συνάμα πρωτόγνωρη στα ἐκκλησιαστικά χρονικά, ἀλλὰ ὅπως φαίνεται ἀληθινή.

Στο μεσοδιάστημα των δύο συμβάντων, δηλ. της Στ' Οικουμενικής συνόδου (681) και της ἀφίξεως της Ιεροσολυμιτικῆς αντιπροσωπείας (τέλη 685 και μετά), η σημαντικότερη ἀλλαγὴ που συνέβη και ἔδωσε ἄλλη ὠθηση στα γεγονότα ἦταν η μετὰ τον θάνατο του Κωνσταντίνου Δ' Πωγωνάτου¹⁹ ἀνάληψη της ἐξουσίας ἀπὸ τον δεκαεξαετὴ υἱό του Ιουστινιανό Β'²⁰. Ο νέος αυτοκράτορας, παρὰ τη νεαρή ηλικία του, ἐγκαινίασε τη βασιλεία του με μια πράξη δίχως προηγούμενο στη βυζαντινή

19. Για την ημερομηνία θανάτου του Κωνσταντίνου Δ' και συνεπώς της ἀνόδου στον θρόνο του Ιουστινιανού Β', 3 Σεπτεμβρίου 685. — Βλ. V. Grumel, *Quel est l'empereur Constantin le Nouveau commémoré dans le synaxaire au 3 September*, *AnBoll* 84 (1966) 254-260.

20. Θεοφάνης 36326, νεώτερος ἦν, ὡς ἰστ' ἐτῶν· Νικηφόρος, 382, ἐκκαιδέκατον ἔτος ἄγοντα. Η νεαρότητα του Ιουστινιανού γίνεται ἐμφανὴς και στη σχετικὴ νομισματογραφία. Τα νομίσματα της περιόδου 685-687 τον ἀναπαριστοῦν ἀγένειο, ἐνὼ στις μεταγενέστερες κοπές, 687 και ἐντεύθεν, με γενειάδα· βλ. Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection*, II, 2, Washington 1968, σ. 574 κ.ε. — Π. Τσορμπατζόγλου, Παρατηρήσεις ἐπὶ της ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς του Ιουστινιανού Β', σημ. 1 και 13.

ιστορία· συγκάλεσε ειδική σύνοδο για τη διασφάλιση των πρακτικών της Στ' Οικουμενικής συνόδου, ή καλύτερα του δόγματός της. Σε σχετική επιστολή προς τον πάπα Ιωάννη Ε' (685-686)²¹, μετά τη σύγκληση, εξηγούσε ότι, επειδή υπήρχε φόβος να νοθευτούν τα πρακτικά της Στ' Οικουμενικής συνόδου, έκρινε σκόπιμη την επανεπικύρωσή τους²². Για τον λόγο αυτό συγκάλεσε ευρεία διάσκεψη με τη συμμετοχή όλων των πατριαρχείων της Ανατολής, του παπικού αποκρισιαρίου, των παρεπιδημούντων επισκόπων και πολλών πολιτικών και στρατιωτικών αξιωματούχων. Μετά την ανάγνωση των επισήμων πρακτικών και τον κριτικό έλεγχο, στον οποίο υπέβαλαν τα χειρόγραφα²³, έθεσαν τις υπογραφές τους και τα παρέδωσαν στον αυτοκράτορα για φύλαξη²⁴.

Κατόπιν των ανωτέρω εξηγείται πλέον εύκολα η αιτία που έφερε στην Κωνσταντινούπολη την τριμελή αντιπροσωπεία του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων, στην οποία συμμετείχε και ο Ανδρέας, και ακόμη περισσότερο ο λόγος για τον οποίο κόμισαν αντίγραφο του *ισοτύπου* των πεπραγμένων της Στ' Οικουμενικής συνόδου τη συγκεκριμένη εποχή· συνδέονται, λοιπόν, με την παραπάνω επικυρωτική συνδιάσκεψη-σύνοδο των πρακτικών της Στ' Οικουμενικής συνόδου που συγκάλεσε ο Ιουστινιανός Β'²⁵. Για την πρωτότυπη αυτή πρωτοβουλία του τελευταίου δυστυχώς δεν διαθέτουμε πολλές πληροφορίες, με αποτέλεσμα τις περισσότερες φορές να αγνοείται από τους ιστορικούς κι όσοι πάλι τη μνημονεύουν αρκούνται μόνο στη μαρτυρία της επιστολής του Ιουστινιανού προς τον πάπα Ιωάννη, η οποία, όμως, δεν διαφωτίζει επαρκώς τους απώτερους λόγους της κινήσεως αυτής. Συνεπώς οι μαρτυρίες του Βίου 'Ανδρέου Κρήτης αποκτούν μεγάλη αξία και προσθέτουν νέα στοιχεία στα ελάχιστα ήδη

21. ACO 2/II, 2, σ. 886-887. — LP, I, 368 = R. Davis, σ. 82. — F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565 bis 1453*, München 1924, σ. 254. — Βλ. Α. Στράτος, Στ', σ. 52-53. Στην επιστολή υπάρχει και η πρώτη μνεία περί του στρατού των θεμάτων· βλ. Α. Στράτος, Στ', σ. 54-55. — J. Haldon, *Byzantium in the Seventh century*, Cambridge 1990, σ. 213-215. Η επιστολή προς τον Ρώμη εστάλη μετά την επικυρωτική σύνοδο, στις 17 Φεβρουαρίου 687, η οποία αν και απευθύνεται στον πάπα Ιωάννη, παρελήφθη τελικά από τον πάπα Κόνωνα, αφού ο πρώτος είχε εκδημήσει προ εξαμήνου· βλ. Α. Στράτος, Στ', σ. 52-53.

22. Ας μη διαφεύγει ότι ο πάπας Λέων Β' (682-683) είχε επικυρώσει τα πρακτικά της Στ' Οικουμενικής Συνόδου και στη συνέχεια γνωστοποίησε την ενέργεια αυτή με επιστολή στην Κωνσταντινούπολη· βλ. παραπάνω σημ. 13.

23. Βλ. Φειδάς, Α', σ. 761.

24. Βλ. Α. Στράτος, Στ', σ. 53.

25. Περισσότερα για τη μοναδική αυτή συνδιάσκεψη· βλ. Π. Τσορμπατζόγλου, Παρατηρήσεις επί της εκκλησιαστικής πολιτικής του Ιουστινιανού Β' (685-695, 705-711), σ. 439-442. — Του ίδιου, Ελάχιστα γνωστές πληροφορίες για την εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστινιανού Β', σ. 59-64, όπου ελέγχονται τα προβλήματα ταυτότητας του συγγραφέως και οι λοιπές ιστορικές λεπτομέρειες του Βίου.

γνωστά· παράλληλα επιβεβαιώνονται και από τις πληροφορίες μιας άλλης σύγχρονης με τα γεγονότα πηγής, τον Βίο Γρηγορίου επίσκοπου Ἀκραγαντίνων²⁶.

Κατά τον Βίο Γρηγορίου επίσκοπου Ἀκραγαντίνων ο Γρηγόριος προερχόμενος από τα Ιεροσόλυμα καθ' οδόν προς τη Ρώμη βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη και εκεί δέχθηκε πρόσκληση από τον πατριάρχη, μάλλον τον Θεόδωρο Α' (Σεπτέμβριος 686 - Δεκέμβριος 688)²⁷, να παρατείνει την παραμονή του, διότι ἀπέστειλεν ὁ εὐσεβέστατος ἡμῶν βασιλεὺς τοῦ παραγενέσθαι τοὺς συνεπισκόπους ἡμῶν, ὅπως ἐκριζωθῶσιν τὰ ἀναφανέντα ζιζάνια ἐκ μέσου τοῦ σίτου τῆς ὀρθοδόξου καὶ μόνης τοῦ θεοῦ καθολικῆς ἐκκλησίας, και προσθέτει ὅτι, διηγήσατο δὲ αὐτῷ ὁ ἀρχιεπίσκοπος τὴν δυσωδίαν τῆς αἰρέσεως τὴν ἀναφανείσαν ὑπὸ τῶν δυσσεβῶν, τοῖς περὶ τὸν Σέργιον καὶ Κῦρον καὶ Παῦλον²⁸. Στη διάσκεψη αὐτή, κατὰ τον Βίο, παρεγένοντο οἱ ἐπίσκοποι, τῶν Ἀλεξανδρέων καὶ Ἀντιοχείας καὶ οἱ τῆς Ἀνατολῆς πάντες. Ὁ τῆς Ρωμαίων δὲ ἐπίσκοπος ἦν νόσῳ βαρεῖα συνεχόμενος· ἀπέστειλεν δὲ τίτλον ιδιόχειρον αὐτοῦ πρὸς τὸ θέλημα τῶν ὁμοφρόνων αὐτοῦ ὀρθοδόξων διὰ δύο ἐπισκόπων ἀποσωζόντων αὐτοῦ τὸν τόπον²⁹. Οἱ πληροφορίες εἶναι σαφεῖς καὶ ομιλοῦν γιὰ μιὰ

26. BHG³ 707. Ο Βίος στὴν PG 98,549-716 καὶ πρόσφατη κριτικὴ ἔκδοση ἀπὸ τον Α. Berger, *Leontios presbyteros von Rom. Das Leben des heiligen Gregorios von Agrigent*, Berlin 1995 (στο εἰς: Α. Berger, *Leontios*). Ο Βίος συντάχθηκε ἀπὸ τον Λεόντιο πρεσβύτερο καὶ μοναχὸ τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Σάββα Ρώμης, στο τέλος τοῦ 7ου αἰ. Ο ηγούμενος Λεόντιος τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Σάββα ἢ Κέλλα Νόβων μαζί καὶ οἱ ἄλλοι τρεῖς ηγούμενοι τῶν Βυζαντινῶν μονῶν τῆς Ἰταλίας, Γεώργιος ἡγούμενος Ρενάτης, Κόνων καὶ Στέφανος μονῆς Δόμου Ἀρσινίτη, Θεοφάνης Βαῖας Σικελίας, ἔλαβαν μέρος στὴν Στ' Οἰκ. σύνοδο· βλ. ACO 2/Π,1, σ. 6,764. 28. — Περισσότερα βλ. Π. Τσορμπατζόγλου, Ελάχιστα γνωστές πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β', σ. 61-62. Γιὰ τὶς ἐλληνικὲς μονές στὴ Ρώμη βλ. πρόχειρα J.-M. Sansterre, *Les moines grecs et orientaux à Rome aux époques byzantine et carolingienne, (milieu dy VIe s.- fin dy IXe s.)*, I texte, II bibliographie, notes, Bruxelles 1983, ἐπανέκδ. 1993, σ. 12-7, 23-25, 37-38.

27. Βλ. Α. Στράτος, Στ', σ. 50. Στὸ ἄρθρο μου, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' (685-695,705-711), σ. 439 ἐκ τυπογραφικοῦ αβλεπτήματος ἀναγράφεται ὡς χρόνος τῆς πατριαρχίας τοῦ Θεοδώρου Α' τὸ διάστημα Σεπτ. 677-Δεκ. 679, ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ, Σεπτ. 686-Δεκ. 688· ὁμοίως καὶ στο ἄρθρο, Ελάχιστα γνωστές πληροφορίες, σ. 60.

28. Α. Berger, *Leontios*, σ. 185. Ο συγγραφέας ἀποφεύγει νὰ ἀναφερθεῖ στο ὄνομα τοῦ πάπα Ονωρίου μεταξὺ αὐτῶν ποὺ ἀφορίσθηκαν ἀπὸ τὴν Στ' Οἰκουμενικὴ σύνοδο ὡς αἰρετικῶν, δηλ. τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως Σεργίου, Παύλου καὶ τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Κύρου, διότι γράφει στὴ Ρώμη. Γιὰ τὴν καταδίκη τοῦ πάπα Ονωρίου βλ. πρόχειρα Π. Τσορμπατζόγλου, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' (685-695,705-711), σημ. 18. — P. Conte, Nota su una recente appendice sulla questione di Onorio, *Rivista di storia della Chiesa in Italia* 37 (1983) 173-182.

29. Προφανῶς δὲν ἀναφέρεται στους μονίμους ἀποκρισαρίους τοῦ πάπα στὴν Κωνσταντινούπολη· περισσότερα βλ. Π. Τσορμπατζόγλου, Ελάχιστα γνωστές πληροφορίες, σημ. 40.

σύνοδο, άγνωστη από άλλες ιστοριογραφικές πηγές. Η όλη διαδικασία είχε περισσότερο τον χαρακτήρα συγκλητικής συνελεύσεως και σιλεντίου³⁰, παρά συνόδου κατά τα γνωστά, σύμφωνα με τη μαρτυρία: πάνυ ηϋφράνθη ἐν αὐτῷ καὶ ὁ εὐσεβέστατος βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς καὶ πᾶσα ἡ τοῦ παλατίου σύγκλητος³¹. Η παραπάνω μέθοδος δεν είχε προηγούμενο στην ιστορία της αυτοκρατορίας και αποτελεί αποκλειστική πρωτοτυπία του Ιουστινιανού Β'. Η ενέργεια αυτή, που θα αποδειχθεί προφητική στην πορεία, δεν αποτελούσε μια μεμονωμένη και αποσπασματική κίνηση, αλλά καρπὸ ωριμότητος και μέρος ευρύτερης πολιτικής, η οποία καταδεικνύει την επίγνωση των σοβαρῶν κινδύνων που διέτρεχε στην πράξη η διασφάλιση του δόγματος της Στ' Οικουμενικῆς συνόδου³², προσπάθεια η οποία θα ολοκληρωθεί με τη σύγκληση της Πενθέκτης Συνόδου (692)³³. Όσα επακολούθησαν στα κατοπινὰ χρόνια αποδεικνύουν ότι η αγωνία του Ιουστινιανού δεν ήταν αδικαιολόγητη, αν κρίνουμε από την προσπάθεια του διαδόχου του Βαρδάνη-Φιλιππικού (711-713) να ανατρέψει το δόγμα της Στ' Οικουμενικῆς συνόδου και να επιβάλει τον Μονοθελητισμό³⁴.

3. Η παραμονή του Ανδρέα Ιεροσολυμίτη στην Κωνσταντινούπολη και η εκλογή του ως αρχιεπισκόπου Κρήτης

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο Ανδρέας και τα άλλα δύο μέλη της αντιπροσωπείας του πατριαρχείου Ιεροσολύμων θα έλαβαν μέρος στην παραπάνω σύνοδο. Ο πρώτος ως απλός μοναχός, ενώ οι άλλοι δύο μνημονεύονται απλώς ως εύλαβεις γέροντες, δίχως κάποια επεξήγηση του ιερατικού βαθμού ή της θέσεώς τους. Μετά το πέρας της συνόδου οι δύο εύλαβεις γέροντες επέστρεψαν στα Ιεροσόλυμα και ο Ανδρέας παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη, προφανώς επειδή είχε συνδεθεί με το αυλικό περιβάλλον³⁵, διότι πολύ σύντομα, κατὰ βασιλικὴν πρόσταξιν χειροτο-

30. Βλ. πρόχειρα Ειρήνη Χρήστου, Σύγκλητος-Συγκλητικοί κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Οι μαρτυρίες αγιολογικών κειμένων και σφραγίδες, *Βυζαντιακά* 14 (1994) 79-85.

31. A. Berger, *Leontios*, σ. 188.

32. Βλ. Π. Τσορμπατζόγλου, Κοινωνία και Μονοθελητισμός την εποχή της Στ' Οικουμενικῆς Συνόδου, σ. 235-257. — Του ίδιου, Παρατηρήσεις επί της εκκλησιαστικής πολιτικῆς του Ιουστινιανού Β', σ. 441-445.

33. Για την Πενθέκτη βλ. πρόχειρα Π. Τσορμπατζόγλου, ό.π., σ. 443-451, όπου και η σύγχρονη βιβλιογραφία.

34. Βλ. παρακάτω σημ. 61 και 63.

35. Βίος, σ. 174· βλ. παρακάτω σημ. 40. Η μετανάστευση Ιεροσολυμιτών μοναχών και η σταδιοδρόμήσή τους στην Κωνσταντινούπολη ήταν συχνό φαινόμενο κατά τη μέση εποχή· βλ. M. B. Cunningham, *The Life of Michael of Synkellos* [Belfast Byzantine Texts and Translations I], Belfast 1991, σ. 1-17. — M. F. Auzépy, *De la Palestine à Constantinople: Etienne le*

νήθηκε διάκονος της Μ. Εκκλησίας³⁶ και ανέλαβε τη διεύθυνση του Ὁρφανοτροφείου³⁷ και αργότερα ενός άλλου ιδρύματος, ίσως γηροκομείου, τῶν Εὐγενίου³⁸. Πιθανόν την εποχή αυτή να εγκαταβίωσε στο μοναστηριακό συγκρότημα της Παναγίας των Βλαχερνών³⁹ και εκεί να αναπτύχθηκε η ιδιαίτερη σχέση του με το κέντρο των Θεομητορικών εορτῶν της Βασιλεύουσας⁴⁰, μια σχέση που θα τον συνοδεύει στην υπόλοιπη ζωή

Sabaïte et John Damascène, TM 12 (1994) 183-212.

36. Βίος ό.π. Αν και δεν μνημονεύεται το όνομα, εύλογο φαίνεται ο μη κατονομαζόμενος αυτοκράτορας να είναι ο Ιουστινιανός Β', αφού αυτός τον γνώρισε και τον εκτίμησε. Η Μ. F. Auzéry πιθανολογεί ότι ίσως να πρόκειται για τον αυτοκράτορα Λεόντιο, ο οποίος είχε στενές σχέσεις με μοναχούς και κληρικούς: La carrière d'André de Crète, σ. 3. Το πιο πιθανό, όμως, είναι την εποχή αυτή να αναδείχθηκε σε αρχιεπίσκοπο Κρήτης από τον φίλο του πατριάρχη Καλλίνικο, παρά σε διάκονο ή πρεσβύτερο: βλ. παρακάτω σημ. 43. Η μνεία κατά βασιλικήν πρόσταξιν φανερώνει την κατάρταξή του Ανδρέα στους βασιλικούς κληρικούς: βλ. Παπαγιάννη, Τα οικονομικά του εγγάμου κλήρου, σ. 21-22. — Β. Λεονταρίτου, Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση Βυζαντινή περίοδο, Αθήνα - Κομοτηνή 1996, σ. 110-126, και παρακάτω σημ. 39.

37. Για το Ὁρφανοτροφείο βλ. R. Janin, La Géographie Ecclésiastique de l'Empire Byzantin, 1, III, Les Eglises et les Monastères, Paris 1969, σ. 567-568. Η θέση και το έργο του ιδρύματος αυτού είχε αναγνωρισθεί από την εποχή του Ιουστινιανού Α' και είχε εξισωθεί, από άποψη προνομίων, με τη Μεγάλη Εκκλησία, Αγία Σοφία: βλ. Ε. Παπαγιάννη, Τα οικονομικά του εγγάμου κλήρου, σ. 61. — T. Miller, The Sampson Hospital of C/pole, BF 15 (1990) 101-135. — Του ίδιου, The Orphans of Byzantium. Child welfare in the Christian Empire, Washington D.C., 2003, ιδιαιτέρως σ. 178-202. — Πρβλ. Του ίδιου, The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire, John Hopkins University Press 1997. Ακόμη, για τη θέση του Μέγα Ὁρφανοτρόφου στη βυζαντινή πολιτική ιεραρχία: βλ. Λεονταρίτου, Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες, ό.π., σ. 439-455. — R. Guiland, Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. "L'orphantotrophe", REB 23 (1965) 205-221.

38. Βίος, σ. 176.

39. Βλ. Ν. Τωμαδάκης, Βυζαντινή Υμνογραφία και Ποίησις, σ. 188-189. Την εποχή αυτή η υπηρεσία, και κατά συνέπεια τα προνόμια, του βασιλικού κλήρου επεκτεινόταν εκτός της Μ. Εκκλησίας, Αγίας Σοφίας, στον ναό των Βλαχερνών και σε μερικούς άλλους ναούς: βλ. Ε. Παπαγιάννη, Τα οικονομικά του εγγάμου κλήρου, σ. 62-65. — Α. Μ. Demicheli, La Μεγάλη Εκκλησία nel lessico e nel diritto di Giustiniano, Milan 1997, σ. 17 κ.ε. Το συγκρότημα των Βλαχερνών αποτελούσαν ο κυρίως ναός προς τιμήν της Θεοτόκου, το παρεκκλήσιό της Σορού με την Εσθήτα της Θεοτόκου και το Λούσμα ή Λούμα, το αγίασμα, και είχε καταστεί σημείο αναφοράς των Θεομητορικών εορτασμών στην Κωνσταντινούπολη. Η ίδρυση γενικά αποδίδεται στην αυτοκράτειρα Πουλχερία, σύζυγο του Μαρκιανού (450-457): Janin, La Géographie Ecclésiastique, ό.π., σ. 161-171, αλλά οι κτιτορικές επιγραφές αναφέρουν ως πρώτο ιδρυτή του μεγάλου ναού τον Ιουστίνιο Α' (518-527) και τον Ιουστίνιο Β' (565-578) ως αυτόν που τον επέκτεινε, και τον Λέοντα Α' (457-474) ως ιδρυτή του παρεκκλησίου της αγίας Σορού: βλ. Ι. Παπαδόπουλος, Αι Βλαχέρναι, Κωνσταντινούπολις 1920, σ. 6-25. — Του ίδιου, Les palais et les églises des Blachernes, Athènes 1928, σ. 110 κ.ε. — Β. V. Pentcheva, Rhetorical images of the Virgin: the icon of the «usual miracle» at the Blachernai, RES 38 (2000) 44-50. — Ε. Papaioannou, The «Usual Miracle» and an Unusual Image. Psellos and the Icons of Blachernai, JÖB 51 (2001) 177-188.

40. Στη μακρά παράδοση των Θεομητορικών εορτασμών των Βλαχερνών, με κέντρο τον ναό της αγίας Σορού, ο Ανδρέας πρόσθεσε νέα στοιχεία από το τυπικό των Ιεροσολύμων, όπου κέντρο των εορτασμών ήταν ο ναός Κάθισμα της Θεοτόκου στη Βηθλεέμ, με

του. Η σύνδεση του Ανδρέα με τον ναό των Βλαχερών αν μη τι άλλο αποδεικνύεται και αργότερα από το ενδιαφέρον του να οικοδομήσει εξ ιδίων δαπανών, ως αρχιεπίσκοπος Κρήτης μάλλον στην έδρα του Γόρτυνα, ναό και μοναστηριακό συγκρότημα με νοσοκομείο προς την τιμή της Θεοτόκου και να τον ονομάσει Βλαχέρνα⁴¹.

Η σχέση του Ανδρέα με τον ναό των Βλαχερνών τη συγκεκριμένη εποχή απέβη καθοριστική για την περαιτέρω πορεία του, διότι τον Σεπτέμβριο του 694 χειροτονήθηκε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ο Καλλίνικος, μέχρι τότε σκευοφύλακας στον παραπάνω ναό και αδελφός

συνέπεια να διευρυνθεί κατά πολύ η θεματολογία και η λαμπρότητα των σχετικών εορτών· βλ. Β. Λαούρδας, Η εορτή των Εισοδίων της Θεοτόκου και ο Ανδρέας Κρήτης, *Ορθοδοξία* 25 (1950) 122-123. — Ι. Αναστασίου, Η εορτή των Εισοδίων της Θεοτόκου, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 47-53, όπου και η εξέταση της χειρόγραφης παράδοσης των αποδιδόμενων στον Ανδρέα Κρήτης ομιλιών εις τα Εισόδια της Θεοτόκου. — A. Raes, Aux origines de la fête de l'Assomption en Orient, *OCF* 12 (1946) 262-274. — M. van Esbroeck, Le culte de la Vierge de Jérusalem à Constantinople aux 6e-7e siècles, *REB* 46 (1988) 181-190 (= *Variorum*, X, Aldershot 1995). — S. C. Mimouni, *Dormition et Assomption de Marie. Histoire des traditions anciennes*, Paris 1995, σ. 429-433. — S. Shoemaker, *Ancient Traditions of the Virgin Mary's Dormition and Assumption*, Oxford 2002, σ. 79-80, 115-140, όπου και η πρόσφατη βιβλιογραφία. Πρβλ. V. Limberis, *Divine heiress. The Virgin Mary and the Creation of Christian Constantinople*, London 1994, σ. 53-61. — N. Constan, *Proclus of Constantinople and the Cult of the Virgin in Late Antiquity*, Leiden - Boston 2003, ιδιαιτέρως σ. 347-351. Ο Ανδρέας, εκτός των άλλων, με τους πανηγυρικούς που εκφώνησε σε διάφορες Θεομητορικές εορτές διέυρυνε κατά πολύ τους σχετικούς εορτασμούς. Ας σημειωθεί ότι το ένα τρίτο του ρητορικού έργου του Ανδρέα αναφέρεται σε γεγονότα του βίου της Θεοτόκου, Σύλληψη, Γέννηση, Υπαπαντή, Εισόδια, Ευαγγελισμός, Κοίμηση· βλ. Ν. Τωμαδάκης, *Βυζαντινή Υμνογραφία και Ποίησης*, σ. 188-189. — Χ. Αγγελίδη, Ανδρέας Κρήτης: Ομιλίες Εις το Γενέθλιον της Θεοτόκου. Μια ανάγνωση, στο *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο 2000, σ. 1-11. — A. Každan, *History of Byzantine Literature*, σ. 44-46. — M. B. Cunningham, Andrew of Crete: a high style preacher of the eighth century, στο *Preacher and Audience: Studies in early Christian and Byzantine homiletics*, M. B. Cunningham, P. Allen (έκδ.), Leiden 1998, σ. 267-293. Ο λόγος, εις την Υπεραγίαν Δέσποιναν ἡμῶν, το Σάββατο του Ακαθίστου, (*CPG* 8197), ο οποίος αποδιδόταν στον Ανδρέα, αποδείχθηκε ότι ανήκει σε μεταγενέστερη εποχή· βλ. παρακάτω σημ. 140. Στην προβολή της Θεομητορικής τιμής συνέβαλε επίσης και το ομιλητικό έργο του Γερμανού, είτε ως μητροπολίτη Κυζίκου, είτε ως πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, το οποίο όμως παρακολούθη το αντίστοιχο του Ανδρέα· βλ. Αναστασίου, *Εισόδια της Θεοτόκου*, ό.π., σ. 53-55. — Π. Χρήστου, Ε', σ. 349, 696. — A. Každan, *History of Byzantine Literature*, σ. 60-62. Πιθανή εξήγηση είναι το κοινό παρελθόν των δύο ανδρών, από την εποχή της παραμονής του Γερμανού στα Ιεροσόλυμα· εκεί προφανώς γνώρισε τον Ανδρέα και σχετίστηκε με την ιδιαίτερη λατρευτική παράδοση των Ιεροσολύμων· βλ. Π. Χρήστου, Ε', σ. 345. Εξαιτίας της σχέσεως αυτής ο Γερμανός αναγνωρίζει και ακολουθεί τον Ανδρέα ως αυθεντικό εκφραστή του Ιερολυμίτικου τυπικού. Η παραπάνω σχέση των δύο ανδρών ίσως είναι και η εξήγηση της αποδοχής και της εντάξεως του Ανδρέα στους ανώτερους κύκλους της πόλεως, όταν άγνωστος βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη· βλ. παραπάνω σημ. 36.

41. Βίος, σ. 176, 3-26, όπου σημειώνεται με έμφαση ότι, ... οἶκον παραμυθίας και ιατρείας ... τὸν καλούμενον Ξενῶνα πᾶσαν αὐταρκειάν χρειᾶς διὰ Χριστὸν ἐξ οἰκείας ἐπιδόσεως παρασχών. Για τον θεσμό της επιδόσεως· βλ. Π. Τσορμπατζόγλου *Εικονομαχία και κοινωνία στα χρόνια του Λέοντος Γ' Ισαύρου*, σ. 258-262.

της ομώνυμης μοναστικής αδελφότητας⁴². Προφανώς κατά την κοινή διακονία στον ναό των Βλαχερνών οι δύο άνδρες ανέπτυξαν στενές πνευματικές σχέσεις, με συνέπεια όταν ο Καλλίνικος έγινε πατριάρχης να ενδιαφερθεί και για την αξιοποίηση του Ανδρέα. Πιθανολογώ, λοιπόν, ότι η χειροτονία του Ανδρέα στον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Κρήτης⁴³ θα πρέπει να συνέβη κατά το χρονικό διάστημα της πατριαρχίας του Καλλινίκου Α΄, Σεπτέμβριος 694 - τέλη 705 ή αρχές 706⁴⁴.

42. Βλ. Α. Στράτος, Στ', σ. 501.

43. Για τη χειροτονία του Ανδρέα ως αρχιεπισκόπου Κρήτης δεν υπάρχει σαφής ιστορική ένδειξη. Συνήθως λαμβάνεται ως *terminus ante quem* η συμμετοχή του ως Κρήτης στη μονοθελητική σύνοδο του 712 (βλ. παρακάτω. σημ. 46 και 63). Ο Ν. Τωμαδάκης αναγνωρίζει ότι, ο χρόνος χειροτονίας του εις Κρήτης δεν είναι δυνατόν να ορισθ. Συνήθως τίθεται το 712 ή 711, χωρίς ν' αποκλείεται και η προ του έτους αυτού εκλογή του εις τον θρόνον του αποστόλου Τίτου, βλ. Βυζαντινή Υμνογραφία και Ποίησις, σ. 190, και εικάζει ότι θα πρέπει να συνέβη αυτή όχι από τον πατριάρχη Ιωάννη, προβολή του Βαρδάνη-Φιλιππικού, αλλά από τον προκάτοχό του Κύρο, δηλ. πριν το 712, βλ. ό.π., σ. 187. Η παραπάνω χρονολόγηση αναπαραγάγεται συνήθως δίχως άλλες εξηγήσεις· βλ. Θ. Δετοράκης, Οι άγιοι της πρώτης βυζαντινής περιόδου, σ. 167. — Του ίδιου, Βυζαντινή Φιλολογία, ό.π., σ. 293. Σωστά ο Α. Καζάν παρατηρεί ότι δεν μπορεί να συνέβη η εκλογή του πριν το 692, διότι μεταξύ των ετών 680 και 692 παρεμβάλλονται οι αρχιεπίσκοποι Κρήτης Βασίλειος και Στέφανος, όπως καταδεικνύουν σφραγιστικά κατάλοιπα των παραπάνω, βλ. *The History of Byzantine Literature*, σ. 38 σημ. 10. Η τελευταία παρατήρηση μας φέρνει στην εποχή του πατριάρχη Καλλινίκου, (Σεπτέμβριος 694 - τέλη 705 ή αρχές 706), κατά την οποία πιστεύω ότι συνέβη η χειροτονία. Ωστόσο πρόβλημα παραμένει αυτή καθεαυτή η εκλογή του Ανδρέα από τη σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως, αφού ο αρχιεπίσκοπος Κρήτης ήταν λεγάτος του πάπα και η εκλογή είχε σχέση με τη Ρώμη· βλ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Βυζαντινός κλήρος, ό.π., σ. 96 σημ. 343. — Π. Τσορμπατζόγλου, Κοινωνία και Μονοθελητισμός, ό.π., σ. 250 σημ. 56. Πιθανόν να υπήρχε σύμπτωση των παπικών αποκρισιarίων στην επιλογή και την τελική έγκριση του αρχιεπισκόπου.

44. Για τον χρόνο πατριαρχίας του Καλλινίκου βλ. Ε. Brooks, On the Lists of the Patriarchs of Constantinople from 638-715, BZ 6 (1897) 54. — Του ίδιου, The London Catalogue of the Patriarchs of Constantinople, BZ 7 (1898) 37. — V. Grumel, *La chronologie*, Paris 1958, σ.435. Ο πατριάρχης Καλλίνικος ήταν εκλεκτός και προβολή του Ιουστινιανού Β΄· βλ. Νικηφόρου, Χρονογραφικόν Σύντομον, σ. 119. — Βίος Καλλινίκου (BHG 288), AASS, Αύγουστος IV, Βενετία 1752, σ. 645. — Πρβλ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Ο βυζαντινός κλήρος, σ. 64-6, 88-90. Παρ' όλα αυτά δεν διέφυγε τη μνήμη του Ιουστινιανού Β΄, ο οποίος μετά την παλινόρθωσή του (705) απέπεμψε τον άλλοτε εκλεκτό του με βίβανσος τρόπο ως συνεργάτη των εχθρών του· μετά από δημόσια διαπόμπευση τον τύφλωσε και τον εξόρισε στη Ρώμη· Θεοφάνης 375₁₃₋₁₄. — Νικηφόρος 426₆₃₋₆₄. — Γεώργιος Μοναχός 733. — Βίος Καλλινίκου, σ. 646. — Πρβλ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Ο βυζαντινός κλήρος, σ. 91-93. — Π. Τσορμπατζόγλου, Η εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστινιανού Β΄, σ. 453. Διάδοχος του Καλλινίκου ανέλαβε ο μοναχός Κύρος, από την Αμάστριδα του Πόντου, ο οποίος είχε προβλέψει στον Ιουστινιανό Β΄ την παλινόρθωσή του· Θεοφάνης 375₁₄₋₁₆, Νικηφόρος 426₆₆₋₆₉ βλ. πρόχειρα Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Ο βυζαντινός κλήρος, σ. 93-94. — Της ίδιας, Προρρήσεις μοναχών και ανάδειξη αυτοκρατόρων στη διάρκεια των «σκοτεινών αιώνων», στο Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου, [ΕΙΕ/ΙΒΕ], Αθήνα 2002, σ. 432-433. Ο Κύρος χειροτόνησε μητροπολίτη Κυζίκου τον Γερμανό μετά το 706· Βίος Γερμανού Κωνσταντινουπόλεως, L. Lamza (έκδ.), *Patriarch Germanos I. von Konstantinopel (715- 730)*, Würzburg 1975, σ. 204.

4. Ο Βαρδάνης-Φιλιππικός και η Μονοθελητική σύνοδος του 712

Η αιτία της ελεύσεως του Ανδρέα στην Κωνσταντινούπολη, όπως προαναφέρθηκε, ήταν η επιβεβαίωση του δόγματος της Στ' Οικουμενικής συνόδου· έτσι, λοιπόν, αποτελεί ερωτηματικό η εμπλοκή του, όπως και του Γερμανού Κυζίκου, μετέπειτα πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, στην απόπειρα επιβολής του Μονοθελητισμού εκ νέου από τον αυτοκράτορα Βαρδάνη-Φιλιππικό κατά το διάστημα της σύντομης βασιλείας του 712-713. Οι μαρτυρίες των ιστοριογράφων είναι σαφείς· ο Θεοφάνης μαρτυρεί ότι ο Φιλιππικός ούκ ἤσχύνθη ἐκμανῶς κινηθῆναι κατὰ τῆς ἀγίας καὶ οἰκουμενικῆς ἑκτῆς συνόδου, ἀνατρέπειν σπεύδειν τὰ ὑπ' αὐτῆς βεβαιωθέντα θεῖα δόγματα. Εὔρε δὲ ὁμόφρονας αὐτοῦ Ἰωάννην, ὃν ἐπίσκοπον Κωνσταντινουπόλεως πεποίηκε καθελὼν Κῦρον, τὸν ταύτης πρόεδρον ... Γερμανόν τε τὸν μετὰ ταῦτα τὸν θρόνον Κωνσταντινουπόλεως κατασχόντα, ἐπίσκοπον τὸν τηνικαῦτα ὑπάρχοντα Κυζίκου, καὶ Ἀνδρέαν καὶ αὐτὸν ἐπίσκοπον Κρήτης ὄντα, Νικόλαον ... Ἐλπίδιον ... Ἀντίοχον ... καὶ ἑτέρους ... οἵτινες καὶ ἐγγράφως ἀνεθεμάτισαν τὴν ἀγίαν ἑκτὴν σύνοδον⁴⁵. Ο Νικηφόρος επιβεβαιώνει ότι ο Φιλιππικός δὲ ἀσέμνως καὶ ῥαθύμως τὰ βασιλεία διέπων ἐφαίνετο, τοὺς δὲ ἐν τῇ ἑκτῇ οἰκουμένη συνόδῳ πατέρας ἀναθέματι καθυπέβαλε, τὰ παρ' αὐτῶν ἐνθέως δογματισθέντα δύο τοῦ σωτῆρος θελήματα καὶ ἐνεργείας μὴ ἀποδεχόμενος, συλλήπτορας εὐρηκῶς Ἰωάννην τὸν τηνικαῦτα τῆς πόλεως ἀρχιερέα καὶ Γερμανόν τὸν Κυζίκου μητροπολίτην καὶ ἑτέρους ἱερεῖς καὶ συγκλητικούς πλείστους⁴⁶.

Για να κατανοήσουμε το ἥθος των παραπάνω γεγονότων και να εξηγήσουμε την εμπλοκή του Ανδρέα Κρήτης, σκόπιμο θα ήταν να μελετήσουμε για λίγο την προσωπικότητα του Βαρδάνη-Φιλιππικού και το εγχείρημά του να επιβάλει την ανατροπή των δογμάτων της Στ' Οικουμενικής συνόδου λίγα χρόνια μετά τη σύγκλησή της. Ο Βαρδάνης, γόνος αριστοκρατικής οικογενείας της Κωνσταντινουπόλεως, αρχικά είχε εξοριστεί από τον Τιβέριο-Αψίμαρο (698-705) στην Κεφαλληνία⁴⁷. Στη συνέ-

45. Θεοφάνης 382₁₀₋₂₁.

46. Νικηφόρος 46₁₋₇, ὁμοίως Γερμανός, *Περὶ συνόδων καὶ αἱρέσεων*, PG 98, 76AB, καὶ ACO 2/II,2,899₁₆₋₂₄. Πρβλ. Π. Τσορμπατζόγλου, *Εἰκονομαχία καὶ κοινωνία στα χρόνια τοῦ Λέοντος Γ' Ἰσαύρου*, σ. 133-138, ιδιαιτέρως σημ. 97-99.

47. Θεοφάνης 372₈₋₁₀. — Πρβλ. Ζωναράς, L. Dindorf (ἐκδ.), *Ioannis Zonarae Epitome Historiarum*, III, Leipzig 1870, σ. 326. — *Σύνοψις Χρονική*, Κ. Ν. Σάθας (ἐκδ.), Θεόδωρος Σκουταριώτης. *Σύνοψις Χρονική* [Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη Ζ'], Παρίσιοι 1894, ανατυπ. 1972, σ. 116. — *Λέων Γραμματικός*, I. Bekker (ἐκδ.), *Leonis grammatici Chronographia*, Bonn 1842, σ. 167. Αξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ πατριάρχης Νικηφόρος φαίνεται νὰ αγνοεῖ τις εἰδήσεις αὐτές.

χεια, άγνωστο πότε⁴⁸, ανεκλήθη στην Κωνσταντινούπολη και εξορίστηκε εκ νέου από τον Ιουστινιανό Β', κατά το διάστημα της δεύτερης βασιλείας του, 705-711, στη Χερσώνα δια πρόφασιν τυραννίδος⁴⁹. Ο Ιουστινιανός προκειμένου να εκδικηθεί τους κατοίκους της Χερσώνας για την κακομεταχείριση που υπέστη κατά τη διάρκεια της εκεί εξορίας του, οργάνωσε και απέστειλε μεγάλο εκστρατευτικό σώμα εκεί με αποστολή τον αφανισμό των κατοίκων της. Οι ηγέτες του εκστρατευτικού σώματος, μεταξύ των άλλων, επιφορτίστηκαν και με την υποχρέωση να μεταφέρουν με ασφάλεια τον Βαρδάνη στον νέο τόπο εξορίας του, στη Χερσώνα⁵⁰. Οι επιχειρήσεις στη Χερσώνα δεν ευοδώθηκαν σύμφωνα με τα σχέδια του Ιουστινιανού και η οργή του ξέσπασε κατά των ηγετών της εκστρατείας, των οποίων τις οικογένειες τιμώρησε στην Κωνσταντινούπολη. Σ' αυτόν τον φαύλο κύκλο η μόνη διέξοδος που διαφαινόταν ήταν η

48. Ο μόνος που παρέχει μία όχι και τόσο σαφή πληροφορία είναι ο Θεοφάνης, ο οποίος παραδίδει ότι βασιλεύσαντος δὲ Ἰουστινιανοῦ, πάλιν ἀνεκαλέσατο αὐτόν, 381¹⁹⁻²⁰. Από την είδηση αυτή, εκ πρώτης όψεως, δημιουργείται η εντύπωση ότι η ανάκληση συνέβη αφού ο Ιουστινιανός επανέκτησε τον θρόνο (705). Αλλά σύμφωνα με μια διαφορετική ανάγνωση το νόημα μπορεί να είναι άλλο: βασιλεύσαντος δὲ Ἰουστινιανοῦ πάλιν, (Αψίμαρος) ἀνεκαλέσατο αὐτόν (Βαρδάνη), δηλ. ο Ιουστινιανός βρήκε τον Βαρδάνη στην Κωνσταντινούπολη, αφού μόλις τον είχε ανακαλέσει ο Αψίμαρος· έτσι, λοιπόν, φρόντισε να απαλλαγεί της παρουσίας του από την πρωτεύουσα με την πρώτη ευκαιρία, και αυτή ήταν η εκστρατεία στη Χερσώνα. Την άποψη αυτή δέχεται ο Τ. Λουγγής, *Η Κεφαλλονιά στις αρχές του ογδόου αιώνα, Κεφαλληνιακά Χρονικά* 2 (1977) 73 σημ. 1, και επαναλαμβάνει στο Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη, *Σύμμεκτα* 6 (1985) 154 σημ. 5· πρβλ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Βυζαντινός κλήρος*, σ. 69 σημ. 203. Η τελευταία ανάγνωση μου φαίνεται πιθανότερη, διότι διαφορετικά θα ήταν αρκετά περίεργο να απετέλεσε η ανάκληση του Βαρδάνη από την Κεφαλλονιά μία από τις πρώτες φροντίδες του Ιουστινιανού, όταν μάλιστα είχε να αντιμετωπίσει τόσο πολλά και δύσκολα προβλήματα μετά την περιπετειώδη εξορία και επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη, αλλά αφήνει ανεξήγητη την πενταετή καθυστέρηση του Ιουστινιανού να αντιμετωπίσει το πρόβλημα του επικίνδυνου Βαρδάνη, δηλ. το κενό που μεσολαβεί μεταξύ της παλινορθώσεως του Ιουστινιανού (705) και της εκστρατείας στη Χερσώνα (710), για το οποίο οι πηγές σιγούν.

49. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο διάκονος και χαρτοφύλακας της Αγίας Σοφίας Αγάθων στον Έπιλογο στα πρακτικά της Στ' Οικ. συνόδου, ο οποίος συντάχθηκε μετά τη μονοθελητική σύνοδο, βλ. *ACO* 2/II,2, σ. 899. — Βλ. και παρακάτω σημ. 59.

50. Ο Θεοφάνης τον αναφέρει ως ὁ ἀνακληθεὶς ἐκ Κεφαλληνίας καὶ σὺν τῷ στόλῳ εἰς Χερσῶνα ὦν, 37825-26 και με τον τρόπο αυτό αφήνει να πλανάται η υποψία ότι ίσως να μην ήταν μόνον ἐξόριστος, αλλά να μετείχε με κάποιο τρόπο στην εκστρατεία. Ο Αγάθων τον αναφέρει ως ἐξόριστον ἐκεῖσε· *ACO* 2/II,2, σ. 899. Την ίδια πληροφορία διασώζει και ο πατριάρχης Νικηφόρος, ο οποίος σαφώς αναφέρει ότι μεταξύ των άλλων αποστολών, με τις οποίες είχε επιφορτισθεί το εκστρατευτικό σώμα της Χερσώνας, ἔτι δὲ καὶ Βαρδάνην Ἀρμένιον τῷ γένει ἐξόριστον ἐκεῖσε καταλιπεῖν· 45¹⁻². Η υποψία αυτή στους μεταγενέστερους ιστοριογράφους θα εξελιχθεί σε βεβαιότητα, ότι ο επικεφαλής της εκστρατείας στη Χερσώνα ήταν ο Βαρδάνης· προφανώς διότι έτσι μπορούν να εξηγήσουν την αιφνίδια ανακλήρυσή του σε αυτοκράτορα και την επικράτησή του· *Σύνοψις Σάβα*, σ. 118. — *Γλυκάς*, σ. 521. — *Μανασσής*, 4025 κε.

επανάσταση. Την όλη κατάσταση τεχνηέντως εκμεταλλεύθηκε και έστρεψε προς όφελός του ο Βαρδάνης, ώστε το στράτευμα τὸν μὲν Ίουστινιανὸν ἀνέσκαψαν, τὸν δὲ Βαρδάνην ὡς βασιλέα καὶ αὐτοὶ εὐφήμισαν⁵¹, καὶ ο ἰδιάκονος Ἀγάθων διευκρινίζει ὅτι ο Βαρδάνης τότε ἑαυτὸν Φιλιππικὸν τῷ δοκεῖν μετονομάσας⁵².

5. Η συμμετοχή του Ανδρέα Κρήτης στη Μονοθελητική σύνοδο του 712

Από τις πρώτες ενέργειες του νέου αυτοκράτορα ήταν η αντικατάσταση του πατριάρχη Κύρου⁵³ με τον Ιωάννη διάκονο και χαρτοφύλακα του Οἰκονομείου⁵⁴, ο οποίος και τον έστεψε αυτοκράτορα⁵⁵. Μετά την αποκατάσταση της Ορθοδοξίας από τον Αρτέμιο-Αναστάσιο Β' (713-715)⁵⁶, ο πατριάρχης Ιωάννης στην επιστολή προς τον πάπα Κωνσταντίνο, με την οποία αποκαθιστούσε την επικοινωνία με τη Ρώμη, δίδει κάποιες εξηγήσεις και πληροφορίες πολύ χαρακτηριστικές συνάμα για τα

51. Θεοφάνης 379₂₈₋₂₉. Πρβλ. Α. Στράτος, Στ', σ. 167-188. — Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Ο βυζαντινός κλήρος, 68-75. — Π. Τσορμπατζόγλου, Εικονομαχία και κοινωνία στα χρόνια του Λέοντος Γ', σ. 133-145.

52. ACO 2/II,2, σ. 899,9. Ο Θεοφάνης, ό.π., δεν αναφέρει πότε ακριβώς άλλαξε το όνομά του, αλλά πριν την ανακήρυξη τον μνημονεύει ως Βαρδάνη και μετά ως Φιλιππικό. Το κενό καλύπτει ο Νικηφόρος, γράφοντας ότι με την αναγόρευση Φιλιππικόν αὐτὸν μετονομάσαντες (4567), το οποίο απηχεί τη μαρτυρία του Ἀγάθωνος (ό.π.), ότι δηλ. επρόκειτο για επιλογή του ίδιου του Βαρδάνη. Η αλλαγή του ονόματος με την ευκαιρία της αναρρήσεως των νέων αυτοκρατόρων δεν ήταν άγνωστη στην ιστορία του Βυζαντίου. Συνήθως υπαγορευόταν από ιδιαίτερους κάθε φορά λόγους, κυρίως δυναστικούς ή προπαγανδιστικούς. Στην περίπτωση του Αψίμαρου-Τιβέριου εύκολα κανείς διαβλέπει τον λόγο, αλλά για τη μετονομασία του Βαρδάνη δεν υπάρχει κάποια ένδειξη που να αποκαλύπτει την προτίμηση αυτή· βλ. Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, Η φύση και η προοπτική της Εικονομαχίας. Ιδεολογικές επιδράσεις, στόχοι και σκοπιμότητα, Θεολογία 66 (1995) 686 σημ. 14.

53. Για τον πατριάρχη Κύρο· βλ. παραπάνω σημ. 44.

54. Του Οικονομείου της Μεγάλης Εκκλησίας, όπως εξηγεί ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος· PG 147, 457D. Για το αξίωμα του Οικονόμου βλ. Β. Λεονταρίτου, Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες, ό.π., σ. 352-435.

55. Θεοφάνης 381₃₀₋₃₂. — Χρονικό Bruxellense, F. Cumont, (έκδ.), *Anecdota Bruxellensia I. Chroniques Byzantines*, Bruxelles 1874, λα'. Βλ. G. V. Summer, Philippicus, Anastasius II and Theodosius III, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 17 (1976) 287-289. — P. Speck, *Kaiser Leon III. Das Geschichtswerk des Nikephoros und des Theophanes und der Liber Pontificalis*, I, Bonn 2002, σ. 57-79, όπου συνεκφέρονται Βαρδάνης και Αναστάσιος, και παρακάτω σημ. 56.

56. Ο Αναστάσιος πριν την ανάρρησή του στον θρόνο υπηρετούσε ως ιδιαίτερος γραμματέας, πρωτοασκηρήτης του Βαρδάνη-Φιλιππικού· βλ. πρόχειρα, Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Β1, Αθήνα 1981, ανατύπωση με βιβλιογραφική ενημέρωση Θεσσαλονίκη 1993, σ. 90-93. — Της ίδιας, *Το πολίτευμα και οι θεσμοί της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*, 324-1204, Αθήνα 2004, σ. 226-227. — Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Ο βυζαντινός κλήρος, 101-105. — Π. Τσορμπατζόγλου, Εικονομαχία και κοινωνία στα χρόνια του Λέοντος Γ', σ. 111-112,114 και παραπάνω σημ. 55.

περιστατικά και την ατμόσφαιρα που επέβαλε ο Βαρδάνης, πολύ χαρακτηριστικές⁵⁷. Γράφει, λοιπόν, ότι ο αυτοκράτορας είχε αποφασίσει, ἐγκαταστήσαι εἰς τὸν τῆς ἀρχιερωσύνης θρόνον ἄνδρα οὐκ ἐκ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἡμῶν συλλόγου τυγχάνοντα, τῆς δὲ οἰκείας ἐν διαστροφῶν γνῶμης ὁμόφρονα, ὅμως τῇ τοῦ καθ' ἡμᾶς τοῦ εὐαγοῦς κλήρου ὁρμῇ τε καὶ ἐνστάσει βιασθεὶς προήγαγεν ἡμᾶς· οὐ προσδοκῶντας, οὐ βουλομένους, οὐκ ἀπαθῶς τε καὶ ἀβαρῶς καὶ δίχως παντὸς ὁδυρμοῦ τὸ τοιοῦτον ὑπομείναντας, πρὸς τὴν τῆς ἀρχιερωσύνης ἀξίαν καὶ κορυφὴν καταλόγου⁵⁸.

Η αλλαγή του πατριάρχου, ὅπως κατεδείχθη στην πορεία, δεν συνδεόταν με την επιθυμία να ανατρέψει μόνον ένα από τα ερείσματα του παλαιού καθεστώτος, αλλά σχετιζόταν με την εκ βάθρων αλλαγή της εκκλησιαστικής πολιτικής. Σύμφωνα με τον σύγχρονο των γεγονότων διάκονο και χαρτοφύλακα Αγάθωνα, ο Βαρδάνης ήταν κρυπτομονοθελήτης, μαθητευθεὶς καὶ φοιτήσας παιδιόθεν κατὰ καιροὺς Στεφάνῳ τῷ ἀββᾷ, μαθητῇ Μακαρίου⁵⁹. Ο τελευταίος ήταν πατριάρχης Αντιοχείας και ο Στέφανος μαθητής του, ἀμφοτέρω κατεδικάσθησαν ἀπὸ τὴν Στ' Οικουμενικὴν συνόδο⁶⁰. Στον κατὰ ἕνα αἰῶνα μεταγενέστερο Θεοφάνη (+817) η αναβίωση του μονοθελητισμοῦ συνδέεται μ' ἕνα μοναχὸ της μονῆς του Καλλιστράτου, ο οποίος εἶχε προβλέψει στον Βαρδάνη ὅτι θα ανερχόταν στον θρόνο, ἀλλὰ για να μακροημερεύσει στην ἐξουσία θα ἔπρεπε να ανατρέψει τὸ δόγμα τῆς Στ' Οικουμενικῆς συνόδου⁶¹. Σημασία πάντως

57. ACO 2/II,2, σ. 901-908. Η επιστολή αυτή καθώς και ο Ἐπίλογος του Αγάθωνος (βλ. παρακάτω σημ. 59) αποτελούν τις μόνες σύγχρονες πηγές των γεγονότων.

58. ACO 2/II,2,902.

59. ACO 2/II,2,899. Ο διάκονος Αγάθων, ο οποίος εἶχε υπηρετήσει ως γραμματέας στην Στ' Οικουμενικὴν συνόδο, ἔγραψε μετὰ τὴν ἐκθρόνιση του Βαρδάνη-Φιλιππικοῦ (713) καὶ με τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἀνασυστάσεως τῶν πρακτικῶν τῆς παραπάνω συνόδου καὶ τῆς ἀποστολῆς στον πάπα, δίκην ἀπολογητικῶν, ἕνα πολὺ διαφωτιστικὸ κεφάλαιο για τὰ γεγονότα που μεσολάβησαν με τὸν τίτλο: Ἐπίλογος τοῦ τὴν παροῦσαν βίβλον ἰδιοχείρως ἀπογραφεμένου, ἐν ᾧ καὶ περὶ τῶν ὑπὸ Βαρδάνου τοῦ τυράννου καὶ παράφρονος κατὰ τῆς ἀγίας καὶ οἰκουμενικῆς ἔκτης συνόδου τετολημένων ἐμφέρεται, ACO 2/II,2, σ. 898-901.

60. ACO 2/II,1, 566. Βλ. Π. Τσορμπατζόγλου, Η κοινὴ καὶ ὁ μονοθελητισμὸς τὴν ἐποχὴ τῆς Στ' Οικουμενικῆς συνόδου, 248-251.

61. Θεοφάνης 38₁₆₋₁₄. Η αιτιολογία τῆς μονοθελητικῆς προτιμήσεως του Βαρδάνη, ὅπως ἐξηγείται ἀπὸ τοὺς χρονολογικοὺς με τὴν ἐπὶ κλήση «ἐξωϊστορικῶν» παραγόντων, θεωρεῖται ἀνεπαρκὴς ἕως ἀφελὴς ἀπὸ πολλοὺς σύγχρονους ιστορικοὺς καὶ για τὸν λόγον αὐτὸ καταβάλλεται προσπάθεια να συνδεθῇ, εἴτε με τὰ πολιτικὰ δρώμενα τῆς ἐποχῆς, εἴτε με τὴς ευρύτερες συνωμοτικὲς κινήσεις τῶν δυσαρεστημένων ἐκκλησιαστικῶν κύκλων ἀπὸ τὴν στάση τοῦ Ιουστινιανῶ Β' μετὰ τὴν παλινὸρθωσιν τοῦ 711· βλ. D. F. Abrahamse, *Rebellion, Heresy and Popular Prophecy in the Reign of Philippikos Bardianos (711-713)*, *East European Quarterly* 13 (1979) 395-408. — Πρὸ βλ. P. Magdalino, *The History of the Future and its Uses: Prophecy, Policy and Propaganda*, στο *The Making of Byzantine History. Studies dedicated to Donald M. Nicol*, R. Beaton, C. Roueché (ἐκδ.), [Variorum], Aldershot 1993, σ. 19-21. Ἀπὸ

έχει, ότι ο Βαρδάνης-Φιλιππικός αναβίωσε τις παρωχημένες έριδες του μονοθελητισμού κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίο είχαν αντιμετωπισθεί, δηλ. με τη σύγκληση συνόδου, ή για να ακριβολογούμε σιλεντίου, με την παρουσία ενδημούντων κληρικών και αυτοκρατορικών αξιωματούχων⁶², στο οποίο μεταξύ των άλλων έλαβαν μέρος ο πατριάρχης Ιωάννης, ο επίσκοπος Κυζίκου Γερμανός, μετά ταύτα πατριάρχης, και ο ημέτερος Ανδρέας αρχιεπίσκοπος Κρήτης⁶³. Η σύνοδος αυτή επικύρωσε την απόφαση του Βαρδάνη περί καταδίκης της Στ' Οικουμενικής συνόδου και αναγνώρισε το μονοθελητικό δόγμα ως την ορθόδοξη πίστη. Για να κατα-

την άλλη παραβλέπεται μια αναντίρρητη πραγματικότητα, ότι η καταδίκη του μονοθελητισμού από την Στ' Οικουμενική σύνοδο δεν σήμανε και την αυτόματη εξαφάνισή του. Πυρήνες μονοθελητών συνέχισαν να επιβιώνουν και μετά την καταδίκη της συνόδου· βλ. Π. Τσορμπατζόγλου, Ελάχιστα γνωστές πληροφορίες για την εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστινιανού Β', σ. 62-63. — Του ίδιου, Η κοινωμία και ο μονοθελητισμός την εποχή της Στ' Οικουμενικής συνόδου. Συνεπώς, δεν πρέπει να εκπλήσσει η θρησκευτική ιδιαιτερότητα του Βαρδάνη καθώς και η ύπαρξη φιλομονοθελητών κληρικών και μοναχών, αλλά σε καμμία περίπτωση ο όχλος αυτός δεν μπορεί να εκληφθεί ως η έκφραση της νομιμότητας, ώστε η προσφυγή στον μονοθελητισμό από τον Βαρδάνη να θεωρηθεί ως πράξη επιβεβαίωσης ή νομιμοποιήσεως της εξουσίας του, όπως δέχεται ο J. F. Haldon, *Constantine or Justinian? Crisis and Identity in imperial propaganda in the seventh century*, στο *New Costantines: the Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, P. Magdalino (έκδ.), [Variorum], Aldershot 1994, σ. 103. 'Η, ακόμη περισσότερο, πόλος συσπειρώσεως των ποικίλων αντιτιθεμένων και δυσारेστημένων πολιτικών και εκκλησιαστικών παραγόντων και στη συνέχεια εργαλείο ανατροπής του Ιουστινιανού. Βλ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Βυζαντινός κλήρος*, σ. 68-71, 99-100. — Της ίδιας, Προρρήσεις μοναχών και ανάδειξη αυτοκρατόρων στη διάρκεια των «σκοτεινών αιώνων», ό.π., σ. 433-434. Η αμηχανία των χρονογράφων, και η συνακόλουθη δυσκολία των ιστορικών, να εξηγήσουν τόσο αιφνιδιαστικές αλλαγές, καταδεικνύουν ως κύριο παράγοντα των ιστορικών εξελίξεων όχι τις τόσο τις συγκυρίες όσο τις προσωπικότητες, και εν προκειμένω τον Βαρδάνη· κάτι ανάλογο άλλωστε που απαντάται και στις εξηγήσεις για την εικονομαχία του Λέοντα Γ' Ισαύρου· βλ. Π. Τσορμπατζόγλου, *Εικονομαχία και κοινωμία στα χρόνια του Λέοντος Γ' Ισαύρου*, σ. 138-145, 329-334.

62. 'Η όπως χαρακτηριστικά διασώζει ο πατριάρχης Νικηφόρος ... καί έτέρους ιερείς και συγκλητικούς πλείστους, 467, εκτός των μεγάλων ονομάτων· βλ. και παρακάτω σημ. 63.

63. Ο Θεοφάνης υπογραμμίζει ότι, εύρε δέ όμόφρονας αυτού Ιωάννην, όν επίσκοπον Κωνσταντινουπόλεως πεποίηκε καθελών Κύρον, τόν ταύτης πρόεδρον ... Γερμανόν τε τόν μετά ταύτα τόν θρόνον Κωνσταντινουπόλεως κατασχόντα, επίσκοπον τόν τηνικαύτα υπάρχοντα Κυζίκου, καί 'Ανδρέαν καί αυτόν επίσκοπον Κρήτης όντα, Νικόλαον ... 'Ελπίδιον ... 'Αντίοχον ... καί έτέρους ... ούτινες καί έγγράφως άνεθεμάτισαν τήν άγιάν έκτην σύνοδον, 382₁₂₋₂₁. Παρόμοια είναι και η μαρτυρία του Νικηφόρου, συλλήπτορας εύρηκώς Ιωάννην τόν τηνικαύτα τής πόλεως άρχιερέα καί Γερμανόν τόν Κυζίκου μητροπολίτην, 465₆. Ερώτημα, πάντως, αποτελεί η αιτία της παρουσίας τους στην Κωνσταντινούπολη· πιθανόν παρεισφύρουν στην Κωνσταντινούπολη και έτσι συμμετείχαν στην ενδημούσα σύνοδο του 712. Η γεινιάσιγ της Κυζίκου με την Κωνσταντινούπολη δεν αποτελεί επαρκή εξήγηση για την παρουσία του Γερμανού· πολύ περισσότερο η παρουσία του Ανδρέα. Οι όποιες εξηγήσεις αποτελούν εικοτολογίες, αφού οι πηγές σιωπούν· βλ. Π. Τσορμπατζόγλου, *Εικονομαχία και κοινωμία στα χρόνια του Λέοντος Γ' Ισαύρου*, σ. 134, σημ. 98 και παρακάτω σημ. 78.

στήσει μάλιστα εμφανή την αλλαγή ο Βαρδάνης-Φιλιππικός, κατέκαυσε δημοσίως τα πρακτικά της Στ' Οικουμενικής συνόδου⁶⁴ και αντικατέστησε την εικόνα της από την καμάραν του Μιλίου με μια άλλη που παρίστανε τον ίδιο με τον αναθεματισθέντα από την Στ' Οικουμενική σύνοδο πατριάρχη Σέργιο⁶⁵. Επειδή όμως η Ρώμη αντέδρασε στις αλλαγές αυτές με τρόπο πολύ άκομψο, δεν δέχθηκε την εικόνα του νέου αυτοκράτορα, ούτε επέτρεψε τη μνημόνευση του αιρετικού αυτοκράτορα στη Θ. Λειτουργία καθώς επίσης και στα επίσημα έγγραφα και στα νέα νομίσματα⁶⁶, ο Φιλιππικός το λιγότερο που μπορούσε να κάνει ήταν να απαγορεύσει οποιαδήποτε επικοινωνία του πατριάρχη με τον πάπα⁶⁷.

Ο πατριάρχης Ιωάννης στην παραπάνω επιστολή προς τον Ρώμης Κωνσταντίνο υπενθυμίζει ότι από τις ανταποκρίσεις του αποκρισιαρίου του στην Κωνσταντινούπολη θα είχε πληροφορηθεί την επικοινωνία που είχε μαζί του, εν μέσω της κρίσεως είχε φροντίσει να καταστήσει σαφή, μάλιστα με όρκους, όχι μόνο την ακλόνητη πίστη του στην ορθοδοξία, αλλά και την αντίθεσή του στην επιχειρούμενη αλλαγή, καθώς και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες εξαναγκάσθηκε να συνεργασθεί· αὕτη ἡμῖν μαρτυρήσειεν ἡ τῶν ἐν καρδίᾳ βουλευμάτων ἔφορος δύναμις καὶ ἐν ἀνθρώποις δὲ ὁ τῆς καθ' ὑμᾶς ἱερωτάτης καθέδρας ἐνδημῶν ἐνταῦθα θεοφιλῆς ἀποκρισιάριος, ὃν ἐν αὐτῇ τῇ ἀκμῇ τοῦ κακοῦ ἐνωμότως μετὰ τῆς ἀληθείας ἐπληροφορήσαμεν καθαρὰν αὐτῷ τὴν ἐνυπάρχουσαν ἡμῖν περὶ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν διάθεσιν φανερώσαντες⁶⁸. Ακόμη εξηγεί για ποιους λόγους εμπλέχθηκε στο πρόβλημα, ἡμεῖς τῷ κατ' οἰκονομίαν ἐχρησάμεθα λόγῳ, ὥστε διακρούσασθαι μὲν τὴν τυραννικὴν καὶ ἀνένδοτον ἔνστασιν, πρὸς τὸ μετριώτερον δὲ τὰ τῆς ἀτοπίας συστεῖλαι⁶⁹, και προσθέτει ότι παρά την πίεση αυτός δεν παρέδωσε στη πυρά, και έτσι διέσωσε, τα πρακτικά της Στ' Οικουμενικής συνόδου που απέκριντο στην πατριαρχική βιβλιοθήκη. Στο τέλος της επιστολής επικαλείται την επιείκεια του πάπα προβάλλοντας διάφορα παραδείγματα από το πρόσφατο εκκλησιαστικό παρελθόν εγκρίτων και αναγνωρισμένων εκκλησιαστικών αν-

64. ACO 2/II,2,905₁₈₋₁₉.

65. ACO 2/II,2,900₃₀₋₃₈. Βλ. Π. Τσορμπατζόγλου, *Εικονομαχία και κοινωνία στα χρόνια του Λέοντος Γ'*, σ. 135. — Πρβλ. M.-F. Auzépy, *La Vie d'Étienne le Jeune par Étienne le Diacre. Introduction, édition et traduction* [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs, v. 3, Variorum], Aldershot 1997, σ. 264-266, ιδιαιτέρως σημ. 410.

66. Βλ. Π. Τσορμπατζόγλου, *Εικονομαχία και κοινωνία στα χρόνια του Λέοντος Γ'*, σ. 135 σημ. 102. — T. S. Brown, *The Gentlemen and the Officers. Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy, A.D.554-800*, Rome 1984, σ. 155-156.

67. ACO 2/II,2,902₁₃₋₁₆.

68. ACO 2/II,2,903₁₇₋₂₁.

69. ACO 2/II,2,903₁₃₋₁₆.

δρών, οι οποίοι, αν και επέδειξαν σε κάποια φάση της ζωής τους αδυναμία και ολιγωρία στα θέματα της πίστεως, στη συνέχεια όταν αναγνώρισαν το ολίσθημά τους και μετανόησαν έτυχαν της αποκαταστάσεως από άλλους μεγάλους ιεράρχες και συνόδους⁷⁰. Από τα παραδείγματα αυτά θεωρώ ότι το πιο ισχυρό παράδειγμα-επιχείρημα είναι αυτό που περιγράφει το τεράστιο ολίσθημα του Ααρών, κατά το οποίο ο ίδιος ο αδελφός του Μωυσέως και αργότερα μέγας Αρχιερέας του Ισραήλ ενέδωσε στην ανάγκη και πρωτοστάτησε στην κατασκευή του Χρυσού Μόσχου ύστερα από πιέσεις και απαιτήσεις του λαού, ενώ ανέμεναν στις υπώσεις του όρου Σινά τον Μωυσή με τις πλάκες του Νόμου, παρόλα αυτά δεν τιμωρήθηκε από τον Θεό: ὁ γὰρ Ἀαρὼν ἐκεῖνος τῇ ὁρμῇ τοῦ πάλαι λαοῦ καφυθεῖς (καμθεῖς) καὶ ὑπουργήσας αὐτοῖς πρὸς τὴν τῆς εἰδωλοποιῆας τελείωσιν ἐνεκαλεῖτο μὲν ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ, τὴν δὲ ἀναγκαστικὴν βίαν ἐν ἀπολογίᾳ προβαλλόμενος οὐδεμίαν παρὰ θεοῦ ἐπιτίμησιν δέχεται οὐδὲ τῆς ἱερωσύνης ἀπόκληρος γέγονεν ἀξιώματος πάντως πρὸς δὲ τὸ ἐν διαθέσει περὶ τὸ θεῖον σέβας γνήσιον ἀποβλέψαντος τοῦ πλάσαντος καταμόνας τὰς καρδίας ἡμῶν, ὥς φησὶν ὁ μέγας Δαυίδ, καὶ οὐ πρὸς τὴν ἔξωθεν περιπέτειαν⁷¹.

Η ὅλη επιχειρηματολογία του Ιωάννου, προκειμένου να εξηγήσει και λιγότερο να δικαιολογήσει τη θέση αδυναμίας που βρέθηκε, αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον, όταν αναγνωρίσουμε ότι δεν εκφράζει μόνο τη δική του κατάσταση, αλλά και την αντίστοιχη του Ανδρέα Κρήτης και Γερμανού Κυζίκου καθώς και ὅσων ἄλλων βρέθηκαν στην ἴδια δεινὴ θέση. Η στάση των Ορθοδόξων επισκόπων ἐναντι τῆς καινοτομίας του Βαρδάνη-Φιλιππικῆ συνοψίζεται σε μια και μοναδική λέξη, ἀνάγκη: οἶδατε γὰρ καὶ ὑμεῖς τῇ πείρᾳ σαφῶς μεμαθηκότες, ἀγιώτατοι, ὡς λίαν ἀντιτύπως καὶ σκληρῶς ἔχειν πρὸς τὴν τῆς ἐξουσίας ἀνάγκην ἐν τοῖς τοιούτοις ἄνευ τινὸς τέχνης τε καὶ περινοίας καθέστηκεν εὐμαρές⁷². Με ἄλλα λόγια, ἔπρεπε να ἐπιδειξοῦν τέχνην και περινοίαν για να ἐπιβιώσουν και προς ἐπίρρωση των λεγομένων του προσάγει παραδείγματα ἀπὸ τη βιβλική και ἐκκλησιαστική ἱστορία⁷³. Ἐπικαλεῖται μάλιστα και τη μαρτυρία του Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου προκειμένου να διασκεδάσει την ἐντύπωση ὅτι η σύμπραξή του ἦταν ἐθελούσια και αὐθόρμητη και ἐξέφραζε την πίστη του. Πέρα ἀπὸ την ἐξωτερική ὄψη των πραγμάτων ὑπάρχει και η ἐσωτερική, το φρόνημα του καθενός, το οποίο παρέμεινε πάντοτε ορθόδοξο: ὁ ἀποστολικὸς δὲ Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης «ἄλογον» ὁμοῦ «καὶ σκαιὸν»

70. ACO 2/II,2,906₂₅-907₂₈.71. ACO 2/II,2,908₁₁₋₁₆. Το περιστατικὸ Ἐξοδος 32,1-6.72. ACO 2/II,2,903₂₁₋₂₃.73. ACO 2/II,2,905₁₅-907₂₆.

ἀποφαίνεται «τὸ μὴ τῇ δυνάμει σκοποῦ προσέχειν, ἀλλὰ ταῖς λέξεσι· καὶ ταῦτα οὐκ ἔστιν τῶν θεῖα νοεῖν ἐθελόντων ἴδιον», φησίν, «ἀλλὰ τῶν ἡχους φιλοὺς καταδεχομένων καὶ τούτους ἄχρι τῶν ὧτων ἀδιαβάτους, ἔξωθεν συνεχόντων καὶ οὐκ ἐθελόντων εἰδέναι, τὶ μὲν ἢ τοιαύδε λέξεις σημαίνει, ταῦτα δὲ ταύτην χρῆ καὶ δι' ἐτέρων ὁμοδυνάμων καὶ ἐκφαντικωτέρων λέξεων διασαφῆσαι»⁷⁴, γὰρ νὰ διαδηλώσει στὴ συνέχεια τὴν πίστη του στὸ δόγμα τῶν δύο ἐν Χριστῷ θελήσεων καὶ ενεργειῶν, ὅπως ακριβῶς αὐτὸ διατυπώθηκε στὴ σύνοδο τοῦ Λατερανοῦ (649): ῥητῶς τὴν διάνοιαν τὰς τοιαύτας νοεῖσθαι φωνὰς ἐν τῷ ἐκφωνηθέντι παρ' αὐτῆς ὄρω προεθέσπισεν ἢ ἐν καθ' ὑμᾶς μεγαλοπόλει Ῥώμῃ συναχθεῖσα σύνοδος ἱερὰ ἐπὶ τοῦ τῆς σεβασμίας μνήμης Μαρτίνου τοῦ τῆς ὑμετέρας προεδρεύσαντος ἐκκλησίας⁷⁵.

Ἡ ἐπὶ κλήση τῆς συνόδου τοῦ Λατερανοῦ καὶ ὅχι τῆς Στ' Οἰκουμενικῆς ἔχει ἰδιαίτερη πολιτικὴ σημασία, διότι ἀναγνωρίζοντας τὴν προσφορά καὶ τὸ ἔργο τῆς συνόδου τῆς Ῥώμης φαίνεται νὰ προκρίνει αὐτὴν καὶ τὸν θρόνο τῆς, συνάμα δε τιμὰ τὰ μαρτύρια ποὺ υπέστησαν οἱ πρωτεργάτες τῆς πάπας Μαρτίνος καὶ Μάξιμος Ομολογητῆς, ἐπειδὴ ἀντιτάχθηκαν

74. ACO 2/II,2,908¹¹⁻¹⁶. Το παράθεμα τοῦ Διονυσίου ἀπὸ το *Περὶ Θεῶν* ονομάτων, PG 3, 708BC = B. P. Suchla, *Περὶ Θεῶν* ονομάτων, *Corpus Dionysiacum*, I, [PTS 33], Berlin - N. York 1990, σ. 156, 1-7.

75. ACO 2/II,2,904¹⁸⁻²¹. Τα πρακτικὰ τῆς συνόδου τοῦ Λατερανοῦ ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν R. Riedinger, *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, Series secunda, τ. I, Berlin 1994 = ACO 2/I. ΓΙΑ τὴν πρωτοβουλία τοῦ πάπα Μαρτίνου νὰ συγκαλέσει τὴ σύνοδο τοῦ Λατερανοῦ καὶ τὴ συμβολὴ τοῦ Μαξίμου Ομολογητοῦ· βλ. Α. Στράτος, Δ', σ. 106-111. — Φειδᾶς, Α', σ. 747-748. — E. Caspar, *Die Lateransynode von 649*, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 51 (1932) 75-137. — J. Pierres, *S. Maximus Confessor, princeps apologetarum synodi Lateranensis* [ἰδὶδ. διατρ.], Rome 1940. — J. Richards, *The Popes and the Papacy in the early Middle ages 476-752*, London 1979, σ. 186-191. — R. Riedinger, *Aus den Akten de Lateran Synode von 649*, BZ 69 (1976) 21-23. — Τοῦ ἰδίου, *Griechische Konzilsakten auf dem Wege lateinische Mittelalter*, AHC 9 (1977) 252-287. — Τοῦ ἰδίου, *Lateinische Übersetzungen griechischer Häretikertexte des siebenten Jahrhunderts*, *Sitzungsberichte der Kaiserlichen (Österreichischen) Akademie der Wissenschaften, Philosophische-historische Klasse* 352, Wien 1979. — Τοῦ ἰδίου, *Die Lateransynode von 649 und Maximos der Bekenner*, στὸ *Maximus Confessor. Actes du Symposium sur Maxime le Confesseur, Fribourg, 2-5 Septembre 1980*, F. Heinzer, Chr. Schönborn, (ἐξδ.), Fribourg 1982, σ. 111-121. — Τοῦ ἰδίου, *Papst Martin I. und Papst Leo I. in dem Akten der Lateran-Synode von 649*, JÖB 33 (1983) 87 κ.ε. — Τοῦ ἰδίου, *Die Lateranakten von 649*, ein Werk der Byzantiner um Maximus Homologetes, *Βυζαντινὰ* 13,1 (1985) 519-534. — E. Zocca, *Onorio e Martino: due papi di fronte al monotelismo*, στὸ *Martino I papa (649-653) e il suo tempo. Atti del 37 Convegno Storico Internazionale, Todi 13-16 Oct 1991*, Spoleto 1992, σ. 103-148. — P. Conte, *Il Sinodo Lateranense dell'ottobre 649*, Vatican City 1989. — Α. Alexakis, *Codex Parisinus Graecus 1115 and Its Archetype*, Washington D.C. 1996, σ. 16-21. — Πρβλ. J.- M. Sansterre, *Les moines grecs et orientaux à Rome aux époques byzantine et carolingienne, (milieu du VIe s.- fin du IXe s.)*, I texte, II bibliographie, notes, Bruxelles 1983, ἐπανάεδ. 1993, σ. 117-119. ΓΙΑ τὴν σύνοδο τοῦ Λατερανοῦ τώρα, βλ. Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, *Ἡ Σύνοδος τοῦ Λατερανοῦ (649). Σύγκλιση μετὰ τὴν σύγκρουση. Θεολογία καὶ πολιτικὴ τὸν 7ο αἰ.*, Θεσσαλονίκη 2004.

στην αυτοκρατορική εξουσία⁷⁶. υπαινιγμός για όσα υπέστησαν και αυτοί από τον Βαρδάνη-Φιλιππικό. Η αναγνώριση της συνόδου του Λατερανού από τον πατριάρχη συνιστούσε πρώτης τάξεως δώρο του πρώτου και επιτυχία του πάπα, διότι η σύνοδος του Λατερανού ήταν η μοναδική σύνοδος οικουμενικών διαστάσεων, στη μέση εποχή, που συγκλήθηκε στη Ρώμη, ποτέ όμως δεν αναγνωρίστηκε από την Στ' Οικουμενική σύνοδο, η οποία επακολούθησε και ασχολήθηκε με το ίδιο πρόβλημα του μονοθελητισμού, ούτε από την Κωνσταντινούπολη· συνεπώς η αναγνώριση αυτή από τον πατριάρχη Ιωάννη είχε διπλό στόχο, αφενός να κολακεύσει την ιδέα του πάπα ως θεματοφύλακος της εκκλησίας και αφετέρου να επιτύχει την αναγνώριση της παρούσας κατάστασης δίχως αντιρρήσεις.

Η παραπάνω ανάλυση κρίνω ότι είναι επαρκής για να κατανοηθούν οι λόγοι για τους οποίους οι βιογράφοι αμφοτέρων, Ανδρέα και Γερμανού, αγνοούν ή αποσιωπούν το γεγονός. Ας σημειωθεί ότι οι βιογράφοι έχουν κατά νου τη γενικότερη πολιτεία και, πολύ περισσότερο, τη σθεναρή στάση τους κατά την εικονομαχία, ώστε να παραβλέπουν το επεισόδιο αυτό από τη ζωή των βιογραφουμένων προσώπων⁷⁷. Για τη στάση του Γερμανού Κυζίκου, μετά ταύτα πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, δεν υπάρχει δυνατότητα να γίνει λόγος εδώ· πολλά από τα παραπάνω και όσα ακολουθήσουν για τον Ανδρέα Κρήτης θα ισχύουν κατ' αναλογία και για τον Γερμανό⁷⁸.

76. Βλ. τους *Βίους*. — P. Peeters (έκδ.), *Une Vie grecque du pape Martin I*, AB 51 (1933) 225-262. — Του ίδιου, *La texte grec de l'Hypomnesticum de Théodore Spoudée*, AB 53 (1935) 49-80. — S. Brock, *An Early Syriac Life of Maximus the Confessor*, AB 91 (1973) 299-346. — R. Devreesse, *La Vie de S. Maxime le Confesseur et ses recensions*, AB 46 (1928) 5-49. — P. Sherwood, *S. Maximus the Confessor. The Ascetic Life in the Four Centuries on Charity*, Rome 1955, σ. 26-28. — J.-M. Garrigues, *Le martyre de saint Maxime le Confesseur*, *Revue Thomiste* 36 (1976) 410-452. — A. B. Llewellyn, *Constans II and the Roman Church: a possible instance of Imperial pressure*, *Byzantion* 46 (1976) 120-126. — A. M. Piazzoni, *Arresto, condanna, esilio e morte di Martino I*, στο *Martino I papa (649-653) e il suo tempo. Atti del 37 Convegno Storico Internazionale, Todi 13-16 Oct 1991*, Spoleto 1992, σ. 187-210. — P. Chiesa, *Le biografie greche e latine di papa Martino I*, ό.π., σ. 211-242. — B. Neil, *The Lives of Pope Martin I and Maximus the Confessor: Some Reconsiderations of Dating and Provenance*, *Byzantion* 68 (1998) 91-109. — W. Brandes, «Juristische» Krisenbewältigung im 7. Jahrhundert? Die Prozesse gegen Papst Martin I. und Maximus Homologetes [*Fontes Minores X. Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte*, 22], Frankfurt am Main 1998, σ. 142-212. — P. Allen, B. Neil, *Scripta saeculi VII Vitam Maximi Confessoris illustrantia, una cum latina interpretatione Anastasii Bibliothecarii iuxta posita* [Corpus Christianorum, s. gr 39]. Tunhout-Leuven 1999. — Των ίδιων, *Maximus the Confessor and his Companions. Document from Exile*, Oxford 2002.

77. Απόδειξη τούτου αποτελεί η στάση του Θεοφάνους Γραπτού (+845), ο οποίος δεν διατάζει να συνθέσει Κανόνα στη μνήμη του (4 Ιουλίου), με τον οποίο τον εξυμνεί ως ρήτορα και υμνογράφο, αλλά και μεγάλο υπέρμαχο της προσκυνήσεως των εικόνων· βλ. παρακάτω σημ. 141.

78. Ο *Βίος* Γερμανού Κωνσταντινουπόλεως αγνοεί παντελώς το γεγονός· βλ. Lamza,

Μετά την εκθρόνιση του Βαρδάνη-Φιλιππικού από τον αυλικό και σύμβουλό του Αρτέμιο-Αναστάσιο Β'⁷⁹ και την αποκατάσταση της Ορθοδοξίας από τον τελευταίο, τα εκκλησιαστικά πράγματα εξομαλύνθηκαν, ο μεν πατριάρχης έσπευσε να αποστείλει τη γνωστή πλέον εξηγητική επιστολή στον πάπα Ρώμης, καθώς και μία ανάλογη προς τον ίδιο αποδέκτη από τον αρχιδιάκονο και χαρτοφύλακα Αγάθωνα, με τον χαρακτηρισμό *Ἐπίλογος* στα πρακτικά της Στ' Οικουμενικής συνόδου όπως την ονομάζει, αφού συμμετείχε ως νοτάριος και ιδιοχείρως κατέγραψε τα πρακτικά της Στ' Οικουμενικής συνόδου⁸⁰. Με τον τρόπο αυτό κατεβλήθη προσπάθεια να εκφρασθεί η αλλαγή, ή καλύτερα η μεταμέλεια της συνόδου.

Η επιστολή του Αγάθωνος έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι συνεχώς και αδιαλείπτως μετείχε στα γεγονότα από την Στ' Οικουμενική σύνοδο και εντεύθεν. Στην πρώτη είχε υπηρετήσει ως νοτάριος και κατέγραψε τα πρακτικά της Στ' Οικουμενικής συνόδου, και τώρα κατ' εντολή του πατριάρχου Ιωάννου απέστειλε τον *Όρο* της Στ' Οικουμενικής συνόδου σε όσους συνυπέγραψαν τη μονοθελητική σύνοδο του 712, και συνέλεξε τις απαντήσεις τους, δηλ. την ομολογία πίστεως στην Ορθοδοξία. Προφανώς, πρώτος υπέγραψε τα πρακτικά ο πατριάρχης Ιωάννης, αν και δεν διασώζεται παρόμοια μαρτυρία, και στη συνέχεια οι λοιποί. Για τον Γερμανό δεν αναφέρεται κάτι, αλλά θα πρέπει να έπραξε το ίδιο, αν κρίνουμε από την ανταπόκριση του Ανδρέου, ο οποίος απάντησε με τη σύνθεση ιαμβικών στίχων: *Ἀνδρέου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης ἱαμβοὶ γραφέντες πρὸς τὸν ὁσιώτατον Ἀγάθωνα ἀρχιδιάκονον καὶ χαρτοφύλακα τῆς ἐνταῦθα ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, ὅτε λαβὼν τὴν παροῦσαν βίβλον μετέβαλεν καὶ πάλιν ἀπέστειλε*⁸¹.

Patriarch Germanos I., ό.π., σ. 73- 85, σ. 200-240. Στο Παλαιό Συνοδικό, αρ. 146, υπάρχει μια μαρτυρία, άγνωστη από άλλες πηγές, κατά την οποία στα χρόνια του Θεοδοσίου (715-717) ο Γερμανός συνεκάλεσε σύνοδο εκατό ιεραρχών στην οποία κατεδίκασαν τον μονοθελητισμό και απεκατέστησαν το κύρος της Στ' Οικουμενικής συνόδου. L. Duffy, J. Parker (έκδ.), *The Synodikon Vetus* [CFHB], Washington D.C. 1979, σχόλια σ. 123. Περισσότερα βλ. Π. Χρήστου, Ε', σ. 345-346. — Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Ο βυζαντινός κλήρος*, σ. 96-101. — D. Stein, *Die Patriarchen der ikonoklastischen Zeit: Germanos I.-Methodios I (715-847)*, R. J. Lillie, (έκδ.), Frankfurt am Main 1999, σ. 5-22, κυρίως σ. 7, δεν προσθέτει κάτι στα γνωστά. Π. Τσορμπατζόγλου, *Εικονομαχία και κοινωνία στα χρόνια του Λέοντος Γ' Ισαύρου*, σ. 133-138, ιδιαίτέρως σημ. 98, 108.

79. Βλ. παραπάνω σημ. 56, 57.

80. ACO 2/II, 2, 898-901.

81. PG 97, 1437-1444 και A. Heisenberg, Ein jambisches Gedicht des Andreas von Kreta, BZ 10 (1901) 505-514. — Πρβλ. Π. Τσορμπατζόγλου, *Εικονομαχία και κοινωνία στα χρόνια του Λέοντος Γ' Ισαύρου*, σημ. 99, 109.

6. Ο Μέγας Κανών

Από το πλούσιο και πολυσχιδές έργο του Ανδρέα Κρήτης⁸², εκείνο που είναι περισσότερο γνωστό είναι ο επονομαζόμενος «Μέγας Κανών», ο οποίος ψάλλεται σε τμήματα κατά τις τρεις πρώτες ημέρες της Α' εβδομάδας των νηστειών και όλος κατά τον Όρθρο της Πέμπτης (εσπέρας Τετάρτης) της Ε' εβδομάδος των Νηστειών. Αποτελείται από εννέα ωδές και 250 τροπάρια, με 11 ειρμούς⁸³ και για τον λόγο αυτό δικαίως τοποθετείται στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ κανόνος και ομιλίας⁸⁴. Το ποιητικό μεγαλείο, ο λυρισμός και οι πολλές αρετές του Κανόνος έχουν αρκούντως αναλυθεί από τον Ν. Τωμαδάκη, τον Π. Χρήστου και άλλους⁸⁵, και δεν αποτελεί θέμα του παρόντος. Εδώ θα επισημάνουμε τα στοιχεία εκείνα, που κατά τη γνώμη μας συνηγορούν στον προσδιορισμό της συντάξεως του Μεγάλου Κανόνος σε χρόνο αμέσως μετά τη μονοθελητική σύνοδο του 712.

Παραπάνω αναφερθήκαμε στην κατάπληξη που προκάλεσε στη βυζαντινή κοινωνία η βίαιη και κοινωνικά αναίτια επιβολή του μονοθελητισμού από τον Βαρδάνη-Φιλιππικό. Η αποκατάσταση της Ορθοδοξίας από τον Αρτέμιο-Αναστάσιο Β' και όλες οι διευθετήσεις που επακολούθησαν από εκκλησιαστικής πλευράς μπορεί να επανέφεραν τα πράγματα στην πρότερη κατάσταση, αλλά δεν ήταν δυνατόν εξίσου εύκολο να επουλώσουν τα ψυχικά τραύματα και να διασκεδάσουν τα αισθήματα ενοχής που διακατείχαν όσους συνευδόκησαν στην αυτοκρατορική εκτροπή. Για ιεράρχες του πνευματικού αναστήματος του Ανδρέα και του Γερμανού οι όποιες δικαιολογίες δεν ήταν ικανές να απαλείψουν την ενοχή, διότι υπέκυψαν στις πιέσεις και πρόδωσαν την πίστη, για την οποία ορίστηκαν φύλακες, επίσκοποι⁸⁶. Με την προοπτική αυτή γίνεται κατανοητό το πνεύμα που διαπερνά τον Μ. Κανόνα. Τα αισθήματα που διεκτραγωδεί ο Μέγας Κανών του Ανδρέα Κρήτης δεν είναι η γενική συνειδη-

82. Βλ. Ν. Τωμαδάκης, *Βυζαντινή Υμνογραφία και Ποίησης*, σ. 193-210. — Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινή φιλολογία*, σ. 294-295. — Π. Χρήστου, Ε', σ. 486-490, 650-652.

83. PG 97,1305-1386. — W. Christ, M. Paronikas, *Anthologia graeca carminum Christianorum*, Leipzig 1871, σ. 147-157. — Τριώδιον Κατανυκτικόν, έκδ. Αποστ. Διακονία, Αθήναι 1960, σ. 271-288. Εδώ χρησιμοποιείται το κείμενο από την PG ως περισσότερο προσιτή στον αναγνώστη.

84. Για την ιστορία και το ποιητικό είδος του κανόνος· πρόσχειρα βλ. Π. Χρήστου, Ο Μέγας Κανών του Ανδρέου Κρήτης, *Γρηγόριος Παλαμάς* 33-34 (1950-1951) [= *Θεολογικά Μελετήματα*, έκδ. ΠΙΠΜ], Θεσσαλονίκη 1982, σ. 231-238. — Του ίδιου, *Ελληνική Πατρολογία*, Ε', σ. 651. — A. Každan, *History of Byzantine Literature*, σ. 49, 52.

85. Βλ. παραπάνω σημ. 1· πρβλ. και σημ. 40. Για το ιδιάζον λεξιλόγιο του Μ. Κανόνος, βλ. Th. Detorakes, *Le vocabulaire d'André de Crète*, JÖB 36 (1986) 46-56.

86. Βλ. παραπάνω σημ. 63· πρβλ. και σημ. 78,79.

τοποίηση της αμαρτωλότητας του ανθρώπου και η συνακόλουθη θεολογική συντριβή του έναντι του Θεού, αλλά η έκφραση μεταμελείας για μια πράξη που πάντοτε έχει προ οφθαλμών και για την οποία μετανοεί συνεχώς⁸⁷, όπως ο Δαυίδ με τον 500 ψαλμό, Ἐλέησόν με ὁ Θεός⁸⁸. Μία επί πλέον ένδειξη της μεταγενέστερης εποχής είναι η αναφορά της ηλικίας του ως γέροντος, *κἂν ἐν τῷ γήρει μου μὴ με ἀπορρίψῃς*⁸⁹, που μπορεί να προσδιορισθεί με τα ηλικιακά δεδομένα της εποχής το 713, αν φυσικά η γέννησή του συνέβη το 640, ως ετών 73.

7. Η δογματολογία του Μεγάλου Κανόνος

Παρά τον θρηνώδη χαρακτήρα του ποίηματος, σε πολλά σημεία ο Ανδρέας δογματολογεί κατά τρόπο λεπτό και διακριτικό, διότι πρόθεσή του δεν είναι τόσο να διαδηλώσει την Ορθοδοξία του, κάτι που έκανε άλλωστε με τους προαναφερθέντες ιάμβους⁹⁰, όσο να διεκτραγωδήσει την ανθρώπινη αδυναμία σε αντιδιαστολή με τον πλούτο του Θείου ελέους· έτσι, λοιπόν, συνδέει συνεχώς τη σωτηριολογία με τη θεολογία. Τούτο

87. A. Každan, *History of Byzantine Literature*, σ. 50

88. Στην ζ' ωδή, για παράδειγμα, σε τρία συνεχή τροπάρια επικαλείται την περίπτωση του βασιλιά Δαυίδ για να καταλήξει: Δαυίδ ποτε ἀνεστήλωσε, συγγραψάμενος ὡς ἐν εἰκόνι, ὕμνον, δι' οὗ τὴν πρᾶξιν ἐλέγχει, ἣν εἰργάσατο, κραυγάζων· «ἐλέησόν με· σοὶ γὰρ μόνῳ ἐξήμαρτον τῷ πάντων Θεῷ· αὐτὸς καθάρισόν με», βλ. PG 97,1369A. Η διατύπωση ἀνεστήλωσε, συγγραψάμενος ὡς ἐν εἰκόνι, ὕμνον, αν και εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι παραπέμπει στην εποχή της εικονομαχίας, δεν έχει όμως καμία σχέση, διότι σχετίζεται με τη στηλογραφία των επιγραφών των Ψαλμών. Η λέξη στηλογραφία σημαίνει: αναγράφω, επιγράφω επί στήλης (βλ. Δ. Δημητράκος, *Επίτομον Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, Αθήναι 1964, σ. 6691) και διαθέτει μακρόχρονη εξηγητική παράδοση στον εκκλησιαστικό χώρο, αφού χρησιμοποιείται στις επιγραφές των Ψαλμών· για παράδειγμα 15, 55, 56, 57, 59 κ.α. Η κατανόηση του όρου την εποχή αυτή εκφράζεται από τη χρήση του Μαξίμου Ομολογητού (+662) στην εξήγηση του 59ου Ψαλμού: *εἰς στηλογραφίαν δὲ τῷ Δαυίδ, τουτέστιν αὐτῷ τῷ Χριστῷ, διὰ τε τὴν γεγεννημένην ἤδη κατὰ τὴν θείαν αὐτοῦ σάρκωσιν, στήλην δίκην, ἐν αὐτῷ μὲν ὡς ἀρχηγῷ καὶ σωτῆρι, καὶ μετ' αὐτὸν ἐν τοῖς κατ' αὐτὸν εὐσεβῶς βιοῦσιν τῆς κακίας ἀναίρεσιν, διὰ τε τὸν ἔτι δι' αὐτοῦ γεννησόμενον παντελῆ τοῦ τε θανάτου καὶ τῆς φθορᾶς ἀφανισμόν, καὶ λίγο παρακάτω, εἰς στηλογραφίαν δὲ τῷ Δαυίδ, τουτέστιν εἰς ἀνάρρησιν τῶν ἡμῶν αὐτοῦ θείων καὶ σωτηρίων κατορθωμάτων· ἀνάρρησιν γὰρ κατορθωμάτων ἢ στηλογραφία κατὰ τοὺς ἐπιστήμονας τῶν τοιούτων ὀνομάτων ἐξηγητάς*: (CPG 7690) PG 90, 858B, 860D [= P. van Deun, *Maximi Confessoris Opuscula Exegetica Duo*], Turnout - Leiden 1991, σ. 4, 8. Πρβλ. το τροπάριο της α' ωδής του Κανόνος του Οσίου Πολυκάρπου· *Νόμου καινοῦ, στηλογραφία σὺ γέγονας, ἐγγεγραμμένον ἔχουσα, Πάτερ οὐ μέλανι, ἀλλὰ Πνεύματι θείῳ, τῆς χάριτος τῆς θείας, τὸ Εὐαγγέλιον· Μηναῖον 23 Φεβρουαρίου*. Για τη χρήση της λέξεως εἰκὼν ἀπὸ τον Ανδρέα με την ευρύτερη θεολογική σημασία και όχι αναγκαστικά σε συσχέτισμό με την εικονομαχία, βλ. A. Každan, *The History of Byzantine Literature*, σ. 39-40.

89. PG 97,1333A, α' ωδή.

90. Βλ. παραπάνω σημ. 81.

άλλωστε είναι εύλογο διότι μαζί με τη συνεχή μετάνοια προς τον Κύριο, επ' εκκλησίαις, πρέπει συνεχώς να ομολογείται και η πίστη στον αίτιο της σωτηρίας Ιησού Χριστό. Για παράδειγμα, η δήλωση του υμνογράφου, *πρόσσεχε οὐρανέ, καὶ λαλήσω καὶ ἀνυμνήσω Χριστὸν τὸν ἐκ Παρθένου σαρκὶ ἐπιδημήσαντα*⁹¹, δίνει νόημα και στην κραυγή του, *πρόσσεχε οὐρανέ, καὶ λαλήσω· γῆ, ἐνωτίζου φωνῆς μετανοούσης Θεῷ, καὶ ἀνυμνούσης αὐτόν*⁹².

Σε ορισμένα σημεία, μάλιστα, έντονη έχει κανείς την εντύπωση ότι ο Ανδρέας μεταφέρει σε ένα άλλο είδος λόγου, ποιητικού, την ομολογία της πίστεως στο ορθόδοξο δόγμα, όπως αυτή εκφράσθηκε με τους ιάμβους, και αυτά είναι τα πιο δογματικά μέρη του κανόνος. Στο δοξαστικό της δ' ωδής, για παράδειγμα, ομολογεί, *ἀμέριστον τῇ οὐσίᾳ, ἀσύγχυτον τοῖς προσώποις θεολογῶ σε, τὴν τριαδικὴν μίαν θεότητα· ὡς ὁμοβασιλείον, καὶ σύνθρονον· βοῶ σοι τὸ ἄσμα τὸ μέγα, τὸ ἐν ὑψίστοις τρισσῶς ὑμνολογούμενον*⁹³, και στο θεοτοκίο της στ' ωδής υπογραμμίζει ότι, *τὸν ὑπὲρ φύσιν Τόκον σου προσκυνοῦμεν· τὴν κατὰ φύσιν δόξαν τοῦ βρέφους σου μὴ διαιροῦντες, Θεογεννητορ. Ὁ εἷς γὰρ τῷ προσώπῳ, διττὸς ὁμολογεῖται ταῖς φύσεσιν*⁹⁴. ὅπως ακριβώς δήλωσε στους ιάμβους, *ὅλης διαμπάξ τῆς καθ' ἡμᾶς οὐσίας. / Ἀλλ' οὐδὲ συντιθέντας εἰς μίαν φύσιν / Τὰς συνδραμούσας εἰς ὑπόστασιν μίαν / -Τὸ προσλαβόν τε καὶ τὸ προσληθὲν λέγω- / Φύσεις δὲ Χριστοῦ ταύτας προδήλως δύο*⁹⁵. Στο θεοτοκίο της δ' ωδής, παρομοίως θεολογεί, *καὶ τίκεις, καὶ παρθενεύεις, καὶ μένεις δι' ἀμφοτέρων. Φύσει παρθένος ὁ τεχθεὶς καινίζει νόμους φύσεως· νηδὺς δὲ κύει μὴ λοχεύουσα. Θεὸς ὅπου θέλει, νικᾶται φύσεως τάξις. «ποιεῖ γὰρ ὅσα βούλεται»*⁹⁶, επαναλαμβάνοντας έτσι ὅσα ομολόγησε νωρίτερα στους ιαμβικούς στίχους, *καὶ δογματίζειν ἀκριβῶς εἰθισμένος, / Ὅτ' αὐ διαρεῖν εἰς δυοῖν εἰθισμένος, / Τὸν συντεθέντα Χριστόν. εἷς γὰρ, οὐ δύο, / Πατὴρ δὲ μὲν υἱὸς καὶ βρέφος τῆς παρθένου, / τοῦ μὲν πρό αἰώνων τε καὶ μητρὸς δίχα, / Τῆς δ' αὖ γ' ἐπ' ἐσχάτων τε καὶ σποράς ἄνευ· / Σπορὰν γὰρ ἔσχε τὴν χύσιν τοῦ πνεύματος / ἡ συνδραμούσα τῷ λόγῳ σαρκουμένῳ*⁹⁷.

Για το επίμαχο θέμα του μονοθελητισμοῦ στον Μ. Κανόνα εκ πρώτης ὄψεως δεν φαίνεται να υπάρχουν ευθείες αναφορές, αλλά, αν γνωρίζει κανείς το παρελθόν του Ανδρέα, τότε εύκολα διακρίνει πολλές έμμεσες

91. PG 97,1336C, ειρμός β' ωδής.

92. PG 97,1336C, β' τροπάριο μετά τον ειρμό της β' ωδής.

93. PG 97,1353A.

94. PG 97,1368B.

95. BZ 10 (1901) 510, στχ. 104-108.

96. PG 97,1353A.

97. Ό.π., 82-87.

μνείες. Υπό το πρίσμα των ιστορικών γεγονότων της ζωής του Ανδρέα, οι πάμπολλες νύξεις δογματικού χαρακτήρα, που υπάρχουν διάσπαρτες στον Μ. Κανόνα, αποκτούν άλλη διάσταση και αποκαλύπτουν έναν υπολανθάνοντα πλούτο, ο οποίος διαφορετικά διαφεύγει της προσοχής. Θεωρώ ότι μόνον με την επίγνωση των ιστορικών προϋποθέσεων είναι δυνατή η ορθή «αποκωδικοποίηση» του Μ. Κανόνος και η αξιολόγηση του ιδιού του περιεχομένου του, διότι διαφορετικά αδικείται το έργο, αν δεν παραξηγείται. Για παράδειγμα, η αναφορά στο τροπάριο της θ' ωδής ότι, Χριστός ἐννῆθρῳπῃσε, σαρκὶ προσομιλήσας μοι· καὶ πάντα ὅσα τῆς φύσεως ἐπλήρωσε, τῆς ἁμαρτίας δίχα, ἐπίγραμμαόν σοι, ὦ ψυχῇ, καὶ εἰκόνα προδεικνύων, τῆς αὐτοῦ συγκαταβάσεως⁹⁸, θα πρέπει να συνδυασθεί με το επόμενο, νηστεύσας ὁ Κύριος τεσσαράκοντα ἐν τῇ ἐρήμῳ, ὕστερον ἐπείνασε, δεικνὺς τὸ ἀνθρώπινον· ψυχῇ, μὴ ἄθυμησης ἄν σοι προσβάλλῃ ὁ ἐχθρὸς προσευχαῖς τε καὶ νηστεαῖς ἐκ ποδῶν ἀποκρουσθήτω σοι⁹⁹, ὥστε να γίνει κατανοητή η θεολογική θέση του Ανδρέα που όμως πάντοτε χρωματίζεται από τη θρηνώδη μετάνοιά του και την ηθική αναγωγή των βιβλικών παραδειγμάτων¹⁰⁰. Για την εποχή του μια παρόμοια δήλωση θα κρινόταν επαρκής, για να πιστοποιήσει την Ορθοδοξία του, μιας και το ευαγγελικό χωρίο όπου εμφανίζεται ο Χριστός να πεινά είχε αποτελέσει σημείο έντονης ερμηνευτικής αντιπαράθεσης μεταξύ Ορθοδόξων και Μονοθελητών. Η διατύπωση δεικνὺς τὸ ἀνθρώπινον είχε προσλάβει χαρακτηριστικά σήματος κατά την πολύχρονη μονοθελητική ἐρίδα και εξέφραζε την πληρότητα της ανθρωπίνης θέλησης στον Θεάνθρωπο Ιησὺ Χριστὸ¹⁰¹.

98. PG 97,1381A.

99. Ό.π., βλ. και τους ιάμβους, Χριστοῦ νοεῖσθαι τὰς ἐνεργείας δύο / Καὶ τὴν αὐτῷ προσφυῶς νοουμένην / Διπλὴν θέλησιν δογματίζειν, συνδέων / ... Κατ' ἄλλο κἄλλο τῇ καταλήλῳ φύσει· BZ 10 (1901) 510, στίχ. 114-116, 126.

100. Προς ἐπίρρωση αὐτοῦ ας προσέξουμε το επόμενο τροπάριο, κι αὐτὸ της θ' ωδής, όπου γράφει: Χριστὸς ἐπεύραζετο· διάβολος ἐπείραζε δεικνὺς τοὺς λίθους, ἵνα ἄρτοι γένωνται· εἰς ὅρος ἀνήγαγεν, ἰδεῖν τὰς βασιλείας τοῦ κόσμου πάσας ἐν ῥιπῇ. Φοβοῦ, ὦ ψυχῇ, τὸ δρᾶμα· νῆφε· εὐχου πάσαν ὥραν Θεῶ, βλ. PG 97,1381BC.

101. Η εκδήλωση πείνας στον Χριστό μετὰ ἀπὸ σαράντα ἡμέρες νηστεία στην ἐρήμο, στη γνωστὴ περικοπὴ των πειρασμῶν (Ματθ. 4, 1-2, Λουκ. 4, 1-2), αποτελεί ἀπόδειξη της πληρότητας της ανθρωπίνης φύσης του Ιησὺ Χριστοῦ και σαν τέτοια ἐξαρχῆς αξιοποιήθηκε στην αντιρρητική γραμματεία. Εκτὸς της χρήσεως σε παλαιότερες δογματικές συζητήσεις, την εποχὴ των μονοθελητικῶν ἐρίδων αποτέλεσε ἓνα ἀπὸ τα βασικά ἐπιχειρήματα του Μαξίμου Ομολογητοῦ κατὰ των μονοθελητῶν· βλ. PG 91, 352B, 1044C, 1049D. Ομοίως και στις ἀντιμονοθελητικές συνόδους του Λατερανοῦ (649) και της Στ' Οικουμενικῆς συνόδου (681), το παραπάνω περιστατικὸ χρησιμοποιήθηκε ἐκ νέου μέσα ἀπὸ τις χρήσεις του Γρηγορίου Νύσσης (ACO 2/I, σ. 308,26-27), Μ. Ἀθανασίου (ACO 2/II,1, σ. 658.22), Γρηγορίου Θεολόγου (ACO 2/II,1, σ. 94,19) και Ἰωάννου Χρυσοστόμου (ACO 2/II,1, σ. 258,17), ἀντίστοιχα.

Στην πρώτη ωδή ξεκινά με τη δήλωση πόθεν ἄρξομαι θρηνεῖν τὰς τοῦ ἀθλίου βίου μου πράξεις, η οποία ανακαλεί στη μνήμη την τιμωρία του Αδάμ για αθέτηση μίας εντολής του Θεού, ενώ ἐγὼ δὲ τί πάθω, ἀθετῶν διὰ παντὸς τὰ ζωνηρά σου λόγια, για να δηλώσει ἐξαγγελλῶ σοι, Σῶτερ τὰς ἀμαρτίας ἅς εἰργασάμην, καὶ τὰ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματός μου πληγὰς¹⁰². Σημασία ἔχει ο υπαινιγμός ότι, ἱερεὺς με προῖδὼν ἀντιπαρῆλθε· καὶ ὁ Λευίτης, βλέπων ἐν δεινοῖς ὑπερεῖδε γυμνόν· ἀλλ' ὁ ἐκ Μαρίας ἀνατείλας Ἰησοῦς, σὺ ἐπιστάς με οἴκτειρον¹⁰³, κάτι που ανακαλεί στο νου την αναποτελεσματική ἀντίδραση καὶ την υποχώρηση τῆς ιερατικῆς τιμῆς ἐμπρὸς στὴν ἀπαίτηση τοῦ Βαρδάνη-Φιλιππικοῦ. Κάτι ἀνάλογο ἀναμνησκεται ἐπίσης ὅταν συγκρίνει τὴν ἀνδρεία τοῦ Ἰώβ στὴν κοπριά σε ἀντίθεση με τὴ δική του ἀνανδρεία¹⁰⁴. Για τὸν λόγο αὐτό ἡ κραυγὴ, ἐξομολογοῦμαι σοὶ Σῶτερ· ἡμαρτον, ἡμαρτόν σοι. Ἄλλ' ἄνες· ἄφες μοι, ὡς εὐσπλαχνος¹⁰⁵, καὶ ἡ παραδοχὴ ἡμάρτηκα, κύριε, ἡμάρτηκά σοι· ἰλάσθητί μοι· οὐ γὰρ ἔστι, ὅστις ἡμαρτεν ἐν ἀνθρώποις, ὃν οὐχ ὑπερέβην τοῖς πταίσμασι¹⁰⁶ διαπερνά ὅλον τὸν Κανόνα. Ἡ δὲ ομολογία ὅτι, ἡμάρτομεν· ἡνομήσαμεν· ἡδικήσαμεν ἐνώπιόν σου· οὐδὲ συνετηρήσαμεν, οὐδὲ ἐποιήσαμεν καθὼς ἐνετείλω ἡμῖν· ἀλλὰ μὴ παραδῶς ἡμᾶς εἰς τέλος, ὁ τῶν πατέρων Θεός¹⁰⁷ δὲν ἀφήνει κανέναν ἄνθρωπο καὶ καμία πτυχὴ τῆς ζωῆς ἀδιάφορη.

Ο Μ. Κανὼν διαθέτει τὴ μεγαλύτερη συλλογὴ παραθέσεων προσώπων καὶ γεγονότων τῆς Π. Διαθήκης που συνέβη ποτὲ σε ἓνα καὶ μόνον ἔργο τῆς Βυζαντινῆς γραμματείας. Τὸ κύριο συνδετικό στοιχεῖο ὅλων τῶν παραδειγμάτων εἶναι ἡ μετάνοια τῶν αμαρτωλῶν καὶ ἡ εὐσπλαχνία τοῦ Θεοῦ. Τὰ μεγαλύτερα ἀναστήματα τῆς Π. Διαθήκης, οἱ ἐκλεκτοὶ τοῦ Θεοῦ, καὶ αὐτοὶ ἀμάρτησαν, ἀλλὰ με τὴ μετάνοιά τους ἀπεκατεστάθησαν ἀπὸ τὸν Θεό, σε ἀντίθεση με τὴν καταδίκη ὅσων ἐμείναν ἀμετανόητοι. Τὸ μήνυμα εἶναι προφανές, κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Ἀνδρέα, τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης παρήγαγόν σοι, ψυχὴ, πρὸς ὑπογραμμόν· μίμησαι τῶν δικαίων τὰς φιλοθέους πράξεις· ἔκφυγε δὲ πάλιν τῶν πονηρῶν τὰς ἀμαρτίας¹⁰⁸ με τὴν ὁποία κατακλείει τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Π. Διαθήκη, για νὰ περάσει στα ἀντίστοιχα τῆς Κ. Διαθήκης, σαφῶς λιγότερα. Ἡ κατάληξη ὁμως παραμένει πάντα ἡ ἴδια, τῆς Νέας παράγω σοι Γραφῆς

102. PG 97, 1331C.

103. PG 97, 1331C.

104. PG 97, 1349B, δ' ὡδή.

105. PG 97, 1341C.

106. PG 97, 1344A.

107. PG 97, 1368C, εἰρμός τῆς ζ' ὡδῆς.

108. PG 97, 1376D, τροπᾶριο τῆς η' ὡδῆς.

τὰ ὑποδείγματα, ἐνάγοντά σοι, ψυχὴ, πρὸς κατάνυξιν. Δικαίους οὖν ζήλωσον· ἁμαρτωλοὺς ἐκτρέπου, καὶ ἐξιλέωσαι Χριστόν, προσευχαῖς τε καὶ νηστεαῖς, καὶ ἀγνεῖα, καὶ σεμνότητι¹⁰⁹.

8. Η χρήση του παραδείγματος των «Ίαμνῆ καὶ Ίαμβρῆ»

Μεταξύ των άλλων παραδειγμάτων από την Π. Διαθήκη, που μνημονεύει ο Ανδρέας, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η αναφορά της περιπτώσεως των Ίαμνῆ καὶ Ίαμβρῆ: ὡς βαρὺς τὴν γνώμην, Φαραὼ τῷ πικρῷ, γέγονα, Δέσποτα. Ίαμνῆς καὶ Ίαμβρῆς, τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα, καὶ ὑποβρύχιος ναῦς· ἀλλὰ βοήθησόν μοι¹¹⁰. Από ὅ,τι φαίνεται στο τροπάριο αὐτὸ ο υμνογράφος ἀναφέρει δύο ονόματα, τοὺς Ίαμνῆ καὶ Ίαμβρῆ, μιὰ εποχὴ των Φαραὼ, προφανῶς πρὶν τὴν ἔξοδο των Εβραίων στὴ Γῆ τῆς Επαγγελίας, καὶ ἓνα γεγονὸς ὅτι ἐγένε ὑποβρύχιος, δηλ. μεταφορικὰ μιλώντας, ο νοὺς του καταποντίσθηκε στὴν ἁμαρτία, ὅπως οἱ δύο παραπάνω. Ἡ συνεχ-φορὰ ὅλων αὐτῶν δὲν γίνεται κατανοητὴ, ἀν δὲν γνωρίζουμε σε τί ἀναφέρεται ὁ Ανδρέας.

Πράγματι τὰ ονόματα αὐτὰ ἀναφέρονται, με κάποια παραλλαγή, στὴν Π. Διαθήκη ὡς Ζαμβρῆς¹¹¹ καὶ στὴν Κ. Διαθήκη ὡς Ἰαννῆς καὶ Ἰαμβρῆς¹¹², τὰ γεγονότα ὅμως που υπαινίσσεται δὲν μαρτυροῦνται στα βιβλικά κείμενα, συνεπῶς θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε ἀλλοῦ τις πηγές τοῦ Ανδρέα καὶ εἰδικότερα στὸν χώρο τῆς ἀπόκρυφης φιλολογίας τῆς εποχῆς του, ὅπου ἀπαντᾷ ἡ ὑπαρξὴ ἐνός ἀπόκρυφου βιβλίου με τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τίτλο, Ἰαννῆς καὶ Ἰαμβρῆς. Τὸ βιβλίο αὐτὸ μαρτυρεῖται τουλάχιστον ἀπὸ τὴν εποχὴ τοῦ Ωριγένη¹¹³ καὶ ἐντεύθεν¹¹⁴, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν σώζονται παρὰ μόνον κάποια σπαράγματα σε παπύρους¹¹⁵. Φυσικά, δὲν εἶναι ἔργο τοῦ παρόντος ἡ διερεύνηση τῆς ιστορίας τῆς παρουσίας των δύο αὐτῶν ονομάτων καὶ τοῦ ἀποκρύφου βιβλίου στὴ σχετικὴ γραμματεία, γι' αὐτὸ περιορίζομαι στα συμπεράσματα τῆς ἐρευνᾶς μέχρι

109. PG 97,1381A, τροπάριο τῆς 9' ὡδῆς.

110. PG 97,1356B.

111. Ἀριθμοὶ 25,14.

112. Β' Τιμόθεον 3,8.

113. PG 13,1769 C καὶ 11,1112B-1113A.

114 Ἀμβροσιαστής, PL 17,494A· πάπας Γελάσιος PL 59,177-178. ΓΙΑ τὴν ἱστορία τοῦ· βλ. E. Schürer, *The History of the Jewish people in the age of Jesus Christ* [A New English Edition Revised and Edited by G. Vermes, F. Millar, M. Goodman], III,2, Edinburgh 1987, σ. 782.

115. Βλ. A. Pietersma, *The Apocryphon of Jannes and Jambres*, P. Chester Beatty XVI (with New Editions of Papyrus Vindobonensis Greek inv. 29456+29828 verso and British Library Cotton Tiberius B. Vf. 87). Edited with Introduction and Commentary. With Full Facsimile of All Three Texts, Leiden 1994.

σήμερα¹¹⁶. Από τις διάσπαρτες πληροφορίες θα προσπαθήσουμε να ανα-
συνθέσουμε τις βασικές λεπτομέρειες, ώστε να κατανοήσουμε τη χρήση
του παραδείγματος από τον Ανδρέα Κρήτης.

Όταν ο Παύλος έγραφε στον μαθητή του Τιμόθεο, τοῦτο δὲ γίνωσκε,
ὅτι ἐν ἐσχάταις ἡμέραις ἐνστήσονται καιροὶ χαλεποί· ἔσονται γὰρ οἱ ἄν-
θρωποι φίλαυτοι, φιλάργυροι, ἀλαζόνες ... ὃν τρόπον δὲ Ἰαννῆς καὶ Ἰαμ-
βρῆς ἀντέστησαν Μωϋσεῖ, οὕτω καὶ οὗτοι ἀνθίστανται τῇ ἀληθείᾳ¹¹⁷,
παρέπεμπε στο βιβλίο των Ἀριθμῶν και αναφερόταν στο γνωστό γεγονός
κατά το οποίο οι Εβραίοι μέσα στην έρημο, όταν συνάντησαν στην
πορεία τους τους λαούς των Μωαβιτών, αναγκάστηκαν, εκτός των άλ-
λων, να αντιμετωπίσουν μια περίεργη επίθεση. Ο βασιλιάς των Μωαβι-
τών Βαλάχ εφάρμοσε μια πρωτότυπη συμβουλή του μάντη Βαλαάμ προ-
κειμένου να εξοντώσει τους αήττητους στο πεδίο της μάχης Εβραίους·
έδωσε εντολή να αποσταλούν στο στρατόπεδο των Εβραίων οι γυναίκες
της πόλεως προκειμένου να διαφθείρουν τον λαό του Θεού, με ό,τι αυτό
σήμαινε για την εποχή εκείνη, δηλ. τη μύηση σε οργιαστικές λατρείες
απαγορευμένες για τους Εβραίους¹¹⁸. Η αποτελεσματικότητα αυτής της
συμβουλής δεν άργησε να φανεί, διότι καὶ ἐβεβηλώθη ὁ λαὸς καὶ
ἐκπόρνευσε εἰς τὰς θυγατέρας Μωάβ, καὶ ἐκάλεσαν αὐτοὺς εἰς τὰς
θυσίας τῶν εἰδώλων αὐτῶν, καὶ ἔφαγεν ὁ λαὸς τῶν θυσιῶν αὐτῶν καὶ
προσεκύνησαν τοῖς εἰδώλοις αὐτῶν, καὶ ἐτελέσθη Ἰσραὴλ εἰς Βεελφε-
γῶρ¹¹⁹. Η κατάσταση είχε εκτραχυνθεί τόσο πολύ ώστε αποκάλυπτα οι
Εβραίοι να πορνεύουν δημοσίως. Ένας, μάλιστα, πολύ επιδεικτικά συνό-
δευε τον αδελφό του στην ακολασία, διερχόμενοι με ιταμότητα μπροστά
από τη Σκηνή του Μαρτυρίου και υπό τα βλέμματα του Μωυσέως και
των άλλων γερόντων του Ισραήλ, οι οποίοι ἔκλαιον παρὰ τὴν θύραν τῆς
Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου¹²⁰. Τότε ο Φινεές ενεπλήσθη θείου ζήλου και
εισῆλθε στη Σκηνή, πίσω από το ζευγάρι και τους φόνευσε, δίδοντας έτσι
το σύνθημα της σφαγῆς· καὶ ἐγένοντο οἱ τεθνηκότες ἐν τῇ πληγῇ τέσ-
σαρες καὶ εἴκοσι χιλιάδες¹²¹.

Το όνομα του αδελφού που οδηγούνται προς την ακολασία ήταν

116. Βλ. Σ. Σάκκος, Ιαννῆς και Ιαμβρῆς. Συμβολή εις την εισαγωγὴν και ερμηνείαν της
Καινῆς Διαθήκης, ΕΕΘΣΑΠΘ 18 (1973) 255-313. — Α. Χαστούπης, Εισαγωγή εις την
Παλαιάν Διαθήκην, εν Αθήναις 1981, σ. 509. — E. Schürer, *The History of the Jewish people in
the age of Jesus Christ*, ό.π., σ. 781-783. — J. H. Charlesworth, *The Old Testament Pseudepigrapha*,
II, London 1985, σ. 427-436. — Pietersma, *The Apocryphon of Jannes and Jambres*, ό.π.

117. Β' Τιμόθεον 3, 1-8.

118. Έξοδος 34. — Ἀριθμοί 14,33.

119. Ἀριθμοί 25,1-3.

120. Ἀριθμοί 25,6.

121. Ἀριθμοί 25,7-9.

Ιαμβρής ή Ζαμβρής κατά τους Ο¹²², αλλά το όνομα του αδελφού του που τον οδηγούσε και δεν αναφέρεται στους Άριθμούς μνημονεύεται από τον απ. Παύλο¹²³. Τον αναφέρει όχι κατά το προσωπικό αλλά με το πατρογονικό όνομα καταγωγής από τον δήμο Ιαννή, όπως μαρτυρείται στο βιβλίο των Α΄ Παραλειπομένων¹²⁴. Από το περιστατικό αυτό, και πολύ περισσότερο με την ιδιάζουσα χρήση από τον απ. Παύλο, τα ονόματα των Ιαννής και Ιαμβρής συναντώνται πάντοτε σε συνεκφορά και υπονοούν τη διδαχή Βαλάκ, δηλ. την αποστασία, την ακολασία και την αίρεση¹²⁵.

Οι παραπάνω βιβλικές πληροφορίες συνιστούν την αρχή της παραδόσεως περί του Ιαννή και Ιαμβρή, διότι στη συνέχεια η ιστορία εξελίσσεται σε θρύλο και προσλαμβάνει άγνωστες λεπτομέρειες στα Εβραϊκά χειρόγραφα της Δαμασκού ή άλλως γνωστά και ως Σαδδωκικά κείμενα (135-150 μ.Χ.)¹²⁶ και από εκεί στη ραββινική γραμματεία, με μεγάλη ποικιλία παραλλαγών. Η παράδοση πλέον έχει διαμορφωθεί στα βασικά σημεία για τους δύο αδελφούς ως εξής: είναι Αιγύπτιοι μάγοι στην αυλή του Φαραώ και τον συμβουλεύουν εναντίον των Εβραίων, στους οποίους

122. Άριθμοί 25,14.

123. Β΄ Τιμόθεον 3,8.

124. 4, 24-26. Η έλλειψη αμέσων μαρτυριών για το δεύτερο όνομα του Ιαννή προκάλεσε από νωρίς τις σχέψεις στον Ωριγένη και Λατίνους ερμηνευτές, ότι ο Παύλος αντλεί από τα απόκρυφα, παραγνωρίζοντας φυσικά ότι ιστορικά η όλη απόκρυφη γραμματεία της Παλαιάς ή της Καινής Διαθήκης είναι μεταγενέστερη των κανονικών βιβλίων της Αγίας Γραφής, τα οποία παρακολουθεί και συμπληρώνει· βλ. Σάκκος, Ιαννής και Ιαμβρής, ό.π., σ. 268-271. — W. Adler, The pseudepigrapha in the Early Church, στο *The Canon Debate*, L. M. McDonald, J. Sandres (έκδ.), Peabody Mas. 2002, σ. 196-228, ιδιαίτέρως σ. 212-215. Για την ταυτοποίηση του Ιαννή βλ. Σάκκος, Ιαννής και Ιαμβρής, ό.π., σ. 300-307.

125. Βλ. Έπιστολή Ίούδα 11. — Άποκάλυψη 2,14· πρβλ. Σάκκος, Ιαννής και Ιαμβρής, ό.π., σ. 266-270, ιδιαίτερα την εποχή της οικονομολογίας ως νέους Ιαννή και Ιαμβρή χαρκτηρίζαν τους οικονομολόγους οι Ορθόδοξοι. Για παράδειγμα *Βίος Στεφάνου του Νέου*, M.-F. Auzéry (έκδ.), *La Vie d'Etienne le Jeune par Etienne le Diacre. Introduction, édition et traduction [Variorum]*, Aldershot 1997, σ. 120, σχόλια σ. 213. — S. Gero, Jannes and Jambres in the *Vita Stepheni Junioris* (BHG 1666), AB 113 (1995) 281-290. — Πρβλ. P. Devos, Doëk dans l'hagiographie byzantine, chez S. Augustin et dans une lettre de S. Basile, AB 111 (1993) 69-80. — S. Gero, «The New Doëk» and «Light added to Light», AB 113 (1995) 115.

126. Βλ. G. Vermes, *The Dead Scroll in English*, Penguin Books 1968, σ. 95-117, σ. 102. Για τα χειρόγραφα αυτά και τη σχέση τους με τα ευρήματα του Κουμράν: Σάκκος, Ιαννής και Ιαμβρής, ό.π., σ. 284-287. — Χαστούπης, *Εισαγωγή εις την Παλαιάν Διαθήκην*, ό.π., σ. 521-524. — E. Schürer, *The History of the Jewish people in the age of Jesus Christ*, ό.π., σ. 382-396. — J. H. Charlesworth, *Damascus Document. War Scroll and Related Documents*, Louisville 1995. Αγγλική μετάφραση από Vermes, *The Dead Scroll in English*, ό.π., σ. 95-117, και τώρα J. H. Charlesworth, H. W. Rietz, C. D. Elledge, L. Novakovic, *The Dead Sea Scrolls: Hebrew, Aramaic and Greek Texts with English Translations*, Tübingen - Louisville 2002. Με βάση τη χρονολόγηση των χειρογράφων αυτών η σύνταξη του βιβλίου Ιαννής και Ιαμβρής τοποθετείται τον επόμενο αιώνα, δηλ. 3ο μ.Χ., βλ. στα παραπάνω έργα.

παρεμβάλλουν εμπόδια και προσπαθούν να αποτρέψουν την έξοδό τους. Οι ίδιοι μάλιστα συμβουλεύουν τον Φαραώ να καταδιώξει τους Εβραίους στην Ερυθρά Θάλασσα, αλλά αυτοί διασώζονται διότι χρησιμοποίησαν μαγικά φτερά για τους εαυτούς τους. Στον Φαραώ εν τω μεταξύ υποσχονται να αλλάξουν την κατάσταση, αν εκείνοι που ενεργούν υπέρ των Εβραίων είναι οι άγγελοι και όχι ο ίδιος ο Θεός. Τελικά με τη βοήθεια των μαγικών τους γκρεμίζουν πολλούς αγγέλους στη γη, οι οποίοι τότε έντρομοι ζητούν τη βοήθεια του Θεού. Ο Θεός για να τους σώσει στέλνει τον αρχάγγελο Γαβριήλ και εξοντώνει τους δύο μάγους καταποντίζοντας αυτούς στην Ερυθρά θάλασσα¹²⁷.

Από τη ραββινική γραμματεία αντλούν τα απόκρυφα της Καινής Διαθήκης και αναπαράγουν τον θρύλο στη μεταγενέστερη χριστιανική. Η σχετική παράδοση στη χριστιανική εποχή αντλεί περισσότερο από τα ραββινικά και λιγότερο από το βιβλίο *Ίαννης και Ίαμβρης*, καθώς και από τα χριστιανικά απόκρυφα, το *Εὐαγγέλιο τοῦ Νικοδήμου*, σύμφωνα με το οποίο ο *Ίαννης και Ίαμβρης*, ἐπειδὴ τὰ σημεία ἃ ἐποίησαν οὐκ ἦσαν ἐκ τοῦ Θεοῦ, ἀπώλοντο καὶ αὐτοὶ καὶ οἱ πιστεύοντες αὐτοῖς¹²⁸ και με τις συμπληρώσεις από τα απόκρυφα *Μαρτύριον Πέτρου καὶ Παύλου*¹²⁹ και *Πράξεις Πέτρου καὶ Παύλου* των λεπτομερειών του θανάτου των δύο αυτών, ἐπλάνησαν τὸν φαραώ καὶ τὸ στρατόπεδον αὐτοῦ ἕως τοῦ καταποντισθῆναι ἐν τῇ θαλάσῃ¹³⁰. Ο Ανδρέας Κρήτης φαίνεται ότι γνωρίζει και χρησιμοποιεί την παράδοση από τα χριστιανικά απόκρυφα και όχι το βιβλίο του *Ίαννη καὶ Ίαμβρη*, διότι στο τελευταίο, από όσο γνωρίζουμε¹³¹, αγνοείται ο τρόπος του θανάτου των δύο αδελφών, δηλ. ο καταποντισμός στην Ερυθρά Θάλασσα, τον οποίο όμως μνημονεύει με έμφαση ο Ύμνο-γράφος μας¹³².

127. Για το περιστατικό του καταποντισμού των δύο αδελφών στη ραββινική γραμματεία· βλ. H. Strack, P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, 3, München 1922-28, σ. 663 κ.ε. — L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, III, Philadelphia³ 1947, σ. 28-29. — Σάκκος, *Ίαννης και Ίαμβρης*, ό.π., σ. 294-295. — E. Schürer, *The History of the Jewish people in the age of Jesus Christ*, III, 2, ό.π., σ. 781-783.

128. J. A. Giles, *The Uncanonical Gospels and other Writings referring to the first ages of Christianity in the Original Languages: collected together from the additions of Fabricius, Thilo and others*, I, London 1852, σ. 158.

129. R. A. Lipsius, (έκδ.), στο *Acta Apostolorum Apocrypha, post Constantinum Tischendorf, denno ediderunt*, R. A. Lipsius, M. Bonnet, I, Hildesheim 1959, σ. 202-203.

130. Ό.π., σ. 148.

131. Βλ. Charlesworth, *The Old Testament Pseudepigrapha*, ό.π., σ. 430-431. — Pietersma, *The Apocryphon of Jannes and Jambres*, ό.π., σ. 51-54.

132. Βλ. παραπάνω σημ. 110. Δεν πρέπει να εκπλήσσει η χρήση των αποκρύφων από τον Ανδρέα, διότι προ πολλού είχαν λειτουργήσει ως πηγή εμπνεύσεων στον εορτολογικό κύκλο, την τέχνη και τη ρητορική· βλ. J. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en Occident*, I, Brussels² 1992, σ. 13-34. — Της ίδιας, *The*

Η χρονολόγηση της συνθέσεως του Μ. Κανόνος

Για τη χρονολόγηση της συνθέσεως του Μ. Κανόνος ο Π. Χρήστου και ο Α. Kazdan, με βάση τις ενδείξεις που παρέχει το τελευταίο θεοτοκίο της θ' ωδής, όπου επικαλείται τη μεσιτεία της Θεοτόκου για τη Βασιλεύουσα: *τὴν πόλιν σου φύλαττε, Θεογεννήτορ ἄχραντε· ἐν σοὶ γὰρ αὕτη πιστῶς βασιλεύουσα, ἐν σοὶ καὶ κρατύνεται· καὶ διὰ σοῦ νικῶσα, τροποῦται πάντα πειρασμόν, καὶ σκυλεύει πολεμίους, καὶ διέπει τὸ ὑπὲρ κορον*¹³³, προτείνουν την Κωνσταντινούπολη. Η μνεία τῶν πολεμίων, ἀκόμη, στρέφει τη σκέψη του τελευταίου στην πιθανότητα να αναφέρεται στην επιτυχή ἀπόκρουση της αραβικῆς ἐπιθέσεως καὶ πολιορκίας των ἐτῶν 674-678 ἀπὸ τον Κωνσταντῖνο Δ' Πωγωνάτο¹³⁴, ἢ το 717-718 ἀπὸ τον Λέοντα Γ' Ἰσαυρο¹³⁵, με σαφὴ προτίμηση στη δευτέρη. Ἀν ἰσχύει ἡ δευτέρη περίπτωση, τότε θα πρέπει να συντέθηκε πρὶν την ἐκκρήξη της εικονομαχίας¹³⁶. Για τον τόπο, εὐλόγο εἶναι ἡ σύνθεση του Μ. Κανόνος να

Kariye Djami, P. Underwood (ἐκδ.), Δ', Princeton N.J. 1975, σ. 161-194. — A. Cameron, *Images of Authority: Elites and Icons in Late Sixth-Century Byzantium*, στο *Byzantium and the Classical Tradition*, M. Mullet, R. Scott (ἐκδ.), Birmingham 1981, σ. 205-234. — A. Kartsonis, *Anastasis: The making of an image*, Princeton University Press 1986, σ. 67-8. — M. Bernabo, *Pseudepigrapha and Medieval Illustrated Manuscripts of the Septuagint: Prolegomenous Reflections*, *Journal for the Study of the Pseudepigrapha* 14 (1996) 85-90. — Του ἰδίου, *Pseudepigraphical Images in Early Art*, Texas 1999. — D. R. Cartlidge, *The Christian Apocrypha Preserved in Art*, *Bible Review* 13,3 (1997) 24-31, 56. — Ch. Barber, *Early Representations of the mother of God*, στο *Mother of God: Representations of the Virgin in Byzantine Art*, M. Vassilaki, (ἐκδ.), Milan 2000, σ. 253-275, εἰκόνες 260-275. — I. Karavidopoulos, *On the Information Concerning the Virgin-Mary Contained in Apocryphal Gospels*, στο *Mother of God*, ὁ.π., σ. 67-76. — C. Mango, *Constantinople as Theotokoupolis*, στο *Mother of God*, ὁ.π., σ. 17-25. — D. R. Cartlidge, J. K. Elliott, *Art and the Christian Apocrypha*, London - New York 2001. — Constatas, *Proclus of Constantinople*, ὁ.π., σ. 325-329. — Πρβλ. K. Weitzmann, *The Survival of Mythological Representations in Early Christian and Byzantine Art and their Impact of Christian Iconography*, *DOP* 14 (1960) 43-68. Το ἀπόκρυφο βιβλίο του *Ἰαννῆ καὶ Ἰαμβρῆ* τὴν ἐποχὴ αὐτῇ, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, ἦταν πολὺ δημοφιλὲς καὶ ἐκτιμώμενο, ὥστε ο αὐτοκράτορας Λέων Δ' (775-780) τὸ ἐστειλε ὡς δῶρο στὸν ἀββασίδη χαλίφη αλ-Μαχδί κατὰ τὴ μαρτυρία του *Χρονικοῦ Μιχαήλ του Σύρου*. βλ. J. B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien*, IV, Paris 1910, σ. 478, 12 κ.ε. — Ἡ μετφρ. ἀπὸ τον ἰδιο, *Chronique de Michel le Syrien*, III, Paris 1905, σ. 1. — Πρβλ. Gero, Jannes and Jambres, ὁ.π., σ. 285 σημ. 14.

133. PG 97,1385C.

134. Βλ. Α. Στράτος, Ε', σ. 39-45· Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, σ. 54-56. — I. Καραγιαννόπουλος, *Ἱστορία του Βυζαντινοῦ κράτους*, Β', Θεσσαλονίκη ανατυπ. 1987, σ. 80. — Π. Τσορμπατζόγλου, *Εἰκονομαχία καὶ κοινωνία στα χρόνια του Λέοντος Γ' Ἰσαύρου*, σ. 181-183.

135. Βλ. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, σ. 100-102. — I. Καραγιαννόπουλος, *Ἱστορία του Βυζαντινοῦ κράτους*, ὁ.π., σ. 119-121. — Π. Τσορμπατζόγλου, *Εἰκονομαχία καὶ κοινωνία στα χρόνια του Λέοντος Γ' Ἰσαύρου*, σ. 185-188.

136. Ο Μῆγας Κανὼν του Ἀνδρέου Κρήτης, ὁ.π., σ. 234. — Βλ. *History of Byzantine Literature*, ὁ.π., σ. 41.

έλαβε χώρα στην Κωνσταντινούπολη, αφού όλα τα στοιχεία του βίου του συγκλίνουν προς αυτό. Η αφιέρωση όμως της Κωνσταντινουπόλεως στη Θεοτόκο δεν ήταν θέμα της εποχής αυτής και η γραμματεία επί του θέματος αυτού είναι πολύ παλαιότερη, διότι προ χρόνου πολλού είχε ανατεθεί η τύχη της Πόλεως στην Υπέρμαχο στρατηγὸ Θεοτόκο¹³⁷.

Καταρχήν θα πρέπει να επισημάνουμε ότι δεν διαθέτουμε κριτική έκδοση του Μ. Κανόνος, ώστε να γνωρίζουμε τη χειρόγραφη παράδοση του κειμένου, για να προσδιορίσουμε την αρχική κατάστασή του και τις μεταγενέστερες αντιγραφικές παρεμβάσεις¹³⁸. Πιθανόν, λοιπόν, να οφείλονται σε μεταγενέστερη χείρα όπως οι παρεμβολές των δεήσεων προς τον Ανδρέα. Ασχέτως, όμως, αυτού δεν νομίζω ότι θα πρέπει αναγκαστικά να διαβλέψουμε κάποια συγκεκριμένη πολιορκία, πολύ περισσότερο κάποιον αυτοκράτορα, πίσω από τις φράσεις, διὰ σοῦ νικῶσα, τροποῦται πάντα πειρασμόν, καὶ σκυλεύει πολεμίους, καὶ διέπει τὸ ὑπήκοον, αφού η Κωνσταντινούπολη ζούσε την εποχή αυτή στον απόηχο της αραβικής προελάσεως στην Ανατολή¹³⁹, φυσικὸ ἦταν λοιπόν ο Ανδρέας να ευχαριστεί τη Θεοτόκο για την επιβίωση της Βασιλεύουσας. Η επιβίωση της Κωνσταντινουπόλεως, άλλωστε, θεωρείται από τον Ανδρέα ως ένα διαρκές θαῦμα της Θεοτόκου¹⁴⁰.

Αν δεχθούμε προς στιγμήν ότι αναφέρεται στην πολιορκία του 717-718 και αγνοεί την εικονομαχία¹⁴¹, η οποία ξέσπασε μετά μια δεκαετία,

137. Βλ. Α. Frolov, La dedicace de Constantinople dans la tradition Byzantine, *Revue des l'histoire des religions* 127 (1944) 61-127. — E. Welles, The Akathistos, *DOP* 9-10 (1955-6) 143 x.e. — A. Cameron, The Theotokos in Sixth-Century Constantinople, *Journal of Theological Studies*, n.s., 29 (1978) 77-107. — N. Baynes, The Supernatural Defenders of Constantinople, *AB* 67 (1949) 165-177 (= *Byzantine Studies*, London 1955, σ. 248 x.e.). — A. Cameron, Images of Authority, ό.π., σ. 218-224. — Limberis, *Divine heiress*, ό.π., σ. 121-142. — C. Mango, Constantinople as Theotocoupolis, ό.π. — L. M. Peltomaa, *The Image of the Virgin Mary in the Akathistos Hymn*, Leiden - Boston - Köln 2001, p. 49-114.

138. Π. Χρήστου, Ο Μέγας Κανών του Ανδρέου Κρήτης, ό.π., σ. 239. — Ν. Τωμαδάκης, *Βυζαντινή Υμνογραφία και Ποίησης*, σ. 204.

139. Βλ. Π. Τσορμπατζόγλου, *Εικονομαχία και κοινωνία στα χρόνια του Λέοντος Γ' Ισαύρου*, σ. 178-193.

140. Ο λόγος, *εις τήν Υπεραγίαν Δέσποιναν ἡμῶν*, το Σάββατο τοῦ Ἀκαθίστου, CPG 8197, ο οποίος είχε αποδοθεῖ στον Ανδρέα από τον Τ. Θέμελη (έχδ.), *Νέα Σιών* 6 (1907) 826-833, τελικὰ ἀνήκει σε μεταγενέστερη εποχή, όπως έδειξε η Α. Giannouli, Eine Rede auf das Akathistos-Fest und Theodoros II. Dukas Laskaris (BHG³ 1140, CPG 8197), *JÖB* 51 (2001) 259-283, κείμενο σ. 272-283. Πρβλ. Α. Τσάμης, *Θεομητορικά θαύματα, Α', Θεσσαλονίκη* 2003, σ. 31-205.

141. Η σχέση του Ανδρέα Κρήτης με την εικονομαχία δεν είναι εύκολο να προσδιορισθεί. Άμεση εμπλοκή του από τις σύγχρονες πηγές δεν διαφαίνεται· βλ. Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, Παρατηρήσεις σχετικά με την προέλευση του αποδιδόμενου στον Ανδρέα Κρήτης έργου, περί της των αγίων εικόνων προσκυνήσεως (BHG 1125 = CPG 8193), *ΕΕΘΣΑΠΘ / Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας* 6 (1999) 133-148. Από το ευρύ-

τότε θα πρέπει η εποχή συντάξεως ή ολοκληρώσεως του Μ. Κανόνος, να συνέβη κατά το παραπάνω μεσοδιάστημα. Η υπόθεση όμως αυτή δεν ευοδώνεται από τον αυθορμητισμό και το πάθος του Μ. Κανόνος, διότι τότε φαντάζει ως ένα προϊόν γραφείου και όχι όπως πραγματικά είναι ένα ξέσπασμα καρδιάς, καθώς ο 50ός Ψαλμός του Δαυΐδ¹⁴².

Ο Ανδρέας Κρήτης, όταν γράφει τον Μ. Κανόνα, ζει ένα εσωτερικό δράμα και κυριαρχείται από μια και μόνη σκέψη· ο Θεός να τον ελεήσει. Ο πόνος και η οδύνη του εκφράζονται με τόση ένταση και πάθος, που προηγούμενο υπάρχει μόνον στην αρχαία ελληνική τραγωδία: ὁ νοῦς τετραυμάτισται· τὸ σῶμα μεμαλάχισται· νοσεῖ τὸ πνεῦμα· ὁ λόγος ἡσθένησεν· ὁ βίος νενέκρωται· τὸ τέλος ἐπὶ θύραις. Διό μοι τάλαινα ψυχή, τί ποιήσεις ὅταν ἔλθῃ ὁ κριτὴς ἀνερευνῆσαι τὰ σά,¹⁴³ Δεν υπαινίσσεται, αλλά αποκάλυπτα καταγγέλλει και δημοσιεύει το ολίσθημά του, ὁ νό-

τερο ἔργο του, δίχως αμφιβολία, η στάση του ἐναντι των εἰκόνων εἶναι σαφῶς αντιεικονομαχική με επιχειρήματα· βλ. τον λόγο του Εἰς τὴν περιτομὴν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, PG 97, 929CD, 932A. — Πρβλ. Β. Λαοῦρδας, Ο ἅγιος Ανδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει καὶ ἡ Κρήτη ἐπὶ Εἰκονομαχίας, *Κρητικά Χρονικά* 5 (1951) 44-49. — Ν. Τωμαδάκης, *Ἡ Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ Ποίησις*, σ. 192-193. — Θ. Δετοράκης, *Οἱ ἅγιοι τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου*, σ. 168-170. — Α. Každan, *The History of Byzantine Literature*, σ. 39. — Μ.-F. Auzéry, *La carrière d'André de Crète*, σ. 4. Ἡ φρασεολογία του παραπάνω λόγου παρπέμπει στὴν ὀρθόδοξη επιχειρηματολογία ὅπως αὐτὴ ἔχει κωδικοποιηθεῖ στα σχετικὰ ἀνθολόγια τῆς εποχῆς· βλ. Alexakis, *Codex Parisinus Graecus 1115 and Its Archetype*, ὁ.π., σ. 313-350. Εὖν ὅμως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τα παραπάνω ἡ θεολογικὴ στάση του Ανδρέα Κρήτης ἐναντι τῆς εἰκονομαχίας, δὲν γίνεται σαφὴς ἡ πρακτικὴ ἐμπλοκὴ του. Το κενὸ αὐτὸ φαίνεται ὅτι καλύπτει το ἓνα ἀνώνυμο *Μηνολόγιο* (BHG 114a), ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἐξαιτίας τῆς κακῆς καταστάσεως στὴν Κωνσταντινούπολη μετέβη ἀπὸ τὴν Κρήτη προκειμένου να υπερσπασθεῖ τὴν ὀρθοδοξία ἀπέναντι στον εἰκονομάχο βασιλιά· βλ. Β. Latysev (ἐκδ.), *Menologii Anonymi Byzantini saeculi X*, Petropoli 1912, σ. 137. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς ἴσως να διαφωτίζουν σχετικὸς υπαινιγμούς του Βίου (σ. 178, 14-23), ὅπως καὶ ἡ ὑμνολογία ἡ αφιερωμένη στὸν Ανδρέα Κρήτης, ἀλλὰ δίχως ἐπιτυχία, ἀφοῦ δὲν μνημονεύουν περιστάτικα. Ἡ θέση πάντως καὶ ἡ ἐκτίμηση τῆς Εκκλησίας πολὺ πρώιμα ἐκφράσθηκε με τὴ σύνθεση Κανόνος ἀπὸ τον Θεοφάνη τον Γραπτό (+845), ὁμολογητὴ τῆς δευτέρας εἰκονομαχίας· *Μηναῖο* 4 Ἰουλίου· πρβλ. Σ. Ευστρατιάδης, Ανδρέας ὁ Κρήτης Ἱεροσολυμίτης, *Νέα Σιών* 29 (1934) 677 σημ. 1. — Ν. Τωμαδάκης, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ Ποίησις*, σ. 193-194. — Θ. Δετοράκης, *Οἱ ἅγιοι τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου*, σ. 169-170. — Α. Každan, *History of Byzantine Literature*, σ. 39. — Ν. Τωμαδάκης, *Ἡ Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ Ποίησις*, σ. 193-194, καὶ παραπάνω σημ. 3, 77. Για τὴν ἀνύπαρκτη σχέση του Ανδρέα Κρήτης με τον ὁμώνυμο ἅγιο τῆς εἰκονομαχίας Ανδρέα του «ἐν τῇ Κρίσει»· βλ. πρόχειρα, Π. Τσορμπατζόγλου, *Εἰκονομαχία καὶ κοινωνία στα χρόνια του Λέοντος Γ' Ἰσαύρου*, σ. 231 σημ. 433.

142. Βλ. παραπάνω σημ. 89. Διαφορετικὴ ἐκτίμηση των υφολογικῶν παραμέτρων του Μ. Κανόνος κάνουν τον Π. Χρήστου να ἀδυνατεῖ να συσχετίσει τον Μ. Κανόνα με κάποια συγκεκριμένη περίοδο τῆς ζωῆς του Ανδρέα Κρήτης, πολὺ περισσότερο να θεωρηθεῖ ὡς ἐκφραση μετανοίας για το ολίσθημά του στον μονοθελητισμό· Ο Μέγας Κανὼν του Ανδρέου Κρήτης, ὁ.π., σ. 234· ἀντιθέτως, σοβαρὰ ἀντιμετωπίζει το ἐνδεχόμενο αὐτὸ ὁ Α. Každan, *History of Byzantine Literature*, σ. 50-51.

143. PG 1380D.

μος ἡσθένησεν· ἄργεϊ τὸ Εὐαγγέλιον, Γραφὴ δὲ πᾶσα ἐν σοὶ παραμέληται· προφητὰι ἡτόνησαν, καὶ πᾶς δικαίου λόγος, αἱ τραυματαὶ σου, ψυχὴ, ἐπληθύνθησαν, οὐκ ὄντος, ἱατροῦ τοῦ ὑγιουντός σε¹⁴⁴. Ἡ συνεδητοποίηση του αμαρτήματος ἀπὸ τον Ανδρέα, καθὼς ἐπίσης ἡ μετάνοια καὶ ἡ συντριβὴ γι' αὐτὸ ἐκφράζονται με τέτοιο πάθος που πείθουν ὅτι πρόκειται γιὰ πένθος που εἶναι πρόσφατο καὶ συγκεκριμένο, ὅπως ἡ μετάνοια του Δαυὶδ, σοὶ μόνω ἤμαρτον καὶ τὸ πονηρὸν ἐνώπιόν σου ἐποίησα¹⁴⁵.

Συμπερασματικά, γιὰ ὅλους τοὺς παραπάνω λόγους κατανοῶ ὅτι ἡ σύνθεση του Μ. Κανόνος ἀπὸ τον Ανδρέα Κρήτης θα πρέπει νὰ ἔλαβε χώρα στὴν Κωνσταντινούπολη σε χρόνο ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκθρόνιση του Βαρδάνη-Φιλιππικοῦ καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῆς Ορθοδοξίας, δηλ. το 713. Πιθανόν τὴν ἰδίᾳ ἐποχὴ που συνέταξε καὶ τοὺς ἀπαντητικούς ἱάμβους με τοὺς ὁποίους διαδήλωνε τὴν Ορθόδοξη πίστη του¹⁴⁶.

Λονδίνο

ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΒΡΑΧΥΤΡΑΦΙΕΣ

ACO 2 / I = *Acta Conciliorum Oecumenicorum*. Concilium Lateranense α. 649 celebratum, R. Riedinger, (ἐκδ.), Series secunda, τ. I, Berlin 1994.

ACO 2 / II, 1, 2 = *Acta Conciliorum Oecumenicarum*. Concilium Universale Constantinopolitanum Tertium, R. Riedinger, (ἐκδ.), Series secunda, τ. I, II, 1-2, Berlin 1990-1992.

Auzépy, La carrière d'André de Crète = M.-F. Auzépy, La carrière d'André de Crète, BZ 88 (1995) 1-12.

Βίος = Βίος τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀνδρέου τοῦ Ἱεροσολυμίτου, ἀρχιεπισκόπου γενομένου Κρήτης, στὸ Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, (ἐκδ.), ἐν Πέτρουπόλει 1898, ἀνατυπ. Bruxelles 1963, σ. 169-179.

BHG = F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, Bruxelles ³1957.

CPG = M. Geerard, *Clavis Patrum Graecorum*, III, Turnhout 1979, addenda volumini III a J. Noret, Turnout 2003.

Davis = R. Davis, *The Book of Pontiffs (Liber Pontificalis)*, Liverpool University Press 1989:

Δετοράκης, *Οἱ ἅγιοι τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου* = Θ. Δετοράκης, *Οἱ ἅγιοι τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου τῆς Κρήτης καὶ ἡ σχετικὴ πρὸς αὐτοὺς φιλολογία*, Ἀθῆναι 1970.

Θεοφάνης = *Theophanis Chronographia*, C. de Boor (ἐκδ.), I-II, Lipsiae 1883, ἀνατύπ. Hildesheim 1963.

Kazdan, *The History of Byzantine Literature* = A. Kazdan, *The History of Byzantine*

144. PG 1380D-1381A.

145. Ψαλμός 50,6.

146. Βλ. παραπάνω σῆμ. 81.

Litterature, έκδ. ΕΙΕ / ΙΒΕ, Αθήνα 1999.

Κουντούρα-Γαλάκη, Ο βυζαντινός κλήρος = Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Ο βυζαντινός κλήρος και η κοινωνία των «σκοτεινών αιώνων», έκδ. ΕΙΕ / ΙΒΕ, Αθήνα 1996.

LP = *Liber Pontificalis*, L. Duchesne, (έκδ.), I, Paris ²1955.

Νικηφόρος = Νικηφόρου Ιστορία Σύνοτος, C. Mango, (έκδ.) [CFHB], Washington 1990.

Παπαγιάννη, Τα οικονομικά του εγγάμου κλήρου = Ε. Παπαγιάννη, Τα οικονομικά του εγγάμου κλήρου στο Βυζάντιο, Αθήνα 1986.

PG = *Patrologia Graeca*.

Στράτος, Στ' = Α. Στράτος, Το Βυζάντιον κατά τον Ζ' αιώνα, Στ', Αθήναι 1977.

Τωμαδάκης, Η Βυζαντινή Υμνογραφία και Ποίησις = Ν. Τωμαδάκης, Η Βυζαντινή Υμνογραφία και Ποίησις ήτοι Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν Φιλολογίαν, ανατυπ. από την τρίτη έκδοση Αθήναι 1965, Θεσσαλονίκη 1993.

Τσορμπατζόγλου, Εικονομαχία και κοινωνία στα χρόνια του Λέοντος Γ' = Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, Εικονομαχία και κοινωνία στα χρόνια του Λέοντος Γ' Ισαύρου. Συμβολή στην διερεύνηση των αιτίων, Κατερίνη 2002.

Τσορμπατζόγλου, Παρατηρήσεις επί της εκκλησιαστικής πολιτικής του Ιουστινιανού Β' = Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, Παρατηρήσεις επί της εκκλησιαστικής πολιτικής του Ιουστινιανού Β' (685-695, 705-711), Βυζαντινά 21 (2000) 435-457.

Τσορμπατζόγλου, Ελάχιστα γνωστές πληροφορίες = Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, Ελάχιστα γνωστές πληροφορίες για την εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστινιανού Β' και τις σχέσεις Ανατολής-Δύσης από τον Βίο Γρηγορίου επισκόπου Ακαραγαντίων (BHG³ 707), Βυζαντινά 21 (2001) 53-75.

Τσορμπατζόγλου, Κοινωνία και μονοθελητισμός την εποχή της Στ' Οικουμενικής = Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, Κοινωνία και μονοθελητισμός την εποχή της Στ' Οικουμενικής συνόδου (680-681), ΕΕΘΣΑΠΘ / Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας 7 (2001) 235-257.

Φειδάς, Α' = Βλ. Φειδάς, Εκκλησιαστική Ιστορία, Α', Αθήναι 1992.

Χρήστου, Ε' = Π. Χρήστου, Ελληνική Πατρολογία, Ε', Θεσσαλονίκη 1992.

ΠΟΛΥΣΥΛΛΑΒΕΣ ΠΡΟΘΕΣΕΙΣ ΣΤΗ ΣΥΝΟΨΗ ΧΡΟΝΙΚΗ
ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΑΝΑΣΣΗ

Στὰ προηγούμενα χρόνια δημοσιεύσαμε ὀνόματα (οὐσιαστικά καὶ ἐπίθετα), ρήματα καὶ ἐπιρρήματα ἀπὸ τῆ Σύνοψη Χρονικὴ τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ παραπέμποντας τὸν ἀναγνώστη στοὺς στίχους τῆς Χρονικῆς Συνόψεως¹. Πολὺ λίγα μένουν ποὺ δὲν ἔχουν ἐρευνηθεῖ ἀπὸ τὴν ὅλη ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου τῆς ΧΣ². Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ εἶναι καὶ οἱ πολυσύλλαβες προθέσεις.

Ἐδῶ ἐπιθυμοῦμε νὰ παρουσιάσουμε τὶς προθέσεις αὐτὲς ἀφήνοντας γιὰ μελλοντικὸ μεταγενέστερο δημοσίευμα τὶς μονοσύλλαβες ὅπως καὶ τοὺς συνδέσμους ποὺ εἰσάγουν δευτερεύουσες προτάσεις.

Παραθέτουμε πιδὼ κάτω γιὰ κάθε πρόθεση τὶς παραπομπὲς στὴ ΧΣ προτρέποντας ὅμως μεταγενέστερους ἐρευνητὲς νὰ διερευνήσουν τὸ ἴδιο ἀντικείμενο καὶ σὲ ἄλλα στιχουργημένα ἐκτεταμένα ἱστορικὰ ἢ χρονολογικὰ ἔργα τῆς περιόδου ἀπὸ τὸν 9ο ἕως καὶ τὸν 11ο αἰ. Σημειώνουμε ὅτι παλαιότερα, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐποχὴ μας ἀκόμα, οἱ ἐρευνητὲς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ἀναζητοῦσαν καὶ εὗρισκαν τὶς ρίζες τῆς λογοτεχνίας αὐτῆς ἀκριβῶς μετὰ τὴν πιδὼ πάνω περίοδο.

Βεβαίως ὑπάρχει κάποια δυσχέρεια στὴν ἐπιλογὴ τῶν τελευταίων αὐτῶν ἔργων. Ἡ ἐπιλογὴ, κατὰ τὴν ἀντίληψή μας, πρέπει νὰ κατευθύνεται σὲ ἐκεῖνα τὰ λογοτεχνικὰ ἔργα ποὺ εἶναι γραμμένα στὴν ἀπλὴ γραφομένη ἐλληνικὴ βυζαντινὴ λαλιά. Ἐνδεικτικὰ ἐδῶ ἀναφέρουμε τὴν πα-

1. Τὰ ὀνόματα ἐν τῷ λεξιλογίῳ τῆς Χρονικῆς Συνόψεως Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσῆ, Πλάτων 25 (1973) 19-70 [= ΔΚΜ (Ὁδ. Λαμφίδης, *Δημοσιεύματα περὶ τὴν Χρονικὴν Σύνοψιν Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσῆ*, Ἀθήνα 1980), 355-406]. Τὰ ρήματα τῆς Χρονικῆς Συνόψεως Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσῆ, *Βυζαντινὰ* 5 (1973) 189-268 [= ΔΚΜ, 273-352]. Τὰ ὀνόματα ἐν τῷ λεξιλογίῳ τῆς Χρονικῆς Συνόψεως Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσῆ, Πλάτων 26 (1974) 209-22 [= ΔΚΜ, 409-22]. Τὰ ὀνόματα ἐν τῷ λεξιλογίῳ τῆς Χρονικῆς Συνόψεως Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσῆ, Πλάτων 27 (1975) 51-89 [= ΔΚΜ, 425-63]. Τὰ ἐπιρρήματα ἐν τῷ λεξιλογίῳ τῆς Χρονικῆς Συνόψεως Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσῆ, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν* 6 (1976/77) 90-98 [= ΔΚΜ, 466-74].

2. Στὸ δημοσίευσμά μας αὐτό, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα μετὰ τὸ 1997, παραπέμπουμε στὴν κριτικὴ ἔκδοσιν τῆς ΧΣ τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν (*Constantini Manassis Breviarium Chronicum, Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, 36, Series Atheniensis, Athenis 1996, 2 τόμοι, recensuit Od. Lampsidis).

ραλλαγή τῆς Κρυπτοφέρρης στὸ Ἀκριτικὸ ἔπος³ ὅπως καὶ τὴν περιγραφὴ τῆς ἐπανακτῆσεως τῆς νήσου Κρήτης ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ στρατεύματα, γραμμῆς ἀπὸ τὸ Θεοδόσιο Διάκονο⁴. Προϋπόθεση ὅμως τῆς ἐπιλογῆς αὐτῆς παραμένει ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἀπλῆς ἐλληνικῆς βυζαντινῆς γραφομένης ἀπὸ τὸν ἐκάστοτε συγγραφέα σὲ ἐκτεταμένα στιχηρὰ ποιήματα καὶ ὄχι μόνο σὲ ὀλιγόστιχα κείμενα.

Νομίζουμε ὅτι προσφέρουμε μιὰ συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἀπλῆς ἐλληνικῆς βυζαντινῆς γραφομένης, ἡ ὁποία πρέπει νὰ διαχωρίζεται κατὰ τὴ διερευνήσῃ τῆς ἀπὸ τὴν ἀττικίζουσα ἐλληνικὴ βυζαντινὴ γραφομένη, π.χ. Μιχαὴλ Ψελλοῦ *Χρονογραφία*, ἔκδοση E. Renauld⁵. Ὁ ἴδιος ἐρευνῇ τῆς ἔχει δημοσιεύσει δύο μελέτες γιὰ τὴ γλῶσσα τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ στὴ *Χρονογραφία* του⁶.

Παρουσιάζουμε τὰ ἀποτελέσματα τῆς διερευνήσεώς μας. Παραθέτουμε τὴν παραπομπὴ στοὺς στίχους τῆς ΧΣ κατὰ τὴν ἔκδοση Ὁδ. Λαμφίδη καὶ σὲ παρένθεση τὴν προγενέστερη τῆς Βόννης. Μέσα σὲ ἀγκύλες μερικὲς φορὲς παραθέτουμε τὸ κείμενο μὲ τὴν πρόθεση, εἴτε γιὰ τὴν ἡχοποίηση τῆς προθέσεως μὲ τὴν πτώση εἶναι μοναδική στὴ ΧΣ, ὅπως ἡ ὑπὸ + δοτ. [στ. 1684 (1685) ὑπὸ βασιλεῦσιν], εἴτε ὅταν τὸ φωνῆεν τῆς προθέσεως ὀφίσταται ἐκθλίψῃ [π.χ. στ. 1071 (1070) ἀπ' Αἰγύπτου] ἢ ἀκόμη ὅταν τὸ ψιλὸ σύμφωνο π, τ μετατρέπεται στὸ ἀντίστοιχο δασὺ σύμφωνο [π.χ. στ. 4950 (5028) ἐφ' ἄρματος, στ. 1581 (1582) καθ' ὑδάτων].

3. Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτας. Τὰ ἔμμετρα κείμενα Ἀθηνῶν (πρῶν Ἄνδρου, μετὰ συμπληρώσεων καὶ παραλλαγῶν ἐκ τῆς διασκευῆς Τραπεζοῦντος) Κρυπτοφέρρης καὶ Ἑσχοριᾶλ, ὑπὸ Πέτρου Π. Καλονάρου. Τόμος Δεύτερος, Τὰ κείμενα Κρυπτοφέρρης καὶ Ἑσχοριᾶλ, Ἀθῆναι 1941. Γιὰ τὰ διάφορα προβλήματα ποὺ ἀναφύονται στὸ κείμενο τοῦ Ἀκριτικοῦ ἔπους βλ. καὶ στὸν πρῶτο τόμο τοῦ ἴδιου ἔργου.

4. Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος ὁ Διάκονος καὶ τὸ ποίημα αὐτοῦ «Ἀλωσις τῆς Κρήτης», (διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ), Ἡράκλειον 1960.

5. Michel Psellos, *Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance* (976-1077), texte établi et traduit par É. Renauld. I-II, Paris 1926-1928.

6. É. Renauld, *Étude de la langue et du style de Michel Psellos*, Paris 1920· ὁ ἴδιος, *Léxique choisi de Psellos. Contribution à la lexicographie byzantine*, Paris 1920.

Δισύλλαβες προθέσεις στη ΧΣ

ἀμφὶ + αἰτ.	6383 (6492)
3903 (3965) [ἀμφ' αὐτὸν]	
4381 (4453) [ἀμφ' αὐτὴν]	ἀπὸ + γεν.
5923 (6010) [ἀμφ' αὐτὸν]	10 [ἀπ' ἀρχῆς]
	236
ἀνὰ + αἰτ.	300
635 (634) [ἀνὰ κράτος]	391
2103 (2118) [ἀνὰ κράτος]	446 (445) [ἀφ' οὐπερ]
	651 (650)
ἄνευ + γεν.	723 (722) [ἀπ' αὐτῶν]
660 (659) [ξίφους συγχόψας ἄνευ]	754 (753)
1061 (1060)	837 (836)
1085 (1084)	851 (850)
2891 (2934)	913 (912)
2891 (2934)	922 (921)
5652 (5737)	928 (927) [ἀπ' ἄκρων]
	1064 (1063) [ἀπ' αὐτῶν]
ἀντὶ + γεν.	1071 (1070) [ἀπ' Αἰγύπτου]
384	1088 (1087) [ἀπ' αὐτῶν]
1085 (1084)	1101 (1100)
1885 (1887)	1138 [ἀπ' αὐτοῦ]
3391 (3442)	1144 [ἀπ' ἐκείνου]
3392 (3443)	1209
3462 (3515)	1230
4113 (4178)	1413 (1414)
4122 (4188)	1418 (1419)
4363 (4435)	1419 (1420)
4469 (4541)	1432 (1433)
4598 (4673)	1450 (1451)
4630 (4706)	1483 (1484)
4806 (4883) [ἀνθ' οἷας]	1484 (1485)
5061 (5139)	1491 (1492)
5475 (5557) [δύσνους ἀντ' εὐνοοῦ- σης]	1501 (1502)
5873 (5960)	1522 (1523)
5935 (6022) [ἀντ' ἐλευθέρων]	1543 (1544)
6381 (6490)	1562 (1563)
6382 (6491)	1620 (1621)
	1629 (1630)

1631 (1632)	4655 (4731)
1634 (1635)	4758 (4835)
1641 (1642)	4780 (4857)
1645 (1646)	4872 (4949)
1979 (1984)	4872 (4949)
2113 (2128) [ἀπ' αὐτοῦ]	5191 (5270)
2139 (2156) [ἀπ' ἄκρων]	5246 (5325)
2261 (2289)	5247 (5326)
2306 (2335) [ἀπ' ἄκρων]	5247 (5326)
2315 (2344)	5390 (5472)
2323 (2352) [ἀφ' ἧς]	5515 (5597)
2777 (2818)	5709 (5794)
2778 (2819)	5872 (5959)
2778 (2819)	5961 (6049)
2784 (2825) [ἀφ' ὑψηλοῦ]	6028 (6119)
2810 (2853)	6081 (6173)
3002 (3049)	6091 (6183)
3008 (3056)	6181 (6274)
3237 (3286)	6206 (6299)
3259 (3310)	6299 (6406)
3282 (3333)	6377 (6486)
3419 (3471)	6388 (6497)
3522 (3575)	6388 (6497)
3532 (3585)	6410 (6519)
3551 (3604) [ἀπ' αὐτῆς]	6501 (6610) [ἀπ' ἀγκίστρου]
3635 (3691)	6508 (6617)
3807 (3868)	
3807 (3868)	ἄτερ + γεν.
3821 (3882)	1937 (1942) [καὶ δορυφόρων ἄτερ]
3835 (3896)	2891 (2934)
4147 (4213)	3192 (3241)
4166 (4232)	4112 (4177)
4188 (4254)	4545 (4619)
4252 (4320)	4985 (5063)
4264 (4332) [ἀπ' αὐτῶν]	4985 (5063)
4267 (4335)	
4405 (4477)	ἄχρι(ς) + γεν.
4438 (4510)	499 (498)
4631 (4707)	721 (720)
4644 (4720)	792 (791)

1770 (1771) [ἄχρις αὐτῶν]	4019 (4081)
1991 (1997)	4027 (4089) [ἐπ' ἵσης]
2523 (2563)	4248 (4316)
3549 (3602)	4482 (4556)
	4666 (4742) [ἐπ' ἀσθενοῦς]
διὰ + γεν.	4853 (4930) [ἐπ' ὅρους]
1625 (1626)	4950 (5028) [ἐφ' ἄρματος]
1679 (1680)	5147 (5226)
1729 (1730) [δι' ὅλης]	5165 (5244)
3546 (3599)	5190 (5269) [ἐφ' ἧς]
4623 (4698) [δι' αὐτοῦ]	5338 (5420)
4847 (4924) [δι' ὧν]	5686 (5771)
5199 (5278) [δι' οὗ]	5757 (5842)
	5764 (5849)
διὰ + αἰτ.	5765 (5850)
2174 (2193)	6083 (6175)
2632 (2672)	6594 (6705) [ἐφ' ὑψηλῶν]
ἐνεκα + γεν.	ἐπὶ + δοτ.
4923 (5001)	506 (505)
	1511 (1512)
ἐπὶ + γεν.	1514 (1515)
46	1598 (1599) [ἐφ' ἐνὶ]
168	1665 (1666)
438 (437) [ἐπὶ Νῶε]	1683 (1684) [ἐφ' ἱκανοῖς]
473 (472)	1920 (1922)
579 (578) [ἐφ' οὗ]	1922 (1924)
915 (914)	1923α (1926) [ἐφ' ὅλοις]
1048 (1047)	2054 (2067) [ἐπ' αὐτῷ]
1105 (1104) [ἐφ' οὗ]	2207 (2228)
1410 (1411) [ἐπ' ὧμων]	2280 (2309)
1496 (1497)	2348 (2380) [ἐφ' οἷς]
1743 (1744)	2550 (2590) [ἐφ' ὧ]
1977 (1982)	2575 (2615) [ἐφ' οἷς]
2362 (2395)	2630 (2670)
2753 (2794)	2687 (2727)
3229 (3278)	2933 (2978)
3357 (3408)	3091 (3140)
3379 (3430)	3091 (3140) [ἐπ' ἀριστοβουλίας]
3994 (4056)	3181 (3230)

3425 (3477) [ἐπ' αὐτῷ]	859 (858)
3430 (3482)	1149
3435 (3487)	1411 (1412)
3445 (3498) [ἐπ' ἀδελφῷ]	1465 (1466)
3450 (3503)	1619 (1620)
3535 (3588) [ἐφ' οἷς]	1673 (1674) [ἐπὶ πολὺ]
3553 (3606) [ἐπ' ὄψει]	1725 (1726)
3556α (3610) [ἐφ' ὅλοις]	1822 (1823)
3606α (3661) [ἐφ' ὅλοις]	1827 (1828)
3773 (3832) [ἐπ' ἀδελφοκτονίᾳ]	1935 (1940)
3907 (3969)	2313 (2342)
4018 (4080)	2318 (2347)
4098α (4163)	2329 (2358)
4152 (4218) [ἐπ' ἀπωλείᾳ]	2366 (2399) [ἐπὶ μακρὸν]
4237 (4304)	2780 (2821)
4335 (4407)	3244 (3293)
4413 (4485)	3596 (3650)
4557α (4632)	3681 (3737)
4673α (4750) [ἐφ' ὅλοις]	3750 (3809) [ἐπ' ὀλίγον]
4749 (4826)	3787 (3847) [ἐπὶ μακρὸν]
4862 (4939)	4081 (4145)
5149 (5228)	4116 (4182)
5239 (5318)	4334 (4406) [ἐφ' ἱκανὸν]
5323 (5403)	4473α (4546) [ἐπὶ μικρὸν]
5442 (5524)	4799 (4876)
5459 (5541)	4953 (5031)
5534 (5616)	4993 (5071)
5546 (5629)	5003 (5081)
5560 (5643)	5153 (5232)
5623 (5708)	5214 (5293)
5963 (6051)	5269 (5348)
6054α (6146) [ἐφ' ὅλοις]	5521 (5603)
6262 (6359) [ἐπ' ἀριστουργίαις]	5608 (5693)
6304α (6412)	5687 (5772)
6361 (6470)	5864 (5951) [ἐπὶ πολὺ]
6362 (6471)	6238 (6335)
	6536 (6646)
ἐπὶ + αἰτ.	6552 (6662)
580 (579)	6552 (6662)
806 (805)	

κατὰ + γεν.	2865 (2908)
51	2865 (2908)
381	2879 (2922)
452 (451)	2918 (2963)
642 (641)	2969 (3016)
655 (654)	3077 (3126)
738 (737)	3082 (3131) [κατ' αὐτοῦ]
823 (822) [καθ' ἑαυτοῦ]	3087 (3136)
910 (909)	3160 (3209) [κατ' αὐτοῦ]
1003 (1002) [κατ' αὐτῶν]	3184 (3233)
1122 (1121)	3214 (3263)
1221	3593 (3647)
1243	3668 (3724)
1284	3798 (3858)
1302	3827 (3888)
1319	3838 (3899)
1345	3942 (4004) [κατ' ἐκείνων]
1429 (1430)	3962 (4024)
1429 (1430)	3963 (4025) [κατ' αὐτῶν]
1581 (1582) [καθ' ὑδάτων]	4021 (4083) [κατ' αὐτοῦ]
1706 (1707)	4034 (4096)
1774 (1775) [κατ' αὐτοῦ]	4035 (4097) [καθ' αὐτοῦ]
1776 (1777) [κατ' αὐτοῦ]	4037 (4101)
1801 (1802)	4103 (4168)
1825 (1826)	4118 (4184)
1860 (1862)	4125 (4191)
2093 (2108) [κατ' αὐτῆς]	4182 (4248)
2153 (2170) [κατ' ἐμοῦ]	4342 (4414)
2167 (2185) [κατ' αὐτῶν]	4371 (4443)
2297 (2326) [κατ' αὐτῶν]	4385 (4457)
2357 (2389)	4401 (4473)
2389 (2425)	4402 (4474)
2401 (2439)	4436 (4508)
2412 (2450) [κατ' αὐτοῦ]	4803 (4880)
2425 (2463)	4898 (4976)
2479 (2519)	4930 (5008)
2521 (2561)	5004 (5082)
2525 (2565)	5051 (5129)
2715 (2755)	5172 (5251)
2775 (2816)	5227 (5306)

5250 (5329)	1006 (1005)
5282 (5362)	1095 (1094)
5419 (5501)	1156
5422 (5504) [κατ' αὐτοῦ]	1193
5575 (5659)	1253
5587 (5671) [κατ' ἐχθρῶν]	1452 (1453)
5605 (5690)	1461 (1462)
5669 (5754)	1465 (1466)
5748 (5833)	1471 (1472)
5751 (5836)	1487 (1488) [καθ' οὖς]
5770 (5855)	1522 (1523)
5782 (5868)	1603 (1604)
5868 (5955)	1682 (1683)
5924 (6011)	1690 (1691) [κατ' ἔτος]
5926 (6013)	1691 (1692) [καθ' Ἑλλήνας]
6022 (6113)	1780 (1781) [καθ' ὕπνου]
6076 (6168)	1799 (1800)
6114 (6206)	1824 (1825)
6242 (6339)	1840 (1841)
6287 (6392)	2038 (2050) [καθ' ἦν]
6290 (6395) [κατ' ἀλλήλων]	2195 (2216)
6318 (6426)	2220 (2242) [κατ' οὐδέν]
6323 (6431)	2494 (2534) [κατ' ἀρχὰς]
6396 (6505)	2577 (2617) [καθ' ἑαυτήν]
6397 (6506) [κατ' αὐτῶν]	2886 (2929)
6550 (6660)	2992 (3039)
	3115 (3164)
κατὰ + αἰτ.	3269 (3320)
26	3530 (3583) [κατ' ὄναρ]
139	3576 (3630) [καθ' ὥραν]
220	3926 (3988)
238 [καθ' ὁμοίωσιν]	3936 (3998) [καθ' αὐτόν]
238 [κατ' εἰκόνα]	4011 (4073)
634 (633)	4047 (4111)
644 (643)	4060 (4124)
659 (658)	4145 (4211) [καθ' ἑαυτοῦς]
796 (795) [καθ' ἑαυτόν]	4154 (4220) [κατὰ μικρόν]
884 (883) [κατὰ μικρόν]	4210 (4277) [καθ' ἡμέρας]
942 (941)	4376 (4448)
971 (970)	4594 (4669) [κατ' ἀγγέλους]

4608 (4683) [καθ' ἑαυτὸν]	1408 (1409)
4613 (4688)	1668 (1669) [μετ' ἐπιμελείας]
4622 (4697)	1928 (1933) [μετ' αὐτῆς]
4701 (4778)	2154 (2171) [μετ' εὐθυδικίας]
4832 (4909) [κατά τι]	2288 (2317) [μεθ' ὧν]
4988 (5066)	2295 (2324) [μετ' αὐτοῦ]
5025 (5103)	2296 (2325)
5027 (5105)	2581 (2621) [μετ' αὐτῆς]
5164 (5243) [κατὰ βραχὺ]	2775 (2816) [μεθ' οὗ]
5199 (5278) [καθ' ὥραν]	2844 (2887)
5262 (5341)	2851 (2894) [μεθ' ὅσης]
5280 (5360)	3292 (3343)
5319 (5399)	3311 (3362) [μετ' οἰμωγῆς]
5393 (5475) [καθ' ἑαυτὸν]	3311 (3362)
5533 (5615)	3311 (3362)
5639 (5724) [καθ' αὐτὸν]	3322 (3373) [μετ' αὐτοῦ]
5689 (5774)	3326 (3377)
5701 (5786)	3750 (3809) [μετ' αὐτῆς]
5741 (5826) [καθ' αὐτὸν]	3825 (3886)
5761 (5846)	3840 (3901)
5978 (6067) [καθ' ἑαυτὸν]	3859 (3920) [μετ' αὐτῶν]
6006 (6097) [καθ' αὐτὸν]	3878 (3940) [μετ' αὐτοῦ]
6143 (6236) [κατ' ἄλλους]	4068 (4132) [μετ' αὐτοῦ]
6227α (6321)	4450 (4522)
6236 (6333)	4504 (4578)
6253 (6350)	4654 (4730)
6296 (6403)	4893 (4971)
6308 (6416)	5204 (5283)
6442 (6551)	5332 (5414)
6442 (6551)	5403 (5485)
6574 (6685)	5580 (5664)
	6365 (6474)
μετὰ + γεν.	6449 (6558) [μετ' αὐτῆς]
228	
614 (613)	μετὰ + αἰτ.
674 (673)	101 [μετ' αὐτῇν]
715 (714)	472 (471) [μετὰ μικρὸν]
1329	477 (476)
1367 (1368)	535 (534) [μετ' οὐ]
1395 (1396)	551 (550) [μετὰ μικρὸν]

646 (645) [Μετ' Ἀσσυρίους]	1752 (1753) [μετ' αὐτοὺς]
682 (681) [μετὰ μικρὸν]	1772 (1773)
691 (690) [μετ' ἐκεῖνον]	1834 (1835)
691 (690) [μετ' αὐτὸν]	1887 (1889)
714 (713) [μετὰ μικρὸν]	1938 (1943) [μεθ' ἡμέραν]
747 (746) [μετὰ μικρὸν]	1978 (1983)
752 (751)	1980 (1985)
793 (792)	2034 (2044) [μετ' αὐτὸν]
804 (803)	2034 (2044) [μετ' ἐκεῖνον]
854 (853) [μετ' αὐτὸν]	2035 (2047) [μετ' αὐτοὺς]
898 (897)	2046 (2059)
912 (911)	2084 (2099) [μετ' αὐτὸν]
917 (916)	2098 (2113)
945 (944)	2173 (2192) [μετ' αὐτὸν]
949 (948) [μετ' αὐτὸν]	2175 (2196) [μετ' αὐτὸν]
988 (987)	2229 (2252) [μετ' αὐτὸν]
990 (989) [μετ' ἐκεῖνον]	2249 (2275) [μετ' αὐτὸν]
1080 (1079)	2353 (2385) [μετὰ μικρὸν]
1100 (1099)	2360 (2392) [μετ' ὀλίγον]
1102 (1101)	2391 (2427) [μετ' οὐ]
1131 (1130) [μετὰ μικρὸν]	2446 (2485)
1209	2470 (2510)
1315 [μετὰ μικρὸν]	2488 (2528) [μετ' αὐτὸν]
1463 (1464)	2489 (2529)
1464 (1465)	2490 (2530) [μετ' αὐτὸν]
1475 (1476)	2490 (2530)
1508 (1509) [μετ' ἐκεῖνον]	2491 (2531)
1509 (1510) [μετ' αὐτὸν]	2649 (2689)
1509 (1510) [μετ' αὐτὸν]	2766 (2807) [μετὰ μικρὸν]
1533 (1534)	2952 (2997) [μετ' οὐ]
1564 (1565) [μετ' ἄλλους]	2955 (3000) [μετὰ βραχὺ]
1638 (1639)	2967 (3014) [μετὰ μικρὸν]
1638 (1639) [μετ' ἐκεῖνον]	3005 (3053)
1639 (1640) [μετ' αὐτοὺς]	3016 (3064) [μετ' οὐ]
1641 (1642) [μετ' αὐτὸν]	3133 (3182)
1644 (1645) [μετ' ἐκεῖνον]	3134 (3183)
1652 (1653) [μετ' αὐτὸν]	3238 (3287)
1692 (1693)	3308 (3359) [μετ' οὐ]
1750 (1751)	3323 (3374)
1752 (1753) [μετ' ἐκείνους]	3413 (3464) [μετὰ βραχὺ]

3440 (3492) [μετ' ὀλίγον]	4310 (4379)
3532 (3585) [μετὰ μικρὸν]	4446 (4518)
3556 (3609) [μετ' αὐτοῦς]	4707 (4784) [μέχρις αὐτῶν]
3756 (3815) [μετ' αὐτοῦς]	4773 (4850)
4386 (4458)	5158 (5237)
4388 (4460) [μεθ' ὃν]	5502 (5584)
4528 (4602) [μετ' αὐτὸν]	5794 (5880)
4672 (4748)	
5367 (5449)	μέχρι + ἐπίρ. τοπ. χρον.
5824α (5911)	10 [μέχρι ποῦ]
5964 (6052) [μετ' αὐτὸν]	6489 (6598) [μέχρι ποῦ]
6064 (6156)	620 (619) [μέχρι τότε]
6304 (6411) [μετ' ὀλίγον]	4890 (4968) [μέχρι τότε]
6489 (6598)	
μέχρις) + γεν.	παρὰ + γεν.
11 [μέχρις ἐτῶν]	251 [παρ' αὐτοῦ]
18	1114 (1113)
438 (437) [μέχρις αὐτοῦ]	1183 [παρ' αὐτοῦ]
543 (542) [μέχρις ἐτῶν]	1203
547 (546)	1218
592 (591) [μέχρις ἐπιδερμίδος]	1253 [παρ' αὐτοῦ]
618 (617) [μέχρις αὐτῶν]	1364 (1365) [παρ' αὐτοῦ]
621 (620)	1439 (1440)
928 (927)	1537 (1538)
1091 (1090) [μέχρις Ἡλεῖ]	1910 (1912)
1099 (1098)	2332 (2364) [παρ' αὐτῆς]
1104 (1103) [μέχρις Ἰεχονίου]	2361 (2394) [παρ' αὐτοῦ]
1576 (1577) [μέχρις ὠδίνων]	2372 (2405) [παρ' αὐτοῦ]
1758 (1759)	2416 (2454)
1965 (1970) [μέχρις ἐπιδερμίδος]	2704 (2744) [παρ' αὐτῶν]
1966 (1971)	2704 (2744)
1981 (1986)	2714 (2754)
2508 (2548)	2747 (2788) [παρ' αὐτῶν]
2709 (2749) (μέχρις αἰθέρος)	2859 (2902)
3207 (3256)	3100 (3149)
3367 (3418) [μέχρις ἐπιδερμίδος]	3534 (3587)
3694 (3750)	4261 (4329) [παρ' ἄλλων]
3991 (4053)	5049 (5127)
4096 (4160) [μέχρις ὑπερορίας]	5095 (5173) [παρ' αὐτοῦ]
	5107 (5186)

5294 (5374)	6355 (6464)
5304 (5384)	6378 (6487) [παρ' οὐδέν]
5389 (5471)	
5402 (5484)	περὶ + γεν.
6096 (6188) [παρ' αὐτῶν]	514 (513)
6267 (6364) [παρ' αὐτοῦ]	739 (738)
	846 (845)
παρὰ + δοτ.	889 (888)
505 (504) [παρ' αὐτοῖς]	1112 (1111)
515 (514) [Παρ' Αἰγυπτίοις]	1251
557 (556)	1391 (1392)
876 (875)	1698 (1699)
879 (878)	1725 (1726)
906 (905)	1821 (1822)
1255 [παρ' αὐτοῖς]	1956 (1961)
1286	2736 (2777)
1512 (1513) [παρ' αὐτοῖς]	2924 (2969)
1647 (1648)	2924 (2969)
1655 (1656) [παρ' αὐτοῖς]	4804 (4881)
1699 (1700)	4933 (5011)
2214 (2235)	5111 (5190)
2645 (2685) [παρ' αὐτῷ]	5266 (5345)
2746 (2787)	6144 (6237)
3878 (3940) [παρ' αὐτῷ]	6451 (6560)
3929 (3991) [παρ' αὐτοῖς]	
5015 (5093)	περὶ + αἰτ.
5398 (5480) [παρ' αὐτῷ]	839 (838)
5409 (5491)	1199
5668 (5753) [παρ' ἑτέροις]	1745 (1746)
	2109 (2124)
παρὰ + αἰτ.	2316 (2345)
42	2672 (2712)
325	2906 (2951)
555 (554)	2966 (3013)
1495 (1496)	3029 (3077)
1597 (1598) [παρ' ἐλπίδας]	4066 (4130)
2005 (2012) [παρ' αὐτὸν]	4227 (4294)
4687 (4764)	4711 (4788)
5217 (5296) [παρὰ μικρὸν]	4756 (4833)
6148 (6241) [παρ' οὐδέν]	5273 (5352)

5742 (5827)	6210 (6303)
5760 (5845)	6211 (6304)
6093 (6185)	6406 (6515)
6095 (6187)	6470 (6579)
6211 (6304) [περὶ Τίγρητα]	6471 (6580)
6264 (6361)	6471 (6580)
6492 (6601)	
	ὕπὸ + γεν.
ὕπὲρ + γεν.	414
2155 (2172)	477 (476) [ὕφ' ἤς]
2580 (2620)	583 (582)
3041 (3089)	659 (658)
3045 (3093)	685 (684)
3045 (3093)	735 (734) [ὕφ' ἤς]
3086 (3135)	880 (879) [ὕπ' ἄλλου]
3109 (3158)	881 (880)
3589 (3643)	1023 (1022)
4911 (4989)	1078 (1077)
5256 (5335)	1180
5400 (5482)	1196
5456 (5538)	1476 (1477)
5851 (5938)	2026 (2035)
6198 (6291)	2048 (2061) [ὕφ' ὦν]
6199 (6292)	2403 (2441)
	2710 (2750) [ὕπ' ἀγγέλων]
ὕπὲρ + αἰτ.	2787 (2828)
70	2803 (2844)
157	2990 (3037)
562 (561)	3216 (3265)
675 (674)	3373 (3424) [ὕπ' αὐτοῦ]
1236	3379 (3430) [ὕπ' οὐδενὸς]
1269 [ὕπὲρ πεντήκοντα]	3656 (3712) [ὕπ' ἀμφοῖν]
2872 (2915)	3894 (3956)
2872 (2915)	5244 (5323)
3631 (3687)	5536 (5619)
4032 (4094)	5538 (5621)
4703 (4780)	5598 (5683)
4703 (4780)	5792 (5878) [ὕπ' ἐχθρῶν]
6183 (6276)	6096 (6188)
6204 (6297)	6116 (6208) [ὕπ' ἀρκύων]

6136 (6229) [ὕπὸ δυοῖν]	966 (965)
6142 (6235)	983 (982) [ὕπ' αὐτὸν]
6304 (6411)	1079 (1078)
	1936 (1941)
ὕπὸ + δοτ.	3188 (3237)
1684 (1685) [ὕπὸ βασιλεῦσιν]	3639 (3695)
	4035 (4097)
ὕπὸ + αἰτ.	4523 (4597)
187 [ὕπ' ὄψιν]	5124 (5203)
331	5714 (5799)
331	6095 (6187)
573 (572)	6174 (6267)

Γρηγορίου Παπαγιάννη

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗ VITA ATHENIENSIS
ΤΟΥ ΚΟΣΜΑ ΤΟΥ ΜΕΛΩΔΟΥ

Στο παρόν θέλω να εκθέσω τις παρατηρήσεις μου επί του πολύ ενδιαφέροντος αγιογραφικού κειμένου, που αφορά στη βιογραφία των δύο διάσημων εκκλησιαστικών ποιητών, Κοσμά του Μελωδού και Ιωάννου του Δαμασκηνού, με αφορμή την πρόσφατη έκδοσή του¹. Προηγούνται οι παρατηρήσεις που αφορούν στην έκδοση, δηλαδή μεταγραφή του μοναδικού χφου, κριτική αποκατάσταση, στίξη του κειμένου (αλλά και στον σποραδικόπραγματολογικό σχολιασμό του), και ακολουθεί συμπλήρωση των πηγών-παραλλήλων ή επισημάνσεις σχετικές με το υπόμνημα πηγών της έκδοσης. Σ' ένα τρίτο μέρος συγκεντρώνονται παρατηρήσεις εξ αφορμής των σπάνιων ή «μεταγενέστερων» λέξεων που απαντούν στη Vita. Σε παράρτημα παρέχονται τα κύρια σημεία της βιογραφίας σε παράλληλη διάταξη με εκείνα των βιογραφιών του αυτού τύπου, και διατυπώ-

1. F. Kolovou, Vita des Johannes von Damaskus und des Kosmas Melodos im Codex Atheniensis BN 321 (BHG 884a), *Βυζαντινά* 23 (2002-2003) 7-46. Έχω επίγνωση του ότι είναι πολύ πιο εύκολο να κάνει κάποιος παρατηρήσεις σε ένα εκδομένο κείμενο (χωρίς μάλιστα να εξαντλεί τα προβλήματα), παρά να το εκδίδει (για πρώτη φορά ή εκ νέου). Έτσι, όσα ακολουθούν εδώ δεν έχουν ως πρώτο και κύριο στόχο τη διατύπωση κριτικής για την έκδοση αυτή (η οποία κριτική, ωστόσο, δεν θα μπορούσε και να παραλειφθεί), αλλά αποσκοπούν στη βελτίωση της παρουσίασης του κειμένου και άρα, όπως ελπίζω, στην κατανόηση και περαιτέρω αξιοποίησή του. Για τον σκοπό αυτό μελέτησα (σε δεύτερη φάση) και τους εξής τρεις βίους του Κοσμά (και του Ιωάννου): 1) Vita Vaticana Barberiniana (από τον κώδ. Vatic. Barber. 583 - olim VI.22 = 467), έκδ. Θ. Δετοράκη, *Ἀνέκδοτος βίος Κοσμά τοῦ Μαίουμᾶ, EEBΣ* 41 (1974) 259-296 (στο εξής: Vita Barb.). 2) Vita Chalcensis (από τον κώδ. Χάλκης - Μονής Θεοτόκου 1), έκδ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἀνάλ. Ἱεροσολ. Σταχυολογίας IV*, Αγ. Πετρούπολη 1897 (ανατύπ. Βρυξέλλες 1963), 271-302 (στο εξής: Vita Chalc.). και 3) Vita Ιωάννου Μερκουροπούλου (από τον κώδ. Αθην. EBE 983), έκδ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἀνάλ. Ἱεροσολ. Σταχυολογίας IV*, Αγ. Πετρούπολη 1897 (ανατύπ. Βρυξέλλες 1963), 303-350 (στο εξής: Vita Merc.). (Μπορεί η λεπτομερής σύγκριση και η παράλληλη έκδοση των συγγενών βιογραφιών να ξεπερνά τα όρια ενός άρθρου, όπως τονίζει η εκδότρια, ό.π. σ. 7, στην αρχική σημείωση, παρ' όλα αυτά θα περίμενε κανείς στο υπόμνημα πηγών της Vita Athen. να γίνονται συστηματικά παραπομπές στις άλλες συγγενικές βιογραφίες.) Ωστόσο, θα πρέπει να διευκρινίσω ότι η μελέτη αυτών των συγγενικών βιογραφιών από μέρους μου δεν ήταν σε καμμία περίπτωση εξαντλητική· δεν ήταν δηλαδή αυτοσκοπός, αλλά βοηθητικό μέσο για την παρούσα μελέτη που αφορά ουσιαστικά μόνο στη Vita Atheniensis.

νονται κάποια συμπεράσματα σχετικά με την παρούσα βιογραφία, ύστερα από τη σύγκρισή της με τις άλλες.

Α'. Παρατηρήσεις επί του κειμένου²

1-3 (τίτλος): ὁ βίος τοῦ ἀγιοτάτου Δαμασκηνοῦ,
τὰ φιλόσοφα τούτου κεφάλαια καὶ τὰ δογματικὰ γραφέντα πρὸς τὸν
ἀγιώτατον πατέρα Κοσμᾶν καὶ θεοτίμητον ἐπίσκοπον τοῦ Μαΐουμᾶ

Ο τίτλος φαίνεται να χωρίζεται σε δύο σκέλη (βλ. όμως παρακάτω). Κατ' αρχήν πρέπει να επισημανθεί ότι με το επίθετο Δαμασκηνός εδώ δεν εννοείται ο Ιωάννης, όπως θα περιμέναμε, αλλά ο ίδιος ο Κοσμάς³. Στον τίτλο δηλ. του κειμένου (όπως τουλάχιστον παραδίδεται αυτός στο χφο) δεν γίνεται λόγος για τον Ιωάννη. Στο ίδιο το κείμενο οι αναφορές στη ζωή του Ιωάννη εκτείνονται σε 11 από τις 32 περίπου σελίδες. Αυτό όμως δεν σημαίνει πως ο αγιογράφος αφιέρωσε περίπου το 1/3 του κειμένου σ' αυτόν, διότι στο μεγαλύτερο μέρος αυτών των 11 σελίδων γίνεται λόγος παράλληλα και για τον Κοσμά, αφού οι βίοι τους ήταν στενά συνδεδεμένοι. Θα μπορούσε κανείς να πεί ότι η αναφορά στον Ιωάννη είναι ουσιαστικά μια παρέκβαση, ενώ σκοπός του συγγραφέα ήταν να βιογραφήσει κυρίως τον Κοσμά. Απ' αυτή την άποψη ο τίτλος του δημοσιεύματος (που οφείλεται πιθανότατα στο γεγονός ότι μ' αυτόν τον τίτλο είναι «γνωστό» από παλαιότερα το κείμενο⁴) δεν θα έπρεπε να αναφέρει (ή τουλάχιστον δεν θα έπρεπε να προτάσσει) το όνομα του Ιωάννη. Ακόμη, ας αναφερθεί ότι η ασθενής στίξη μετά το α' σκέλος του τίτλου (Δαμασκηνοῦ) μάλλον δεν είναι επιτυχής⁵ (βλ. όμως και παρακάτω).

2. Ακολουθείται η σειρά του κειμένου. Προτάσσεται κάθε φορά το κείμενο (με παραπομπή στις σειρές της έκδοσης) και ακολουθούν οι παρατηρήσεις. Όπου αυτές αφορούν σε δευτερεύοντα ζητήματα, π.χ. αποκλειστικά στη στίξη, έχουν τυπωθεί με μικρότερα στοιχεία.

3. Ότι και ο Κοσμάς είχε «αποκτήσει» το όνομα Δαμασκηνός το επισημαίνει η εκδότρια στην εισαγωγή της, (βλ. σημ. 1) σ. 8, αλλά δηλώνεται ρητά και στο τέλος του Βίου, 1137: καὶ οὗτος (δηλ. και ο Κοσμάς) Δαμασκηνός ὠνομάζετο. Επίσης, ήδη στη συνέχεια του προοιμίου (8-9), ο συγγραφέας, όταν καλεί τους πιστούς να δώσουν προσοχή στη διήγηση της ζωής του μακαρίου ἀνδρός, διασαφηνίζει: τίνος τούτου; Κοσμᾶ τοῦ περιωνύμου ἐν ἁσμασι (γράφει: ἄσμασι). Καμμία αναφορά λοιπόν στον Ιωάννη στα πλαίσια του προοιμίου.

4. Βλ. BHG 884a (F. Halkin, *Bibl. Hagiogr. Graeca II*, ³1957, όπου σημειώνεται: «Vita Ioannis et Cosmae») καθώς και τις λοιπές βιβλιογραφικές παραπομπές της Κολονου (βλ. σημ. 1) σ. 8, σημ. 4 και 5. Πάντως, στη σύντομη περιγραφή του χφου από τον P. B. Kotter, *Die Überlieferung der Pege Gnoseos des Hl. Johannes von Damaskos*, Ettal 1959, σ. 8, στην οποία παραπέμπει η εκδότρια, ό.π. 11 σημ. 13, δεν γίνεται καθόλου μνεία του κειμένου αυτού.

5. Η αποφυγή των κεφαλαίων φθάνει σε υπερβολή, όταν τόσο ο τίτλος όσο και το κυρίως κείμενο αρχίζουν με μικρό γράμμα στην έκδοση, με αποτέλεσμα μάλιστα, εξαιτίας της εσοχής στην αρχή του κειμένου, να δημιουργείται οπτική σύγχυση, αφού ο αναγνώστης νο-

Στο β' σκέλος του τίτλου, που μοιάζει κατ' αρχήν να αποτελεί επεξήγηση του πρώτου, η διατύπωση είναι αρκετά «περίεργη»: α) Δεν είναι σαφές σε ποια λέξη αναφέρεται η αντωνυμία τούτου και β) δεν διακρίνεται καμμία σχέση ανάμεσα στους όρους φιλόσοφα ... κεφάλαια καὶ ... δογματικά και στο περιεχόμενο του βίου. Αρχίζω από τη δεύτερη παρατήρηση: Είναι βέβαιο ότι αυτός ο τίτλος (δηλαδή αυτό που ονόμασα παραπάνω «β' σκέλος») δεν ανήκει στο αγιογραφικό κείμενο, αλλά αφορά σε ιδιαίτερες πραγματείες του Ιωάννου του Δαμασκηνού. Ειδικότερα, ο όρος φιλόσοφα κεφάλαια, αφορά στην πραγματεία τη γνωστή γενικά ως *Capita philosophica* ή *Dialectica*⁶ (η οποία σώζεται σε δύο μορφές, τη λεγόμενη *recensio fusior* και τη *recensio brevior*⁷), της οποίας μάλιστα εκτενές τμήμα (από τη *recensio fusior*) παραδίδεται σε επόμενα φύλλα (104 κ.εξ.) του ίδιου χφου⁸. Το ίδιο συμβαίνει και με τον όρο κεφάλαια δογματικά· αυτός σχετίζεται αντίστοιχα με το έργο *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, του οποίου τμήματα επίσης παραδίδονται στο ίδιο χφο (φφ. 104-218 και, από μεταγενέστερο χέρι, φφ. 2-9)⁹. Προφανώς ο γραφέας διάβασε την επιγραφή αυτή στο πρότυπό του, όπου, όμως, αυτή θα αποτελούσε όχι τίτλο του Βίου αλλά μάλλον μία συνοπτική αναγραφή των περιεχομένων του όλου τόμου. Το γεγονός μάλιστα ότι και τα τρία έργα που στο σύνολό του περιέχει το χφο δηλώνονται στον «τίτλο» αυτόν, ενισχύει την υπόθεσή μας ότι πρόκειται περί «τίτλου» του όλου τόμου. Συγχρόνως, φαίνεται πως ο γραφέας (ή ήδη εκείνος του προτύπου του) δεν υποπετεύθηκε ότι ως Δαμασκηνός (στο α' σκέλος του τίτλου) εννοείται ο Κοσμάς· νομίζοντας ότι πρόκειται για τον Ιωάννη, χρησιμοποίησε στη συνέχεια την αντωνυμία τούτου ως επαναληπτική. Συμπερασματικά: Το τμήμα τὰ φιλόσοφα ... Μαΐουμᾶ δεν πρέπει να συμπεριληφθεί στον τίτλο της Vita, έστω και αν στο χφο υπάρχει.

μίζει κατ' αρχήν ότι συνεχίζεται ο τίτλος. Στη συνέχεια, και αφού το προοίμιο αποτελεί ιδιαίτερη παράγραφο, εντύπωση κάνει η σχεδόν παντελής έλλειψη χωρισμού του κυρίως κειμένου σε παραγράφους.

6. Πρόκειται για το α' μέρος του τριμερούς έργου *Πηγή γνώσεως του Ιωάννου Δαμασκηνού* (βλ. σχετικά G. Richter, *Die Dialektik des Johannes von Damaskos* [Studia Patristica et Byzantina 10], Ettal 1964, σ. 1 και 8).

7. Βλ. P. B. Kotter, *Pege* (ό.π. σημ. 4), σ. 2-3.

8. Προηγείται μάλιστα του έργου εν είδει προοιμίου (πράγμα που συμβαίνει και στο συγκεκριμένο χειρόγραφο) αφιερωματική επιστολή προς τον Κοσμά, γεγονός που εξηγεί τη διατύπωση του (β' σκέλους) του τίτλου, και που επιβεβαιώνει ότι η «αφιέρωση» αυτή δεν σχετίζεται με την εκδιδόμενη Vita.

9. O P. B. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos II* [Patristische Texte und Studien 12], Berlin - N. York 1973, σ. XXII, σημειώνει ότι «σε μεμονωμένες περιπτώσεις αυτό το κείμενο (δηλ. η *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*) ονομάζεται (κεφάλαια) θεολογικά ή δογματικά προς διάκριση από τα φιλοσοφικά κεφάλαια που προηγούνται».

7 προσεκτέον πάσα ψυχῇ σπουδαζούσῃ πρὸς ἀρετὴν τῷ διηγήματι τῆς πολιτείας ... Κοσμᾷ τοῦ περιωνύμου ἐν ᾗσμασι (γράφει ᾗσμασι). καὶ διαιτηθήσεται ταύτης τροφή ... ἐπειδὴ μὲν ὁ ἐνάρετος βίος ἐνταῦθα σκοπεῖται, ἀλλὰ καὶ γέρα (καθαιρούνται) τηλίκᾳ οἱ πρὸς αὐτὸν σπουδάζοντες) ἀποφέρονται.

Πιθανότατα ὁ τύπος πάσα εἶναι τυπογραφικὸ λάθος ἀντὶ τοῦ πάσῃ (πρβλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις γιὰ τὸ 710-711).

Αντὶ ταύτης θα περιμέναμε ταύτῃ (δηλ. τῇ ψυχῇ). Μτφρ.: καὶ θα τῆς δοθεῖ τροφή ... Παθητικὴ χρῆσις τοῦ ρήματος διαιτῶμαι εἶναι, βέβαια, πολὺ σπάνια, ὥστόσο ἀπαντά: Πολυδ. Ονομαστ. 8, 60, 6 κύρια τὰ διαιτηθέντα ἐγένετο.

Τὸ τέλος τοῦ χωρίου, παρὰ τὴν χρῆσις τῆς παρένθεσης ἀπὸ τὴν ἐκδότρια, δὲν φαίνεται νὰ «ομαλοποιεῖται» συντακτικὰ: Πιστεύω πὺς ἡ λ. ἀποφέρονται εἶναι «γλώσσα»¹⁰ (πὺς σκοπὸ εἶχε νὰ ἐρμηνεύσει τὴ λ. καθαιρούνται¹¹) καὶ ὡς τέτοια, δὲν ἀνήκει, βέβαια, στο κείμενο. Ἀλλῶστε, ὅπως ἔχει ἐκδοθεῖ τὸ κείμενο, ἡ παρένθεσις στερεὶ τὸ ρῆμα ἀποφέρονται ἀπὸ τὸ υποκείμενό του· τὸ υποκείμενο εἶναι, βέβαια, οἱ σπουδάζοντες καὶ ὄχι τὸ γέρα, ἀφοῦ τὸ ρῆμα ἀποφέρομαι δὲν χρησιμοποιεῖται στὴ μέση φωνὴ με παθητικὴ σημασία, ἀλλὰ ὡς μεταβατικὸ (βλ. LS - ἐλλ. μτφρ., λ. «ἀποφέρω» Β, ὅπου ἀναφέρονται παραδείγματα με παρόμοια σημασία, π.χ. ἄθλα ἀποφέρεσθαι κλπ.). Προτείνω λοιπὸν νὰ γράψουμε: ἀλλὰ καὶ γέρα καθαιρούνται τηλίκᾳ¹² οἱ πρὸς αὐτὸν σπουδάζοντες {ἀποφέρονται}.

15-19 ἐκ πατέρων μὲν ἔφυ πιστῶν καὶ τιμίων (...) ἀλλὰ δὴ καὶ σφόδρα πλουσίων ... τρυφῇ. πατρίδος ἐξώρμητο τῆς νήσου Κρητῶν, ἐν ᾗ γεννηθεῖς τε καὶ αὐξηθεῖς, ἀνήγετο μὲν παρὰ τῶν γεννητόρων αὐτοῦ.

Ἡ στίξις μετὰ τὴ λ. αὐξηθεῖς πρέπει νὰ διαγραφεῖ: ἡ ἀναφορικὴ πρότασις συγχέεται.

Εντύπωση κάνει τὸ γεγονός ὅτι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου πατρίδος ... ἀπουσιάζει κάθε σύνδεσμος, ἐνὺ συγχρόνως ὁ σύνδεσμος μὲν (15) ἔχει μείνει ἀνανταπόδοτος. Ἴσως πρέπει νὰ υποθέσουμε πατρίδος (δ') ἐξώρμητο ...

25 (καὶ σε πολλὰ ἄλλα σημεῖα) πάντῃ

Μολονότι σε κάποιες (λίγες πάντως) ἐκδόσεις γράφεται πάντῃ (ὅπως ἐδῶ) καὶ στὸ LS - ἐλλ. μτφρ. σημειώνεται ὡς λῆμμα πάντῃ ἢ πάντῃ, δὲν βλέπω τὸ λόγο, γιὰ νὰ μὴν προσθέσουμε στὸ ἐπίρρημα τὴν υπογεγραμμένη (πὺς, ὡς συνήθως,

10. Τέτοιες γλώσσες, σχόλια κ.λπ. ἐμφανίζει τὸ χφὸ καὶ σε ἄλλα σημεῖα (βλ. κριτ. ὑπόμν.).

11. Βλ. LS - ἐλλ. μτφρ., λ. «καθαίρω» IV).

12. Καὶ ἡ διόρθωσις τῆς λ. τηλίκᾳ (πὺς παραδίδεται) σε τηλίκᾳ δὲν μου φαίνεται ἀπαράτητῃ.

δεν θα υπάρχει στο χφο), πρβλ. LSJ, στο λήμμα. Η υπογεγραμμένη λείπει επίσης στα 9 ἄσμοσι, 89 θρηνωδίας, 516 ὠκονομήθησαν, 532 ἀφήρηται, 598 ταύτη, 780 μελωδία, 867 ἀδομένης, 920 ὀρᾶς, 959 ὀρᾶς και 996 ἥσθου (ἀόρ. του αἰσθά- νομαι).

26 ἔνθεν τοι

Στην αρχή της έκδοσης (ό.π., 14), όπου και το παρόν κείμενο, η εκδό- τρια δηλώνει σε υποσημείωση με * ότι η ορθογραφία και η ἐγκλιση τόνου του χφου ομαλοποιήθηκαν κατά την έκδοση του κειμένου. Παρά την «ομαλοποίηση» συναντούμε στο εκδεδομένο κείμενο ακόμη τις εξής πε- ριπτώσεις ἐγκλισης (ή μη ἐγκλισης): 47 εἶπέρ τινι, 240 δοῦλος μου, 244 σειρῆνας τινάς, 279 πλέον τί¹³, 322 ὑποδεῖξαι σοι, 334 πνεῦμα σου, 465 δοῦλοι σου, 562 ὑπῆρχεν τι, 683 ἐκδουλεῦσαι σοι, 685 λαβεῖν τινά, 841 συγκακοπαθῆσαι μοι, 872 ἵνά τι, 876 ὅπερ ἐστίν, 953 ποιήσῃ τις, 1083 πρᾶγμα τι, 1100 ὥσπερ τι (ίσως μάλιστα υπάρχουν και περιπτώσεις που δεν σημειώθηκαν εδώ). Υιοθετεῖται επίσης η γραφή οὐχ' (318, 405, 408, 562, 958, 1059), χωρίς να σχολιάζεται¹⁴.

26-28 πασαν ἐξεπαιδεύθη γραφήν, τὴν ἀπερρωγυῖαν καὶ νόθον, τὴν πα- λαιάν τε καὶ σκοτεινὴν καὶ τὴν ἔτει τῷ τότε ἀκμάζουσιν καὶ φωτιστικὴν

Εδώ ο ὅρος γραφή αλλά και οι χαρακτηρισμοί που ακολουθούν χρειά- ζονται ερμηνεία. Αν μεν ως γραφή εννοείται η Βίβλος, τότε οι τέσσερεις πρώτοι χαρακτηρισμοί (τὴν ἀπερρωγυῖαν καὶ νόθον, τὴν παλαιάν τε καὶ σκοτεινὴν) αφορούν στην Παλαιά Διαθήκη, ενώ οι ἄλλοι δύο (τὴν ... ἀ- κμάζουσιν καὶ φωτιστικὴν) στην Καινή. Ωστόσο, αν τα ἐπίθετα παλαιά και σκοτεινή ταιριάζουν (κατά τη χριστιανική ἀποψη) στην Παλαιά Δια- θήκη, εἶναι δύσκολο να δεχθούμε ὅτι ἕνας χριστιανός συγγραφέας θα τη χαρακτηρίζε ἀπερρωγυῖαν καὶ νόθον. Πιστεύω λοιπόν ὅτι ο ὅρος γραφή ἔχει εδώ ἕνα ευρύτερο περιεχόμενο: Ο Κοσμάς διδάχθηκε κάθε εἶδους κείμενα, δηλαδή τη θύραθεν (αρχαία) γραμματεία (που εὐλόγα χαρακτη- ρίζεται ἀπὸ τον αἰσιογράφο ως ἀπερρωγυῖα καὶ νόθος), την Παλαιά Δια- θήκη (τὴν παλαιάν τε καὶ σκοτεινὴν) και τη χριστιανική γραμματεία (τὴν ... ἀκμάζουσιν καὶ φωτιστικὴν)¹⁵.

13. Εἶναι γνωστό το φαινόμενο του τονισμού της ἀόριστης αντωνυμίας τίς, τί στα χφα, και μάλιστα, με οξεῖα. Ωστόσο, εδώ εἶναι ἀπαραίτητο να διαγραφεί ο τόνος του τί, ἢ να γί- νει βαρεῖα (ἀνάλογα με τις εκδοτικές μας προτιμήσεις σχετικά με την ἐγκλιση), γιατί αλ- λως δίνεται η εσφαλμένη εντύπωση ὅτι πρόκειται για την ερωτηματική λέξη.

14. Διευκρινίζω ὅτι δεν απορρίπτω τη γραφή οὐχ' (που εἶναι συνήθης σε βυζαντινούς συγγραφείς): επισημαίνω μόνο ὅτι ἡ ἀνευ σχολίων ἀποδοχή της δεν εναρμονίζεται με την εκδοτική αρχή της «ομαλοποίησης» που εξαγγέλεται στην αναφερθεῖσα σημείωση.

15. Η ερμηνεία αὐτή περὶ θύραθεν και χριστιανικής μορφώσεως ἐνισχύεται ἀπὸ το 272-273, ὅπου ο Ἰωάννης ἱκετεύει τον πατέρα του να του ἐπιτρέψει να μαθητεύσει κοντά στον Κοσμά, για να διδαχθεῖ καὶ τὰς τῶν Ἑλλήνων βιβλούς.

Πρέπει, βέβαια, να γραφεί *ἔτι τῷ τότε*, διότι δεν πρόκειται για συγκεκριμένο ἔτος αλλά για την έκφραση *τῷ τότε*, η οποία είναι αυτοτελής εξυπακουόμενου του ουσιαστικού *χρόνῳ* ή *καιρῷ* (πρβλ. 84 τὰ ... τοῦ τότε καιροῦ, 400 τὰ ... γεγονότα τῷ τότε θαυμάσια, 807 τοῦ τότε καιροῦ και Vita Barb. 271 = 674 τῷ τότε). Εξάλλου η διατύπωση *ἔτει τῷ τότε* (ή *τῷ τότε ἔτει*) δεν απαντά σε κανένα κείμενο (σύμφωνα με τον TLG-E). Ο βιογράφος σημειώνει, λοιπόν, σχετικά με τη χριστιανική παιδεία ότι αυτή ήκμαζε ακόμη την εποχή που ο Κοσμάς ήταν παιδί. Αν αυτό το κείμενο, έτσι ερμηνευμένο, κινεί υποψία (επειδή φαίνεται να τονίζει κάτι αυτονόητο), μπορούμε να δώσουμε δύο εξηγήσεις: Η χριστιανική παιδεία χαρακτηρίζεται ως *ἔτι ἀκμάζουσα* είτε επειδή δεν έχει επέλθει ακόμη η (υποτιθέμενη) παρακμή της (που θα σημειωθεί στον καιρό της εικονομαχίας) ή απλώς επειδή αυτή, σε αντίθεση με τη θύραθεν γραμματεία και την Παλαιά Διαθήκη, εξακολουθεί να ακμάζει και να «ισχύει».

33-34 οὗτος μὴδὲ τὸ παράπαν μελήσας, εὐθύς ... ἐξεπλήρωσε

Το επίρρημα *εὐθύς* μας υποδεικνύει ότι με τη φράση *οὗτος μὴδὲ τὸ παράπαν μελήσας* ο βιογράφος δεν εννοεί ότι ο Κοσμάς ἐνήργησε χωρίς να «ενδιαφερθεῖ» (για τα πλούτη), αλλά ότι ἐνήργησε χωρίς την ελάχιστη καθυστέρηση-αναβολή (πρβλ. Vita Barb. 85-86 *Μηδὲν μελλήσας* και αυτ. 106 *Μηδ' ἐπὶ βραχὺ μελλήσας*). Πρέπει λοιπόν να εκδώσουμε *μελ(λ)ήσας*, εκτός αν δεχθούμε ότι ο συγγραφέας του Βίου συγχέει τα δύο ρήματα *μέλλω* και *μέλω*, πράγμα επίσης πιθανό (πρβλ. 352 *μὴδὲ μικρόν τι μελλῆσαι*).

37-38 κοῦφος ... ὑπερاناπτὰς καὶ ... διαδράσας ... πτέρυγας ... περιεβάλετο καὶ μετανάστης ... γενόμενος, τὸ μοναχικὸν ... ἐπενδύεται ἔνδυμα καὶ τὸν σταυρὸν ... ἀράμενος καὶ τὰ μέλη σταυρώσας ..., ἀλλὰ καὶ τῷ ἱερατικῷ ... καθωραϊσθεὶς ἀξιώματι ... γίνεται προστάτης κοινὸς καὶ σωτήρ

Προτιμότερο είναι να μη χωρίζονται με στίξη οι συνημμένες (τουλάχιστον) μετοχές (π.χ. *γενόμενος*) από το κύριο ρήμα· αντίθετα, συχνά είναι βοηθητικό για τον αναγνώστη να χωρίζονται οι κύριες προτάσεις, ακόμη και όταν συνδέονται παρατακτικά με το *καί*. Επιπλέον, θα πρότεινα τον χωρισμό σε δύο ημιπεριόδους: *κοῦφος ... ἔνδυμα· καὶ ... σωτήρ*

41-42 τὸν σταυρὸν ἐπὶ τὸν ὦμον ἀράμενος

Μάλλον πρέπει να γράψουμε: *ἐπὶ τῶν ὤμων* πρβλ. π.χ. [Ιω. Χρυσ.] Εἰς τὸν μακάριον Ἀβραάμ PG 50, 741 C 10-12 *ἐκεῖνος ἐπὶ τῶν ὤμων τὰ ξύλα, καὶ ὁ Χριστὸς ἐπὶ τῶν ὤμων τὸν σταυρόν*. Τέτοια παραδείγματα απαντούν οκτώ (εκτός του αναφερθέντος: στοῦ Θεοδώρητο, τον Προκόπιο Γάζης, τον Ολυμπιόδωρο, τον Ρωμανό, τον Κοσμά Ἰνδικοπλεύστη, τον Μιχ. Ψελλό). Αντίθετα, τα παραδείγματα για την *ἐπὶ* με την αιτιατική είναι μόνο δύο, εκ των οποίων το πρώτο είναι αμφιλεγόμενο, ενώ σχετικά

με τη «λογιότητα» του δευτέρου κειμένου δεν είμαι απόλυτα βέβαιος: Catena in Joannem (e codd. Paris. Coislin. 23 et Oxon. Bodl. Auct. T.1.4) 390, 32-33 (J. A. Cramer, *Catena Graecorum Patrum in Novum Testamentum II*, Oxford 1841, ανατ. Hildesheim 1967) ἐπὶ τὸν ὦμον (an scribendum τῶν ὤμων?) βασιτάζων τὸν σταυρὸν αὐτὸς ἐξῆλθε· Πασχ. Χρον. 104, 21-22 ὁ δεσπότης Χριστὸς τὸν ἑαυτοῦ σταυρὸν ἐπὶ τοὺς ὦμους ἐβάσταξεν. Το σημαντικότερο ὅμως «παράλληλο» εἶναι αὐτό της Vita Barb. 556: τὸν ... σταυρὸν ἐπ' ὤμων ἀράμενος.

42 κριτ. υπ.: «σταυρώσας: an νεκρώσας scribendum?» Μπορεί στην παρατήρηση της εκδότριας να προστεθεί: «coll. fonte». Η σύγκριση με το κείμενο της πηγής (η οποία σημειώνεται στο υπόμνημα πηγών) ενισχύει και μάλλον επιβεβαιώνει την προτεινόμενη από την εκδότρια διόρθωση. Επίσης, η γειννίαση με τη λ. σταυρὸν (41) καθιστά το υποτιθέμενο λάθος πιθανότερο.

51-53 ἐν τούτῳ γὰρ μᾶλλον τὸν εἰς ἀρετὴν ἐπανάγοντα λόγον καλῶς εὐδοούμενος ἐπεγίνωσκεν ἢ περ τῇ ῥητορείᾳ καὶ πιθανότητι

Ο Κοσμάς προτιμούσε (ὅπως μας λέει στην αμέσως προηγούμενη περίοδο ο βιογράφος) να διδάσκει με το δικό του παράδειγμα περισσότερο και λιγότερο με τον λόγο· γιατί καταλάβαινε ότι η προτροπή για ενάρετη ζωή ἐν τούτῳ (δηλ. με το παράδειγμα) μᾶλλον εὐδοοῦται (= φέρνει καλύτερο αποτέλεσμα). Είναι φανερό ότι η μετοχή εὐδοούμενος αναφέρεται στον λόγον (και όχι στον Κοσμά), πρέπει, επομένως, να διορθωθεί σε εὐδοούμενον.

53-57 οὐδὲ γὰρ ἡνείχετο ... τὸ δοθὲν αὐτῷ τάλαντον κατακρύπτεσθαι, εἰ μὴ καὶ πρὸς ἑτέρους διακονίῃ καὶ γεωργήσῃ γεώργιον μὲν παλαιούμενον μηδὲ σῆτι καὶ χερσὶν ἐπιβούλων ἀπολούμενον τὴν τῶν πολλῶν σωτηρίαν

Γραμματικός (ρηματικός) τύπος διακονίῃ δεν υπάρχει (ούτε ρήμα διακονίω)· υποθέτω ότι προέκυψε κατὰ λάθος ἀντὶ του διακονείῃ. Στη συνέχεια το χωρίο φαίνεται να «πάσχει»: Και ο σύνδεσμος μὲν δεν βρίσκεται σε σωστή θέση (θα περιμέναμε παλαιούμενον μὲν), ἀλλὰ και το νόημα δεν μπορεί να εἶναι ὅτι ο Κοσμάς ἐπεδίωκε να καλλιεργήσει ένα χωράφι παλαιούμενον. Υποθέτω ὅτι ο σύνδεσμος μὲν ἔχει προέλθει ἀπὸ μία ἄρνηση: γεώργιον μὴ παλαιούμενον μηδὲ ...¹⁶. Ἀλλὰ και η μετοχή ἀπολούμενον δεν εἶναι η κατάλληλη. Πρέπει μάλλον να διορθώσουμε σε ἀπολλύμενον. Τέλος, καλὸ εἶναι να χωριστεῖ με κόμμα ἀπὸ τα προηγού-

16. Η υπόθεσή μου επιβεβαιώνεται ἀπὸ το χωρίο Λουκ. 12, 33 ποιήσατε ἑαυτοῖς βαλλάντια μὴ παλαιούμενα, θησαυρὸν ἀνέκλειπτον ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ὅπου κλέπτῃς οὐκ ἐγγίζει οὐδὲ σῆς διαφθείρει, το ὁποῖο βέβαια και ἀπαιχεῖται ἐδῶ.

μενα η επεξήγησηση τήν τῶν πολλῶν σωτηρίαν.

69-70 τί δὲ ἐνεδέχετο ταῦτα ὁρῶντα τὸν κοινὸν καθεύδειν ἐχθρὸν καὶ πολέμιον;

Πρέπει να χωρίσουμε τη ρητορική ερώτηση σε δύο: τί δέ; ἐνεδέχετο ... πολέμιον;

92 ἐπειγεῖραι

Γράφε ἐπεγεῖραι.

98-99 καὶ τῆς Κρήτης ἀπάραντες ἐν τινὶ νήσῳ πλησιαζούσῃ, ἐρήμῳ νήσῳ, τῇ καλουμένῃ Σιγιλλίᾳ.

Η άκομψη (και ενοχλητική) επανάληψη της λ. νήσῳ σε τόσο μικρή απόσταση δεν πρέπει, νομίζω, να αποδοθεί στον συγγραφέα, αλλά στη χειρόγραφη παράδοση. Η μία από τις δύο όμοιες δοτικές μπορεί να οβελιστεί.

Σχετικά με την ταύτιση της νήσου, η εκδότρια προτείνει με επιφύλαξη: «= Σικελία?». Κατά τη γνώμη μου, τα συμφραζόμενα καθιστούν την υπόθεση αυτή εντελώς απίθανη: θα μπορούσε ποτέ η Σικελία να χαρακτηριστεί κοντινή στην Κρήτη και έρημος; Ο Δετοράκης, που αξιολογεί και τον παρόντα Βίο στη μονογραφία του για τον Κοσμά¹⁷, συζητά και αυτός την ταύτιση της νήσου με τη Σικελία, τη βρίσκει δε πιθανή, και την «αποδίδει» είτε σε σύγχυση του βιογράφου (ο οποίος ίσως προσπαθεί να συνδυάσει στοιχεία διαφόρων πηγών) ή στην εντελώς ανεπαρκή γεωγραφική του κατάρτιση. Νομίζω όμως ότι η ορθογραφία Σιγιλλία υποδεικνύει μάλλον μια ετυμολογία από το sigill(i)um. Άλλωστε, ακόμη και αν ο βιογράφος δεν γνώριζε γεωγραφία, οπωσδήποτε θα γνώριζε την ονομασία Σικελία, η οποία απαντά (από τον Πίνδαρο και μετά) πάνω από χίλιες φορές σε πλήθος συγγραφέων. Πιθανότερο είναι ότι δεν πρόκειται για συγκεκριμένο (υπαρκτό) νησί, αλλά για «πλαστή» ονομασία, όπως πλαστό (δηλ. φανταστικό) είναι και το όλο περιστατικό.

100-102 εἴτα καὶ εἰς τρεῖς μοίρας τὸν περιλειφθέντα λαὸν ἀπομερισάμενοι, οὓς μὲν εἰς δούλους αὐτῶν ἐξελέγησαν, οὓς δ' ἐλευθέρους ἀφήκασιν ἔρχεσθαι, τοὺς δὲ τρίτους.

Ξενίζει εδώ ο παθητικός τύπος ἐξελέγησαν (θα περιμέναμε ένα ρήμα με μεταβατική έννοια και αντικείμενο το οὓς). Πιθανότατα πρέπει να διορθώσουμε σε ἐξέλεξαν ή στον μέσο τύπο ἐξελέξαντο.

119-122 καὶ τὸ μόνον ἰδεῖν καὶ προσφθέγασθαι ἱμερόμενοι· οἱ παῖδες τοὺς φιλάτους γονεῖς, οἱ γονεῖς τοὺς ... υἱούς, οἱ φίλοι τοὺς φίλους, οἱ ἀδελφοὶ τοὺς ὁμαί-

17. Θ. Δετοράκη, Κοσμάς ὁ Μελωδός, Βίος καὶ ἔργο [Ἀνάλεκτα Βλατάδων 28], Θεσσαλονίκη 1979, 68-69.

μονας, πάντες δὲ κοινῶς τὸ ἀπὸ Κυρίου ἀνακαλούμενοι ἔλεος.

Η στίξη (με ἄνω τελεία) μετὰ τη λ. ἡμειρόμενοι εἶναι ἄστοχη, αφού ακολουθούν τα υποκείμενα και τα αντικείμενα των απαρεμφάτων ιδεῖν και προσφθέγγασθαι (και συγχρόνως τα υποκείμενα της μετοχής ἡμειρόμενοι). Επιπλέον, εἶναι παρὰ πλανητική, γιατί δίνει την εντύπωση ὅτι αὐτὰ τα οὐσιαστικά συνδέονται στενότερα με τη φράση πάντες ... ἔλεος, ἀπὸ την οποία χωρίζονται μόνο με κόμμα.

144-148 τότε πάντως ἔδει ἀνύποιστα ἡγεῖσθαι ... και θρηνεῖν μὲν τὸ πάθος, θρηνεῖν δὲ καὶ τὴν στέρησιν, ὥνπερ δοκεῖ τε στερίσκεσθαι τὰς ἐπιφανεῖς οἰκίας, τοὺς ἐνηδόνους ἀγροὺς ... καί, ὅσοις εὐφραίνονται ἄνθρωποι·

Εδῶ ξενίζουν ο σύνδεσμος τε και η χρήση του «μεταγενέστερου» ἐπιθέτου ἐνήδονος για τον αγρό. Ως προς το πρώτο, νομίζω ὅτι πρέπει να διαβάσουμε: ὥνπερ δοκεῖτε στερίσκεσθαι (βεβαίως, μετὰ το ἀπαρέμφοτο ἐπιβάλλεται να θέσουμε κόμμα, αφού ὅσα ακολουθοῦν εἶναι ἐπεξηγήηση του ὥνπερ¹⁸). Ὅσον αφορά στο δεύτερο: δεν αποκλείεται να ἔχουμε μπροστὰ μας κάποια φθορά¹⁹. Τολμῶ να υποθέσω ὅτι μπορεί να ἔχει ἐκπέσει κείμενο (ἀπὸ ομοιοτέλετο), π.χ.: τοὺς ἐνηδόνους (γάμους, τοὺς εὐφόρους) ἀγροὺς. Ἐνα τέτοιο κείμενο θα θύμιζε κάπως την παραβολὴ των προσκεκλημένων σε δείπνο (Λουκ. 14, 16 κ.εξ.), οι οποίοι προέβησαν ὡς δικαιολογία για τη μη προσέλευσή τους οι μὲν την ἀγορά ἀγροῦ (οἱ δε την ἀγορά βοδιῶν για ὄργωμα), οἱ δε τον πρόσφατο γάμο τους.

Τέλος, η στίξη μετὰ τις λέξεις στέρησιν και καί (ἀκόμη και αν ὑπάρχει στο χφο) εἶναι περιττή.

155 ἵνα τί κενῶς ὁδυρόμεθα

Στο κριτικό υπόμνημα σημειώνεται ὅτι στο χφο η λ. ἵνα δεν φέρει πνεῦμα και τόνο. Σαφῶς πρέπει να της προσθέσουμε το παραλείφθεν πνεῦμα, δεν εἶναι ὁμως το ἴδιο τυχαία η παράλειψη του τόνου: η λ. πρέπει να διαβαστεῖ μαζί με την ἐπόμενη (τί) ως μία: ἵνατί Στο τέλος της περιόδου (157 post γέλωτα) ἀπαιτεῖται ἐρωτηματικό.

158 Γράφε: καταγγέλ(λ)οντας.

170 φησὶ ὁ Θεός

Εντύπωση κάνει ἐδῶ η ἀπουσία του ἐφελκυστικού ν πριν ἀπὸ φωνήεν (συνήθως συμβαίνει το ἀντίστροφο: διατηρεῖται το ν ἀκόμη και προ συμφώνου). Το ἴδιο φαινόμενο, ὁμως, ἀπαντᾷ και στα χωρία 68 φησί,

18. Οποσδήποτε, η μετάβαση ἀπὸ τη γενική σε αιτιατικές δημιουργεῖ ἀνακολουθία. Στην πραγματικότητα ὁμως οι αιτιατικές αὐτές ἐννοοῦνται ὡς «ειδικότερα» αντικείμενα του θρηνεῖν ὕστερα ἀπὸ το «γενικό» στέρησιν.

19. Συνήθως γίνεται λόγος για τον ἐνήδονον βίον. Αλλά πρβλ. και Ακάθ. Ὑμνο δ' 4 ἀγρόν... ἡδὺν (κ.ά.).

ἐξήλωκε, 232 φησι ἡ γραφή, 308 πράγμασι· ἤδη, 321 φησί: «Ἰωάννη, 341 φησί ὁ ὀφθείς, 838 φησί, «έν, 919 φησι, «ῶ, 1009 φησί «ὁ μὲν. Επειδὴ σχεδὸν σ' ὅλες τις περιπτώσεις πρόκειται για τὸ ρῆμα φησί, δὲν εἶμαι βέβαιος ἀν ἡ παράλειψη τοῦ ν πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἀμέλεια τοῦ γραφέα καὶ νὰ διορθωθεῖ. Φαίνεται μᾶλλον ὅτι οὐ συγγραφέας χρησιμοποιοῖ πάντοτε τὸν τύπο φησί (καὶ ὄχι φησίν), ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἀν ἀκολουθεῖ σύμφωνο ἢ φωνήεν.

173-178 τοιούτων οὖν λόγων ... εἰρημένων ἐκ τοῦ ἁγίου, πάντες εἰς εὐθυμίαν ἀνήγοντο καὶ συντετριμμένη καρδίᾳ ἐξομολογούμενος ἕκαστος τὰς ἁμαρτίας αὐτοῦ καὶ ... παρακαλῶν καὶ ... δυσωπῶν καὶ τοῦτο λαμβάνων ... τὸν αὐχένα ὑπέκλινε

Ἀπαραίτητη εἶναι ἡ στίξις μετὰ τὸ ρ. ἀνήγοντο (ἀλλαγὴ υποκειμένου), ἐνῶ εἶναι περιττός ὁ χωρισμός (με στίξις) τῆς ἀπόλυτης γενικῆς (τοιούτων - ἁγίου) ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη φράση.

187-193. Πρόκειται γιὰ μία μακρὰ φράση ποὺ ἐξαρτάται ολόκληρη ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη γενικὴ τούτων ἀφηγουμένων (187-188). Ωστόσο, τὸ τμήμα πιστεύομεν - εὐχαῖς ἀποτελεῖ εὐθὺ λόγο, ὁ ὁποῖος συμπλέκεται με τὴν τριτοπρόσωπη ἀφήγηση. Γι' αὐτὸ τὸ τμήμα αὐτὸ πρέπει νὰ τεθεῖ ἐντὸς εἰσαγωγικῶν.

196-198 Στὸ κριτ. ὑπόμνημα διαβάζουμε: «196-198 ση (= σημεῖον) alia manu in marg. A». Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὴ γνωστὴ συντομογραφία ποὺ τίθεται στὸ περιθώριο τοῦ κειμένου, ὅταν ὁ γραφέας (ἢ ὁ ἀναγνώστης) θέλει νὰ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴ ἄλλων ἀναγνωστῶν (ἢ τοῦ εαυτοῦ) σὲ κάποιον ἐνδιαφέρον χωρίο (γνωμικὸ, αξιόλογη ἐκφραση κ.λπ.). Τέτοιο («γνωμικὸ») φαίνεται νὰ εἶναι τὸ χωρίο 195-196: τὸ μὲν τοι (γιατί ὄχι μέντοι;) γε καλὸν τοῖς κακοῖς πολλάκις ὑπάρχον εὔρεῖν ἐστι. (μήπως ἐστί;). Σ' αὐτὸ υποθέτω πὼς ἀφορὰ τὸ παρασελίδιο σημείωμα. Εἰς ἄλλου ἡ συντομογραφία ση() δὲν ἀναλύεται σὲ σημεῖον ἀλλὰ σὲ σημειῶσαι²⁰.

198-199 λύσαντες δὲ καὶ τῶν δεσμῶν οὐκ ἔτι ὡς κατὰκριτον ἔφερον
Πρέπει μᾶλλον νὰ γραφεῖ οὐκέτι.

209-211 λαῖλαψ ... ἐπιπνεύσασα, κύματα μὲν ὑπερμεγέθη διόρωρε· καὶ τὰ τε λῖνα ... κατεσπάραξεν· ἀλλὰ καὶ τὰ ἱστία συνέτριψε.

Ὁ τύπος διόρωρε φαίνεται πὼς, ἀντίθετα ἀπὸ τὸ ἀναμενόμενο²¹, χρησιμοποιεῖται με ἐνεργητικὴ διάθεση, ὁπότε ἔχει υποκείμενο τὸ λαῖλαψ (ἄρα περιττεῖ τὸ κόμμα). Αὐτὸ ὅμως πρέπει νὰ μᾶς ἐμβάλῃ καὶ τὴν

20. Παρόμοια συντομογραφία φαίνεται νὰ ἀναλύεται καὶ στὸ κριτ. υπ. γιὰ τὸ 109-110: «αι ἡη (= ὠραῖον σημεῖον) alia manu in marg. A». Ομολογῶ ὅμως ὅτι δὲν καταλαβαίνω τὰ «σημεῖα» αὐτῆς.

21. Στὸν TLG-E δὲν ἀνευρέθη μαρτυρία κανενὸς τύπου τοῦ παρακειμένου διόρωρα. Ἀν τὸν παραβάλλουμε πρὸς τοὺς ἀνάλογους τύπους ὄρωρα, ἀπόλωλα κ.λπ., θὰ μπορούσαμε νὰ υποθέσουμε ὅτι χρησιμοποιεῖται μᾶλλον ὡς ἀμετάβατο ρῆμα μέσης διαθέσεως. Ἡ συνέχεια τοῦ κειμένου ὅμως δείχνει τὸ ἀντίθετο.

υποψία μήπως δεν έχουμε μπροστά μας τον παρακείμενο, αλλά πρέπει να αποκαταστήσουμε τον αόριστο β' διώρορε²².

218-221 τῶν γὰρ ἄλλων ἀπάντων τάχα τὸ τῇ θαλάσῃ ἐναποπνίγεσθαι ἐλπίζόντων αὐτὸν μηδὲν τι τοιοῦτον ὑπονόησας ... καὶ τούτων τῶν δυσχερῶν ὑπέρτερος γέγονεν

Το κείμενο αυτό σημαίνει: όλοι οι άλλοι νόμιζαν ότι αυτός (δηλ. ο Κοσμάς) πνίγηκε ... Στην πραγματικότητα όμως ο συγγραφέας θέλει να πεί: όλοι οι άλλοι πίστεψαν ότι θα πνιγόντουσαν, αυτός όμως (ο Κοσμάς) ούτε που διανοήθηκε τέτοιο πράγμα ... Για να δοθεί η ερμηνεία αυτή, απαιτείται να διορθώσουμε το αὐτὸν σε αὐτός.

222 σινάπεως: Παραδίδεται και εδώ όπως και στο 910-911 σινάπεος. Ο τύπος διατηρείται στην έκδοση του Etym. Magnum από τον Gaisford (311, 20), και δεν θεωρώ ούτε εδώ απαραίτητη τη διόρθωσή του.

236-237 ἤκηκείσαν γὰρ τῶν βαρβάρων, ὁ προεστὼς καὶ τινες ἄλλοι δύο τῶν προεχόντων, θείας φωνῆς

Πρέπει να διαγραφεί η στίξη.

239-240 εἰ μή που ὁ δοῦλος μου ἔστι καὶ ὑπὲρ ὑμῶν ἐξιλάσατο

Η εκδότρια αναρωτιέται (στο κριτ. υπόμνημα) μήπως πρέπει να διορθώσουμε σε ἔστη. Την θετική απάντηση την επιβεβαιώνει εκτός από τη σύνταξη (που απαιτεί αόριστο) και η αγιογραφική πηγή του χωρίου (που δεν σημειώνεται στο υπόμνημα πηγών): Ψαλμ. 105, 30 καὶ ἔστη Φινεες καὶ ἐξιλάσατο, καὶ ἐκόπασεν ἡ θραῦσις.

Ακόμη, όλη η φράση θα έπρεπε να τεθεί εντός εισαγωγικών, για να διαχωριστεί (ως ευθύς λόγος) από την υπόλοιπη (τριτοπρόσωπη) αφήγηση.

242-245 τοῦτο τὸ πρῶτον τῆς πρὸς Θεὸν παρρησίας αὐτοῦ, τούτῳ καὶ βάρβαροι ἐφωτίσθησαν καὶ πιστοὶ διεσώθησαν καὶ οἱ μὲν μῦθοι σειρῆνας τινὰς ἔπλασαν τῷ κάλλει θελγούσας ..., ὁ λόγος δ' ὁ ἀληθὴς θεῖαν φωνὴν

Μετά το ρήμα διεσώθησαν απαιτείται ισχυρή στίξη. Ακολουθεί η «σύγκριση» των μύθων με τον αληθινό λόγο, η οποία δεν σχετίζεται με τα προηγούμενα.

252 ἀποκαλυφθεὶς ἀπὸ τοῦ Κυρίου τὰ μέλλοντα συμβαίνειν αὐτῷ

Ενδιαφέρουσα η χρήση-σημασία του ρ. ἀποκαλύπτομαι συγχρόνως ως παθητικού (συνοδεύεται από ποιητικό αίτιο: άραγε πρέπει να υποθέσουμε ὑπὸ ἀντί του ἀπό;) και ως μεταβατικού. Οι γραμματικοί και συντακτικοί νεωτερισμοί, που είναι αρκετοί στο κείμενο, δεν σχολιάζονται από την εκδότρια.

253-254 ἐκεῖσε δὲ ἤδη τοῦ πλοίου ἐγκαθορμίσαντος

Πιθανότατα πρέπει να διορθώσουμε τον ενεργητικό τύπο σε παθη-

22. Πρβλ. LS - ελλ. μτφρ., λ. «ὄρνυμι».

τικό²³: ἐγκαθορμισθέντος. Η σύγχυση είναι πιθανή από παλαιογραφική άποψη.

256-258 τῷ ... τῆς χώρας προσάγεται ἄρχοντι καὶ δίδοται τούτῳ ... ὥσεί τι δῶρον ἐριτιμότατον, ὄνομα τούτῳ Μουσούρ, καὶ ὃς δέχεται κοίλῃ χειρὶ τὸ τοῦ λόγου, ἀναμαθῶν ...

Η φράση ὄνομα τούτῳ Μουσούρ είναι παρενθετική. Η στίξη μετά από αυτήν θα έπρεπε να είναι ισχυρότερη, ώστε η πρόταση καὶ ὃς ... να είναι κύρια (όχι δευτ. αναφορική). Ακόμη, η παράθεση τὸ τοῦ λόγου πρέπει να χωριστεί με κόμμα και από τη φράση κοίλῃ χειρὶ, την οποία σχολιάζει.

258-260 καὶ ὃς δέχεται κοίλῃ χειρὶ, τὸ τοῦ λόγου, ἀναμαθῶν αὐτοῦ τὸ περὶ πᾶσαν σοφίαν ἐλλόγιμον καὶ παρ' ἑαυτῷ τοιοῦτο θήραμα εἶναι οὐκ ἀποστρέφεται.

Φαίνεται ότι τα ρήματα δέχεται και οὐκ ἀποστρέφεται αναφέρονται στον Μουσούρ. Ωστόσο, στη συγγενή Vita Chalc. (272, 30-31) το πράγμα παρουσιάζεται αντίστροφα, δηλαδή είναι ο Κοσμάς εκείνος που προέγνω οἷον θήραμα ζωγρῆσαι μέλλει ἐν τῇ τοῦ ἄρχοντος οἰκίᾳ.

271 μάθοιεν

Τέτοιος ρηματικός τύπος δεν υπάρχει. Η πρώτη σκέψη λοιπόν είναι ότι πρέπει να διορθωθεί σε μάθοι{εν}. Παρατηρώ όμως ότι παρόμοιος τύπος εμφανίζεται τουλάχιστον ακόμη μία φορά (580 τύχοιε). Ενδέχεται λοιπόν να έχουμε μπροστά μας έναν τύπο β' αορίστου που η κατάληξη του έχει επηρεαστεί από την κατάληξη του α' αορίστου.

272-273 «ἵνα μὴ μόνον ... τὰς τῶν Σαρακηνῶν βίβλους ἀλλὰ πρὸς ταύταις καὶ τὰς τῶν Ἑλλήνων διδαχθεῖς σοφισθῆσονται»

Παρά την απομάκρυνση του ρήματος από τον τελικό σύνδεσμο, επιβάλλεται, νομίζω, να διορθώσουμε σε υποτακτική σοφισθῆσονται (δεν πρόκειται για κάποια variatio modorum).

277-278 οὐδὲ γὰρ βαρβάρους λανθάνει ἢ ἀνακύπτουσα τοῖς ποσὶν ἐκ τῶν ἐπιτηδευμάτων εὐγένεια

Αν λάβουμε υπόψη ότι στα αμέσως προηγούμενα ο «Ιωάννης» ζητά από τον πατέρα του να διδαχθεῖ από τον Κοσμά τὰς τῶν Ἑλλήνων βίβλους, αίτημα που ο πατέρας του ο Μουσούρ δέχεται πρόθυμα, γιατί το βρίσκει και ωφέλιμο αλλά και τιμητικό για τον γιο του, καθώς και τα λόγια του Μουσούρ προς τον Κοσμά 285-288 ἐξ ἐμοῦ ... εἰς τόνδε προήχθη τὸν βίον καὶ ζῇ ..., τὸ δὲ εὖ ζῇ ... παρὰ σοῦ καὶ τῶν σῶν παιδευμάτων αὐτῷ προσγενήσεται, δεν θα μας μείνει καμμία αμφιβολία ότι στο χωρίο που συζητούμε εδώ πρέπει να διορθώσουμε το ποσὶν σε παισίν.

23. Ενεργητικό ρήμα ἐγκαθορμίζω, και μάλιστα με μέση σημασία (δηλ. αμετάβατο) δεν μαρτυρείται· βλ. LS - ελλ. μτφρ., λ. «ἐγκαθορμίζομαι». Πρβλ. όμως 76 καθώρμισε.

Μολονότι βάρβαρος ο Μουσούρ, ένιωθε ότι η ενασχόληση του γιου του με υψηλού πνευματικού επιπέδου έργα θα του προσέδιδε πνευματική «ευγένεια».

312 οὐδέν τι τῶν εἰς τῆς ἔξω σοφίας

Η πρόθεση εἰς δεν συνοδεύεται από κάποια αιτιατική, όπως θα περιμέναμε, αλλά από μια γενική. Πρόκειται μάλλον για παρανάγνωση (πιθανή παλαιογραφικά) της πρόθεσης ἐκ.

317-319 ἐφίσταται παραδόξως αὐτός ὁ προφήτης καὶ βασιλεὺς οὐχ' ὕπαρ ὀφθεῖς οὐδὲ ἐν ὀνείρῳ, ὡς τὰ πολλὰ φαντασθεῖς, ἀλλ' ἐν ἀκραιφνεῖ ὁράσει πορφύραν φορῶν καὶ διάδημα καὶ πρὸς ὄνομα καλέσας τὸν παῖδα

Πρέπει να συμπληρωθεῖ η στίξη με κόμματα μετά τις λ. πολλά και ὁράσει και με ἄνω τελεία μετά τη λ. διάδημα.

324-325 προσεκτικώτερον τῶν ἐκβησομένων ῥητῶν ἐπιστήσας τὸν νοῦν, ἐντεῦθεν εὐρήσεις

«Ἄν διαβάσεις προσεκτικά τα λόγια που θα προκύψουν (από το «τυχαίο» άνοιγμα του βιβλίου), θα βρεις ...» λέει ο Δαυίδ στον «Ιωάννη». Ωστόσο, η έκφραση ἐπιστῶ/ἐφίστημι τὸν νοῦν (της οποίας παράλληλη-συνώνυμη είναι η έκφραση ἐπιστῶ/ἐφίστημι τὴν καρδίαν που απαντά στο 194) φαίνεται πως σημαίνει δίνω προσοχή, αφήνει λοιπόν μετέωρη την γενική τῶν ἐκβησομένων ῥητῶν, αφού (ὅπως φαίνεται και από το 194) αποζητά αντικείμενο σε δοτική. Το βέβαιο λοιπόν είναι ότι το κείμενο δεν είναι ορθό. Προτείνω τρεις τρόπους «θεραπείας», χωρίς να μπορώ αυτή τη στιγμή να προκρίνω κάποιον από αυτούς: α) Να γράψουμε ἐπιζητήσας, οπότε έχουμε: ἐπιζητήσας προσεκτικώτερον τὸν νοῦν τῶν ... ῥητῶν (αν αναζητήσεις προσεκτικά το νόημα των λόγων) ή β) διατηρώντας το ἐπιστήσας να διορθώσουμε την γενική πληθυντικού τῶν ἐκβησομένων ῥητῶν σε δοτική ενικού τῷ ἐκβησομένῳ ῥητῷ υποθέτοντας ότι ο γραφέας πρόσθεσε από παρανόηση το τελικό ν ή γ) να αποκαταστήσουμε τη δοτική πληθυντικού τοῖς ἐκβησομένοις ῥητοῖς υποθέτοντας ότι η γενική προέκυψε από παρερμηνεία της συντομογραφημένης κατάληξης -οις ως -ων, (κάτι δηλαδή που μπορεί ὁντως να εξηγηθεῖ παλαιογραφικά).

329 μονιμότερον: Γράφε μονιμώτερον

336-337 «καὶ τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ πᾶσα ἡ δύναμις αὐτοῦ».

Ὅπως ἔχει αναγνωρίσει η εκδότρια πρόκειται για αυτολεξεί παράθεμα από τον Ψαλμ. 32, 6. Μάλλον πρέπει να διορθώσουμε τη δεύτερη αντωνυμία αὐτοῦ σε αὐτῶν, σύμφωνα με το παράθεμα. (Πιο ἀπίθανο θεωρώ να πρόκειται για εσφαλμένη παράθεση εκ μέρους του συγγραφέα.) Το γεγονός, μάλιστα, ότι το κείμενο αυτό τυπώνεται στην έκδοση με πλάγια στοιχεία (δηλ. ως ακριβές-αυτολεξεί παράθεμα) εμβάλλει την

υποψία ότι το δεύτερο αὐτοῦ εἶναι τυπογραφικό λάθος εξαιτίας του αὐτοῦ που προηγήθηκε. αὐτῶν διαβάσουμε και στις Vita Barb. 392 και Vita Chalc. 274, 25. Μια ἄλλη λύση εἶναι να δεχθούμε ότι ο συντάκτης της Vita Athen. εσκεμμένα τροποποιεῖ το παράθεμα, για να το προσαρμόσει σ' ἓνα πρόσωπο (τον «Ιωάννη»).

338-340 ἔκπληξις ἔσχε ... τὸν νεανίαν ... εἰς ἐαυτὸν ἐπιστρέφοντα καὶ ἐπαποροῦντα, τί ἂν εἶη ταῦτα τὰ ἀποκαλυφθέντα αὐτῷ. τάχα δὲ καὶ δεόμενον

Η στίξη πριν από την πλάγια ερώτηση πρέπει να διαγραφεί. Επίσης, η στίξη μετά την πλάγια ερώτηση είναι υπερβολικά ισχυρή: αφενός χωρίζει ὅμοιες μετοχές, αφετέρου αφήνει το μετά από αυτήν τμήμα του λόγου χωρίς κύριο ρήμα.

341-344: Ο Δαβίδ εμφανίζεται σε ὄραμα στον Ιωάννη και τον διαβεβαιώνει: ἡ ... τοῦ παναγίου πνεύματος ἐπιφοίτησις ... ἔσται ἐπισκιάσασα καὶ ἐν σοί, ἐν τοῖς τῆς Ἀναστάσεως μελωδήμασιν, ἐφ' οἷς συναστράψαι σοι μέλλει καὶ ὁ καθηγητής.

Πρόκειται μάλλον για αναφορά στη μελλοντική σύνθεση των ὕμνων της Οκτωήχου (των Κυριακῶν) που υπήρξε καρπὸς συνεργασίας Ιωάννου και Κοσμά: Από τους κανόνες των Κυριακῶν κάποιοι αποδίδονται στον Ιωάννη (εἴτε εκ παραδόσεως μόνο εἴτε διότι φέρουν το ὄνομά του στην ακροστιχίδα, ὅπως ο τέταρτος σταυροαναστάσιμος κανὼν), ἄλλοι στον Κοσμά, ἐνῶ ἄλλοι εἶναι ἀνώνυμοι²⁴.

Αδικαιολόγητη φαίνεται η χρήση της πρόθεσης ἐπὶ στο εμπρόθετο ἐφ' οἷς. Φυσικότερο θα ἦταν ἐν οἷς. Δεν μπορεί μάλιστα να αποκλεισθεῖ το ἐνδεχόμενο της σύγχυσης ἐν καὶ ἐφ' κατὰ την αντιγραφή.

352 μηδὲ μικρόν τι μελῆσαι μηδ' ἀναβολῇ δοθῆναι τὸ ἐξαιτούμενον

Θα περιμέναμε μελλῆσαι, ἀλλὰ πρβλ. 33-34.

354 εἶξε δ' εἰς τοῦτο κάκεινος ... (ἐπεὶ καὶ που ἔδει τοῦ Θεοῦ ἐπισπεύδοντος καὶ πληροφοροῦντος ἐκεῖνον ἀναβάλλεσθαι)

Το κριτ. υπόμνημα μας πληροφορεῖ ότι το χφο παραδίδει ποῦ. Η γραφή αυτή πρέπει να διατηρηθεῖ, διότι πρόκειται πράγματι για το ἐρωτηματικό ποῦ. Ο συγγραφέας, αφού ανέφερε προηγουμένως ότι ο Κοσμάς υποχώρησε στις παρακλήσεις του Ιωάννη (που ζητούσε να βαπτισθεῖ), ὕστερα και ἀπὸ ἀποκάλυψη που του ἐγίνε εκ Θεοῦ, σχολιάζει τώρα (ἐν παρενθέσει) με τη ρητορική ερώτηση: καὶ πῶς²⁵ θα μπορούσε (κατὰ λέξη: θα ἔπρεπε) να ἀναβάλει (την πράξη), τη στιγμή που ο Θεός τον «βιάζε» καὶ τον πληροφοροῦσε;

357-369 διὸ καὶ κατηχήσας ... προευτρεπίσας δὲ καὶ τῆς νηστείας καὶ

24. Βλ. καὶ G. Schirò, La seconda leggenda di Cassia, Δίπτυχα I (1979) 300-315, σ. 311.

25. Για το ποῦ με τη σημασία πῶς βλ. LSJ (ἢ LS - ἐλλ. μτφρ.) «ποῦ» II.

τῆς ἐκ τῶν ἀπίστων διαιρέσεως ... ὑφαπλώσας καὶ τοὺς τῆς ἀγίας συνόδου ... ὅρους ... καί, ἀπλῶς εἰπεῖν, προκαταστήσας κατὰ τὸν ἐξαρχῆς τῇ ἐκκλησιαστικῇ καταστάσει ὀρισθέντα τύπον, ... τελειοῖ τῷ βαπτίσματι

Ο λόγος περί της προετοιμασίας του Ιωάννη (από τον Κοσμά) για το βάπτισμα. Το ρήμα *προευντρεπίζω* δεν συντάσσεται με απλή γενική. Θα περιμέναμε μάλλον *προευντρεπίσας* δὲ καὶ (διὰ) τῆς νηστείας ἢ πρ. δὲ ἐκ τῆς νηστείας (πρβλ. Φιλ. Ιουδ. Περί βίου θεωρητ. 46, 2-3 τὸν εἰς τὴν ὑστεραίαν πότον ἐξ ἐπιδόσεως καὶ συμβολῶν *προευντρεπιζομένους*). Στη συνέχεια, ὑποπτη φαίνεται ἡ μετοχή *προκαταστήσας*. Μπορεῖ, βέβαια, το ρ. *προκαθίστημι* να σημαίνει *προετοιμάζω*, ἀλλὰ δεν ἀπαντᾷ (τουλάχιστο με βάση μια πρόχειρη ἐρευνα στον TLG-E) στους ἐκκλησιαστικούς συγγραφείς. Ίσως λοιπὸν να προέκυψε ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς γειτονικῆς λ. καταστάσει. Χωρὶς να εἶμαι βέβαιος, θα πρότεινα *προκαταρτίσας*, πρβλ. [Ιω. Χρυσ.] PG 62, 768A 14-15 *κατήχησε, προκατήρτισε τὴν παρθένον, ἐδίδαξεν αὐτήν, ὅσον ἐχώρησεν* (αὐτὸ το ρ. χρησιμοποιεῖται αρκετές φορές ἀπὸ τους ἐκκλησιαστικούς συγγραφείς).

386-387 ἡ τὸ ἄσχετον κρατοῦσα καὶ ὑπέρροον ἐν αἰθέρι ὕδωρ

Πρόκειται για τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀ' τροπ. τῆς ε' ὠδῆς τοῦ Καν. τοῦ Κοσμά εἰς τὴν Μ. Πέμπτη. Ο ἀθηναϊκὸς κώδικας παραδίδει τὴν κοινὴν γραφὴν ὑπερῶον (ὑπέρων ἔχει ο κώδικας τῆς Vita Barb.) ἐνῶ ἡ Vita Chalc. παραδίδει τὴ γραφὴν ὑπέρροον, ἡ ὁποία φαίνεται ὀρθότερη. Ὡστόσο, παρὰ τὴν ὀρθότητά της ὅσον ἀφορᾷ στο κείμενο τοῦ Κανόνα, δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα να τὴν βάλουμε στο κείμενο τῆς Vita Athen. στὴ θέση τῆς παραδεδομένης γραφῆς ὑπερῶον, διότι διατρέχουμε τὸν κίνδυνο να διορθώνουμε τὸν ἴδιο τὸν συντάκτη τοῦ Βίου. Αὐτὸς δηλαδὴ κατὰ πάσα πιθανότητα «γνώριζε» τὸ τροπάριο με τὴ (λανθασμένη) γραφὴν ὑπερῶον, ὅπως ἄλλωστε ἐπεκράτησε να τυπώνεται μέχρι καὶ σήμερα στα λειτουργικὰ βιβλία.

Με τὴν ἀφορμὴ αὐτὴ ἐκφράζω τὴν ἐπιφύλαξή μου ἀν πρέπει να διορθώνουμε καὶ τὸν τονισμό λέξεων ὅπως *λαίλαψ* (209), *ἀκτίσι* (298), *δράμα* (721) κ.ά., ὅταν μάλιστα εἶναι παρατηρημένο ὅτι αὐτές οἱ γραφές εἶναι γενικευμένες στα βυζαντινὰ χειρόγραφα.

389-391 «ἐν τάφῳ σωματικῶς ... καὶ Πνεύματος», πάντα πληρῶν ὁ ἀπερίγραφτος

Ἡ ἐκδότρια σημειώνει ὀρθά (στο ὑπόμν. πηγῶν) ὅτι ἐδῶ ἔχουμε αὐτολεξὴν παράθεση ἀπὸ τροπάριο, καὶ παραπέμπει στο Πεντηκοστάριον. (Ὀρθότερο θα ἦταν να παραπέμφουμε στὴν Παρακλητικὴν, ἀφοῦ τὸ τροπάριο αὐτὸ ἀνήκει ὀργανικὰ στὸν Ἀναστάσιμο κανόνα τοῦ δ' ἡχοῦ (ὠδὴ ἀ', τροπ. β'), ὁ ὁποῖος, ὅπως σχεδὸν ὅλοι οἱ ἀναστάσιμοι κανόνες τῆς

Παρακλητικής²⁶, κατά παράδοση θεωρείται έργο του Ιωάννου του Δαμασκηνού, ενώ στο Πεντηχοστάριο το συγκεκριμένο τροπάριο εμφανίζεται στα πλαίσια μιας ακολουθίας που έχει αποτελεσθεί διά ερανισμού διαφόρων ύμνων). Επειδή, όμως, και η φράση πάντα - ἀπερίγραπτος ανήκει στο τροπάριο (με αυτήν ολοκληρώνεται το τροπάριο), πρέπει να συμπεριληφθεί και αυτή στα εισαγωγικά και να τυπωθεί με πλάγια στοιχεία ως αυτολεξεί παράθεμα.

391-394 τὰ ... πλήρη θεολογίας και γνώσεως ἄσματα, δι' ὧν Σαβέλλιοι μὲν ... κατασφάττονται. ἡμεῖς δὲ πρὸς αὐτὴν ὁδηγοῦμεθα τὴν ἀλήθειαν

Η τελεία μετά το ρ. κατασφάττονται πρέπει να γίνει κόμμα, γιατί και η πρόταση ἡμεῖς - ἀλήθειαν είναι δευτερεύουσα αναφορική (εισάγεται με τὸ δι' ὧν, όπως και η προηγούμενη, με την οποία και συνδέεται παρατακτικά), και όχι κύρια.

397 κἂν δώσωμεν: Γράφε κἂν δώσωμεν.

398-399 ὅπερ οὐκ ἀνθρωπίνῃ ἐπίνοια ἀλλ' ἀρετῇ καὶ Θεὸς τοῖς εἰσποιοῦσιν ἀνέπνευσε.

Η έμπνευση του Κοσμά και του Ιωάννη δεν ήταν ανθρώπινο κατόρθωμα, αλλά είχε θεϊκή προέλευση. Το ρήμα προφανώς πρέπει να διορθωθεί σε ἐνέπνευσε (η σύγχυση εξηγείται παλαιογραφικά).

Ακόμη, είναι καλύτερα να χωριστούν οι προτάσεις με κόμμα μετά τη λ. ἀρετή.

401-402 ὅπως δὲ τὰ ἐξῆς (γράφει ἐξῆς) προέβη καὶ, ὅπως κατὰ τὸν λόγον τοῦ ... ὀπταθέντος προφήτου Δαυὶδ

Η στίξη μετά το καὶ είναι περιττή. Ο τύπος ὀπταθέντος πρέπει να διορθωθεί σε ὀπτα(ν)θέντος (πρβλ. 900 ὠπτάνθη).

404-406 πρὸ γὰρ τούτων οὐχ' εὗρηται ἕτερος τὰ τῆς νέας μελίσας ἄσματα καὶ ἀρχαῖς ἑναρμονίοις καθαρμοσάμενος

Ποιο θηλυκό ουσιαστικό εννοείται μετά τη γενική τῆς νέας; Αν πρόκειται για τα «άσματα» τα σχετικά με την Καινή Διαθήκη, δεν έχει προηγηθεί τάχα άλλος «μελωδός» τους (π.χ. ο Ρωμανός) ή ο ανώνυμος βιογράφος δεν γνωρίζει κανέναν τέτοιο; Ή μήπως έχει εκπέσει πριν από τη μετοχή μελίσας κάποια λέξη, που ίσως δήλωνε το νέο είδος της ποιήσεως (τον κανόνα)²⁷; Ίσως θα μπορούσε να υποθέσει κανείς την έκφραση τὰ τῆς νέας μελίσσης (πρβλ. Vita Chalc. 276, 21-22 οὐδεὶς πρὸ ὁμῶν οὔτε

26. Βλ. σημ. 24.

27. Περιέργως, ο Θ. Δετοράκης, Κοσμάς (ό.π. σημ. 17) σ. 69, «διαβάζει»: τῆς νέας μελίσσεως. Μη έχοντας στη διάθεσή μου φωτογραφία του χφρ, δεν γνωρίζω ποιος το έχει διαβάσει σωστά.

μεθ' ὑμᾶς τοιαῦτα μελισταγῇ ποιήματα τῇ ἐκκλησίᾳ ἐμυσταγώγησεν). Σ' αυτή την περίπτωση (όπως και στην περίπτωση που η ανάγνωση του Δετοράκη είναι ακριβής) θα έπρεπε μάλλον να οβελιστεί το καί: τὰ τῆς νέας μελίσσης (: μελίσσεως Δετοράκης) ἄσματα {καί} ἀρχαῖς ἐναρμονίους καθαρμοσάμενος. Πιθανότατα, ωστόσο, το βάρος της παραπάνω ρήσεως δεν «πέφτει» στο ότι κανείς πριν από αυτούς δεν είχε μελοποιήσει, αλλά στο ότι δεν είχε προχωρήσει στην θεωρητική οριοθέτηση και στην κατάταξη των μελών σε οκτώ ἤχους, πρβλ. 412-414 οἱ γὰρ πρὸ τούτων ᾠδοὶ ἔλεγον μὲν καὶ ἐμέλιζον ἄσματα, ἕκαστον δὲ τῶν ὑπ' αὐτῶν ἁδομένων οἰοῦ ἤχου καθέστηκεν οὐκ ἠπίσταντο καὶ 575-581 ἄσματα ... οὐκ ἀπόλυτα οὕτως καὶ φερόμενα, ὥς ἂν τύχοι (ταῦτα γὰρ ἐν ἄλλοις καὶ πρὸ τούτων ἐτύγγανον) ἀλλ' ἐν στάθμῃ πεποσωμένων ἤχων. Ἀν εἶναι ἐτσι, περιττεύει κάθε επέμβαση.

411-412 πρᾶγμα σοφίας ἐκπλήκτου καὶ γνῶσιν ὑπερνικώσης ἀνθρώπινον καὶ Θεὸν βεβαιούσης οὐκ ἄλλον ὑπάρχειν τοῖς εὐρηκόσι διδάσκαλον

Ο συγγραφέας χαρακτηρίζει την υμνογραφική καινοτομία του Ιωάννου και του Κοσμά (πρόκειται για την περίφημη Οκτώηχο) ως κατόρθωμα γεμάτο εκπληκτική²⁸ σοφία, η οποία ξεπερνά κάθε ανθρώπινη γνώση και μαρτυρεί ότι ο διδάσκαλος των ευρετών δεν ήταν άλλος από τον Θεό. Η θέση της λ. Θεὸν στο κείμενο είναι μάλλον ακατάλληλη. Θα περιμέναμε μια διατύπωση σαν τις ακόλουθες: καὶ βεβαιούσης οὐκ ἄλλον (ἢ Θεὸν) ὑπάρχειν τοῖς εὐρηκόσι διδάσκαλον ἢ καὶ βεβαιούσης οὐκ ἄλλον ὑπάρχειν τοῖς εὐρηκόσι διδάσκαλον (ἢ Θεόν). Εἶναι μάλιστα δυνατό η λ. Θεὸν, αφού παραλείφθηκε από την αρχική της θέση (οποιαδήποτε από τις δύο που αναφέρθηκαν) εξαιτίας ομοιοτέλετου, να προστέθηκε εκ των υστέρων (από γραφέα προγενέστερο του παρόντος) σε λάθος θέση. Μια άλλη λύση είναι να εννοήσουμε τις λέξεις οὐκ ἄλλον ως παρενθετική φράση.

413-414 ἕκαστον δὲ τῶν ὑπ' αὐτῶν ἁδομένων, οἰοῦ καθέστηκεν ἤχου, οὐκ ἠπίσταντο

Να διαγραφεί η στίξη.

428 τὴν ἀγάπην πρὸς πάντας ἐκέρου

Ρῆμα κερῶ -ῶ, ἐξ ὧσων γνωρίζω, δεν ὑπάρχει²⁹. Εὐκάζω ὅτι πρόκειται

28. Η σημασία αυτή για το επίθετο ἐκπλήκτος είναι αρκετά συχνή στα μ.Χ. κείμενα. Πάντως στο LS - ελλ. μτφρ. λ. «ἐκπληκτος» II η ερμηνεία καταπληκτικός (για την οποία δίνεται ως μοναδικό παράδειγμα το Ορφ. 38, 10 [διάβαζε: 39, 10]) δεν είναι ορθή. Πιθανότατα η λ. πρέπει να σημειωθεί ως ενδιαφέρουσα στον αντίστοιχο πίνακα.

29. Η λ. δεν αναφέρεται, βέβαια, ούτε στον πίνακα «αθησαύριστων και σπανίων λέξεων», που παραθέτει η εκδότρια (βλ. σημ. 1) σ. 13.

για παρανάγνωση του γράμματος ν ως ρ, δηλαδή ότι ο συγγραφέας στην πραγματικότητα έγραψε *ἐκένου* (= *σκόρπιζε την αγάπη προς όλους*).

433-434 *δεινοπαθῶν διετελεί καὶ ὀδυνηρῶς συνετρίβετο καὶ τὴν ὄψιν συνέπιπτε καὶ ἡλλοιοῦτο καὶ μετεβάλλετο*

Όλα τα παραπάνω ρήματα περιγράφουν τη συντριβή του Ιωάννη, το πένθος και τη θλίψη του για τον πατέρα του, που δεν στάθηκε δυνατό να πειστεί να γίνει χριστιανός, αλλά πέθανε ως άπιστος. Αρχικά πίστευα ότι στο χωρίο αυτό, το ρήμα *συνέπιπτε* δεν μπορεί να είναι ορθά παραδεδομένο (η έκφραση *συνπίπτω τὴν ὄψιν* ούτε μαρτυρείται ούτε φαίνεται δυνατή). Ήμουν σχεδόν βέβαιος ότι το ρήμα που έγραψε ο συγγραφέας είναι *συνέκοπτε* (= χτυπούσε το πρόσωπό του με τα χέρια του)· πρβλ. Ιω. Χρυσ. Προς Θεόδ. εκπεσόντα α' 15, 53-56 Dumortier εἴ τις τῶν πυκτεούντων τὸν ἀνταγωνιστὴν ἀφείς κατὰ τῆς ἑαυτοῦ κεφαλῆς τρέποι τὰς χεῖρας καὶ τὴν οἰκειάν ὄψιν συγκόπτει, ἄρα, εἶπέ μοι, οὐ μετὰ τῶν μαινομένων αὐτὸν κατατάζομεν; Και η έκφραση, βέβαια, *συγκόπτω τὴν ὄψιν* δεν είναι ιδιαίτερα συχνή, θα ήταν όμως ταιριαστή, όταν περιγράφεται ένας άνθρωπος που μέσα στη θλίψη του χτυπά τον εαυτό του (κόπτεται), δηλαδή το στήθος του, το πρόσωπό του κλπ. Επιπλέον, αποτελεί ο τύπος *συνέκοπτε* από παλαιογραφική άποψη ό,τι πλησιέστερο προς τον τύπο *συνέπιπτε*. Ωστόσο, η επισήμανση του χωρίου Γέν. 4, 5-6 καὶ ἐλύπησεν τὸν Καὶν λίαν καὶ συνέπεσεν τῷ προσώπῳ. καὶ εἶπεν κύριος ὁ θεὸς τῷ Καὶν Ἵνα τί περίλυπος ἐγένου καὶ ἵνα τί συνέπεσεν τὸ πρόσωπόν σου με έπεισε ότι δεν έχουμε εδώ κάποια παρανάγνωση αλλά μια παραλλαγή (και ως προς τις λέξεις και ως προς τη σύνταξη) της παραπάνω βιβλικής έκφρασης, η οποία —ας σημειωθεί— επαναλαμβάνεται από πολλούς Πατέρες ερμηνευτές της Βίβλου.

437 Αντί γεγενηκότι γράφε γεγεννηκότι (= πατρί).

447-448 *μετὰ τὴν τεσσαρακοστὴν ... ἡμέρα*
Γράφε ἡμέραν.

453-458 *σέσωσμαι ... τῆς ... γεέννης ... καὶ τοῦ πυρὸς ἔνθα παρὰ τοῦ λαβόντος με ... ἀπήχθην ἀγγέλου καὶ τὸν ἀπαταιῶνα (γράφει ἀπατεῶνα) Μωάμεθ σὺν τοῖς ὑπαχθεῖσι τῇ πλάνῃ αὐτοῦ τηγανίζομένους κατέλαβον, ἐπεὶ μὲν ἡβουλήθην καὶ αὐτὸς τὸν ὄντως ἐπιγῶνα Θεόν, ... σέσωσμαι διὰ τῆς ὑμῶν ἐπικλησέως*

Πριν από την αναφορική πρόταση *ἔνθα ... ἀπήχθην* απαιτεῖται κόμμα.

Ο σύνδεσμος *μὲν* είναι ανανταπόδοτος. Συγχρόνως όμως υπάρχει και αντίφαση: ο Μουσούρ, σύμφωνα με την προηγούμενη διήγηση, δεν θέλησε (παρά τις νουθεσίες του Κοσμά) να αλλάξει πίστη και γι' αυτό τον

«περίμενε» τιμωρία (430-431 ὅτι κριτηρίῳ φρικτῷ καὶ κολάσει ἐκδίδοσθαι μέλλει, μὴ συνιέντος αὐτοῦ μηδὲ διόρθωσιν εἰληφότος τινὰ ἐκ τῶν πολ-
λάκις πρὸς αὐτὸν τοῦ μακαρίου Κοσμᾶ διδασκαλιῶν). Λογικότερο λοιπόν
θα ἦταν στο παρόν χωρίο νὰ ἔχουμε μια αρνητικὴ πρόταση: ἐπεὶ μὴ
ἡβουλήθη καὶ αὐτὸς τὸν ὄντως ἐπιγνῶναι Θεόν. Ἡ πρόταση αὐτὴ αιτιο-
λογεῖ γιατί ὁ Μουσούρ οδηγήθηκε κατ' ἀρχὴν στον τόπο τιμωρίας του
Μωάμεθ καὶ των ομοπίστων του. (Σύγχυση μεταξύ μὴ καὶ μὲν βλ. καὶ στα
56 καὶ 758).

463 ὡ θαύματος, λόγον ὑπερνικῶντος καὶ ἔννοιαν

Ἡ στίξη εἶναι περιττή.

474-481 ὥστε καὶ πολλοὺς ... προσδραμεῖν τῷ οἰκήματι, ἐν ᾧ διανυκτε-
ρεύοντες ἦσαν οἱ ἄγιοι, ὥσει τι καινοφανὲς θεασόμενοι, τί τούτων Μωσεῖ
παραδοξότερον πέπρακται· ἐκείνῳ γὰρ λελάληκεν ὁ Θεός, τούτοις δὲ καὶ
λαλεῖ καὶ γράμματα δεχόμενος ἀντιφθέγγεται, τὰς αἰτήσεις ἀποπληρῶν
ἐκεῖνος μέχρι τῶν παρόντων ἐπεδείκνυτο τὰ τεράστια ... εἰς δὲ τὰ τῶν
ἀποικομένων οὐκ ἐπαρρησιάζετο. οὗτοι δὲ ...

Ἡ ονομαστικὴ θεασόμενοι συνιστᾷ ανακόλουθο (θα περιμέναμε θεα-
σομένους), το οποίο δεν σχολιάζεται ἀπὸ την εκδότρια.

Απὸ το σημεῖο αὐτὸ καὶ ἐξῆς ἡ στίξη τοῦ χωρίου εἶναι λανθασμένη καὶ πρέπει
νὰ διορθωθεῖ ὡς ἐξῆς: θεασόμενοι. τί τούτων Μωσεῖ παραδοξότερον πέπρακται;
ἐκείνῳ γὰρ λελάληκεν ὁ Θεός, τούτοις δὲ καὶ λαλεῖ καὶ γράμματα δεχόμενος
ἀντιφθέγγεται τὰς αἰτήσεις ἀποπληρῶν. ἐκεῖνος μέχρι τῶν παρόντων ἐπεδείκνυτο
τὰ τεράστια ... εἰς δὲ τὰ τῶν ἀποικομένων οὐκ ἐπαρρησιάζετο· οὗτοι δὲ ...

483-486 πρὸς ὃ ἀπιστήσῃ μὲν οὐδεῖς, ἢ ὅστις οὐκ ἤκουσε τοῦ λέγοντος,
οὐκ ἀδυνατήσῃ τῷ Θεῷ πᾶν ῥῆμα καὶ ὅτι ὁ πιστεύων εἰς τὸν υἱὸν τοῦ
Θεοῦ, ταῦτα πάντα ποιήσῃ· καὶ μείζονα τούτων ποιήσας ἢ ἀκηκοῶς οὐ
πεπίστευεν.

Ὁ σύνδεσμος μὲν μένει ανανταπόδοτος, ἀλλὰ βέβαια αὐτὸ δεν συνι-
στᾷ ἀπὸ μόνο τοῦ λόγου γιὰ νὰ ἐπέμβουμε διορθωτικά.

Κατόπιν υπάρχουν δύο αγιογραφικά παραθέματα. Το δεύτερο (Iw.
14, 12) δεν σταματᾷ στο ποιήσῃ, ὅπως νομίζει ἡ εκδότρια, ἀλλὰ συνεχί-
ζεται στὴ φράση καὶ μείζονα τούτων ποιήσας³⁰. Ἡ μετοχὴ ποιήσας εἶναι
οπωσδήποτε λανθασμένη (ἴσως το λάθος οφείλεται σὲ ἐπίδραση τῆς με-
τοχής που ακολουθεῖ), γιατί καὶ ἡ πηγὴ ἀλλὰ καὶ το νόημα απαιτοῦν
ποιήσῃ. Ὅσα ακολουθοῦν, συνδέονται διαζευκτικὰ με τὴν πρόταση
(ὅστις) οὐκ ἤκουσε τοῦ λέγοντος.

Το κόμμα μετὰ τῇ λ. οὐδεῖς εἶναι παραπλανητικὸ (νομίζει κανεὶς πὼς τὰ ἐπὶ-

30. Αναλόγως πρέπει νὰ διορθωθεῖ καὶ το ὑπόμεν. πηγών.

μενα είναι επεξήγηση στο οὐδείς, ενώ στην πραγματικότητα το ἥ που ακολουθεῖ δηλώνει την εξαίρεση σε σχέση με το οὐδείς) και πρέπει να διαγραφεί. Ακόμη πρέπει να διαγραφεί το κόμμα μετά τη λ. Θεοῦ και η άνω τελεία μετά τη λ. ποιή-σει, ενώ αντίθετα απαιτείται κόμμα μετά το δεύτερο ποιήσει (που αποκαταστή-σαμε παραπάνω), για να χωριστεί το παράθεμα από το δεύτερο σκέλος της διά-ζευξης.

Δίνω τα κύρια σημεία σε μετάφραση: στο οποίο δεν θα μπορούσε να απιστήσει κανείς, παρά μόνο όποιος δεν άκουσε ... ή, μολονότι άκουσε, δεν πίστεψε.

490-493 καὶ γεφύραις τὰ δυσαχθῆ τῶν ποταμῶν τοὺς ὁδίτας διαφεύγειν πεποίηκε, καὶ τοῖς κ(ατοικοῦ)σι τὴν ἄνεσιν κατεπραγματεύσατο, καὶ κε-νὸς ὁ ἐκ τῶν ὑδάτων σάλος ἡγείρετο

Με επιφύλαξη η εκδότρια συμπλήρωσε κ(ατοικοῦ)σι. Είμαι σχεδόν βέβαιος ότι πρέπει να συμπληρώσουμε κ(αταίρου)σι. Ο λόγος δεν είναι για κατοίκους, αλλά για ταξιδιώτες. Πρβλ. 31 παρὰ τοῖς ἐκεῖσε καταί-ρουσι.

494-497 γέγραπται παρὰ πολλοῖς τῶν ἱστορικῶν, ὥς, ἐπειδὴ ταῦτα θεά-σατο ὁ θεῖος Γρηγόριος ὁ Διάλογος ἐν καιρῷ χειμερίῳ τὴν πορείαν ποιού-μενος, ἀπὸ Ῥώμης πρὸς τὸ Βυζάντιον, εὐχαῖς ἐκλιπαρῆσαι τὸ θεῖον ...

Σχετικά με την «πληροφορία» ότι πολλοί ιστορικοί αναφέρουν το πε-ριστατικό βλ. στο Β' μέρος του παρόντος.

Τα κόμματα μετά τη λ. ἱστορικῶν και μετά τη λ. ποιούμενος πρέπει να δια-γραφούν.

Ο αναύξητος τύπος του αορίστου δεν είναι αναμενόμενος στο κείμενο αυτό³¹. Θα διόρθωνα σε (ἐ)θεάσατο ή σε θεάσα(ι)το (πρβλ. τη χρήση της ευκτικής στα 271, 580, 729 κ.λπ.).

Η συντακτική ανακολουθία που παρατηρείται στο χωρίο αυτό (γέ-γραπται ὥς ... ἐκλιπαρῆσαι) είναι μάλλον χαρακτηριστική για τον συγ-γραφέα, ειδικά στις μεγάλες περιόδους λόγου (πρβλ. και στη συνέχεια 499-500 ἀγγέλου δὲ πρότερον ἐπιστάσις δις ἀναχαιτισθεῖς ... ὕστερον εὐαγγελισθῆναι).

503-505 εἰ δὲ περὶ Τραϊανοῦ ταῦτα οὐκ ἄπιστον, εἰ καὶ περὶ Μουσοῦρ τὸ αὐτό, ἐπειδὴ πιστεύομεν ὅτι εἰσακούει Θεὸς τῆς τῶν δικαίων δεήσεως

Το δεύτερο εἰ δεν μπορεί να είναι ορθά παραδεδομένο. Περιμένουμε την απόδοση του υποθετικού λόγου, όχι μια δεύτερη υπόθεση. Θα μπο-ρούσε λοιπόν το εἰ αυτό να διορθωθεί σέ ἥ: αν αυτά δεν είναι ἀπίστευτα για τον Τραϊανό, τότε σίγουρα ισχύει το ίδιο και για τον Μουσοῦρ ...

31. Αντίθετα, ο αναύξητος υπερσυντέλικος είναι πολύ συνηθισμένος και στην πρόζα.

Ακόμη πιθανότερη όμως θα ήταν η διόρθωση του δεύτερου *εί σε εἴ(η)*: Αν τα πιστεύουμε αυτά για τον Τραϊανό, τότε *ας τα πιστέψουμε και για τον Μουσούρ*.

505-507 οὕτως μὲν οὖν ὁ Θεὸς τοὺς ἁγίους αὐτοῦ ἐθαυμάστωσεν κατὰ Μουσούρ κἂν ἄπιστος ἐφθασε τελευτῆσαι, ὅμως ... τῆς σωτηρίας τετύχηκε

Απαιτεῖται ισχυρή στίξη με τη λ. Μουσούρ. Δεν αποκλείεται να έχουν εκπέσει σ' αυτό το σημείο και κάποιες λέξεις, φαίνεται να λείπει π.χ. ένα γάρ μετά το κἂν.

515-521 τί δέ· ἀλλὰ ταῦτα μὲν οὕτως ὠκονομήθησαν καλῶς. ὁ δὲ μακάριος Ἰωάννης ἄραγε αὐθις εἰς Δαμασκὸν ὑπέστρεψε καὶ τῶν πραγμάτων ἐγένετο ἐγκρατὴς, τῆς πατρικῆς τε δυναστείας διάδοχος καὶ τῶν ὑπ' ἐξουσίαν ἐκείνου ἐπιμελούμενος, οὕμενον ἀλλ' ἔχων ἐν ἑαυτῷ τὸν φθεγξάμενον Κύριον ... τὰ μὲν ἄλλα πάντα χαίρειν ἔῃ, δόξαν, πλοῦτον ...

Ξαναδίνω το κείμενο με τις απαραίτητες αλλαγές στη στίξη (και την ορθογραφία των λ. ὠκονομήθησαν και ἄραγε): τί δέ; ἀλλὰ ταῦτα μὲν οὕτως ὠκονομήθησαν καλῶς. ὁ δὲ μακάριος Ἰωάννης ἄραγε αὐθις εἰς Δαμασκὸν ὑπέστρεψε καὶ τῶν πραγμάτων ἐγένετο ἐγκρατὴς τῆς πατρικῆς τε δυναστείας διάδοχος καὶ τῶν ὑπ' ἐξουσίαν ἐκείνου ἐπιμελούμενος; οὕμενον· ἀλλ' ἔχων ...

Διατηρώ όμως αμφιβολίες για το αν η ερώτηση τί δέ βρίσκεται στην αρχική της θέση. Δεδομένου ότι με αυτή την ερώτηση αναμένεται μετάβαση σε άλλο θέμα, θα περιμέναμε να προηγείται η πρόταση ἀλλὰ ταῦτα μὲν ... καλῶς. Ἴσως, μάλιστα, η ερώτηση που ακολουθεῖ να εἶχε την εξῆς μορφή: τί δέ ὁ μακάριος Ἰωάννης; ἄραγε ... ἐπιμελούμενος; πρβλ. Vita Barb. 54-55 τί δέ ὁ τῶν θαυμασίων Θεός; ἄρα παρῆκεν ... ἐπὶ πολὺ; οὕμενον ...

524 ἐφ' ἐνὶ τῶν ἐκείνων μοναστηρίων

Θεωρῶ ὑποπτη την ακολουθία λέξεων τῶν ἐκείνων (δεν πρόκειται, βέβαια, για γενική κτητική). Ἴσως αρχικά να ἦταν τῶν ἐκεῖ ἢ των ἐκεῖσε. ἐκεῖσε παραδίδεται στο αντίστοιχο χωρίο της Vita Barb. (563): ἐν τινι τῶν ἐκεῖσε φροντιστηρίων.

533-534 ὁ μέντοι γε Πειρεὺς ὁ θρυλούμενος ἐκεῖνος σεσίγηται

Η εκδότρια αναρωτιέται (στο υπόμν. πηγών) μήπως πρόκειται για υπαινιγμό στο Απολλόδ. Π 7,8. Αυτή είναι πράγματι η μοναδική αναφορά του Πειρέως: Αυτόνοής τῆς Πειρέως Παλαίμων. Μια τέτοια φευγαλέα αναφορά όμως δεν δικαιολογεί τη διατύπωση Πειρεὺς ὁ θρυλούμενος του χειμένου μας³². Δεν υπάρχει εξάλλου (σύμφωνα με τον TLG-E) κά-

32. Για τον ίδιο λόγο δεν εξετάζω το όνομα Περεὺς (βλ. Pape-Benseber, Wörterbuch der

ποιος άλλος που λεγόταν Πειρεύς. Ωστόσο, στα προηγούμενα ο λόγος είναι περί των (μυθικών) Μουσών οι οποίες τώρα, σε σύγκριση με τους νέους «μουσικούς», τον Κοσμά και τον Ιωάννη, δεν αξίζουν να λέγονται «μούσες». Παρόμοια, νομίζω, και στην παραπάνω φράση μπορεί να γίνεται λόγος για τον «σύλλογο» των Μουσών (και τον τόπο διαμονής τους, δηλαδή την Πιερία). Υποθέτω λοιπόν ότι πρέπει να γράψουμε ό ... Πιερεύς³³. Πιθανόν ακόμη είναι με την ίδια λέξη να εννοείται ο φημισμένος μουσικός της αρχαιότητας, ο Ορφέας³⁴, πρβλ. Vita Merc. 330, 3-4 ἔτι δ' ὁ μυθικώτατος Ὀρφεὺς ἐκείνος δοκεῖ ἀνόννητα κελαδεῖν. Ας θυμηθούμε και τον στίχο του Νικηφόρου Κάλλισταυ Ξανθόπουλου για τον Ιω. Δαμασκηνό³⁵: Ὀρφεὺς νεαρὸς ἢ Δαμασκόθεν χάρις. Εξίσου πιθανό, τέλος, θεωρώ ὁ Πιερεὺς να σημαίνει τα Πιέρεια ὄρη. Αυτή η εκδοχή φαίνεται μάλιστα να ταιριάζει περισσότερο με τη συνέχεια του κειμένου: ὁ μέντοι γε Πιερεὺς ὁ θρυλούμενος ἐκείνος σεσίγηται· γίνεται δὲ τοῦτο (scil. Πιερεὺς) ἢ σεβασμία ἐκείνη μονή, ἐν ᾗ Κοσμάς τε καὶ Ἰωάννης, αἱ μουσαι τῆς ἀληθείας.

540-542 οὐ γὰρ μόνον τοῦτο, ὅτι ... ἀλλ' ὅτι τούτῳ καὶ σωτηρία συμπλέκεται· τὸ παράδοξον·

Η άνω τελεία μετά τη λ. συμπλέκεται πρέπει να γίνει κόμμα: η κύρια πρόταση είναι οὐ γὰρ μόνο τοῦτο ..., ἀλλά (καὶ τοῦτο) ... τὸ παράδοξον³⁶.

542-546 καὶ πῶς γὰρ οὐκέτι παράδοξον ... συμπλέκεσθαι, ἢ πῶς οὐχὶ μόνου ταῦτα Θεοῦ καὶ τῶν θεραπόντων αὐτοῦ, ὅς καὶ ἐκ λίθων δύναται τέκνα ἐγείρειν τῷ Ἀβραάμ· ἀλλὰ καὶ ὅθεν ἐρρὺν τὰ φαῦλα, ἐκεῖθεν πηγάσαι τὰ κρείττονα. καὶ τί λέγω ταῦτα·

Διορθώνω τη στίξη: καὶ πῶς γὰρ οὐκέτι παράδοξον ... συμπλέκεσθαι; ἢ πῶς οὐχὶ μόνου ταῦτα Θεοῦ καὶ τῶν θεραπόντων αὐτοῦ, ὅς καὶ ἐκ λίθων δύναται τέκνα ἐγείρειν τῷ Ἀβραάμ· ἀλλὰ καί, ὅθεν ἐρρὺν τὰ φαῦλα, ἐκεῖθεν πηγάσαι τὰ κρείττονα; καὶ τί λέγω ταῦτα;

560-561 ἦν δὲ καὶ τῶν ἄλλων ἡμερῶν τῶν κατὰ καιρῶν περιόδους καὶ ἐβδομάδων ἀγομένων καὶ τηρουμένη ἡ φυλακὴ

Griechischen Eigennamen, Γκρατς ³1959), με το οποίο συσχετίζεται κατ' εικασίαν (βλ. ThGL) ο Πιερεύς.

33. Πρέπει, όμως, να παραδεχθώ ότι ούτε αυτή η λέξη είναι γνωστή από αλλοού.

34. Μία από τις συνηθέστερες και αρχαιότερες εκδοχές του μύθου για τον Ορφέα θέλει ως πατρίδα του την Πιερία (βλ. *Der Kleine Pauly* IV 351). Με την Πιερία συνδέεται ο Ορφέας και σε ένα χωρίο του Φωτίου: Βιβλ. 186, 130b 30-31 καὶ Ὀρφέως κατὰ Πιέρειαν τὸ ὄρος ἀκροατῆς γενόμενος.

35. Βλ. W. Christ – M. Paraniakas, *Anthologia Graeca carm. christ.*, Λευψία 1871, σ. XLI = N. B. Τωμαδάκη, *Ἡ βυζ. Ὑμνογραφία καὶ ποίησις*, Αθήνα 1965, σ. 66: inc. Οἱ τὰ μέλη πλέξαντες ὕμνων ἐνθῶν.

36. Πρβλ. 235-236 καὶ οὐ τοῦτο μόνον τὸ τμηκαῦτα παράδοξον ἀλλὰ καὶ ἄλλο, τὸ τοῦτου ἐξαισιώτερον.

Η παρουσία του και πριν από τη μετοχή τηρουμένη δεν είναι φυσιο-λογική και γεννά υποψίες. Είτε πρέπει να οβελιστεί είτε πρέπει να υποθέσουμε ότι μετά από αυτό εξέπεσε ένας όρος, αντίστοιχος με το τῶν ἄλλων ἡμερῶν, π.χ. τῶν ἐορτῶν. Αυτή η τελευταία υπόθεση (εκτός του ότι δικαιολογεί και την παρουσία του και στην αρχή του αποσπάσματος) ταιριάζει περισσότερο με τη συνέχεια του κειμένου. Ενώ δηλ. με το τῶν ἄλλων ἡμερῶν τῶν ... ἀγομένων εννοούνται (όπως φαίνεται) οι κοινές ημέρες (άνευ εορτής) η συνέχεια του κειμένου (πλέον δὲ τοῦ λέγεσθαι ὅτι μνήμη τοῦδε ἢ τοῦδε τυγχάνει τὴν σήμερον, οὐχ' ὑπῆρχεν τι ἕτερον) προ-υποθέτει ότι έχει γίνει λόγος και για τις εορτές.

565-568 ἐκ τούτων δὲ τῶν ἀοιδίμων πατέρων ἐκάστη λαβοῦσα τῶν ἡμερῶν τὰ συντείνοντα ἄσματα, οὐ μόνον τῆς μνήμης τὴν φυλακὴν ἀπεργάζεται πλείονα, ἀλλὰ καὶ τὴν τάξιν ἄτακτον, ἀλλὰ καὶ τὰς συνόδους ἐπιμελεστέρας

Χάρη στους δύο αυτούς πατέρες, λείει ο αγιογράφος, κάθε ημέρα έχει πλέον τους δικούς της ζωηρούς ὕμνους, και έτσι όχι μόνο τηρεί τη μνήμη (του αγίου ή της εορτής) καλύτερα, αλλά αποκτά και τάξιν ἄτακτον (!), και κάνει την (εορταστική) σύναξιν πιο επιμελημένη. Είναι φανερό ότι στο παραπάνω χωρίο η λ. ἄτακτον δεν έχει θέση. Υποθέτω ότι αποτελεί παρανόηση του εὐτακτον (η σύγχυση *ευ* - *α* είναι πολύ γνωστή στην παλαιογραφία. Το ίδιο σφάλμα βλ. 624 και 887). Μάλιστα, λίγες σειρές παρακάτω (573) ο συγγραφέας χρησιμοποιεί, μιλώντας για το ίδιο θέμα, τη λ. *εὐταξία*.

575-581 ἄσματα πανταχόθεν ψυχωφελῆ, τὰ μὲν ... , τὰ δὲ ..., ἀφ' ὧν πλήθουσι μὲν ..., πλήθουσι δὲ καὶ πόλεις καὶ χώραι καὶ νῆσοι καὶ ὑπερόριος ἅπαντα καὶ τὸ μέτρον τῆς ἡδονῆς ὡς ὑπὲρ μέτρον καὶ ταῦτα οὐκ ἀπόλυτα οὕτως καὶ φερόμενα, ὡς ἂν τύχοι. ταῦτα γὰρ ἐν ἄλλοις καὶ πρὸ τούτων ἐτύγχανον, ἀλλ' ἐν στάθμῃ πεποσωμένων ἡχων, καὶ ὧν οὐ πλέον, οὐκ ἔλαττον ἔστιν εἶδειν

Όσον αφορά στη στίξη, επιβάλλεται οι φράσεις και τὸ μέτρον - ὑπὲρ μέτρον και ταῦτα γὰρ - ἐτύγχανον να τεθούν σε παρένθεση.

Ο τύπος *τύχοι* είναι ανύπαρκτος. Από τις δύο δυνατότητες διόρθωσης *τύχοι-ει* και *τύχοι(ν)* προκρίνω τη δεύτερη. Δεν είναι, βέβαια, δυνατό να εκλάβουμε το τελικό *ν* ως εφελκυστικό, εκτός αν δεχθούμε ότι ο συγγραφέας έπλασε ένα τύπο —γ' ενικού προσώπου— με «συνδυασμό» α' και β' αορίστου (πρβλ. και 271 μάθοιεν).

Στο τέλος του χωρίου, ίσως θα έπρεπε αντί οὐκ ἔλαττον να γράφουμε οὐδ' ἔλαττον. Βέβαιο σφάλμα υπάρχει στο εἶδειν: πρόκειται είτε για

ανορθογραφία αντί του *ιδεῖν*³⁷, είτε για παρανόληση αντί του *εἰπεῖν*.

582-585 ἐν μεθόδῳ ρυθμοῦ καὶ κανόνι ἐγγράμμῳ διδάσκοντι τὰς κατακλάσεις, τὰς ἀνατάσεις, τοὺς διαμερισμούς, τὰς ἀναπαύσεις, τὰς παρεκβάσεις καὶ τὰ ἄλλα τὰ τούτοις ἐπόμενα. καὶ μῆτε πόρρω βεβηκότι τοῦ δέοντος, μῆτε παραλιμπάνοντι μηδὲν ...

Το χωρίο αυτό είναι διάσπαρτο από τεχνικούς όρους, οι οποίοι, αν δεν απατώμαι, πρέπει να έχουν σχέση με το μέλος του κανόνος, και θα άξιζε να προσεχθούν και να σχολιαστούν από τους ειδικούς (εξ όσων γνωρίζω, δεν είναι γνωστοί από άλλού).

Η στίξη μετά τη λ. ἐπόμενα είναι υπερβολικά ισχυρή: ακολουθούν μετοχές όμοιες συντακτικά προς τη μ. διδάσκοντι, ενώ δεν υπάρχει άλλο κύριο ρήμα.

590-600 ὑπέρσοφος δ' εὐφυῖα καὶ τῶν τόνων ἡ μέθοδος καὶ μέτρον ὑπερκειμένη ταῖς χάρισι· τὸ δὲ τῆς ἐννοίας ὑψηλόν, τὸ δὲ τῶν δογμάτων ὀρθόν, τὸ δὲ κατανωκτικὸν καὶ παιδευτικόν, πάντα ... πνεύματος ἁγίου ἀνάπλεα, ἵνα δὲ τῶν μοναχῶν τὰ συστήματα μὴ καὶ τῆς τοῦ κόσμου σοφίας ἀμέτοχα πέλωσιν, ἐπειδὴ πολλὰ ἐκ τούτων κινούμενοι τὰς δεινὰς ἐρεσχελίας τῇ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίᾳ κατέσπειραν οὐ κατ' ἐπίγνωσιν ἀληθείας τῷ λόγῳ χρῆσάμενοι, ἀλλ' ἔνεκεν μόνον τοῦ κατασυλλογίζεσθαι τὰς τῶν ἀπλουστέρων ψυχάς, ἐν τεύχει μικρῷ ... συμπεριλαβόντες ... τῷ καταλόγῳ τῶν μοναχῶν ἀναγινώσκεισθαι ἐκδεδώκασι.

Το ρήμα ὑπέρκειμαι συντάσσεται (σύμφωνα με το LS - ελλ. μτφρ., αλλά και εξ όσων χωρίων μπόρεσα να ελέγξω) κατὰ κανόνα με γενική (η οποία συχνά παραλείπεται) και σπάνια με δοτική. Στο μοναδικό χωρίο, στο οποίο απαντά η έκφραση μέτρον ὑπερκειμένον (Κυρίλλ. Αλεξ. Υπόμν. εις τους δώδεκα ελάσσ. προφήτας 1, 451, 19-21 Pusey Θεοῦ γάρ φύσις τὸ πάντων ἐπέκεινα ... παντὸς γενητοῦ μέτρον ὑπερκειμένον) ίσως η λ. μέτρον δεν είναι το αντικείμενο, αλλά το υποκείμενο της μετοχής. Πρέπει λοιπόν να διορθώσουμε την πτώση της λ. μέτρον στο κείμενο της Vita, γράφοντας είτε μέτρου είτε μέτρων.

Μετά τη λ. ἀνάπλεα απαιτεῖται τελεία, διότι θα γίνει λόγος για ένα ξεχωριστό έργο των αγίων, θέμα το οποίο δεν έχει σχέση με τις εγκωμιαστικές φράσεις που προηγήθηκαν.

Στην αιτιολογική πρόταση ἐπειδὴ ... κατέσπειραν δεν είναι φανερό ποιο είναι το υποκείμενο. Επειδή (όπως δείχνει η μετοχή κινούμενοι) δεν

37. Ο τύπος *εἰδεῖν* απαντά σε λίγα χωρία στην PG (στα οποία δεν μπορούμε να βασιστούμε), καθώς και στον Ρωμανό, Κοντ. εις τὰς ᾿ παρθ. Ι ζ' 1 (όπου, όμως, φαίνεται να απαιτεῖται από την ακροστιχίδα), ενώ άλλη μία (τουλάχιστον) φορά (Επίκτητ. Diss. 3, 24, 28 μὴ *μεῖδειν*) διορθώνεται σε *ιδεῖν*.

είναι το ίδιο με το υποκείμενο των προηγούμενων προτάσεων, το αναμενόμενο θα ήταν να δηλώνεται ρητά και όχι να εννοείται. Πιστεύω ότι το ζητούμενο υποκείμενο «κρύβεται» στη λ. πολλά (η οποία ούτως ή άλλως, ως σύστοιχο αντικείμενο του κινούμενοι, φαίνεται ύποπτη). Αν γράψουμε πολλοί, εξομαλύνεται το χωρίο.

Τέλος, δεν είμαι βέβαιος για την ορθότητα της γραφής κατασυλλογίζεσθαι. Το ρήμα, ιδιαίτερα σπάνιο στην αρχαιότητα, χρησιμοποιείται μόνο εδώ με αιτιατική και με σημασία παρόμοια με αυτήν του ρ. κατασοφίζομαι.

608-610 γίνονται ποταμοί δύο ... και τὴν οἰκουμένην ἀρδεύουσιντες ἔρχονται, καὶ κατὰ Πέτρον καὶ Παῦλον τὸ εὐαγγέλιον διελόμενοι. ὁ μὲν Ἰωάννης τῆς ἐπὶ Συρίαν ὁδοῦ ἄπτεται

Η στίξη πρέπει να αλλάξει: ἔρχονται. καὶ ... διελόμενοι, ὁ μὲν ... Το δεύτερο από τα δύο «σχέλη» για τα οποία μας προϊδεάζει η μετοχή διελόμενοι, ακολουθεί στο 619 x.εξ. ὁ δὲ Κοσμάς ...

611-616 τὸν λόγον διδάσκων ... καὶ ... ἀναστηλῶν ... , καὶ ... οὐ λόγῳ μόνῳ ἰώμενος, οὐδὲ χρόνῳ τινὶ μετρητῷ τὸν ὑπὲρ εὐσεβείας ἀγῶνα ἐπιμετρούμενον, ἀλλὰ καὶ γραφῇ διακρινούσῃ τὰς καθ' ἡμῶν ἀκάνθας ῥιζόθεν ἐξαφανιζόμενος, πολλοὺς δὲ καὶ τοῦ ἐλληνισμοῦ ἐξαιρούμενος

Προφανώς από επίδραση της αιτιατικής ἀγῶνα γράφτηκε ἐπιμετρούμενον. Πρέπει να διορθωθεί σε ἐπιμετρούμενος (scil. ὁ Ἰωάννης).

Χρήση του μέσου ρήματος ἐξαφανίζομαι ως μεταβατικού δεν σημειώνεται στο LS - ελλ. μτφρ. (ούτε επισημάνθηκε με τη βοήθεια του TLG, τουλ. για το λήμμα ἐξαφανίζομαι-). Πιθανότατα πρέπει να γράψουμε ἐξαφανίζων. Ο μέσος τύπος μπορεί να οφείλεται σε επίδραση των μετοχών ἐπιμετρούμενος και ἐξαιρούμενος.

613 τὰς πολισχεδεῖς αἰρέσεις

Να διορθωθεί σε πολυσχεδεῖς. Πιθανόν η ανορθογραφία στο χφο να προέκυψε, όταν κάποιος θέλησε να διορθώσει τη συλλαβή σχε σε σχι γράφοντας πάνω από τη λέξη το ι, το οποίο, όμως, επόμενος γραφέας εξέλαβε ως διόρθωση του υ. Πάντως η διόρθωση σε πολυσχιδεῖς δεν κρίνεται απαραίτητη (τύποι με θέμα πολυσχεδ- δεν είναι σπάνιοι).

621-625 ἤδη καὶ ἕως αὐτῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης ἐπιφοιτᾷ † οὐ μαιρᾶς μόνης † ὕδατα τῷ ξύλῳ καταγλυκαίνων τῆς γνώσεως, οὐδ' εὐπερίγραπτον πικρίαν ἀπεριγράφτῳ λαῷ ἀφαιρούμενος, ἀλλ' ἔθνῶν πολλῶν κόσμος καὶ ποδηγέτης γινόμενος

Οι cruces δεν χρειάζονται. Η ορθογραφία πρέπει να αποκατασταθεί σε Μερρᾶς. Πρόκειται για αναφορά στο περιστατικό (Ἐξοδ. 15, 23-25), κατά το οποίο ο Μωυσής, ύστερα από υπόδειξη του Θεού, εγλύκανε τα

πικρά ύδατα του τόπου που έφερε το όνομα Μερρα, εμβαπτίζοντας σ' αυτά ένα ξύλο. Ωστόσο, πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι και ο Κοσμάς (για τον οποίο γίνεται εδώ λόγος) χρησιμοποίησε αυτό το «επεισόδιο» στον Κανόνα του για την Ύψωση του Τιμίου Σταυρού, ωδή θ', μέρος β', τροπ. α' Μὴ τὴν πικρίαν τὴν τοῦ ξύλου ... ὅθεν καὶ ξύλον ἔλυσε ποτέ πικρίαν ὑδάτων Μερρᾶς.

Στη συνέχεια του χωρίου, έχω την εντύπωση ότι στη μετοχική πρόταση οὐδ' - ἀφαιρούμενος οι λέξεις *εὐπερίγραπτος* και *ἀπερίγραπτος* είναι αντίστροφα παραδεδομένες. Ο συγγραφέας φαίνεται πως ήθελε να πεί: (ο Κοσμάς) δεν περιορίστηκε να απαλλάξει από την άπειρη (απερίγραπτη) πικρία (της αμαρτίας, της ειδωλολατρίας) μόνο ένα μικρό (εὐπερίγραπτο) τμήμα λαού. Η σύγχυση, την οποία υποθέτω, ήταν πολύ εύκολο (παλαιογραφικά) να συμβεί (πρβλ. και 568 και 887). Υπέρ της υπόθεσης συνηγορεί και η διατύπωση της Vita Barb. 578-579 οὐκ ἔκρινε δεῖν μέχρι παντὸς τόπῳ ἐνὶ περιγράφῃσθαι.

632-641 ἕως τῆς τῶν Ῥωμαίων ἀρχῆς ἐπικρατὴς ὁ Κοπρώνυμος γίνεται καὶ ... τὴν βασιλείαν μεταχειρίζεται· τὴνικαῦτα γὰρ σφοδρότερον τῆς κατὰ τῶν ἀγίων εἰκόνων ἀναρριπισθεὶς μανίας καὶ τοῦ κρυπτοῦ ἐνδυναμωθέντος ἑλληνισμοῦ, ἐπειδὴ ὁ μακάριος Ἰωάννης ... διήλεγχε καὶ ... ἀνεκήρυττε (...), ἐνδιαβάλλεται παρ' ἐκείνου (scil. τοῦ Κοπρωνύμου)

Στα χρόνια του Κωνσταντίνου του Ε' η εικονομαχία αλλά και η «κρυφή» ειδωλολατρία δυνάμωσαν. Όπως στο δεύτερο σκέλος (καὶ τοῦ ... ἑλληνισμοῦ) έχουμε μια γενική απόλυτη που δηλώνει το δυνάμωμα της ειδωλολατρίας, έτσι και στο πρώτο (τῆς κατὰ ... μανίας) περιμένουμε μια γενική απόλυτη που να δηλώνει την έξαρση της εικονομαχίας. Η μετοχή ἀναρριπισθεὶς λοιπόν που φαίνεται να έχει υποκείμενό της τον Κοπρώνυμο, είναι φανερό ότι δεν μπορεί να διατηρηθεί (αν είναι όντως παραδεδομένη)· δημιουργεί εξάλλου ανακόλουθο (ως ονομαστική απόλυτη), αφού τα ρήματα που ακολουθούν έχουν υποκείμενο το Ἰωάννης. Επιπλέον, δεν είναι ο Κωνσταντίνος εκείνος που ἀνερριπίσθη, αλλά η εικονομαχία. Είναι, λοιπόν, βέβαιο ότι πρέπει να γράφουμε ἀναρριπισθεὶς(ης). Η συντομογραφημένη κατάληξη ης ήταν εύκολο να παραλειφθεί.

645-646 τὸν μαρτύριον ἀναδύεται στέφανον καί, πρὸς ὃν ἐπόθει κληρον, ἀπέρχεται

Επίθετο μαρτύριος δεν υπάρχει· αντίθετα, σε όλες τις παρόμοιες περιπτώσεις (βλ. TLG-E) οι εκφράσεις που χρησιμοποιούνται είναι: (ὁ) τοῦ μαρτυρίου στέφανος ή (ὁ) μαρτυρικός στέφανος. Ακόμη, το ρήμα ἀναδύε-

ται δεν είναι κατάλληλο³⁸. Αναμενόμενα ρήματα είναι τα *ἀναδεΐται* (*ἀνεδήσατο* είναι ο συχνότερος τύπος σε παρόμοιες φράσεις) ή *ἀναδέχεται*. Τέλος, η στίξη δεν είναι ορθή. Θα πρότεινα λοιπόν: *τὸν μαρτυρικὸν (ἢ τὸν <τοῦ> μαρτυρίου) ἀναδεΐται (ἢ ἀναδέχεται)*³⁹ *στέφανον καὶ πρὸς ὃν ἐπόθει κλήρον ἀπέρχεται*.

659-661 οὕτως καὶ ὁδε τὰς τῶν ἐπ' ἀρετῇ σπουδαζόντων ἐπιθυμῶν ἀνερευνῆσαι ... διαγωγὰς ἐπείγεται, τὸ διὰ πάντων καλὸν ἀναλέξασθαι καὶ συναγωγὴ γεγενῆσθαι τῆς ἀπὸ πάντων ἀκρότητος

Δεν πρέπει να τεθεί κόμμα μετά το ρήμα *ἐπείγεται*, γιατί δεν είναι το απαρέμφατο *ἀνερευνῆσαι* που εξαρτάται από το ρήμα αυτό, αλλά τα απαρέμφατα που έπονται (*ἀναλέξασθαι*, *γεγενῆσθαι*).

664-667 εὐρίσκει τὸν τῆς μονῆς προϊστάμενον γέροντα, τῶν μὲν ἄλλων ἀπάντων, εἰς ἄκρον ἐληλακότα καλῶν, σπουδῇ τε καὶ μόχθῳ πρὸς πᾶσαν ἀρετὴν διαπρέποντα, θυμοῦ δὲ τοσοῦτον ἡττώμενος, ὥστε μηδὲ τινα δύνασθαι εἶναι αὐτῷ πρὸς ὑποταγὴν

Περιγράφεται ο θυμώδης γέροντας, τον οποίον επέλεξε ο Κοσμάς, για να ασκηθεί στην ταπεινώση και την υπακοή. Όλες οι μετοχές του αποσπάσματος είναι σε πτώση αιτιατική και αναφέρονται στον γέροντα αυτόν. Επομένως, η μετοχή *ἡττώμενος*, που αποτελεί «παραφωνία», πρέπει να διορθωθεί στην αιτιατική *ἡττώμενον*.

Επιπλέον, η στίξη μετά τη λ. *ἀπάντων* πρέπει να διαγραφεί (απλώς έχουμε υπερβατό: *τῶν ἄλλων ἀπάντων ... καλῶν*).

672 *κἂν μὴ* δύναται

Εἴτε πρέπει να διορθωθεί η οριστική σε υποτακτική (*δύνηται*) είτε να «σημειωθεί» η σύνταξη του συνδέσμου *ἂν* με οριστική ενεστώτος.

682-683 «εὐλόγησον πατέρα τὸν ιδιώτην καὶ ταπεινόν» (ἦν γὰρ σχηματίσας ἑαυτὸν καὶ πάντη γραμμάτων ἀμέτοχον)

Ο Κοσμάς υποκρίνεται τον αγράμματο, για να ταπεινωθεί. Ίσως ο τύπος *πατέρα* (αντί του *πάτερ*) έχει τεθεί επίτηδες από τον συγγραφέα στο στόμα του Κοσμά, ως δείγμα της «αγραμματωσύνης» του. Δεν μπορεί, όμως να αποκλειστεί και το ενδεχόμενο να έχει προκύψει κατά λά-

38. Ένα μοναδικό παράδειγμα για την έκφραση *ἀναδύομαι* στέφανον παρέχει ο TLG (Βασιλ. Σελευκ. λόγ. λα' PG 85, 345A, 7-8 *ἐμπρόθεσμον ἀναδύσομαι στέφανον*) και πρόκειται οπωσδήποτε περί σφάλματος· πρέπει να γραφεί *ἀναδήσομαι*.

39. Να υποθέσουμε ότι ο βιογράφος έγραψε όντως *ἀναδύεται*, συγχέοντας στη σκέψη του τα ρήματα *ἀναδύομαι* και *ἀναδέχομαι* εξ αφορμής των ομόηχων τύπων τους *ἀνεδήσατο* - *ἀνεδύσσατο*;

θος, εξαιτίας των αιτιατικών που ακολουθούν. Η φράση *εὐλόγησον*, *πάτερ* θα ήταν, άλλωστε, τόσο συνήθης και γνωστή, ώστε φαίνεται απίθανο να μη τη γνώριζε ακόμη και ένας πραγματικά αγράμματος⁴⁰. Εξάλλου, στα υπόλοιπα λόγια του Κοσμά (που δεν τα παραθέτω εδώ) δεν απαντούν γραμματικά λάθη. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε αφενός πρέπει να διορθώσουμε σε *εὐλόγησον*, *πάτερ*⁴¹, αφετέρου η αιτιολογική πρόταση της παρένθεσης δεν μας υποχρεώνει να αναζητήσουμε συγκεκριμένα «δείγματα» της προσποιητής αγραμματοσύνης του Κοσμά μέσα στα λόγια του, αλλά έχει σκοπό να «δικαιολογήσει» τους χαρακτηρισμούς *ιδιώτην* και *ταπεινόν*, που ο ίδιος ο Κοσμάς παρουσιάζεται να αποδίδει στον εαυτό του.

Ακόμη, στο εν παρενθέσει κείμενο υποψίες μας εμβάλλει ο σύνδεσμος *καί*. Είναι άραγε πράγματι επιτακτική η σημασία του μπροστά από το επίρρημα *πάντη* ή μήπως πρέπει να υποθέσουμε ότι αμέσως πριν από το *καί* υπήρχε άλλο ένα όνομα (ουσιαστικό ή επίθετο)⁴², με το οποίο το κατηγορούμενο *ἀμέτοχον* συνδεόταν παρατακτικά μέσω του *καί*;

710-711 διὰ πάσας ιδέας ὑπομονὴν καταισχύναι τὸν ἄορατον ἐχθρὸν

Ο βιογράφος αναφέρεται στην προσπάθεια του Κοσμά να ασκηθεί με κάθε τρόπο στην υπομονή και την ταπείνωση. Οπωσδήποτε, στην αρχή της φράσης αυτής υπάρχει κάποιο πρόβλημα: ο τύπος *πάσας* πρέπει να διορθωθεί σε *πάσης*. Προφανώς και η αιτιατική *ὑπομονὴν* πρέπει να γίνει γενική.

719. Ἀντὶ ἐραθῦμει πρέπει μάλλον να γραφεί *ἐρ(ρ)αθύμει*. Σύμφωνα με τον TLG-E ο διπλασιασμός του ρ απουσιάζει σε έξη περιπτώσεις (μία επιπλέον φορά αποφεύγεται χάριν του μέτρου). Δεν μπορούμε όμως να είμαστε βέβαιοι ότι η παράλειψη (σ' εκείνες τις περιπτώσεις) δεν οφείλεται σε λάθος του γραφέα ή του εκάστοτε εκδότη. Αντίθετα, απαντούν 67 περιπτώσεις διπλασιασμού (όπως άλλωστε το θέλει και ο κανόνας)· και πάντως δεν διαφέρει σε τίποτε η περίπτωση 926 *ἐρύσθης* (και άλλες παρόμοιες στο κείμενό μας), όπου η εκδότρια διορθώνει σε *-ρρ-*.

728-730 τὴν βίβλον ἀνέπτυξε καὶ τοῦ λέγειν ἀπήρξατο· ὥς, μόνον ἀρξαμένου καὶ εἰπόντος, ὁ γέρων ἀκούσειεν εἰς τὸ Πάσχα καὶ εἰς τὴν βραδυτῆτα, εὐθὺς ἐμπίπλῃται θυμοῦ ἀφορήτου

40. Η καθημερινή ομιλία (στη νέα ελληνική) διδάσκει το αντίθετο: ο τύπος *πάτερ* χρησιμοποιείται από τους απλούς ανθρώπους για κάθε πτώση: ο *πάτερ*, του *πάτερ* κ.λπ.

41. Βλ. και την παρατήρηση για το 1073 *ἀγιώτατε πατέρα*.

42. Ένας ονομαστικός τύπος αιτιατικής που θα έληγε σε *-ον* ήταν σχετικά πιθανό να εκπέσει μετά τη λ. *ἑαυτὸν* (ομοιοτέλειτο).

Θα περίμενε κανείς έναν σύνδεσμο δέ μετά τη λ. ὡς.

Όσον αφορά στη στίξη, περιττεύουν τα κόμματα πριν και μετά τις γενικές απόλυτες, ενώ καλύτερα θα ήταν ο τίτλος της ομιλίας του Γρηγορίου να τεθεί εντός εισαγωγικών.

735 προεπερίσπωσε

Κανονικά πρέπει να διορθώσουμε τουλάχιστο το θεματικό φωνήεν ω σε α, αφού άλλη μαρτυρία για την κλίση του ρήματος κατά τα εις -όω συνηρημένα δεν υπάρχει⁴³. Διατηρώ, ωστόσο, την επιφύλαξη μήπως εδώ ο συγγραφέας «ξαναπλάθει» το ρήμα με βάση ένα παγιωμένο τύπο του, δηλ. τη μετοχή (που όμως έχει ουσιαστικοποιηθεί) *περισπωμένη* (λέξις). Σ' αυτή την υπόθεση συνηγορεί και η θέση της συλλαβικής αύξησης.

741 *ιδιωτία*: Μάλλον πρέπει να γραφεί *ιδιωτ(ε)ία*, βλ. τα σχετικά με τη λέξη στο Γ' μέρος.

742-743 *καθὼς ἂν ... εὐοδωθήσομαι*: Μήπως *εὐοδωθήσωμαι*;

743-749 *ὡς δὲ καὶ μόλις παρεχωρήθη καὶ τὰς τῶν εἰδότην ἀχροατῶν ἀκοὰς κατεβρόντησε τῇ εὐρυθμίᾳ τοῖς κατὰ προσωδίας διαμερισμοῖς καὶ ταῖς ἠθικαῖς ἐπιγνώσεσιν, ἀλλὰ καὶ τῇ διερμηνείᾳ τῶν λέξεων εἰς ἔκπληξιν ἤγε τοὺς πάντας καὶ ἀπορίαν, ὥστε καὶ συνελθόντας τοὺς προκρίτους εἰπεῖν «εὐτύχηςας Θεόδωρε», τοῦτο γὰρ ἦν τῷ γέροντι ὄνομα, «ὅτι τοιοῦτου τετύχηκας μαθητοῦ, σοφίας ἐπιεικοῦς καὶ μετρίου καὶ ταπεινοῦ»*

Υποπτος φαίνεται ο πληθυντικός προσωδίας. Η έκφραση κατά προσωδίας δεν απαντά. Αντίθετα, είναι πολύ συχνό το εμπρόθετο με την αιτιατική του ενικού: *κατὰ (τὴν) προσωδίαν*, το οποίο και πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να αποκατασταθεί εδώ, πρβλ. Vita Barb. 1027-1027 τῆς *κατὰ προσωδίαν ἐντριβοῦς ἀναγνώσεως*.

Παρόμοιο σφάλμα (σύγχυση μεταξύ των τελικών συμφώνων ν και ς ή των συντομογραφημένων καταλήξεων αν / ας) είναι πιθανό να έχει συμβεί και στη λ. *σοφίας*. Είναι σαφές ότι η γενική *ἐπιεικοῦς* δεν μπορεί να προσδιορίζει το ουσιαστικό *σοφίας*. Αντίθετα, αναφέρεται στον μαθητή του γέροντος (τον Κοσμά), όπως και οι χαρακτηρισμοί *μετρίου* και *ταπεινοῦ*. Είναι λοιπόν πιθανό δίπλα στο επίθετο *ἐπιεικοῦς* να υπήρχε μία αιτιατική της αναφοράς: *σοφίαν ἐπιεικοῦς* (= τελείου ως προς τη σοφία⁴⁴). Μια άλλη λύση θα ήταν: *σοφοῦ, ἐπιεικοῦς ...* Προς αυτή την κατεύθυνση δείχνει (χωρίς να μας «υποχρεώνει») η Vita Chalc. 286, 6-7 *ὅτι τοιοῦτον εὗρες μαθητὴν, σοφὸν καὶ ἐπιεικὴ καὶ μέτριον*.

Ξαναδίνω το απόσπασμα με διορθωμένη και τη στίξη: *ὡς δὲ καὶ μόλις*

43. Βλ. λ. *προπερισπώ* στο Γ' μέρος του παρόντος.

44. Βλ. LS - ελλ. μτφρ., λ. «ἐπιεικής» II 2.

παρεχωρήθη καὶ τὰς τῶν εἰδότην ἀκροατῶν ἀκοὰς κατεβρόντησε τῇ εὐρυθμίᾳ, τοῖς κατὰ προσῳδίαν διαμερισμοῖς καὶ ταῖς ἡθικαῖς ἐπιγνώσεσιν, ἀλλὰ καὶ τῇ διερμηνείᾳ τῶν λέξεων, εἰς ἔκπληξιν ἤγε τοὺς πάντας καὶ ἀπορίαν, ὥστε καὶ συνελθόντας τοὺς προκρίτους εἰπεῖν «εὐτύχηςας, Θεόδωρε» (τοῦτο γὰρ ἦν τῷ γέροντι ὄνομα) «ὅτι τοιοῦτου τετύχηκας μαθητοῦ, σοφίαν ἐπιεικοῦς καὶ μετρίου καὶ ταπεινοῦ».

Ἄν δεν σφάλω, αἱ ἡθικαῖ ἐπιγνώσεις, γιὰ τις οἱ ποιεῖται λόγος, πρέπει νὰ ἀντιστοιχοῦν στὴν ἀνάγνωσι κατ' ὑπόκρισιν τοῦ Διονυσίου τοῦ Θρακικοῦ⁴⁵.

757-759 τί δὲ πρὸς ταῦτα ἔδει τὸν τοιοῦτον ἀναφανέντα καὶ οὕτως ἐκλάμπαντα καὶ τὸν ἐχθρὸν κατατροπωσάμενον μὲν καὶ παρὰ τοῦ ἀθλοθέτου ἀξίων τυχεῖν ἀνταμείψεων· οὐμενουν· διὸ καὶ τετύχηκε ...

Στο χωρίο αὐτὸ προβληματίζουν ἡ στίξις, ὁ ἀνὰ ἀποδοτος σύνδεσμος μὲν, καθὼς καὶ τὸ γεγονός ὅτι «μαντεύουμε» τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς (ρητορικῆς) ἐρώτησης (στὴν οἷα προφανῶς δίνεται ἀπάντησι με τὸ οὐμενουν), ἡ οἷα, ὅμως, ἢ δεν εἶναι ορθὰ διατυπωμένη ἢ τουλάχιστον δεν δηλώνεται με ἀνάλογη στίξις. Περιμένουμε δηλαδὴ ὅτι ὁ βιογράφος θὰ «ρωτοῦσε»: Ἦταν λοιπὸν ἀναμενόμενο αὐτὸς που ἀναδείχθηκε ... νὰ μὴ λάβει καὶ ἀπὸ τὸν ἀθλοθέτη Θεὸ ἀξία ἀνταμοιβῆς; Αὐτὸ τὸ νόημα ὅμως μποροῦμε νὰ τὸ «κερδίσουμε» με μιὰ μικρὴ ἐπέμβασι καὶ με τροποποίηση τῆς στίξης: τί δὲ πρὸς ταῦτα; ἔδει τὸν τοιοῦτον ἀναφανέντα καὶ οὕτως ἐκλάμπαντα καὶ τὸν ἐχθρὸν κατατροπωσάμενον μὴ⁴⁶ καὶ παρὰ τοῦ ἀθλοθέτου ἀξίων τυχεῖν ἀνταμείψεων; οὐμενουν· διὸ καὶ τετύχηκε ...

759-761 διὸ καὶ τετύχηκε καὶ ἐστεφάνωται καὶ δόξης μεγάλης θαυμάτων ἐν μεθέξει γεγένηται καὶ προσεκτέον τοῖς εἰρημένοις

Οἱ φράσεις διὸ - γεγένηται ἀνήκουν στὴν ἀφήγησι περὶ τοῦ Κοσμά, ἐνῷ ἡ φράσι καὶ - εἰρημένοις ἀποτελεῖ ἀποστροφὴ τοῦ ἀφηγητῆ πρὸς τοὺς ἀναγνώστες. Πρέπει, λοιπὸν, ἡ φράσι αὐτὴ νὰ χωριστεῖ ἀπὸ τὰ προηγούμενα με ἰσχυρὴ στίξις.

780-784 καὶ ὁ ἅγιος, ἵνα μὴ τὰ τοσαῦτα τῇ μελωδίᾳ (γράφει μελωδίᾳ) κρατήσωσι πταίσματα καὶ τοῖς ἔξω εὐκαταφρόνητοι γένωνται, τούτου γὰρ ἔνεκεν μᾶλλον ἐφρόντιζεν ὁρκοῖς μὲν πρότερον προσελθὼν τὸν προεστώτα κατησφαλίσατο ..., εἶτα ... φησὶ ...

45. Βλ. Γραμμ. τέχνη 1, 1, 6, 6-11 Uhlig Ἀναγνωστέον δὲ κατ' ὑπόκρισιν, κατὰ προσῳδίαν, κατὰ διαστολήν. ἐκ μὲν γὰρ τῆς ὑποκρίσεως τὴν ἀρετὴν, ἐκ δὲ τῆς προσῳδίας τὴν τέχνην, ἐκ δὲ τῆς διαστολῆς τὸν περιεχόμενον νοῦν ὁρῶμεν· ἵνα τὴν μὲν τραγωδίαν ἡρωικῶς ἀναγνώμεν, τὴν δὲ κωμωδίαν βιωτικῶς, τὰ δὲ ἐλεγεία λιγυρῶς, τὸ δὲ ἔπος εὐτόνως, τὴν δὲ λυρικὴν ποίησιν ἐμμελῶς, τοὺς δὲ οἶκτους ὑφειμένως καὶ γοερῶς.

46. Περὶ πτώσι σύγχυσις τοῦ μὴ με τὸν σύνδεσμο μὲν συναντήσαμε καὶ παραπάνω (56 καὶ 456).

Επιβάλλεται να τεθεί το τμήμα τούτου γάρ - ἐφρόντιζεν σε παρένθεση. Αυτό δηλαδή για το οποίο ενδιαφερόταν ο Κοσμάς (κατά τον βιογράφο) δεν ήταν τόσο τα λάθη με τα οποία επιβαρύνονταν το κείμενο του (δικού του) κανόνα ή η μελωδία του, αλλά κυρίως το να προφυλάξει τους ολιγογράμματους ή μετρίων μουσικών ικανοτήτων μοναχούς από την περιφρόνηση των ξένων ή των μη Χριστιανών, την οποία θα επέσυραν τα πολυάριθμα σφάλματά τους.

795 νεωτεριζόμενος: βλ. τα σχετικά με τη λέξη στο Γ' μέρος.

802-805 θρήνος τῆς χήρας καὶ τῶν συνομαρτούντων πολὺς ἐπηγείρετο· ἡ⁴⁷ δ' ἐπεβόα καὶ οἰμωγὴ τὴν οἰμωγὴν ἐπεκάλυπτεν· ἐπωδύρετο· ὠλοφύρετο· παραμυθουμένη οὐκ ἔφερεν

Δεδομένου ότι όλα τα υπόλοιπα ρήματα (από το ἐπεβόα και εξής) έχουν ως υποκείμενο το ἡ δ(έ) (= η χήρα), αναγκαστικά αυτό είναι και το υποκείμενο του ρ. ἐπεκάλυπτεν. Πρέπει, επομένως, να γραφεί: οἰμωγῇ τὴν οἰμωγὴν ἐπεκάλυπτεν.

Ακόμη, ο χωρισμός των ρημάτων με άνω τελεία είναι μάλλον υπερβολικός· θα αρκούσε το κόμμα.

820-823 δακρύσας τῆς τοῦ τεθνηκότος χειρὸς ἐπελάβετο καὶ εἰπὼν «Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς ... ἀναστήσειέ σε παιδίον», μεγάλη φωνὴ ἀνεβόησεν ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ «ἀνάστηθι τέκνον»

Στα λόγια που είπε ο Κοσμάς προς το νεκρό παιδί ανήκει οπωσδήποτε και η φράση ἐν τῷ ὀνόματι - Χριστοῦ, η οποία πρέπει επομένως να συμπεριληφθεί μέσα στα εισαγωγικά (όπως γίνεται και στη Vita Chalc. 288, 28-29). Πρβλ. και την περίπτωση θαυματουργικής θεραπείας του χωλού από τον Απόστολο Πέτρο (Πράξ. 3, 6), ο οποίος επικαλεῖται πρώτα το όνομα του Χριστοῦ: ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Ναζωραίου ἔγειραι καὶ περιπάτει και την απαλλαγή της παιδίσκης από το μαντικό πνεῦμα υπό του Παύλου (Πράξ. 16, 18) επίσης με παρόμοια επίκληση, που γίνεται εις ἐπήκοον πάντων. Η επίκληση αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ενυπάρχει ήδη στη φράση Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς - παιδίον. Αυτή είναι μία ευχή που πιθανόν την λέει ο Κοσμάς καθ' εαυτόν, ενώ η επίκληση ἐν τῷ ὀνόματι ... Χριστοῦ λέγεται μεγάλη φωνῇ.

Πριν από τις κλητικές παιδίον και τέκνον χρειάζεται κόμμα.

828-832 τῶν γάρ ἄλλων θαυμάτων ἀκρότατον πέφυκε τὸ ψυχὴν ὑποστρέψαι νεκροῦ, καθότι ... καὶ ὀδύνης ἀπαλλαγὴν ἀπεργάζεται· νῦν μὲν ὀπόσης, (τί γάρ θανάτου ὑπάρχει ἐπωδυνότερον;) τότε δὲ πηλικιώτερας καὶ οἷας;

47. Πρόκειται για τυπογραφικό λάθος (αντί του ἡ) ή υποθετείται σιωπηρά η «βυζαντινή» συνήθεια σύμφωνα με την οποία ο σύνδεσμος δέ συμπεριφέρεται ως εγκλιτική λέξη, ιδιαίτερα μάλιστα όταν έχει πάθει ἐκθλιψη;

Ομολογώ ότι δεν κατανοώ πλήρως το κείμενο: Γιατί τάχα η οδύνη εξαιτίας του θανάτου θα ήταν μεγαλύτερη τότε (δηλ. στην εποχή του Κοσμά) από ό,τι «τώρα» (δηλ. στην εποχή του βιογράφου), όπως υπονοεί το ηλικιωτέρας; Και ποια νοσηματική απόχρωση υποδηλώνει το αντωνυμικό επίθετο οίας; Η μόνη εξήγηση που μπορώ να δώσω είναι ότι ο βιογράφος δεν αναφέρεται κυριολεκτικά στη διαφορά ανάμεσα στις δύο εποχές αλλά στη διαφορά ανάμεσα στην οδύνη του θανάτου γενικά (σε κάθε εποχή) και στην οδύνη που σήμαινε για τη χήρα ο θάνατος του μονάκριβου παιδιού της (στη συγκεκριμένη περίπτωση).

Η στίξη πριν από την παρένθεση περιττεύει.

834-835 καὶ τῇ μητρὶ ζῶντα τὸν τεθνεῶτα υἱὸν ἀποδέδωται

Πιθανόν να πρόκειται για το μέσο ρήμα ἀποδίδομαι σε μεταβατική χρήση (γράφει ἀποδέδωται). Ωστόσο, η «ορθογράφησή» του με ω (αν υπάρχει στο χφο) θα μπορούσε να αποτελεί ένδειξη υπέρ του ενεργητικού τύπου ἀποδέδωκε.

839-840 ὃ κλίνη μὲν ἢ γῆ, ἢ βοτάνη τροφή, τὸ ὕδωρ ποτὸν καὶ ἔνδυμα πολίων μικρὸν

Το επίθετο πολίων δεν φαίνεται κατάλληλο για να περιγράψει ένα ταπεινής εμφάνισης / ποιότητας ένδυμα. Εξάλλου, η σύνταξη της όλης φράσης μας υποδεικνύει ότι δίπλα στη λ. ἔνδυμα πρέπει να αναμένουμε ένα ουσιαστικό (όπως γίνεται και με τους άλλους όμοιους συντακτικά όρους της φράσης). Ο Κοσμάς δηλ. λέει: Για κρεβάτι έχω τη γη, τα χόρτα για τροφή, το νερό για ποτό, και για ένδυμα ... Πιθανότατα πρέπει να αποκατασταθεί εδώ η λ. παλλίον⁴⁸ (πρβλ. το αντίστοιχο χωρίο της Vita Chalc. 289, 14 στρωμνή τὸ παλλίον ἐν καιρῷ ψύχους). Ας σημειωθεί ότι η λ. αυτή χρησιμοποιείται και στο (καθ' οιονδήποτε τρόπο σχετιζόμενο με τον Ιω. Δαμασκηνό) Βαρλαάμ και Ιωάσαφ (για το ένδυμα του Βαρλαάμ!) 262, 23-26 τρίχινον δέ τι ῥάκος ἐρρικνωμένον καὶ λίαν τραχὺ περιεζώνυτο ἐξ ὀσφύος μέχρι γονάτων· ὁμοιον δὲ τούτου παλλίον περιεβέβλητο κατὰ τῶν ὤμων.

Ίσως και το επίθετο μικρὸν να είναι φθαρμένο από ένα αρχικό μιαρὸν (με τη σημασία βρώμικο)⁴⁹.

48. Βλ. την λ. πάλλιον ή παλλίον στο Δ. Δημητράκου, Μέγα Λεξικὸν ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, Αθήνα 1964, και στο E. A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine periods*, Cambridge, Mass. και Λειψία 1914 (ανατ. Hildesheim - Ζυρίχη - Ν. Υόρκη 1992).

49. Και σε άλλο χωρίο (1082-1085) γράφει ο συγγραφέας σχετικά με το ένδυμα αυτό: τὸ τρίχινον ἐν ἱμάτιον, ὅπερ ἀπὸ τῆς Δαμασκοῦ ἐπενδύετο, εἰς ὃ καὶ πρᾶγμα τι ἐθεωρεῖτο παράδοξον· ἐπὶ χρόνοις γὰρ εἴκοσι καὶ τρισὶ τῆς τιμίας ἐκείνης σαρκὸς μὴ ἀπεκδυθὲν ὡς καινόν τι καθωρᾶτο ἀεὶ καὶ νεοῦργητον.

Τέλος, ο σύνδεσμος μὲν καθιστά πιθανή την υπόθεση: ἡ βοτάνη (δὲ) τροφή.

843-846 εἶτα καὶ τὴν μητέρα τοῦ παιδὸς παραθεῖς τῷ σκευοφύλακι ... καὶ πολλὰ περὶ αὐτῆς ἐντειλάμενος, αὕτη μὲν τὸν μονήρη βίον ἡσπάσατο ...

Αξιοσημείωτο εἶναι το ἀνακόλουθο καὶ στο χωρίο αὐτό. Φαίνεται, πάντως, πὼς δεν οφείλεται σε φθορά, ἀλλὰ προέρχεται ἀπὸ τον συγγραφέα (βλ. καὶ παραπάνω 495).

849-852 κατέλαβον τὸ Βυζάντιον καὶ τὴν ὠδινομένην αὐτοῖς προσκύνησιν ταῖς ἐκκλησίαις τοῦ Θεοῦ ἀπονεύμαντες, ... διῆγον

Πολύ ἀπίθανο φαίνεται νὰ χρησιμοποιήθηκε ἐδῶ (μεταφορικά) το ρῆμα ὠδίνομαι. Πιστεύω ὅτι πρόκειται γιὰ παρανόληση (ἴσως ἐκ μέρους τῆς ἐκδότριας) τῆς μετοχῆς ὀφειλομένην. Πρβλ. Vita Barb. 676-677 μὴδὲ τὴν ὀφειλομένην ταύταις ἀπονέμων προσκύνησιν.

Ακόμη, εἶναι ὀρθότερο νὰ χωρίσουμε μὲ κόμμα τὶς δύο προτάσεις (κατέλαβον - Βυζάντιον, καὶ - διῆγον) παρὰ νὰ χωρίσουμε τὴ μετοχὴ ἀπονεύμαντες ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη φράση, «συνάπτοντάς» τὴν μάλιστα μὲ τὴν προηγούμενη πρόταση.

851-855 εἰς ἓν τι τῶν τῇ Χρυσείᾳ Πόρτᾳ πλησιαζόντων μοναστηρίων διῆγον κάκεισε ὃ τε Γεώργιος ἀπεκάρη ... καὶ τοῖς ἐκεῖσε πατρᾷσιν (γράφει πατράσιν)⁵⁰ ὑπάρχων ὑποταττόμενος μετὰ πάσης συνέσεως καὶ θεοφιλοῦς καταστάσεως καὶ αὐτὸς διδάσκων ἐτέλει τῶν ἑαυτοῦ ποιημάτων τὰ ἄσματα

Καλὸ θὰ ἦταν μετὰ το ρ. διῆγον νὰ τεθεῖ ἰσχυρὴ στίξη. Στὴ συνέχεια, δεν εἶναι ἐντελῶς βέβαιο τι συνδέει (ἀν ὄντως συνδέει) ο σύνδεσμος καὶ (πρὶν ἀπὸ το ἄρθρο τοῖς). Ἴσως το καὶ αὐτὸ δηλώνει ὅτι ο Γεώργιος ὑποτάχθηκε καὶ στοὺς ἐκεῖ πατέρες, ὅπως εἶχε προηγουμένως ὑποταχθεῖ στον Κοσμὰ. Πάντως ἀπὸ τὴ Vita Chalc. (290, 3) «λείπει» το καὶ: γέγονε δὲ τοῖς ἐκεῖσε πατράσιν ὑπήκοος. Ἴσως λοιπὸν ἀντὶ τῆς μετοχῆς ὑπάρχων θὰ ἔπρεπε νὰ εἰκάσουμε ὑπῆρχεν. Ἀπὸ το σημεῖο καὶ αὐτὸς διδάσκων ... ο λόγος δεν εἶναι πια περὶ τοῦ Γεωργίου, ἀλλὰ περὶ τοῦ Κοσμᾶ· ἓνα κόμμα πρὶν ἀπὸ αὐτὸ το καὶ θὰ βοηθοῦσε, ἐπομένως, τον ἀναγνώστη.

859-863 ἄρτι δὲ τοῦ δυσεβοῦς (γράφει δυσ(σ)εβοῦς) Κωνσταντίνου ... τὸν βίον ἐξελθόντος ... καὶ πολὺ πλεόν ἢ κόπων ἀφορήτων δυσωδεστάτην συναγωγὴν τὰ περίξ τῆς ἀθλίας ἐκείνης σοροῦ ἰλιγιώδους δυσωδίας ἐμπλήσαντος

Ὁ β' ὅρος τῆς σύγκρισης (δυσωδεστάτην συναγωγὴν) δεν βρίσκεται στὴν ὀρθή πτώση. Πρέπει νὰ διορθωθεῖ εἴτε σε γενική, ὥστε νὰ εἶναι

50. Το ἴδιο λάθος καὶ στα 1000 καὶ 1119.

ομοιόπτωτος με τον ά όρο, είτε σε ονομαστική ως υποκείμενο μιας πρότασης που εννοείται. Και αντί της αιτιατικής τόν βίον θα ήταν μάλλον αναμενόμενη η γενική του βίου (τα σχετικά παραδείγματα είναι πολλά), ωστόσο μαρτυρείται ικανοποιητικά και η σύνταξη έξέρχομαι τόν βίον, οπότε η επέμβαση σ' αυτήν την περίπτωση δεν είναι επιβεβλημένη.

869-883. Στο εκτενές αυτό χωρίο (που αποτελείται από μία μόνο περίοδο) ο βιογράφος περιγράφει πώς όλων των ειδών οι άνθρωποι προσέτρεχαν στον Κοσμά (που είχε αποκτήσει τεράστια φήμη), για να αποκομίσουν από αυτόν κάποια ωφέλεια, διαφορετική ο καθένας, ανάλογη με τις ανάγκες του. Ιδού το χωρίο, όπως έχει εκδοθεί:

τοίνυν και δι' ολίγου ἦν εἰκάσαι τοὺς πρὸς ἐκεῖνον ἀπιόντας καὶ ὑποστρέφοντας ... καὶ τούτους ἐκ πάσης ὄντας ιδέας ἐκ τῶν φιλοσόφων, τῶν ῥητόρων, τῶν γραμματικῶν καὶ λοιπῶν τῶν ἐν γνώσει, ἵνα τι τελεώτερον τῆς ἐκεῖνου σοφίας προσλάβωνται ἐκ τῶν τῆς ἐκκλησίας· ἢν' ἐκκλησιαστικὴν παιδευθῶσι κατὰστασιν ἐκ τῶν ἁσματικῶν καὶ τῶν περὶ τὴν ἔμμελον ἀπησχολημένων ᾧδῃν· ἵνα μάθωσιν, ὅπως δεῖ ἄδειν ᾧδὰς ἐκ τῶν ἀσπαζομένων τὸν ἡσύχιον βίον καὶ ταπεινόν· ἵνα, ὅπερ ἐστὶν ἀληθῆς ἡσυχία καὶ ταπεινώσις ἀψευδῆς, ἀναδιδαχθέντες ἀπλανῶς πολιτεύσωνται ἐκ τῶν ἐν συμφοραῖς περιπεπωκότεων· ἵνα τὴν παραμυθίαν καρπώσωνται ἐκ τῶν πασχόντων κακῶς· ἵνα τὴν ἴασιν λάβωσιν ἐκ τῶν μετανοούντων· ἵνα τὰ πλημμεληθέντα εἰπόντες τὴν ἀπολύτρωσιν τῶν ἁμαρτημάτων κερδήσωσι καὶ ἀπλῶς ἐκ παντὸς ὄντας συστημάτων πιστῶν ἴσως δὲ καὶ τῶν ἀπίστων· ἵνα ἕκαστος, ὅπερ αἱροῖ τὸ ἐξ ἐκεῖνου ἢ μὴ ἔχων κτήσοιτο, ἢ κακῶς ἔχων, καλῶς ἀνακτήσοιτο.

Στο τέλος του χωρίου πρέπει να γραφεί αἱροῖτο (όχι αἱροῖ τὸ).

Η στίξη στο χωρίο αυτό είναι πέρα ως πέρα λανθασμένη, με αποτέλεσμα να αλλοιώνεται εντελώς το νόημα. Προτιμῶ να ξαναδώσω το κείμενο διορθώνοντάς την:

τοίνυν και δι' ολίγου ἦν εἰκάσαι τοὺς πρὸς ἐκεῖνον ἀπιόντας καὶ ὑποστρέφοντας ... καὶ τούτους ἐκ πάσης ὄντας ιδέας· ἐκ τῶν φιλοσόφων, τῶν ῥητόρων, τῶν γραμματικῶν καὶ λοιπῶν τῶν ἐν γνώσει, ἵνα τι τελεώτερον τῆς ἐκεῖνου σοφίας προσλάβωνται· ἐκ τῶν τῆς ἐκκλησίας, ἢν' ἐκκλησιαστικὴν παιδευθῶσι κατὰστασιν· ἐκ τῶν ἁσματικῶν καὶ τῶν περὶ τὴν ἔμμελον ἀπησχολημένων ᾧδῃν, ἵνα μάθωσιν ὅπως δεῖ ἄδειν ᾧδὰς· ἐκ τῶν ἀσπαζομένων τὸν ἡσύχιον βίον καὶ ταπεινόν, ἵνα ὅπερ ἐστὶν ἀληθῆς ἡσυχία καὶ ταπεινώσις ἀψευδῆς ἀναδιδαχθέντες, ἀπλανῶς πολιτεύσωνται· ἐκ τῶν ἐν συμφοραῖς περιπεπωκότεων, ἵνα τὴν παραμυθίαν καρπώσωνται· ἐκ τῶν πασχόντων κακῶς, ἵνα τὴν ἴασιν λάβωσιν· ἐκ τῶν μετανοούντων, ἵνα τὰ πλημμεληθέντα εἰπόντες τὴν ἀπολύτρωσιν τῶν ἁμαρτημάτων κερ-

δήσωσι· καὶ ἀπλῶς ἐκ παντὸς ὄντας συστημάτων πιστῶν, ἴσως δὲ καὶ τῶν ἀπίστων, ἵνα ἕκαστος ὅπερ αἰροῖτο ἐξ ἐκείνου ἢ μὴ ἔχων κτήσοιτο, ἢ κακῶς ἔχων καλῶς ἀνακτήσοιτο.

Τέλος, ο πληθυντικός συστημάτων (στο τέλος του χωρίου), που βρίσκεται σε «ασυμφωνία» με το ἐκ παντὸς, αν δεν είναι μια γενική διαιρετική, πρέπει να είναι σφάλμα που οφείλεται σε επίδραση από το ἀκόλουθο πιστῶν. Ἰσως δηλαδή πρέπει να γραφεί: ἐκ παντὸς ... συστήματος πιστῶν.

886-887 Κωνσταντῖνος δ' ἦν οὗτος ὁ ἀσεβής, ὁ τοῦ Κοπρωνύμου ἔκγονος

Ανεξάρτητα από τη γνώμη που διαμόρφωσαν οι μεταγενέστεροι σχετικά με την ευσέβεια του Κωνσταντίνου του Στ'⁵¹, είναι ἀπίθανο ο βιογράφος να τον χαρακτηρίζει ἀσεβῆ, τη στιγμή που από τις άλλες δύο συγγενικές βιογραφίες η μεν *Vita Chalc.* ονομάζει τον βασιλέα ρητὰ φιλόχριστον (290, 25-26), αἰοιδίμον καὶ φιλόχριστον καὶ ἐξ ἀκάνθης φυὲν ῥόδον (293, 12-13), βασιλέα πιστόν, ὃς πορεύεται κατὰ τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ (= του Θεοῦ) (295, 23-24), η δε *Vita Barb.* περιγράφει με τρόπο σαφῶς εγκωμιαστικό τις συχνές επισκέψεις του βασιλέως προς τον ἅγιο Κοσμά (758-760): ἐφοῖτα τε συχνῶς παρ' αὐτῷ καὶ ἡκροᾶτο τῶν λόγων καὶ τῆς ἐκεῖθεν γλυκύτητος κατετρύφα καὶ τῶν εὐχῶν ἡξιούτο καὶ οὐ μικρὰς τῆς ὠφελείας ἀπήλαυε. Ἀλλά και στην ίδια τη *Vita Athen.* 923-925 (βλ. το κείμενο παρακάτω) παρουσιάζεται ο βασιλεὺς ως ἄξιος, πιο πολύ μάλιστα ἀπὸ κάθε ἄλλον σύγχρονό του, της προστασίας του Θεοῦ. Γι' αυτό υποθέτω ὅτι και στο παραπάνω χωρίο ο κώδικας δεν «γράφει» (ἢ ο συγγραφέας δεν ἔγραψε) ἀσεβής, ἀλλὰ εὐσεβής (ἡ σύγχυση μεταξύ *eu* και *a* εἶναι γνωστή, βλ. και παραπάνω 568 και 624). Ἄλλωστε, ο Κωνσταντῖνος Στ' μνημονεύεται ἀπὸ την Ορθόδοξη Ἐκκλησία ως συνήγορος της Ζ' Οικ. Συνόδου· πρβλ. τον Κανόνα της Κυριακῆς των Ἀγίων Πατέρων της Ζ' Οικουμενικῆς Συνόδου (ζήτηι στο Μηναῖο του Οκτωβρίου μετὰ την ΙΑ') ὡδὴ γ', τροπ. γ': Κατὰ τῶν ὄντως μισητῶν χριστιανοκατηγόρων συνδρομῇ τῶν φιλοχρίστων ἐβδόμῃ ἐν τῇ λαμπρᾷ πόλει τῶν Νικαέων γέγονεν, ἧς βασιλεῖς Εἰρήνη καὶ Κωνσταντῖνος συνήγοροι.

887-888: Εδῶ αναφέρεται ὅτι, ἐκτός ἀπὸ τον βασιλέα Κωνσταντῖνο, και ο

51. O P. Speck, στο *Kaiser Konstantin VI. Die Legitimation einer fremden und der Versuch einer eigenen Herrschaft*, Μόναχο 1978, 189 κ.ε., συζητά τις «φήμες» που θέλουν τον Κωνσταντῖνο να εἶχε εικονομαχικές τάσεις (π.χ. τις αναφορές βιογράφων και ιστορικών ὅτι εἶχε δῆθεν ἀπειλήσει τον πατριάρχη Ταράσιο με ἐπιστροφή στην εικονομαχία, προκειμένου να του ἀποσπάσει την ἀδεία να ξαναπαντρευτεῖ μετὰ ἀπὸ τη διάζευξή του), τις βρίσκει ὁμως ἀβάσιμες. Ἀρνητικὴ εἰκόνα σε κάποιους θρησκευτικούς κύκλους δημιούργησε ο Κωνσταντῖνος μάλλον ἐξ ἀφορμῆς του ηθικοῦ ζητήματος που ἀναφέρθηκε, παρὰ με τη στάση του στο θέμα των εἰκόνων.

πατριάρχης Θεόφιλος «καταδεχόταν» να επισκέπτεται τον Κοσμά ὡφελείας χάριν. Το πρόβλημα είναι ότι κανένας πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Θεόφιλος δεν είναι γνωστός (ούτε κατά την περίοδο της βασιλείας του Κωνσταντίνου ούτε σε άλλη περίοδο), αλλά ούτε και άλλου θρόνου πατριάρχης με το όνομα αυτό υπάρχει αυτή την εποχή. Πρόκειται οπωσδήποτε για λάθος (του βιογράφου;). Αλλά και η «πληροφορία» της Vita Barb. (764) και της Vita Chalc. (290, 28) ότι επρόκειτο περί του πατριάρχη Ταρασίου δεν μπορεί να είναι αληθής, αφού σ' αυτήν την περίπτωση θα πρέπει να δεχθούμε ότι ο Κοσμάς έζησε μέχρι και μετά το 806⁵². Αν ληφθεί υπόψη ότι ο Κοσμάς εμφανίζεται (και στις τρεις βιογραφίες) να προλέγει στον (ίδιο) πατριάρχη ότι θα πεθάνει μετά από μία διετία⁵³, τότε μπορούμε να θεωρήσουμε ως κάπως πιθανότερο (αν υποθεθεί ότι υπάρχει κάποιος ιστορικός πυρήνας σε όλα αυτά⁵⁴) να πρόκειται για τον πατριάρχη Παύλο Δ' (780-784), ο οποίος συμπίπτει με την αρχή της βασιλείας του Κωνσταντίνου. Ίσως το Παῦλος δεν ήταν τελείως αδύνατο να «γίνει» στα χφα Θεόφιλος (βλ. Vita Athen.), ενώ για τις άλλες δύο βιογραφίες πρέπει να υποθέσουμε ότι από άγνοια αναφέρουν ως πατριάρχη τον Ταράσιο (ο οποίος διαδέχθηκε τον Παύλο), προφανώς επειδή αυτός είναι ο πιο γνωστός πατριάρχης της εποχής. Αυτή η υπόθεση, βέβαια, μας υποχρεώνει να δεχθούμε ότι η Vita Atheniensis δεν προέρχεται ούτε από τη Vita Barb. ούτε από τη Vita Chalc. (με την οποία, βέβαια, παρουσιάζει στενότερη συγγένεια, βλ. Παράρτημα).

890-892 παρενέβαλλεν οὕτως ἐν τῷ μοναστηρίῳ συχνότερον καὶ αὐτὸς ὁ κρατῶν οὐ φέρει τὴν τοσαύτην τιμὴν καθορῶν, ὁ κοινὸς ἐχθρὸς καὶ πολέμιος

Εἶναι φανερό ὅτι υποκείμενο τῆς πρότασης οὐ φέρει εἶναι ὁ ἐχθρὸς καὶ πολέμιος. Πρέπει, επομένως, να διαγραφεί τὸ κόμμα που χωρίζει τοὺς ὅρους αὐτοὺς ἀπὸ τὸ ρῆμα φέρει. Αντίθετα απαιτεῖται ἰσχυρὴ στίξη μετὰ τὴ μετοχὴ ὁ κρατῶν (δηλ. ὁ βασιλεὺς) καθὼς καὶ (πιθανόν) προσθήκη μεταβατικῶν συνδέσμων: ... ὁ κρατῶν· οὐ φέρει (δὲ) τὴν τοσαύτην τιμὴν καθορῶν ὁ κοινὸς ἐχθρὸς καὶ πολέμιος ...

52. Βλ. Θ. Δετοράκη, Βίος (ό.π. σημ. 1) σ. 287, σημ. 764 και του ιδίου, Κοσμάς (ό.π. σημ. 17) σ. 63.

53. Vita Athen. 1074-1075, Vita Barb. 941-943, Vita Chalc. 298, 31-32.

54. Δικαιολογημένα ο Θ. Δετοράκης (ό.π. σημ. 1, σ. 286, σημ. 753 και ό.π. σημ. 17, σ. 63) αμφιβάλλει για το αν είναι δυνατόν ο Κοσμάς να ζούσε μέχρι την εποχή του Κωνσταντίνου του Στ'. Σύμφωνα με τις Vita Chalc. (301, 15-16) και Vita Athen. (1132) ο Κοσμάς έζησε 78 χρόνια, επομένως πρέπει να γεννήθηκε μετά το 700. Αυτό όμως είναι ασυμβίβαστο με τη γενικά κρατούσα άποψη που τοποθετεί τη γέννησή του γύρω στο 675 (βλ. *Tusculum - Lexikon griech. u. lat. Autoren des Altertums u. des Mittelalters*, Μόναχο, ³1982, 452).

894-898 ὥστε ... ἀπαιωρηθῆναι (scil. τὸν ἵππον) ... ἐπὶ ὥρας μιᾶς διαστήματος· τοὺς δὲ περὶ τὸν βασιλέα ... ἐμφόβους ἐστάναι (γράφει ἐστάναι) καὶ τὴν μεγάλην προσδοκᾶν συντριβὴν καὶ μὴ δι' ὀλίγου ἐγεγόνει ἂν τοῦτο, εἰ μὴ ...

Μετά τη λ. διαστήματος πρέπει να τεθεῖ κόμμα, προκειμένου να μη χωριστούν από τον σύνδεσμο ὥστε και τα υπόλοιπα απαρέμφατα που τον συνοδεύουν. Μετά τη λ. συντριβὴν απαιτείται στίξη, μάλλον ἄνω τελεία.

Επιβάλλεται να διορθώσουμε το καὶ μὴ σε καὶ μὴν, διότι δεν χρειαζόμαστε μια ἄρνηση, ἀλλὰ μια ἐκφραση που να βεβαιώνει ὅτι και οπωσδήποτε (ἢ: και στ' ἀλήθεια) θα γινόταν αὐτό που ὅλοι φοβόντουσαν, αν δεν ...⁵⁵ Το λανθασμένο μὴ ἦταν εύκολο να προκύψει, εξαιτίας του μὴ που ακολουθεῖ λίγες λέξεις μετά.

899-900 ταῖς πρεσβείαις ὁ Θεὸς τοῦ ἐκλεκτοῦ σου Κοσμᾶ, βοήθει μοι

Διορθώνω τη στίξη: ταῖς πρεσβείαις, ὁ Θεός, τοῦ ἐκλεκτοῦ σου Κοσμᾶ βοήθει μοι.

905-907 ἑώρα πάλιν τὸν ἅγιον μόνος αὐτὸς τοῦ ἵππου προπορευόμενον, ἐναέριον καὶ δακτυλοδεικτῶν αὐτὸς μὲν ἐδόκει, τῶν δ' ἄλλων οὐ τις ὠρᾶτο ἕως ...

Η στίξη εἶναι ἀστοχη: Διαγράφω το κόμμα μετά τη λ. προπορευόμενον και θέτω κόμμα πριν από τον σύνδεσμο καὶ, καθὼς και πριν από τη δευτερεύουσα χρονική πρόταση που αρχίζει με το ἕως.

Το ρήμα ὠρᾶτο φαίνεται να χρησιμοποιεῖται ως μεταβατικό (με ἐννοούμενο ἀντικείμενο τὸν ἅγιον. Επειδὴ ὅμως τέτοια χρήση δεν μαρτυρεῖται (τουλάχιστον για τους πεζογράφους), υποθέτω (με ἐπιφύλαξη) ὅτι μπορεί το αρχικό κείμενο να ἦταν: οὐ τινι ὠρᾶτο⁵⁶ (δηλ. ο Κοσμάς δεν ἦταν ορατός ἀπὸ κανέναν ἄλλον).

911-912 τηνικαῦτα γὰρ ἡ μὲν ὀπτασία ἀπέβη

Ίσως πρέπει να υποθέσουμε ἀπέπτη, πρβλ. Ιω. Χρυσ. Εἰς το κατὰ Ιωάννην ομ. πζ' 87 PG 59, 475 A 5-6 Ἐφάνη γοῦν τῇ ἐσπέρᾳ, καὶ ἀπέπτη· εἴτα μετὰ ὀκτὼ ἡμέρας πάλιν ἄπαξ, καὶ πάλιν ἀπέπτη (ὅπου γίνεται λόγος για την εμφάνιση του ἀναστημένου Χριστοῦ και την ἐκ νέου «ἐξαφάνισή» του)· Βασιλ. Σελευκ. Βίος και θαύμ. της αγίας Θέκλας 2, 35, 27-28 Dagron Ἐπὶ τούτοις ἡ μὲν ἀπέπτη, ὁ δὲ ἀνέστη, τοσοῦτον ὑπὸ τοῦ δέους κατακλονούμενος (ὅπου με το ἀπέπτη τερματίζεται και ἐξαφανίζεται η ὀπτασία της μάρτυρος) κ.ά.

917-919 ἄξιον δὲ μὴδ' ὅσα τὸ τηνικαῦτα πρὸς τὸν κρατοῦντα διηλέγχθη

55. Πρβλ. 333 ποιῆσαι παρεκελεύσατο· καὶ μὴν καὶ πεποίηκε ... και 1111-1112 καὶ μὴν κατὰ τὴν ἀπόφασιν παρηκολούθησε καὶ ἡ ἔκβασις.

56. Πρβλ. Ζηνοβ. Σοφ. Επιτομ. 1, 41, 31-32 (CPC I) ὑπ' ἄλλων δὲ οὐχ ὠρᾶτο· Ιουστίν. Προς τους Ἑλλήν. 420 B 8 ὠρᾶτο τοῖς μαθηταῖς.

ὁ ἅγιος παραλιπεῖν ταπεινώσεως ἅμα καὶ κατανύξεως πεφυκότα καὶ γνωσκόμενα ῥήματα

Στο χωρίο αυτό το ῥήμα διηλέγχθη δεν μπορεί να είναι ορθό, γιατί χρησιμοποιείται (μόνο εδώ) με ενεργητική διάθεση (ενώ κανονικά έπρεπε να είναι παθητικής), και μάλιστα συνοδευόμενο από σύστοιχο αντικείμενο (ὄσα), αλλά και γιατί η σημασία του διελέγχω/-ομαι δεν ταιριάζει στα συμφραζόμενα: ο Κοσμάς δεν ήλεγξε τον βασιλιά, αλλά του ανέπτυξε κάποιες απόψεις. Προτείνω, λοιπόν, να διορθώσουμε σε διελέχθη⁵⁷. Πρβλ. και τη χρήση του ρ. διαλέγομαι στο επόμενο χωρίο (920).

919-920 «ἐγὼ γάρ», φησι, «ὦ βασιλεῦ, ὡς ὁρᾷς ἐνταῦθα διατελῶν τῷ λαῷ διαλέγομαι

Προτιμότερος ο τονισμός «ἐγὼ γάρ», φησί. Μετά το ρ. ὁρᾷς (γράφει ὁρᾷς) λείπει κόμμα.

923-925 πῶς ἂν οὐ διαφυλάττη Θεός σε τοιαύτην ὁρῶν τὴν πρὸς ἡμᾶς δι' αὐτόν σου διάθεσιν, εἰ μὴ γὰρ σὲ καὶ τινὰ τῶν ἄλλων ἐν ταύταις ἡμῶν ταῖς ἡμέραις·

Σύμφωνα με το κριτ. υπόμνημα το χφο παραδίδει τίνα. Και αυτό είναι το ορθό⁵⁸. Ο Κοσμάς «αναρωτιέται»: αν δεν προστάτευε εσένα ο Θεός, (τότε) ποιον άλλο θα προστάτευε στην εποχή μας;

Η φράση εἰ - ἡμέραις πρέπει να χωριστεί με ισχυρότερη στίξη από τα προηγούμενα (ή και να τεθεί εντός παρενθέσεων), και στο τέλος της απαιτείται ερωτηματικό (μάλιστα, ερωτηματική είναι και η προηγούμενη πρόταση). Ακόμη, πρέπει να χωριστούν με κόμμα οι δύο προτάσεις που περιέχει (υπόθεση - απόδοση): ... διάθεσιν; εἰ μὴ γὰρ σέ, καὶ τινὰ τῶν ἄλλων ἐν ταύταις ἡμῶν ταῖς ἡμέραις;

925-927 πλὴν ἀλλὰ μὴδὲ οἷου ὅτι ἐκ μόνου τοῦδε τοῦ κακοῦ ἐρρύσθης, ἀλλ' ὅτι καὶ ἐκ τοῦ νοητοῦ δράκοντος ἐκταράξαι αἰτησαμένου σε, διὸ καὶ μόνῳ τῷ ἀληθῶς ῥυσαμένῳ Θεῷ ἀνομολόγει τὰς χάριτας

Ίσως πρέπει να προσθέσουμε τοῦ πριν από το απαρέμφατο ἐκταράξαι. Μετά την αντωνυμία σε καλύτερα να τεθεί ισχυρή στίξη. Το ῥήμα ἀνομολογέω δεν είμαι βέβαιος αν είναι το καταλληλότερο. Θα μπορούσε στη θέση του να υπάρχει το ἀνθωμολογέω· πρβλ. Μιχ. Ψελλ. Χρονογρ. 7, 14, 6-7 Impellizzeri χάριτας ἀνθωμολόγησε τῷ Θεῷ· Νικ. Χων. Χρον. διηγ. Ἄλωσ. 591, 12-13 ἄλλοι μὲν ἄλλως ἀνθωμολογοῦντο θεῷ χαριστήρια. Μαρτυρεῖται, βέβαια, και παράδειγμα με το ῥήμα ἀνομολογέω: Ιω. Χρυσ. Εἰς τ. Ψαλμ. ιβ' PG 55, 153, 17-18 τῷ ῥυσαμένῳ πολλὴν ἀνομολογεῖ τὴν χάριν (το χωρίο μάλιστα παρουσιάζει ιδιαίτερη ομοιότητα

57. Διαλεχθείς είναι η λέξη που χρησιμοποιείται στη Vita Barb. (920) σχετικά με μια άλλη συνομιλία του Κοσμά με τον βασιλέα, την αποχαιρετιστήρια.

58. Σ' αυτήν την περίπτωση δεν έχουμε «εξομάλυνση» της έγκλισης του τόνου, αλλά παρερμηνεία της ερωτηματικής αντωνυμίας ως αόριστης.

με αυτό της Vita)· δεν είμαι όμως βέβαιος για την αξιοπιστία της έκδοσης. Πάντως, και τα δύο ρήματα χρησιμοποιούνται από τους δόκιμους συγγραφείς (σύμφωνα με τα Λεξικά) ως αποθετικά. Στη Vita Chalc. (292, 15) χρησιμοποιείται το απλό (και ορθότερο) όμολογέω: *κάκείνω τὴν χάριν ὁμολόγει*.

928-929 *ἡμεῖς γὰρ ἀχρεῖοι δοῦλοι ἐσμέν (γράφει ἐσμέν) καὶ ἐπιδεεῖς πάντες, κἂν ἄλλο ἄλλου προέχειν δοκῇ*

Ο Κοσμάς χρησιμοποιεί, βέβαια, εδώ λόγια του Χριστού (βλ. υπόμν. πηγών), τονίζει, όμως, τη φράση με τρόπο διαφορετικό, ρίχνοντας το βάρος στο πάντες. Επισημαίνει δηλαδή όχι μόνο την αναξιοσύνη των ανθρώπων μπροστά στο Θεό, αλλά και την ισότητά τους, ότι δηλαδή είναι όλοι «αχρείοι δούλοι», ανεξάρτητα από αξιώματα ή άλλες φαινομενικές διακρίσεις. Έτσι, δεν μπορεί ο αγιογράφος να έχει γράψει *κἂν ἄλλο ἄλλου προέχειν δοκῇ*, αλλά *κἂν ἄλλος ἄλλου προέχειν δοκῇ* (= *ακόμη και αν φαίνεται ότι κάποιος άνθρωπος υπερέχει έναντι κάποιου άλλου*). Την ορθότητα της διόρθωσης αυτής επιβεβαιώνει και η Vita Chalc. 292, 17 *κἂν ἄλλος ἄλλου προέχειν δοκῶμεν*.

929-945. Σε ένα εκτενές λογίδριο ο Κοσμάς συμβουλεύει τον βασιλέα, μολονότι κατέχει το βασιλικό αξίωμα (δηλ. είναι ανώτερος από τους άλλους), να μη φερθεί ποτέ στους υπηκόους του αλαζονικά, αλλά να δείχνει σ' αυτούς σπλαγχνική διάθεση, συμπάθεια κλπ., και γενικά να μιμηθεί τον αληθινό Βασιλέα, αυτόν που τον κατέστησε κύριο των πάντων (ενώ δεν ήταν από τη φύση του άρχοντας, αλλά σύνδουλος και θνητός). Το χωρίο τελειώνει (945) με την προστακτική *τῷ βεβασιλευκότη σε ἐξωμοίωσο* (= *γίνε ὁμοιος μ' αυτόν που σε ανέδειξε βασιλιά*). Ιδού τώρα η αρχή του χωρίου (929 κ. εξ.):

καὶ τοῦτο ποιῶν ἔσομαι πάλιν αὐτὸς πρὸς τοὺς ὑπηκόους ἐλεήμων καὶ εὐμενὴς καὶ φιλάνθρωπος· τοῖς ἀμαρτάνουσι συμπαθὴς· τοὺς χρεωστοῦντας ἀπολυτρούμενος· τοὺς πτωχεύοντας ἀνακτῶμενος· ... τὸν ἐπουράνιον βασιλέα μιμούμενος, ὃς ... τῶν ὁμοδούλων σε βασιλεῦσαι εὐδόκησε καὶ κύριος γεγονέναι τῶν ἀπάντων ἠθέλησεν, ὃν ἡ φύσις οὐκ οἶδεν ὡς κύριον, ἀλλ' ὡς ἓνα τῶν πάντων ὁμοιοπαθὴ καὶ ὁμόθνητον·

Στο παραπάνω κείμενο δεν έχει καμμία θέση το πρώτο ενικό πρόσωπο ἔσομαι. Λαμβάνοντας υπόψη τον τρόπο με τον οποίο καταλήγει ο λόγος (βλ. παραπάνω), υποθέτω ότι πρέπει να γράψουμε: *ἔσο* (τον γνωστό νεότερο τύπο προστακτικής)⁵⁹.

59. Εκ των υστέρων βλέπω ότι ακριβώς αυτόν τον τύπο (ἔσο) έχει στη θέση αυτή (292, 20) η Vita Chalc.

Ακόμη, δεν μπορούμε να αποδώσουμε στον συγγραφέα το ανακόλουθο που δημιουργεί η ονομαστική κύριος. Η διόρθωση σε κύριον είναι απλή και επιβεβλημένη.

Τέλος, ο χωρισμός των μετοχικών συντάξεων με άνω τελεία είναι υπερβολικός. Αρκούν κόμματα.

942 ἀπ' ἐντεῦθεν

Μπορούμε (και πρέπει) να διατηρήσουμε τη γραφή ἀπεντεῦθεν που παραδίδει το χρο. Ο τύπος μαρτυρείται πολλές φορές και έχει γίνει αποδεκτός σε κριτικές εκδόσεις.

972 ἡ προσιοῦσα ἐκείνῳ ἀσέβεια

Είναι μάλλον βέβαιο ότι ο συγγραφέας έγραψε προσοῦσα· πρβλ. Δίων. Χρυσ. λόγ. 31 (Ροδ.), 14, 1-2 von Arnim και τὴν ἀσέβειαν εὔροι τις ἂν ἴσως τῷ τοιούτῳ προσοῦσαν (και πολλά άλλα όμοια χωρία).

992-995 ἐφ' ἱκανὰς δὲ ὥρας τοῦ θεάματος τούτου κρατήσαντος καὶ τῆς τιμωρίας τοὺς φρενοβλαβεῖς ἐκθλιψάσης ὁ συμπαθέστατος οὗτος Κοσμάς καὶ μακάριος ὑπὸ συμπαθείας κινηθεὶς, κατεκάμφθη γὰρ τῇ παρακλήσει αὐτός, ἐδάκρυσε

Εἶναι προτιμότερο η φράση κατεκάμφθη γὰρ τῇ παρακλήσει αὐτός να τεθεῖ εντός παρενθέσεων.

Δεν βλέπω τι προσδίδει στο κείμενο η αντωνυμία αὐτός. Αντίθετα δίπλα στη λ. παρακλήσει θα περιμέναμε μια γενική υποκειμενική: αὐτῶν. Τότε το κείμενο θα σήμαινε ότι ο Κοσμάς συγκινήθηκε από τα παρακάλια των δύο δυστυχισμένων που υφίσταντο τη φοβερή τιμωρία (βλ. 985-986 ἣν δὲ καὶ ἀκούειν λεγόντων αὐτῶν «ἐλέησον ἡμᾶς, δοῦλε τοῦ ὑψίστου Θεοῦ»), και δάκρυσε.

996-997 ἐπειδὴ ἦσθου (γράφε ἦσθου), ὧ ματαία δυὰς τῆς τοῦ Κοπρωνύμου βασάνου, καὶ οἷων ἐπέτυχον ἀμοιβῶν οἱ τῶν ἀγίων εἰκόνων ἀθετηταί

Να προστεθεῖ κόμμα μετὰ τη λ. δυὰς και να διαγραφεί το κόμμα πριν από τον σύνδεσμο καὶ.

1015-1017 ἵνα δὲ μηδεὶς ὑποτρέχοιτο λογισμός, ὅτι οὐκ ἀληθὲς τὸ προφητικὸν τοῦτο δι' αὐτοῦ βασιλεῖς βασιλεύουσι

Μέσος τύπος του ρ. ὑποτρέχω δεν μαρτυρεῖται. Υποθέτω ότι και στο παρόν χωρίο ο τύπος ὑποτρέχοιτο δεν είναι γνήσια γραφή, αλλά φθαρμένη. Πρέπει μάλλον να γράψουμε ὑποτρέχει τῷ (= τινί).

Εξάλλου, θα ήταν καλό να τεθεῖ το παράθεμα (δι' - βασιλεύουσι) σε εισαγωγικά, μολοντί δεν είναι αυτολεξεί.

1024-1027 οὐ γὰρ δι' ἡμᾶς, οὐδὲ ἀφ' ἡμῶν τὸ γεγονός, ἀλλὰ δι' αὐτοὺς καὶ ἐκ τοῦ Θεοῦ. τίνες γὰρ ἡμεῖς, διὸ ἐπιγραφῆναι χρὴ πάλιν τοὺς

ἐπταικότητας καὶ ταῖς σεπταῖς εἰκόσι τὴν σεπτὴν ἀπονεῖμαι προσκύνησιν;

Το ερωτηματικό δεν πρέπει να τεθεί στο τέλος του παρατεθέντος χωρίου (όπου απαιτείται τελεία), αλλά μετά την αντωνυμία ἡμεῖς. Ο συγγραφέας παρουσιάζει τον Κοσμά να λέει στους ακροατές του: δεν έγινε για μένα ούτε από μένα αυτό το θαύμα, αλλά γι' αυτούς και από τον Θεό. ποιος ἄλλωστε εἰμαι ἐγώ; Η ρητορική ερώτηση είναι παρενθετική. Ακολουθεῖ το συμπέρασμα: τι οφείλουν να κάνουν οι μέχρι πριν λίγο ἀρνητές των εικόνων. Και αυτό που πρέπει να κάνουν δεν είναι, βέβαια, να επιγραφούν, αλλά να επιστραφούν. Είναι δε βέβαιο ότι το ἐπιγραφῆναι είναι παρανάγνωση του ἐπιστραφῆναι. Τὴν υπόθεση επιβεβαιώνει κατὰ κάποιον τρόπο και η συνέχεια του κειμένου (1027-1030): οὐ γὰρ ἔστιν ἁμαρτία, ἥτις νικᾷ τοῦ Θεοῦ τὴν φιλανθρωπίαν, πάντας δὲ τοὺς ὀθενδήποτε ὑποστρέφοντας καὶ δέχεται ... καὶ ἀγκαλίζεται ... καὶ κατασπάζεται. Το ἴδιο ρῆμα χρησιμοποιεῖται επίσης και στο 40-41: τῶν ἐπιστρεφόμενων τῆς προτέρας πονηρίας οὐ μέμνηται.

1041 ἐπεὶ δὲ ταῦτα καὶ ἡ φήμη πανταχοῦ διέδραμε

Θεωρητικά θα μπορούσαμε να δεχθούμε ότι μετά το ταῦτα εννοεῖται το ρῆμα ἐγένετο ἢ ὅτι το ρῆμα διέδραμε ἔχει ως υποκείμενα και το ταῦτα και το ἡ φήμη. Δεν είναι πάντως ὅ,τι το φυσικότερο. Ἐχω τὴν αἴσθησιν ὅτι μετὰ τὴ λ. ταῦτα μπορεῖ να ἔχει ἐκπέσει ἓνα ρῆμα, ἴσως το διεφημίσθη, ἐξαιτίας τῆς ομοιότητος με τὴ λ. φήμη. Το ρῆμα αὐτό χρησιμοποιεῖται στη Vita Chalc. 290, 7 διεφημίσθη γὰρ ἡ τούτου πολιτεία ...

1043-1052 ἀμέλει καὶ πολλῶν ἄλλων ὁμοίως τελεσθέντων παραδόξων παρὰ τοῦ μάκαρος ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀσκούντων τε πάνυ Θεῷ εὐαρέστων αὐτὴν ἐντροφᾶν παραδεδωκότος, ὧν αὐτὸς μὲν αὐτουργὸς ἦν. ὁ λόγος δ' ὁ τῶν πολλῶν ἄσματα ἀνατολικά τὰ τοιαῦτα ὠνόμασεν ἄσματα· ἀλλὰ καὶ λόγους ... , ἀλλὰ καὶ βίους ... συγγραψάμενος, ἐπεὶ ἔγνω δεῖν αὐτὸν ... ἐπαναστρέψαι ... περιελθόντα πρότερον τὴν οἰκουμένην καὶ κατὰ Παῦλον διδάξαντα νουθετεῖ μὲν πρότερον καὶ ἐπιστηρίζει τοὺς οἰκείους ἀκροατὰς ...

Ὅπως ἔχει τεθεῖ ἡ στίξις στο ἐκδεδομένο κείμενο, ἡ πρώτη περίοδος του παραπάνω χωρίου στερεῖται κυρίου ρήματος. Επιπλέον χωρίζονται πολὺ ἔντονα οἱ προτάσεις ὧν αὐτὸς μὲν ... καὶ ὁ λόγος δ' ..., οἱ οποίες (μολονότι το ουσιαστικό που «κρύβεται» κάτω ἀπὸ τὴν αντωνυμία ὧν «επαναλαμβάνεται» μέσα στη δεύτερη με τὴ φράση τὰ τοιαῦτα ἄσματα) εἶναι καὶ οἱ δύο αναφορικές καὶ συνδέονται με τοὺς συνδέσμους μὲν - δ'. Πρέπει λοιπὸν να αντικατασταθοῦν καὶ ἡ τελεία καὶ ἡ ἄνω τελεία (μετὰ τὴ λ. ἄσματα) ἀπὸ κόμματα. (Μέσα σε μια τόσο ἐκτενὴ περίοδο λόγου

ήταν σχεδόν αναμενόμενο και ο ίδιος ο συγγραφέας να περιπέσει σε πολλαπλό ανακόλουθο: παραδεδωκός ... συγγραψάμενος ... περιελθόντα ... νουθετεί.) Στη συνέχεια, απαιτείται κόμμα μετά τη λ. διδάξαντα, με την οποία τελειώνει η δευτερεύουσα χρονική πρόταση που άρχισε με τον σύνδεσμο ἐπεὶ. Αυτά ως προς τη στίξη. Το πρώτο μέρος του κειμένου εξακολουθεί, ωστόσο, να ακούγεται «αινιγματικό»: Ποιοι είναι οι ασκούντες και τι (εξ)ασκούν; Η συνέχεια του κειμένου μας υποδεικνύει ότι ασκούντων και ὦν ταυτίζονται. Αλλά το ὦν «αποσαφηνίζεται» με τη λ. ἄσματα. Πρέπει λοιπόν να υποθέσουμε ότι ο τύπος ασκούντων είναι φθορά (ή παρανόηση;) αντί του ἁσμάτων. Τώρα το κείμενο γίνεται κατανοητό: ο Κοσμάς χάρισε στην Κωνσταντινούπολη (= αὐτήν) ὕμνους, τους οποίους είχε ο ίδιος συνθέσει και οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως εξαιρετικά «θεάρεστοι»: οι πιο πολλοί τους ονομάζουν ἄσματα ανατολικά (προφανώς εξαιτίας της θεωρούμενης προέλευσης⁶⁰ του συνθέτη τους). Παραμένει ένα μικρό πρόβλημα σύνταξης: το ἐντρυνῶ με γενική, ενώ η κλασσική σύνταξη του ρήματος είναι με εμπρόθετη ή απλή δοτική. Ωστόσο, συναντούμε στον Ολυμπιόδωρο Διάκονο (6ο αι.) και την έκφραση ἐντρυνῶ διὰ ἁσμάτων⁶¹.

Στο πραγματολογικό επίπεδο: Πρόκειται για τα τροπάρια που περιλαμβάνει η σημερινή Παρακλητική (τέσσερα στον Εσπερινό του Σαββάτου και τέσσερα στους Αίνους της Κυριακής, σε κάθε ένα από τους οκτώ ήχους), τα οποία φέρουν την ένδειξη (ἕτερα) στιχηρὰ ἀνατολικά. Για την ονομασία των τροπαρίων αυτών έχουν προταθεί κατά καιρούς διάφορες εξηγήσεις, όπως π.χ. ότι ονομάζονται έτσι επειδή ανήκουν στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ανατόλιο (449-458) ή στον επιστολογράφο του Θεοδώρου Στουδίτη μοναχό Ανατόλιο, ή επειδή ανατολή είναι ένα «μυστικό» όνομα του αναστάντος Χριστού, ή ακόμη ότι ο χαρακτηρισμός ἀνατολικά σχετίζεται με τη χρονική στιγμή της ψαλμωδίας τους (αν δεχθούμε, βέβαια, ότι αρχικά και τα 8 ανατολικά κάθε ήχου ανήκαν στον Ὅρθρο)⁶². Με αφορμή τον παρόντα Βίο τίθεται προς διερεύνηση μια ακόμη εκδοχή για τη σημασία του χαρακτηρισμού «ανατολικά». Στην Vita Chalc. 290, 33 τα ανατολικά στιχηρὰ αναφέρονται ως έργα του Ιωάννου του Δαμασκηνού ανάμεσα σε άλλα έργα του ιδίου, τα οποία λέγεται ότι έφερε μαζί του (ἐπέφερετο) ο Κοσμάς.

60. Μολονότι στον Βίο ως γενέτειρα του Κοσμά αναφέρεται η Κρήτη (σ. 19), στην Κωνσταντινούπολη σίγουρα θα θεωρούσαν ότι προερχόταν από την Παλαιστίνη.

61. Εἰς τον Εκκλησιαστήν PG 93, 497 A 1-2.

62. Σχετικά με όλες αυτές τις εκδοχές βλ. Π. Τρεμπέλα, Έκλογη ἑλληνικῆς ὁρθοδόξου ὕμνογραφίας, Αθήνα ²1978, 16-17, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, καθώς και Η. J. W. Tillyard, *The hymns of the Oktoechos I* [Mon. Mus. Byz. Transcr. III], Κοπεγχάγη 1940, XIII.

1055 ἐστώτων

Γράφε ἐστώτων.

1059-1062 ὡς οὐχ' εὗρισκε καθεκτόν, οὐδὲ γὰρ ὄγκον φλογὸς δυνήσαιο
τις κωλύσαι μὴ πρὸς ὕψος φέρεσθαι τὴν φύσει φερομένην πρὸς τὰ ὑπέρ-
γεια, χρήμασιν αὐτὸν ἱκανοῖς προπέμπειν βουλεύεται·

Θα περίμενε κανεὶς τῆς φύσει φερομένης. Εἴτε ἔχει συμβεῖ κάποιο
σφάλμα στην αντιγραφή - ἀνάγνωση του χφου εἴτε υπόκειται κάποια
«υπαλλαγή» ἐκ μέρους του συγγραφέα (ὄγκον φλογός = φλόγα).

Η φράση οὐδὲ - ὑπέργεια προτιμότερο θα ἦταν νὰ τεθεῖ ἐντὸς παρενθέσεων.

1067-1069 καὶν εἰς κενὸν κοπιᾶσαι ὀφείλωσι, τί γὰρ ἐμοὶ δεῖ χρημάτων;
τοῖς δεομένοις ἐπίδοσις· καὶ οὐς συμφοραὶ καὶ ἀνάγκαι καὶ βιωτικαὶ πε-
ριστάσεις ὀδύνουσι

Ο Κοσμάς ἀρνεῖται τὰ χρήματα που του προσφέρει ο βασιλιάς, λέ-
γοντας ὅτι δὲν τὰ ἔχει ἀνάγκη. Του υποδεικνύει νὰ τὰ δώσει σ' αὐτοὺς
που πραγματικά τὰ χρειάζονται, καὶ σὲ ὅσους βασανίζονται ἀπὸ συμ-
φορές καὶ κάθε εἶδους βιωτικὲς ἀνάγκες. Πιστεύω λοιπὸν ὅτι πρέπει νὰ
γράψουμε: ἐπίδος (ἀντὶ τοῦ ἐπίδοσις), καὶ ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴ λέξη νὰ
θέσουμε ἀσθενή στίξη (κόμμα).

Αμέσως μετὰ το ρ. ὀφείλωσι πρέπει νὰ τεθεῖ τελεία (ἀντὶ τοῦ κόμματος), γιατί
αὕτη ἡ φράση σχετίζεται με τὰ προηγούμενα, πρὸς τὰ ὁποῖα τὸ θέμα τῆς χρημα-
τικῆς ἀμοιβῆς δὲν ἔχει καμμία συνάφεια.

1073-1074 «καὶ σὺ μέν», φησί, «ἀγιώτατε πατέρα τοὺς ἐρχομένους θήρας
... οὐκ ὄψει

Δὲν πιστεύω ὅτι ο συγγραφέας ἔγραψε πατέρα, ἀλλὰ πάτερ⁶³.
Αμέσως μετὰ ἀπαιτεῖται κόμμα. Ἀντὶ θήρας γράφε θήρας.

1079 Ἀντὶ ἐξῆλθον γράφε ἐξῆλθεν (πρὸβλ. 1085 ἐξῆλθε δὲ τῆς πόλεως μό-
νος).

1092-1093 ἐκεῖθεν ἀπῆρεν εἰς Αἴγυπτον· καὶ αὐθις εἰς τοὺς ἐν Ἱεροσολύμοις
ἀγίους τόπους κάκεισε ...

Προτιμότερο ἢ ἄνω τελεία νὰ διαγραφεῖ καὶ νὰ τεθεῖ μετὰ τὴ λ. τόπους.

1109-1110 οὗτος ὁ τόπος τῶν πολλῶν κόπων καὶ τῶν ἀπειρῶν μου πό-
νων· σὺν Θεῷ ἢ ἀνάπαυσις· ἐνθάδε κατοικήσω ...

Τὸ κείμενο αὐτὸ θα σήμαινε: Αὐτός εἶναι ὁ τόπος τῶν κόπων μου. Με
τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ (θα ἐπέλθῃ) ἡ ἀνάπαυση. Εἶναι ὁμῶς φανερό ὅτι ὁ
Κοσμάς ἔχει ἐπιλέξει ἐδῶ τὸν τόπο (τὸ μοναστήρι), ὅπου θα περάσει τὸν
υπόλοιπο χρόνον τῆς ζωῆς του καὶ ὅπου θα ἀναπαυθεῖ ἀπὸ τοὺς πολλοὺς

63. Βλ. καὶ παραπάνω σχετικὰ με τὸ 682 εὐλόγησον πατέρα.

κόπους της ζωής του. Για να πάρουμε από το κείμενο αυτό το νόημα, πρέπει να διαγράψουμε τη στίξη μετά τη λ. πόνων. Έτσι θα (ξανα)συνδεθεί το υποκείμενο της πρότασης (ό τόπος) με το κατηγορούμενο (ή ανάπαυσις): αυτός ο τόπος (θα γίνει) με τη βοήθεια του Θεού η ανάπαυσή μου (= ο τόπος αναπαύσεώς μου) από τους πάρα πολλούς κόπους μου.

1114-1115 διώρυγα κατὰ χειρας ἀναλαβὼν τὸ τοῦ τάφου ἐξήρτυεν ὄρυγμα· αὐτὸς δι' ἑαυτοῦ τοῦτο ποιῆσαι σπουδάζων

Το κείμενο φαίνεται να σημαίνει ότι ο Κοσμάς πήρε στο χέρι ένα φυτάρι (ή κάτι παρόμοιο) και άρχισε να σκάβει τον τάφο (του)⁶⁴. Δεν γνωρίζω, ωστόσο, μια τέτοια σημασία για τη λ. διώρυξ. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι ο συγγραφέας έγραψε διορυκτ(ρ)ίδα (: διόρυγα παραδίδει το χφο). Πρόκειται ωστόσο για μια λέξη πολύ σπάνια (μία μόνο μαρτυρία, βλ. LSJ), η οποία επιπλέον απέχει αρκετά από την παραδεδομένη. Θα πρότεινα λοιπόν: † διόρυγα †.

Αλλά και η χρήση της πρόθεσης κατὰ δεν φαίνεται φυσιολογική· θα περίμενε κανείς μετά χειρας. Η σύγχυση των δύο προθέσεων είναι παλαιογραφικά πολύ εύκολη: και οι δύο γράφονται συνήθως για συντομία χωρίς τα φωνηέντά τους και με το γράμμα τ να αιωρείται δίπλα στο αρχικό σύμφωνο. Η διόρθωση αυτή πρέπει να θεωρείται βέβαιη.

Επιπλέον, η στίξη (μετά τη λ. ὄρυγμα) πρέπει να διαγραφεί (συνεχίζεται η ίδια πρόταση).

1117-1120 ἐπεὶ δὲ καὶ ὁ καιρὸς ἐφειστήκει τῆς προφητείας, τὸ προφητευόμενον ἐκπεπλήρωται καὶ κοιμηθεὶς ὁ αἰοίδμος, οὕτω γὰρ δεῖ καλέσαι ἐκεῖνον τὸν θάνατον, ὕπνον δικαίοις ἐμπρέποντα προστίθεται τοῖς ἀγίοις πατρῶσι (γράφει πατράσι) καὶ διδασκάλοις

Εἶναι καλύτερα το σχόλιο του βιογράφου οὕτω - θάνατον να τεθεί εντός παρενθέσεων. Μετά τη λ. ἐκπεπλήρωται να τεθεί ἄνω τελεία.

1126-1127 ἔχειν σε τύμβος, κἂν δοκῇ κεκρυμμένον,
λέληθεν αὐτόν· οὐρανὸς γὰρ κατέχει

Πρόκειται για την αρχή του επιγράμματος (βλ. και παρακάτω, στο Β' μέρος του παρόντος), το οποίο σύμφωνα με τον βιογράφο γράφτηκε πάνω στον τάφο του Κοσμά. Το κόμμα μετά τη λ. τύμβος πρέπει να διαγραφεί: με το κἂν δεν αρχίζει νέα πρόταση· απλώς η φυσική σειρά των λέξεων θα ήταν: κἂν δοκῇ τύμβος ἔχειν σε κεκρυμμένον· χάριν του στίχου, όμως, οι λέξεις ἔχειν σε τύμβος προτάχθηκαν του συνδέσμου (πρόληψη).

64. Πρβλ. Vita Chalc. 300, 15-16 ζητήσας δὲ δίκελλαν, ταῖς οἰκείαις χερσὶν ἤρξατο διόρυττειν τὴν γῆν καὶ τὸν ἑαυτοῦ τάφον ποιεῖν.

1129-1131 καὶ τὰ μὲν τοῦ μακαρίου τοῦδε ἀνδρός, οὕτω τοιοῦτο τὸ τέλος ἐδέξαντο καὶ οὕτως τῇ μεγάλῃ τούτου καὶ θαυμαστῇ πολιτείᾳ καὶ τὸ τέλος συμβαῖνον παρηκολούθησεν

Διορθῶνω τη στίξῃ: καὶ τὰ μὲν τοῦ μακαρίου τοῦδε ἀνδρός οὕτω τοιοῦτο τὸ τέλος ἐδέξαντο, καὶ οὕτως τῇ μεγάλῃ τούτου καὶ θαυμαστῇ πολιτείᾳ καὶ τὸ τέλος συμβαῖνον παρηκολούθησεν. Οπωσδήποτε, ἡ διατύπωση ἐνέχει πλεονασμούς, ωστόσο ἡ λ. οὕτω ἐνοχλεῖ ἰδιαίτερα στὴ θέση που βρίσκεται καὶ ἴσως πρέπει νὰ οβελιστεῖ ἢ νὰ τεθεῖ στίξῃ μετὰ ἀπὸ αὐτήν.

1132-1134 καὶ γὰρ ὀπηνίκα ἐκ τῆς τῶν Κρητῶν ἐξῆλθε νήσου, χρόνων εὐρέθη ὡς γέγραπται λς'

Διορθῶνω τη στίξῃ: καὶ γὰρ, ὀπηνίκα ἐκ τῆς τῶν Κρητῶν ἐξῆλθε νήσου, χρόνων εὐρέθη, ὡς γέγραπται, λς'.

1143-1145 εἰς αἵνεσιν τοῦ ἐγείροντος λόγους Θεοῦ χοῖκούς συναμιλλομένους τοῖς οὐρανίοις, ταῖς ἀρεταῖς

Τὸ κόμμα μετὰ τη λ. οὐρανίοις πρέπει νὰ διαγραφεῖ.

Τὸ συναμιλλομένους πρέπει νὰ διορθωθεῖ σε συναμιλλωμένους⁶⁵.

Τέλος, τὸ κριτ. υπόμνημα μας πληροφορεῖ ὅτι τὸ χφο παραδίδει λόγου, τὸ ὁποῖο ἡ ἐκδότρια διόρθωσε σε λόγους. Ἡ διόρθωση δὲν εἶναι ἀπαραίτητη⁶⁶ (μολονότι ἡ γραφὴ λόγους μοιάζει νὰ εἶναι *lectio difficillior*), ἢ μάλλον εἶναι ἀστοχὴ: Δὲν μπορῶ νὰ φανταστώ ὅτι ὁ βιογράφος μιλά γιὰ χοῖκούς (= ἀνθρώπινους) λόγους⁶⁷, που συναγωνίζονται τοὺς οὐρανίους (= ἀγγελικούς ἢ θεϊκούς) λόγους στὴν ἀρετὴ⁶⁸. Ἀντίθετα, ἡ σύγκριση τῶν ἰδίων τῶν χοϊκῶν ἀνθρώπων με τοὺς οὐρανίους ἀγγέλους ὡς πρὸς τὴν ἀρετὴ (θέμα που εἶναι συχνότατο: πάνω ἀπὸ 100 φορές σύμφωνα με τὸν TLG-E) ἀντιστοιχεῖ στις εἰσαγωγικὲς σκέψεις τοῦ συγγραφέα περὶ ἀρετῆς (βλ. προοίμιο 4-12), στὴν προτροπὴ τοῦ δηλαδὴ πρὸς τοὺς πιστοὺς, ὅσοι σπουδάζουσι πρὸς ἀρετὴν, νὰ δώσουν προσοχὴ στὴ διήγησιν, προκειμένου νὰ γνωρίσουν ἓνα παράδειγμα ἐνάρετου βίου καὶ νὰ το μιμηθῶν (πρβλ. ἐπίσης 92 πρὸς ζῆλον ἐπεγεῖραι τὸν ὅμοιον).

65. Δὲν πιστεύω ὅτι ἔχουμε ἐδῶ τὸ φαινόμενο τῆς ἀνάμειξης τῶν συζυγιῶν (τύποι τοῦ ρ. συν-αμιλλοῦμαι δὲν ἀπαντοῦν). Εἶναι πολὺ πιο εὐκόλο νὰ υποθέσουμε γραμματικὸ σφάλμα τοῦ γραφέα ἢ παρανόημα τῆς ἀνάγνωσθης τοῦ ω.

66. Βάζω τις λέξεις σε ἀπλοῦστερη σειρά: ... εἰς αἵνεσιν Θεοῦ Λόγου τοῦ ἐγείροντος χοῖκούς συναμιλλωμένους τοῖς οὐρανίοις ταῖς ἀρεταῖς ...

67. Δὲν θὰ ἀποσιωπήσω τὸ ὅτι ἡ ἐκφραση ἐγείρω λόγους εἶναι ἀρκετὰ συχνή. Ἀλλὰ ἡ σημασία τῆς (δημιουργῶ ζήτημα, κάνω λόγο) δὲν εἶναι διόλου ταιριασὴ ἐδῶ.

68. Τέτοια σκέψῃ ἢ διατύπωσιν δὲν ἀπαντᾷ (σύμφωνα με τὸν TLG-E).

Β'. Επισήμανση πηγών⁶⁹

15-19: Οι αναφορές στην καταγωγή από ευσεβείς γονείς, στην πολύ καλή οικονομική κατάστασή τους, στην ανατροφή του αγίου από τους γονείς του (ανεξάρτητα από το αν ανταποκρίνονται και στην πραγματικότητα), καθώς και η χρήση του ρήματος *ἀνήγετο* μας παραπέμπουν στον Βίο του Αντωνίου⁷⁰, που είναι γνωστό ότι αποτελεί το πρότυπο του γραμματειακού είδους της χριστιανικής βιογραφίας. Παρόμοια και λίγες σειρές πιο κάτω (32-37), στο «μοτίβο» του μοιράσματος της γονικής περιουσίας στους φτωχούς από τον βιογραφούμενο άγιο, ευθύς μετά τον θάνατο των γονέων και σύμφωνα με την ευαγγελική ρήση, ο βιογράφος έχει προφανώς υπόψη του το αντίστοιχο χωρίο από τον Βίο του Αντωνίου⁷¹.

16-17: πρβλ. Αποκ. 22, 5 *καὶ νῦν οὐκ ἔσται ἔτι, καὶ οὐκ ἔχουσιν χρείαν φωτὸς λύχνου καὶ φωτὸς ἡλίου, ὅτι κύριος ὁ θεὸς φωτίσει ἐπ' αὐτούς*. Ωριγ. 11, 7-8 *τοῖς ἐν νυκτὶ διάγουσι χρεῖα λυχνίας οὐ φωτὸς* (an φωτὶ scribendum?).

18: πρβλ. Ιω. Δαμ. (;) Βαρλ. και Ιωάσ. 212, 21-23 *Ἡ μὲν τοῦ πλούτου τούτου πρὸς τὸν αἰώνιον τόπον προπομπὴ ταῖς χερσὶ γίνεται τῶν πενήτων και Δοξαστικό Ε' Κυρ. Νηστειῶν Οὐκ ἔστιν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ... ἀλλ' ὅσοι τοὺς θησαυροὺς αὐτῶν ἐν χερσὶ πενήτων ἀποτίθενται ...*

35-37: Η εκδότρια παραπέμπει σε τρία ψαλμικά χωρία. Από αυτά μόνο το τρίτο (Ψαλμ. 111, 9) περιέχει ολόκληρο το παράθεμα και επομένως μόνο αυτό χρειάζεται να αναφερθεί.

69. Περιορίστηκε να αναφέρω μόνο χωρία που αποτελούν κυριολεκτικά πηγή του παρόντος κειμένου ή κάποια πολύ λίγα και ουσιώδη (πιστεύω) παράλληλα. Με μικρότερα στοιχεία σημειώνω παρατηρήσεις σχετικά με όσα υπάρχουν στο υπόμνημα πηγών της έκδοσης.

70. PG 26, 840 A 12 - 841 A 2 *Ἀντώνιος γένος μὲν ἦν Αἰγύπτιος, εὐγενὴν δὲ γονέων και περιουσίαν αὐτάρκη κεκτημένων, και Χριστιανῶν αὐτῶν ὄντων, Χριστιανικῶς ἀνήγετο και αὐτός*.

71. PG 26, 841 B 6 - 844 A 6 (υπογραμμίζω τις φραστικές ομοιότητες με το παρόν κείμενο) *Οὕτω δὲ μῆνες ἕξ παρῆλθον τοῦ θανάτου τῶν γονέων αὐτοῦ, και κατὰ τὸ εἰωθὸς προερχόμενος εἰς τὸ Κυριακόν, ... ἐλογίζετο ... πῶς οἱ μὲν ἀπόστολοι πάντα κατὰ λιπόντες ἡ κολοῦθησαν τῷ Σωτήρι ... Ταῦτα δὲ ἐνθυμούμενος, εἰσῆλθεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν, και συνέβη τότε τὸ Εὐαγγέλιον ἀναγινώσκεισθαι, και ἤκουσε τοῦ Κυρίου λέγοντος τῷ πλουσίῳ· Εἰ θέλεις τέλειος εἶναι, ὑπάγε, πώλησον πάντα τὰ ὑπάρχοντά σοι, και δὸς πτωχοῖς, και δεῦρο ἀκολοῦθε μοι, και ἔξεις θησαυρὸν ἐν οὐρανοῖς. Ὁ δὲ Ἀντώνιος, ὥσπερ θεόθεν ἐσχηκὼς τὴν τῶν ἁγίων μνήμην, και ὥς δι' αὐτὸν γενομένου τοῦ ἀναγνώσματος, ἐξελθὼν εὐθύς ἐκ τοῦ Κυριακοῦ, τὰς μὲν κτήσεις ἅς εἶχεν ἐκ προγόνων ... ταύτας ἐχαρίσατο τοῖς ἀπὸ τῆς κώμης ... Τὰ δὲ ἄλλα ὅσα ἦν αὐτοῖς κινητά, πάντα πωλήσας, και συναγαγὼν ἀργύριον ἱκανόν, δέδωκε τοῖς πτωχοῖς ...*

38-39: αντί «Ps. 67 (68), 14-15» να γραφεί μόνο: Ps. 67 (68), 14.

40: Η αντίθεση ανάμεσα στα πρόσκαιρα και τα (δια)μένοντα είναι συχνή, αν και η εδώ χρησιμοποιούμενη διατύπωση δεν απαντά πουθενά αλλού αυτούσια.

41-42 τὸν σταυρὸν ἐπὶ τὸν ὦμον ἀράμενος⁷²: πρβλ. Ματθ. 16, 24· Μάρκ. 8, 34· Λουκ. 9, 23.

47: Για τη λ. *οἶδημα* με τη σημασία ἔπαρσις παραπέμπει η εκδότρια στο Λεξικό του Σουίδα. Η παραπομπή είναι περιττή, η σημασία είναι γνωστή (βλ. και G. W. H. Lampe, *A patristic Greek Lexikon*, Oxford ¹³1997, λ. «οἶδημα»).

54-55: βλ. την παραβολή των ταλάντων (Ματθ. 25, 15 κ.εξ., κυρίως 25, 25) από την οποία αφορμώνται όλα τα σχετικά χωρία των πατέρων, π.χ. Κυρίλλου Αλεξ. Εἰς το κ. Ματθ. 283, 30-31 Reuss κατέχωσε γάρ, φησίν, τὸ δοθέν αὐτῷ τάλαντον ἐν τῇ γῇ· Ρωμαν. Μελ. 19 (= Κοντ. εἰς τη Σαμαρείτιδα), 1, 1 Grosd. de Matons [Τὸ] τάλαντον τὸ δοθέν σοι, ψυχὴ μου, μὴ ἀποκρύψῃς.

55-56: πρβλ. Λουκ. 12, 33 (βλ. μέρος Α').

68-69: αντί «Ps. 68 (69), 9» να γραφεί: Ps. 68 (69), 10.

71-72: τοῦ φάσκοντος γῆν ἐξαλείφειν καὶ θάλασσαν: Εκτός από το Μ. Αθανασίου, Βίος Αντων. PG 880, B9 (που δίνεται στο υπόμνημα), παρόμοια χωρία είναι και το Ιω. Δαμ. Εγκώμ. αγ. Βαρβ. PG 96, 809, B1-2 και το Μιχ. Ψελλ. Διδ. ποιήμ. μεῖζ. 2, 611 Westerink. Φαίνεται πως η «ιδέα» ανάγεται στο Ιώβ 41, 23 ἡγῆται δὲ τὴν θάλασσαν ὡς ἐξάλειπτρον (ἀπὸ ὅπου τη δανεῖζεται και ο Αθανάσιος, βλ. PG 26, 880, A2-3). Δεν αποκλείεται η πηγή του αγιογράφου να είναι ὄντως ο Βίος Αντωνίου, βλ. και παραπάνω 15-19. Μεγάλη, ωστόσο, ομοιότητα στη διατύπωση βρίσκουμε σε ὕμνο της ακολουθίας της Αγ. Μαρίνας (ΙΖ' Ιουλ., α' στιχηρὸ προσόμοιο του Εσπερινού): Ὡ τοῦ παραδόξου θαύματος! τὴν ἐπηρμένην ὄφρυν τοῦ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν ἐξαλείφειν φάσκοντος πρὸς τὴν γῆν ἐταπείνωσεν ἀπαλὴ κόρη. Η ομοιότητα αυτή υποδεικνύει μάλλον την ύπαρξη μιας άλλης (κοινής) πηγῆς, την οποία δεν έχουμε εντοπίσει ακόμη.

72-73 τοῦ καὶ μέχρις αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ ... τὴν δοκιμὴν τῶν πειρασμῶν ἐπεγείραντος: βλ. Ματθ. 4, 1-10 κ.ά. τοῦ τὴν ἡμετέραν πτωχείαν φορέσαντος: πρβλ. Κυρίλλ. Αλεξ. Εἰς το κ. Λουκ. PG 72, 672 C9 τὴν ἡμῶν φορέσας πτωχείαν· ειρμ. Σύ μου ἰσχύς, Κύριε ... καὶ τὴν ἡμετέραν πτωχείαν ἐπισκεψάμενος· πρβλ. και παρακάτω 1010.

72. Βλ. και τη σχετική κριτική παρατήρηση παραπάνω, στο Α' μέρος.

115: πρβλ. Ευτεκνίου Παράφρ. Κυνηγ. Οππιαν. 39, 24-25 βλέπων δεινόν τε καὶ φόνιον· Γρηγ. Ναζ. (νόθ.) λόγ. 35 Εἰς τοὺς μάρτυρας καὶ κατὰ Ἀρειαν. 4, 15 Moreschini (SC 318) φόνιον βλέπουσαι· Ιω. Χρυσ. Περί νηστ. ομιλ. ε' PG 49, 311 D (τέλος) καὶ τῷ θυμῷ ζέοντες, καὶ φόνιον βλέποντες (κ.ά.).

122: πρβλ. Μιχ. Ψελλοῦ Orator. min. 11 (De servitute a secretis), 71 Littlewood ἡμᾶς δὲ τῇ καμίνῳ τῶν συμφορῶν καταφλέγεσθαι· Μέγ. Παρακλ. Καν., ὡδὴ δ', τροπ. β' Τὸν ποταμὸν τὸν γλυκερὸν ... τῶν συμφορῶν καὶ τῶν θλίψεων καμίνῳ φλογισθεῖσαν.

125-127: ὡς λήμμα στο ὑπόμνημα πηγῶν ἀντὶ τοῦ μηδὲ - ἀναστάσεως να δοθεῖ: μὴ λυπεῖσθαι εἰ ὥσπερ - ἀναστάσεως.

128-129: πρβλ. Α' Θεσσ. 5, 18 πάντοτε χαίρετε ... ἐν παντὶ εὐχαριστεῖτε, που ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια τοῦ προηγουμένου παραθέματος (= 125-127).

128-130: πρβλ. Φωτ. Αποσπ. εἰς τὴν πρὸς Ρωμ. 494, 8-10 Πῶς καυχώμεθα ἐν ταῖς θλίψεσιν; καλῶς φησιν· αἱ γὰρ θλίψεις γυμνάζουσι πρὸς ὑπομονήν. ἀλλὰ τί τὸ κέρδος τῆς ὑπομονῆς; μέγα, φησίν· δοκιμωτέρους γὰρ ἐργάζονται ὥσπερ καὶ τὸν χρυσὸν ἢ χωνεῖα.

131 τὸν ἐξαιτούμενον τοὺς δικαίους πειράζειν: πρβλ. το «αἵτημα» τοῦ διαβόλου πρὸς τὸν Θεό να τοῦ ἐπιτρέψει να «πειράξει» τὸν δίκαιο Ιῶβ (Ιῶβ 1, 11 καὶ 3, 5) καὶ το Λουκ. 22, 31, ὅπου (σε παρόμοια συμφραζόμενα) χρησιμοποιεῖται τὸ ρῆμα ἐξητήσατο (βλ. καὶ 926). Ἡ μετοχὴ ἐξαιτούμενος στα ἴδια συμφραζόμενα ἀπαντᾷ στο Οἰκουμέν. Υπόμν. εἰς τὴν Αποκάλ. 149, 24-26 Hoskier προσδιαλεγόμενος τῷ Θεῷ, καὶ τὸν Ιῶβ ἐξαιτούμενος, καὶ μυρίας πείρας αὐτῷ προσφέρων.

132-133: πρβλ. Ρωμ. 12, 20 τοῦτο γὰρ ποιῶν ἄνθρακας πυρὸς σωρεύσεις ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ· Ψαλμ. 7, 17 ἐπιστρέφει ὁ πόνος αὐτοῦ εἰς κεφαλὴν αὐτοῦ, καὶ ἐπὶ κορυφὴν αὐτοῦ ἡ ἀδικία αὐτοῦ καταβήσεται προσθήκη κακῶν: κοινὸς τόπος· βλ. ιδίως 4ο. αἰ., κυρίως Ιω. Χρυσ. (7 φορές)· πρβλ. καὶ Ησ. 26, 15 πρόσθετες αὐτοῖς κακά, Κύριε.

136-139: πρβλ. [Γρηγ. Νύσσ.] ομιλ. β' εἰς τὸν ἄνθρωπον 58, 1-6 Hörner ὥστε εἰδότες τὴν φοβερὰν ἐκείνην ἡμέραν, τὴν τεταμιευμένην ἀντίδοσιν τοῖς ἡμαρτηκόσι, τὴν πρὸς ἀξίαν τῶν πεπλημμελημένων ἀντιμέτρῃσιν προλαβόντες διὰ τῆς μετανοίας ἀναλύσωμεν τὰ ἁμαρτήματα, ἵνα ἐκεῖ τὸν πολυπλασιασμὸν τῆς ἀντιδόσεως τὸν ἐπίπονον ἐκφύγωμεν.

142 βασιλείαν ἀσάλευτον: Εβρ. 12, 28.

146. Η παραπομπή στα Σχόλια στο Ευριπ. Εκάβη 828 αφορά μόνο στη λ. ἐνήδονος και είναι περιττή (τη βρίσκει κανείς στο LS· εξάλλου υπάρχουν εκτός αυτής πάρα πολλές που δεν σημειώνονται στα Λεξικά, βλ. μέρος Α').

149-150 υπόμν. πηγών: πριν από την παραπομπή «Phil. 3,20-21» να προστεθεί (ως λήμμα): 150-152. Σ' αυτό το χωρίο (και όχι στο 149-150) υπάρχει το παράθεμα από την επιστολή προς Φιλιππησίους.

«150 ἐπὶ - ἀνέβη: cf. Act. 7, 23»: η ὅλη παρατήρηση πρέπει να διαγραφεί, γιατί είναι βέβαιο ότι ο αγιογράφος έχει αντλήσει την εν λόγω φράση από το Α' Κορ. 2, 9 (που αναφέρθηκε ήδη παραπάνω) μαζί με τα εκεί συμφραζόμενά της. Στο Πράξ. 7, 23 απαντά απλώς η έκφραση «ἀνέβη ἐπὶ ... καρδίαν».

«164 Rm. 1, 13»: Και αυτή η παρατήρηση είναι περιττή, αφού η φράση οὐ θέλω ὑμᾶς ἄγνωεῖν (στην οποία αναφέρεται) «εμπεριέχεται» μαζί με τα επόμενα στο Α' Θεσσαλ. 4, 13 (που ακολουθεί στο υπόμνημα). Η διαφορά θέλω / θέλομεν δεν είναι ουσιαστική για τον προσδιορισμό της πηγής.

166-167 (υπόμν. πηγών): Αντί του «Wi.» (= Wisdom) να γραφεί Sap. (= Sapientia)⁷³. Αλλά και να συμπληρωθεί η παρατήρηση με παραπομπή στο χωρίο Σοφ. 3, 2-3 ἔδοξαν ἐν ὀφθαλμοῖς ἀφρόνων τεθνάναι ... οἱ δὲ εἰσιν ἐν εἰρήνῃ.

168-170: πρβλ. Ιω. Χρυσ. Εἰς τοὺς ἀνδριάντας (= Ad populum Antioch.) ομιλ. ιη' PG 49, 185, 3-2 (ab fine pag.) ἡ κατὰ Θεὸν λύπη πολλὴν ἡμῖν οἴσει τὴν ἡδονήν· Ιω. Δαμ. Ιερά Παράλλ. PG 96, 233 A3-4 τίς οὐκ ἂν ὀδύνης ὑπερφρονήσκειν, ὑπὲρ ἡδονῆς ἀπεράντου; Αλλά και (εξ αντιθέτου): Ιω. Χρυσ. Εἰς τὸν Λάζ. ομιλ. α' PG 48, 979 B4-5 καὶ ἡ μὲν ἡδονὴ πρόσκαιρος, ἡ δὲ ὀδύνη διηνεκὴς· Μάξ. Ομολ. Ἐπορ. θ. Γραφ. 251-252 εὐρίσκων δι' αὐτῆς τῆς πείρας πάσης ἡδονῆς εἶναι πάντως τὴν ὀδύνην διάδοχον.

169. Πρβλ. Ματθ. 19, 29 ἑκατονταπλασίονα καὶ Μάρκ. 10, 30.

170: Να διορθωθεί το «2 Co, 129» σε: 2 Co. 12, 9.

174 συντετριμμένη καρδιά: πρβλ. Ψαλμ. 50, 19.

175: πρβλ. Ματθ. 3, 6· Μάρκ. 1, 5.

188 τὴν πρὸς Θεὸν παρρησίαν: πρβλ. Α' Ιω. 3, 21 παρρησίαν ἔχομεν πρὸς τὸν Θεόν· δοξαστικὸ Αἰνῶν Κυρ. Τυρινῆς Ἐφθασε καιρὸς ... ἡ πρὸς Θεὸν παρρησία τὴν δύναμιν τοῦ συγχωρεῖν ἁμαρτίας: πρβλ. Μάρκ. 2, 7 τίς δύναται ἀφιέναι ἁμαρτίας· τροπ. Ἡ βεβυθισμένη τῇ ἁμαρτίᾳ ... ἔδε ὁ ἔχων ἐξουσίαν συγχωρεῖν ἁμαρτίας (η φράση αυτή έχει παραλειφθεί στα συνήθη έντυπα «Τριῶδια»).

73. Το ίδιο πρέπει να γίνει και στο υπόμνημα πηγών για τη σ. 506. Επίσης, στο υπ. πηγών 68 το Ki. (= Kings) να γίνει Reg(norum).

209 λαίλαψ ἐκ νότου βιαίου: Είναι συχνή η αναφορά σε ισχυρό νότιο άνεμο σε χωρία, όπου περιγράφονται θύελλες, τρικυμίες κ.λπ. Νομίζω ότι στα σχετικά χριστιανικά κείμενα υπάρχει μια «ανάμνηση» από τη Βίβλο: Ἐξοδ. 14, 21 ὑπήγαγεν κύριος τὴν θάλασσαν ἐν ἀνέμῳ νότῳ βιαίῳ ὅλην τὴν νύκτα καὶ ἐποίησεν τὴν θάλασσαν ξηράν, καὶ ἐσχίσθη τὸ ὕδωρ. Επίσης, κάποια ομοιότητα έχει το ὅλο επεισόδιο (209-235) και με το χωρίο των Πράξεων (κεφ. 27, 14 κ.εξ.), όπου ο Παῦλος μεταφέρεται αιχμάλωτος με πλοίο και αυτό πέφτει σε τρικυμία, από την οποία σώζονται ὅλοι οι επιβάτες, σύμφωνα και με την πρόρρηση του Παύλου.

224 τὸν πατέρα τῶν οἰκτιρμῶν: βλ. παρακάτω 444-445.

228 τοῖς σοῖς ἀκολουθοῦντες προστάγμασιν: Ευχή της θ' ώρας (βλ. Ωρολόγιον, ἐκδ. Ρώμης 1876, 97 Δέσποτα Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ... ὁ μακροθυμήσας ... καὶ οὕτω τοῖς σοῖς ἀκολουθοῦντες προστάγμασιν.

230-231 ἐπιγινῶναι σέ καὶ τὸν μονογενῆ σου υἱόν, ὃν ἀπέστειλας ἐπὶ σωτηρίᾳ ἡμῶν, τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν: πρβλ. την αρχιερατική προσευχή του Κυρίου (Ιω. 17, 3) ἵνα γινώσκωσιν σέ τὸν μόνον ἀληθινὸν θεὸν καὶ ὃν ἀπέστειλας Ἰησοῦν Χριστόν.

«232-233 οὕπω - μεγάλη: cf. Μα 8, 26 234-235 Ματ. 8, 27»: Οι δύο παρατηρήσεις πρέπει να γίνουν μία: 233-235 ἐγένετο - αὐτοῦ: Ματ. 8, 26-27.

238-239 δίκην ἀποτινύντες τῆς μαιφονίας, ἣν τῷ λαῷ μου, φησί, διεπράξαντο: Το ρήμα φησί παραπέμπει σε βιβλικό χωρίο· το μοναδικό που φαίνεται να πλησιάζει κάπως είναι το Δ' Μακκ. 9, 9 σὺ δὲ διὰ τὴν ἡμῶν μαιφονίαν αὐτάρκη καρτερήσεις ὑπὸ τῆς θείας δίκης αἰώνιον βάσανον διὰ πυρός.

239-240: Ψαλμ. 105, 30 καὶ ἔστη Φινεες καὶ ἐξιλάσατο, καὶ ἐκόπασεν ἡ θραῦσις.

262-263: Το παλαιότερο σχετικό χωρίο είναι το Κλήμ. Αλεξ. Στρωμ. 2, 1, 3, 3, 2 τὸ ἐν ἀκάνθαις φούμενον ῥόδον· πρβλ. και Γρηγ. Ναζ. Επιστ. 183, 2, 3 ῥόδα ἐξ ἀκανθῶν, ὡς ἡ παροιμία, συλλέγομεν, όπου λέγεται ρητά ότι πρόκειται περί παροιμίας (πρβλ. και τη Νεοελληνική παροιμία ἀπὸ ἀγκάθι βγαίνει ῥόδο).

286-287: Η σύγκριση ζῆν - εὖ ζῆν απαντά για πρώτη φορά στο Πλάτ. Κρίτ. 48b 5-6 οὐ τὸ ζῆν περὶ πλείστου ποιητέον ἀλλὰ τὸ εὖ ζῆν. Ιδιαίτερα συχνή είναι η έκφραση εὖ ζῆν στον Αριστοτέλη (33 φορές). Μετά, βέβαια, γίνεται κοινός τόπος.

304: Από την παραπομπή: «Pr. 24,30; 30,15» να διαγραφεί το «24,30;».

308-310: Για το χωρίο ήδη δὲ κἀν ταῖς ἱστορίαις ἀκούομεν τὴν Αἴαντος ἀσπίδα, παρὰ τῷ Αἴαντι εὐδοκιμοῦσαν καὶ τὴν λεοντὴν Ἑρακλέους παρ' Ἑρακλεῖ, καὶ τὰ ὅπλα τοῦ Ἀχιλλέως παρ' Ἀχιλλεῖ η ἐκδότρια υποθέτει πως ἰσως υπαινίσσεται τα Επιγράμματα της Παλατ. Ανθολ. VII 146 και 147. Είναι, ωστόσο, ἀπίθανο ο αἰσιογράφος να χαρακτηρίζει αὐτά τα Επιγράμματα (που ἄλλωστε δεν ἔχουν ἰδιαίτερη σχέση με το παρόν χωρίο) ως ἱστορίες. Προφανῶς πρέπει να ἀναζητηθεῖ ἡ ἰδέα αὐτή σε ἱστορικά ἢ σε «μυθολογικά» κείμενα. Ἰσως μάλιστα ὁδηγηθοῦμε σε κάποιον χρησιμότερο *terminus post quem* για τὴ χρονολόγηση τοῦ βίου⁷⁴. Μου φαίνεται π.χ. ὅτι σχετικὸ (τοῦλ. ὅσον ἀφορὰ τα περὶ Ἑρακλέους⁷⁵) εἶναι το Μιχ. Ψελλ. Χρονογρ. 4, 27, 1-9 *Impellizzeri Eἶδον τοῦτον κἀγὼ ἤδη μεταπεπλασμένον καὶ τῆς τύχης γινόμενον παίγνιον, καὶ ἦν αὐτῷ οὐδέν τι τῶν ἐπὶ τῆς σκηνῆς προσαρμόζον ἢ σύγκολλον, οὐχ ὁ ἵππος, οὐχ ἡ ἐσθὴς, οὐκ ἄλλο τι τῶν τῆς μεταποιήσεως· ἀλλ' ὥσπερ ἂν εἴ τις πυγμαῖος ὦν Ἑρακλῆς εἶναι βούλοιτο, κἀν πρὸς ἐκεῖνον ἑαυτὸν ἐβέλησσει μετασχηματίσασθαι, ἐλέγχεται μᾶλλον τῷ σχήματι, περιτρεπόμενος μὲν τῇ λεοντῇ, τῷ δὲ ῥοπάλῳ καταπονούμενος, οὕτω δὲ κἀκεῖνῳ πάντα εἰς τούναντίον περιῦστατο.*

315 πρὸς τελείωσιν ἡλικίας σωματικῆς καὶ πνευματικῆς: πρβλ. Εφεσ. 4, 13 εἰς ἄνδρα τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας.

330-331 καὶ ὃς κρατήσας αὐτὸν τῆς χειρὸς ἀνίστησιν: Ἡ διατύπωση εἶναι ἡ ἴδια στὴν Καινὴ Διάθῃκη, σε τρεῖς περιπτώσεις ἀνάστασης νεκροῦ (Μάρκ. 5, 41 = Λουκ. 8, 54· Μάρκ. 9, 27) καὶ στὴν περίπτωση θεραπείας κληήρου ἀσθενούς (Μάρκ. 1, 31).

74. Στὴν εἰσαγωγή τῆς ἡ ἐκδότρια (βλ. σημ. 1, σ. 10) ἀνιχνεύει τὴ χρήση τοῦ ὀρου διάλληλος δεῖξις (που ἀπαντᾷ στο 301 τοῦ κειμένου μας) σε ἄλλους συγγραφείς με τὴν ἐλπίδα να καταλήξει σε κάποιον *terminus post quem*. Οἱ συγγραφείς στοὺς ὁποίους ἐντόπισε τὴν ἐκφραση (Δαμάσκιος, Ἀνδρέας Κρήτης, Ἀρέθας Καίσαρειας) εἶναι οὕτως ἢ ἄλλως ἀρκετὰ πρῶμοι σε σχέση με τὸν Βίο, ὥστε δεν βοηθοῦν περαιτέρω στὴ χρονολόγησή του, ἀλλὰ καὶ δεν ὑπάρχει κριτήριο για να συμπεράνουμε με βεβαιότητα ὅτι ο αἰσιογράφος δανείστηκε τὴν ἐκφραση ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο χρονολογικά ἀπὸ ὅσους τὴ χρησιμοποιοῦν. Εἰς ἄλλου μὴ πρόχειρη ἀναζήτηση στὸν TLG δείχνει ὅτι ἡ ἴδια ἐκφραση ἀπαντᾷ καὶ σε ἄλλους (π.χ. Ἀμῶνιο: 7 φορές· Συριαν. Ὑπόμν. Περί ἰδ. 28, 24· μόνο τὸν 6ο αἰ. 48 φορές, ὅλες σε κείμενα φιλοσόφων· Θ. Στουδ. Επιστ. 370, 21-22 κ.λπ.).

75. Δεν εἶναι ἀπαραίτητο να βρούμε καὶ τα τρία στοιχεῖα (τὴν ἀσπίδα τοῦ Αἴαντα, τὴν λεοντὴν τοῦ Ἑρακλέους καὶ τα ὅπλα τοῦ Ἀχιλλέα) στο ἴδιο κείμενο ἢ καὶ στα ἴδια συμφραζόμενα. Μπορεῖ π.χ. μιλώντας σχετικά με τὸν Ἀχιλλέα ο αἰσιογράφος να υπαινίσσεται (ὡς ἱστορία) τὴν ομηρικὴ ἀφήγηση για τὸν Πάτροκλο που δεν τὸν ὠφέλησε τελικὰ ἡ πανοπλία τοῦ Ἀχιλλέα. Ἀντίστοιχα μπορεῖ να ἔχει ὑπόψη τοῦ κάποιο κείμενο σχετικά με τὴν «τύχη» που εἶχε ἡ ἀσπίδα τοῦ Αἴαντα σε ξένα χέρια.

«335»: να διορθωθεί σε 334-335.

358: πρβλ. Α' Τιμ. 4, 6 *ἐντρέφόμενος τοῖς λόγοις τῆς πίστεως*.

370-1 ὁ ἐκ κοιλίας προεγνωσμένος: πρβλ. Γαλ. 1, 15 ὁ ἀφορίσας με ἐκ κοιλίας μητρός μου· Κριτ. 16, 17 *ναῖφαίος θεοῦ ἐγώ εἰμι ἐκ κοιλίας μητρός μου*· Ησ. 49, 1 ἐκ κοιλίας μητρός μου ἐκάλεσεν τὸ ὄνομά μου.

379 θαύματι τὸ θαῦμα ἐπεβεβαίωσε: πρβλ. θ' εὐθινό δοξαστικό Λέοντος του Στ' Ὡς ἐπ' ἐσχάτων τῶν χρόνων ... καὶ θαύματι θαῦμα βεβαιοῖς. Αυτό μπορεί να θεωρηθεῖ *terminus post quem*, καθώς η ἐκφραση θαύματι θαῦμα βεβαιοῦν δεν απαντᾶ αλλοῦ.

379-381 οὐδὲ ὁ ... Θεὸς ... ἀδοξάστους τοὺς δοξάζοντας αὐτὸν καταλέλοιπεν: πρβλ. Α' Βασ. 2, 30 τοὺς δοξάζοντάς με δοξάσω.

379-380 ὁ τῶν παραδόξων Θεὸς ποιητής: πρβλ. τροπ. Σήμερον ὁ τοῖς νοεροῖς θρόνοις ... ὁ τῶν θαυμασιῶν Θεός.

389-391: βλ. Α' μέρος.

397: Λείπει μιαπραπομπή στον μύθο του Ορφέα, π.χ. Ευριπ. Βάκχ. 562-564.

400-401: Ψαλμ. 67, 36 *θαυμαστός ὁ θεὸς ἐν τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ*.

416-417 διὸ καὶ πολὺ τὸ ὑπεραῖρον τούτους (scil. τὸν Κοσμᾶν καὶ τὸν Ἰωάννην) παρὰ τοῖς κρίνουσιν ὁρθῶς τεθεώρηται: Ἴσως ὁ συγγραφέας υπαινίσσεται τὴν ιδιαίτερα εἰκωμιστικὴ κρίση που διαβάζουμε για τους δύο μελωδούς στο Σουίδα ι 467 οἱ γοῦν ἄσματικοὶ κανόνες Ἰωάννου τε καὶ Κοσμᾶ σύγκρισιν οὐκ ἐδέξαντο οὐδὲ δέξαιντο, μέχρις ἂν ὁ καθ' ἡμᾶς βίος περαιωθῇσεται. Ἀν εἶναι ἔτσι, τότε ἔχουμε ἓνα *terminus post quem* περίπου ἓνα αἰῶνα μεταγενέστερο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μιχαὴλ Συγκέλλου († 846), στὴν ὁποία με ἐπιφύλαξη τοποθετοῦσε τὸν συγγραφέα ὁ J. M. Hoesck⁷⁶. Φυσικὰ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο ἡ παραπάνω κρίση νὰ ἀνήκει (ἀποκλειστικὰ) στὸν ἴδιο τὸν συντάκτη τοῦ Λεξικοῦ.

444-445 καὶ Κοσμᾶς, ὁ νέος Μωσῆς, ... τῷ πατρὶ τῶν οἰκτιρμῶν διελέγετο: Για τὴ φράση τῷ πατρὶ τῶν οἰκτιρμῶν ὀρθὰ ἡ ἐκδότρια παραπέμπει στὸ Β' Κορ. 1, 3 ὁ πατὴρ τῶν οἰκτιρμῶν (βλ. καὶ 224). Ἴσως ὁμῶς δὲν θὰ ἦταν περιττὸ νὰ υπενθυμίσουμε ὅτι τὴ φράση πατὴρ οἰκτιρμῶν τὴν ἔχει χρησιμοποιοῦν καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κοσμᾶς στὸν Κανόνα τοῦ γιὰ τὰ Χριστοῦγεννα: ὠδὴ ε', εἰρμ. Θεὸς ὦν εἰρήνης, πατὴρ οἰκτιρμῶν.

471 ἡ δέησις ὑμῶν εἰσῆλθεν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ: πρβλ. Ψαλμ. 87, 3 εἰσελθέτω ἐνώπιόν σου ἡ προσευχή μου, κλῖνον τὸ οὖς σου εἰς τὴν δέησίν μου· Λουκ. α' 13 εἰσηκούσθη ἡ δέησίς σου· Ψαλμ. 118, 169 Ἐγγισάτω ἡ δέησίς μου ἐνώπιόν σου, κύριε· Ιακ. 5, 4 αἱ βοαὶ τῶν θερισάντων εἰς τὰ ὠτα κυρίου Σαβαώθ εἰσεληλυθάν.

480: Η σχετική παρατήρηση στην έκδοση έχει κατά λάθος «συγχωνευτεί» με το κριτικό υπόμνημα.

«485»: να γραφεί: 485-486 (πρβλ. μέρος Α', παρατήρηση για το 483-486).

487 κ.εξ.: Η «ιστορία» για τον πάπα Γρηγόριο Διάλογο που προσευχήθηκε για την συγχώρηση του (νεκρού) αυτοκράτορα Τραϊανού είναι γνωστή, σύμφωνα με τον βιογράφο (βλ. 494), παρὰ πολλοῖς τῶν ἱστορικῶν. Στο υπόμνημα πηγών η εκδότρια παραπέμπει στο «Δετοράκη, Κοσμάς ὁ Μελωδός σ. 53»⁷⁷. Μια πρόχειρη αναζήτηση (του ονόματος «Γρηγόριος Διάλογος») στον TLG-E έδειξε ότι την «ιστορία» αυτή διηγείται και ο Μιχαήλ Γλυκάς, και μάλιστα η αφήγησή του παρουσιάζει ομοιότητες με την παρούσα: Χρον. 446,20-447,10 Bekker οὗτος καὶ τὰς ἐν τῇ προεσβυτέρᾳ Ῥώμῃ γεφύρας ἐποίησεν, ὧν ἕνεκα καὶ σωτηρίας ἔτυχεν, εἰ καὶ ἐν ἀσεβείᾳ τὸν βίον κατέλυσεν. ὁ δὲ καὶ παράδοξον. ὁ γὰρ Διάλογος μέγας Γρηγόριος, ὁ τῆς τοιαύτης Ῥώμης χρηματίσας ἐπίσκοπος, ἀνὰ τὴν λιθίνην πορείαν γενόμενος, ἦν ὁ Τραϊανὸς οὗτος ὠκοδόμησεν, εὐχὴν κραταίαν, ὡς ὁ θειότατος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἀφηγούμενος εὖρηται, πρὸς τὸν φιλόφυχον κύριον ὑπὲρ συγχωρήσεως ἁμαρτιῶν τοῦ τοιοῦτου βασιλέως πεποίηκε. καὶ ὡς αὐτίκα φωνῆς θεόθεν ἐνεχθείσης αὐτῷ ἐπακήκοε τάδε φησάσης· Τῆς εὐχῆς ὑπήκουσα, καὶ τῷ Τραϊανῷ συγγνώμην δίδωμι. σὺ δὲ μηκέτι προσθῆς ὑπὲρ ἀσεβῶν εὐχὰς προσενέγκαι μοι. Παραπέμπει δε το κείμενο του Γλυκά με τη σειρά του στον «Ιωάννη τον Δαμασκηνό»: Περί τῶν ἐν πίστει κεκοιμημένων, ὅπως αἱ ὑπὲρ αὐτῶν γινόμεναι λειτουργίαι καὶ εὐποιῖαι τούτους ὀνίνησιν PG 95, 261D κ.εξ.⁷⁸. Παρὰ την «πληροφο-

77. Ο Θ. Δετοράκης, ο οποίος στην έκδοση της Vita Barb. σελ. 458 σημείωνε για το χωρίο αυτό «ἄγνωστον πόθεν ἀντλεῖ», στη μονογραφία του για τον Κοσμά (ό.π. σημ. 17) παραπέμπει σε αρχαίο Βίο του Γρηγορίου.

78. Η γνησιότητα του κειμένου αυτού συζητείται και αμφισβητείται (χωρίς να απορρίπτεται κατηγορηματικά) από τον P. Mich. Lequien (PG 95, 245-246). Ο J. M. Hoeck (Stand und Aufgaben ..., ό.π. σημ. 76, σ. 39-40) το αποδίδει στον Μιχαήλ Σύγκελλο (†846). Το προοίμιο του έργου αυτού παρουσιάζει κάποια ομοιότητα με το προοίμιο της Vita Athen. Και στα δύο κείμενα παραλληλίζεται η ανάγκη των ανθρώπων για υλική τροφή με την πνευματική πείνα και δίψα. Παραθέτω την αρχή της πραγματείας: PG 95, 252, B4-C6: Τὰ τῶν βρωμάτων ἡδέα καὶ τίμια προτιθέμενα πολλάκις, οὐ μόνον τοὺς πεινῶντας εἰς βρῶσιν ἔλκουσιν, ἀλλ' ἐνίοτε καὶ τοὺς ἤδη κεκορεσμένους προσερεθίζουν· ὥσπερ καὶ τῶν πομάτων τὰ λίαν ἡδύποτα καὶ εὐώδη, οὐ τοὺς διψῶντας μόνον, ἀλλὰ μὴν καὶ τοὺς ἔμπαλιν πρὸς μετάληψιν θέλγουσιν ... Οὐκοῦν καὶ ὑμᾶς, ὧ τιμιώτατα τῆς Ἐκκλησίας ἐκλόγια, ἱερεῖς

ρία» του βιογράφου ότι η «ιστορία» αυτή παραδίδεται από πολλούς ιστορικούς, δεν ανευρέθησαν άλλα ιστορικά κείμενα, τα οποία να την αναφέρουν. Μήπως αυτό είναι ένδειξη ότι η Vita πρέπει να χρονολογηθεί μετά και από τον Γλυκά; Ή τα ιστορικά κείμενα για τα οποία μιλάει ο βιογράφος πρέπει να θεωρούνται μεταξύ των απωλεσθέντων κατά τους «σκοτεινούς αιώνες»;

519-520: Η παραπομπή στο Λουκ. 14, 27 περιττεύει, αφού το κείμενο της Vita είναι σαφώς «παρμένο» από το Ματθ. 10, 38 (που επίσης δίνεται στο υπόμνημα).

522-523: πρβλ. Ιω. Δαμ. (;) Βαρλ. και Ιωάσ. 254, 28-30 τῷ κοσμοκράτορι καθυπουργοῦντας τῶν κάτω συρομένων, ἐν ἡδοναῖς τε καὶ ἐπιθυμίαις πονηραῖς τὸν βίον δαπανῶντας (κ.ά.).

533-534: βλ. μέρος Α'.

536-537 αἱ μέχρι περάτων διηγήσασαι σάλπιγγες, τοῦ παρακλήτου τὰ ὅργανα: πρβλ. τροπ. (Τριῶν Ιεραρχῶν: Λ' Ιαν.) Τὰ τοῦ Πνεύματος ὅργανα, ἀληθείας τῆς σάλπιγγας και ἄλλο Τὰ τῆς χάριτος ὅργανα, τὰς κιθάρας τοῦ Πνεύματος, τὰς εὐσήμεους σάλπιγγας τοῦ κηρύγματος, τὰς φοβερὸν καὶ ἐξάκουστον ἐξ ὕψους ἡχοῦσας βροντάς. Αἰσιοσημείωτο εἶναι ὅτι και οἱ Τρεῖς Ιεράρχες παρομοιάζονται στην υμνογραφία με τους ποταμούς που ποτίζουν την Εδέμ (Γέν. 2, 10· πρβλ. τροπ. Τῆς Τριάδος οἱ πρόμαχοι ... οἱ ἐξ Ἐδέμ ἀναβλύζοντες ... ποταμοί), παρομοίωση που χρησιμοποιοῖ και ο βιογράφος για τους αγίους Κοσμά και Ιωάννη (βλ. 608-609). Πρβλ. και Νικηφ. Γρηγ. Ιστ. 1, 511, 5 Schopen - Bekker τοὺς θεῖους πατέρας ἐκείνους, τὰ τοῦ πνεύματος ὅργανα.

544 ὅς καὶ ἐκ λίθων δύνανται τέκνα ἐγεῖραι τῷ Ἀβραάμ: Στο υπόμν. πηγὼν σημειώνεται: «τέκνα - Ἀβραάμ: *allusio ad Septuag.*». Δεν πρόκειται ὅμως για χωρίο των Εβδομήκοντα, ἀλλὰ για χωρίο της Καινῆς Διαθήκης: Ματθ. 3, 9 και Λουκ. 3, 8, και μάλιστα ολόκληρη η φράση ἐκ λίθων - Ἀβραάμ αποτελεί το παράθεμα.

545: Η φράση θυμίζει τη (θρυλική) απάντηση της Κασσίας στον αυτοκράτορα Θεόφιλο και η εκδότρια παραπέμπει «e(xempli) g(ratia)» σε αρκετούς συγγραφείς που διηγούνται την «ιστορία» αυτή. Στο τέλος της σειράς αυτών των παραπομπών σημειώνει και «Joh. Chrys. in annunt. PG 50, 795,15 sqq.». Η αναφορά της φράσης στο ἔργο αυτό δεν σχετίζεται βέβαια με την Κασσία, ἀλλὰ και το ἔργο δεν ἀνήκει στα γνήσια του Χρυσόστομου.

καὶ Πατέρες, ἀδελφοὶ καὶ μητέρες καὶ τέκνα φίλτατα, οὐ τῶν θείων λογίων λιμός, οὔτε τις διῆφα τῶν ἱερῶν μαθημάτων, οὐτ' αὐτὴν πενία γνώσεως τῆς ἐνθέου, ἐπὶ τὸν νῦν ἐκτεθέντα λόγον προσεπικλίνειν, ἀλλ' ἔφεσις ὄντως θεοχαριτώτατος προσάγουσα ὑμᾶς ἐκ δυνάμεως εἰς δύναμιν, καὶ ἐκ χαρίτων εἰς χάριτας, καὶ ἐκ μνήμης εἰς ἀνάμνησιν.

570 σκυτοτόμον ῥήτορα: Ο χαρακτηρισμός θα ταίριαζε στον Παύλο (μολονότι στο Πράξ. 18, 3 αναφέρεται ως σκηνοποιός), πρβλ. και Θεοδ. Στουδ. επίγρ. 19, 1-2, όπου ο ποιητής εγκωμιάζει την τέχνη των σκοιτών (= σκυτών, υποδηματοποιών), διότι αυτήν εξασκούσε (όπως λέει) και ο Παύλος. Ωστόσο, φαίνεται πως ο αγιογράφος μιλάει για προσωπικότητες που διέπρεψαν μετά την ανάπτυξη της υμνογραφίας που έλαβε χώρα με τους βιογραφουμένους αγίους. Άλλωστε, δεν είναι σαφές αν οι χαρακτηρισμοί σκυτοτόμον, χαλκοτύπον, βάνουσον, γραῦν αναφέρονται σε συγκεκριμένα πρόσωπα ή έχουν απλώς στόχο να δείξουν την πνευματική πρόοδο που επακολούθησε στους κόλπους της Εκκλησίας.

592 πλήρη χάριτος και ἀληθείας: Ιω. 1, 14. Η συνέχεια του χωρίου και πνεύματος ἁγίου ἀνάπλεα παραπέμπει στο Πράξ. 6, 5 πλήρη πίστεως και πνεύματος ἁγίου.

595-596 οὐ κατ' ἐπίγνωσιν: Ρωμ. 10, 2.

623: βλ. μέρος Α', σχετικά με το 621-625.

«626-627 κατέχουσιν - σκοτόμαιναν: cf. Anthol. Pal». 13,12; Or. Sib. 5,479; Greg. Naz. or. 5,31 ...; ib. or. 21,12 ...»: Η ακρίβεια θα απαιτούσε Or. Sib. 5,480 (αντί του 5,479), αλλά και αυτή και οι άλλες παραπομπές αφορούν μόνο τη λ. σκοτόμαινα και είναι περιττές. Μόνο η παραπομπή Greg. Naz. or. 5,31 (PG 35,704B) πρέπει να παραμείνει: τὴν νῦν σκοτόμενην λύσας.

626: πρβλ. Φίλ. Πρεσβ. προς Γάιον 319,1-2 Cohn - Reiter ὑφηγητῇ τοιούτῳ τῆς εὐσεβείας χρησαμένη· Κυρίλλ. Αλεξ. Εἰς το κ. Λουκ. PG 72, 933B 4-5 τὸν πάσης εὐσεβείας καθηγητὴν καὶ διδάσκαλον. Η έκφραση τῆς εὐσεβείας ὑφηγητῆς ἢ καθηγητῆς είναι πάντως αρκετά συχνή.

639: Για πρώτη φορά η έκφραση βόθρος ἀπωλείας απαντά στον Ψευδο-Ιππόλυτο Περί της συντελ. του κόσμου 26, 5· στη συνέχεια είναι συχνή στους χριστιανούς συγγραφείς.

677 περιζῶσαι σεαυτὸν ὡς μαχητῆς: πρβλ. Εφεσ. 6, 14 στήτε οὖν περιζώσάμενοι τὴν ὁσφὺν ὑμῶν.

692 καὶ ὁ ἄκμων τῇ σφύρᾳ ὑπέκειτο καὶ τῷ πυρὶ ὁ ἀδάμας

Οι «παρομοιώσεις» είναι συνήθεις. Συνδυασμένες τις βρίσκουμε στο Ωριγέν. Αποσπ. εις τον Ιερεμ. 30, 9-12 καὶ ἐφεστῆκη γοῦν ὁ διάβολος ἡ σφύρα, καὶ ὑποκείμενος ἦ δράκων ὥσπερ ἄκμων ἀνήλατος, οὐδὲν ὁ ἐν τῇ χειρὶ κυρίου καὶ ὑπὸ τὴν σκέπην αὐτοῦ ἀδάμας πείσεται.

693 χρυσοῦ ... τηλαυγέστερος: πρβλ. τροπ. (ΙΓ' Νοεμβρ.) Χρυσοῦ τηλαυγέστερον τὰ ἱερά σου διδάγματα.

740 ὁ δὲ τῆς ὑπομονῆς στύλος: πρβλ. τροπ. (Α' Σεπτ.) Ὑπομονῆς στύλος γέγονας.

765-766 ἄγγελος εὐθέως αὐτὸν ἀναλαβὼν κατὰ τὸν Ἀμβρακούμ: Με α-φορμή την αναφορά στην «αρπαγή» του προφήτη Αββακούμ υπό αγγέλου περιμένει κανείς μια παραπομπή στο Βηλ και Δράκων 36, η οποία όμως απουσιάζει από το υπόμνημα πηγών.

786: πρβλ. Ιακ. 2, 18 *κἀγὼ σοι δεῖξω ἐκ τῶν ἔργων μου τὴν πίστιν.*

798: Η έκφραση ἀπέρρηξε τὴν ψυχὴν απαντά για πρώτη φορά στον Κλ. Αιλιανό (2ο αι. μ.Χ.). Από τον 6ο αι. και εξής χρησιμοποιείται συχνά από τους ιστορικούς, πάντοτε για να δηλωθεῖ ὁ «ἀθλιος» θάνατος κάποιου προσώπου ασεβούς ἢ εχθρικοῦ.

801 κ.εξ.: Ολόκληρη ἡ διήγηση σχετικά με τὴν ἀνάσταση του υιοῦ της χήρας ἔχει ὡς πρῶτοτυπο τὸ χωρίο του Λουκά 7, 12-15 (στο οποίο ἔμμεσα παραπέμπει ὁ ἀγιογράφος με τὰ λόγια 816-817 ὡς πάλαι τὸν τῆς χήρας υἱὸν ἐξανέστησας): ὡς δὲ ἡγγισεν τῇ πύλῃ τῆς πόλεως, καὶ ἰδοὺ ἐξεκομίζετο τεθνηκῶς μονογενὴς υἱὸς τῇ μητρὶ αὐτοῦ, καὶ αὐτὴ ἦν χήρα, καὶ ὄχλος τῆς πόλεως ἱκανὸς ἦν σὺν αὐτῇ. καὶ ἰδὼν αὐτὴν ὁ κύριος ἐσπλαγχνίσθη ἐπ' αὐτῇ καὶ εἶπεν αὐτῇ. Μὴ κλαῖε. καὶ προσελθὼν ἥψατο τῆς σοροῦ, οἱ δὲ βαστάζοντες ἔστησαν, καὶ εἶπεν, Νεανίσκε, σοὶ λέγω, ἐγέρθητι καὶ ἀνεκάθισεν ὁ νεκρὸς καὶ ἤρξατο λαλεῖν, καὶ ἔδωκεν αὐτὸν τῇ μητρὶ αὐτοῦ.

805-806: Μάλλον κοινὸς τόπος, πρβλ. π.χ. Ηλιοδώρ. Αἰθιοπ. 1, 13, 1, 4 τοῦ γήρωος τοῦμοῦ βακτηρίαν· Γρηγ. Νύσσ. Περί θεότ. Υιοῦ καὶ Πνεύμ. PG 46, 569 C1 οὗτος ἡ βακτηρία τοῦ γήρωος (ὅπου ἡ Σάρα θρηνεῖ για τον Ισαάκ που πρόκειται να θυσιαστεί) κ.ά.

816-817: Αντί «Luc. 7,11» γράφε: Luc. 7,11sq. Βλ. καὶ παραπάνω 801 κ.εξ.

827-828 ἐμφαίνουσα τὸ ἐνοικῆσαι ἐν αὐτῷ τὸν Θεὸν καὶ ἐμπεριπατῆσαι καὶ μονῇν παρ' αὐτῷ ποιήσασθαι: Στο υπόμνημα πηγῶν σημειώνεται: «τὸ - ποιήσασθαι: cf. 2 Co. 6,16». Αυτό πρέπει να διορθωθεῖ σε: ἐνοικῆσαι - ἐμπεριπατῆσαι: cf. 2 Co. 6,16. Η υπόλοιπη φράση εἶναι παραλλαγμένο παράθεμα ἀπὸ το Ιω. 14, 23 καὶ μονῇν παρ' αὐτῷ ποιησόμεθα.

839-840: Πρβλ. Δίων. Χρυσ. Λόγ. 6 (Διογ.), 21, 4 - 22, 2 ἔλεγε δὲ διὰ τὴν μαλακίαν τοὺς ἀνθρώπους ἀθλιώτερον ζῆν τῶν θηρίων. ἐκεῖνα γὰρ ὕδατι μὲν ποτῷ χρώμενα, τροφῇ δὲ βοτάνῃ, τὰ πολλὰ δὲ αὐτῶν γυμνὰ ὄντα δι' ἔτους· πρβλ. καὶ Ιω. Χρυσ. Περί παρθενίας 79, 17-19 Musurillo - Grillet

ἀντὶ μὲν στέγης εἶχον τὸν οὐρανόν, ἀντὶ δὲ κλίνης τὴν γῆν, ἀντὶ δὲ τραπέζης τὴν ἐρημίαν· Κλ. Αἰλιαν. Πουκ. Ιστ. 13, 1, 51-55 ἦν δὲ ἄρα τῇ Ἀττаланτῇ στρωμνὴ μὲν αἱ δοραὶ τῶν τεθηραμένων, τροφὴ δὲ τὰ τούτων κρέα, ποτὸν δὲ τὸ ὕδωρ. στολὴν δὲ ἤσθητο ἀπράγμονα καὶ τοιαύτην, οἶαν μὴ ἀπάδειν τῆς Ἀρτέμιδος.

841: Το ρῆμα συγκακοπαθῆσαι ἀπαντὰ γιὰ πρώτη φορά στο Β΄ Τιμ. 1, 8 (ίσως και στο 2, 3), χωρὶο το οποίο ίσως εἶχε στην περίπτωση αὐτὴ στο νοῦ του ο συγγραφέας. Μετά εἶναι σχετικά συχνό.

910-911: Θα ἦταν χρήσιμο να σημειωθεί στο υπόμνημα ὅτι του ἰδίου ευαγγελικοῦ χωρίου (Ματ. 17, 20) μνεῖα γίνεται και στο 222-223.

926-927 ἐκ τοῦ νοητοῦ δράκοντος ἐκταράξει αἰτησαμένου σε: πρβλ. Λουκ. 22, 31 Σίμων ... ὁ σατανᾶς ἐξητήσατο ὑμᾶς τοῦ σινιάσαι ὡς τὸν σῖτον (βλ. και παραπάνω 131).

939-940: Περισσότερη συνάφεια παρουσιάζει το χωρίο με το Λουκ. 6, 28 προσεύχεσθε περὶ τῶν ἐπηρεαζόντων ὑμᾶς παρὰ με το Α΄ Πέτρ. 3, 16.

942-943: Η παραπομπή στο Κριτ. 6,25. 28 αφορά μόνο στην ἐκφραση ὁ μόσχος ὁ σιτευτός και εἶναι στην περίπτωση αὐτὴ δευτερεύουσα σε σχέση με τη Λουκ. 15, 23 (η οποία θα ἐπρεπε επομένως να προηγείται).

948 τοὺς ἐν ὕψει περιπατοῦντας: Ο βιογράφος πρέπει να ἔχει παρανοήσει ἢ συμφύρει στη μνήμη του τον ψαλμικό στίχο (Ψαλμ. 11, 9) κύκλω οἱ ἀσεβεῖς περιπατοῦσι· κατὰ τὸ ὕψος σου ἐπολυώρησας τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων. Ὁμοῖα διατύπωση και στη Vita Chalc. 293, 17-18.

950-951: Πρβλ. Ψαλμ. 50, 19 καρδίαν συντετριμμένην καὶ τεταπεινωμένην.

957: Το ρῆμα διεπρίοντο παραπέμπει στα Πράξ. 5, 33 και 7, 54, ὅπου ἐπίσης οι ἀντίδικοι των Αποστόλων στη μία περίπτωση, του ἀρχιδιακόνου Στεφάνου στη δεύτερη, διεπρίοντο, δηλ. τους «έτρωγε» η ζήλεια καθὼς ἀκούγαν και ἐβλεπαν τον ἀνθρωπο που φθονούσαν να κηρύττει και να δοξάζεται.

961-962: Πρβλ. μάλλον το Λουκ. 16, 19 Ἄνθρωπος δέ τις ἦν πλούσιος, καὶ ἐνεδιδύσκετο πορφύραν καὶ βύσσον, ἐνὼ το χωρίο στο οποίο παραπέμπει η ἐκδότρια εἶναι ἀπλῶς ἓνα ἀπὸ τα αρκετὰ χωρία της Παλαιᾶς Διαθήκης, ὅπου ἀναφέρονται μαζί πορφύρα και βύσσος.

980-981 ἄγγελος δὲ πάντως ἦν τοῦ Κυρίου κατὰ τὸν Δαυὶδ ὁ καταδιώκων αὐτούς: Μολονότι ὁ συγγραφέας «παραπέμπει» ρητά στην πηγή του, ἀπὸ το ὑπόμνημα πηγῶν ἀπουσιάζει το Ψαλμ. 34, 6 καὶ ἄγγελος κυρίου καταδιώκων αὐτούς.

984-985: Σχετικά με το τῶν ὁδόντων ἢ συντριβή, ἡ παραπομπή στην ἐκφραση ὁ κλαυθμὸς καὶ ὁ βρυγμὸς τῶν ὁδόντων (Ματθ. *passim*) θὰ ἦταν πιο οὐσιαστική ἀπὸ την Ψαλμ. 57, 6 (το χωρίο αὐτὸ πλησιάζει ἀπλῶς λεκτικά, δὲν ἔχει ὅμως καμμία νοηματική συνάφεια με το παρόν). Επιπλέον, ἡ ἐκφραση που ἀνέφερα ἀντιστοιχεῖ σε ολόκληρη τὴ φράση 984-985 ὁ κωκυτὸς αὐτῶν καὶ τῶν ὁδόντων ἢ συντριβή.

990-992: Στο ὑπόμνημα πηγῶν πρέπει νὰ διορθωθεῖ ἡ παραπομπή «Ps. 10 (11),7» σε Ps. 10 (11),6.

1010: Πρβλ. Ματθ. 8,17 αὐτὸς τὰς ἀσθενείας ἡμῶν ἔλαβεν καὶ τὰς νόσους ἐβάστασεν.

Ἡ φράση ἡ ἡμετέρα ἀσθένεια ὑπάρχει ἤδη στον Ἀριστοτέλη, γίνεται ὅμως κοινὸς τόπος στους χριστιανούς συγγραφείς. Πρβλ. καὶ παραπάνω 72-73.

1011: Πρβλ. Πράξ. 10, 38 διήλθεν εὐεργετῶν καὶ ἰώμενος.

1019 διὰ τὸ δοξάσαι τοὺς ἁγίους αὐτοῦ: πρβλ. τροπ. μαρτυρικό β' ἤχου Ὁ φαιδρύνας τοὺς ἁγίους σου ὑπὲρ χρυσὸν καὶ δοξάσας τοὺς ὁσίους σου.

1067-1068: Φιλιππ. 2, 16 οὐδὲ εἰς κενὸν ἐκοπίασα.

1107-1108 τοὺς ... ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ ... κύκλῳ διάρας: πρβλ. Ησ. 49, 18 (= 60, 4) ἄρον κύκλῳ τοὺς ὀφθαλμοὺς σου· ἀλλὰ καὶ τον κανόνα του Ιω. Δαμ. εἰς το Πάσχα, ὡδὴ ἡ, τροπ. β' Ἄρον κύκλῳ τοὺς ὀφθαλμοὺς σου, Σιών.

1109-1110 οὗτος ὁ τόπος ... ἡ ἀνάπαυσις· ἐνθάδε κατοικήσω: πρβλ. Ψαλμ. 131, 14 Αὕτη ἡ κατάπαυσις μου εἰς αἰῶνα αἰῶνος, ὧδε κατοικήσω, ὅτι ἡρετισάμην αὐτήν.

1116 ἐνταῦθα ἀποδιδόναι ὀφείλεις τὸν χοῦν τῷ χοῖ: Ιω. Δαμ. (;) Βαρλ. καὶ Ιωάσ. 584, 2-3 σὲ μὲν δεῖ καλῶσαι μου τὸ σῶμα τῇ γῇ καὶ τὸν χοῦν ἀποδοῦναι τῷ χοῖ. Εἶναι αξιοσημείωτο ὅτι ἡ διατύπωση αὕτη (σύμφωνα με τον TLG-E) δὲν ἀπαντᾷ παρά μόνο στο χωρίο αὐτό. Ὅπωςδήποτε ἡ χρῆση τῆς στη βιογραφία του Κοσμά (καὶ του Ιωάννη) δὲν εἶναι τυχαία.

1120 ὁ ἐπίγειος ἄγγελος καὶ οὐράνιος ἄνθρωπος: πρβλ. τροπ. (Α' Σεπτ.) Ὅσιε πάτερ, καλὴν ἐφεῦρες κλίμακα ... οὐράνιε ἄνθρωπε, ἐπίγειε ἄγγελε.

1126-1129: Το επίγραμμα (εδώ πεντάστιχο σε δωδεκασύλλαβους, αλλά και ορθούς από άποψη προσωδίας ιάμβους) έχει δημοσιευθεί ως εξάστιχο (με παραλλαγές) από τον Α. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, *Ανάλ. Ιεροσ. Σταχυολογίας* IV 301 (στην έκδοση της Vita Chalc.) και από τον Σπ. Λάμπρο, *Ν. Ελληνομν.* 12 (1915) 238⁷⁹.

Γ'. Αξιοσημείωτες λέξεις

Σημειώνω εδώ με αλφαβητική σειρά λέξεις που θα έπρεπε να συμπεριληφθούν στον πίνακα που κατάρτισε η εκδότρια (ό.π. σημ. 1, σ. 13), είτε ως σπάνιες - μεταγενέστερες είτε ως «άπαξ λεγόμενα». Για τη διερεύνησή τους βασίστηκα στον TLG-E.

ἀδρανέστερος (833): Ο συγκριτικός βαθμός δεν απαντά πριν από τον 1ο αι. μ.Χ. (Πλούταρχο).

αἰωνίζω (143): Απαντά για πρώτη φορά στον Ηρωδιανό (;) Επιμερισμοί 26, 10.

ἀνάποσις (305): Δεν περιέχεται στο LS - ελλ. μτφρ. Ίσως η αρχαιότερη χρήση της είναι στον μαθηματικό Κλ. Πτολεμαίο (2ο αι. μ.Χ.).

ἀνομολογέω (927): Στο LS - ελλ. μτφρ. σημειώνεται ότι οι δόκιμοι συγγραφείς χρησιμοποιούν τους μέσους τύπους του ρήματος (βλ. και Α' μέρος).

ἀντιμέτρῃσις (137): Η λέξη απαντά για πρώτη φορά στον Γρηγόριο Νύσσης (4ο αι.).

ἀπόλλω: *ἀπόλλειν* (153) και *ἀπόλλομεν* (155): Για το ρήμα *ἀπόλλω* το LS - ελλ. μτφρ. σημειώνει: βυζαντινός τύπος του *ἀπόλλυμι*.

ἀπόφυξις (1125): Η σημασία θάνατος (που απαιτείται εδώ) δεν αναφέρεται στο LS - ελλ. μτφρ., όπου δίνεται μόνο μία παραπομπή στον Θεόφραστο (με την ερμηνεία *αναθυμιάσις*). Η λ. απαντά και στα Ιπποκρατικά κείμενα με άλλη σημασία.

ἀποχαρίζομαι (198): Σπάνια λέξη και μάλλον «βυζαντινή» (στο LS - ελλ. μτφρ. δίνονται μόνο δύο παραδείγματα, το ένα, μάλιστα, ανήκει στον Ευστάθιο).

ἀπροστάτευτος (815): Η παλαιότερη μαρτυρία στον Κλ. Αιλιανό (2ο αι. μ.Χ.).

ἄρδεια (695): Η παλαιότερη χρήση της λέξης στον Στράβωνα (1ο αι. π.Χ.).

βικάριος (956-957): Η λ. απαντά από τον 4ο αι. μ.Χ. και εξής.

79. Την τελευταία παραπομπή οφείλω στον συνάδελφο Ι. Βάσση (Ρέθυμνο), τον οποίο και ευχαριστώ θερμά.

- δέχομαι (1096): Παθητική διάθεση του ρήματος (που απαιτείται εδώ⁸⁰) αναφέρεται στο LS - ελλ. μτφρ. μόνο για τον α' παθ. αόριστο *έδέχθην*. *διαϊωνίζω* (169): το ρήμα απαντά για πρώτη φορά στον Φίλωνα τον Ιουδαίο (*passim*) (1ο αι. π.Χ.) (Η εκδότρια παραπέμπει σχετικά με τη λέξη μεταξύ άλλων στον Φίλωνα στο υπόμνημα πηγών).
- διάρπαγμα (78): Απαντά συνολικά τέσσερις μόνο φορές, για πρώτη φορά στον Μ. Βασίλειο (4ο αι.).
- διερμηνεία (746): Η λ. απαντά μόλις από τον 4ο αι. μ.Χ., και μάλιστα μόνο τρεις φορές συνολικά.
- διόραμα (1072-1073): Αν πιστέψουμε τον TLG-E, πρόκειται για *άπαξ* λεγόμενο.
- διόρνυμι (*διόρωρε* 210): Σχετικά με τον παραδεδομένο τύπο βλ. και παραπάνω τη σχετική παρατήρηση. Η λ. ανήκει στις σπάνιες (ένα μόνο παράδειγμα στο LS - ελλ. μτφρ., για το μέσο ρήμα και με σημασία παθητική και διαφορετική από αυτή που έχει στο κείμενό μας).
- διώρυξ (1114): βλ. μέρος Α'.
- έγκαταγράφομαι (89): Και το ρήμα είναι μεταγενέστερο (πρώτη φορά στον Κλ. Αιλιανό, 2ο αι.), αλλά και η σημασία του εδώ ασυνήθιστη: *έγκαταγράφομαι* (εδώ) = *συγγράφω* ή *καταγράφω* (ενώ η συνήθης σημασία είναι *συγκαταλέγομαι*).
- έγκυλινδέομαι (329, 460): Το ρήμα συναντάται (μ' αυτήν τη μορφή) για πρώτη φορά τον 4ο αι. μ.Χ. (Επιφάνιο, Ιω. Χρυσόστομο κλπ.), ενώ στον Ωριγένη (2ο αι.) απαντά ο (επίσης αξιοσημείωτος) μέσος τύπος *έγκυλινδόμενον*.
- έκβρασμα (861): Η λ. απαντά μία φορά (για πρώτη φορά) τον 1ο αι. μ.Χ. (στον Διοσκορίδη) και συχνότερα στους κατοπινούς αιώνες.
- έκδουλεύω (837): Μαρτυρείται για πρώτη φορά στο Βαρλαάμ και Ιωάσαφ (8ο αι.;).
- έκμειλιξις (669): Δύο μόνο (και δη πολύ μεταγενέστερες) μαρτυρίες για τη λέξη βρίσκουμε στον TLG: στον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης (12ο αι.) και στον Γεώργιο Παχυμέρη (13ο αι.).
- έμμελος (875): Η λέξη απαντά μόνο στα Λεξικά (Φώτιος, Σούδα, *Segue-riana*) στο λήμμα *ρύθμος*, και στα Σχόλια στον Λουκιανό, πρόκειται δε και στις τέσσερις περιπτώσεις για το ίδιο χωρίο.
- ένδυναμος (618): Για το επίθετο δίνονται στο LS - ελλ. μτφρ. μόνο παραδείγματα από τη βυζαντινή εποχή (και ένα του γραμματικού Φρυνί-

80. Η έννοια του δέχεται (= γίνεται δεκτός) στο κείμενό μας επιβεβαιώνεται και από τα αντίστοιχα χωρία της *Vita Barb.* (726) *υποδέχεται* (επίσης με παθητική σημασία) και *Vita Chalc.* (300, 10-11) *μετὰ πολλῆς χαρᾶς ἐδέξαντο τὸν μακάριον εἰς τὴν μονὴν αὐτῶν*.

χου, 2ο. αι. μ.Χ.). Απαντά, πάντως, και τον 1ο αι. μ.Χ. (στον Θεσσαλό από τις Τράλλεις).

ἐνήδονος (146): Το επίθετο απαντά μόλις από τον 4ο αι. μ. Χ. (Ηφαιστ. Αποτελεσματικά 26, 6· τα λίγα παραδείγματα του LS - ελλ. μτφρ. προέρχονται από κείμενα βυζαντινά), ενώ για το επίρρημα ἐνήδονως υπάρχει μία μόνο (παλαιότερη) μαρτυρία, τον 1ο αι. μ.Χ.

ἐνθάδιος (688 και 690): Η λέξη είναι αρκετά σπάνια και πάντως μεταγενέστερη⁸¹. Σύμφωνα με τον TLG-E απαντά μόλις στον Ηρωδιανό (1x) και στον Ησύχιο (2x), ενώ στον Κωνσταντίνο τον Πορφυρογέννητο απαντά (4x) μόνο το ουδέτερο ἐνθάδια⁸².

ἐξαφανίζομαι (615-616) βλ. στο Α' μέρος 611-616.

ἐπιδέομαι (449): Η σημασία δέομαι, ἱκετεύω, με την οποία χρησιμοποιείται εδώ το ρήμα, δεν σημειώνεται στο LS - ελλ. μτφρ.

ἐπόχησις (908-909): Στο LS - ελλ. μτφρ. σημειώνεται μόνο ένα παράδειγμα (Ιάμβλιχος, 3ο-4ο αι. μ.Χ.). Δεν ανευρέθησαν άλλες μαρτυρίες στον TLG-E.

ἐπωδυνότερος (831): Συγκριτικό ἐπωδυνότερος δεν απαντά αλλού. Αντίθετα, μαρτυρείται δύο φορές (στον Ιπποκράτη και στον Γαληνό: πρόκειται για το ίδιο χωρίο!) «ανώμαλος» σχηματισμός του: ἐπωδυνέστερος.

εὐπερίγραπτος (624): Η λέξη απαντά το ενωρίτερο στον Γαληνό (2ο αι. μ.Χ.).

εὐτρέπισις (292): Η λ. δεν σημειώνεται στο LS - ελλ. μτφρ. Απαντά για πρώτη φορά στον Κων/νο τον Πορφυρογέννητο.

ἥκω (708): Ο τύπος ἥκῃ απαντά (εκτός από το παρόν κείμενο) μόνο στον Επιφάνιο Σαλαμίνος (7 φορές!) και στο κείμενο Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως.

θεοφύτευτος (1076): Λέξη σπάνια (δεν σημειώνεται στο LSJ· μόνο 6 χωρία στον TLG-E), απαντά για πρώτη φορά τον 4ο αι. μ.Χ. (στον Εφραίμ Σύρο).

θηρεία (795): Μολονότι η λ. απαντά δύο φορές στον γραμματικό Αριστοφάνη (3ο αι. π.Χ.), πρέπει να σημειωθεί ως σχετικά σπάνια (οι επόμενες μαρτυρίες είναι στον 2ο αι. μ.Χ. και συνολικά δεν ξεπερνούν τις δέκα).

ιδιωτία (741): Αν πρέπει να διατηρήσουμε την ορθογραφία, έχουμε άλλη μία μαρτυρία για τη μορφή αυτή της λέξης που απαντά (κατά τον

81. Η εκδότρια συμπεριλαμβάνει τη λέξη μόνο στον κατάλογο λέξεων της Vita Chalcensis.

82. Στο LS - ελλ. μτφρ. για το επίθετο ἐνθάδιος γίνεται παραπομπή μόνο στον Κωνσταντίνο και τον Ησύχιο.

- TLG-E) μόνο τέσσερις φορές και μόλις από τον 5ο αι. μ.Χ. Δεν αποκλείεται όμως ο γραφέας να έγραψε τη λ. μόνο με -ι- επηρεασμένος από την αμέσως επόμενη λ. *ἀμαθίας*.
- καταβροντέω (744): Η παλαιότερη χρήση του ρήματος απαντά στο Περί ύψους (1ο αι. μ.Χ.).
- κατασυλλογίζομαι (597): Μετά από τη μοναδική για την αρχαιότητα μαρτυρία της λ. στον Αριστοτέλη, την ξαναβρίσκουμε στον αριστοτελιστή Ιωάννη Φιλόπονο (6ο αι.).
- λογοθετέομαι (1077): Το μέσο ρήμα μαρτυρείται από τον 4ο αι. μ.Χ.
- νεκρέγερος (848 και 1086): Σύμφωνα με τον TLG-E, η λέξη απαντά μόνο τρεις φορές (και τις τρεις στο έργο του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού).
- νεούργητος (1085): Άπαξ λεγόμενο.
- νεωτερίζομαι (795): Μεσοπαθητικοί τύποι του ρήματος *νεωτερίζω* σπανίζουν. Σε κανένα από τα παραδείγματα που παρέχει ο TLG-E δεν χρησιμοποιείται το ρήμα με μέση διάθεση. Ίσως πρέπει να διορθωθεί η μετοχή *νεωτεριζόμενος* σε *νεωτερίζων* (να υποθέσουμε δηλ. ότι ο γραφέας επηρεάστηκε από τη μετοχή *παραγενόμενος*, που ακολουθεί).
- ὀδύνω (1069): Το ρήμα δεν αναγράφεται στο LS - ελλ. μτφρ. Το *ἀ* πρόσωπο της οριστικής του ενεστώτα απαντά στο Etymologicum Magnum (12ο αι.).
- ὀπτάνομαι (900): Τύποι του μέσου παρατατικού ὀπτανόμην απαντούν ήδη στους Εβδομήκοντα. Αντίθετα, η ρίζα ὀπτανθ- του παθητικού αορίστου απαντά (κατά τον TLG-E) μόνο μία ακόμη φορά, στον Ψευδο-Κωδινό, ενώ για τη μετοχή ὀπτανθείς υπάρχουν μόνο δύο πολύ μεταγενέστερες μαρτυρίες (η πρώτη στον Θεόδωρο Στουδίτη).
- ὀφφίκιον (1087): Κατά τον TLG-E για πρώτη φορά στον Κλήμεντα Ρώμης (1ο αι. μ.Χ.).
- Πειρεύς / Πιερεύς (533-534): Το όνομα Πειρεύς (του χειμένου) απαντά μία μοναδική φορά στη Βιβλιοθήκη του Ψευδο-Απολλόδωρου. Ο τύπος Πιερεύς που πρότεινα παραπάνω ως διόρθωση (βλ. μέρος Α') δεν είναι από αλλού γνωστός.
- περιχαίρομαι (1098): Για το ενεργητικό *περιχαίρω* υπάρχουν μαρτυρίες μόλις από τον 4ο αι. μ.Χ. (Ευνάπιος, Γρηγ. Ναζ.). Δεν γνωρίζω αν απαντά το μέσο *περιχαίρομαι*. Πάντως, ο τύπος *περιχαρῆναι* δεν συναντάται αλλού.
- πηγάζω (545): Με τη μεταβατική του έννοια το ρήμα δεν είναι αρχαίο⁸³.

83. Για το ότι το ρήμα έχει όντως μεταβατική έννοια στο παρόν χωρίο, βλ. τη σχετική παρατήρηση μέρος Α', όπου με την αποκατάσταση της στίξης το ρήμα «δέχεται» ως υπο-

Το LS - ελλ. μτφρ. αναφέρει μόνο ένα παράδειγμα, από τον Μ. Βασίλειο.

πηλικώτερος (831-832): Ο συγκριτικός βαθμός του αντωνυμικού επιθέτου δεν είναι γνωστός από άλλου (άπαξ λεγόμενο). Φαίνεται να σημαίνει πόσο (πολύ) μεγαλύτερος.

πόππυσμα (704): Για πρώτη φορά απαντά η λ. τον 4ο αι. (στον Γρηγ. Ναζιανζινό και τον Δέξιππο).

προκατασφαλίζομαι (1075-1076): Η παλαιότερη μαρτυρία της λ. είναι στον Λέοντα Διάκονο (10ο αι.).

προπερισπώ (735): Εφόσον δεχθούμε τη γραφή προεπερίσπωσε⁸⁴, έχουμε μία και μοναδική μαρτυρία για το ρήμα (το οποίο είναι γενικά γνωστό ως προπερισπάω-ω). Ακόμη, όσον αφορά στη θέση της αύξησης, μόνο στο συγκεκριμένο χωρίο και μία φορά στον Γεώργιο Χοιροβοσκό τίθεται αυτή πρίν από την πρόθεση περι-, ενώ στις υπόλοιπες περιπτώσεις τίθεται (κανονικά) μετά από αυτήν.

προσαναφωνέω (1073): Από τις ελάχιστες μαρτυρίες η αρχαιότερη στον Δίδυμο τον Τυφλό (4ο αι. μ.Χ.).

προσπραγματεύομαι (600-601): Για το ρ. υπάρχει μόνο ένα ακόμη χωρίο, του Μιχ. Ψελλού (11ος αι.).

συγκακοπαθέω (841): Βλ. Β' μέρος.

συλλαβίζω (713): Η αρχαιότερη μαρτυρία της λ. βρίσκεται στον Πλούταρχο (1ο αι. μ.Χ.).

συναθλητής (1095): Η λ. μαρτυρείται για πρώτη φορά τον 4ο αι. μ.Χ.

συχνοτέρως (754): Ο συγκριτικός βαθμός του επιρρήματος απαντά συνολικά μόνο τέσσερις φορές, εκ των οποίων η αρχαιότερη στον Ιωάννη τον Χρυσόστομο.

τιμωρητής (998): Το LS - ελλ. μτφρ. δίνει μόνο ένα παράδειγμα, από τους Εβδομήκοντα.

ύπεραγωνιστής (641): Η μοναδική (κατά τον TLG-E) μαρτυρία της λέξης βρίσκεται στον Κύριλλο Ιεροσολύμων (4ο αι. μ.Χ.).

υπερανίπταμαι (38): Απαντά μόλις από τον 4ο αι. μ.Χ. και μόνο 3 φορές συνολικά (στον Κύριλλο Αλεξ. 2x υπερανίπτασθαι και στον Εφραίμ τον Σύρο 1x υπερανιπτήναι).

υπερεκπλήττω (446-447): Η παλαιότερη μαρτυρία του ρήματος βρίσκεται στον Φλ. Ιώσηπο (1ο αι. μ.Χ.).

φιλαγάθως (1029): Το επίρρημα απαντά για πρώτη φορά τον 2ο αι. μ.Χ. στον Κλήμεντα Αλεξανδρείας.

κείμενο το Θεός και ως αντικείμενο τὰ κρείττονα.

84. Βλ. σχετικά μέρος Α'.

φλογινώτατος (454): Ο υπερθετικός *φλογινώτατος* δεν απαντά αλλού (σύμφωνα με τον TLG-E). Ακόμη, και στον θετικό βαθμό (*φλόγινος*) είναι πολύ σπάνιο το επίθετο· π.χ. δεν απαντούν καθόλου από το αρσενικό γένος η ονομαστική και η δοτική του ενικού, η ονομαστική, η δοτική και αιτιατική του πληθυντικού, ενώ μόνο μία φορά απαντά η γενική του ενικού.

φυγαδίας (755): Για τη λέξη το LS - ελλ. μτφρ. παραπέμπει μόνο στο Χρονικό του Κωνσταντίνου Μανασσή. Σύμφωνα με τον TLG-E η λέξη απαντά 12 φορές, αλλά μόλις από τον 11ο αι. (Μιχαήλ Ατταλειάτη) και εξής (στην μία από αυτές τις περιπτώσεις πρόκειται για (αχρονολόγητο) υπόμνημα στη Ρητορική του Αριστοτέλη). Επιπλέον, δύο φορές απαντά στους Εβδομήκοντα (Β' Έσδρας) ο τύπος *φυγάδια*.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Για να είναι η εποπτεία του περιεχομένου της βιογραφίας πιο ευχερής, και μάλιστα συγκριτικά με τις συγγενείς βιογραφίες, δίνω στη συνέχεια σύντομα τα κύρια σημεία τους σε παράλληλη διάταξη⁸⁵:

<i>Vita Atheniensis</i>	<i>Vita Chalcensis</i>	<i>Vita Barberiniana</i>
Προοίμιο, προτροπή για μίμηση της αρετής του Κοσμά (1-12)		Προοίμιο, διάκριση μεταξύ των ομωνύμων αγίων με το όνομα Κοσμάς, α) του ποιητή, επισκόπου Μαΐουμά, και θετού αδελφού του Ιωάννου του Δαμασκηνού και β) του κοινού δασκάλου τους (1-35)
Καταγωγή (από την Κρήτη), γονείς, παιδεία, ακτινοβολία, μοίρασμα της περιουσίας, «απόκτηση» της μοναχικής και στη συνέχεια της ιερατικής ιδιότητας (στην Κρήτη), ιερατική δράση στη γύρω περιοχή (13-73)	Καταγωγή από Κρήτη, [χάσμα], ακτινοβολία του αγίου (271, 1-12)	Καταγωγή του Κοσμά (του ποιητή) από τα Ιεροσόλυμα, ανατροφή, ο Κοσμάς μένει ορφανός σε νηπιακή ηλικία (36-54). Φθάνει στα Ιεροσόλυμα ο μελλοντικός πατέρας του Ιωάννη (δεν κατονομάζεται στον βίο αυτόν) βασανιζόμενος από την ατεκνία, υιοθετεί τον Κοσμά, επιστρέφει ευτυχής στη Δαμασκό (54-111)
Επιδρομή των πειρατών στην Κρήτη, σύλληψη του Κοσμά, απόβαση σε γειτονικό ερημονήσι, κατάδικη σε θάνατο, ο Κοσμάς ενθαρρύνει αποτελεσματικά τους μελλοθάνατους συναιχμαλώτους του, ακύρωση της εκτέλεσης, αναχώρηση (74-207)	(Επιδρομή πειρατών) (το τμήμα αυτό είναι χαμένο στο χφο)	Γέννηση του Ιωάννη, ο πατέρας του (που παρούσιάζεται ως χριστιανός) ψάχνει για τον κατάλληλο δάσκαλο για τα δύο του παιδιά, τελικά αγοράζει από σκλαβοπάζαρο πολλούς δούλους και μαζί παίρνει ως δώρο από τον δουλέμπορο τον εκ της Κρήτης γέροντα Κοσμά (αφού ακούει από το στόμα του αρχιπειρατή, σε μια αναδρομική αφήγηση, την ιστορία της σύλληψης

85. Βασικά συμπεράσματα σχετικά με την «αλληλοεξάρτηση» των τριών βίων έχει διατυπώσει ο Θ. Δετοράκης, *Κοσμάς* (ό.π. σημ. 17), 51-80.

		του, μια ιστορία που φυσικά έχει πολλά κοινά αλλά και αρκετές διαφορές στις λεπτομέρειες με τις αντίστοιχες της στις άλλες βιογραφίες) (111-254)
Θύελλα και ναυάγιο, σωτηρία του ενός πλοίου χάρις στην προσευχή του Κοσμά, άφιξη στη Δαμασκό (208-255)	πλους, θύελλα, ναυάγιο, σωτηρία και μεταστροφή των πειρατών (271 - 272, 22)	(βλ. τέλος προηγούμενης σημείωσης)
Ο Κοσμάς χαρίζεται ως δώρο στον τοπικό άρχοντα Μουσούρ (= Μανσούρ), τον πατέρα του (αργότερα ονομασθέντος) Ιωάννη, ο «Ιωάννης» ζητάει να μαθητεύσει στον Κοσμά, ο Μουσούρ συγκατατίθεται (αρκεί ο Κοσμάς να μην κάνει τον γιό του χριστιανό) (256-289)	Ο Κοσμάς στη Δαμασκό, χαρίζεται στον Μανσούρ, αναλαμβάνει τη μόρφωση του «Ιωάννη» (272, 22 - 273, 25)	Οι άλλοι δούλοι απελευθερώνονται, ο γέροντας Κοσμάς ξαναδιηγείται εν συντομία την ιστορία του στον νέο κύριό του, αυτός του αναθέτει τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών του, του Κοσμά και του Ιωάννη (255- 321)
Πνευματική πρόοδος του «Ιωάννη» και ακτινοβολία και των δύο, εμφάνιση της οπτασίας του Δαυίδ στον «Ιωάννη» και προφητεία περί της λαμπρής ποιητικής του έμπνευσης, επιθυμία του «Ιωάννη» να βαπτιστεί χριστιανός, κατήχηση και βάπτισή του κρυφά από τον πατέρα του, παίρνει το όνομα Ιωάννης. Προηγούμενως το Άγιο Πνεύμα εμπνέει και στον Κοσμά και στον Ιωάννη το ποιητικό χάρισμα. Μετά τη βάπτιση, προκαταβολικά περιγράφεται η ποιητική δράση των δύο, η συστηματοποίηση της μουσικής (σε οκτώ ήχους) και των ειρμών (των Κανόνων) (290-417)	Πρόοδος του Ιωάννη, εμφάνιση του Δαυίδ σ' αυτόν (όπως και στη Vita Athen.), ο Ιωάννης κατηχείται και βαπτίζεται κρυφά, κατά τη βάπτιση προλέγεται με τρόπο θαυμαστό η κατοπινή διάκριση των δύο αγίων στην εκκλησιαστική ποίηση, χάσμα (273, 25- 276, 23)	Τα παιδιά διδάσκονται μαθήματα (τα οποία αναφέρονται αρκετά λεπτομερώς: εγκύκλια, ρητορική, φιλοσοφία, αστρονομία, μαθηματικά, και κυρίως μουσική, δηλ. μελωδικά και αρμονικά διαστήματα, και ρυθμός), ολοκλήρωση της διδασκαλίας και «απόλυση» του διδασκάλου τους (321-358)

Θάνατος του Μουσούρ, δέηση των δύο αγίων υπέρ της ψυχής του, διότι πέθανε χωρίς να γίνει χριστιανός, η «ιστορία» της μετά θάνατον «αναπαύσεως» του ειδωλολάτρη αυτοκράτορα Τραϊανού, η «ανάπαυση» της ψυχής του Μουσούρ (418-507)	[Χάσμα], εμφάνιση του νεκρού Μανσούρ, δέηση Κοσμά και Ιωάννη υπέρ της σωτηρίας του, η «ιστορία» του Τραϊανού (276, 24 - 279, 2)	Άλλη εκδοχή για τον πατέρα του Ιωάννη (την οποία όμως ο βιογράφος δεν δέχεται τελικά): ήταν μουσουλμάνος, τα παιδιά του, ύστερα από την οπτασία του Δαυίδ, βαπτίστηκαν από τον γέροντα Κοσμά κρυφά από τον πατέρα τους, άγγελος τους έδωσε το χάρισμα της ποίησης, ο πατέρας τους πέθανε άπιστος, τα παιδιά δέθηκαν για τη σωτηρία του και το αίτημά τους εισακούστηκε, όπως στην περίπτωση του Τραϊανού (358-477). Ο βιογράφος αντικρούει την εκδοχή αυτή, η οποία όμως δεν βλάπτει, όπως λέει, την πρόθεσή του (478-523)
Ο Ιωάννης μοιράζει την πατρική περιουσία, Ιωάννης και Κοσμάς ταξιδεύουν στα Ιεροσόλυμα, ενισχύουν οικονομικά και τα εκεί μοναστήρια (507-516)	Ο Ιωάννης διανέμει την πατρική περιουσία, οι δύο άγιοι στα Ιεροσόλυμα, αρχή της υμνογραφικής δραστηριότητας, αναφορά σε μελλοντικές περιοδείες του Κοσμά (279, 3-20)	Σχετικά με τη ζωή του Ιωάννη μετά τον θάνατο του πατέρα του ο βιογράφος παραπέμπει σε προηγούμενο εγκωμιαστή του, τον Ιωάννη πατριάρχη Ιεροσολύμων (524-540)
Ο Ιωάννης επιστρέφει στη Δαμασκό, γίνεται μοναχός, ιερέας, η λατρεία της Εκκλησίας καλλωπίζεται και αποκτά ευταξία χάρη στην ποίηση των δύο αγίων, ο Ιωάννης αλλά και ο Κοσμάς (!) συνοψίζουν τα ορθά δόγματα της πίστεως σε ένα έργο-βοήθημα για τους μοναχούς (517-604)	Ο Ιωάννης γίνεται μοναχός, ιερέας, συγγράφει θεολογικά έργα (δογματικά - αντιαρετικά - κατά εικονομάχων) (279, 20 - 280, 4)	
Ιεραποστολική δράση των δύο, περιοδείες ανά την «οικουμένη», του Ιωάννη στη Συρία, την Αίγυπτο,	Ο Ιωάννης περνάει από Συρία και Αίγυπτο (280, 5)	

την Περσία, του Κοσμά στην Κωνσταντινούπολη και τη Ρώμη (συνοπτική αναφορά) (604-627)		
Ακτινοβολία του Ιωάννη, εκτιμάται από τον Πέρση βασιλιά Χοσρόη, ελέγχει (δι' επιστολών) την κακοδοξία του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου του Κοπρώνιμου, συκοφαντείται από εκείνον στον Χοσρόη και πεθαίνει μαρτυρικά (628-651)	Ο Ιωάννης φθάνει στην Περσία, τιμάται από τον Χοσρόη, ελέγχει τον Κωνσταντίνο τον Ε', συκοφαντείται από αυτόν, τιμωρείται με αποκοπή της δεξιάς χειρός του, θαυματουργική αποκατάσταση της χειρός και της φήμης του, αναφορά στην υμνογραφική του παραγωγή, το τέλος του σε βαθύ γήρας (280, 5 - 282, 26)	
Ο Κοσμάς πηγαίνει στην Αίγυπτο, υποτάσσεται στον θυμώδη γέροντα Θεόδωρο, όπου «διδάσκεται» γράμματα (αφού υπεχρίθη τον αμόρφωτο), επιδεικνύει απόλυτη υπακοή, υφίσταται κακοποίηση (ξυλοδαρμό μέχρι αιμορραγίας) από τον γέροντα για τα δήθεν λάθη του στην ανάγνωση, αναγνωρίζεται από τους άλλους μοναχούς και φεύγει (651-756)	«Υστερη» διήγηση περί της υποταγής του Ιωάννη στον θυμώδη γέροντα στην Αίγυπτο, όπου υποχρίνεται τον αγράμματο, διδάσκεται, ταπεινώνεται, υφίσταται ξυλοδαρμό μέχρι αίματος, αναγνωρίζεται και φεύγει (282, 26 - 286, 24) Και πάλι αναφορά στον εν Περσία θάνατο του Ιωάννη και εγκώμιο (286, 24-33)	(βλ. το τέλος της Vita)
Επόμενοι σταθμοί του Κοσμά: Ιεροσόλυμα, Αντιόχεια (όπου και ένα χαριτωμένο επεισόδιο σχετικό με τον Κανόνα του Εις την ύψωσιν του τιμίου Σταυρού), Νικομήδεια (έλεγχος και πρόρρηση θανάτου του Ευσεβίου Νικομηδείας, θάνατός του στο κυνήγι ανάστασης νεαρού γιου πτωχής χήρας). Ο αναστημένος Γεώργιος ακολουθεί τον Κοσμά στην	Ο Κοσμάς, επίσκοπος Μαΐουμά, φθάνει στην Αντιόχεια (βλ. το επεισόδιο που αναφέρθηκε στη Vita Athen.), στη Νικομήδεια (βλ. αυτόθι), στην Κωνσταντινούπολη μαζί με τον αναστημένο Γεώργιο, όπου και γίνεται «διάσημος» και για την ποίησή του (287, 1 - 290, 24)	Ο Κοσμάς απαρνείται την κληρονομιά και φεύγει για την Ιερουσαλήμ, όπου ζεί ασκητική ζωή, γίνεται γνωστός, χειροτονείται επίσκοπος Μαΐουμά, επιδεικνύει δράση υπέρ των εικόνων, υμνογραφική-μουσική παραγωγή, ποιμαντική αξιωσύνη (542-634). Περιοδείες του Κοσμά: σε Αντιόχεια (με το γνωστό επεισόδιο, βλ. Vita Athen.),

Κωνσταντινούπολη, εκεί γίνεται υπάκουος μοναχός με το όνομα Γρηγόριος (757-859)		Νικομήδεια (έλεγχος Ευσεβίου, νεκρανάσταση νεαρού, βλ. αυτόθι), Κωνσταντινούπολη (μαζί με τον αναστημένο Γεώργιο, ο οποίος γίνεται ο μοναχός Γρηγόριος) (635-733)
Η φήμη του Κοσμά προσελκύει και τον βασιλέα Κωνσταντίνο (τον Στ') και τον Πατριάρχη (Θεόφιλο =;), επίσκεψη Κωνσταντίνου στον Κοσμά (θαυματουργική σωτηρία του καθ' οδόν), διδασκαλία και νουθεσίες του Κοσμά προς τον βασιλέα (859-949)	Η φήμη του Κοσμά φθάνει στον Κωνσταντίνο (τον Στ') και στον πατριάρχη (Ταράσιο!), επίσκεψη του Κωνσταντίνου, σωτηρία του από κίνδυνο, συνάντηση με Κοσμά, νουθεσίες του τελευταίου (290, 25 - 293, 18)	Η φήμη του Κοσμά απλώνεται, προσέρχονται σ' αυτόν ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ο Στ' αλλά και ο πατριάρχης Ταράσιος (!), ο διάβολος στήνει παγίδα στον βασιλέα, αυτός σώζεται με τη βοήθεια του αγίου Κοσμά, τον συναντά, διδάσκεται (734-799)
Αντίδραση Μαξίμου και Φλωρεντίου και θαυματουργική τιμωρία τους με θείκη φωτιά, μεταστροφή και βάπτισή τους, λοιπή δράση του Κοσμά στην Κωνσταντινούπολη (949-1055)	Τιμωρία και μεταστροφή των Μαξίμου και Φλωρεντίου, λοιπή δράση του Κοσμά στην Κωνσταντινούπολη (πρβλ. Vita Athen.) (293, 19 - 297, 26)	Η τιμωρία των Μαξίμου και Φλωρεντίου, και πάλι νουθεσίες του Κοσμά προς τον βασιλέα (800-907)
Αποχώρηση από την Κωνσταντινούπολη, αποχαιρετιστήρια συνάντηση βασιλέως - Κοσμά, άρνηση του τελευταίου να δεχθεί οποιαδήποτε οικονομική βοήθεια, πρόρρηση περί μελλοντικών εκκλησιαστικών ταραχών, αποχαιρετιστήρια συνάντηση με τον Πατριάρχη, πρόρρηση των αναφερθέντων εκκλησιαστικών προβλημάτων και του θανάτου του Πατρ.), ο Γεώργιος-Γρηγόριος παραμένει στη βασιλεύουσα, ο Κοσμάς φεύγει μόνος (1055-1087)	Αποχαιρετισμός βασιλέως και πατριάρχου, (όπως στη Vita Athen.) αναχώρηση (297, 27 - 299, 12)	Ο Κοσμάς αποχαιρετά τον βασιλέα και τον πατριάρχη (όπως στις άλλες δύο βιογραφίες) και αναχωρεί (908-951)
Επιστροφή στα Ιεροσόλυμα (μέσω Ρώμης και Αιγύ-	Επιστροφή στα Ιεροσόλυμα (μέσω Θράκης, Μαχε-	Ο Κοσμάς στη Ρώμη, την Αίγυπτο, τα Ιεροσόλυμα,

πτου), υποδοχή του από τον άγιο Στέφανο τον Νέο στη Μονή του Αγίου Σάββα, πρόρρηση του τέλους, θάνατος και ενταφιασμός του στη Μονή, επιτύμβιο επίγραμμα (1087-1129)	δονίας, Ρώμης, Αιγύπτου), υποδοχή του στη Μονή του Αγ. Σάββα από τον Στέφανο, πρόρρηση του τέλους, θάνατος και ενταφιασμός του Κοσμά στη Μονή, επιτύμβιο επίγραμμα (299, 13 - 301, 20)	όπου γίνεται δεκτός με τιμή από τον Στέφανο, τον ηγούμενο της λαύρας του Αγ. Σάββα, προλέγει το τέλος του, πεθαίνει και ενταφιάζεται εκεί (951-988)
(βλ. παραπάνω)	(βλ. παραπάνω)	Η «ιστορία» της εκουσίας υποταγής του Ιωάννη στον θυμώδη γέροντα στα Ιεροσόλυμα (!) και της κακοποίησής του απ' αυτόν (πρβλ. Vita Chalc.), την οποία εκθέτει ο βιογράφος ως ένα από τα πρώτα του «αγωνίσματα», και μάλιστα ως παραλειφθέν από άλλους βιογράφους (989-1082)
Επίλογος (1129-1146)	Επίλογος του συγγραφέα μετά προσευχής προς τον άγιο Κοσμά (301, 21 - 302, 24)	Προσευχή του βιογράφου προς το ζεύγος των αγίων (1083-1094)

Ειδικά επί του περιεχομένου της Vita Atheniensis ως επισημανθούν τα εξής:

Σ' αυτήν δεν γίνεται καθόλου λόγος για την ιδιότητα του Κοσμά ως επισκόπου Μαΐουμά⁸⁶ (σε αντίθεση με τις Vita Barb. και Vita Chalc.⁸⁷).

Ο Κοσμάς είναι εκείνος που εμφανίζεται εδώ ως υποτακτικός του θυμώδους γέροντος (663-755), ενώ τόσο στη Vita Chalc. (282,32-286,19) όσο και στη Vita Barb. (996-1082) αυτό αναφέρεται ως «επεισόδιο» της ζωής του Ιωάννη (και μάλιστα, και στις δύο αναφέρεται εκ των υστέρων—στη Vita Barb. εντελώς στο τέλος του χειμένου— ως «παραλειπόμενο»). Και στις μεν Athen. και Chalc. ο γέροντας αυτός τοποθετείται σε κάποιο μοναστήρι της Αιγύπτου, ενώ στη Barb. είναι ένας από τους μοναχούς της Λαύρας του Αγίου Σάββα στα Ιεροσόλυμα.

Στενότερη συγγένεια παρουσιάζει η Vita Athen. με τη Vita Chalc. Ωστόσο δεν μπορεί η Athen. να αντιγράψει απευθείας την Chalc.⁸⁸. Πι-

86. Όπως αποδείχθηκε και στην αρχή του παρόντος, το τμήμα του τίτλου, στο οποίο γίνεται λόγος για τον Κοσμά τὸν θεοτίμητον ἐπίσκοπον τοῦ Μαΐουμά, δεν ανήκει στη Vita.

87. Βέβαια, και στη Vita Chalc. η σχετική αναφορά δεν είναι ουσιαστική.

88. Βλ. π.χ. τα σχετικά με τους αναφερόμενους πατριάρχες Θεόφιλο (Παύλο;) και Ταράσιο, στο Α' μέρος του παρόντος (887-888).

θανότερο είναι ότι και οι δύο αντλούν από ένα κοινό πρότυπο⁸⁹. Για το αν αυτό με τη σειρά του έχει αντλήσει (όπως το πίστευε ο Δετοράκης για τη *Vita Chalc.*⁹⁰) από την *Vita Barb.* ή αν συμβαίνει το αντίστροφο (βλ. Δετοράκη, ό.π. σημ. 17, 72-73) δεν είμαι πεπεισμένος. Οι διαφορές είναι μεγάλες. Κυρίως με προβληματίζει το γεγονός ότι στη *Vita Barb.* ο πατέρας του Ιωάννη δεν κατονομάζεται, αναφέρονται δύο εκδοχές για αυτόν, ο βιογράφος όμως σαφώς υποστηρίζει ότι ήταν χριστιανός. Φαίνεται πως η ίδια η *Vita Barb.* δεν είναι η πηγή των άλλων δύο βιογραφιών, αλλά αποτελεί μια «κριτικότερη» επεξεργασία της κοινής πηγής τους και διασκευή της προς άλλη κατεύθυνση.

Τέλος, όσον αφορά στην τυπολογία των βιογραφιών, είναι σαφές από το παραπάνω διάγραμμα ότι ούτε στη *Vita Athen.* ούτε στις άλλες δύο (που θεωρούνται του αυτού τύπου «Γ'») «παίζουν» ιδιαίτερο ρόλο η Κρήτη και η Ιταλία· αντίθετα και στις τρεις βιογραφίες (πέρα από το γεγονός ότι σε δύο από αυτές ως τόπος γέννησης και νεανικής ηλικίας του Κοσμά αναφέρεται η Κρήτη, και πέρα από την απλή —σχεδόν μονολεκτική— αναφορά στη Ρώμη, ως ένα από τα μέρη στα οποία περιόδευσε ο Κοσμάς) το κύριο μέρος της ιστορίας ή τα περιστατικά εκείνα, τα οποία ο βιογράφος αφηγείται εκτενέστερα, εκτυλίσσονται είτε στα Ιεροσόλυμα είτε στη Δαμασκό είτε στην Αίγυπτο (βλ. το επεισόδιο με τον «θυμώδη γέροντα» στις δύο πρώτες βιογραφίες), προπάντων όμως στην Κωνσταντινούπολη⁹¹.

89. Αυτό θεωρεί πιο πιθανό και ο Θ. Δετοράκης, *Κοσμάς* (ό.π. σημ. 17) 68.

90. Βλ. Θ. Δετοράκη ό.π. (σημ. 1) 262.

91. Αντίθετα, η Φ. Κολοβού, (βλ. σημ. 1) σσ. 8-9, θεωρεί ως το κύριο χαρακτηριστικό των βιογραφιών τύπου Γ' τη διαφορετική τους (σε σχέση με άλλες βιογραφίες) «γεωγραφία», δηλ. το ότι (όπως πιστεύει η ίδια) Δαμασκός και Ιεροσόλυμα δεν είναι πλέον οι κύριοι τόποι (της δράσης), ενώ αντίθετα Κρήτη και Ιταλία (!) «παίζουν» ιδιαίτερο ρόλο στη δομή των κεμένων αυτών.

Μαρίας Καλατζή

ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΕΓΧΩΜΙΟ ΣΤΟΝ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΑ ΓΕΩΡΓΙΟ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗ

Τα έργα του βυζαντινού ιστορικού και διπλωμάτη Γεωργίου Ακροπολίτη (1217-1282), όπως είναι γνωστό, έχει εκδώσει ο Α. Heisenberg σε δύο τόμους στη Λειψία¹. Στην έκδοση του Α. Heisenberg δεν περιλαμβάνονται ο Λόγος του Γεωργίου Ακροπολίτη στη Μεταμόρφωση², το Λεξικό³, καθώς και το εγχώμιο στον μεγαλομάρτυρα Γεώργιο. Το τελευταίο, που παραμένει ανέκδοτο⁴, αποδίδεται από τους περισσότερους μελετητές στον γιο του Γεωργίου Κωνσταντίνο Ακροπολίτη⁵. Από όσο μας είναι γνωστό, το εγχώμιο παραδίδεται σε δύο κώδικες: τον Αθωνικό, Μ. Λαύρ. Γ. 99 (339), φφ. 213-237 (έτ. 1303)⁶ και τον Παρισινό 976, σσ. 395-438 (14ου αιώνα)⁷. Το αθωνικό χειρόγραφο στο φύλλο 213 φέρει από μεταγε-

1. A. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera*, τόμ. 1-2, Λειψία 1903, αναθεωρημένη έκδοση από τον P. Wirth, Στουτγάρδη 1978.

2. Την έκδοση του Λόγου ετοιμάζω για δημοσίευση.

3. Το Λεξικό βρίσκεται στα χειρόγραφα: *Paris. suppl. gr.* 1192, φφ. 1-17v (15ου αιώνα), inc. *Μάθε καὶ χρῆσιν φίλε μου σπανίων ὀνομάτων ... des. mut. ὠνορεν, διεγέρθη* (έκδ. E. Miller, *Lexiques grecs inédits, Annuaire de l'Association des Études grecques* VIII, 1874, 253-284). *Paris. suppl. gr.* 1089, φφ. 131-131v (16ου αιώνα) (E. Miller, *Lexiques grecs inédits*, 253-256). Βλ. επ. Ch. Astruc – M. L. Concasty, *Bibliothèque nationale. Catalogue des manuscrits grecs. Troisième partie: Le Supplément grec*, τόμ. III, αρ. 901-1371, Παρίσι 1960, σσ. 209, 366.

4. Πρόκειται να εκδοθεί από τον καθ. Κ. Κωνσταντινίδη.

5. Βλ. BHG3 684a. K. Krumbacher, *Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung* [Abhandlungen der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologische und historische Klasse 25. 3], Μόναχο 1911, σσ. 229-230. — H. Delehay, *Constantini Acropolitae hagiographi Byzantini epistularum manipulus, Analecta Bollandiana* 51 (1933) 27. — A. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, τ. 3. 2, Λειψία 1952, σσ. 92, 336, 826. — H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο 1959, σ. 698. — Στυλ. Γ. Παπαδοπούλου, *Ἀκροπολίτης Κωνσταντίνος, Θρησκευτική καὶ Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία* 1 (1962) στ. 1234. — D. M. Nicol, *Constantine Akropolites. A Prosopographical Note, Dumbarton Oaks Papers* 19 (1965) 255. — R. Romano, *Constantino Acropoli Epistole*, Νεάπολη 1991, σ. 25.

6. Σπυρίδωνος Λαυριώτου – Σ. Ευστρατιάδου, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὁρει*, Παρίσι 1925, σσ. 46-47. — A. Ehrhard, *Überlieferung*, σ. 878.

7. Βλ. F. Halkin, *Manuscrits grecs de Paris. Inventaire hagiographique* [Subsidia hagiographica, 44], Βρυξέλλες 1968, σσ. 96-97. — K. Krumbacher, *Der heilige Georg*, σσ. 230-231.

νέστερο χέρι την επιγραφή: Τοῦ μεγάλου λογοθέτου Γεωργίου τοῦ Ἀκροπολίτου, ἐγκώμιον καὶ μαρτύριον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου. Στη σελίδα 395 τοῦ δευτέρου χειρογράφου, ὑπάρχει ὁ τίτλος: Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου λογοθέτου τοῦ Ἀκροπολίτου, ἐγκώμιον καὶ μαρτύριον τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος καὶ τροπαιοφόρου Γεωργίου. Ἀν καὶ τὸ κείμενο τῶν δύο χειρογράφων εἶναι τὸ ἴδιο⁸, δηλαδή δεν πρόκειται γιὰ διαφορετικὰ ἐγκώμια ποὺ συνέγραψαν οἱ δύο συγγραφεῖς, ἀπὸ τοὺς τίτλους εἶναι φανερό, ὅτι τὸ πρῶτο χειρόγραφο ἀποδίδει τὸ ἐγκώμιο στὸν Γεώργιο Ἀκροπολίτη, ἐνῶ τὸ δεύτερο στὸν Κωνσταντῖνο.

Εσωτερικὴ ὅμως μαρτυρία στὸ προοίμιο τοῦ ἐγκωμίου καὶ στὰ δύο χειρόγραφα (φ. 213ν στὸν κώδικα τῆς Μεγίστης Λαύρας καὶ σ. 396 στὸν Παρισινό), φανερώνει πῶς ὁ συγγραφέας τοῦ ἐγκωμίου ἔφερε τὸ ἴδιο ὄνομα με τὸν μάρτυρα, καθὼς χρησιμοποιεῖται ῥήμα ὁμωνυμοῦμεν⁹. Μία δεύτερη ἀπόδειξη προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ ἀρ. 96, τοῦ Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτη¹⁰. Ἀφορμὴ γιὰ τὴ σύνταξη αὐτῆς τῆς ἐπιστολῆς στάθηκε ὁ ἔλεγχος ποὺ ἄσκησε στὸν Κωνσταντῖνο Ἀκροπολίτη κάποιος φίλος τοῦ (τὸ ὄνομά τοῦ δεν ἀναφέρεται), ἐπειδὴ ὁ Κωνσταντῖνος δεν πραγματοποίησε τὴν ὑπόσχεσή τοῦ νὰ τοῦ στείλει τὸν ἐγκωμιαστικὸ λόγο στὸν μεγαλομάρτυρα Γεώργιο ποὺ ἔγραψε ὁ πατέρας τοῦ (ἐνν. ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης)¹¹. Τὸν παραλήπτη ὁ Κωνσταντῖνος ἀποκαλεῖ στὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς *πάτερ καὶ φίλε καὶ ἀδελφε ποθεινότατε*. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ φιλικὸ τοῦ πρόσωπο ποὺ ἦταν κληρικὸς¹². Στη συνέχεια τῆς ἐπιστολῆς ὁ

8. Inc. Καὶ τίς ἂν παραδράμοι τῷ λόγῳ τὸν ἐν μάρτυσι μέγαν Γεώργιον; ... des. ... γινώσκοντες Θεὸν τὸν ἐν Τριάδι δοξολογούμενον καὶ ὑπ' αὐτοῦ γινωσκόμενον ἐν αὐτῷ Χριστῷ τῷ Κυρίῳ.

9. ... Καὶ πῶς ἂν τὴν πρὸς αὐτὸν ἐπιδείξαμεν εὐνοίαν; Ἡ πῶς ἂν τὴν τῆς ψυχῆς διάθεσιν παραστήσῃμεν, ἥν πρὸς αὐτὸν βρεφόθεν ἐσχόκαμεν; Οὐχ ὅτιπερ ὁμωνυμοῦμεν, τοῦτο γὰρ τυχαίως ξυμβέβηκε καὶ θετικῶς ἐπιγίνεται, ἀλλ' ὅτιπερ φιλοῦμεν ὡς Χριστοῦ μάρτυρα καὶ τῶν ἄλλων ἀπάντων καμάτων τοῖς ἀθλητικοῖς ὑπερκείμενον ...

10. Bl. R. Romano, *Constantino Acropolita Epistole*, σσ. 190-191.

11. ... Ἀλλ' ἐπειδήπερ τῷ πρὸς τὸν τὴν ἀθλῆσιν διαβόητον —τὸν τροπαιοφόρον λέγω Γεώργιον— διαπύρῳ πόθῳ περικυαυόμενος καὶ τοὺς ἀνετηρίους τούτου διψῶν καὶ ὃν ὁ ἐμὸς πατὴρ δέ μοι καὶ ἀδελφός, οὐ νόμῳ γάμου τούτῳ κατ' ἐμὲ γεγονώς, θειοτέρα δὲ γεννήσει καὶ κρεῖττον, τῇ ἐκ τοῦ θείου λέγω βαπτίσματος εἰς υἱὸν λογιθεὶς ... Οὗτος ἦν Γεώργιος τούτῳ δὲ ὄνομα, Ἰβηρ τοῦπᾶνυμον (ἐς γὰρ Ἰβήρας ἔμοιγε δοκεῖν τοὺς ἐώους τὸ γένος ἀνέφερεν). Οὗτος οὖν σὺν ἐμοὶ τραφεῖς, σὺν ἐμοὶ τὴν λογικὴν προπαίδειαν παιδευθεὶς (γραμματικὴν φημί καὶ τὴν τελειωτικὴν ταύτης ποιητικὴν). Αὐτίκα δὴ τῷ τὴν μειρακικὴν

12. Πιθανόν νὰ εἶναι ὁ φίλος τοῦ Γεωργίου Ἰβηρ, ποὺ ἀσπαζόμενος τὸν μοναχικὸ βίον, μετονομάστηκε σὲ Γρηγόριος. Ὁ Κωνσταντῖνος, στὸν ἀνέκδοτο Λόγο τοῦ στὸν παραπάνω μοναχό, τοῦ οποίου τὴν ἐκδοσὴν ἐτοιμάζω, τονεῖ χαρακτηριστικά: Ἠλικιώτης ἐμὸς πρὸς πατὴρ δέ μοι καὶ ἀδελφός, οὐ νόμῳ γάμου τούτῳ κατ' ἐμὲ γεγονώς, θειοτέρα δὲ γεννήσει καὶ κρεῖττον, τῇ ἐκ τοῦ θείου λέγω βαπτίσματος εἰς υἱὸν λογιθεὶς ... Οὗτος ἦν Γεώργιος τούτῳ δὲ ὄνομα, Ἰβηρ τοῦπᾶνυμον (ἐς γὰρ Ἰβήρας ἔμοιγε δοκεῖν τοὺς ἐώους τὸ γένος ἀνέφερεν). Οὗτος οὖν σὺν ἐμοὶ τραφεῖς, σὺν ἐμοὶ τὴν λογικὴν προπαίδειαν παιδευθεὶς (γραμματικὴν φημί καὶ τὴν τελειωτικὴν ταύτης ποιητικὴν). Αὐτίκα δὴ τῷ τὴν μειρακικὴν

Κωνσταντίνος υπενθυμίζει στον παραλήπτη, όπως του είχε δηλώσει και αρχικά, πως δεν έχει στην κατοχή του κανένα από τα έργα του πατέρα του (ενν. ο Γεώργιος Ακροπολίτης). Αναφέρει χαρακτηριστικά, πως αρχικά ζήτησε το εγκώμιο του αγίου Γεωργίου, αλλά δεν το βρήκε. Περιτριγυρισμένος όμως από πολλές μέριμνες, ομολογεί ότι ξέχασε και την αίτηση του παραλήπτη και την υπόσχεση που του έδωσε. Τέλος, σημειώνει πως δεν είναι εύκολο να βρει το εγκώμιο, όταν όμως το αποκτήσει, θα του το στείλει και έτσι θα διεκπεραιώσει την υπόσχεσή του¹³.

Από την εσωτερική μαρτυρία των δύο χειρογράφων και την επιστολή 96, που παραπάνω αναφέραμε, το εγκώμιο στον μεγαλομάρτυρα Γεώργιο θα πρέπει να αποδοθεί στο συγγραφικό έργο του Γεωργίου Ακροπολίτη.

Πάτρα

παραμείψαι καὶ τῆς νεανικῆς ἄφασθαι, τὸν μονήρη βίον ἡσπάσατο ... Μονῆς οὗτος / προὔστη ἐν ᾗ καὶ κατὰ μοναχοὺς ἀπεκάρη. Μητρόθεν ἡ μονὴ προσῆκεν ἐμοί ... Τις πληροφορίες αυτές πήρα από τον κώδικα Ambr. 442, φφ. 216-216ν.

13. ... Ἐγὼ δέ, μέμνησαι πάντως, ὡς ἔφην σοι ποιούμενῳ τὴν αἴτησιν, οὐδὲν τῶν τῷ ἐμῷ πονηθέντων πατρὶ εὐρίσκεισθαι παρ' ἐμοὶ καὶ ὅπως τοῦτο δεδήλωκα· ζητήσιν δ' ὑπεσχόμεν καὶ στελεῖν σοι διὰ τάχους, εἰ κτήσομαι. Οὐ γοῦν ἀποκρύψω τὴν ἀλήθειαν· ζητήσας τὴν πρώτην εὐχερῶς οὐχ εὐρόμην, μετὰ δὲ φροντίσι συχναῖς περιστοιχισθεὶς καὶ ἄλλων ἄλλοθεν ἐπεισεουσῶν συγχυθεὶς καὶ τῆς αἰτήσεως καὶ τῆς ὑποσχέσεως ἐπελαθόμην, ὁμολογῶ. Καὶ νῦν δ' ἴσθι ῥαδίως οὐχ εὐρίσκω ζητῶν, εὐρήσιν δὲ προσδοκῶ, καὶ τὰ τῆς ἐπισκήψεως περανῶ ... R. Romano, ὁ.π., σ. 191. Βλ. κώδικα Ambr. 442, φ. 307.

Ο ΠΡΑΙΤΩΡ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ / ΤΩΝ ΔΗΜΩΝ

Ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός (527-565) έδειξε ζωηρό ενδιαφέρον για την εύρυθμη διοίκηση του κράτους και προέβη σε μεταρρυθμίσεις τόσο στην περιφέρεια όσο και στην πρωτεύουσα με την εισαγωγή θεσμών εμπνευσμένων από τη ρωμαϊκή περίοδο¹. Οι θεσμοί αυτοί ανταποκρίνονται στην αντιμετώπιση των αναγκών του κράτους και ταυτόχρονα αποτυπώνουν την πολιτική θεωρία των Βυζαντινών, οι οποίοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους συνεχιστές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας². Η χρησιμοποίηση στοιχείων και θεσμών της ρωμαϊκής παράδοσης από τον Ιουστινιανό συνδέεται με τη γενικότερη ιδεολογική του προσέγγιση για αποκατάσταση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, όχι μόνο σε εδαφικό αλλά και σε θεσμικό επίπεδο, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει συνέχεια ή τυφλή μίμηση παλαιότερων ρωμαϊκών θεσμών, καθώς στόχος του ήταν η άμεση επίλυση των προβλημάτων και η ορθότερη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού³. Σε αυτό το πλαίσιο και με στόχο την ευρυθμία και την ασφά-

1. Γενικά για τον Ιουστινιανό και το έργο του βλ. Ch. Diehl, *Justinien et la civilization byzantine au VI siècle*, Paris 1901. — B. Rubin, *Das Zeitalter Justinians*, I., Berlin 1960. — J. W. Barker, *Justinian and the Later Roman Empire*, Madison - Milwaukee - London 1966. — R. Browning, *Justinian and Theodora*, London 1971. — *L'imperatore Giustiniano. Storia e mito* (Giornate di studio a Ravenna 1976) a cura di G. G. Archi, Milano 1978. — J. A. S. Evans, *Η εποχή του Ιουστινιανού*, (ελλην. μετάφρ. Β. Κουρής), Αθήνα 1999. — R. Bonini, *Introduzione allo studio dell'età giustiniana*, Bologna ²1980. — Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, τ. Α' (324-565), Θεσσαλονίκη ⁵1995, σ. 391-605 (στο εξής: Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*).

2. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 7. — H. Ahrweiler, *Η πολιτική ιδεολογία της βυζαντινής αυτοκρατορίας*, ελλην. μετάφρ. Τ. Δρακοπούλου, Αθήνα ⁴1992, σ. 14. — Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Α' (324-610), Θεσσαλονίκη 1993, σ. 253. — Σ. Τρωιάνος, *Οι πηγές του Βυζαντινού Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή ²1999, σ. 29-31 και 38-40.

3. Βλ. S. Puliatti, *Ricerche sulla legislazione «regionale» di Giustiniano. Lo statuto civile e l'ordinamento militare delle prefettura africana* [Seminario Giuridico della Università di Bologna, LXXXIV], Milano 1980, σ. 7 κ.ε. — E. Franciosi, *Riforme istituzionali e funzioni giurisdizioni nelle novelle di Giustiniano. Studi su Nov. 13 e Nov. 80* [Seminario Giuridico della Università di Bologna, CLXXXV], Milano 1998, σ. 18-19 (στο εξής: E. Franciosi, *Riforme*). — M. Maas, *Roman History and Christian Ideology in Justinianic Reform Legislation*, *DOP* 40 (1986) 19 κ.ε., ο οποίος παρατηρεί ότι στα προοίμια των Νεαρών που εισάγουν αλλαγές στην περιφερειακή οργάνωση της αυτοκρατορίας υπογραμμίζεται η σύνδεση με το ρωμαϊκό παρελ-

λεια στην πρωτεύουσα ο Ιουστινιανός εισήγαγε με τη Νεαρά 13 του έτους 535 τον θεσμό του *πραίτωρα του δήμου ή των δήμων*⁴ που αντικατέστησε τον *praefectus vigiliū*.

Με τον θεσμό του *πραίτωρα του δήμου* έχουν ασχοληθεί ο διαπρεπής βυζαντινολόγος και κατεξοχήν μελετητής των βυζαντινών θεσμών R. Guiland σε άρθρο του, όπου περιλαμβάνεται και ένας προσωπογραφικός κατάλογος εκείνων που διετέλεσαν *πραίτωρες του δήμου*⁵, και πιο πρόσφατα η E. Franciosi σε μονογραφία που πραγματεύεται τους θεσμούς του *praetor plebis* και του *quaesitor*⁶. Κοινό σημείο των δύο παραπάνω ερευνητών είναι η θεώρηση, ότι ο *πραίτωρ του δήμου* συνεχίζει να υφίσταται και να λειτουργεί απρόσκοπτα από την εποχή του Ιουστινιανού ως τον 9ο και 10ο αιώνα, αν και ο R. Guiland σε μεταγενέστερη μελέτη που αφορά τον *έπαρχο της πόλεως* φαίνεται να αναθεωρεί την προηγούμενη άποψή του⁷. Στο συγκεκριμένο ζήτημα αναφέρονται και ορισμένοι ερευνητές κατά την πραγμάτευση άλλων θεμάτων, όπως για παράδειγμα ο F. Gorja σε μελέτη του σχετική με την οργάνωση της δικαιοσύνης από τον 5ο έως τον 8ο αιώνα⁸. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι, μετά την επιβεβλημένη εξέταση της εισαγωγής και των αρμοδιοτήτων του *πραίτωρα του δήμου*, η διερεύνηση της εξέλιξης του θεσμού. Άλλωστε εκτός από τους λόγους για τους οποίους εισήχθη ένας θεσμός, ιδιαίτερη

θόν, είτε αυτή είναι ακριβής είτε όχι, προκειμένου να δικαιολογηθούν οι καινοτομίες του Ιουστινιανού και να εμφανιστούν ως αποκατάσταση και συνέχεια του παρελθόντος.

4. *Novellae Justiniani*, έκδ. R. Schöll – G. Kroll (Corpus Juris Civilis III), Berlin 1895 (έκτοτε συνεχείς ανατυπώσεις), αρ. 13 (στο εξής: Nj). Πβλ. A. Cameron, *Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Oxford 1976, σ. 29-30 (στο εξής: Cameron, *Circus Factions*), όπου σημειώνει ότι τα περιληπτικά ουσιαστικά όπως *populus*, *πλήθος*, *λαός* και *ὄχλος* απαντούν στις πηγές είτε στον ενικό είτε στον πληθυντικό αριθμό χωρίς κάποια διαφορά στη σημασία. Το ίδιο, όπως παρατηρεί, συμβαίνει και με το ουσιαστικό *δήμος*, όπως για παράδειγμα στη Νεαρά του Ιουστινιανού για τον *πραίτωρα του δήμου ή των δήμων*, όπου εναλλάσσεται χωρίς σημασιολογική διαφορά ο ενικός με τον πληθυντικό αριθμό. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι οι όροι *δήμος/δήμοι* στη Νεαρά του Ιουστινιανού, όπως αναφέρει και ο A. Cameron, δεν σημαίνουν τις φατρίες του ιπποδρόμου.

5. R. Guiland, *Preteur du peuple, skouterios, protokomes, Revues des Etudes Sud-Est Européennes VII* (Bucarest 1969) (στο εξής: R. Guiland, *Preteur*), σ. 81-84 (= R. Guiland, *Titres et fonctions de l'Empire byzantin*, Variorum Reprints, XXV, London 1976) (στο εξής: R. Guiland, *Titres*).

6. E. Franciosi, *Riforme* κυρίως σ. 57-102.

7. Βλ. R. Guiland, *L'éparque de la ville - 'Ο έπαρχος της πόλεως*, *Bsl* 41 (1980) 20 (στο εξής: R. Guiland, *L'éparque*).

8. F. Gorja, *La giustizia nell'impero romano d'Oriente: organizzazione giudiziaria*, στο *La giustizia nell'Alto Medioevo* (secoli V-VIII). *Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo*, XLII, 7-13 aprile 1994, Spoleto, 1995, σ. 259-330, κυρίως σ. 263 (στο εξής: F. Gorja, *Giustizia*).

σημασία έχει και η εξέλιξή του, καθώς αυτή αντικατοπτρίζει τη λειτουργία και την εξέλιξη του πολυσύνθετου και καλά οργανωμένου βυζαντινού διοικητικού μηχανισμού.

1. Η Νεαρά 13, με την οποία εισήχθη ο πραίτωρ του δήμου, είχε ως αποδέκτες τους κατοίκους της Κωνσταντινουπόλεως («Αυτοκράτωρ Ἰουστινιανὸς Αὐγουστος Κωνσταντινουπολίταις», «*Proponatur Constantinopoli civibus nostris*»)⁹ και εκδόθηκε στις 15 Οκτωβρίου του έτους 535¹⁰. Σύμφωνα με όσα αναφέρονται στο προσόμιο η αλλοίωση της έννοιας του *praefectus vigilum*, που αποδόθηκε στην ελληνική γλώσσα με τον όρο νυκτέπαρχος και θεωρούνταν από τους πολίτες ότι ήταν υπεύθυνος για την τήρηση της τάξης μόνο κατά τη διάρκεια της νύχτας και όχι ότι αποτελούσε τον άγρυπνο φρουρό της τάξης στην πρωτεύουσα, όπως ήταν το πραγματικό νόημα του ονόματος, είχε ως αποτέλεσμα την παρακμή του αξιώματος¹¹. Ωστόσο λέγεται στη συνέχεια ότι στην αντικατάσταση του

9. Για τους αποδέκτες των γενικών νόμων και τον τρόπο κοινοποίησής τους βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, Βυζαντινή Διπλωματική. Α. Τα αυτοκρατορικά έγγραφα, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 4], Θεσσαλονίκη ²1972, σ. 135-139. Όταν ο γενικός νόμος απευθυνόταν στον λαό, η γνωστοποίησή του γινόταν με δημόσια ανάγνσή του (αυτόθι σ. 138). Για τις διατάξεις που απευθύνονταν στον λαό βλ. ειδικότερα C. Dupont, *Les constitutions ad populum*, *Revue Historique de droit francais et étranger* 49 (1971) 586-600, ο οποίος σημειώνει ότι ο όρος *populus* μπορεί να σημαίνει είτε τους πολίτες της Ρώμης ή της Κωνσταντινούπολης είτε τους υπηκόους ολόκληρης της αυτοκρατορίας είτε τον πληθυσμό μιας πόλης. Οι Νεαρές είχαν γενικά ως αποδέκτες τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης, κυρίως όταν ρύθμιζαν προβλήματα ή όριζαν αλλαγές που αφορούσαν την ίδια την πόλη, όπως στην περίπτωση που εξετάζουμε και σε εκείνη της Νεαράς 80 του έτους 539 που αφορούσε την εισαγωγή του *quaesitor*. Πβλ. G. Lanata, *Legislazione e natura nelle Novelle giustiniane*, Napoli 1984, σ. 159-160. Στους κατοίκους της πρωτεύουσας απευθύνθηκαν και Νεαρές που αφορούσαν την πορνεία και σεξουαλικής φύσεως εγκλήματα [NJ 14 (535), NJ 77 (535?), NJ 141 (559)], καθώς αυτά εμφανίζονταν συχνότερα στη μεγαλούπολη της Κωνσταντινούπολης, όπως παρατηρεί ο R. Bonini, *Ricerche sulla legislazione giustiniana dell'anno 535: Nov. Iustiniani 8: venalità della cariche e riforme dell'amministrazione periferica*, Bologna ³1989, σ. 70-71 σημ. 11 (στο εξής: R. Bonini, *Legislazione*).

10. Για τη χρονολόγηση της Νεαράς 13 και τις πληροφορίες της χειρόγραφης παράδοσης βλ. E. Franciosi, *Riforme* 57 και σημ. 1.

11. NJ 13 πρ.: Τὸ τῶν λαμπροτάτων τῆς ἀγρυπνίας ἀρχόντων ὄνομα, σεμνὸν τε καὶ τοῖς παταῖσι ῥωμαιοῖς γνωριμώτατον ὄν, οὐκ ἴσμεν ὅπως εἰς ἀλλοίαν μετέστη προσηγορίαν καὶ τάξιν. ἡ μὲν γὰρ πάτριος ἡμῶν φωνὴ *praefectos vigilum* αὐτοὺς ἐκάλεσε, τῇ τῶν ἀγρυπνούντων καὶ οὐδὲν ἀνερευνήτῳ καταλιμπανόντων ἀνθρώπων ἀρχῇ τοῦτους ἐπιστήσασα. ἡ δέ γε Ἑλλήνων φανὴ οὐκ ἴσμεν ὅθεν ἐπάρχους αὐτοὺς ἐκάλεσε τῶν νυκτῶν, ὡσπερ ἀναγκαῖον ὄν ἡλίῳ μὲν ὡς ἔοικε δύνοντος ἐξανίστασθαι τὴν ἀρχήν, παύεσθαι δὲ ἀνίσχοντος. τί γὰρ ἂν εἶη, διότι τὸ τῶν νυκτῶν προσέβηκεν ὄνομα; εἰ μὲν γὰρ ὡς ταύτης μόνης τῆς ἀρχῆς τῶν ἐν νυκτὶ οὐκ ὀρθῶς πραττομένων ἐπιμελουμένης καὶ περιουσιούσης τὴν πόλιν ταύτην ἔσχε τὴν προσηγορίαν, ἀλλ' αὐτὸ δὴ τοῦτο καὶ τὴν πολιαρχίαν ὀρώμεν πράττουσαν, ὥστε οὐδὲν ἦν τὸ κωλύον τό γε ἐπὶ τῇ προσηγορίᾳ ταύτῃ καὶ τὴν ἀρχὴν ἐκείνην τοῦτω τῷ ὀνόματι καλεῖν. εἰ δὲ διηρῆσθαι τὰς ἀρχὰς οἴονται καὶ τὸν μὲν ἐνδοξότατον ἑπαρχον τῆς εὐδαίμονος ταύτης πόλεως εἶναι τῆς ἡμέρας ἄρχοντα, τοὺς δὲ ἄλλους τῆς νυκτός, σφόδρα τῶν

praefectus vigilum και την εκ βάθρων αναδιάρθρωση της υπηρεσίας του¹², στην οποία τέθηκε επικεφαλής ο πραίτωρ του δήμου (*praetor plebis*), συνέβαλαν κυρίως η έλλειψη ενδιαφέροντος για την πλήρωση της θέσης του *praefectus vigilum*¹³, η δυσλειτουργία του θεσμού και η διαφθορά εκείνων που διορίζονταν στο αξίωμα του νυκτεπάρχου¹⁴.

Στη Νεαρά του Ιουστινιανού γίνεται λόγος για το αξίωμα του πραίτωρα κατά τη ρωμαϊκή εποχή και υπογραμμίζεται η σπουδαιότητα του θεσμού εκείνη την περίοδο δικαιολογώντας έτσι τη χρησιμοποίηση του ονόματος του πραίτωρα για τον νέο αξιωματούχο. Σημειώνεται ακόμη ότι στην πρωτεύουσα υπήρχαν και άλλοι πραίτωρες που διορίζονταν από τη σύγκλητο και ήταν υπεύθυνοι για την απελευθέρωση των δούλων και υποθέσεις επιτροπείας¹⁵. Ο Ιουστινιανός με την εισαγωγή του ονόματος

εικότων απεπλανήθησαν, την ὀρθότητα τῶν ὀνομάτων οὐκ ἴσμεν [δὲ] ὅπως διαφθείραντες.

12. NJ 13.1 πρ.: Ἡμεῖς οὖν τὸ πρᾶγμα ὡς ἔχρην θεωρήσαντες ᾤθημεν χρῆναι τὴν ἀρχὴν δὴ ταύτην ἐξ αὐτῆς ἀρξάμενην τῆς προσηγορίας εἰς τὸ πᾶν ἀνεγείραι τε καὶ κατακοσμήσαι. καὶ νυκτέπαρχον μὲν μηδένᾳ τοῦ λοιποῦ παντελῶς καλεῖσθαι· ἐπιμελήσονται γὰρ καὶ τῶν ἐν ἡμέρᾳ καὶ τῶν ἐν νυκτὶ παρὰ τὸ προσήκον πραττομένων.

13. NJ 13 πρ.: ταύτη τοι καὶ τὴν προσηγορίαν ταύτην ζοφώδη τε οὖσαν καὶ σκοτεινὴν καὶ τῆς νυκτὸς ἐπώνυμον εἰκότως ἀποφeyγουσιν ἄπαντες καὶ ποιῆν τὴν χειροτονίαν ἡγοῦνται καὶ οὐδὲ βασιλικῶν ἀξίαν συμβόλουν εἶναι νομίζουσιν. Πβλ. E. Franciosi, *Riforme* 60-61.

14. NJ 13.2: Ἐπειδὴ τοῖνυν ἡμεῖς πάντα διερευνώμενοι τὰ γενόμενα πρὸςθεν σπεύδομεν εἰς καλλίονα τάξιν καὶ τὴν ἀρχαίαν σεμνότητα καὶ τὴν τούτου τοῦ πράγματος ἐπαναγαγεῖν εὐκοσμίαν, ἵνα μὴ κλοπαὶ τε παρ' αὐτῶν γίνοντο συχναὶ καὶ κοινωναίαι πρὸς τοὺς κλέπτοντας, καὶ αἱ κρίσεις ἐκμελεῖς τε καὶ ἐξίτηλοι καὶ οὐδ' ἐνὸς ἄξια προέρχοντο λόγου, διὰ τοῦτο ᾤθημεν τὰ περὶ αὐτὴν διορίσασθαι. Πβλ. E. Franciosi, *Riforme* 60-61. Σε αντίθεση με την Κωνσταντινούπολη το αξίωμα του *praefectus vigilum* εξακολουθούσε να υφίσταται στη Ρώμη και τη Ραβέννα του Οστρογοτθικού βασιλείου. Βλ. Cassiodori *Senatus Variarum*, έκδ. Th. Mommsen, MGH (AA) XII, 1894, VII.7 και VII.8. Πβλ. W. Ensslin, *Praefectus vigilum*, RE XXII.2 (1954) 1346-1347 (στο εξής: W. Ensslin, *Praefectus vigilum*). — W. Sinnigen, *The Officium of the Urban Prefecture during the Later Roman Empire*, Rome 1957, σ. 94 (στο εξής: W. Sinnigen, *Urban Prefecture*).

15. NJ 13.1.1-2: Ἐπειδὴ δὲ τοὺς πάλαι Ρωμαίους σφόδρα τὸ τοῦ πραίτωρος ἥρσεν ὄνομα, διὰ τοῦτο ᾤθημεν αὐτοὺς *praetores plebis* δεῖν ὀνομάσαι τοὺς ἐπὶ τῇ φυλακῇ τε καὶ εὐταξίᾳ τεταγμένους καὶ τὴν δημῳδὴν καθιστᾶν ἰσχύοντας ἀταξίαν. καὶ ὥσπερ ἕτεροι *praetores* εἰσὶν ἐν τῇ συγκλήτῳ βουλῇ οἱ τῶν ἐλευθεριῶν καὶ τῶν ἐπιτροπῶν καὶ τῶν τοιούτων προκαθήμενοι, οὕτως ἔστωσαν καὶ οὗτοι πραίτωρες τῆς ἐπὶ τῶν δῆμων ὀρθότητος, καὶ τῇ μὲν ἡμετέρᾳ φωνῇ *praetores plebis* προσαγορευέσθωσαν, τῇ δὲ ἐλλάδι ταύτῃ καὶ κοινῇ πραίτωρες δῆμων. Τὸ δὲ τοῦ πραίτωρος ὅπως ἐστὶ σεμνόν, ὅπως οὐ πόρρω καθέστηκεν ὑπατείας, ὅπως ἐγγύτατα τοῦ νόμου τέτακται, δηλοῦσιν οἱ νόμοι, τῇ τε ὑπατεΐᾳ παραξέυξαντες τοὺς πραίτωρας δευτέραν τε αὐτοῖς μετὰ τὸν νόμον δόντες τὴν τάξιν. καὶ ὥσπερ τὸ παλαιὸν ὑπατοὶ τε ἦσαν οἱ τῆς μεγίστης ἐξάρχοντες βουλῆς δήμαρχοι τε οἱ τὸν δῆμον ἡγιοχούντες, οὕτω δὴ καὶ νῦν ἔστωσαν πραίτωρες μὲν συγκλήτου οἱ τὰ ἐμπροσθεν ἡμῖν εἰρημένα πράττοντες, πραίτωρες δὲ τὸν δῆμον οἱ τῆς εὐταξίας αὐτῶν ἀντιλαμβανόμενοι καὶ τοῦ συμφέροντος αὐτοῖς προνοοῦντες. (2) Ἀμέλει τὴν ἀρχὴν ταύτην πάλαι σεμνὴν οὖσαν καὶ ἐπὶ τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης πολιτευσάμενην λαμπρῶς, ἐπὶ τῶν χρόνων οὐ μόνον οὐς οἱ αὐτοκράτορες ἔσχον, ἀλλὰ καὶ τῶν ἔτι πορρωτέρω, καὶ ἡ μεγάλῃ πόλιν αὕτη δεξαμένη τὴν ἀρχὴν οὐκ εὐκαταφρόνητον ἔσχε. τοιγαροῦν οὐδὲ ἐν πολλῷ πρεσβυτάτοις χρόνοις μεμα-

του πραιτώρα του δήμου, κατ' αντιστοιχία προς τους πραιτώρες της συγκλήτου, συνδέει το νέο αξίωμα με τη ρωμαϊκή παράδοση, γεγονός που εντάσσεται στο πλαίσιο της πολιτικής για αποκατάσταση του *imperium romanum* όχι μόνο σε εδαφικό αλλά και σε θεσμικό επίπεδο, όπως αναφέραμε παραπάνω¹⁶.

Επομένως, πριν προχωρήσουμε στην παρουσίαση των αρμοδιοτήτων του νέου αξιωματούχου, θα αναφερθούμε σύντομα στους πραιτώρες της ρωμαϊκής εποχής καθώς και τον *praefectus vigilum* (νυκτέπαρχο), προκειμένου να δοθεί μία σαφέστερη και πιο ολοκληρωμένη εικόνα για την επιλογή του ονόματος και τις απαρχές του νέου θεσμού.

Ο *praetor urbanus* καθιερώθηκε το έτος 366 π.Χ. μετά την έκδοση των *Leges Licinia Sextiae* (367 π.Χ.) και εξέταζε διαφορές μεταξύ των Ρωμαίων πολιτών. Αργότερα (246-242 π.Χ.) θα προστεθεί και ο *praetor peregrinus* για την επίλυση διαφορών, στις οποίες ο ένας από τους αντιδίκους δεν ήταν Ρωμαίος πολίτης. Από το 227 π.Χ. περίπου ο αριθμός των πραιτώρων θα αυξηθεί σε τέσσερις, δύο για τη Ρώμη και δύο για τη διοίκηση των επαρχιών (*praetores provinciales*), στις οποίες είχαν πλήρη πολιτική και ποινική δικαιοδοσία με εξαίρεση τους στρατιώτες. Στη συνέχεια ο αριθμός τους θα αυξηθεί παράλληλα με την αύξηση των ρωμαϊκών επαρχιών, ενώ επί Σύλλα το 82 π.Χ. ανέρχονται σε οκτώ, τον *praetor urbanus* και τον *praetor peregrinus* με δικαιοδοσία επί πολιτικών υποθέσεων και τους έξι *praetores quaesitores* με δικαιοδοσία επί ποινικών υποθέσεων. Από τα χρόνια του Ιούλιου Καίσαρα μέχρι τη δυναστεία των Ιουλίων και των Κλαυδίων υπήρξαν αυξομειώσεις ως προς τον αριθμό των πραιτώρων. Επί Αυγούστου (27 π.Χ. - 14 μ.Χ.) εισήχθησαν δύο *praetores aerarii* που καταργήθηκαν από τον Κλαύδιο (41-54 μ.Χ.), ο οποίος δημιούργησε τους δύο *praetores fideicommissarii* (πραιτώρες των κατεπιστευμάτων)¹⁷, που μειώθηκαν από τον Τίτο (79-81 μ.Χ) σε έναν. Ο Νέρ-

θηκάμεν τινας τὰς μεγάλας τῶν ἀρχῶν διαχειρίσαντας, αἱ περὶ τὴν βασιλείαν εἰσὶν, εἴτα ὕστερον οὐκ ἀπαξίωσαντας ἐπὶ τούτου τοῦ φροντισματος γενέσθαι. Κατὰ μικρὸν δὲ οὕτω τὸ πρᾶγμα εὐτελὲς ὤφθη καὶ ἄξιον οὐδενός, ὥστε οὐδὲ ἐκ συμβόλων ἡμετέρων γίνεσθαι, κείσθαι δὲ ἐπὶ τοῖς ἐνδοξοτάτοις ἐπάρχοις τῆς εὐδαίμονος ταύτης πόλεως, καὶ τὰ πολλὰ τοὺς ἐκ τῆς τάξεως τῆς αὐτῶν ταύτην παραλαμβάνειν τὴν ἀρχὴν καὶ διαχειρίζειν αὐτὴν τὸν πάντων κάκιστον τρόπον. Καίτοιγε εἴ τις θεάσαιτο τὸ τῆς ἀρχαιότητος αὐτῆς σύμβολον, σφόδρα αὐτὴν, ὅποια τὸ πρότερον ἦν, καὶ ἐκ τῶν νῦν ὄντων μαθήσεται. Βλ. καὶ P. Garbarino, *Contributo allo studio del Senato in età giustiniana*, Napoli 1992, σ. 152-155. — E. Franciosi, *Riforme* 71-74, όπου αναφέρεται στο ιδεολογικό υπόβαθρο της διάκρισης των πραιτώρων της συγκλήτου και του δήμου αντίστοιχα.

16. Βλ. προηγούμενη σημείωση. Βλ. και παραπάνω σ. 1.

17. Βλ. Γ. Πετρόπουλος, *Ιστορία και εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου*, τ. Β', Αθήνα 1963, σ. 1501, ο οποίος σημειώνει ότι το καταπίστευμα, δηλαδή η διάταξη της τελευταίας βουλήσεως με την οποία ο διαθέτης παρακαλεί τον κληρονόμο του ή τον κληροδόχο του,

βας (96-98 μ.Χ.) εισήγαγε τον *praetor fiscalis* για την επίλυση των διαφορών μεταξύ του αυτοκρατορικού ταμείου και των ιδιωτών και ο Μάρκος Αυρήλιος (161-180 μ.Χ.) τον *praetor tutelaris*, υπεύθυνο για τους ανηλίκους και τα σχετικά ζητήματα επιτροπείας. Στις αρχές του 3ου αιώνα μ.Χ. απαντά ο *praetor de liberalibus causis*, ενώ ο *praetor peregrinus* έχασε τη σημασία του με το διάταγμα του Καρακάλλα το 212 μ.Χ., με το οποίο εκχωρούνταν η ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη σε όλους τους ελεύθερους υπηκόους της αυτοκρατορίας¹⁸. Γενικά τον 3ο αιώνα μ.Χ. οι δικαστικές αρμοδιότητες των πραιτώραν περιορίζονται σε συνδυασμό και με την ανάπτυξη του αξιώματος του επάρχου της πόλεως της Ρώμης¹⁹.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ιωάννη Λυδού ο Μ. Κωνσταντίνος εισήγαγε στην Κωνσταντινούπολη δύο πραιτώρες, τον *tutelar* και τον *φιδειχομισσάριον*, από τους οποίους τον πρώτο ονόμασε κωνσταντινιανόν και τον δεύτερο *magister census*²⁰. Γεγονός πάντως είναι ότι κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή πραιτώρες της συγκλήτου (τρεις σύμφωνα με διάταξη

στηριζόμενος στην καλή τους πίστη, να παρέχουν κάτι σε κάποιο πρόσωπο, εισήχθη κυρίως για χάρη εκείνων που δεν μπορούσαν να είναι κληρονόμοι ή κληροδόχοι προσώπων όπως παραδειγμα οι αλλοδαποί. Πβλ. Μ. Kaser – K. Hackl, *Das römische Zivilprozessrecht*² [Handbuch der Altertumswissenschaft X.3.4], München 1996, σ. 452-453 (στο εξής: Μ. Kaser – K. Hackl, *Zivilprozessrecht*).

18. Βλ. Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, Graz ³1969 (στο εξής: Th. Mommsen, *Staatsrecht*), τ. II.1, σ. 193 κ.ε., όπου και αναλυτική παρουσίαση του αξιώματος του πραιτώρα κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. — Σ. Βάσης, *Ρωμαίων Πολιτεία. Η βασιλευμένη και η έλευθερά*, Αθήνα 1903, σ. 304 κ.ε. — Ch. Lecrivain, Quaestor, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, έκδ. Ch. Daremberg – E. Saglio (στο εξής: *Dict. Antiq.*), τ. 4, μέρος Α', Paris 1907 (ανατύπωση Graz 1969), σ. 628-632. — G. Wesenberg, Praetor, RE XXII.2 (1954) 1602-1603. — F. F. Abbott, *A History and Description of Roman Political Institutions*³, New York 1963, σ. 186-190. — Γ. Νάκος, *Ιστορία Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 237-244, όπου αναφέρεται εκτός από την εισαγωγή της αρχής των πραιτώραν στις γενικές και ειδικές δικαιοδοσίες τους. — Μ. Kaser – K. Hackl, *Zivilprozessrecht* 463. — A. Lintott, *The Constitution of the Roman Republic*, Oxford 1999, σ. 107-109.

19. Βλ. Μ. Kaser – K. Hackl, *Zivilprozessrecht* 518-519, 539.

20. Ιωάννης Λυδός, *Περὶ ἐξουσιῶν ἢ περὶ ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων πολιτείας*, έκδ. Α. Bandy, *On Powers or the Magistracies of the Roman State*, Philadelphia 1983, 2.30 (στο εξής: Ιωάννης Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν*). Πβλ. E. Stein, *Histoire du bas empire*, τ. II, Paris - Bruxelles - Amsterdam 1949, σ. 804 (στο εξής: E. Stein, *Histoire*). — Μ. Kaser – K. Hackl, *Zivilprozessrecht* 539. — G. Dagron, *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας. Η Κωνσταντινούπολη και οι θεσμοί της 330-451* (ελλην. μετάφρ. Μ. Λουκάκη, η ελληνική έκδοση βασίζεται σε κείμενο αναθεωρημένο από τον συγγραφέα), Αθήνα 2000, σ. 265 και σημ. 113, ο οποίος θεωρεί αβέβαιη τη μαρτυρία του Ιωάννη Λυδού όσον αφορά την εισαγωγή του *magister census* από τον Μ. Κωνσταντίνο (στο εξής: G. Dagron, *Πρωτεύουσα*). Βλ. και N. van der Wal, *Die Prätores in Konstantinopel und ein Scholion zur Institutionensparaphrase des Theophilos*, στο *Σχόλια: Studia ad criticam interpretationemque textuum Graecorum et ad historiam iuris Graeco-Romani pertinentia viro doctissimo D. Holwerda oblata*, έκδ. W. J. Aerts, J. H. A. Lokin, S. L. Radt, N. van der Wal, Groningen 1985 (στο εξής: N. van der Wal, *Prätores*), σ. 143-148, ο οποίος επίσης εκφράζει τις αντιρρήσεις του σχετικά με την αξιοπιστία της παραπάνω μαρτυρίας του Ιωάννη Λυδού.

του 450)²¹ είναι αρμόδιοι για θέματα επιτροπείας ανηλίκων και απελευθέρωσης δούλων, όπως παλαιότερα οι *praetores tutelariorum* και *de liberalibus causis* της Ρώμης αντίστοιχα²². Όσον αφορά τον μάγιστρο των κήνων,

21. Σύμφωνα με τις διατάξεις του 4ου αιώνα οι νέοι συγκλητικοί ήταν υποχρεωμένοι να αναλάβουν την *quaestura* και την *praetura*, που ήταν τίτλοι και όχι ενεργά αξιώματα, και να προσφέρουν στον λαό εξαιρετικά δαπανηρούς αγώνες, που αποτελούσαν ένα είδος προσφοράς, προκειμένου να συμμετέχουν στις εργασίες της συγκλήτου. Βλ. *Codex Theodosianus*, έκδ. Th. Mommsen - P. M. Meyer, τ. I. 1-2, Berlin 1904 (4η ανατύπωση Dublin - Zürich 1971) (στο εξής: *CTh*), 6.4, όπου αναφέρεται σχεδόν αποκλειστικά στους αγώνες που έπρεπε να διοργανώνουν όσοι λάμβαναν τον τίτλο της *praetura* και της *quaestura*. Πβλ. I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Α'* 720-1. — G. de Bonfils, *Il comes et quaestor nell'età della dinastia costantiniana* [Pubblicazioni della Facoltà Giuridica dell'Università di Bari, 62], Napoli 1981, σ. 47 σημ. 22. — M. Kaser - K. Hackl, *Zivilprozessrecht* 539. — N. van der Wal, *Prätores 144-145*, όπου κάνει λόγο για τα καθήκοντα των πραιτωρών της συγκλήτου και τις αυξομειώσεις ως προς τον αριθμό τους μέχρι τον ορισμό τους σε τρεις το 450. Βλ. επόμενη σημείωση.

22. Βλ. *CTh* 3.32.2[(322? 326?)]. — *Codex Justinianus*, έκδ. P. Krueger (*Corpus Juris Civilis* II), Berlin 1877 (έκτοτε συνεχείς ανατυπώσεις) (στο εξής: *CJ*), 7.62.17: *Imp. Constantinus A. Ad Iulianum pu. Si apud utrumque praetorem, dum quaestio ventilatur, ab aliqua parte auxilium provocationis fuerit obiectum, praefecturae urbis iudicium sacrum appellator observet*. Σύμφωνα με αυτή τη διάταξη ο έπαρχος της πόλεως εξέταζε τις εφέσεις επί των αποφάσεων των πραιτωρών, για τους οποίους κάνουμε λόγο παρακάτω. — *CTh* 3.17.3 (389) = *CJ* 5.33.1: *Imppp. Valentinianus Theodosius et Arcadius AA. Proculo pu. Illustris praefectus urbis adhibitis decem viris e numero senatus amplissimi et praetore clarissimo viro, qui tutelaribus cognitionibus praesidet, tutores curatoresve ex quolibet ordine idoneos faciat retentari ...* Βλ. *CTh* 6.4.16 = *CJ* 1.39.1 (359): *Imp. Constantinus A. ad senatum. Praetori defertur haec iurisdictio sanctis nobis, ut liberale negotium ipse disceptator examinet sane interponi ab eo decreta conveniet ... ab eodem etiam interponatur decretum seu tutoris dandi seu ordinandi curatoris, impleatur ab eo interpositio decretorum*. — *CJ* 1.39.2 (450): *Impp. Valentinianus et Marcianus AA. Tatiano pu. Tres tantummodo praetores electae opinionis in hac urbe per singulos annos iudicio senatus praecipimus ordinari, qui competentes causas et debitos actus integre disceptare atque tractare debebunt, ut hi tamen tres ex his, qui proprium larem in hac alma urbe habeant, non ex provinciis eligantur*. Βλ. και P. Noailles - A. Dain, *Les nouvelles de Leon VI le Sage*, Paris 1944, σ. 184-187 (στο εξής: P. Noailles - A. Dain, *Novelles*). — *NJ* 13.1.1 (535): και ὥσπερ ἕτεροι *praetores* εἰσὶν ἐν τῇ συγκλήτῳ βουλῇ οἱ τῶν ἐλευθεριῶν καὶ τῶν ἐπιτροπῶν καὶ τῶν τοιούτων προκαθήμενοι — *NJ* 22.40 (536). — *NJ* 94 (επὶλ.) (539). Πβλ. E. Stein, *Histoire* II. 804, κατά τον οποίο υπήρχαν τρεις πραιτωρες σύμφωνα με τη διάταξη του *CJ* 1.39.2 = Βασιλικά 6.7.7 (*Basilicorum Libri LX. [Series A]*, vol. I. *Textus Librorum VIII*, έκδ. H. J. Scheltema - N. van der Wal, Groningen 1955) (στο εξής: Βασιλικά), εκ των οποίων οι δύο ήταν διάδοχοι των *praetores tutelariorum* και *de liberalibus causis* αντίστοιχα και ο τρίτος μάλλον ο μάγιστρος των κήνων που εντάχθηκε στους πραιτωρες μετά το έτος 472 (βλ. *CJ* 1.3.31), οπότε έφερε ακόμη τον τίτλο του *praefectissimus*, ενώ για πρώτη φορά φέρει τον τίτλο του *clarissimus* το 496 (βλ. *CJ* 8.53.32). Βλ. αντίθετα N. van der Wal, *Prätores* 143-148, ο οποίος αντικρούει την άποψη του E. Stein και θεωρεί ότι ο τρίτος πραιτωρ αντιστοιχεί μάλλον στον *praetor fideicommissarius*, καθώς ο *magister census* ταυτίζεται κατά τον ερευνητή, ο οποίος στηρίζεται στη χειρόγραφη παράδοση ενός ανωνύμου Σχολίου στα Ινστιτούτα του αντικήνωρα Θεοφίλου, με τον *praetor tutelariorum*. Πβλ. και N. van der Wal, *Manuale Novellarum Justinianae*, Groningen 1998 (στο εξής: N. van der Wal, *Manuale*), σ. 22 σημ. 49. — F. Goria, *Gustizia* 265 και σημ. 13. — M. Kaser - K. Hackl, *Zivilprozessrecht* 539. — Carmella Russo Ruggeri, *Nota minima sulla competenza del pretore in età giustiniana*, *Index* 26 (1998) 99-108, κυρίως 101.

που απαντά τόσο στη Ρώμη όσο και στην Κωνσταντινούπολη²³, ήταν, όπως αναφέρει ο Ιωάννης Λυδός, ο *ἄρχων τῶν ἀρχετύπων συμβολαίων*, ὅτι κῆνσον μὲν τὴν ἀπογραφὴν τῶν ἀρχαίων²⁴, και στο αρχεῖο του καταχωρίζονταν ἑγγραφα συμβολαίων, συναλλαγῶν και δωρεῶν, ὥστε να ἔχουν ισχύ²⁵.

Ο *πραίτωρ* του δήμου που εισηχθῆ ἀπὸ τον Ιουστινιανὸ ἀντικατέστησε τον *praefectus vigilum*, αξίωμα που εἶχε εἰσαχθεῖ στη Ρώμη ἀπὸ τον Οκταβιανὸ Αύγουστο το 6 π.Χ. ὡς προϊστάμενος μίας υπηρεσίας, που ἀποτελούνταν ἀπὸ επτά κοόρτες ὑπὸ ἓναν τριβούνον ἡ καθεμία, οἱ οποίες στάθμευαν σε επτά διαφορετικὰ μέρη της πόλεως της Ρώμης, και εἶχε ὡς κύριο καθήκον τὴν πρόληψη και κατάσβεση των πυρκαγιῶν και τὴν ἀποτροπὴ των κλοπῶν με τὴν ἐνοπλὴ περιπολία κατὰ τὴ διάρκεια της νύχτας²⁶. Ο ἀξιωματοῦχος εἶχε παράλληλα ἀνακριτικὰ καθήκοντα και δι-

23. Βλ. και *Notitia Dignitatum, accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Latercula Provinciarum*, ἐκδ. O. Seeck, Berlin 1876 (ἀνατύπωση Frankfurt a.M. 1962), Occ. IV. 8 (στο ἐξῆς: *Notitia Dignitatum*). Πβλ. A. E. R. Boak, *The Roman Magistracy in the Civil and Military Service of the Empire*, *Harvard Studies in Classical Philology* 26 (1915) 106 (στο ἐξῆς: A. E. R. Boak, *Roman Magistracy*). — G. Dagron, *Πρωτεύουσα* 265.

24. Ιωάννης Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν* 2.30. Πβλ. E. Stein, *Censuales*, *RE* III.2 (1899) 1911. — J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century. With a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos* [The British Academy Supplemental Papers I], London 1911 (ἀνατύπωση New York 1958), σ. 76 (στο ἐξῆς: J. B. Bury, *Administrative System*). Ο C. Bandy, που ἔχει κάνει τὴν ἐκδοση του *Περὶ ἀρχῶν*, σημειώνει στα σχόλιά του (σ. 301) γιὰ τον *magister census* ὅτι ἦταν υπεύθυνος γιὰ τὴν περιουσία και τὶς φορολογικὲς υποχρεώσεις των πολιτῶν καθὼς και τὰ αὐθεντικὰ ἀντίγραφα των πρωτοτύπων συμβολαίων.

25. Βλ. *CTh.* 8.12.8 (415). — *CJ* 8.53.32 (496). — *CJ*. 1.3.31 (472). — *NJ* 131.15 (545). — *CJ* 1.2.17.2. Ο *μάγιστρος* των *κῆνσον* ἦταν ἀκόμη υπεύθυνος γιὰ τὸ ἀνοιγμα και τον ἀνασφραγισμό των διαθηκῶν. Βλ. *CJ* 6.23.18. — *CJ* 6.23.23 (524). — P. Noailles — A. Dain, *Novelles* (Παρά τίνων ἐπισφραγιζεσθαι δεῖ τὰς διαθήκας) 179.5-7. — Πείρα ἡγουν διδασκαλία ἐκ τῶν πράξεων τοῦ μεγάλου κυροῦ Εὐσταθίου τοῦ Ῥωμαίου, I. και Π. Ζέπου, *Jus Graecoromanum* (ἀνατύπωση ἀπὸ K. E. Zachariä v. Lingenthal με προσθήκες) τ. 1-8, Ἀθῆναι 1931 (ἀνατύπωση Aalen 1962) (στο ἐξῆς: JGR), τ. 4, 53.2. Τέλος ὅσοι ἐρχονταν να σπουδᾶσουν στη Ρώμη ἔπρεπε να προσκομίσουν στον *magister census* ὅλα τὰ ἀπαραίτητα ἑγγραφα ἀπὸ τους ἐπαρχιακοὺς κυβερνήτες, τὰ οποία τους ἐπέτρεπαν να μεταβούν στην πρωτεύουσα. Βλ. *CTh.* 14.9.1 (370): *IMMP. VAL(ENTINI)ANUS, VALENS ET GR(ATI)ANUS AAA. AD OLYBRIUM P(RAE)FECTUM U(RBI). Quicumque ad urbem discendi cupiditate veniunt, primitus ad magistrum census provincialium iudicum. A quibus copia est danda veniendi, eiusmodi litteras perferant, ut oppida hominum et natales et merita expressa teneantur; deinde ut in primo statim profiteantur introitu, quibus potissimum studiis operam navare proponant; tertio ut hospitium eorum sollicite censualium norit officium, quo in ei rei impertiant curam, quam se adseruerint expertisse ...* Πβλ. A. E. R. Boak, *Roman Magistracy* 106-108. — A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, τ. I-III, Oxford 1964, II. 691-692, ο οποίος παρατηρεῖ ὅτι ο *magister census* ενεργοῦσε ὡς γενικός ἀρχεφύλακας-υποθηκοφύλακας της Κωνσταντινουπόλεως (*general registrar of the city*) (στο ἐξῆς: A. H. M. Jones, *Empire*).

26. Βλ. Στράβων, *Γεωγραφία*, τ. 3 (βιβλ. 5-6), ἐκδ. F. Lasserre, Paris 1967, 5.3.7: ἐπεμελήθη μὲν οὖν ὁ Σεβαστὸς Καῖσαρ τῶν τοιούτων ἐλαττωμάτων τῆς πόλεως, πρὸς μὲν τὰς ἐμπρήσεις συντάξας στρατιωτικὸν ἐκ τῶν ἀπελευθερωτῶν τὸ βοηθήσον. — Suetonius,

Vitae duodecim Caesarum: Augustus, έκδ. H. Ailloud, τ. 1, Paris 1967³, 30.1-2: *Spatium urbis in regiones vicosque divisit instituitque, ut illas annui magistratus sortito tuerentur ... Adversus incendia excubias nocturnas vigilesque commentus est.* — Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, έκδ. I. Melber, τ. 3 (βιβλ. 51-55), Lipsiae 1928, 55.26.4: ἐπειδὴ τε ἐν τῷ χρόνῳ τούτῳ πολλὰ τῆς πόλεως πυρὶ διεφθάρη, ἄνδρας τε ἐξελευθέρους ἑπταχῇ πρὸς τὰς ἐπικουρίας αὐτῆς κατέλεξτο, καὶ ἄρχοντα ἱππέα αὐτοῖς προσέταξεν, ὥς καὶ δι' ὀλίγου σφᾶς διαλύσων. οὐ μέντοι καὶ ἐποίησε τοῦτο καταμαθὼν γὰρ ἐκ τῆς πείρας καὶ χρησιμωτάτην καὶ ἀναγκαιοτάτην τὴν παρ' αὐτῶν βοήθειαν οὖσαν ἐγέρθησεν αὐτοὺς. καὶ εἰσι καὶ νῦν οἱ νυκτοφύλακες οὗτοι ἰδὼν τινα τρόπον οὐκ ἐκ τῶν ἀπελευθέρων ἔτι μόνον ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἄλλων στρατευόμενοι, καὶ τεύχεα τε ἐν τῇ πόλει ἔχουσι καὶ μισθὸν ἐκ τοῦ δημοσίου φέρουσιν. — *Digesta*, έκδ. Th. Mommsen (*Corpus Juris Civilis* I.2), Berlin 1892 (ανατύπωση Dublin - Zürich 1973) (στο εξής: *Digesta*), *Digesta* 1.15.1-4: (*Paulus libro singulari de officio praefecti vigilum*) ... deinde divus Augustus maluit per se huic rei consuli (2) (*Ulpianus libro singulari de officio praefecti urbi*). pluribus uno die incendiis exortis. (3) (*Paulus libro singulari de officio praefecti vigilum*) nam salutem rei publicae tueri nulli magis credidit convenire nec alium sufficere ei rei, quam Caesarem. itaque septem cohortes opportunis locis constituit, ut binas regiones urbis unaquaque cohors tueretur, praepositis eis tribunis et super omnes spectabili viro qui praefectus vigilum appellatur ... et quia plerumque incendia culpa fiunt inhabitantium, aut fustibus castigat eos qui negligentius ignem habuerunt, aut severa interlocutione comminatus fustium castigationem remittit. Effracturae fiunt plerumque in insulis in horreisque, ubi homines pretiosissimam partem fortunarum suarum reponunt, cum vel cella effringitur vel armarium vel arca: et custodes plerumque puniuntur, et ita divus Antoninus Erucio Claro rescripsit. ait enim posse eum horreis effractis quae-stionem habere de servis custodibus, licet in illis ipsius imperatoris potrio esset. Sciendum est autem praefectum vigilum per totam noctem vigilare debere et coerrare calcium cum hamis et dolabris, ut curam adhibeant omnes inquilinos admonere, ne negligentia aliqua incendii causae oriantur. praeterea ut aquam unusquisque inquilinus in cenaculo habeat, iubetur admonere ... (4) (*Ulpianus libro singulari de officio praefecti urbi*) Imperatores Severus et Antoninus Iunio Rufino praefecto vigilum ita rescripserunt: 'Insularios et eos, qui neglegenter ignes apud se habuerint, potes fustibus vel flagellis caedi iubere: eos autem, qui dolo fecisse incendium convinentur, ad Fabium Cilonem 'praefectum urbi amicum nostrum remittes: fugitivos conquire eosque dominis reddere debes'. Πβλ. A. Guarino, Le notti del «Praefectus Vigilum», *Labeo* 8 (1962) 348-350, ο οποίος προτείνει τη διόρθωση της παραγράφου 3.3 (*Sciendum est autem vigilum per totam noctem vigilare debere et coerrare cum hamis et dolabris*) καὶ συμπεραίνει ὅτι δεν ἦταν ο *praefectus vigilum* που περιπολοῦσε κατὰ τὴν διάρκεια τῆς νύχτας ἀλλὰ μόνο οἱ *vigiles*. — Βασιλικά 6.5.1: Διὰ τοὺς ἐμπρησμοὺς ἐπενοήθη ὁ νυκτέπαρχος. — Βασιλικά 6.5.2: ... Εἰ δὲ ἀμελεία τῶν οἰκούντων ἐμπρησμός γένηται, ἡ ἀπειλεῖ αὐτοῖς ἡ ροπαλίζει αὐτοὺς ... Ὅφειλε δὲ πᾶσαν τὴν νύκτα περιεῖναι ὁ νυκτέπαρχος ἥτοι ὁ πραιτώρ τοῦ δήμου διὰ τοὺς ἐμπρησμοὺς καὶ ὑπομνήσκειν τοὺς ἐνοίκους ἔχειν ὕδωρ ἐν τοῖς οἴκοις αὐτῶν καὶ μὴ ἐξ ἀμελείας αὐτῶν γίνεσθαι ἐμπρησμόν. — Βασιλικά 6.5.3: Καὶ τοὺς φύλακας τῶν οἰκιῶν καὶ τοὺς ἀμελῶς ἐσχηκότας τὸ πῦρ δύναται ροπαλίζειν ἢ φραγγελλίζειν ... Πβλ. O. Karlowa, *Römische Rechtsgeschichte, I: Staatsrecht und Rechtsquellen*, Leipzig 1885, σ. 558-559. — O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, (πρώτη ἐκδόσις 1876) Berlin ²1975, σ. 253-257. — Th. Mommsen, *Staatsrecht*, τ. II.2, σ. 1055-1056. — R. Cagnat, *Vigiles, Dict. Antiq.*, τ. 5, Paris 1919 (ανατύπωση Graz 1969), σ. 867-869 (στο εξής: R. Cagnat, *Vigiles*). — K. Fitzler - O. Seeck, *Iulius (Augustus)*, *RE* X.1 (1918) σ. 372. — W. Ensslin, *Praefectus vigilum* 1340. — F. De Visscher, Marco, préfet des vigiles et ses cohortes contre la tyrannie de Sejan, *Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à A. Piganiol*, Paris 1966, σ. 761-768. — De Martino, *Storia della costituzione romana*², τ. 5, Napoli 1975, σ. 350-351 (στο εξής: De Martino, *Storia*). — G. Purpura, Polizia. Diritto romano, *Enciclopedia del diritto* 34, Milano 1985, σ. 105 (στο εξής: G. Purpura, Polizia). — E. Fanciosi, *Riforme* 63-67 καὶ σημ. 11. Το προηγούμενο σύστημα πρόληψης των πυρκαγιών περιγράφεται από τον νομικό Παῦλο. Βλ. *Digesta* 1.15.1: (*Paulus libro singulari de officio praefecti vigilum*) *Apud vetustiores incendiis arcendis triumviri*

καστική δικαιοδοσία για ήσσονος σημασίας υποθέσεις²⁷.

Ο *praefectus vigilum* απαντά και στην Κωνσταντινούπολη κατά την

praeerant, qui ab eo quod excubias agebant nocturni dicti sunt: interveniebant nonnumquam et aediles et tribuni plebis. erat autem familia publica circa portam et muros disposita, inde si opus esset evocabantur: fuerant et privatae familiae, quae incendiis vel mercede vel gratis extinguerent. Πβλ. G. Purpura, *Polizia* 103-104. — E. Franciosi, *Riforme* 63-64. Πβλ. και Ιωάννης Λυδός, *Περί αρχών* 1.50, ο οποίος συνδέει την εισαγωγή των νυκτοφυλάκων με την εισβολή ενός γαλατικού φύλου, των Τριβύρων, το 390 π.Χ. στη Ρώμη και μεταξύ των αρμοδιοτήτων τους συγκαταλέγει την απόκρουση εισβολών, τη διασφάλιση της τάξης και την αντιμετώπιση των πυρκαγιών, ζήτημα για το οποίο παραπέμπει στον νομικό Παύλο: *Τρίβυρες, ἔθνος Γαλατικόν, ταῖς ὄχθαις τοῦ Ῥήνου παρανεμόμενοι, ὅπου καὶ Τρίβυρις ἡ πόλις (Συγάμβρους αὐτοῦς Ἴταλοί, οἱ δὲ Γαλάται Φράγγοις καθ' ἡμᾶς ἐπιφημιζοῦσιν), ἐπὶ Βρέννου ποτὲ διὰ τῶν Ἀλπεων σποράδην ἀλώμενοι, ἐπὶ τὴν Ἰταλίαν ἐξηνέχθησαν διὰ τῶν ἀνοδεύτων καὶ ἀκανθιδῶν ἐρημιῶν, ὥς φησιν Οὐεργίλιος. εἶτα καὶ διὰ τῶν ὑπονόμων ἐπελθόντες τὴν Ῥώμην καὶ αὐτὸ δὲ τὸ Καπιτώλιον ἐκράτησαν ὅτε, τῶν ἐν τῷ ἱερῷ χηνῶν ταραχθέντων ὑπὸ τῶν βαρβάρων ἀκράτῳ νυκτὶ φανέντων, διεγερθεὶς Μάλλιος ὁ στρατηγὸς (γεῖτων δὲ ἦν) τοὺς μὲν βαρβάρους ἐξώθησεν, τοῖς δὲ χησὶν ἐορτὴν καὶ ἵπποδρομίαν ἄγειν Ῥωμαίοις, τοῖς δὲ κυσὶν ὀλεθρον κατὰ τὸν ἐν λέοντι ἥλιον διώρισεν. τούτων οὕτως τότε γενομένων, νόμος ἐτέθη ὁ προάγων τοὺς φύλακας τῶν νυκτῶν. καὶ ὅσον μὲν πρὸς τὸ μῆκος τοῦ χρόνου, ἐχρῆν ἡμᾶς ἐμπροσθεν τούτων ἐπιμνησθῆναι, ἀλλ' ἐπειδὴ μὴ ταῖς ἀρχαῖς τῆς πολιτείας καὶ τοῦτι συναριθμεῖσθαι τὸ φρόντισμα νόμος, σύστημα δὲ καὶ σῶμα τυγχάνει λειτουργίας χάριν ἐπινοηθέν, εἰκὸς ἦν καὶ αὐτὸ ὥς γ' οὖν πέρας τι τῶν ἀρχῶν παραθέσθαι. οὐ γὰρ μόνον τὴν πόλιν ἐξ ἐπιδρομῆς καὶ λανθανούσης ἐφόδου πολεμιῶν ἀπήμαντον καὶ ἀστασίαστον ἐμφυλίου βλάβης φυλάττουσιν, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἀπὸ τῶν ἐμπρησμῶν βλαπτομένοις ἀμύνουσιν. καὶ μάρτυς Παῦλος ὁ νομοθέτης αὐτοῖς ῥήμασι καθ' ἑρμηνείαν οὕτως: «τὸ τριανδρικὸν σύστημα παρὰ τοῖς παλαιοῖς διὰ τοὺς ἐμπρησμοὺς προεβάλλοντο, οἱ καὶ νυκτερινοὶ ἐκ τοῦ πράγματος ἐλέγοντο. συνῆσαν δὲ αὐτοῖς καὶ οἱ ἀγορανόμοι καὶ δῆμαρχοι. ὑπουργεῖ κολληγίον, ἀντὶ τοῦ σύστημα, ὃ περὶ τὰς πύλας τῆς πόλεως ὥκει καὶ τὰ τεῖχη, ὥστε, τῆς χρείας καλούσης, εὐχερῶς εὐρισκομένους συντρέχειν ... Πβλ. R. Cagnat, *Vigiles* 867. — J. Caimi, *Burocrazia e diritto nel De magistratibus di Giovanni Lido* [Università di Genova. Fondazione Nobile Agostino Poggi, 16], Milano 1984, σ. 181 κ.ε., ο οποίος σχολιάζει τη μαρτυρία του Ιωάννη Λυδοῦ για τους φύλακες τῶν νυκτῶν καὶ σημειώνει ὅτι δεν ανταποκρίνεται στὴν ιστορικὴ πραγματικότητα ὅσον ἀφορὰ τὸν χρόνο εισαγωγῆς τοῦ θεσμοῦ τοῦ νυκτεπάρχου. — E. Franciosi, *Riforme* 63.*

27. *Digesta* 1.15.3.1: (*Paulus libro singulari de officio praefecti vigilum*) *Cognoscit praefectus vigilum de incendiariis effractoribus furibus raptoribus receptatoribus, nisi si qua tam atrox tamque famosa persona sit, ut praefecto urbi remittatur.* - Βασιλικὰ 1.15.3.1: *Adversus capsarios quoque, qui mercede servanda in balineis vestimentis suscipiunt, iudex est constitutus, ut, si quid in servandis vestimentis fraudulentiter admiserint, ipse cognoscat.* - Βασιλικὰ 6.5.2: *Διαγινώσκει περὶ τῶν ποιούντων ἐμπρησμοὺς καὶ τοιχωρυχίας καὶ κλοπὰς καὶ ἀρπαγὰς, καὶ τῶν ὑποδεχομένων. τοὺς δὲ τραχεῖς καὶ περιφανεῖς παραπέμπει τῷ ἐπάρχῳ ... Διαγινώσκει καὶ περὶ τῶν ἐν τοῖς λουτροῖς καμφορίων, ἐάν τι περὶ τὴν ὑπ' αὐτῶν ἐπὶ μισθῷ φυλαττομένην ἐσθῆτα πλημμελήσῃ. Για τὴ δικαστικὴ δικαιοδοσία τοῦ ἀξιωματοῦχου ποῦ μάλλον λάμβανε μέρος καὶ στὴν εξέταση αστικῶν υποθέσεων σε πρώτο βαθμὸ βλ. καὶ Th. Mommsen, *Staatsrecht*, τ. II.2, σ. 1057-1058. — W. Ensslin, *Praefectus vigilum* 1340. — M. Kaser - K. Hackl, *Zivilprozessrecht* 538-539. — D. A. Musca, *Lis fullonum de pensione non solvenda, Labeo* 16 (1970) 299-300 καὶ σημ. 50. — G. Purpura, *Polizia* 110. — E. Franciosi, *Riforme* 65-66 καὶ σημ. 10, 70. Προσωπογραφικὸς κατάλογος ἐκείνων ποῦ διετέλεσαν *praefecti vigilum* ἀπὸ το 259 ἕως το 375 παρατίθεται ἀπὸ τοὺς A. H. M. Jones - J. R. Martindale - J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*⁵, τ. I. (260-395), Cambridge 1997, σ. 1058.*

πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Μνημονεύεται για πρώτη φορά σε έναν νόμο του Βαλεντινιανού Β' (385-389), απ' όπου φαίνεται ότι υπόκειται στον έπαρχο της πόλεως²⁸. Άλλωστε σύμφωνα με τη *Notitia Dignitatum*, πηγή που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 5ου αιώνα, ο *praefectus vigilum* ανήκε στη δικαιοδοσία του επάρχου της Ρώμης και κάτι ανάλογο πρέπει να ίσχυε και στην Κωνσταντινούπολη²⁹. Κατά τον G. Dagron ο νυκτέπαρχος ήταν κατώτερος αξιωματούχος επικεφαλής των *vicomagistri*³⁰, που επόπτευαν τη νύχτα στις γειτονίες (*vicomagistros quinque, quibus per noctem tuendae urbis cura mandata est*)³¹ και τους οποίους ο Ιωάννης Χρυσόστομος ονομάζει νυκτοφύλακες³². Όσον αφορά την κατάσβεση των πυρκαγιών υπεύθυνοι ήταν οι *collegiati* ή *corporati*, που στρατολογούνταν από τις διάφορες συντεχνίες³³.

28. CJ 1.43.1 (385-389): *De officio praefecti vigilum. Imppp. Valentinianus Theodosius et Arcadius AAA. Nebridio pu. Praefecti vigilum huius urbis nihil de capitalibus causis sua auctoritate statuere debent, sed si quid huiusmodi evenerit, culmini tuae potestatis referre, ut de memoratis causis celsiore sententia iudicetur*. Πβλ. G. Dagron, *Πρωτεύουσα* 265. — E. Franciosi, *Riforme* 69, 71. — F. Gorla, *Giustizia* 263. Βλ. και D. A. Musca, ό.π., σ. 293-307, όπου παρατηρεί ότι παρά τις μαρτυρίες του Πανδέκτη που μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο *praefectus vigilum* υπέχειτο στη δικαιοδοσία του επάρχου της πόλεως, ο πρώτος πρέπει ήταν ανεξάρτητος από τον δεύτερο κατά τους δύο πρώτους αιώνες των αυτοκρατορικών χρόνων, ενώ ο *praefectus vigilum* έγινε υφιστάμενος του επάρχου της πόλεως αργότερα με την ανάδειξη του τελευταίου σε κορυφαίο αξιωματούχο της πρωτεύουσας με αρμοδιότητες διοικητικές, δικαστικές και στρατιωτικές. Πβλ. E. Franciosi, *Riforme* 71 και σημ. 19.

29. *Notitia Dignitatum* Oc. IV. 4. Πβλ. E. Franciosi, *Riforme* 71.

30. Ωστόσο δεν είναι βέβαιο ότι ο *praefectus vigilum* ήταν ο επικεφαλής των *vicomagistri*. Πβλ. W. Sinnigen, *Urban Prefecture* 96 κ.ε. — A. H. M. Jones, *Empire* II. 694-695. — G. Purpura, *Polizia* 108, 110, οι οποίοι δεν φαίνεται να προβαίνουν σε μία τέτοια σύνδεση.

31. *Notitia Urbis Constantinopolitanae* (δευτέρα τέταρτο 5ου αιώνα) (όπως στη σημ. 23) II.28-29. — Αυτόθι III.22, IV.22, V.25, VI.31, VII.22, VIII.27, IX.21, X.20, XI.25, XII.23, XIII.23, XIV.23, XVI.47: *Vicomagistros sexaginta quinque*. Πβλ. A. H. M. Jones, *Empire* II. 694. — De Martino, *Storia* 355. — G. Purpura, *Polizia* 108. — G. Dagron, *Πρωτεύουσα* 265-267.

32. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος, *Υπόμνημα εις τὰς πράξεις τῶν ἀποστόλων*, Ομιλία 26, PG 60. 204: *Αἰδεσθῶμεν, εἰ μὴ δένα ἄλλον, τοὺς νυκτερινοὺς φύλακας. Ἐκεῖνοι δ' ἄνθρωπον νόμον περιῖασιν ἐν κυρῶ βοῶντες μεγάλα, καὶ διὰ τῶν στενωπῶν βαδίζοντες, βρεχόμενοι πολλάκις, πεπηγότες, διὰ σὲ καὶ τὴν σωτηρίαν τὴν σὴν, καὶ τὴν τῶν χρημάτων τῶν σῶν φυλάκην*. Πβλ. Φ. Κουκουλές, *Εἶχον νυκτοφύλακας οἱ Βυζαντινοί; Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Ἀθήναι 1935, σ. 381-384, κυρίως 383. — A. H. M. Jones, *Empire* III. 214 σημ. 15. — G. Dagron, *Πρωτεύουσα* 266 και σημ. 118.

33. Βλ. Q. Aurelii Symmachi, *Epistulae, Relationes*, έκδ. O. Seeck, MGH (AA) VI 1, Berolini 1883, 14.3, όπου σημειώνεται ότι μία από τις υπηρεσίες που προσέφεραν οι συντεχνίες της Ρώμης ήταν και η κατάσβεση των πυρκαγιών (*per alios fortuita arcentur incendia*). Στη *Notitia urbis Constantinopolitanae* γίνεται λόγος για τον ανά ρεγέωνα αριθμό των *collegiati* (όπως στη σημ. 22) II.25: *collegiatis viginti quinque, qui e diversis corporibus ordinati incendiorum solent casibus subvenire*. — Αυτόθι III.21, IV.21, V.24, VI.30, VII.21, VIII.26, IX.20, X.19, XI.24, XII.22, XIII.22, XIV.22, XVI.46: *collegiatis quingentos sexaginta*. — Ιωάννης Λυδός, *Περί αρχών* 1.50: ... ὅτι δ' ἀληθὴς ὁ λόγος ἔστι καὶ νῦν. τοιοῦτου τινὸς (ἀπείρη!) συμβαίνοντος ἀνὰ τὴν πόλιν, οἱ τυχὸν ἐπικαίρως ἐξ αὐτῶν εὐρισκόμενοι βοῶντες τῇ πατρίῳ Ῥω-

Ο πραίτωρ του δήμου σε αντίθεση με τον νυκτέπαρχο διορίζεται από τον αυτοκράτορα, από τον οποίο εξαρτάται άμεσα και λαμβάνει τα διάσημα και το έγγραφο διορισμού του³⁴. Δεν αποτελεί πλέον υφιστάμενο του επάρχου της πόλεως αλλά έναν ανεξάρτητο αξιωματούχο, κατώτερο στην ιεραρχία από τον έπαρχο της πόλεως³⁵. Ο πραίτωρ του δήμου ανήκε στους *spectabiles*³⁶, όπως και οι επικεφαλής των επαρχιακών διοικήσεων και ο *quaesitor*. Η στελέχωση του θεσμού μπορούσε να γίνει και από άτομα που ανήκαν στην υψηλότερη βαθμίδα των *illustres*³⁷, γεγονός

μαίων φωνή 'omnes collegiati <concurrunt>,' οίον είπειν, 'πάντες έταίροι συνδράμετε' - CJ 4.63.5 [έτος 420. Βλ. O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.*, Stuttgart 1919, σ. 345 (στο εξής: O. Seeck, *Regesten*)]: *Cassante omni ambitione, omni licentia quingentorum sexaginta trium collegiatorum numerus maneat nullique his addendi mutandive vel in defuncti locum substituendi pateat copia, ita ut iudicio tuae sedis sub ipsorum praesentia corporatorum in eorum locum, quos humani subtraxerint casus, ex eodem quo illi fuerant corpore subrogentur: nulli alii corporatorum praeter praedictum numerum per patrocinia immunitate concessa*, όπου ο αριθμός των collegiati ορίζεται σε 563. — CTh. 14.8.2 (369): *IMPP. VAL(ENTINI)ANUS, VALENS ET GRATIANUS AAA. AD OLYBRIUM P(RAE)FECTUM U(RBI): Ne quis ex centonarium corpore subtrahere se possit ad curiam, poena eidem corpori proposita, nisi ilico de eius abscessu querellam deposuerit*, όπου γίνεται λόγος για το corpus centonarium, μία από τις συντεχνίες από την οποία στελεχωνόταν η πυροσβεστική υπηρεσία. Πβλ. A. Chastagnol, *La Préfecture urbaine à Rome sous le Bas-Empire*, Paris 1960, σ. 260, όπου γίνεται λόγος για την αντικατάσταση των cohortes vigiles από το πολιτικό σώμα των collegiati (στο εξής: A. Chastagnol, *La Préfecture urbaine*). — W. Sinnigen, *Urban Prefecture* 92-93-94. — A. H. M. Jones, *Empire* II. 694-695, ο οποίος παρατηρεί ότι ο *praefectus vigilum* απώλεσε τα πυροσβεστικά του καθήκοντα σε Ρώμη και Κωνσταντινούπολη από τα χρόνια του Ιουστινιανού. — G. Purpura, *Polizia* 110. Βλ. και G. Dagron, *Πρωτεύουσα* 266-267, όπου παρατίθεται και ένας πίνακας με τον αριθμό των collegiati και των *vicomagistri* ανά ρεγεώνα με βάση τις πληροφορίες της *Notitia urbis constantinopolitanae*. — De Martino, *Storia* 351.

34. NJ 13.3.1 πρ.: Πρώτον μὲν οὖν θεσπίζομεν, μηδένα παντελῶς ἐπὶ τὴν εἰρημένην ἀρχὴν παριέναι, πρὶν ἢ παρ' ἡμῶν σύμβολα τοῦ φροντισματος λάβει, καὶ μηδενὶ λόγῳ τολμᾶν ἔξω βασιλικῶν συμβόλων ἐπὶ τὸ φρόντισμα τοῦτο χωρεῖν, ἀλλ' ἀναμένειν τὴν βασιλείαν καὶ τὴν ἐκείθεν ἐν γράμμασι ψῆφον. Πβλ. A. H. M. Jones, *Empire* II. 692. Πρέπει να σημειωθεί ότι και ο νυκτέπαρχος της Αντιόχειας που μαρτυρείται τον 6ο αιώνα διοριζόταν από τον αυτοκράτορα. Βλ. J. H. W. G. Liebeschuetz, *Antioch. City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*, Oxford 1972, σ. 125.

35. NJ 13.4.1: 'Ἀλλὰ καὶ ἐγκλημάτων, καὶ ἐν σφοδρότατα εἶη, κατακούσονται, καὶ τοὺς δημοτικούς καταστήσουσι θορύβους, οὐ τῷ τῆς ἐνδόξου ταύτης καὶ βασιλίδος ἄρχοντι πόλεως, ἀλλ' ἡμῖν αὐτοῖς ὑπηρετούμενοι. Πβλ. E. Franciosi, *Riforme* 75-76, 83. Ο πραίτωρ των δήμων δεν υπαγόταν στον έπαρχο της πόλεως (βλ. Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου, *Πρόχειρον νόμων ἢ Ἐξάβιβλος, επιμέλεια Κ. Γ. Πισσάκης* [Βυζαντινά και Νεοελληνικά κείμενα 1], Αθήνα 1971, σ. 366 σημ. 3), αλλά ήταν επικεφαλής ανεξάρτητης υπηρεσίας. Με τον όρο δημοτικούς θορύβους εννοούνται οι ταραχές που προκαλούσαν γενικά τα πλήθη και όχι ειδικά οι φατρίες του υποδόρου. Βλ. A. Cameron, *Circus Factions* 35.

36. NJ 13.4.1: 'Εξουσι δὲ οἱ περιβλεπτοὶ τῶν δήμων πραίτωρες. — NJ 13.6.1: 'Ὡσπερ δὲ τοὺς περιβλέπτους πραίτωρας τῶν δήμων τηλικαύταις ἐτιμήσαμεν δωρεαῖς.

37. NJ 13.3 πρ.: Ἡμεῖς γάρ οὐδενὶ τὴν εἰρημένην ἀρχὴν παραδώσομεν πλὴν εἰ μὴ τῶν μεγαλοπρεπεστάτων ἰλλουστρίων ἢ τῶν περιβλέπτων κομητῶν *consistorianῶν* ἢ τῶν λαμπροτάτων τριβούνων τῶν πραιτωριανῶν καὶ νοταρίων οἱ ταύτην παραλαμβάνοντες εἶεν.

που καθιστά τη νέα αρχή σημαντική³⁸.

Η δραστηριότητα του *praetor plebis* εκτεινόταν πλέον κατά τη διάρκεια τόσο της ημέρας όσο και της νύχτας (ἐπιμελήσονται γὰρ καὶ τῶν ἐν ἡμέρᾳ καὶ τῶν ἐν νυκτὶ παρὰ τὸ προσήκον πραττομένων)³⁹. Ο πραίτωρ του δήμου είχε ως αποστολή την τήρηση της τάξης (ἐπὶ τῇ φυλακῇ τε καὶ εὐταξίᾳ τεταγμένους καὶ τὴν δημῶδη καθιστὰν ἰσχύοντας ἀταξίαν), την προστασία των πολιτῶν ἀπὸ τις κλοπές, τη συνδρομή στην κατάσβεση πυρκαγιῶν και κυρίως τη διαφύλαξη των περιουσιακῶν στοιχείων των πολιτῶν ἀπὸ τους ἐπίδοξους ληστές σε περίπτωση ἐμπρησμοῦ⁴⁰, γι' αὐτὸ και στην υπηρεσία του τίθενται 20 στρατιῶτες, προφανῶς ὡς δυνάμεις αστυνόμευσης και περιπολίας, και 30 ματρικάριοι, μάλλον πυροσβέστες⁴¹.

38. Πβλ. E. Franciosi, *Riforme* 76. Βλ. και R. Guiland, *La noblesse byzantine à la haute époque* (IVe-Ve siècles) Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στῆλωνα Π. Κυριακίδην, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 263 (= R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, I., Amsterdam 1967, σ. 27) (στο ἐξῆς: R. Guiland, *Recherches*), ὅπου σημειώνει ὅτι στο αξίωμα του πραίτωρος του δήμου μπορούσε να διοριστεῖ κάποιος που εἶχε προηγουμένως τον τίτλο του *illustres*, ἀλλὰ ὅσο κατείχε το αξίωμα ἀνῆκε στην τάξη των *spectabiles*.

39. Νf 13.1 περ.

40. Νf 13.4.1: *Εἰ δέ ποτε συμβαίῃ (τοῦτο ὅπερ ἀπευχόμεθα) γενέσθαι τινὰ κατὰ τὴν πόλιν ἐμπρησμόν, δεῖ καὶ αὐτοὺς παρῆναι καὶ ὑπουργεῖν καὶ μέγιστον τοῦτο ἔργον ἔχειν τὸ τοὺς κλέπτοντάς τε καὶ ὑφαιρουμένους τὰ τῶν ἀτυχοῦντων ἀποσοβεῖν καὶ περισώζειν καθ' ὅσον εἰσὶ δυνατοὶ τὰ πράγματα τοῖς ὑπὸ τοῦ πυρὸς βιαζομένοις.*

41. Νf 13.5: *Παρέσονται δὲ αὐτοῖς καὶ ἀνὰ εἴκοσι στρατιῶται καὶ ἀνὰ τριάκοντα ματρικάριοι οὓς δὴ νῦν ἡμεῖς κατεστήσαμεν, ταῖς διατυπώσεσιν ὑπηρετοῦμενοι ταῖς αὐτῶν καί, εἴ που δέοι, καὶ τοὺς ἀκοσμοῦντας ἐπέχοντες καὶ τῷ προσήκοντι σχήματι παραδιδόντες τὸ πολίτευμα.* Για την ἐρμηνεία των ματρικαρίων ὡς πυροσβεστών βλ. Ch. Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Paris 1688 (ανατύπωση Paris 1943), σ. 888 (στο ἐξῆς: Ch. Du Cange, *Glossarium*). Την ἐρμηνεία αὐτὴ ἀποδέχονται και ἄλλοι μελετητές. Βλ. K. E. Zachariä v. Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*³, Berlin 1892 (ανατύπωση Aalen 1955), σ. 372 (στο ἐξῆς: K. E. Zachariä v. Lingenthal, *Geschichte*). — J. B. Burg, *Administrative System* 70. — Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινὸν Βίος καὶ Πολιτισμός*, Ἀθήναι 1949, τ. Γ' 215 σημ. 3 (στο ἐξῆς: Φ. Κουκουλές, *Βίος*). — E. Franciosi, *Riforme* 80-81. Βλ. και A. H. M. Jones, *Empire* III. 1285 σημ. 16, ο οποίος σημειώνει ὅτι δεν αναφέρονται πυροσβεστικά καθήκοντα στη Νεαρά 13 για τον πραίτωρα του δήμου. Ὡστόσο ἡ ἀναφορὰ στο κείμενο της Νεαρᾶς ὅτι σε περίπτωση ἐμπρησμοῦ οἱ πραίτωρες του δήμου δεῖ καὶ αὐτοὺς παρῆναι καὶ ὑπουργεῖν καθὼς και ἡ παρουσία ματρικαρίων ὑπὸ τις διαταγές του, οἱ ὅποιοι θεωροῦνται ἀπὸ τους περισσότερους ἐρευνητές ὡς πυροσβέστες, δείχνουν ὅτι μάλλον και ἡ υπηρεσία του πραίτωρα συμμετείχε στην κατάσβεση των πυρκαγιῶν, ἀνεξάρτητα ἀν κύριο καθήκον του ἦταν ἡ διαφύλαξη των περιουσιακῶν στοιχείων των πολιτῶν σε περίπτωση ἐμπρησμοῦ. Βλ. και *Επιτομή Ἰουλιανοῦ* [ἐκδ. G. Hänel, *Iuliani epitome latina Novellarum*, Leipzig 1873 (ανατύπωση Osnabrück 1965)]. Πρόσφατα ἐγινε νέα ἀνατύπωση του κειμένου με προσθήκη πλήρους λεξιλογίου και παραθετικῶν πινάκων: *Iuliani epitome latina Novellarum Iustiniani* [Legum Iustiniani Imperatoris Vocabularium]. Secondo l'edizione di G. Hänel e col glossario d'Antonio Agustín. Testo, indici, concordanze a cura di P. Fiorelli e A. M. Bartoletti Colombo, Firenze 1996, ἀπὸ την ὁποία ἀντῶ], Const. XXIII (LXXXVIII. De officio pratetoris populi): *Sin autem incendium in urbe fuerit factum, interesse praetores oportet, vicanos secum*

Η θέση του *πραίτωρα* του δήμου πληρωνόταν από δοκιμασμένους κρατικούς λειτουργούς που είχαν υπηρετήσει σε άλλους κυβερνητικούς θώκους και ήταν ικανοί να αποδώσουν δικαιοσύνη και να κρίνουν υποθέσεις φόνου, μοιχείας, πορνείας, αρπαγής παρθένων και κλοπών και όχι απλώς χρηματικών διαφορών⁴², καθώς ο *πραίτωρ* του δήμου προήδρευε δικαστηρίου. Η υπηρεσία του ήταν παρόμοια οργανωμένη με εκείνη του *επάρχου* της πόλεως και διέθετε *κομμενταρηνσίους*⁴³. Ακόμη ο *πραίτωρ* του δήμου είχε στη διάθεσή του έναν *πάρεδρο* που διοριζόταν από τον αυτοκράτορα, για να τον επικουρεί με τις νομικές του γνώσεις στην άσκηση των δικαστικών του καθηκόντων⁴⁴. Ο αξιωματούχος μπορούσε να

habentes milites et tricenos matricarios (στο εξής: *Επιτομή Ιουλιανού*). Βλ. και A. Chastagnol, *La Préfecture urbaine* 263. Πβλ. G. Purpura, *Polizia* 110.

42. Βλ. NJ 13.2: Ἐνενοήσαμεν γὰρ ὡς, εἰ χρηματικῶν ἔνεκεν δικῶν, ἐν αἷς οὐκ ἐν μεγίστοις ἐστὶν ὁ κίνδυνος, ἀλλ' ἐν χρήμασι μόνοις, ὁμῶς ἀρχαί τε δικάζουσιν αἱ μέγισταί καὶ πολλάκις καὶ συνδικασταὶ δίδονται καὶ μυρίαὶ φροντίδες ἡμῖν εἰσὶν ὑπὲρ τοῦ μὴ τὰ πράγματα χωρὶς κρίσεως προΐεναι, πῶς οὐ προσήκον ἐστὶν ἐπὶ δικασταῖς, οἷς ἐπὶ ταῖς ψυχαῖς τῶν κρινομένων ἐστὶν ὁ κίνδυνος, πᾶσαν θέσθαι πρόνοιαν, ὅπως ἂν τινος ἄξιον γίνοντο λόγου, μὴ ποτε ψυχὴν ἀπολέσαιεν ἀνθρώπου τικτομένου μὲν ἅπαξ, ἀναλαβεῖν δὲ αὐτὴν ἐπ' ἀπολέσειεν οὐκ ἰσχύοντος; καὶ 13.3 πρ.: ... ὥστε αὐτοὺς τὴν εἰρημένην ἔχοντας σεμνότητα καὶ τιμὴν ἀντιλαμβάνεσθαι τοῦ δικαίου, μάλιστα ἐπεὶ περ ὑπὲρ ψυχῶν ἐστὶν ὁ ἀγών, καὶ τά γε πολλὰ φονικαῖς εἰώθασι δίκαις διαιτᾶν καὶ ταῖς περὶ μοιχείων καὶ ἐφόδων καὶ ἀρπαγῶν καὶ εἴ τι τοιοῦτόν ἐστιν. Για τὴν εξέταση ἀδικημάτων ἀρπαγῆς παρθένων καὶ πορνείας βλ. καὶ NJ 14.1: Προαγορεύομεν δὲ ὡς, εἴ τις τοῦ λοιποῦ τολμήσειεν ἀκουσαν κόρην λαβεῖν καὶ ἔχειν πρὸς ἀνάγκης ἀποτρεφομένην τε καὶ ἐκ πορνείας αὐτῇ προσάγουσαν πόρους, τοῦτον ἀνάγκη παρὰ τῶν περιβλέπτων πραιτῶρων τοῦ δήμου τῆς εὐδαίμονος ταύτης πόλεως συν-εχόμενον τὰς πασῶν ἐσχάτας ὑπομένειν ποινάς. εἰ γὰρ τῶν χρηματικῶν αὐτοὺς κλοπῶν καὶ ληστεῶν ἐπανορθωτὰς προὐβαλλόμεθα, πῶς οὐ πολλὰ μᾶλλον τὴν τῆς σωφροσύνης κλοπὴν τε καὶ ληστείαν αὐτοῖς ἀπελαύνειν ἐφήσομεν. Βλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις τῆς E. Franciosi, *Riforme* 94-99 σχετικὰ με τὴ δικαστικὴ δικαιοδοσία τοῦ αξιωματούχου.

43. NJ 13.1.2: Καίτοιγε εἴ τις θεάσαιτο τὸ τῆς ἀρχαιότητος αὐτῆς σύμβολον, σφόδρα αὐτὴν, ὅποια τὸ πρότερον ἦν, καὶ ἐκ τῶν νῦν ὄντων μαθήσεται ... ἐστὶ γὰρ αὐτῇ δικαστήριον ἴδιον καὶ τάξις, κομμενταρηνσίους τε ἔχουσα καὶ τὰλλα πάντα, ὅποσα σχεδὸν τῇ πολιarchία παρὰ τῶν νόμων ἀφώρισται. Πβλ. A. H. M. Jones, *Empire* II. 692. — E. Franciosi, *Riforme* 80. Οἱ κομμενταρηνσιοὶ ἦταν υπάλληλοι διαφόρων υπηρεσιῶν, ὅπως ἐκεῖνης τοῦ *επάρχου* των πραιτωρίων καὶ τοῦ *επάρχου* τῆς πόλεως καὶ εἶχαν σχέση με τὴ φύλαξη των κρατουμένων, τὶς ἀγωγές καὶ τὶς συλλήψεις [βλ. Ἰωάννης Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν* 3.16-17. — CTh 9.40.5 (364). — CTh 8.15.5 (368. Βλ. O. Seeck, *Regesten*). — CTh 9.3.5 (371). Πβλ. A. H. M. Jones, *Empire* II. 587. — J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge 1990, σ. 273 σημ. 65]. Σύμφωνα με τὴν K. Μπουρδάρη, Οἱ βυζαντινὲς φυλακές, στο *Ἐγκλημα καὶ τιμωρία στο Βυζάντιο*, ἐπιμέλεια Σ. Τρωιάνος, Αθήνα 1997, σ. 317, ο κομμενταρηνσιοὶ ἦταν ο υπάλληλος που τηρούσε τὰ βιβλία καταγραφῆς των ονομάτων των φυλακισμένων. Βλ. καὶ τῆς ἰδίας, *Τὸ δίκαιο στα αἰθολογικά κείμενα* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 2] Αθήνα 1987, σ. 60-61, 70, 122, 124.

44. NJ 13.3.1: ἔχειν δὲ δὴ καὶ πάρεδρον τῶν δοκίμων ἔνα. — NJ 13.4.1: Ἐξουσι δὲ οἱ περιβλεπτοὶ τῶν δήμων πραιτῶρες καὶ πάρεδρον τῆς ἡμετέρας ἐπ' αὐτοῖς κρίσεως, καθάπερ εἵπομεν, ἄξιον. Πβλ. E. Franciosi, *Riforme* 81-82, σύμφωνα με τὴν ὁποία καὶ οἱ κυβερνήτες των επαρχιῶν εἶχαν παρέδρους για τὴν ἀσκηση των δικαστικῶν τους καθηκόντων, ἀλλὰ

αναλάβει, κατόπιν παραπομπής από τον έπαρχο της πόλεως, και την εκτέλεση των ποινών που επέβαλλε το δικαστήριο του τελευταίου⁴⁵.

Ο αξιωματούχος λάμβανε μισθό 10 λίτρες χρυσού, δηλαδή 720 χρυσά νομίσματα τον χρόνο, προκειμένου να μη χρηματίζεται⁴⁶. Ακόμη δεν κατέβαλλε καμία «δόσιν» (*suffragium*) για την απόκτηση του αξιώματος. Μάλιστα ο απελθών και ο νέος αξιωματούχος έδιναν όρκο ότι δεν καταβλήθηκε καμία «δόσις», ενώ σε αντίθετη περίπτωση τιμωρούνταν⁴⁷. Ο *praetor plebis* έπρεπε να είναι ακέραιος και αδέκαστος και καθαράς έχειν τὰς χεῖρας⁴⁸, ζήτημα στο οποίο δίδεται ιδιαίτερη έμφαση από τον αυτοκράτορα⁴⁹ αναδεικνύοντας το πρόβλημα της διαφθοράς των κρατικών

αυτοί δεν διορίζονταν από τον αυτοκράτορα. Βλ. ενδεικτικά για τον διορισμό παρέδρων από τους επαρχιακούς διοικητές NJ 17.5.2: Σπεύσεις δὲ καὶ παρέδρον καὶ εἰ τίς ἐστι τῶν περὶ σὲ λαμβάνειν ἄνδρα χρηστὸν καὶ καθαρεύοντα πανταχόθεν.

45. NJ 13.6 πρ.: Ἀλλὰ κὰν εἰ παραπεμφθεῖ τις αὐτοῖς ἐκ τοῦ δικαστηρίου τοῦ λαμπροτάτου ἐπάρχου τῆς εὐδαίμονος ταύτης πόλεως, ἐφ' ᾧ τιμωρίαν ὑποσχεῖν, ἀκριβῶς ἀναζητεῖτωσαν τὴν αἰτίαν καὶ μανθανέτωσαν, ἐφ' οἷς ἀναροῦσι τὸν ἄνθρωπον ἢ ἀφαιροῦνται μέλους ἢ τινος τοιοῦτου, πυθνανόμενοι καὶ παρ' αὐτοῦ τοῦ ἐνδοξοτάτου ἐπάρχου, εἰ καὶ τοῦτο συνίδοιεν, ὥστε αὐτοὺς ἀκριβῶς ἐξενεγκεῖν τὴν ψῆφον ἢ ψυχῆς ἢ μέλους τινὸς ἀφανισμένῃν τὸν παραπεμπόμενον. Πβλ. E. Franciosi, *Riforme* 100.

46. NJ 13.3.1: καὶ γὰρ οὐδὲ ἔξω παραμυθίας αὐτοὺς τῆς ἀποχρώσεως καταλείβομεν, ἀλλὰ ἀνὰ *decem librarum <auri>* αὐτοῖς προφάσει ἀνόννων ἔτους ἐκάστου δώσομεν, ὥστε αὐτοὺς τούτοις ἀρκουμένους μηδεμιᾶς ἀνασχέσθαι κλοπῆς ἢ καπηλείας. Τον ἴδιο μισθό λάμβανε και ο *quaesitor* (NJ 80.7). Πβλ. E. Franciosi, *Riforme* 78-79.

47. NJ 13.3.2: Ἀλλὰ μηδὲ ἐπὶ δόσει γίνεσθαι παντελῶς, καθάπερ ἐν τισιν ἐγίνετο χρόνοις, μηδὲ προῖεσθαι χρυσίον μηδενί. ἐν ἴσῳ γὰρ ἐγκλήματι γενήσεται καὶ ὁ δούς τινι προφάσει τῆς ἀρχῆς καὶ ὁ, ἐπειδὰν γένοιτο, παρὰ τινος λαβεῖν ἀνασχόμενος, καθὰ καὶ τῷ δοθησομένῳ παρ' αὐτῶν ὅρκῳ δηλωθήσεται. Η κατάρχηση της «δόσεως» (*suffragium*) για την ανάληψη του αξιώματος του πραιτώρα του δήμου έρχεται σε συμφωνία με τη Νεαρά 8 (535), με την οποία ο Ιουστινιανός κατήγγειλε την «δόσιν» (*suffragium*) των αρχόντων για την απόκτηση κάποιου αξιώματος, θεωρώντας ότι έτσι θα καταπολεμούσε φαινόμενα αυθαιρεσίας και διαφθοράς, που είχαν αντίκτυπο και στο χώρο της δικαιοσύνης, καθώς η κατάληψη ενός διοικητικού θώκου με αυτό τον τρόπο είχε ως αποτέλεσμα τη μετατροπή του σε πηγή πλουτισμού με κάθε μέσο για τον εκάστοτε αξιωματούχο. Πβλ. A. H. M. Jones, *Empire* I. 396, 399, 502. — R. Bonini, *Legislazione* 7 κ.ε., του οποίου η μελέτη αναφέρεται ακριβῶς στη Νεαρά 8 του Ιουστινιανού και όσα αυτή ορίζει. Βλ. αυτόθι σ. 22-23 σημ. 1, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία για το *suffragium*. — R. Haase, *Untersuchungen zur Verwaltung des spätrömischen Reiches unter Kaiser Justinian I.* (527 bis 565), Stuttgart 1993, σ. 15 κ.ε.

48. NJ 13.3.1: Ὡστε δεῖ τὸν τῶν τηλικούτων ἐγκλημάτων προκαθήμενον ἄνδρα εἶναι πανταχόθεν σεμνόν τε καὶ ἀνεπίληπτον καὶ τοιαύτης ἀκροάσεως ἄξιον, καὶ πάσης ἀπέχεσθαι κλοπῆς [ἤτοι δωροδοκίας, δολοφονίας] καὶ καθαράς ἔχειν τὰς χεῖρας..

49. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι η απαίτηση για «καθαρά χέρια» επαναλαμβάνεται στο τέταρτο (και καθαράς χρήσθαι ταῖς χερσὶ) και στο έκτο κεφάλαιο της Νεαρᾶς (οὕτως αὐτοὺς ἀπαιτοῦμεν ἀντιδιδόναι ἡμῖν τὴν ἐαυτῶν καθαρότητα καὶ τὴν ἐν ἅπασιν ἀγρυπνίαν καὶ τὸ πάντα πράττειν ἴσῳ καὶ δικαίῳ λογισμῷ καὶ καθαρᾷ τῇ χειρὶ). Βλ. και E. Franciosi, *Riforme* 86-89. Ο αυτοκράτορας απαιτεῖ από τον εκάστοτε πραιτώρα του δήμου να είναι δίκαιος και αδέκαστος ως ανταπόδοση των προνομίων που θέσπισε γι' αυτόν NJ 13.6.1:

λειτουργών. Ο πραιτώρ του δήμου όφειλε επίσης να μη συνεργάζεται για την ανακάλυψη-κατάδοση των κλεπτών με ληστογνώστας τε βενεφικιαλούς και βαλαντιοτόμους και έτερον πλήθος, ών έκαστον προσήκόν έστι κεκολάσθαι μάλλον ή τοιαύτα βιούν, αλλά να έχει ακέραιους, πειθαρχημένους και ικανούς συνεργάτες που θα εκτελούν τις εντολές του και θα φροντίζουν για την παγίωση της τάξης και της ασφάλειας στην πρωτεύουσα⁵⁰. Σε περίπτωση δωροδοκίας ή πλημμελούς άσκησης των καθηκόντων του θα ήταν υπόλογος στον ίδιο τον αυτοκράτορα και θα τιμωρούνταν ακόμη και με έκπτωση από το αξίωμά του⁵¹. Αντίθετα, εάν

“Όσπερ δέ τούς περιβλέπτους πραιτώρας τών δήμων τηλικαύταις έτιμήσαμεν δωρεαίς, άξιώσαντες αυτούς και συμβόλων έκ της ήμετέρας προϊόντων χειρός και σιτησεως και προσηγορίας τοσαύτης και τών άλλων, όπόσα έμπροσθεν εΐρηται· ούτως αυτούς άπαιτούμεν αντιδιδόνα ήμίν την έαυτών καθαρότητα και την έν άπασιν άγρυπνίαν και τò πάντα πράττειν ίσω και δικαίω λογισμώ και καθαρά τή χειρί.

50. NJ 13.4 πρ.: Μεμαθήκαμεν δέ αύτοίς προς ύπουργίαν εΐναι τάγματα πονηρά, φαμέν δέ ληστογνώστας τε και βενεφικιαλούς και βαλαντιοτόμους και έτερον πλήθος, ών έκαστον προσήκόν έστι κεκολάσθαι μάλλον ή τοιαύτα βιούν. ούδδ γάρ τò τών ληστογνωστών τούτο τοιούτόν έστιν ως έπ' άγαθώ τι πράττειν, άλλ' έπί τούτω μόνον γινώσκουσι τούς κλέπτας, έφ' ώ τή κέρδος έαυτοίς τε και τοίς άρχουσιν αύτών θηράν. “Άπερ άπαντα προσήκει τούς νύν παρ' ήμών εις την πραιτούραν τού δήμου παριόντας μισήσαι και άποστραφήναι, και καθαράς χρήσθαι ταίς χειρί, και έπεξίεναι πάσι τοίς προσαγγελλομένοις είτε περι κλοπής είτε περι τών άλλων άμαρτημάτων, και την πόλιν ήμίν έκκαθαίρειν τών τας κλοπας έργαζομένων θηρίων, και άνδράσι σπουδαίοις χρήσθαι προς ταύτα ύπουργοίς, και τή οικεία τάξει προσφέρεσθαι προσηκόντως, ώστε δέος αυτούς έχειν τού σφών αύτών άρχοντος και άπαντα πράττειν μετά σφοδρότητός τε και εύνοίας. ει γάρ βουληθείεν όρθώς διαγίνεσθαι και της έπ' αύτοίς άξίως κρίσεως, ούτε πολλοί τινες οί κλέπτοντες έσονται, τά φώρια τε θάττον εύρεθήσεται, οί τε άμαρτάνοντες έλάττω γενήσονται, δεδιότες άρχήν ήν ούκ άν τις ώνήσαιτο χρημάτων. Πβλ. G. Lanata, *Henkersbeil oder Chirurgemesser? Eine falsche Alternative bei Palladas*, Anth. Pal. XI 280, *Rechtshistorisches Journal* 6 (1987) 293-306 (= *Morire di chirurgia o morire di polizia? Variazioni sulla Novella 13*, στο *Società e diritto nel mondo tardo antico*, Torino 1994, σ. 5-24), κυρίως 296-297, ο οποίος ταυτίζει τους ληστογνώστας τε και βενεφικιαλούς και βαλαντιοτόμους με τους ληστοδιώκτας, βιοκωλύκτας και άποπλιστάς που απαντούν σε άλλες Νεαρές του Ιουστινιανού [NJ 8 (535), NJ 29 (535), NJ 128 (544) NJ 134 (556) και αποτελούν ένα είδος στρατιωτικής αστυνομίας (une espèce de police militaire), όπως σημειώνει ο N. van der Wal, *Manuale* 16 και σημ. 21. Κατά τον N. van der Wal οι πληροφοριοδότες του νυκτεπάρχου που αναφέρονται στη Νεαρά 13 ανήκουν σε καλύτερη τάξη από τα αστυνομικά όργανα των επαρχιών που μνημονεύονται στις παραπάνω Νεαρές. Πράγματι πρόκειται μάλλον για πληροφοριοδότες που φαίνεται ότι ήταν ίδιας ποιότητας άτομα με τους κλέφτες και κατέδιδαν τους τελευταίους έναντι αμοιβής. Έτσι δικαιολογούνται και οι παραπάνω χαρακτηρισμοί της Νεαράς 13 για εκείνους που συνεργάζονταν με τον νυκτεπάρχο. — NJ 13.5: Δεί δέ αυτούς έπίστασθαι σαφώς, ως εάν καθαρούς έαυτούς τηροΐεν, τήν τε έκ θεού συμμαχίαν έξουσι τής τε παρ' ήμών εύμενείας ούκ άποτεύζονται, μακρότερά τε αύτοίς έσται τά της άρχής. τίς γάρ άν τόν καλώς τε και όρθώς διαγινόμενον άμείβειν έβελήσειεν. Πβλ. Φ. Κουκούλης, *Βίος*, τ. Γ' 216. — E. Franciosi, *Riforme* 89, 95.

51. NJ 13.6.1: Εί γάρ τι φανεΐεν πλημμελοΐντες και ή κλέπτοντες ή τών κλεπτόντων άνεχόμενοι ή μη πάσιν έπεξίόντες τρόπους και τούς μέν άξιους θανάτου τιμωρούμενοι, τούς δέ μετρίωτερα πράττοντας έξελαΐνοντες τής μεγάλης ταύτης πόλεως, ένθα άν ήμείς προσ-

ασκούσαν επιτυχημένα τα καθήκοντά τους όσοι είχαν διοριστεί στο αξίωμα του πραίτωρα των δήμων, τότε μεϊζων αὐτούς ὑποδέξεται θρόνος καὶ ἀρχὴ σεμνοτέρα, θα τους δοθεῖ δηλαδή προαγωγή⁵².

Επομένως ο πραίτωρ του δήμου ανέλαβε ένα μέρος των καθηκόντων του επάρχου της πόλεως⁵³, γεγονός που σημειώνεται και στη Νεαρά εισαγωγής του⁵⁴, και φρόντιζε για την ασφάλεια και την ευταξία της πρωτεύουσας, μέλημα του Ιουστινιανού που ίσως σχετίζεται με τις νωπές ακόμη μνήμες από τη στάση του Νίκα (532)⁵⁵ και το οποίο εκφράστηκε με την εισαγωγή και ενός άλλου αξιώματος λίγα χρόνια αργότερα, εκείνου του *quaesitor*⁵⁶. Ο τελευταίος φρόντιζε για την ταχεία διεκπεραίωση των δικαστικών υποθέσεων των επαρχιωτών που έρχονταν στην πρω-

τάξαμεν· ἴστωσαν, ὥς αὐτοὶ τὸν ὑπὲρ τούτων ὑφέξουσιν λόγον, οὐ θεῶ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἡμῖν, καὶ ἔνοχοι γενήσονται καὶ ζημίᾳ πάσῃ τοῖς ὑπὸ νόμοις συμβαινούσῃ καὶ τῇ παρ' ἡμῶν ἀγανακτήσει καὶ τῷ θάττον ἀτίμως ἐξεληλάσθαι τῆς ἀρχῆς. Ο Προκόπιος, που διάκειται αρνητικά απέναντι στον Ιουστινιανό και τους θεσμούς που αυτός εισήγαγε, γράφει στα *Ανέκδοτα* [έκδ. J. Haury, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, τ. III. 1, Lipsiae 1906. Ed. stereotypa correctior. Addenda et corrigenda adiecit G. Wirth III, Leipzig 1963, κεφ. 20.9-10: (στο εξής: Προκόπιος, *Ανέκδοτα*)] για τον πραίτωρα του δήμου ότι, ενώ ήταν επιφορτισμένος με τη δίωξη των κλεπτών, εάν έβρισκε μεταξύ των κλοπιμαίων αντικείμενα μεγάλης αξίας, δεν τα απέδιδε στους κατόχους τους, αλλά τα παρέδιδε στον αυτοκράτορα ισχυριζόμενος ότι δεν είχε βρεθεί οι κάτοχός τους (καὶ αὐταῖν τὴν ἑτέραν μὲν τοῖς κλέπταις δέθεν τῷ λόγῳ ἐπέστησεν, ὄνομα ταύτῃ ἐπιθείς πραίτωρα δῆ(μ)ων) ... ὁ μὲν οὖν πραίτωρ εἴ τινα ἐν τοῖς φωρίοις λόγου πολλοῦ ἄξια εὔρε, ταῦτα δὴ τῷ αὐτοκράτορι ἀποφέρειν ἡξίον, φάσκων οὐδαμῇ φαίνεσθαι τοὺς τούτων κυρίους. ταύτῃ τε χρημάτων αἰὲ τῶν τιμωτάτων διαλαγχάνειν ὁ βασιλεὺς εἶχεν).

52. NJ 13.4.1: Καὶ γὰρ εἰ περὶ ταύτην τὴν ἀρχὴν διαγένοντο σπουδαίως, μεϊζων αὐτούς ὑποδέξεται θρόνος καὶ ἀρχὴ σεμνοτέρα...

53. Βλ. Ιωάννης Λυδός, *Περὶ αρχῶν* 2.29: γλίσχρον δὲ νομίσας (εἰ) μὴ καὶ τὴν πολιάρχίαν ἀπαλλάξῃ μοχθημάτων οὐ μικρῶ (καὶ τοῦτο τὸν Τίτον ἐκχιμούμενος), τὸν οὐρβανὸν πραίτωρα τοῖς ἀρχοῦσι παραιοῖς ἀρκεῖν οἰόμενος τῷ πολιάρχῳ τὴν πάντα σοβοῦσαν τῷ δήμῳ διχόνοιαν. — Προκόπιος, *Ανέκδοτα* 20.7: ὥσπερ δὲ οἱ οὐχ ἱκανῶν ἐς τοῦτο οὐσῶν τῶν πάλαι διατεταγμένων ἀρχῶν, ἑτέρας δύο (ενν. τον πραίτωρα του δήμου και τον κοιαισίτωρα) ἐπὶ τῇ πολιτείᾳ ἐπετεχνήσατο, καίτοι ἅπαντα μετῆι πρότερον τὰ ἐγκλήματα ἢ τῷ δήμῳ ἐφεστῶσα ἀρχή. Φαίνεται επομένως ότι ο πραίτωρ του δήμου και ο κοιαισίτωρ ανέλαβαν καθήκοντα που προηγουμένως ασκούσε ο επάρχος της πόλεως, με στόχο την αποτελεσματικότερη τήρηση της τάξης και της ασφάλειας στην πρωτεύουσα. Πβλ. E. Franciosi, *Ricerche* 84 και σημ. 33.

54. NJ 13.4.1: ἐπικουφίσουσιν (ενν. οι πραίτωρες) τε αὐτῷ (δηλ. του επάρχου της πόλεως) τὰς φροντίδας. Πβλ. E. Franciosi, *Riforme* 83.

55. Πβλ. E. Franciosi, *Riforme* 62. — F. Gorla, *Aspetti della giustizia penale nell'età giustiniana alla luce degli Anekdotia di Procopio*, *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana*. XI. *Convegno internazionale, in onore di Felix B. J. Wubbe* [Università degli Studi di Perugia. Facoltà di Giurisprudenza], Napoli 1996, σ. 565-591, κυρίως 570 σημ. 27, όπου αναφέρει ότι ο Ιουστινιανός εκμεταλλεύτηκε την περίοδο ηρεμίας που ακολούθησε μετά τη στάση του Νίκα (532) και εισήγαγε τον *praetor plebis* (535) και τον *quaesitor* (539) (στο εξής: F. Gorla, *Aspetti*).

56. NJ 80 (539).

τεύουσα, την καταπολέμηση της διαφθοράς των κρατικών λειτουργών, την εξέταση υποθέσεων πλαστογραφίας και ενδεχομένως αδικήματα ιεροσυλίας και παιδεραστίας σύμφωνα με τη μαρτυρία του Προκοπίου: *τῇ δὲ δὴ ἐτέρᾳ τοὺς τε παιδεραστοῦντας ἐς αἰὶ τίνυσθαι καὶ γυναιξὶν οὐ νόμιμα μιγνυμένους ἐπήγγελλε, καὶ εἴ τῃ τὰ ἐς τὸ θεῖον οὐκ ὀρθῶς ἤσκηται, ὄνομα ταύτῃ ἐπιθεῖς κοιαισίτωρ*⁵⁷.

Αρα ο *praetor plebis* ήταν ένας αυτόνομος αξιωματούχος με δικαστική δικαιοδοσία επί ποινικών υποθέσεων⁵⁸ σαφώς ευρύτερη και σημαντικότερη από εκείνη του *praefectus vigilum* (νυκτεπάρχου), του οποίου τις βασικές αρμοδιότητες κληρονόμησε, ενώ η δραστηριότητά του εκτεινόταν τόσο κατά τη διάρκεια της ημέρας όσο και κατά τη διάρκεια της νύχτας. Ο θεσμός του *praetor plebis* λειτούργησε με επιτυχία, όπως αναφέρει και ο ίδιος ο αυτοκράτορας στη Νεαρά 80 του έτους 539, με την οποία συστήθηκε το αξίωμα του *quaesitor*⁵⁹.

Πριν προχωρήσουμε στη διερεύνηση του ζητήματος της εξέλιξης και της επιβίωσης ή μη της αρχής του πραιτώρα του δήμου, πρέπει να κάνουμε λόγο για τον αριθμό των πραιτώραν του δήμου ή των δήμων, που εισήγαγε ο Ιουστινιανός, μολονότι στη μέχρι τώρα ανάλυση θεωρήσαμε ότι πρόκειται μόνο για έναν αξιωματούχο, καθώς η νεότερη έρευνα έχει εκφράσει διαφορετικές απόψεις⁶⁰.

Είναι γεγονός ότι η Νεαρά 13 του έτους 535 του Ιουστινιανού αναφέρεται σε πραιτῶρες του δήμου, όπως γίνεται και στη Νεαρά 14 του ίδιου έτους (Περὶ πορνοβοσκῶν: ... παρὰ τῶν περιβλέπτων πραιτῶρων τοῦ δήμου τῆς εὐδαίμονος ταύτης πόλεως)⁶¹, ενώ σε διατάξεις από το 539 και έπειτα αναφέρεται μόνο ένας πραιτῶρ του δήμου⁶². Αυτό οδήγησε τον Ε.

57. Βλ. Προκόπιος, *Ανέκδοτα* 20.9. Πβλ. Α. Γκουτζιουκώστας, Ο θεσμός του κοιαισίτωρα του ιερού παλατίου: Η γένεση, οι αρμοδιότητες και η εξέλιξή του [Εταιρεία Βυζαντινῶν Ερευνῶν, 18], Θεσσαλονίκη 2001, σ. 111-112, όπου οι απόψεις των μελετητῶν και η σύντομη πραγμάτευση για το ζήτημα (στο εξής: Α. Γκουτζιουκώστας, Ο θεσμός του κοιαισίτωρα).

58. Πβλ. και Σ. Τρωιάνος, *Κεφάλαια βυζαντινοῦ ποινικοῦ δικαίου*, Αθήνα - Κομοτηνὴ 1996, σ. 48.

59. NJ 80. πρ. (539): ... καὶ πρὸς γε καὶ ἀρχὰς ἐπισκοοῦμεν, αἵπερ σωφρονίζουσαι τὸ ἄκοσμον μετριώτερα ποιοῦσι τὰ πλημμελήματα. ὁποῖον δὴ τι τὸ τοῦ πραιτῶρος τοῦ δήμου κατὰ ταύτην πεποιήκαμεν τὴν μεγάλην πόλιν, λυσιτελέστατον ἐξ αὐτῆς τῆς τῶν πραγμάτων πείρας ἅπασι τοῖς τὴν βασιλίδαν ταύτην ἡμῶν πόλιν οἰκοῦσιν ἀποδειχθέν. ἐκ τοίνυν ταύτης τῆς πείρας καὶ ἕτερόν τι θεραπείας δεόμενον προσμηχανήσασθαι τε καὶ ἐξευρεῖν νόμον τε καὶ ἀρχὴν δίκαιον ἡγησάμεθα. Πβλ. F. Gorla, Aspetti 574 σημ. 42.

60. Πβλ. E. Franciosi, *Riforme* 84-86.

61. NJ 14.1 (535).

62. Βλ. NJ 79.2 (539): (ΠΑΡΑ ΤΙΣΙ ΧΡΗ ΔΙΚΑΖΕΣΘΑΙ ΜΟΝΑΧΟΥΣ ΚΑΙ ΑΣΚΗΤΡΙΑΣ). Κοινὸς τοίνυν ὁ νόμος ἔστω, καὶ ἐχέτω τὴν φυλακὴν παρὰ τε τῶν ἐνδοξοτάτων ἐπάρχων τῶν ἐν ἀπάσαις ὄντων ταῖς διοικήσεσι (τῆς τε Ἰλλυρίδος φαιμέν καὶ Λιβύης Ἰταλίας τε καὶ τῆς

Stein στην υπόθεση ότι αρχικά εισήχθησαν πολλοί πραίτωρες του δήμου και από το 539 περιορίστηκαν σε έναν⁶³, θεωρία που δεν είναι αποδεκτή από όλους τους ερευνητές⁶⁴, καθώς στις αφηγηματικές πηγές, όπως τον Προκόπιο⁶⁵, τον Ιωάννη Λυδό⁶⁶ και τον Ιωάννη Μαλάλα⁶⁷, αναφέρεται ότι εισήχθη μόνο ένας αξιωματούχος. Ούτε όμως και οι επιτομές των Νεαρών του Ιουστινιανού, και οι μεταγενέστερες νομοθετικές συλλογές μας διαφωτίζουν για το ζήτημα, καθώς αλλού χρησιμοποιείται πληθυντικός και αλλού ενικός αριθμός. Στην Επιτομή του αντικήνsworth Ιουλιανού (555-557), στον τίτλο της Νεαράς χρησιμοποιείται ενικός αριθμός και στο κείμενο πληθυντικός⁶⁸, ενώ στην Επιτομή του σχολαστικού Αθανασίου Εμεσηνού (572-577) συμβαίνει το αντίστροφο⁶⁹. Στην Επιτομή του

δύσεως ὅλης) τῶν τε ἐνδοξοτάτων ἐπάρχων τῆς ἐκατέρας Ρώμης τοῦ τε μεγαλοπρεπεστάτου πραίτωρος τῶν δήμων καὶ τῶν ἀρχόντων τῶν ἐθνῶν καὶ τῶν αὐτῶν τάξεων, ὥστε μηδεμίαν αὐτοῦ γενέσθαι παντελῶς παραφθοράν, ἀλλὰ ἀκέραιον αὐτὸν πρὸς τιμὴν τῶν εὐλαβεστάτων μοναχῶν φυλάττεσθαι. — NJ 80 πρ. (539). — NJ 90.1.1 (541): (ΠΕΡΙ ΜΑΡΤΥΡΩΝ). Βλ. καὶ CJ 4.20.15.1: Ἡ διάταξις ἀκολούθως τῇ πρὸ αὐτῆς ἐπιτρέπει τοῖς διαιτηταῖς ἐξουσίαν ἔχειν τοὺς τὰ ψευδῆ μαρτυροῦντας ὑποβάλλειν σωφρονισμῷ τῷ δέοντι. Ἐὰν ιδιωτικὴν μὲν ὑπογραφόμενοι τύχην, δύνανται βασανισθῆναι, ἢ, ἐὰν συνίδωσιν αὐστηροτέρας τὸ πρᾶγμα δεῖσθαι κολάσεως, καὶ διὰ τοῦ πραίτωρος τοῦ δήμου τοῦτους ἐπιστρέφειν. Πβλ. E. Stein, *Histoire* II. 74 καὶ σημ. 2, 803. Πβλ. E. Franciosi, *Riforme* 85 καὶ σημ. 35.

63. E. Stein, *Histoire* II. 455, 803.

64. Βλ. R. Guiland, *Preteur* 81, ο οποίος συμμερίζεται την άποψη του E. Stein ότι αρχικά κατείχαν περισσότεροι του ενός το αξίωμα του πραίτωρα του δήμου και στη συνέχεια μόνο ένας. Βλ. καὶ G. Purpura, *Polizia* 110, ο οποίος ακολουθεῖ επίσης την άποψη του E. Stein και παρατηρεῖ ότι ίσως οι *praetores plebis* αντικατέστησαν τους *curatores regionum*. Αντιθ. βλ. J. B. Bury, *Administrative System* 70, ο οποίος σημειώνει ότι γίνεται αναφορά σε πραίτωρες των δήμων, αλλά ο αξιωματούχος είναι ένας, όπως και στην περίπτωση του νυκτεπάρχου, για τον οποίο στη Νεαρά χρησιμοποιείται πληθυντικός αριθμός. Εξάλλου, όπως παρατηρεῖ, και ο Προκόπιος κάνει λόγο για έναν μόνο πραίτωρα του δήμου. Βλ. επόμενη σημείωση. Βλ. καὶ B. Rubin, *Prokopios von Kaisareia*, Stuttgart 1954, σ. 278 (στο εξής: B. Rubin, *Prokopios*). — R. Bonini, *Legislazione* 52-53, οι οποίοι δεν παίρνουν σαφή θέση για το ζήτημα του αριθμού. Πβλ. E. Franciosi, *Riforme* 85-86 καὶ σημ. 37, που τάσσεται με την άποψη ότι υπήρχε μόνο ένας αξιωματούχος αντικρούοντας την παραπάνω θεωρία του E. Stein.

65. Προκόπιος, *Ανέκδοτα* 20.9-10.

66. Ιωάννης Λυδός, *Περί αρχών* 2.29, όπου αναφέρεται ότι ο Ιουστινιανός τὸν οὐρβανὸν πραίτωρα τοῖς ἄρχουσι παρείσχυε.

67. Ιωάννης Μαλάλας, έκδ. I. Thurn, *Ioannis Malalae Chronographia* [CFHB XXXV], Berlin 2000, σ. 479.59-63: Καὶ τῷ αὐτῷ χρόνῳ ἐπληρώθη ἡ χαλκὴ τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως, κοσμηθεῖσα διαφόροις μαρμαροῖς καὶ μουσῶ. μετηνέχθη δὲ καὶ τὸ ὥρολογεῖον τὸ πλησίον τοῦ Αὐγουστίου καὶ τῆς βασιλικῆς. περιηρέθη δὲ τῷ αὐτῷ χρόνῳ ἡ τοῦ νυκτεπάρχου ἀρχή, καὶ ἐγένετο ἀντ' αὐτοῦ πραίτωρ. καὶ τῷ αὐτῷ ἔτει προεβλήθη κοιαιστωρ. Πβλ. A. Γκουτζιουκώστας, *Ο θεσμός του κοιαιστωρα* σημ. 312.

68. *Επιτομή Ιουλιανού* Const. XXIII (LXXXVIII. De officio praetoris populi). Στο κείμενο χρησιμοποιείται πληθυντικός αριθμός τόσο για τον πραίτωρα του δήμου όσο και για τον *praefectus vigilum*.

69. *Das Novellensyntagma des Athanasios von Emesa*, έκδ. D. Simon — S. Troianos, Frankfurt a.M. 1989, 4.2, όπου στον τίτλο σημειώνεται *Περί πραιτώρων*, ενώ στο κείμενο γί-

σχολαστικού Θεοδώρου Ερμουπολίτη (τέλη 6ου αιώνα)⁷⁰ όπως και στη Σύνοψη των ιουστινιάνειων Νεαρών από τον κώδικα 234 της μονής του Παντοκράτορος στον Άθω (10ος αιώνας)⁷¹ γίνεται λόγος για πραίτωρες του δήμου. Τέλος στον οικείο τίτλο των Βασιλικών χρησιμοποιείται ενικός αριθμός και παρατίθεται ένα μεγάλο μέρος του κειμένου της Νεαράς 13⁷² και στη Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών (10ος αιώνας) χρησιμοποιείται ενικός αριθμός⁷³.

Η χρήση του πληθυντικού αριθμού για το αξίωμα μπορεί ίσως να εξηγηθεί από το γεγονός ότι η θητεία των πραιτώραν του δήμου δεν πρέπει να ξεπερνούσε τα δύο έτη, όπως σημειώνει η Ε. Franciosi⁷⁴. Κατά τη γνώμη μας, σε περίπτωση που εισάγονταν από τον Ιουστινιανό περισσότεροι από ένας πραιτώρες του δήμου, τότε θα αναφερόταν ο αριθμός τους στη σχετική Νεαρά. Άλλωστε σύμφωνα με τις πληροφορίες της Νεαράς σχετικά με το δικαστήριο του πραιτώρα του δήμου, τον πάρεδρο του και την παρόμοια οργάνωση της υπηρεσίας του με εκείνη του επάρχου της πόλεως φαίνεται ότι πρόκειται για έναν αξιωματούχο, ενώ ο πληθυντικός αριθμός χρησιμοποιείται γενικότερα για τους αξιωματούχους που διορίζονταν κάθε φορά στη θέση του πραιτώρα. Πρέπει ακόμη να παρατηρήσουμε ότι η χρήση πληθυντικού αριθμού για μία αρχή δεν είναι ασυνήθιστο φαινόμενο στις βυζαντινές πηγές, ακόμη και όταν πρόκειται για έναν αξιωματούχο, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του επάρχου του Ιλλυρικού και του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης σύμφωνα με τις μαρτυρίες στα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου⁷⁵. Επομένως μάλλον

νεται λόγος για τον πραιτώρα του δήμου (στο εξής: *Novellensyntagma*). Πβλ. Κ. Ε. Zachariä v. Lingenthal, *Geschichte* 372 σημ. 1336.

70. Επιτομή Θεοδώρου Ερμουπολίτη, έκδ. Κ. Ε. Zachariä v. Lingenthal, *Ανέκδοτα*, III, Leipzig 1843 (ανατύπωση Aalen 1969), σ. 23: *Περὶ πραιτόρων. Τὸ τῶν λαμπροτάτων τῆς ἀγρυπνίας ἀρχόντων ὄνομα*. Πβλ. Κ. Ε. Zachariä v. Lingenthal, *Geschichte* 372 σημ. 1336.

71. A. Schminck – D. Simon, *Eine Synopsis der Novellen Justinians*, FM IV (1981) 144.270-275: *Περὶ πραιτόρων τοῦ δήμου*. Ο συντάκτης της Σύνοψης, η οποία πρέπει να συντάχθηκε μάλλον στο δεύτερο μισό του 10ου αιώνα, στηρίχτηκε στη Συλλογή των 168 Νεαρών του Ιουστινιανού, σε μία μορφή που όμως είχε περάσει από αλλεπάλληλα στάδια επεξεργασίας, κατά τα οποία είτε παραλείφθηκαν διατάξεις με περιορισμένο τοπικό και χρονικό πεδίο ρύθμισης είτε προστέθηκαν σχόλια και νεότερα κείμενα, όπως σημειώνει ο Σ. Τρωιάνος, Πηγές 198. Βλ. και τις παρατηρήσεις των εκδοτών σ. 119 κ.ε.

72. Βασιλικά 6.5.4-7: *Περὶ νυκτεπάρχου ἥτοι πραιτῶρος τοῦ δήμου*. Πβλ. Κ. Ε. Zachariä v. Lingenthal, *Geschichte* 372 σημ. 1336.

73. Σύνοψις τῶν Βασιλικῶν A. LXVI.34 (= JGR 5, σ. 106): *Περὶ νυκτεπάρχου ἥτοι πραιτῶρος δήμου ἀναγν. βι. ζ' τι. ε', οὔτινος ἐν τῷ α' κεφ. φησί· Διὰ τοὺς ἐμπρησμοὺς ἐπενοήθη ὁ νυκτεπαρχος [ἥτοι ὁ πραιτῶρ]*.

74. Ε. Franciosi, *Riforme* 86.

75. Θαύματα Αγίου Δημητρίου, έκδ. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. I. Le texte*, Paris 1979, σ. 57.5-7: *Μαριανός τις ... τοὺς τῶν ὑπάρχων θρόνους τοὺς κατὰ τῶν Ἰλλυριῶν ἔθνος διέπειν*, σ. 66.19-

θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι εισήχθη ένας πραιτώρ του δήμου, πρόκειται δηλαδή για έναν μόνο αξιωματούχο και όχι για περισσότερους.

2. Πόσο όμως διήρκεσε η δραστηριότητα του αξιωματούχου; Σύμφωνα με τον R. Guiland ο αξιωματούχος που εισήχθη από τον Ιουστινιανό συνεχίζει να υφίσταται με το παλαιό όνομα του νυκτεπάρχου μέχρι την εποχή του Ιωάννη Τσιμισκή (969-976) με βάση μία μαρτυρία του Λέοντα Διάκονου, που αποτελεί και την τελευταία μαρτυρία για το αξίωμα κατά τον μελετητή, την οποία παραθέτουμε και σχολιάζουμε παρακάτω, καθώς έπειτα, μέχρι τον 13ο αιώνα, δεν αναφέρεται στις πηγές, ενώ ο πραιτώρ του δήμου που απαντά τον 13ο και τον 14ο αιώνα δεν αποτελεί συνέχεια εκείνου της πρώιμης βυζαντινής περιόδου⁷⁶.

Σύμφωνα και με νεότερες απόψεις, όπως της E. Franciosi, υπάρχει μία συνέχεια του θεσμού μέχρι και τον 9ο αιώνα⁷⁷, άποψη που είχε υιοθετήσει παλαιότερα ο Zachariä v. Lingenthal⁷⁸, με βάση κυρίως τη μαρτυρία των Βασιλικών⁷⁹, στα οποία παρατίθεται το μεγαλύτερο μέρος της Νεαράς 13, ενώ αναφορές στον πραιτώρα γίνονται και στα παράγωγα των Βασιλικών, τον Τιπούκειτο⁸⁰ και τη Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών⁸¹. Με την άποψη της συνέχειας του θεσμού κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο τάσσεται και ο F. Gorla, με βάση τη μαρτυρία του Λέοντα Διάκονου για νυκτέπαρχο και την αναφορά πραιτώρα στην *Ecloga aucta privata* (9ος αιώνας)⁸², όπου για να αναφέρεται πραιτώρ κατά τον μελετητή σημαίνει

20: τὸ πραιτώριον τῶν ὑπάρχων, σ. 119.15-16: Τὴν γὰρ τῶν ὑπάρχων τοῦ Ἰλλυρίων ἔθνους ἀρχὴν διὰ χειρὸς ἔχων ἀνὴρ τις ..., σ. 137.21: ἐν τοῖς σκρινίοις τῶν ὑπάρχων τοῦ Ἰλλυρικῶ. Βλ. και αὐτόθι σ. 40, όπου για τους όρους ἔπαρχος και ὑπαρχος σημειώνει: «Les deux termes sont employés tantôt au singulier, tantôt au pluriel, sans qu'on trouve aucun indice d'un déboulement de la fonction. Nous considérons que le pluriel a un caractère général peut-être emphatique, et designe les préfets successifs, alors qu'en réalité il n'existe qu'un préfet ...». Για τον αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης σημειώνεται στα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου σ. 89.26-27: πρὸς τοὺς τῆνικαῦτα τὸν τῆς ἀρχιερωσύνης θρόνον ἐνταῦθα διέποντας. Βλ. αὐτόθι σ. 40 σημ. 32.

76. R. Guiland, *Preteur* 82.

77. E. Franciosi, *Riforme* 101-102.

78. K. E. Zachariä v. Lingenthal, *Geschichte* 372. Την άποψη αυτή ακολουθεί και ο R. Rubin, *Prokopios* 278, ο οποίος σημειώνει ότι το αξίωμα υφίσταται επί μακεδονικής δυναστείας.

79. Βασιλικά 6.5.4-7.

80. Τιπούκειτος *sive librorum LX Basilicorum summarium*, έκδ. C. Ferrini – I. Mercati [Studi e Testi, 25], Romae 1914, VI.5: Περὶ νυκτεπάρχου ἤτοι πραιτώρος (sic) δήμου καὶ τῶν προνομίων αὐτοῦ.

81. Βλ. παραπάνω σημ. 73.

82. JGR 6. 15.2: Οἱ μάρτυρες ἐὰν ἄγνωστοι καὶ εὐτελεῖς εἰσιν, καὶ ἀμφισβητεῖται τὰ τῆς αὐτῶν μαρτυρίας, δύναται ὁ δικαστής, εἰ μὲν ἄρχων ἐστίν, δι' ἑαυτοῦ πρὸς κατάληψιν τῆς ἀληθείας τούτους βασανίζει· εἰ δὲ μὴ ἐστὶν ἄρχων, ἐν κωνσταντινουπόλει ὁ πραιτώρ, ἐν δὲ τὰς ἐπαρχίαις ἢ ἄρχων ἢ ἐκδικος δύναται ὡς εἴρηται τούτους βασανίζειν.

ότι υπήρχε το αξίωμα⁸³. Αντίθετα σύμφωνα με τον J. B. Bury, ο οποίος αγνοούσε, όπως σημειώνει ο F. Gorja, την παραπάνω μαρτυρία, δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι ο *πραιτώρ* του δήμου επιβίωσε μέχρι τον 9ο αιώνα, καθώς δεν απαντά στα Τακτικά της εποχής και μάλλον η υπηρεσία του απορροφήθηκε από εκείνη του *επάρχου* της πόλεως⁸⁴.

Ο *πραιτώρ* του δήμου απαντά για τελευταία φορά στα τέλη του 6ου αιώνα επί Μαυρικίου σύμφωνα με τη μαρτυρία του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, όπου επιβεβαιώνεται με σαφήνεια η ύπαρξη του αξιωματούχου και του δικαστηρίου στο οποίο αυτός προήδρευε. Συγκεκριμένα ο *πραιτώρ* του δήμου συνέλαβε και εκδίκασε έναν Γέπιδα που βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη και είχε στην κατοχή του μία χρυσή ζώνη, προϊόν κλοπής και φόνου ενός από τους δορυφόρους του αυτοκράτορα Μαυρικίου κοντά στην Ηράκλεια της Θράκης τον χειμώνα του 592/3⁸⁵. Με βάση την παραπάνω μαρτυρία φαίνεται ότι ο *πραιτώρ* του δήμου εξακολουθούσε να υφίσταται μέχρι τα τέλη του 6ου αιώνα.

Ο *πραιτώρ* του δήμου δεν απαντά ούτε στις αφηγηματικές πηγές τον επόμενο αιώνα (7ος αιώνας) ούτε στους βίους των αγίων της περιόδου από τον 8ο έως τον 10ο αιώνα ούτε και στις σφραγίδες που μας σώζονται⁸⁶. Οι μόνες αναφορές είναι στην *Ecloga aucta privata*, στα Βασιλικά

83. F. Gorja, *Gustizia* 317 και σημ. 192.

84. J. B. Bury, *Administrative System* 70.

85. Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Οίκουμενική Ιστορία*, έκδ. Ch. de Boor, Leipzig 1887, ed. corr. curavit P. Wirth, Stuttgart 1972, σ. 239-242: ... *παραπεμφάμενος τούτων ἐκ τοῦ λεγομένου πραιτωρος τῶν δῆμων ἄνδρας ἐπτὰ παρεδίδου τῷ δικαστηρίῳ τὸν βάρβαρον* ... Ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης συνεχίζει στο σημείο αυτό την ιστορία που είχε αφηγηθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο (VI. 2.2-9, σ. 222-223). Το περιστατικό έλαβε χώρα τον χειμώνα του 592/593, αλλά η σύλληψη και η καταδίκη του δράστη έγινε αργότερα. Πβλ. E. Stein, *Histoire* II. 803. — P. Schreiner, *Theophylactos Simokattes Geschichte* [Bibliothek der Griechischen Literatur, 20], Stuttgart 1985, σ. 333. — Michael and Mary Whitby, *The History of Theophylact Simocatta*, Oxford 1986, σ. 174. — J. R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, τ. IIIA και τ. IIIB (527-641) Cambridge 1992 (στο εξής: PLRE), τ. IIIB. 1435 (Anonymus 45), όπου τοποθετείται χρονικά ο *πραιτώρ* του δήμου (*praetor plebis*) το 598/599. Ένας ακόμη *πραιτώρ* του δήμου που απαντά στα μέσα του 6ου αιώνα είναι ο Κομίτας, ο επίκλην Διαπουνδαριστής (547-551), ο οποίος επίσης φαίνεται ότι είχε δικαστικά και αστυνομικά καθήκοντα. Βλ. E. Stein, *Histoire* II. 803. — PLRE IIIA. 326-327 (Comitas qui et Dipundiaristes 3). Σύμφωνα με τον E. Stein, *Histoire* II. 803, *πραιτώρ* του δήμου ήταν και ο στρατηγός που αναφέρεται στον Βίο του πατριάρχη Ευτυχίου (552-565) (βλ. PG 86, 2317B: ... και ποιούντος τοῦ ὁσίου Εὐτυχίου τὴν θείαν λειτουργίαν ἐπέβησαν εἰς τὸ εὐαγὲς ἐπισκοπεῖον, ὃ τε στρατηγὸς καὶ οἱ ὑπηρέται τοῦ στρατηγοῦ, φημί δὴ οἱ τοῦ ἀγρίου θηρὸς ὑπουργοί, συλλαμβάνοντες καὶ σύροντες τοὺς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἀγίου ἀνδρὸς ὀφείλοντας ...).

86. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι ο J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance* (963-1210) [Byzantina Sorbonensia, 9], Paris 1990, σ. 203 και σημ. 21, παραθέτει δημοσιευμένες σφραγίδες *δημάρχων* και μεταξύ αυτών μία αδημοσίευτη σφραγίδα, στην οποία μνημονεύεται κάποιος Μιχαήλ *πραιτώρ* του δήμου και σύμπονος (*Institut Français des Études Byzantines* no 205 ή 206). Η μαρτυρία της σφραγίδας μου κίνησε το ενδιαφέρον και μου

και στη Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών (Α. LXVI.34). Η πρώτη συλλογή, που ανήκει στα παράγωγα της Εκλογής, είναι μία συνθετική εργασία με ιδιαίτερη χειρόγραφη παράδοση, που δημιουργήθηκε από τη συνένωση της Εκλογής (σε μία μορφή που πλησίαζε την ιδιωτική Εκλογή) και του Εκλογαδίου (πρόκειται για ένα συμπλήρωμα που περιέχεται στον κώδικα Vindobonensis iuridicus graecus, παράλληλα με το κείμενο της Εκλογής) και πρέπει να χρονολογηθεί το νωρίτερο τον 9ο αιώνα σύμφωνα με τον Σ. Τρωιάνο⁸⁷. Η μαρτυρία της παραπάνω πηγής προέρχεται από την ιουστινιάνεια Νεαρά 90 του έτους 539⁸⁸ και αποτελεί παράφραση της συγκεκριμένης διάταξης του Συντάγματος του Αθανασίου Εμεσηνού⁸⁹. Ωστόσο δεν μπορεί να υποστηριχτεί με βεβαιότητα ότι όσα αναφέρουν αυτή η πηγή και τα Βασιλικά ίσχυαν και την εποχή που συντάχθηκαν και δεν αποτελούν παρά μία επανάληψη παλαιότερων διατάξεων. Εξάλλου πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί, όταν αναφερόμαστε σε θεσμούς. Κατά τη γνώμη μας, όπως ορθά υποστήριξε και ο J. B. Bury, δεν μπορεί στο Τακτικόν του Uspenskij και στο Κλητορολόγιον του Φιλοθέου, που αντικατοπτρίζουν ακριβώς τη δομή της διοίκησης και αναφέρονται στους σημαντικότερους αξιωματούχους, να μη γίνεται καμία αναφορά σε πραίτωρα⁹⁰ και να θεωρήσουμε ως αξιόπιστη τη μαρτυρία της Ecloga

προξένησε απορία, γι' αυτό απευθύνθηκα στον καθηγητή κ. J.-Cl. Cheynet, τον οποίο ευχαριστώ θερμά για την άμεση απάντησή του και την επίλυση της απορίας μου. Όπως μου διευκρίνισε, εξέτασε ο ίδιος τη συγκεκριμένη σφραγίδα (IFEB 206) μετά τη δημοσίευση της μελέτης του. Η ανάγνωση της σφραγίδας, που την χρονολογεί στο δεύτερο ήμισυ του 11ου αιώνα, έχει ως εξής: Κ(ύρι)ε β(οί)θ(ει) τῷ σῷ δουλ(ῳ) [Μ]ιχαήλ β(ε)[σ]τάρχ(η) δημ(ά)ρχ(ω) καὶ συ[μ]π[όν]ῳ]. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι ο G. Zacos, *Byzantine Lead Seals*, II, [Τετράδια Αρχαιολογίας και Τέχνης, 3], Bern 1984 (στο εξής: G. Zacos, *Seals*), αρ. 601, δημοσιεύει μία σφραγίδα ενός Μιχαήλ βεστάρχη, δημάρχου και συμπόνου, ο οποίος μάλλον ταυτίζεται με τον Μιχαήλ της παραπάνω σφραγίδας (IFEB 206). Επομένως δεν απαντά το αξίωμα του πραίτωρα του δήμου σε σφραγίδες που χρονολογούνται τον 11ο αιώνα.

87. Για το Εκλογάδιον και την Ecloga aucta privata βλ. το πολύτιμο και κατατοπιστικότατο για τις πηγές του βυζαντινού δικαίου βιβλίο του Σ. Τρωιάνου, Πηγές σ. 127-128 και 194, από τον οποίο και αντλώ τα παραπάνω στοιχεία.

88. NJ 90.1.1: Εἰ δὲ ἄγνωστοί τινες εἶεν καὶ πανταχόθεν ἀφανεῖς καὶ τι φανεῖεν ὧως περὶ τὴν μαρτυρίαν τῶν ἀληθῶν διαφθεῖραι σπεύδοντες, δύνασθαι καὶ βασάνοις αὐτοὺς ὑποκείσθαι, καὶ τοὺς δικαστάς, εἰ μὲν ἄρχοντες εἶεν, αὐτοὺς τοῦτο πράττειν, εἰ δὲ ἔσται παρὰ τοὺς τὰς ἀρχὰς ἔχοντας, ἐνταῦθα μὲν παραλαμβάνειν τὸν ὑπουργοῦντα τῷ μεγαλοπρεπεστάτῳ πραίτῳ τῶν δήμων, κατὰ χώραν δὲ τὸν τῶν τόπων ἐκδικον, καὶ δι' αὐτῶν προσάγειν αὐτοῖς τὴν ἐκ τῶν βασάνων πείραν, ὥπως ἂν ταύτῃ γοῦν μηδὲν κατακρύψαιεν τῶν ἀληθῶν, ἢ καὶ ἀλοῖεν διὰ ταύτης τῆς ὁδοῦ χρημάτων τὴν μαρτυρίαν ποιοῦμενοι ἢ καὶ ἄλλως περὶ αὐτὴν κακοιργοῦντες.

89. *Novellensyntagma* 5.2: Ἐὰν ἄγνωστοί τινες καὶ εὐτελεῖς μαρτυρήσωσι καὶ ἀμφοιβητεῖται τὰ τῆς αὐτῶν μαρτυρίας, δύναται ὁ δικαστής, εἰ μὲν ἀρχων ἐστὶ δι' ἑαυτοῦ, εἰ δὲ μὴ ἐστὶν ἄρχων, ἐν μὲν κωνσταντινουπόλει διὰ τοῦ PRAETOROS, ἐν δὲ ταῖς ἐπαρχίαις διὰ τοῦ ἐκδίκου τούτους βασανίζειν. Πβλ. F. Gorla, *Giustizia* 317 σημ. 192.

90. J. B. Bury, *Administrative System* 71. Την άποφή του αμφοιβητεί η E. Franciosi,

aucta privata, η οποία χρονολογείται την ίδια περίοδο και είναι ένα συμπιληματικό νομικό έργο ανωνύμου. Άλλωστε και οι μαρτυρίες της Εκλογής των Βασιλικών (12ος αιώνας) για τον νυκτέπαρχο και τον πραίτωρα του δήμου, που αποτελούν προϊόν επανάληψης και επεξεργασίας παλαιότερων διατάξεων, δεν αποδεικνύουν ότι το αξίωμα εξακολουθούσε να υφίσταται και να λειτουργεί τον 12ο αιώνα⁹¹. Επομένως θα πρέπει να υπάρχει ένας συνδυασμός των μαρτυριών των αφηγηματικών πηγών και του σφραγιστικού υλικού σε σχέση με τις πληροφορίες των νομικών πηγών, για να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα όσον αφορά τη διατήρηση ή μη ενός αξιώματος.

Συνεπώς από τον 7ο αιώνα και μετά δεν μαρτυρείται πουθενά στις πηγές το αξίωμα του πραίτωρα του δήμου. Οι αρμοδιότητες του πραίτωρα του δήμου μάλλον απορροφήθηκαν από την υπηρεσία του επάρχου της πόλεως που είχε δικαστικά και αστυνομικά καθήκοντα⁹².

Riforme 102 σημ. 51, χωρίς επιχειρήματα αλλά στηριζόμενη στη μαρτυρία των Βασιλικών.

91. Εκλογή Βασιλικών B 6.5.3 = Digesta 1.15.4 (σ. 231), B 6.5.4.1 = NJ 13.3.1 (σ. 231-232).

92. Βλ. Διήγησιν τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος καὶ θαματοουργοῦ Ἀρτεμίου (7ος αἰώνας), ἐκδ. V. S. Crisafulli – J. W. Nesbitt, Leiden – New York – Köln 1997, σ. 118-120, όπου σημειώνεται ὅτι ὁ δρᾶστης μιᾶς κλοπῆς συνελήφθη ἀπὸ τὴν υπηρεσία τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως καὶ δικάστηκε ἐνώπιον τοῦ τελευταίου. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ υπηρεσία τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως εἶναι υπεύθυνη γιὰ τὶς κλοπές στὴν πρωτεύουσα. Ἀκόμη, ὅταν ὁ αυτοκράτορας ἔλειπε σὲ ἐκστρατεία ἀφῆνε πίσω στὴν πρωτεύουσα τὸν ἐκ προσώπου αὐτοῦ, επικεφαλῆς τῶν ταγμάτων τῆς πόλης καὶ τῶν δυνάμεων ὑπὸ τὸν ἐπάρχο τῆς πόλεως. Βλ. "Ὅσα δεῖ παραφυλάττειν βασιλέως μέλλοντος ταξειδεύειν, ἐκδ., J. F. Haldon, Constantine Porphyrogenitus, *Three Treatises on Imperial Military Expedition* [CFHB XXVIII], Wien 1990, σ. 86.58-62 καὶ σκόλια σ. 162 (στο ἐξῆς: J. F. Haldon, *Treatises*). Πβλ. J. F. Haldon *Byzantine Praetorians* [Ποικίλα Βυζαντινά, 3], Bonn 1984, σ. 274 καὶ σημ. 769 (στο ἐξῆς: J. F. Haldon, *Praetorians*). — G. Dagron, *Πρωτεύουσα* 131-132. Λανθασμένα ωστόσο ὁ J. F. Haldon, *Praetorians* σημ. 769, θεωρεῖ ὅτι ὁ βιγλομαγίστωρ ποὺ αναφέρεται στὸ *Le text grec de l'Hypomnesticum de Théodore Spoudée* (7ος αἰώνας) (Θεοδώρου τοῦ Σπουδαίου, *Ἱστορία Σύντομος* (περιέχουσα) τὰ κατὰ τὸν μακάριον Μαρτίνον γεγονότα πάπαν Ῥώμης καὶ τὸν ὁσὸν Μάξιμον καὶ τὸν σὺν αὐτῷ), ἐκδ. R. Devreesse, *Analecta Bollandiana* 53 (1935) 72 στίχ. 24-25 καὶ νεότερη ἐκδόση με παράλληλη λατινική μετάφραση τοῦ Αναστασίου Βιβλιοθηκαρίου, ἐν *Scripta Saeculi VII Vitam Maximi Confessoris Illustrantia*, ἐκδ. Paulline Allen-Bronwen Neil [Corpus Christianorum, Series Graeca, 39, Turnhout -Leuven 1999, σ. 211.192-195: ... εἶτα σὺν αὐτοῖς τοῖς σιδηροῖς πομπεύσαντος πᾶσαν τὴν μέσσην ἀπὸ τοῦ παλατίου ἕως τοῦ πραιτωρίου τοῦ ἐπάρχου, τοῦ βιγλομαγίστορος ἦτοι τοῦ πρώτου τῶν δημίων συνδεδεμένου καὶ μετὰ τοῦ ξίφους προάγοντος διὰ τὸ μεληδὼν αὐτὸν κατακοπῆναι (λατιν. μετάφρ. *cum vigiliae magistro, id est primo carnificum*), ἦταν ὁ ἀρχηγὸς τῆς αστυνομίας ἢ ὁ υπεύθυνος γιὰ τὴν τήρηση τῆς τάξης καὶ υφιστάμενος τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως («In the seventh century the chief of police or master of the watch appears as an important subordinate, referred to as ὁ βιγλομάγιστωρ»). Ἡ μαρτυρία ποὺ επικαλεῖται ὁ ἐρευνητὴς χαρακτηρίζει τὸν βιγλομαγίστορα ὡς επικεφαλῆς τῶν δημίων καὶ ὄχι ὡς τὸν επικεφαλῆς τῆς βίγλας ποὺ ἔκανε περιπολίες κατὰ τὴ διάρκεια τῆς νύχτας (βλ. παρακάτω σημ. 107). — Στὴν Εἰσαγωγή = Ἐπαναγωγή τοῦ Νόμου ὑπὸ Βασιλείου καὶ Λέοντος καὶ Ἀλεξάνδρου, JGR 2, σ. 236-368, ση-

Ο πραίτωρ του δήμου πρέπει να έπαψε να υφίσταται και έτσι εξηγείται, γιατί δεν εμφανίζεται στα Τακτικά του 9ου και 10ου αιώνα, όπως στο Τακτικόν του Escorial (971-975)⁹³. Ωστόσο στο δεύτερο ήμισυ του 10ου αιώνα έχουμε μία αναφορά του Λέοντα Διάκονου που χρήζει ιδιαίτερης ανάλυσης. Σημειώνεται λοιπόν ότι ο Ιωάννης Τσιμισκής (969-976) μετά την ανάρρησή του στον βυζαντινό θρόνο διόρισε στα πιο υψηλόβαθμα αξιώματα της αυτοκρατορίας, δηλαδή του πραίτωρα, του δρουγγάριου του πλωΐμου και του δρουγγάριου της βίγλης, δικούς του έμπιστους ανθρώπους: ὁ δέ γε Ἰωάννης, πρὶν τηλαυγῶν τῇ γῇ τὰς ἀκτῖνας προσυφαπλῶσαι τὸν ἥλιον, ταῖς μεγίσταις τῆς πολιτείας ἀρχαῖς οἰκείους ἀνδρας ἀποκαθίστησι, Πραίτωρα, καὶ τοῦ πλωΐμου Δρουγγάριον, τῆς τε βίγλης, καὶ ὃν καλοῦσι νυκτέπαρχον, τοὺς τοῦ Νικηφόρου, παραιτησάμενος.⁹⁴

μειώνεται χαρακτηριστικά 4.8: Ὁ τῆς πόλεως ἑπαρχος φροντίζει ... καὶ τῆς εἰρήνης, καὶ τῆς τῶν θεωριῶν καταστάσεως, καὶ ἔχει στρατιώτας ἐπὶ τῇ εἰρήνῃ καὶ ἐπὶ τὸ ἀναφέρειν αὐτῷ τὰ πανταχοῦ κινούμενα. — Βασιλικά 6.4.2. Επικεφαλῆς των στρατιωτικών δυνάμεων του ἐπαρχου της πόλεως ἦταν σύμφωνα με τους μελετητές ο κεντυρίων που μνημονεύεται στο Κλητορολόγιον του Φιλοθέου [ἐκδ. Ν. Οικονομιδῆς, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972 (στο εξής: Ν. Οικονομιδῆς, *Listes*), σ. 113.14] μεταξύ των υφισταμένων του ἐπαρχου της πόλεως. Βλ. J. B. Bury, *Administrative System* 72. — Ν. Οικονομιδῆς, *Listes* 320. — R. Guiland, *L'éparque* 22. — J. F. Haldon, *Praetorians* 541 σημ. 769, ο οποίος σημειώνει ότι επικεφαλῆς των στρατιωτικών δυνάμεων του ἐπαρχου της πόλεως ἦταν ο κεντυρίων, ο οποίος μαζί με άλλους αξιωματούχους της ἰδιας υπηρεσίας ἦταν υπεύθυνος για την αστυνόμευση της πόλης. Στο *Περὶ βασιλείου τάξεως* του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, ἐκδ. I. Reiske, *Constantini Porphyrogeniti, De ceremoniis aulae byzantinae*, CB, I, Bonnae 1829, αναφέρονται ταξῆς. Σύμφωνα με τα σχόλια του I. Reiske, *Commentarii* σ. 721, ἐπρόκειτο για δυνάμεις που ανήκουν στον ἐπαρχο της πόλεως. Βλ. και R. Guiland, *L'éparque* 20, σύμφωνα με τον οποίο δεν ἐπρόκειτο για την προσωπική φρουρά του ἐπαρχου της πόλεως, όπως υποστήριξε ο I. Reiske, αλλά για στρατιωτικές δυνάμεις υπό τον ἐπαρχο με σκοπό την επιβολή της τάξης στην πρωτεύουσα και την υπεράσπιση των τειχών της πόλεως σε περίπτωση ανάγκης. Το βέβαιο είναι ότι ο ἐπαρχος της πόλεως διέθετε στρατιωτικές δυνάμεις, όπως προκύπτει από την παραπάνω μαρτυρία της Εισαγωγῆς, καθώς και δυνάμεις σωματοφυλακῆς, όπως φαίνεται από τη μεταγενέστερη μαρτυρία του Νικήτα Χωνιάτη, *Χρονική διήγησις*, ἐκδ. J.-L. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, τ. I-II [CFHB XI/1-2], Berlin - New York 1975, σ. 525.17-18: τόν τε ἑπαρχον λαίβολαιας ἐκτρέπονται καὶ τοὺς σωματοφυλάκας ἀποπέμπονται. Στην υπηρεσία του ἐπαρχου της πόλεως ἀνῆκε ακόμη ο λογοθέτης του πραιτωρίου (Κλητορολόγιον Φιλοθέου 113.9), ο οποίος σύμφωνα με μία ανώνυμη ἐπιστολή του 10ου αιώνα, ἦταν υπεύθυνος για τους διαρρήκτες και τη σύλληψή τους. Συγκεκριμένα στη σύντομη αὐτή ἐπιστολή, ἐκδ. J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle*, Paris 1960, αρ. 49, σημειώνεται: Τὴν οἰκίαν μου νυκτὸς ἄωρὶ κλέπται κατάρυξαν, ἀλλ' ἡ δεινὴ τούτων μάστιξ σύ, ἡ ἐμὲ τύφον μὴ τοιούτω ὕπνῳ πεπεδησθαι βαθεῖ ἢ τοὺς σοὺς ἐνδίκως κόλασον τοιχωρύκτας. Οὐ γὰρ ἂν διαλάθωσιν· ἄτοπον γὰρ, σοῦ κατάρχοντος τούτων, καὶ τὸ λεπτότατον προσαπόλλυσθαι τῶν ἐμῶν. Επομένως ο λογοθέτης του πραιτωρίου, που ανῆκε στην υπηρεσία του ἐπαρχου της πόλεως, διέθετε δυνάμεις για τη σύλληψη των δραστών και κατά συνέπεια εἶχε καθήκοντα αστυνόμευσης.

93. *Le Taktikon du cod. Scorialensis Gr. R-II-11*, ἐκδ. Ν. Οικονομιδῆς, *Listes*, σ. 255-277.

94. Λέων Διάκονος, *Ἱστορία*, ἐκδ. C. B. Hase, *Leonis Diaconi Caloënsis Historiae*, CB,

Ο R. Guiland, υποστηρικτής της συνέχειας της αρχής του πραίτωρα του δήμου, αφήνοντας κατά μέρος την αναφορά πραίτωρα από τον Λέοντα Διάκονο και αναγνωρίζοντας ότι καμία σχέση δεν έχει με τον παλαιό πραίτωρα του δήμου, κάτι που είναι άλλωστε αποδεκτό από όλους τους μελετητές⁹⁵, θεωρεί ότι η μνεία νυκτεπάρχου από τον Λέοντα Διάκονο αποτελεί και την τελευταία αναφορά του πραίτωρα του δήμου με την παλαιότερη ονομασία του, εκείνη του νυκτεπάρχου που είχε καταργηθεί από τον Ιουστινιανό⁹⁶. Ωστόσο ο μελετητής μάλλον δεν έχει δίκιο, καθώς στο σημείο αυτό ο Λέων Διάκονος αποπειράται να επεξηγήσει τον όρο δρουγγάριος της βίγλης και να παραθέσει έναν ακόμη ισοδύναμο σημασιολογικά όρο. Η χρήση του συνδέσμου «και» στη φράση της πηγής ίσως οδηγεί σε μία τέτοια ερμηνεία, ότι δηλαδή μαζί με τους άλλους αξιωματούχους αναφέρεται και ο νυκτέπαρχος, αλλά η φράση μάλλον λειτουργεί επεξηγηματικά. Πρέπει ακόμη να παρατηρήσουμε ότι ο R. Guiland σημειώνει σε μεταγενέστερη μελέτη του που αφορά τον έπαρχο της πόλεως, υιοθετώντας την άποψη του J. B. Bury, ότι ο πραίτωρ του δήμου αναφέρεται στα Βασιλικά που αναπαράγουν την Νεαρά 13 του Ιουστινιανού, αλλά δεν αναφέρεται στην Εισαγωγή και στην Πείρα, γιατί μάλλον τα καθήκοντα του πραίτωρα του δήμου ανέλαβε εκ νέου ο έπαρχος της πόλεως⁹⁷.

Κατά τον J. B. Bury θα έπρεπε να διαβάσουμε στο παραπάνω χωρίο

Bonnae 1828, σ. 95.19-96.1. (στο εξής: Λέων Διάκονος). Για την κατάσβεση των πυρκαγιών πρέπει να εξακολουθούσαν να ήταν υπεύθυνοι οι collegiati υπό τον έπαρχο της πόλεως. Στο Επαρχικό Βιβλίο (έκδ. J. Koder, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen* [CFHB 33], Wien 1991) ορίζεται ότι οι αρτοποιοί έπρεπε να έχουν τους φούρνους τους σε ασφαλή μέρη και όχι κάτω από τις κατοικίες, λόγω των εύφλεκτων υλικών που χρησιμοποιούσαν (18.3: Οί αρτοποιοί έχέτωσαν τὰ τούτων μαγχιπία εις τόπους ανεπισημασμένους οίκήμασι διά τήν αὐτῶν εὐπρηστον ὕλην). Επίσης στην ίδια διάταξη ορίζεται ότι οι πολίτες έπρεπε να έχουν ἐν τοῖς αἰθρίοις τόποις ἢ ἐγγυρρήγοις τήν τε τοῦ χόρτου καὶ τοῦ φρυγάνου καὶ παπύρου ὕλην, ὡς ἂν μὴ αὐτῆς εὐπρήστου τυγχανούσης πυρκαϊαὶ ἐν τῇ πόλει γίνωνται. Φαίνεται λοιπόν ότι η υπηρεσία του επάρχου της πόλεως ήταν υπεύθυνη και για την πρόληψη των πυρκαγιών.

95. Την ταύτιση κάνουν ο εκδότης της Ιστορίας του Λέοντα Διακόνου C. B. Hase (βλ. index σ. 611) και ο F. Loretto, Nikephoros Phokas **Der bleiche Tod der Sarazenen* und Johannes Tzimiskes. Die Zeit von 959 bis 976 in der Darstellung des Leon Diakonos*, Graz - Wien - Köln 1961, (στο εξής: F. Loretto, *Leon Diakonos*), σ. 179: «Mit dem Prätor (πραίτωρ) ist hier offenbar der πραίτωρ τῶν δήμων gemeint, der oberste Polizeibeamte der Stadt ... Leo schien also hier dasselbe Amt einmal mit dem neuen und dann noch einmal mit seinem alten Name (νυκτέπαρχος) erwähnen».

96. R. Guiland, Preteur 82. Την ίδια άποψη με τον R: Guiland είχε εκφράσει και ο Φ. Κουκουλές, Βίος, τ. Γ', σ. 215 σημ. 3. Με την άποψη του R. Guiland φαίνεται ότι τάσσεται και ο F. Gorla, Giustizia 317 σημ. 192.

97. R. Guiland, L'éparque 20. Την παρατήρηση αυτή φαίνεται ότι δεν λαμβάνουν υπόψη ούτε η E. Franciosi ούτε ο F. Gorla.

του Λέοντα Διάκονου τῆς τε βίγλης ὃν καλοῦσι νυκτέπαρχον, ἐνῶ καὶ στὴν ἀπόδοση τοῦ κειμένου στὴ νέα ἐλληνικὴ ἀπὸ τὸν Βρ. Καραλὴ ὁ νυκτέπαρχος ἐκλαμβάνεται μᾶλλον ὡς ἐπεξήγηση τοῦ δρουγγαρίου τῆς βίγλης⁹⁸, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸν ἐπικεφαλῆς τῆς φρουράς τοῦ παλατιοῦ. Ἐνδεχομένως λοιπὸν πρόκειται γιὰ ἐπεξήγηση τοῦ ὅρου δρουγγάριος τῆς βίγλης, δηλαδὴ δρουγγάριος «τῆς νυκτερινῆς φυλακῆς», κατὰ μίαν ἐννοίαν τοῦ οὐσιαστικοῦ βίγλα⁹⁹, καὶ ἐπομένως ὁ ὅρος νυκτέπαρχος δὲν δηλώνει τὸν συνεχιστὴ τοῦ πραίτωρα τοῦ δήμου ἢ τοῦ νυκτεπάρχου τῆς πρώιμης βυζαντινῆς περιόδου. Ἄλλωστε, ὁ Λέων Διάκονος χρησιμοποιεῖ ὀρισμένες φορές ἐκφράσεις τῆς καθομιλουμένης μαζί με τεχνικούς ὅρους, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ ναυάρχου, ὅπου διευκρινίζει ὅτι ἐννοεῖται τὸ ἀξίωμα τοῦ δρουγγαρίου τοῦ πλωῖμου¹⁰⁰. Ἔτσι καὶ στὴν παραπάνω περίπτωση ἴσως ὁ Λέων Διάκονος μαζί με τὸν ἐπίσημο τεχνικὸ ὅρο δρουγγάριος τῆς βίγλης δίνει καὶ τὸν ἀντίστοιχο ὅρο τῆς καθομιλουμένης (καὶ ὃν καλοῦσι νυκτέπαρχον)¹⁰¹.

Ὁ ὅρος νυκτέπαρχος χρησιμοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὸν Γεώργιο Μοναχό. Σύμφωνα με τὴν ἀφήγησή του ὁ Λέων Γ' τῇ νυκτὶ πάλιν ἀποστείλας ὁ ἀνήμερος δράκων νυκτεπάρχους τινὰς καὶ ἀπηνεῖς ἄνδρας προσέταξε συναχθῆναι πλῆθος ξύλων καὶ τούτων ὑπαφθέντων κατακαῆναι τοὺς ἄνδρας σὺν τῶν οἰκημάτων καὶ τῶν βιβλίων καὶ τῶν λοιπῶν αὐτοῖς ὑπαρχόντων, νὰ βάλουν δηλαδὴ φωτιά στο κτίριο, ὅπου βρισκόνταν ὁ οἰκουμενικὸς διδάσκαλος καὶ οἱ μαθητὲς του ποὺ δὲν συμφωνοῦσαν με τὶς εἰκονομαχικὲς πεποιθήσεις τοῦ αυτοκράτορα, ὅπως καὶ ἐγένε¹⁰². Ἡ νεότερη ἐρευνα θεωρεῖ ὅτι τὸ ἐπεισόδιο ποὺ ἀφηγεῖται ὁ Γεώργιος Μοναχὸς ἀποτελεῖ ἕναν εἰκονόφιλο μῦθο, μίαν μυθικὴ παράδοση ποὺ γεννήθηκε ἢ

98. Βλ. Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, μετάφραση, εἰσαγωγή, σχόλια Βρ. Καραλῆς [Κείμενα Βυζαντινῆς Ἱστοριογραφίας, 9], Ἀθῆνα 1997, σ. 259: «Παράλληλα, ὁ Ἰωάννης, προτοῦ ἀκόμα ὁ ἥλιος λαμπερὸς ἀπλώσει τὶς ἀχτίνες τοῦ πάνω στὴ γῆ, ἐπέβαλε στὶς ὕψιστες θέσεις τῆς πολιτείας δικούς του ἀνθρώπους, εἰδικὰ μάλιστα στα ἀξιώματα τοῦ Πραιτόρα, τοῦ Δρουγγαρίου τοῦ Πλωῖμου καὶ τῆς Βίγλας, αὐτό (sic) ποὺ ἀποκαλοῦν νυκτέπαρχο, ἀπολύοντας ὅσους εἶχε διορίσει ὁ Νικηφόρος ...».

99. Βλ. Δ. Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, τ. Β', Ἀθῆνα 1949, λ. βίγλα, σ. 1409.

100. Βλ. Λέων Διάκονος 123.14-16: *Ῥωμανὸν δὲ τῶν ἐμπύρων νεῶν προχειρισάμενοι ναύαρχον (δρουγγάριον τῶν πλωῖμων τὸν εἰς τὴν τοιαύτην ἀφιγμένον ἀρχὴν ὀνομάζουσιν. Πβλ. Η. Hunger, Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια καὶ κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν, τ. Β' (ἐλλην. μετάφρ. Τ. Κόλιας, Κ. Συνέλλη, Γ. Χ. Μακρῆς, Ἰ. Βάσσης), Ἀθῆνα 1992, σ. 185.*

101. Λαθνασμένα παρατηρεῖ ὁ J. Mortreuil, *Histoire du droit byzantin ou du droit romain dans l'empire d'orient*, τ. 3, Paris 1846 (ανατύπωση Osnabrück 1966), σ. 88, ὅτι ὁ δρουγγάριος τῆς βίγλης ἀντικατέστησε τὸν νυκτέπαρχο. Προφανῶς ὁ μελετητὴς στηρίζεται στὴν ονομαστικὴ συνάφεια τῶν ὀρων «βίγλης» καὶ «vigilum».

102. Γεώργιος Μοναχός, ἐκδ. C. De Boor, corr. P. Wirth, *Georgii Monachi Chronicon*, τ. II, Stuttgart 1978, σ. 742.9-19.

διαμορφώθηκε περίπου στα χρόνια της οριστικής αναστήλωσης των ει-
κόνων και επιβίωσε για πολύ καιρό, όπως σημειώνει ο P. Lemerle¹⁰³. Σε
αυτή λοιπόν τη μυθική αφήγηση του Γεωργίου Μοναχού ο όρος νυκτέ-
παρχος φαίνεται ότι δεν χρησιμοποιείται για τον προσδιορισμό του αξιώ-
ματος του νυκτεπάρχου της πρώιμης βυζαντινής περιόδου ή του διαδό-
χου του πραίτωρα του δήμου, αλλά χρησιμοποιείται με γενικότερη ση-
μασία, ίσως για τον προσδιορισμό εκείνων των οργάνων που εκτελούσαν
περιπολίες και είχαν αστυνομικά καθήκοντα κατά τη διάρκεια της νύ-
χτας. Ένα τέτοιο όργανο ήταν η βίγλα¹⁰⁴ ή το κέρκετον¹⁰⁵ που αναφέ-

103. P. Lemerle, Ο πρώτος Βυζαντινός Ουμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για
την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10ο αιώνα² (ελλην. με-
τάφρ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Αθήνα 1985, σ. 81 κ.ε. Βλ. και P. Speck, *Die kaiserliche
Universität von Konstantinopel* [Byzantinisches Archiv, 14], München 1973, σ. 78. — Β. Κατσα-
ρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του*
[Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 22] Θεσσαλονίκη 1988, 164-166. — Του ιδίου, Προδρο-
μικοί «θεσμοί» για την οργάνωση της ανώτερης εκπαίδευσης της εποχής των Κομνηνών από
την προκομνηνεία περίοδο, στο *Η αυτοκρατορία σε κρίση* (:). Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα
(1025-1081), [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια,
11], Αθήνα 2003, σ. 467. — Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Β'
(8ος -10ος αι.), Αθήνα 2002, σ. 223.

104. Στη Ρώμη ο λατινικός όρος *vigilia*, από όπου προέρχεται η λέξη βίγλα, σήμαινε
τους νυκτερινούς φρουρούς και από τον 4ο αιώνα και εξής: *vigiliae* ήταν η φρουρά όλων των
σωμάτων του στρατού. Βλ. R. Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn
der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin 1920, σ. 225. — R. Gagnat, *Vigiliae*, *Dict. Antiq.*, τ.
5, Paris 1919 (ανατύπωση Graz 1969), σ. 869-870. — A. Neumann, *Vigiliae*, *RE*, Suppl. IX,
1962, 1693-1698 (στο εξής: A. Neumann, *Vigiliae*). — J. F. Haldon, *Praetorians* σημ. 636, ο
οποίος παρατηρεί ότι γενικά ο όρος μπορεί να σημαίνει κάθε φρουρά πολιτική ή στρατιω-
τική. Από τον 8ο αιώνα και μετά η βίγλα αποτελεί ένα από τα τέσσερα τάγματα της πρω-
τεύουσας (σχολαί, έξκουβήτορες, ικανάτοι) και είναι υπεύθυνη για τη φύλαξη του παλατιού
με επικεφαλής τον δρουγγάριο της βίγλης. Βλ. J. B. Bury, *Administrative System* 60-61. — R.
Guilland, *Le Drongaire et le Grand drongaire de la veille*, *BZ* 43 (1950) 340-343 (= R. Guilland,
Recherches I. 563-565) (στο εξής: R. Guilland, *Drongaire*). — J. F. Haldon, *Praetorians* 293-
295. — A. Kazhdan, *Vigla*, στο *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 3, έκδ. A. Kazhdan,
Oxford 1991, σ. 2167.

105. Για το κέρκετον που σημαίνει την περιπολία βλ. ενδεικτικά Ἀωνούμου Βιβλίον
τακτικόν, έκδ. G. T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises* [CFHB 25], Washington 1985,
σ. 264: Περὶ τῶν ἐν νυκτὶ ὀφειλουσῶν γίνεσθαι φυλακῶν ἥτοι κερκίτων. Δεῖ δὲ τὰς ἔνδον τοῦ
χάρακος ἐν νυκτὶ φυλακὰς ἥτοι κερκίτα ... — Ὅσα δεῖ γίνεσθαι τοῦ μεγάλου καὶ ὑψηλοῦ
βασιλέως τῶν Ῥωμαίων μέλλοντος φοσσατεῦσαι, έκδ. J. F. Haldon, *Treatises*, σ. 114.309-
310: Κηρούλια διόγκια τ', φατλία λίτραι τ', ἐπειδὴ ὁ δρουγγάριος καθ' ἑσπέραν εἰς τὸ κέρ-
κετον λαμβάνει ἕν ..., αὐτόθι 120.420: Περὶ τῶν κερκετών. Ἰστέον ὅτι κερκετεύει ὁ δρουγ-
γάριος τῆς βίγλης τὰς ἑσπέρας ... και σχόλια σ. 240. Επομένως υπεύθυνος για τις περιπο-
λίες και τη φύλαξη της αυτοκρατορικής σκηνής του αυτοκράτορα κατά τις εκστρατείες
ήταν ο δρουγγάριος της βίγλης. Πβλ. J. B. Bury, *Administrative System* 60. — R. Guilland,
Drongaire 342 (= R. Guilland, *Recherches* I. 565). — Από τον 4ο αιώνα μ.Χ. μαρτυρούνται οι
circitores, οι οποίοι εκτελούσαν καθήκοντα φύλαξης. Βλ. A. Neumann, *Vigiliae* 1698. Το
κέρκετον προέρχεται μάλλον από τα λατινικά *circa* και *circare* (βλ. Ch. Du Cange, *Glossarium*
639. Πβλ. και *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas* (963-969),

ρεται στον Βίο του Ανδρέα του Σαλού (10ος αιώνας)¹⁰⁶ και έκανε περιπολίες μόλις σκοτείνιαζε, απαγορεύοντας την κυκλοφορία των ανθρώπων και τιμωρώντας τους παραβάτες με μαστίγωμα και φυλάκιση μέχρι την επομένη της δημόσιας δίκης τους¹⁰⁷.

Επομένως ο όρος νυκτέπαρχος δεν είχε το ειδικό βάρος της πρωτοβυζαντινής περιόδου πριν από τη μεταρρύθμιση του Ιουστινιανού με τη Νεαρά 13. Συνεπώς δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι η χρησιμοποίηση του όρου νυκτέπαρχος υποδηλώνει μία συνέχεια του θεσμού του πραιτώρα του δήμου.

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε και άλλες δύο αναφορές των πηγών σε νυκτέπαρχο, οι οποίες δεν συνεπάγονται την ύπαρξη και λειτουργία του αξιώματος κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο. Πρόκειται για την αναφορά σε νυκτέπαρχο από τον Νομοκάνονα σε δεκατέσσερις τίτλους (7ος αιώνας)¹⁰⁸, ο οποίος όμως παραθέτει παλαιότερη διάταξη του Πανδέκτη για τις κλοπές¹⁰⁹, και τη μεταγενέστερη μαρτυρία

έκδ. G. Dagron – H. Mihaescu, Paris 1986, σ. 215 και σημ. 1, όπου σημειώνεται ότι πρέπει να αναρωτηθούμε αν οι όροι κέρκετον και κερκετεύων προέρχονται από τις παραπάνω λατινικές λέξεις ή από την ελληνική λέξη κερκίς (σαΐτα, βαρκούλα).

106. Για τη χρονολόγηση του Βίου και τις διάφορες απόψεις βλ. *The Life of St Andrew the Fool*, έκδ. L. Rydén, I., Uppsala 1995, I. 41-56, ο οποίος καταλήγει ότι ο Βίος μάλλον συντάχτηκε τον 10ο αιώνα.

107. Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, *Βίος Ανδρέου Σαλού*, έκδ. L. Rydén, τ. II, Uppsala 1995, στίχ. 245-249: ... έσπέρας καταλαβούσης ... Έξερχόμενος δέ εἶπεν αὐτοῖς: «Μωροὶ καὶ σαλοὶ, τί ἔχω ποιῆσαι, ὅτι μέλλει ἡ βῆλα συναντᾶν μοι καὶ μάστιγας ἔχω λαβεῖν;», αὐτόθι στίχ. 254-260: Ἐκεῖνοι δὲ ἐκ τῶν πονηρῶν καταγωγῶν ἐξελθόντες καὶ πρὸς τὰς ἑαυτῶν οἰκίας βαδίζοντες, συνήντησεν αὐτοῖς τὸ κέρκετον καὶ συλλαβόμενοι αὐτοὺς ἔδθησαν ... ἑμαστῖγουν σφοδρῶς. Ὁ δὲ δίκαιος βλέπων αὐτοὺς ἔλυπεῖτο καὶ μετὰ δακρύων ἰκέτευε τὸν θεὸν τοῦ μὴ ἐγκλεισθῆναι αὐτοὺς εἰς φυλακὴν. Παρακλήσει δὲ φίλων καὶ δι' εὐχῆς τοῦ ἁγίου ἀπολυθέντες ἀπήσαν εἰς τὰς οἰκίας αὐτῶν. Πβλ. Φ. Κουκουλές, *Βίος*, τ. Γ', σ. 213. Βλ. και Λιουτπράνδου Κρεμόνης, *Ἀνταπόδοις*, έκδ. P. Chiesa, *Liudprandi Cremonensis, Opera Omnia* [Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis CLVI], Brepols 1998, I.11 στίχ. 253-260: *Moris quippe eorum est, ne a vicinis gentibus obprimatur, singulis quibusque noctibus per totius civitatis bivium, trivium quadrumviumque armatos milites causa custodiendae civitatis, qui eam invigilent, ponere; fitque ut, si post crepusculum quemquam deambulantem aliquo custodes offenderint, captus protinus verberibusque caesus, custodia pervigili compeditus in carcere strictus, usque in crastinum ad publicum producendus servetur. Hoc denique pacto non solum ab hostibus, verum etiam a latronibus inlaesa civitas custoditur.* Πβλ. *Βίος Ανδρέα Σαλού*, ό.π., τ. II., σ. 308 σημ. 4.

108. Έκδ. Γ. Ράλλης – Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν τε ἁγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων καὶ τῶν ἱερῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων καὶ τῶν κατὰ μέρος ἁγίων πατέρων*, τ. 1., σ. 205: ... Εἴρηται γὰρ διατ. ν' τοῦ αὐτοῦ, ὅτι ἐάν τις τὸν κλέπτην παραδῶ νυκτεπάρχῳ, ἢ τῷ ἄρχοντι, καὶ καταδικασθεὶς παράσχη τὸ πρᾶγμα ... Για τον Νομοκάνονα, τη χρονολόγηση και τον ανώνυμο συγγραφέα του βλ. Σ. Τρωιάνος, *Πηγές 144-147* με βιβλιογραφία.

109. *Digesta* 47.2.57: ... *Qui furem deducit ad praefectum vigilibus vel ad praesidem, existimandus est elegisse viam, qua rem persequeretur* ... Βλ. Φ. Κουκουλές, *Βίος*, τ. Γ', σ. 218-219.

του Γεωργίου Παχυμέρη, ο οποίος όμως χρησιμοποιεί τον όρο δίκηνη παρομοίωσης και όχι επειδή υφίστατο εκείνη την εποχή ένα τέτοιο αξίωμα. Συγκεκριμένα ο Γεώργιος Παχυμέρης παρομοιάζει τον Αλέξιο Στρατηγόπουλο, που προετοιμάζε την ασφαλή είσοδο του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου στην ανακτημένη Κωνσταντινούπολη το 1261, με νυκτέ-παρχο που κάνει περιπολίες κατά τη διάρκεια της νύχτας¹¹⁰.

Ο *πραίτωρ* του δήμου που απαντά κατά την Παλαιολόγεια περίοδο¹¹¹ δεν μπορεί να θεωρηθεί συνέχεια ή αναβίωση του αξιώματος του

110. Χρονικὸν Γεωργίου Παχυμέρη τοῦ πρωτεκδικίου καὶ δικαιοφύλακος, ἐκδ. J. Failler, *Georges Pachymères Relations historiques*, I-IV [CFHB XXIV/1-4], Paris 1984-1999, τ. I. 215.22-25: Ταῦτ' ἐν νῷ βαλλόμενος, ἡμέρας μὲν διὰ μελέτης εἶχε καταστέλλειν τὸ πλήθος, φόβον ἐμποίων ὠμίμενος, νυκτὸς δὲ διατάττων τοὺς διατρέχοντας καὶ νυκτεπάρχου τρόπον ἀγυῖαν ἐκάστην προσερευνῶν, μὴ κακὸς ἔξω πλανῶτο· πανταχοῦ γὰρ ἐκέκλαστο καὶ τὸ τεῖχος, καὶ ἦν ῥαδίως εἰσελθεῖν τε καὶ ἐξελθεῖν, καὶ πυλῶν κεκλεισμένων, ᾧ δὴ ταιαῦτα πράττειν ἦν βουλομένῳ. Πβλ. D.-J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaiologos and the West*, Cambridge, Massachusetts 1959, σ. 120-121.

111. *Πραίτωρ* εἶχε διοριστεῖ καὶ νωρίτερα το 1256 ἐπὶ Θεόδωρου Β' Λάσκαρη (1254-1258) ο Γεώργιος Ακροπολίτης, ὅπως αναφέρει ο ἴδιος στη Χρονικὴ συγγραφή, ἐκδ. A. Heisenberg, I., Leipzig 1903, corr. P. Wirth, *Georgii Acropolitae Opera* I, Stuttgart 1978, σ. 138.21 κ.ε.: Ὁ μὲν οὖν βασιλεὺς Θεόδωρος ἐπεὶ περὶ τῶν γεγενημένων ἐν τῇ τῶν Μουσουλμάνων ἐπύθετο χώρα, οὐ περὶ τούτων μᾶλλον ἔχων φροντίδα ἢ περὶ τῶν αὐτοῦ —κίνδυνον γὰρ οὐ μικρὸν τοῖς Ῥωμαῖκοῖς ἐπισυμβαίνειν ὑπετόπασε χώροις— ἔσπευσε πρὸς τὴν ἑω παλινოსτῆσαι· καὶ δὴ πᾶσαν τὴν Ῥωμαϊκὴν στρατιὰν μεθ' ἑαυτοῦ προσλαβὼν τῆς πρὸς τὴν ἑω φερούσης ἐφήπτετο. καταλελοίπει δὲ ἐν τε τῇ Θεσσαλονίκῃ καὶ τοῖς κατὰ δυσμὴν μέρεσιν ὡς πρὸς φύλαξιν δῆθεν τῆς χώρας τὸν πρὸς πάππου θεῖον αὐτοῦ τὸν Λάσκαριν Μιχαήλ, μικρὸν τι καὶ εὐσύνοπτον ἐκ Παφλαγόνων στράτευμα ἐπιδοὺς αὐτῷ καὶ τοῦ Σκυθικοῦ ὅσον εἰς τριαχοσίους ἡρβημένον, τοῦ δὲ Πριλάπου καὶ τῶν περὶ αὐτὸν στρατευμάτων τὸν δὲ εἶχε σκουτέριον Σουλὲαν ὀνομασμένον, φερωνύμους τὴν κλῆσιν νῆ τῃ ἑμὶν ἔχοντα, εἰς δὲ τὸν Βελεσὸν καὶ τὰ περὶ αὐτὸν τὸν καλαμπάκη Θεόδωρον, ὃν καὶ τατὰν τῆς αὐλῆς κατωνόμαζον, τὸν δὲ Χαβάρωνα Κωνσταντῖνον εἰς ἡγεμονίαν τοῦ Ἀλβάνου κατέστησεν, ἐμὲ δὲ *πραίτορα* χεροτονήσας πάντων αὐτῶν ἀφῆκε προϊστάσθαι. τοῦτο δέ, ὡς οἶμαι, πεποίηκεν, ἵνα τῇ ἑξ αὐτοῦ μακροτέρα ἀποδημία εἰς λήθην ὧν ἐπεπόνθειν γενοίμην. Πβλ. A. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera* II, Lipsiae 1903, σ. IX σημ. 4, ο οποίος ταυτίζει τον *πραίτορα* με τον *στρατηγὸ*. — E. Stein, *Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte* 2 (1921) (αναστατική ανατύπωση Amsterdam 1962) 51 σημ. 5, κατὰ τὸν ὁποῖο ο Γεώργιος Ακροπολίτης διορίστηκε *πραίτωρ* με τις αρμοδιότητες που εἶχε προηγουμένως ο *δομέστικος* της Δύσεως (στο εἶδος: E. Stein, *Untersuchungen*). — H. Glykatzis-Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles*, BCH 84 (1960) 1-109 (= H. Ahrweiler, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, VR, London 1971, VIII), σ. 77, κατὰ τὴν ὁποία ο ὅρος *πραίτωρ* χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τον Γεώργιο Ακροπολίτη με τὴν ἐννοία του επικεφαλῆς μίας επαρχίας, καθὼς ο τελευταῖος διορίστηκε *πραίτωρ* της δυτικῆς Μακεδονίας καὶ της Ἀλβανίας ἀπὸ τον Θεόδωρο Β' Λάσκαρη. Ο τίτλος *πραίτωρ* ἀποπνέει περισσότερο κύρος παρὰ ἀποκαλύπτει τὴ φύση τῶν αρμοδιοτήτων του Γεώργιου Ακροπολίτη σύμφωνα με τὴν ἱστορική. Βλ. καὶ R. Guillard, *Preteur* 83. — A. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea* (1204-1261), Oxford 1975, σ. 289, κατὰ τὸν ὁποῖο οἱ εδαφικὲς περιφέρειες της Νίκαιας στη Μακεδονία τέθηκαν ὑπὸ ἑναν αντιβασιλέα (*viceroi*) με ἑδρα τὴ Θεσσαλονίκη καὶ ὅτι σε αὐτὴ τὴ θέση διορίστηκε ο Γεώργιος

πραίτωρα του δήμου της πρωτοβυζαντινής περιόδου¹¹². Οι αρμοδιότητες του πραίτωρα του δήμου την εποχή αυτή είναι δύσκολο να προσδιοριστούν, όπως παρατηρεί ο R. Guiland¹¹³, ενώ σύμφωνα με τον Ψευδο-Κωδινό 'Ο πραίτωρ τοῦ δήμου οὐδ' οὗτος ἔχει ὑπηρεσίαν τινά, δεν ἔχει δηλαδή αρμοδιότητες, αλλά πρόκειται για έναν αυλικό τιμητικό τίτλο¹¹⁴. Οι πραίτωρες του δήμου που μνημονεύονται στα έγγραφα του 14ου αιώνα δεν αποκλείεται σύμφωνα με τον V. Laurent να μην είχαν αρμοδιότητες¹¹⁵, ενώ αντίθετα κατά τον L.-P. Raybaud, παρά τα όσα αναφέρει ο Ψευδο-Κωδινός, ο πραίτωρ του δήμου ήταν μάλλον ενεργό αξίωμα, χωρίς ωστόσο να προσδιορίζει τις αρμοδιότητές του¹¹⁶.

Ορισμένοι πραίτωρες του δήμου του 14ου αιώνα διετέλεσαν και έρμηνευταί ή μεγάλοι διερμηνευταί¹¹⁷. Ο Ιάκωβος Μπαλιστάριος μαρτυρείται ως διερμηνευτής το 1332, ως μέγας διερμηνευτής το 1343 και ως πραίτωρ του δήμου της Ρωμανίας και βασιλικός νοτάριος το 1349¹¹⁸.

Ακροπολίτης με τον τίτλο του πραίτωρα, που ίσως ήταν ο επίσημος τίτλος για τον αντιβασιλέα της Θεσσαλονίκης. Την άποψη αυτή δέχεται και ο W. Blum, Georgios Akropolites (1217-1282), *Die Chronik* [Bibliothek der Griechischen Literatur, 28], Stuttgart 1989, σ. 261-262. Το βέβαιο είναι ότι ο πραίτωρ που μνημονεύει ο Γεώργιος Ακροπολίτης δεν έχει καμία σχέση με τον πραίτωρα του δήμου.

112. Πβλ. R. Guiland, Preteur 82. Ο V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, τ. 2, *L'administration centrale*, Paris 1981, σ. 637, συνδέει τον πραίτωρα του δήμου του 13ου και 14ου αιώνα με τον πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως, αξίωμα που εμφανίζεται σε σφραγίδες του 11ου αιώνα (βλ. αυτόθι αρ. 1143-1146). Για τον πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως βλ. Α. Γκουτζιουκώστας, Παρατηρήσεις για τον πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως, *Βυζαντινά* 24 (2004) 35-55. — Ο Γεώργιος Παχυμέρης συγκρίνει τον αββά, τον επικεφαλής της κοινότητας των Γενουατών με τον παλαιό πραίτωρα του δήμου [έχδ. I. Bekker, Georgii Pachymerii, De Michaelē et Andronico Palaiologis, CB II, Bonnae 1835, σ. 623-634: Γενούται μὲν οὖν οἱ κατὰ πόλιν ἄρτι πρώτως παρὰ τοῦ σφῶν συνεδρίου ἀββᾶν δεξάμενοι (δηλοῖ δὲ ἡ φωνὴ τὸν ἡγούμενον, ἔχει δ' οὗτος τὴν τοῦ δήμου προστασίαν, ὡς παρὰ Ρωμαίοις ὁ πραίτωρ τοῦ δήμου πάλαι)]. Πβλ. R. Guiland, Preteur 82. Αυτό αποτελεί κατά τη γνώμη μας μία έμμεση επιβεβαίωση ότι ο πραίτωρ του δήμου της παλαιολόγειας περιόδου δεν είναι πλέον ενεργό αξίωμα και δεν αποτελεί αναβίωση ή συνέχεια του αξιώματος της πρώιμης βυζαντινής περιόδου.

113. R. Guiland, Preteur 82.

114. Ψευδο-Κωδινός, έχδ. J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos, Traité des offices* [Le Monde Byzantine, 1], Paris 1976 (ανατύπωση της έκδοσης του 1966), σ. 182.22-23.

115. V. Laurent, *Corpus* 637.

116. L.-P. Raybaud, *Le gouvernement et l'administration central de l'empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258-1354)* [Société d'Histoire du Droit], Paris 1968, σ. 178 (στο εξής: L.-P. Raybaud, *Gouvernement*).

117. Για τους έρμηνευτές και τον μεγάλο διερμηνευτή βλ. R. Guiland, Grand interprète, *EEBS* 36 (1968) 17-26 (R. Guiland, *Titres*, XX).

118. F. Miklosich - J. Müller, *Acta et Diplomata graeca medij aevi sacra et profana*, τ. 1-6, Vindobonae 1860-1890 (ανατύπωση Αθήναι - Aalen 1968) (στο εξής: MM), τ. 3, σ. 119: δύο γενέσθαι δημόσια γράμματα σύμφωνα κατέστησάν τε και διωρίσαντο τῶν προρρηθέντων ένεκα, διὰ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ πραίτορος τοῦ δήμου τῆς Ρωμανίας Ιακώβου Μπαλισταρίου,

Ακόμη ο Νικόλαος Σιγνηρός μαρτυρείται ως *πραΐτωρ του δήμου* το 1352 και μέγας διερμηνευτής από το 1347 έως το 1357¹¹⁹. Τέλος ο *πραΐτωρ* του δήμου Συρόπουλος αναφέρεται σε βενετικό έγγραφο του 1320 μεταξύ των αυτοκρατορικών *έρμηνευτών*¹²⁰. Πρέπει πάντως να παρατηρήσουμε ότι ο *πραΐτωρ* του δήμου τίθεται ιεραρχικά στην 38η θέση, πάνω από το αξίωμα του μεγάλου *ερμηνευτή* (50η θέση), σύμφωνα με τον Ψευδο-Κωδινό¹²¹, ενώ δεν μπορούμε να εξακριβώσουμε κάποια σχέση ή συνάφεια αρμοδιοτήτων μεταξύ τους¹²².

Άλλοι γνωστοί *πραΐτωρες* του δήμου είναι ο πανσέβαστος *πραΐτωρ* του δήμου Ριμψάς (1286), ο οποίος συγκαταλέγεται μεταξύ των οικείων του αυτοκράτορα που συμμετείχαν μαζί με άλλους συγκλητικούς άρχοντες στην εξέταση μίας κτηματικής υπόθεσης μεταξύ της μονής των Λέμβων και του Μιχαήλ Κορνηνού του Βρανά¹²³, ο Κωνσταντίνος Χρυσολωράς (μέχρι το 1347)¹²⁴, ο Ιωάννης Άγγελος (πριν από το 1344)¹²⁵ και ο Ιωάννης, ο οποίος αναφέρεται ως *praetor Constantinopolitanus* σε μία επιστολή του πάπα Ουρβανού Ε' της 6ης Νοεμβρίου του 1367¹²⁶. Ωστόσο

της άγιας βασιλείας νοταρίου ... — F. Dölger, Regesten 2952. Για τη σταδιοδρομία του Ιάκωβου Μπαλιστέρη βλ. R. Guiland, Preteur 83. — *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* I/1-12, έκδ. E. Trapp, Wien 1976-1996, τ. I/8, αρ. 19620 (στο εξής: *PLP*).

119. Για τη σταδιοδρομία του Νικόλαου Σιγνηρού, που λανθασμένα θεωρεί ο J. B. Bury, *Administrative System* 70 σημ. 4, ότι ήταν *έπαρχος* της πόλεως και όχι *πραΐτωρ* του δήμου βλ. R. Guiland, Preteur 83-84. — *PLP* τ. I/10 αρ. 25282. Ενδεχομένως ο Νικόλαος Σιγνηρός να ταυτίζεται με τον Σίγνηρο (14ος αιώνας). Βλ. *PLP* τ. I/10 αρ. 25278.

120. *Diplomatarium Veneto-Levantinum sive acta et diplomata res Venetas Graecas atque Levantis illustrantia*, α. 1300-1350, έκδ. G. Thomas – R. Predelli, τ. 1, Venice 1880, (ανατύπωση New York 1966), αρ. 80, σ. 165: ... *Pretora Dhymo Syropoulos Serapheym* ... Πβλ. E. Stein, Untersuchungen 37. — R. Guiland, Preteur 83. — V. Laurent, *Corpus* 637 σημ. 3. — *PLP* I/11 [Συρόπουλος] σ. 144.

121. Καταλαμβάνει την 38η θέση στον Ψευδο-Κωδινό και στα άλλα Τακτικά του 14ου και 15ου αιώνα αναφέρεται μετά τον μεγάλο *τζαούσιο*. Βλ. J. Verpeaux, ό.π., σ. 330.30-31, 305.22, 307.26-27, 309.20-21, 321.58-59, 335.72, 345.7, 348.42. Πβλ. E. Stein, Untersuchungen 36-37. — R. Guiland, Preteur 82 και σημ. 18. — L.-P. Raybaud, Gouvernement 178.

122. Πβλ. L.-P. Raybaud, Gouvernement 178, κατά τον οποίο δεν είναι σίγουρο ότι υπήρχε ένας στενός δεσμός μεταξύ των αξιωμάτων του *πραΐτωρα* του δήμου και του μεγάλου *διερμηνευτή*. Βλ. και E. Stein, Untersuchungen 36-37.

123. MM 4.276. R. Guiland, Preteur 84. — V. Laurent, *Corpus* 637 σημ. 3. — *PLP* τ. I/10 αρ. 24291. Ο Δημήτριος Ραϊανός (1316) που αναφέρει ο V. Laurent, *Corpus* 637 σημ. 3 είναι ο γιος του *πραΐτωρα* του δήμου και δεν είναι ο ίδιος *πραΐτωρ* του δήμου. Βλ. MM 1.66 (III). — *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, 1. Teil, Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1315-1331, έκδ. H. Hunger – O. Kresten, Wien 1981, σ. 320-321. Πβλ. *PLP* I/10 αρ. 24032.

124. V. Laurent, *Corpus* 637 σημ. 3. — *PLP* τ. I/12 αρ. 31163.

125. *PLP*, Addenda und Corrigenda τ. I/1-8, αρ. 91037.

126. Βλ. O. Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome*, Varsovie 1930 (= O. Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome*, VR, London 1972), σ. 368 (Reg. Var. 249, fol. 2-2 v.): *Novilibus*

δεν έχουμε πληροφορίες που να μας διαφωτίζουν για τις αρμοδιότητες που ενδεχομένως συνεπάγεται ο τίτλος του πραίτωρα του δήμου.

Με δεδομένη την αδυναμία να προσδιοριστούν οι αρμοδιότητες του πραίτωρα του δήμου της εποχής των Παλαιολόγων και έχοντας υπόψη τις παραπάνω αναφορές για τους πραίτωρες του δήμου, θα πρέπει μάλλον να αρκεστούμε στη μαρτυρία του Ψευδο-Κωδινού ότι δεν πρόκειται πλέον για ενεργό αξίωμα.

Συνοψίζοντας, ο πραίτωρ του δήμου, που είχε αστυνομικά, πυροσβεστικά και δικαστικά καθήκοντα εισήχθη από τον Ιουστινιανό ως ανεξάρτητος αξιωματούχος και αντικατέστησε τον *praefectus vigilum* (νυκτέπαρχο), υφιστάμενο του επάρχου της πόλεως. Ο πραίτωρ του δήμου απαντά για τελευταία φορά στον Θεοφύλακτο Σιμοκάττη στα τέλη του 6ου αιώνα. Η αναφορά νυκτεπάρχου από τον Λέοντα Διάκονο οδήγησε τον R. Guiland να υποστηρίξει ότι ο πραίτωρ του δήμου εξακολουθεί να υφίσταται τον 10ο αιώνα, όμως στη συγκεκριμένη περίπτωση μάλλον λειτουργεί επεξηγηματικά η χρησιμοποίηση του όρου νυκτέπαρχος για τον δρουγγάριο της βίγλης. Τη συνέχεια της λειτουργίας του θεσμού υποστήριξαν και άλλοι μελετητές, όπως ο Zachariä v. Lingenthal, ο F. Gorla και η E. Franciosi βασιζόμενοι στις μαρτυρίες των Βασιλικών και της *Ecloga Aucta Privata*, ωστόσο τα παραπάνω νομικά έργα αναπαράγουν παλαιότερες διατάξεις και επομένως δεν συνεπάγεται ότι οι θεσμοί που αναφέρονται σε αυτές εξακολουθούν να βρίσκονται σε λειτουργία. Εξάλλου οι αφηγηματικές και αγιολογικές πηγές καθώς και οι σφραγίδες δεν αναφέρονται από τον 7ο αιώνα και μετά σε πραίτωρα του δήμου. Το σημαντικότερο είναι ότι ο πραίτωρ του δήμου δεν απαντά ούτε στα Τακτικά του 9ου και 10ου αιώνα και επομένως το αξίωμα πιθανόν έπαψε να υφίσταται μετά τα τέλη του 6ου αιώνα. Οι αρμοδιότητές του μάλλον απορροφήθηκαν από την υπηρεσία του επάρχου της πόλεως και τους υφισταμένους του. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι ένας ακόμη ιουστινιάνειος θεσμός με πεδίο δράσεως την Κωνσταντινούπολη, ο *quaesitor*, φαίνεται ότι συγχωνεύθηκε με τον κοιαίστωρα, παρά τα όσα υποστηρίζει η E. Franciosi περί συνέχειας του θεσμού με βάση κυρίως τις αναφορές των Βασιλικών και της Εισαγωγής¹²⁷.

viris Dimitrio Chidoni et Strongillo militi ac Iohanni, pretori Constantinopolitano, gratiam in presenti, quam obtineant gloriam in futurum. Πβλ. R. Guiland, *Preteur* 84. — V. Laurent, *Corpus* 637 σημ. 3.

127. Βλ. E. Franciosi, *Riforme* 134. Αντίθετα για την απορρόφηση των αρμοδιοτήτων του κοιαίστωνα από τον κοιαίστωρα βλ. Α. Γκουτζιουκώστας, *Ο θεσμός του κοιαίστωνα* 113-118, 124-126.

Μετά το 1204 απαντά και πάλι ο *πραίτωρ* του δήμου, ο οποίος δεν μπορεί να θεωρηθεί ως συνέχεια ή αναβίωση του πρωτοβυζαντινού αξιώματος, καθώς, παρά την κοινή ονομασία, οι αρμοδιότητες του *πραίτωρα* του δήμου της παλαιολόγειας περιόδου δεν μπορούν να προσδιοριστούν, ενώ σύμφωνα με τον Ψευδοκωδινό (14ος αιώνας) ο *πραίτωρ* του δήμου δεν έχει αρμοδιότητες και αποτελεί αυλικό τιμητικό τίτλο.

Θεσσαλονίκη

Παναγιώτη Γ. Παπαδημητρίου

ΘΕΣΜΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΤΑΔΙΑ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΤΩΝ ΣΛΑΒΙΚΩΝ
ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ
ΚΑΤΑ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 7ου ΑΙΩΝΑ

1. Το ζήτημα στη νεότερη έρευνα

Ένα ζήτημα που συνδέεται με την εγκατάσταση των Σλάβων στη Βυζαντινή αυτοκρατορία και παραμένει ανοικτό για την ιστορική έρευνα είναι η θεσμική σχέση των σλαβικών πληθυσμών με τη βυζαντινή διοίκηση κατά την περίοδο των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων» (7ος-9ος αι.). Σύμφωνα με μία ευρέως αποδεκτή θεωρία, οι περιοχές όπου εγκαταστάθηκαν οι σλαβικοί πληθυσμοί¹ ήταν *de jure* βυζαντινές και χριστιανικές αλλά *de facto* ανεξάρτητες σλαβικές και παγανιστικές². Οι υποστηρικτές της

1. Για τη σλαβική διείσδυση στα Βαλκάνια βλ. την αναλυτική βιβλιογραφία των ετών 1945-1991, Θεώνη Μπαζαίου-Barabas, Κατερίνα Νικολάου (εκδ.), *Ελληνικός Χώρος και Πρώτοι Σλάβοι, Βούλγαροι και Σέρβοι (6ος-15ος αι.)* [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών KBE], Αθήνα 1992. Από την εκτενή αυτή βιβλιογραφία σημειώνουμε ενδεικτικά τις παρακάτω εισαγωγικές μελέτες: Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Les Slaves dans l'empire byzantin*, στο *17th International Byzantine Congress. Major Papers*, Washington D.C. 1986, 345-367. — Της ίδιας, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη Μεσοαιωνική Ελλάδα. Γενική Επισκόπηση* [Όψεις της Βυζαντινής Κοινωνίας -8, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν], Αθήνα 1993. — Η. Ditten, *Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen*, στο F. Winckelmann, H. Köpstein, H. Ditten, I. Rochow (εκδ.), *Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus*, Berlin, 1978, 73-160. — J. Karayannopoulos, *Zur Frage der Slavenansiedlung im griechischen Raum* [Comité National Grec des Études du Sud-Est Européen], Αθήνα 1995. Για μία ιστορική ανασκόπηση του «σλαβικού ζητήματος» στην Ελλάδα βλ. M. W. Weithmann, *Interdisziplinäre Diskrepanzen in der «Slavenfrage» Griechenlands*, *ZfB* 30 (1994/1) 85-111. Για τα σλαβικά τοπωνύμια ως τεκμήρια σλαβικής παρουσίας βλ. M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941. — Ph. Malingoudis, *Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands* I, Mainz - Wiesbaden 1981.

2. Βλ. ενδεικτικά G. Ostrogorsky, *The Byzantine Empire in the World of the Seventh Century*, *DOP* 13 (1959) 1-21, σσ. 4-6, ο οποίος θεωρεί ότι η βαλκανική ενδοχώρα είχε καταστεί μία εξολοκλήρου σλαβική χώρα. Πρβλ. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Demétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, I-II [Editions du CNRS], Paris 1979 (τόμ. I κείμενο), 1981 (τόμ. II σχόλια), τόμ. II, σσ. 115-116, ο οποίος ερμηνεύει την παρουσία των Σλάβων γύρω από τη Βιζύη, εκατό περίπου χλμ. μακριά από την Κωνσταντινούπολη, ως απόδειξη της απώλειας της βυζαντινής κυριαρχίας στη θρακική ενδοχώρα. Μια πολύ χαλαρή βυζαντινή κυριαρχία αποδέχεται ο A. Avenarius, *Die Awaren und die Slaven in den Miracula Sancti Demetrii*, *Βυζαντινά* 5 (1973) 11-27, σ. 23 κ.ε. ενώ ο J. F. Haldon θεωρεί ότι οι σλαβικές εγκαταστάσεις είχαν καταστήσει τη βυζαντινή κυριαρχία

πιστεύουν ότι τεκμήρια της απώλειας της ουσιαστικής βυζαντινής κυριαρχίας σε αυτές συνιστούν αφενός η ίδια η συγκρότηση των Σκλαβηνών³ και αφετέρου η κατάρρευση του διοικητικού συστήματος σε συνδυασμό με μία υποτιθέμενη διακοπή της χερσαίας επικοινωνίας ανάμεσα στην πρωτεύουσα και την ευρωπαϊκή περιφέρεια⁴. Η συστηματική υποταγή των σλαβικών πληθυσμών, καταλήγουν, και η αφομοίωση των νέων μη ελληνόφωνων πληθυσμών, επιτεύχθηκαν κυρίως στα χρόνια του αυτοκράτορα Νικηφόρου (802-810) και των διαδόχων του, μετά από αλληπάλληλες στρατιωτικές εκστρατείες, βίαιες μετοικεσίες πληθυσμών και ριζική αναδιοργάνωση της βυζαντινής διοίκησης⁵.

Κατά μία άλλη άποψη, παραλλαγή της προηγούμενης, οι νομικές σχέσεις των σλαβικών πληθυσμών με τη βυζαντινή διοίκηση ήταν ετερογενείς και διαφοροποιούνταν ανάλογα με τις περιοχές εγκατάστασης. Σύμφωνα με την V. T. Zaimova, τα περισσότερα σλαβικά φύλα της Μακεδονίας, της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Πελοποννήσου διατη-

στα Βαλκάνια μία κενή έννοια χωρίς πολιτικό αντίκρισμα. Βλ. J. F. Haldon, *Byzantium in the seventh century*, Cambridge 1990, σσ. 48, 66: «And while the Slav population of the Balkans and the Peloponnese made Byzantine authority rather an empty concept... (σ. 66) while a notional suzerainty was still exercised by the Byzantines over much of the peninsula south of the Danube».

3. Οι συμπαγείς αυτοί σλαβικοί θύλακες ερμηνεύονται κατά κανόνα ως οντότητες διοικητικά και πολιτικά ανεξάρτητες από την Κωνσταντινούπολη. Βλ. ενδεικτικά P. S. Koledarov, *Ethnical and political preconditions for regional names in the central and Eastern Parts of the Balkan Peninsula*, στο F. G. Carter (εξδ.), *An Historical geography of the Balkans*, Academic Press, London - N. York, S. Francisco 1977, 293-317, σ. 297: *The power of the Emperor was only nominal in the territories occupied by the Slavs as Sclavinian chiefs (princes) were in control there*. Πρβλ. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe, 500-1453*, London 1971, σ. 83: «Politically the Sclaviniai designated areas occupied by the Slavs over which Byzantium had lost all effective control but which had aquired no alternative form of central administration».

4. Για μια αναλυτική εξέταση του ζητήματος αυτού κατά την περίοδο κυρίως του 8ου και των αρχών του 9ου αι. βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Η επικοινωνία Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινουπόλεως κατά τους 7.-9. αι., ΕΕΦΣΑΠΘ 22 (1984) 211-229*. — Του ίδιου, *Les Slaves en Macédoine. La prétendue interruption des communications entre Constantinople et Thessalonique du 7ème au 9ème siècle* [Comité National Grec des Études du Sud-est Européen, Centre d'Études du Sud-est Européen], Αθήνα 1989.

5. Για την άποψη ότι η επαναφορά της βυζαντινής κυριαρχίας στα Βαλκάνια συνδέεται με τη σταδιακή συγκρότηση του θεματικού θεσμού βλ. G. Ostrogorsky, *Postanak tema Hellada I Peloponnes*, ZRVI 1 (1952) 64-77, [ελλην. μτφρ. Βαλκανική Βιβλιογραφία I (Supplement)], Θεσσαλονίκη (ΙΜΧΑ) 1973, 205-229, σσ. 69, 75-76. Σε αντίθεση με τον G. Ostrogorsky, ο Α. Στράτος θεωρεί ότι η καθυστερημένη εφαρμογή του θεματικού θεσμού στη Μακεδονία όχι μόνο δεν συνιστά απόδειξη απουσίας βυζαντινής διοίκησης αλλά, αντίθετα, μαρτυρεί ότι η «σλαβική» απειλή δεν θεωρείτο τόσο σοβαρή, ώστε να ληφθούν άμεσα διοικητικά μέτρα. Βλ. Α. Στράτος, *Το Βυζάντιον στον Ζ' αιώνα*, Αθήνα 1966, σσ. 802-803. Για τη σχέση των σλαβικών επιδρομών και του θεματικού θεσμού βλ. και Α. Stavridou-Zafraka, *Slav invasions and the theme organisation in the Balkan Peninsula*, *Βυζαντινά* 12 (1992) 165-179.

ρούσαν μια πολιτειακή οργάνωση ανεξάρτητη από τη βυζαντινή διοίκηση και αποτελούσαν «παρασιτικούς πληθυσμούς» στο εσωτερικό της βυζαντινής επικράτειας. Άλλα, πάλι, σλαβικά φύλα, όπως οι Βελεγεζήτες της Δημητριάδος, είχαν προχωρήσει στη σύναψη χωριστών συμφώνων ειρήνης με τις γύρω πόλεις της αυτοκρατορίας και ζούσαν ειρηνικά με τους κατοίκους τους. Η κεντρική διοίκηση ανεχόταν την παρουσία τους και είχε αφήσει την περιφέρεια να υπερασπίζεται μόνη της τα συμφέροντά της ανάλογα με τις περιστάσεις. Τέλος, μία τρίτη κατηγορία θεσμικών σχέσεων θεωρείται ότι διαμόρφωναν εκείνοι οι σλαβικοί πληθυσμοί των συνοριακών περιοχών της αυτοκρατορίας οι οποίοι βρίσκονταν σε σχέση υποτέλειας ή συμμαχίας με τον βυζαντινό αυτοκράτορα⁶.

Το ζήτημα της σχέσης του Βυζαντίου με τους νέους αυτούς πληθυσμούς εντάσσεται, ασφαλώς, στο ευρύτερο πλαίσιο της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της βυζαντινής αυτοκρατορίας αυτή την περίοδο. Παρά την αποσπασματικότητα των πηγών, νέα ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα αποδεικνύουν τη συνέχεια της οικονομικής και εμπορικής δραστηριότητας μεταξύ των αστικών κέντρων της αυτοκρατορίας⁷. Κατ' επέκταση, θέτουν υπό αμφισβήτηση τη θεωρία της κατάρρευσης των βυζαντινών δομών και ενισχύουν περαιτέρω την άποψη ότι η κυριαρχία του βυζαντινού αυτοκράτορα στις βαλκανικές επαρχίες από νομική και πολιτική άποψη δεν αμφισβητήθηκε σοβαρά ούτε και σε μεγάλη διάρκεια, παρά την αναμφίβολη αποδιοργάνωση και τις στρατιωτικές αντιπαραθέσεις με τους σλαβικούς πληθυσμούς⁸.

6. Βλ. V. Tāpkova-Zaimova, *Sur quelques aspects de la colonisation slave en Macédoine et en Grèce, στο Byzance et les Balkans à partir du VI^e siècle*, 111-123, Variorum Reprints, London 1979. — Της ίδιας, *Na šestvija i etničeski promeni na šalkanite prez VI-VII v.*, Sofija 1966, σσ. 70, 93, 96. Πρβλ. Α. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Μακεδονία, Σχέδιασμα για την εποχή από τα τέλη του Στ' αι. μέχρι τα μέσα του Θ' αι., Βυζαντινά 12 (1983) 11-63, σ. 22.

7. Βλ. Μ. Γερολυμάτου, Εμπορική δραστηριότητα κατά τους σκοτεινούς αιώνες στο Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.) [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια 9], Αθήνα 2001, 347-364. Πρβλ. C. Morisson, *Survivance de l'économie monétaire à Byzance (VII-IX^e s.)*, στο *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου*, ό.π., 377-397. — Α. Avramea, *Le Péloponnèse du IV^e au VIII^e siècle. Changements et persistances* [Byzantina Sorbonensia 15], Paris 1997. Γενικότερα για τον 7ο αι. βλ., επίσης, J. F. Haldon, *Byzantium in the seventh century: the transformation of a culture*, Cambridge 1990.

8. Ο F. Dvornik υπομνηματίζοντας το χωρίο του Κων. Πορφ. *De Administrando Imperio* (στο εξής: DAI), τ. 1 (κείμενο), G. Moravcsik - R. J. H. Jenkins (έκδ.), *Dumbarton Oaks* 1967, κεφ. 30-32, το οποίο αναφέρεται στην εγκατάσταση των Σέρβων και των Κροατών στη Βαλκανική στο DAI τ. II (Commentary), R. J. H. Jenkins (έκδ.), London 1962, σ. 113 κ.ε., αποδέχεται, από νομική άποψη, τη βυζαντινή κυριαρχία στα εδάφη της Βαλκανικής. Ο Α. Ν. Στράτος, *Το Βυζάντιον εις τον 8^ο αιώνα*, τόμ. Β', ό.π., σ. 537 με βάση το χωρίο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, DAI I. 32.152-18-20, όπου μαρτυρείται στρατιωτικός διοικητής στο Βελιγράδι στα χρόνια του Ηρακλείου, σε συνδυασμό με τη μαρτυρία του Πασχάλιου Χρονικού, 726. 5-11, έκδ. L. Dindorf, όπου ο μάγιστρος Βώνος απειλεί ότι ο βυ-

Υπό το πρίσμα των νέων αυτών δεδομένων η παρούσα μελέτη θα επανεξετάσει τις ιστορικές μαρτυρίες και θα πραγματευθεί εκ νέου τόσο το ζήτημα των θεσμικών σχέσεων όσο και τις διαδικασίες ενσωμάτωσης των νέων πληθυσμών της Βαλκανικής στο βυζαντινό σύστημα κατά το δεύτερο μισό του 7ο αι. Κεντρική θέση στην ανάλυση θα καταλάβουν, εκτός από τα νέα σφραγιστικά κατάλοιπα, οι δύο ιστορικές αφηγήσεις της δεύτερης συλλογής των Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου⁹: το τιτλοφορούμενο επεισόδιο *Περὶ τῆς κατὰ τὸν Περβούνδον λιμοῦ καὶ ἀνενδότου πολιορκίας* και το πλησιέστερό του χρονικά *Περὶ τοῦ μελετηθέντος κρυπτῶς ἐμφυλίου πολέμου κατὰ τῆς πόλεως παρὰ τοῦ Μαύρου καὶ Κοῦβερτῶν Βουλγάρων*¹⁰. Μέσα από την προτεινόμενη ανάγνωση των αφηγήσεων αυτών που εστιάζει στο «διαδικαστικό χαρακτήρα»¹¹ της κοινωνικής αλληλεπίδρασης των πρωταγωνιστῶν τους, του Περβούνδου και του Μαύρου, με τη διοικητική ιεραρχία του Βυζαντινῦ κράτους, επιχειρείται να αναδειχθεί, επιπλέον, και ο ειδικότερος ρόλος που διαδραμάτισε η φυλετική ηγεσία στην ενσωμάτωση και την αφομοίωση των σλαβικών πληθυσμῶν από τη βυζαντινή κοινωνία.

ξαντινός στρατός θα καταδιώξει τον Άβαρο χαγάνο μέχρι τη χώρα του, υποστήριξε ότι πράγματι οι Βυζαντινοί μετά το 626 εκστράτευσαν στη Σιγγιθόνα (αργότερα Βελιγράδι) και υπέταξαν τα σλαβικά φύλα που ήταν εγκατεστημένα εκεί. Πρβλ. P. Speck, *Zufälliges zum Bellum Avaricum* des Georgios Pisides, στο *Zusammenarbeit mit Studenten des Münchener Instituts* [Miscellanea Byzantina Monacensia 24], München 1980, σ. 21.

9. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius*, I-II, Paris, Editions du CNRS, I 1979 (χείμενο), II 1981 (σχόλια). Πρβλ. Π. Κ. Χρήστου, *Η γραμματεία των Δημητρίων* Α'. *Διηγήσεις περί των Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου*, Θεσσαλονίκη 1993. — Χ. Μπακιρτζή, *Αγίου Δημητρίου Θαύματα. Οι συλλογές Αρχιεπισκόπου Ιωάννου και Αωνόμου. Ο Βίος, τα Θαύματα και η Θεσσαλονίκη του Αγίου Δημητρίου*, Αθήνα 1998.

10. Βλ. P. Lemerle, *Miracles I*, σσ. 208-221, 227-234.

11. Η διαδικαστική ερμηνεία εστιάζει στις αμοιβαίες σχέσεις της κοινωνικής αλληλεπίδρασης ατόμων και ομάδων και τους μετασχηματισμούς των κοινωνικών δομών μέσα από αυτή τη διαδικασία. Η διαδικασία του εκβυζαντινισμού των Σλάβων, για παράδειγμα, ερμηνεύεται, συνήθως, ως μια σταδιακή υιοθέτηση του βυζαντινού τρόπου ζωής (γλώσσα, τρόποι και ήθη, οικονομία της αγοράς, στοιχεία του υλικού πολιτισμού και αρχιτεκτονική) μέσα από μια διαδικασία που ενισχυόταν από υποκείμενες ομοιότητες στον υλικό πολιτισμό ή τις αρχές της οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης. Ωστόσο, η αμοιβαία επίδραση δεν ήταν απλά μία συνάντηση δύο «αυτόνομων» πολιτισμών, του «υψηλού» βυζαντινού και του «χαμηλού» σλαβικού, οι οποίοι αντάλλασσαν πληροφορίες ή χαρακτηριστικά, όπως συμβαίνει στη μετάγχιση υγρών μεταξύ δύο συγκοινωνούντων δοχείων, μέχρι να επιτευχθεί μια ισορροπία. Κατά τη μεταβολή αυτή είναι πάνω από όλα οι κοινωνικές σχέσεις που αναπαράγονται, επαναπροσδιορίζονται ή μετασχηματίζονται μέσω της κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Οι παρατηρούμενες μεταβολές του υλικού πολιτισμού (γλώσσα, ενδυμασία κ.τ.λ.) είναι απλώς οι επιφανειακές πραγματώσεις και οι συμβολισμοί αυτών ακριβώς των μετασχηματισμών. Για μια ερμηνεία της αφομοίωσης της σλαβικής ηγεσίας σ' αυτό το θεωρητικό πλαίσιο βλ. κατωτέρω σ. 24, σημ. 86.

2. Οι σλαβικές εγκαταστάσεις στα νότια του Δούναβη

Σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές¹² και τα αρχαιολογικά δεδομένα¹³ η μόνιμη εγκατάσταση των σλαβικών πληθυσμών στις περιοχές νότια του Δούναβη πραγματοποιήθηκε κατά τη δεύτερη και τρίτη δεκαετία του 7ου αι. Από στρατιωτική άποψη στάθηκε επιτυχής μετά τη μεταφορά των βυζαντινών στρατευμάτων από τη βόρεια Βαλκανική στις ανατολικές επαρχίες του κράτους την περίοδο της βασιλείας του Φωκά (602-610)¹⁴ και κυρίως τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ηρακλείου (610-641), η οποία ενίσχυσε μεν τη βυζαντινή άμυνα εναντίον των Περσών εκεί, αλλά άφησε εκτεθειμένες τις ευρωπαϊκές επαρχίες στις αβαροσλαβικές επιδρομές¹⁵. Η μετέπειτα σλαβική διείσδυση είχε, σύμφωνα με τις πηγές, ένα διττό χαρακτήρα: από τη μια ήταν αποτέλεσμα της στρατιωτικής δράσης των επιδρομέων του αβαρικού χαγανάτου ή ανεξάρτητων σλαβικών φύλων¹⁶ και από την άλλη επρόκειτο για περιπτώσεις ελεγχόμενης

12. Ισίδωρος Σεβ., *Chron. Min.*, MGH XI, 429, Mommsen § 144: *Eraclius dehinc quintum agit annum imperii cuius initio Sclavi Graeciam Romanis tulerunt, Persi Syriam et Aegyptum plurimasque provincias*. Chr. Min. 337.13-15: *Huius Heraclii temporibus, in era DCLVI, anno imperii eius quarto, Sclavi Graeciam occupant*. Πρβλ. Ιωάννης Εφέσου, III VI.24, E. W. Brooks, Ιωάννης Νυκίου, *Chronique de Jean, évêque de Nikiou, texte éthiopien*, H. Zotenberg, 1883, 430. Πρβλ. Ιωάννης Biclaensis, MGH, Auct. Ant. 11.212, 214, Vita Willibaldi MGH, Scriptores, XV, 93.

13. I. Nestor, *La pénétration de Slaves dans la péninsule Balkanique et la Grèce continentale*, *RÉSEE* 1 (1963) 41-68. — M. Comşa, *Directions et étapes de la pénétration des Slaves vers la péninsule Balkanique aux VIe-VIIe siècles*, *Balkanoslavica* 1 (1972) 9-53. — V. Popović, *Aux origines de la slavisation des Balkans: la constitution des premiers Sklaviniens macédonniens vers la fin du VIe s.* [Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres], Paris 1980, 230-257. Για την παρουσία Σλάβων στην Πελοπόννησο βλ. T. Völling, *The Last Christian Greeks and the first Pagan Slavs in Olympia* στο *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου*, ό.π., 303-323 με όλη την προγενέστερη βιβλιογραφία. Για τα στάδια διείσδυσης των Σλάβων στη Βαλκανική, βλ. H. Ditten, *Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen*, στο F. Winkelmann ό.α. (έκδ.), *Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus*, Berlin 1978, 84-98.

14. Ο Πατριάρχης Νικηφόρος, *Ιστορ. Σύν.* 23.4, έκδ. C. Mango, αναφέρει, για παράδειγμα, ότι το 630 περίπου ο Μαρίνος ό τών θρακικών στρατευμάτων ήγεμών, προφανώς ο *magister militum per Thracias*, πολέμουσε με τα θρακικά στρατεύματα στα χρόνια του Ηρακλείου στην Αίγυπτο εναντίον των Αράβων. Για τη στρατιωτική κατάσταση γενικότερα βλ. J. F. Haldon, *Byzantium in the seventh century*, ό.π, σ. 43.

15. Θεοφ., *Χρον.* 292.11 κ.ε., έκδ. C. de Boor: *ό δέ Φωκάς τās δυνάμεις από τής Εύρώπης επί τήν Άσίαν μετέφερε*. Πρβλ. Θεοφ. *Χρον.* 302. 25 κ.ε. έκδ. C. de Boor αναφορικά με την εκστρατεία του 620/621: *Τότε Ηράκλειος τήλον θεού αναλαβών και μετά τών Αράρων είρηνευσας, ως ενόμιζεν, μετήνεγκε τὰ στρατεύματα τής Εύρώπης επί τήν Άσίαν και διενεοίτο τή συνεργία του θεού κατά Περσίδος χωρήσαι*.

16. Η διείσδυση των Σλάβων στα βυζαντινά εδάφη συνδέεται με μία επέκταση της στρατιωτικοποιημένης συνοριακής ζώνης του Δούναβη προς τα νότια, στα βυζαντινά εδάφη του Ιλλυρικού και της Θράκης, και την επακόλουθη διαμόρφωση μιας «κοινωνίας της μεθο-

εγκατάστασης που πραγματοποιήθηκαν με τη συγκατάθεση της βυζαντινής διοίκησης. Αν η μαρτυρία του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου είναι σωστή, τότε πρέπει να δεχθούμε ότι τα σλαβικά φύλα των Κροατών και των Σέρβων¹⁷ εγκαταστάθηκαν στη βυζαντινή Δαλματία με παρότρυνση του ίδιου του αυτοκράτορα Ηρακλείου¹⁸, για να εκδιώξουν τους Αβάρους που είχαν καταλάβει τις περιοχές αυτές. Στο πλαίσιο αυτής της συμφωνίας πρωτοκροατικοί πληθυσμοί άφησαν τα εδάφη της σημερινής Βοημίας, όπου ήταν αρχικά εγκατεστημένοι, και κατευθύνθηκαν προς τις Δαλματικές ακτές. Μετά την επικράτησή τους στη Δαλματία, ένα τμήμα

ρίου» σε αυτές τις περιοχές. Σε αυτή τη νέα πραγματικότητα, η εγκατάσταση των σλαβικών πληθυσμών, είτε ανεξάρτητων είτε υπηκόων του αβαρικού χαγανάτου, συνδεόταν αφενός με τις ευρύτερες πολιτικές επιδιώξεις της αβαρικής ηγεμονίας και αφετέρου με τις ληστρικές επιδρομές ομάδων πολεμιστών, ετερογενών συμμοριών μερικών χιλιάδων ανδρών με επικεφαλής ευρύτερα αποδεκτούς αρχηγούς, οι οποίες είτε επέστρεφαν, έπειτα από τις επιδρομές τους στις εδραίες αγροτικές κοινότητες, όπου έμειναν οι οικογένειές τους, ή μετακινούνταν με τα παιδιά, τις γυναίκες και τα ζώα σε μακρινές αποστάσεις. Οι πρώιμοι Σλάβοι διέθεταν τακτική «ανταρτοπολέμου» κυρίως σε ελώδεις ή δασώδεις περιοχές, όπου εξασφάλιζαν εύκολο καταφύγιο και, αρχικά, τουλάχιστον, απέφευγαν τις συγκρούσεις με τακτικό στρατό σε ανοικτό έδαφος. Βλ. Ψευδο-Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν* XI 4. 28-30, έκδ. G. T. Dennis, E. Gamillscheg: *Καὶ βίον ζῶντα ληστρικὸν φιλοῦσιν ἐν τοῖς δασέσι καὶ στενοῖς καὶ κρημνῶδεσι τόποις τὰς κατὰ τῶν ἐχθρῶν αὐτῶν ἐγχευήσεις ἐργάζεσθαι*. Πρβλ. Ψευδο-Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν* XI 4. 44 x.e., έκδ. G. T. Dennis, E. Gamillscheg. Για την επέκταση της μεθοριακής ζώνης στα νότια του Δούναβη και τη διαμόρφωση «μιας κοινωνίας της μεθορίου» στη Βαλκανική βλ. D. H. Miller, *Frontier societies and the transition between Late antiquity and the early middle ages*, στο R. W. Mathisen and H. S. Sivan (έκδ.), *Shifting Frontiers in Late Antiquity*, Aldershot Variorum 1996, 158-171. Για τα χαρακτηριστικά του αβαρικού χαγανάτου ως μιας «νομαδικής αυτοκρατορίας της στέππας» βλ. Omeljan Pritsak, *The Slavs and the Avars*, στο *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo*, Spoleto Presso la sede del Centro, Spoleto 1983, 353-435.

17. Για τα αρχαιολογικά δεδομένα βλ. J. Belošević, *Die ersten slawischen Urnengräber auf dem Gebiete Jugoslawiens aus dem Dorfe Kašić bei Zadar*, *Balcanoslavica* 1 (1972) 73-86. — I. Cremošnik, *Die ältesten Ansiedlungen und Kultur der Slawen in Bosnien und Herzegowina im Lichte der Untersuchungen in Muišići und Batkovici*, *Balcanoslavica* 1 (1972) 59-64.

18. Κων. Πορφ., *DAI* I 31.146.7 x.e., έκδ. G. Moravcsik - R. J. H. Jenkins: *Οἱ δὲ αὐτοὶ Χρῳβάτοι εἰς τὸν βασιλεῖα τῶν Ῥωμαίων, Ἡράκλειον πρόσφυγες παρεγένοντο πρὸ τοῦ τοῦς Σέρβλους προσφυγεῖν εἰς τὸν αὐτὸν βασιλεῖα, Ἡράκλειον κατὰ τὸν καιρὸν, ὃν οἱ Ἀβάρεις πολεμήσαντες, ἀπ' ἐκεῖσε τοὺς Ῥωμάνους ἐναπεδίωξαν ... 31.148.15 x.e.: Παρὰ δὲ τῶν Ἀβάρων ἐκδιωχθέντες οἱ αὐτοὶ Ῥωμάνοι ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ αὐτοῦ βασιλέως Ῥωμαίων, Ἡρακλείου, αἱ τούτων ἔρημοι καθεστήκασιν χώραι. Προστάξει οὖν τοῦ βασιλέως Ἡρακλείου, οἱ αὐτοὶ Χρῳβάτοι καταπολεμήσαντες καὶ ἀπὸ τῶν ἐκεῖσε τοὺς Ἀβάρους ἐκδιώξαντες, Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως κελεύσει ἐν τῇ αὐτῇ τῶν Ἀβάρων χώρα, εἰς νῦν οἰκοῦσιν, κατεσκήνωσαν. Βλ. J. Ferluga, *Untersuchungen zur byzantinischen Ansiedlungspolitik auf dem Balkan von der Mitte des 7. bis zur Mitte des 9. Jahrhunderts*, *ZRVI* 23 (1984) 49-61. Για την αμφισβήτηση της μαρτυρίας του Πορφυρογέννητου ότι η εγκατάσταση των Σέρβων και των Κροατών έγινε στο πλαίσιο της βαλκανικής πολιτικής του Ηρακλείου βλ. R.-J. Lilie, *Kaiser Herakleios und die Ansiedlung der Serben. Überlegungen zum Kapitel 32 des Administrando Imperio*, *SOF* 44 (1985) 17-43.*

τους στράφηκε προς το Ιλλυρικό και την Παννονία, όπου συνένωσαν υπό την αρχηγία ενός αυτόνομου άρχοντα τους υποταγμένους στους Αβάρους σλαβικούς πληθυσμούς των περιοχών γύρω από τους ποταμούς Σάβα και Δράβα. Με παρόμοιο τρόπο ένας κλάδος των Πρωτοσέρβων, ο οποίος κατοικούσε στις περιοχές της σημερινής Σαξωνίας, κατέφυγε στον αυτοκράτορα Ηράκλειο και με την άδειά του εγκαταστάθηκε στα Σέρβλια¹⁹ αλλά αργότερα μετακινήθηκε στον ιστορικό πυρήνα Raška, Zeta και Duklja. Δεν γνωρίζουμε τον ακριβή χρόνο αυτών των εγκαταστάσεων, οι οποίες ασφαλώς συνδέονταν με την πάγια τακτική του βυζαντινού κράτους να στρέφει «βαρβάρους» εναντίον άλλων, όταν το επέβαλλαν οι περιστάσεις. Υποθέτουμε ότι συνέβησαν λίγο πριν ή κατά τη διάρκεια της αβαροσλαβικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης το 626 και εντάσσονταν στην ευρύτερη διπλωματική προσπάθεια του Βυζαντίου να εξασφαλίσει στρατιωτικά τα σύνορά του και να αποδυναμώσει πολιτικά τους Αβάρους. Για τους ίδιους λόγους η βυζαντινή αυτοκρατορία ενίσχυσε το 629 τις διπλωματικές επαφές της με το βασιλιά των Φράγκων Dragobert (622-638)²⁰ στα δυτικά αλλά και ενθάρρυνε την εξέγερση των Πρωτοβούλγαρων του Κοβράτ στα βορειοανατολικά.

Η παραπάνω μαρτυρία του Πορφυρογέννητου αναφορικά με την εγκατάσταση των Κροατών και των Σέρβων είναι σημαντική, διότι επιβεβαιώνει, επιπλέον, μια προγενέστερη και ανεπιθύμητη διείσδυση «Αβάρων» στις επαρχίες της δυτικής Βαλκανικής. Περιστασιακές εγκαταστάσεις «Αβάρων» στο δυτικό τμήμα της Πελοποννήσου ήδη από τον έκτο χρόνο της βασιλείας του αυτοκράτορα Μαυρικίου (587/588) αναφέρονται και στο *Χρονικό της Μονεμβασίας*²¹. Η παρουσία τους τον 7ο αι. κατά

19. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κων. Πορφ., *DAI* II, 132, έκδ. R. Jenkins, *DAI* I 32. 152, 2-25, έκδ. G. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, ο Ηράκλειος παραχώρησε αρχικά τα Σέρβλια ως τόπο εγκατάστασης των Σέρβων, αλλά λίγο αργότερα οι Σέρβοι ζήτησαν να τους δοθεί με τη μεσολάβηση του βυζαντινού στρατηγού του Βελιγραδίου ένας άλλος τόπος εγκατάστασης στις περιοχές της Δαλματίας. Η αρχική εγκατάσταση στα Σέρβια, ένα στρατηγικό σημείο που ελέγχει τις διόδους από τη Μακεδονία στη Θεσσαλία και την κεντρική Ελλάδα, στόχευε στην αναχαίτιση των εχθρικών επιδρομών στην κεντρική Ελλάδα και την Πελοπόννησο.

20. Fredegar, *MGH, Scr. Reg. Merov.*, ii, 151, 153, 155. Οι Φράγκοι επεδίωκαν την αποδυνάμωση των Αβάρων και είχαν βοηθήσει τους Μοραβούς Σλάβους να εξεγερθούν εναντίον των Αβάρων κυριάρχων τους. Για την ενθάρρυνση, επίσης, της εξέγερσης του Σάμο από την Κωνσταντινούπολη ως μέσο αποδυνάμωσης της αβαρικής κυριαρχίας βλ. V. Chaloupecky, *Considérations sur Samo, le premier roi des Slaves, Byzantinoslavica* 11 (1950) 223-239.

21. *Cronaca di Monemvasia*. Introduzione, testo critico, traduzione e note a cura di I. Dujičev. Palermo, 1976, 86-97, 110-121, 131-140. Για μία κριτική ανάλυση των μαρτυριών του χρονικού βλ. P. Charanis, *The Chronicle of Monemvasia and the question of the Slavonic settlements in Greece*, *DOP* 5 (1950) 139-166 [= *Studies on the demography of the Byzantine*

μήκος των ακτών του Ιονίου²² μαρτυρείται, επίσης, και από το *Βίο του Μάρτυρος Παγκρατίου*²³, του επισκόπου Ταυρομενίου της Σικελίας του Ιου αι., ο οποίος συντάχθηκε στα μισά του 8ου αι.²⁴ Ο συντάκτης του βίου, διαπράττοντας ένα συχνό στους βυζαντινούς βίους Αγίων ιστορικό αναχρονισμό, ανάγει σύγχρονα γεγονότα στην εποχή του επισκόπου Παγκρατίου (1ος αι.). Διασώζει, ωστόσο, την πληροφορία ότι ο χριστιανός στρατηγός Βονιφάτιος, αφού διέσχισε με τον στρατό του την Αδριατική, συγκρούστηκε με τους Αβάρους, ένα έθνος πάνυ μισαρόν μηδόλως τῆς πατρικῆς γλώσσης προσεγγίζοντα, παράκειται δὲ ταῖς τοῦ Δοραχίου [Δυραχίου] καὶ Ἀθηνῶν ἐπαρχίαις²⁵ και μετά τη νίκη του προχώρησε στη μετοικεσία των αιχμαλώτων στη Σικελία. Οι πληθυσμοί αυτοί ήταν ανμιστές ειδωλολάτρες²⁶ και αγνοούσαν την ελληνική γλώσσα αλλά βαπτίσθηκαν από τον Παγκράτιο και στη συνέχεια διασκορπίστηκαν μαζί με τα υπόλοιπα στρατιωτικά σώματα σε διάφορες επαρχίες της Ιταλίας. Ότι το εθνώνυμο «Αβαιοι» δεν αφορούσε αποκλειστικά τουρκοαλταϊκές ομάδες αλλά ετερόκλητους πολεμιστές και ανάμεικτους εθνολογικά πληθυσμούς, ομιλητές της Ύστερης Πρωτοσλαβονικής, μιας από τις γλώσσες συνεννόησης (*lingua franca*) του αβαρικού χαγανάτου, μαρτυρείται από

Empire], Variorum Reprints, 1972. Πρβλ. P. Lemerle, *La chronique improprement dite de Monemvasie: Le contexte historique et légendaire*, *REB* 21 (1963) 5-49. — J. Koder, *Arethas von Kaisareia und die sogenannte Chronik von Monembasia*, *JÖB* 25 (1976) 75-80. — A. Avramea, *Les Slaves dans le Péloponnèse*, στο *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, ό.π., σσ. 293-302.

22. Η μαρτυρία ενισχύει την άποψη του Ι. Καραγιαννόπουλου ότι οι Σλάβοι κατέβηκαν στην Πελοπόννησο από την Αιτωλία. Η σλαβική παρουσία επιβεβαιώνεται από τα σλαβικά τοπωνύμια των περιοχών της βορειοδυτικής Πελοποννήσου. Βλ. J. Karayannopoulos, *Zur Frage der Slavenansiedlung auf der Peloponnes*, *RESEE* (1971) 443-460, σ. 447. Για τα ευρήματα «σλαβικής» κεραμικής στην Ολυμπία που εμφανίζουν νομαδική-στεπική επίδραση βλ. T. Völlig, ό.π. 312, T. Vida, *Die Awarenzeitliche Keramik I*, Budapest 1999, σσ. 138-143.

23. Βλ. T. Olajos, *Quelques remarques sur une peuplade slave en Hellade*, στο *17th International Byzantine Congress. Abstracts of Short Papers*, Washington D.C. 1986, σ. 243. — Της ίδιας, *Quelques remarques sur une peuplade Slave en Hellade*, *VV* 55/80 (1998) 106-111.

24. C. J. Stallman-Paciti, *The encomium of S. Pancratius of Taormina by Gregory the Pagite*, *Byzantion* 60 (1990) 334-365. — A. A. Longo, *Siracusa e Taormina nell'agiografia italogreca*, *Rivista di Studi Bizantini e neoellenici* n.s. 27 (1990) 33-54.

25. Πρβλ. Κώδ. Vindobonensis Graecus Historicus 3f. 340v (cf. Codex Mosquensis Graecus 15 an. 1023f. 185r c.2) παραπομπή κατά T. Olajos, 1990, σ. 108. Η αναφορά των «Αβάρων» αυτής της περιόδου δεν αποκλείεται να αναφέρεται και στο δεύτερο κύμα της σλαβικής διείσδυσης που έλαβε χώρα το 746-747, βλ. Κων. Πορφ., *Περί Θεμάτων*, κεφ. 91, έκδ. A. Pertusi. Πρβλ. J. Tsaras, *Le verbe εσθλαβώθη chez Constantin Porphyrogénète*, *Cyrrillo-methodianum* 1 (1971) 26-57.

26. Cod. Vindob. Gr. Hist. 3f. 341r: σέβομεν ... πῦρ καὶ ὕδωρ καὶ τὰς μαχαίρας ἡμῶν ... ἡμεῖς Ἀβαρικὸν ἔθνος ἐσμέν καὶ σέβομεν θεοὺς ὁμῳάματα (sic) παντοίων τετραπόδων. Πρβλ. Μένανδρος, *Excerpta de legationibus*, απ. 63, 472, 35-473, 25, έκδ. C. de Boor.

τα σλαβικά τοπωνύμια της Δαλματίας που σχετίζονται με το σλαβικό εθνώνυμο των Αβάρων (Obri): Obron, Obrova, Obrono, Obrovac²⁷.

Απειλητική για τα εδάφη της βυζαντινής περιφέρειας ήταν αρχικά και η σλαβική διείσδυση στις περιοχές του Ιλλυρικού²⁸, η οποία έλαβε χώρα μετά την αποτυχία της πολεμικής συσσωμάτωσης των πολιτικά ανεξάρτητων από το αβαρικό χαγανάτο σλαβικών φύλων²⁹ να καταλάβουν τη Θεσσαλονίκη το 614³⁰. Στα δυτικά της Θεσσαλονίκης, σε μία περιοχή που εκτεινόταν από τη Βέροια ως το Μοναστήρι (Βίτολα), εγκαταστάθηκαν οι Δρογουβίτες³¹, ενώ την ορεινή περιοχή, πιθανόν, της Πιερίας επέλεξαν οι Σαγουδάτοι³². Ανατολικότερα, στην κοιλάδα του Στρυμόνα και στην περιοχή της Ρεντίνας βρίσκονταν οι εγκαταστάσεις

27. F. Šišić, *Geschichte der Kroaten I*, Zagreb, 1917, 55. Η ταύτιση Αβάρων και Σλάβων διατηρήθηκε ως τα χρόνια του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου. Βλ. Κων. Πορφ. *DAI* 29, 17-18, 32-33, 36-37, έκδ. G. Moravcsik - R. J. H. Jenkins: "Ἐθνη Σκλαβήνικα ... ἅτινα καὶ Ἀβαροὶ ἐκαλοῦντο; Σκλάβοι, οἱ καὶ Ἀβαροὶ καλούμενοι. Για αβαρικές εγκαταστάσεις στο νότο κάνει λόγο πολύ αργότερα και ο Θεοφύλακτος της Αχρίδας (11ος αι.), ο οποίος στη διήγησή του της ιστορίας των δεκαπέντε μαρτύρων της Τιβεριουπόλεως βεβαιώνει ότι το βαρβαρικό έθνος Ὀμβροὶ ερχόμενο από το νότο (ἐκ τοῦ μεσημβρινοῦ κλίματος) πολιορκήσε την Τιβεριουπόλη (Στρούμιτσα) της Μακεδονίας μαζί με τις γειτονικές πόλεις, θανατώνοντας και αιχμαλωτίζοντας τους πληθυσμούς τους, βλ. *Historia martyrii XV martyrum Tiberiopolitanoium*, PG 126c 198B: Ἐπεὶ δὲ μετὰ πολλῶν κύκλους ἑναυτῶν, ἔθνος τε βάρβαρον Ὀμβροὶ λεγόμενοι, ἐκ τοῦ μεσημβρινοῦ κλίματος ἐπελθόντες τῆς Τιβεριουπόλεως μέρεσιν, ἄλλας τε πόλεις πολλὰς καὶ ταύτην ἡρήμωσε, τοὺς μὲν τῶν οἰκητόρων ξίφει καταναλώσαντες, τοὺς δὲ καὶ ἀνδραποδησάμενοι.

28. G. Μίντσης, Ξενικές εγκαταστάσεις στη Μεσαιωνική Μακεδονία (Το πρόβλημα των σλαβικών εποικισμών στη διεθνή Βιβλιογραφία), *Βυζαντινά* 15 (1995) 155-176.

29. Σύμφωνα με τη μαρτυρία των Θαυμάτων ο στρατιωτικός συνασπισμός τους αποτελείτο από τε τῶν Δρογουβιτῶν, Σαγουδάτων, Βελεγεζιτῶν, Βαϊουνιτῶν, Βερζιτῶν καὶ λοιπῶν ἐθνῶν (P. Lemerle, *Miracles I*, 179. 175. 3-6).

30. P. Lemerle, *Miracles I*, 180. 175. 16-17: μεθ' ἑαυτῶν ἐπὶ ξηρᾶς ἔχοντες τὰς ἑαυτῶν γενεὰς μετὰ καὶ τῆς αὐτῶν ἀποσκευῆς, ὀφείλοντες ἐν τῇ πόλει μετὰ τὴν ἄλωσιν τούτους ἐγκαταστήσαι.

31. Ο στρατηγός Δρουγουβιτείας αναφέρεται στο Τακτικό Escorial (971-975), έκδ. N. Oikonomidès, *Les Listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 267.6. Για την παρουσία Δρογουβιτῶν από την περιοχή της Βέροιας ως τα Σκόπια βλ. F. Barišić - B. Ferjančič, *Vesti Dimitritij Homatjana o vlasti Druguvita*, *ZRVI* 20 (1981) 41-48. Πρβλ. I. Dujcev, *Dragvisti-Dragovitja*, *REB* 22 (1964) 215-221.

32. Βλ. Σ. Ν. Λιάκου, *Τι πράγματι ἦσαν οὗτοι σκλαβηνοὶ (asseclae) ἐποίκοι τοῦ θέματος Θεσσαλονίκης (Δρουγουβίται-Ρυγγίνοι-Σαγουδάτοι)* [Μικροευρωπαϊκές (ἴτοι Βαλκανικές) Μελέτες 4], *Θεσσαλονίκη* Ιούλιος 1971, 126-129. Για την εκκλησιαστική υπαγωγή των Σαγουδάτων στην επισκοπή της Πέτρας βλ. Β. Κατσαρός, Πέτρα: πηγές και ιστορικά δεδομένα κατά τη βυζαντινή περίοδο στο *Η Πιερία στα Βυζαντινά και νεότερα χρόνια*, 2ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πρακτικά, Κατερίνη 2002, 113-134. Σύμφωνα με τον O. Pritsak, *The Slavs and the Avars*, ὁ.π., σ. 353 κ.ε., τὰ πέντε υποτιθέμενα ονόματα των σλαβικών φυλῶν των Θαυμάτων δεν ἔχουν σλαβικό ἀλλὰ τουρκοσλαβικό ἔτυμο. Για την υπόθεση ὅτι οὗτοι Σαγουδάτοι ἦταν ἕνας κελτολατινὸγλωσσος πληθυσμός βλ. Γ. Τσάρας, *Καὶ ἀμφιμίκτους τινὰς κώμας ...*, *Βυζαντινά* 13.1 (1985) 179-200.

τῶν ἀπὸ τοῦ Στρουμῶνος καὶ τῶν ἀπὸ τοῦ Ρυγχίνου Σλάβων, οἱ οποίοι αναφέρονται γιὰ πρώτη φορὰ στὰ Θαύματα τοῦ Ἀγίου Δημητρίου τὴν περίοδο 676-680³³. Στὴν ἴδια πηγή αναφέρονται καὶ ἐδραῖοι σλαβικοὶ πληθυσμοὶ σε μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Βιζύης τῆς Θράκης³⁴. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ δὲν ἀφορᾷ στὶς περιοχὲς τῆς βορειοανατολικῆς Θράκης, ὅπου ἦταν ἐγκαταστημένες οἱ Ἑπτὰ γενεαὶ καὶ οἱ Σεβέροις³⁵ ἀλλὰ, ἴσως, σχετίζεται με κάποια πρώιμη σλαβικὴ παρουσία στὶς νοτιοανατολικὲς θρακικὲς περιοχὲς, ἀνάμεσα στὴν οροσειρὰ τοῦ Αἵμου καὶ τῆς Ροδόπης. Σλαβικὲς ἐγκαταστάσεις, πάντως, στὶς περιοχὲς τοῦ θέματος Μακεδονίας, στο ὁποῖο ἀνήκαν διοικητικὰ καὶ οἱ περιοχὲς τῆς οροσειρᾶς τῆς Ροδόπης, μαρτυροῦνται ἀπὸ τὸ 759³⁶, ἐνῶ ρητὴ ἀναφορὰ στο σλαβικὸ φύλο τῶν Σμολεάνων τῆς Ροδόπης γίνεται σε μία ἐπιγραφή τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 9ου αἰ.³⁷ Στὶς περιοχὲς γύρω ἀπὸ τὴν Αχρίδα καὶ τὸ Μοναστήρι υποθέτουμε ὅτι ἐγκαταστάθηκαν οἱ Βερζήτες³⁸, γύρω ἀπὸ τὴν Δημητριάδα τῆς Θεσσαλίας στὸν Παγασητικὸ κόλπο ἐντοπίζονται οἱ Βελεγεζίτες³⁹, οἱ Βαΐουνίτες στὴν Ἡπειρο, στὰ βόρεια τοῦ κόλπου τῆς Ἀρ-

33. P. Lemerle, *Miracles I*, 232.209.10-12: καὶ ἐγνωκότος τοῦ παντὸς τῶν Σκλαβίνων ἔθνους, ἤτουν ἄμφω τὰ μέρη, τουτέστι τῶν τε ἀπὸ τοῦ Ρυγχίνου ἔτι μὴν καὶ τῶν τοῦ Στρουμῶνος.

34. P. Lemerle, *Miracles I*, 238.210.20-24: πλησίον ὄντι τῆς πόλεως τῶν Βιζυτανῶν ... ἀλλὰ καὶ πλησίον τυγχάνοντα ἐτέρων Σλαβίνων ἔθνων, ὅπου γε προσδραμεῖν καὶ σωθῆναι ἡδύνατο.

35. Γιὰ τὴ σύνδεση Σλάβων τῆς Μοισίας Β' καὶ τῆς Σκυθίας με τοὺς Ἄντες βλ. Ch. Bonev, *Les Antes et Byzance, Études Balkaniques* 3 (1983) 109-118. Γιὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα βλ. Ch. Bonev, *Za periodizacijata na rannosrednovekovnata materialna kultura v Dobrudža, Archeologija* 23/3 (1981) 15-21. J. Changova, *Les Slaves aux environs de Preslav aux VIIe-VIIIe siècles d'après les données archéologiques*, στο *Studia in Honorem Veselin Beševliev*, Σόφια 1978, 363-8.

36. Θεοφ., Χρον. 430. 21-22 ἐκδ. C. de Boor: τούτῳ τῷ ἔτει Κωνσταντίνος τὰς κατὰ τὴν Μακεδονίαν Σκλαυινίας ἡχμαλύττει.

37. Βλ. V. Beševliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, Berlin 1963, ἀρ. 14, σ. 165 κ.ε. Πρβλ. Ι. Καραγιαννόπουλου, *Ἡ πρωτοβουλγαρικὴ ἐπιγραφή τοῦ Direkler, ΕΕΦΣΑΠΘ* 23 (1989) 219-257 = *L'inscription protobulgare de Direkler*, Αθήνα, 1986. Γιὰ τοὺς Σμολεάνους, βλ. Ευανθία Κωνσταντίνου Τέγου-Στεργιάδου, Πού βρῖσκονταν οἱ Σμολιάνοι, *Πρακτικὰ ΙΑ' Πανελληνίου Ιστορ. Συν. (Μάιος 1990)*, Θεσσαλονίκη 1991, 35-45.

38. G. Cankova-Petkova, *Über die Herkunft einiger slawischer Ethnonyme und Toponyme und ihre Bedeutung für das gesellschaftlich-politische Leben auf dem Balkan*, στο *Studien zum 7. Jh. in Byzanz*, ὁ.π., 73-76.

39. P. Lemerle, *Miracles I*, 175. 179.5, 214.254.10-11: εἰς τὰ τῶν Θηβῶν καὶ Δημητριάδος μέρη πρὸς τοὺς τοῦ ἔθνους τῶν Βελεγεζιτῶν. Ἡ ἐγκατάσταση τῶν Βελεγεζιτῶν στὴ Θεσσαλία πραγματοποιήθηκε σύμφωνα με τὶς ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες μετὰ τὸ 641. Βλ. Γ. Σωτηρίου, *Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας*, *Αρχ. Εφημ.* 1929, Αθήνα. Πρβλ. J. Eiwanger, *Keramik und Kleinfunde aus der Damokratia-Basilika in Demetrias*, Demetrias IV, Bonn 1981.

τας⁴⁰, και στην ορεινή ενδοχώρα της Πελοποννήσου οι Εξερίτες και οι Μηλιγγοί⁴¹.

3. Αστικό δίκτυο και θεσμική συνέχεια στις ευρωπαϊκές επαρχίες του Βυζαντίου

Ο μετασχηματισμός της ευρωπαϊκής περιφέρειας της αυτοκρατορίας σε κοινωνία της μεθορίου και οι σημαντικές καταστροφές που προκάλεσαν οι αλληπάλληλες επιδρομές, μολοντί ενίσχυσαν τον αγροτικό χαρακτήρα της αυτοκρατορίας, δε φαίνεται να επέφεραν την πλήρη κατάρρευση του αστικού δικτύου των ευρωπαϊκών επαρχιών της⁴². Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο, στα χρόνια του Ηρακλείου υπήρχε στρατιωτικός διοικητής στο Βελιγράδι⁴³. Στη βαλκανική ενδοχώρα φαίνεται, επίσης, πως επιβίωσαν τα μεγάλα αστικά κέντρα της Σερδικής⁴⁴ και της Φιλιπούπολης⁴⁵. Στα εδάφη της βόρειας Μακεδονίας, οι Στόβοι, οι οποίοι ήλεγχαν τους κεντρικούς άξονες καθόδου προς το νότο, μολοντί είχαν απωλέσει τον πρότερο ακμαίο αστικό χαρακτήρα τους, εξακολουθούσαν να είναι έδρα επισκοπής ως το 692⁴⁶. Στη διάρκεια του

40. Για τους Σλάβους της Ηπείρου βλ. J. Koder, Προβλήματα της σλαβικής εποίκησης και τοπωνυμίας στη Μεσαιωνική Ήπειρο, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 24 (1982) 9-35.

41. Κων. Πορφ., *DAI I*. 50. 232-234., έκδ. G. Moravcsik - R. J. H. Jenkins. — J. Koder, Zur Frage der slavischen Siedlungsgebiete im mittelalterlichen Griechenland, *BZ* 71 (1978) 315-371. Για τα αρχαιολογικά δεδομένα της παρουσίας Σλάβων στην Πελοπόννησο βλ. T. Völling, The Last Christian Greeks and the first Pagan Slavs in Olympia, στο *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου*, ό.π., 303-323 με όλη την προγενέστερη βιβλιογραφία.

42. Βλ. J. D. Howard-Johnston, Urban Continuity in the Balkans in the early Middle Ages, στο A. G. Poulter (έκδ.), *Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham, 1981*, part. 2, Nottingham 1983, 242-254.

43. Κων. Πορφ., *DAI II*. 132, έκδ. R. Jenkins, *DAI I*. 32. 152, 2-25, έκδ. G. Moravcsik - R. J. H. Jenkins. O R.-J. Lilie, *Kaiser Herakleios und die Ansiedlung der Serb'*, ό.π., σ. 41, υποστηρίζει ότι δεν πρόκειται για την πρωτοβυζαντινή Σιγγιδόνα αλλά για τα Βελέγραδα της Ζάρας στη Δαλματία.

44. Για την ιστορία της πόλης βλ. V. Velkov, Zur Geschichte der Stadt Serdika (Sofia) von IV-IX Jhdt., *Études Historiques* 3 (1960) 53-60. Η πόλη φαίνεται πως καταλήφθηκε για πρώτη φορά από τον Χαγάνο Κρούμο το 809 αλλά γρήγορα πέρασε ξανά στα χέρια των Βυζαντινών. Βλ. Beševliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, Berlin 1963, σσ. 125-126. Για την επιβίωση των πόλεων βλ. V. Velkov, Die antike und mittelalterliche Stadt im Ostbalkan, στο *Die Stadt in Südosteuropa. Struktur und Geschichte*, München 1968, 23-34.

45. Σύμφωνα με τη Μαρτυρία του Θεοφ., *Χρον.* 457.10, έκδ. C. de Boor, η αυτοκράτειρα Ειρήνη επισκέφτηκε την πόλη το 784. Οι πηγές δεν αναφέρουν κατάληψη της πόλης από τους Σλάβους τον 7ο αι. και, σε αντίθεση με τη Βερόη που ξαναχτίστηκε ή την Αγχίαλο που ίδρυσε η αυτοκράτειρα, για τη Φιλιπούπολη δεν μαρτυρείται κανενός είδους οικοδομική δραστηριότητα. Είναι, επομένως, βάσιμο να υποτεθεί ότι η ζωή στην πόλη συνεχίστηκε χωρίς διακοπή στο διάστημα που μεσολάβησε.

46. Στην Πενθέκτη Σύνοδο εν Τρούλλω πήρε μέρος ο επίσκοπος Στόβων Μαργαρίτης.

δου αι. ανακαινίστηκε, επίσης, το παλαιό τέμπλο μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής⁴⁷, ενώ η πόλη καταλήφθηκε από τους Σλάβους στη διάρκεια του 9ου αι. Στις περιοχές της νοτιοανατολικής Μακεδονίας, στην πόλη των Φιλίππων, παρά τις μεγάλες καταστροφές που προκάλεσε ο σεισμός του πρώτου τετάρτου του 7ου αι., τα αρχαιολογικά κατάλοιπα μαρτυρούν μια αδιαμφισβήτητη συνέχεια της εγκατάστασης⁴⁸. Σύμφωνα, επίσης, με τα αρχαιολογικά δεδομένα, ίχνη της οχύρωσης της πόλης των Σερρών ανάγονται στον 7ο ή τον 8ο αι.⁴⁹ Η γειτονική Αμφίπολη, παρά την κοινωνική και οικονομική συρρίκνωση, επιβίωσε μετά την πρώτη φάση των επιδρομών και η επισκοπή της μαρτυρείται και μετά το μαρσμό της πόλης στα τέλη του 7ου αι., καθώς ο επίσκοπός της Ανδρέας πήρε μέρος στην Πενθέκτη Σύνοδο του 691/692⁵⁰. Στη νοτιοανατολική Θράκη, το αστικό δίκτυο της ανατολικής παράλιας ζώνης της Μαύρης Θάλασσας, αν κρίνουμε από τις αναφορές των πόλεων Ηράκλεια Πέρινθος, Σηλυμβρία, Μεσημβρία, Αγχίαλος και Μήδεια, είχε διατηρήσει, παρά τη συρρίκνωση, την οποία αναγνωρίζουν οι Βυζαντινοί του 7ου αι.⁵¹, μία αξιοσημείωτη συνοχή⁵². Στη νότια Θράκη, σύμφωνα με τις μαρτυρίες της Notitia I (Ψευδο-Επιφάνιος), και τα νεότερα αρχαιολογικά δεδομένα, η αστική ζωή συνεχιζόταν σε τρεις από τις έξι πόλεις της παλαιότερης

Βλ. Mansi, XI, 613, 628, 645A, 673C. Η αναβίωση της επισκοπής των Στόβων δεν αποκλείεται να συνδέεται και με την εγκατάσταση των Σερμησιάνων του Κούβερ στην περιοχή του Κεραμήσιου κάμπου. Βλ. κατωτέρω σ. 37.

47. Βλ. D. Mano-Zeissi, J. Wiseman, *Studies in the antiquities of Stobi* I-III, Belgrade 1973, Titov Veles 1983. — J. Wiseman, *Stobi*, Belgrade 1973. — B. Aleksova, The early Christian Basilicas in Stobi, *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina* 33 (1986) 13-81.

48. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Φίλιπποι. Από την παλαιοχριστιανική στη Βυζαντινή πόλη στο Διεθνές Συμπόσιο, *Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 29-31 Οκτωβρίου 1992, Θεσσαλονίκη 1995, 171-178. Πρβλ. Ch. Bakirtzis, The end of antiquity in Eastern Macedonia, στο *Αρχαία Μακεδονία. Ανακοινώσεις κατά το έκτο Διεθνές Συμπόσιο Θεσσαλονίκη 15-19 Οκτωβρίου, 1996*, Θεσσαλονίκη 1999, 123-127.

49. Σ. Δαδάκη, Η βυζαντινή οχύρωση των Σερρών, στο *Οι Σέρρες και η περιοχή τους. Από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία*. Σέρρες 29 Σεπτεμβρίου - 3 Οκτωβρίου 1993. Πρακτικά τόμος Α', Σέρρες 1998, 175-188, σ. 185.

50. Mansi XI 993 A.

51. P. Lemerle, *Miracles* I, 288. 229. 2-3: [οι Σερμησιάνοι] τὰς πατρίους ἡτοῦντο πόλεις, ... οἱ μὲν τὴν καθ' ἡμᾶς μαρτυροφύλακτον τῶν Θεσσαλονικέων πόλιν, ἄλλοι τὴν πανευδαίμονα καὶ βασιλίδαν τῶν πόλεων, ἕτεροι δὲ τὰς ἀπομεινάσας τῆς Θράκης πόλεις. Είναι πάντως ενδεικτικό ότι η μείωση των πόλεων δεν συνδέεται με αντίστοιχη υποχώρηση της πολιτικής κυριαρχίας του Βυζαντίου.

52. Ηράκλεια Πέρινθος (Νικηφόρος, *Ιστορ. Σύντ.* 13, 9), Σηλυμβρία (Νικηφόρος, *Ιστορ. Σύντ.* 13, 14), Μεσημβρία (Νικηφόρος, *Ιστορ. Σύντ.* 35.8), Αγχίαλος (Νικηφόρος, *Ιστορ. Σύντ.* 43.11), και Μήδεια (Νικηφόρος, *Ιστορ. Σύντ.* 67.17). Πρβλ. P. Soustal, *Thrakien* (Thrake, Rodope und Haimimontos) [Tabula Imperii Byzantini 6], Wien 1991.

επαρχίας Ροδόπης: τη μητρόπολη Τραϊανουπόλεως⁵³, την Τόπειρο και την Αναστασιούπολη⁵⁴. Σύμφωνα, επίσης, με τα δεδομένα της εκκλησιαστικής οργάνωσης του 7ου αι. και των αρχών του 8ου αι., ένας μικρός αριθμός πόλεων είχε επιβιώσει και στην Πελοπόννησο⁵⁵. Στις περιοχές της δυτικής Βαλκανικής, τέλος, κάτοικοι των πόλεων των Δαλματικών ακτών μαρτυρούνται να πληρώνουν χορηγίες στις γειτονικές σλαβικές φυλές ακόμη και τον 10ο αι.⁵⁶.

Παρά τα μεγάλα χάσματα του αστικού δικτύου, τα προβλήματα στην επικοινωνία⁵⁷ και τους αναμφισβήτητους μετασχηματισμούς της στρατιωτικής και διοικητικής οργάνωσης, οι ελάχιστες ιστορικές μαρτυρίες που σώζονται καθιστούν βάσιμο το συμπέρασμα ότι μία λειτουργική θεσμική συνέχεια στις περιοχές του Ιλλυρικού και της Θράκης με την πρωτοβυζαντινή εποχή εξακολουθούσε να υφίσταται. Ο ανώνυμος συντάκτης της δεύτερης συλλογής των Θαυμάτων γνωρίζει τα ονόματα των επαρχιών στα ευρωπαϊκά εδάφη της αυτοκρατορίας και διασώζει, έστω και συγκεχυμένη, αφού εντάσσει την επαρχία της Ροδόπης στην επαρχότητα του Ιλλυρικού, μία εικόνα των διοικητικών δομών της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Σύμφωνα με τον Ditten, η σύγχυση αυτή της επαρχιακής οργάνωσης αντανακλά την κατάρρευση των διοικητικών δομών της Θράκης και του Ιλλυρικού⁵⁸. Ωστόσο, δεν έχουμε λόγους να πιστεύουμε ότι οι εκτεταμένες αυτές περιοχές είχαν πλήρως αποδιοργανωθεί ή ότι η επαρχότητα του Ιλλυρικού είχε τόσο συρρικνωθεί, ώστε η δικαιοδοσία του επάρχου στη Θεσσαλονίκη, ο οποίος συνεχίζει, πιθανότατα, το αξίωμα του επάρχου του Ιλλυρικού (*praefectus praetorio per Illyricum*)⁵⁹, να

53. Πρβλ. τη σφραγίδα του μητροπολίτου Τραϊανουπόλεως (650-750) που αναφέρεται στο G. Zacos - A. Vegliery, *Byzantine Lead Seals* I/1, Basel 1972, αρ. 935. Πρβλ. J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Lead Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, vol. 1: *Italy, North in the Balkans, North of the Black Sea*, Dumbarton Oaks, Washington D.C., αρ. 61.3, τη σφραγίδα του μητροπολίτου Τραϊανουπόλεως (VII/VIII αι.).

54. J. Darrouzès, *Notitia* I, 213. 422-424.

55. P. Yannopoulos, *Metropoles du Péloponnèse mesobyzantin: Un souvenir des invasions avaro-slaves*, *Byzantion* 63 (1993) 388-400. Πρβλ. A. G. Savvides, *Peloponnesus Medievalis*. A review essay a propos of a new collective manual on the Medieval Morea, *Byzantion* 70 (2000) 309-330.

56. Κων. Πορφυρ., *DAI*, I. 30. 119-142, έκδ. G. Moravcsik - R. J. H. Jenkins.

57. Για την παρακμή του οδικού δικτύου βλ. K. Belke, *Roads and Travel in Macedonia and Thrace in the Middle and Late Byzantine period*, στο R. Macrides (εκδ.), *Travel in the Byzantine World. Papers from the 34 Spring Symposium of Byzantine Studies*, Birmingham April 2000, Ashgate, Variorum, 73-90.

58. H. Ditten, *Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen*, ό.π., σ. 112.

59. Για την άποψη ότι ο επάρχος της πόλης της Θεσσαλονίκης ήταν ένα νέο αξίωμα όπως εκείνο του επάρχου Κωνσταντινουπόλεως πρβλ. A. Konstantakopoulou, *L'éparche de Thessalonique: Les origines d'une institution administrative (VIII-IXe siècles)*, στο *Ελληνικές*

περιορίζεται μόνο στα περίχωρα της πόλης της Θεσσαλονίκης και σε μία παράκτια διακεκομμένη ζώνη. Το Βυζάντιο ήταν αρκετά ισχυρό, ώστε να μην επιτρέψει μία σκιάδη διοίκηση για διάστημα ενός αιώνα στην ευρύτερη περιφέρεια της δεύτερης σημαντικής πόλης της αυτοκρατορίας. Άλλωστε, η επιβίωση των πόλεων της ενδοχώρας, όπως οι Στόβοι, η Σερδική και η Φιλιππούπολη δεν θα ήταν δυνατή, αν οι περιοχές τους είχαν αποκοπεί για μεγάλο διάστημα διοικητικά και στρατιωτικά από την υπόλοιπη αυτοκρατορία. Είναι, επίσης, χαρακτηριστικό ότι στον στρατιωτικό τομέα, μολονότι τα περιφερειακά στρατεύματα κρούσης στα Βαλκάνια είχαν πάψει από καιρό να υφίστανται και το μεγαλύτερο μέρος του στρατού του Ιλλυρικού και της Θράκης βρισκόταν στη Μικρά Ασία, κάποια στρατιωτικά τμήματα συνέχιζαν να δραστηριοποιούνται στις βαλκανικές επαρχίες, πολύ πριν από τη μαρτυρημένη συγκρότηση των θεματικών στρατευμάτων τις τελευταίες δεκαετίες του 7ου αι. Οι αγιολογικές πηγές της περιόδου, μας παραδίδουν ότι το 655 μία οργανωμένη στρατιωτική δύναμη, της οποίας επικεφαλής ήταν ένας τοποτηρητής στρατηγού και μόνιμοι στρατιωτικοί διοικητές, στάθμευε στη Βιζύη και την Πέρβερη της Θράκης, δύο πόλεις που λίγο αργότερα εμφανίζονται ως έδρες επισκόπων⁶⁰.

4. Σχέσεις Σλάβων και Βυζαντίου πριν από την πέμπτη σλαβική πολιορκία της Θεσσαλονίκης (676-678)

Η επιβίωση των θεσμικών δομών της αυτοκρατορίας στη Βαλκανική μας επιτρέπει να κατανοήσουμε και τη μαρτυρημένη θεσμική σχέση υποτέλειας των μεγάλων σλαβικών πληθυσμών της δυτικής Βαλκανικής με το Βυζάντιο σε όλη τη διάρκεια του 7ου αι. Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο⁶¹, οι Κροάτες και οι Σέρβοι κατά την κάθοδό τους στη

ανακοινώσεις στο Έ διεθνές Συνέδριο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, Βελιγράδι 11-17 Σεπτεμβρίου 1984, Αθήνα 1985, 157-162. Πρβλ. τις επισημάνσεις για τις δικαιοδοσίες του επάρχου στη Θεσσαλονίκη της Α. Stavridou-Zafraka, *Slav Invasions and the theme Organisation in the Balkan Peninsula*, *Βυζαντινά* 12 (1992) 167-179.

60. Maximi Confessoris, Acta, PG 90, 136-172, σ. 178: ο στρατηγός, ηγουν ο τοποτηρητής του στρατηγού έπεμψεν έγγυς αυτού τους προβεβηκότας των βάνδων. Η μαρτυρία, επίσης, του Άραβα Khurradadhbih, BGA VI, 80-81, υποδηλώνει ότι η Θράκη ήταν αναγνωρισμένη ως χωριστή επαρχία υπό τις διαταγές του δικού της πατρικίου. Βλ. Ν. Oikonomidès, *Une liste arabe des strateges byzantins du VII siècle et les origines du Theme du Sicile*, *RSBN* 11 (1964) 121-130, σ. 122. Για την επισκοπή της Περβέρους που μαρτυρείται αυτή την εποχή βλ. V. Tărkova-Zajmova, *Un évêque peu connue en Thrace orientale-Πέρβερης*, *RÉSEE* 9 (1971) 595-599.

61. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *DAI* I. 31. 150. 58-60, έκδ. G. Moravcsik - R. J. Jenkins: *Ότι ο άρχων Χρωατίας έξ άρχής ηγουν από της βασιλείας Ήρακλείου του βασι-*

Βαλκανική ήταν υποτελείς και σύμμαχοι του Βυζαντίου μέχρι τις αρχές του 8ου αι. Οι αρχικές σχέσεις υποτελείας των σλαβικών πληθυσμών της δυτικής Βαλκανικής στο Βυζάντιο επιβεβαιώνονται από το μεταγενέστερο Χρονικό του Ιερέως της Διοκλείας το οποίο συντάχθηκε κατά το δεύτερο μισό του 12ου αι.. Σύμφωνα με το συντάκτη του, ο πρώτος Σλάβος ηγεμόνας Σελιμίρ, όπως και ο γιος του Vadin, ο οποίος ασκούσε την εξουσία γύρω στα 680, είχαν καλές σχέσεις με το Βυζάντιο και πλήρωναν φόρους στον αυτοκράτορα⁶². Από τη δεύτερη όμως δεκαετία του 8ου αι, την περίοδο της εξουσίας του Vadin, του Ratimir και των διαδόχων τους, όταν άρχισε ο διωγμός των χριστιανικών πληθυσμών από τη Δαλματία, επήλθε οριστική ρήξη των πολιτικών αυτών σχέσεων ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους νοτιοδυτικούς Σλάβους. Η ύπαρξη ανάλογης σχέσης, την αρχή της οποίας δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε, μαρτυρείται για τα σλαβικά φύλα (Επτά γενεαί) των περιοχών της Σκυθίας και της δεύτερης Μοισίας, τα οποία, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Θεοφάνη τελούσαν υπό πάκτον, ήταν, δηλαδή, υποτελείς και πλήρωναν φόρο στον αυτοκράτορα⁶³. Με βάση, λοιπόν, τις μαρτυρίες των πηγών, η πολιτική επικυριαρχία του Βυζαντίου σε ένα σημαντικό τμήμα των Σλάβων της δυτικής βαλκανικής και της βορειοανατολικής Θράκης πρέπει να θεωρείται δεδομένη.

Σε αντίθεση με τους παραπάνω σλαβικούς πληθυσμούς, οι πηγές δεν σώζουν καμιά μαρτυρία για τις σχέσεις των υπόλοιπων Σλάβων των ευρωπαϊκών επαρχιών με την κεντρική βυζαντινή διοίκηση κατά το πρώτο μισό του 7ου αι. Εκστρατείες υποταγής των σλαβικών πληθυσμών μαρτυρούνται για πρώτη φορά στα χρόνια της βασιλείας του αυτοκράτορα Κώνσταντα Β' (641-668). Ωστόσο, υποταγμένα, πιθανότατα, ήδη πριν

λέως, δουλικῶς ἔστιν ὑποτεταγμένος τῷ βασιλεῖ Ῥωμαίων. Πρβλ. DAI I. 32. 152. 25-154. 26-27: κατεσκήνωσεν ὁ βασιλεὺς [Ἡράκλειος] τοὺς αὐτοὺς Σέρβλους ἐν ταῖς τοιαύταις χώραις, καὶ ἦσαν τῷ βασιλεῖ Ῥωμαίων ὑποτασσόμενοι.

62. *Ljetopis pora Dukljanina*, έκδ. V. Moshin, Zagreb 1950, 44. Για το χρονικό ως πηγή της βυζαντινής ιστορίας βλ. J. Ferluga, *Die Chronik des Priesters von Diokleia als Quelle für die Byzantinische Geschichte*, Βυζαντινά 10 (1980) 431-460.

63. Θεοφ., Χρον. 359. 17, έκδ. C. de Boor: τὰς ὑπολοίπους ἐπὶ γενεὰς ὑπὸ πάκτον ὄντας. Τα αρχαιολογικά δεδομένα από τις αρχαιολογικές θέσεις Kadikoy, Popina, Razgrad, Preslav, και Razdelna μαρτυρούν ότι στην βυζαντινή επαρχία της Σκυθίας και της Δεύτερης Μοισίας η σλαβική εγκατάσταση έλαβε χώρα μεταξύ των ετών 610-630. Βλ. Ch. Bonev, *Za periodizacijata na rannosrednovekovnata materialna kultura v Dobrudža*, *Archeologija* 22/3 (1981) 15-21. Ως προς τη γλώσσα και τον υλικό πολιτισμό οι Σλάβοι της Μοισίας ήταν πιο κοντινοί στους ανατολικούς Σλάβους, μέρος των οποίων αποτελούσαν και οι Άντες. Με δεδομένη αφενός τη στρατηγική σημασία αυτής της περιοχής, η οποία ήλεγχε όχι μόνο τα περάσματα του Δούναβη αλλά και τις διαβάσεις που χρησιμοποιούσαν οι επιδρομείς για τις επιθέσεις τους νότια του Αίμου και αφετέρου τον χρόνο εγκατάστασης, δεν αποκλείεται η πρόωπη αυτή σλαβική διείσδυση να είχε τη συγκατάθεση του Βυζαντίου.

από τα μέσα του 7ου αι. ήταν τα σλαβικά φύλα που είχαν εγκατασταθεί γύρω από την πόλη της Βιζύης της νοτιοανατολικής Θράκης στην ενδοχώρα της Κωνσταντινούπολης. Σύμφωνα με τον P. Lemerle η εγκατάστασή τους σε μία απόσταση λίγο μεγαλύτερη των εκατό χιλιομέτρων από την Κωνσταντινούπολη συνιστά αδιαμφισβήτητη μαρτυρία ότι η αυτοκρατορία δεν ήλεγχε πλέον τα εδάφη της αυτοκρατορίας⁶⁴. Ωστόσο αυτή η άποψη, με δεδομένη την ειρηνική συμβίωση των Σλάβων με τους Βυζαντινούς⁶⁵ και τη μαρτυρημένη παρουσία μονάδων του βυζαντινού στρατού στη Βιζύη, κρίνεται ακραία και υπερβολική. Αντίθετα είναι βάσιμο να υποστηριχθεί ότι οι Βυζαντινοί δεν παρέμεναν άπρακτοι πίσω από τα τείχη αλλά επέβαλαν και ένα νομικό πλαίσιο υποταγής των αγροτικών σλαβικών πληθυσμών στην κεντρική διοίκηση.

Ο Κώνστας Β' μπόρεσε να στρέψει το ενδιαφέρον του στα Βαλκάνια κατά την περίοδο των εσωτερικών διενέξεων στο αραβικό χαλιφάτο μετά το 656 και, κυρίως, κατά τη διάρκεια μιας ολιγόχρονης συνθήκης ειρήνης με τους Άραβες (659-661/2). Σύμφωνα με το Θεοφάνη, ο αυτοκράτορας εξεστράτευσε το 658 εναντίον των Σκλαβηγίων, συνέλαβε πολλούς αιχμαλώτους και υπέταξε πολλά σλαβικά φύλα⁶⁶. Το χωρίο αυτό συνιστά την πρώτη μαρτυρία οργανωμένων στρατιωτικών επιχειρήσεων εναντίον των σλαβικών φύλων, μετά τις επιχειρήσεις του Μαυρικίου στα τέλη του 6ου αι., καθώς και την πρώτη αναφορά του όρου Σκλαβηγίαι⁶⁷, των περσιών, δηλαδή, όπου είχαν συγκροτηθεί σλαβικοί θύλακες. Δεν γνωρίζουμε πού έλαβε χώρα αυτή η εκστρατεία, υποθέτουμε, όμως, ότι έθιξε τους σλαβικούς πληθυσμούς του Ιλλυρικού και της Θράκης, και αυτό διότι δύο δεκαετίες αργότερα μαρτυρείται έμμεσα ότι τα σλαβικά φύλα της ενδοχώρας της Θεσσαλονίκης (Δρογουβίτες, Ρυγχίνοι, και Σαγουδάτοι) μέχρι την πολιορκία της Θεσσαλονίκης το 677 συμβίωναν ειρηνικά με τους Βυζαντινούς⁶⁸. Είναι, επομένως, βάσιμο να συμπεράνουμε ότι η

64. P. Lemerle, *Miracles*, II, 115.

65. Βλ. τη μαρτυρία των Θυαμάτων παρακάτω σ. 28.

66. Θεοφ., Χρον. 347. 6, έκδ. de Boor: τούτω τῷ ἔτει ἐπεστράτευσεν ὁ βασιλεὺς κατὰ Σκλαυινίας καὶ ἡχμαλώτευσεν πολλοὺς καὶ ὑπέταξε. Βλ. H. Ditten, Slawen im byzantinischen Heer, στο *Studien zum 7. Jhdt.*, ὁ.π., σσ. 77-91. — P. Charanis, The transfer of population as a policy in the Byzantine empire, *Comparative Studies in Society and History* 3 (1961) 140-154.

67. Θεοφ., Χρον. 347. 6, έκδ. de Boor. Πρβλ. Θεοφ., Χρον. 364.11, 430.21, 486.12. και I. Dujčev, La chronique byzantine de l'an 811, *TM* 1 (1965) 212. *Scriptor Incertus de Leone Armenio* 347.13, έκδ. Βόννης, *Βίος Γρηγορίου Δεκαπολίτου*, έκδ. F. Dvornik, 61.28-62. Επιστ. Μιχαήλ Β' προς τον Λουδοβίκο τον Ευσεβή, *Mansi*, XIV 418.

68. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ανώνυμος, οι άνθρωποι της γενιάς του έβλεπαν για πρώτη φορά πολιορκητικά μηχανήματα και αγνοούσαν ακόμη και τις ονομασίες των πολεμικών κατασκευών που χρησιμοποιούσαν οι Σλάβοι στην πολιορκία της πόλης. Βλ. P. Lemerle, *Miracles* I, 255.214.26-27: καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν ἅπερ οὐδεις τῆς καθ' ἡμᾶς γενεᾶς

ειρήνευση αυτή συνοδεύτηκε με την αποδοχή της βυζαντινής κυριαρχίας και ήταν αποτέλεσμα της εκστρατείας του αυτοκράτορα Κωνσταντα Β' το 658⁶⁹.

Μια δεύτερη άμεση συνέπεια της υποταγής των σλαβικών πληθυσμών ήταν η αποδοχή ορισμένων υποχρεώσεων απέναντι στη βυζαντινή διοίκηση, όπως η καταβολή φόρων και η στρατολόγηση. Έτσι μόνο εξηγείται το γεγονός ότι ένα στρατιωτικό σώμα 5.000 Σλάβων πολέμησε το 665 στο πλευρό των Βυζαντινών εναντίον των Αράβων. Οι Σλάβοι αυτοί αυτομόλησαν, τελικά, στους Άραβες, οι οποίοι τους εγκατέστησαν στις περιοχές της Απάμειας της Συρίας, στο χωρίο Σελευκόβολον (Sklebijje), αφού τους ενέταξαν προφανώς στα δικά τους στρατεύματα⁷⁰. Όμως, το στρατιωτικό αυτό σώμα θα πρέπει να είχε οργανωθεί κατά τα βυζαντινά πρότυπα και να ήταν κανονικά ενταγμένο στο βυζαντινό στρατό εκστρατείας, καθώς ο αριθμός των ανδρών του αντιστοιχεί, σύμφωνα με το Στρατηγικό του Ψευδο-Μαυρίκιου, στο τμήμα του τακτικού στρατού που ονομαζόταν μέρος και βρισκόταν υπό τις διαταγές ενός μέραρχου⁷¹. Είναι, επίσης, πολύ πιθανό ότι η τακτική οργάνωση και τα πρακτικά ζητήματα συντονισμού με τους Βυζαντινούς, όπως συνέβαινε παλαιότερα και με τους φοιδεράτους, είχαν ανατεθεί σε Σλάβους στρατιωτικούς διοικητές, οι οποίοι υπάκουαν στις διαταγές των βυζαντινών ανωτέρων τους.

Η *de facto* επαναβεβαίωση της βυζαντινής κυριαρχίας στα εδάφη της νότιας Βαλκανικής έπειτα από την εκστρατεία του 658 και η εκμετάλλευση του στρατιωτικού δυναμικού των Σλάβων, η οποία θα συνεχιστεί αργότερα τόσο από τον Κωνσταντίνο τον Δ' όσο και τον Ιουστινιανό Β', αποτελούσε μέρος της ευρύτερης αναδιοργάνωσης του στρατού, ο οποίος αναλάμβανε πλέον έναν επίμονο αγώνα κατά των Αράβων. Ακρι-

ήπιστατο ή έώρακε ποτε, ἀλλ' οὐδὲ τῶν πλείστων τὰς ἐπωνυμίας μέχρι τοῦ παρόντος ἐξεῖπεν ἡδυνήθημεν.

69. Η V. Tārkova-Zajmova, *Našestvija I etnički promeni na Balkanite prez VI-VIII v.*, Σόφια 1966, σ. 96 υποθέτει με βάση τα γεγονότα της σλαβικής επίθεσης στη Θεσσαλονίκη του 677 ότι τα σλαβικά φύλα της ενδοχώρας δεν ήταν δυνατό να ήταν ακόμη πλήρως υποταγμένα. Πρβλ. H. Ditten, *Zur Bedeutung der Einwanderung*, ό.π., σσ. 135-136.

70. Θεοφ., Χρον. 348. 16-20, έκδ. de Boor: Καὶ ἐπεστράτευσεν ὁ Ἀβδεραχμάν, ὁ τοῦ Χαλέδου, τὴν Ῥωμανίαν καὶ ἐν αὐτῇ ἐχείμασε καὶ πολλὰς ἐλυμήνατο χώρας. Οἱ δὲ Σκλαυνοὶ τούτῳ προσρύντες σὺν αὐτῷ ἐν Συρίᾳ κατήλθον χιλιάδες πέντε, καὶ ὥκισθησαν εἰς τὴν Ἀπαμείων χώραν ἐν κώμῃ Σελευκοβόλῳ.

71. Ψευδο-Μαυρίκιος, Στρατηγικόν, I.3 (86.12), έκδ. G. T. Dennis, E. Gamillscheg: ὁ δὲ γε μεράρχης ἐστίν, ὁ τοῦ μέρους τὴν ἀρχὴν ἐμπεπιστευμένος ... καὶ μέρος ἐστὶ τὸ ἐκ τριῶν μοιρῶν συγκείμενον ἄθροισμα. Πρβλ. Ψευδο-Μαυρίκιος, Στρατηγικόν I. 4 88.14: τὰς δὲ μοῖρας ταύτας τρία μέρη γενέσθαι ἴσα καὶ ἐπιστῆσαι αὐτοῖς μεράρχας, τοὺς λεγομένους στρατηλάτας. Για τις στρατιωτικές δομές αυτή τη μεταβατική περίοδο βλ. W. Treadgold, *Byzantium and its army* 284-1081, Stanford University Press, Stanford 1995, σ. 94 κ.ε.

βώς αυτή την εποχή⁷² οι κινητές στρατιωτικές μονάδες (θέματα) που δρούσαν στις απειλούμενες ανατολικές επαρχίες, μετά την απώλεια των ανατολικών επαρχιών της Συρίας, της Αιγύπτου και της Παλαιστίνης, αναδιπλώθηκαν στις περιοχές της Μικράς Ασίας που είχαν απομείνει υπό τον έλεγχο των Βυζαντινών και κατέστησαν μόνιμα στρατιωτικά τμήματα. Αυτά τα «νέα θέματα» στάθμευαν πλέον σε καθορισμένες περιοχές με συγκεκριμένο τομέα ευθύνης και αρχικά έπαιρναν το όνομά τους από την κατηγορία των στρατιωτών που αποτελέσε τον αρχικό τους πυρήνα (π.χ. θέμα Οφικίου) ή τις περιφέρειες από όπου καταγόταν η πλειονότητα των στρατιωτών που τις αποτελούσαν (π.χ. θέμα των Αρμενιάκων ή των Ανατολικών). Γρήγορα, όμως, με σημασιολογική διεύρυνση του όρου, άρχισαν να δηλώνουν και τις περιοχές των οποίων την προάσπιση είχαν αναλάβει τα μόνιμα πλέον σταθμευμένα στρατιωτικά τμήματα⁷³. Έτσι, ο προγενέστερος στρατός χρούσης της Θράκης που από την εποχή του Ηρακλείου είχε μεταφερθεί και στάθμευε στα παράλια της νοτιοδυτικής Μικράς Ασίας αποτέλεσε το ομώνυμο θέμα στην περιοχή αυτή. Τα στρατεύματα του Οφικίου, αποτέλεσαν το θέμα του Οφικίου με τομέα ευθύνης τη βορειοδυτική Ανατολία (Βιθυνία) και τις ευρωπαϊκές επαρχίες στα Βαλκάνια⁷⁴. Ειδικότερα, την περιοχή ευθύνης της Θράκης ανέλαβε ο κόμης Οφικίου ο οποίος ορίστηκε υποστράτηγος της Θράκης και μνημονεύεται για πρώτη φορά στα πρακτικά της συνόδου το 680⁷⁵. Οι στρατη-

72. Ο Κων. Πορφ., *Περί Θεμάτων*, VII, 60, έκδ. Α. Pertusi, αναφέρεται στους αυτοκράτορες μετά τον Ηράκλειο.

73. Έτσι το θέμα άρχισε σταδιακά να δηλώνει και τις μόνιμες στρατιωτικές διοικήσεις-θέματα που είναι σύγχρονες στρατιωτικές και διοικητικές οντότητες υπό τη διοίκηση ενός στρατηγού, ο οποίος λογοδοτούσε απευθείας στον αυτοκράτορα. Για την εξέλιξη του θεματικού θεσμού βλ. J. Karayannopoulos, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung* [Byzantinisches Archiv H.10], München 1958. — J. F. Haldon, *Recruitment and conscription in the Byzantine Army c. 550-950. A study of the Origins of the Stratiotika Ktemata*, Wien 1979. — Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή και πτώση του Θεματικού Θεσμού*. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από το 10ο αι. κ.ε., Θεσσαλονίκη 1985. — Της ίδιας, *Στρατολογία και έγγεια στρατιωτική ιδιοκτησία στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη 1989.

74. Το Οφίκιον ήταν το κατεξοχήν αυτοκρατορικό θέμα που φυλάσσει τον αυτοκράτορα και την πρωτεύουσα. Στον κατάλογο των θεμάτων αποκαλείται «θεοφύλακτον βασιλικόν Οφίκιον», a Deo conservandum Obsequium. Βλ. T. C. Lounghis, *A Deo conservandum imperiale obsequium. Some notes concerning Byzantine field-troops during the Dark Ages*, BSI 52 (1991) 54-60.

75. Mansi XI 209: ὁ Θεόδωρος ὁ ἐνδοξότατος ἀπὸ ὑπάτων πατρίκιος, κόμης τοῦ βασιλικοῦ ὀφικίου καὶ ὑποστράτηγος Θράκης. Αργότερα, μετά την ίδρυση της βουλγαρικής ηγεμονίας, το θρακικό τμήμα του Θέματος του Οφικίου καταστάθηκε ανεξάρτητο θέμα Θράκης με επικεφαλής τον ομώνυμο στρατηγό. Για το ναυτικό θέμα των Καραβησιάνων-Κιβυρραιωτών βλ. Αλέξης Σαββίδης, *Η Αττάλεια ως έδρα του Βυζαντινού θέματος Καραβησιάνων-Κιβυρραιωτών* (μέσα 7ου - τέλη 11ου αι.), *Βυζαντινός Δόμος* 4 (1990) 139-167. —

γού των υπολοίπων Θεμάτων μαρτυρούνται από το τρίτο τέταρτο του αιώνα: ο στρατηγός του Θέματος των Αρμενιάκων από το 667,⁷⁶ των Ανατολικών το 669, του Οφικίου το 680 και των Καραβισιάνων το (687). Η οργάνωση, όμως, αυτή των θεμάτων πιθανότατα προηγήθηκε της αναχώρησης του αυτοκράτορα Κώνσταντα Β' το 662/663 για τη Δύση, όπου και παρέμεινε μέχρι το θάνατό του το 668⁷⁷.

5. Η πέμπτη σλαβική πολιορκία της Θεσσαλονίκης. Η αφήγηση του επεισοδίου του Περβούνδου

Μετά από μακρόχρονες ειρηνικές σχέσεις, οι οποίες προφανώς συνοδεύονταν από αναγνώριση της πολιτικής κυριαρχίας του Βυζαντίου, οι Σλάβοι της μακεδονικής ενδοχώρας, εξεγέρθησαν εναντίον του Βυζαντίου κατά τα δύο τελευταία κρίσιμα χρόνια του τετραετούς ναυτικού αποκλεισμού της Κωνσταντινούπολης από τους Άραβες (674-678). Τα γεγονότα των ετών 676-678 περιγράφονται με αρκετή ενάργεια στη δεύτερη συλλογή των Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου στο τιτλοφορούμενο επεισόδιο *Περί τῆς κατὰ τὸν Περβούνδον λιμοῦ καὶ ἀνενδότου πολιορκίας*⁷⁸. Σύμφωνα με τον P. Lemerle⁷⁹ η σύλληψη και τη θανάτωση του ρήγα Περβούνδου πραγματοποιήθηκαν το πρώτο μισό του 676. Ακολούθησαν ο μονοετής αποκλεισμός της Θεσσαλονίκης, ο οποίος κορυφώθηκε με την τριήμερη πολιορκία της πόλης στις 25-27 Ιουλίου 677, καθώς και οι περιστασιακές πειρατικές σλαβικές επιδρομές, οι οποίες συνεχίστηκαν ως το καλοκαίρι του 678. Τα γεγονότα αυτά της «πέμπτης σλαβικής πολιορκίας της Θεσσαλονίκης» έληξαν μετά την ήττα των Αράβων και τη σύναψη της τριακονταετούς συνθήκης ειρήνης του 678, η οποία εκτός του ότι επηρέασε θετικά τις διπλωματικές σχέσεις του Βυζαντίου στο εξωτερικό⁸⁰, πρόσφερε και τη δυνατότητα στους Βυζαντινούς να αναλάβουν

Πρβλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Το ναυτικό θέμα των Κιβυρραιωτών. Συμβολή στο πρόβλημα της ιδρύσεώς του, *Βυζαντινά* 11 (1982) 203-221. — H. Antoniadis-Bibicou, *Études d'histoire maritime de Byzance. A propos du «Thème des Caravisiens»*, Paris 1966.

76. Θεοφ., Χρον. 348.29, 552.14, έκδ. C. de Boor, Mansi, XI 20.

77. W. Treadgold, *Byzantium and its army* 284-1081, ό.π., σ. 21.

78. Βλ. P. Lemerle, *Miracles* I, σ. 208-221, §§ 230-282. Για το επεισόδιο του Περβούνδου βλ. Θ. Κορρές, Παρατηρήσεις σχετικές με την Πέμπτη πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Σλάβους (676-678), *Βυζαντινά* 19 (1999) 139-164.

79. P. Lemerle, *Miracles* II, 128-129.

80. Σύμφωνα με τον Θεοφ., Χρον. 356, 2 κ.ε., έκδ. C. de Boor, ό τε χαγάνος τών Άβαρών καὶ οἱ ἐπέκεινα ρήγες ἔξαρχοί τε καὶ καστάλδοι καὶ οἱ ἐξοχώτατοι τών πρὸς τὴν δύσιν ἐθνῶν, διὰ πρεσβευτῶν δῶρα τῷ βασιλεῖ στείλαντες εἰρηνικὴν πρὸς αὐτοὺς ἀγάπην κυρωθῆναι ἤτησαντο. Εἰζας οὖν ό βασιλεὺς ταῖς αὐτῶν αἰτήσεσιν ἐκύρωσε καὶ πρὸς αὐτοὺς δεσποτικὴν εἰρήνην. Ο G. Ostrogorsky, *Fontes Bizantini Historiam populorum Jugoslaviae spec-*

μια νέα πειθαρχική εκστρατεία εναντίον των Σλάβων στα Βαλκάνια. Η αφήγηση αυτή κρίνεται σκόπιμο να επανεξεταστεί στα κύρια σημεία της, καθώς περιέχει πολύτιμες πληροφορίες για τις σχέσεις Βυζαντινών και Σλάβων τις τελευταίες δεκαετίες του 7ου αι.

Πρωταγωνιστής των γεγονότων της περιόδου 677-678 είναι ο Περβούνδος, ο φυλετικός αρχηγός (ρῆγας) των Ρυγγίνων, ενός σλαβικού πληθυσμού που ήταν εγκατεστημένος στις περιοχές γύρω από τη Ρεντίνα, ανάμεσα στο Στρυμόνα και τη Θεσσαλονίκη. Ο έπαρχος στη Θεσσαλονίκη (ὁ τότε τῆς τῶν ἐνταῦθα ἐπαρχότητος κρατεῖν κελευσθεὶς) καταγγέλλει στον αυτοκράτορα ότι είχε βάσιμες πληροφορίες πως ο Περβούνδος σχεδίαζε να επιτεθεί εναντίον της πόλης. Ο αυτοκράτορας με επίσημη επιστολή (κεραία) διατάζει τον έπαρχο να συλλάβει τον Περβούνδο και να τον στείλει σιδηροδέσμιο στην Κωνσταντινούπολη. Πράγματι, ο Περβούνδος, ο οποίος βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη συλλαμβάνεται αμέσως και μεταφέρεται στη βυζαντινή πρωτεύουσα.

Η είδηση της σύλληψής του έθεσε σε συναγερμό τις ηγεσίες δύο σλαβικών φύλων των Ρυγγίνων και των Στρυμονιτών, οι οποίες σε συνεννόηση με τους άρχοντες της Θεσσαλονίκης αποφάσισαν να στείλουν στην Κωνσταντινούπολη μια μεικτή επίσημη αντιπροσωπεία, αποτελούμενη από ηγετικά στελέχη (ἐκλεκτοὶ Σκλαβῖνοι καὶ ἔμπειροι ἄνδρες) των δύο πλευρών⁸¹, για να ικετεύσουν τον αυτοκράτορα να τον συγχωρέσει και να του χαρίσει τη ζωή. Ο αυτοκράτορας συγκατένευσε να αποφυλακίσει τον Περβούνδο και υποσχέθηκε να τον αφήσει ελεύθερο μετά τη λήξη του πολέμου με τους Άραβες. Έτσι, έδωσε διαταγή να του επιτραπεί ως τότε να κυκλοφορεί ελεύθερος (κελεύσας λυθῆναι) αλλά υπό επιτήρηση, και να του χορηγηθεί ενδυμασία και ό,τι άλλο χρειαζόταν καθημερινά (φορεσίαν καὶ πᾶσαν θεραπείαν αὐτῷ ἡμερησίαν ὀρίσας παρασχέσθαι)⁸². Είναι προφανές ότι με τους χειρισμούς αυτούς ο αυτοκράτορας προσπάθησε να αποτρέψει ενδεχόμενες ταραχές στην περιοχή της Θεσσαλονίκης, τις οποίες δεν είχε τη δυνατότητα να καταστείλει άμεσα, λόγω του αραβικού ναυτικού αποκλεισμού της Κωνσταντινούπολης. Οι διαβεβαιώσεις του αυτοκράτορα καθησύχασαν τους Σλάβους απεσταλμένους, οι οποίοι επέστρεψαν, τελικά, στις περιοχές τους.

Η σκιαγράφηση του ρῆγα Περβούνδου, οι ενέργειες της μεικτής αντιπροσωπείας, η οποία μεσιτεύει στον αυτοκράτορα για τη σωτηρία

tantes I, Belgrade 1955, 224, αρ. 17 θεωρεί ότι οι ρῆγες είναι οι αρχηγοί των σλαβικών φυλών της Βαλκανικής.

81. P. Lemerle, *Miracles I*, 232.209.14-15: Ἐπὶ τοῦτο οὖν σταλέντων ἐκ τῶν ἐνταῦθα κατ' ἐπιλογὴν ἐμπείρων ἀνδρῶν, μετὰ καὶ τῶν ἐκλεκτῶν σκλαβίνων πρεσβευτῶν.

82. P. Lemerle, *Miracles I*, 233.209.20.

του Σλάβου ηγεμόνα, αλλά και η στάση του ίδιου του αυτοκράτορα αφήνουν να διαφανούν οι θεσμικές σχέσεις των σλαβικών πληθυσμών της ενδοχώρας της Θεσσαλονίκης με το Βυζάντιο. Σύμφωνα με τον ανώνυμο συντάκτη των Θαυμάτων, ο ρήγας των Ρυγχίνων μιλούσε ελληνικά και ντυνόταν με βυζαντινό τρόπο (ὁ ρήξ Περβούνδος, ὡς φορῶν Ῥωμαίων σχῆμα καὶ λαλῶν τῇ ἡμετέρᾳ διαλέκτῳ)⁸³. Η υιοθέτηση αυτή των στοιχείων του «βυζαντινού έθνους»⁸⁴ από ένα μέλος της σλαβικής ηγεσίας δεν νομίζουμε ότι ήταν απλά αποτέλεσμα του σταδιακού «εχβυζαντινισμού» ενός αυτόνομου βαρβάρου φυλετικού αρχηγού λόγω της απλής συμβίωσης.⁸⁵ Αντίθετα θα πρέπει να εξυπηρετούσε μια κοινωνική λειτουργία στο πλαίσιο κάποιας σχέσης με τον κυρίαρχο πολιτικό και διοικητικό μηχανισμό. Η διγλωσσία, για παράδειγμα, ενός φυλετικού αρχηγού, όπως ήταν ο Περβούνδος, είναι ακριβώς η ικανότητα εκείνη που επιτρέπει στον αλλόγλωσο ηγεμόνα να έχει αυτοδύναμα επαφές με την κυρίαρχη πολιτική και στρατιωτική ηγεσία και να λειτουργεί ως σύνδεσμος της κοινότητας της οποίας ήταν επικεφαλής με το βυζαντινό αυτοκράτορα⁸⁶. Είναι χαρακτηριστικό ότι την ίδια περίπου εποχή (γύρω στα 680) ο Μαύρος, ένας άλλος «βάρβαρος» αρχηγός του αβαρικού χαγανάτου που προσχώρησε στο βυζαντινό αυτοκράτορα και ανταμείφθηκε με τον τίτλο του βυζαντινού υπάτου γνώριζε την Ελληνική, τη Λατινική, τη Σλαβική και τη

83. P. Lemerle, *Miracles I*, 235.209.30.

84. Για την έννοια του έθνους (habitus) μιας κοινωνίας βλ. P. Bourdieu, *Outline of a Theory of practice*, Cambridge University Press, Cambridge 1977, σ. 72 κ.ε.

85. P. Lemerle, *Miracles II*, 114. Πρβλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη Μεσαιωνική Ελλάδα*, ό.π., 61.

86. Η υιοθέτηση «ρωμαϊκών» τρόπων ζωής αποτελούσε, επίσης, το κύριο μέσο με το οποίο η σλαβική ηγεσία διατηρούσε και αναπαρήγαγε την ανώτερη κοινωνική της θέση. Υπό το νέο καθεστώς της πολιτικής κυριαρχίας του Βυζαντίου, στο εσωτερικό της σλαβικής κοινωνίας λάμβανε χώρα μία μετατόπιση των θέσεων εξουσίας, ταυτόχρονα, όμως, συνέχιζαν να υφίστανται, αν και με μετασχηματισμένη μορφή, οι προϋπάρχουσες ιεραρχικές δομές της. Σταδιακά τη συμπεριφορά της ηγεσίας υιοθετούσαν και άλλα μέλη της κοινωνίας, συντηρώντας, έτσι, την κινητήρια δύναμη για περαιτέρω αλλαγές οι οποίες οδηγούσαν στην εξάπλωση του «βυζαντινού έθνους» προς τα κάτω. Στην περίπτωση των Σλάβων η πολιτική κυριαρχία του Βυζαντίου επαναβεβαιωνόταν συχνά με στρατιωτικά μέσα, αλλά, όπως συνέβαινε και στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, δεν εφαρμόστηκαν άλλοι θεσμοί παρέμβασης ή επιβολής της πολιτισμικής αφομοίωσης. Γι' αυτή την ερμηνεία του εκρωμαϊσμού βλ. C. Haselgrove, *Culture process on the periphery: Belgic Gaul and Rome during the late Republic and early empire*, στο M. Rowlands, M. Larsen and K. Kristiansen (έκδ.), *Centre and periphery in the ancient World*, Cambridge University Press, Cambridge 1987, 104-124, σ. 117. — Του ίδιου, *The Romanization of Belgic Gaul: some archaeological perspectives*, στο T. Blagg and M. Millett (έκδ.), *The early Roman Empire in the West*, 45-71, Oxbow Books, Oxford, σ. 67. Πρβλ. T. Blagg, M. Millett (1990), *Introduction* στο T. Blagg and M. Millett (έκδ.), *The early Roman Empire in the West*, Oxbow Books, Oxford, 1-4.

Βουλγαρική (τουρκοσλαβική γλώσσα)⁸⁷. Η συνεργασία, επίσης, σε ανώτερο ηγετικό επίπεδο, Βυζαντινών αξιωματούχων της περιοχής της Θεσσαλονίκης και Σλάβων φυλετικών αρχηγών δεν θεωρούμε ότι αντανακλά μόνο την αμοιβαία αποδοχή ηγετικών προσώπων με σχέση ίσου προς ίσον ή μία αξιοθαύμαστη σύμπνοια ανάμεσα σε μια μεγάλη πόλη με τον βαρβαρικό πληθυσμό της υπαίθρου⁸⁸ αλλά πιθανότατα είναι μία ένδειξη προγενέστερων επίσημων θεσμικών επαφών. Η ίδια η αποστολή των εκπροσώπων της σλαβικής ηγεσίας στον αυτοκράτορα και η δυνατότητα διαπραγμάτευσης από μειονεκτική θέση μαζί του (δεηθῆναι σὺν τῇ πόλει τῷ προαφηγηθέντι δεσπότη) προϋποθέτουν την αναγνώριση μιας συγκεκριμένης νομικής και θεσμικής σχέσης υποταγής των Σλάβων στο βυζαντινό αυτοκράτορα. Η φιλοφροσύνη, τέλος, του ίδιου του αυτοκράτορα απέναντι σε έναν αρχηγό μιας φυλετικής ομάδας, τον οποίο βάραινε η σοβαρή κατηγορία της συνωμοσίας ή της ανταρσίας, στο πλαίσιο μάλιστα και της ιδιαίτερα αυστηρής ιεραρχίας και εθιμοτυπίας της βυζαντινής αυλής, είναι κατανοητή μόνο αν ο Σλάβος άρχοντας συνδεόταν θεσμικά με την κεντρική εξουσία. Ότι μια τέτοια σχέση φυλετικών αρχηγών ήταν δυνατή κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 7ου αι. φαίνεται, πάλι, από την περίπτωση του Μαύρου, ο οποίος την ίδια εποχή ορίστηκε από τον ίδιο τον αυτοκράτορα πολιτικός και στρατιωτικός άρχοντας της εθνοτικής ομάδας τῶν Σερμησιάνων καὶ τῶν Βουλγάρων.

Στην Κωνσταντινούπολη ο Περβούνδος, με τη βοήθεια ενός αυτοκρατορικού διερμηνέα, επιτετραμμένου προφανώς για τα σλαβικά ζητήματα και έμπιστου του αυτοκράτορα, δραπετεύσε και κατέφυγε στο κτήμα (προάστειον) του διερμηνέα στη Βιζύη της Θράκης, στα περίχωρα της οποίας ήταν, επίσης, εγκαταστημένα σλαβικά φύλα⁸⁹. Στην πρωτεύουσα

87. P. Lemerle, *Miracles I*, 291.229.22: καὶ τὴν καθ' ἡμᾶς ἐπιστάμενον γλῶσσαν καὶ τὴν Ῥωμαίων, Σκλάβων καὶ Βουλγάρων. — Α. Χριστοφίλοπούλου, Βυζαντινὴ Μακεδονία, *Βυζαντινά* 12 (1983) 9-63, 34. Για τη σημασία της παραπάνω φράσης και το ζήτημα της εθνότητας του Κούβερ βλ. Μ. Grigoriou-Ioannidou, *The καθ' ἡμᾶς γλῶσσα in the Maurois and Koubere episode* (*Miracula S. Demetrii* 291), στο J. Burke and R. Scott (έκδ.), *Byzantine Macedonia, Identity, Image and History. Papers from the Melbourne Conference July 1995*, Melbourne 2000, 89-93.

88. P. Lemerle, *Miracles II*, 114, 134. Ο P. Lemerle θεωρεί ότι τα παραπάνω γεγονότα συνιστούν μία αναγνώριση του «σλαβικού» ζητήματος ως κάτι συντελεσμένου, το οποίο ωστόσο διαδραματίζεται σε ένα «πολιτικό κενό» και έξω από οποιαδήποτε νομικό πλαίσιο. Αναγνωρίζει μόνο ότι οι προγενέστερες επαφές των δύο πλευρών έχουν απλά έναν εμπορικό χαρακτήρα και ότι τα ηγετικά στελέχη της Θεσσαλονίκης ήταν πελάτες πιθανότατα και εξαγωγείς των αγροτικών προϊόντων των Σλάβων.

89. P. Lemerle, *Miracles I*, 238.210.20 κ.ε. Η ιδιοκτησία προαστείου από τον αυτοκρατορικό διερμηνέα, εφόσον ήταν Σλάβος, συνιστά ακόμη μια ένδειξη για την ενσωμάτωση ηγετικών στελεχών του σλαβικού πληθυσμού στις διοικητικές δομές της αυτοκρατορίας με αντίστοιχα οικονομικά ανταλλάγματα.

σήμανε γενικός συναγερμός, οι φρουροί που ήταν υπεύθυνοι για τη φύλαξη του Περβούνδου βασανίστηκαν ή θανατώθηκαν, ενώ με διαταγή του αυτοκράτορα, η οποία στάλθηκε εσπευσμένα με πολεμικό πλοίο, οι αρχές της Θεσσαλονίκης ανέλαβαν να εφοδιάσουν την πόλη με τρόφιμα και να φροντίσουν για την ασφάλειά της, εν όψει της επικείμενης επίθεσης εναντίον της. Μετά από εξονυχιστικές έρευνες, ο Περβούνδος εντοπίστηκε και οδηγήθηκε εκ νέου στην Κωνσταντινούπολη, όπου τέθηκε υπό επιτήρηση (άλλα τουτον υπό παραφυλακήν καὶ μόνον, καθὸ τὸ πρῶτον ἐτύγχανε⁹⁰). Ο Σλάβος άρχοντας προσπάθησε να δραπετεύσει και τρίτη φορά αλλά συνελήφθηκε εγκαίρως. Στη διάρκεια της ανάκρισής του ο Περβούνδος αποκάλυψε τις επιδιώξεις του: μετά την επιστροφή στον τόπο του, είχε την πρόθεση να μην ειρηνεύσει ποτέ ξανά με τους Βυζαντινούς αλλά να συσπειρώσει όλους τους γειτονικούς του σλαβικούς πληθυσμούς σε ένα διαρκή πόλεμο από ξηρά και από θάλασσα και να θανατώσει όλους τους χριστιανούς⁹¹. Η παραπάνω ομολογία του Περβούνδου εκφράζει με παραστατικό τρόπο την πρόθεση ενός φιλόδοξου φυλετικού αρχηγού να αρχίσει μετά από μια παρατεταμένη περίοδο ειρηνικής συμβίωσης μια αδιαπραγμάτευτη πολιτική και στρατιωτική αντιπαράθεση με τη βυζαντινή κεντρική διοίκηση.

Οι αποκαλύψεις αυτές στοίχισαν τη ζωή στον Περβούνδο, ενώ η θανάτωσή του υπήρξε η αφορμή για την εξέγερση των Σαγουδάτων, των Ρυγχίνων και των Στρυμονιτών Σλάβων. Έπειτα από την ταραγμένη και βίαιη περίοδο των αβαροσλαβικών επιδρομών και των πολιορκιών της Θεσσαλονίκης της τρίτης δεκαετίας του 7ου αι, για τις οποίες οι ενήλικες κάτοικοι της Θεσσαλονίκης δεν είχαν πλέον καμία ανάμνηση, οι Σλάβοι αναλαμβάνουν ξανά μια αυτοτελή στρατιωτική επιχείρηση βάσει επιχειρησιακού σχεδίου εναντίον της Θεσσαλονίκης⁹². Οι Στρυμονίτες θα επέδραμαν και θα λεηλατούσαν τις περιοχές στα βόρεια και ανατολικά της Θεσσαλονίκης, ενώ οι Ρυγχίνοι και οι Σαγουδάτοι θα αναλάμβαναν ανάλογη δράση στα δυτικά της πόλης και θα προέβαιναν σε ναυτικό αποκλεισμό της πόλης όχι μόνο με παραδοσιακά μονόξυλα αλλά με ζευκτά πλοία και χαμηλά βαθειά πλοία (θαλάσσιοι πλωτήρες)⁹³. Όμως,

90. P. Lemerle, *Miracles I*, 239.211.1.

91. P. Lemerle, *Miracles I*, 241.211.8-10: εἴ γε ἐν τῷ αὐτοῦ τόπῳ ἐπὰνῆλθε, μηδέπω τοῦ λοιποῦ λόγον εἰρήνης θέσθαι, ἀλλὰ καὶ τὰ προσπαρακείμενα αὐτῷ πάντα ἔθνη συναθροΐζειν, καὶ μήτε εἰς γῆν ἢ εἰς θάλατταν τοῦ λοιποῦ, ὡς εἰρηται, ἀπολέμηται καταλιμπάνειν, ἀλλὰ διηνεκῶς πολεμεῖν καὶ μὴ ζωογονεῖν τὸν οἰονδήποτε χριστιανόν.

92. Βλ. P. Lemerle, *Miracles I*, 255.214.26-27: καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν ἅπερ οὐδεὶς τῆς καθ' ἡμᾶς γενεᾶς ἠπίστατο ἢ ἐώρακέ ποτε, ἀλλ' οὐδὲ τῶν πλείστων τὰς ἐπωνυμίας μέχρι τοῦ παρόντος ἐξειπεῖν ἠδυνήθημεν.

93. Τα ζευκτά πλοία ήταν πιθανότατα συνδεδεμένα με μονόξυλα, ώστε να καθίστανται

παρά την πληθώρα των διαθέσιμων πλωτών μέσων, δεν ήταν σε θέση να αντιπαραταχθούν με τον βυζαντινό στόλο ούτε να εμποδίσουν τα δέκα πολεμικά πλοία, που στάλθηκαν από την πρωτεύουσα μεταφέροντας τρόφιμα, να προσεγγίσουν στο λιμάνι της πόλης.

Για δύο ολόκληρα χρόνια διαφορετικά στρατιωτικά τμήματα (συστήματα) διεξήγαν καθημερινά επιδρομές και λεηλασίες της υπαίθρου, ενώ άλλοι εξαπέλυαν χερσαίες ληστρικές ενέδρες από κρησφύγετα στους κατοίκους εκτός των τειχών.⁹⁴ Οι επιθέσεις αυτές ερήμωσαν την ύπαιθρο και σε συνδυασμό με το λιμό που ξέσπασε στην πόλη, λόγω της κακοδιαχείρισης των αποθεμάτων σίτου από τους άρχοντες της Θεσσαλονίκης, οδήγησαν τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης σε απόγνωση. Αρκετοί, για να γλυτώσουν από την πείνα, άρχισαν να παραδίδονται στους Σλάβους επιδρομείς, οι οποίοι τους πωλούσαν δούλους στους σλαβικούς πληθυσμούς της ενδοχώρας.

Καθώς οι Σλάβοι συνέχιζαν επίμονα τον αποκλεισμό της Θεσσαλονίκης, οι αρχές και ο λαός της πόλης με κοινή απόφαση απέστειλαν τα δέκα πολεμικά πλοία που είχαν πλεύσει από την πρωτεύουσα μαζί με μονόξυλα και όσα άλλα πλεούμενα διέθετε η πόλη στο σλαβικό πληθυσμό των Βελεγεζιτών, στην περιοχή των Φθιωτικών Θηβών και της Δημητριάδος στον Παγασητικό κόλπο, για να αγοράσουν δημητριακά για τον ανεφοδιασμό της πόλης. Οι Βελεγεζήτες παρουσιάζονται από τον ανώνυμο συντάκτη ως αγρότες μόνιμης εγκατάστασης, οι οποίοι διατηρούσαν εμπορικές σχέσεις στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, πουλώνοντας το αγροτικό τους πλεόνασμα (σιτάρι και όσπρια), και πολιτικά ανεξάρτητοι από τους υπόλοιπους Σλάβους. Αυτή η εικόνα των Βελεγεζιτών υποδηλώνει γενικότερα ότι η πολιτική αυτονομία των σλαβικών φύλων του ελληνικού χώρου εξακολουθούσε να συνιστά κύριο χαρακτηριστικό της πολιτειακής τους συγκρότησης και κατά το δεύτερο μισό του 7ο αι.⁹⁵ Ωστόσο, ο ανώνυμος, παρά την ειρηνική συνύπαρξη, και μολονότι δεν μαρτυρείται κάποια προηγούμενη επιθετική ενέργεια, εκφράζει την ανησυχία του για την τύχη της αποστολής στις περιοχές των Βελεγεζιτών. Με δεδομένο, όμως, το γεγονός ότι μία άλλη σλαβική επίθεση εναντίον της πόλης βρισκόταν σε εξέλιξη, η ανησυχία του ότι και οι Βελεγεζήτες θα μπορούσαν να άρουν την ουδετερότητά τους μοιάζει δικαιολογημένη.

πιο σταθερά και να έχουν τη δυνατότητα να μεταφέρουν περισσότερο φορτίο. Βλ. Η. Havlikova, *Slavic ships in the 5th-12th centuries Byzantine historiography*, *BSI* 52 (1991) 88-104.

94. P. Lemerle, *Miracles I*, 253.214.2 κ.ε.

95. Βλ. Φ. Μαλιγκούδης, *Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1991*, σ. 56 κ.ε.

Η συνοδεία της αποστολής του ανεφοδιασμού από άνδρες της στρατιωτικής φρουράς της Θεσσαλονίκης αποδυνάμωσε περαιτέρω την άμυνα της πόλης. Έτσι, οι ηγέτες του σλαβικού πληθυσμού των Δρογουβιτών, οι οποίοι ζούσαν στα δυτικά και βορειοδυτικά της Θεσσαλονίκης, πιστεύοντας ότι η Θεσσαλονίκη θα πρόσφερε πλέον εύκολη λεία, αποφάσισαν να συμπράξουν με τους υπόλοιπους Σλάβους, όχι συμμετέχοντας άμεσα στις πολεμικές επιχειρήσεις, αλλά προσφέροντας την τεχνογνωσία τους στην κατασκευή πολεμικών μηχανών, για τις οποίες ο ανώνυμος συντάκτης σημείωσε, όπως προαναφέρθηκε, ότι οι άνθρωποι της γενιάς του δεν είχαν ξαναδεί ούτε γνώριζαν τις ονομασίες τους. Όμως, στην τελική φάση της πολιορκίας της πόλης, φαίνεται, πως έλαβαν μέρος μόνο δύο σλαβικές ομάδες: οι Ρυγχίνοι και οι γειτονικοί τους βαρβαρικοί πληθυσμοί καθώς και οι Σαγουδάτοι με άλλες βαρβαρικές ομάδες, τις οποίες δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε. Οι σλαβικοί πληθυσμοί του Στρυμόνα, πάντως, μολονότι είχαν συμφωνήσει αρχικά να πάρουν μέρος στον πολεμικό συνασπισμό, την τελευταία στιγμή αποσύρθηκαν.

Στις 26 Ιουλίου του 677, δεύτερη μέρα της πολιορκίας της πόλης, τα δύο σλαβικά φύλα επιτέθηκαν με πολιορκητικές μηχανές και φωτιά εναντίον του τείχους, ενώ από τα πλοία προσπαθούσαν να διασπάσουν τις θαλάσσιες οχυρώσεις της πόλης. Μπροστά στα τείχη παρατάχθηκαν (καθοπλισθέντες στοιχηδόν) τοξότες, ασπιδοφόροι πολεμιστές, ακοντιστές, σφενδονιστές και κατασκευαστές πολιορκητικών μηχανών, ενώ οι πιο τολμηροί προσπάθησαν με σκάλες και χρήση φωτιάς να κάψουν την άμυνα των επάλξεων⁹⁶. Ο Άγιος Δημήτριος, σύμφωνα με τον ανώνυμο, φανέρωσε για μία ακόμη φορά την εύνοιά του απέναντι στην πόλη, εξουδετερώνοντας όλες τις απειλές. Τελικά, τα σλαβικά φύλα μετά την τριήμερη επίθεση αποφάσισαν να άρουν την πολιορκία, εγκαταλείποντας τα πολιορκητικά μηχανήματα μπροστά στις πύλες της πόλης και κατηγορώντας όσους τους υποκίνησαν να αναλάβουν ένα υποτιθέμενα εύκολο εγχείρημα⁹⁷.

Η παραπάνω εικόνα των ετομοπόλεμων Σλάβων, οι οποίοι αναδύονται ξαφνικά από τους κόλπους ενός εδραίου αγροτικού πληθυσμού είναι

96. P. Lemerle, *Miracles I*, 262.216.28 κ.ε.: Καὶ αὐθαρὸν ἐν τῷ ἅμα πάντες τῷ τείχει μετὰ τῶν παρ' αὐτῶν κατασκευασθέντων ἀμυντηρίων ὄπλων τε καὶ μαγγάνων καὶ πυρός, οἱ μὲν διὰ τοῦ χερσαίου, οἱ δὲ διὰ τῶν ζευκτῶν ἐν τῇ παραλίᾳ πάσῃ, καθοπλισθέντες στοιχηδὸν οἱ τοξόται καὶ οἱ ἀσπιδιῶται καὶ οἱ ἀγριάνες καὶ οἱ ἀκοντισταὶ καὶ σφενδονισταὶ καὶ μαγγανάριοι καὶ οἱ εὐτολμότεροι ἅμα ταῖς κλίμαξι καὶ τῷ πυρὶ προσέρρηξαν τῷ τείχει.

97. P. Lemerle, *Miracles I*, 267.217.28-30: Οἱ δὲ βάρβαροι πρὸς ἀλλήλους μαχόμενοι ἔλεγον τοῖς διεγείρασιν αὐτούς. «Οὐκ ἐλέγετε ἡμῖν μηδὲνα ἐν τῇ πόλει ὑπεῖναι εἰ μὴ τινας γέροντας καὶ ὀλίγα γυναικάρια; Καὶ πόθεν ἡ τοσαύτη πληθὺς τοῦ ἐν τῇ πόλει λαοῦ ἢ ἀντιπαραταξαμένη ἡμῖν;».

αινιγματική⁹⁸. Με εξαίρεση τη ληστρική δράση και τις ενέδρες μικρών ομάδων στην ύπαιθρο, η οποία δεν απαιτεί ιδιαίτερη στρατιωτική οργάνωση, η χρήση μηχανικών και πλωτών μέσων και, κυρίως, η συγκρότηση εξειδικευμένων στρατιωτικών σχηματισμών με ιδιαίτερη μάλιστα επιδεξιότητα στη χρήση εκηβόλων όπλων (οἱ τοξόται καὶ οἱ ἀσπιδιώται καὶ οἱ ἀγριάνες καὶ οἱ ἀκοντισταὶ καὶ σφενδονισταὶ καὶ μαγγανάριοι), υπό τις διαταγές ίσως ενός άρχοντα, (τὸν ῥήγα αὐτὸν ἡξίου παρασχεθῆναι αὐτῷ ἄδειαν καὶ τὴν αὐτῶν συνδρομὴν)⁹⁹ προϋποθέτει προγενέστερη εμπειρία¹⁰⁰ και συνεχή στρατιωτική δράση. Εφόσον, όμως, δεν μαρτυρούνται προγενέστερες πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον της αυτοκρατορίας, η στρατιωτικοποίηση αυτή των Σλάβων είναι κατανοητή μόνο αν αποδοθεί στη συμμετοχή των Σλάβων στον βυζαντινό στρατό. Σλάβοι πολεμιστές είχαν ήδη στρατολογηθεί το 665, ενώ και το 688/9 συγκρότησαν ειδικό σώμα με επικεφαλής ένα Σλάβο στρατηγό. Η εγκατάσταση, επίσης, από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό Σκυθών στα στενά του Στρυμόνα και η ανάθεση του ελέγχου της επικοινωνίας μέσα από τα περάσματα της περιοχής, μετά μάλιστα την εκστρατεία υποταγής είναι πιθανό να βασιζόταν ήδη σε μία καθιερωμένη πρακτική¹⁰¹. Οι Βυζαντινοί δεν άφηναν ανεκμετάλλευτο το στρατιωτικό δυναμικό των πληθυσμών στις μεθοριακές ζώνες της αυτοκρατορίας¹⁰², γι' αυτό και οι Σλάβοι δεν έπαυσαν να αξιοποιούνται από τους Βυζαντινούς στις ίδιες θέσεις άμυνας ακόμη και στις αρχές του 10ου αι.¹⁰³

98. Βλ. την ερμηνεία του Θ. Κορρέ, *Η πέμπτη πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Σλάβους*, ό.π., σ. 153: «Πρόκειται πράγματι για μια ένοπλη εξέγερση, ένα ξέσπασμα των υποτελών στον αυτοκράτορα σλαβικών ομάδων που βρήκαν την ευκαιρία να θυμηθούν τον παλαιό τρόπο ζωής τους, μιας και οι περιστάσεις το επέτρεπαν». Ο Θ. Κορρές διατυπώνει, επίσης, την άποψη ότι η δράση εξελίσσεται χωρίς ένα συγκεκριμένο σχέδιο ή στόχους, ωστόσο οι μαρτυρίες της ίδιας της αφήγησης αποδεικνύουν ότι επρόκειτο για μία καλά συντονισμένη στρατιωτική επιχείρηση.

99. P. Lemerle, *Miracles I*, 271.218.31.

100. P. Lemerle, *Miracles I*, 271.218.30. Πρβλ. P. Lemerle, *Miracles I*, 272.218.27-30: τίς ἐκ τῶν τοῦ αὐτοῦ Σκλαβίνων ἔθνους ὑπάρχων, καὶ τρόποις καὶ ἔργοις καὶ τῇ διανοίᾳ ἔμπειρος, τοιοῦτος πρὸς παράταξιν ἤτοι κατασκευὴν μαγγανικῶν τυγχάνων διὰ τῆς ἐνούσης αὐτῷ πολυεπείας.

101. Κων. Πορφ., *Περὶ Θεμάτων*, I, 27, έκδ. Α. Pertusi.

102. Αντίστοιχες πρακτικές εφαρμόζονται ακόμη και κατά την περίοδο των αραβικών επιδρομών και στην αραβοβυζαντινή μεθόριο, όπου οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν, εκτός από Βυζαντινούς στρατιώτες και ντόπιους Άραβες για τη φύλαξη των στενών, στους οποίους χορηγούσαν μισθό για τις υπηρεσίες τους. Βλ. Θεοφάνης, *Χρον.* 335. 23 de Boor: ἦσαν δέ τινες τῶν πλησίον Ἀράβων λαμβάνοντες παρὰ τῶν βασιλέων ῥόγας μικράς πρὸς τὸ φυλάξαι τὰ στόμια τῆς ἐρήμου.

103. Έμπειροι Σλάβοι τοξότες υπηρετούσαν στον στρατό του θέματος Θεσσαλονίκης και του Στρυμόνα ακόμη και στις αρχές του 10ου αι. Βλ. Ιωάννου Καμινιάτη, *Εἰς τὴν ἀλώσιν τῆς Θεσσαλονίκης* έκδ. G. Bohlig [CFHB, Series Berolinensis], Βερολίνο 1973, 19-20 § 20.1

Μετά την άρση της πολιορκίας οι Ρυγχίνοι και οι Στρυμονίτες συνέχισαν με ζευκτά πλοία τις πειρατικές επιθέσεις εναντίον των εμπορικών πλοίων εφοδιασμού που μετέφεραν σιτηρά στην Κωνσταντινούπολη, από στρατηγικά σημεία των εμπορικών δρόμων στα νησιά του θρακικού πελάγους, από τα Δαρδανέλλια και τις περιοχές της Θάλασσας του Μαρμαρά ως τον τελωνειακό σταθμό της ίδιας της πρωτεύουσας. Μπροστά στην επιμονή τους και στην επέκταση των επιχειρήσεων που εκλήφθηκε ως ανοιχτή αντιπαράθεση με την ίδια την κεντρική εξουσία, ο αυτοκράτορας έδωσε διαταγή στα βυζαντινά στρατεύματα, αφού διασχίσουν τη Θράκη και τις απέναντι περιοχές των Σλάβων της περιοχής του Στρυμόνα, να εκστρατεύσουν εναντίον τους¹⁰⁴.

Οι Σλάβοι αποφάσισαν να καταλάβουν τις κλεισούρες και τα στρατηγικά σημεία για να αντιμετωπίσουν τη βυζαντινή επίθεση, καλώντας παράλληλα σε συμμαχία τους άλλους άρχοντες των σλαβικών πληθυσμών. Όμως παρά την αντίσταση που πρόβαλαν, δεν ήταν σε θέση να αναχαιτίσουν τα βυζαντινά στρατεύματα, τα οποία τους κατατρόπωσαν στις ίδιες θέσεις που είχαν αναλάβει να υπερασπιστούν και τους έτρεψαν σε φυγή. Στη συνέχεια οι Θεσσαλονικείς έφτασαν πεζοπορώντας στους κοντινότερους οικισμούς γύρω από τη Λιτή, όπου επιδόθηκαν σε λεηλασία των σλαβικών κατοικιών. Τελικά, έπειτα και από μία δεύτερη αποστολή σιταριού από την πρωτεύουσα, οι Σλάβοι αναγκάστηκαν να τερματίσουν τις εχθροπραξίες και να ζητήσουν διαπραγματεύσεις για ειρήνη.

Σημαντικό στοιχείο σε αυτή την τελευταία φάση των γεγονότων είναι το γεγονός ότι ο αυτοκράτορας διέταξε την εκστρατεία εναντίον των Σλάβων ενημερώνοντάς τους εκ των προτέρων για την κάθοδο του βυζαντινού στρατού στη Μακεδονία¹⁰⁵. Είναι φανερό ότι ο αυτοκράτορας έδινε μια ακόμη ευκαιρία στους Σλάβους να παραδοθούν αυτοβούλως και

καί τών πλησιοχώρων Σκλαβήνων, τών τε ὑφ' ἡμᾶς τελούντων καί ὑπό τὸν στρατηγὸν Στρυμόνος ... τῆς τοξικῆς ἐμπείρων.

104. P. Lemerle, *Miracles I*, 278. 220. 13-17: οὐ μόνον τὴν πρὸς τὴν καθ' ἡμᾶς πόλιν, ἔτι δὲ καὶ πρὸς αὐτοὺς τολμᾶν ἀντιπαρατάξασθαι τοὺς κρατοῦντας, ἤξιώσε τοὺς ἐκ τοῦ αὐτοῦ φιλοχρίστου στρατοῦ διὰ Θράκης καὶ τῶν ἀντίων κατὰ τῶν τοῦ Στρυμόνος καταστρατοπεδεῦσαι, οὐ κρυφῆδὸν ἤτοι λαθραίως, ἀλλὰ καὶ προμηνύσας αὐτοῖς τὴν πρὸς αὐτοὺς ἐπέλευσιν. Ἡ αποστολή των στρατευμάτων στάθηκε δυνατή μετά την αποτυχία της αραβικής επίθεσης και τη σύναψη της τριακονταετούς συνθήκης ειρήνης το 678. Βλ. Θεοφ., Χρον. 354.11 κ.ε., έκδ. C. de Boor. Ωστόσο θα πρέπει να επισημανθεί ότι η χρονολόγηση των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων το καλοκαίρι του 678 είναι προβληματική, καθώς η λύση του αποκλεισμού της αραβικής πολιορκίας, όπως διαφαίνεται στον Θεοφάνη, Χρον. 353.25, έγινε στα τέλη του καλοκαιριού του ίδιου έτους.

105. P. Lemerle, *Miracles I*, 278. 220. 17: οὐ κρυφῆδὸν ἤτοι λαθραίως, ἀλλὰ καὶ προμηνύσας αὐτοῖς τὴν πρὸς αὐτοὺς ἐπέλευσιν.

δεν επιθυμούσε να αιφνιδιάσει με μια επιχείρηση που γνώριζε ότι θα επηρέαζε αρνητικά τον οικονομικό και κοινωνικό ιστό της ευρύτερης περιφέρειας. Αυτή η στάση του συνιστά, επιπλέον, μία έμμεση αναγνώριση της σημασίας των σλαβικών πληθυσμών για τη ζωή της μακεδονικής περιφέρειας αλλά και μία ακόμη ένδειξη ότι δεν θεωρούσε πλέον τους Σλάβους εξωτερικούς εχθρούς αλλά επαναστάτες κατά της νόμιμης εξουσίας.

Το επεισόδιο του Περβούνδου εγκαινίασε τη διακοπή μακρόχρονων ειρηνικών σχέσεων και έληξε με διαπραγματεύσεις για αποκατάσταση της ειρήνης. Οι Σλάβοι ανέλαβαν τη στρατιωτική αντιπαράθεση και την επιδιωκόμενη κατάληψη της πόλης, εκμεταλλευόμενοι δύο ευνοϊκές συγκυρίες: Η πρώτη αφορούσε στη γενικότερη στρατιωτική κατάσταση των βαλκανικών επαρχιών, των οποίων η άμυνα από τη δεύτερη δεκαετία του 7ου αι. δεν βασιζόταν πλέον στην παρουσία μόνιμων στρατευμάτων κρούσης αλλά στις στρατιωτικές φρουρές των πόλεων και την πολιτοφυλακή των ίδιων των κατοίκων τους. Οι βαλκανικές επαρχίες του Βυζαντίου εντάσσονταν βέβαια στο γενικότερο βυζαντινό αμυντικό σύστημα, το οποίο, όμως, ακόμη και μετά την καθιέρωση των θεμάτων, βασιζόταν στη μεταφορά θεματικών στρατευμάτων από τη Μικρά Ασία, όταν το επέβαλλαν οι περιστάσεις¹⁰⁶. Η δεύτερη συγκυρία ήταν η συνεχιζόμενη σύγκρουση των Αράβων και των Βυζαντινών που κρατούσε καθηλωμένα τα βυζαντινά στρατεύματα στην πρωτεύουσα και εμπόδιζε την αποστολή στρατιωτικών ενισχύσεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλη τη διάρκεια του αποκλεισμού της Θεσσαλονίκης, η μόνη βοήθεια που στάλθηκε ήταν δέκα πολεμικά πλοία με τρόφιμα, καθώς ο αυτοκράτορας δεν ήταν σε θέση στρατὸν πλείονα στείλαι. Καὶ γὰρ καὶ αὐτὸς συνέβη ἐν ἐτέρῳ ἀσχολεῖσθαι πολέμῳ¹⁰⁷. Η Θεσσαλονίκη ήταν υποχρεωμένη να βασιστεί στις δικές της στρατιωτικές δυνάμεις για να αντιμετωπίσει τον εχθρικό αποκλεισμό, γεγονός που αύξαινε τις πιθανότητες επιτυχίας των επιτιθεμένων.

Τα παραπάνω δεδομένα καθιστούν σαφές ότι η επίθεση των Σλάβων κατά της Θεσσαλονίκης ήταν μια μεμονωμένη και πρόσκαιρη εξέγερση σε μία ευνοϊκή γι'αυτούς συγκυρία, ωστόσο, δεν εξηγούν το χαρακτήρα

106. Κων. Πορφ., *Περὶ Θεμάτων*, 84.23, έκδ. Α. Pertusi: Τὸ δὲ τῆς Θράκης θέμα ὑπὸ τὸν βασιλέα Κωνσταντινουπόλεως ἐτέτακτο καὶ εἰς ὑπουργείαν αὐτοῦ ἐχρημάτιζε καὶ οὐδέπω τις στρατηγὸς ἦν ἐν αὐτῷ. Ο στρατὸς που στάθμευε στη Θράκη, ακόμη και μετά τη συγχρότηση του ομώνυμου θέματος, ήταν σχετικά ολιγάριθμος και δεν επαρκούσε για επιθετικές επιχειρήσεις μεγάλης κλίμακας. Για την αντιμετώπιση των βουλγαρικών επιθέσεων αποστέλλονταν, συνήθως, τα αυτοκρατορικά στρατεύματα μαζί με τον θεματικό στρατό των μικρασιατικών θεμάτων. Βλ. J. F. Haldon, *Byzantine Praetorians*, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 1984, σ. 470, σημ. 442, 443.

107. P. Lemerle, *Miracles I*, 251.213.22-23.

των αντιαυτοκρατορικών αισθημάτων του Περβούνδου και των Σλάβων της Μακεδονίας αυτή την εποχή. Ο ανώνυμος με τη χαρακτηριστική θρησκευτική οπτική του τα αποδίδει στην εχθρότητα που έτρεφε ένας παγανιστής απέναντι στους χριστιανούς, σίγουρα, όμως, είχαν περισσότερες προεκτάσεις. Οι πηγές δεν στηρίζουν μία ερμηνεία των γεγονότων ως απόδειξη της θέλησης των Σλάβων να διατηρήσουν την υποτιθέμενη αυτονομία τους, αλλά, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, ήταν μία πρώτη έκφραση αντίδρασης στην ενσωμάτωσή τους στο βυζαντινό σύστημα. Ο άρχοντας Περβούνδος, ίσως, να φιλοδοξούσε να καταλύσει τη βυζαντινή επικυριαρχία και να αποκτήσει πολιτική αυτονομία, κάτι τέτοιο όμως δεν αναφέρεται από τον ανώνυμο συντάκτη. Αντίθετα, στην περίπτωση του Μαύρου δηλώνεται ρητά ότι η επιχειρούμενη κατάληψη της Θεσσαλονίκης αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου κατακτητικού σχεδίου με απώτερο στόχο τη δημιουργία ενός αυτοδύναμου πολιτικού μορφώματος με κέντρο την πόλη¹⁰⁸. Σε κάθε περίπτωση, η διακοπή της ειρηνικής συμβίωσης και η έναρξη των επιθέσεων εναντίον της Θεσσαλονίκης εκλήφθηκε από την κεντρική εξουσία του Βυζαντίου ως εξέγερση και αμφισβήτηση της κυριαρχίας του ίδιου του αυτοκράτορα.

Τα παραπάνω γεγονότα διαμόρφωσαν και τις ιστορικές συνθήκες μέσα στις οποίες οι χριστιανοί «Ρωμαίοι» της Θεσσαλονίκης προσέλαβαν και ερμήνευσαν ιδεολογικά την εικόνα των Σλάβων κατά το δεύτερο μισό του 7ου αι. Ο ανώνυμος συντάκτης κρίνει ότι ο Περβούνδος προετοίμαζε την επίθεση εναντίον της Θεσσαλονίκης διαθέσει δολία και γνώμη πονηρά¹⁰⁹ και θεωρεί δίκαιη την εκτέλεσή του, ειδικά μετά τη δεύτερη προσπάθειά του να δραπετεύσει και την ομολογία του να διεξαγάγει ένα αδυσώπητο αγώνα εναντίον των χριστιανών. Οι σλαβικές επιδρομές οδήγησαν σε σφαγές και στην αιχμαλωσία πολλούς από τους κατοίκους της πόλης, τους οποίους οι Σλάβοι ως *ιέρακες κατέσφαζον*¹¹⁰. Στη διάρκεια της τριήμερης πολιορκίας από τις 25 ως τις 27 Ιουλίου 677 οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης προσεύχονταν να μη γίνουν *θήρα τῶν ἀνημέρων τούτων* ενώ εξέφραζαν τον φόβο τους για την ενδεχόμενη *πικράν ταύτην καὶ ἀνελεῇ ἄλωσιν* της πόλης¹¹¹. Μια γενικότερη αίσθηση απειλής προβάλλει μέσα και από τους αβάνσιμους φόβους τους μήπως τα πληρώματα των πλοίων που είχαν αποσταλεί στους Σλάβους Βελεγεζήτες της ανατολικής Θεσσαλίας για την αγορά τροφίμων σφαγιαζόνταν από τους Βελεγεζή-

108. P. Lemerle, *Miracles I*, 291.229.27 κ.ε.

109. P. Lemerle, *Miracles I*, 231.209.3.

110. P. Lemerle, *Miracles I*, 253.214.4.

111. P. Lemerle, *Miracles I*, 256.215.6, 259.215.26-27.

τες, οι οποίοι, ωστόσο, τους πληροφόρησαν πρώτοι για την αποτυχία της πολιορκίας των άλλων σλαβικών φύλων¹¹².

Ο διετής αποκλεισμός της Θεσσαλονίκης διαμόρφωσε επίσης τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την εγκατάλειψη του βυζαντινού έθνους από ένα τμήμα των κατοίκων της, το οποίο τρομοκρατημένο από μία ενδεχόμενη κατάληψη της πόλης προσχώρησε στις τάξεις των Σλάβων πολιορκητών, εγκαταλείποντας, σύμφωνα με τον ανώνυμο συντάκτη την οικογένειά τους, τους συγγενείς τους και την πίστη τους: τῶν ἀσθενεστέρων τῷ λογισμῷ τινες ... φυγάδες καὶ ἀνάστατοι πρὸς τοὺς βαρβάρους ἐγίνοντο, ὁ μὲν τέκνων καὶ γυναικὸς ἀπολέγων, ἕτερος γονέων καὶ συγγενείας καὶ πίστεως ἀφιστάμενος¹¹³. Η φυγή των κατοίκων στους εχθρούς είχε λάβει τέτοιες διαστάσεις, ώστε σύμφωνα με τη μαρτυρία του ανώνυμου πᾶσα σχεδὸν ἡ πόλις ἐκ τῶν τοιούτων τρόπων πρὸ τῆς τῶν βαρβάρων ἀλώσεως ἀοίκητος ἤμελλε γίνεσθαι¹¹⁴. Οι Σλάβοι των περιχώρων της πόλης για να εξουδετερώσουν ενδεχόμενες απειλές από την παρουσία των φυγάδων της ανάμεσά τους, άρχισαν να τους απομακρύνουν από την περιοχή, πουλώνοντας τους ως δούλους στα σλαβικά φύλα της ενδοχώρας. Τελικά, το ρεύμα αυτό της φυγῆς ανακόπηκε έπειτα από την επιστροφή ορισμένων φυγάδων πίσω στην πόλη, οι οποίοι διηγήθηκαν τα παθήματά τους στους υπόλοιπους¹¹⁵.

Η κοινωνική και πολιτική αυτή αποξένωση ενός μέρους των κατοίκων της Θεσσαλονίκης συνδέεται, ασφαλώς, και με τις κοινωνικές εντάσεις που αναδύθηκαν στο εσωτερικό της πόλης με αφορμή το σλαβικό αποκλεισμό της πόλης. Ο ανώνυμος θεωρεί τους ιθύνοντες της πόλης (οἱ τῆς διοικήσεως τῆς πόλεως τότε λαχόντες), υπεύθυνους για τη σοβαρότατη έλλειψη βιωτικών αγαθών που σημειώθηκε στην πόλη (τὴν ἄφατον οὖσαν ἐν τῇ πόλει λιμὸν), διότι αυτοί, παρά την αυτοκρατορική διαταγή για συγκέντρωση των προμηθειών, και, μολοντί είχε γίνει γνωστή η στρατιωτική κινητικότητα των Σλάβων (καίτοι τῆς κινήσεως τῶν βαρβάρων καταδήλου αὐτοῖς γεγεννημένης), για λόγους κερδοσκοπίας και εκμετάλλευσης (κέρδους ... ἔνεκα καὶ λήματος)¹¹⁶ πούλησαν το απόθεμα των σιτηρῶν σε ξένα πλοία που βρίσκονταν στο λιμάνι και μάλιστα έναντι τι-

112. P. Lemerle, *Miracles I*, 259.215.30 κ.ε.

113. P. Lemerle, *Miracles I*, 248.213.3-7.

114. P. Lemerle, *Miracles I*, 250.213.15-16.

115. P. Lemerle, *Miracles I*, 249.213.9-14.

116. P. Lemerle, *Miracles I*, 244.211.27-212.4. Για τις κοινωνικές εντάσεις βλ. H. Ditten, *Soziale Spannungen in dem von Slawen bedrohten Thessalonike des ausgehenden 6. und 7. Jh. N. Chr. Zu den Wechselwirkungen zwischen ausserer Bedrohung und inneren Verwicklungen*, στο F. Winkelmann (έκδ.), *Volk und Herrschaft im frühen Byzanz. Methodische und quellenkritische Probleme*, Berlin 1991, 18-32.

μής που άφηνε πολλά περιθώρια κέρδους (επτά μόδιους σιτηρών έναντι ενός χρυσού νομίσματος)¹¹⁷.

6. Θεσμική ενσωμάτωση και εποικιστική πολιτική. Η αφήγηση του Μαύρου και του Κούβερ

Πολύτιμες πληροφορίες για τις σχέσεις του Βυζαντίου με τους πληθυσμούς που εγκαταστάθηκαν στο εσωτερικό της επικράτειάς του κατά το δεύτερο μισό του 7ου αι. μας παρέχει και το κεφάλαιο Β' 5 της Συλλογής *Περὶ τοῦ μελετηθέντος κρυπτῶς ἐμφυλίου πολέμου κατὰ τῆς πόλεως παρὰ τοῦ Μαύρου καὶ Κούβερ τῶν Βουλγάρων*. Στο επεισόδιο αυτό, τα επιμέρους γεγονότα περιστρέφονται γύρω από την άφιξη και εγκατάσταση στην ενδοχώρα της Θεσσαλονίκης των Σερμησιάνων. Αυτοί ήταν ένας ανάμεικτος εθνολογικά πληθυσμός, εγκαταστημένος κοντά στην αβαρική πρωτεύουσα Σίρμιο, ο οποίος περιλάμβανε επίμεικτους απογόνους Ρωμαίων αιχμαλώτων μετὰ Βουλγάρων καὶ Ἀβάρων καὶ τῶν λοιπῶν ἐθνικῶν¹¹⁸. Μολονότι είχαν μεσολαβήσει περίπου εξήντα χρόνια από τότε που οι πρόγονοι του πληθυσμού αυτού είχαν μεταφερθεί από διαφορετικές επαρχίες του Ιλλυρικού (τις επαρχίες της Παννονίας, τις δύο επαρχίες της Δακίας, τη Δαρδανία, τη Μοισία, την επαρχία Πρεβάλεως, τη Ροδόπη, τη Θράκη και την περιοχή των Μακρῶν Τειχῶν της Κωνσταντινούπολης) ως αιχμάλωτοι στο αβαρικό χαγανάτο, και, παρὰ το γεγονός ότι οι ίδιοι ήταν οι απόγονοι δεύτερης ή τρίτης γενιάς νέων εθνογενετικών διαδικασιών, ο ανώνυμος τονίζει ότι οι Σερμησιάνοι είχαν κληρονομήσει τις ρωμαϊκές παραδόσεις, τη χριστιανική πίστη, τη συνείδηση της εκλεκτής καταγωγής, την ορμή του γένους των προγόνων και διατηρούσαν το πάθος της επιστροφής στις πατρογονικές εστίες¹¹⁹.

Οι Σερμησιάνοι, οι οποίοι με τη χαρακτηριστική για τους Βυζαντινούς θρησκευτική οπτική παραλληλίζονται με το γένος των Εβραίων τον καιρό της αιχμαλωσίας στην Αίγυπτο¹²⁰, είχαν ανακτήσει την κοινωνική θέση

117. Σε καθαρά διοικητικό επίπεδο οι ιθύνοντες της πόλης προέβησαν πριν από την πολιορκία σε εξαγωγή σιτηρών (εκφόριον) τα οποία ανήκαν στην κατηγορία «των κεκωλμένων» και γι' αυτό έπρεπε να αποθηκευτούν. Οι περιορισμοί αυτοί που αφορούσαν τα «κεκωλμένα» ενέπιπταν στα έκτακτα μέτρα του κράτους σε περιόδους εσωτερικής πολιτικής κρίσης ή εξωτερικών επιδρομών. Βλ. Ph. Malingoudis, *Die Hungersnot in Thessalonike* (ca. 676-678), *JÖB* 40 (1990) 145-154.

118. P. Lemerle, *Miracles I*, 285.228.7

119. P. Lemerle, *Miracles I*, 285.228.9-10, 286.21: παῖς δὲ παρὰ πατρός ἕκαστος τὰς ἐνεγκαμένας παρεληφότων καὶ τὴν ὁρμὴν τοῦ γένους κατὰ τῶν ἡθῶν τῶν Ῥωμαίων ... ἠϋξέτο τὸ τῶν χριστιανῶν φύλον ... τὴν τοῦ τοιοῦτου λαοῦ τῶν πατρῶν πόλεον ἐπιθυμίαν.

120. P. Lemerle, *Miracles I*, 285.228.10-13, 21: καὶ καθάπερ ἐν τῇ Αἰγύπτῳ ἐπὶ τοῦ

των ελεύθερων και αποτελούσαν μια διακριτή εθνοτική ομάδα, η οποία υπαγόταν σε δικό της άρχοντα, τον Κούβερ¹²¹, διορισμένο από τον ίδιο τον χαγάνο¹²². Η επιλογή του δεν ήταν τυχαία και ίσως να οφείλεται σε πρόνοια του Χαγάνου να εμποδίσει μια ενδεχόμενη σύμπραξη των Σερμησιάνων και του Κούβερ εναντίον του. Η πληροφορία, πάντως, για την πολιτική οργάνωση των ποικίλων εθνοτικών ομάδων του αβαρικού κράτους είναι σημαντική και αναπόφευκτα εγείρει συγκρίσεις με την αντίστοιχη θεσμική σχέση των Σλάβων με το βυζαντινό κράτος την ίδια περίοδο. Είναι, άραγε, δυνατό να υποστηρίζεται ότι τα σλαβικά φύλα του Βυζαντίου ήταν αυτόνομα, όταν ακόμη και η αποδυναμωμένη πολιτικά αβαρική ηγεμονία ασκούσε με διορισμένους ηγέτες πολιτικό και στρατιωτικό έλεγχο στους κατά τα φαινόμενα χαλαρά ενοποιημένους ετερόκλητους πληθυσμούς της; Ή μήπως, τελικά, η πολιτική αυτή οργάνωση που ο Ανώνυμος αποδίδει στους Αβάρους αντικατοπτρίζει και τις σύγχρονες σχέσεις των σλαβικών πληθυσμών της Βαλκανικής με τη βυζαντινή διοίκηση;

Σύμφωνα πάντα με τη διήγηση του αγιογράφου, ο Κούβερ εκμεταλλεύτηκε την επιθυμία των Σερμησιάνων, των οποίων τώρα η εθνοτική συγκρότηση διαφοροποιείται ελαφρά και περιλαμβάνει τὸν πάντα Ῥωμαίων λαὸν μετὰ καὶ ἐτέρων ἐθνικῶν καθὰ ἐν τῇ μωσαϊκῇ τῆς ἐξόδου τῶν Ἰου-

Φαραὼ ἠῤῥάνετο τὸ τῶν Ἑβραίων γένος, οὕτω καὶ ἐν τούτοις κατὰ τὸν ὅμοιον τρόπον, διὰ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ τοῦ ἁγίου καὶ ζωοποιοῦ βαπτίσματος, ἠῤῥετο τὸ τῶν χριστιανῶν φῶλον.

121. Σύμφωνα με τα πορίσματα των γλωσσολογικών μελετών το όνομα Κούβερ είναι τουρανικού ετύμου, βλ. V. Beševliev, *Pǎrvobǎlgarski nadpisi* (Πρωτοβουλγαρικές επιγραφές), Σόφια 1979, 60, 215-216, επομένως ο ίδιος ήταν αβαρικής ή πρωτοβουλγαρικής καταγωγής. Μολονότι ο Ανώνυμος δεν κάνει λόγο πουθενά για πρωτοβουλγαρική εθνικότητα του Κούβερ, έχει υποστηριχθεί από πολλούς σύγχρονους ερευνητές ότι ο Κούβερ ήταν αδελφός του Ασπαρούχ και ότι πρέπει να ταυτίζεται με τον ανώνυμο τέταρτο γιο του Κοβράτη, του πρώτου βασιλιά των Βουλγάρων, για τον οποίο ο Θεοφάνης Χρον. 357. 25, έκδ. C. De Boor, μας πληροφορεί ότι αυτός, αφού διάβηκε το Δούναβη, πέρασε στην Παννονία του αβαρικού χαγανάτου και παρῆμινε εκεί με τα στρατεύματά του. Για τις επιδιώξεις του Κούβερ να ιδρύσει ένα πρωτοβουλγαρικό κράτος στη βορειοδυτική Μακεδονία βλ. μεταξύ άλλων P. Browning, *Byzantium and Bulgaria. A comparative study across the early medieval frontier*, Berkley - Los Angeles 1975, 46. — P. Lemerle, *Où en est la «question Kuber?»*, στο *Αφιέρωμα στον Ν. Σβορώνο*, τόμ. 1, Ρέθυμνο 1986, 51-58. Οι δύο ερευνητές αποδέχονται την ταύτιση του Κούβερ με τον γιο του Κοβράτη και θεωρούν ότι η κάθοδος του στον Κεραμήσιο κάμπο συνιστά μια παράλληλη ενέργεια με την κάθοδο του Ασπαρούχ στη βορειοανατολική Οράκη. Για μια συνολική κριτική παρουσίαση των απόψεων και των υποθέσεων γύρω από το ζήτημα βλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Το επεισόδιο του Κούβερ στα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου*, *Βυζαντιακά* 1 (1981) 69-87.

122. P. Lemerle, *Miracles I*, 286.228.18 κ.ε.: Καὶ λοιπὸν ὡς ἴδιον ἔθνος προσέχων ὁ τῶν Ἀβάρων χαγάνος, καθὼς τῷ γένει ἔθος ὑπῆρχεν ἄρχοντα τούτοις ἐπάνω κατέστησε, Κούβερ ὄνομα αὐτῷ.

δαίων εμφανίζεται βίβλω¹²³, να επιστρέψουν στην πατρίδα τους, και εξεγέρθηκε κατά του χαγάνου¹²⁴. Τα γεγονότα διαδραματίζονται σύμφωνα με τον P. Lemerle¹²⁵ το 680 και χρονικά συμπίπτουν με την κάθοδο του Πρωτοβούλγαρου Ασπαρούχ στα εδάφη της Μοισίας και της Σκυθίας της βορειοανατολικής Θράκης. Μετά από πέντε ή έξι στρατιωτικές συγκρούσεις με τους Αβάρους, οι στασιαστές απώθησαν τα αβαρικά στρατεύματα, διάβηκαν το σύνορο του Δούναβη και εισήλθαν στα εδάφη του Βυζαντίου. Στη συνέχεια, ακολουθώντας πιθανόν τον άξονα Ναϊσσοῦ-Στόβων, κατέλαβαν την περιοχή του Κεραμήσιου Κάμπου, στα βορειοδυτικά της Θεσσαλονίκης, ανάμεσα στους Στόβους και την Ηράκλεια Λυγκησιδίδα (Μοναστήρι-Bitola)¹²⁶. Παράλληλα, ο Κούβερ επιθυμώντας να διατηρήσει τη συνοχή του πολυεθνικού πληθυσμού του, η οποία κινδύνευε εξαιτίας της επιθυμίας των χριστιανών Ρωμαίων να επιστρέψουν στις εστίες τους, στην Θεσσαλονίκη, την Κωνσταντινούπολη ή στη Θράκη, ζήτησε και πέτυχε με αποστολή πρεσβείας από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Δ' τόσο την έγκριση της εγκατάστασής τους σε αυτά τα εδάφη όσο και τον άμεσο επισιτισμό τους από τους Σλάβους Δρουγουβίτες που ζούσαν στην περιοχή¹²⁷. Το αίτημα επικύρωσης της εγκατά-

123. P. Lemerle, *Miracles I*, 287.228.22-23. Η εξέλιξη της ιστορικής αφήγησης των γεγονότων γίνεται κατά τρόπο παράλληλο με τα γεγονότα της Εξόδου των Εβραίων από την Αίγυπτο. Για τις συνάψεις βλ. Η. Αναγνωστάκης, *Περιοῦσιος Λαός*, στο *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου*, ό.π., 325-345. Στους επίμικτους Σερμησιάνους ρωμαϊκής καταγωγής προσχώρησαν χωρίς να προσδιορίζονται περαιτέρω και «άλλοι εθνικοί», πιθανότατα Σλάβοι ή Πρωτοβούλγαροι, κατ' αντιστοιχίαν με το βιβλικό παράλληλο της Εξόδου βλ. 12. 48-51: *ἐὰν δέ τις προσέλθῃ πρὸς ὑμᾶς προσήλυτος ... ἔσται ὥσπερ ὁ αὐτόχθων τῆς γῆς ... νόμος εἷς ἔσται τῷ ἐγχωρίῳ καὶ τῷ προσελθόντι προσηλύτῳ ἐν ὑμῖν ονομάζονται «προσήλυτοι»*. Οι αναφορές αυτές είναι ενδεικτικές του γεγονότος ότι οι πολεμικές συσσωματώσεις και οι πληθυσμοί της νομαδικῆς αβαρικῆς ηγεμονίας ήταν κατά βάση μεικτοί και πολυεθνικοί, γι'αυτό και κάθε προσπάθεια να εξακριβωθούν «καθαρόαιμες φυλετικές οντότητες» διαστρεβλώνει τις ιστορικές μαρτυρίες και την πραγματικότητα που απεικονίζουν.

124. Όπως και στη βιβλική αφήγηση της Εξόδου κατ' αναλογίαν με τη διάβαση της Ερυθρᾶς Θάλασσας από τους Εβραίους, οι Σερμησιάνοι καταδιώκονται, ο στρατός των διωκτῶν τούς ηττάται και αποσύρεται και ο «νέος Ισραήλ» διαβαίνει το υγρό πέρασμα του Δούναβη. Ωστόσο, από καθαρά ιστορική σκοπιά, οι εξελίξεις αντανακλούν την αποδυνάμωση του αβαρικού χαγανάτου και την αυτονομία των πρώην συμμάχων του.

125. P. Lemerle, *Miracles II*, σ. 146.

126. P. Lemerle, *Miracles II*, σ. 147 ακολουθώντας τον O. T. L. F. Tafel, *De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica*, Berolini 1839, σ. XCVIII, σημ. 76 και τις μαρτυρίες της *Tabula Peutingeriana*, *Codex Vindobonensis* 324, Βιέννη 1976, VII 1.

127. P. Lemerle, *Miracles I*, 289.229.9-12: *καὶ τότε, τὸ δοκεῖν, ἔστειλε πρὸς τὸν κύριον τῶν σκήπτρων, πρεσβεύσαν αὐτῷ ἐφ' ᾧ μέναι μετὰ τοῦ σὺν αὐτῷ ὑπάρχοντος λαοῦ ἐκέισε, αὐτὸν κελυεσθῆναι διὰ παρακεῖμενα ἡμῖν τῶν Δρουγουβιτῶν ἔθνη δαπάνας κατὰ τὸ ἱκάνον αὐτοῖς ἐπιχορηγῆσαι*. Για την αποστολή των αυτοκρατορικών κελυεσεων σε υποταγμένους περιφερειακούς αρχηγούς ως αναμφισβήτητη μαρτυρία πολιτικού ελέγχου πρβλ. και Θεοφάνης, Χρον. 398. 5 κ.ε., έκδ. C. de Boor. Ὁ δὲ βασιλεὺς ταῦτα ἀκηκῶς ἀποστέλλει

στασης μετά τη διέλευση του Δούναβη συνιστά ακόμη μία αναμφισβήτητη μαρτυρία της αναγνώρισης της βυζαντινής κυριαρχίας και των βυζαντινών συνόρων στην ενδοχώρα της βορειοδυτικής Μακεδονίας, προτού ακόμη συγκροτηθεί ιδιαίτερο θέμα στην περιοχή. Οι Σερμησιάνοι επισκέφτηκαν τις οικίες (σκηνές) των Σλάβων, για να πάρουν τα τρόφιμα και, όταν πληροφορήθηκαν ότι η Θεσσαλονίκη δε βρισκόταν μακριά, άρχισαν να κατευθύνονται με τις οικογένειές τους προς την πόλη.

Η συμμόρφωση των Δρουγουβιτών στην επίσημη αυτοκρατορική κέλευσιν (κελευσθῆναι) αποδεικνύει, επίσης, την ύπαρξη Σλάβων τοπικών ηγετών, οι οποίοι αναγνωρίζουν μία σχέση υποτέλειας απέναντι στο βυζαντινό αυτοκράτορα και κατ' επέκταση αποδέχονται και τις νομικές υποχρεώσεις που αυτή συνεπαγόταν, όπως η καταβολή φόρων. Δεν γνωρίζουμε αν οι δημοσιονομικές υποχρεώσεις των σλαβικών πληθυσμών είχαν συλλογικό χαρακτήρα, αν δηλαδή οι Δρογουβίτες συγκροτούσαν ήδη μια ενιαία και ανεξάρτητη φορολογική ενότητα (γεγονός που θα συνεπαγόταν έμμεσα και την ένταξή τους σε ένα ευρύτερο δημοσιονομικό και διοικητικό πλαίσιο) ούτε αν η καταβολή ενός μέρους του αγροτικού πλεονάσματος είχε το χαρακτήρα ετήσιου φόρου, ο οποίος καταβαλλόταν αποκλειστικά σε είδος. Αγνωούμε, επίσης, τον ακριβή χρόνο έναρξης της επιβολής αυτών των σχέσεων. Ο P. Lemerle υποθέτει ότι ήταν πολύ πρόσφατες και ότι ανάγονταν στην εκστρατεία του Κωνσταντίνου του Δ' (678) με την οποία, κατά την άποψή του, επιβλήθηκε για πρώτη φορά και η κυριαρχία του Βυζαντίου στις περιοχές όπου υπερίσχυαν δημογραφικά μη ελληνόφωνοι πληθυσμοί και όπου, όπως υποστηρίζει, η θεσμική παρουσία του Βυζαντίου είχε πρακτικά πάψει να υφίσταται για ένα μεγάλο μέρος του 7ου αι.¹²⁸ Ωστόσο, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η πειθαρχική εκστρατεία του αυτοκράτορα στράφηκε, σύμφωνα με τα Θαύματα, εναντίον των Σλάβων του Στρυμόνα. Άλλωστε οι ίδιοι οι Δρογουβίτες, μολονότι πρόσφεραν έμμεση βοήθεια στους υπόλοιπους Σλάβους, δεν φαίνεται, τελικά, πως συμμετείχαν στην πολιορκία της πόλης και, επομένως, με διπλωματικό τρόπο είχαν αποφύγει την άμεση πολιτική σύγκρουση.

Σύμφωνα με τον ανώνυμο συντάκτη των Θαυμάτων, ο Κούβερ επιδιώκοντας να πραγματοποιήσει τις κατακτητικές βλέψεις του αποφάσισε να συμπράξει με τον Μαύρο, ένα ανώτερο ηγετικό στέλεχος της ομάδας

Παύλον, τὸν οἰκεῖον αὐτοῦ χαρτουλάριον, προβαλόμενος αὐτὸν πατρίκιον καὶ στρατηγὸν Σικελίας, παραδεδωκώς αὐτῷ πρὸς σύναρσιν αὐτοῦ (σπαθαρίους δύο καὶ ἀνθρώπους ὀλίγους εἰς ὑπηρεσίαν αὐτοῦ) κελεύσεις τε πρὸς τοὺς ἄρχοντας τῶν δυτικῶν καὶ σάκραν πρὸς τὸν λαόν.

128. P. Lemerle, *Miracles II*, σ. 148-149.

του, και κατέστρωσε από κοινού ένα σχέδιο για την κατάληψη της Θεσσαλονίκης. Ο Μαύρος, ο οποίος μιλούσε την Ελληνική, τη Λατινική, τη Σλαβική και τη Βουλγαρική (Τουρκο-αλταϊκή), θα κατέφευγε με μια ομάδα στενών συνεργατών του στη Θεσσαλονίκη, προσποιούμενος ότι είχε αυτομολήσει από τον Κούβερ και ότι επιθυμούσε να προσφέρει τις υπηρεσίες του στον αυτοκράτορα του Βυζαντίου. Απώτερος στόχος του, ήταν σύμφωνα με τον Ανώνυμο, να εδραιώσει στρατιωτικά τη θέση του στη Θεσσαλονίκη και στην κατάλληλη ευκαιρία να την καταλάβει για λογαριασμό του Κούβερ, ο οποίος στη συνέχεια θα τη χρησιμοποιούσε ως βάση των επιχειρήσεων του υποταγής των γειτονικών πληθυσμών, έπειτα των νησιών και της Ασίας και τελικά του ίδιου του αυτοκράτορα¹²⁹.

Ο Μαύρος μετά από ένορκη συμφωνία με τον Κούβερ έφτασε στη Θεσσαλονίκη και με τη μεσιτεία των τοπικών αρχόντων της πόλης, οι οποίοι απέστειλαν μια ευνοϊκή αναφορά για αυτόν στον αυτοκράτορα, πέτυχε τον αυτοκρατορικό διορισμό του ως υπαλλήλου της βυζαντινής διοίκησης. Ο αυτοκράτορας εξέφρασε την ευμένειά του προς τον Μαύρο (λόγον ἔγγραφον πρὸς τιμὴν), ενώ, επιπλέον, του αποστάλθηκαν η επίσημη αναγόρευσή του ως υπάτου¹³⁰, ενός ανώτερου τιμητικού αξιώματος που ενείχε πραγματικές διοικητικές και στρατιωτικές αρμοδιότητες, καθώς και τα σχετικά διάσημα (πέμφας ὥρατίωνα ὑπάτου τῷ αὐτῷ Μαύρῳ καὶ βάνδον φιλοτιμίας χάριν)¹³¹. Με την αυτοκρατορική κέλευσιν, τέλος, η οποία κοινοποιήθηκε δημόσια και καταχωρήθηκε σε επίσημο δίπτυχο (τῆς τοιαύτης κελεύσεως ἐμφανοῦς γενομένης, καὶ ματρικίῳ ἐνορδίνῳ ἐγγράφῳ συσταθείσης)¹³², δόθηκε εντολή οι Σερμησιάνοι που αναζητούσαν καταφύγιο στη Θεσσαλονίκη να υπαχθούν στη δικαιοδοσία του Μαύρου.

Ο τίτλος του υπάτου ήταν κατά την όψιμη ρωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή περίοδο ένα από τα υψηλότερα συγκλητικά αξιώματα που συνδεόταν ευθέως με αριστοκρατορική καταγωγή, ωστόσο, την περίοδο αυτή απονεμόταν κατά την κρίση του αυτοκράτορα σε υπαλλήλους της βυζαντινής διοίκησης, ανεξαρτήτως καταγωγής. Στη Σύνοδο του 680, ο τίτλος του υπάτου προηγείται ιεραρχικά του πατρικίου και φέρεται από ανώτερους αξιωματούχους, όπως για παράδειγμα τον κοιαίστωρα, το λογοθέτη των στρατιωτικών, τον τοποτηρητή των εξκουβιτόρων, τον μάγιστρο των

129. P. Lemerle, *Miracles I*, 291.229.29-31.

130. N. Oikonomidès, *Listes*, ό.π., σ. 296. Πρβλ. C. Courtois, *Exconsul*, *Observations sur l'histoire du consulat a l'epoque byzantine*, *Byzantion* 19 (1949) 37-58.

131. Για τους τεχνικούς όρους της διοίκησης του αποσπάσματος βλ. I. Dujčev, *Un passage obscure des «Miracula» de S. Démétrius de Thessalonique*, *Byzantion* 13 (1938) 207-216.

132. P. Lemerle, *Miracles I*, 292.230.9-10.

οφφικίων, τον κόμη του Οφικίου και τον υποστράτηγο της Θράκης¹³³. Μερικές δεκαετίες αργότερα, όπως προκύπτει από την εισαγωγή της *Εκλογής των Ισαύρων* που εκδόθηκε το 741, ο ύπατος έχει ιεραρχικά υποσκελιστεί από το αξίωμα του πατρικίου¹³⁴.

Μετά τον αυτοκρατορικό διορισμό του ο Μαύρος ανέλαβε την τακτική στρατιωτική οργάνωση των έμπιστων πολεμιστών του, διαιρώντας τους σε μικρότερα τμήματα και θέτοντας επικεφαλής κεντάρχους και πεντηκοντάρχους και δεκάρχους ούσπερ είχε σύμπνους τής αὐτοῦ δολίας γνώμης¹³⁵. Χιλίαρχοι, εκατόνταρχοι και δέκαρχοι, επικεφαλής αντίστοιχα δύναμης χιλίων, εκατό και δέκα στρατιωτών, αναφέρονται στο *Στρατηγικό του Ψευδο-Μαυρικίου*¹³⁶. Οι πεντηκόνταρχοι φαίνεται πως προίσταντο ενός αρτισύστατου τμήματος, ενώ οι κένταρχοι πιθανότατα ταυτίζονται με τους εκατόνταρχους ή τους *centuriones* της προηγούμενης περιόδου. Η απουσία αναφοράς σε χιλιάρχους ίσως συνιστά ένδειξη ότι οι πολεμιστές του Μαύρου αριθμούσαν λιγότερους από χίλιους. Γι' αυτό και ο διορισμός του Μαύρου ως «στρατηγού», ο οποίος κανονικά ήταν στρατιωτικός διοικητής ανώτερος από τον χιλίαρχο, μολοντί δηλώνει ότι ο Μαύρος είχε την ανώτερη στρατιωτική ηγεσία της ομάδας του σε καιρό εκστρατείας, κατ' αντιστοιχία των θεματικών στρατηγών, στην πράξη πιθανόν αντιστοιχεί στο βαθμό του δρουγγαρίου, ο οποίος ήταν στρατιωτικός διοικητής ενός δρούγγου, ομάδας 1.000 περίπου ανδρών, και μισθολογικά εξισωνόταν, αργότερα, με το αξίωμα του υπάτου¹³⁷. Στρατιωτικοί αξιωματούχοι (χιλίαρχοι, εκατόνταρχοι και πεντηκόνταρχοι), οι οποίοι ήταν αντίστοιχα επικεφαλής διαφορετικών σε μέγεθος στρατιωτικών τμημάτων μαρτυρούνται και το 785, στη διαίρεση του θεματικού στρατού που μας παραδίδει ο Βίος Φιλαρέτου¹³⁸. Επομένως,

133. Mansi, XI, 209, 217, 221.

134. L. Burgmann, *Ecloga*, Frankfurt am Main 1983, 41-42.

135. P. Lemerle, *Miracles I*, 294.230.20-21.

136. Ψευδο-Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, I. 4. 13 (χιλάρχης), I.3. 18 (εκατοντάρχης, δεκάρχης), έκδ. G. T. Dennis, E. Gamillscheg.

137. Από άποψη στρατιωτικής αμοιβής, οι παροχές σε είδος (σιτηρέσια) δεν ήταν μέρος της τακτικής στρατιωτικής αμοιβής, η οποία για τους θεματικούς στρατιώτες ανερχόταν σε 12 νομίσματα. Βλ. J. F. Haldon, *Byzantine Praetorians*, ό.π., σσ. 113, 115, 120-122. Οι δέκαρχοι είχαν τον ίδιο βαθμό με τους στρατιώτες των θεμάτων και λάμβαναν τον ίδιο μισθό, ενώ οι κένταρχοι των βάνδων και οι δρουγγάριοι των πεζών αμείβονταν με 18 νομίσματα. Σύμφωνα με το *Κλητορολόγιο του Φιλοθέου*, *Oikonomidēs, Listes*, σ. 155. 14, 157, 9, οι ύπατοι κατείχαν την ίδια βαθμίδα με το δρουγγάριο, ο οποίος αμείβόταν με 2 λίτρες χρυσού ή 144 νομίσματα. Βλ. J. F. Haldon, *Byzantine Praetorians*, 314. — W. Treadgold, *Byzantium and its army*, ό.π., 122-125.

138. M. H. Fourmy - M. Leroy (έκδ.), *La vie de S. Philarète*, *Byzantion* 9 (1934) 85-170, 125-127.

καθίσταται σαφές ότι, μολονότι αυτή την περίοδο δεν υφίσταται χωριστό θέμα Θεσσαλονίκης, τα άτακτα στρατιωτικά σώματα οργανώνονταν ήδη με βάση τα πρότυπα του τακτικού θεματικού στρατού και με αυτή την οργάνωση υπάγονταν στη συνέχεια στους ευρύτερους στρατιωτικούς σχηματισμούς του Βυζαντίου.

Σύμφωνα με τον Ανώνυμο, ο Μαύρος εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη, ανέθεσε την προσωπική του ασφάλεια σε μια επίλεκτη φρουρά στρατιωτών που φρουρούσε μέρα και νύχτα την κατοικία του (και όπλνται τοῦτον ἔνθα ὤκει, ἄνδρες εὐτολμοι, νύκτωρ καὶ καθημέραν ἐφύλαττον) και σιτιζόταν, πιθανόν σε μηνιαία βάση, με παροχές σε είδος από το δημόσιο (τὰς σητίσεις κομιζόμενοι ἐκ τοῦ δημοσίου)¹³⁹. Με αυτές τις προετοιμασίες πλησίαζε στην τελική φάση του σχεδίου του: την αιφνιδιαστική κατάληψη της πόλης από τους έμπειρους στρατιώτες του με εμφύλια σύρραξη (ἐμφύλιον βάλλειν πόλεμον) και τον εμπρησμό σημαντικών σημείων της πόλης. Το σχέδιο τελικά ματαιώθηκε, καθώς ο αυτοκράτορας, με έμπνευση του Αγίου Δημητρίου, σύμφωνα με τον συντάκτη των *Θαυμάτων*, και χωρίς να γνωρίζει τα σχέδια του Μαύρου, διέταξε τον στρατηγό του τακτικού πολεμικού στόλου Σισίνιο, ο οποίος στάθμευε στην κεντρική Ελλάδα, να έλθει στη Θεσσαλονίκη, για να ενισχύσει τα στρατιωτικά σώματα του Μαύρου, ώστε να ενθαρρυνθούν και άλλοι πρόσφυγες από το λαό του Κούβερ να ταχθούν με το μέρος του αυτοκράτορα¹⁴⁰. Μόλις ο στρατηγός έφθασε στη Θεσσαλονίκη, έδωσε εντολή να απομακρυνθούν τα στρατεύματα του Μαύρου από την πόλη και να στρατοπεδεύσουν μαζί με τον υπόλοιπο στρατό σε ένα περιχαρνωμένο στρατόπεδο προς τα δυτικά, πλησιέστερα προς τις σλαβικές περιοχές, ώστε να διευκολύνονται, σύμφωνα με τον ανώνυμο, όσοι ακόμη Σερμησιάνοι του Κούβερ ήθελαν να καταφύγουν στη Θεσσαλονίκη. Τα μέτρα αναμφίβολα συνιστούσαν μία συνειδητή πολιτική προσέγκυσης πληθυσμιακών ομάδων και μία μέριμνα για την υποδοχή προσφύγων. Λίγο αργότερα (682-684), οι Σερμησιάνοι επιβιβάστηκαν στα πολεμικά πλοία του Σισίνιου καθώς και σε όσα ακόμη έπλευσαν από την Κωνσταντινούπολη και μεταφέρθηκαν με αυτοκρατορική διαταγή (βασιλική κελεύσει) στη Βασιλεύουσα (διὰ τῶν πλωίμων ἐν τῇ βασιλευούσῃ πόλει)¹⁴¹.

139. P. Lemerle, *Miracles I*, σ. 230.294.20-24.

140. P. Lemerle, *Miracles I*, 295.231.2-5.

141. P. Lemerle, *Miracles I*, 303.233.9-13. Η αφήγηση δεν κάνει καμία νύξη για την τύχη του Κούβερ και των Σερμησιάνων που παρέμειναν υπό τον έλεγχό του. Ως λογικό συμπέρασμα προκύπτει ότι παρέμειναν στην περιοχή μεταξύ του Κεραμήσιου κάμπου και της Θεσσαλονίκης. Στη βουλγαρική έρευνα υποστηρίζεται ότι ο Κούβερ προχώρησε στην πολιτική οργάνωση αυτής της κοινότητας και ότι η επόμενη εκστρατεία του Ιουστινιανού στρεφόταν πρωτίστως κατά των Πρωτοβουλγάρων και των Σερμησιάνων του Κούβερ.

Ο πληθυσμός αυτός εγκαταστάθηκε στις περιοχές της Θράκης και ο Μαύρος διορίστηκε άρχοντάς του. Κατά μια ευτυχή συγκυρία σώθηκε μία σφραγίδα, που κατά πάσα πιθανότητα ανήκει σε αυτόν, με απεικόνιση του σταυρικού συμβόλου και το ακόλουθο κείμενο: *Μαύρω Πατρικίω (καί) ἄρχοντι τῶν Σερμησιάνων (καί) Βουλγάρων*¹⁴². Αργότερα ο Μαύρος έπεσε σε δυσμένεια, καθώς ο γιος του, ο Μαύρος Βέσσος, αποκάλυψε την αρχική συνωμοσία του πατέρα του με τον Κούβερ και την πρόθεσή του να αποπειραθεί να δολοφονήσει τον αυτοκράτορα. Ο αυτοκράτορας θεώρησε μάλλον υπερβολική την κατηγορία και δεν τον καταδίκασε σε θάνατο, ωστόσο, του στέρησε το αξίωμα του υπάτου (τῆς δὲ ἀξίας ἀποστήσας), τον απάλλαξε από τα διοικητικά και τα στρατιωτικά του καθήκοντα (τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς στρατείας ἥσπερ εἶχεν ἀπέστησεν) και τον έθεσε υπό περιορισμό σε ένα αγρόκτημα της πρωτεύουσας (ἐν προαστείῳ μετὰ τῶν ἀσφαλῶν περιώρισεν)¹⁴³.

Η μεταφορά των Σερμησιάνων στη Θράκη συνιστά ένα ακόμη πρώιμο παράδειγμα της εποικιστικής πολιτικής της μεσοβυζαντινής περιόδου, η οποία σε όλα τα στάδια της εφαρμογής της συναρτάται από την πολιτική βούληση και την εποπτεία του ίδιου του αυτοκράτορα. Στον νέο τόπο εγκατάστασης, οι επιμέρους ομάδες διατηρούσαν σε τοπικό επίπεδο, μέσω της πολιτειακής τους οργάνωσης υπό την αρχηγία του δικού τους άρχοντα μια ισχυρή κοινωνική συνοχή. Την ίδια συνοχή, η οποία ενίσχυε την αλληλεγγύη στη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων, διατηρούσε και η τακτική στρατιωτική οργάνωση υπό τις διαταγές του δικού τους στρατηγού. Ο Μαύρος είναι η πρωιμότερη αδιαμφισβήτητη μαρτυρία της ενσωμάτωσης ενός φυλετικού αρχηγού και αντίστοιχα ενός άρχοντα¹⁴⁴ μιας εθνοτικής ομάδας στο βυζαντινό σύστημα, ταυτόχρονα πε-

¹⁴² Όπως, όμως, επισημαίνει η Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Επεισόδιο Κούβερ*, ό.π., σ. 82, τη μόνη υπόθεση που μας επιτρέπουν οι πηγές είναι η εθνοτική ανάμειξη του Κούβερ με τους Δρογουβίτες της ΒΑ Μακεδονίας. Για τη σύνδεση της ομάδας του Κούβερ με τον «αβαρικό» θησαυρό που βρέθηκε στο αλβανικό χωριό Vrap, 25 χλμ. νότια των Τιράνων βλ. J. Werner, *Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Beiträge zur Archäologie der Awarenzeit im mittleren Donauraum*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1989.

¹⁴³ 142. G. Zacos - A. Vegler, *Byzantine Lead Seals*, Basel 1972, I αρ. 934. Οι εκδότες τοποθετούν τη σφραγίδα χρονικά στο τέλος του 7ου - αρχές 8ου αι., ωστόσο εκφράζουν κάποια επιφύλαξη για την ταύτιση με τον Μαύρο του Κούβερ. Την απόδοση της σφραγίδας αυτής στον Μαύρο ή τον γιο του, τον πατρίκιο Μαύρο Βέσσο ο οποίος στα γεγονότα του 711 στη Χερσώνα βρίσκεται στην υπηρεσία του Ιουστινιανού Β' δέχεται και ο P. Lemerle, *Miracles II*, σ. 152-153. Σ' αυτόν τον τελευταίο αποδίδονται πιθανότατα οι δύο άλλες άλλες σφραγίδες G. Zacos - A. Vegler, ό.π., αρ. 1552 και 2168 που φέρουν επίκληση στη Θεοτόκο και τη φράση *Μαύρω Πατρικίω*, οι οποίες, επίσης, χρονολογούνται τον όψιμο 7ο ή τον πρώιμο 8ο αι.

¹⁴⁴ 143. P. Lemerle, *Miracles I*, 304.233.23-26.

¹⁴⁴ 144. Για τη σημασία του όρου άρχων βλ. J. Ferluga, Archon. Ein Beitrag zur Untersuchung

ρίπου με την εδραίωση της θεματικής οργάνωσης, την προτελευταία δεκαετία του 7ου αι. Κατ' αναλογία με το στρατηγό του θέματος, ο οποίος κατέστη ανώτερος περιφερειακός αυτοκρατορικός αξιωματούχος με στρατιωτικές και πολιτικές εξουσίες, έτσι και ο άρχοντας έγινε ρυθμιστής και διεκπεραιωτής των υποχρεώσεων του πληθυσμού, του οποίου έχει τεθεί επικεφαλής, προς την κεντρική διοίκηση. Σε αυτές περιλαμβάνονταν, σύμφωνα με τη συνοπτική διατύπωση του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, η υπακοή στις διαταγές του στρατηγού και τα αυτοκρατορικά διατάγματα, η αποδοχή του διορισμού του άρχοντα της ομάδας τους από τον στρατηγό, η υποχρέωση στρατιωτικής υπηρεσίας και η καταβολή έμμεσων και άμεσων φόρων¹⁴⁵. Ο νέος κοινωνικός και θεσμικός ρόλος του άρχοντα εξυπηρετείτο και ταυτόχρονα επέβαλλε την υιοθέτηση των πολιτισμικών στοιχείων του «βυζαντινού έθνους». Γενικότερα, το κύρος της αυτοκρατορίας, οι τίτλοι της βυζαντινής ιεραρχίας, οι οικονομικές απολαβές και τα πλεονεκτήματα της αστικής ζωής ήταν τα κίνητρα της ενσωμάτωσης της «φυλετικής» ηγεσίας στο βυζαντινό σύστημα, και τη σταδιακή πολιτισμική αφομοίωση προς όφελος του κυρίαρχου πολιτικά και κοινωνικά βυζαντινού συστήματος¹⁴⁶.

Η πολιτειακή οργάνωση των Σερμησιάνων που σκιαγραφήθηκε παραπάνω συμπληρώνει την εικόνα των γενικότερων μηχανισμών ενσωμάτωσης των ετερόκλητων πληθυσμών της Βαλκανικής και της ηγεσίας τους στους βυζαντινούς θεσμούς. Για τους εγκατεστημένους Σλάβους στα ευρωπαϊκά εδάφη της αυτοκρατορίας αποτελούσαν, ειδικότερα, και τις συνιστώσες αναπαραγωγής και μετασχηματισμού τόσο των πρότερων κοινωνικών σχέσεων όσο και της προγενέστερης πολιτειακής τους οργάνωσης. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, την εποχή του αυτοκράτορα Ηρακλείου (610-640) σε όλους τους σλαβικούς πληθυσμούς της Βαλκανικής παρέμεινε ακόμη κυρίαρχη η φυλετική οργάνωση, η οποία βασιζόταν στην ευρύτερη πολιτειακή ομάδα του φύλου (φυλής), το οποίο με τη σειρά του συνίστατο από πατριές:

der süd -slavischen Herrschertitel im 9. und 10. Jh. im lichte der byzantinischen Quellen, στο N. Kamp and J. Wollasch (έκδ.), *Tradition als Historische Kraft*, De Gruyter, Berlin - N. York, 254-266.

145. Κωνσταντ. Πορφυρ., *DAI I*, 50.232. 28-32, έκδ. G. Moravcsik - R. J. Jenkins: *ὅτι ἀποστατήσαντες οὐ πείθονται οὔτε τῷ στρατηγῷ, οὔτε βασιλικῇ κελεύσει ὑπέκουσιν, ἀλλ' εἰσὶν ὥσπερ αὐτόνομοι καὶ αὐτοδέσποτοι, καὶ οὔτε παρὰ τοῦ στρατηγοῦ δέχονται ἄρχοντα, οὔτε συνταξιδεύειν αὐτῷ ὑπέκουσιν, οὔτε ἄλλην τοῦ δημοσίου δουλείαν ἐκτελεῖν πείθονται.*

146. Βλ. I. Ševčenko, *Byzantium and the Slavs*, στο *Πρακτικά Α' Διεθνούς Βυζαντινολογικής Συνάντησης: Βυζάντιο και Ευρώπη*, Δελφοί 1985, Αθήνα 1987, σ. 106: «... it was this Slavic elite, as much as the Byzantine missionaries, that served as a conduit in the transmission of Byzantine culture to the Slavic population at large».

ἄρχοντας δέ, ὥς φασι, ταῦτα τὰ ἔθνη μὴ ἔχειν, πλὴν ζουπάνους γέροντας, καθὼς καὶ αἱ λοιπαὶ σκλαβηναὶ ἔχουσιν τύπον¹⁴⁷. Οἱ αρχηγοὶ τόσο των πατριῶν ὅσο καὶ τῆς φυλῆς, ονομάζονταν χωρὶς διάκριση ζουπάνοι, ῥήγες, ἄρχοντες, ἡγεμόνες, ἐνῶ κάθε φυλὴ εἶχε διαφορετικές πολιτικές ἐπιδιώξεις. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα αποτελοῦν οἱ Δρογουβίτες, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐγκατασταθεῖ μόνιμα στὶς βορειοδυτικές περιοχές τῆς Μακεδονίας, διατηροῦσαν τὴν αὐτονομία τους ἀπὸ τὰ υπόλοιπα σλαβικά φύλα, καὶ εἶχαν ἐπικεφαλῆς περισσότερους ἀπὸ ἓνα ῥήγες¹⁴⁸. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς ἐνταξῆς τους στο βυζαντινὸ σύστημα, οἱ ῥήγες αὐτοὶ καθίσταντο ἄρχοντες τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως. Ὁ Περβούνδος των Ρυγχίνων συνιστᾷ κατὰ πάσα πιθανότητα ἓνα πρῶμο σλαβικὸ παράδειγμα αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης.

7. Ἡ σλαβικὴ πολιτικὴ τοῦ αυτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ II (685-695)

Οἱ ἐπιμέρους συνιστώσες τῆς πολιτειακῆς ἐνταξῆς των σλαβικῶν φύλων στο βυζαντινὸ σύστημα εἶναι περισσότερο εὐκρινεῖς μετὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' το 688. Ὁ αυτοκράτορας ἐκμεταλλευόμενος τὶς διενέξεις στο ἐσωτερικὸ τοῦ αραβικοῦ κράτους καὶ κυρίως τὴν ἀνανέωση τῆς συνθήκης εἰρήνης με τὸν Ἀραβὰ χαλίφη Ἀβιμελέχ (Abd al-Malik b. Marwan), ἀθέτησε τὴ συνθήκη εἰρήνης τοῦ 681, τὴν ὁποία εἶχε υπογράψει ὁ πατέρας τοῦ Κωνσταντίνου Δ' με τοὺς Βουλγάρους. Στὴ συνέχεια μετέφερε τὰ ἱππικά στρατεύματα (καβαλλαρικά θέματα) τῆς Μ. Ἀσίας στὴ Θράκη βουλόμενος τοὺς τε Βουλγάρους καὶ τὰς Σκλαυινίας αἰχμαλωτίσαι¹⁴⁹. Ἡ ἐκστρατεία ἦταν μιὰ στρατηγικὴ κίνηση με τὴν ὁποία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄμεση κατάργηση τῆς υποχρέωσης των χορηγιῶν ποὺ τὸ Βυζάντιο εἶχε ἀποδεχθεῖ νὰ πληρώνει στὸν Ἀσπαρούχ καὶ τὴν ἀναχαίτιση των ἐπιδρομῶν, ἐπιδιωκόταν, κυρίως, νὰ καταλυθεῖ ὁ ανεξάρτητος στρατιωτικὸς πυρῆνας τῆς βουλγαρικῆς ἡγεμονίας καὶ νὰ ἐμποδιστεῖ ἡ ἐνδεχόμενη ἐπέκταση τῆς σφαίρας ἐπιρροῆς τῆς στους Σλάβους τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας.

Ἡ ἐλλειπτικὴ ἀφήγηση τοῦ Θεοφάνη καὶ ἡ συνοπτικὴ παρουσίαση των γεγονότων ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Νικηφόρο δὲν ἐπιτρέπουν παρὰ υπο-

147. Κων. Πορφ., *DAI* I, 29.124.66-68, ἐκδ. G. Moravcsik - R. J. Jenkins.

148. P. Lemerle, *Miracles I*, 255.214.19-20.

149. Θεοφ., Χρον. 364.5-9, ἐκδ. C. de Boor: παρέλυσε δὲ καὶ τὴν μετὰ τῶν Βουλγάρων παγιωθεῖσαν εἰρήνην, διαταράξας τοὺς ὑπὸ τοῦ οἴκειου πατρὸς ἐνορδίνους γεγονότας τύπους καὶ κελεύει περᾶσαι ἐπὶ τὴν Θράκην τὰ καβαλλαρικά θέματα βουλόμενος τοὺς τε Βουλγάρους καὶ τὰς Σκλαυινίας αἰχμαλωτίσαι. Πρβλ. Νικηφόρος, *Ιστ. Σύντ.* 38.1.6, ἐκδ. C. Mango.

θέσεις τόσο για το ζήτημα της πορείας του στρατού όσο και για τη γεωγραφική περιοχή των στρατιωτικών επιχειρήσεων¹⁵⁰. Ωστόσο, έχει βάσιμα υποστηριχθεί ότι ο βυζαντινός στρατός ακολούθησε αρχικά τη βασιλική οδό Αδριανούπολης-Φιλιππουπόλεως, Σαρδικής, κατά μήκος της κοιλάδας μεταξύ Αίμου και Ροδόπης¹⁵¹. Στις περιοχές αυτές στρατιωτικά τμήματα του βυζαντινού στρατού συγκρούστηκαν με ένοπλες βουλγαρικές ομάδες που πιθανόν βρίσκονταν εκεί, ενεργώντας επιδρομές σε συνεργασία με σλαβικές ομάδες της περιοχής, τις οποίες απώθησαν, χωρίς να συνεχίσουν τις επιχειρήσεις εναντίον τους, προφανώς διότι, όπως μαρτυρεί η εξέλιξη των γεγονότων, οι επιδρομείς προτίμησαν να αποφύγουν την ανοικτή σύγκρουση και να περιοριστούν στην τακτική του ανταρτοπολέμου. Στη συνέχεια τα βυζαντινά στρατεύματα στράφηκαν νοτιοδυτικά, ακολουθώντας αρχικά τον άξονα Φιλιππούπολης-Σερδικής-Σιρμίου ως το ύψος της σημερινής πόλης Belovo, στη συνέχεια τη νοτιοδυτική διακλάδωση προς τη σημερινή βουλγαρική πόλη Simitli και από εκεί, μέσω της κοιλάδας του Στρυμόνα έφτασαν στη Θεσσαλονίκη. Στην πορεία πολλοί Σλάβοι ηττήθηκαν και αιχμαλωτίστηκαν ή αναγκάστηκαν να παραδοθούν και να δηλώσουν υποταγή στον αυτοκράτορα. Κατά την επιστροφή, όμως, του αυτοκρατορικού στρατεύματος από τη Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη, ο βυζαντινός στρατός, ακολουθώντας, πιθανόν, την ίδια πορεία, αιφνιδιάστηκε από τους Βουλγάρους που παραμόνευαν στις ορεινές διαβάσεις, (έν τῷ στενῷ τῆς Κλεισούρας), ίσως τις διαβάσεις της Φιλιππούπολης, και υπέστη σημαντικές απώλειες¹⁵².

150. Για την πορεία που ακολούθησε ο Ιουστινιανός Β' βλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Εξστρατεία του Ιουστινιανού Β' κατά των Βουλγάρων και Σλάβων, *Βυζαντινά* 2 (1982) 113-124. Βλ. επίσης την κριτική του V. Beševliev, *Madara* 3 (1992) 11-27 και την απάντηση της Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Η επιγραφή των Μαδάρων, παρατηρήσεις και προβλήματα, *Βυζαντινά* 17 (1997) 139-190. Την εξστρατεία του Ιουστινιανού στη Βουλγαρία υποστηρίζει και ο St. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, ό.π., 30 κ.ε. Βούλγαροι ιστορικοί υποστηρίζουν την ταύτιση του στενού της κλεισούρας με τα στενά της Ρεντίνας σε συνδυασμό με τη θεωρία τους για την ίδρυση ενός κρατικού μορφώματος στη Μακεδονία από τον Κούβερ. Βλ. ενδεικτικά G. Cankova-Petkova, Bulgarians and Byzantines during the First Decades after the Foundation of the Bulgarian State, *Byzantinoslavica* 24 (1963) σ. 49 κ.ε. — V. Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, Berlin, 1963, σσ. 109-110. Για την ταύτιση, τέλος, με τα στενά της κλεισούρας, βλ. P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et Byzantine. Recherches d'histoire et d'archéologie*, Paris 1945, σσ. 124-125, Στ. Κυριακίδης στη βιβλιοκρισία του A. Vasiliev, An edict of the emperor Justinian II. September 688, *Μακεδονικά* 2 (1941-1952) 758-9.

151. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Τα θέματα του Μακεδονικού χώρου. Το θέμα Στρυμόνος, στο *Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 29-31 Οκτωβρίου 1992, 307-319, σ. 314.

152. *Θεοφ. Χρον.* 364.15, έκδ. C. de Boor, Iw. Ζωναράς, *Επιτ.* III. 230.1, έκδ. L. Dindorf.

Ο αυτοκράτορας στο πλαίσιο της γενικότερης εποικιστικής πολιτικής του με την οποία απέβλεπε, κυρίως, στην εγκατάσταση αγροτικών πληθυσμών σε ακαλλιεργήτες περιοχές, μετέφερε λίγο αργότερα (688/689) μεγάλα τμήματα του σλαβικού πληθυσμού μέσω της Αβύδου¹⁵³ στις περιοχές της Βιθυνίας της Μικράς Ασίας. Οι πληθυσμοί αυτοί εγκαταστάθηκαν στα αυτοκρατορικά κτήματα για να τα καλλιεργήσουν με αντάλλαγμα την καταβολή φόρων και τη στρατολόγηση¹⁵⁴. Από τους υποταγμένους αυτούς Σλάβους συγκροτήθηκε τρία χρόνια αργότερα (691/ 692) ένα μεγάλο αμιγώς σλαβικό στρατιωτικό σώμα, ενταγμένο προφανώς στο θέμα του Οφικίου, το οποίο, σύμφωνα με τον Θεοφάνη¹⁵⁵, αριθμούσε 30.000 άνδρες. Η στρατιωτική διοίκηση αυτού του επίλεκτου σλαβικού στρατεύματος, για τη δήλωση του οποίου χρησιμοποιήθηκε ο βιβλικός όρος *λαός περιούσιος*, ανατέθηκε στον Νέβουλο, έναν φυλετικό αρχηγό *ἐκ τῶν εὐγενεστέρων Σκλαβήνων*, σύμφωνα με τον Νικηφόρο¹⁵⁶. Ο Νέβουλος, ο οποίος, όπως και ο Μαύρος πριν από αυτόν, έφερε, πιθανότατα, τον τίτλο του *άρχοντα*, είχε ήδη μια προϋπηρεσία στη στρατιωτική υπηρεσία του αυτοκράτορα, πριν του ανατεθεί η αρχηγία του νεοσύστατου σλαβικού τάγματος¹⁵⁷. Αυτό μπορούμε να το συμπεράνουμε από ένα μολυβδόβουλλο¹⁵⁸, το οποίο στην πρόσθια όψη (*avers*) φέρει το ίδιο

153. Για το ζήτημα της μετοικεσίας των Σλάβων στη Μικρά Ασία βλ. M. Gräbner, *The Slavs in Byzantine Population Transfers of the 7th and 8th Centuries*, *Études Balkaniques* 11/1 (1975) 40-52. Για την ενίσχυση των εμπορικών επαφών της Αβύδου με τη Θεσσαλονίκη βλ. N. Oikonomides, *Le commercium d'Abydos, Thessalonique et le commerce bulgare au IXe siecle*, στο V. Kravari, J. Lefort et C. Morisson (éd.), *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin* [Realités Byzantines 3], Paris 1991, τόμ. I, IVe-VIIe s., 241-248.

154. Σύμφωνα με τον J. F. Haldon, *Military service, military lands and the status of soldiers: current problems and interpretations*, *DOP* 47 (1993) 1-67, ο περιούσιος αυτός λαός εγκαταστάθηκε στα βασιλικά κτήματα του Οφικίου και στρατεύτηκε μετά την πάροδο πέντε ετών. Πρβλ. του ιδίου, *State, army and society in Byzantium: Approaches to Military, social and administrative History, 6th-12th Centuries*, Variorum, Aldershot - Hampshire 1995, VII, σσ. 16-20. Θεωρούμε, ωστόσο, πιθανότερο ότι οι υποχρεώσεις απέναντι στο κράτος άρχιζαν μετά από μία τριετία. Βλ. Κων. Πορφ. *Περὶ Βασίλ. Τάξ.* 695.5 κ.ε., έκδ. Βόννης: *Ἰστέον* ὅτι καὶ τοῖς διδομένοις αἰχμαλώτοις, εἴτε ἑτέροις τισί, γῆν εἰς κατασκήνωσιν ἐπὶ τρισὶ χρόνοις μένουσι ἀνεπηρέαστοι ἀπὸ πάσης δουλείας τοῦ δημοσίου.

155. Θεοφ. Χρον. 365.30-366.2, έκδ. de Boor: *Ἰουστινιανὸς ἐπέλεξατο ἐκ τῶν μετοικισθέντων ὑπ' αὐτοῦ Σκλάβων καὶ ἐστράτευσε χιλιάδας λ' καὶ ὀπλίσας αὐτοὺς ἐπωνόμασε αὐτοὺς λαὸν περιούσιον, ἄρχοντά τε αὐτῶν Νέβουλον τοῦνομα.*

156. Νικηφ. Ιστορ. Σύντ. 92. 38. 1.13, έκδ. C. Mango. Πρόκειται για ένα σλαβικό αποτροπαϊκό όνομα. Ph. Malingoudis, *Frühe apotropäische Personennamenbildungen im Slavischen*, *ZfB* 23.1 (1987) 28-29.

157. Βλ. W. Seibt, *Neue Aspekte der Slawenpolitik Justinians II: Zur Person des Nebulos und der Problematik der Andrapoda-Siegel*, *VV* 55/80 (1998) 129-132, σ. 129.

158. W. Seibt, *Siegel als Quelle für Slavenarchonten in Griechenland*, *Studies in Byzantine Sigillography* 6 (1998). — A. Gonsova - Ch. Kondoleon, *Art of Late Rome and Byzantium in the Virginia Muesum of Fine Arts*, Richmond, Va 1994, σ. 52.

μονόγραμμα με ένα χρυσό διακοσμητικό δακτυλίδι (Zierring) που προσφέρθηκε στο Νέβουλο με την ανάληψη των νέων του καθηκόντων και κατασκευάστηκε από ένα αυτοκρατορικό εργαστήριο. Το μονόγραμμα της οπίσθιας όψης φέρει την επιγραφή σκριβωνος. Οι σκριβωνες ήταν τη μέση βυζαντινή περίοδο αξιωματικοί του τάγματος των εξκουβιτόρων, μια υπηρεσία πολύ κοντά στον αυτοκράτορα, και ορισμένοι από αυτούς επάνδρωσαν αργότερα τις ανώτερες βαθμίδες του βυζαντινού στρατού¹⁵⁹.

Το 692 οι Άραβες με βυζαντινή υπαιτιότητα, σύμφωνα με τον Θεοφάνη, παραβίασαν τη συνθήκη ειρήνης. Στον νέο κύκλο πολεμικών επιχειρήσεων, οι Βυζαντινοί χρησιμοποίησαν εναντίον των Αράβων το σλαβικό στρατό ως επικουρικό των καβαλλαρικών ταγμάτων υπό τις διαταγές του Νέβουλου¹⁶⁰. Ο Νέβουλος ωστόσο χρηματίστηκε από τον Άραβα στρατηγό και αυτομόλησε με το μεγαλύτερο τμήμα του στους Άραβες, με αποτέλεσμα να ηττηθεί ο βυζαντινός στρατός κατά τις επιχειρήσεις του στη βόρεια Καππαδοκία ανάμεσα στη Σεβάστεια (Sivas) και τη Σεβαστόπολη (Sulusaraj). Ο Θεοφάνης υπολογίζει τους αυτόμολους Σλάβους σε 20.000, σύμφωνα όμως με τη μαρτυρία του Μιχαήλ Σύρου¹⁶¹ ανέρ-

159. Το αξίωμα των σκριβώνων εμφανίζεται σε αφηγηματικές πηγές και σφραγίδες από την εποχή του Ιουστινιανού του Α' ως τις αρχές του 8ου αι. Πρόκειται για αξιωματούχους στους οποίους ο αυτοκράτορας ανέθετε ποικίλες αποστολές, στρατιωτικού και επιτελικού χαρακτήρα. Τον 9ο αι. περιλαμβάνονται στους αξιωματούχους του τάγματος των εξκουβιτόρων. Βλ. Τακτικόν *Uspenskij* (χρον. 842-843), έκδ. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι, 1972, 63.1 και Κλητορολόγιο του Φιλοθέου (χρον. 899), N. Oikonomidès, ό.π., 113.1, 155.27, 173.14, 203.10, 207.1 Το αξίωμα μνημονεύεται στον Κωνστ. Πορφ., *Περί βασιλείου Τάξεως*, έκδ. Reiske, 67.21 και ο φορέας του συγκαταλέγεται μεταξύ των πεζών που συνόδευαν την αυτοκρατορική πομπή κατά τις δεσποτικές εορτές. Το αξίωμα, το οποίο απονεμόταν από τον ίδιο τον αυτοκράτορα, ευνοούσε στη συνέχεια την εξέλιξη του αξιωματούχου στην αυλική στρατιωτική ιεραρχία (φρουρά) αλλά και στη διοίκηση του στρατού, όπως δείχνει το παράδειγμα του Κομμεντίου, ο οποίος υπήρξε διαδοχικά σκριβων και στρατηγός. Σκριβων και σπαθάριος υπήρξε στην αρχή της σταδιοδρομίας του και ο μετέπειτα στρατηγός της Ανατολής, του πραισέντου και της Θράκης Κομμεντίου και ίσως και ο Μαρίνος, ο οποίος αργότερα μνημονεύεται ως ό των Θρακικών έκστρατευμάτων ήγεμών. Σε επιγραφές των σφραγίδων του 7ου αι. το αξίωμα συνδυάζεται με εκείνου του σπαθαρίου. Πρβλ. G. Zacos - A. Vegler, *Byzantine Lead Seals* 1/3, αρ. 2901. Το αξίωμα του σκριβωνος απορροφήθηκε τελικά από εκείνο των βασιλικών σπαθαρίων (η εξέλιξη αυτή συνδέεται με την παρακμή του τάγματος των εξκουβιτόρων) και την επάνδρωση της σωματοφυλακής του αυτοκράτορα από σπαθάριους οι οποίοι τον 8ο και 9ο αιώνα περιέβαλλαν τον αυτοκράτορα. Βλ. Μ. Λεοντίνη, Από τη βασιλική δορυφορία στην τελετουργική συνοδεία. Η ανάδειξη των σκριβώνων από τη σύγκλητο (6ος-7ος αι.), *Σύμμεικτα* 15 (2002) 53-65.

160. Θεοφ., Χρον. 366. 4-6, έκδ. de Boor. Για το γενικότερο ιστορικό πλαίσιο βλ. R.-J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber. Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jhd.* [Miscellanea Byz. Monacensia], München 1976.

161. Michael I d. Syrer II 470, έκδ. J. B. Chabot, Bar Hebraeus 103, μτφρ. E. A. W. Budge.

χονταν σε 7.000 άνδρες, αριθμός που φαίνεται πιθανότερος, καθώς ανταποκρίνεται περισσότερο στις αναλογίες των επικουρικών στρατευμάτων με το κύριο βυζαντινό στρατό όσο και με τις διαθέσιμες μάχιμες δυνάμεις του θεματικού στρατού γενικότερα. Οι Σλάβοι αυτοί στρατιώτες συνέβαλαν αργότερα στην επιτυχία των αραβικών επιδρομών κατά του Βυζαντίου, καθώς ήταν εξοικειωμένοι με τη γεωγραφία των βυζαντινών περιοχών και γνώριζαν εκ των έσω τις δυνάμεις και τη στρατιωτική τακτική των Βυζαντινών¹⁶². Σε αντίποινα ο Ιουστινιανός, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Θεοφάνη, εκδικήθηκε τους συγγενείς των αυτόνομων, σφαγιάζοντας τα γυναικόπαιδα των σλαβικών οικισμών της Λευκής Ακτής (ακρωτήριο Yelenkaya Burnu) στον κόλπο της Νικομήδειας. Κατά μία άλλη εκδοχή, η οποία βασίζεται σε διαφορετική γραφή του κειμένου, τα αντίποινα συνίσταντο στη μεταφορά του σλαβικού πληθυσμού σε αυτήν την απόκρημνη παραθαλάσσια περιοχή¹⁶³.

Με τους Σλάβους της Βιθυνίας και την πώληση των πληθυσμών που από νομική άποψη είχαν χαρακτηριστεί δούλοι (άνδράποδα) συνδέεται και η σύσταση μιας νέας κρατικής υπηρεσίας, η οποία λειτούργησε με βάση το υπάρχον δίκτυο των κρατικών αποθηκών και των κομμερκιαρίων, των εκμισθωτών, δηλαδή, των δημοσίων φόρων και των υπεύθυνων της στρατιωτικής επιμελητείας. Στην κατηγορία των δούλων υπήχθησαν τα άνδράποδα Σκλαβόα της Βιθυνών έπαρχίας, οι Σλάβοι που ήταν εγκατεστημένοι στη Βιθυνία¹⁶⁴. Σύμφωνα με τον Ν. Οικονομίδη, η νεοσυσταθείσα αυτή αρχή, η συγκρότηση της οποίας μαρτυρείται από τις σφραγίδες του κομμερκιαρίου του από ύπάτων Γεωργίου¹⁶⁵, του επί κεφαλής, δηλαδή, κρατικού λειτουργού και γενικού διαχειριστή της αγοραπωλησίας των ανδραπόδων, είχε την εποπτεία μιας κρατικά ελεγχόμενης αγοράς δούλων. Ένδειξη της σημασίας που είχε αποκτήσει η νεοσυσταθείσα υπηρεσία συνιστά το γεγονός ότι οι σφραγίδες του Γεωργίου

162. Θεοφάνης, Χρον. 367, έκδ. C. de Boor 9-12: και έπεστράτευσε Μουάμεδ τήν Ρωμανίαν, έχων μεθ' αυτόν τούς πρόσφυγας Σκλάβους ως έμπελους τής Ρωμανίας, και πολλούς ήχμαλύτους.

163. Θεοφ., Χρον. 366. 15-23, έκδ. C. de Boor. Το κείμενο 366. 21 παραδίδει τις γραφές έγκατάλλειμμα (κατάλοιπο) και έγκατάλυμα (κατοικία). Αμφίσημο, είναι, επίσης, και το ρήμα άνειλεν, το οποίο μπορεί να σημαίνει «σκότωσε» ή «ξερίζωσε». Έναν περιορισμένο αριθμό εκτέλεσαν, για να κατευναστεί η οργή του αυτοκράτορα, δέχεται ο Ν. Οικονομίδης, ο οποίος υποστηρίζει ότι το μεγαλύτερο μέρος του εναπομείναντος σλαβικού πληθυσμού, αφού καταστάθηκε αυτοκρατορική περιουσία, οδηγήθηκε, τελικά, στο δουλεμπόριο. Βλ. Ν. Οικονομίδης, A Giant Sale of Slaves in 694/695 (Appendix 2 to: Silk Trade and Production in Byzantium from the sixth to the ninth century: The Seals of Commerkiarioi, DOP 40 (1986) 51-53, σ. 53.

164. G. Litavrin, K voprosu o Vifinskich Slavjanach, *Palaeobulgarica* 18/4 (1994) 40-47.

165. G. Zacos - A. Vegler, *Byzantine Lead Seals* I/1, αρ. 186 a, 186b, 187, 188.

φέρουν στην πρόσθια όψη μία απεικόνιση του αυτοκράτορα, όρθιου με στολή που κρατεί στο δεξί χέρι σφαίρα με σταυρό και έχει ταυτιστεί με τον Ιουστινιανό τον Β' (685-695).

Η σταδιοδρομία του Γεωργίου, η οποία φαίνεται πως επεκτάθηκε σε διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας, τον Ελλήσποντο, την Αρμενία, την Ασία, την Καρία, τη Λυκία, τη Ρόδο και τη Χερσόνησο¹⁶⁶ τεκμηριώνεται επαρκώς από τα σφραγιστικά κατάλοιπα για την περίοδο των ετών 690/691 ως το 695. Επιπλέον, μια σφραγίδα της ιδιωτικής συλλογής Dr. M. L. Zarnitz που χρονολογείται το 693/694¹⁶⁷ αναφέρει ως περιοχές της εμπορικής του δραστηριότητας την Κιλικία και την Ισαυρία, ενώ μία άλλη, που φέρει την επιγραφή: Γεωργίου μαρτυρεί ότι ο Γεώργιος είχε τη γενική διαχείριση της αποθήκης και της αγοραπωλησίας των δούλων της Ισαυρίας και το 694/695¹⁶⁸.

8. Διοικητικό σύστημα του Βυζαντίου και ενσωμάτωση των Σλάβων στα τέλη του 7ου αι.

Η περαιτέρω ενσωμάτωση των Σλάβων στο βυζαντινό σύστημα στο τέλος του 7ου αι. συναρτάται στενά με την εξέλιξη και την επέκταση της θεματικής οργάνωσης στα ευρωπαϊκά εδάφη της αυτοκρατορίας. Το θέμα Θράκης (*exercitus thracianus*) αναφέρεται για πρώτη φορά στη λατινική επιστολή (*iussio*) του Ιουστινιανού Β' προς τον Πάπα Κώνωνα στις 27 Φεβρουαρίου του 687¹⁶⁹. Το 687 συνιστά επομένως *terminus ante quem* για την ίδρυση του θέματος, το οποίο πιθανότατα, είχε συγκροτηθεί επί Κωνσταντίνου Δ' (668-685) αμέσως μετά την ίδρυση της βουλγαρικής ηγεμονίας το 681 για να αντιμετωπιστούν, όπως παραδίδει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, οι επιδρομές των Σλάβων και των Βουλγάρων¹⁷⁰. Το θέμα σύμφωνα με την ίδια πηγή υπαγόταν απευθείας στον

166. G. Zacos - A. Vegler, *Byzantine Lead Seals* I/1, σσ. 152-154, πίνακας 8. Πρβλ. W. Seibt, *BSI* 36 (1975) 209.

167. M. L. Zarnitz, *Drei Siegel aus dem Bereich der Kommerkia*, *Studies in Byzantine Siggilography* 4 (1995) 182, 184 αρ. 2.

168. Δημοπρασία Münz Zentrum 93, 8.-9. 1. 1998, αρ. 577, παράθεμα κατά W. Seibt, *Neue Aspekte der Slawenpolitik Justinians II. zur Person des Nebulos und der Problematik der Andrapoda-Siegel*, *VV* 55 (1998) 126-132, σ. 131 σημ. 31.

169. Mansi XI col. 737-738, PL 96, 425-428.

170. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περί Θεμάτων*, II.1. 84-85, έκδ. Α. Pertusi: Τὸ δὲ θέμα Θράκης ὑπὸ τὸν βασιλέα Κωνσταντινουπόλεως ἐτέτακτο καὶ εἰς ὑπουργίαν αὐτοῦ ἐχρημάτιζε, καὶ οὐδέποτε τις στρατηγὸς ἦν ἐν αὐτῷ. Ἀφ' οὗ δὲ τὸ θεομίσητον τῶν Βουλγάρων ἔθνος ἐπεραιώθη τὸν Ἰστρον ποταμόν, τότε καὶ αὐτὸς ὁ βασιλεὺς ἠναγκάσθη διὰ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Σκυθῶν καὶ αὐτῶν τῶν Βουλγάρων εἰς θέματος τάξιν ἀγαγεῖν αὐτὸ καὶ στρατηγὸν ἐν αὐτῷ χειροτονῆσαι. Για τη δημιουργία του θέματος Θράκης βλ. J.

αυτοκράτορα και το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την αναφορά του πατρικίου Θεοδώρου, κόμη του Οφικίου και υποστράτηγου Θράκης, συνιστούν ένδειξη ότι αρχικά το στρατιωτικό θέμα της Θράκης αποσπάσθηκε στρατιωτικά από τα αυτοκρατορικά στρατεύματα του Οφικίου. Αργότερα όμως μετά την ανάθεση της δικαιοδοσίας του ευρωπαϊκού τμήματος του θέματος του Οφικίου σε ανεξάρτητο στρατηγό, συγκροτήθηκε ως ανεξάρτητη στρατιωτική και διοικητική περιφέρεια. Το θρακῶν θέμα απλωνόταν στα δυτικά από το ρου του Στρυμόνα και τη νοητή προέκταση του ποταμού ως τον Αίμο, ανατολικά τον Εύξεινο Πόντο, βόρεια το υδάτινο όριο του Δούναβη και νότια το Αιγαίο και την Προποντίδα (με εξαίρεση την περιοχή της Κωνσταντινούπολης). Για την αναχαίτιση των εχθρικών επιδρομών μέσω των επικίνδυνων διαβάσεων του Στρυμόνα, ο Ιουστινιανός Β΄ ίδρυσε το 688 την κλεισούρα Στρυμόνος¹⁷¹, μία μικρότερη στρατιωτική διοίκηση που υπαγόταν επιχειρησιακά στο θέμα Θράκης και περιλάμβανε υπό τη δικαιοδοσία της την ευρύτερη περιοχή του κάτω και άνω Στρυμόνα και του Νέστου. Στα ορεινά αυτά περάσματα του Στρυμόνα, ο Ιουστινιανός Β΄ εγκατέστησε, επίσης, σώματα Σκυθών, προφανώς υποταγμένων Σλάβων, για να ελέγχουν την επικοινωνία μέσω των στενωπών της ευρύτερης περιοχής, στην οποία περιλαμβανόταν και η οροσειρά της Ροδόπης¹⁷².

Irmscher, Die Begründung des Themas Thrake, στο *Studia Balkanica, Recherches de geographie historique*, Σόφια 1975, 191-203. — R. J. Lilie, Thrakien und Thrakesion. Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jahrhunderts, *JÖB* 26 (1977) 7-47. Ο Τ. Λουγγής, επισημαίνει επίσης ότι η ίδρυση του μεσοβυζαντινού θέματος Θράκης συμπίπτει χρονικά με το εποικιστικό πρόγραμμα της Θράκης και τη μεταφορά πληθυσμών από τη Μικρά Ασία για τη δημογραφική ενίσχυση της περιοχής. Βλ. Τ. Λουγγής, Η Θράκη στο πλαίσιο της Βυζαντινής Ιστορίας, *Βυζαντινός Δόμος* 10-11 (1999-2000) 15-37, σ. 24.

171. Για τις κλεισούρες βλ. J. Ferluga, Militärisch-administrative Einheiten geringeren Ranges der Themenverfassung. Ein Beitrag zur Geschichte der älteren Themenordnung (VII-X Jahrhundert), στο *Byzantium in the Balkans. Studies on the Byzantine administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIth Centuries*, Amsterdam, 1976, 21-71, 44-47. — Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Οι βυζαντινές κλεισούρες και κλεισουργαρχίες, *Βυζαντινά* 9 (1989) 181-202.

172. Οι μελετητές, B. H. Zlatarski, *Istorija na bālgaskata dāržava* I.1., Sofia 1918, 160 και D. Angelov, *Obrazuvane na bālgaskata narodnost*, Sofia 1981, 236, ταυτίζουν τους Σκύθες με τους Βουλγάρους του Κούβερ. Ωστόσο δεν έχουμε καμία άλλη μαρτυρία που να επιβεβαιώνει την εγκατάσταση βουλγαρικού φύλου στις ορεινές περιοχές του ρου του Στρυμόνα. Ότι δεν πρόκειται για Βουλγάρους φαίνεται από τον διαχωρισμό που κάνει ο ίδιος ο Πορφυρογέννητος μεταξύ των Βουλγάρων και των Σκυθών. *Σκυθά* είναι ένα αρχαίο εθνομύμο με το οποίο χαρακτηρίζονται αόριστα τα σλαβικά φύλα. Πρβλ. Κ. Άμαντος, Τα εθνολογικά ονόματα εις τους Βυζαντινούς συγγραφείς, *Ελληνικά* 2 (1929) 97-104. — Ο Ρ. Charanis, *The Transfer of population as Policy in the Byzantine Empire, Comparative Studies in Society and History* III (1961) 143-4, υποστηρίζει ότι πρέπει να ήταν κάποιο τουρκικό φύλο, γιατί η πολιτική του Ιουστινιανού στόχευε στην εξασθένιση και όχι την ενδυνάμωση του

Η διοικητική οργάνωση των ευρωπαϊκών εδαφών της αυτοκρατορίας με το θέμα της Θράκης, την ημιαυτόνομη κλεισούρα Στρυμόνος, και την επαρχότητα του Ιλλυρικού, περιορισμένης στην πράξη μέσα στα όρια της Macedonia Prima και Macedonia Secunda, ολοκληρώθηκε με τη συγκρότηση του θέματος Ελλάδος, το οποίο μαρτυρείται για πρώτη φορά το 695. Καθώς το θέμα δεν αναφέρεται στην προαναφερθείσα *iussio* του Ιουστινιανού, η δημιουργία του τοποθετείται ανάμεσα στα έτη 687-695¹⁷³. Η περιοχή δικαιοδοσίας του θέματος Ελλάδος ταυτίζεται με την υστερορωμαϊκή επαρχία της Αχαΐας, η οποία αναφέρεται ως «Ελλάδα» στο *Συνέκδημο* του Ιεροκλή και περιλάμβανε την Πελοπόννησο, την Εύβοια, τις Κυκλάδες και την κεντρική Ελλάδα μέχρι τις Θερμοπύλες. Ο όρος μαρτυρείται σε σφραγίδα των αυτοκρατορικών κομμερκίων της στρατηγίας της Ελλάδας των ετών 734/739¹⁷⁴ καθώς και σε δύο σφραγίδες διοικητών (φορολογικών πρακτόρων) του θέματος Ελλάδος, οι οποίες χρονολογούνται στα τέλη του 7ου και τον 8ο αι.¹⁷⁵ Από στρατιωτική άποψη, στο ελλαδικό θέμα βρισκόταν η ναυτική βάση του αυτοκρατορικού στόλου που στάλθηκε για βοήθεια στη Θεσσαλονίκη στη διάρκεια της σλαβικής πολιορκίας του 677-678, ενώ σφραγίδες του 8ου αι.¹⁷⁶ μνημονεύουν έναν δρουγγάριο και τουρμάρχη Ελλάδος¹⁷⁷, μια μαρτυρία σημαντική για τη στάθμευση ενός μόνιμου στρατιωτικού σώματος στην περιοχή. Οι στρατηγοί, οι τουρμάρχει, οι διοικηταί και οι εκμισθωτές των κομμερκίων της Ελλάδος είναι οι κύριοι άρχοντες της θεμα-

σλαβικού στοιχείου. Ωστόσο, η αξιοποίηση των συνοριακών πληθυσμών, μολονότι πολιτικά και στρατιωτικά απειθαρχών, συνιστούσε πάγια τακτική των Βυζαντινών.

173. Θεοφ., Χρον. 368, 20, εκδ. C. de Boor: Λεόντιος δὲ ὁ πατρίκιος καὶ στρατηγὸς τῶν ἀνατολικῶν γενομένων καὶ ἐν πολεμίοις εὐδοκίμησας ἐν φρουρᾷ τε χρόνους τρεῖς ποιήσας, κατηγορηθεὶς ἐξάπινά ἀνεκλήθη καὶ στρατηγὸς Ἑλλάδος προεβλήθη. Ο στρατηγός των Ανατολικῶν Λεόντιος ἔπεσε στη δυσμένεια του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Β' και φυλακίστηκε το 695, αργότερα όμως συνέβαλε στην εκθρόνιση και την εξορία του. Πρβλ. Νικηφ., Ιστορ. Σύν. 40, 94.

174. G. Zacos - A. Vegler, *Byzantine Lead Seals*, I/1, σ. 174 πίνακας 24 για τα έτη 736/37, 738-739, 740-741, 748/49. Μία από αυτές, η οποία χρονολογείται το 734-745, αναφέρεται στα αυτοκρατορικά κομμέρκια της στρατηγίας της Ελλάδος βλ. G. Zacos - A. Vegler, αρ. 254. Ανάλογη είναι η σφραγίδα του κομμερκιαρίου της στρατηγίδος των Θρακησιών το 741/42, G. Zacos - A. Vegler, αρ. 261.

175. J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, Washington D.C. 1994, 2.II. 8.8 και 2.II. 8.9

176. J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, Washington D.C 1994, 2.II. 8.10 = G. Zacos - A. Vegler, αρ. 3084.

177. G. Zacos - A. Vegler, αρ. 1876. Οι μόνιμες στρατιωτικές μονάδες των θεμάτων τον 9ο και 10ο αι. εκφράζονται με τους όρους ταξάτοι ή ταξεῶται βλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή*, ὁ.π., 115. Πρβλ. της ίδιας, Ο μόνιμος στρατιωτικός πυρήνας των Βυζαντινών θεμάτων, *Εγνατία* 2 (1990) 229-243. — Της ίδιας, Θέματα και Τάγματα. Un problème de l'institution de themes pendant les Xe et Xie siècles, *BF* 19 (1993) 35-41.

τικής διοίκησης και η παρουσία τους επιβεβαιώνει το χαρακτήρα του θέματος στις αρχές του 8ου αι.: πρόκειται πια για επαρχία που κυβερνιέται από ένα στρατηγό, μια περιφέρεια με στρατιωτική και διοικητική σημασία και όχι για ένα μόνιμα σταθμευμένο στρατό.

Αρκετά μολυβδόβουλλα του 7ου και του 8ου αι. μαρτυρούν ότι στο νέο πλαίσιο των θεμάτων εντάχθηκαν διοικητικά και οι άρχοντες των σλαβικών πληθυσμών των ευρωπαϊκών εδαφών της αυτοκρατορίας. Στην πρόσθια όψη ενός τέτοιου μολυβδόβουλλου που φυλάσσεται στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών είναι χαραγμένο το μονόγραμμα σε σχήμα σταυρού με επίκληση στην Παναγία, ενώ το πίσω μέρος φέρει μία επιγραφή τεσσάρων γραμμών. Το σύνολο έχει ως εξής: Θεοτόκε Βοήθει τῷ σῶ δούλῳ Δαργασκ(λ)άβου ἄρχωντ(ος) Ἑλλάδ(ος), που χρονολογείται αναμφισβήτητα τον 8ο αι.¹⁷⁸ Το χάραγμα της σφραγίδας έγινε με την ίδια φροντίδα που ταιριάζει στους υψηλόβαθμους Βυζαντινούς αξιωματούχους του 8ου αι. Από το όνομα (Dragoslav, Dragaslav), του οποίου το πρώτο συνθετικό /darg-/ μορφολογικά ανήκει στην περίοδο που προηγείται της μετάθεσης των υγρών σε συμφωνικά συμπλέγματα, (η μετάθεση πραγματοποιήθηκε γύρω στο 800), είναι φανερό ότι πρόκειται για έναν άρχοντα σλαβικής καταγωγής. Ο άρχοντας Δαργασκλάβος δεν είναι σίγουρο αν έχει εκχριστιανιστεί, καθώς η παρουσία του μονογράμματος σε σχήμα σταυρού με την επίκληση στην Παναγία που συνιστά σταθερή διακόσμηση κατά τα βυζαντινά πρότυπα, δεν είναι υποχρεωτικά ένδειξη εκχριστιανισμού¹⁷⁹. Ανάλογο λογότυπο χρησιμοποιεί την ίδια εποχή και ο Βούλγαρος χαγάνος Τέρβελ¹⁸⁰. Είναι πάντως επικεφαλής μιας αρχοντίας, μιας διοικητικής-δημοσιονομικής υποδιαίρεσης του θέματος, στην οποία υπάγονταν οι Σλάβοι που ήταν εγκατεστημένοι στο θέμα της Ελλάδος. Σύμφωνα με την υπόθεση του Ν. Οικονομίδη¹⁸¹ στους Σλάβους αυτούς του Θέματος Ελλάδος περιλαμβάνονταν οι Θηβίτες Ελλάδος, οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι στις Φθιωτικές Θήβες (Νέα Αγχίαλος) γύρω από

178. G. Schlumberger, *Mélanges d'archéologie byzantine*, Paris 1885, 201. — K. Konstantopoulos, *Βυζαντινά Μολυβδόβουλα του εν Αθήναις Εθνικού Νομισματικού Μουσείου*, Αθήνα 1917, αρ. 49.

179. N. Oikonomidès, *L'archonte Slave de l'Hellade au VIII^e siècle*, VV 55 (80) 1998, 111-118, σ. 113. Αντίθετα η Μαρία Νυσταζοπούλου Πελεκίδου, *Σλαβικές εγκαταστάσεις*, ό.π., 97, θεωρεί ότι η ένταξη των Σλάβων αρχόντων στην υπηρεσία του αυτοκράτορα προϋποθέτει τον εκχριστιανισμό τους.

180. N. Oikonomidès, *A collection of Dated Byzantine Lead Seals*, Dumbarton Oaks Washington D.C. 1986, αρ. 26.

181. N. Oikonomidès, *L'archonte Slave de l'Hellade au VIII^e siècle*, VV 55 (80) 1998, 111-118.

τον Παγασητικό κόλπο, στην περιοχή όπου ζούσαν και οι Βελεγεζήτες¹⁸². Οι ομάδες αυτές από την οπτική της βυζαντινής διοίκησης είναι πλέον αναπόσπαστο τμήμα των πληθυσμών της.

Ένα δεύτερο μολυβδόβουλλο της συλλογής του Dumbarton Oaks που χρονολογείται στο τέλος του 7ου και στις αρχές του 8ου αι.¹⁸³ φέρει την εξής επιγραφή: Θεοτόκε βοήθει τῷ δούλῳ σου Πέτρῳ ὑπάτῳ καὶ ἄρχοντι Ἑλλάδος. Ο κάτοχος της σφραγίδας είναι πλέον αναμφίβολα χριστιανός και φέρει επιπρόσθετα, όπως και ο Μαύρος των Σερμησιάνων τον τίτλο του υπάτου¹⁸⁴. Με άλλα λόγια ο Πέτρος έχει πλήρως αφομοιωθεί και αποτελούσε μέρος της βυζαντινής πραγματικότητας.

Στην ενσωμάτωση των Σλάβων στο βυζαντινό σύστημα θα συμβάλει ως παράγοντας σταδιακού εκχριστιανισμού και η εκκλησιαστική οργάνωση, η οποία είχε αρχίσει να ανακάμπτει προς το τέλος του 7ου αι. Η Σύνοδος του 692 ασχολήθηκε με τα ζητήματα που αφορούσαν την εκκλησιαστική αποδιοργάνωση των επαρχιών κατά την προηγούμενη περίοδο και με τους κανόνες 18 και 22 κάλεσε τους ιερείς, οι οποίοι είχαν εγκαταλείψει τις θέσεις τους, να επιστρέψουν στα ποίμνιά τους¹⁸⁵. Η εκκλησιαστική οργάνωση είχε επιζήσει στη θρακική πεδιάδα, όπου οι τέσσερις εκκλησιαστικές επαρχίες βασιζόνται στις πόλεις της Ηράκλειας, της Τραϊανούπολης, της Αδριανούπολης και της Φιλιππούπολης. Στον κατάλογο των επισκόπων της Πενθέκτης Συνόδου (691) υπέγραψαν οι επίσκοποι Σηλυβρίας, Μεσημβρίας, και ο νέος επίσκοπος Αίνου¹⁸⁶ από

182. Σώθηκε σφραγίδα άρχοντος Θηβιτών και Ελλάδος βλ. N. Bees, *Zur Sigillographie der byzantinischen Themen Peloponnes und Hellas*, VV 21/III (1914-1915), 90-110, 192-235, 201-203. Για τους άρχοντες Βηχιτών Ελλάδος βλ. N. Lihachev, *Molibdovuly*, 70-71, J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, Washington D.C 1994 2.II. 10.1. Για την ταύτιση βλ. J. Koder - F. Hild, *Hellas und Thessalia* [Tabula Imperii Byzantini I], Vienna 1976, σ. 90. Για έναν άρχοντα Τιχομίρ, επικεφαλής των Βελεγεζιτών της Δημητριάδος κατά τον 8ο αι., βλ. W. Seibt, *Siegel als Quelle für Slawenarchonten in Griechenland*, *Studies in Byzantine Sigillography* 6 (1999) 27-36. — Του ιδίου, *Weitere Beobachtungen zu Siegeln früher Slawenarchonten in Griechenland*, στο Άννα Αβραμέα, Αγγελική Λαΐου, Ε. Χρυσός (επιμ.) *Βυζάντιο Κράτος και Κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, Αθήνα 2003, 459-465. Για την ανάμειξη του Σλάβου άρχοντα Ακάμηρου στα εσωτερικά πολιτικά πράγματα του Βυζαντίου βλ. Θεοφ., Χρον. 473. 33-474.2, έκδ. C. de Boor: τῷ δὲ Μαρτίῳ μηνὶ τῆς ζ' ἰνδικτιῶνος ἡβουλήθη Ἀκάμηρος, ὁ τῶν Σκλαυνῶν τῆς Βελζητίας ἄρχων, νυχθεὶς ὑπὸ τῶν Ἑλλαδικῶν ἐξαγαγεῖν τοὺς υἱοὺς Κωνσταντίνου καὶ προχειρίσασθαι ἐξ αὐτῶν βασιλέα.

183. J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, Washington D.C. 1994, 2.II. 8.2 = G. Zacos - A. Vegleris αρ. 2300.

184. F. Winkelmann, *Byzantinische Rang und Ämterstruktur im 8. und 9. Jh.*, Berlin 1985, 93.

185. Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλή, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, τόμ. 6, Αθήναι 1852-1859, II, 314, 388.

186. Mansi XI, 673C, 993B.

την περιοχή της Ροδόπης, ενώ έχει αφεθεί χώρος για την υπογραφή του επισκόπου Ηρακλείας. Από την περιοχή της Μακεδονίας στη Σύνοδο του 680/681 συμμετείχαν οι επίσκοποι Θεσσαλονίκης και Στόβων. Στην εν Τρούλλω Σύνοδο του 691/692 πήραν μέρος ο επίσκοπος Φιλίππων, ο Αμφιπόλεως, ο Δυρραχίου και ο επίσκοπος της νέας επισκοπικής έδρας Εδέσσης. Το θέμα Ελλάδος εκπροσωπήθηκε το 681 από τους επισκόπους Άργους, Αθηνών, Λακεδαιμόνος, ενώ το (691) έχει αφεθεί χώρος για την υπογραφή του επισκόπου Κορίνθου. Σε αυτόν ανήκει πιθανότατα η σφραγίδα του αρχιεπισκόπου Ελλάδος Γαβριήλ, η οποία χρονολογείται τον 8ο αι.¹⁸⁷

Το Βυζάντιο δεν φαίνεται να θεώρησε τον εκχριστιανισμό των παγανιστικών πληθυσμών ως προϋπόθεση της ένταξής τους στις δομές της αυτοκρατορίας. Ωστόσο ατομικές περιπτώσεις προσηλύτων εμφανίζονται στις πηγές ήδη από το τέλος του 7ου αι. Από τα ηγετικά στρώματα μαρτυρείται ο άρχων Ελλάδος Πέτρος καθώς και ένας Σλάβος κατασκευαστής μαγγανικών όπλων που δραστηριοποιήθηκε στη διάρκεια του αποκλεισμού της Θεσσαλονίκης το 677-678. Αυτός, σύμφωνα με τον ανώνυμο συντάκτη των Θαυμάτων παραφρόνησε με παρέμβαση του Αγίου Δημητρίου, ο οποίος με αυτό τον τρόπο τον εμπόδισε να ολοκληρώσει τη μεγαλεπίβολη κατασκευή του πολιορκητικού μηχανήματος, αλλά, τελικά, αναγνώρισε στο πρόσωπο του Αγίου τη δύναμη που τον εξουδετέρωσε και βαπτίσθηκε χριστιανός¹⁸⁸.

Η σταδιακή αφομοίωση των Σλάβων μετά την εγκατάστασή τους στα εδάφη της αυτοκρατορίας επιβεβαιώνεται και από τα αρχαιολογικά δεδομένα. Το 1974 δημοσιεύθηκαν από την G. R. Davidson τα ευρήματα μιας στρατιωτικής ταφής που ανασκάφηκε στο δάπεδο της κιονοστοιχίας της νότιας στοάς της Κορίνθου¹⁸⁹. Στον κιβωτιόσχημο κτιστό τάφο βρέθηκε ο σκελετός ενός άνδρα με κτερίσματα ένα ξίφος, μία χάλκινη πόρπη παρόμοιας τεχντροπίας με τις πόρπες που ανασκάφηκαν στην Πέργαμο και ένα πήλινο χειροποίητο αγγείο στα πόδια του νεκρού. Ο νεκρός κρατούσε στο δεξί του χέρι ένα εξάρτημα από χαλκό και ασήμι αδιευκρινίστης χρήσης. Το χειροποίητο αγγείο συγγενεύει με νεκρικά αγγεία των νεκροταφείων της Ουγγαρίας, τα περισσότερα από τα οποία χρονολογούνται στα τέλη του 6ου ή τις αρχές του 7ου αι. Σύμφωνα με την G. R. Davidson-Weinberg τα πλούσια κτερίσματα μαρτυρούν ότι πρόκειται για έναν ξένο «Άβαρο» περιπλανώμενο πολεμιστή, ο οποίος εντα-

187. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l' empire byzantin* V/1, Paris 1963, 555.

188. P. Lemerle, *Miracles* I, 220.276.3-5.

189. G. R. Davidson-Weinberger, A wandering Soldier's grave, *Hesperia* 43 (1975) 512-521.

φιάστηκε με τιμές και τον οπλισμό του. Η απόθεση του νεκρικού αγγείου συνιστά ένδειξη σεβασμού στα προγονικά έθιμα των Σλάβων επήλυδων που αρχικά χρησιμοποιούσαν την καύση ως τρόπο ταφής, αλλά αργότερα υιοθέτησαν την ταφή με παράλληλη απόθεση της αλλοτινής τεφροδόχου ως νεκρικό κτέρισμα. Μολονότι η χρήση των τεχνουργημάτων για τον προσδιορισμό μιας εθνοτικής ομάδας έχει δεχθεί αυστηρή κριτική, ο E. A. Ivison¹⁹⁰ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι παρόμοιες στρατιωτικές ταφές ανήκαν σε σλάβους στρατιώτες της βυζαντινής φρουράς που υπερασπίζονταν την Κόρινθο τον 7ο αι.¹⁹¹ Τα ευρήματα επίσης του τάφου 31B της πρωτοβυζαντινής Μεσσήνης, μία χάλκινη πόρπη τύπου Emling και ένα άωτο αγγείο «σλαβικής κεραμεικής», μαρτυρούν, σύμφωνα με τον Η. Αναγνωστάκη και τη Ν. Πούλου, ότι πρόκειται για τον ενταφιασμό ενός εκχριστιανισμένου Σλάβου, ο οποίος έζησε και πέθανε στη Μεσσήνη, έχοντας δηλώσει, όμως, τη θέλησή του να τοποθετηθεί στον τάφο του το ειδικό χειροποίητο αγγείο της προγενέστερης σλαβικής ταφής.

9. Συμπεράσματα

Το Βυζάντιο αντέδρασε άμεσα στην πρόκληση που έθεσε η εγκατάσταση των σλαβικών πληθυσμών στα εδάφη του και χρησιμοποίησε όλους τους διαθέσιμους θεσμικούς μηχανισμούς για την ενσωμάτωσή τους. Τα στάδια της ένταξης στο πρώτο μισό του 7ου αι. διαγράφονται αμυδρά λόγω της έλλειψης των μαρτυριών, αλλά από το τελευταίο τέταρτο του ίδιου αιώνα οι διαδικασίες καθίστανται ευκρινέστερες. Αναμφίβολα οι Σέρβοι και οι Κροάτες, οι οποίοι την τρίτη δεκαετία του 7ου αι. είχαν επικεφαλής άρχοντες υποταγμένους στον αυτοκράτορα, και η μαρτυρημένη στρατολόγηση Σλάβων στο δεύτερο μισό του 7ου αι. συνιστούν παραδείγματα της ύπαρξης de facto θεσμικής σχέσης υποταγής ορισμένων σλαβικών πληθυσμών στο Βυζάντιο. Με βάση την ανάλυση των γεγονότων των ετών 677-678 που επιχειρήθηκε παραπάνω, είναι βάσιμο να υποστηριχθεί ότι και τα σλαβικά φύλα της ενδοχώρας της Θεσσαλονίκης είχαν πιθανότατα από το δεύτερο μισό του 7ου αι., αν όχι και παλαιότερα, αντίστοιχες θεσμικές και νομικές σχέσεις με τη βυζα-

190. E. A. Ivison, Burial and Urbanism at Late Antique and Early Byzantine Corinth (c. 400-700), στο N. Christie and S. T. Loseby (έκδ.), *Towns in Transition*, Aldershot 1996, 99-125.

191. Βλ. Η. Αναγνωστάκη - Ν. Πούλου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος-7ος αι.) και προβλήματα της χειροποίητης κεραμικής στην Πελοπόννησο, *Σύμμεικτα* 11 (1997) 229-322. Για τις επιδράσεις που δέχθηκαν οι Σλάβοι σε μια ευρεία ζώνη της βόρειας Βαλκανικής ήδη σε πρωιμότερους χρόνους βλ. M. Corović-Ljubinković, Les Slaves du centre balcanique du VIIe-IXe siècle, *Balkanoslavica* 1 (1972) 48.

ντινή διοίκηση. Το επεισόδιο του Περβούνδου και η πολεμική κινητικότητα των Σλάβων εναντίον της Θεσσαλονίκης τα έτη 677-678 δε θεωρούμε ότι συνιστούν μαρτυρία ότι η Κωνσταντινούπολη δεν είχε ακόμη καταφέρει να θέσει στρατιωτικά υπό τον έλεγχό της τους σλαβικούς πληθυσμούς. Αντίθετα, είναι έκφραση μιας πολιτικής αντιπαράθεσης που στρέφεται εναντίον της υφιστάμενης πολιτειακής κυριαρχίας σε μια ευνοϊκή γι' αυτούς συγκυρία, καθώς ο αυτοκράτορας είναι απασχολημένος στο ανατολικό μέτωπο με τους Άραβες. Με δεδομένη και την αναφορά των υποταγμένων φύλων των Έπτά γενεών της βορειοανατολικής Θράκης το 680, θα πρέπει ίσως να γίνει αποδεκτό ότι η αναγνώριση της βυζαντινής κυριαρχίας στην πράξη ανάμεσα στους σλαβικούς πληθυσμούς ήταν περισσότερο εδραιωμένη από ό,τι συνήθως πιστεύουμε.

Για την πολιτική ενσωμάτωση των σλαβικών πληθυσμών η αυτοκρατορική διοίκηση αξιοποίησε την προϋπάρχουσα πολιτειακή συγκρότηση και επέτρεψε τη διατήρηση αυτοτελών φυλετικών ομάδων με δικούς τους αρχηγούς υπό την εποπτεία του ίδιου του αυτοκράτορα. Η πολιτική νομιμότητα των πληθυσμών κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 7ου αι., όπως μαρτυρεί το παράδειγμα του Περβούνδου και, κυρίως του Νέβουλου, ήταν ακόμη ασταθής. Με την εξάπλωση όμως του θεσμού των θεμάτων και τη δημιουργία της «αρχοντίας», η ενσωμάτωση των πρώην επήλυδων στην αυτοκρατορία τέθηκε σε μία μονιμότερη και πιο στέρεη βάση.

Σταύρου Γ. Γεωργίου

ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΗΣ ΚΟΜΝΗΝΕΙΑΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ Α':
Ο ΠΡΩΤΟΝΩΒΕΛΙΣΣΙΜΟΣ ΚΑΙ ΜΕΓΑΣ ΔΟΥΚΑΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΩΠΟΣ

Η βασιλεία του Αλεξίου Α' Κομνηνού (1081-1118) υπήρξε πλούσια σε μεταρρυθμίσεις¹. Ειδικότερα στη διοίκηση της Αυτοκρατορίας πολύ σημαντική υπήρξε η μεταρρύθμιση του συστήματος της αυλικής ιεραρχίας με τη δημιουργία αρκετών νέων τίτλων αλλά και την υιοθέτηση νέων αντιλήψεων στη διακυβέρνηση του κράτους².

Η μελέτη των πηγών προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για τη μεταρρύθμιση της ιεραρχίας των τιμητικών τίτλων. Ιδιαίτερα για τους τίτλους που ήταν κατώτεροι από εκείνον του σεβαστού έχει μεγάλη σημασία η συγκρότηση και η μελέτη της σταδιοδρομίας (*cursus honorum*) διαφόρων αξιωματούχων, για τους οποίους οι πηγές προσφέρουν επαρκή στοιχεία. Έτσι εξάγονται χρήσιμα συμπεράσματα για την ιεραρχία των τίτλων, τη σχέση τίτλων και αξιωμάτων και τη θέση του κατόχου ενός τίτλου στη διοίκηση³.

Μια τέτοια περίπτωση, αρκετά σημαντική, είναι αυτή του Κωνσταντίνου Ωπου, ενός σπουδαίου αξιωματούχου επί Αλεξίου Α' Κομνηνού, για τη δράση του οποίου η Άννα Κομνηνή παρέχει αρκετές πληροφορίες⁴.

1. Για τον Αλέξιο Α' Κομνηνό και το μεταρρυθμιστικό του έργο βλ. τώρα τη συναγωγή μελετών των M. Mullett – D. Smythe (έκδ.), *Alexios I Komnenos, Papers of the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 April 1989* [Belfast Byzantine Texts and Translations, 4.1], τόμ. I: *Papers*, Belfast 1996, σ. 1 κ.ε., που περιλαμβάνει τις εισηγήσεις συνεδρίου που έγινε για τον Αλέξιο Α' Κομνηνό στο Portaferry της Βορείου Ιρλανδίας από τις 14 έως τις 16 Απριλίου 1989. Οι περισσότεροι ερευνητές υιοθετούν μια θετική εικόνα για τον Αλέξιο. Για τον τόμο βλ. και τη βιβλιοκρισία μου εν *Βυζαντιακά* 21 (2001) 488-499.

2. Βλ. πρόχειρα A. Hohlweg, *Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des Oströmischen Reiches unter den Komnenen* [Miscellanea Byzantina Monacensia, 1], München 1965, σ. 15-40. — P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, σ. 180-182. — Του ίδιου, *Innovations in Government*, εν M. Mullett – D. Smythe (έκδ.), *Alexios I Komnenos*, σ. 146-166.

3. Αυτό επιχειρεί για την προκομνήνεια περίοδο ο J.-Cl. Cheynet, *Dévaluation des dignités et dévaluation monétaire dans la seconde moitié du XIe siècle*, *Byzantion* 53 (1983) 453-477, ειδικότερα σ. 460-463, και εξετάζω στην υπό εκπόνηση διδακτορική διατριβή μου.

4. Για τον Κωνσταντίνο Ωπο βλ. F. Chalandon, *Les Comnène. Études sur l'empire byzantin aux XIe et XIIe siècles*, τόμ. I: *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118)* [Mémoires et

Όσα μας παραδίδει η πριγκίπισσα ιστορικός μαζί με τις πληροφορίες άλλων πηγών μας επιτρέπουν να ανασυνθέσουμε σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξη της σταδιοδρομίας του⁵.

Οι Ώποι υπήρξαν μια γνωστή βυζαντινή οικογένεια τον ΙΑ' και τον ΙΒ' αιώνα, δεν φαίνεται όμως να προέρχονταν από τις τάξεις της αριστοκρατίας, παρόλο που έδωσαν κάποιους σημαντικούς αξιωματούχους στη διοίκηση της Αυτοκρατορίας. Κατά τον P. Gautier ο Κωνσταντίνος Ώπος ήταν πιθανόν εγγονός του ομώνυμου στρατηγού, κατεπάνω Ιταλίας το 1033/1034⁶. Ο πρεσβύτερος Κωνσταντίνος Ώπος διετέλεσε κατεπάνω Ιταλίας στο διάστημα 1033/1034-1037/1038 και κατείχε τους τίτλους του πατρικίου και του πρωτοσπαθαρίου. Τον αξιωματούχο αυτόν εσφαλ-

Documents, publiés par la Société de l'École des Chartes, IV], Paris 1900 (ανατ. New York 1960), σ. 136. — V. Laurent, Légendes sigillographiques et familles byzantines (troisième article), EO 31 (1932) 327-349 (αρ. VII-XIII), ειδικότερα σ. 335-337 (αρ. X). — Του ίδιου, Documents de sigillographie byzantine. La collection C. Orghidan [Bibliothèque Byzantine, Documents, 1], Paris 1952, σ. 151-152 (αρ. 287). — R. Guiland, Études de titulature et de prosopographie byzantines. Les chefs de la marine byzantine: drongaire de la flotte, grand drongaire de la flotte, duc de la flotte, mégaduc, Festschrift Franz Dölger zum 60. Geburtstag gewidmet, BZ 44 (1951) 212-240, ειδικότερα σ. 225 (= Recherches sur les institutions byzantines [Berliner Byzantinistische Arbeiten, 35], τόμ. I, Berlin - Amsterdam 1967, σ. 535-562, ειδικότερα σ. 544). — A. Hohlweg, Beiträge, σ. 146. — P. Gautier, Diatribes de Jean l'Oxite contre Alexis Ier Comnène, REB 28 (1970) 5-55, ειδικότερα σ. 13-14. — Του ίδιου, Le synode des Blachernes (fin 1094). Étude prosopographique, REB 29 (1971) 213-284, ειδικότερα σ. 256-257 (αρ. 34). — P. Schreiner, Der Dux von Dalmatien und die Belagerung Anconas im Jahre 1173. Zur Italien- und Balkanpolitik Manuels I., Hommage au R. P. R.-J. Loenertz, Byzantion 41 (1971) 285-311, ειδικότερα σ. 288 σημ. 4. — J. Lefort, Actes d'Esphigménou. Édition diplomatique. Texte [Archives de l'Athos, VI], Paris 1973, σ. 55 (αρ. 5). — B. Skoulatos, Les personnalités byzantines de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse [Universit  de Louvain, Recueil de Travaux d'Histoire et de Philologie, 6e série, 20], Louvain 1980, σ. 71-73 (αρ. 42). — Α. Γ. Κ. Σαββίδης, Ο Σελτζούκος εμίρης της Σμύρνης Τζαχάς (Çaka) και οι επιδρομές του στα μικρασιατικά παράλια, τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και την Κωνσταντινούπολη (c. 1081-c. 1106), Χιακά Χρονικά 14 (1982) 9-24, 16 (1984) 51-66, ειδικότερα Α', σ. 19-20 (= Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα. Ανατύπωση άρθρων 1981-1990, Αθήνα 1991, αρ. IV-V, σ. 71-102, ειδικότερα σ. 81-82). — Του ίδιου, Περί του βυζαντινού οίκου των Ώπων στον 11ο αιώνα, Βυζαντινά 17 (1994) 323-328, ειδικότερα σ. 326-328 (αρ. 2) (= Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία. Μεσαιωνικά, μεταβυζαντινά και ισλαμικά ιστορικά θέματα. Ανατύπωση μελετών και άρθρων 1987-1997 [Μελέτες για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ελληνική ιστορία, 9], Αθήνα 1997, αρ. 17, σ. 219-224, ειδικότερα σ. 222-224). — J.-Cl. Cheynet, Trois familles du duch  d'Antioche, εν J.-Cl. Cheynet - J.-Fr. Vannier, études prosopographiques [Byzantina Sorbonensia, 5], Paris 1986, σ. 7-122, ειδικότερα σ. 102. — Chr. Stavrakos, Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, 4], Wiesbaden 2000, σ. 417-419 (αρ. 288).

5. Τη σταδιοδρομία του Κωνσταντίνου Ώπου εξετάζει, με ελλείψεις όμως και σφάλματα, ο Α. Γ. Κ. Σαββίδης, Ώποι, σ. 326-328 (= Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία, σ. 222-224). Συντομότερη αλλά πληρέστερη είναι η αναφορά του Chr. Stavrakos, Bleisiegel, σ. 417-419.

6. P. Gautier, Synode, σ. 256.

μένα, όπως έχει αποδειχτεί, αναφέρει ο Ιωάννης Σκυλίτζης με το βαπτιστικό όνομα Λέων⁷.

Στην προσωπογραφική του μελέτη για τους Ώπους ο Α. Γ. Κ. Σαββίδης καταγράφει τους δύο αυτούς ομώνυμους αξιωματούχους ως τα μόνα γνωστά μέλη της οικογένειας που έδρασαν τον ΙΑ' αιώνα⁸. Ήδη όμως ο Κ. Μ. Κωνσταντόπουλος είχε δημοσιεύσει τη σφραγίδα ενός ανθυπάτου, πατρίκιου και βεστάρχη Ανδρονίκου Ώπου, που απόκειται στη συλλογή του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών: + Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ σῷ δουλ(ω) Ἀνδρονίκ(ω) ἀνθυπάτῳ π(ατ)ρι(κίω) καὶ βεστ(άρχῃ) τῷ Ὁπῷ⁹. Τη σφραγίδα αναφέρει και ο V. Laurent¹⁰, ενώ τελευταία την εξέδωσε και ο Χρ. Σταυράκος, ο οποίος τη χρονολογεί μεταξύ του δεύτερου και του τρίτου τετάρτου του ΙΑ' αιώνα και διορθώνει τη γραφή βεστ(άρχῃ) σε: βέστ(η): + Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ σῷ δουλ(ω) Ἀνδρονίκ(ω) ἀνθυπάτῳ π(ατ)ρι(κίω) (καὶ) βέστ(η) τῷ Ὁπῷ¹¹. Ένας άλλος Ανδρόνικος Ώπος απαντά τον Αύγουστο του 1147, κατά τη Β' Σταυροφορία, όταν σύμφωνα με τον Ιωάννη Κίνναμο στάλθηκε στον Κορράδο Γ' της Γερμανίας (Conrad III Hohenstaufen, 1138-1152), που βρισκόταν τότε στην Αδριανούπολη, για να του διαβιβάσει τη δυσaréσκεια του αυτοκράτορα για τις λεηλασίες των γερμανικών στρατευμάτων και την επιθυμία του να εγκαταλείψει ο Κορράδος την πορεία προς την Κωνσταντινούπολη και να κατευθυνθεί προς τον πορθμό της Αβύδου, από όπου πλοία θα τον μετέφεραν στη Μικρά Ασία¹². Γνωστός είναι επίσης ο Κωνσταντίνος Ώπος, που στάλθηκε

7. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριῶν* (έκδ. I. Thurn), σ. 389.54-58, 401.2-4. Για τον πατρίκιου και πρωτοσπαθάρου Κωνσταντίνου Ώπου βλ. V. Laurent, *Légendes*, σ. 337. — Του ίδιου, *Collection Orghidan*, σ. 151. — Α. Γ. Κ. Σαββίδης, Ώποι, σ. 324-326 (αρ. 1) (= Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία, σ. 220-222). — Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, σ. 419, με αναφορά στη βιβλιογραφία. Επιπρόσθετα σημειώνω μια σφραγίδα, που δημοσίευσε ο N. Oikonomides, *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals* [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington, D.C. 1986, αρ. 82 (1033-1038): Ὁ ἄ(γιος) ... Κωνσταντ(ίνω) (πρωτο)σπαθ(άρω) (καὶ) κατεπ(άνω) Ἰταλ(ίας) τῷ Ὁπῷ.

8. Α. Γ. Κ. Σαββίδης, Ώποι, σ. 323-328 (= Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία, σ. 219-224).

9. Κ. Μ. Κωνσταντόπουλος, *Βυζαντινά μολυβδόβουλλα του εν Αθήναις Εθνικού Νομισματικού Μουσείου*, εν Αθήναις 1917, σ. 313, αρ. 297δ (χ.χ.).

10. V. Laurent, *Légendes*, σ. 337.

11. Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, αρ. 287.

12. Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή* (έκδ. Aug. Meineke), σ. 72.5-12. — Βλ. F. Chalandon, *Les Comnène. Études sur l'empire byzantin au XIe et au XIIe siècles*, τόμ. II: *Jean II Comnène* (1118-1143) et *Manuel I Comnène* (1143-1180), Paris 1912 (ανατ. New York 1960), σ. 275. — V. Laurent, *Légendes*, σ. 337. — Fr. Dölger — P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453* [Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe A: Regesten, Abteilung I: Regesten der Kaiserurkunden des östlichen Reiches]², μέρ. 2: *Regesten von 1025-1204*, München 1995 (α' έκδ. München - Berlin 1925), αρ. 1357. — Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, σ. 417 (αρ. 287).

στην Αγκώνα το 1157 μαζί με τον Αλέξιο Αξούχ. Στην έκδοση της Βόννης του Ιωάννη Κιννάμου γράφει: Διὰ ταῦτα μὲν Ἀλέξιος σὺν χρήμασι πολλοῖς ἐπὶ Ἀγκῶνα ἤλθεν. Ὅθεν Κωνσταντῖνόν τε τὸν Ὡττον καὶ Ἀνδρέαν κόμητα πόλεως Ἰταλικῆς τήν τε χεῖρα γενναῖον καὶ ἀνδρείας εὖ ἤκοντα ἐπὶ τὴν Ἰταλίαν ἐκπέμψας χεῖρά τε σύμμαχον ἤθροιζε πολλὴν καὶ πόλεις ὡς πλείστας Ῥωμαίους ἐδουλοῦτο ...¹³. Ο P. Schreiner αποκατέστησε το χωρίο με βάση τη χειρόγραφη παράδοση και διορθώνει τη γραφή τὸν Ὡττον σε: τὸν Ὡπον¹⁴. Σώζεται επίσης μια σφραγίδα από την Πρεσλάβα ενός πρωτοσπαθαρίου και στρατηγού Κωνσταντίνου Ὡπου που δημοσίευσε ο I. Jordanov¹⁵. Μια συστηματικότερη έρευνα στις πηγές δεν αποκλείεται να αποκαλύψει και άλλα μέλη της οικογένειας των Ὡπων.

Ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας των Ὡπων που διακρίθηκαν ήταν και ο Κωνσταντίνος Ὡπος που εξετάζουμε εδώ¹⁶. Η Άννα Κομνηνή γράφει για το ευγενές του φρόνημα και τη στρατιωτική του εμπειρία: Ἀποστείλας τοῖνυν τὸν Ὡπον μετεκαλεῖτο (εὐγενῆς δὲ οὗτος φρονήσει καὶ τῇ περὶ τὰ στρατιωτικά ἐμπειρία μὴδεὶν ἀποδέων) ...¹⁷.

Η πρώτη χρονολογικά μαρτυρία που διαθέτουμε για τον Κωνσταντῖνο Ὡπο είναι μια ανέκδοτη σφραγίδα του, αντίτυπα της οποίας σώζονται στο Dumbarton Oaks Center και τη συλλογή του Γ. Ζάκου. Σύμφωνα με τη σφραγίδα ο Κωνσταντῖνος Ὡπος κατείχε τον τίτλο του βεστάρχη:

13. Ιωάννης Κίνναμος, σ. 170.15-20.

14. P. Schreiner, Dux, σ. 288 και σημ. 4. Ο Ch. M. Brand, *Deeds of John and Manuel Comnenus by John Kinnamos* [Records of Civilization: Sources and Studies, 95], New York 1976, σ. 130, και η Jacqueline Rosenblum, *Jean Kinnamos chronique* [Publications de la Faculté des lettres et des sciences humaines de Nice, 10], Paris 1972, σ. 116, μεταφράζουν Constantine Otto και Constantin Otto αντίστοιχα.

15. I. Jordanov, *Pečate ot strategijata v Preslav (971-1088)* [Čentar za Slavjano-Vizantijski proižvanij «Ivan Duičen», 2], Sofia 1993, αρ. 361.

16. Ο Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, σ. 417-419 (αρ. 287, 288), προτιμά για το επώνυμο Ὡπος τις γραφές: Ὅπος και Ὡπός. Τη γραφή Ὅπος προτιμά και ο Κ. Ν. Κωνσταντόπουλος στη σφραγίδα του Ανδρονίκου Ὡπου που είδαμε παραπάνω. Στις πηγές όμως, που παρουσιάζουμε αναλυτικότερα παρακάτω, το επώνυμο απαντά με τις γραφές: Ὡπος και Ὡπος. Απαντά επίσης η γραφή Ὅπος στη σφραγίδα του πατρικίου και πρωτοσπαθαρίου Κωνσταντίνου Ὡπου που εκδίδει ο Ν. Οικονομίδης. Βλ. παραπάνω σημ. 7.

17. Άννα Κομνηνή, Ἀλεξιάς (έκδ. D. R. Reinsch - A. Kambylis), σ. 314.21-23 (= έκδ. B. Leib II, σ. 227.1-3). — Βλ. V. Laurent, *Légendes*, σ. 336. — B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 72. — Α. Γ. Κ. Σαββίδης, Ὡποι, σ. 328 (= Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία, σ. 224). — Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, σ. 418. Βλ. και R. Guiland, *Dronaire de la flotte*, σ. 225 (= *Recherches I*, σ. 544). Για τις εκφράσεις που χρησιμοποιεί η Άννα Κομνηνή για να περιγράψει τις αρετές διαφόρων αξιωματούχων βλ. τις παρατηρήσεις του B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 306-319 και ειδικότερα σ. 314-315, για τα επίθετα που χρησιμοποιεί η ιστορικός για να εκθειάσει τη φρόνηση και την ανδρεία τους.

+ ΘΚΕΡΟ - ΗΘΕΙ ΤΩ C, - ΔΥΛΩ ΚΩΝ - RESTAPX, - [Τ]Ω ΟΠΩ - -, -¹⁸. Η σφραγίδα αυτή πρέπει οπωσδήποτε να τοποθετηθεί χρονικά πριν από την άνοδο των Κομνηνών στον θρόνο με βάση τις γνώσεις μας για τη μετέπειτα εξέλιξη της σταδιοδρομίας του Κωνσταντίνου Ώπου αλλά και την αξία του τίτλου του βεστάρχη στην ιεραρχία αυτή την περίοδο¹⁹.

Η πρώτη μνεία στις πηγές του Κωνσταντίνου Ώπου επί Αλεξίου Α' Κομνηνού χρονολογείται τον Οκτώβριο του 1081, όταν ηγήθηκε σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή του τάγματος των εξκουβίτων στον πόλεμο κατά του Ροβέρτου Γυισκάρδου (Robert Guiscard, 1057-1085): Έξῆρχε μὲν οὖν τοῦ τῶν ἐξκουβιτῶν τάγματος Κωνσταντῖνος ὁ Ώπος ...²⁰. Θα έλαβε οπωσδήποτε μέρος στη μάχη του Δυρραχίου στις 18 Οκτωβρίου 1081, στην οποία ηττήθηκαν τα βυζαντινά στρατεύματα²¹. Η αναφορά της Άννας Κομνηνής στο τάγμα των εξκουβίτων είναι η τελευταία μνεία της στρατιωτικής αυτής μονάδας στις πηγές²².

18. Την επιγραφή της σφραγίδας, σύμφωνα με τα αντίτυπα που απόκεινται στη συλλογή του Dumbarton Oaks Center (DO 58.106.5640) και τη συλλογή του Γ. Ζάκου, εκδίδει ο Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, σ. 418 και σημ. 988, ο οποίος χρονολογεί τη σφραγίδα στο διάστημα μεταξύ της δεκαετίας του 1060 και των αρχών της δεκαετίας του 1080. Στον εμπροσθότυπο υπάρχει η προτομή της Θεοτόκου στον τύπο της Επισκέψεως.

19. Για την έκπτωση της αξίας των τίτλων της μέσης περιόδου μέχρι τα τέλη των ΙΑ' αιώνα, πριν από την άνοδο των Κομνηνών, βλ. τη μελέτη του J.-Cl. Cheynet, *Dévaluation*, σ. 453-477.

20. Άννα Κομνηνή, σ. 126.13-14 (= έκδ. B. Leib I, σ. 151, σ. 19-20). — Βλ. V. Laurent, *Légendes*, σ. 336. — P. Gautier, *Synode*, σ. 256-257. — B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 71. — H.-J. Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata* [Byzantinische Geschichtsschreiber, Ergänzungsband 2], Wien 1991, σ. 98-99. — Α. Γ. Κ. Σαββίδης, Ώποι, σ. 326 (= Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία, σ. 222). — Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, σ. 418. Βλ. και A. Hohlweg, *Beiträge*, σ. 64. Πβλ. R. Guillard, *Drongaire de la flotte*, σ. 225 (= *Recherches* I, σ. 544), ο οποίος χρονολογεί το γεγονός το 1091.

21. Για τα γεγονότα βλ. πρόχειρα Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τόμ. Γ': *Ιστορία υστέρας βυζαντινής περιόδου (1081-1453)*, μέρ. Α': *Τελευταίες λάμπεις (1081-1204)*, Θεσσαλονίκη 1990 (ανατ. 1999), σ. 26-27. — Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τόμ. Γ'1: *1081-1204*, Αθήνα 2001, σ. 35-36.

22. Βλ. E. Stein, *Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, τόμ. II, τεύχ. 1-2, Hanovre 1925, σ. 1-62 (ανατ. αυτοτελώς Amsterdam 1962), ειδικότερα σ. 48 και σημ. 2. — A. Hohlweg, *Beiträge*, σ. 51, 58. — N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire* [Le monde byzantin], Paris 1972, σ. 330 και σημ. 250. — Του ίδιου, *L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)*, TM 6 (1976) 125-152 (= *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade. Studies, Texts, Monuments*, Variorum Reprints, Aldershot, Hampshire - Brookfield, Vermont 1992, αρ. X), ειδικότερα σ. 143. — T. Wasilewski, *La disparition des tagmata impériaux à Byzance dans la seconde moitié du XIe siècle, Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, Athènes - Septembre 1976*, τόμ. IV: *Histoire, communications*, Athènes 1980, σ. 375-381, ειδικότερα σ. 380-381. — H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 103. — Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία* Γ'1, σ. 287 σημ. 5. Για το τάγμα των εξκουβίτων βλ. και L. Bréhier, *Le monde*

Το 1086, και όχι το 1092 όπως υποστήριξαν κάποιοι ερευνητές, ο Κωνσταντίνος Ώπος έδρασε στη βορειοδυτική Μικρά Ασία κατά του Σελτζούκου εμίρη της Προποντίδας Ελχάνη (II - Khan), μετά την κατάληψη από τον τελευταίο της Απολλωνιάδας και της Κυζίκου. Κατά την Άννα Κομνηνή ο Κωνσταντίνος Ώπος στάλθηκε εναντίον του Ελχάνη μετά την αποτυχία του Αλεξάνδρου Ευφορβηνού να ανακαταλάβει την περιοχή. Αφού κατέλαβε την Κύζικο, έστειλε στρατιωτική δύναμη κατά του Ποιμανηνού. Η πόλη κατελήφθη εξ εφόδου και αριθμός αιχμαλώτων στάλθηκε στον Κωνσταντίνο Ώπο, που με τη σειρά του τους έστειλε στον αυτοκράτορα. Στη συνέχεια ο Κωνσταντίνος Ώπος στράφηκε προς την Απολλωνιάδα και πολιορκήσε την πόλη. Ο Ελχάνης αναγκάστηκε να παραδώσει την πόλη και ο ίδιος αυτομόλησε μαζί με τους συγγενείς του στον αυτοκράτορα και ασπάστηκε τον Χριστιανισμό²³.

Αργότερα, την άνοιξη του 1092, ο Κωνσταντίνος Ώπος συμμετείχε στις επιχειρήσεις κατά του εμίρη της Σμύρνης Τζαχά (Çaka) στο Αιγαίο. Σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή ο Κωνσταντίνος Ώπος έλαβε μέρος στην πολιορκία της Χίου υπό τις διαταγές του δούκα του στόλου Κωνσταντί-

byzantin [L'évolution de l'humanité, Synthèse collective, XXXIIbis], τόμ. II: *Les institutions de l'empire byzantin*, Paris 1949, σ. 336, 354, 387. — Hélène Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles*, BCH 84 (1960) 1-109 (= *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Variorum Reprints, London 1971, αρ. VIII), ειδικότερα σ. 3, 24-26, 29-30. — Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και της στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από το 10ο αι. κ.ε.* [Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, Παράρτημα, 58], Θεσσαλονίκη 1985, σ. 110. — H.-J. Kühn, *Armée*, σ. 39, 67, 69, 72, 93-105, 213-214.

23. Άννα Κομνηνή, σ. 197.58-199.17 (= έκδ. B. Leib II, σ. 79.11-81.18). — Βλ. V. Laurent, *Légendes*, σ. 336. — R. Guillard, *Drongaire de la flotte*, σ. 225 (= *Recherches I*, σ. 544). — P. Gautier, *Synode*, σ. 257. — Α. Γ. Κ. Σαββίδης, Ώποι, σ. 327 (= *Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία*, σ. 223). Πβλ. F. Chalandon, *Comnène I*, σ. 136, και B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 72, οι οποίοι χρονολογούν τα γεγονότα το 1092. Βλ. επίσης Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, σ. 418. Την επανάκτηση της Κυζίκου, του Ποιμανηνού και της Απολλωνιάδας χρονολογεί το 1092 και ο Σπ. Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος έως 15ος αιώνας)*, μετάφρ. Κάτια Γαλαταριώτου, Αθήνα 1996, σ. 105. Για τα γεγονότα βλ. και Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles* [Bibliothèque byzantine, Études, 5], Paris 1966, σ. 183-184. Για τον Ελχάνη βλ. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica* [Berliner Byzantinistische Arbeiten, 11]², τόμ. II: *Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*, Berlin 1958 (ανατ. Leiden 1983, α' έκδ. 1942), σ. 124. — Σπ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 104. — Α. Γ. Κ. Σαββίδης, Τζαχάς Α', σ. 14 και σημ. 4 (= *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα*, σ. 76 και σημ. 4). Για τον Αλέξανδρο Ευφορβηνό βλ. R. Guillard, *Drongaire de la flotte*, σ. 224 (= *Recherches I*, σ. 543). — H. Ahrweiler, *Mer*, σ. 190-191 σημ. 1. — B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 9-11 (αρ. 5). Στις εσφαλμένες απόψεις κάποιων ερευνητών, οι οποίοι συνδέουν χρονικά την κατοχή του αξιώματος του μεγάλου δούκα από τον Κωνσταντίνο Ώπο με την απελευθέρωση της Κυζίκου, αναφερόμαστε παρακάτω.

νου Δαλασσηνού. Οι δύο Βυζαντινοί αξιωματούχοι άρχισαν την πολιορκία της πόλης προτού φτάσει ο Τζαχάς από τη Σμύρνη. Όταν πληροφορηθήκαν ότι ο Τζαχάς πλησίαζε με ικανή δύναμη, ο Κωνσταντίνος Ώπος έπλευσε εναντίον του επικεφαλής ναυτικής δύναμης. Ο Τζαχάς όμως είχε προσδέσει τα πλοία του με πελώρια αλυσίδα, που από τη μια τα παρεμπόδιζε να διαφύγουν και από την άλλη τα υποχρέωνε να διατηρούν τη ναυτική παράταξη. Ο Κωνσταντίνος Ώπος στη θέα του στόλου του Τζαχά αποθαρρύνθηκε και κατευθύνθηκε προς τη Χίο, στο λιμάνι της οποίας έφτασε πρώτος, ενώ ο Τζαχάς, παραπλέοντας το λιμάνι, προσάραξε στη βάση των θαλασσιών τειχών του κάστρου²⁴.

Η τελευταία αναφορά της Άννας Κομνηνής στη στρατιωτική δράση του Κωνσταντίνου Ώπου χρονολογείται το έτος 1097, όταν στάλθηκε από τον αυτοκράτορα να εξαναγκάσει τον κόμη Ραούλ, έναν από τους Σταυροφόρους αρχηγούς, που στάθμευε τότε επικεφαλής δεκαπέντε χιλιάδων ανδρών κοντά στη μονή του Πατριάρχου στην Προποντίδα, να διαπεραιωθεί στη Μικρά Ασία²⁵. Η άρνηση των Φράγκων να συμμορ-

24. Άννα Κομνηνή, σ. 223.92-224.37 (= έκδ. B. Leib II, σ. 111.7-112.26). — Βλ. V. Laurent, *Légendes*, σ. 336. — R. Guillard, *Drongaire de la flotte*, σ. 225 (= *Recherches* I, σ. 544). — A. Hohlweg, *Beiträge*, σ. 146. — P. Gautier, Jean l'Oxite, σ. 13-14. — Του ίδιου, *Synode*, σ. 257. — B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 71-72. — A. Γ. Κ. Σαββίδης, Τζαχάς Α', σ. 19-20 (= *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα*, σ. 81-82). — Του ίδιου, Ώποι, σ. 327-328 (= *Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία*, σ. 223-224). — J.-Cl. Cheynet, *Trois familles*, σ. 102. Οι ερευνητές διαφωνούν στη χρονολόγηση των γεγονότων: άλλοι προτείνουν το έτος 1090 και άλλοι το 1092. Ορθότερη κρίνουμε την άποψη του P. Gautier, που τοποθετεί χρονικά τα γεγονότα την άνοιξη του 1092. Για τον Τζαχά βλ. και H. Ahrweiler, *Mer*, σ. 184-186. — I. E. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Γ'1, σ. 55-56, 57-58, 61-62, 64-65. — Δ. Κουρμπέτης, Η στάση του Ραφιομάτη στην Κύπρο επί Αλεξίου Α' Κομνηνού (περ. 1091-1093), *Μνήμη Ι. Ε. Καραγιαννόπουλου, Βυζαντιακά* 20 (2000) 153-195, ειδικότερα σ. 163-166 και σημ. 36. — A. G. C. Savvides, Can we refer to a Concerted Action among Rapsomates, Caryces and the Emir Tzachas between A.D. 1091 and 1093?, *Volume offert au professeur Justin Mossay, Byzantion* 70 (2000) 122-134 (= A. Παπαγεωργίου [έκδ.], *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996)*, τόμ. Β': *Μεσαιωνικό τμήμα*, Λευκωσία 2001, σ. 255-263). — Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία* Γ'1, σ. 46-48, 50-51. Για τον Κωνσταντίνο Δαλασσηνό βλ. N. Adoniz, Notes arméno-byzantines, *Byzantion* 10 (1935) 161-203, ειδικότερα 176-177. — R. Guillard, *Drongaire de la flotte*, σ. 222-223 (= *Recherches* I, σ. 542). — P. Gautier, Jean l'Oxite, σ. 10-14. — B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 60-62 (αρ. 37). — J.-Cl. Cheynet, *Trois familles*, σ. 101-103 (αρ. 19). — Αικατερίνη Μ. Ρεβάνογλου, Παρατηρήσεις σχετικά με το αξίωμα του μεγάλου δούκας, *Βυζαντιακά* 22 (2002) 71-113, ειδικότερα σ. 81. Ο A. Γ. Κ. Σαββίδης, Ώποι, σ. 327 (= *Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία*, σ. 223), αναφέρει τον Κωνσταντίνο Δαλασσηνό ως μεγάλο δούκα. Αυτό όμως δεν μαρτυρείται στις πηγές.

25. Για τη μονή του Πατριάρχου στην Προποντίδα βλ. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin* [Publications de l'Institut Français d'Études Byzantines]², μέρ. I: *Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique*, τόμ. III: *Les églises et les monastères*, Paris 1969 (α' έκδ. 1953), σ. 392.

φωθούν οδήγησε σε σύγκρουσή τους με τα βυζαντινά στρατεύματα, τα οποία ενίσχυσε καίρια ναυτική δύναμη υπό τον Πηγάσιο²⁶. Ο κόμης Ραούλ, με τον οποίον συγκρούστηκε ο Κωνσταντίνος Ώπος, δεν πρέπει να συγχέεται με τον Ραούλ (Raoul ή Rudolfus Peel de Lan ή Rudolfus Pel-de-Leu), έναν αξιωματούχο πιθανόν νορμανδικής καταγωγής, ο οποίος υπηρέτησε την Αυτοκρατορία και υπήρξε δημιουργός της βυζαντινής οικογένειας των Ραούλ - Ράλληδων²⁷. Η ταυτότητα του κόμη Ραούλ μένει αδιευκρίνιστη²⁸.

Περί τα τέλη του 1094 ο Κωνσταντίνος Ώπος συμμετείχε στη σύνοδο των Βλαχερνών, στα πρακτικά της οποίας απαντά ως πρωτοπρόεδρος: ... Κωνσταντίνου πρωτοπροέδρου του Ώπου ...²⁹. Η σύνοδος εκείνη είχε καταδικάσει τον μητροπολίτη Χαλκηδόνος Λέοντα και είχε δώσει ορι-

26. Άννα Κομνηνή, σ. 314.14-315.44 (= έκδ. B. Leib II, σ. 226.22-227.30). — Βλ. V. Laurent, *Légendes*, σ. 336. — R. Guiland, *Drongaire de la flotte*, σ. 225 (= *Recherches* I, σ. 544). — P. Gautier, *Synode*, σ. 257. — B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 72. — Α. Γ. Κ. Σαββίδης, Ώποι, σ. 328 (= Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία, σ. 224). Βλ. και H. Ahrweiler, *Mer*, σ. 191. Για τον Πηγάσιο βλ. B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 262 (αρ. 166).

27. Για τον Ραούλ, τον δημιουργό της ομώνυμης βυζαντινής οικογένειας, βλ. Marquis de la Force, *Les conseillers Latins du basileus Alexis Comnène*, *Byzantion* 11 (1936) 153-165, ειδικότερα σ. 160-162. — St. Fassoulakis, *The Byzantine Family of Raoul - Ral(l)es*, Athens 1973, σ. 9-11 (αρ. 1). — D. M. Nicol, *Symbiosis and Integration. Some Greco-Latin Families in Byzantium in the 11th to 13th Centuries*, εν Fr. E. Thiriet (επιμ.), *Symposion byzantinon. Colloque international des historiens de Byzance*, Strasbourg, 27-30 septembre 1977, *Mouvements de population et problèmes de colonisation en Romanie greco-latine du Xe au XIIIe siècles*, Amsterdam 1979, BF 7 (1979) 113-135 (= D. M. Nicol, *Studies in Late Byzantine History and Prosopography*, Variorum Reprints, London 1986, αρ. III), ειδικότερα σ. 127-128. — B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 270-271 (αρ. 176). — Α. P. Kazhdan, Raoul, *ODB* 3, σ. 1771. Ο Α. Γ. Κ. Σαββίδης, Ώποι, σ. 328 σημ. 29 (= Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία, σ. 224 σημ. 29), συγχέει τα δύο πρόσωπα.

28. Για τον κόμη Ραούλ βλ. St. Runciman, *A History of the Crusades*, τόμ. I: *The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem*, Cambridge 1951 (ανατ. Cambridge - New York - Port Chester - Melbourne - Sydney 1989), σ. 153 σημ. 1. — H. Ahrweiler, *Mer*, σ. 191.

29. Πρακτικά Συνόδου Βλαχερνών, έκδ. P. Gautier, *Synode*, σ. 213-284 (το κείμενο: σ. 216.1-220.21), ειδικότερα σ. 218.10. — Βλ. V. Laurent, *Collection Orghidan*, σ. 152 (χρονολογεί τη σύνοδο το 1092). — P. Schreiner, *Dux*, σ. 288 σημ. 4. — B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 72. — Α. Γ. Κ. Σαββίδης, Ώποι, σ. 328 (= Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία, σ. 224). — Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, σ. 418 (αρ. 288). Πβλ. V. Laurent, *Légendes*, σ. 336, ο οποίος αναφέρει ότι ο Κωνσταντίνος Ώπος έλαβε μέρος στη σύνοδο που το 1086 κατεδίκασε τον Ιωάννη Ιταλό και παραπέμπει στην έκδοση των πρακτικών της συνόδου των Βλαχερνών του B. de Montfaucon, εν PG 127, Parisiis 1864 (ανατ. Turnhout 1984), στ. 971A-984D, ειδικότερα στ. 973B. Το σφάλμα επαναλαμβάνει και ο R. Guiland, *Drongaire de la flotte*, σ. 225 (= *Recherches* I, σ. 544). Ο J. Lefort, *Actes d'Esphigménou*, σ. 55, επίσης αναφέρει ότι ο Κωνσταντίνος Ώπος έφερε τον τίτλο του πρωτοπροέδρου το 1086 και παραπέμπει εν PG 127, στ. 973B. Την παλαιά και αναξιόπιστη έκδοση του B. de Montfaucon χρησιμοποιούν επίσης ο B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 72, και ο Α. Γ. Κ. Σαββίδης, Ώποι, σ. 328 (= Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία, σ. 224).

στικό τέλος στην καλούμενη έριδα των ιερών εικόνων³⁰.

Λίγο αργότερα, τον Αύγουστο του 1095, κάποιος κουροπαλάτης Ώπος απαντά σε ένα έγγραφο της μονής Εσφιγμένου. Πρόκειται για ένα πρακτικόν του πρωτοκουροπαλάτη, πραίτωρα και αναγραφέα Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης Ευθυμίου, ο οποίος προέβη στην οροθεσία γης (περιορισμόν) της μονής Εσφιγμένου στο προάστειον Μωρουσάς στην περιοχή Στρυμόνος, κοντά στον Αχινό, και στον καθορισμό των σχετικών φόρων³¹. Στην ίδια περιοχή κατείχε κτήματα και ο κουροπαλάτης Ώπος, που πιθανότατα ταυτίζεται με τον Κωνσταντίνο Ώπο: ... διαχωρίζ(ων) δεξιὰ μὲν τὰ δίκ(αι)α τοῦ κουροπ(α)λ(ά)τ(ου) τοῦ Ώπου ἀρ(ιστερὰ) δὲ τὸ περιορίζομ(εν)(ον), κ(α)ταλιμπ(ά)ν(ει) ὀλίγον τ(ὸν) αὐτὸν ρύακα δεξιώτερον, τ(ὸν) αὐτ(ὸν) βαδίζ(ων) ἀέρα, (καὶ) ἀπέρχ(ε)τ(αι) ἄχρι τοῦ παρ' ἡμ(ῶν) γεγονότ(ος) χωματοβουν(ίου) δ(εξιὰ) μὲν διαιροῦν τὰ δίκαια τοῦ Ώπ(ου) ἀρ(ιστερὰ) (δὲ) τὸ περιορίζομ(εν)(ον)] ...³². Την ταύτιση των δύο προσώπων θεωρεῖ πιθανή και ο εκδότης του εγγράφου J. Lefort³³. Η πιθανότητα αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος Ώπος απαντά ως κουροπαλάτης σε μια ανέκδοτη σφραγίδα του, που ἀπόκειται στη συλλογή του Dumbarton Oaks Center: + ΘΚΕ – СΚЕПНC M, – ТO CΩ OIKE – T, КУРОПА, – КΩΝ ТΩ – ΩΠO³⁴.

Σε μια άλλη σφραγίδα του ο Κωνσταντίνος Ώπος απαντά ως πρωτονωβελίσσιμος: [Θ(εοτό)κε] βοήθει Κων(σταντίνω) (πρωτο)νωβελισίμο τ[ῷ] Ωπῷ³⁵. Η απονομή του τίτλου του πρωτονωβελισίμου στον Κωνσταντίνο

30. Βλ. σχετικά P. Gautier, Synode, σ. 213-284, κυρίως σ. 213-216, 280-284. — A. A. Γλαβίνας, Η επί Αλεξίου Κομνηνού (1081-1118) περί ιερών σκευών, χειρηλίων και αγίων εικόνων έρις (1081-1095) [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 6], Θεσσαλονίκη 1972, σ. 25 κ.ε.

31. *Actes d'Esphigmenou*, αρ. 5 (Αύγουστος του 1095), σ. 57.1-58.34. Βλ. και τα σχόλια του εκδότη J. Lefort, *Actes d'Esphigmenou*, σ. 54-57. Για το χωρίον του Αχιανού, τον σημερινό Αχινό, βλ. Γ. Ι. Θεοχαρίδης, Κατεπανίκια της Μακεδονίας. Συμβολή εις την διοικητικήν ιστορίαν και γεωγραφίαν της Μακεδονίας κατά τους μετά την Φραγκοκρατίαν χρόνους [Μακεδονικά, Περιοδικόν σύγγραμμα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Παράρτημα, 1], Θεσσαλονίκη 1954, σ. 21-22, 82-83.

32. *Actes d'Esphigmenou*, αρ. 5 (Αύγουστος του 1095), σ. 58.23-26.

33. J. Lefort, *Actes d'Esphigmenou*, σ. 55. Ο Β. Skoulatos, *Personnages*, σ. 71-73, ο Α. Γ. Κ. Σαββίδης, Ώποι, σ. 326-328 (= Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία, σ. 222-224) και ο Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, σ. 418-419, δεν αναφέρουν το έγγραφο.

34. Την επιγραφή της σφραγίδας εκδίδει σύμφωνα με το αντίτυπο της συλλογής του Dumbarton Oaks Center (DO 58.106.2883) ο Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, σ. 418 και σημ. 992, ο οποίος χρονολογεί τη σφραγίδα μετά το 1094. Στον εμπροσθότυπο υπάρχει απεικόνιση της Θεοτόκου στον τύπο της Επισκέψεως.

35. Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, αρ. 288 (αρχή του ΙΒ' αιώνα) (= Κ. Μ. Κωνσταντόπουλος, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα, σ. 115, αρ. 418 [προτείνει με ερωτηματικό τη γραφή: (τῷ) [Ἀλ]ωπῷ] [I'-IA' αιώνας]. — V. Laurent, *Légendes*, σ. 335-337 [αρ. X]). — Βλ. R. Guillard, *Drongaire de la flotte*, σ. 225 (= *Recherches I*, σ. 544). — V. Laurent, *Collection Orghidan*, σ. 151-152. — P. Gautier, Synode, σ. 257. — Β. Skoulatos, *Personnages*, σ. 72. — Α. Γ. Κ. Σαββ-

Ώπο πρέπει οπωσδήποτε να τοποθετηθεί χρονικά μετά το 1095, με πιθανό terminus post quem τον Αύγουστο του 1095, αν είναι αυτός ο κουροπαλάτης του εγγράφου της μονής Εσφιγμένου³⁶.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί μια σφραγίδα, που αναφέρει τον Κωνσταντίνο Ώπο με το αξίωμα του δούκα: + Άγνή φύλατ(τ)ε δουκί Κωνσταντίνω τ(ῶ) Ώπ(ῶ)³⁷. Κατά τον εκδότη της σφραγίδας V. Laurent ο απλός όρος δούξ σημαίνει εδώ τον στρατιωτικό διοικητή κάποιου θέματος ή όμοιας περιοχής και δεν σχετίζεται με την αναφορά του Κωνσταντίνου Ώπου ως μεγάλου δούκα, όπως θα δούμε πιο κάτω: «Celui que nous relevons sur le présent plomb ne doit pas s'identifier avec ce dernier [ενν. την αναφορά του Κωνσταντίνου Ώπου ως μεγάλου δούκα], car on ne s'expliquerait pas l'absence de l'épithète spécifique de grand (duc). Le terme simple de duc désigne ici un commandement militaire de quelque thème ou territoire similaire. De la sorte, la frappe du sceau se place à la fin du XI^e siècle»³⁸. Η άποψη αυτή του σοφού ερευνητή φαίνεται ορθή. Στις πηγές απαντούν αρκετές παρόμοιες περιπτώσεις, κατά τις οποίες σε μολυβδόβουλλα δηλώνεται το αξίωμα του δούκα αλλά όχι και η πόλη ή το θέμα, όπου ο συγκεκριμένος αξιωματούχος υπηρετούσε³⁹. Είναι δύσκολο να υποστηριχτεί τότε ακριβώς υπηρέτησε ως δούκας ο Κωνσταντίνος Ώπος. Το πιθανότερο όμως αυτό συνέβη περί τα τέλη του ΙΑ' και τις αρχές του ΙΒ' αιώνα⁴⁰.

Η πληροφορία ότι ο Κωνσταντίνος Ώπος υπηρέτησε ως μέγας δούκας προέρχεται από ένα δίστιχο, που είναι γραμμένο στα marginalia του

βίδης, Ώποι, σ. 328 (= Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία, σ. 224). Πρέπει να σημειώσουμε ότι ο παλαιότερος εκδότης της σφραγίδας V. Laurent προτιμά τη γραφή: τῶ Ώπω. Η σφραγίδα φέρει στον εμπροσθότυπο προτομή της Θεοτόκου στον τύπο της Επισκέψεως σε στάση δέησης με τον Χριστό σε μετάλλιο στο στήθος.

36. Ο Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, αρ. 288, χρονολογεί τη σφραγίδα στην αρχή του ΙΒ' αιώνα. Εσφαλμένα ο Α. Γ. Κ. Σαββίδης, Ώποι, σ. 328 (= Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία, σ. 224), υποστηρίζει ότι ο Κωνσταντίνος Ώπος το 1094 έγινε πρωτοπρόεδρος και έφερε επίσης την εποχή αυτή και τον τίτλο του πρωτονωβελισσίου σε σφραγίδα.

37. V. Laurent, *Collection Orghidan*, αρ. 287 (ΙΑ' αιώνας). — Βλ. P. Gautier, Synode, σ. 257. — B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 72. — Α. Γ. Κ. Σαββίδης, Ώποι, σ. 327 (= Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία, σ. 223). — Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, σ. 419. Ο Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, σ. 419 σημ. 993, αναφέρει την ύπαρξη δύο ακόμη αντιτύπων της σφραγίδας στις συλλογές του Dumbarton Oaks Center (DO 58.106.4995) και του Fogg Art Museum (αρ. 917).

38. V. Laurent, *Collection Orghidan*, σ. 152.

39. Βλ. για παράδειγμα τις σφραγίδες του Κωνσταντίνου Ουμπερτοπούλου εν Jordanka Jourkova, Sceaux de Constantin Humberto, εν M. Berza – E. Stănescu (έκδ.), *Actes du XIV^e Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 6-12 septembre, 1971*, τόμ. III, Bucarest 1976, σ. 235-242.

40. Ο Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, σ. 419, χρονολογεί τη σφραγίδα στο πέρασμα από τον ΙΑ' στον ΙΒ' αιώνα.

τελευταίου φύλλου του κώδικα Nanianus 27 του ΙΒ΄ αιώνα: Φύλαττε Χριστέ τῷ πόθῳ κτησαμένῳ / Δουκὶ μεγάλῳ Κωνσταντίνῳ τῷ Ώπῳ⁴¹. Η μεταπήδηση από διοικητικές θέσεις του στρατού ξηράς σε θέσεις του στόλου δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο στο βυζαντινό διοικητικό σύστημα⁴². Είναι άγνωστο όμως πότε ακριβώς κατείχε ο Κωνσταντίνος Ώπος το αξίωμα του μεγάλου δούκα και με ποιον τίτλο. Ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν, αν και δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία στις πηγές, ότι ο Κωνσταντίνος Ώπος ως μέγας δούκας έφερε τον τίτλο του σεβαστού. Πρώτος ο V. Laurent υποστήριξε για τον τίτλο που έφερε ο Κωνσταντίνος Ώπος ως μέγας δούκας: «Nous ignorons toutefois quand cette dernière dignité lui fut conférée. Il est probable qu'à cette époque Constantin n'était déjà plus protonobélissime, mais sébaste ou pansébaste sébaste»⁴³. Στηρίζει τη θέση του αυτή, σημειώνοντας ότι στη σύνοδο των Βλαχερνών, που χρονολογεί εσφαλμένα το 1086, ο μέγας δούκας έφερε τον τίτλο του σεβαστού: «En 1086, le grand duc a rang de sébaste. Cf. P.G., t. CXXVII, 973»⁴⁴. Την άποψη του V. Laurent δέχονται και άλλοι ερευνητές⁴⁵. Ως γνωστόν το αξίωμα του μεγάλου δούκα ως αρχηγού του αυτοκρατορικού στόλου δημιουργήθηκε από τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό και πρώτος γνωστός κάτοχός του υπήρξε ο κουνιάδος του αυτοκράτορα Ιωάννης Δούκας, αδελφός της αυτοκράτειρας Ειρήνης Δούκαινας⁴⁶. Ο Ιωάννης Δούκας κατείχε ως μέγας

41. Το δίστιχο επανεκδίδει με διορθώσεις ο V. Laurent, *Légendes*, σ. 337 σημ. 1, από την παλαιά και δυσπρόσιτη έκδοση του A. Mingarelli, *Graeci codices manuscripti apud Nanios patricios Venetos asservati*, Bononiae 1784, σ. 33. Βλ. σχετικά V. Laurent, *Légendes*, σ. 336-337. — Του ίδιου, *Collection Orghidan*, σ. 152. — R. Guiland, *Drongaire de la flotte*, σ. 225 (= *Recherches I*, σ. 544). — P. Gautier, *Synode*, σ. 257. — J. Lefort, *Actes d'Esphigménou*, σ. 55. — B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 72 και σημ. 16. — Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Ώποι*, σ. 327 και σημ. 23 (= Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία, σ. 223 και σημ. 23). — Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, σ. 419.

42. Βλ. τέτοια παραδείγματα εν Αικ. Μ. Ρεβάνογλου, *Παρατηρήσεις*, σ. 76 κ.ε., κυρίως σ. 82-84.

43. V. Laurent, *Légendes*, σ. 337.

44. V. Laurent, *Légendes*, σ. 337 σημ. 2.

45. R. Guiland, *Drongaire de la flotte*, σ. 225 (= *Recherches I*, σ. 544): «Une note de manuscrit mentionne la qualité de grand duc de Constantin Opos, mais nous ignorons la date à laquelle cette dignité lui fut conférée. Constantin Opos n'était plus alors protonobélissime, comme en témoigne l'un de ses sceaux, qui nous est parvenu, mais sébaste ou pansébaste sébaste». — J. Lefort, *Actes d'Esphigménou*, σ. 55: «... était grand duc, sans doute avec la dignité de sébaste, en 1097 (cf. V. Laurent, *Légendes sigillographiques et familles byzantines*, EO 31, 1932, p. 336-337, et *Collection Orghidan*, no 287) ...».

46. Για το αξίωμα του μεγάλου δούκα βλ. τώρα την εμπεριστατωμένη μελέτη της Αικ. Μ. Ρεβάνογλου, *Παρατηρήσεις*, σ. 71-113. Με το αξίωμα αυτό ασχολήθηκε παλαιότερα ο R. Guiland, *Drongaire de la flotte*, σ. 212-240 (= *Recherches I*, σ. 535-562), ο οποίος εξέτασε επίσης τα αξιώματα του δρουγγαρίου και του μεγάλου δρουγγαρίου του στόλου και του δούκα του στόλου.

δούκας τον τίτλο του σεβαστού⁴⁷. Έτσι απαντά στα πρακτικά της συνόδου των Βλαχερνών περί τα τέλη του 1094⁴⁸. Άλλοι γνωστοί μεγάλοι δούκες της περιόδου της βασιλείας του Αλεξίου Α' Κομνηνού κατείχαν είτε τον τίτλο του σεβαστού —που αποδιδόταν στα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας εξ αίματος και εξ αγχιστείας— είτε τον τίτλο του πρωτωνωβελισσίμου, που αποτελούσε την υψηλότερη βαθμίδα για κάποιον που σταδιοδρομούσε στη διοίκηση και δεν ανήκε στον στενό κύκλο των συγγενών ή των συνεργατών του αυτοκράτορα. Κανείς μεγάλος δούκας δεν απαντά στις πηγές με κάποιον τίτλο κατώτερο από εκείνον του πρωτωνωβελισσίμου⁴⁹. Έτσι συνάγουμε το εύλογο συμπέρασμα ότι και ο Κωνσταντίνος Ώπος κατείχε είτε τον τίτλο του σεβαστού, ως επιβράβευση μιας μακράς επιτυχημένης σταδιοδρομίας στην υπηρεσία της Αυτοκρατορίας, είτε τον τίτλο του πρωτωνωβελισσίμου. Η δεύτερη περίπτωση φαίνεται πιθανότερη. Ως πρωτωνωβελισσμος ο Κωνσταντίνος Ώπος απαντά στη σφραγίδα του που προαναφέραμε. Πάντως μπορούμε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα ότι ως μέγας δούκας υπηρέτησε οπωσδήποτε μετά το έτος 1095, αφού ήδη στη σύνοδο των Βλαχερνών περί τα τέλη του 1094 απαντά ως πρωτοπρόεδρος, ενώ με αρκετή πιθανότητα είναι αυτός ο κουροπαλάτης Ώπος του εγγράφου της μονής Εσφιγμένου

47. Για τον Ιωάννη Δούκα βλ. Αικ. Μ. Ρεβάνογλου, Παρατηρήσεις, σ. 76-83, με αναφορά στις πηγές και τη βιβλιογραφία. Η ίδια ερευνήτρια εξετάζει και δίνει μια αρκετά πειστική ερμηνεία στο ζήτημα που δημιουργείται με τον μεγάλο δούκα, ο οποίος απαντά τον Δεκέμβριο του 1085 σε ένα έγγραφο της μονής Ξηροποτάμου. Βλ. J. Bompaire, *Actes de Xéropotamou. Édition diplomatique. Texte* [Archives de l'Athos, III], Paris 1964, αρ. 7 (Δεκέμβριος του 1085), σ. 67-25. Από την παλαιότερη εκτενή βιβλιογραφία για τον Ιωάννη Δούκα βλ. κατ' επιλογήν Hélène Ahrweiler, L'administration militaire de la Crète byzantine, *Homage à G. Ostrogorsky, Byzantion* 31 (1961) 217-228 (= *Études*, αρ. XI), ειδικότερα σ. 224-226. — Της ίδιας, *Mer*, σ. 186. — P. Gautier, L'épiscopat de Théophylacte Héphaistos archevêque de Bulgarie. Notes chronologiques et biographiques, *REB* 21 (1963) 159-178, σ. 163-164. — Του ίδιου, La date de la mort de Christodule de Patmos (mercredi 16 mars 1093), *Mélanges Venance Grumel* II, *REB* 25 (1967) 235-238, ειδικότερα σ. 237. — Του ίδιου, L'obituaire du typikon du Pantocrator, *REB* 27 (1969) 235-262, ειδικότερα σ. 254 (αρ. 22). — Του ίδιου, Jean l'Oxite, σ. 10-15. — Του ίδιου, Défection et soumission de la Crète sous Alexis Ier Comnène, *REB* 35 (1977) 215-227. — Του ίδιου, *Théophylacte d'Achrida lettres. Introduction, texte, traduction et notes* [CFHB, XVI/2], Thessalonique 1986, σ. 55-57 (αρ. 9). — D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography* [University of London Historical Studies, XXII], London 1968, σ. 66-70 (αρ. 25). — B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 145-150 (αρ. 89).

48. Πρακτικά Συνόδου Βλαχερνών, σ. 217.7: ... τοῦ σεβαστοῦ καὶ μεγάλου δουκὸς κυρ Ιωάννου τοῦ Δούκα...

49. Για τους γνωστούς μεγάλους δούκες επί Αλεξίου Α' Κομνηνού βλ. R. Guiland, *Drongaire de la flotte*, σ. 222-226 (= *Recherches* I, σ. 542-544). — Αικ. Μ. Ρεβάνογλου, Παρατηρήσεις, σ. 76 κ.ε. Για τους τίτλους που έφεραν οι αξιωματούχοι αυτοί και γενικά την αυλική ιεραρχία επί Αλεξίου Α' Κομνηνού οι πηγές προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες, τις οποίες εξετάζω στη διδακτορική διατριβή μου.

του Αυγούστου του 1095, χωρίς να παραλείπουμε ότι ως κουροπαλάτης απαντά και σε μια σφραγίδα του. Η άποψη του Β. Σκουλάτου ότι σύμφωνα με το παραπάνω δίστιχο ο απελευθερωτής της Κυζίκου Κωνσταντίνος Ώπος έφερε το αξίωμα του μεγάλου δούκα είναι εσφαλμένη⁵⁰. Εσφαλμένη είναι επίσης η άποψη του Α. Γ. Κ. Σαββίδη ότι ο Κωνσταντίνος Ώπος αναφέρεται ως μέγας δούκας μετά την απελευθέρωση της Κυζίκου το 1086-1087⁵¹. Αντίθετα πιθανή φαίνεται η άποψη του Χρ. Σταυράκου, ο οποίος τοποθετεί την κατοχή του αξιώματος του μεγάλου δούκα από τον Κωνσταντίνο Ώπο στην αρχή του ΙΒ' αιώνα⁵².

Με βάση λοιπόν όσα αναφέραμε παραπάνω, μπορούμε να ανασυνθέσουμε την εξέλιξη της σταδιοδρομίας του Κωνσταντίνου Ώπου, παραθέτοντας τους τίτλους που κατά καιρούς έλαβε, ως εξής:

1. Βεστάρχης οπωσδήποτε πριν από το 1081.
2. Διοικητής του τάγματος των εξκουβίτων τον Οκτώβριο του 1081.
3. Πρωτοπρόεδρος περί τα τέλη του 1094.
4. Κουροπαλάτης σε σφραγίδα· πιθανότατα ταυτίζεται με τον κουροπαλάτη του εγγράφου της μονής Εσφιγμένου του Αυγούστου του 1095.
5. Πρωτονωβελίσσιμος οπωσδήποτε μετά το 1095.
6. Δούκας το πιθανότερο περί τα τέλη του ΙΑ' και τις αρχές του ΙΒ' αιώνα.
7. Μέγας δούκας περί τις αρχές του ΙΒ' αιώνα, το πιθανότερο με τον τίτλο του πρωτονωβελισσίμου ή του σεβαστού.

50. Β. Skoulatos, *Personnages*, σ. 72: «Enfin, sur le dernier feuillet du *Codex nanianus* 27, qui appartenait à Constantin Opos, le libérateur de Cyzique porte le titre de Grand-duc».

51. Α. Γ. Κ. Σαββίδης, Ώποι, σ. 327 (= Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία, σ. 223): «Περί το 1086-87 έλαβε μέρος στους αγώνες της Αυτοκρατορίας κατά των Σελτζούκων στη βορειοδυτική Μικρά Ασία, καταλαμβάνοντας με επιδρομή την Κύζικο, μετά την απελευθέρωση της οποίας αναφέρεται ως μέγας δούξ».

52. Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, σ. 419.

Summary

PROSOPOGRAFICAL STUDIES ON COMNENIAN ERA I: THE PROTONOBLISSIMOS AND MEGAS DOUX KONSTANTINOS OPOS

The reign of Alexios I Komnenos (1081-1118) was rich in reforms. More specifically very important for the administration of the Empire was the reform of the hierarchy of honorific titles. The study of the sources offers valuable information about it. As regards the titles that were inferior than the title of sebastos, it is of great importance to study the career (*cursus honorum*) of high officers. Thus useful conclusions are drawn about the hierarchy of titles and the relations between the titles and the offices in the administration system.

Such a case is that of Konstantinos Opos, a high officer in the age of Alexios I Komnenos. Anna Komnene and other sources offer a lot of information about his activity. He received the titles of *vestarches*, *protoproedros*, *kouropalates* and *protonobelissimos* and possibly *sebastos*, while he served as a commander of the *tagma* of *exkoubitoi*, *doux* and *megas doux* of the imperial warfleet. He was also distinguished as a commander of several imperial army corps against the Seljuks and Crusaders.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ «ΜΟΝΑΣΤΙΚΗΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗΣ»
ΣΤΟ ΥΣΤΕΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 ο John Thomas στο πλαίσιο διαφόρων άρθρων και μελετών του κάνει λόγο για μια μοναστική μεταρρύθμιση που έλαβε χώρα στο Βυζάντιο από τα τέλη του 11ου αι. και εξής. Ομολογεί βέβαια ότι οι πηγές δεν κάνουν λόγο ρητά για μια οργανωμένη μεταρρυθμιστική κίνηση στο βυζαντινό μοναχισμό. Ωστόσο, κατά την άποψη του μελετητή, τα κείμενα των Ιωάννου Ε' Αντιοχείας (Οξείτου), Λέοντος Χαλκηδόνης και πατριάρχη Νικολάου Γ' Γραμματικού προβάλλουν μεταρρυθμιστικούς στόχους, τους οποίους φαίνεται να εκφράζουν και πολλά, αν όχι τα περισσότερα, τυπικά της εποχής¹.

Συγκεκριμένα, η απόφαση του αυτοκράτορα Αλεξίου Α' (1081-1118) να δημεύσει τα ιερά σκεύη και κειμήλια το 1081 αποτέλεσε τον καταλύτη για την εκδήλωση των πρώτων μεταρρυθμιστικών τάσεων με την αντίδραση του μητροπολίτη Χαλκηδόνης Λέοντος και την έριδα που προέκυψε ως το 1095². Οι απόψεις που διατύπωσε ο Λέων στο πλαίσιο της σχετικής διαμάχης καθώς και ο λόγος που συνέταξε (μεταξύ του 1085 και 1092) ο Ιωάννης Ε' ο Οξείτης στηλιτεύοντας τις καταχρήσεις των *χαριστικαρίων*³ οδήγησαν, κατά τον μελετητή, σε μια βαθμιαία αλ-

* Νιώθω την υποχρέωση να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή την καθηγήτρια κ. Αλκ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, που με παρότρυνε να αναλάβω τη συγγραφή της παρούσας εργασίας και με βοήθησε με τις πολύτιμες συμβουλές και παρατηρήσεις της. Ευχαριστώ επίσης τον καθηγητή κ. Θ. Κορρέ, που δέχτηκε να αναγνώσει το άρθρο μου και να σχολιάσει ορισμένες από τις απόψεις που διατυπώνω.

1. J. P. Thomas, *A Byzantine Ecclesiastical Reform Movement, Medievalia et Humanistica*, n.s. 12, Cambridge 1984, σ. 1-16. — Του ιδίου, *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire* [Dumbarton Oaks Studies 24], Washington D.C. 1987, σ. 186 κ.ε. (στο εξής: *Foundations*). — Του ιδίου, *Documentary evidence from the Byzantine monastic typika for the history of the Evergetine Reform Movement, in Theotokos Evergetis and the Eleventh-Century Monasticism*, ed. M. Mullett – Ant. Kirby, Belfast 1994 (στο εξής: *Theotokos Evergetis*), σ. 246-273 (στο εξής: *Reform*).

2. Βλ. Απ. Γλαβίνας, *Η επί Αλεξίου Κομνηνού (1081-1118) περί ιερών σκευών και κειμηλίων και αγίων εικόνων έρις (1081-1095)* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 6, Κ.Β.Ε.], Θεσσαλονίκη 1972 (στο εξής: *Έρις*). — Κ. Θ. Πολυζωΐδης, *Ο βασιλεύς και οι λαϊκοί εις το εν γένει διοικητικόν έργον της Εκκλησίας επί Αλεξίου Κομνηνού (1081-1118)*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 58 κ.ε.

3. Τοῦ ... Ἀντιοχείας κυροῦ Ἰωάννου τοῦ ἐν τῇ Ὁξείᾳ νήσῳ ἀσκήσαντος λόγος περὶ τοῦ ὅτι οἱ τὰ μοναστήρια διὰ δωρεῶν λαμβάνοντες εἴτε ἀρχιερατικῶν εἴτε βασιλικῶν καὶ ἐκ τῶν

λαγή στη στάση των Βυζαντινών ως προς το δικαίωμα που είχαν ως τότε οι κοσμικοί να εμπλέκονται στη διοίκηση των θρησκευτικών ιδρυμάτων και κυρίως να αποκομίζουν οφέλη μέσω αυτής⁴.

Η ανάκληση διαφόρων χαριστικών δωρεών από τον πατριάρχη Ευστράτιο Γαρίδη (1081-1084) και κυρίως η προσπάθεια του διαδόχου του Νικολάου (1084-1111) να θέσει περιορισμούς στις αυθαιρεσίες των χαριστικάριων οδήγησε, κατά τον J. Thomas, σε σύγκλιση των θέσεων του πατριαρχείου με τον «μεταρρυθμιστή» Λέοντα Χαλκηδόνης, καθώς και των δύο οι κινήσεις βασιζόνταν στην αντίθεση να εκμεταλλεύονται οι κοσμικοί την αφιερωμένη περιουσία⁵. Το αποτέλεσμα ήταν η σύνδεση και προώθηση δύο από τις βασικές αρχές της «μοναστικής μεταρρύθμισης», δηλαδή του αναπαλλοτρίωτου της μοναστηριακής περιουσίας και της αντίθεσης στη χαριστικήν. Οι πατριάρχες βέβαια καθώς και άλλοι εκκλησιαστικοί χαρακτηρίζονται από τον J. Thomas ως «μετριοπαθείς μεταρρυθμιστές», διότι δεν προβαίνουν στην κατάργηση του θεσμού της χαριστικής, παρά μόνο στην προώθηση ενός πιο αποτελεσματικού ελέγχου των χαριστικάριων και στη διευθέτηση και αποκατάσταση των περιπτώ-

μοναστηρίων κέρδη έχοντες άσεβουσιν, éd. P. Gautier, *Réquisitoire du patriarche Jean d'Antioche contre le charisticariat*, REB 33 (1975) 77-132. — Σύμφωνα με τον P. Lemerle πάντως ο Ιωάννης Ε' ο Οξείτης δεν καταδικάζει γενικώς το θεσμό της χαριστικής αλλά μόνο όσους χαριστικάριους προβαίνουν σε κατάχρηση των εξουσιών τους. — Βλ. P. Lemerle, *Un aspect du rôle des monastères à Byzance: Les monastères donnés à des laïcs, les charistaires*, στο *Le monde de Byzance: Histoire et Institutions*, VR, Londres 1978, αρ. 15 (= Acad. Inscr. et B. Lettres C.r. des séances janviers-mars 1967, σ. 9-28), σ. 18 (στο εξής: Charistaires).

4. Βλ. J. P. Thomas, *Foundations* 186 κ.ε. — Ο Λέων Χαλκηδόνης ήταν αντίθετος στην εκποίηση της εκκλησιαστικής περιουσίας, εκτός αν γινόταν προς άλλα θρησκευτικά ιδρύματα (βλ. και Απ. Γλαβίνας, *Έρις* 120-121). Κατά τον J. P. Thomas (*Foundations* 197), η άποψη του Λέοντος, υποδήλωνε την αντίθεσή του προς τον θεσμό της χαριστικής δωρεάς, όχι όμως και προς την επίδοσιν. — Για την επίδοσιν βλ. E. Herman, *Ricerche sulle istituzioni monastiche bizantine. Typika ktetorika, caristicari e monasteri «liberi»*, OCP 6 (1940) 293-375, σ. 329-332 (στο εξής: *Ricerche*). — H. Glykatzis-Ahrweiler, *Charisticariat et autres formes d'attribution de fondations pieuses aux Xe-XIe siècles*, στο *Études sur les structure administratives et sociales de Byzance*, VR, London 1971 (στο εξής: *Études*), αρ. 7 (= ZRVI 10, 1967, 1-27), σ. 11 και σημ. 63, 17 (στο εξής: Charisticariat). — Σ. Α. Βαρναλίδης, *Ο θεσμός της χαριστικής (δωρεάς) των μοναστηρίων εις τους Βυζαντινούς* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 21, Κ.Β.Ε.], Θεσσαλονίκη 1985, σ. 48 σημ. 44 (στο εξής: *Χαριστική*). — R. Morris, *Legal Terminology in Monastic Documents of the Tenth and Eleventh Centuries*, JÖB 32/2 [Akten II/2 des XVI Internationaler Byzantinistenkongress, Wien 4-9 October 1981] Wien 1981, σ. 281-290, ιδίως σ. 287 (στο εξής: *Terminology*).

5. Ήδη βέβαια και ο πατριάρχης Αλέξιος Α' ο Στουδίτης (1025-1043) είχε καταδικάσει τις καταχρήσεις χαριστικάριων και είχε λάβει μέτρα για την πρόληψη εκτροπών. — Βλ. P. Charanis, *The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire*, DOP 4 (1948) 53-118, σ. 77-78 (στο εξής: *Properties*). — I. Μουτζούρης, *Τα χαριστικά και ελεύθερα μοναστήρια*, Θεολογία 34 (1963) 536-569, σ. 555-557 (στο εξής: *Μοναστήρια* I.). — J. P. Thomas, *Foundations* 168-171.

σεων καταχρηστικής εφαρμογής του θεσμού⁶.

Σύμφωνα με τον μελετητή, ακόμη και ο Αλέξιος τελικά υποστήριξε τη «μοναστική μεταρρύθμιση», αν και όχι στις πιο ακραίες της απαιτήσεις, που εξέφραζαν οι οπαδοί του Λέοντος Χαλκηδόνης και ο Ιωάννης Ε' ο Οξείτης. Ο αυτοκράτορας συγκεκριμένα ενίσχυσε την προσπάθεια του πατριάρχη Νικολάου να επαναπροσδιορίσει τους όρους, με τους οποίους θα παραχωρούνταν οι μονές εις χαριστικήν, καθώς και τα προνόμια και τις υποχρεώσεις των δικαιούχων, αλλά και να διασφαλίσει τα πατριαρχικά δικαιώματα απέναντι στα μοναστηριακά ιδρύματα⁷.

Επιπλέον, κατά τον J. Thomas, στα τέλη του 11ου αι., ήδη πριν από την αντίδραση των «ακραίων μεταρρυθμιστών» και τη «μετριοπαθή μεταρρυθμιστική» προσπάθεια των πατριαρχών, ευσυνειδήτοι κτήτορες αναζητούσαν θεσμικές δομές, με τις οποίες θα απέτρεπαν τον κίνδυνο της χαριστικής και γενικώς την εκμετάλλευση της περιουσίας των μονών τους εκ μέρους οποιουδήποτε κοσμικού. Υιοθέτησαν λοιπόν το αὐτοδέσποτον καθεστώς, το οποίο θα προστάτευε το θρησκευτικό ίδρυμα από το ενδεχόμενο εκμετάλλευσής του από κάθε κοσμικό και εκκλησιαστικό φορέα, ακόμη και από την ίδια την κτητορική οικογένεια⁸. Διατήρησαν

6. Βλ. *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, ed. J. Thomas – A. Constantinides Hero, with the assistance of G. Constable [Dumbarton Oaks Studies 35, Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington D.C. 2000, v. 2, 450 § 3, 451 § 1 και § 3, 618 § 1, 619-620· v. 3, 869 § 1 (στο εξής: *BMFD*). — Βλ. ακόμη J. P. Thomas, *Foundations* 196, 199 κ.ε., 209 κ.ε. — Πρβ. R. Morris, *Monks and laymen in Byzantium, 843-1118*, Cambridge 1995 (στο εξής: *Monks*), σ. 270 και σημ. 11: «Certainly one of the matters which most concerned the patriarchate and provincial bishops was the loss of revenues to which they were entitled». — Όλοι οι μελετητές αναγνωρίζουν ότι η Εκκλησία τότε δεν προέβη σε επίσημη κατάδικη και κατάργηση του θεσμού. — Βλ. Σ. Α. Βαρναλίδης, *Χαριστική* 187 κ.ε. — P. Charanis, *Properties* 78 κ.ε. — I. Μουτζούρης, *Μοναστήρια* I. 568-569. — H. Glykatzī-Ahrweiler, *Charisticariat* 19 κ.ε. — M. Kaplan, *Les monastères et le siècle à Byzance: les investissements des laïques au XIe siècle*, στο *Actes du XIVe Congrès de la Société des Historiens Médiévistes de l'Enseignement Supérieur Publique*, Poitiers 3-4 juin 1983, *Cahiers de civilisation médiévale* Xe-XIIe siècles, Poitiers 1984, σ. 81-82 κ.ά.

7. Βλ. *BMFD* 2, 451-452, 618 § 2. — Βλ. ακόμη J. P. Thomas, *Foundations* 205 κ.ε. — Αντιθέτως βλ. R. Morris, *Monks* 267 κ.ε.: «In fact, the attention of both Alexios Komnenos and his patriarchs had been turned towards this question from the earliest years of his reign ... We are in no position to know whether this flurry of activity was sparked off by the independent (but contemporary) scandal over the holy vessels, especially since it was not, after all, *charisticarioi* who were accused of melting them down, but the emperor himself. There may well have been a highly charged atmosphere in ecclesiastic circles in the early 1080s in which the patriarchate became extremely sensitive to any alleged lay misdemeanours; but any direct connection between the controversy spreadheaded by Leo of Chalcedon and Alexios Komnenos and this essentially bureaucratic activity on the part of the patriarch has yet to be established».

8. Ο J. P. Thomas υποστηρίζει πως οι ευσυνειδήτοι κτήτορες επέλεξαν για τις μονές τους το αὐτοδέσποτον καθεστώς, γιατί τα αὐτοδέσποτα μοναστήρια ήταν ανάμεσα στα

ωστόσο τον ρόλο του *έφόρου*, ο οποίος, κατά τον J. Thomas, απείχε από τη διοίκηση της μονής και απλώς την προστάτευε από ενδεχόμενους έξωθεν κινδύνους⁹. Οι «πρώιμοι μεταρρυθμιστές» κτήτορες άγγιξαν λοιπόν ζητήματα που θα απασχολούσαν αργότερα τους εκκλησιαστικούς «μεταρρυθμιστές», ακραίους και μετριοπαθείς, και αποτέλεσαν ένα πρότυπο χρηστής κοσμικής πατρωνίας¹⁰.

Αργότερα βέβαια επήλθε αντίδραση από την πλευρά της εκκλησιαστικής ιεραρχίας λόγω του απόλυτου εξοβελισμού της εκκλησιαστικής εξουσίας από τις *αὐτοδέσποτες* μονές. Έτσι, ο μελετητής κάνει λόγο για μια νέα γενεά «μεταρρυθμιστών», που θα επιδιώξουν και θα επιτύχουν την ως ένα βαθμό αποκατάσταση των επισκοπικών, μητροπολιτικών και πατριαρχικών δικαίων στις *αὐτοδέσποτες* μονές¹¹. Επιπλέον όμως διαμαρτύρονταν για την παραχώρηση σταυροπηγίων, που παραγκώνιζαν τα επισκοπικά και μητροπολιτικά δίκαια επί των μοναστηριών¹².

Ο J. Thomas ως εκδότης του συλλογικού μεταφραστικού έργου «Byzantine Monastic Foundation Documents» από τη σειρά Dumbarton Oaks Studies¹³ βασίστηκε στις παραπάνω απόψεις περί μοναστικής «μεταρρύθμισης» για την κατάταξη και τον σχολιασμό 61 συνολικά κτητορικών εγγράφων. Έτσι εντάσσει τρία τυπικά του β' μισού του 11ου αι. (των μονών Θεοτόκου Ευεργέτιδος, Θεοτόκου Πετριτζωτίσης, Ιωάννου Θεολόγου στην Πάτμο), καθώς και τέσσερα τυπικά του 12ου αι. (των μονών Προδρόμου Φοβερού, Θεοτόκου Αρείας, Μάμαντος και Ηλίου Βωμών)

λίγα που διέφυγαν τον κίνδυνο της *χαριστικής*. Το χωρίο ωστόσο (Ιω. Οξείτου, Λόγος στ. 269-274), στο οποίο ο μελετητής παραπέμπει για να στηρίξει τη θέση του, αναφέρει ότι δεν διέφυγε καμία μονή τον κίνδυνο πλην *ολιγοστών* και *των νεοσυστάτων εύαριθμήτων κοινοβίων*, αλλά και αυτά όσον ούπω *τούτο πείσονται, τού πονηρού έθους κρατούντος*. Κατ' αρχάς στη συγκεκριμένη φράση ο Ιωάννης ο Οξείτης δεν διευκρινίζει το διοικητικό καθεστώς των μονών που ως τότε διέφυγαν τον κίνδυνο και επιπλέον αναφέρει ότι είναι ζήτημα χρόνου να πέσουν και αυτά στα χέρια των *χαριστικαρίων*. — Βλ. J. P. Thomas, *The Rise of the Independent and Self-governing Monasteries as Reflected in the Monastic Typika*, *GOTHR* 30 (1985) 21-30, σ. 24-25 (στο εξής: *Rise*).

9. Οι μελετητές διαχάζονται όσον αφορά τις αρμοδιότητες και τα προνόμια του *έφόρου*, καθώς η έρευνα δεν έχει καταλήξει σε ένα ασφαλές συμπέρασμα. — Βλ. σχετικά E. Herman, *Ricerche* 335 κ.ε., 346-347. — M. Γ. Νυσταζοπούλου, *Ο επί του κανικλείου και η εφορεία της εν Πάτμω μονής, Σύμμεικτα* 1 (1966) 76-94, σ. 89 κ.ε. (στο εξής *Εφορεία*). — H. Glykatzis-Ahrweiler, *Charisticariat* 4, 11-12, 14, 23. — R. Morris, *Terminology* 285-286. — J. P. Thomas, *Foundations* 218, 252-253, 255-258.

10. Βλ. J. P. Thomas, *Foundations* 214 κ.ε. — *BMFD* 2, 449-450, 452. — Αντιθέτως βλ. J. P. Thomas, *Rise* 21, όπου αναφέρει ότι οι «μεταρρυθμιστές» που προέρχονταν από τους εκκλησιαστικούς κύκλους ήταν αυτοί που άλλαξαν την στάση των κοσμικών πατρώνων.

11. Βλ. J. P. Thomas, *Foundations* 220-221, 224, 228, 230-231. — *BMFD* 2, 616 § 1 και 3, 867 § 2, 870 § 2.

12. Βλ. J. P. Thomas, *Foundations* 230.

13. Βλ. ανωτέρω σημ. 6.

στην πρώτη μεταρρυθμιστική φάση. Τρία τυπικά επίσης του 12ου αι. (της Κεχαριτωμένης, του Παντοκράτορος και της Κοσμοσωτείρας) εντάσσονται στην ώριμη μεταρρυθμιστική φάση¹⁴, ενώ, κατά τον μελετητή, από τον 13 αι. και εξής η δυναμική της μοναστικής «μεταρρύθμισης» μειώνεται. Ωστόσο η επιρροή ορισμένων «μεταρρυθμιστικών» αρχών κυρίως του Τυπικού της μονής Ευεργέτιδος είναι εμφανής μέχρι το τέλος των βυζαντινών χρόνων, με αποτέλεσμα να χαρακτηρίζει αρκετά ακόμη τυπικά ως «νέο-ευεργετινά»¹⁵.

Ας δούμε όμως αναλυτικά ποιες είναι οι αρχές που διέπουν τη μοναστική «μεταρρύθμιση», όπως τις ορίζει ο J. Thomas:

Ως πρωταρχικές αρχές της «μεταρρύθμισης» αναφέρονται (α) η έμφαση στο αὐτοδέσποτον των μοναστηριών¹⁶ και (β) η αντίθεση στον θεσμό της χαριστικής¹⁷: ο μελετητής φαίνεται να θεωρεί το αὐτοδέσποτον της μονής της Λαύρας του Ἄθω και των «προ-μεταρρυθμιστικών» τυπικών μόνο ως προσπάθεια απαλλαγής από την εκκλησιαστική εξουσία, ενώ στα «μεταρρυθμιστικά» τυπικά επιπλέον και ως αντίδραση προς τον θεσμό της χαριστικής¹⁸.

Πρέπει να παρατηρήσουμε όμως ότι στο Τυπικό του Τζιμισκή (έτ. 971-972) απαντά η φράση τὰ ἀπὸ χαριστικῆς διδόμενα¹⁹. Επίσης στο Τυπικό του Αθανασίου του Αθωνίτου (έτ. 973-975) υπάρχει η εξής

14. Βλ. BMFD 2, 433 (περιεχόμενα)· 651 § 1.

15. Για τα χαρακτηριζόμενα ως νέο-ευεργετινά βλ. BMFD 2, 469 σημ. 26· 3, 1208· 4, 1255-1256, 1340, 1384, 1457, 1485, 1488, 1614. — J. P. Thomas, Reform 267-271.

16. Βλ. J. P. Thomas, Reform 255. — BMFD 2, 442 § 4.

17. Βλ. BMFD 2, 444 § 1.

18. Βλ. BMFD 2, 442 § 4: «The precise terminology can be traced back to Ath. Typikon in the mid-tenth century ...». — Του ιδίου, Rise 24: «A generation later (i.e. than Athanasios Athonites) the dangers to the well-being of traditional private foundations posed by the operation of the state-sponsored program of institutional renovations known as the *charistike* was to provide a powerful incentive for other patrons to adopt this new form of organization». — Του ιδίου, Foundations 216: «... the emperor inserted into the chapter (of the chrysobull) language that exempted Lavra from patriarchal control ... By freeing Lavra monastery not only from episcopal control but also from that of the patriarch as well ...». — Ό.π. 223 § 1: «The concept of the independent and self-governing monastery thus had reached maturity at precisely the time when the reformers launched their ultimately successful challenge to the *charistike*». — Αξίζει να προσθέσουμε ότι ο J. P. Thomas (Rise 24) τοποθετεί την αρχή της χαριστικής στα χρόνια του Βασιλείου Β' και του πατριάρχη Νικολάου Β' Χρυσοβέργη και όχι νωρίτερα, ενώ θεωρεί ότι εξαρχής οι χαριστικάριοι είχαν την άδεια να κρατούν προς όφελός τους το πλεόνασμα των εσόδων των μονών που διαχειριζόνταν. — Αντιθέτως βλ. Σ. Α. Βαρναλίδης, Χαριστική 100-106, 118.

19. Τυπικόν ... Ἰωάννου τοῦ Τζιμισκῆ, éd. D. Papachryssanthou, *Actes du Prôtaton* [Archives de l'Athos 7], Paris 1975, αρ. 7 (προ έτ. 972), σ. 209-215, στ. 70 (στο εξής: Α. *Prôtaton*). — Πρβ. Α. *Prôtaton* σ. 205, άρθρο VII. — Της ίδιας, Ο Αθωνικός Μοναχισμός. Αρχές και οργάνωση [MIET], Αθήνα 1992, σ. 284-285 (στο εξής: Αθωνικός Μοναχισμός).

φράση από τον χρυσόβουλλο λόγο του Νικηφόρου Φωκά, που απολύθηκε το 964 για χάρη της Λαύρας: οὐδὲ μετὰ τὸν ἡμέτερον θάνατον ἐξεῖναι τι νι βουλόμεθα ταύτην κοσμικῶ ἢ ἐκκλησιαστικῶ προσώπῳ ἢ καὶ μοναχῶ δωρεῖσθαι ἢ ὑφ' ἐτέραν ποιεῖσθαι μονήν, ἀλλ' οὕτως ἐλευθέραν εἶναι καὶ αὐτοδέσποτον²⁰. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει βέβαια να υποθέσουμε ότι η χαριστική, έστω και αν δεν κατονομάζεται, ή τουλάχιστον κάποια πρόδρομη πρακτική, είχε ήδη κάνει την εμφάνισή της το 964²¹.

Είναι πάντως προφανές ότι το αὐτοδέσποτον της Λαύρας λειτουργεί όχι μόνο ως αντίθεση προς την υπαγωγή σε εκκλησιαστική εξουσία αλλά και σε κοσμικά πρόσωπα, που αποτελεί γνώρισμα της χαριστικής. Αυτό ισχύει πολύ περισσότερο για τα μετέπειτα τυπικά, εφόσον με την πάροδο του χρόνου τα κρούσματα καταχρήσεων εκ μέρους των χαριστικαρίων ήταν όλο και συχνότερα, ενώ αλλοιώθηκε ο αρχικός σκοπός του θεσμού, καθώς οι μονές άρχισαν να παραχωρούνται σε κηδεμονία όχι προς όφελος των ιδρυμάτων αλλά προς όφελος των προσώπων²². Χαρακτηριστικά αναφέρουμε το παράδειγμα της Νέας Μονής της Χίου, η οποία σε διάστημα τριάντα ετών, από το 1053 έως το 1080, επικύρωσε πέντε φορές το αὐτοδέσποτον καθεστώς της²³. Συνεπώς πολύ νωρίτερα από την εμφάνιση της «μεταρρύθμισης» στα τέλη του 11ου αι. σημειώνεται η αγωνιώδης τάση των κητόρων ή ιθυνόντων να διασφαλίσουν καθεστώς ανεξαρτησίας για τις μονές τους²⁴, η οποία δεν μπορεί παρά να αποδοθεί μεταξύ άλλων και στην προσπάθεια αποσόβησης του κινδύνου της χαριστικής²⁵.

20. Τυπικὸν ... Ἀθανασίου τοῦ ἐν τῷ Ἀθῶ, ἐκδ. Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Leipzig 1894, ανατύπωση Amsterdam 1965 (στο εἶξ: *Haupturkunden*), σ. 102-122, ιδίως στ. 107.13-16.

21. Βλ. και Δ. Παπαχρυσάνθου, *Αθωνικός Μοναχισμός* 223 σημ. 198: «Με αυτήν τη ρήτρα ο Νικηφόρος προστατεύει τη Λαύρα από δύο κινδύνους: τη χαριστική και την επίδοση». — Ι. Μουτζούρης, *Μοναστήρια Ι*. 549. — Πρβ. P. Lemerle, *Charistikaire* 10.

22. Βλ. Σ. Α. Βαρναλίδης, *Χαριστική* 126 κ.ε. — H. Glykatzis-Ahrweiler, *La concession des droits incorporels donations conditionnelles*, στο *Études*, αρ. 1 (= *Actes du XIIe Congrès International des Etudes Byzantines*, τ. II, Beograd 1964, σ. 103-114), σ. 108.

23. Βλ. Ι. Μ. Κονιδάκης, *Νομική θεώρηση των μοναστηριακών τυπικών*, Αθήνα 1954, σ. 174-175, σημ. 31, όπου και οι σχετικές πηγές (στο εἶξ: *Θεώρηση*).

24. Βλ. και R. Janin, *Monachisme byzantin au moyen âge*, *REB* 22 (1964) 5-44, σ. 15 (στο εἶξ: *Monachisme*).

25. Το αὐτοδέσποτον καθεστώς βέβαια επιδιώκεται για να αποσοβηθεί η υπαγωγή της μονής σε βασιλικά, πατριαρχικά, μητροπολιτικά, επισκοπικά ή ιδιωτικά δίκαια, ώστε να μην υπάρχουν επεμβάσεις των αντίστοιχων παραγόντων στη διοίκηση και την εν γένει λειτουργία της μονής. Ένας επιπλέον όμως στόχος είναι και να απαλλαγεί η μονή αν μη τι άλλο από τις συνεπαγόμενες εισφορές, ίσως και για να επιδιώξει καθολική φορολογική απαλλαγή με το αιτιολογικό της παντελούς ανεξαρτησίας της μονής. — Βλ. Ι. Μ. Κονιδάκης, *Το Δίκαιον της μοναστηριακής περιουσίας από του 9ου μέχρι και του 12ου αιώνας*, Διδασκ. διατριβή, Αθήνα 1979, σ. 233-234 (στο εἶξ: *Δίκαιον*).

Οφείλουμε όμως να υπογραμμίσουμε ότι αντίθεση στον θεσμό της χαριστικής διακρίνει ακόμη και μη «μεταρρυθμιστικά» τυπικά, τα οποία ο μελετητής ονομάζει «παραδοσιακά». Χαρακτηριστικά αναφέρουμε το παράδειγμα του Μιχαήλ Ατταλειάτου, ο οποίος στη Διάταξη για το πτωχοτροφείο του στη Ραιδεστό και τη μονή του Χριστού Πανοικτίρμονος στην Κωνσταντινούπολη (έτ. 1077), εναντιώνεται κατηγορηματικά και επανειλημμένως, όπως και ο ίδιος ο J. Thomas παραδέχεται, στο ενδεχόμενο υπαγωγής των θρησκευτικών του ιδρυμάτων σε χαριστικάριο, όπως και σε έφορο ή οποιονδήποτε άλλο προστάτη²⁶.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειώσουμε πως η θέση του J. Thomas, ότι η έμφαση των «μεταρρυθμιστών» κητόρων στο αυτοδέσποτον δηλώνει την έντονη αντίθεσή τους στο θεσμό της χαριστικής και γενικά στην εκμετάλλευση των μονών τους από κοσμικούς, περιγράφει μερικώς μόνο την κατάσταση. Συγκεκριμένα παρατηρούμε ότι πολλά «μεταρρυθμιστικά» και μη τυπικά είναι αντίθετα στο ενδεχόμενο υπαγωγής των μονών τους σε κάθε είδους κηδεμονία, ακόμη και σε άλλα θρησκευτικά ιδρύματα με τον θεσμό της επιδόσεως, που εφαρμοζόταν ήδη από τις αρχές του 10ου αι.²⁷. Στα τέλη του 13ου αι. μάλιστα, οπότε πια η χαριστική δεν αποτελεί την κύρια απειλή για τις μονές, καθώς έχει πα-

26. Βλ. Διάταξις ... Μιχαήλ ... του Ἀτταλειάτου ..., éd. P. Gautier, La diataxis de Michel Attaliat, REB 39 (1981) 5-143, ιδίως στ. 229-236, 248-262, 269-273, 404-408, 961-979. — Πρβ. Διάταξις ... Μανουήλ ... κτήτορος τῆς μονῆς ... Θεοτόκου τῆς Ἐλεούσης, éd. L. Petit, Le monastère de Notre Dame de pitié, IRAIK 6 (1900) 1-153, κεφ. 18, στ. 90.1-4, 20-28· κεφ. 21, στ. 92.21-24. — Πρβ. BMFD 1, 171 § 2: «Along with many of his contemporaries, both those who were reform-minded like the author of Pakourianos (i.e. typikon), and those who were not, like the author of Attaleiates (i.e. typikon), Manuel (i.e. of Stroumitsa) needed to preserve his foundation from the threat posed by *charistike*». — Βλ. και BMFD 1, 327.

27. Τυπικὸν τῆς ... μονῆς τῆς ... Κεχαριτωμένης, éd. P. Gautier, Le typikon de la Théotokos Kécharitômenê, REB 43 (1985) 5-165, ιδίως κεφ. 1, στ. 176-188: Βούλομαι τὴν ἐπ' ἐμοῦ συστάσαν ... μονήν, ... ἐλευθέραν εἶναι καὶ αὐτοδέσποτον ... μῆτε βασιλικοῖς ἢ ἐκκλησιαστικοῖς ἢ προσωπικοῖς ὀδεῇποτε ὑποτιθεμένην δικαίους μῆτε κατὰ δωρεάν ἢ ἐπίδοσιν ἢ ἐφορίαν ἢ οἰκονομίαν ἢ ἐπιτήρησιν ἢ ἑτέραν τινὰ πρόφασιν προσώπῳ οἷω δῆτινι ἢ μονῇ ἢ εὐαγεῖ οἴκῳ ἢ τῷ ὀρφανωτροφείῳ ἢ ἐτέρῳ σεκρέτῳ ἢ ξενῶνι τινι ἀνατιθεμένην. — Βλ. ἀκόμη Υποτύψεις ... Χριστοδούλου, ἦν διετάξατο ... ἐν Πάτμῳ ..., MM 6, σ. 59-80, ιδίως κεφ. 16, στ. 69.25-30. — Τυπικὸν ... Ἰσαακίου ... ἐπὶ τῷ καινισθέντι ... μοναστηρίῳ ... τῆς Κοσμοσωτείρας, έκδ. Γ. Κ. Παπάζογλου, Τυπικὸν Ἰσαακίου Ἀλεξίου Κομνηνοῦ τῆς μονῆς Θεοτόκου τῆς Κοσμοσωτείρας, Κομοτηνὴ 1994 (στο εἶξ: Κοσμοσωτεία), κεφ. 12, στ. 256-259, στ. 272-273· κεφ. 31, στ. 687-695. — Τυπικὸν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος, έκδ. Σ. Ευστρατιάδης, Ἑλληνικά 1 (1928) 256-313, 2 (1929) 443, ιδίως στ. 258.19-26 και κεφ. 4, στ. 266.16-23. — Τυπικὸν ... μονῆς ... τῆς Θεοτόκου τῶν Ἱλιδῶν Βωμῶν ..., έκδ. Α. Dmitrievskij, *Opisanie liturgitseskich rukopisej* ..., τ. 1: Typika, pt. 1, Kiev 1895, ανατ. Hildesheim 1965 (στο εἶξ: Α. Dmitrievskij, *Opisanie*), σ. 615-655, ιδίως κεφ. 4, στ. 724.10-20. — Τυπικὸν τῆς ἐν τῷ περιωνύμῳ βουνῷ τοῦ Ἀὔξεντιου ..., έκδ. Α. Dmitrievskij, *Opisanie*, σ. 769-794, στ. 773.1-8.

ραχωρήσει τη θέση της σε άλλες μορφές προστασίας, το «νέο-ευεργετινό» Τυπικό της Θεοδώρας Παλαιολογίνας για τη μονή της Θεοτόκου Λιβός αναφέρεται μόνο στον κίνδυνο της ἐπιδόσεως και της προσενώσεως, δηλαδή της συγχώνευσης με άλλη μονή²⁸. Οι κτήτορες λοιπόν τονίζουν το αὐτοδέσποτον καθεστώς των μονών όντας αντίθετοι σε οποιονδήποτε θεσμό συνεπαγόταν έξωθεν επέμβαση και πιθανή εκμετάλλευση. Δεν φαίνεται λοιπόν να στρέφονται συγκεκριμένα μόνο εναντίον της ανάμειξης των κοσμικών στη διαχείριση της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας, όπως ο J. Thomas υποστηρίζει.

Άξιο απορίας εξάλλου είναι το γεγονός ότι κτήτορες που υποτίθεται ότι ενστερνίστηκαν την «μεταρρυθμιστική» αρχή του αὐτοδεσπότου δεν έχουν κανένα ενδοιασμό να υπαγάγουν άλλες μονές στα ιδρύματά τους. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του κτήτορα της μονής του Παντοκράτορος Ιωάννου Β' Κομνηνού, ο οποίος υπήγαγε στη μονή του έξι μοναστήρια²⁹. Οι υπαχθείσες μονές ήταν προφανώς ευκατάστατες, καθώς ο Ιωάννης αναφέρει: ... μετὰ πάσας τὰς εὐλόγους καὶ ἀπαραιτήτους ἐξόδους τὸ περιττεῦον εἰς τὴν κυρίαν μονὴν τοῦ Παντοκράτορος περιελεύσεται³⁰. Ο λόγος για τον οποίο οι έξι μονές προσ-

28 Τυπικὸν Νικηφόρου τοῦ Βλεμμύδου, éd. J. A. Munitiz, *Nicephori Blemmydae autobiographia sive curriculum vitae necnon epistula universalior* [Corpus Christianorum, Series Graeca 13], Turnhout 1984, σ. xxx-xxxi, ιδίως στ. 1-12. — Τυπικὸν τῆς μονῆς τοῦ Λιβός, éd. H. Delehay, *Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues* [Extrait des Mémoires publiés par l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres, Serie II, τ. XIII 4], Bruxelles 1921 (στο εξής: *Deux typica*), σ. 106-136, ιδίως κεφ. α', 1, στ. 106.14-107.1. — Τυπικὸν τῆς μονῆς τῶν ἁγίων Ἀναργύρων ἐν Κωνσταντινουπόλει, στο *Deux typica*, σ. 136-140, ιδίως κεφ. 57, στ. 137.31-138.4. — Πρβ. Τυπικὸν τῆς μονῆς Θεοτόκου τοῦ Μαχαίρᾶ ἐν Κύπρῳ, έκδ. Ι. Π. Τσικνόπουλος, *Κυπριακά Τυπικά*, Λευκωσία 1969, σ. 2-68, ιδίως κεφ. 21, στ. 16.6-13. — Τυπικὸν ... τῆς ... μονῆς τοῦ ἁγίου ... Δημητρίου τῶν Κελλιβάρων, éd. H. Grégoire, *Imperatoris Michaelis Palaeologi, de vita sua ...*, *Byzantion* 29-30 (1959-1960) 447-474, ιδίως κεφ. 15, στ. 469.12-471.19. — Τυπικὸν τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος, στο *Deux typica*, σ. 18-105, ιδίως κεφ. α', 15, στ. 28.19-25, που δεν κατονομάζουν καν τους θεσμούς που θα μπορούσαν να αποτελέσουν απειλή για το αὐτοδέσποτον καθεστώς των μονών. Παρατηρούμε γενικώς ότι η σχετική με το αὐτοδέσποτον διατύπωση προσαρμόζεται στα κατά καιρούς δεδομένα που αφορούν τον βυζαντινό μοναχισμό και φαίνεται ότι αποτελεί εξέλιξη της σχετικής φρασεολογίας που πρωτοεμφανίστηκε τον 10ο αι. στο χρυσόβουλλο του Νικηφόρου Φωκά για χάρη του αὐτοδεσπότου της Λαύρας του Ἁγίου Όρους. — Για τον θεσμό της ἐνώσεως ή προσενώσεως των μονών βλ. Ι. Μ. Κονιδάρης, *Δίκαιον* 108 κ.ε.

29 Τυπικὸν τῆς ... μονῆς τοῦ Παντοκράτορος, éd. P. Gautier, *Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator*, *REB* 31 (1974) 1-145, στ. 624-626, 685-697, 1553-1558. — Βλ. J. P. Thomas, *Foundations* 230 σημ. 58 και *BMFD* 2, 730-731. — Στην πραγματικότητα ήταν οκτώ οι μονές που υπήχθησαν στην Παντοκράτορος, καθώς στο βρέβιον (στ. 1564-1567) αναφέρεται μια επιπλέον μονή και πληροφορούμαστε ότι μία από τις συνημμένες είχε κατ' ἐπίδοσιν μια ακόμη μονή.

30. Παντοκράτορος στ. 694-695. — Βλ. και *BMFD* 2, 616 § 2, 733 § 2.

ηνώθησαν τῇ τοιαύτῃ μονῇ³¹ και στην ουσία υποβιβάστηκαν σε μετόχια δεν ήταν η μέριμνα του αυτοκράτορα για το αβέβαιο μέλλον αυτών³² αλλά το ενδιαφέρον του να εξασφαλίσει στη μονή που ο ίδιος ίδρυσε τα απαραίτητα έσοδα για την ευημερία της³³. Την ίδια στάση τηρούν και άλλοι «μεταρρυθμιστές» κτήτορες³⁴, γεγονός που αποδεικνύει ότι ακόμη και στο υποτιθέμενο απόγειο της μοναστικής «μεταρρύθμισης» οι κτήτορες ενδιαφέρονται αποκλειστικά για την ευημερία του δικού τους ιδρύματος και όχι για την προώθηση ορισμένων «μεταρρυθμιστικών» αρχών στον βυζαντινό μοναχισμό³⁵.

(γ) Τρίτη αρχή της «μεταρρύθμισης» είναι, κατά τον J. Thomas, η διασφάλιση της πρακτικής εφαρμογής του αὐτοδεσπότη. Αυτή εξασφαλίστηκε από τους «μεταρρυθμιστές» κτήτορες ορίζοντας ότι ο ηγούμενος είναι μεν η κεφαλή της κοινότητας ὡς τὸ αὐτεξούσιον ἔχων τῆς οἰκονομίας τοῦ μοναστηρίου ἐν ἅπασιν³⁶, ἀλλὰ δεν διοικεῖ ἀπολυταρχικά παρὰ σε στενὴ συνεργασία με τοὺς ἐγκριτοὺς, ἐξέχοντες μοναχοὺς, ὥστε να ἀποσοβηθοῦν οἱ καταχρήσεις ἀπὸ τὴν πλευρὰ του³⁷.

Πρέπει ὁμῶς να παρατηρήσουμε ὅτι, ὅσον ἀφορὰ τοὺς ἐξέχοντες μοναχοὺς, ἡδὴ στο παρελθὸν προβλέπεται γι' αὐτοὺς σημαίνων ρόλος στη διοίκηση τῆς μονῆς. Συγκεκριμένα ο Θεόδωρος Στουδίτης ορίζει ὅτι ο ηγούμενος ἀποφασίζει σε συνεργασία με αὐτοὺς για τὸν διορισμὸ των μο-

31. Παντοκράτορος στ. 685-686.

32. Βέβαια ἀναφέρεται ὅτι ἡ μονὴ τοῦ Παντοκράτορος ὀφείλε να στηρίξει τὶς υπαχθεῖσες μονές, εἰάν στο μέλλον παρουσιαζόταν οικονομικὴ ἀνάγκη. — Βλ. Παντοκράτορος στ. 695-697.

33. Ο J. P. Thomas (*Foundations* 223-224 και σημ. 38) λαθεμένα υποστηρίζει ὅτι οἱ συγκεκριμένες μονές προστίθενται με αὐτὸν τὸν τρόπο στον κατάλογο των αὐτοδεσπότηων μοναστηριῶν, ἐφόσον βασικὴ προϋπόθεση για τὸν χαρακτηρισμὸ ενός θρησκευτικοῦ ιδρύματος ὡς αὐτοδεσπότη ἦταν να ἔχει δικὸ του ἡγούμενο και ἡ διοίκηση τῆς μονῆς να ἀνῆκει στην ἴδια τὴν μοναστικὴ κοινότητα. Ἀντίθετα οἱ μοναχοὶ των συγκεκριμένων μονῶν δεν ἔχουν στο ἐξῆς δικὸ τοὺς ἡγούμενο, παρὰ υπάγονται ἄμεσα στον ἡγούμενο τῆς μονῆς Παντοκράτορος.

34. Κεχαριτωμένης κεφ. 70, στ. 1691-1711. — Ὑπόμνημα Λέοντος ... Ἄργους και Ναυπλίου ἐπὶ τῇ ... μονῇ ... τῆς Ἀρείας, ἐκδ. Γ. Α. Χώρας, *Ἡ αγία μονὴ τῆς Ἀρείας*, Ἀθῆνα 1975 (στο ἐξῆς: *Αρεία*), σ. 239-244, στ. 108-109. — *Τυπικὸν ... τῆς μονῆς ἐν τῷ ὄρει τοῦ Μενουκίως ... μονῆς τοῦ θεοῦ Προδρόμου*, ἐδ. Α. Guillou, *Les archives de saint Jean Prodrome sur le mont Ménécée*, Paris 1955, σ. 161-176, ἰδίως κεφ. 1, στ. 165.42-51.

35. Κατ' ἀνάλογο τρόπο, τὸ γεγονός ὅτι ο Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης ἀπαγόρευσε τὴν παραχώρηση των ιδρυμάτων τοῦ εἰς χαριστικὴν δεν σημαίνει ὅτι ἦταν ἐν γένει ἐνάντιος στην εφαρμογὴ τοῦ θεσμοῦ και ὅτι προσέβλεπε σε μια ἀλλαγὴ στα δεδομένα τοῦ βυζαντινοῦ μοναχισμοῦ, ἐφόσον και ο ἴδιος ἦταν χαριστικάριος σε ἄλλες μονές (βλ. Διάταξις στ. 507-513).

36. Κοσμοσωτείρας κεφ. 12, στ. 285.

37. Βλ. BMFD 2, 443 § 2· 617 § 4.

ναχών στις διάφορες διακονίες³⁸. Επίσης αναφέρει: Οὐ ποιήσεις τι ἢ πράξεις κατ' οἰκειάν γνώμην, ἐν πράγματι παντὶ τῶν τε ψυχικῶν καὶ τῶν σωματικῶν· πρῶτον μὲν ἄνευ βουλῆς καὶ εὐχῆς τοῦ Κυρίου καὶ Πατρός σου, ἔπειτα τῶν προεχόντων ἐν γνώσει καὶ εὐλαβείᾳ κατὰ τὴν ὑποκειμένην ὑπόθεσιν· ἐνὸς γὰρ χρειά τυχὸν ἢ δύο, ἢ τριῶν, ἢ καὶ πλειόνων ὥσπερ ἐντετάλμεθα πατρικῶς, καὶ διήξαμεν³⁹. Επιπλέον ο Αθανάσιος ο Αθωνίτης προβλέπει συμβουλευτικό ρόλο για τους εξέχοντες μοναχούς, αλλά και κατασταλτικό ρόλο, καθώς έχουν τη δυνατότητα σε συνεργασία με τον ἐπίτροπο της μονῆς να απομακρύνουν ἕναν ἀκατάλληλο ηγούμενο⁴⁰.

Αντιθέτως, το ίδιο το Τυπικό της Ευεργέτιδος —που κατά τον J. Thomas αποτελεί πρότυπο— δεν επιτρέπει τον έλεγχο των ηγουμένων ως προς την οικονομική διαχείριση, παρότι ορίζει τους εξέχοντες μοναχούς ως συμβούλους τους⁴¹. Συγκεκριμένα σε περίπτωση κατάχρησης της περιουσίας της μονῆς τὸν ἀπαραλόγιστον δικαστὴν καὶ τὸν τῆς συνειδήσεως ἔλεγχον ὄντως οὐκ ἐκφεύξονται καθὼς καὶ τὴν τοῦ Θεοῦ φρικτὴν κρίσιν. Ωστόσο δεν θα κριθοῦν ἐπισήμως ἀπὸ τὴν ἐπιτροπὴ ἐξεχόντων οὔτε θα ἐκπέσουν ἀπὸ τὸ ἀξίωμα. Ἀκόμη καὶ ἀν ἐκτραποῦν κατὰ φῶρα καὶ υπερβολικά, οἱ ἐξέχοντες ἀπλῶς θα διακόψουν τὴν κοινωνία μαζί τους, ὡσὸτου συνετιστοῦν: *Εἰ δὲ τοσοῦτον ἀδεεῖς ὀφθεῖν καὶ ἀναιδέστατοι ὡς μὴδὲ τὸ τοῦ Θεοῦ δεδιέναι κρίμα, ἀλλ' ἀπρεπῶς τὰ τῆς μονῆς ἀναλίσκοιεν, ἀκοινώνητοι ἔσονται ἕως ἂν τοῦ τοιοῦτου ἀπόσχωνται*⁴².

Παρατηροῦμε ἐπίσης ὅτι σε ὁρισμένα μόνο ἀπὸ τὰ «μεταρρυθμιστικά» τυπικά προβλέπεται ρόλος τῶν ἐγκρίτων μοναχῶν στὴ διοίκηση τῆς μονῆς ἢ ἔλεγχος τοῦ ηγουμένου ἀπὸ αὐτοῦ⁴³. Επιπλέον, οφείλουμε νὰ

38. Διαθήκη Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, PG 99, σ. 1813-1824, ιδίως κεφ. 22, σ. 1821B.

39. Διαθήκη Στουδίτου κεφ. 24, σ. 1821ε. — Πρβ. BMFD 2, 461 § 2.

40. Τυπικὸν Αθανασίου 108.13-20, 27-31· 113.28-29. — Διατύπωσης τοῦ ὁσίου ... Ἀθανασίου, στὸ *Haupturkunden*, σ. 123-130, ιδίως στ. 128.11-26, 129.17-25. — Βλ. Δ. Α. Πετρακάκος, *Τὸ μοναχικὸ πολίτευμα τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἀθῶ*, Ἀθήναι 1925, σ. 74 (στο ἐξῆς: Πολίτευμα). — R. Janin, *Monachisme* 25.

41. Ὑποτύπωσης τοῦ βίου τῶν ἐν τῇ μονῇ ... Θεοτόκου τῆς Εὐεργέτιδος μοναχῶν, éd. P. Gautier, *Le typikon de la Théotokos Evergetis*, REB 40 (1982) 5-101, κεφ. 17, στ. 680-681, 727-731· κεφ. 13, στ. 605-610.

42. Ευεργέτιδος κεφ. 18, στ. 818-838 (τα χωρία στ. 829-830, 834, 835-837).

43. Ο ηγούμενος δεν λογοδοτεῖ στους ἐξέχοντες: βλ. Ὑποτύπωσης Χριστοδούλου 72.4-9 καὶ Μυστικὴ διαθήκη τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου, ἐκδ. MM 6, σ. 81-85, ιδίως στ. 83.4-5, 21-24. — Παντοκράτορος στ. 680-684. — Ὑποτύπωσης ... τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου τοῦ ἐν τῷ Μοναχείῳ, ἐκδ. Α. Papadopoulos-Kerameus, *Noctes Petropolitanae*, S. Petersburg 1913, σ. 1-88, ιδίως κεφ. 37, στ. 56.6-13. — Ορίζεται μόνο συμβουλευτικὸς ρόλος γιὰ τοὺς ἐξέχοντες: Τυπικὸν ... τῆς ... Θεοτόκου ἐν τῇ Ἀρείᾳ, ἐκδ. Γ. Α. Χώρας, *Αρεία*, σ. 244-252, ιδίως κεφ. 10, στ. 249.11-19. — Μάμαντος κεφ. 44, στ. 294.28-295.12. — Ἡλίου Βωμών κεφ. 43, στ. 756.15-757.4. — Πρβ. Κοσμοσωτείας κεφ. 81, στ. 1565-1569. — Βλ. καὶ Τυπικὸν ... Γρηγορίου τοῦ Πακουριανοῦ πρὸς τὴν ... μονὴν τῆς ... Πετρι-

υπογραμμίσουμε ότι ακόμη και στο προαναφερθέν «παραδοσιακό» κτητορικό έγγραφο του Μιχαήλ Ατταλειάτου ορίζεται ότι οι εξέχοντες μοναχοί επιστούν την προσοχή στον παρεκκλίνοντα ηγούμενο, ενώ προβλέπεται και η αντικατάστασή του σε περίπτωση κακοδιοίκησης⁴⁴.

(δ) Τέταρτη αρχή της «μεταρρύθμισης» ορίζεται από τον J. Thomas η έμφαση στον έλεγχο των υποψηφίων μοναχών ως αντίδραση στη συνηθισμένη για την εποχή πρακτική των αυτοκρατόρων, πατριαρχών και χαριστικαρίων να επιβάλλουν την εισαγωγή ορισμένων υποψηφίων και να επιβαρύνουν τις μονές με καταπεμπτούς⁴⁵, με έσωμονίτας και έξωμονίτας⁴⁶. Σύμφωνα δηλαδή με τον μελετητή, οι «μεταρρυθμιστές» κτήτορες

ζωϊτίσης, éd. P. Gautier, *Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos*, REB 42 (1984) 5-145, ιδίως κεφ. 5, στ. 543-544 (βλ. και BMFD 2, 514 § 3). — Κεχαριτωμένης κεφ. 1, στ. 178-179. — Παντοκράτορος στ. 901-903, 1414-1445, στα οποία δεν προβλέπεται ούτε καν συμβουλευτικός ρόλος για τους εξέχοντες.

44. Διάταξις Ατταλειάτου στ. 671-680. — Κατά παρόμοιο τρόπο και σε τρία «μη μεταρρυθμιστικά» κτητορικά έγγραφα του 14ου αιώνα προβλέπεται ο έλεγχος του ηγούμενου από τους έγκριτους μοναχούς ή καθίσταται εμμέσως φανερή η άσκηση εξουσίας εκ μέρους του με μη απολυταρχικό τρόπο. — Διάταξις τοῦ ἀνακαινιστοῦ καὶ καθηγουμένου τοῦ μονοδρίου τοῦ τιμίου Προδρόμου ἐπὶ τοῦ Ἄθω, éd. N. Oikonomidès, *Actes de Docheiariou* [Archives de l'Athos 13], Paris 1984 (στο εξής: A. *Docheiariou*), αρ. 17, σ. 133-138, στ. 28. — Διαθῆκαι Χαρίτωνος ἡγουμένου τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου ἐν ἁγίῳ Ὁρει, éd. P. Lemerle, *Actes de Kutlumus*, Paris 1945, A: αρ. 29, σ. 110-116, B: αρ. 30, σ. 116-121, ιδίως στ. 114.46 και στ. 120.98-99). — Ἐπιτελεύτιος ὁμιλία Μακαρίου Χούμνου, éd. V. Laurent, *Ecrits spirituels inédits de Macaire Choumnos* († c. 1382), fondateur de la «Néa Moni» à Thessaloniki, Ελληνικά 14 (1955) 40-86, σ. 76-85, ιδίως στ. 67-74.

45. Οι μελετητές δεν έχουν καταλήξει σε ένα ασφαλές συμπέρασμα σχετικά με τη σημασία του όρου καταπεμπτός ή απεσταλμένος. Ο W. Nissen ισχυρίζεται ότι πρόκειται για υποψηφίους μοναχούς που λαμβάνουν το σχήμα χωρίς να υποστούν το καθιερωμένο στάδιο δοκιμασίας λόγω ανωτέρω επέμβασης. Κατά τον F. Dölger πρόκειται για κοσμικούς επιτρόπους μονών, μια παραλλαγή των χαριστικαρίων. Ο E. Herman υποστηρίζει ότι ο όρος αναφέρεται σε προϊσταμένους των μονών, ίσως και στον ίδιο τον αυτοκράτορα ή τον πατριάρχη. Τέλος, ο I. M. Κονιδάρης θεωρεί ότι επρόκειτο για απεσταλμένους όσων είχαν δικαιοδοσία επί της μονής (αυτοκρατόρων, πατριαρχών, επισκόπων κτλ.) ή και για πρόσωπα που βρίσκονταν στη μονή υπό περιορισμό. Τόσο ο E. Herman όσο και ο I. Κονιδάρης θεωρούν ότι οι καταπεμπτοί δεν υπάγονταν απόλυτα στη δικαιοδοσία του ηγούμενου. Το ζήτημα ωστόσο χρήζει περαιτέρω έρευνας. — Bl. W. Nissen, *Die Diataxis des Michael Attaleiates von 1077. Ein Beitrag zur Geschichte des Klosterwesens im byzantinischen Reiche*, Jena 1894, σ. 63 (στο εξής: *Diataxis*). — F. Dölger, Βιβλιοκρισία σε M. Jugie, *Le typicon du monastère du Prodrome au Mont Ménécée, près de Serrès. Introduction, text et remarques*, Byzantion 12 (1937) 25-69, BZ 38 (1938) 251-252, σ. 251. — E. Herman, *Die Regelung der Armut in den byzantinischen Klöstern*, OCP 7 (1941) 406-460, σ. 449-450 (στο εξής: *Armut*). — I. M. Κονιδάρης, *Θεώρηση* 228-230.

46. Οι έσωμονίται είναι κοσμικοί ή κληρικοί ή και μοναχοί που προσφέροντας ακίνητη ή κινητή περιουσία σε μια μονή λάμβαναν ως αντάλλαγμα ένα τακτικό εισόδημα σε είδος ή σε χρήμα, το λεγόμενο σιτηρέσιον, ενώ παράλληλα ζούσαν εντός της μονής. Δεν ήταν υποχρεωμένοι να καρούν μοναχοί και ήταν γενικά χαλαρή η σχέση τους με την κοινότητα. Αντιδιαστέλλονται από τους έξωμονίτας, που επίσης λάμβαναν το σιτηρέσιον, αλλά δεν

επιμένουν στην εφαρμογή δοκιμαστικού σταδίου, προκειμένου να αξιολογηθούν οι αρετές του υποψήφιου μοναχού. Παράλληλα ορίζουν τον προσεκτικό έλεγχο της καταλληλότητας και των ξενοκουριτών, εκείνων δηλαδή που εκάρησαν σε άλλη μονή⁴⁷. Επίσης, προκειμένου να γίνεται απερίσπαστα η επιλογή των κατάλληλων υποψηφίων, απαγορεύουν την υποχρεωτική καταβολή άποταγών, προσφορών δηλαδή ακίνητης ή κινητής περιουσίας κατά την είσοδο του μοναχού στη μονή. Επιτρέπουν όμως τις προαιρετικές δωρεές, με την προϋπόθεση ότι ο δωρητής δεν θα προσδοκά προνομιακή μεταχείριση⁴⁸.

Ι. Όσον αφορά το ζήτημα του ελέγχου των υποψηφίων μοναχών, πράγματι δίνεται έμφαση στο συγκεκριμένο ζήτημα στα τυπικά του β' μισού του 11ου αι. και εξής. Αλλά και το Τυπικό του Ιωάννου Τζιμισκή για το Άγιον Όρος, όπως και το Τυπικό του Αθανασίου του Αθωνίτου για τη μονή της Λαύρας στο β' μισό του 10ου αι. κάνουν ρητά λόγο για απόκαρση του μοναχού μετά την παρέλευση μακράς δοκιμαστικής περιόδου⁴⁹. Το γεγονός από την άλλη ότι τα υπόλοιπα σωζόμενα βυζαντινά κτητορικά έγγραφα του 10ου αι.⁵⁰ και του α' μισού του 11ου αι.⁵¹ δεν

κατοικούσαν στη μονή. Η συμφωνία ανάμεσα στη μονή και τον αντισυμβαλλόμενο ονομάστηκε *ἀδελφᾶτον* και ο δικαιούχος *ἀδελφατάριος*. — Βλ. W. Nissen, *Diataxis* 59 κ.ε. — E. Herman, *Armut* 444 κ.ε. — M. Zivojinović, *Adelfati u Vizantiji o srednjovekovnoj Srbiji*, ZRVI 11 (1968) 241-270. — Της ιδίας, *Monaski adelfati na Svetoj Gori*, *Zbornik Filozofskog Fakulteta* 12/1 (1974) 291-303. — I. M. Κονιδάρης, *Θεώρηση* 225-228. — Αλκ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, λ. *ἀδελφᾶτον*, τό, στο I. Καραγιαννόπουλος, *Λεξικό της Βυζαντινής Ορολογίας, Οικονομικοί όροι*, Θεσσαλονίκη 2000, τ. Α', σ. 70-72.

47. BMFD 2, 444 § 1: «Sobered by a century of imposed candidates, both lay and religious, installed in monasteries by emperors and patriarchs as well as charisticarioi, monastic reformers of the eleventh century sought to reassert control over admissions to monasteries under their direction. One practical way to do this ... was to insist on a probationary novitiate and careful examination of applicants careful examination of applicants who had been tonsured in another monastery». — Για την υποχρέωση ισόβιας εγκαταβίωσης των μοναχών στη μονή όπου εκάρησαν και τους ξενοκουρίτας βλ. E. Herman, *La «stabilitas loci» nel Monachismo Bizantino*, OCP 21 (1955) 115-142. — W. Nissen, *Diataxis* 62 κ.ε. — Δ. Α. Πετρακάκος, *Πολίτευμα* 99 κ.ε.

48. BMFD 2, 613 § 1, 614 2§. — Βλ. και ό.π. 463 § 4. — J. P. Thomas, *Reform* 256. — Για τις αποταγές βλ. W. Nissen, *Diataxis* 59 κ.ε. — E. Herman, *Armut* 438 κ.ε. — I. M. Κονιδάρης, *Θεώρηση* 97 κ.ε. και *Δίκαιον* 87 κ.ε.

49. Τυπικόν Τζιμισκή στ. 46-49. — Τυπικόν Αθανασίου 119.17-20. — Πρβ. I. M. Κονιδάρης, *Θεώρηση* 88-89, όπου αναφέρονται οι σχετικές διατάξεις του αυτοκρατορικού και εκκλησιαστικού δικαίου. — Επίσης στα τέλη του 10ου αι. η Διαθήκη του Νίκωνος Μετανοείτε (έκδ. Οδ. Λαμφίδης, *Ο εκ Πόντου όσιος Νίκων Μετανοείτε* [Αρχαίον Πόντου, Παράρτημα 13], Αθήνα 1982, σ. 252-256, στ. 121-123, 126-131), αν και δεν αναφέρει συγκεκριμένο χρόνο δοκιμασίας, ωστόσο ορίζει επανειλημμένα να εισάγονται μόνο ενάρετοι μοναχοί.

50. *Περί τῆς εἰς τοὺς ἐν τῇ Ψαμαθίᾳ καὶ τοῦ Ἀγαθοῦ πατέρας τελευταίας παραινέσεως*, ed. P. Karlin-Hayter, *Vita Euthymii, Patriarchae CP., Text, Translation, Introduction and*

κάνουν ειδικά λόγο για το ζήτημα της εισαγωγής νέων μοναχών δεν σημαίνει ότι είχε εγκαταλειφθεί ή παραμεληθεί η πρακτική της δοκιμαστικής περιόδου. Ο περιορισμένος αριθμός, το είδος και ο στόχος των κτητορικών κειμένων δεν μας επιτρέπει να συναγάγουμε αρνητικά συμπεράσματα σχετικά με τη γενικότερη στάση των κητόρων και ηγουμένων απέναντι στο ζήτημα πριν από τη μοναστική «μεταρρύθμιση»⁵². Ο Ιωάννης ο Οξείτης πάντως αναφερόμενος στη δοκιμαστική περίοδο των υποψηφίων μοναχών την αναγνωρίζει ως καθιερωμένο θεσμό του βυζαντινού μοναχισμού και εντοπίζει παρεκκλίσεις όχι γενικώς αλλά εις τὰ δε-

Commentary, Bruxelles 1970, σ. 143-147 (η Διαθήκη του Ευθυμίου σώζεται εν συντομία στον Βίο του αγίου). — Διαθήκη Παύλου τοῦ Λατρηνού, έκδ. Σπ. Λάμπρος, NE 12 (1915) 198-203. — Έντολὰς Νικηφόρου ... Έρωτικού διὰ τὴν μάνδραν τῆς Θεοτόκου καὶ τῶ ἐν αὐτῇ γηροκομείῳ τὰ Δῆρμα, έκδ. Th. Drew-Bear – J. Köder, Ein byzantinisches Kloster am Berg Tmolos, JÖB 38 (1988) 197-215, σ. 203-204 (I), 209-210 (II). — Είναι φυσικό τα ανωτέρω κτητορικά έγγραφα να μην αναφέρονται στο ζήτημα της δοκιμαστικής περιόδου των υποψηφίων μοναχών, όπως και σε πολλά άλλα ζητήματα. Τα δύο πρώτα είναι διαθήκες, που συντάχθηκαν από κτήτορες-ηγούμενους με βασικό στόχο τον καθορισμό των διαδόχων τους και όχι την εισαγωγή συγκεκριμένων διατάξεων για τη διοίκηση και την ζωή της μοναστικής κοινότητας. Το τελευταίο κτητορικό κείμενο, σώζεται αποσπασματικά σε δύο επιγραφές και ως εκ τούτου είναι βραχύτατο. Ωστόσο ορίζει τον αριθμό των εισακτέων μοναχών και ότι η επιλογή και η απόκασή τους θα γίνεται από τον ηγούμενο. — Πρβ. A. Failler, Βιβλιοκρισία στο BMFD, REB 60 (2002) 282-284, σ. 282-283.

51. Τα κτητορικά έγγραφα του α' μισού του 11ου αι. που ο J. P. Thomas εντάσσει στα προ-μεταρρυθμιστικά και παραδοσιακά είναι τα εξής τέσσερα: α) η Διαθήκη Νικοδήμου για τη Νέα Γέφυρα του 1027 (éd. D. Feissel – A. Philippidis-Braat, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, TM 9, 1985, σ. 267-396, ιδίως σ. 301-302), ένα συντομότερο κείμενο που ούτως ή άλλως εμπεριέχει μόνο διοικητικές ρυθμίσεις· β) το Τυπικό του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου για το Άγιον Όρος του 1045 (έκδ. A. Prôtaton, αρ. 8, σ. 224-232), που είχε ως στόχο όχι τον καθορισμό των εσωτερικών διατάξεων λειτουργίας μιας συγκεκριμένης μονής, αλλά τη ρύθμιση ζητημάτων μεταξύ των μονών του Όρους· γ) η Διαθήκη του Λαζάρου Γαλησιώτη του 1053 (βλ. Vita S. Lazari auctore Gregorio monacho, έκδ. H. Delehay, Acta sanctorum novembris, v. 3, Brussels 1910, σ. 508-606, ιδίως κεφ. 246, σ. 585), που δυστυχώς δεν σώζεται παρά μόνο με τη μορφή ενός περιληπτικού σχεδιαγράμματος στο Βίο του αγίου. Το σχεδιάγραμμα απλώς μας πληροφορεί ότι η Διαθήκη περιείχε τόσο διοικητικές όσο και λειτουργικές και πειθαρχικές διατάξεις· δ) το Τυπικό του Νίκωνος του Μαύρου Όρους του 1055-1060 (βλ. έκδ. V. Benešević, Taktikon Nikova Chernogortsa, Petrograd 1917, σ. 22-67), που ενδιαφέρεται κυρίως για τα λειτουργικά καθήκοντα, τη διαίτα και την πειθαρχία των μοναχών. Ωστόσο έμμεσα αναφέρεται στο ζήτημα των άποταγών, όπως θα δούμε και παρακάτω.

52. Αλλά και ο «παραδοσιακός» κτήτορας του τέλους του 11ου αι. Μιχαήλ Ατταλειάτης (Διάταξις στ. 704-709, 787) δείχνει ενδιαφέρον για το ζήτημα ένταξης ενάρκτων μοναχών στην κοινότητα. Συγκεκριμένα, παρόλο που δεν κάνει συγκεκριμένα λόγια για δοκιμαστική περίοδο πριν από την εισδοχή τους, ορίζει: βούλομαι ἀποκείρεσθ(αι) ... σεμνοὺς ἀν(θρώπ)ους καὶ τιμί(ους) καὶ μὴ ἐριστικούς ἢ φιλονείκους ἢ κενοδοξοὺς καὶ προδότας ἢ ἀπανθρωπίας μετέχοντας οἷος γὰρ εὐρεθ(ῆ) τοιοῦτος ἵνα ἀπελαύνητ(αι). Ακόμη απαγορεύει την εισαγωγή ξενοκουριτῶν μοναχών.

δουλωμένα κοσμικούς μοναστήρια⁵³.

II. Όσον αφορά την κατάργηση των άποταγών ως λύση που, σύμφωνα με τον J. Thomas, εφαρμόστηκε από τους «μεταρρυθμιστές» κτήτορες, ώστε να είναι σε θέση οι ηγούμενοι ανεπηρέαστοι από άλλους παράγοντες να εισάγουν στη μονή όσους πραγματικά έκριναν άξιους, παρατηρούμε τα εξής:

Όντως η κατάργηση της υποχρεωτικής καταβολής των άποταγών επέτρεπε υποθετικά να αποφασίζεται η καταλληλότητα των υποψηφίων μοναχών μόνο βάσει των πνευματικών τους ικανοτήτων και όχι βάσει της οικονομικής τους κατάστασης⁵⁴. Ωστόσο το ζήτημα της υποχρέωσης να καταβάλλονται εισιτήρια τέλη εκ μέρους των υποψηφίων μοναχών είχε απασχολήσει τους Πατέρες της Εκκλησίας πολύ πριν από τα τέλη του 11ου αι.. Ήδη ο 19ος κανόνας της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου (787) απαγορεύει ... *διὰ χρυσίου τὰς εισδοχὰς τῶν προσερχομένων ... τῷ μονήρει βίῳ, ποιεῖσθαι, ἐνῶ ἐπιτρέπει μόνο τις ἐκούσιες δωρεές*⁵⁵.

Επίσης όμως αυτή η διάταξη προωθούσε την ισότητα μεταξύ των μελών της κοινότητας καθώς και την έννοια της ακτημοσύνης και της κοινοκτημοσύνης. Ήδη το Τυπικό του Αθανασίου του Αθωνίτου αναφέρει: ... *ἵνα μὴ τῇ ταύτης δόσει ἐπερειδόμενος αὐτὸς μὲν συνεχῶς πειράζεται καὶ τῶν ἀδελφῶν κατεπάρηται ὥς τι μέγα πεποιηκὼς εἰς ὀνειδισμοὺς δὲ χω-*

53. Ιω. Οξείτου, Λόγος στ. 429 κ.ε. (το χωρίο: στ. 472). — H R. Morris (*Monks* 268-269) δείχνει διστακτική πάντως στο να αποδεχτεί τις σχετικές κατηγορίες που εξαπολύει ο Ιωάννης ο Οξείτης για τις μονές υπό χαριστικάριους, ότι δηλαδή παραβλεπόταν ο θεσμός της δοκιμαστικής περιόδου, επιβάλλονταν κοσμικοί ως έσωμονίται και ότι σχεδόν γενέσθαι τὰ μοναστήρια κοσμικά καταγῶγια (στ. 478).

54. Στα τέλη του 11ου αιώνα το ζήτημα της απαίτησης καταβολής άποταγών φαίνεται ότι είχε λάβει πράγματι σημαντικές διαστάσεις, δεδομένου ότι οι χαριστικάριοι τις αντιμετώπιζαν ως έναν εύκολο και άμεσο τρόπο αύξησης των εσόδων τους. Αυτός είναι και ο λόγος που ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός —σε απάντηση σχετικού υπομνήματος των οφφικιαλίων του πατριαρχείου έπειτα από έρευνα που διενήργησαν σε μονές— επενέβη με Νεαρά του το 1096 απαγορεύοντας την καταβολή άποταγών ως αντικανονικών. — Βλ. JGR III, στ. 409.16-29. — Σχόλια Βαλσαμών σε 19ο καν. Ζ' Οικ. Συν., έκδ. Γ. Α. Ράλλης — Μ. Ποτλής, Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων, τ. 2, Αθήνα 1852 (στο εξής: ΠΠ 2), στ. 635.31-636.11. — Πρβ. Ι. Μ. Κονιδάρης, Δίκαιον 92. — Αντιθέτως βλ. C. Galatariotou, Byzantine Ktetorika Typika: A Comparative Study, REB 45 (1987) 77-137, σ. 116 σημ. 42, που θεωρεί ότι τον 10ο και 11ο αιώνα είχε υποχωρήσει η συνήθεια καταβολής άποταγών (στο εξής: Typika).

55. Βλ. 19ο και 5ο καν. Ζ' Οικ. Συν., ΠΠ 2, στ. 630.24-26 και σχόλια Ζωναρά (ό.π. στ. 631.11-632.15), Βαλσαμώνος (ό.π. στ. 632.16-633.2) και Αριστηνού (ό.π. στ. 636.31-637.19). — Βλ. ακόμη 5ο καν. Ζ' Οικ. Συν., ό.π. στ. 572.22-573.1, 573.11-25 και σχόλια Βαλσαμώνος (ό.π. στ. 575.3-576.12). — Πρβ. Ι. Μ. Κονιδάρης, Θεώρηση 99. — Το αν τηρήθηκε στην πράξη η απαγόρευση της συνόδου είναι ένα άλλο ζήτημα —όπως άλλωστε δεν μπορούμε να γνωρίζουμε κατά πόσο εφαρμόζονταν κατά γράμμα και οι προβλέψεις των τυπικών. — Βλ. και Ι. Μ. Κονιδάρης, Δίκαιον 90-92 και σημ. 24.

ρήσας ἄρξεται θλίβειν τοὺς ἀδελφούς⁵⁶.

Αλλά και από τον Βίο του Λαζάρου Γαλησιώτη πληροφορούμαστε ότι ο άγιος δεν απαιτούσε από τους υποψηφίους μοναχούς να καταβάλλουν ἀποταγὰς. Δεχόταν ωστόσο τις εθελούσιες δωρεές προς τη μονή⁵⁷, όπως ακριβώς και τα «μεταρρυθμιστικά» τυπικά. Επίσης και ο «παραδοσιακός» κτήτορας Μιχαήλ Ατταλειάτης δεν επιτρέπει την καταβολή ἀποταγῶν, εξηγώντας μάλιστα ότι κλονίζουν την πειθαρχία και την ομόνοια των μοναχών⁵⁸. Συνεπώς η κατάργηση της υποχρεωτικής καταβολής ἀποταγῶν σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί «ευεργετική» αρχή, όπως ο J. Thomas την χαρακτηρίζει, εφόσον είχε προηγηθεί του Τυπικού της Ευεργέτιδος, ούτε γενικότερα «μεταρρυθμιστική», αφού δεν απασχολούσε μόνο τα «μεταρρυθμιστικά» τυπικά⁵⁹.

Αξίζει ακόμη να σχολιάσουμε την άποψη του J. Thomas, ότι δηλαδή η προθυμία των «μεταρρυθμιστών» κητόρων να απορρίψουν τις αποταγές θα πρέπει να ενίσχυσε την ανεξαρτησία και την αμεροληψία των ηγουμένων ως προς το ποιος θα εισαχθεί στη μονή⁶⁰. Αν πράγματι ο λόγος που εισήγαγαν τη σχετική διάταξη στα τυπικά τους ήταν να μην υφίσταται ο ηγούμενος ψυχολογική πίεση για την εισαγωγή ενός υποψηφίου, τότε θα έπρεπε να απαρνηθούν και την εισφορά των εθελούσιων δωρεών, όπως εν μέρει πράττει ο Αθανάσιος Αθωνίτης και γενικώς ο Μακάριος Χούμνος⁶¹.

56. Τυπικόν Αθανασίου 119.5-12. — Βλ. *BMFD* 1, 374 σημ. 28. — Όσα από τα «μεταρρυθμιστικά» τυπικά τεκμηριώνουν την απόφαση να απαγορεύσουν τις υποχρεωτικές αποταγές ταυτίζονται με τον κανόνα της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου και με τον Αθανάσιο τον Αθωνίτη. — Βλ. Ευεργέτιδος κεφ. 37, στ. 1137-1152. — Κεχαριτωμένης κεφ. 7, στ. 399-408. — Παντοκράτορος στ. 520-524. — Κοσμοσωτείρας κεφ. 55, στ. 1046-1052. — Προδρόμου Φοβερού κεφ. 53, στ. 64.32-65.4. — Μαχαιρά κεφ. 57, στ. 29.19-24.

57. Βίος Λαζάρου κεφ. 192, σ. 565. — Βλ. και *BMFD* 2, 463 § 4: «... the stylite superior Lazarus also made entrance donations strictly voluntary». — Αντιθέτως βλ. J. P. Thomas, *Reform* 256, όπου ο μελετητής αναφέρει ότι ο Λάζαρος Γαλησιώτης θεωρούσε απαραίτητη την καταβολή ἀποταγῶν.

58. Διάταξις Ατταλειάτου στ. 704, 709-711, 715, 780-782. — Βλ. P. Lemerle, *La Diataxis de Michel Attaliat* (Mars 1077), στο *Cinq Études sur le XIe siècle byzantin, Le Monde byzantine*, Paris 1977 (στο εξής: *Cinq Études*), σ. 65-112, ιδίως σ. 84 (στο εξής: *Attaliat*). — Βλ. επίσης Επιτελεύτιος ομιλία Χούμνου στ. 135-153. — Πρβ. Μαχαιρά κεφ. 57, στ. 29.24-25.

59. Πρβ. *BMFD* 3, 1117 § 1: «the by now traditional principle of Evergetis». — Βλ. και C. Galatariotou, *Typika* 117: «Neilos does follow the rule of Evergetis on *apotage*».

60. *BMFD* 2, 463 § 4: «Incidentally, the willingness of the foundation to forego entrance gifts must have strengthened the hand of its officials in determining whom to admit to the monastery».

61. Βλ. Τυπικόν Αθανασίου 119.12-16. — Επιτελεύτιος ομιλία Χούμνου στ. 135-153 — Αντιθέτως «μεταρρυθμιστές» κητόρες επιτρέπουν τις εθελούσιες δωρεές, όπως και ο «παραδοσιακός» Μιχαήλ Ατταλειάτης. — Βλ. Διάταξις Ατταλειάτου στ. 704-705, 780-782. — Ευεργέτιδος κεφ. 37, στ. 1143-1156. — Κεχαριτωμένης κεφ. 7, στ. 408-416. — Μαχαιρά κεφ. 58, στ. 29.26-30.16. — Λιβός κεφ. ζ', 14, στ. 114.1-16. — Προδρόμου Μενουικέως κεφ.

Εξάλλου η διευκρίνιση που κάνουν οι περισσότεροι «μεταρρυθμιστές», δηλαδή να υφίσταται πιο σύντομη δοκιμαστική περίοδο, να προτιμάται ή να έχει προνομιακή μεταχείριση ο υποψήφιος που με την εισαγωγή του θα ωφελούσε τη μονή λόγω της οικονομικής του ευμάρειας, της αριστοκρατικής του καταγωγής ή της πολιτικής του δύναμης⁶², δείχνει τελικά πόσο περιορισμένη ήταν η δυνατότητα του ηγουμένου να αντιταχθεί στην εισαγωγή υποψηφίων που επιβάλλονταν από αυτοκράτορες, πατριάρχες και άλλους δυνατούς, πολύ περισσότερο όταν οι ίδιοι αποτελούσαν υποψηφίους προς ένταξη.

III. Όσον αφορά το ζήτημα των έσωμονιτάτων ή έξωμονιτάτων αδελφάτων και των καταπεμπτών, μπορούμε να προβούμε στις εξής παρατηρήσεις:

i) Το θέμα των αδελφάτων ενδιαφέρει και άλλους κτήτορες, προγενέστερους καθώς και πολύ μεταγενέστερους της «μεταρρύθμισης» που δεν επηρεάστηκαν από αυτήν. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε τον Αθανάσιο τον Αθωνίτη, που, αν και δεν κατονομάζει τον θεσμό των έσωμονιτών μοναχών, ωστόσο αναφέρεται σε αυτόν περιγραφικά και τον απορρίπτει⁶³.

ii) Το θέμα δεν απασχολεί όλους γενικώς τους «μεταρρυθμιστές» κτήτορες: κάθε άλλο, ο κτήτορας της μονής Θεοτόκου Κοσμοσωτείρας Ισαάκιος Κομνηνός και ο κτήτορας της μονής Παντοκράτορος Ιωάννης Β' Κομνηνός επιτρέπουν την ύπαρξη έσωμονιτών, που θα ζουν μάλιστα σε δικά τους ενδιαίτημα⁶⁴. Αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι τα κτητορικά έγ-

11, στ. 170.1-2.

62. Μειωμένη δοκιμαστική περίοδος: Ευεργέτιδος κεφ. 37, στ. 1123-1126. — Υποτύπως Χριστοδούλου κεφ. 26, 78.30-31, 79.2-3. — Κεχαριτωμένης κεφ. 30, στ. 1043-1046. — Προδρόμου Φοβερού κεφ. 51, στ. 64.13-24. — Μάμαντος κεφ. 22, στ. 278.36-279.2. — Ηλίου Βωμών κεφ. 22, στ. 739.7-18. — Μαχαριά κεφ. 55-56, στ. 28.3-29.12. — Προνομιακή μεταχείριση: Παντοκράτορος στ. 525-529. — Κοσμοσωτείρας κεφ. 55, στ. 1055-1052. — Μάμαντος κεφ. 26, στ. 282.7-17. — Ηλίου Βωμών κεφ. 26, στ. 742.31-743.9. — Προδρόμου Μενοικέως κεφ. 11, στ. 169.42-47. — Προτίμηση: Πακουριανού κεφ. 25, στ. 11437-1441, 1449-1443. — Κοσμοσωτείρας κεφ. 55, στ. 1055-1052. — Πρβ. Διάταξις Ατταλειάτου στ. 705-707, 797-800.

63. Τυπικόν Αθανασίου 117.28-118.3. — Βλ. I. M. Κονιδάρης, *Θεώρηση* 227-228.

64. Βλ. κατωτ. σ. 279-280 και σημ. 140. — Αλλά και η Ειρήνη Δούκαινα στο Τυπικό της Κεχαριτωμένης (έτ. 1110-1116) φαίνεται να στρέφεται μόνο εναντίον των έξωμονιτών, πιθανόν βασιζόμενη στη Νεαρά του συζύγου της Αλεξίου Α' (έτ. 1096, JGR III, στ. 409.35-410.10) που απαγορεύει τα έξωμονιτάτα αδελφάτα και δείχνει μια προτίμηση στα έσωμονιτάτα. Η στάση των «μεταρρυθμιστών» φαίνεται να είναι παρόμοια με της Ειρήνης. Στο Τυπικό του Μάμαντος και του Ηλίου Βωμών λ.χ. απαγορεύονται ρητά μόνο οι έξωμονίται. Αντιθέτως επιτρέπονται σημαντικές παραχωρήσεις *εί δέ τις εκ τού ύψηλοτέρου βίου ών ..., ἔχειν τε ὑπουργὸν καὶ παρηγορίαν ... καὶ μᾶλλον εἰ ὁ προσερχόμενος εἰς ὠφέλειαν ἀφορᾷ τῆς μονῆς ἢ ἀπὸ ἀξιολογότητος ἢ ἀπὸ προσενέξεως ἢ καὶ ἀπὸ ἀμφοτέρων*, αρκεί να μην διασαλέψουν τὴν τοῦ κοινοβίου κατάστασιν ... *εἰς τὸ παντελές*, δηλαδή να μην ζουν ως κελλιώτες. Δεν μπορούμε βέβαια να πούμε με βεβαιότητα ότι γίνεται αναφορά σε

γραφα των προαναφερθέντων εντάσσονται από τον μελετητή στο «απόγειο της μεταρρύθμισης».

iii) Τα «μεταρρυθμιστικά» τυπικά που πραγματεύονται το θέμα των αδελφάτων και καταπεμπτών (δηλαδή της Κεχαριτωμένης, του Μάμαντος, του Ηλίου Βωμών, της Θεοτόκου Μαχαιρά και του Προδρόμου Μενοικέως) δεν φαίνεται να σχετίζουν την επιβολή δοκιμαστικής περιόδου με την αντίθεση προς το συγκεκριμένο ζήτημα. Συγκεκριμένα, στο Τυπικό της Κεχαριτωμένης μεσολαβούν είκοσι δύο κεφάλαια ανάμεσα στις δύο διατάξεις⁶⁵. στα Τυπικά των μονών Μάμαντος και Ηλίου Βωμών, που χρησιμοποιούν το σχετικό κεφάλαιο της Κεχαριτωμένης ως πιστό σχεδόν πρότυπο, μεσολαβούν τρία κεφάλαια ανάμεσα στη διάταξη για τη δοκιμαστική περίοδο των υποψήφιων μοναχών και την απαγόρευση επιβολής έσωμονιτών⁶⁶ και καταπεμπτών⁶⁷. τέλος στο Τυπικό της Θεοτόκου Μαχαιρά τις δυο διατάξεις χωρίζουν περίπου ενενήντα επτά κεφάλαια⁶⁸, ενώ στο Τυπικό του Μενοικέως δεν υπάρχει καν διάταξη σχετική με τον έλεγχο των υποψηφίων. Αντιθέτως στα τυπικά το ζήτημα των αδελφάτων σχετίζεται με την επιθυμία των κητόρων πάντη τε και πάντως τὴν κοινοβιακὴν φυλάττεσθαι διαγωγὴν⁶⁹, ενώ των καταπεμπτών με το αὐτοδέσποτον καθεστὼς της μονῆς: καταπεμπτὸν δὲ εἰς ἐλευθέραν μονὴν ... τίς παραπέμψει; Μηδεὶς τοίνυν τοῦτο βουλευθεῖη ποτέ, μὴ τοῦτο φρονήσοι κακῶς, ὥστε παραβῆναι τοὺς τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς ἐγγράφους ὀρισμούς ...⁷⁰.

iv) Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός που, σύμφωνα με τον J. Thomas, συντάχθηκε με τους «μετριοπαθείς μεταρρυθμιστές» απαγόρευσε μεν την επιβολή έξωμονιτών, προκειμένου να μην επιβαρύνεται η μονή οικονομικά, αλλά αναγνώρισε στον πατριάρχη το δικαίωμα να επιβάλλει καταπεμπτούς και έσωμονίτας μέσα στο πλαίσιο βέβαια των οικονομικών δυνατοτήτων

έσωμονίτας, αλλά η περιγραφή των προϋποθέσεων, με τις οποίες προσέρχονται στη μονή, θυμίζει την πρακτική των αδελφάτων. Εξάλλου το Τυπικό του Προδρόμου Μενοικέως, που αντιγράφει σχεδόν αυτολεξεί το ανωτέρω χωρίο του Μάμαντος, διευκρινίζει: τὰ μέντοι καταβληθέντα παρ' αὐτοῦ ἀδελφάτων ἔνεκα εἰς ἀναγκαίας χρείας ἔσονται τῆς μονῆς. — Βλ. Κεχαριτωμένης κεφ. 53, στ. 1504-1511. — Μάμαντος κεφ. 26, στ. 282.5-26. — Ηλίου Βωμών κεφ. 26, στ. 742.31-743.14. — Προδρόμου Μενοικέως κεφ. 11, στ. 169.46-47.

65. Κεχαριτωμένης κεφ. 30, στ. 1038-1061 και κεφ. 53, στ. 1493-1510.

66. Η διάταξη απαγορεύει συγκεκριμένα την ύπαρξη κελλιωτών. Ωστόσο, όπως θα αποδειχθεί παρακάτω (σ. 264-265), ο όρος δεν χρησιμοποιείται με τη σημασία των αναχωρητών, αλλά των έσωμονιτών.

67. Μάμαντος κεφ. 22, στ. 278.32-279.10 και κεφ. 26, στ. 282.4-30. — Ηλίου Βωμών κεφ. 22, στ. 739.4-18 και κεφ. 26, στ. 742.25-843.23.

68. Μαχαιρά κεφ. 55, στ. 28.29-29.5 και κεφ. 153, στ. 59.20-25.

69. Μάμαντος κεφ. 25, στ. 281.28-29.

70. Ηλίου Βωμών κεφ. 26, στ. 743.16-22.

των μονών⁷¹. Συνεπώς μάλλον δεν επήλθε επισήμως κάποια «μεταρρύθμιση» στον βυζαντινό μοναχισμό, όσον αφορά τις έξωθεν επεμβάσεις και την εύρυθμη λειτουργία του κοινοβίου⁷².

IV. Σχετικά τέλος με την άποψη του μελετητή ότι η αντίθεση των «μεταρρυθμιστών» κητόρων στην έξωθεν επιβολή μοναχών και η έμφαση στον έλεγχο των εισδεχομένων εκδηλώθηκαν και ως επιφυλακτικότητα απέναντι στους ξενοκουρίτας, μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

i) Το γεγονός ότι ένας ξενοκουρίτης δεν εισαγόταν αβασάνιστα σε μια άλλη μονή δεν αποτελεί καινοτομία της «μεταρρύθμισης»⁷³. Ήδη στην Υποτύπωση του Θεοδώρου του Στουδίτου ορίζεται ότι ο ξενοκουρίτης θα εισαχθεί ως δόκιμος για ένα διάστημα⁷⁴. Τη διάταξή του αντιγράφει αυτολεξεί σχεδόν ο Αθανάσιος ο Αθωνίτης στην Υποτύπωσή του⁷⁵, ενώ το τελετουργικό αποδοχής του ξενοκουρίτου, όπως ορίζεται από τον Θεόδωρο τον Στουδίτη εφαρμόζεται σε ορισμένες τουλάχιστον μονές ακόμη και τον 12ο και 13ο αι.⁷⁶.

ii) Δεν φαίνονται όλοι οι «μεταρρυθμιστές» κτήτορες διστακτικοί στην αποδοχή ξενοκουριτών, εφόσον η μετάβασή τους θα γινόταν σύμφωνα με

71. JGR III, σ. 407-410 (= JGR I, σ. 346-348), στ. 409.29-410.10. — Βλ. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches* [Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Reihe A, Abt. I, Teil II: 1025-1204], München - Berlin 1925, no. 1187a [1076] (στο εξής: Reg.). - I. M. Κονιδάρης, *Θεώρηση 226* σημ. 12.

72. Βλ. εξάλλου και Επιτελεύτιος ομιλία Χούμνου στ. 88-89: *Μὴ ἀγαπήσετε τὴν μετὰ τῶν ἀπροαιρέτων συνοίκησιν, κἂν αὐτὸς ὁ τὸ διάδημα περιχειμένος ᾗ ...* — *Τυπικὸν Μαυροῦλ τοῦ Παλαιολόγου διὰ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου*, έκδ. Α. *Prôtaton*, αρ. 13 (έτ. 1406), στ. 13-14. — *Ἐπιτελεύτιος βούλγησις ... οἰκουμενικοῦ πατριάρχου*, έκδ. I. M. Κονιδάρης - K. A. Μανάφης, *Επιτελεύτιος βούλγησις και διδασκαλία του οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ματθαίου Α' (1397-1410)*, *ΕΕΒΣ* 45 (1981-1982) 462-515, ιδίως στ. 732-743, 919, 925-926, 1319-1320. — Πρβ. G. Constable, *BMFD* 1, Preface σ. xi-xxvii, ιδίως σ. xix.

73. Η επιφυλακτικότητα απέναντι στους ξενοκουρίτας μοναχούς είναι εμφανής ήδη στα τέλη του 10ου αιώνα. Συγκεκριμένα ο Αθανάσιος ο Αθωνίτης (*Τυπικόν* 111.5 κ.ε.) επικρίνει δρμήματα και επανειλημμένα όσους δεν αποδέχονταν τους ξενοκουρίτας ως ισότιμα μέλη της κοινότητας. Εκείνος ιδίως που επέμενε να συμπεριφέρεται με αυτόν τον τρόπο τιμωρούταν τελικά με απομάκρυνση από τη μονή. Φαίνεται μάλιστα ότι οι διαστάσεις του προβλήματος ήταν τέτοιες στη μονή της Λαύρας, που ο Αθανάσιος αφιέρωσε σημαντικό τμήμα του τυπικού του αναφερόμενος στο συγκεκριμένο θέμα. Ο συντάκτης του *Τυπικού Ευεργέτιδος Τιμόθεος* (κεφ. 37, στ. 1135-1136) ορίζει ότι υπάρχει κάποια μέριμνα για τους ξενοκουρίτας, η διατύπωση όμως είναι τόσο ασαφής, που δεν μπορούμε με βεβαιότητα να μιλήσουμε για δοκιμαστική περίοδο ή για κάποια άλλη διαδικασία.

74. *Υποτύπωσις ... καταστάσεως τῆς ... μονῆς τῶν Στουδίου*, έκδ. Α. Dmitrievskij, *Opisanie*, σ. 224-238, ιδίως 233.3-10.

75. *Υποτύπωσις καταστάσεως τῆς λαύρας τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου*, στο *Haupturkunden*, σ. 130-140, ιδίως στ. 135.36-136.6.

76. Πρβ. Μάρμαντος κεφ. 22, στ. 279.14-30. — *Ηλίου Βωμών* κεφ. 22, στ. 739.22-740.3. — *Μαχειρά* κεφ. 60, στ. 30.24-31.16.

τους κανόνες της Εκκλησίας⁷⁷. Έτσι ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, συντάκτης του Τυπικού του Παντοκράτορος, ορίζει: ἄφ' ἐτέρας δὲ μονῆς ὦν, δίχα τῆς τοῦ ἡγουμένου ἐκείνου προτροπῆς οὐ παραδεχθήσεται, ὡς κωλυούσης τοῦτο καὶ τῆς τῶν κανόνων παρατηρήσεως⁷⁸. Επίσης ο «μεταρρυθμιστής» κτήτορας της μονῆς Ιωάννου Θεολόγου Χριστόδουλος θεωρεῖ ἀπόλυτα φυσιολογικό και συνηθισμένο το ενδεχόμενο να ενταχθεῖ ἓνας ξενοκουρίτης σε μια νέα μοναστική κοινότητα⁷⁹. Ιδιαίτερα θετική στάση ἀπέναντι στις ἐξωκουρίτιδες τηρεῖ ἀκόμη ἡ Εἰρήνη Δούκαινα Κομνηνή στο Τυπικό της Κεχαριτωμένης⁸⁰. Τέλος δεν διατυπώνει καμία ἐνσταση ο συντάκτης του Τυπικού του Μάμαντος Αθανάσιος Φιλανθρωπηνός, που ἦταν ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ξενοκουρίτης στη μονή ὅπου ἡγουμένευε, οὔτε καὶ ὁ κτήτορας της μονῆς Ηλίου Βωμών Νικηφόρος⁸¹.

iii) Πρέπει να γίνει διαχωρισμός ἀνάμεσα σε δύο περιπτώσεις: στην ἀποδοχή ενός ξενοκουρίτου ὡς ἀπλού μέλους της μοναστικής κοινότητας καὶ στην ἀποδοχή του ὡς ἡγουμένου της μονῆς. Συγκεκριμένα ὁ κτήτορας της μονῆς Θεοτόκου Αρείας (ἐτ. 1143-1149) κάνει λόγο για ξενοκουρίτας ἀντιτιθέμενος ὅχι γενικῶς στο ενδεχόμενο ἓνας ξενοκουρίτης να εἰσαχθεῖ, ἀλλὰ να ἀναλάβει τὴν ἡγουμενία⁸². Σχετικὸ δισταγμὸ διατυπώνει καὶ ὁ ἐπίσκοπος Ταμασίας Νεῖλος στο Τυπικὸ της μονῆς Θεοτόκου Μαχαρά στην Κύπρο, ὅπου δεν ἐκφράζει γενικότερα τις ἐπιφυλάξεις του ἀπέναντι στην εἰσδοχή ξενοκουριτῶν μοναχῶν, ἀλλὰ στην ἀνάληψη της ἡγουμενίας ἀπὸ αὐτοὺς: ἄφ' ἐτέρου μέντοι μοναστηρίου τῆς νήσου ... ἡγούμενος οὐ προχειρισθήσεται, ἀλλὰ τὸν καὶ θρέμμα καὶ παιδεύμα καὶ κουράν ταύτης τυγχάνοντα προχειριούμεν καὶ τοὺς τύπους αὐτῆς εἰδότα

77. Βλ. σχετικὰ Ι. Μ. Κονιδάρης, *Θεώρηση* 85-86.

78. Παντοκράτορος στ. 518-520. — Ἦδη το Τυπικὸ του Τζμισκῆ (στ. 54-62) ορίζει ὁ ξενοκουρίτης να γίνεται ἀποδεκτὸς σε ἄλλη μονή, μόνο ἐφόσον ἔχει τὴν ἀδεία του ἡγουμένου στον ὁποῖο ὡς τότε υπαγόταν. Τὴ συγκεκριμένη διάταξη ἐπαναλαμβάνει καὶ τὸ «προ-μεταρρυθμιστικὸ» Τυπικὸ του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (στ. 106-109), καθὼς στόχος του ἦταν να ρυθμίσει πνευματικὰ καὶ ἄλλα ζητήματα μεταξύ των μονῶν του Ἁγίου Ὁρους. — Βλ. καὶ Τυπικὸν Μανουὴλ στ. 47-52.

79. Υποτύπως Χριστοδοῦλου 79.5-8: ἐπεὶ δὲ εἰκὸς ἐστὶ καὶ ἄφ' ἐτέρων μοναστηρίων τινὰς προσιέναι, γινέσθω καὶ ἐπ' αὐτοῖς τὰ τοῖς θείοις κανόσι τεθεσμοθετημένα, πρὸς δὲ καὶ ἅπερ ὁ ἱερὸς καὶ μέγας Βασίλειος ἐν τοῖς ἀσκητικοῖς αὐτοῦ συντάγμασι περὶ τούτων περεχελεύσατο.

80. Βλ. Κεχαριτωμένης κεφ. 54, στ. 1512-1534: αἰδούμεθα καὶ ἐρυθριῶμεν ἀποκλείσαι τὴν τοιαύτη τὴν εἴσοδον. Ταύτη τοι καὶ διοριζόμεθα ὑπταίαις ... ταύτην χερσὶν ὑποδέχεσθαι ...

81. Μάμαντος κεφ. 22, στ. 279.14-30. — Ηλίου Βωμών κεφ. 22, στ. 739.22-740.3. — Καὶ τὸ «νέο-ευεργετινὸ» Τυπικὸ της μονῆς Λιβὸς (κεφ. 11, στ. 117.10-16) ἐπιτρέπει τὴν εἰσδοχή ξενοκουριτῶν.

82. Αρείας 248.25-31. — Βλ. Α. Hergès, *Élection et Déposition des higoumènes au XIIe siècle*, EO 3 (1899-1900) 40-49, σ. 42, 43 (στο ἐξῆς: Higoumènes).

καὶ τὰ ἦθη τῶν ἀδελφῶν ἀκριβέστατα⁸³.

Ούτε όμως και αυτός ο προβληματισμός αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της μοναστικής «μεταρρύθμισης». Ήδη στα τέλη του 10ου αι. ο Αθανάσιος Αθωνίτης τόνισε την ανάγκη να μην ορίζεται ηγούμενος ένας ξενοκουρίτης, παρά να αναδεικνύεται μέσα από τους κύκλους της μοναστικής κοινότητας. Ο Αθανάσιος αιτιολόγησε την άποψή του διττώς. Από τη μία, δεν ήταν προς όφελος της κοινότητας να αποκτήσει έναν πνευματικό αρχηγό μὴ τῷ τῆς λαύρας τόπῳ προσεδρεύσαντα, μήτε τοῖς ἀδελφοῖς συνδιαπρέψαντα μήτε τοῖς πνευματικοῖς ἀγῶσι συνασκηθέντα καὶ συμμελετήσαντα ...⁸⁴. Από την άλλη, μία τέτοια ρήτρα θα εμποδίζε έξωθεν φορεῖς εξουσίας να υποσκάψουν το αὐτοδέσποτον της μονῆς: ὡς ξένον ἐκεῖνον ὠνόμασε τὸν ἐκ τοῦ παραχρῆμα πρὸς ἡγουμενεῖαν τῆς λαύρας ἀπὸ ξένης μονῆς αὐτομόλως ἐπιδημήσαντα, ἢ τὸν διὰ χειρὸς δυνατῆς ἐπεισφρῆσαι μέλλοντα πρὸς τὴν τῆς λαύρας δεσποτειάν⁸⁵. Αντιθέτως ο Αθανάσιος ορίζει όχι μόνο να αναγνωρίζονται ως ισότιμα μέλη οι ξενοκουρίται που εντάχθηκαν στην κοινότητά τους, αλλά και τους αναγνωρίζει το δικαίωμα ακόμη και να εκλεγούν ηγούμενοι της μονῆς, εφόσον ἔχουν ζήσει στην κοινότητα τουλάχιστον ένα ἔτος και ἔχουν ἐπιδειξίει την ἀρετὴ και την ευσέβειά τους⁸⁶.

(ε) Πέμπτη αρχή της «μεταρρύθμισης» ορίζεται η προσπάθεια διασφάλισης της χρηστής οικονομικής διαχείρισης της μοναστηριακής παρουσίας και η αντίθεση στην απαλλοτρίωσή της. Κατά τον J. Thomas, η στάση των κλητόρων προκλήθηκε ως αντίδραση στην καταστροφική οικονομική διαχείριση των χαριστικαρίων και στην απόπειρα ορισμένων αυτοκρατόρων να επωφεληθούν από δημεύσεις της μοναστηριακής πε-

83. Μαχαρά κεφ. 148, στ. 57.28-58.8 (χωρίο: στ. 57.29-58.2).

84. Τυπικόν Αθανασίου 108.31-109.2, 109.20-23, 109.27-110.2 (χωρίο: 109.32-4).

85. Τυπικόν Αθανασίου 110.28-31 και 109.31-110.2: τὸν ... νεωστὶ ἐληλυθότα καὶ αὐθημερὸν ... ἀρχηγὸν διὰ τινος ἄλλης προστασίας ξένης καὶ τῆς τυχεύουσας πλαττόμενον τε καὶ σχεδιαζόμενον. — Βλ. I. Μουτζούρης, Τα χαριστικά και ελεύθερα μοναστήρια, Θεολογία 35 (1964) 87-123, 271-304, σ. 97 (στο εξής: Μοναστήρια II.). — Υπὸ το πρίσμα αὐτοῦ του διττοῦ αιτιολογικοῦ θα πρέπει μάλλον να ερμηνεύσουμε το σχετικὸ χωρίο του Τυπικοῦ της μονῆς Προδρόμου Φοβεροῦ (κεφ. 52, στ. 64.27-31) που κάνει λόγο για οὐ μικρὰ βλάβη καὶ ζημία ψυχικὴ τε καὶ σωματικὴ, σε περίπτωση που γίνουν δεκτοὶ ξενοκουρίται στη μονή, χωρὶς να διευκρινίζει, αν αναφέρεται στην ἀπλὴ ἐνταξή τους στην κοινότητα ἢ στην ἀνάληψη τῆς ἡγουμενίας ἀπὸ αὐτούς. — Αντιθέτως βλ. Βαλσαμών, ΡΠ 2, στ. 662.1-6 (σχόλια σε 4ο καν. ΑΒ' συνόδου): εἶναι δυνατόν ο πατριάρχης να διορίσει ἡγουμένους σε πατριαρχικά μοναστήρια μὴ ἔχοντα ἱκανοὺς εἰς προστασίαν μοναχοὺς, ἀπὸ ἐτέρας μονῆς, οὔσης ἐκ τῆς αὐτῆς ἐνορίας, κὰν τὰ τυπικά τούτων διορίζωνται ξενοκουρίτην μὴ γίνεσθαι καθηγούμενον. — Πρβ. Δ. Α. Πετρακάκος, Πολίτευμα 29 σημ. 12.

86. Τυπικόν Αθανασίου 110.20-34, 111.5 κ.ε.

ριουσίας. Οι «μεταρρυθμιστές» κτήτορες άρχισαν λοιπόν να δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στην προστασία της περιουσίας των μονών από ιδιοποιήσεις εκ μέρους τόσο εσωτερικών όσο και εξωτερικών παραγόντων⁸⁷.

Ι. Κατά την άποψή μας η έμφαση που δίνεται στην αποφυγή των καταχρήσεων εκ μέρους των οικονομικών οφφικιαλίων ουσιαστικά αποτελεί εξέλιξη του σχετικού ενδιαφέροντος που ήδη στο πρώτο μισό του 9ου αι. δείχνει ο Θεόδωρος ο Στουδίτης. Πιο συγκεκριμένα, ο Θεόδωρος ο Στουδίτης δεν περιορίζεται απλώς στο να κάνει έκκληση προς τον ηγούμενο, να μην εκμεταλλεύεται την περιουσία της μονής ως προσωπική ή να μην την χρησιμοποιεί, προκειμένου να ωφελεί φίλους, συγγενείς ή εξέχουσες και ισχυρές προσωπικότητες⁸⁸. Ορίζει επιπλέον τον διαχωρισμό της γενικότερης διοίκησης της μονής από την οικονομική διαχείριση και τον έλεγχο των οφφικιαλίων από τον ηγούμενο και τους εξέχοντες μοναχούς: Οὐ κρατήσεις τόπον ἡσφαλισμένον καὶ τὴν οἰκονομικὴν φροντίδα, ἀλλ' ἔστω σοι κλείς⁸⁹, ἡ μεγίστη τῶν ψυχῶν φροντίς ... Τὸ χρυσίον δὲ καὶ τὰ κατὰ χρεῖαν, ἐγχειρίσεις τοῖς οἰκονόμοις, τοῖς κελλαρίταις, καὶ ὡς ἐπιβάλλει καθ' ἐκάστην διακονίαν σου πρόδηλον πάντων τὴν ἐξουσίαν ἔχοντας ... ἀπολαμβάνων τὸν λόγον ἐκάστης διοικήσεως⁹⁰.

Αργότερα ο Αθανάσιος ο Αθωνίτης θα δείξει το ίδιο ενδιαφέρον αντιγράφοντας ουσιαστικά τις παραπάνω προβλέψεις της Διαθήκης του Θεόδωρου του Στουδίτου⁹¹, αλλά και θα προσθέσει ότι οι αφοσιωμένοι και άμεμπτοι οικονομικοί οφφικιάλιοι ἔστωσαν ἀδιάδοχοι μέχρι βαθυτάτου γήρως⁹². Προφανώς οι αναξιόπιστοι θα αντικαθίστανται. Αυτό εξάλλου δηλώνεται ρητά για τον ηγούμενο που αν και έχει πᾶσαν ἐξουσίαν καὶ

87. Βλ. BMFD 2, 444 § 2 και 515 § 1. — Για τις καταχρήσεις των χαριστικαρίων βλ. Σ. Α. Βαρναλίδης, *Χαριστική* 126 κ.ε.

88. Διαθήκη Στουδίτου κεφ. 2-3, σ. 1817^{C-D}, κεφ. 23, σ. 1821^{B-C}.

89. Η λέξη αυτή μας θυμίζει την άποψη του J. P. Thomas (BMFD 2, 462-463) ότι το Τυπικό της Ευεργέτιδος, στην προσπάθεια να αποτρέψει πιο αποτελεσματικά το ενδεχόμενο ιδιοποίησης της μοναστικής περιουσίας από τους οφφικιαλίους, όρισε να λαμβάνουν κλειδιά, δηλαδή τα διάσημα των αξιωμάτων, από την Αγία Τράπεζα ενώπιον της εικόνας του Χριστού ή της Θεοτόκου, ώστε να αισθάνονται υπόλογοι σε αυτούς. Το γεγονός ωστόσο ότι τα προγενέστερα σωζόμενα τυπικά δεν αναφέρονται σε μια τέτοια διαδικασία προχείρισης των αξιωματούχων και ότι πρώτη φορά περιγράφεται από το Τυπικό της Ευεργέτιδος δεν σημαίνει οπωσδήποτε ότι δεν εφαρμόζοταν ήδη νωρίτερα. Ο Χριστόδουλος (Υποτύπωσης 74.6-7) λ.χ. αναφερόμενος στη διαδικασία προχείρισης του οικονόμου ορίζει: εἴθ' οὕτω προβαινούσης παρὰ τοῦ καθηγουμένου καὶ τὰ τὸ εἰωθὸς καὶ τῆς προχερίσεως.

90. Διαθήκη Στουδίτου κεφ. 22, στ. 1821^B. — Βλ. και Μ. Kaplan, *L'Église byzantine des Vle-Xle siècles: terres et paysans*, στο *Church and People in Byzantium*, Twentieth Spring Symposium of Byzantine Studies, ed. R. Morris, Manchester 1986, σ. 109-123, ιδίως σ. 117 (στο εξής: *Terres*).

91. Τυπικόν Αθανασίου 113.3-9, 23-29· 114.24-26.

92. Διατύπωσης Αθανασίου 127.25-33 (χωρίο: 127.27-28). — Βλ. BMFD 1, 279 σημ. 11.

κυριότητα κατὰ πᾶσαν ὑπόθεσιν καὶ εἰς τὰ πνευματικὰ καὶ εἰς τὰ σωματικὰ⁹³ καὶ γενικά δρα ανενόχλητος, θα καθαιρεθεί, εἴαν δεν εκτελεῖ τα καθήκοντά του ως οφείλει⁹⁴. Επίσης στο Τυπικό του Ιωάννου Τζιμισκή για τις μονές του Αγίου Όρους ορίζεται ὅτι ο οικονόμος λογοδοτεῖ ετησίως καὶ, εφόσον θεωρηθεῖ χρηστή ἢ ως τότε άσκησις των καθηκόντων του, μπορεί να συνεχίσει το έργο του, ειδάλλως καθαιρεῖται⁹⁵.

Βέβαια οι σχετικές διατάξεις στα σωζόμενα κτητορικά έγγραφα πριν από τα μέσα του 11ου αι. πράγματι δεν συνίστανται σε τόσο λεπτομερείς περιγραφές της οικονομικής οργάνωσης καὶ των σχετικών διαδικασιών⁹⁶, ὅσο στο Τυπικό του Πακουριανού ἢ της Κεχαριτωμένης. Ακόμη ὁμως καὶ το Τυπικό της Ευεργέτιδος καὶ ἡ Υποτύπωση του Χριστοδούλου δεν περιέχουν ιδιαίτερα διεξοδικές καὶ ακριβείς προβλέψεις. Συγκεκριμένα αυτό στο οποίο ουσιαστικά διαφέρει το Τυπικό της Ευεργέτιδος από τα προγενέστερα τυπικά είναι ὅτι απαριθμεῖ τους οικονομικούς οφφικιαλούς (ὅπως άλλωστε καὶ ὅλες τις υπόλοιπες διακονίες) περιγράφοντας συνοπτικά τα καθήκοντά τους⁹⁷. Ωστόσο το γεγονός ὅτι τα σχετικά οικονομικά αξιώματα προϋπήρχαν είναι αναντίρρητο. Εξάλλου ο ίδιος ο συντάκτης του Τυπικού της Ευεργέτιδος ορίζοντας τα αξιώματα της μονῆς αναφέρει: *Καὶ ἑτέρας δὲ διακονίας, αἷς καὶ τὰ λοιπὰ μοναστήρια χρωῖνται συνήθως, καιροῦ καλοῦντος καὶ χρείας κατεπειγούσης, προχειρίζεσθαι ἐν τῇ μονῇ βούλομαι*⁹⁸. Ἡ Υποτύπωση του Χριστοδούλου για τη

93. Διατύπωσης Αθανασίου 129.13-14.

94. Διατύπωσης Αθανασίου 129.12-25.

95. Τυπικὸν Τζιμισκὴ στ. 144-146. — Αντιθέτως βλ. BMFD 2, 462 § 1: «Unlike earlier authors who, if they worried at all about the loss of institutional assets, focused on external threats, Timothy (i.e. Evergetinos) was keenly aware of the peril the monastery's own officials could pose to the foundation's well-being if they were dishonest».

96. Βλ. καὶ Εντολὰς Νικηφόρου ΙΙ, στ. 2-11. — Τελευταία παραίνεσις Ευθυμίου στ. 145.5-7. — Πρβ. Νίκων Μετανοεῖτε στ. 131-143. — Στα συγκεκριμένα κτητορικά κείμενα δεν θα ἦταν δυνατό να υπάρξει αναλυτικὴ περιγραφή των ζητημάτων οικονομικῆς διαχείρισης, καθώς το πρώτο εἶναι επιγραφικό, το δεύτερο σώζεται αποσπασματικά στον Βίο του αγίου, ενώ το τρίτο εἶναι ιδιαίτερα συνοπτικό, ἴσως λόγω καὶ του χαμηλοῦ σχετικὰ μορφωτικοῦ επιπέδου του συντάκτη. — Βλ. καὶ ανωτέρω σημ. 50, 51.

97. Το Τυπικό της Ευεργέτιδος (κεφ. 32, στ. 1007-1018) δεν αναφέρεται στη διαδικασία ελέγχου των οικονομικῶν οφφικιαλίων. Επαναλαμβάνει απλῶς ὅσα ορίζει ἡ Διαθήκη του Αθανασίου του Αθωνίτου, ὅτι δηλαδή οι οφφικιαλίοι που εκτελοῦν σωστά τα καθήκοντά τους θα εἶναι ἰσόβιοι, ενώ οι ακατάλληλοι θα απομακρύνονται. — Βλ. καὶ Προδρόμου Φοβερού κεφ. 48, στ. 60.14-17, που αντιγράφει πιστά το Τυπικό της Ευεργέτιδος. — Βλ. καὶ BMFD 1, 279 σημ. 11 καὶ 3, 958 § 2: «... the less specific provisions of Evergetis ...». — M. Kaplan, *The Evergetis Hypotyposis and the management of monastic estates in the eleventh century*, in *Theotokos Evergetis*, σ. 102-123, ἰδίως σ. 104. (στο εξής: Estates).

98. Ευεργέτιδος κεφ. 38, στ. 1201-1204. — Βλ. επίσης Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Θεοδώρου, ἡγουμένου τῶν Στουδίου ἱαμβοὶ εἰς διαφόρους ὑποθέσεις, ἐκδ. P. Speck, *Theodoros Studites Jamben auf Verschiedene Gegenstände* [Supplementa Byzantina 1],

μονή αγίου Ιωάννου στην Πάτμο επιπλέον αναφέρει τον τρόπο με τον οποίο γινόταν ο έλεγχος των οικονομικών οφφικιαλίων, δηλαδή ένα σύστημα τήρησης βιβλίων εσόδων-εξόδων και εισερχόμενων-εξερχόμενων προϊόντων. Ούτε όμως θα μπορούσε πειστικά να υποστηριχθεί ότι η διαδικασία λογοδοσίας που περιγράφεται αποτελούσε καινοτομία στα δεδομένα της οικονομικής διαχείρισης της μοναστηριακής περιουσίας, ώστε να μιλάμε για μεταρρύθμιση στο ζήτημα αυτό⁹⁹.

Θεωρούμε λοιπόν ότι δεν δικαιολογείται η χρήση του όρου «μεταρρύθμιση», επειδή ορισμένα τυπικά του τέλους του 11ου αι. και εξής είναι πιο αναλυτικά κατά την περιγραφή της οικονομικής διαχείρισης. Το γεγονός άλλωστε θα μπορούσε να αποδοθεί στο ότι πρόκειται για γενικώς πιο μακροσκελή και αναλυτικά κτητορικά έγγραφα σε σχέση με εκείνα του παρελθόντος¹⁰⁰.

Εξάλλου δεδομένου ότι δεν μας σώζονται τα τυπικά των περισσοτέρων μονών που ιδρύθηκαν τον 11ο αι.¹⁰¹ δεν μπορούμε με βεβαιότητα να εξετάσουμε την εξέλιξη στην τυπολογία και το περιεχόμενο αυτού του λογοτεχνικού είδους. Μελετώντας πάντως το Τυπικό των μονών του αγίου Λαζάρου του Γαλησιώτη (έτ. 1053) μέσω του σχεδιαγράμματος που περιλαμβάνεται στον Βίο του αγίου, καθώς δυστυχώς το ίδιο το τυπικό δεν σώζεται στις μέρες μας αυτούσιο, παρατηρούμε ότι ένα μεγάλο τμήμα του αφορούσε τον ετήσιο έλεγχο του οικονόμου της μονής αλλά και τη μεταφορά του πλεονάσματος για ευνόητους λόγους στην αὐτεξούσιαν μονή των Βεσσών, που είχε δωρηθεί στον άγιο από τον Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο (1042-1055)¹⁰². Το Τυπικό λοιπόν του Λαζάρου Γαλησιώτη, αν και εντάσσεται από τον J. Thomas στα προ-μεταρρυθμιστικά κτητορικά έγγραφα, φαίνεται επίσης να έδινε αρκετή έμφαση στο

Berlin 1968, σ. 1780 κ.ε. — Πρβ. Δ. Α. Πετρακάκος, *Πολίτευμα* 116 σημ. 5. — P. Pl. de Meester, *De monachico statu iuxta disciplinam byzantinam* [S. Congregazione per la Chiesa Orientale. Fonti, ser. II, fasc. X], Vatican 1942, σ. 263 κ.ε. (στο εξής: *De monachico statu*). — R. Morris, *Monasteries and their Patrons in the Tenth and Eleventh Centuries*, *BF* 10 (1985) 185-231, σ. 205 (στο εξής: *Patrons*).

99. Εξάλλου μαζί με το λαυριωτικό σύστημα, που ο Χριστόδουλος μεταλαμπάδευσε στη μονή που ίδρυσε στην Πάτμο (βλ. R. Morris, *Patrons* 192, 200-201), πιθανότατα θα εφάρμοσε και θεσμούς διοίκησης και διαχείρισης που ήδη ίσχυαν στο Λάτρος και των οποίων είχε ιδία γνώση ως μοναχός και ηγούμενος της μονής του Στύλου και στη συνέχεια ως πρώτος του όρους. — Βλ. Έ. Α. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου*, τ. Α': *Αυτοκρατορικά έγγραφα* [Κ.Β.Ε - Ε.Ι.Ε.], Αθήναι 1980, σ. 22 κ.ε. (στο εξής: *Έγγραφα Πάτμου*).

100. Βλ. και *BMFD* 2, 441 § 5.

101. Βλ. J. Darrouzès, *Le mouvement des fondations monastiques au XIe siècle*, *TM* 6 (1976) 156-176, σ. 160-171 (στο εξής: *Mouvement*). — P. Charanis, *The Monk as an Element of Byzantine Society*, *DOP* 25 (1971) 63-84, σ. 67.

102. Βίος Λαζάρου κεφ. 246, σ. 585.

ζήτημα της χρηστής και αποτελεσματικής οικονομικής διαχείρισης¹⁰³.

Ενστάσεις όμως προκαλεί και το γεγονός ότι το «μη μεταρρυθμιστικό» κτητορικό έγγραφο του Μιχαήλ Ατταλειάτου επίσης διακρίνεται από ιδιαίτερα λεπτομερή περιγραφή της οικονομικής διαχείρισης και της διαδικασίας ελέγχου. Στη Διάταξη του Ατταλειάτου προβλέπεται αναλυτική καταγραφή των εσόδων-εξόδων, αποταμίευση του καθαρού εισοδήματος, έλεγχος και αποπομπή οποιουδήποτε οφφικιαλίου σε περίπτωση υπεξαίρεσης, επιβολή προστίμου στον κτήτορα της μονής σε ανάλογη περίπτωση, ακόμη και απώλεια των κτητορικών του δικαιωμάτων¹⁰⁴.

Συνεπώς δεν θα ήταν ορθό να αποδώσουμε το έντονο ενδιαφέρον για χρηστή οικονομική διαχείριση μόνο στους χαρακτηριζόμενους ως μεταρρυθμιστές κτήτορες, εφόσον διακρίνει και συντάκτες «προ ή μη μεταρρυθμιστικών» τυπικών.

Εξάλλου ο J. Thomas δεν φαίνεται να έλαβε ουσιαστικά υπόψη του το ποίον των συντακτών των μοναστηριακών τυπικών του 12ου αι., το οποίο καθορίζει προφανώς και το ύψος των εγγράφων¹⁰⁵. Η Κάτια Γαλαταριώτου μάλιστα κάνει λόγο από τη μια πλευρά για «αριστοκρατικά» τυπικά, τα οποία συντάχτηκαν από κοσμικούς αριστοκρατικής καταγωγής, και από την άλλη για τυπικά που συντάχθηκαν από ανθρώπους που εί-

103. Γενικώς η συνοπτική παρουσίαση της δομής και του περιεχομένου του μη διασωθέντος Τυπικού του Λαζάρου του Γαλησιώτη μας αποκαλύπτει ομοιότητες με τα «μεταρρυθμιστικά» τυπικά: αρχικά αναφέρονται τα βιογραφικά στοιχεία του κτήτορα της μονής και τα ιστορικά στοιχεία της ίδρυσής της, ακολουθεί το βρέβιον, οι διοικητικές ρυθμίσεις, ο καθορισμός των αριθμώ των μοναχών, οι οδηγίες για την εκλογή του ηγουμένου και τον ορισμό οικονόμου, οι προβλέψεις για τον έλεγχο του τελευταίου, οι διατάξεις οι σχετικές με τη διαίτα των μοναχών, την ένδυση και τις άλλες ανάγκες τους καθώς και άλλες προβλέψεις σχετικές με τα λειτουργικά τους καθήκοντα. Ο βιογράφος μάλιστα μας πληροφορεί ότι περιλαμβάνονταν ακόμη οι «συνηθισμένες» στα τυπικά αρές, προκειμένου να εξασφαλιστεί το αμετάβλητο του εγγράφου. — Πρβ. BMFD 2, 441-442.

104. Διάταξις Ατταλειάτου στ. 295-301, 581 κ.ε., 834-835, 893 κ.ε. — Βλ. P. Lemerle, *Attaliatē* 83-84. — C. Galatariotou, *Typika* 131. — Αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Ατταλειάτης (Διάταξις στ. 705-707) προτείνει οι εισδεχόμενοι μοναχοί να είναι σε θέση να προσφέρουν είτε στη λειτουργία της εκκλησίας είτε στη διαχείριση της μονής: ... ἄνδρας δὲ ἐνεργεῖς εἴτε εἰς τὴν ἐκκλησίαν(ν) ἢ λογαριαστὰς ἢ νοταρίους ἢ γραμματικοὺς ... — Βλ. P. Lemerle, *Attaliatē* 84.

105. Βλ. C. Galatariotou, *Typika* 129: «Non-aristocratic *typika* tend to be much less emphatic on administrative matters than aristocratic *typika* are». — Πρβ. A. Constantinides-Hero, A brief commentary on the language of the Byzantine monastic foundation documents, στο *Theotokos Evergetis*, σ. 250-265, ιδίως 251-252, 256 σημ. 18 (στο εξής: *Language*). — R. Jordan, The monastery of the Theotokos Evergetis, its children and grandchildren, στο *Theotokos Evergetis*, σ. 215-245, ιδίως 226. — K. A. Μανάφης, *Μοναστηριακά Τυπικά-Διαθήκαι*, Διδασκτορ. διατριβή [«Αθηνά», Σειρά Διατριβών και Μελετημάτων 7], Αθήνα 1970, σ. 70 (στο εξής: *Τυπικά-Διαθήκαι*). — Βλ. και R. Morris, *Monks* 212.

χαν αποποιηθεί την κοσμική τους ιδιότητα, συνήθως ηγουμένους, τα οποία έχουν διαφορετική οπτική σε αρκετά ζητήματα του μοναχικού βίου και της οργάνωσής του¹⁰⁶.

Συγκεκριμένα το τυπικό που δίνει τη μεγαλύτερη έμφαση στο ζήτημα της οικονομικής οργάνωσης και διαχείρισης είναι της μονής της Θεοτόκου Κεχαριτωμένης. Το τυπικό συντάχθηκε προφανώς από έναν έμπειρο κρατικό υπάλληλο, γεγονός που οδήγησε στη δημιουργία ενός εκτενούς, λεπτομερούς και ακριβούς εγγράφου: *Τυπικὸν ... κυρᾶς Εἰρήνης τῆς Δουκαίνης κατὰ τὴν αὐτῆς πρόσταξιν καὶ γνώμην ὑψηγηθέν τε καὶ ἐκτεθέν*¹⁰⁷. Πράγματι είναι φυσικό ένας αξιωματούχος εξοικειωμένος με τη μεθοδικότητα και τη συστηματοποίηση που διακρίνει την Κομνηνεία κρατική μηχανή να δώσει ιδιαίτερη έμφαση στις προβλέψεις που αφορούν στην οικονομική διαχείριση.

Η παρατήρηση μπορεί να ισχύσει και για τα άλλα αυτοκρατορικά τυπικά του 12ου αι., του Παντοκράτορος και της Κοσμοσωτείρας, αλλά και για τα τυπικά των αυτοκρατορικών αξιωματούχων σεβαστοῦ καὶ μεγάλου δομεστίκου πάσης τῆς δύσεως¹⁰⁸ Γρηγορίου Πακουριανού και του π(ατ)ρι(χίου), ἀνθυπάτου, κριτοῦ ἐπὶ τοῦ ἵπποδρόμου καὶ τοῦ βήλου Μιχαήλ Ατταλειάτου¹⁰⁹. Ο ίδιος άλλωστε ο J. Thomas ομολογεί ότι η «εκστρατεία κατὰ της διοικητικῆς διαφθοράς» προωθήθηκε κυρίως από τα αυτοκρατορικά τυπικά του 12ου αι.¹¹⁰. Το γεγονός ότι σε αυτού του είδους τα κτητορικά έγγραφα εντοπίζεται η μεγαλύτερη έμφαση σε ζητήματα οικονομικής διαχείρισης προφανώς δεν είναι τυχαίο¹¹¹.

Όσον αφορά τα τυπικά που, αν και συντάχθηκαν από μοναχούς, δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα της καλής οικονομικής διαχείρισης, μπορούμε να κάνουμε τις εξής παρατηρήσεις. Κατ' αρχάς είναι εύλογο να συμβαίνει αυτό στο Τυπικό του Μάμαντος, εφόσον συντάχθηκε από τον Αθανάσιο τον Φιλανθρωπηνό, πρώην οικονόμο της αυτοκρατορικής

106. Βλ. C. Galatariotou, *Typika* 89, 108.

107. Κεχαριτωμένης σ. 19 (τίτλος). — Βλ. A. Constantinides-Hero, *Language* 254. — R. Jordan, *Evergetis* 226.

108. Πακουριανού στ. 15. — Βλ. K. Μαμώνη, *Παρατηρήσεις επί του Τυπικού της μονής Πετριτζού (Μπατοκόβου)*, *ΕΕΒΣ* 43 (1977-1978) 329-344, σ. 333 (στο εξής: Μονή Πετριτζού). — Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι στο Τυπικό του Πακουριανού (στ. 1777-1778, 1794, 1805-1808, 1818, 1834-1835) αναφέρονται χρυσόβουλλα ἀθώσεως για τις υπηρεσίες που του αναθέτονταν κατά καιρούς: *Χρυσοβούλλια δύο ἀθώσεως τῆς ἐν Θεοδουσιούλει πράξεώς μου* (στ. 1778). Κατά τον ίδιο τρόπο στο Τυπικό της Κεχαριτωμένης γίνεται λόγος για ἀθώωσιν των προνοητῶν (επιστατῶν) των κτημάτων της μονής από τον οικονόμο.

109. Διάταξις Ατταλειάτου στ. 1-2.

110. *BMFD* 2, 444 § 2.

111. Βλ. και K. A. Μανάφης, *Τυπικά-Διαθήκαι* 71.

μονής Φιλανθρώπου, της οποίας κτητόρισσα ήταν η Ειρήνη Δούκαινα¹¹². Τόσο το προηγούμενο αξίωμα του συντάκτη όσο και η πρόσβαση που είχε στο Τυπικό της Κεχαριτωμένης δικαιολογούν το ενδιαφέρον του για χρηστή διαχείριση¹¹³. Επίσης δεν θα μπορούσαμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο και ο συντάκτης του Τυπικού της Ευεργέτιδος Τιμόθεος είτε να ήταν εξοικειωμένος με τον Κομνήνιο κρατικό μηχανισμό, προτού καρεί μοναχός, είτε να είχε αναλάβει το οφφίκιο του οικονόμου της μονής της Ευεργέτιδος, προτού προωθηθεί στο αξίωμα του ηγουμένου¹¹⁴, είτε ακόμη να χρησιμοποίησε και ο ίδιος ένα «αριστοκρατικό» τυπικό ως πρότυπο¹¹⁵. Τέλος, τα τυπικά που άμεσα ή έμμεσα χρησιμοποίησαν ως πιστό σχεδόν πρότυπο εκείνα της Ευεργέτιδος, της Κεχαριτωμένης και του Μάμαντος ήταν φυσικό να δείξουν επίσης ενδιαφέρον στο συγκεκριμένο ζήτημα¹¹⁶.

II. Όσον αφορά το ζήτημα του αναπαλλοτρίωτου της μοναστικής περιουσίας, οφείλουμε επίσης να παρατηρήσουμε ότι το θέμα δεν απασχολεί μόνο τα «μεταρρυθμιστικά» τυπικά από τον 11ο αι. και εξής. Ήδη η Διαθήκη του Ιωάννου Ξένου για τη μονή της Θεοτόκου της Αντιφωνήτριας το 1031 εξαπολύει αρές προς οποιονδήποτε θα τολμήσει να αμφισβητήσει την περιουσία των θρησκευτικών του ιδρυμάτων, ακόμη και αν είναι βασιλεύς, είτε πατριάρχης ή μητροπολίτης, ή αρχων ή αρχόμενος¹¹⁷. Συνεπώς δεν θα ήταν ορθό να συσχετίσουμε το ενδιαφέρον των κτητόρων του τέλους του 11ου και του 12ου αι. για το αναπαλλοτρίωτο της μοναστηριακής περιουσίας με τις απόπειρες του Ισαακίου Α' αρχικά και του Αλεξίου Α' στη συνέχεια και την αντίδραση από τον Λέοντα

112. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, pt. I, t. III: Le siège de Con/ple et le patriarchat oecuménique, Les églises et les monastères*², Paris 1969, σ. 316 (στο εξής: *Églises*).

113. Βλ. R. Jordan, *Evergetis* 232-234. — *BMFD* 3, 976 § 1-2.

114. Πρβ. R. Morris, *Monks* 138. — Δεν αποκλείεται ο Τιμόθεος να είχε διατελέσει οικονόμος της μονής, όσο ο κτήτορας-ηγούμενος Παύλος ήταν εν ζωή, μια και ο οικονόμος ως δεύτερος στην ιεραρχία διαδεχόταν συνήθως τον αποθανόντα ηγούμενο. Εξάλλου και ο ίδιος στο τυπικό του (κεφ. 13, στ. 605-643) με αυτόν τον τρόπο ρυθμίζει το ζήτημα διαδοχής του προεστώτος. — Πρβ. I. M. Κονιδάρης, *Θεώρηση* 210.

115. Για το γεγονός ότι ο Τιμόθεος Ευεργετινός είχε πράγματι στη διάθεσή του τυπικά άλλων μονών βλ. J. Pargoire, *Constantinople. Le monastère de l'Évergétis*, EO 10 (1907) 155-167, σ. 158. — *BMFD* 2, 455 § 1.

116. Για τα τυπικά που χρησιμοποίησαν ως πρότυπό τους τα Τυπικά Ευεργέτιδος, Κεχαριτωμένης και Μάμαντος αντιγράφοντας σχεδόν αυτολεξεί μεγάλο μέρος αυτών βλ. R. Jordan, *Evergetis* 215 κ.ε. — Του ίδιου, *The Hypotyposis of Evergetis: a unitary text?*, στο *Theotokos Evergetis*, σ. 230-249, ιδίως σ. 230-231.

117. *Διαθήκη τοῦ ὁσίου ... Ἰωάννου τοῦ Ξένου*, ἐκδ. Ν. Β. Τωμαδάκης, Αγιολογικά και Ὑμνολογικά Α'. Ο ἅγιος Ἰωάννης ο Ξένος καὶ Ερημίτες ἐν Κρήτῃ, 10ος-11ος αἰών, *ΕΕΒΣ* 46 (1983-1986) 1-117, στ. 137-138.

Χαλκηδόνος που επακολούθησε. Το ζήτημα απασχολεί την Εκκλησία ανέκαθεν¹¹⁸ και συνεπώς το Τυπικό της Ευεργέτιδος δεν είναι πρωτοπόρο και καινοτόμο ούτε και σ' αυτό το θέμα¹¹⁹. Ιδιαίτερη έμφαση δίνει εξάλλου στο ζήτημα αυτό και η «μη μεταρρυθμιστική» Διάταξη του Ατταλειάτου, που ορίζει ρητά και επανειλημμένα ότι η περιουσία της μονής είναι αναπαλλοτρίωτη¹²⁰.

(στ) Μια ακόμη αρχή της «μεταρρύθμισης» είναι η προώθηση του κοινοβιακού μοναχισμού.

Ι. Το «μεταρρυθμιστικό» στοιχείο είναι, κατά τον J. Thomas, ότι τα εν λόγω τυπικά επαναφέρουν την εφαρμογή των παραδοσιακών κοινοβιακών αρχών¹²¹. Σε αυτό το πλαίσιο μάλιστα εντάσσει ο μελετητής τις συχνές αναφορές των «μεταρρυθμιστών» σε πατερικά κείμενα αλλά και στο αστικό και εκκλησιαστικό δίκαιο: «... όπως πολλοί μεταρρυθμιστές, έτσι και οι Ευεργετινοί ήθελαν να πιστεύουν ότι αυτό, που εμείς αντιλαμ-

118. Βλ. Ι. Μ. Κονιδάρης, *Δίκαιον* 255 κ.ε., όπου και οι σχετικές πηγές και η παλαιότερη βιβλιογραφία για το αναπαλλοτρίωτο τόσο της μοναστηριακής όσο και γενικότερα της εκκλησιαστικής περιουσίας.

119. Αξίζει να αναφέρουμε την άποψη του J. P. Thomas (BMFD 2, 515 § 3, 877 § 4, 1485-1486) ότι τα «μεταρρυθμιστικά» τυπικά ήταν αυτά που καθιέρωσαν τη σύνταξη βρεβίου στο πλαίσιο της προσπάθειας να αποσοβήσουν τις έξωθεν και έσωθεν καταχρήσεις. Πρώτα απ' όλα η σύνταξη βρεβίου επιβαλλόταν από το κανονικό δίκαιο (βλ. 1ος καν. ΑΒ' συνόδου, ΡΠ 2, στ. 649.10-13. — Κ. Α. Μανάφης, *Τυπικά-Διαθήκαι* 116-117), ενώ το γεγονός, ότι ο Αλέξιος Α' Κομνηνός όρισε ότι οι μονές που επλήγησαν από τη δήμευση των ιερών κειμηλίων θα αποζημιώνονταν προσκομίζοντας τα βρέβιά τους (βλ. J. P. Thomas, *Foundations* 194, 195) σημαίνει ότι ήδη η κατάρτιση και η ενημέρωσή τους αποτελούσε ειωθία πρακτική στη διαχείριση της μοναστικής περιουσίας.

120. Βλ. Διάταξις Ατταλειάτου στ. 135-136, 242-246, 311-317, 556-568, 1590-1610. — Πρβ. Ελεούσης κεφ. 18, στ. 90.21-22, 91.7-8· κεφ. 21, στ. 92.23-24. — Ο όρος «ιεροσυλία» για τον χαρακτηρισμό πράξης απαλλοτρίωσης μοναστηριακής περιουσίας απαντά ήδη το 1079 σε χρυσόβουλλο λόγο του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη (βλ. Διάταξις Ατταλειάτου στ. 1593-1596. — F. Dölger, *Reg. no.* 1042) και οφείλεται, κατά τον J. P. Thomas (BMFD 1, 308 § 2), στην πρώτη διάδοση των αρχών της ευεργετινής μεταρρύθμισης. Ωστόσο αργότερα ο ίδιος μελετητής αντιφάσκει υποστηρίζοντας ότι στο Τυπικό της Ευεργέτιδος (έτ. 1054-1070) ο χαρακτηρισμός «ιεροσυλία» αποτελεί πιθανότατα προσθήκη μεταγενέστερης της έριδος που ξέσπασε για το ζήτημα της απαλλοτρίωσης των εκκλησιαστικών κειμηλίων από τον Αλέξιο Α' και ως συνέπεια της Νεαράς του 1082 του αυτοκράτορα, που καταδίκασε αυτού του είδους τις πράξεις ως ιεροσύλες (βλ. BMFD 2, 452 § 2, 466 § 3 και 467 § 1).

121. Βλ. J. P. Thomas, *Reform* 256-257. — Σε άλλο σημείο βέβαια ο J. P. Thomas (BMFD 4, 1485 § 4) αναφέρει ότι ο Κανόνας του πατριάρχη Αθανασίου Α' (1303-1305) είναι επηρεασμένος από πρωιμότερες κοινοβιακές παραδόσεις συμπεριλαμβανομένης και της ευεργετινής. Εδώ προφανώς ο μελετητής διαχωρίζει τις κοινοβιακές αρχές που προωθεί η ευεργετινή «μεταρρύθμιση» από τις κοινοβιακές αρχές του Μ. Βασιλείου και της Στουδικτικής και Αθωνικής παράδοσης. Επίσης αλλού (Reform 273) αναφέρει: «... how the Byzantines, confronted by a need for innovation, could create a largely new canon of authority (based only in part on late antique precedents)...».

βανόμαστε ως δικές τους καινοτομίες, ήταν στην πραγματικότητα αποκατάσταση των αξιολογών παλαιών παραδόσεων που είχαν περιπέσει σε αχρηστία. Εν μέρει, όπως δείχνει η αναβίωση των αρχών του Μεγάλου Βασιλείου στην Υποτύπωση (της Ευεργέτιδος), έτσι ήταν πράγματι η κατάσταση»¹²².

Κατ' αρχάς ο μελετητής δεν παρουσιάζει πειστικά την παρακμή και εγκατάλειψή των αρχών αυτών πριν από το β' μισό του 11ου αι., ώστε να είναι σε θέση στη συνέχεια να κάνει λόγο για αναβίωσή τους¹²³. Οφεί-

122. J. P. Thomas, *Reform* 257. — Βλ. και *BMFD* 2, 446 § 2 και 3, 860-861. — Οφείλουμε βέβαια να παρατηρήσουμε ότι η αναφορά σε διάφορα αποστολικά και πατερικά κείμενα αλλά και στην αυτοκρατορική και εκκλησιαστική νομοθεσία εντοπίζεται και σε τυπικά προγενέστερα, σύγχρονα και μεταγενέστερα της «μεταρρύθμισης» (βλ. χαρακτηριστικά το Τυπικό του Νείλου Νταμιλά, που αν και «μη-μεταρρυθμιστικό» παραπέμπει συγχρότητα και πιστότητα στο Κανονικό Δίκαιο. — Πρβ. *BMFD* 4, 1462-1463. — I. M. Κονιδάρης, *Θεώρηση* 123 σημ. 18). Συνεπώς δεν φαίνεται να έχει σχέση αυτό το στοιχείο με τις «μεταρρυθμιστικές» τάσεις του εκάστοτε συντάκτη τυπικού αλλά με τη μόρφωση και την ιδιότητά του. Άλλωστε και ο J. P. Thomas παραδέχεται αλλού (*BMFD* 1, 379 § 1) ότι και στο παρελθόν οι ιδρυτές χρησιμοποιούσαν διάφορες πηγές, προκειμένου να υποστηρίξουν την ορθότητα και τη νομιμότητα των διατάξεων των τυπικών τους. Ίσως βέβαια από τον 11ο αιώνα και εξής να είναι πιο εμφανής αυτή η τάση των συντακτών, διότι σώζονται και περισσότερα και εκτενέστερα τυπικά σε σχέση με το παρελθόν. Οφείλουμε όμως να σημειώσουμε ότι η ευθυγράμμιση με το κανονικό δίκαιο γίνεται μόνο στον βαθμό που οι διατάξεις του διασφαλίζουν τις επιθυμίες του κτήτορα. Ο κτήτορας δηλαδή δεν διστάζει να παραβλέψει τους κανόνες της Εκκλησίας και τις προβλέψεις του κράτους, εάν είναι αντίθετες προς τις δικές του, γεγονός που σημειώνει και ο J. P. Thomas (*BMFD* 1, 383 § 1· 2, 616 § 1). Δεδομένης πάντως της εμμονής του Νίκωνος του Μαύρου Όρους στο να παραπέμπει σε βιβλικές, αποστολικές και πατερικές πηγές στο τυπικό που συνέταξε, ο μελετητής (*BMFD* 2, 446 § 2) κάνει λόγο για μια ανεξάρτητη μεταρρυθμιστική προσέγγιση: «*Reform by precedent: ... Nikon of the Black Mountain ... deserves mention here as yet a fourth approach to the monastic reform of the late eleventh century. His work illustrates to an exceptional degree a willingness to allow authoritative precedents ... to shape his monastic legislation*».

123. Ο J. P. Thomas (*Reform* 256) κάνει λόγο για παρακμή του κοινοβιακού μοναχισμού πριν τη μοναστική μεταρρύθμιση, που αφορά σε καταπάτηση της αρχής της ακτημοσύνης των μοναχών και της κοινοκτημοσύνης, της ισότητας, της εγκράτειας. Προσπαθεί να καταδείξει την παρέκκλιση συγκρίνοντας τα «μεταρρυθμιστικά» τυπικά με τις αποστασιακές περιγραφές από τον Βίο του αγίου Λαζάρου Γαλισιώτη, ο οποίος «διαπνεόταν από τις ίδιες (μεταρρυθμιστικές κοινοβιακές) αρχές, αλλά δεν ήταν σε θέση να τις επιβάλλει στο ίδρυμά του» (ό.π. 256). Ο μελετητής δεν λαμβάνει υπόψη του ότι τα μεν τυπικά αναφέρονται σε μια ιδανική κατάσταση, όσον αφορά τα πνευματικά και τα πρακτικά ζητήματα της μονής, ο δε Βίος αναφέρεται σε μια πραγματική κατάσταση —εξάλλου, αναλογιζόμενοι τον ηθικοπλαστικό χαρακτήρα που είχαν οι Βίοι αγίων, δεν αποκλείεται να περιγράφονται ορισμένες καταστάσεις, όχι ως πραγματικά γεγονότα αλλά ως παραδείγματα προς αποφυγήν. Μπορούμε άλλωστε να γνωρίζουμε κατά πόσο οι διατάξεις του Τυπικού της Ευεργέτιδος τηρούνταν πιστά από τους μοναχούς; Το ότι οι συντάκτες ακόμη και στον 12ο αι., που υποτίθεται ότι η «μεταρρύθμιση» είχε θριαμβεύσει στον βυζαντινό μοναχισμό, προβαίνουν σε σχετικές ρυθμίσεις και ορίζουν επιτίμια δείχνει ότι αποκλίσεις από τους κανόνες ποτέ δεν έπαυαν να υπάρχουν στην πράξη. Το γεγονός όμως ότι ο Λάζαρος ο Γαλισιώτης διαπνεόταν, αλλά και επέβαλλε —παρά τις όποιες καταδικαστέες αποκλίσεις

λούμε ακόμη να παρατηρήσουμε ότι και τα τυπικά του 11ου αι. και εξής που δεν εντάσσονται στα λεγόμενα «μεταρρυθμιστικά» επίσης αναφέρονται —αν και όχι πάντα τόσο συστηματοποιημένα και αναλυτικά— σε βασικές κοινοβιακές αρχές, όπως της συγκαταβίωσης, της εγκράτειας, της ταπεινότητας και της υποταγής στον ηγούμενο, της ακτημοσύνης και της κοινοκτημοσύνης, της ισότητας των μοναχών, της ομόνοιας στην κοινότητα, της απάρνησης των συγγενικών και γενικά των κοσμικών δεσμών¹²⁴. Αξίζει να τονίσουμε ότι οι συγκεκριμένες αρχές συχνά χαρακτηρίζονται από τον μελετητή ως «ευεργετινές», επειδή περιλαμβάνονται στο Τυπικό της Ευεργέτιδος, αν και ο ίδιος παραδέχεται ότι δεν εισήχθησαν για πρώτη φορά από το τυπικό αυτό¹²⁵. Ονομάζει μάλιστα, όπως

ορισμένων— τις αρχές του κοινοβιακού μοναχισμού στην κοινότητά του αποδεικνύεται από το γεγονός ότι, όπως ο ίδιος ο J. P. Thomas (BMFD 1, 199 § 1) αναφέρει, «μεταρρυθμιστές» μοναχοί και πάτρωνες της εποχής του «τρομοκρατημένοι από την παρακμή του κοινοβιακού μοναχισμού» κατέφευγαν στον ασκητή ζητώντας συμβουλές (βλ. Βίος Λαζάρου κεφ. 187, σ. 565). Θα ήταν όμως ποτέ δυνατό να ζητούσαν συμβουλές από έναν ηγούμενο, του οποίου η κοινότητα δεν σεβόταν τις βασικές κοινοβιακές αρχές και αποτελούσε χαρακτηριστικό παράδειγμα παρακμής του κοινοβιακού μοναχισμού; Εξάλλου, όπως ο Βίος του αγίου αναφέρει σε άλλο σημείο (βλ. κεφ. 180, σ. 562), οι μοναχοί του ακολουθούσαν υπάκουα τις συμβουλές του και αμιλλώμενοι πορεύονταν nel δρόμο της αρετής.

124. Βλ. Μαύρου Όρους κεφ. 24, στ. 30.24-27· κεφ. 28, στ. 32.17-19· κεφ. 44-45, στ. 41.7-42.13· κεφ. 79, στ. 55.28-30· κεφ. 80, στ. 55.37-56.3· κεφ. 82, στ. 56.27-34· κεφ. 84, στ. 57.25-33· κεφ. 69-72, στ. 50.5 κ.ε. — Διάταξις Ατταλειάτου στ. 542-550, 709-711, 715 κ.ε., 791-797, 800-801. — Ελεούσης κεφ. 5, στ. 72.32-73.17, κεφ. 9-10, στ. 77.4 κ.ε. — Διάταξις Νεοφύτου, τῆς τοῦ Δοχειαρίου μονῆς καθηγουμένου ..., έκδ. Α. Docheiariou, αρ. 6, σ. 91-97, στ. 65 κ.ε. — Νεοφύτου πρεσβυτέρου μοναχοῦ καὶ ἐγκλειστού τυπικὴ σὺν Θεῷ διαθήκη, έκδ. Ι. Π. Τσικνόπουλος, Κυπριακά Τυπικά, Λευκωσία 1969, σ. 71-104, ιδίως κεφ. 9, στ. 80.5-8, κεφ. 10, στ. 80.9-81.11, κεφ. 13, στ. 84.5-16, κεφ. 15, στ. 86.4-5, 86.32-87.3, κεφ. 19, στ. 89.1-19· καν. 5, στ. 95.8-13, καν. 10-11, στ. 96.9-97.2, καν. 13-14, στ. 97.15-98.2, καν. 19, στ. 99.25-28, καν. 20, στ. 99.31-100.10· καν. Η-Θ, στ. 101.18-20. — Τυπικὸν Νικηφόρου τοῦ Βλεμμύδου, έκδ. Α. Heisenberg, Nicephori Blemmydae curriculum vitae et carmina, Leipzig 1896, σ. 93-99, ιδίως κεφ. 9, στ. 94.2-95.16. — Ὑποτύπωσις Μακαρίου Χούμνου, éd. V. Laurent, Ecrits spirituels inédits de Macaire Choumnos († c. 1382), fondateur de la «Néa Moni» à Thessaloniki, Ελληνικά 14 (1955) 40-86, σ. 60-71, ιδίως στ. 3-14, 73-75, 105-106, 131-140, 225-226, 236, στ. 53-57, 156-157, 242-246, 265-267, 299-206, 318-319, 325-328. — Επιτελεῦσις ομιλίας Χούμνου στ. 46-48, 59-61, 75-78, 94-125, 135-153, 248-256, 297-306. — Νείλου ... Νταμιλά διαθήκη ... ἐν τῇ ... μονῇ ... Θεοτόκου ... τῆς παντανάσεως ... ἐν ... Βαιοναίᾳ, éd. S. Pétridès, Le typikon de Nil Damilas pour le monastère de femmes de Baeonia en Crète (1400), IRAIK 15 (1911) 95-109, ιδίως στ. 95.15 κ.ε., 99.23-27, 100.22-29, 101.5 κ.ε., 103.32-34, 104.26-105.14, 109.8-16. — Βλ. καὶ Ὑποτύπωσις ... τῆς μονῆς τοῦ ... Νικολάου τῶν Κασσούλων, έκδ. Α. Dmitrievskij, Opisanie, σ. 818-823, ιδίως κεφ. 13 καὶ 14, στ. 821.8-9, 11· κεφ. 20, στ. 822.7-9. — Διαθήκη Γερασίμου μοναχοῦ περὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις μονυδρίου τοῦ αγίου Εὐθυμίου, έκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ανάλεκτα Ἱεροσολυμίτικης Σταχυολογίας, τ. II, Αγία Πετροῦπολη 1894, σ. 255-257, ιδίως στ. 256.5-31. — Για τὴν ἔμφαση στὴν ισότητα μεταξύ των μελών τῆς μοναστικῆς κοινότητος βλ. καὶ Βίος Λαζάρου κεφ. 187, σ. 565.

125. Βλ. J. P. Thomas, Reform 257. — BMFD 3, 1094 § 3. — Ενδεικτικὰ αναφέρουμε τη

προαναφέρθηκε, ορισμένα τυπικά του 13ου και 14ου αι. ως «νέο-ευεργετινά» λόγω βασικά της προσκόλλησής τους σε ορισμένες από τις αρχές αυτές¹²⁶.

Εξάλλου, αν δεχτούμε ότι είχε όντως παρακμάσει η ποιότητα του κοινοβιακού μοναχισμού γύρω στα μέσα του 11ου αι., θα περίμενε κανείς να σημειωνόταν βελτίωση αν μη τι άλλο κατά τον 12ο αι., οπότε ο μελετητής τοποθετεί το απόγειο της «μεταρρύθμισης». Ωστόσο τα αυτοκρατορικά τυπικά, όπως και γενικά τα τυπικά που συντάχθηκαν από αριστοκρατικής καταγωγής κτήτορες, αποτελούν χαρακτηριστικό δείγμα παραβίασης των περισσότερων προαναφερθεισών αρχών. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στα περισσότερα τυπικά αυτού του είδους καταστρατηγείται η αρχή της ισότητας των μοναχών, εφόσον διαχωρίζονται σε έκκλησιαστικούς ή έκκλησιαζομένους από τη μια και σε διακονητάς, δουλευτάς ή ύπουργούς¹²⁷ από την άλλη. Παράλληλα προβλέπεται προνομιακή μεταχείριση των αριστοκρατικής καταγωγής μοναχών, που συνίσταται στη δυνατότητα να αποκείρονται σε συντομότερο διάστημα¹²⁸ ή

διάταξη που απαγορεύει την υποχρεωτική καταβολή άποταγών από τους εισερχόμενους μοναχούς και επιτρέπει μόνο τις εθελούσιες δωρεές. Ο μελετητής την χαρακτηρίζει ως παραδοσιακή «ευεργετινή» αρχή (BMFD 3, 1117 § 1: «the by now traditional principle of Evergetis»). Ωστόσο α) είχε ήδη εισαχθεί με τον 19ο κανόνα της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου και β) δεν φαίνεται να είχε εγκαταλειφθεί ως αρχή —βάσει των τυπικών τουλάχιστον, ώστε να υποστηριχθεί ότι αποκαταστάθηκε χάρη στη «μεταρρύθμιση» (βλ. ανωτέρω σ. 246-247).

126. Βλ. BMFD 3, 1208 § 2, 1214 σημ. 10· 4, 1340 § 3, 1384 § 1· 1457 § 2, 1458 σημ. 15, 1495 § 1, 1469 § 2, 1505 § 1, 1522 σημ. 8, 1627 § 1, 1632 σημ. 9. — Αλλά και οι αναλογίες που παρουσιάζει το Τυπικό της Αρείας προς το Τυπικό της Ευεργέτιδος εντοπίζονται μόνο ως προς ορισμένες αρχές κοινοβιακού μοναχισμού, όλες από τις οποίες όμως έχουν βάση στη Στουδική παράδοση, και ως προς το αυτόδεσποτον καθεστώς, που βέβαια εντοπίζεται ήδη στο Τυπικό του Αθανασίου (πρβ. BMFD 3, 955 § 4: «topical treatments and approaches to issues that are usually attributable to Evergetian influence are even more noticeable». — Βλ. και ό.π. 960 σημ. 20).

127. Βλ. Παντοκράτορος στ. 535-555, 571-572. — Κοσμοσωτείρας κεφ. 3, στ. 52-56, κεφ. 81, στ. 1561-1564· κεφ. 88, στ. 1668-1669. — Αυξεντίου στ. 780.24-31. — Κελλιβάρων κεφ. 17, στ. 473.3-8. — Λιβός κεφ. γ', 4, στ. 109.6-13). — Αναργύρων κεφ. 60, στ. 139.23-26. — Βεβαίας Ελπίδος κεφ. θ', 60, στ. 51.23-27. — Πρβ. Ευεργέτιδος κεφ. 7, στ. 248-250. — Νεοφύτου Εγκλειστού κεφ. 9, στ. 79.19-20. — Διαθήκη Μαξίμου ιερομονάχου και κτήτορος τῆς ... Θεοτόκου τῆς Κοτίνης, έκδ. Μ. Ι. Γεδεών, Διαθήκη Μαξίμου μοναχού κτήτορος της εν Αυδία μονῆς Κοτίνης (1247), Μικρασιατικά Χρονικά 2 (1939) 263-291, σ. 271-290, ιδίως στ. 277.19. — Βλ. Ι. Μ. Κονιδάρης, Θεώρηση 113-116. — G. Constable, BMFD 1, Preface σ. xxiii-xxiv. — Πρβ. Πακουριανού κεφ. 9, στ. 825-833· κεφ. 29, στ. 1547-1548: διαχωρισμός των μοναχών σε τρεις τάξεις. — Βλ. P. Lemerle, Le Typikon de Grégoire Pakourianos (Décembre 1083), στο *Cinq Études*, σ. 113-191, ιδίως σ. 188 (στο εξής: Pakourianos).

128. Κεχαριτωμένης κεφ. 30, στ. 1040-1061. — Μάμαντος κεφ. 22, στ. 278.35-279.10. — Ηλίου Βωμών κεφ. 22, στ. 739.7-18. — Βλ. και Υποτύπωσις Χριστοδούλου κεφ. 26, στ. 78.33-79.4. — Ευεργέτιδος κεφ. 37, στ. 1123-1133. — Προδρόμου Φοβερού κεφ. 51, στ. 64.13-24. — Μαχαρά κεφ. 55-56, στ. 29.1-12. — Βάσει του 5ου κανόνα της ΑΒ' συνόδου (ΡΠ 2, στ. 662.28-667.18) όλοι οι υποψήφιοι μοναχοί διέρχονταν μια τριετή δοκιμαστική

και να προτιμούνται από άλλους¹²⁹, να μένουν σε ιδιωτικό κελί¹³⁰, να απουσιάζουν από την κοινή τράπεζα και τις ιερές ακολουθίες, εάν το επιθυμούν, να απολαμβάνουν καλύτερη ποιότητα και ποσοτικά διατροφή, ακόμη και να έχουν υπηρέτες¹³¹. Έτσι καταπατούνται επιπλέον οι κοινοβιακές αρχές της συγκαταβίωσης και της κοινοκτημοσύνης. Ακόμη παρατηρείται ελαστικότητα ως προς την τήρηση της αρχής του αβάτου και της αποκήρυξης των συγγενικών δεσμών, ιδίως όταν πρόκειται για περιφανείς επισκέπτες και μονάζοντες¹³².

II. Επιπλέον ο J. Thomas ισχυρίζεται ότι οι «μεταρρυθμιστές» κτήτορες προκρίνουν τον κοινοβιακό μοναχισμό ως ανώτερο είδος πνευματικής άσκησης¹³³. Επιπλέον με την έμφαση που έδιναν στη διατήρηση του κοινοβιακού μοναχισμού και με τη ρητή απαγόρευση ύπαρξης κελιωτών

περίοδο, προτού αποκαρουν. Ωστόσο σε περίπτωση που ο δόκιμος ήταν βαριά ασθενής ή άνηρ ευλαβής, και τὸν μοναχικὸν βίον ἐν τῷ κοσμικῷ διανύων σχήματι, τότε ἡ περίοδος μειωνόταν σε ἑξί μήνες. Ὅπως ο I. M. Κονιδάρης (Θεώρηση 90 σημ. 9) τονίζει: «ἡ δευτέρα εξαίρεση στὴν οὐσία καταργεῖ τὸν κανόνα». Χαρακτηριστικό πάντως εἶναι ὅτι στα τυπικά του τέλους του 11ου αι. κ.ε. οι ευλαβεῖς και γνώστες των μοναστικῶν αρχῶν ἔχουν τὴν ἴδια αντιμετώπιση με τοὺς αριστοκρατικῆς καταγωγῆς: εἴ τινες εἶεν περιφανεῖς ἢ τῶν ἀνέκαθεν ὑμῖν γνωρίμων καὶ σχεδὸν εἰδότην τὴν ἡμετέραν δίαίταν, ἀποκεπέσθωσαν καὶ ἔσωθεν τοῦ νονομισμένου καιροῦ ... εἰ δὲ τῶν τυχόντων εἶεν καὶ ἄγνωστοι ... (Εὐεργέτιδος κεφ. 37, στ. 1123-1126).

129. Πακουριανού κεφ. 25, στ. 1434-1454.

130. Κεχαριτωμένης κεφ. 4, στ. 315, 342-348· κεφ. 79, στ. 2090-2117. — Κοσμοσωτεΐρας κεφ. 55, στ. 1055-1062. — Βλ. και Λιβός κεφ. ιζ', 41, στ. 129.20-21. — Ματθαίου στ. 210-219.

131. Πακουριανού κεφ. 4, στ. 476-483. — Κεχαριτωμένης κεφ. 4, στ. 311-323, 348-349. — Μάμαντος κεφ. 26, στ. 282.7-17. — Ηλίου Βωμών κεφ. 26, στ. 743.1-9. — Αυξεντίου στ. 777.24-29. — Λιβός κεφ. ιζ', 40 και 41, στ. 129.9-14, 21-32. — Βεβαΐας Ελπίδος κεφ. ιη', 93-94, στ. 71.5-18. — Προδρόμου Μενοικέως κεφ. 11, στ. 169.43-44. — Βλ. και Μάμαντος κεφ. 36, στ. 289.26-28. — Ηλίου Βωμών κεφ. 35, στ. 751.5-7, για διακρίσεις σχετικά με τὴν πρωτοκαθεδρία στὴν κοινὴ τράπεζα. — Βλ. K. A. Μανάφης, *Τυπικά-Διαθήκαι* 79, 82 σημ. 2. — R. Morris, *The Byzantine Aristocracy and the Monasteries*, στὸ *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, ed. M. Angold, BAR International Series 221, Oxford 1984, σ. 112-129, ιδίως 126 (στὸ εἰς: *Aristocracy*). — D. Abrahamse, *Women's monasticism in the middle Byzantine period: problems and prospects*, *BF* 9 (1985) 35-58, σ. 52, 56 και σημ. 51, 59 (στὸ εἰς: *Monasticism*). — Βλ. και G. Constable, *BMFD* 1, Preface σ. xxxiii. — *BMFD* 2, 464 § 4, 733 § 3 και 1255 § 2.

132. Βλ. I. M. Κονιδάρης, *Θεώρηση* 123-127 και K. A. Μανάφης, *Τυπικά-Διαθήκαι* 89 κ.ε., ὅπου και οι σχετικῆς πηγές. — G. Constable, *BMFD* 1, Preface σ. xix. - Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ὅτι το «νέο-εὐεργετινὸ» Τυπικὸ τῆς μονῆς Βεβαΐας Ελπίδος (κεφ. ιε', 77, στ. 63.12-17) επιτρέπει στὴ μοναχὴ να επισκεφεῖ συγγενεῖς ακόμη και μικρᾶς τιнос διαχύσεως ἔνεκα. — Πρβ. K. A. Μανάφης, *Τυπικά-Διαθήκαι* 91-92. — R. Morris, *Patrons* 80. — D. Abrahamse, *Monasticism* 46-47. — A.-M. Tablot, *The Byzantine Family and the Monastery*, *DOP* 44 (1990) 119-129, σ. 123-124, 125 (στὸ εἰς: *Monastery*). — Τῆς ιδίας, *Women's Space in Byzantine Monasteries*, *DOP* 52 (1998) 113-127, σ. 114-115, 119-120, 122-123.

133. Βλ. *BMFD* 4, 1582 " 2: «... the core teaching of the primacy of cenobitism».

μοναχών στις μονές τους ο μελετητής συμπεραίνει ότι εξέφραζαν έμμεσα την αντίθεσή τους προς την χαριστικήν. Και αυτό διότι θεωρεί ότι οι χαριστικάριοι πιθανότατα προωθούσαν τον κελλιωτικό ή ιδιορρυθμικό βίο στις μονές που είχαν υπό τον έλεγχό τους, για να τις εκμεταλλεύονται ευκολότερα¹³⁴.

Γνωρίζουμε βέβαια από τον λόγο του Ιωάννου Οξείτου ότι οι χαριστικάριοι καταχρώμενοι την εξουσία τους επέβαλλαν στη μονή την εισαγωγή μοναχών ως κελλιωτών και κοσμικών ως αδελφαταρίων¹³⁵. Η συγκεκριμένη πρακτική όμως δεν φαίνεται να εντάσσεται στο πλαίσιο μιας προσπάθειας των χαριστικάριων να αποδιαρθρώσουν το κοινόβιο και να καταστήσουν πιο αποτελεσματική την εκμετάλλευση της περιουσίας της μονής. Επρόκειτο στην πραγματικότητα για μια πρακτική που εφάρμοζαν και οι αυτοκράτορες, οι πατριάρχες και οι επίσκοποι¹³⁶ ακόμη και οι κτήτορες των μονών με στόχο την «εξασφάλιση» ορισμένων ευνοουμένων τους. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε το παράδειγμα του «μεταρρυθμιστή» Ισαακίου Κομνηνού που ορίζει ότι δύο οίκεϊοι¹³⁷ του και ο θετός γιος του θα ζουν εντός της μονής σε δικά τους οικήματα ως έσωμονίται¹³⁸.

Πράγματι βέβαια ορισμένοι «μεταρρυθμιστές» κτήτορες φαίνεται να προτιμούν τον κοινοβιακό μοναχισμό αντιτιθέμενοι στο ενδεχόμενο να υπάρξουν στη μονή τους κελλιώτες μοναχοί¹³⁹. Ουσιαστικά όμως οι «μεταρρυθμιστές» κτήτορες δεν χρησιμοποιούν τον όρο κελλιώτες, όπως ο Αθανάσιος ο Αθωνίτης ή αργότερα ο κτήτορας της μονής Πάτμου Χριστόδουλος, δηλαδή ως πραγματικούς ερημίτες που ασχούνταν απομωμμένοι στα κελλιά τους πάντοτε όμως προσκολλημένοι και υπαγόμενοι

134. Βλ. *BMFD* 2, 444 § 3: «... the reformers' critique of the *charistike* shows a strong bias towards cenobitic monasticism. Perhaps this was because where *charisticarioi* did not destroy monastic life entirely in those institutions under their control, they may have encouraged kelliotic or idiorhythmic arrangements in which they and the remaining monks divided up the assets of foundations into individual shares». — Το Τυπικό της μονής Ιωάννου Προδρόμου Μενοικέως χαρακτηρίζεται ως νέο-ευεργετινό εξαιτίας του ότι απαγορεύει την απόκληση από τον κοινοβιακό τρόπο άσκησης και την εισαγωγή κελλιωτών και παρά το γεγονός ότι προδίδει ορισμένες κοινοβιακές αρχές. - Βλ. *BMFD* 4, 1582 § 2 και 1583-1584.

135. Ιω. Οξείτου, Λόγος στ. 445-448, 472-476.

136. Βλ. ό.π., και *JGR* III, στ. 409.29-410.10. — Υπόμνημα Λέοντος στ. 162-163. — Ματθαίους στ. 1312-1322. — Βλ. Ι. Μ. Κονιδάρης, *Θεώρηση* 226 σημ. 11 και 12, όπου γίνεται αναφορά σε πηγές.

137. Για τον όρο βλ. J. Verpeaux, *Les «oikeioi»*. Notes d'histoire institutionnelle et sociale, *REB* 23 (1965) 89-99.

138. Κοσμοσωτείρας κεφ. 107, στ. 1929-1946· κεφ. 117, στ. 2121-2141. — Πρβ. R. Morris, *Monks* 269.

139. Αντιθέτως βλ. Παντοκράτορος στ. 699-722.

στη μονή¹⁴⁰. Αντιθέτως στα τυπικά του 12ου αι. ο όρος *κελλιῶτες* δηλώνει όσους κατείχαν *κελλία* *εἰς οἰκίαν καταμονὴν καὶ ἀνάπαυσιν*¹⁴¹ και ζούσαν σε χαλαρή σχέση με την υπόλοιπη κοινότητα, φαίνεται δηλαδή παραπλήσιος του όρου *ἀδελφατάριος*¹⁴². Συνεπώς οι «μεταρρυθμιστές» δεν στρέφονται εναντίον του αυθεντικού κελλιωτικού βίου θεωρώντας ανώτερο τον αμιγῆ κοινοβιακό μοναχισμό, αλλά επικρίνουν μια πρακτική που αποκλίνει από το πραγματικό νόημα του ασκητισμού και που φαίνεται να αποτέλεσε πρόδρομο του ιδιορρυθμικού βίου¹⁴³.

Άλλωστε ακόμη και ο «μεταρρυθμιστής» συντάκτης του Τυπικού της Ευεργέτιδος Τιμόθεος ορίζει ότι, αν επιθυμούσε ο ηγούμενος της μονής, μπορούσε να είναι *ἐγκλειστος*¹⁴⁴, ενώ ο Ιωάννης ο Οξείτης περιγράφει τον ορθό και θεμιτό τρόπο που ένας μοναχός μπορούσε να μεταπηδήσει από τον κοινοβιακό στον κελλιωτικό τρόπο πνευματικής άσκησης ως εξής: *κελλίῳ δὲ ἰδιαζόντως τότε ἀξιούται ὅτε δηλαδὴ ἀρκεῖν αὐτὸν ἑαυτῷ εἰς σωτηρίαν παρὰ τοῦ προεστῶτος κριθήσεται*¹⁴⁵. Στα «μεταρρυθμιστικά» τυπικά λοιπόν δεν τίθεται θέμα εφαρμογῆς της κοινοβιακῆς διαγωγῆς ως ενός ανώτερου είδους πνευματικῆς άσκησης σε σχέση με τις άλλες μορφές μοναχισμού. Κάθε άλλο, ο ασκητισμός των αναχωρητῶν και των εγκλειστων εξακολουθούσε να θεωρεῖται από τους Βυζαντινούς ως υπέρτατη βαθμίδα θρησκευτικού βίου: ... *πρὸς τὴν ὑψηλὴν ταύτην καὶ*

140. Τυπικόν Αθανασίου 115.7-20, 116.10-117.27. — Υποτύπωσης Χριστοδούλου 76.1-77.27. — Βλ. P. Pl. de Meester, *De monachico statu* 3-4. — Πρβ. Βίος Ευθυμίου του Νέου, éd. L. Petit, *Vie et office de saint Euthyme le Jeune* [Bibliothèque hagiographique orientale 5], Paris 1904, στ. 46.4-8. — Βλ. D. Papachryssanthou, *La vie de saint Euthyme le Jeune et la métropole de Thessalonique à la fin du IXe et au début du Xe siècle*, REB 32 (1994) 225-245, σ. 227. — G. Constable, BMFD 1, Preface σ. xxxiii.

141. Ιω. Οξείτου, Λόγος στ. 439-449 (το χωρίο στ. 447).

142. Βλ. Κεχαριτωμένης κεφ. 53, στ. 1494-1495: *Ἐξωμονίτιδας δὲ ἡ καταπεμπτὰς οὔτε εἶναι οὔτε ὀνομάζεσθαι βούλομαι*. — Πρβ. Μάμαντος κεφ. 26, στ. 282.6-7: *Κελλιῶτας δὲ ἡ καταπεμπτοὺς ὅλως ἐντὸς τῆς μονῆς εἶναι οὐ βουλόμεθα* ... — Προδρόμου Μενοικέως κεφ. 11, στ. 169.40-170.2. — Βλ. και Βαλασμών, ΡΠ 2, στ. 633.4-5: *εἰς δὲ τὰ κελλιωτικὰ (μοναστήρια) ... σιτηρέσια ἐξωνεῖσθαι τοὺς ἀδελφάτορας*.

143. Πρβ. Τύπος και παράδοσις και νόμος τῆς σεβασμίας λαύρας τοῦ ἁγίου Σάββα, ἐχδ. Ed. Kurtz, BZ 3 (1894) 168-170, στ. 24-27. — Μαύρου Όρους στ. 17.19-31. — Κοτινῆς 277.7-18. — Ματθαίου στ. 744 κ.ε. — Βλ. και Ι. Μ. Κονιδάρης, Θεώρηση 224. — Για την ιδιορρυθμία βλ. Pl. de Meester, *De monachico statu* 78 κ.ε. — Δ. Α. Πετρακάκος, Πολίτευμα 125-127. — Ν. Παπαδημητρίου-Δούκας, Η ιδιορρυθμία στο Βυζάντιο, Πρακτικά Δ' Συνάντησης Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου, 20-22 Σεπτεμβρίου 2002, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 130 (περίληψη).

144. Ευεργέτιδος κεφ. 13, στ. 586-588. — D. Papachryssanthou, *La vie monastique dans les campagnes byzantines su VIIIe au XIe siècle*, Byzantion 43 (1973) 158-180, σ. 165 σημ. 1 και 180 σημ. 1.

145. Ιω. Οξείτου, Λόγος στ. 439-441.

τοῖς ὑπὸ παθῶν ὀχλουμένοις ἔτι δυσπρόσιτον διαγωγὴν, ἵνα μὴ λέγω καὶ τελέως ἀνέφικτον ...¹⁴⁶.

Επιπλέον οφείλουμε να παρατηρήσουμε, ὅτι εἶναι εὐλόγη ἡ προτίμηση των περισσοτέρων «μεταρρυθμιστῶν» κτητόρων στον κοινοβιακὸ τρόπο ζωῆς γιὰ τις μονές τους. Κατ' ἀρχάς οἱ περισσότερες βρίσκονται στην πρωτεύουσα καὶ σε αστικά κέντρα τῆς αυτοκρατορίας ἢ ἔστω πλησίον αὐτῶν¹⁴⁷, γεγονός που δεν ευνοεῖ τὴν ἀναχωρητικὴ ἀσκησι. Ἐπίσης ἡ ἐπιθυμία των κοσμικῶν κτητόρων, που ἀνήκουν στην ἀριστοκρατικὴ τάξη, νὰ συνδέσουν τὸ ὄνομα τῆς οἰκογένειάς τους με τὴν πατρωνία ενός θρησκευτικοῦ ἰδρύματος ευνοεῖ τὴν ἰδρυση ἢ υποστήριξη κοινοβιακῶν μοναστηρίων¹⁴⁸, που ἦταν πιο συγκροτημένοι ὁργανισμοὶ με περισσότερες πιθανότητες μακροχρόνιας ἐπιβίωσης. Ἀντιθέτως, ἡ οικονομικὴ καὶ οἰοιοδήποτε εἶδους υποστήριξη ενός ἀναχωρητῆ καὶ τῆς ομάδας των ἀσκητῶν που συγκροτοῦταν συνήθως γύρω του δεν διασφάλιζε τὸ ἴδιο σίγουρα καὶ μακροχρόνια τὸ κύρος που ἡ πατρωνία προσέδιδε στην οἰκογένεια. Τέλος γενικότερα ἡ ἰδιοσυγκρασία των κτητόρων, ἡ κοινωνικὴ τους προέλευση καὶ ἡ προσωπικὴ τους ἐμπειρία ἀναφορικά με τὸν μοναχικὸ βίον μποροῦσαν νὰ ἀποτελέσουν καταλυτικὸς παράγοντες

146. Ὑποτύπωσης Χριστοδοῦλου 76.3-4. — Ματθαίου στ. 435-440. — Βλ. D. Papatryssanthou, *Vie monastique* 167 σημ. 2, 179. — R. Morris, *Monks* 140. — Πρβ. P. Magdalino, *The Byzantine Holy Man in the Twelfth Century*, στο *The Byzantine Saint*, Fourteen Spring Symposium of Byzantine Studies, ed. S. Hackel [Studies Supplementary to Sobornost 5], Birmingham 1981, σ. 51-66, ἰδίως σ. 58-61, που υποστηρίζει ὅτι τὸν 12ο αἰ. οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἱεράρχες προτιμοῦν τὸν κοινοβιακὸ τρόπο ἀσκήσεως, καθὼς εἶναι πολὺ πιο εὐκόλο καὶ ἐφικτὸ νὰ ἐφαρμοστεῖ στις κοινοβιακές μονές ὁ ἐπισκοπικὸς ἐλεγχος που ὀρίζουν οἱ κανόνες τῆς Ἐκκλησίας.

147. Πρβ. R. Morris, *Patrons* 203-204 καὶ *Monks* 142, ἡ ὁποία συσχετίζει τὴν προτίμηση των κτητόρων τοῦ 11ου αἰ. στον κοινοβιακὸ μοναχισμό με τὴν γεωγραφικὴ τοποθέτηση των ἰδρυμάτων τους καὶ τὴν ὑπάρξη ἢ μὴ κινδύνου ἐχθρικών ἐπιδρομῶν. — Βλ. καὶ D. Papatryssanthou, *Vie Monastique* 178-179, 180. — Οἱ μονές Κεχαριτωμένης, Παντοκράτορος, Εὐεργέτιδος καὶ Μάμαντος βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη. Ἡ μονὴ τοῦ Πακουριανῶν βρίσκεται νότια τῆς Φιλιππούπολης, ἐνὸς κοντὰ ὑπῆρχε καὶ κάστρο, τὸ λεγόμενο τοῦ Πετριτζοῦ. Ἡ μονὴ τῆς Κοσμοσωτείρας βρισκόταν κοντὰ στη Βῆρα, ἀπὸ ὅπου διερχόταν ἡ Ἐγνατία οδός. Ἡ μονὴ τῆς Ἀρείας βρισκόταν σε παράλια λίγα μίλια ἀνατολικά τοῦ Ναυπλίου, ὅπου συχνὰ ἐμφανίζονταν ὁ πειρατικὸς κίνδυνος, ὅπως τονίζει καὶ ὁ κτήτορας στο τυπικὸ τῆς μονῆς. Τέλος ἡ μονὴ των Ἡλίου Βωμῶν βρισκόταν 15 μίλια βόρεια τῆς Προύσας. — Βλ. R. Janin, *Églises* 182-183, 190-191, 318-319, 515 κ.ε. — Τοῦ ἰδίου, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, t. II: Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, σ. 142 κ.ε. — BMFD 2, 507 καὶ 3, 954, 1042. — Γ. Κ. Παπάζογλου, *Κοσμοσωτεῖρα* σχ. 2097. — Γιὰ τὴν πρότιμηση των αστικῶν κέντρων ὡς τόπου ἰδρυσεως εἰδικὰ γυναικείων μονῶν βλ. M. Loukaki, *Monastères de femmes à Byzance du XIIe siècle jusqu'à 1453*, στο *Les femmes et le monachisme byzantin*, éd. J. Y. Perreault [Publication de l'Institut Canadien d'Archéologie à Athènes], Athènes 1991, σ. 33-42, ἰδίως σ. 36-38.

148. Βλ. καὶ R. Morris, *Aristocracy* 122.

για την προτίμηση ή όχι του κοινοβιακού τρόπου διαβίωσης¹⁴⁹. Έτσι η αυτοκρατορική Ειρήνη Δούκαινα και η αριστοκρατικής καταγωγής Θεοδώρα Συναδηνή, που προσωπικά δεν είχαν ιδιαίτερη εμπειρία πνευματικής άσκησης και σκόπευαν μάλιστα να ενταχθούν και οι ίδιες στη μοναστική κοινότητα που ίδρυσαν, είναι φυσικό να προτιμήσουν την κοινοβιακή διαγωγή ή, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, τη μέσην και βασιλικωτάτην ὁδόν¹⁵⁰, που προφυλάσσει τους μοναχούς από πνευματικά παραστρατήματα¹⁵¹.

Οφείλουμε από την άλλη να αποδώσουμε την απόφαση του «μεταρρυθμιστή» Χριστοδούλου να επιτρέψει παράλληλα με το κοινόβιο και την άσκηση δώδεκα αναχωρητών μοναχών, όχι στο ότι δεν είχε διαδοθεί ακόμη ευρέως η «μεταρρυθμιστική» αρχή της εμμονής στον κοινοβιακό μοναχισμό, όπως διατείνεται ο J. Thomas¹⁵², αλλά στην προσωπική ως τότε σταδιοδρομία του Χριστοδούλου στον μοναχικό βίο¹⁵³ και βέβαια στην τοπογραφία της νήσου, όπως και ο ίδιος εξηγεί στην Υποτύπωσή του¹⁵⁴.

149. Βλ. R. Morris, *Aristocracy* 129 και *Patrons* 188 κ.ε., 204-207. — R. Jordan, *Evergetis* 226. — Πρβ. Ι. Μ. Κονιδάρης, *Θεώρηση* 145, που θεωρεί ότι οι κτήτορες προτιμούν τους κοινοβίτες μοναχούς από τους αναχωρητές, γιατί οι πρώτοι είναι πιο ενεργά και αποδοτικά μέλη της κοινότητας, ενώ οι δεύτεροι επιβαρύνουν «με τη «ρόγα» που έπαιρναν τον προϋπολογισμό της μονής χωρίς να εισφέρουν τίποτε ή πολύ ελάχιστα σ' αυτόν». Αυτή η άποψη είναι επίσης αρκετά εύλογη, αν λάβουμε υπόψη τη σχετική αναφορά του Αθανασίου του Αθωνίτου (Τυπικόν 116.28-117.23, χωρίο 117.12-17): ... τοὺς διακατεροῦντας ἐν ἡσυχίᾳ ... παντὶ τρόπῳ διαναπαύεσθαι, παρὰ τε τοῦ καθηγουμένου καὶ τῶν ἀδελφῶν ὥστε ἀφροντίδας εἶναι περὶ τὰ σωματικά καὶ τέλεον ἀνενοχλήτους.

150. Πακουριανού στ. 59. — Βλ. και Βίος Λαζάρου κεφ. 189, σ. 565, ο οποίος συμβουλεύει όσους δεν έχουν τις ικανότητες να ακολουθήσουν τον δύσκολο δρόμο του αναχωρητισμού να επιδιώξουν τη σωτηρία μέσω της βασιλικῆς ὁδοῦ, δηλαδή μέσω της κοινοβιακής άσκησης. — Πρβ. Ψευδο-Βασιλείου, *Άσκητικά διατάξεις πρὸς τοὺς ἐν κοινοβίῳ καὶ καταμόνας ἀσχοῦντας*, PG 31, col. 1349B. — Υποτύπωσης Στουδίτου στ. 255.2-3. — Προδρόμου Φοβερού κεφ. 4, στ. 12.32-13.2. — Βεβαίως Ελπίδος κεφ. ιστ', 79, στ. 64.21-25. — Βλ. BMFD 2, 510 § 2.

151. Βλ. Κεχαριτωμένης κεφ. 2, στ. 219-226: κοινοβιακὴν ὑπεισέρχεσθαι πολιτείαν καὶ εἰς ὑποταγὴν ἐκδίδοσθαι, ἀρνησαμένους τὸ θέλημα, τοὺς ἄρτι τὸν πολυκύμων φυγόντας κόσμον καὶ προσπεφευγόντας τῷ τοῦ μονήρους βίου ἀκυμάντῳ λιμένι, ὅτε δεομένους καμινότην καὶ ὁδηγοῦ ὡς τὸ τῆς ψυχῆς ὅμμα τυφλὸν περιφέροντας καὶ μὴ οἶους τε ὄντας ἑαυτοῖς ἐπαρκεῖν διὰ τὴν τοῦ καλοῦ ἄγνοιαν. — Πρβ. R. Morris, *Monks* 293-294.

152. Βλ. BMFD 2, 445 § 1: «At this early stage in the reform movement, however, there was still some tolerance for alternative forms of monasticism». Όπως το θέτει ο J. P. Thomas, θα περίμενε κανείς ότι μετά από τον «θρίαμβο της μεταρρύθμισης» τον 12ο αι. δεν θα υπήρχαν άλλα ιδρύματα που να προέβλεπαν την παράλληλη ύπαρξη αναχωρητών. Ωστόσο εξακολουθούν να υπάρχουν μονές, όπου επιτρέπεται η άσκηση ορισμένων μοναχών ως αναχωρητών με την άδεια του ηγουμένου και σε στενή εξάρτηση από την υπόλοιπη κοινότητα. — Βλ. κατωτ. σημ. 155.

153. Βλ. σχετικά Έ. Βρανούση, *Έγγραφα Πάτμου* 21 κ.ε.

154. Βλ. Υποτύπωσης Χριστοδούλου 76.1-9: ἐπειδὴ γὰρ πολλὴν ἔχει τὴν ἐρημίαν ἣ

Πρέπει τέλος να λάβουμε υπόψη ότι ένας από τους βασικούς λόγους, για τον οποίο οι κοσμικοί κτήτορες προβαίνουν στην ίδρυση μιας μοναστικής κοινότητας είναι η επιθυμία τους να διασφαλίσουν οι ίδιοι και τα μέλη της οικογενείας τους την θεία προστασία και τη σωτηρία της ψυχής τους με τη διαμεσολάβηση των δεήσεων των μοναχών¹⁵⁵. Όπως πολύ ορθά σημειώνει η Rosemary Morris: «Η μοναστική ζωή ειδικά δεν θεωρείται μόνο η ύψιστη έκφραση θρησκευτικού βίου, και συνεπώς επωφελής για τον ίδιο που την ασκεί, αλλά επίσης ένα μέσο με το οποίο προσφέρεται ο μέγιστος αριθμός των πιο αποτελεσματικών προσευχών»¹⁵⁶. Βάσει αυτής της πεποίθησης ο κοινοβιακός μοναχισμός, θεμελιώδης αρχή του οποίου είναι η συγκαταβίωση, από την οποία απορρέει και η υποχρέωση για κοινή προσευχή, εξυπηρετεί με τον καλύτερο τρόπο τον προαναφερθέντα στόχο των κοσμικών κτητόρων¹⁵⁷. Η έμφαση λοιπόν που δίνουν οι κοσμικοί κτήτορες του 11ου και 12ου αι. στη διατήρηση του κοινοβιακού τρόπου άσκησης θα μπορούσε εύλογα να αποδοθεί και σε μεταφυσικά κίνητρα.

(ζ) Τέλος ο J. Thomas υποστηρίζει ότι οι «μεταρρυθμιστές» απηύδυσαν από τις καταχρήσεις των χαριστικαρίων που μεταχειρίζονταν τις μονές ως ιδιωτική τους περιουσία, με αποτέλεσμα να προβαίνουν σε περιορισμό ακόμη και των προνομίων που οι κτήτορες παραδοσιακά απολάμβαναν¹⁵⁸. Έτσι πολλοί ιδρυτές θρησκευτικών ιδρυμάτων τον δωδέκα-

νῆσος καὶ θέσεις τόπων εἰσὶν ἐν αὐτῇ τὸ ἡρεμαῖον πάντῃ καὶ ἀθόρυβον ἐνδεικνύμεναι, ... ἐντέλλομαι, ὡς εἴ τινα ἴδοι ὁ καθηγούμενος ... πρὸς τὸ τῆς ἡσυχίας στάδιον προθύμως ἀποδύσασθαι προαιρούμενον, ἐφείναι μὲν αὐτῷ καὶ μὴ ἐμποδῶν γενέσθαι πρὸς κτήσιν μὲ ἰζονος ἀγαθοῦ. — Βλ. καὶ Τύπος Σάββα, στ. 24-26, 44-46. — Μαχαιρά κεφ. 152, στ. 59.7-18. — Νεοφύτου Εγκλείστου κεφ. 17, στ. 88.14. — Αυξεντίου 786.1-23· στις ανωτέρω μονές η τοπογραφία της περιοχής επίσης προσφέρει τη δυνατότητα για άσκηση ερημιτών. — Πρβ. D. Papachryssanthou, *Vie monastique* 178. — A.-M. Tablot, *Monastery* 129.

155. Βλ. Διάταξις Ατταλειάτου στ. 520-523, 803-807. — Πακουριανού κεφ. 21, στ. 1287 κ.ε.· κεφ. 7, στ. 710-714, 729-737· κεφ. 29, στ. 1561-1562· κεφ. 31, στ. 1618-1622. — Κοσμοσωτήρας κεφ. 3, στ. 53-55· κεφ. 54, στ. 1009-1020· κεφ. 64, στ. 1164-1173· κεφ. 72, στ. 1438-1442. — Κεχαριτωμένης κεφ. 34, στ. 1165-1186· κεφ. 71, στ. 1759 κ.ε.· κεφ. 78, στ. 2065-2081. — Παντοκράτορος στ. 14-27, 205 κ.ε., 1007-1034, 1664-1669. — Βλ. R. Morris, *Patrons* 217-218, 223-224. — Πρβ. *BMFD* 2, 732 § 2.

156. R. Morris, *Patrons* 223: «The monastic life, especially, was seen not only as the higher form of religious life, and thus beneficial to those who practised it, but also a means by which the maximum number (and most efficacious) prayers could be offered ...».

157. Βλ. R. Morris, *Aristocracy* 114-115, 117 κ.ε. — Της ιδίας, *Patrons* 223-224 καὶ *Monks* 128, 239.

158. *BMFD* 2, 445 § 2: «Another important part of the reformers' critique of the *charistike* was the flagrant abuse of the patronal privileges by the *charisticarioi* ... Accordingly, our authors generally make restrained claims to patronal rights». — Βλ. καὶ τοῦ ἰδίου, *The Crisis of Byzantine Foundations*, 964-1025, *BF* 9 (1985) 255-274, σ. 274 (στο εξής: *Crisis*).

το αιώνα ενστερνίστηκαν τις μεταρρυθμιστικές αρχές αποποιούμενοι στα ιδρύματά τους όλα τα προνόμια των κοσμικών¹⁵⁹. Όταν ο μελετητής κάνει λόγο για παραδοσιακά κτητορικά προνόμια, εννοεί την ανάμιξη του κτήτορα στην οικονομική διαχείριση της μονής και την απολαβή προσωπικών εσόδων, την κληρονομική διαδοχή στην κητορεία της μονής, την υποχρεωτική αποδοχή όσων μοναχών ο κτήτορας επιθυμούσε να ενταχθούν στην κοινότητα και τον διορισμό των ιθυνόντων μοναστηριακών λειτουργών¹⁶⁰. Το μόνο προνόμιο που διατήρησαν ως θεμιτή αποζημίωση για τις δαπάνες τους και την υποστήριξη που παρείχαν στη μονή ήταν η εγγραφή του ονόματός τους στα δίπτυχα, η μνεία στις θείες λειτουργίες και οι επιμνημόσυνες δεήσεις¹⁶¹.

Κατ' αρχάς στο θέμα αυτό οφείλουμε να λάβουμε υπόψη την ιδιότητα του κτήτορα. Γενικά δεν θα ήταν εύλογο να προσπαθούσαμε να εντοπίσουμε τα «παραδοσιακά» προνόμια των κοσμικών κητόρων στις μονές όπου ο ιδρυτής ήταν και ηγούμενος, εφόσον ούτως ή άλλως ο ηγούμενος όριζε ποιοι θα εισαχθούν στη μονή, είχε τη διεύθυνση και την εποπτεία της διαχείρισης των οικονομικών ζητημάτων και γενικότερα ήλεγχε και κατηύθυνε τον οίακα της μονής¹⁶². Όταν λοιπόν ο J. Thomas υποστηρίζει ότι ο Τιμόθεος της Ευεργέτιδος δεν διαφύλαξε για προσωπικό του όφελος το πλεόνασμα των εσόδων της μονής, όπως συμβαίνει λ.χ. με τον Μιχαήλ Ατταλειάτη, επειδή επηρεάστηκε από τα νέα δεδομένα που προέβαλλε η μοναστική «μεταρρύθμιση» σχετικά με τα κτητορικά προνόμια¹⁶³, δεν λαμβάνει υπόψη του το γεγονός ότι ο Τιμόθεος είναι όχι μόνο κήτορας αλλά και μοναχός και μάλιστα ηγούμενος της μονής. Λόγω λοιπόν της ιδιότητάς του δεν αποτελεί ξένο σώμα στη μοναστική κοινότητα, δεν μπορεί να διαχωρίσει τον εαυτό του από αυτήν και να την εκμεταλλευτεί για προσωπικό οικονομικό όφελος. Κατά τον ίδιο τρόπο δεν κληροδοτεί τη μονή παρά μόνο στον διάδοχο ηγούμενο και τους μοναχούς και όχι σε συγγενή του, όπως οι «παραδοσιακοί» κοσμικοί κήτορες, εφόσον τυπικά το μοναχικό του σχήμα του επέβαλλε την απάρνηση των φυσικών οικογε-

159. Βλ. J. P. Thomas, *Foundations* 230-231: «Many founders of religious institutions in the twelfth century were deeply committed to reformist principles excluding all lay interests in their foundations». — Βλ. και ό.π. 185. — Του ιδίου, *Rise* 21.

160. Βλ. J. P. Thomas, *Foundations* 38, 44, 53, 56, 176, 178, 185. — Βλ. επίσης E. Herman, *Ricerche* 340-345. — R. Morris, *Terminology* 281-282, 284-285, 288.

161. Βλ. *BMFD* 2, 445 § 2 και 463 § 5: «The increased attention paid to commemorative observances in reform monasteries like Evergetis may have been one way that founders compensated themselves and others for their financial sacrifices».

162. Βλ. Δ. Α. Πετρακάκος, *Πολίτευμα* 72-73. — I. M. Κονιδάρης, *Θεώρηση* 89, 97, 192.

163. Βλ. *BMFD* 2, 445 § 2 και 463 § 5.

νειακών δεσμών¹⁶⁴. Αλλά και ο διάδοχος ηγούμενος δεν κληρονομεί τη μονή ως προσωπικό του περιουσιακό στοιχείο ούτε μπορεί να ιδιοποιηθεί την περιουσία της, όπως άλλωστε ορίζει ήδη ο Θεόδωρος ο Στουδίτης και ο Αθανάσιος ο Αθωνίτης¹⁶⁵, καθώς αυτό θα ήταν αντίθετο στην μοναστική αρχή της ακτημοσύνης¹⁶⁶, τὸ συνεκτικώτατον τῆς ἀσκητικῆς ... πολιτείας κεφάλαιον¹⁶⁷. Συνεπώς δεν είναι αξιοπερίεργο ή καινοτόμο που ο Τιμόθεος προβάλλει τις μεταθανάτιες αναφορές κατά τις ιερές ακολουθίες ως τα μόνα «προνόμια» του ιδίου και των διαδόχων του στην ηγουμενία καθώς και όσων ευεργετήσουν με κάποιο τρόπο τη μονή¹⁶⁸.

Ο J. Thomas επίσης θεωρεί ότι σε σύγκριση με τα τυπικά του παρελθόντος τα «μεταρρυθμιστικά» τυπικά είναι καινοτόμα, διότι ο κτήτορας δεν προβάλλει την απόλυτη εξουσία του, όπως λ.χ. κάνει ο Αθανάσιος ο Αθωνίτης, όταν λέει: ... αὐτὸς ἐγὼ ὁ πάντων ἔχων τὴν κυριότητα, καὶ οὐ τῷ λόγῳ ἀνθέστηκεν οὐδὲ εἰς¹⁶⁹. Ωστόσο και ο Χριστόδουλος της μονής

164. Αξίζει να αναφέρουμε λ.χ. ότι ο Χριστόδουλος (Διαθήκη 82.18-26) δεν κληροδοτεί την κυριότητα της μονής αυτοτελώς, αλλά πάντα υπό τον όρο ότι ο νέος κτήτορας θα αποδεχθεί την ηγουμενία της μονής. Ουσιαστικά ορίζει διάδοχο στην ηγουμενία και συνεπώς νέο κτήτορα: καὶ εἰ μὲν ἔλθοι ὁ προμνημονευθεὶς μοναχὸς κυρίως Ἀρσένιος ὁ Σκηνοῦριος ἐν τῇ τοιαύτῃ μονῇ, ἵνα ἔχῃ τὴν ἐξουσίαν καὶ κυριότητα ταύτης καὶ τῶν αὐτῇ διαφερόντων πάντων ἐξ ὁλοκλήρου ... εἰ δὲ οὐ καταδεξῆται τὴν τοιαύτην ἡγουμενίαν ... ἐπαφῶ τὸ πνευματικόν μου παιδίον, τὸν χαρτουλάριον καὶ πατριαρχικὸν νοτάριον κύριν Θεοδόσιον ..., ὡς ἂν ἀπελθὼν ἐν τῇ εἰρημένῃ θείᾳ μονῇ καὶ ἀποκειράμενος ἐν αὐτῇ προΐσταται καὶ ἡγουμενεύει, πρωτεύων τῶν ἀδελφῶν πάντων. — Βλ. καὶ Ελεούσης κεφ. 11, στ. 81.31-82.21.

165. Διαθήκη Στουδίτου κεφ. 2-3, σ. 1817^{C-D}. — Τυπικόν Αθανασίου 113.3-9. — Ακόμη και στο πρώτο μυσό του 8ου αι. η Διαθήκη του Άπα Αβρααμίου (έκδ. F. G. Kenyon, *Greek Papyri in the British Museum, Catalogue, with Texts*, v. I, Milano 1973, σ. 231-236, ιδίως στ. 17-39), που ορίζει ότι ο διάδοχος ηγούμενος κατέχει την περιουσία της μονής σε απόλυτη κυριότητα και ότι μπορούσε να την διαχειρίζεται ανεμπόδιστα, όπως έκρινε ο ίδιος καλύτερα, προσθέτει στη συνέχεια ότι τα έσοδα θα αξιοποιούνταν για τη λειτουργία της μονής και το φιλανθρωπικό της έργο. Δεν προβλέπεται προσωπικό όφελος για τον ηγούμενο.

166. Βλ. σχετικά Δ. Α. Πετρακάκος, *Πολίτευμα* 123. — I. Μ. Κονιδάρης, *Θεώρηση* 156 κ.ε.

167. Υποτύπως Χριστοδούλου 75.27.

168. Αντιθέτως βλ. BMFD 2, 445 § 2 και 463 § 5.

169. Αθανάσιος, Τυπικόν 108.17-19 — Βλ. BMFD 2, 445 § 2: «By the late eleventh century, the unrestrained patronal privilege claimed by Athanasios the Athonite in (13) *Ath. Typikon* [16], viz, "I have absolute dominion, so that not even one person can gainsay my command," seemed incompatible with a foundation claiming to be independent and self-governing. Accordingly, our authors generally make restrained claims to patronal privileges». — Ο J. P. Thomas (BMFD 1, 280 σημ. 16) τονίζει επίσης ότι στη Διαθήκη του Αθανασίου υπάρχει το «παράδοξο» της απόλυτης εξουσίας του ηγουμένου και της δυνατότητας απομάκρυνσής του σε περίπτωση κακοδιοίκησης με την επέμβαση των εξεχόντων μοναχών και του επιτρόπου της μονής. Υποστηρίζει μάλιστα ότι τα «μεταρρυθμιστικά» τυπικά ξεπέρασαν το πρόβλημα μειώνοντας από τη μία την εξουσία του προεστώτος και εμμένοντας από την άλλη στη δυνατότητα να αντικατασταθεί ο παρεκκλίνων ηγούμενος με τη μεσολάβηση των

της Πάτμου ορίζει ότι ο διάδοχός του θα έχει απόλυτη εξουσία, όπως είχε και ο ίδιος στη μονή, και ότι κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει τις αποφάσεις του: *μη κωλύμενος παρά τε τῶν μοναχῶν ἢ περὶ οὗ ἔφημεν παιδοτρίβου, ἀλλ' ἔχειν αὐτὸν πᾶσαν τὴν ἐξουσίαν καὶ κυριότητα καὶ ἀναφαίρετον δεσποτείαν ... πάντα εἰσπράττειν καὶ διευθετεῖν τῶν ἐν τῇ μονῇ ἀκωλύτως καὶ βελτιοῦν ἀνοικοδομῶν, ὡς δυνάμενος ἔχει, καὶ κυρίως καὶ αὐθεντικῶς παρ' ὅλην βιοτὴν αὐτοῦ, καθὼς καὶ παρ' ἐμοὶ ὑπῆρχεν ἡ ἐξουσία ἐν τῇ ῥηθείᾳ μονῇ*¹⁷⁰. Αλλά και στο Τυπικό της Ευεργέτιδος ορίζεται ότι οι μοναχοί οφείλουν υπακοή και τέλεια υποταγή στον ηγούμενο¹⁷¹, ο οποίος έχει απόλυτη εξουσία, αφού δεν ελέγχεται από κανέναν¹⁷².

Η απόλυτη εξουσία όμως του ηγουμένου δηλώνεται σαφέστερα στο Τυπικό του Πακουριανού, όπου ορίζεται ότι οι μοναχοί οφείλουν υπακοή και υποταγή στον ηγούμενο όχι μόνο στα πνευματικά ζητήματα αλλά και στα ζητήματα διοίκησης: *... μηδεὶς οὖν τολμήσει τῷ καθηγουμένῳ αὐτῶν κατὰ τινα τρόπον ἀνθίστασθαι ἢ ἀντιλέγειν, τὰ πρὸς ὠφέλειαν τῆς ἀγίας ἐκκλησίας καὶ τὰ πρὸς σύστασιν τῆς μονῆς καὶ τὰ πρὸς οἰκοδομὴν τῶν ψυχῶν τῆς ἱερᾶς ἀδελφότητος ...*¹⁷³. Επίσης ο Ιωάννης Β' Κομνηνός ανα-

εξεχόντων ή των ἐφόρων ή και των δυο φορέων μαζί. Ωστόσο, στο θέμα αυτό τουλάχιστον δεν μπορούμε να διακρίνουμε κάποια διαφοροποίηση ανάμεσα στα «μεταρρυθμιστικά» τυπικά και το «παραδοσιακό» Τυπικό του Αθανασίου του Αθωνίτου, καθώς οι προβλέψεις ελέγχου και απομάκρυνσης του ηγουμένου είναι παρόμοιες και η εξουσία του το ίδιο απόλυτη και ταυτόχρονα περιορισμένη δεδομένου του ρόλου των εξεχόντων ή και των ἐφόρων. — Βλ. και ανωτέρω σ. 241-243, 253-254.

170. Χριστόδουλος, Διαθήκη 83.3-5, 21-24. — Επίσης αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο Χριστόδουλος (Διαθήκη 81.16-17, 19-20· 81.35-82.5· 82.15-16, 32-34· 83.23-25, 30-31 και Κωδῖκελλος τοῦ αὐτοῦ ὁσίου πατρός, ἐκδ. ΜΜ 6, σ. 85-90, ιδίως στ. 86.16-19· 87.1-2· 88.14-15, 18-19, 27-28) επαναλαμβάνει διαρκώς το γεγονός ότι η μονή ανήκει στην απόλυτη κυριότητά του με την ἐγκριση μάλιστα του ίδιου του αυτοκράτορα, προφανώς για να αποτρέψει οποιεσδήποτε αμφισβητήσεις και ἐξωθεν επεμβάσεις. Αξίζει ακόμη να παρατηρήσουμε ότι ο J. P. Thomas (BMFD 1, 170 § 5) δεν ενέταξε το Τυπικό της Ελεούσης στα «μεταρρυθμιστικά» τυπικά, κυρίως λόγω του ότι ο κτήτοράς της Μανουήλ Στρουμιτζής τονίζει επανειλημμένα το γεγονός ότι η μονή είναι ιδιόκτητη και μεταβιβάζει τα κτητορικά του δικαιώματα στον διάδοχό του. Ο J. P. Thomas (BMFD 2, 446 § 1) βέβαια θεωρεί διδακτικό «μεταρρυθμιστή» τον Χριστόδουλο. Σε αυτή την παρατήρηση ωστόσο προβαίνει, ιδίως εσφαλμένα θεωρεί ότι ο Χριστόδουλος επιλέγει την υπαγωγή του ιδρύματός του σε έναν χαριστικάριο. — Βλ. και Ε. Χατζηαντωνίου, Βιβλιοκρισία στο BMFD, volume 2, σσ. i-xiv, 441-858, Βυζαντινά 23 (2002-2003) 484-490, σ. 487-488.

171. Βλ. Ευεργέτιδος κεφ. 16, στ. 766-783. — Για την υπακοή προς τον ηγούμενο, που αποτελεί συνέπεια της μοναχικής επαγγελίας βλ. Δ. Α. Πετρακάκος, Πολίτευμα 118. — P. Pl. de Meester, *De monachico statu* 202 κ.ε. — I. Μ. Κονιδάρης, Θεώρηση 193.

172. Βλ. Ευεργέτιδος κεφ. 18, στ. 818-823.

173. Πακουριανού κεφ. 6, στ. 703-706. — Για την πνευματική του εξουσία βλ. και ὁ.π. κεφ. 4, στ. 514-520· κεφ. 13, στ. 952-975· κεφ. 15, στ. 1006-1010. — Ο J. P. Thomas (Rise 28) θεωρεί ότι ο Πακουριανός, προκειμένου να απαλλάξει τον ηγούμενο από την υποχρέωση λογοδοσίας στους διαδόχους του και να ενισχύσει τη θέση του έναντί τους, του ανα-

φέρει στο Τυπικό του Παντοκράτορος: Διατάττομαι δὲ τὸν εὐλαβέστατον καθηγούμενον ... ὑπὸ μηδενὸς ἀνακρίνεσθαι ἢ λόγον ἀπαιτεῖσθαι τινα, μόνῳ τῷ Παντοκράτορι τὰς εὐθύνας ἐν τῷ καιρῷ τῆς δικαιοδοσίας ὑφέξοντα¹⁷⁴. Αλλά και ο πρῶτος κτήτορας της Λαύρας του Αγίου Ὁρους Νικηφόρος Φωκάς ορίζει ὅτι ο ηγούμενος —και ὄχι ἀκόμη κτήτορας— Αθανάσιος θα διοικῶσε ανεμπόδιστος ἀπὸ οποιονδήποτε: ... καὶ ἔτι ζώσης τῆς βασιλείας ἡμῶν βουλόμεθα τὸν αὐτὸν εὐλαβέστατον μοναχὸν Ἀθανάσιον καθηγούμενον εἶναι τῆς τοιαύτης λαύρας καὶ τῶν πέριξ τῆς λαύρας κελλίων ... ἀσάλευτον, διοικεῖσθαι τε παρ' αὐτοῦ πάντα...¹⁷⁵.

Τα παραπάνω καταδεικνύουν ὅτι σε πολλές μονές, εἴτε ο ηγούμενος εἶχε τὴν ιδιότητα τοῦ κτήτορα εἴτε ὄχι, ἡ θέση τοῦ μοιάζει με ἐκεῖνη τοῦ ἀπόλυτου μονάρχῃ, ὅπως εὐστοχα ἐξηγεῖ ο Ι. Μ. Κονιδάρης¹⁷⁶. Ἡ δῆλωση λοιπὸν τοῦ Αθανασίου Αθωνίτου ὅτι κανένας δεν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητήσει τις ἐντολές τοῦ δεν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς υπερβολικὴ ἀπαίτηση σύμφωνα με τὰ δεδομένα τοῦ βυζαντινοῦ μοναχισμοῦ ἢ νὰ θεωρηθεῖ ὡς χαρακτηριστικὸ δείγμα τῶν παραδοσιακῶν προνομίων τῶν κτητόρων πρὶν ἀπὸ τὴ «μεταρρύθμιση», καθὼς ο Αθανάσιος ομιλεῖ ἀπὸ τὴ θέση ὄχι μόνον τοῦ κτήτορα ἀλλὰ και τοῦ ηγουμένου χωρὶς νὰ διαχωρίζει τις δύο τοῦ ιδιότητες: ... κυριότητά τε καὶ δεσποτεῖαν εἰς τὴν ἡμῶν ἀνήκειν μετριότητα καὶ εἰς τοὺς μεθ' ἡμᾶς (ἐνν. ηγουμένους)¹⁷⁷.

Ἡ ἀπόψη τοῦ J. Thomas ὅτι υπῆρξε περιορισμὸς τῶν «παραδοσιακῶν προνομίων» δεν φαίνεται ὁμως νὰ ευσταθεῖ ἀκόμη και γιὰ τὰ τυπικά τῶν μονῶν, ὅπου οἱ κτήτορες ἦταν κοσμικοὶ και μάλιστα αριστοκρατικῆς ἢ αυτοκρατορικῆς καταγωγῆς¹⁷⁸.

γνώρισε μια ασυνήθιστου βαθμοῦ ἐξουσία. Ὡστόσο ο ηγούμενος τῆς μονῆς Πετριτζιώτισσης δεν φαίνεται νὰ ἔχει περισσότερη ἐξουσία ἀπὸ αὐτὴν που ἔχουν συνήθως οἱ ηγούμενοι. — Πρβ. Ι. Μ. Κονιδάρης, Θεώρηση 193.

174. Παντοκράτορας στ. 680-684. — Βλ. ἐπίσης Κοσμοσωτεῖρας κεφ. 12, στ. 283-285: τῇ καλλίστῃ συνέσει τοῦ κατὰ τὴν ἡμέραν τιμωτάτου καθηγουμένου τὴν οἰκονομίαν ἀνατίθεαμεν, ὅς τὸ αὐτεξούσιον ἔχων τῆς οἰκονομίας τοῦ μοναστηρίου ἐν ᾧ πασιν. — Βλ. και ὁ.π. κεφ. 81, στ. 1565-1569· κεφ. 30, στ. 693-697.

175. Τυπικὸν Αθανασίου 106.33-36.

176. Ι. Μ. Κονιδάρης, Θεώρηση 193. — Πρβ. G. Constable, *BMFD* 1, Preface σ. xxxi.

177. Τυπικὸν Αθανασίου 106.25-107.4 (χωρὶς: 106.29-30). — Βλ. και Α. Lavra, τ. Ι, ἀρ. 1 (ἐτ. 897), στ. 90.12-13, 26-27 και ἀρ. 10 (ἐτ. 993), στ. 124.7-8. — Διαθήκη Γερασίμου 256.16-17: ... ἐφίμῃ τοὺς τοιοῦτους κληρονόμους καὶ διαδόχους μου. — Γιὰ τὴ διαφορά ἀνάμεσα στὴν κυριότητα και τὴ δεσποτεία βλ. R. Morris, *Monks* 157-158.

178. Πρβ. Ι. Μ. Κονιδάρης, Θεώρηση 169-170: «... ο ἰδρυτὴς αἰσθάνεται πὼς ἡ μονὴ εἶναι ἓνα περιουσιακὸ τοῦ ἀντικείμενο. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἐκφράζει ποικιλότροπα και στὸ τυπικὸ τοῦ και ὄχι σπάνια ἀποκαλεῖ ρητὰ τὴ μονὴ “ιδιόκτητο”. Επὶ βεβαιώνουν ἐτσι μέχρι τὸ σημεῖο αὐτὸ τὰ κτητορικὰ τυπικά τὰ πορίσματα ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν δικαιοπρακτικῶν ἐγγράφων γιὰ ὑπάρξη “ιδιόκτητων” μονῶν, μονῶν που ἦταν περιουσιακὰ ἀντικείμενα». — Βλ. και τις παραπομπές τοῦ μελετητῆ (σ. 169-170 σημ. 19-21) που ὅλες μνημονεύουν

Είναι αλήθεια βέβαια ότι ο Γρηγόριος Πακουριανός (έτ. 1083) ορίζει τον αποκλεισμό των συγγενών του από τα κτητορικά δίκαια της μονής αναφέροντας μάλιστα παραδείγματα, κατά τα οποία οι διάφοροι κληρονόμοι εμπλέκονταν σε έναν κυκεώνα δικαστικών διαμαχών, από τις οποίες συχνά ζημιωμένο έβγαινε το ίδρυμα λόγω της πιθανότητας να περιέλθει η κτητορεία της μονής στους πλέον ανάξιους¹⁷⁹. Ο ίδιος ο J. Thomas σε παλαιότερο άρθρο του αναφέρει ότι η απόφαση του Πακουριανού δεν οφείλεται στην ιδεολογική του επιρροή από τη «μεταρρύθμιση», αλλά στις προσωπικές του εμπειρίες και εντυπώσεις και ότι οι στόχοι των κτητόρων αποκτούν ιδεολογικό περιεχόμενο μετά τον 12ο αι.¹⁸⁰. Ωστόσο σε μετέπειτα μελέτη συγκρίνοντας την επιλογή του Πακουριανού με εκείνη του Μιχαήλ Ατταλειάτου (έτ. 1077), ο οποίος ανέθεσε τη διοίκηση του πτωχοτροφείου και της μονής του σε άμεσο απογόνο και, αφού εκλείψει το γένος του, σε εκ πλαγίου συγγενή, ο J. Thomas απέδωσε τη διαφορά στη μοναστική «μεταρρύθμιση», που έκανε στο μεταξύ τη δυναμική της εμφάνιση¹⁸¹. Ως τη στιγμή πάντως, που ο Πακουριανός συνέταξε το τυπικό του, δεν φαίνεται να ανακινήθηκε από τους «μεταρρυθμιστές» εκκλησιαστικούς ζήτημα περί του θεμιτού της κηδεμονίας των θρησκευτικών ιδρυμάτων από τους κοσμικούς κτήτορες. Η αντίδραση του Λέοντος Χαλκηδόνας στο διάστημα από το 1082 έως 1085 αφορούσε στη νομιμοποίηση της κυβέρνησης να προβεί σε εκποίηση των ιερών σκευών και χειμηλίων, ενώ μόνο το 1086 ο ιεράρχης έκανε γενικότερα λόγο για απαγόρευση της εκποίησης της εκκλησιαστικής περιουσίας σε κοσμικούς. Από την άλλη, ο Ιωάννης ο Οξείτης στον λόγο του περί μοναστηρίων (έτ. 1085-1092) αναφέρεται στις καταχρή-

«μεταρρυθμιστικά» τυπικά.

179. Πακουριανού κεφ. 18, στ. 1179-1189. — Βλ. και ό.π. κεφ. 18, στ. 1143-1168· κεφ. 25, στ. 1447-1448. — Πρβ. Διάταξις Ατταλειάτου στ. 1061-1073. — Βλ. J. P. Thomas, *Foundations* 221-222.

180. J. P. Thomas, *Rise* 28-29: «The grounds for Pakourianos choice of the independent and self-governing constitution for his foundation seem to have been eminently practical ones ... For the moment, there was hardly a trace of an ideological justification for the choice. The campaigns of the reformers (i.e. the ecclesiastical reformers, like Leo of Chalcedon and Ioannes Oxites) changed all that».

181. J. P. Thomas, *Foundations* 185: «Pakourianos' rejection of the old proprietary form of organization chosen (albeit with reservations) by Attaleiates was not simply fortuitous, since a vigorous reform movement against lay influence in the administration of ecclesiastical property had begun in the interim». — Βλ. και ό.π. 221 § 1. — Πρβ. όμως ό.π. 223: «Pakourianos ... perished in battle against the Patzinaks in 1086, just the time when the reformers from within the ecclesiastical hierarchy were beginning to deal with the abuses of lay control of the church for which he had already offered some solutions. The concept of the independent and self-governing monastery thus had reached maturity at precisely the time when the reformers launched their ultimately successful challenge to the *charistike*».

σεις των χαριστικαρίων και όχι των κτητόρων, τους οποίους άλλωστε αποκαλεί μακαρίους¹⁸². Σύμφωνα βέβαια με τον J. Thomas, πριν από την καταλυτική για την ανάπτυξη της «σθεναρής μεταρρυθμιστικής κίνησης» («mighty reform movement») αντίδραση του Λέοντος, είχε ήδη αρχίσει να εγκαταλείπεται στους εκκλησιαστικούς κύκλους η παραδοσιακή πεποίθηση ότι ήταν θεμιτό οι κοσμικοί να απολαμβάνουν έσοδα διοικώντας θρησκευτικά ιδρύματα¹⁸³. Ακόμη και αν δεχτούμε τη θέση του, δεν υπάρχουν ωστόσο στοιχεία ότι η νέα τάση είχε γνωρίσει τέτοια ένταση και διάδοση, ώστε να επιδράσει τόσο άμεσα τη νοοτροπία των κοσμικών κτητόρων.

Ο J. Thomas δεν τεκμηριώνει λοιπόν πειστικά την άποψη ότι η μοναστική «μεταρρύθμιση» επηρέασε τον Πακουριανό, ώστε να αποκλείσει τους συγγενείς του από τα κτητορικά δίκαια της μονής. Αντιθέτως η άποψη ότι ο Πακουριανός οδηγήθηκε σε αυτήν την επιλογή λόγω της θλιβερής προσωπικής διαπίστωσης, προβάλλεται πιο εύλογη, εφόσον στηρίζεται στα λεγόμενα του ίδιου του κτήτορα. Επιπλέον όμως η απόφασή του θα μπορούσε να αποδοθεί και στο γεγονός, ότι δεν είχε ο ίδιος άμεσους απογόνους, ενώ τους υπόλοιπους συγγενείς τους είχε ήδη ευεργετήσει επαρκώς, όπως μας πληροφορεί στο τυπικό του¹⁸⁴. Δεν αποκλείεται η στάση του απέναντι στο ζήτημα να ήταν παραπλήσια με του Ατταλειάτου, εάν είχε και ο ίδιος κατιόντες συγγενείς και ιδίως αν όφειλε να ρυθμίσει τη διοίκηση όχι απλώς μιας μονής αλλά και ενός φιλανθρωπικού ιδρύματος, όπως ένα πτωχοτροφείο, που απαιτούσε προφανώς περισσότερο συγκροτημένη και ελεγχόμενη διαχείριση.

Παρά το γεγονός όμως ότι ο Πακουριανός δεν κληροδοτεί τα κτητορικά του δικαιώματα, ωστόσο δεν τα απαρνείται ο ίδιος, εφόσον δεν παύει να θεωρεί και να αποκαλεί τη μονή ιδιόκτητη: τὸ κατ' ἐμὲ ἱερὸν σεμνεῖον¹⁸⁵. Έτσι διατηρεῖ το δικαίωμα επέμβασης στη διοίκηση της μονής, καθώς ορίζει τους ηγουμένους της, όσο ζει: ἕως ὅτου ἐγὼ ὁ κτή-

182. Ιω. Οξείτου, Λόγος στ. 306-308, 414-415. — Βλ. και J. P. Thomas, *Foundations* 191-192.

183. J. P. Thomas, *Foundations* 192.

184. Πακουριανού κεφ. 18, στ. 1212-1215, στ. 1229-1232. — Βλ. P. Lemerle, *Pakourianos* 159, 185. — R. Morris, *Aristocracy* 123, 125. — Της ιδίας, *Text and context: some reflections on the Evergetis colloquium*, στο *Theotokos Evergetis*, σ. 348-361, ιδίως σ. 220 (στο εξής: *Reflections*). — M. Kaplan, *Estates* 113 σημ. 53. — Για την έμφαση που έδιναν οι Βυζαντινοί στους δεσμούς με τους κατιόντες συγγενείς σε αντίθεση με τους εκ πλαγίου βλ. R. Morris, *Aristocracy* 119-121: «The family relationship (as drawn up in the documents of donation, or in wills) was essentially vertical». — Της ιδίας, *Monks* 133-134.

185. Πακουριανού κεφ. 18, στ. 1238· βλ. και κεφ. 2, στ. 287, στ. 340, 360-361, 364· κεφ. 5, στ. 528· κεφ. 18, στ. 1143, στ. 1158-1161, 1192-1193, 1203 κ.α. — Βλ. I. M. Κονιδάρης, *Θεώρηση* 169-170 σημ. 19.

τωρ τῆς δηλωθείσης μονῆς ζῶ, ὃν ἴστημι ἐγὼ καθηγούμενον τῆς μονῆς ἐκεῖνος ἔσται, καί, ἐὰν ἔσται κατ' εὐθύτητα κατὰ τὴν διαταχθεῖσαν ἡμῶν ἐντολήν, διαμενῇ ἐν τῇ ἡγουμενείᾳ μέχρι τέλους τῆς ζωῆς αὐτοῦ¹⁸⁶. Αὐτὸ ἔχει ὡς ἄμεση συνέπεια τὸ αὐτοδέσποτον νὰ ἰσχύει οὐσιαστικά μετὰ τὸ θάνατο τοῦ κτήτορα. Ακόμη ασχεῖ τὸ παραδοσιακὸ κτητορικὸ προνόμιο τῆς ταφῆς τοῦ ιδίου καὶ τοῦ ἤδη ἀποθανόντα ἀδελφοῦ τοῦ σε χώρῳ τῆς μονῆς καὶ ἀπαιτεῖ νὰ γίνονται ὑπὲρ αὐτῶν ἐπιμνημόσυνες δεήσεις, καθὼς καὶ ὑπὲρ τοῦ πατέρα τοὺς καὶ ἄλλων συγγενῶν τοὺς¹⁸⁷. Τέλος ἐπιβάλλει τὴν εἰσαγωγή τῶν μοναχῶν ποὺ ὁ ἴδιος προέκρινε. Πρῶτα ἀπ' ὅλα ὀρίζει ὅτι τὸ μοναστήρι εἶναι ἰβηρικόν¹⁸⁸, ὅτι δηλαδὴ ὅλοι οἱ μοναχοὶ ποὺ τὸ ἀπαρτίζουν πρέπει νὰ εἶναι ὁμοεθνεῖς τοῦ, ἐνῶ ἐπίσης καθορίζει καὶ τὴ σειρά προτεραιότητος με τὴν ὁποία μποροῦν νὰ εἰσαχθοῦν οἱ υποψήφιοι μοναχοί: προηγούνται οἱ συγγενεῖς τοῦ —αριστοκράτες καὶ ἰσχυροί, άτομα με ἐπιρροή καὶ ἱκανά νὰ προωθήσουν τὰ συμφέροντα τῆς μονῆς¹⁸⁹,

186. Πακουριανού κεφ. 5, στ. 528-531. — Βλ. καὶ I. M. Κονιδάρης, *Θεώρηση* 176-177.

187. Πακουριανού κεφ. 2, στ. 324-362· κεφ. 7, στ. 729-737· κεφ. 21, στ. 1287-1383· κεφ. 31, στ. 1618-1622. — Βλ. C. Galatariotou, *Typika* 96 σημ. 42. — Κατὰ τὸν J. P. Thomas, ὅπως προαναφέρθηκε, οἱ κτήτορες ἀρχίσαν νὰ ἐσιτιάουν ὁλοένα καὶ περισσότερο στὴν ἀκαίτησι γιὰ δεήσεις ὑπὲρ τῶν ἰδίων καὶ ὁλῶν τῶν μελλοντικῶν δωρητῶν ὅσο ἦταν ἐν ζωῇ καὶ ὡς καὶ γιὰ μετθανάτιες ἀναφορὲς λόγῳ τῆς διάδοσης τῆς «μεταρρυθμιστικῆς» ἀρχῆς τοῦ περιορισμοῦ τῶν κτητορικῶν προνομίων. Ὡστόσο καὶ ἡ Διάταξις τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτου τονίζει ἰδιαίτερα αὐτὴν τὴν υποχρέωση τῶν μοναχῶν ἀπέναντι στον κτήτορα, τοὺς διαδόχους τοῦ καὶ τοὺς ἐνδεχόμενους εὐεργέτες (στ. 637-646, 785-786, 803-813, 845-853, 1054-1060), παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι κατοχυρώνει ἐπιπλέον κτητορικὰ προνόμια, διαμετρικὰ ἀντίθετα πρὸς τὴ «μοναστικὴ μεταρρύθμιση», δηλαδὴ τὴ συμμετοχὴ τοῦ κτήτορα στὴ διοίκηση τῆς μονῆς καὶ τὴν ἀπολαβὴ μέρους τοῦ ἐτήσιου πλεονάσματός τῆς (στ. 280-304, 361-369, 610-618, 914-915, 919-920). Ἡ ἐμφαση λοιπόν ποὺ δίνεται στίς δεήσεις ὑπὲρ τῶν κτητόρων δὲν φαίνεται νὰ ἔχει σχέση με τὴν ἀποποίηση ὁλῶν τῶν υπολοίπων παραδοσιακῶν κτητορικῶν προνομίων. Ὅπως τονίζουν ἀρκετοὶ μελετητές, σχετίζεται στὴν οὐσία με ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα κίνητρα τῶν ἱδρυτῶν καὶ ἀνακαινιστῶν μονῶν, ποὺ εἶναι ἡ ἐπιθυμία νὰ διασφαλίσουν τὴ θεῖα προστασία καὶ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς τοὺς. — Βλ. καὶ *Διατύπωσις ... Εὐσταθίου Βόηλα*, ἐδ. P. Lemerle, *Le Testament d'Eustathios Boilas* (Avril 1059), στὸ *Cinq Études*, σ. 13-63, ἰδίως στ. 175-180, 255-257 καὶ σ. 62. — Πρβ. R. Morris, *Aristocracy* 119 x.e. καὶ *Monks* 121 x.e. — D. Abrahamse, *Monasticism* 38-39. — C. Galatariotou, *Typika* 91 x.e. — A.-M. Tablot, *Monastery* 124-126.

188. Πακουριανού κεφ. 2, στ. 364-365.

189. Ἐπίσης ὁ Πακουριανὸς ὀρίζει (κεφ. 6, στ. 656-658· κεφ. 16, στ. 1106-1108) ὅτι οἱ δύο ἐπίτροποι, ποὺ θὰ διαχειρίζονται τὴν περιουσία τῆς μονῆς στὰ θέματα Φιλιππουπόλεως καὶ Μουσυνόπολεως ἀντίστοιχα, δεῖ ἀπὸ τῆς ἀδελφότητος ἐκλέγεσθαι τοὺς σεμνότερους τε καὶ τοὺς τὸν Θεοῦ φόβον ἔχοντας, κἂν τε ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν εἴεν, κἂν τε ἐκ τῶν κοσμικῶν. Εἰσακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν λοιπόν περιπτώσεις ὅπου συμμετέχουν καὶ λαϊκοὶ στὴ διαχείριση τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας, παρὰ τὴν τάση, ποὺ ὁ M. Kaplan (*Estates* 118 x.e.) διαπιστώνει ὅτι διακρίνει τίς μονές τοῦ 11ου αἰ., νὰ ἀποστέλλουν μοναχοὺς ὡς προνοητές τῶν ἀπομακρυσμένων κτημάτων. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα οἱ κοσμικοὶ ποὺ θὰ ἐπιλέγονταν νὰ ἦταν συγγενεῖς τοῦ κτήτορα. — Ἀντιθέτως βλ. J. P. Thomas, *Foundations* 222 ποὺ θεωρεῖ ὅτι εἶναι μοναχοὶ οἱ ἐπίτροποι: «... This was an important break with the traditional

ακολουθούν οι άνθρωποι ἡμῶν, ενώ ξένοι καὶ ἐξωτερικοί —σε κάθε περίπτωση ὅμως Ἰβηρες— θα γίνουν δεκτοί, μόνο εἰς ὅσον δὲν μπορεῖ εἰδᾶλλως νὰ συμπληρωθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν μοναχῶν, που καθορίστηκε ἐπίσης ἀπὸ τὸν κτήτορα¹⁹⁰. Ἡ μονὴ τοῦ Πακουριανοῦ λοιπὸν προβάλλεται ὡς μιὰ κατεξοχήν ιδιωτικὴ μονή.

Ἡ Εἰρήνη Δούκαινα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ὀρίζει ρητὰ στο Τυπικὸ τῆς Κεχαριτωμένης ὅτι, ὅσο ζεῖ, ἡ μονὴ θα διοικεῖται, ὅπως ἡ ἰδία επιθυμεῖ, καὶ μόνο μετὰ τὸ θάνατο αὐτῆς καὶ τοῦ συζύγου τῆς ἡ μονὴ θα εἶναι αὐτοδέσποτη¹⁹¹. Οὐτε λοιπὸν καὶ ἡ Εἰρήνη Δούκαινα παραιτεῖται ἀπὸ τὰ κτητορικὰ τῆς δικαιοῦματα. Ὅχι μόνο ἐπιλέγει τὴν ἐκάστοτε ἡγουμένην¹⁹², ἀλλὰ καὶ τὴν υποβιβάζει σε ἀπλὴ διαχειρίστρια, ἐφόσον ὀρίζει ὅτι ἡ μονὴ καθ' ὃν ἂν ... θέλω τρόπον διοικεῖσθαι καὶ διεξάγεσθαι¹⁹³. Επιπλέον ὡς κτήτωρ διατηρεῖ τὸ δικαίωμα νὰ συντάξει τὸ τυπικόν, βάσει τοῦ οὗ οὗ θὰ λειτουργεῖ καὶ θα διοικεῖται ἡ μονή, ἐνῶ τονίζει ὅτι μπορεῖ νὰ μεταβάλλει οἰαδήποτε ἀπόφασί τῆς διὰ τινος ἐγγράφου τελευταίας βουλήσεως¹⁹⁴.

Ἡ Εἰρήνη Δούκαινα ὀρίζει ἐπιπλέον κληρονομικὴ διαδοχὴ εἰς τὸ διηνεκές τῶν ἀμεσῶν καὶ ἐμμεσῶν θηλέων ἀπογόνων τῆς στὴν ἐφορείαν καὶ ἀντίληψιν¹⁹⁵ τῆς μονῆς με σημαίνοντα δικαιοῦματα ἐπέμβασης στὴ διοίκησή τῆς. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἡ ἀντιλαμβανομένη ἔχει διαιτητικὸ ρόλο, καθὼς σκανδαλιζομένης ἴσως τὰς μοναχὰς εἰρηνεύειν¹⁹⁶. Αὐτὸ τῆς εξασφαλίζει

reliance upon laymen as estate managers». Τὴν ἰδίαν ἐντύπωση ἔχει καὶ ὁ Μ. Kaplan (Estates 119).

190. Πακουριανού, Σύνοψις στ. 142-146, κεφ. 24 καὶ 25, στ. 1418-1457. — Βλ. P. Lemerle, Pakourianos 185-186. — Κ. Μαμῶνη, Μονὴ Πετριτζού 341. — C. Galatariotou, Typika 98. — R. Morris, Monks 82, 137.

191. Βλ. Κεχαριτωμένης κεφ. 1, στ. 177-197. — Πρβ. I. Μ. Κονιδάρης, Θεώρηση 176-177.

192. Κεχαριτωμένης κεφ. 11, στ. 485-488.

193. Κεχαριτωμένης κεφ. 1, στ. 178-179. Πρβ. Ιω. Οἰεῖτου, Λόγος στ. 495-496: Ὁ δὲ ἡγούμενος, εἰ μὲν τῶν πολλῶν εἰς ἐστὶ, συναπάγεται καὶ αὐτὸς τῇ τοῦ χαριστικαρίου ἐξουσίᾳ καὶ γίνεται καὶ λέγεται ἀντὶ ἡγουμένου ἀγόμενος.

194. Κεχαριτωμένης κεφ. 3, στ. 263-274 (το χωρίο: 264-265). — Βλ. Κ. Α. Μανάφης, Τυπικά-Διαθήκαι 135. — Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι δὲν μπορούμε νὰ ἀποκλείσουμε τὸ ἐνδεχόμενο πράγματι νὰ συνέταξε ἓνα τέτοιο ἐγγράφο, στο ὁποῖο νὰ μετέβαλε ὁρισμένες διατάξεις τῆς σχετικὰ με τὴν κληροδότηση τῶν κτητορικῶν τῆς προνομίων, ὅπως ἔκανε καὶ ὁ Χριστόδουλος τῆς μονῆς τῆς Πάτμου συντάσσοντας τὴ Διαθήκη καὶ τὸν Κωδικελλό του. — Βλ. καὶ Κοσμοσωτεῖρας κεφ. 1, στ. 9-10· κεφ. 96, στ. 1807· κεφ. 116, στ. 2119. — Γ. Κ. Παπάζογλου, Κοσμοσωτεῖρα σχ. 10.

195. Κεχαριτωμένης κεφ. 3, στ. 262-263.

196. Κεχαριτωμένης κεφ. 3, στ. 286-287. — Βλ. καὶ R. Morris, Monks 159 καὶ σημ. 35. — Ἐπίσης σε περίπτωσι που οἱ ἀπαιτήσεις μοναχῆς αυτοκρατορικῆς ἢ καὶ γενικῶς αριστοκρατικῆς καταγωγῆς υπερέβαιναν τὶς παραχωρήσεις που προβλέπονταν ἀπὸ τὸ τυπικὸ γιὰ χάρι τῆς καὶ ἡ ἡγουμένη ἀδυνατοῦσε νὰ τὴν ἐπαναφέρει στὴν τάξη, τότε ὀφείλε ἡ ἀντιλαμβανομένη νὰ τὴν ἀπομαχρύνει ἀπὸ τὴν κοινότητα (βλ. κεφ. 4, στ. 353-358).

στην ουσία αρκετή δύναμη έναντι της ηγουμένης, καθώς μπορούσαν να προσφεύγουν σε αυτήν οι μοναχές, γεγονός που ήταν δυνατόν να κλονίσει την υπακοή στην κεφαλή της κοινότητας, σύμπτωμα που, σύμφωνα με τον Ιωάννη τον Οξείτη, κατατρώχει και τα δοθέντα εἰς χαριστικήν μοναστήρια¹⁹⁷. Την παραπάνω συνέπεια επιτείνει άλλωστε το γεγονός ότι απόγονος της κτητόρισσας που είχε την ἀντίληψη της μονῆς μπορούσε να είναι παράλληλα μέλος της μοναστικής κοινότητας, όπως λ.χ. η πρώτη ἔφορος, που ὅρισε η Ειρήνη, δηλαδή η κόρη της Ευδοκίας¹⁹⁸. Επιπλέον το γεγονός ότι είναι αρμοδιότητα της ἀντιλαμβανομένης να απομακρύνει την παρεκκλίνουσα ηγουμένη είναι προφανές ότι ενισχύει ακόμη περισσότερο τη θέση της απέναντι στη δεύτερη¹⁹⁹. Αλλά και κατά τη διαδικασία επιλογῆς των υποψηφίων για το αξίωμα της ηγουμένης, η ἀντιλαμβανομένη, που πάντοτε παρίστατο στη διεξαγωγή της εκλογῆς, ήταν αυτή που επέλεγε τις υποψήφιες, εάν οι μοναχές δεν μπορούσαν να καταλήξουν σε μια ομόφωνη ἀπόφαση. Ἀκόμη, σε περίπτωση που δεν υπήρχαν τουλάχιστον δύο μοναχές κατάλληλες για υποψηφιότητα, η ἀντιλαμβανομένη είχε το δικαίωμα να επιβάλλει μία ἐξωκουρίτιδα μοναχή ως υποψήφια για την ηγουμενία²⁰⁰. Η ἀποψη λοιπόν του J. Thomas ότι οι «μεταρρυθμιστές» κτήτορες αποποιούνται το «παραδοσιακό» τους

Δεδομένου ότι η αυτοκρατορική μονή της Κεχαριτωμένης είχε ιδιαίτερο κύρος, λαμπρότητα και φήμη και προφανώς θα προτιμούνταν από πολλές αριστοκρατικής καταγωγῆς μοναχές, ο ρόλος της ἀντιλαμβανομένης προβάλλεται σημαντικός, ενώ μειώνει το κύρος της ηγουμένης, που παρουσιάζεται ως αδύναμη να επιβάλλει την τάξη και ἄρα δεν αναδεικνύεται σε ὑπατο ἰθύνοντα παράγοντα. — Για την ἀντιλαμβανομένη βλ. και Ε. Α. Μαργαρού, *Τίτλοι και επαγγελματικά ονόματα γυναικῶν στο Βυζάντιο. Συμβολή στη μελέτη για τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινὴ κοινωνία* [Βυζαντινὰ Κείμενα και Μελέται 29, Κ.Β.Ε.], Θεσσαλονίκη 2000, σ. 149-152 (στο εἶξῃ: *Τίτλοι γυναικῶν*).

197. Βλ. Ιω. Οξείτου, *Λόγος* στ. 529-533: *πᾶς κανὼν ὑποταγῆς καὶ ταπεινώσεως καὶ ἐκκοπῆς θελήματος ἀπελήλαται, πανταχοῦ τῶν χαριστικαρίων κατεξουσιαζόντων καὶ τῶν προεστώτων καταφρονουμένων καὶ τῶν μοναζουσῶν ταῖς χαριστικαρέαις προσκειμένων καὶ ὑπεικουσῶν οὐ ταῖς προεστώσαις.*

198. Κεχαριτωμένης κεφ. 3, στ. 257-261. — Βλ. Ε. Α. Μαργαρού, *Τίτλοι γυναικῶν* 149. — Πρβ. R. Morris, *Terminology* 283, που εσφαλμένα θεωρεῖ ότι η Ευδοκία ὀρίστηκε ηγουμένη της μονῆς.

199. Βλ. Κεχαριτωμένης κεφ. 13, στ. 633-636. — Στο σημείο αὐτό παρατηρεῖται ἀντίφαση σε σχέση με προηγούμενο κεφάλαιο του τυπικού (κεφ. 3, στ. 277-278), ὅπου η Ειρήνη ὀρίζει ότι η ἔφορος δεν ἔχει το δικαίωμα να απομακρύνει την ηγουμένη καθώς και καμία μοναχή.

200. Κεχαριτωμένης κεφ. 11, στ. 490-507, 562-569. — Βλ. Α. Hergès, *Higoumènes* 47-48. — Ι. Μουτζούρης, *Μοναστήρια* II. 109. — Ε. Α. Μαργαρού, *Τίτλοι γυναικῶν* 150. — Η δυνατότητα επέμβασης της ἀντιλαμβανομένης στη μονή φαίνεται και ἀπὸ τη φράση: ... *διατάγματα καὶ οἰκονομήματα εἴτε παρ' αὐτῆς τῆς ἡγουμένης, εἴτε παρὰ τῆς τῆς μονῆς ἀντιλαμβανομένης εἰσάγοιτο τῇ μονῇ. ἐξ ὧν προσδοκᾶται αὐτὴν τε καὶ τὰ ὑπ' αὐτὴν ἐπίδοσιν μεγίστην λαβεῖν καὶ κατὰσασιν κρείττονα.* — Βλ. Κεχαριτωμένης κεφ. 3, στ. 295-298.

προνόμιο να επεμβαίνουν στη διοίκηση της μονής προφανώς δεν ευσταθεί. Σύμφωνα μάλιστα με τον Ιωάννη Κονιδάρη, η εξουσία των απογόνων της Ειρήνης λίγο απέχει από την ουσιαστική κλητορεία²⁰¹.

Εξάλλου τόσο η ίδια η Ειρήνη και η συνοδεία της όσο και οι κόρες της Ευδοκία και Άννα, ο γαμβρός της Νικηφόρος Βρυέννιος και η εγγονή της Ειρήνη κατοικούν σε πολυτελή οικήματα στον εσωτερικό περίβολο της μονής²⁰². Επίσης στο τυπικό της ορίζει ότι οποιαδήποτε εγγονή και δι-σέγγονή της μπορεί ανεμπόδιστα να καρεί μοναχή και να έχει ειδική με-ταχείριση, καθώς και κάθε αριστοκρατικής καταγωγής μοναχή²⁰³. Ακόμη οι απόγονοι της Ειρήνης έχουν κατά κληρονομική διαδοχή τη χρήση και κατοχήν και νομήν²⁰⁴ των ενδιαιτημάτων αυτών καθώς και άλλων ακινήτων στον εξωτερικό περίβολο και γενικότερα γύρω από τη μονή —ακόμη και μια εκκλησία του Αγίου Δημητρίου. Συνεπώς ακόμη και η θέση του J. Thomas, ότι οι «μεταρρυθμιστές» κτήτορες παύουν να έχουν οικονομικές απολαβές από τα θρησκευτικά τους ιδρύματα, δεν μπορεί να τεκμηριωθεί επαρκώς²⁰⁵.

Επίσης ο ιδρυτής της Κοσμοσωτείας Ισαάκιος Κομνηνός επεμβαίνει στη διοίκηση της μονής ορίζοντας, όσο ζει, τον ηγούμενο και τον οικο-νόμο, ενώ εκφράζει την επιθυμία ο ίδιος να αναλάβει τη λειτουργία του

201. Βλ. Ι. Μ. Κονιδάρης, *Θεώρηση 185-186*. — Ε. Α. Μαργαρού, *Τίτλοι γυναικών 151* σημ. 23.

202. Κεχαριτωμένης κεφ. 79, στ. 2092-2106, 2124-2125. — Βλ. R. Janin, *Églises I*. 189. — R. Jordan, *Evergetis 226*. - Γ. Κ. Παπαζογλου, *Κοσμοσωτεία σχ. 1774*. — Επιπλέον η Ειρήνη ιδρύοντας τη μονή δεν φρόντισε μόνο για την κατοικία της στα τελευταία χρόνια της ζωής της αλλά και για τη μεταθανάτια κατοικία της, καθώς και των θύλων απογόνων της που θα αναλάμβαναν την έφορειαν και θα αποφάσιζαν να αποκαρουν. — Βλ. Κεχαριτω-μένης κεφ. 76, στ. 1984-2000. — Πρβ. Λιβός κεφ. 42, στ. 130.1-17. — Βεβαίος Ελπίδος κεφ. 142, στ. 93.12-94.3, που δεν ορίζουν ως απαραίτητη προϋπόθεση την απόκαρση των συγ-γενών τους, προκειμένου να ταφούν σε χώρο της μονής και κατωτ. σ. 279, 280 και σημ. 213. — Για την ταφή των κλητόρων εντός των μονών, παρόλες τις απαγορεύσεις του κανονικού δικαίου, καθώς και άλλων μελών της κλητορικής οικογένειας, είτε μοναχών είτε κοσμικών, συχνά ακόμη και αντίθετου φύλου, και την υπονόμηση της πρακτικής εφαρ-μογής του αββάτου λόγω της επίσκεψης των τάφων από τους συγγενείς βλ. Ι. Μ. Κονιδάρης, *Θεώρηση 120, 126*. — Κ. Α. Μανώλης, *Τυπικά-Διαθήκαι 79-80*. — R. Morris, *Aristocracy 122-123* και *Monks 134-136*.

203. Κεχαριτωμένης κεφ. 4, στ. 299-353. — Βλ. και R. Morris, *Monks 130*.

204. Κεχαριτωμένης κεφ. 79, στ. 2118.

205. Βέβαια τα εντός της μονής οικήματα που παραχωρούνται στους ορισθέντες κλη-ρονόμους της Ειρήνης ορίζεται ρητά ότι δίνονται μόνο για χρήση και όχι για εκμετάλλευση. Ωστόσο η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου και τα τρία λουτρά που επίσης τους εκχωρούνται δεν μπορούν παρά να τους αποδίδουν έσοδα, τα οποία αποστειρούνται από το συνολικό εισόδημα της μονής. Επίσης η παραχώρηση μιας εκκλησίας σε έναν απόγονο της κλητό-ρισσας κλονίζει την άποψη του J. P. Thomas, ότι έλαβε χώρα «μεταρρύθμιση» που στράφηκε εναντίον των «παραδοσιακών» κλητορικών προνομίων επί των θρησκευτικών ιδρυμάτων. — Βλ. και κατωτ. σ. 286.

νοσοκομείου της μονής²⁰⁶. Ακόμη ο κτήτορας κατοικεί σε ενδιαιτήματα που βρίσκονται στον εξωτερικό περίβολο της μονής, ενώ στον νάρθηκα της εκκλησίας θα βρίσκεται η αιώνια κατοικία του²⁰⁷. Αξίζει ακόμη να αναφέρουμε ότι οι τίτλοι ιδιοκτησίας όσων ο κτήτορας αφιέρωσε στη μονή θα περιέλθουν στη μονή μόνο μετά το θάνατό του²⁰⁸. Η μονή επίσης οφείλει να καλύψει ανειλημμένες οικονομικές δεσμεύσεις του κτήτορα προς ορισμένα άτομα ισοβίως²⁰⁹.

Πρέπει να αναφέρουμε ότι ο Ισαάκιος λόγω του περιπετειώδους παρελθόντος του και των άσχημων σχέσεων που είχε με τον αδελφό του αυτοκράτορα Ιωάννη Β' αλλά και τον ανεψιό του και διάδοχο του θρόνου Μανουήλ Α', και όντας καταβεβλημένος από την αρρώστια που τον βασάνιζε ήδη από το 1149/1150, αισθάνεται απόκληρος της οικογένειας των Κομνηνών, γεγονός ίσως που δικαιολογεί την επιλογή του να μην κληροδοτήσει τα κτητορικά του δικαιώματα²¹⁰. Αντιθέτως, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, ο Ισαάκιος ανταμείβει την αφοσίωση που του έδειξαν δύο εκ των οικειοτάτων ανθρώπων και υποχειρίων του, καθώς υποχρεώνει τη μονή να τους αποδεχθεί ως έσωμονίτας μαζί με τον θετό του γιό. Συγκεκριμένα ορίζει ότι θα ζουν σε δικά τους ενδιαιτήματα εντός της μονής και θα σιτίζονται από αυτή, ενώ θα ενταφιαστούν στον εξωνάρθηκα

206. Κοσμοσωτεΐρας κεφ. 12, στ. 291-292, κεφ. 70, στ. 1302-1308. — Πρβ. BMFD 2, 784 § 1.

207. Κοσμοσωτεΐρας κεφ. 89-90, στ. 1675-1733· κεφ. 109, στ. 1998-2003· κεφ. 115, στ. 2106-2110.

208. Κοσμοσωτεΐρας κεφ. 116, στ. 2111-2120.

209. Κοσμοσωτεΐρας κεφ. 93, στ. 1752-1762. — Γ. Κ. Παπάζογλου, *Κοσμοσωτεΐρα* σχ. 1754. — Κ. Βαρζός, *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, τ. Α' [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 20α, Κ.Β.Ε.] Θεσσαλονίκη 1984, σ. 251 (στο εξής: *Κομνηνοί*).

210. Κοσμοσωτεΐρας κεφ. 90, στ. 1709-1715: Ἐπεὶ δέ με ζωῆς δυστυχοῦς ἢ εὐτέλεια ἀπὸ βρεφικῆς ἡλικίας ἐτιθηνήσατο καὶ τῇ φορᾷ τοῦ βίου τοῦδε τῆς δυσπραγίας καὶ ρέυματι πατρίδος γλυκειάς μοι τὸν πλείονα χρόνον τῆς ἐμῆς βιοτῆς ἀλλότριος γέγονα καὶ ξένος συγγενικῆς εὐκλείας, καὶ μέντοι καὶ εἰκότως τὴν ἐνταῦθα ταφὴν τῶν λειψάνων μου οὐκ ἀσκόπως προέκρινα, πάντα τὰ κακῶς μοι περὶ τὸν βίον συμβάντα συλλήβδην διατυπώσας νοῖ καὶ συλλογισάμενος ὥς ἐν γωνίᾳ ζοφῶδει καὶ κλίνῃ καὶ νόσῳ παραχωρήσει Θεοῦ δεινῶς, οἶμο, κατακείμενος καὶ εἰς λήθην ἤδη πεσὼν καὶ μνήμης ἀνθρωπείας ... — Ο πρωτότοκος υἱός του Ιωάννης, με τον οποίο ο Ισαάκιος είχε στενές σχέσεις, καθώς στήριξε τον πατέρα του σε όλες του τις προσπάθειες για κατάληψη του αυτοκρατορικού θρόνου και τον ακολουθήσε στις περιπλανήσεις του στην Ανατολή, το 1139 κατέφυγε στους Μουσουλμάνους, έπειτα από τις νέες μηχανορραφίες του πατέρα του εις βάρος του Ιωάννου Β'. Εντύπωση ωστόσο προκαλεί ότι ο Ισαάκιος όχι μόνο δεν κληροδοτεί τα κτητορικά του δικαιώματα σε ένα άλλο έσω από τα τέσσερα τέκνα του ή στη σύζυγό του, αλλά και ότι δεν κάνει καμία απολύτως μνεία σε αυτούς στο μακροσκελές τυπικό του (βλ. Κ. Βαρζός, *Κομνηνοί* 238 κ.ε. — Γ. Κ. Παπάζογλου, *Κοσμοσωτεΐρα* σχ. 1709. — C. Galatariotou, *Typika* 106. — A.-M. Tablot, *Monastery* 128). Αυτό μάλλον υποδηλώνει ότι δεν διατηρούσε καλές σχέσεις μαζί τους.

της εκκλησίας, τα ονόματά τους θα περιληφθούν στα δίπτυχα και θα μνημονεύονται εσαεί. Σε περίπτωση μάλιστα που βρεθούν σε ανάγκη η μονή οφείλει να τους στηρίξει, ενώ και οι ίδιοι θα είναι «συνεργοί» της μονής, δηλαδή παραστάτες και συνεπίκουροι του ηγουμένου²¹¹. Τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις, που ο Ισαάκιος προδιαγράφει, προφανώς τους εξασφαλίζουν στην πράξη ένα σημαντικό βαθμό επέμβασης στα ζητήματα της μονής²¹².

Δεν θα μπορούσαμε βέβαια να αρνηθούμε ότι υπάρχει αλλαγή στη νοοτροπία ορισμένων κτητόρων της εποχής, δεδομένου ότι περιορίζουν το δικαίωμα επέμβασης στη διοίκηση και στην οικονομική διαχείριση της μονής και ιδίως το δικαίωμα απολαβής οικονομικών οφελών²¹³. Δεν φαίνεται ωστόσο ορθό αυτή η μεταστροφή —που οφείλουμε να υπογραμμίσουμε ότι δεν ήταν καθολική²¹⁴— να αποδοθεί στην αντίδραση των «με-

211. Κοσμοσωτείρας κεφ. 12, στ. 259-264· κεφ. 86, στ. 1630-1640· κεφ. 107, στ. 1929-1975· κεφ. 117, στ. 2121-2141. — Βλ. και Γ. Κ. Παπάζογλου, *Κοσμοσώτεια* σχ. 2111 (η). — Βλ. και BMFD 2, 794.

212. Ανάλογες παρατηρήσεις σχετικά με τη διασφάλιση ή αποποίηση των κτητορικών προνομίων θα μπορούσαμε να κάνουμε και για την περίπτωση του κτήτορα της μονής Παντοκράτορος Ιωάννου Β' Κομνηνού, καθώς: α) ορίζει, όσο ζει, τον ηγούμενο και τον υποβιβάζει, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της Κεχαριτωμένης, σε απλό διαχειριστή (στ. 622 και 680-682)· β) κατοικεί σε σύνεγγυς της τοιαύτης μονής οικοδομηθέντα ή και οικοδομηθήσόμενα κελιά (στ. 1577-1578)· γ) προβλέπει ο ενταφιασμός του ιδίου, της συζύγου του και του υιού και διαδόχου του στην προστασία της μονής Αλεξίου να γίνει στο ευκτήριο της μονής Αρχαγγέλου Μιχαήλ (στ. 289-290, 730-732, 860-862, 884-887)· δ) αναθέτει την πατρωνία της μονής στον υιό του και είτα καθεξής παρά του πρωτεύοντος έκ του γένους ήμων ... (στ. 1620-1626)· ε) παρά το αυτόδεσποτον καθεστώς ο ιδιωτικός χαρακτήρας της μονής αναδεικνύεται ιδιαίτερα από τον μακρύ κατάλογο ονομάτων των συγγενών του κτήτορα, που οι μοναχοί οφείλουν να μνημονεύουν στις ιερές ακολουθίες (στ. 205-290).

213. Ακόμη και ο «παραδοσιακός» κτήτορας Μιχαήλ Ατταλειάτης, που αναγνωρίζει στον άμεσο απόγονό του και ούτω καθ' εξής το δικαίωμα διαχείρισης της περιουσίας των θρησκευτικών του ιδρυμάτων και απολαβής εσόδων από το πλεόνασμα, ωστόσο ταυτόχρονα οριοθετεί την εξουσία του (βλ. στ. 291-301, 308-309, 367-369, 382-383, 556-568, 659-669, 828-840, 893 κ.ε., 1061-1073).

214. Για παραδείγματα σύστασης ιδιωτικών μονών τον 13ο και 14ο αι., όπου οι κτήτορες διατηρούν τα παραδοσιακά τους κτητορικά προνόμια να μεταβιβάζουν, να πωλούν και να δωρίζουν τις μονές τους βλ. J. P. Thomas, *Foundations* 251 και σημ. 30, 255-256, 258-259 και σημ. 51-55, 63-65, όπου οι σχετικές πηγές. — Βλ. ακόμη BMFD 1, 167 κ.ε., 326 κ.ε., 425 κ.ε. (τυπικά ιδιωτικών μονών τέλους 11ου - αρχών 12ου αι.) και BMFD 4, 1295 κ.ε. (τυπικά ιδιωτικών μονών του 12ου-14ου αι.). — Ο μελετητής (*Foundations* 253-258) κάνει λόγο για αύξηση των υποχρεώσεων και μείωση των προνομίων των κτητόρων στα χρόνια των Παλαιολόγων. Ωστόσο, το γεγονός ότι ένα θρησκευτικό ίδρυμα εξαρτάται για τη λειτουργία του σε μεγάλο βαθμό από τον κτήτορα είναι προφανές ότι στην πράξη δεν μπορεί παρά να επιτρέπει σημαντικές επεμβάσεις εκ μέρους του. Επίσης, ο ισχυρισμός του J. P. Thomas, ότι την εν λόγω περίοδο δεν θεωρούνταν θεμιτό οι κοσμικοί κτήτορες να απολαμβάνουν κέρδη από τα θρησκευτικά τους ιδρύματα, φαίνεται να εδράζεται σε μεμονωμένες περιπτώσεις. Υπάρχουν τουλάχιστον ισάριθμες άλλες περιπτώσεις, που θα μπο-

ταρρυθμιστών» εκκλησιαρχών του διαστήματος 1085-1095, εφόσον μάλιστα προηγείται αυτής²¹⁵. Επίσης δεν μπορούμε να δεχτούμε την άποψη του J. Thomas, πως οι «μεταρρυθμιστές» κτήτορες φτάνουν σε τέτοιο σημείο, ώστε να εγκαταλείπουν όλα τους τα «παραδοσιακά» κτητορικά δικαιώματα και να περιορίζονται μονό στις εν ζωή και τις μεταθανάτιες αναφορές του ονόματός τους κατά τις ιερές ακολουθίες. Ακόμη και στο υποτιθέμενο απόγειο της «μεταρρύθμισης», υπάρχουν προβλέψεις στα τυπικά, που καταδεικνύουν ότι οι κοσμικοί κτήτορες δεν έπαψαν να επεμβαίνουν στη διοίκηση της μονής με τον έναν ή άλλον τρόπο, άλλοτε άμεσα και άλλοτε έμμεσα. Και δεν πρέπει να λησμονούμε ότι συχνά η πραγματικότητα δεν ήταν τόσο ιδανική, όσο περιγράφεται στις διατάξεις των διαθηκών και των τυπικών.

Κλείνοντας μπορούμε να προβούμε στις εξής παρατηρήσεις:

Κατ' αρχάς προκαλεί σύγχυση το γεγονός ότι ο μελετητής κάνει λόγο για πρώιμη «μεταρρυθμιστική» φάση, στην οποία εντάσσει τυπικά του τέλους του 11ου αλλά και του 12ου αι., ενώ ταυτόχρονα τοποθετεί τον «θρίαμβο της μεταρρύθμισης» στον ίδιο αιώνα²¹⁶. Επίσης στην ώριμη «μεταρρυθμιστική» φάση, ενώ θα περίμενε κανείς να εδραιωθεί και να ενταθεί η προσήλωση στις αρχές της «μεταρρύθμισης», ακόμη και ο ίδιος παραδέχεται ότι υπάρχουν σαφείς συμβιβασμοί και υποχωρήσεις, που αφορούν τόσο στη διοίκηση της μονής όσο και στο κοινοβιακό της καθεστώς²¹⁷.

ρούσαν να στηρίξουν το διαμετρικά αντίθετο συμπέρασμα (βλ. ό.π. 258-261, 267-269). Τέλος η άποψη (ό.π. 261) ότι οι πατριάρχες από τα μέσα περίπου του 14ου αι. και εξής απαγορεύουν την πώληση της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας, ακόμη και αν αυτή διατηρούσε το θρησκευτικό της χαρακτήρα (πράξη που επιτρεπόταν στο παρελθόν), βασιζεται σε παρερμηνεία των πηγών. Συγκεκριμένα ο μελετητής παραπέμπει σε πατριαρχικές αποφάσεις που αφορούν σε καταχρήσεις εφόρων και κτητόρων μονών ή εκκλησιών, με τις οποίες έθεταν σε κίνδυνο την επιβίωση των ιδρυμάτων και όχι σε απλή πώληση κτητορικών δικαιωμάτων σε άλλο πρόσωπο.

215. Βλ. και τον χρυσόβουλλο λόγο του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη (έτ. 1079) για τη μονή Ιωάννου Προδρόμου στη νήσο Στρόβηλο που απαγορεύει την υπαγωγή της σε συγγενικά πρόσωπα του κτήτορα: ... μήτε μὴν ὑπὸ τινα ἰδιωτικὰ καὶ συγγενικά δίκαια ἄγεσθαι ὡποτε ... (MM 6, στ. 20.16-17. — F. Dölger, Reg. no. 1045). — Εξάλλου ο ίδιος ο J. P. Thomas (BMFD 1, 171 § 3) σημειώνει ότι η ακαταλληλότητα της κτητορικής οικογένειας για τη διοίκηση της μονής είχε αρχίσει σταδιακά να συνειδητοποιείται από τους πάτρωνες ήδη από τον 10ο αι.

216. Βλ. ανωτέρω σ. 236-237 και BMFD 3, 975 § 2 και 977 § 3: τα αυτοκρατορικά Τυπικά της Χεκαριτωμένης, του Παντοκράτορος και της Κοσμοσωτείρας εκπροσωπούν τη δεύτερη γενεά «μεταρρυθμιστών» και το απόγειο της «μεταρρυθμίσεως». Από την άλλη τα Τυπικά του Μάμαντος και των Ηλίου Βωμών εκπροσωπούν την τρίτη «μεταρρυθμιστική» γενεά: ωστόσο εντάσσονται στα πρώιμα «μεταρρυθμιστικά» τυπικά.

217. Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι ο Νίκων του Μαύρου

Προβληματισμό ακόμη προκαλεί η συνεχής αναφορά του J. Thomas στο Τυπικό της Ευεργέτιδος, που εντάσσεται στην πρώτη φάση της «μεταρρύθμισης», και η αντιπαραβολή όλων των εγγράφων με αυτό, καθώς δημιουργείται η εύλογη εντύπωση ότι εκείνο είναι που εκπροσωπεί το απόγειο της «μεταρρύθμισης». Ο ίδιος άλλωστε συχνά χαρακτηρίζει τη μοναστική «μεταρρύθμιση» ως «ευεργετική», θεωρώντας ότι το Τυπικό της Ευεργέτιδος ήταν αυτό που κυρίως συνέβαλε στη διάδοση των «μεταρρυθμιστικών» αρχών.

Στην πραγματικότητα αρκετά από τα τυπικά που χαρακτηρίζονται ως «μεταρρυθμιστικά» και «νέο-ευεργετινά» αντιγράφουν από το Τυπικό της Ευεργέτιδος αυτολεξεί, άμεσα ή έμμεσα, ολόκληρα κεφάλαια ή μέρη αυτών. Ο Ισαάκιος Κομνηνός, συντάκτης του Τυπικού της Κοσμοσωτείρας, παραδέχεται μάλιστα ότι, όπως και πολλοί άλλοι, είχε ως πρότυπο το Τυπικό της Ευεργέτιδος οἷά περ ὁδηγὸν ἄριστον πρὸς ψυχῆς τὴν ὠφέλειαν²¹⁸. Άλλωστε η πρωτοτυπία και η αυθεντικότητα κατά τη σύνθεση ενός κειμένου δεν αποτελούσε απαραίτητη αρετή στο Βυζάντιο. Αυτό ισχύει πολύ περισσότερο για τη σύνθεση ενός μοναστηριακού τυπικού, όπου ο συντάκτης οφείλει να διατυπώσει τις παραδοσιακές αρχές του μοναχικού βίου και τις βασικές θεσμικές διατάξεις για τη διοίκηση του μοναστικού ιδρύματος²¹⁹. Το γεγονός όμως ότι υπάρχει άμεσα ή έμμεσα σχέση προτύπου-παραγώγου ανάμεσα σε χαρακτηριζόμενα ως μεταρρυθμιστικά τυπικά με εκείνο της Ευεργέτιδος δεν σημαίνει ότι υπάρχει ιδεολογικός δεσμός ανάμεσά τους και συνειδητή απόφαση ένταξης σε μια νέα τάση στον βυζαντινό μοναχισμό²²⁰.

Προκειμένου όμως ο J. Thomas να ενισχύσει την ομάδα των τυπικών, στα οποία διακρίνει σχέση ιδεολογικής εξάρτησης προς το Τυπικό της

Όρους, ενώ ζει και δρα στα μέσα του 12ου αι., δηλαδή στο απόγειο της μεταρρύθμισης σύμφωνα με τον J. P. Thomas, ωστόσο δεν παρουσιάζει κατηγορηματική και απόλυτη στάση στην προσπάθειά του να αναδιοργανώσει κοινοβιακά τη μονή του Ροιδίου, όπως θα απαιτούσε μια «μεταρρυθμιστική» προσπάθεια. Όπως σημειώνει άλλωστε η R. Morris (Reflections 355-356) δεν αποκλείεται να υπήρχαν μοναστηριακά ιδρύματα, μεταξύ των οποίων δεν υπήρχαν καν σχέσεις επαφής και αλληλεπίδρασης.

218. Κοσμοσωτείρας κεφ. 8, στ. 137-144. — Πρβ. Πακουριανού, Πρόλογος, όπου ομολογεί ότι χρησιμοποίησε ως πρότυπο το Τυπικό της μονής των Παναγίου στην Κωνσταντινούπολη, με την κοινότητα της οποίας είχε στενούς δεσμούς, προσθέτοντας στις διατάξεις του ότι ο ίδιος έχρινε ορθό. — Βλ. και J. Darrouzès, Mouvement 162.

219. Βλ. και G. Constable, BMFD 1, Preface σ. xii

220. Κατά τον M. Kaplan (Estates 107) τα τυπικά δίνουν απλώς μια ψευδαίσθηση ομοιομορφίας, όπου το Τυπικό της Ευεργέτιδος φαίνεται να λειτουργεί ως πρότυπο. — Αντιθέτως βλ. J. P. Thomas, Reform 248, που θεωρεί ότι υπάρχει ιδεολογικός δεσμός: «... studying the founder's Typikon of Evergetis and comparing this document to that monastery's family of ideologically linked institutions».

Ευεργέτιδος, προσέθεσε αρκετά άλλα, ορισμένα από τα οποία χαρακτήρισε ως «μεταρρυθμιστικά» και ορισμένα ως «νέο-ευεργετινά». Αυτά δεν αντιγράφουν το Τυπικό της Ευεργέτιδος, αλλά, κατά τον μελετητή, υιοθετούν πολλές από τις «ευεργετινές» αρχές. Όπως όμως σημειώθηκε παραπάνω, κακώς ο J. Thomas χαρακτηρίζει τις περισσότερες αρχές που διέπουν τον κοινοβιακό μοναχισμό αλλά και θεσμούς οικονομικής και διοικητικής οργάνωσης των μονών ως «ευεργετινές», δεδομένου ότι προϋπήρχαν και δεν εισήχθησαν από το Τυπικό της Ευεργέτιδος.

Σχετικά με τις βασικές αρχές τις «μεταρρύθμισης», όπως αυτές ορίστηκαν από τον J. Thomas, συνοψίζοντας αναφέρουμε τα εξής:

α) Όσον αφορά στο *αὐτοδέσποτον* των μονών, είναι προφανές ότι πρόκειται για έναν θεσμό που είχε ήδη αρχίσει να διαδίδεται από τα τέλη του 10ου αι. τουλάχιστον. Είναι φυσικό έπειτα από έναν αιώνα εφαρμογής να τυχαίνει ιδιαίτερης αναγνώρισης. Η διάδοση και η εμπέδωσή του λοιπόν δεν οφείλεται στη μοναστική «μεταρρύθμιση» του τέλους του 11ου αι.²²¹. Το *αὐτοδέσποτον* πρόβαλλε για ορισμένους ως ταυτόσημο της ευημερίας και μακροημέρευσης των ιδρυμάτων, καθώς όλοι οι θεσμοί κηδεμονίας συνήθως παρέκκλιναν στην πράξη από τον *ιδεατό σκοπό* τους²²². Αξίζει βέβαια να σημειώσουμε ότι το *αὐτοδέσποτον* καθεστώς δεν μπορούσε πάντοτε να προστατεύσει τη μονή από την υπαγωγή σε εκκλησιαστικούς ή κοσμικούς παράγοντες, καθώς υπάρχουν παραδείγματα παραχώρησης ακόμη και *αὐτοδεσπότην* μονών *εἰς ἐπίδοσιν* ή *χαριστικήν*²²³.

β) Η κριτική που εξαπέλυσαν οι «μεταρρυθμιστές» εναντίον της *χαριστικής* πρέπει να σημειώσουμε ότι, σε αντίθεση προς τον ισχυρισμό του μελετητή²²⁴, δεν οδήγησε τελικά στην σχεδόν απόλυτη εγκατάλειψη του θεσμού κατά τη διάρκεια του 12ου αι. Ο θεσμός εξακολουθεί να ακμάζει τον 12ο αι., ενώ συνεχίζει να υφίσταται τουλάχιστον ως τον 14ο αι., αν και συχνά δεν κατονομάζεται στις πηγές. Σιγά-σιγά φαίνεται να παραγκωνίζεται από την *ἐφορείαν*, που ίσχυε ως θεσμός ταυτόχρονα με την *χαριστική* και η οποία σε αρκετές περιπτώσεις ελάχιστα διέφερε από

221. Βλ. εξάλλου και J. P. Thomas, *Foundations* 223.

222. Βλ. Αυξεντίου κεφ. 2, στ. 773.1-8 και 26-30. — Πρβ. Σ. Α. Βαρναλίδης, *Χαριστική* 227 κ.ε.

223. Βλ. BMFD 1, 149 § 2, 168 § 3· 4, 1491 § 3 για παραδείγματα *αὐτοδεσπότην* μονών που τέθηκαν υπό καθεστώς κηδεμονίας.

224. Βλ. BMFD 3, 868 § 3: «The almost total disappearance of the *charistike* in the course of the twelfth century was certainly a remarkable phenomenon even when one considers the ferocity with which the reform movement attacked that embattled institution». — Βλ. ακόμη J. P. Thomas, *Foundations* 212-213.

αυτήν ως προς τους κινδύνους που επεφύλασσε για τη μονή²²⁵. Διάφοροι θεσμοί λοιπόν *δυναστείας*, *σεμνυνομένης τάχα τῷ τῆς κηδεμονίας ὀνόματι*, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος στα τέλη του 13ου αι.²²⁶, συνεχίζουν να εφαρμόζονται²²⁷. Η δράση άλλωστε του Νικολάου Γ΄ Γραμματικού ως προς το ζήτημα της *χαριστικής* και η υποστήριξη που βρήκε στο πρόσωπο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού δεν είχε ως στόχο την εισαγωγή ανατρεπτικών αλλαγών στον βυζαντινό μοναχισμό, που να αποβάλλουν συλλήβδην την οποιαδήποτε εμπλοκή των κοσμικών στη διοίκηση των θρησκευτικών ιδρυμάτων.

γ) Από την παραπάνω εξέταση κατέστη φανερό ότι η συνεργασία του ηγουμένου με τους εξέχοντες μοναχούς για τη διοίκηση της μονής εφαρμόζοταν τουλάχιστον από τα μέσα του 9ου αι., πριν δηλαδή από την εισαγωγή του θεσμού του *αὐτοδεσπότη* στον βυζαντινό μοναχισμό. Επίσης ο ρόλος τους στην πρόληψη και αποκατάσταση των παρεκκλίσεων εκ μέρους του ηγουμένου αναφέρεται ήδη στο β΄ μισό του 10ου αι. Συνεπώς δεν αποτελεί θεσμό που εισήχθηκε στο πλαίσιο μιας «μεταρρυθμιστικής» προσπάθειας από τα τέλη του 11ου αι. και εξής.

δ) Όσον αφορά στο ενδιαφέρον των «μεταρρυθμιστών» κτητόρων για συστηματική οργάνωση των οικονομικών των μονών αρκεί να παραθέσουμε το συμπέρασμα του Michael Kaplan, που σε σχετική ανακοίνωσή του σε συνέδριο για τη μονή της Ευεργέτιδος και τον μοναχισμό του 11ου αι. σημειώνει: «Όσον αφορά τη διαχείριση της περιουσίας, το Τυπικό της Ευεργέτιδος είναι απλώς ένα παράδειγμα ανάμεσα στα άλλα. Δεν προέβη σε ουδεμία καινοτομία. Ούτε οι θεσμοί ούτε οι διαδικασίες που ορίζει είναι καινούριες. Αντιθέτως εντοπίζονται ήδη στον Θεόδωρο τον Στουδίτη και μπορεί να παρατηρηθεί η ενίσχυσή τους κατά τη διάρκεια του 10ου αιώνα. ... Όσον αφορά τη διοίκηση της μοναστηριακής περιουσίας, δεν υπήρξε καμία μεταρρυθμιστική κίνηση που να εισήχθη από το Τυπικό της Ευεργέτιδος. Υπήρχε ένα γενικό πλαίσιο εξέλιξης, στο οποίο εντάσ-

225. Βλ. χαρακτηριστικά Κοσμοσωτείας κεφ. 12, στ. 264-273: καὶ γὰρ τὸ μὴ εἰς ἐφορείαν τινὸς τὴν μονὴν ἐκδοθῆναι σωτηριώδες πάνυ μετὰ Θεὸν καὶ ἀνώλεθρον καὶ ταύτην ἐκοπῶν χειρῶν ἀδίκων καὶ ἀπωλείας προδῆλου ταύτης δὴ τῆς μονῆς. Τινὲς γὰρ τῶν ἡγουμένων τὰς ἐλπίδας ἐκλάπησαν καὶ τὰ ὑπ' αὐτοὺς θεῖα φροντιστήρια καὶ τούτων τὰ κτήματα πλεονεκτικαῖς χερσὶν ἐμβαλόντες τάχα δι' ἐξουσίαν ἐντεῦθεν τὴν καινοτομίαν μάλλον ἢ τὴν ἐπικουρίαν τοῖς φροντιστηρίοις αὐτῶν προεξένησαν ἐχόντες ὥσπερ ἀέχοντες ... — Υπόμνημα Λέοντος στ. 112-115. — Πρβ. E. Herman, *Riserche* 345, 375. — M. Γ. Νυσταζοπούλου, *Εφορεία* 87 και σημ. 4: 92 και σημ. 2. — Σ. Α. Βαρναλίδης, *Χαριστική* 158-160 και σημ. 393. — G. Constable, *BMFD* 1, Preface σ. xxix.

226. Αυξεντίου κεφ. 2, στ. 773.7-8.

227. Βλ. Σ. Α. Βαρναλίδης, *Χαριστική* 155-160, όπου και οι σχετικές πηγές.

σεται»²²⁸.

ε) Σχετικά με τον έλεγχο των υποψηφίων μοναχών και την κατάργηση των υποχρεωτικών άποταγών, τονίζουμε ότι πρόκειται για πρακτικές αναγνωρισμένες από την αυτοκρατορική και εκκλησιαστική νομοθεσία από τον 6ο αι. και τον 8ο αι. αντίστοιχα, στις οποίες τα βυζαντινά τυπικά δίνουν έμφαση ήδη έναν αιώνα νωρίτερα από τη στιγμή που ο J. Thomas τοποθετεί την αρχή της μοναστικής «μεταρρύθμισης». Σε όσα άλλωστε από τα «μεταρρυθμιστικά» τυπικά υπάρχει η σχετική διάταξη δεν φαίνεται να συνδέεται με το ζήτημα των έσωμονιτών και των καταπεμπτών που επιβάλλονταν έξωθεν. Αλλά και η δυσπιστία απέναντι στους ξενοκουρίτας δεν σχετίζεται με μία «μεταρρυθμιστική» προσπάθεια να ελέγχονται προσεκτικά οι προς ένταξη μοναχοί, αλλά αφορά κυρίως στο ενδεχόμενο ανάληψης της ηγουμενίας από αυτούς και σχετίζεται με την προστασία του αὐτοδεσπότη.

στ) Όσον αφορά τη «μεταρρυθμιστική» αρχή της προώθησης του κοινοβιακού μοναχισμού, συμπεράναμε ότι πράγματι σημειώνεται στα σωζόμενα τυπικά μια σχετική προτίμηση προς αυτόν έναντι των άλλων ειδών μοναχικής άσκησης. Η ροπή αυτή όμως σχετίζεται με υποκειμενικούς και αντικειμενικούς παράγοντες. Επίσης, σχετικά με το ζήτημα της αποκατάστασης των κοινοβιακών αρχών, δεν μπορεί να αποδειχθεί πειστικά η εγκατάλειψή τους πριν από τα τέλη του 11ου αι., ώστε να αναδειχθεί και η ανάγκη «μεταρρύθμισης».

ζ) Σχετικά τέλος με το ζήτημα της αλλαγής στη νοοτροπία αρχιερέων, κληρικών, μπορούμε να σημειώσουμε ότι αυτή δεν ήταν τόσο καθολική ούτε και τόσο ριζοσπαστική, ώστε να χαρακτηριστεί ως μεταρρυθμιστική. Εξάλλου είναι απορίας άξιο πώς η αλλαγή της στάσης των κληρικών αφορά, κατά τον μελετητή, μόνο τα μοναστηριακά και φιλανθρωπικά ιδρύματα και όχι τις εκκλησίες και τα ευκτήρια που ίδρυσαν²²⁹, πολύ περισσότερο εφόσον η «μεταρρύθμιση» ξεκίνησε από προοδευτικούς εκκλησιαστικούς ιεράρχες, που αντιτίθονταν στην εκμετάλλευση όλων των θρησκευτικών ιδρυμάτων από λαϊκούς.

228. Βλ. M. Kaplan, *Estates* 123: «But so far as the running of its estates is concerned, the Evergetis is merely one example among others. It made no innovations whatsoever. Neither its institutions nor its procedure are new. On the contrary they date back to Theodore of Stoudios and they can be seen to gain in strength in the course of the tenth century. ... So far as the administration of monastic properties is concerned, there was no reform movement initiated by the Evergetis. There was a general pattern of evolution in which it took place». — Επίσης για τη σημασία που ήδη από τον 10ο αι. δινόταν στην εξασφάλιση της βιωσιμότητας της μοναστικής κοινότητας και στην αύξηση της μοναστηριακής περιουσίας βλ. του ιδίου, *Terres* 117 κ.ε. — R. Morris, *Monks* 200 κ.ε.

229. Βλ. J. P. Thomas, *Foundations* 224 § 2.

Αλλά και η απόφαση των κοσμικών κτητόρων να αποστασιοποιηθεί η κτητορική οικογένεια από τη διοίκηση της μονής και κυρίως να μην επωφελείται από τα έσοδά του ιδρύματος, φαίνεται να ήταν προσωπική και όχι επιβεβλημένη από μια μοναστική «μεταρρύθμιση» που ανέτρεψε τα δεδομένα στον βυζαντινό μοναχισμό. Ο ίδιος ο μελετητής εξάλλου αναφέρει ότι οι σχετικές απόψεις των «μεταρρυθμιστών» του 11ου αι. «δεν κέρδισαν άμεση και ανεπιφύλακτη αποδοχή. Συντηρητικές απόψεις συνέχιζαν να ακούγονται ως τον 14ο αιώνα»²³⁰. Θα μπορούσαμε ίσως να κάνουμε λόγο για μια τάση που άρχισε να διαμορφώνεται ήδη από το β' μισό του 9ου αι. βάσει ίσως των αποφάσεων της Πρωτοδευτέρας Συνόδου (861), που ορίζουν ότι κανένας ιδρυτής δεν μπορεί να θεωρεί τον εαυτό του ιδιοκτήτη μιας μονής, να την μεταβιβάσει ή να την μεταπωλήσει, να γίνει ο ίδιος ηγούμενός της ή να ορίσει έναν της αρεσκείας του²³¹. Δεν είναι απίθανο μάλιστα η τάση αυτή να γνώρισε μεγαλύτερη απήχηση λόγω ενός ευρύτερου σκεπτικισμού εξαιτίας των καταχρήσεων, που υφίσταντο οι μονές από την απληστία των εμπλεκομένων κοσμικών²³².

Κλείνοντας μπορούμε επίσης να παρατηρήσουμε ότι σε κανένα «μεταρρυθμιστικό» τυπικό —ούτε καν σε αυτό της Θεοτόκου Ευεργέτιδος που χαρακτηρίζεται ως πρότυπο— δεν εμφανίζονται όλες οι αρχές της «μεταρρύθμισης», ούτε παρατηρείται πιστή προσήλωση σ' αυτές. Επιπλέον ορισμένες ή μάλλον οι περισσότερες από αυτές διακρίνουν τόσο προγενέστερα όσο και σύγχρονα τυπικά, που χαρακτηρίζονται από τον J. Thomas ως «παραδοσιακά». Συνεπώς μπορούμε να κάνουμε λόγο για ένταξη σε ένα γενικό πλαίσιο εξέλιξης ιδεών και θεσμών, που είχε αρχίσει τουλάχιστον από τα τέλη του 10ου αι. Δεν φαίνεται ωστόσο να εισάγονται στον βυζαντινό μοναχισμό του τέλους του 11ου αι. και εξής καινοφανείς αλλαγές στους διοικητικούς θεσμούς ή αποκατάσταση αποκλίσεων ως προς τον κοινοβιακό τρόπο ζωής, όπως ο μελετητής διατείνεται, που να δικαιολογούν τη χρήση του όρου «μεταρρύθμιση».

Τέλος, όπως ομολογεί και ο G. Constable, που σε γενικές γραμμές εν-

230. Βλ. J. P. Thomas, *Foundations* 259 § 2. — Πρβ. B. Katsaros, «Documents relatifs à la Métropole de Thessalonique datant de la fin du XIIe siècle - début du XIVe», *Βυζαντινά* 15 (1989) 401-429, σ. 405-406, στ. 414.3.27-34: τοὺς γὰρ μεγάλους καὶ κατὰ κόσμον περιφανείς ἐπ' εὐεργεσίᾳ καὶ παντοίᾳ φιλοτιμίᾳ ἰδιοποιουμένους οἶδμεν σεβασμίαν μονήν, οὐ μὴν γε ἐπὶ λύμῃ καὶ ἀπωλείᾳ οὐδὲ ἐπὶ τοῦ κατ' ἀρχὴν ἐθέλειν οὐ τῶν σωματικῶν μόνον ἀλλὰ καὶ τῶν πνευματικῶν καὶ μοναχοὺς ἀνακρίνειν καὶ καθηγουμένους προβάλλεσθαι καὶ τὰλλα πράττειν ὅσα μόνοις τοῖς ἀρχιερεῦσιν ἐφεῖται.

231. Βλ. 1ος καν. AB συνόδου, *ΠΙ* 2, στ. 648.26-249.15. — Πρβ. Βαλσαμών, *ΠΙ* 2, στ. 650.11 κ.ε. — Βλ. E. Herman, *Ricerche* 340-341. — R. Janin, *Monachisme* 7. — J. P. Thomas, *Crisis* 258. — R. Morris, *Monks* 152.

232. Βλ. και R. Morris, *Monks* 270.

στερνίζεται την άποψη του J. Thomas για μοναστική «μεταρρύθμιση» στο Βυζάντιο, στόχος των κτητόρων και των συντακτών τυπικών και διαθηκών ήταν να διασφαλίσουν την καλή λειτουργία και τα συμφέροντα αποκλειστικά της δικής τους μονής και όχι να προωθήσουν μια συνολική μεταρρύθμιση στον βυζαντινό μοναχικό βίο²³³. Εφόσον όμως δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για μια συλλογική προσπάθεια, η οποία μάλιστα να εκπορεύεται από ένα συγκεκριμένο θρησκευτικό ή πολιτικό κέντρο, πώς μπορούμε να αποδεχτούμε την άποψη του μελετητή ότι στα τέλη του 11ου αι. υπήρχε μία «μοναστική μεταρρυθμιστική κίνηση που ... σάρωνε την αυτοκρατορία»²³⁴;

233. G. Constable, *BMFD* 1, Preface σ. xiii-xiv. — Βλ. και R. Morris, *Reflections* 356 κ.ε., που θεωρεί ότι οι συντάκτες των τυπικών επηρεάζονται βέβαια από το *context* της εποχής, αλλά ενδιαφέρονται μόνο για τη δική τους μονή. Δεν έχουν ως στόχο να επιφέρουν αλλαγές γενικά στον βυζαντινό μοναχισμό.

234. *BMFD* 2, 442 § 2: «... the monastic reform movement that was then sweeping the empire».

Κοσμά Σ. Παναγιωτίδη

Η ΕΠΙΜΕΛΗΤΕΙΑ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΥΣΤΕΡΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ (1204-1453)*

Ένας από τους κύριους τομείς οργάνωσης του στρατού είναι η υπηρεσία επιμελητείας του στρατεύματος. Η επιμελητεία αφορά τόσο στην τακτική τροφοδοσία των στρατοπέδων όσο και στη μεταφορά και προμήθεια των μονάδων του στρατού με τα απαραίτητα εφόδια κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων.

Στη λειτουργία της επιμελητείας του βυζαντινού στρατού των πρώτων αιώνων της αυτοκρατορίας περιορισμένης έκτασης αναφορές έγιναν από τους R. Grosse και E. Stein¹. Τη μελέτη του επιμελητειακού τομέα του στρατεύματος κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο προώθησαν με τις εργασίες τους οι Ι. Καραγιαννόπουλος² και Τ. Κόλιας³. Εμφανής ωστόσο είναι η απουσία σχετικής με την επιμελητεία έρευνας για τον στρατό των ύστερων χρόνων του Βυζαντίου (1204-1453), ιδιαίτερα μάλιστα ύστερα από την έκδοση της μονογραφίας του M. C. Bartusis που αναφέρεται στο στράτευμα των Βυζαντινών κατά τους αιώνες αυτούς⁴.

Κατά την ύστερη λοιπόν περίοδο ο χώρος της επιμελητείας παραμέ-

* Την έκφραση ιδιαίτερης ευχαριστίας οφείλω στην καθ. Αλκ. Σταυρίδου-Ζαφράκα και την καθ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου για τις υποδείξεις και προτάσεις σχετικά με το περιεχόμενο και τη δομή της εργασίας αυτής.

1. Βλ. R. Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der Themenverfassung*, Berlin 1920, 241-242, 312-313 (στο εξής: R. Grosse, *Militärgeschichte*). — Βλ. E. Stein, *Histoire du Bas-Empire t.II, De la Disparition de l'Empire d'Occident a la mort de Justinien* (476-565), Paris - Bruges - Amsterdam 1949, φωτ. ανατ. Amsterdam 1968, 95-97 (στο εξής: E. Stein, *Histoire*).

2. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, Συμβολή στο ζήτημα της επιμελητειακής οργάνωσης του βυζαντινού στρατού, «Τιμητικό αφιέρωμα» στον ομότιμο καθηγητή Κ. Δ. Καλοκύρη [Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης], Θεσσαλονίκη 1985, 275-287, 275 (στο εξής: Ι. Καραγιαννόπουλος, Συμβολή).

3. Τις πηγές της μέσης βυζαντινής περιόδου εξέτασε ο Τ. Κολίας, *Eßgewohnheiten und Verpflegung im byzantinischen Heer*, εν: W. Horandner - J. Koder - O. Kresten - E. Trapp (εκδ.), *BYZANTIOΣ. Festschrift für H. Hunger zum 70. Geburtstag*, Wien 1984, 193-202 (στο εξής: Τ. Κολίας, *Eßgewohnheiten*), με αναφορά στη σχετική βιβλιογραφία. — Σε ιδιαίτερο κεφάλαιο αναφέρεται συνοπτικά στην «Επιμελητεία» των Βυζαντινών και ο Ν. Καλομενόπουλος, *Η στρατιωτική οργάνωσις τῆς Ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου*, Ἀθήναι 1937, 272-274 (στο εξής: Ν. Καλομενόπουλος, *Στρατιωτικὴ ὁργάνωσις*), χωρίς ωστόσο να επεκτείνεται και στην ύστερη βυζαντινή περίοδο.

4. Βλ. M. C. Bartusis, *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992 (στο εξής: M. C. Bartusis, *Late Byzantine Army*).

νει ανερεύνητος και ειδικότερα όσον αφορά ζητήματα που αναφέρονται: α) στον επικεφαλής της επιμελητειακής υπηρεσίας, β) στη λειτουργία της επιμελητείας, γ) στις συναφείς υπηρεσίες που προσφέρουν στο στράτευμα οι έμποροι, δ) στο ρόλο των τοπικών αγορών που γειτνιάζουν με τις εμπόλεμες περιοχές, και ε) στο έργο της επιμελητείας το οποίο συμπληρώνουν τα βυζαντινά φρούρια-κάστρα.

1. Κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, όπως υποστήριξε ο Ε. Stein, η επιμελητεία, αφού αποσπάστηκε από την υπηρεσία του έπαρχου των πραιτωρίων, κατά τις εκστρατευτικές επιχειρήσεις ανετίθετο *ad hoc* σε αξιωματικούς του στρατεύματος, ενώ ο έπαρχος του στρατοπέδου δεν διετέλεσε αξιωματικός επιμελητείας⁵. Την παραπάνω άποψη αναίρεσε ο Ι. Καραγιαννόπουλος, σύμφωνα με τον οποίο τη διοίκηση της επιμελητείας στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο είχε ο έπαρχος του στρατοπέδου⁶.

Ο ίδιος ερευνητής απέδωσε κατά τους μέσους βυζαντινούς αιώνες επιμελητειακές αρμοδιότητες στον στρατοπεδάρχη⁷, άποψη που στήριξε όχι στην αναφορά του αξιώματος αυτού στα κείμενα των Τακτικών, τους καταλόγους δηλαδή βυζαντινών αξιωμάτων και τίτλων⁸, καθώς κάτι

5. Βλ. Ε. Stein, *Histoire* 95-97.

6. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, Συμβολή 275-278. — Πρβλ. R. Grosse, *Militärgeschichte* 312, ο οποίος αναφέρεται στον έπαρχο του στρατοπέδου σε σχέση μόνο με στρατιωτικές επιχειρήσεις. — Πρβλ. ακόμη και J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian I* (A.D. 395-565), τ. Ι, London 1923, 471, όπου ωστόσο δεν προσδιορίζονται τα καθήκοντα του έπαρχου του στρατοπέδου.

7. Σχετικά με το αξίωμα του στρατοπεδάρχη και του μεγάλου στρατοπεδάρχη στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο βλ. R. Guiland, *Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Charges des hommes barbus. Le Stratopédarque et le Grand stratopédarque*, BZ 46 (1953) 63-90 (= R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines* [Berliner Byzantinistische Arbeiten 35], τ. I-II, Berlin - Amsterdam 1967, τ. Ι, 498-521 (στο εξής: R. Guiland, *Stratopédarque*). — Βλ. Ε. Stein, *Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte*, Amsterdam 1925, 54 (στο εξής: Ε. Stein, *Untersuchungen*). — Βλ. L. Bréhier, *Le monde byzantin*, τ. II: *Les institutions de l'empire byzantin* [L'évolution de l'Humanité, Synthèse collective XXXIIbis], Paris 1949, 318 (στο εξής: L. Bréhier, *Institutions*). — N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire* [Le Monde Byzantin], Paris 1972, 334-335 (στο εξής: N. Oikonomidès, *Listes*). — Ι. Καραγιαννόπουλος, Συμβολή 281-287. — Σχετικά με τον τίτλο της μεγάλης στρατοπεδάρχισσας κατά την ύστερη περίοδο βλ. Ε. Α. Μαργαρού, *Τίτλοι και επαγγελματικά ονόματα γυναικών στο Βυζάντιο. Συμβολή στη μελέτη για τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία* [Κέντρο Βυζαντινών Έρευνών, Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 29], Θεσσαλονίκη 2000, 80-81 (στο εξής: Ε. Μαργαρού, *Τίτλοι*). — Στο αξίωμα του μεγάλου στρατοπεδάρχη αναφέρομαι διεξοδικά στην υπό έκδοση διδακτορική διατριβή μου, *Η οργάνωση του στρατού κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο (1204-1453)*.

8. Βλ. τα κείμενα του Κλητορολογίου Φιλοθέου (899), των Τακτικών *Uspenskij* (842-843), *Benešević* (921-934) και *Escorial* (971-975). Έκδοση των παραπάνω κειμένων βλ. στο N. Oikonomidès, *Listes*. ειδικότερα βλ. Φιλόθεος, *Κλητορολόγιον*, έκδ. N. Oikonomidès, *Listes*

τέτοιο δεν αναφέρεται στα παραπάνω κείμενα, αλλά στις πληροφορίες αφηγηματικών και μόνο πηγών της μεσοβυζαντινής περιόδου⁹.

Στην ύστερη περίοδο, η γενική επιμελητεία του στρατεύματος, που σύμφωνα με το κείμενο του Ψευδο-Κωδινού ορίζεται ως ο εφοδιασμός του στρατεύματος με τρόφιμα, ποτά και με όλα τα απαραίτητα, εντάσσεται στον κύκλο των καθηκόντων του μεγάλου στρατοπεδάρχη¹⁰.

Το αξίωμα του μεγάλου στρατοπεδάρχη εμφανίζεται για πρώτη φορά τον 13ο αι. και στον κατάλογο του Ψευδο-Κωδινού καταλαμβάνει την 9η θέση¹¹, ενώ στον Κατάλογο Παραρτήματος της Εξαβίβλου κατέχει ιεραρχικά τη 10η θέση¹².

Ο Ψευδο-Κωδινός αποδίδει τον τίτλο του απλού στρατοπεδάρχη και σε άλλους αξιωματικούς που είχαν αναλάβει την επιμελητειακή φροντίδα επιμέρους στρατιωτικών μονάδων (μονοκαβάλλων, τζαγγρατόρων, μουρτάτων και τζακώνων)¹³.

81.1-235.29· *Le Taktikon du cod. Hierosol. gr. 39 dit Taktikon Uspenskij*, έκδ. N. Oikonomidès, *Listes* 47.1-63.32· *Le Taktikon du cod. Hierosol. gr. 24 dit Taktikon Benešević*, έκδ. N. Oikonomidès, *Listes* 243.1-253.7· *Le Taktikon du cod. Scorialensis gr. R-II-11*, έκδ. N. Oikonomidès, *Listes* 263.1-277.4.

9. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, Συμβολή 281-284.

10. Βλ. Ψευδο-Κωδινός, *Περί όφφικιαλίων τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως*, έκδ. J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos: Traité des Offices. Introduction, Texte et Traduction* [Le monde byzantin 1], Paris 1966 (στο εξής: J. Verpeaux, *Traité*), αὐτόθι 174.10-13: Ὁ μέγας στρατοπεδάρχης ἐστὶν ἐπιμελητὴς τῶν τῆς στρατιάς ἐπιτηδείων, ἤτοι τροφίμων, ποτῶν καὶ πάντων τῶν χρειωδῶν (στο εξής: Ψευδο-Κωδινός, *Περί όφφικιαλίων*). — Βλ. E. Stein, *Untersuchungen* 54. — Βλ. R. Guiland, *Stratopédarque* 503. — L. Bréhier, *Institutions* 318.

11. Βλ. Ψευδο-Κωδινός, *Περί όφφικιαλίων* 137.5. — Πρβλ. E. Stein, *Untersuchungen* 54. — Βλ. R. Guiland, *Stratopédarque* 503. — L. Bréhier, *Institutions* 318.

12. Βλ. Κατάλογος Παραρτήματος Εξαβίβλου (ΙΔ' αιώνας), έκδ. J. Verpeaux, *Traité* 300.1-302.18, αὐτόθι 300.7 (στο εξής: Κατάλογος Παραρτήματος Εξαβίβλου).

13. Βλ. Ψευδο-Κωδινός, *Περί όφφικιαλίων* στην ενότητα Γ'. *Περί τῆς ὑπηρεσίας ἐκάστου τῶν όφφικίων* 187.4-26: Ὁ στρατοπεδάρχης τῶν μονοκαβάλλων ὑπηρετήμα εἶχε τοιοῦτον. Ἦσαν ἐν τοῖς κατὰ θέματα τόποις φωσσάτου τάγματα, οἱ μὲν μεγαλοαλλαῖται ὀνομαζόμενοι, οἱ δὲ τρικάβαλλοι, οἱ δὲ δικάβαλλοι, καὶ ἕτεροι μονοκάβαλλοι. Ἦν οὖν οὗτος ὁ στρατοπεδάρχης φροντιστὴς καὶ ἐπιμελητὴς μόνων τῶν μονοκαβάλλων. Ὁ τῶν τζαγγρατόρων στρατοπεδάρχης φροντίζων ὡσαύτως καὶ ἐπιμελούμενος τούτων. Καὶ ὁ τῶν μουρτάτων στρατοπεδάρχης ὁμοίως. Ὁ στρατοπεδάρχης τῶν τζακώνων ἐπιμελεῖται τῶν εἰς τὰ κάστρα εὐρισκομένων φυλάξεων, οἵτινες τζάκωνες ὀνομάζονται. — Βλ. καὶ Κατάλογος Παραρτήματος Εξαβίβλου 301.16-20. — E. Stein, *Untersuchungen* 54-55. — Βλ. R. Guiland, *Stratopédarque* 503-504. — M. C. Bartusis, *Late Byzantine Army* 276-278, 279, 306. — Πρβλ. ωστόσο L. Bréhier, *Institutions* 318, ο οποίος αναφέρει ὅτι ο μέγας στρατοπεδάρχης ηγεῖται των τεσσάρων αὐτῶν στρατοπεδαρχῶν (μονοκαβάλλων, τζαγγρατόρων, μουρτάτων καὶ τζακώνων), ἀποψη την οποία δεν μπορούμε να ἀποδεχθούμε, καθὼς σε καμία πηγή, καὶ πολὺ περισσότερο στο κείμενο του Ψευδο-Κωδινού, δεν ἀναφέρεται κάποια σχέση εξάρτησης των παραπάνω στρατοπεδαρχῶν ἀπὸ τον μεγάλο στρατοπεδάρχη. Το παραπάνω χωρίο του Ψευδο-Κωδινού ἐξετάξω διεξοδικά καὶ με παραπομπές στη σχετικὴ βιβλιογραφία στην ὑπὸ ἐκδόση διδακτορικὴ διατριβή μου, *Η ὁργάνωση του στρατοῦ κατὰ την ὕστερη*

Η μέχρι τώρα έρευνα, και ειδικότερα αυτή του R. Guiland, περιορίστηκε στην αποδελτίωση και καταγραφή όλων των προσωποικιοτήτων που ονομάστηκαν μεγάλοι στρατοπεδάρχες, ενώ ταυτόχρονα οι ερευνητές, χωρίς να παραπέμπουν σε πηγές, υποστήριξαν ότι οι αξιωματούχοι αυτοί άσκησαν επιμελητειακά καθήκοντα¹⁴.

Ο μέγας στρατοπεδάρχης λοιπόν, στον κύκλο των καθηκόντων του οποίου, σύμφωνα με τη ρητή αναφορά του Ψευδο-Κωδινού, περιλαμβάνεται η επιμελητειακή υποστήριξη του στρατεύματος, απαντά πράγματι στις πηγές της ύστερης βυζαντινής περιόδου με επιμελητειακές αρμοδιότητες;

Από το σύνολο των μεγάλων στρατοπεδαρχών που απαντούν στις πηγές, σε διάκριση με αυτούς που έφεραν το αξίωμα μάλλον τιμητικά¹⁵, στρατιωτική υπηρεσία, όντας μεγάλοι στρατοπεδάρχες, ανέλαβαν τα ακόλουθα εννέα πρόσωπα.

1. Ο Ιωάννης Κομνηνός Δούκας Άγγελος Συναδηνός (τοπάρχης του Πολογού στη νοτιοδυτική Μακεδονία, 1275/76) απαντά στις πηγές ως μέγας στρατοπεδάρχης κατά την περίοδο 1275/76-1283. Συμμετείχε στην επιχείρηση κατά του Ιωάννη της Θεσσαλίας από τον οποίο και αιχμαλωτίστηκε στα Φάρσαλα (1275/76)¹⁶. Επίσης αναφέρεται μεταξύ των

βυζαντινή περίοδο (1204-1453).

14. Βλ. την εργασία του R. Guiland, *Stratopédarque*, 503 και *passim*. — Βλ. ακόμη E. Stein, *Untersuchungen* 54. — Βλ. L. Bréhier, *Institutions* 318.

15. Ο R. Guiland στην εργασία του για τον στρατοπεδάρχη - μεγάλο στρατοπεδάρχη δεν διαφοροποιεί τους αξιωματούχους αυτούς με κριτήριο την αποστολή που ανέλαβαν φέροντας το παραπάνω αξίωμα. Στην υπό έκδοση διδακτορική διατριβή μου, *Η οργάνωση του στρατού κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο (1204-1453)*, διακρίνω τους μεγάλους στρατοπεδάρχες που απαντούν στις πηγές να αναλαμβάνουν στρατιωτική υπηρεσία, μεγάλοι στρατοπεδάρχες όντες, από αυτούς που έφεραν το αξίωμα μάλλον τιμητικά, όπως επίσης καταγράφω και αναφορές άλλων μεγάλων στρατοπεδαρχών που απαντούν στο πριγκιπάτο της Αχαΐας, στον Μιστρά, στην Πελοπόννησο, όπως και στην αυτοκρατορία της Τραπεζούντας.

16. Βλ. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία*, έκδ. A. Failler - V. Laurent, *Georges Pachymères Relations historiques*, Livres I-VI [CFHB XXIV/1, 2], Paris 1984, τ. II, έκδ. I. Bekker [CB], Bonn 1835, αυτότι 527.1-7 (στο εξής: Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία*, και *Συγγραφικά Ιστορία* II όπου έκδοση Βόννης). — Βλ. και την έκκληση βοήθειας που απηύθυνε ενόψει της επίθεσης του δεσπότη Ιωάννη Παλαιολόγου και του μεγάλου στρατοπεδάρχη, ο Ιωάννης της Θεσσαλίας στον δούκα των Αθηνών Ιωάννη ντε λα Ρος, βλ. Μαρτίνος Σανούδος Τορσέλλο, *Ιστορία της Ρωμανίας*, Εισαγωγή, έκδοση-μετάφραση, σχόλια E. H. Παπαδοπούλου [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Πηγές 4], Αθήνα 2000, αυτότι 133.4-8: *Avvenne che miser Zuanne dalla Rocia, duca d'Attene, fu richiesto dal duca della Patora e sebastocratora che 'l volesse venir in suo aiuto, perché il gran desposto, fratello dell'imperator, sior Miciel Paleologo, e 'l mega stratopedarchi li veniva adosso con tutto il suo sforzo e ché, se non lo soccorrea, egli non si potea da se diffendersi e <dovea> soggettarsi*. — Βλ. R. Guiland, *Stratopédarque* 505. — Βλ. D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography* [University of London Historical Studies XXII], London 1968, 179 (υπ' αριθμ.

δυνάμεων που έστειλε ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος υπό τη διοίκηση του μεγάλου δομέστικου Μιχαήλ Ταρχανειώτη για την άρση της πολιορκίας του Βερατίου από τις δυνάμεις του Καρόλου του Ανδεγαυού (1281)¹⁷, όπου οι Βυζαντινοί επιτελείς κατάφεραν με στρατήγημα να επικρατήσουν των ισχυρότερων δυνάμεων του Καρόλου, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων και αιχμαλώτισαν¹⁸. Τέλος ο Ιωάννης Συναδηνός αναφέρεται ως μεγάλος στρατοπεδάρχης και επί Ανδρονίκου Β΄, όταν το 1284 από κοινού με τον Αλέξιο Ραούλ βάδισαν με στόλο κατά της Δημητριάδας¹⁹.

193) (στο εξής: D. I. Polemis, *Doukai*). — Βλ. D. M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study*, Dumbarton Oaks, Washington 1968, 34 (υπ' αριθμ. 21a) (στο εξής: D. M. Nicol, *Kantakouzenos*). — Βλ. και Chr. Hannick - G. Schmalzbauer, *Die Synadenoi. Prosopographische Untersuchung zu einer byzantinischen Familie*, JÖB 25 (1976) 125-161, 134 (στο εξής: Chr. Hannick - G. Schmalzbauer, *Synadenoi*). — Βλ. και Κ. Γιαννακόπουλος, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ καὶ ἡ Δύσις (1258-1282). Μελέτη ἐπὶ τῶν βυζαντινο-λατινικῶν σχέσεων, μετάφρασις Κ. Πολίτη, Ἀθήναι 1969*, 212 (στο εξής: Κ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Η΄*).

17. Βλ. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι* 645.10-16. — Πρβλ. Νικηφ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία* I 146.6-147.3, όπου δεν αναφέρεται ειδικότερα στη βυζαντινή ηγεσία της επιχείρησης. — Βλ. R. Guiland, *Stratopédarque* 505, όπου ωστόσο ως χρονολογία της μάχης δίνεται το έτος 1283. — Βλ. D. I. Polemis, *Doukai* 179 (υπ' αριθμ. 193). — Βλ. D. M. Nicol, *Kantakouzenos* 34 (υπ' αριθμ. 21a). — Βλ. ακόμη I. G. Leontiadis, *Die Tarchaneiotai. Eine prosopographisch-sigillographische Studie* [Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 27], Θεσσαλονίκη 1998, 66-67. — Για τη μάχη του Βερατίου βλ. διεξοδικά Κ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Η΄* 243-244. — Πρβλ. D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453*, London 1972, 70 (στο εξής: D. M. Nicol, *Last Centuries*), οποίος δεν αναφέρεται στη συμμετοχή του Ανδρονίκου Ηονοπολίτη σε αυτή. — Βλ. και A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle* [Institute for Balkan Studies 177], Thessaloniki 1981, 250-255 (στο εξής: A. Ducellier, *Albanie*). — Επίσης βλ. P. Soustal - J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia* [Tabula Imperii Byzantini 3, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch - Historische Klasse, Denkschriften, 150. Band], Wien 1981, 66.

18. Βλ. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι* 645.16-649.9, και αυτόθι 649.10-653.11. — Βλ. επίσης Νικηφ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία* I 147.39. — Για τη μάχη του Βερατίου [άνοξη 1281, σχετικά με τη χρονολόγηση βλ. ειδικότερα A. Failler, *Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère*, *REB* 39 (1981) 145-249, 246 και σημ. 59, ενώ αντίθετα ο R. Guiland, *Mémorialiste, apo ton anamneseon, myrtaite et tatas*, JÖBG 16 (1967) 147-152, 150 (= R. Guiland, *Titres et fonctions de l'Empire byzantin*, *Variorum Reprints*, London 1976, υπ' αριθμ. XXIV εργασία), τοποθετεί τη μάχη στα 1282], την επικράτηση των Βυζαντινών, τον αυτοκρατορικό θρίαμβο που ακολούθησε στην Κωνσταντινούπολη, όπως, και κυρίως, για τη σημασία της μάχης για τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Η΄* 242-246. — D. M. Nicol, *Last Centuries* 70-71. — A. Ducellier, *Albanie* 250-255.

19. Βλ. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι* II 69.5-10: *Συναχθέντων μὲν μεγάλων χρημάτων ἐντεύθεν, ταῦτα λαβὼν ὁ πρωτοβεσιτάριος ἅμα πλείσταις δυνάμεσιν ἐπὶ Δημητριάδος καὶ τῶν ἐκεῖ ταχέως ἐξώρμα, πεζῇ τὰς δυνάμεις ἄγων. Τὸ δὲ ναυτικὸν ὁ ἐκείνου γαμβρός Ραούλ Ἀλέξιος ἦγε, περὶ πού τὰς ὀδοιήκοντα ναῦς συνῆν δ' αὐτῶ καὶ ὁ μέγας στρατοπεδάρχης Συναδηνός.* — Βλ. D. I. Polemis, *Doukai* 179 (υπ' αριθμ. 193). — Βλ. D. M. Nicol, *Kantakouzenos* 34 (υπ' αριθμ. 21a). — Βλ. επίσης S. Fassoulakis, *The byzantine fami-*

2. Ο Άγγελος Σεναχηρείμ [πιγκέρνης (1305-1306)] ως μέγας στρατοπεδάρχης ανέλαβε με 1.000 στρατιώτες τη συνοδεία του Τούρκου ηγέτη Χαλήλ (1310-1311), κατά τη διαπεραίωση του τελευταίου με 1.300 ιππείς και 800 πεζούς αλλά και με πλούσια λεία από τη Μακεδονία στον Ελλήσποντο²⁰.

3. Ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος (διοικητής της Στενίμαχου και της Τζέπαινας, 1321-1322) ονομάστηκε μέγας στρατοπεδάρχης από τον Ανδρόνικο Γ' Παλαιολόγο [1321-1324 (περίπου)]²¹. Αργότερα ωστόσο δελεάστηκε με δώρα και υποσχέσεις από τον Ανδρόνικο Β' και αφού προσχώρησε σε αυτόν, διορίστηκε διοικητής της επαρχίας της Ροδόπης, των πόλεων Στενίμαχος και Τζέπαινα, όπως και πολλών άλλων φρουριών και των εκεί σταθμευμένων στρατευμάτων²². Ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος, μολοντί δεν αναφέρεται ρητά να συμμετέχει σε επιχειρήσεις μέχρι και το 1324, όταν και μαρτυρείται ως μέγας στρατοπεδάρχης²³, ωστόσο καθώς ηγείται των στρατευμάτων της περιοχής που διοικεί, θεωρούμε ότι

ly of Raoul-Ral(l)es, Athens 1973, 28 (υπ' αριθμ. 13). — Βλ. και Chr. Hannick - G. Schmalzbauer, *Synadenoi* 134. — Ο Ιωάννης Συναδηνός αναφέρεται και χωρίς στρατιωτική αποστολή, βλ. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* II 267.16-18. — Για τη σύζυγό του βλ. E. Μαργαρού, *Τίτλοι* 80.

20. Βλ. Νικηφ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I 254.17-258.15. — Ο R. Guiland, *Stratopédarque* 506-507. — Σχετικά με τη συνθήκη μεταξύ Ανδρόνικου Β' και Χαλήλ βλ. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453* [= *Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit*, Reihe A: *Regesten*, Abteilung I: *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*], τ. I-V, München - Berlin 1924-1965, β' έκδ. τ. II και III, με διορθώσεις, P. Wirth, München 1965, 1977, αυτόθι *Regesten* 2318 (στο εξής: F. Dölger, *Regesten*). — Βλ. επίσης τον εγκωμιαστικό λόγο που αφιέρωσε ο Θωμάς Μάγιστρος στον μεγάλο στρατοπεδάρχη Άγγελο Σεναχηρείμ, εν: PG 145, στ. 375-380. — Βλ. επίσης Στ. Σκαλιστής, Θωμάς Μάγιστρος. Ο βίος και το έργο του, Διδακτορική διατριβή (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επιτηρίδα Θεολογικής Σχολής, Παράρτημα αριθμ. 48 του 28ου τόμου), Θεσσαλονίκη 1984, 144-146. — Προσωπογραφικά στοιχεία για τον Άγγελο Σεναχηρείμ βλ. στο *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* I-XII, *Add. u. Corr. zu I-VIII*, *Add. zu I-XII*, *Reg.*, έκδ. E. Trapp u. a., Wien 1976-1996, αυτόθι λήμμα 25 146 (στο εξής: PLP).

21. Βλ. Ιω. Καντακουζηνός, *Ιστορία* I 100.17-18. — Πρβλ. A. Th. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen* (1259-1453), München 1938, φωτ. ανατ. Amsterdam 1962, 30, όπου στον υπ' αριθμ. 49 συγχέεται με τον συνονόματό του Ανδρόνικο, γιο του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, βλ. αυτόθι 30, υπ' αριθμ. 48. — Βλ. και R. Guiland, *Stratopédarque* 507.

22. Βλ. Ιω. Καντακουζηνός, *Ιστορία* I 135.17-23, βλ. κυρίως αυτόθι I 135.20-21: ..., και τῆς ἐν αὐτοῖς στρατιάς πολλῆς τε καὶ μαχμηωτάτης οὐσης ...), αυτόθι I 169.23-170.2. — Βλ. R. Guiland, *Stratopédarque* 507. — Βλ. και C. Asdracha, *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Etude de géographie historique*. Préface de N. G. Svoronos [Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie. Zwanglose Beihefte der "Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher", Nr. 49], Athen 1976, 258 (στο εξής: C. Asdracha, *Rhodopes*).

23. Βλ. Ιω. Καντακουζηνός, *Ιστορία* I 187.20-22, όπου ο μέγας στρατοπεδάρχης Ανδρόνικος Παλαιολόγος στάλθηκε από τον Ανδρόνικο Γ' στη Βουλγαρία στον Μιχαήλ Γ' Σιμαν (περίπου το 1324).

πρέπει να συμπεριληφθεί στους μεγάλους στρατοπεδάρχες που παρούσαν στρατιωτική δραστηριότητα.

4. Ο έμπειρος στα στρατιωτικά Μανουήλ Τάγαρης [συγκλητικός, διοικητής της Φιλαδέλφειας, 1309-1324 (με διακοπές)], που είχε διακριθεί κατά τη μάχη της Φιλαδέλφειας (1310-1311), αναφέρεται ως μέγας στρατοπεδάρχης κατά την περίοδο 1321-1329²⁴. Ο Μανουήλ Τάγαρης κλήθηκε με στράτευμα που του παραχώρησε ο Ανδρόνικος Β' να συλλάβει τον εγγονό του τελευταίου, Ανδρόνικο Γ', ωστόσο κατάφερε να αποτρέψει τον αυτοκράτορα από το παραπάνω εγχείρημα (1321)²⁵. Το 1329 συμμετείχε επίσης ως μέγας στρατοπεδάρχης στη μάχη του Πελεκάνου²⁶.

5. Κατά την στέψη του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου στην έορτην που έλαβε χώρα (19 Νοεμβρίου 1341), ο Ιωάννης Καντακουζηνός αναφέρει ότι με το αξίωμα του μεγάλου στρατοπεδάρχη εκτός από τον Γεώργιο Χούμνο, τιμήθηκε και ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος (1341-1342)²⁷, ο οποίος μαρτυρείται να διοικεί στράτευμα που συγκεντρώθηκε από την Κωνσταντινούπολη και τη Θράκη²⁸.

6. Ο Ιωάννης Βατάτζης [απογραφέας στη Θεσσαλονίκη (1333-1341), πρωτοκυνηγός (1333-1343), μέγας χαρτουλάριος (1342), διοικητής Θεσσαλονίκης (1343)] λόγου άξιος και έμπειρία και τόλμη τη κατά τας

24. Βλ. Ιω. Καντακουζηνός, *Ιστορία* I 90.25-91.9. — Βλ. D. M. Nicol, *Philadelphia and the Tagaris Family*, *NH* 1 (1970) 9-17 [= D. M. Nicol, *Studies in Late Byzantine History and Prosopography*, Variorum Reprints, London 1986, υπ' αριθμ. XII εργασία, 10-13 (στο εξής: D. M. Nicol, *Tagaris Family*). — Βλ. και P. Schreiner, *Zur Geschichte Philadelphias im 14. Jahrhundert* (1293-1390), *OCP* 35 (1969) 375-431, 390 (στο εξής: P. Schreiner, *Philadelphias*). — Lj. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1968, 71 σημ. 134.

25. Βλ. Ιω. Καντακουζηνός, *Ιστορία* I 90.25-93.12. — R. Guiland, *Stratopédarque* 507. — Βλ. D. M. Nicol, *Tagaris Family* 11-12.

26. Βλ. Ιω. Καντακουζηνός, *Ιστορία* I 349.6-7. — R. Guiland, *Stratopédarque* 507. — Βλ. D. M. Nicol, *Tagaris Family* 14. — Βλ. και *PLP* λήμμα 27 400.

27. Βλ. Ιω. Καντακουζηνός, *Ιστορία* II 218.8-13.

28. Βλ. Ιω. Καντακουζηνός, *Ιστορία* II 225.3-6: ... τη δὲ ἐκ Βυζαντίου καὶ Θράκης στρατιὰ οὐκ ὀλίγη οὖσα Ἀνδρόνικον τε Παλαιολόγον τὸν γαμβρὸν (του Αλέξιου Αποκαυκου) καὶ Θωμᾶν τὸν Παλαιολόγον ἐπιστήσας στρατηγούς, ... (1342). — Σχετικά με τη δράση του Ανδρόνικου Παλαιολόγου βλ. Ιω. Καντακουζηνός, *Ιστορία* II 218.10-12, 225.4-6, 236.8-19, 254.2-5, 305.1-7, 324.1-13, και τέλος αὐτόθι 435.9-11, όπου περιγράφεται η προσπάθεια πολιορκίας του φρουρίου του Εμπυθίου στον Έβρο ποταμό εκ μέρους του και ο ατυχής πνιγμός του. — Βλ. και Νικηφ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II 710.6-11. — Προσωπογραφικά στοιχεία βλ. R. Guiland, *Stratopédarque* 507. — Του ιδίου, *Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Charges des hommes barbus. Le Protostrator* [= R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines* (Berliner Byzantinistische Arbeiten 35), τ. I-II, Berlin-Amsterdam 1967], αὐτόθι τ. I 478-497, 486. — Βλ. επίσης *PLP* λήμμα 21 433.

μάχας²⁹, ονομάστηκε από τον Ιωάννη Καντακουζηνό μέγας στρατοπεδάρχης (1343-1345)³⁰. Στο πλευρό του Καντακουζηνού μαρτυρείται ότι ανέλαβε στρατιωτικές επιχειρήσεις³¹.

7. Ο Δημήτριος Τζαμπλάκων, γαιοκτήμονας στη Μακεδονία, ως μεγάλος στρατοπεδάρχης (1345-1366/67) αντιστάθηκε στην παράδοση της πόλης των Σερρών στους Σέρβους (25 Σεπτεμβρίου 1345), ενώ αμέσως μετά έχων και την στρατιάν προς Χριστούπολιν έχωρει³².

8. Το 1346 ο μέγας στρατοπεδάρχης Γεώργιος Τάγαρης (1346-1355) στάλθηκε από την αυτοκράτειρα Άννα Παλαιολογίνα στον εμίρη της Μαγνησίας Σαραχάν, από τον οποίο και παρέλαβε στρατεύματα που σκόπευε να χρησιμοποιήσει η αυτοκράτειρα κατά του Καντακουζηνού³³.

9. Τελευταίος μεγάλος στρατοπεδάρχης που αναφέρεται σε σχέση με επιχειρησιακές δραστηριότητες είναι κάποιος Αλέξιος [μέγας πριμικήριος (1357), διοικητής της Χρυσούπολης/Στρυμόνος, Ανακτορούπολης (Ελευθερούπολης) και Θάσου (1357-1373), άρχων Χριστούπολης (Καβάλας) (1365-1373)], ο οποίος αναφέρεται ως μεγάλος στρατοπεδάρχης στη Μακεδονία (1358-1373), όπου και υπερασπίστηκε την περιοχή γύρω από το δέλτα του Στρυμόνα από τους Σέρβους³⁴.

29. Βλ. Ιω. Καντακουζηνός, *Ιστορία* II 554.8-11.

30. Βλ. Ιω. Καντακουζηνός, *Ιστορία* II 476.4-7. — R. Guiland, *Stratopédarque* 508-509. — Προσωπογραφικά στοιχεία βλ. *PLP* λήμμα 2518.

31. Βλ. Ιω. Καντακουζηνός, *Ιστορία* II 552.3-6. — R. Guiland, *Stratopédarque* 508-509. — Βλ. και D. M. Nicol, *Last Centuries* 206, 210. — Βλ. ακόμη *PLP* λήμμα 2518.

32. Βλ. Ιω. Καντακουζηνός, *Ιστορία* II 535.10-536.14. — Βλ. Γ. Ι. Θεοχαρίδης, *Τζαμπλάκωνες* 133-138 και 138-141, όπως και 170-173. — Βλ. R. Guiland, *Stratopédarque* 509. — Βλ. *PLP* λήμμα 27 755. — Για τη σύζυγό του Ευδοκία Παλαιολογίνα Τζαμπλακωνίσσα βλ. Ε. Μαργαρού, *Τίτλοι* 81. — Για το γεγονός της κατάληψης των Σερρών βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates* [Byzantinisches Handbuch, Handbuch der Altertumswissenschaft, erster Teil, zweiter Band], München 1963, 431 (στο εξής: G. Ostrogorsky, *Geschichte*). — D. M. Nicol, *Last Centuries* 210.

33. Βλ. Ιω. Καντακουζηνός, *Ιστορία* II 591.3-592.17, αυτόθι II 597.1-6. — R. Guiland, *Stratopédarque* 510. — Βλ. D. M. Nicol, *Tagaris Family* 13-16. — P. Schreiner, *Philadelphiea* 395. — Για τον Γεώργιο Τάγαρη βλ. *PLP* λήμμα 27 399. — Ειδικότερα για τον Σαραχάν και τη δράση του βλ. G. Vismara, *Le relazioni dell'Impero con gli emirati selgiuchidi nel corso del secolo decimoquarto*, *BF* 3 (1968) 210-221, ενώ προσωπογραφικά στοιχεία του Σαραχάν βλ. ακόμη στο *PLP* λήμμα 24 922.

34. Βλ. *Actes de Lavra* τ. III (De 1329 à 1500), έκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, Denise Papachryssanthou [Archives de l'Athos X], Paris 1979, αυτόθι 71.23 (1357). — Βλ. Fr. Miklosich — Ios. Müller, *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. I-VI, Vindobonae 1860-1890, ανατ. Αθήναι - Aalen 1968, αυτόθι 1.47.15-22 (1365). — Βλ. *Actes de Zographou*, έκδ. W. Regel, E. Kurtz, B. Korabiev [Actes de l'Athos IV], VV 13 (1907), Παράρτημα αρ. 1, ανατ. Amsterdam 1969, αυτόθι 108.14-30 (1378). — P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'archéologie* (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 158), Paris 1945, 212-213. — R. Guiland, *Stratopédarque* 511. — Βλ. *PLP* λήμμα 91 128.

Κατά τους ύστερους αιώνες λοιπόν του βυζαντινού κράτους, ενώ στο κείμενο του Ψευδο-Κωδινού μαρτυρείται ότι η επιμελητεία ανατίθεται σε συγκεκριμένο αξιωματούχο, στον μεγάλο στρατοπεδάρχη, στις πηγές παρατηρούμε ότι:

α) κανένας από τους παραπάνω εννέα αξιωματούχους που μαρτυρούνται ότι έφεραν το αξίωμα του μεγάλου στρατοπεδάρχη και συνδέονται με τον χώρο του στρατεύματος δεν φαίνεται να σχετίζονται με την επιμελητειακή ύπηρεσία³⁵. Συνεπώς μέσα από την δράση αυτών των προσώπων, όπως τουλάχιστον καταγράφεται στις πηγές, δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί η μαρτυρία του Ψευδο-Κωδινού. Ωστόσο δεν μπορεί κατηγορηματικά να αποκλειστεί και η πιθανότητα ο μεγάλος στρατοπεδάρχης να ανέλαβε επιμελητειακά καθήκοντα, και απλώς οι σχετικές περιπτώσεις να αποσιωπήθηκαν και να μην έτυχαν καταγραφής στις πηγές (*argumentum ex silentio*), και

β) στις αφηγηματικές πηγές των ύστερων χρόνων του Βυζαντίου που αναφέρονται στην επιμελητεία των στρατευμάτων δεν απαντά κάποιος άλλος αξιωματούχος επιφορτισμένος με καθήκοντα επιμελητείας³⁶. Φαί-

35. Αντιθέτως βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, Συμβολή 287, όπου αναφέρεται ότι «ο μέγας στρατοπεδάρχης ασκεί επιχειρησιακά καθήκοντα, και μάλιστα σε μεγάλη κλίμακα, παράλληλα βέβαια προς τις επιμελητειακές του αρμοδιότητες», χωρίς ωστόσο να υπάρχουν παραπομπές σε αξιωματούχους που ανέλαβαν κατά τις επιχειρήσεις και την επιμελητεία, καθώς κανένας μεγάλος στρατοπεδάρχης δεν μαρτυρείται σε σχέση με την τροφοδοσία στρατεύματος, όπως συμβαίνει κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, όπου αναφέρονται στρατοπεδάρχες που συμμετέχουν στις στρατιωτικές επιχειρήσεις ενώ ταυτόχρονα μαρτυρούνται να ασκούν και επιμελητεία.

36. Ωστόσο και κατά την ύστερη περίοδο απαντά ο λογοθέτης τῶν ἀγγελῶν, τίτλο που κατά τη μέση περίοδο έφερε ο προϊστάμενος της αντίστοιχης κεντρικής οικονομικής υπηρεσίας, ο οποίος ήταν επιφορτισμένος με την προμήθεια, μεταφορά και παράδοση ζώων που προορίζονταν για την κάλυψη των αναγκών του στρατεύματος [σχετικά με το λογοθέσιο τῶν ἀγγελῶν κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο βλ. Τακτικόν *Uspenskij*, εν Ν. Οικονομιδῆς, *Listes* 51.6, 53.1, 55.14, βλ. Κλητορολόγιον Φιλοθέου, εν Ν. Οικονομιδῆς, *Listes* 104.5, 107.26, 117.30, 139.30, 145.17, βλ. Τακτικόν *Benešević*, εν Ν. Οικονομιδῆς, *Listes* 249.18, βλ. Τακτικόν *Escorial*, εν Ν. Οικονομιδῆς, *Listes* 269.34. — Βλ. J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century. With a Revised Text of The Kletorologion of Philotheos* [The British Academy Supplemental Papers I (1911)], New York² 1958. Πίνακες υπό Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *ΕΕΦΣ ΑΠΘ* 10 (1968) 167-240, αὐτῶν 111. — Βλ. R. Guiland, *Les logothètes. Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin*, *REB* 29 (1971) 5-115, 72 (στο εξής: R. Guiland, *Logothètes*). — Ν. Οικονομιδῆς, *Listes* 304, 338. — Βλ. ἀκόμη Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το βυζαντινὸ κράτος, Θεσσαλονίκη*⁴ 1996, 384].

Στην ύστερη ωστόσο περίοδο, ο λογοθέτης τῶν ἀγγελῶν, ὡπως παραδίδει ο Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικιαλίων* 184.14-16, ἔχει μὲν καὶ οὗτος πάλαι ὑπηρεσίαν, νῦν δὲ οὐδαμῶς, καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ἀποτελεῖ παρὰ ἓνα τιμητικὸ τίτλο ἀπὸ τὸν ὁποῖο δὲν ἀπορρέει κάποια, καὶ εἰδικότερα στρατιωτικὴ ἀρμοδιότητα, ὡπως ἐπιτρέπουν νὰ διακρίνουμε καὶ οἱ καταγραφές τῶν προσώπων που ἔφεραν τὸν τίτλο τοῦ λογοθέτη τῶν ἀγγελῶν σὲς πηγές τῆς ὑστερῆς περιόδου (στον ὁμώνυμο κατάλογο τοῦ Ψευδο-Κωδινού, *Περὶ ὀφφικιαλίων*

νεται λοιπόν πως η επιμελητεία παρέμενε στην ευθύνη της γενικής διοίκησης του στρατεύματος, ενώ δεν γνωρίζουμε αν είχε ανατεθεί σε κάποια ειδικότερη υπηρεσία³⁷.

2. Οι ερευνητές μέχρι τώρα αρκέστηκαν στην απόδοση των επιμελητειακών αρμοδιοτήτων κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο στον μεγάλο στρατοπεδάρχη. Ας ερευνήσουμε ωστόσο πως περιγράφουν οι πηγές τη λειτουργία της επιμελητείας του στρατεύματος, καθώς οι ιστορικοί δεν έχουν επισημάνει τις πληροφορίες των αφηγηματικών κειμένων που συχνά όταν περιγράφουν πολεμικά γεγονότα αναφέρονται και στην επιμελητεία του στρατού.

Κατ' αρχήν πρέπει να επισημάνουμε την απουσία συγγραφής τακτικών και στρατηγικών³⁸ πραγματειών κατά την ύστερη περίοδο. Ωστόσο τα κείμενα της στρατιωτικής φιλολογίας που κληροδότησε η ύστερη αρχαιότητα στο Βυζάντιο και αυτά που συντάχθηκαν με μικρότερη ή μεγαλύτερη πυκνότητα κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο, αποτελούν σημαντική πηγή πληροφοριών για την επιμελητειακή οργάνωση του στρατεύματος³⁹, και μπορούν να μας δώσουν σημαντικές

138.30, ο τίτλος του λογοθέτη τῶν ἀγέλων καταλαμβάνει την 49η θέση, ενώ στον Κατάλογο Παραρτήματος της Εξαβίβλου έχει υποχωρήσει στην 56η θέση, βλ. αυτόθι 301.10. — Πρβλ. και R. Guiland, *Logothètes* 73]. Ωστόσο πρόκειται συνολικά για έξι και όχι για τέσσερα πρόσωπα, όπως κατέγραψε στην έρευνά του ο R. Guiland, *Logothètes* 74, τους οποίους ερευνώ διεξοδικά στην υπό έκδοση διδακτορική μου διατριβή, *Η οργάνωση του στρατού κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο (1204-1453)*. Εδώ περιορίζομαι στην αναφορά μόνον των ονομάτων τους: Κώνστας Αγιοθεοδωρίτης (1258-1259), (Νικόλαος) Πεπαγμένος (1284), Θεόδωρος Μετοχίτης (1290-1295/96), Ιωάννης Φακρασής (1299-1300), Κωνσταντίνος Μακρηνός (1344), και ο Κοκαλάς, αγνώστων λοιπών προσωπογραφικών στοιχείων.

37. Γεγονός που μαρτυρείται ότι συμβαίνει και στη μέση βυζαντινή περίοδο, καθώς αναφέρεται ότι τη φροντίδα της τροφοδοσίας αναλαμβάνει ο στρατηγός, βλ. *Περὶ παραδρομῆς τοῦ κυροῦ Νακηφόρου τοῦ βασιλέως*, ἐκδ. G. Dagron - H. Mihāense, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)* [Le Monde Byzantin], Paris 1986, αυτόθι 93.9-10: ..., ἀναλαμβάνει σε (στρατηγέ) δεῖ ἐπισιτισμὸν τοῦ λαοῦ καὶ ταγὰς τῶν ἵππων δύο ἡμερῶν ἢ τριῶν βασταζομένους εἰς ταχεῖς ἡμίονους ἢ καὶ ἵππους ἐν τοῖς σαγμασελλίοις (στο ἐξῆς: *Περὶ παραδρομῆς*). — Βλ. επίσης Μαυρικίου Στρατηγικόν, *Mauricii Strategicon, edidit et introductione instruxit G. T. Dennis, germanice vertit E. Gamillscheg* [CFHB XVII], Wien 1981, αυτόθι 312.11-20: *Χρὴ πρὸ πάντων τὸν στρατηγὸν ἀποτροφῆς φροντίσαι τοῦ στρατοῦ, ... (στο ἐξῆς: Μαυρίκιος, Στρατηγικόν)*.

38. Βλ. Τὰ ἐν πολέμοις τακτικά Λέοντος ΣΤ', PG 107 στ. 672-1120, αυτόθι 677A (στο ἐξῆς: Λέων ΣΤ', Τακτικά).

39. Το υλικό των κειμένων αυτών αξιοποίησε ο T. Κόλιας, *Eßgewohnheiten* 193-202, όπου ερευνάται η επιμελητεία του μεσοβυζαντινού στρατού και συγκεκριμένα οι διατροφικές συνήθειες, περιγράφονται τα τρόφιμα (βουκελλάτον, παξιμάδιον-παξιμάτιν, πίστον, ἄλευρον, σίτος, κριθή, λαρδί), τα ποτά (νερό και κυρίως κρασί), η διαδοχική σειρά των γευμάτων των στρατιωτών, η διαχείριση των τροφίμων κατά την εκστρατεία, διάφορες απόπειρες παραπλήνωσης και δηλητηριασμού των εχθρών, όπως και ο τρόπος μεταφοράς

πληροφορίες για να σχηματίσουμε μία εικόνα και για τον τρόπο λειτουργίας της υστεροβυζαντινής επιμελητείας, ενός χώρου όπου οι όποιες αλλαγές είναι μάλλον μικρές και δεν γίνονται αισθητές.

Ως αρχή δὲ καὶ τέλος πάσης φυλακῆς χαρακτηρίζεται στη μέση περίοδο η ανάληψη επιμελητείας (τά τε σιτία καὶ τὰ πόματα) εκ μέρους του στρατηγού κατά τη διενέργεια αμυντικών και επιθετικών επιχειρήσεων⁴⁰. Η επιμελητεία αφορά στον επισιτισμό του στρατεύματος, όπως και στην ασφαλή διακίνηση με δημόσια ή άλλα μεταφορικά μέσα ακόμη και διαμέσου εχθρικών εδαφών⁴¹. Επιπλέον επισημαίνεται ότι κατά την απόφαση ανάληψης εκστρατείας πρέπει να λαμβάνονται υπόψη ορισμένοι παράγοντες όπως η γεωργική παραγωγή (ὅταν εἰσὶν οἱ καρποί), ώστε να μην παρατηρηθεί έλλειψη προμηθειών⁴². Ενόψει επικείμενης μάχης τα στελέχη του στρατεύματος έπρεπε να φροντίζουν για την προμήθεια τροφίμων για ορισμένο αριθμό ημερών⁴³, όπως επίσης όφειλαν να στρατο-

των εφοδίων κατά τις επιχειρήσεις.

40. Βλ. στην πραγματεία *Περί στρατηγίας*, (έκδ.) G. T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises, Text, Translation, and Notes* [CFHB, Series Washingtoniensis XXV], Washington D.C. 1985 (στο εξής: G. T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises*), σσ. 1-135 (κεείμενο σσ. 10-135), την ενότητα ζ'. *Περί φυλακτικού*, όπου σχετικά με την τροφοδοσία παρατηρείται, βλ. αυτόθι 22.30-32: *Εἰ καὶ τελευταῖον ἡμῖν τέτακται, ἀρχὴ δὲ καὶ τέλος πάσης φυλακῆς τά τε σιτία καὶ τὰ πόματα, ὦν χρὴ καὶ μᾶλλον φροντίζειν ἔν τε τῷ στρατῷ καὶ ἐν ταῖς πόλεσιν* (στο εξής: *Περί στρατηγίας*).

41. Βλ. *Περί παραδρομῆς* 93.9-10. — Βλ. ακόμη Μαυρίκιος, *Στρατηγικό*, κεφάλαιο 9, ενότητα γ'. *Πῶς δεῖ ἐν τῇ τῶν πολεμίων χώρα εἰσβάλλειν καὶ πῶς ὁδοιορεῖν ἀσφαλῶς ἐν αὐτῇ καὶ πραιδεύειν βλάβης ἰδίας χωρὶς*, και ειδικότερα βλ. αυτόθι 312.11-15: *Χρὴ πρὸ πάντων τὸν στρατηγὸν ἀποτροφῆς φροντίσαι τοῦ στρατοῦ, καὶ ἐν τῇ πολεμίᾳ εἰσερχεσθαι, καὶ ἡ διὰ βασταγῆς δημοσίας ἡ δι' αὐτῶν τῶν στρατιωτῶν ἡ ἐτέρως πῶς ἐπινοῆσαι καὶ βαστάσαι, ἵνα μὴ ὡς εἰκὸς περὶ τὴν μέσσην χώραν ἄφνω τῶν ἐχθρῶν ἀφανιζόντων τὰ τρόφιμα εἶδη, στενοχωρηθῇ ὁ στρατός*.

42. Επίσης βλ. Λέων ΣΤ', *Τακτικά* 1088Α: *Ἐν δὲ τούτοις τοῖς χρόνοις τοῦ ἐνιαυτοῦ δέον σε (στρατηγέ) τὰς ἐκστρατείας ποιεῖσθαι, ὅταν εἰσὶν οἱ καρποί*. — Επίσης βλ. και Μαυρίκιος, *Στρατηγικό* 274.99-100: *Περί σίτου ἀκμὴν ἐπιστρατεύειν δεῖ κατὰ τῶν πολεμίων, ἵνα μηδὲ περὶ δαπάνην στενοῦται, ἀλλὰ και πλέον λυπεῖ τοὺς πολεμίους*.

43. Οι Βυζαντινοὶ στρατιῶτες ὕστερα ἀπὸ ἀσκηση εἶχαν εθιστῆ σε αυστηρὴ στρατιωτικὴ ζωὴ (βλ. Λέων ΣΤ', *Τακτικά* 949D. — T. Kolias, *Eßgewohnheiten* 194-195) και για τον λόγο αὐτὸ εἶχαν ἕνα σημαντικὸ πλεονέκτημα και στο πεδίο της μάχης, καθὼς, σύμφωνα με τα *Τακτικά* τοῦ Λέοντα ΣΤ' 1072Α: *Τρυφὴν γὰρ οὔτε πόλεμος, οὔτε εἰρήνη δέχεται σωφρονούσα* ... Ἐτοῖ προβλέπεται ὅτι κατὰ τις επιχειρήσεις ὁ στρατιώτης οφείλει να μεταφέρει μόνο τα απαραίτητα (βλ. Λέων ΣΤ', *Τακτικά* 1072Α. — T. Kolias, *Eßgewohnheiten* 195) και μάλιστα ἔμμεσα προσδιορίζεται ἀπὸ τις πηγές η ποσότητα των τροφῶν που αντιστοιχεῖ στην κάλυψη των ἐκστότε αναγκῶν και αφορά ἄλλοτε σε ὀκτῶ ἢ δέκα ἡμερῶν δαπάνην (βλ. Μαυρίκιος, *Στρατηγικό* 422.1-424.3. — T. Kolias, *Eßgewohnheiten* 197) και ἄλλοτε σύμφωνα με τον Μαυρίκιο, *Στρατηγικό* 80.40-45 σε ... *τριῶν ἡμερῶν ἢ τεσσάρων τοῦ στρατιώτου δαπάνην* ... (βλ. και T. Kolias, *Eßgewohnheiten* 197). Βλ. επιπλέον *Περί παραδρομῆς* 93.9-10: ..., *ἀναλαμβάνειν σε (στρατηγέ) δεῖ ἐπισιτισμὸν τοῦ λαοῦ καὶ ταγὰς τῶν ἵππων δύο ἡμερῶν ἢ τριῶν βασταζομένας εἰς ταχεῖς ἡμίονους ἢ καὶ ἵππους ἐν τοῖς σαγμασελλίοις*.

πεδεύουν σε κατάλληλες τοποθεσίες, όπου είναι δυνατή η εξασφάλιση του νερού⁴⁴. Σε περιπτώσεις εκστρατείας ομάδες στρατιωτών ή και αμάχων αναλάμβαναν την εξεύρεση των απαραίτητων ή τη συλλογή χόρτων για την τροφοδοσία των αλόγων. Οι παραπάνω ομάδες για το ενδεχόμενο αιφνιδιασμού ή ενέδρας των εχθρών προστατεύονταν κατά την συλλογήν των έπιτηδείων από ένοπλους στρατιώτες⁴⁵.

Κατά τους ύστερους αιώνες του Βυζαντίου, τα στελέχη του στρατεύματος, όπως παραδίδει ο Νικηφόρος Γρηγοράς, είχαν επίγνωση του γεγονότος ότι η ανάληψη ύπερορίων εκστρατειών απαιτούσε επιμελημένη προετοιμασία. Το εκστρατευτικό σώμα έπρεπε να καταστεί σε τέτοιο βαθμό ικανό, ώστε πάντα προς τὸ άνενδεές τελείν, ιδιαίτερα μάλιστα όταν έπρεπε να στρατοπεδεύσει σε εχθρικό έδαφος⁴⁶. Ως κύριο λοιπόν ζητούμενο, και ιδίως μέσα σε εχθρικό περιβάλλον, πρόβαλλε η αυτάρκεια του στρατεύματος.

Συχνά ωστόσο η τροφοδοσία των μονάδων συναντούσε πολλές δυ-

— Επίσης μαρτυρείται η επάρκεια τροφών για μία μόνον ημέρα, βλ. *Περί παραδρομής* στην ενότητα ή'. *Περί παραμονής φοσσάτου και ακολουθήσεως*, αυτόθι 53.10-14: ..., μηδέν άλλο έπιφερομένους (οι στρατιώτες) ή μιᾶς ήμέρας τροφήν, και αὐτήν μετὰ ένδειας, ἄρτους μόνους και τυρόν ή και τάριχα, και τὰς τών ἵππων και ήμιόνων ταγὰς, ενώ προβλέπεται ότι η επαναχορήγηση των αναγκαίων θα γίνει με την στρατοπέδευση της στρατιωτικής δύναμης. — Ενδιαφέρον παρουσιάζει στον Μαυρίκιο, *Στρατηγικό* 236.1-238.10 η ενότητα ι'. *Περί τῆς έν σελλοπουγγίους δαπάνης*, όπου επιπλέον βλ. αυτόθι 80.40-45 και 264.36-37.

44. Βλ. Μαυρίκιος, *Στρατηγικό*, κεφάλαιο 7, ενότητα ζ'. *Περί δαπάνης τών στρατιωτών και τών αλόγων αὐτῶν και τών ἀπλήκτων*, αυτόθι 236.1-8: Χρή μέλλοντας συμβάλλειν και τὰς εἰς δεύτεραν τύχην ὁρώντας προσκοπεῖν και τὰς ἐκείθεν ἐναντιώσεις προσαφαιζέσθαι και μάλιστα τὰς ἀποτροφὰς ήμερῶν ὀλίγων τῶν τε στρατιωτῶν και τῶν αλόγων, και φοσσάτα ὀχυρώτερα ποιεῖν κατά τὸ ὑποτεταγμένον σχῆμα έν έπιτηδείους τόποις, ένθα δυνατόν τὸ ὕδωρ πάντως ἐκδικεῖσθαι έν καιρῷ ἀνάγκης.

45. Βλ. Μαυρίκιος, *Στρατηγικό* 314.55-316.61. — Ακόμη βλ. *De re militari*, έκδ. G. T. Dennis, στο G. T. Dennis (έκδ.), *Three Byzantine Military Treatises*, υπό τον τίτλο 'Ανωνύμου Βιβλίον τακτικόν, αυτόθι σσ. 241-335 (χείμενο σσ. 246-327), όπου βλ. την ενότητα κβ'. *Περί τοῦ πῶς δεῖ φυλάττεσθαι τοὺς εἰς συλλογήν χρειῶν ἀποστελλομένους και τοὺς μέμοντας τοὺς ἵππους και ιδιαίτερα* βλ. αυτόθι 308.4-5: Έκάστη οὖν ήμέρα φοῦλκα εἰς φυλακήν τῶν τε εἰς συλλογήν χόρτου ἐξερχομένων και τῶν τοὺς ἵππους νεμόντων στελλέσθωσαν, επίσης βλ. αυτόθι 308.1-310.29 ενότητα κγ'. *Περί τοῦ πῶς δεῖ τροπώσασθαι τοὺς πολεμίους τοὺς παρατρέχοντας και ένέδρας τιθέμενους κατά τῶν εἰς συλλογήν χρειῶν ἐξερχομένων*.

46. Βλ. Νικηφόρου τοῦ Γρηγορά, *Ρωμαϊκή ιστορία*, τ. I-II, έκδ. L. Schopen [CB], Bonn 1829, τ. III, έκδ. I. Bekker [CB], Bonn 1855, αυτόθι II 839.5-9: Οἷς γάρ ἐς ὑπερορίους εκστρατείας παρασκευάζεσθαι μεμελέτηται, τούτους δὴ και περιττῶς τε μάλα και σοβαρῶς ὀπλίξεσθαι ἀναγκαῖον, και πάντα πρὸς τὸ άνενδεές και φιλοτιμότερον ἐκ πολλοῦ τοῦ χρόνου τελείν, ἅτ' έν ἄλλοτρίᾳ γῇ ποιεῖσθαι μέλλουσι τὰς ὑπαίθρους στρατοπεδείας' ... (στο εξής: Νικηφ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*). — Τις αντιξοότητες που αντιμετωπιζει το στρατεύμα στις εκτός συνόρων εκστρατείες περιγράφει με αφορμή μία επιχείρηση του 1342 ο Νικηφ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία* II 640.17-20: Έν ᾧ πολλῆς ὀ τούτου στρατὸς πεπειράται δυσχερίας, κατά τε την δάιταν, και ὁπόσα δεῖ τοῖς έν ἄλλοτρίᾳ τὸν βίον ἀνύουσι γῇ. Ένδεία ... οἱ πλείστοι πάνθ' ὕφίσταντο τὰ χαλεπώτατα.

σκολίες με αποτέλεσμα να παρουσιάζονται σοβαρά προβλήματα. Έτσι κατά την πορεία των στρατευμάτων του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη εναντίον των Βουλγάρων (1255), άνθρωποι και ζώα στερήθηκαν ἄρτου και ὕδατος⁴⁷, ενώ μετέπειτα το στράτευμα του Καντακουζηνού έπρεπε κατά τους πάλαι Σπαρτιάτας εκείνους ἀρκεῖσθαι μάζη καὶ ὕδατι (1342)⁴⁸. Ο Καντακουζηνός διεκτραγωδεῖ την αδυναμία κάλυψης ἀκόμη και των αναγκῶν του στρατεύματος κατά τον καταυλισμό του στην περιοχή της Θεσσαλονίκης (1342)⁴⁹. Η ένδεια των αναγκῶν επιβάρυνε, όπως είναι φυσικό, τις συνθήκες εκστρατείας με συνέπεια οι στρατιῶτες να καταβάλλονται εύκολα και να οδηγούνται ἐς ἀπόγνωσιν⁵⁰.

Η πλημμελής επιμελητεία μαρτυρεῖται ὅτι συνέβαλλε στη δημιουργία πίεσης εκ μέρους των στρατιωτῶν προς την ηγεσία για λήψη γρήγορων αποφάσεων σχετικά με τους στόχους της επιχείρησης⁵¹. Έτσι η τελική

47. Βλ. Γεώργιος Ἀκροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, έκδ. Α. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera I-II*, Lipsiae 1903, corr. P. Wirth, *Georgii Acropolitae Opera I-II*, Stuttgart 1978, αὐτόθι 118.18-20: Ἄρτου γοῦν ἐν ἐνδείᾳ ἐν οὐ μετρίαις ἡμέραις διήγεν ἡ στρατιά, καὶ δυσὶν ἡμέραις οἱ πλείους τῶν ἱππῶν ὑπῆρξαν ὕδατος ἄγευστοι, αὐτόθι 120.18-21: καὶ ἡ προσδοκωμένη σπάνις τῶν ἀναγκῶν οὐχ ἦν τὴν ψυχὴν ἐπίεξε· τοῦτο γὰρ καὶ μάλλον δεινότερον καθέστηκε ἐν στρατεύμασιν (στο ἐξής: Γεώργ. Ἀκροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*). — Για τα γεγονότα βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte* 368.

48. Βλ. Νικηφ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία* II 640.22-641.1: Οἷς δὲ σύντροφοι ἦν ἐκ πολλοῦ τὸ λιτὸν τῆς διαίτης, καὶ τό γε κατὰ τοὺς πάλαι Σπαρτιάτας ἐκείνους ἀρκεῖσθαι μάζη καὶ ὕδατι, καὶ προσταλαίπωρεσθαι τοῖς ὄπλοις νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν, ...

49. Βλ. Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ, *Ἱστορία*, έκδ. L. Schopen, *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum* [CB], τ. I-III, Bonnae 1828-1832, αὐτόθι II 242.21-22: Ἐπιλειοίπει τε ἡδὴ καὶ ὁ σῖτος τὴν στρατίαν, βλ. ἀκόμη αὐτόθι II 243.1: ... καὶ τῶν ἐπιτηδείων δεῖτο ἡ στρατιά, ... (στο ἐξής: Ἰω. Καντακουζηνός, *Ἱστορία*). — Τον ἴδιο ἐπίσης χρόνο (1342) ο Καντακουζηνός φιλοξενεῖται στο φρούριο του Προσοίκου (στον Αἰῶ, κοντὰ στην πόλη των Σκοπίων), ἀπὸ ὅπου προμηθεύονται οἱ στρατιῶτες του τα ἀπαραίτητα, καθὼς βλ. Ἰω. Καντακουζηνός, *Ἱστορία* II 258.21-24: ... ἦσαν γὰρ παντάπασι τῶν ἀναγκῶν ἐνδεεῖς.

50. Βλ. Νικηφ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία* II 635.1-2: ..., ἐς ἀπόγνωσιν τὸν οἰκεῖον πίπτοντα βλέπων (ο Θεόδωρος Συναδηνός, 1342) στρατὸν ὑπ' ἐνδείας τῶν ἀναγκῶν, ... — Βλ. καὶ Γεώργ. Ἀκροπολίτης, *Χρονική συγγραφή* 90.11-17: Ὁ δὲ βασιλεὺς (Ἰωάννης Βατάτζης κατὰ τὴν προσπάθειά του να καταλάβει τὴν πόλη των Βοδενῶν, 1246) προσεκαρτέρει ... καὶ ἐβαρυνθῆναι ἐφ' ᾧ μὴ πέφθακεν ἀξίῳ τι ἐργάσασθαι. Ἠγανάκτει δὲ καὶ τὸ στράτευμα. Ὁ καιρὸς γὰρ ἦν χειμῆριος, ἐσπᾶνίζον δὲ καὶ τῶν χρεωδῶν ... — Στο ἴδιο γεγονός αναφέρεται καὶ ο Θεόδ. Σκουταριώτης, εν: Κ. Ν. Σάθας (εκδ.), *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων μνημείων τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας* [Bibliotheca Graeca Medii Aevi], τ. Α'-Ζ', ἐν Παρίσιος 1876-1894, φωτ. ανατ. Ἀθῆναι 1972, τ. 7, σσ. 1-556, αὐτόθι 501.14-18 (στο ἐξής: Θεόδ. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*). — Βλ. ἀκόμη Ἰω. Καντακουζηνός, *Ἱστορία* III 33.10-34.2: ... τρέφεσθαι δὲ ἐνὶ τούτοις στρατιώταις οὐδαμῶθεν· πάντες δὲ ἦσαν ἄχρηστοι καὶ ἄοπλοι ὑπὸ πείναις, ... (1347).

51. Βλ. Ἰω. Καντακουζηνός, *Ἱστορία* I 463.24-464.10: ... ἄλλως τε καὶ σιτίων τῇ στρατιᾷ ἐπιλιπόντων, καὶ ἐνδείας οὔσης ἡδὴ λαμπρᾶς τῷ στρατοπέδῳ καὶ δεομένων ἡ διαγωνίζεσθαι πρὸς τοὺς πολεμίους, ἢ ἀναχωρεῖν, ὥστε καὶ αὐτὸν τὴν ἐνδειαν συνορῶντα πολλοῖς τὴν ἐς τὰ οἰκεία ἐπιτρέψαι ἀναχώρησιν, ...

αποδοχή των όρων της ειρήνης που συνομολογήθηκε στις 17 Ιουλίου 1331 μεταξύ Ανδρονίκου Γ' και Ιβάν Αλεξάνδρου της Βουλγαρίας (1331-1371) και η άμεση αποχώρηση των βυζαντινών στρατευμάτων επιβλήθηκε και από την αδυναμία κάλυψης των επισιτιστικών αναγκών του στρατεύματος⁵².

Η σημασία της επιμελητειακής υποστήριξης των εκστρατευτικών μονάδων γίνεται κατανοητή και από το επεισόδιο που διαδραματίστηκε μεταξύ του Καντακουζηνού και του Στέφανου Δουσάν το 1342. Ο Δουσάν ανταπέδωσε τα πολύτιμα δώρα του Καντακουζηνού προς τον ίδιο και τη σύζυγό του μεταξύ άλλων και με προσφορά εκτάσεων βοσκής, καταλυμάτων, όπως και όλων των έπιτηδείων για το στράτευμα των 2.000 ανδρών του Καντακουζηνού. Η προσφορά των Σέρβων, μολονότι κρίνεται από τον Νικηφόρο Γρηγορά ως περιορισμένη μάλλον και ισχνή, δεν μειώνει ωστόσο τη σημασία της διάθεσης των απαραίτητων για το στράτευμα αγαθών, ιδιαίτερα μάλιστα σε μία ξένη, έστω και συμμαχική κατά την περίοδο αυτή, χώρα⁵³.

Τα απαραίτητα που μετέφερε το ίδιο το στράτευμα κατά την πορεία του κάλυπταν τις ανάγκες του σε τρόφιμα τουλάχιστον για κάποιο αρχικό χρονικό διάστημα⁵⁴. Για τον λόγο αυτό κατά τη μετακίνηση του στρατοπέδου καταβαλλόταν προσπάθεια ώστε να γίνεται ταυτόχρονη μεταφορά και των στρατιωτικών ειδών. Κατά την επιχείρηση καταστολής της αποστασίας του Βούλγαρου Δραγωτά στο Μελένικο (1255), ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης, παρά την εσπευσμένη προετοιμασία και αναχώρηση, επεδίωξε και πέτυχε να συντονίσει την κίνηση της κύριας εκστρατευτικής δύναμης με τη μεταφορά όλων των αναγκαίων⁵⁵.

52. Βλ. Ιω. Καντακουζηνός, *Ιστορία* I 463.24-464.10. — Σχετικά με τους όρους της ειρήνης (διατήρηση της Αγχιάλου από τους Βυζαντινούς και παράδοση στους Βουλγάρους της Διάμπολης), βλ. F. Dölger, *Regesten* 2776 όπως και 2769. — Πρβλ. ωστόσο G. Ostrogorsky, *Geschichte* 416.

53. Βλ. Νικηφ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία* II 640.10-14: Χαρίζεται μὲν γὰρ ὁ βασιλεὺς (Ιωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός) τῷ τε Κράλῃ καὶ τῇ συζύγῳ πολυτελῆ τινα κειμήλια τῶν αὐτοῦ θησαυρῶν· ἀντιδίδωσι δ' ὁ κράλης τῷ τε βασιλεῖ τὰ εἰκότα, καὶ ἅμα νομάς, καὶ διαίτας, καὶ καταγώγια, καὶ ὅσα πρὸς τὸ ζῆν ἔστιν ἐπιτήδεια τῷ τοῦ βασιλέως στρατῷ, γλισχρῶς μὲν καὶ σμικροπρεπῶς, καὶ κατὰ τὸ σύντροφον ἔθος. — Για τα γεγονότα βλ. D. M. Nicol, *Last Centuries* 201-222. — Βλ. ακόμη G. Ostrogorsky, *Οἱ Παλαιολόγοι*, εν: *The Cambridge Medieval History*, v. IV. *The Byzantine Empire, Part I. Byzantium and its Neighbours*, Cambridge 1966, 260-298, 277.

54. Για τη μέση βυζαντινή περίοδο βλ. T. Kolias, *Εβγεwohnheiten* 197.

55. Βλ. Γεώργ. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή* 115.18-23: ... ὡς εἶχε τάχους ἅπαν ξυναγροχῶς τὸ στρατόπεδον δωδεκαταῖος τὰς Σέρρας πέφθακεν (ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης), ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ τοσαύτην διανύσας ὁδὸν καὶ τοσοῦτον ἐπαγόμενος στράτευμα, ταῖς κατὰ συστάδην εἰθισμένον μάχαις, ὅπλοις κατάφρακτον καὶ ἵπποις φορταγωγῶις διοικούμενον καὶ πάσαις ἄλλαις ἀποσκευαῖς συγκροτούμενον καὶ περιφραγνόμενον. — Για την πόλη

Τα εφόδια αποτελούσαν έναν από τους κύριους στόχους των εχθρών, οι οποίοι επεδίωκαν είτε να τα αποσπάσουν είτε να ενεργήσουν δολιοφθορές στα έμπορτα υποζύγια των αντιπάλων τους. Κατά την έναρξη της μάχης της Πελαγονίας (1259) ο σεβαστοκράτορας Ιωάννης Παλαιολόγος, αδελφός του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η', παρενόχλησε τα άλογα των εχθρών κατά τη βοσκή τους, ενώ ταυτόχρονα προέβη καθοδόν σε αψιμαχίες και σε αφαίρεση πολύτιμων φορτίων που αφορούσαν στην επιμελητειακή υποστήριξη. Οι ενέργειες αυτές επέφεραν κάμψη στο ηθικό των εχθρών και συνέβαλαν στην αποδυνάμωση του αντίπαλου στρατεύματος⁵⁶. Επίσης, σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά, οι Βυζαντινοί γνώριζαν την τακτική των δυτικών στρατευμάτων και προσπαθούσαν να τα αποδυναμώσουν χρησιμοποιώντας τεχνάσματα τακτικής και ενεργώντας επιθέσεις στα υποζύγια που μετέφεραν σιτάρι⁵⁷.

3. Στις πηγές των ύστερων αιώνων συχνά αναφέρεται η λειτουργία αγορών για την τροφοδοσία του στρατεύματος. Οι αγορές που οργάνωναν τοπικοί πραγματευτές και έμποροι, όταν στρατοπέδευαν επιχειρησιακές μονάδες στην περιοχή τους, αποτελούσαν σημαντική πηγή ανεφοδιασμού των στρατευμάτων και κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο⁵⁸. Οι

του Μελένικου βλ. ειδικότερα Th. Vlachos, *Die Geschichte der byzantinischen Stadt Melenikon* [Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 112], Thessaloniki 1969, 46-47. — Επίσης βλ. Στ. Κυριακίδης, *Βυζαντινὰι Μελέται II*, Θεσσαλονίκη 1939, 190.

56. Βλ. Γεώργ. Αχροπολίτης, *Χρονική συγγραφή* 169.8-19: Ούτε γοῦν ἡμέρας ἀνέταξ βαδίζειν αὐτοῖς παρεχώρουν οὔτε νυκτὸς ἡρεμεῖν. Συνερεγγύνοντο γὰρ αὐτοῖς ἡμέρας μὲν ἐν τοῖς τῶν ἵππων πόσις, εἴ πού τις μακρότερον ἀπῆει τὸν ἵππον ποτίσαι, ξυνέπιπτον δὲ τούτοις καὶ καθ' ὁδόν, καὶ ταῖς ἀμάξαις καὶ τοῖς φορταγωγοῖς ὑποζυγίοις προσπελάζοντες ἐκ τῶν παρ' αὐτοῖς φορτίων ἐσχύλευον ὑποχωρούντων τῶν φυλαττόντων. Τοῦτο δὲ πολλάκις πεποιηκότες εἰς θάρσος κατὰ τῶν ἐναντιῶν οὐ μέτριον ἐληλάκασιν, ὥστε καὶ χερσὶ χεῖρας ἐμβάλλειν καὶ αὐτῶν σκυλεύειν τὰ προστυχόντα. Τὸ μὲν οὖν (τοῦ) ἀντάρτου Μιχαὴλ (τῆς Ηπειρίου) κάκ τούτου συνέσταλται στράτευμα καὶ εἰς πτοίαν οὐ μικρὰν κατηντήκει· σχεδὸν γὰρ πᾶσαν σωτηρίαν ἀπηγορεύκει. — Στο ίδιο γεγονός αναφέρεται και ο Θεόδ. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική* 544.8-10.

57. Βλ. Νικηφ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία* I 147.16-19: Ταῦτ' οὖν ἐκ πολλοῦ συνειδότες ὁ Ῥωμαίων στρατὸς τοιοῦτοις αὐτοὺς περιήρχοντο δόλοις καὶ μηχανήμασι· καὶ τοῖς μὲν λόχοις τὰς σιταγωγὰς ἡμίονους κατέκοπτον ...

58. Βλ. Νικηφ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία* I 34.25-35.7: ..., καὶ ὅπη στρατοπεδεύσειαν, πολλῆς καὶ παντοδαπῆς δέονται τῆς ἀγορᾶς, ἵν' αὐτοῖς τε καὶ τοῖς ὑποζυγίοις ἀνενδεῶς χορηγοῖεν τὰ χρήσιμα. — Βλ. Α. Ε. Laiou, *The Greek Merchant of the Palaeologan Period: A Collective Portrait*, εν: Α. Ε. Laiou, *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, Variorum Reprints, London 1992, υπ' αριθμ. VIII εργασία, 96-124 (στο εξής: Α. Ε. Laiou, *Gender*), όπου επισημαίνεται ότι η περίοδος των Παλαιολόγων μας παρέχει σημαντικές πληροφορίες για να διαμορφώσουμε μία εικόνα των Ελλήνων εμπόρων, ενώ ειδικότερα διέκρινε 239 Έλληνες εμπόρους, αριθμός μικρός σε σχέση με αυτόν των Ιταλών εμπόρων. Βλ. και της ίδιας, *Händler und Kaufleute auf dem Jahrmarkt* εν: Α. Ε. Laiou, *Gender*, υπ' αριθμ. XI εργασία, 53-70, όπου αναφέρεται στην οργάνωση πανηγύρεων, που απαντούν και κατά

υπηρεσίες που πρόσφεραν οι έμποροι στο στράτευμα είναι σημαντικές και για το λόγο αυτό ήδη ο Λέων ΣΤ' προέτρεπε τους θεματικούς στρατηγούς να μην αδικούν τους εμπόρους, ώστε να μην στερηθούν οι στρατιώτες των υπηρεσιών τους⁵⁹.

Στην *Περί στρατηγίας* πραγματεία του 10ου αιώνα τὸ ἐν ἐκστρατεία πλήθος διακρίνεται σε μάχιμον, ὃ καὶ ἀπειλητικὸν καὶ ἔνοπλον καὶ στράτευμα καὶ στρατὸς ὀνομάζεται, σε τεχνικόν, ὅπου περιλαμβάνονται ειδικότητες ὅπως λιθοτόμοι, χαλκεῖς, τέκτονες καὶ τὰ ὅμοια καὶ σε χορηγόν⁶⁰. Το χορηγόν περιγράφει το σύνολο ὁλων ὅσοι ἀκολουθοῦσαν το ἐκστρατευτικὸ σῶμα καὶ φρόντιζαν γιὰ τὴν παροχὴ τῶν ἀναγκαιῶν· περιλαμβάνει πωλητές ἀρτοῦ, κρασιοῦ καὶ κρέατος, ὅπως καὶ ἄλλες κατηγορίες ἐπαγγελμάτων που μολοντί δεν ἀναφέρονται προφανῶς σχετίζονται με τὸν ἐπισιτισμὸ τοῦ στρατεύματος⁶¹. Ἡ διαφοροποίηση ὁλων ὅσοι ἀκολουθοῦσαν τὴν ἐκστρατεία προσφέροντας υπηρεσίες (ἄμαχον), μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ οἱ έμποροι, ἀπὸ τὴν μάχιμην μονάδην υπογραμμίζεται καὶ στὰ «Τακτικά» τοῦ Λέοντα ΣΤ'⁶².

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι κατὰ τὴν προσπάθεια τῶν Σταυροφόρων νὰ καταλάβουν τὴν Ἀδριανούπολη (14 Ἀπριλίου 1205), σύμφωνα με τὴ μαρτυρία τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Γοδεφρείδου Βιλλεαρδουίνου, τὸ λατινικὸ στρά-

την ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο ὡς μία συνηθισμένη ἐκδήλωση τῆς ζωῆς στὸ χωριὸ καὶ μάλιστα ὅχι πάντα σὲ σχέση με τὴ γιορτὴ κάποιου ἁγίου. — Βλ. ἐπίσης Α. Ε. Laiou, *The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System; Thirteenth-Fifteenth Centuries*, DOP 34-35 (1980-1981) 177-222.

59. Βλ. Λέων ΣΤ', *Τακτικά* 793C: ζ'. Φροντίζειν δὲ καὶ τῶν ἐμπόρων, ἵνα μὴ ἀδικούμενοι λυποῦνται, καὶ οὐ φέρουσι τὰς χορηγίας τῶν ἐπιτηδείων. — Βλ. σχετικὰ καὶ Ν. Καλομενόπουλος, *Στρατιωτικὴ ὁργάνωσις* 274.

60. Βλ. *Περί στρατηγίας* 44.27-46.32.

61. Βλ. *Περί στρατηγίας* στὸ κεφάλαιον ιδ'. *Περί τακτικῆς*, ὅπου ἀναφέρεται 44.27-46.32: ... παντὸς τοῦ ἐν ἐκστρατεία πλήθους τὸ μὲν ἐστὶ μάχιμον, ὃ καὶ ἀπειλητικὸν καὶ ἔνοπλον καὶ στράτευμα καὶ στρατὸς ὀνομάζεται, τὸ δὲ τεχνικόν, οἷον λιθοτόμοι, χαλκεῖς, τέκτονες καὶ τὰ ὅμοια, ... τὸ δὲ χορηγὸν τῶν ἀναγκαίων, οἷον ἀρτοποιῶναι, οἰνοπῶναι, κρεοπῶναι καὶ τὰ ὅμοια. — Σχετικὰ με τὸ διαιτολόγιον τῶν Βυζαντινῶν βλ. στὸ Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τ. Ε', ἐν Ἀθήναις 1952, τὸ πρῶτον κεφάλαιον «Αἱ τροφαὶ καὶ τὰ ποτά», σσ. 9-205. — Επίσης βλ. Ιω. Καλλέρης, «Τροφαὶ καὶ ποτά» εἰς πρωτοβυζαντινοὺς παπύρους, *ΕΕΒΣ* 23 (1953) 689-715. — Γιὰ τὸν ἐπισιτισμὸ γενικὰ βλ. Ε. Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e-7e siècles*, Paris - La Haye 1977, καὶ πιο συγκεκριμένα τὰ κεφάλαια «L'échelle des régimes alimentaires» καὶ «Régimes et nutrition» σσ. 36-53. — Βλ. ἀκόμη Τ. Κολίας, *Eßgewohnheiten* 197-202. — Εἰδικότερα βλ. J. Koder, Ἐπαγγέλματα σχετικὰ μὲ τὸν ἐπισιτισμὸ στὸ Ἐπαρχικὸ Βιβλίον, ἐν: *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνoῦς Συμποσίου, Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιον. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση* (15-17 Σεπτεμβρίου 1988) [Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν/Ε.Ι.Ε.], Ἀθήνα 1989, 363-371. — Τοῦ ιδίου, Ὁ κηπουρὸς καὶ ἡ καθημερινὴ κουζίνα στὸ Βυζάντιον, Διάλεξι στὴ σειρά Ὁφείας τῆς Βυζαντινῆς Κοινωνίας [Ἰδρυμα Γουλανδρῆ-Χορν] (18 Μαΐου 1992), Ἀθήνα 1992.

62. Βλ. Λέων ΣΤ', *Τακτικά* 680B-C.

τευμα που στρατοπέδευσε προ των πυλών της πόλης ήταν ολιγάριθμο σε σχέση με το εγχείρημα και επιπλέον μειονεκτούσε καθώς διέθετε λίγες μόνο προμήθειες, ενώ ταυτόχρονα δεν μπορούσε να ανεφοδιαστεί, διότι οι έμποροι δεν μπορούσαν να ακολουθήσουν⁶³. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι η παρουσία των εμπόρων και η επιτόπια λειτουργία αγορών για τα εκστρατευτικά σώματα συμπλήρωναν το έργο της επιμελητείας.

Η σημασία που απέδιδε η στρατιωτική ηγεσία στην ύπαρξη και λειτουργία αγορών στους χώρους στρατοπέδευσης των μονάδων καθίσταται φανερή και από το αίτημα που εξέφρασε κατά την στρατοπέδυσή του στη Θεσσαλονίκη ο Ιωάννης Βατάτζης στον δεσπότη της πόλης Δημήτριο (1246). Ο Βατάτζης ζήτησε την οργάνωση αγοράς για το στρατεύμά του προκειμένου να παρασχεθεί σε αυτό η δυνατότητα προμήθειας των αναγκαίων⁶⁴.

Η σημασία ύπαρξης αγοράς για κάλυψη στρατιωτικών αναγκών διαφαίνεται επίσης και από την εκδήλωση συμπάραστασης του εμίρη της Μαγνησίας Σαραχάν στον σύμμαχό του Ανδρόνικο Γ'. Κατά την πολιορκία της πόλης της Φώκαιας από τον Ανδρόνικο Γ' (1335), με εντολή του Σαραχάν λειτούργησε για το εκστρατευτικό σώμα του βυζαντινού αυτοκράτορα ἄφθονος αγορά με προϊόντα από τις περιοχές που υπάγονταν στην εξουσία του⁶⁵.

63. Βλ. E. Faral, *Geoffroi de Villehardouin, La conquête de Constantinople*, τ. 1-2, Paris 1961, 160, παράγραφος 351: *L'endemain recurent d'une route de serjanz a cheval; mes bien just mestiers que il valissent plus que il ne valoient. Et si avoient pou de viande: que marchié nes pooient seure; ne il ne pooient aler forer: que tant avoit des Griex par le pais que il n'i pooient mie aler* (βλ. και Γοδεφρείδου Βιλλαρδουίνου, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, μτφρ. Κ. Αντύπα, Αθήνα 1985, σ. 160 παράγραφος 351: Την επομένη ενισχύθηκαν ακόμα από μία ομάδα έφιππων στρατιωτών, αλλά θα έπρεπε να είχαν περισσότερη δύναμη απ' όση είχαν. Και είχαν λίγες προμήθειες· γιατί οι έμποροι δεν μπορούσαν να τους ακολουθήσουν· και δε μπορούσαν να ψάξουν για τροφές για τα άλογά τους· γιατί υπήρχαν τόσοι Έλληνες στην περιοχή που δε μπορούσαν να πάνε. — Σχετικά με την κατάληψη της Αδριανούπολης βλ. J. Longnon, *L'Empire Latin de Constantinople et la Principauté de Morée*, Paris 1949, 77-80. — Βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte* 352-353. — Βλ. ακόμη Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Ἡπειρος και Νίκαια τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία* [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 7], Θεσσαλονίκη 1990, 54-55 (στο εξής: Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Ἡπειρος και Νίκαια*).

64. Βλ. Γεώργ. Αχροπολίτης, *Χρονική συγγραφή* 82.10-15: *Πολιορκῆσαι μὲν γὰρ οὐκ ἦν αὐτῷ (ο Ιωάννης Βατάτζης τῆ Θεσσαλονίκῃ τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1246) — οὐ γὰρ ἀρκούσας εἶχε τὰς ἐπὶ τούτῳ δυνάμεις — πρὸς βλάβειν δὲ ἐποίησε καὶ ἐζήτει ἐξελθεῖν πρὸς αὐτὸν τὸν Δημήτριον, ὁμωμοσμένον αὐτῷ, ἔτι δὲ ποιῆσαι καὶ ἀγορὰν ἔξω τῆς Θεσσαλονίκης, ὥς ἂν ἔχοιεν ὠνεῖσθαι τὰ χρειώδη τὰ στρατεύματα. — Για τα γεγονότα βλ. Α. Μηλιαράκης, *Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου* (1204-1261), ἐν *Ἀθῆναις* 1898, 373. — Βλ. επίσης G. Ostrogorsky, *Geschichte* 363-364. — Βλ. ακόμη Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Ἡπειρος και Νίκαια* 87.*

65. Βλ. Ιω. Καντακουζηνός, *Ἱστορία* I 480.19-21: *Παρεῖχε (ο Σαραχάν) τε ἄφθονον*

Με αφορμή την αναφορά στις πολεμικές συνθήκες των Τατάρων, ο Νικηφόρος Γρηγοράς επισημαίνει έμμεσα την ουσιαστική προσφορά των αναγκαιών στους στρατιώτες από τις συχνές αγορές στους τόπους διεξαγωγής των πολεμικών επιχειρήσεων. Οι Τάταροι λοιπόν, σύμφωνα με τον βυζαντινό ιστορικό, έχοντας περιορίσει τις ανάγκες τους, δεν είχαν την ανάγκη τόσων αγορών και με τον τρόπο αυτό αποκτούσαν ουσιαστικό πλεονέκτημα έναντι των εχθρών τους⁶⁶.

Συχνά οι εχθροί επεδίωκαν με αιφνιδιαστικές επιθέσεις την παρενόχληση του έργου των εμπόρων, ώστε να αποκοπεί η επαφή του εκστρατευτικού σώματος από τις πηγές ανεφοδιασμού του⁶⁷.

Η λειτουργία εμπορικών αγορών και η δυνατότητα αγοράς προμηθειών εκ μέρους των στρατιωτών ωστόσο προϋπέθετε χρήματα. Η ύπαρξη αγορών για τα εκστρατευτικά σώματα συνάγεται λοιπόν και από χωρία πηγών που διεκτραγωδούν την αδυναμία των στρατιωτών να καλύψουν τις ανάγκες τους, ιδιαίτερα μάλιστα όταν αυτή οφείλεται στην έλλειψη χρημάτων. Έτσι το 1342 ο Καντακουζηνός κατά την παραμονή του στη Σερβία, εκτός από τις άλλες δυσκολίες που αντιμετωπίζουν όλα τα στρατεύματα κατά την παραμονή τους *έν αλλοτρίᾳ γῇ*, συνάντησε μεγάλες δυσκολίες ως προς τη συντήρηση του στρατεύματος, καθώς οι στρατιώτες του *ἐνδεία πιεζόμενοι χρημάτων*⁶⁸.

Το 1347 ο Καντακουζηνός περιγράφει τη δυσχερή θέση στην οποία είχε περιέλθει ο στρατός, καθώς δεν διέθετε ούτε τα απαραίτητα. Η κρισιμότητα της κατάστασης αποδίδεται στην *ἀπορία χρημάτων*, που και κατά την ομολογία του Καντακουζηνού αποτελούν τα νεύρα του πολέμου. Άμεση συνέπεια των παραπάνω είναι η διαπίστωση του Καντακουζηνού ότι οι στρατιώτες είχαν καταστεί πρακτικά *ἄχρηστοι καὶ ἄοπλοι ὑπὸ πενίας*, και οὐδεμία ὄνσης ἐκείνων ἦν⁶⁹.

ἀγορὰν τῇ βασιλείῳ (Ἀνδρονίκου Γ') στρατιᾷ, ταῖς ὑπ' αὐτὸν κελεύσας πόλεσι καὶ χώραις τὰ ἐπιτήδεια εἰς Φώκαιαν κομίζειν. — Για τις εξελίξεις βλ. F. Dölger, *Regesten* 2827, 2828. — Για τον Σαραχάν βλ. ανωτέρω σημείωση 33.

66. Βλ. Νικηφ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I 34.25-35.7: *Ἐὰ τοῖς μὲν Σκύθαις ἐθάσιν οὖσιν ἡδέα καὶ ἥκιστα ἐπαχθῇ, τοῖς δὲ πολεμίοις καὶ μάλα πολέμια, οἱ τὰ σκευοφόρα πλείων μάχων ἐπάγονται, καὶ ὅλη στρατοπεδεύουσαν, πολλῆς καὶ παντοδαπῆς δεόνται τῆς ἀγορᾶς, ἐν' αὐτοῖς τε καὶ τοῖς ὑπόζυγιοις ἀνευδεῶς χορηγοῖεν τὰ χρήσιμα. Οἱ δὲ τὸν ἄσκειον καὶ κοῦφον ἀσκοῦντες βίον ἀεὶ, ῥαδίως τὰς ἐκστρατείας ποιοῦνται, καὶ τριῶν διὰ μιᾶς ἡμέρας πολλὰκις δίκην πτηνῶν αἰθερίων περιτρέχουσι γῆν, ...*

67. Βλ. Νικηφ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* I 147.3-19: *... καὶ τὰς ἐπομένας κατέλυον ἄγορας*· ...

68. Βλ. Νικηφ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II 640.17-20.

69. Βλ. Ιω. Καντακουζηνός, *Ιστορία* III 33.10-34.2, αὐτόθι III 36.18-20: *..., ἡμᾶς δὲ ἀσθενεστάτους ὀλιγότῃ τῆς στρατιᾶς καὶ χρημάτων ἀπορία, περιέστηκε δὲ νῦν ἡμῖν ἐν ἄπρῳ πάντα, ...*

Οι αποσπασματικές και περιστασιακές μαρτυρίες λοιπόν των πηγών περιορίζονται μόνο στη σημασία λειτουργίας των αγορών στους χώρους στρατοπέδευσης και στο γεγονός ότι οι αγορές αυτές συνέβαλλαν στο έργο της στρατιωτικής αποστολής, χωρίς ωστόσο να μας παρέχουν πληροφορίες για ειδικότερα επιμελητειακά θέματα, όπως λ.χ. ποιος Βυζαντινός αξιωματικός ή ποια υπηρεσία του στρατεύματος ήταν επιφορτισμένη με την επιμελητεία και τη λειτουργία των αγορών αυτών· τα επιμέρους είδη τα οποία επιτρεπόταν να προμηθευτούν οι στρατιώτες ενόψει μαχών και ποια είδη απαγορευόταν να προμηθευτούν και να κατέχουν ή επιτρεπόταν μόνο σε συγκεκριμένες ποσότητες, όπως και τα είδη πρώτης ζήτησης· αν οι έμποροι εκδήλωναν κερδοσκοπικές διαθέσεις· τις διατροφικές συνήθειες των βυζαντινών εκστρατευτικών σωμάτων και άλλα επιμέρους σχετικά ζητήματα.

4. Πέρα από τις αγορές που οργάνωναν έμποροι, οι βυζαντινοί επιτελείς για τη στρατοπέδευση λάμβαναν υπόψη τους μεταξύ άλλων παραμέτρων και τη δυνατότητα του άμεσου ανεφοδιασμού του στρατεύματος από τις τοπικές αγορές των γειτονικών περιοχών. Έτσι περιοριζόταν η εξάρτηση της σίτισης του στρατεύματος από τις ομάδες των εμπόρων και των παραγματούχων.

Δεν γνωρίζουμε αν κάποια μονάδα του στρατεύματος που μετέβαινε στις γειτονικές τοπικές αγορές και προμηθευόταν από εκεί τα απαραίτητα για το στρατόπεδο, είχε ειδικότερα επιμελητειακό ρόλο ή αν το έργο του ανεφοδιασμού του στρατεύματος μπορούσε ύστερα από ρητή εντολή της στρατιωτικής ηγεσίας να το αναλάβει οποιαδήποτε ομάδα στρατιωτών. Το 1330 ο Καντακουζηνός ενόψει επίθεσης Τούρκων στην περιοχή των Σερμυλίων (μεταξύ Παλλήνης και Άθω), δεν μπορούσε να εκτιμήσει τη συνολική αριθμητική δύναμη του στρατεύματος που ήταν εγκατεστημένο στην περιοχή αυτή, καθώς πολλοί στρατιώτες από το παραπάνω στράτευμα είχαν μεταβεί στη γειτονική Θεσσαλονίκη πορισμού τών έπιτηδείων ένεκα⁷⁰.

Το 1344, ενόψει επίθεσης του Βούλγαρου Μομιτζίλου⁷¹, οι στρατιώτες

70. Βλ. Ιω. Καντακουζηνός, *Ιστορία* I 455.10-456.4: ... 'Ο δ' (Ιωάννης Καντακουζηνός) έφασκεν, άκριβώς μέν ούδ' αὐτός τόν αριθμόν εἰδέναι. Διὰ γάρ τὸ ἐγγὺς Θεσσαλονίκης ἤδη γεγενῆσθαι πολὺ προσερόνηκέναι αὐτῇ στρατιάς πορισμὸν τῶν ἐπιτηδείων ένεκα· ... — Για το χωριό Ορμυλία (Σερμύλη, Σερμυλία), βλ. J. Lefort, (εκδ.), *Paysages de Macédoine, leurs caractères, leur évolution à travers les documents et les récits des voyageurs* [Travaux et Memoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Monographies 3], Paris 1986, 157.

71. Για τον Μομιτζίλο (Momčil) και τη δράση του στη βυζαντινο-βουλγαρική συνοριακή περιοχή της Ροδόπης, τη συνεργασία του με τον Ανδρόνικο Γ', τον Καντακουζηνό αλλά και

του Καντακουζηνού που ήταν εγκατεστημένοι στην πολίχνη της Μοσυνούπολης⁷², πολύ κοντά στην πόλη της Κομοτηνής (Κουμουτζηνά), βρέθηκαν απροετοίμαστοι να αντιδράσουν, καθώς τα άλογά τους βοσκούσαν, ενώ κάποιο τμήμα τους βρισκόταν στη γειτονική Κομοτηνή προκειμένου να εφοδιαστεί με τα απαραίτητα για το στράτευμα⁷³.

Οι τοπικές αγορές ως πηγή προμήθειας αγαθών για το στράτευμα αποτελούν τη μία πλευρά της προσφοράς των περιοχών αυτών, καθώς συχνά οι τελευταίες κάλυπταν τις ανάγκες των στρατευμάτων και με υποχρέωση παραχώρησης προϊόντων στα στρατόπεδα. Για το λόγο αυτό, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, τα στρατόπεδα κατέλυαν σε περιοχές που μπορούσαν για ορισμένο χρονικό διάστημα να αποτελέσουν βάση ανεφοδιασμού τους⁷⁴ και απαγορευόταν στους στρατιώτες ακόμη

την προσπάθεια αυτονόμησής του (1344) μέχρι το θάνατό του από τα τουρκικά στρατεύματα στο Περιθεώριον της Θράκης (1345), βλ. M. Bartusis, Chrelja and Momčilo: Occasional Servants of Byzantium in Fourteenth Century Macedonia, *Bsl* 41 (1980) 201-221. — Επίσης βλ. G. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dusan (1331-1355) and his Successors* [Εταιρεία τών Φίλων τοῦ Λαοῦ - Κέντρον Ἑρεῦνης Βυζαντινῶν 2], Ἀθήναι 1995, Appendix I "Momčilo" 274-276. — Βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte* 427. — Βλ. ακόμη Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Η βαλκανική επαρχία κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες*, Θεσσαλονίκη 1998, 52-56. — Προσωπογραφικά, όπως και στοιχεία για τη δράση του Μομιτζίλο, βλ. στο *PLP* λήμμα 19 255.

72. Βλ. Νικηφ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II 705.6-8: ..., ἔδοξε καὶ τῷ βασιλεῖ Καντακουζηνῷ περὶ Μοσυνούπολιν, ἐξιώντι Κομοτηνῶν τῆς πολίχνης, πῆξασθαι τὸ στρατόπεδον, ... — Για τη Μοσυνόπολη της Θράκης, που βρίσκεται ἔξι χιλιόμετρα δυτικά από την πόλη της Κομοτηνής, βλ. P. Soustal, *Thrakien (Thrace, Rodope und Haimimontos)* [Tabula Imperii Byzantini 6, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften, 221. Band], Wien 1991, 369-370 (στο εξής: P. Soustal, *Thrakien*).

73. Βλ. Νικηφ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* II 706.14-24: ..., ἀγγέλεται Μομιτίλας ὀπλίτην στρατὸν ἐπαγόμενος καὶ ὅλαις ἡνίκαις ἐλαύνων ἐς τὸ τοῦ βασιλέως (Ἰωάννη ΣΤ' Καντακουζηνού) στρατόπεδον. Τοῦτο πάντας ἐκ τοῦ παραχρῆμα λογισμοὺς ἔθραυσέ τε καὶ συνεχύκησε τοῦ τε βασιλέως καὶ ὅσοις ξύν γε αὐτῷ παρεῖναι τετύχηκεν, ἀπαρασκεύους καὶ τούτοις, καὶ πάνυ βραχέσιν, ... Τοῖς γὰρ ἵπποις ἀνὰ τὴν πόαν διεσκεδασμένοις νέμεσθαι τῶς συνέβαινε· καὶ ἅμα τῆς στρατιάς τὸ μὲν ἔτι περὶ τὴν Κομοτηνῶν πόλιν ἀπεριμερίμνως τὰς ἀγορὰς περιεῖχε, καὶ πρὸς χρεῖαν δυνώμενοι· ...

74. Ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης αντιμετωπίζοντας τις δυσχέρειες του χειμῶνα του 1255-1256 κάλεσε την ηγεσία του στρατεύματος σε σύσκεψη προκειμένου να αποφασίσουν για τον σχεδιασμό των επιχειρήσεων. Μεταξύ άλλων τονίστηκε ότι δεν ήταν απαραίτητο να επιστρέψουν για λόγους επιμελητείας στην Αδριανούπολη, καθώς, σύμφωνα με τον Γεώργ. Ακροπολίτη, Χρονική συγγραφή 121.12-16, οι επιτελείς ἔφησαν καὶ γὰρ ὅση μὲν ὁδὸς ἐστὶν ἡμῖν ὅπισθεν εἰς τὴν Ἀδριανού, τοσαύτη καὶ ἔμπροσθεν εἰς τὸ τοῦ Στενίμαχου ἄστου κατέστηκε· καὶ ὥσπερ ἐκεῖ (στην Αδριανούπολη) τῶν χρειωδῶν εὐμοιρῆσαι ἔχουμεν, οὕτω δὴ καὶ εἰς τὸν Στενίμαχον (για την Στενίμαχο που βρίσκεται 20 χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της Φιλιππούπολης, βλ. C. Asdracha, *Rhodopes* 162-166. — P. Soustal, *Thrakien* 460-461). — Βλ. επίσης Ἰω. Καντακουζηνός, *Ἱστορία* I 262.4-6, όπου αναφέρεται ότι το 1327 οι μονάδες του Ανδρονίκου Γ' επέλεξαν να στρατοπεδεύσουν στις Φερ(ρ)αί, διότι ..., ἦλθον εἰς Φεράς, ἅμα μὲν καὶ διὰ τὸ τὴν πόλιν ὀχυρὰν εἶναι καρτερωτάτων τεχνῶν περιβολαῖς καὶ ἀφθονίαν τῶν ἐπιτηδεῶν δυναμένην χορηγεῖν τῇ στρατιᾷ τοσαύτη οὐση, ..., βλ. επίσης αὐτότι II 196.9-14,

και όταν αντιμετώπιζαν το φάσμα της πείνας να προβαίνουν σε διαρπαγές στις περιοχές αυτές⁷⁵.

Ορισμένες φορές τις επιχειρήσεις υποστήριζαν με μεταφορές προϊόντων με άλογα, μουλάρια ακόμη και με καμήλες, και περιοχές που βρίσκονταν σε κάποια απόσταση από τα μέτωπα του πολέμου. Έτσι ο Ιωάννης Βατάτζης κατά την πολιορκία των Βοδηνών (1246) αντιμετώπισε την ανεπάρκεια τροφίμων με μεταφορές από τη Βέροια⁷⁶.

5. Γνωστός είναι άλλωστε ο ευεργετικός ρόλος των βυζαντινών κάστρων και φρουριών⁷⁷ που αποτελούσαν καθόλη τη βυζαντινή περίοδο

όπου ο Καντακουζηνός περιγράφει την αναχώρησή του από το Διδυμότειχο (1342) με σημαντικό αριθμό στρατιωτών και την στρατοπέδυσή του στη Βήρα: Βασιλεὺς δέ, καίτοι τῶν πραττομένων οὐ πάνυ χρηστάς ἐλπίδας παρεχόντων, τὴν στρατιὰν ἔχων ἐστρατοπέδευσεν ἐν Βήρᾳ. Ἀφθονίαν δὲ ἐκεῖ τοῖς ἵπποις τοῦ τόπου παρέχοντος τροφῆς, (οὐπῶ γὰρ ἦν ἀπολαύειν ἀφθόνου πανταχοῦ διὰ τὴν ὥραν, ἄρτι ἀρχομένου ἔαρος), παρέμεινε ἡμέρας οὐ πολλὰς. — Για τη Βήρα, τις σημ. Φερ(ρ)αί, που βρίσκεται 25 χιλιόμετρα βορειοανατολικά της Αλεξανδρούπολης, βλ. C. Asdracha, *Rhodopes* 124-130. — P. Soustal, *Thrakien* 200-201. — Βλ. ακόμη M. Panayotidi, *The Wall-paintings in the Church of the Virgin Kosmosoteira at Feraí (Vira) and Stylistic Trends in 12th Century Painting*, εν: Ch. Bakirtzis (ed.), *First International Symposium for Thracian Studies «Byzantine Thrace»*. Image and Character (Komotini, May 28th-31st 1987), *BF* 14,1 (1989) 459-484.

75. Βλ. Ιω. Καντακουζηνός, *Ιστορία* I 134.11-18, όπου αναφέρεται ότι ο Ανδρόνικος Γ' επέλεξε τη διάλυση του στρατεύματός του στο Διδυμότειχο από τη λεηλασία της περιοχής της πρωτεύουσας: ..., ὅτε χειμῶν (1321-1322) ἐπέκειτο σφοδρῶς, καὶ ἡ στρατιὰ τῶν πρὸς τὴν χρεῖαν ἠπόρει, οὐκ ἐπιτρεπόμενοι πρὸς τοῦ νέου βασιλέως (Ανδρόνικου Γ') τὴν χώραν κακοῦν, (ἦσαν δὲ τὰγάτα τεσσάρ᾽ακόνα), ἀναστρέψας ἦλθεν εἰς Διδυμότειχον, καὶ διέλυσε τὴν στρατιάν. Τα παραπάνω γεγονότα εκτυλίσσονται κατά τα ἔτη 1321-1322 στο πλαίσιο της εμφύλιας σύρραξης του Ανδρόνικου Β' και του Ανδρόνικου Γ' (σχετικά με τα γεγονότα βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte* 411-414. — D. M. Nicol, *Last Centuries* 159-171) και θα μπορούσαν να αποδοθούν σε προσπάθεια προσεταιρισμού των περιοχών αυτών και μόνο, δεν παύουν όμως να παραμένουν χαρακτηριστικά της αντιμετώπισης των περιοχών εκείνων που παρέχουν τα απαραίτητα για τη συντήρηση του στρατεύματος. Βλ. αντίστοιχα για τους μέσους βυζαντινούς αιώνες, Μαυρίκιος, *Στρατηγικό* 314.43-45, όπου επισημαίνεται ότι ο στρατηγός οφείλει να αποτρέπει τους στρατιώτες του από την καταστροφή των περιοχών που θα χρησιμοποιήσουν κατά την επιστροφή τους, ακόμη και αν αυτές βρίσκονται στην τῶν πολεμίων χώραν. — Βλ. και T. Kolias, *Eßgewohnheiten* 194.

76. Βλ. Γεώργ. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή* 90.11-17: Ὁ δὲ βασιλεὺς προσεκαρτέρει ... καὶ ἐβαρυθύμει ἐφ' ᾧ μὴ πέφθακεν ἄξιόν τι ἐργάσασθαι. Ἦγανάκτει δὲ καὶ τὸ στράτευμα. Ὁ καιρὸς γὰρ ἦν χειμέριος, ἐσπάνιζον δὲ καὶ τῶν χρειῶδων. Ἄλλ' ὁ βασιλεὺς τὸ τοιοῦτον θεθεράπευεν. Ἀπὸ Βερροίας γὰρ ἡμίονους καὶ καμήλους τὰ χρειῶδη διεκόμενεν ἐν τῷ στρατοπέδῳ. Στο ίδιο γεγονός αναφέρεται και ο Θεόδ. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική* 501.14-18. — Βλ. M. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society Under the Lascarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford 1975, 288. — Για τα Βοδηνά (Βοδενά, Έδεσσα) και τη σημασία του κάστρου κατά τους μέσους και ύστερους χρόνους βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Βοδηνά, μια βυζαντινή πόλη-κάστρο της Μακεδονίας, *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου, Η Έδεσσα και η περιοχή της*. *Ιστορία και πολιτισμός* (Έδεσσα, 4, 5, και 6 Δεκεμβρίου 1992), Έδεσσα 1995, 165-178.

77. Γενικότερα για τα βυζαντινά κάστρα και φρούρια βλ. H. Ahrweiler, *Les fortresses*

μόνιμη πηγή ανεφοδιασμού των στρατευμάτων⁷⁸.

Τα σιτοφυλακεία και η σιταποθήκη των πόλεων ή κάστρων χρησιμοποιούνταν ως πηγές ανεφοδιασμού πολιτών αλλά και στρατιωτών και υπ' αυτή την έννοια πρέπει να θεωρήσουμε ότι σχετίζονται με την επιμελητεία του στρατεύματος. Ο όρος σιτοφυλακείον αναφέρεται κατά την αφήγηση της κατάληψης του φρουρίου του Πριλάπου το 1257 από τον Μιχαήλ Β' της Ηπείρου, όταν σύμφωνα με τον Γεώργιο Ακροπολίτη που βρισκόταν μεταξύ των πολιορκημένων, οι φύλακες των επάλλξεων οδηγήθηκαν στα σιτοφυλακεία, δηλαδή στις σιταποθήκες⁷⁹. Σιταποθήκη

construites en Asie Mineure face à l'invasion seldjoudique, *Akten des XI. Internationalen Kongresses*, München 1960, 182-189 εν: H. Ahrweiler, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Variorum Reprints, London 1971, υπ' αριθμ. XVII εργασία. — Βλ. Ν. Οικονομίδης, The Donation of Castles in the Last Quarter of the Eleventh Century (F. Dölger, *Regesten*, no 1012), εν: *Polychronion, Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, ed. P. Wirth, Heidelberg 1966, 413-417. — Βλ. Σπ. Τρωιάτος, *Καστροκτισία, Βυζαντινά* 1 (1969) 39-57. — Βλ. C. Foss, Late Byzantine Fortifications in Lydia, *JÖB* 28 (1979) 297-320. — Επίσης βλ. C. Foss - D. Winfield, *Byzantine Fortification: An Introduction*, Pretoria 1986. — M. C. Bartusis, State Demands for the Building and Repairing of Fortifications in Late Byzantium and Medieval Serbia, *Bsl* 49 (1988) 205-212. — Βλ. ακόμη στο M. C. Bartusis, *Late Byzantine Army*, το 13ο κεφάλαιο «Guard Service: Kastron, Countryside» 306-321.

78. Ενδεικτικά θα αναφέρουμε την προσπάθεια του Ανδρονίκου Β' (1308) να υπερασπιστεί τις πόλεις της Μακεδονίας από επίθεση της Καταλανικής Εταιρείας με αποστολή έμπειρων στρατηγών, στρατολόγηση ντόπιου στρατεύματος, όπως και συγκέντρωση από τα προάστεια τροφίμων εντός των πόλεων (βλ. Νικηφ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία* I 246.7-16). Επιμελητεία στρατεύματος από φρούριο μαρτυρείται λ.χ. το 1342, όταν ο Καντακουζηνός φιλοξενείται στο φρούριο του Προσοίκου (που κατά τον Ιω. Καντακουζηνό, *Ιστορία* II 257.17-22, βρίσκεται στον Αξιό, κοντά στην πόλη των Σκοπίων), υπό Μιχαήλ (τινός, τοῦ Τριβαλῶν ἄρχοντος), όπου η στρατιά πορίζοιτο τὰ ἐπιτήδεια καθὼς ἦσαν παντάπασι τῶν ἀναγκαίων ἐνδεεῖς (βλ. Ιω. Καντακουζηνός, *Ιστορία* II 258.21-24). Ήσχάτως τόσο αποδείχτηκε ότι τα φρούρια δεν μπόρεσαν να ανταποκριθούν επιμελητειακά στις περιστάσεις, όπως φάνηκε από την αναζήτηση τρόπου εφοδιασμού από τον Ανδρόνικο Γ' κατά τις επιχειρήσεις του στον Αίμο (1332) εναντίον του Ιωάννη Αλεξάνδρου της Βουλγαρίας (1331-1371), όπου σύμφωνα με τον Νικηφ. Γρηγορά, *Ρωμαϊκή ιστορία* I 487.12-15: ... Οὔτε γὰρ τοῖς ὑποζυγίοις χιλὸς ἦν ἐντὸς τοῦ φρουρίου (Ρουσόκαστρο), οὔτε φρέαρ, οὔτ' ἄλλη τι ὕδατος εὐπορία. ... Τη χρήσῃ του ὁρου κάστρου ως μικρῆς οχυρωμένης πόλεως ἀντὶ του ὁρου πόλις ἢ ἄστυ διαπίστωσαν κατὰ την ὑστερη βυζαντινὴν περίοδον οἱ G. Stadtmüller, *Michael Choniates, Metropolit von Athen (ca. 1138-ca. 1222)*, (OCP, vol XXXIII.2, Nr. 91), Roma 1934, 299 και Lj. Maksimović, Charakter der sozial-wirtschaftlichen Struktur der spät-byzantinischen Stadt (13.-15.Jh.), εν: *Akten XVI. Internationaler Byzantinistenkongress*, Wien, 4-9 Oktober 1981, *JÖB* 31/1 (1981) 149-188, 156, όπου αναφέρεται ότι στις ιστορικές πηγές χρησιμοποιούνται πιο συχνά οι ὁροι πόλις-ἄστυ, ενώ στα έγγραφα επικρατεῖ ο ὁρος κάστρον. Γενικά ωστόσο ο Lj. Maksimović αποδέχεται ότι κατὰ τους ὑστερους βυζαντινοὺς αἰῶνες επικράτησε ο ὁρος κάστρον.

79. Βλ. Γεώργ. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή* 149.26-150.9: ... καὶ σὺν πεινῶσι τοὺς τοῦ εἰς φυλακὴν τοῦ ἄστεος συντεταγμένου στρατεύματος ζωαρκείας χάριν διοίκησιν, ἐξάγουσιν αὐτοὺς τῶν ἐπάλλξεων καὶ περὶ τὰ σιτοφυλακεία ἀπάγουσιν. Ἐξ ἐρήμης γοῦν ἀνοίγουσι τὰς πύλας οἱ ταῦτα προμελετήσαντες, καὶ ἐάλω οὕτω τὸ τοῦ Πριλάπου ἄστυ, οὐ πολέμων ἄρετῃ, οὐκ ἀνοχυρότητι τόπου, ἀλλὰ τῇ τῶν φυλάκων ἀβελτηρίᾳ καὶ

και τὰ λοιπὰ τῶν τροφῶν ταμεῖα αναφέρονται με αφορμή την κατάληψη του σερβικού φρουρίου Σμέδροβο (Smederovo, νοτιοανατολικά του Βελιγραδίου) από τον Μουράτ Β' (Αύγουστος 1439)⁸⁰.

Πέρα από τις αποσπασματικές πληροφορίες των πηγών, μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα έχουμε για τα χρόνια του Ιωάννη Γ' Βατάτζη και του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου. Ιδιαίτερη λοιπόν αναφορά γίνεται στις πηγές στην υποδειγματική επιμελητεία του Ιωάννη Βατάτζη, καθώς η προνοητικότητα και η διορατικότητα του αυτοκράτορα αυτού δεν περιορίστηκε στην οικοδόμηση οχυρών, πύργων και περιβόλων στο κράτος του, αλλά επεκτάθηκε και στον εφοδιασμό με μηχανήματα και αποθήκες με όπλα και όλα όσα απαιτούνται για την αποτελεσματική άμυνα πόλεων, φρουριών, όπως ακόμη και στη συγκομιδή και αποθήκευση όλων των καρπών για περιόδους παρατεταμένων πολιορκιών⁸¹.

Όπως μαρτυρεί ο Γεώργιος Παχυμέρης, ο Μιχαήλ Η' ύστερα από την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης (25 Ιουλίου 1261), προκειμένου να υπάρχει επάρκεια αγαθών για τη συντήρηση των πολιτών και αφθονία ειδών για την άμυνα, σε περίπτωση που χρειαζόταν να παραμείνουν στην πρωτεύουσα ἐπὶ μήχιστον, φρόντισε για την ομαλή συνέχεια της αγροτικής ζωής εντός της Πόλης με την εισαγωγή ζώων ικανών προς καλλιέργεια⁸².

Συχνά, προκειμένου να αντιμετωπιστεί το επισιτιστικό πρόβλημα των στρατιωτών και των πολιτών, μαρτυρούνται στις πηγές και έκτακτες διανομές τροφίμων. Έτσι ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης κατά την εκστρατεία

ἀπιστία. — Πρέπει ωστόσο να πρόκειται για αρχαϊσμό του Γεωργίου Ακροπολίτη, καθώς οι σιτοφύλακες, οι οποίοι αποτελούσαν στην αρχαία Αθήνα κληρωτή αρχή και ήταν υπεύθυνοι για την καταγραφή των εισαγόμενων σιτηρών, την επιβλεψη της πώλησης του σιταριού, των αλεύρων ή του άρτου, αγαθών των οποίων ήλεγχαν την τιμή, τη γνησιότητα και το βάρος, δεν αναφέρονται σε άλλη βυζαντινή πηγή. — Σχετικά με τους όρους σιτοφύλακες και σιτοφυλακείον βλ. Σούδα, *Suidae Lexikon*, τ. I-V, έκδ. A. Adler, Lipsiae 1928-1938, ανατ. Stuttgart 1971, 370. — Επιπλέον βλ. τον όρο σιτοφυλακείω, -ήσω, στο E. A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B.C. 146 to A.D. 1100)*, τ. I -II, Boston 1870, έκδ. New York 1957, 991. Βλ. ακόμη Δ. Δημητράκος, *Μέγα λεξικόν ὅλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, τ. 9, Ἀθῆναι - Θεσσαλονίκη 1954-1968, τ. 8, 6535.

80. Βλ. Δούκας, *Ιστορία*, έκδ. V. Grecu, *Ducae, Historia Turcobyzantina (1341-1462)* [Scriptores Byzantini I], Bucuresti 1958, αυτόθι 261.27-28: Καὶ δὴ πρῶτον (ο Μουράτ Β', 1421-1451) ἔρχεται εἰς Σμέδροβον ὥρα θερούς· ἦν γὰρ ἡ σιταποθήκη τοῦ κάστρου κενὴ καὶ τὰ λοιπὰ τῶν τροφῶν ταμεῖα.

81. Βλ. Θεόδ. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική* 506.19-507.9. — Βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte* 365-367.

82. Βλ. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι* 251.14-253.2. — Ειδικότερα για την εσωτερική πολιτική του Μιχαήλ Η' βλ. K. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Η'* 101-103. — Βλ. ακόμη D. M. Nicol, *Last Centuries* 46-47.

στη Βουλγαρία (1255) διένειμε στα στρατεύματά του τρόφιμα⁸³, όπως και ο Ιωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός κατά τη διάβασή του από περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης ..., πολλής προνοίας αξιώσας, σιτόν τε αὐτοῖς (στους κατοίκους και στρατιώτες του Πολύστουλου) ἐπιχορηγῆσας καὶ στρατιώτας πρὸς ἐπικουρίαν, ... (1342)⁸⁴.

Με βάση λοιπόν τις πληροφορίες των αφηγηματικών πηγών της ύστερης βυζαντινής περιόδου διακρίνουμε ότι όσοι αξιωματούχοι μαρτυρούνται ότι έφεραν το αξίωμα του μεγάλου στρατοπεδάρχη, που σύμφωνα με τον Ψευδο-Κωδινό ήταν επιφορτισμένος με την επιμελητεία του στρατεύματος, δεν συνδέονται με την επιμελητειακή υπηρεσία, ενώ φαίνεται πως το έργο της επιμελητείας, καθώς δεν μαρτυρείται κάποια ειδικότερη υπηρεσία, παρέμενε στην ευθύνη της γενικής διοίκησης του στρατεύματος.

Έτσι τα σώματα εκστρατείας κατά τη μετακίνηση προς τα μέτωπα

83. Βλ. Γεώργ. Αχροπολίτης, *Χρονική συγγραφή* 112.22-23: Τροφῶν γοῦν ἠμωφόρασε τὰ στρατεύματα, αὐτοὶ τε καὶ οἱ τούτων ἵπποι: ...

84. Βλ. Ιω. Καντακουζηνός, *Ιστορία* II 226.19-21. — Σχετικά με το Πολύστουλο βλ. Ιω. Καντακουζηνός, *Ιστορία* II 226.16-17: ..., ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς δὲ χρόνοις Ἀβδηραὶ ὠνομασμένοι, πολίχνιον ὄν, ..., βρίσκεται δεκαεξὶ χιλιόμετρα ανατολικά των εκβολών του Νέστου και επανοικοδομήθηκε από τον ίδιο τον Ιωάννη Καντακουζηνό. Βλ. σχετικά C. Asdracha, *Rhodes* 96-98. — P. Soustal, *Thrakien* 408-410. Στις πηγές γίνεται επίσης αναφορά στον τρόπο επιμελητείας ορισμένων λαών που κατά καιρούς βρέθηκαν στα πεδία των μαχών αντιμέτωποι με τους Βυζαντινούς, επιμελητεία που συνδέεται άρρηκτα με τον πολιτισμό και τον τρόπο ζωής των εθνικών αυτών ομάδων. Έτσι ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης αναφέρεται στην ύπαρξη ειδικής επιμελητειακής ομάδας (ὄμιλος) που συνόδευε τον τουρκικό στρατό, στον μεγάλο αριθμό υποζυγίων που συμπορεύονταν με το στράτευμα, στην πρωτοποριακή, κατά τη μαρτυρία πάντα του Χαλκοκονδύλη, εκ μέρους των Τούρκων πρόνοια ασφάλισης των υποζυγίων, όπως επίσης και στη διάθεση ικανής ποσότητας τροφίμων στους στρατιώτες (βλ. Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Ἀποδείξεις ἱστοριῶν*, έκδ. E. Darkó, *Laonici Chalco-candyiae historiarum demonstrationes*, τ. I-II, Budapestini 1922, 1923, αυτόθι II 115.1-19 και αυτόθι II 149.22-7).

Σχετικά με την οργάνωση εκστρατειών εκ μέρους των Σταυροφόρων μαρτυρείται η λειτουργία αγορών από εμπόρους που ακολουθούν το στράτευμα (βλ. Νικηφ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία* I 147.3-19).

Το έθνος των Τατάρων περιγράφεται ότι διάγει αυστηρή στρατιωτική ζωή, καθώς, όπως αναφέραμε και παραπάνω, σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά, δεν έχει ανάγκη συχνής τροφοδοσίας μέσω αγορών, γεγονός που κατά τον ίδιο ιστορικό αποτελεί ουσιαστικό πλεονέκτημα, αφού με τον τρόπο αυτό κατά τις εκστρατείες, διαδρομή τριών ημερών τη διανύουν δίκην πτηνών αλβερίων εντός μιας μόνον ημέρας (βλ. Νικηφ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία* I 34.25-35.7).

Λιτοδίατοι και σκληραγωγημένοι παρουσιάζονται και οι στρατιώτες των Σέρβων, όταν κατά τη φιλοξενία του στρατεύματος του Καντακουζηνού από τον Στέφανο Δουσάν (1342), η χορήγηση όλων των αγαθών εκ μέρους των Σέρβων έγινε σύμφωνα με το μέτρο που είχαν οι ίδιοι οι Σέρβοι, δηλαδή γλισχρῶς μὲν καὶ σμικροπρεπῶς, καὶ κατὰ τὸ σύντροπον ἔθος (βλ. Νικηφ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία* II 640.10-14).

του πολέμου προμηθεύονταν τα απαραίτητα για τη συντήρησή τους από τις αγορές που οργάνωναν οι έμποροι που συνόδευαν το εκστρατευτικό σώμα, από τις τοπικές αγορές, ή ακόμη και από τις όμορες ή και περισσότερο απομακρυσμένες περιοχές.

Άγιος Ευστράτιος

Η GARDIA EQUESTRIS ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΩ (1472)

Μια σπάνια μαρτυρία

Στις 8 Οκτωβρίου 1472 ο μέγας μάγιστρος (στο εξής: ΜΜ) των Ιωαννιτών Ιπποτών της Ρόδου Giovanni Battista Orsini (4.3.1467-8.6.1476) έστειλε την ακόλουθη διαταγή —με τη βούλα του τυπωμένη σε μαύρο κερί— στον διοικητή ή βάιλο της Κω: να σέβεται την παλαιά συνήθεια, με την παρεπόμενη προνομιακή μεταχείριση, που περιβάλλει τον Κώο Γεώργιο Τζάση του Κωνσταντίνου (βλ. πιο κάτω): αυτός είχε διαμαρτυρηθεί στον ΜΜ για την παραβίαση των δικαιωμάτων του, τόσο του ίδιου όσο και των δικών του ανθρώπων. Ο αρχηγός του Τάγματος, μετά από έρευνα, διαπίστωσε ότι ο εν λόγω Γεώργιος και οι δικοί του είχαν πράγματι αναλάβει από παλαιά την υποχρέωση της έφιππης φύλαξης και επιτήρησης. Χάρη στη δουλειά τους αυτή, ήταν πάντα απαλλαγμένοι από κάθε άλλη επιβάρυνση. Η ίδια κατάσταση πρέπει να μείνει σεβαστή και στο μέλλον.

Το σχετικό έγγραφο —ανέκδοτο, όσο ξέρω— περιέχει όρους και υποδηλώνει θεσμούς που απαιτούν διευκρινίσεις για την κατανόηση των σχέσεων διοικούντων και διοικουμένων στο μεγαλύτερο μετά τη Ρόδο νησί του ιπποτικού κράτους, την Κω. Πριν προχωρήσω στον αναγκαίο σχολιασμό, οφείλω να παραθέσω αυτούσιο το κείμενο*.

* Βιβλιογραφικές συντομογραφίες που χρησιμοποιούνται στην παρούσα μελέτη:

- | | |
|-------------------------------------|---|
| Bosio | = Iacomo Bosio, <i>Dell'istoria della sacra Religione et illustrissima Militia di San Giovanni Gierosolimitano</i> , parte seconda [τ. 2], in Roma 1594 (α' έκδοση). |
| Caoursin | = Guillielmus Caoursin, <i>Stabilimenta militum hierosolymitanorum</i> , Ulme 1496. |
| Sarnowsky | = Jürgen Sarnowsky, <i>Macht und Herrschaft im Johanniterorden des 15. Jahrhunderts. Verfassung und Verwaltung der Johanniter auf Rhodos (1421-1522)</i> , Münster - Hamburg - London 2001. |
| Τσιρπανλής, Η Ρόδος | = Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, <i>Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14ος-16ος αι.)</i> . Συλλογή ιστορικών μελετών, Ρόδος 1991. |
| Τσιρπανλής, <i>Ανέκδοτα έγγραφα</i> | = Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, <i>Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών</i> , τ. 1 (1421-1453), Ρόδος 1995. |

Εκδίδεται από τη *National Library of Malta*- Arch. 381 (Liber Bullarum, 1472-1473), f. 203^r.

Ρόδος, 8 Οκτωβρίου 1472

|¹ Frater Baptista de Ursinis et cetera, venerabili ac religioso in Christo nobis precarissimo fratri Edoardo de Carmedino, |² baiulie nostre capitularis Langonis baiuliuo capitulari et preceptor, salutem et cetera.

Comparuit coram |³ nobis dilectus noster Georgius tu Constantinon¹ Cassy, insule nostre Langonis, querelose exponens |⁴ qualiter, preter et contra consuetudinem inueteratam et hactenus obseruatam in vigore suorum priuilegiorum, |⁵ ipsum ac suos tractatis et molestatis nonnullis iuribus obligando, a quibus liberi censentur. |⁶ Super quo postulauit de remedio prouideri.

Itaque cupientes de his veritatem intelligere, de condicione |⁷ et pactu eiusdem Georgij ac suorum, veridicam informacionem habuimus a venerabili lo(cumtenente) nostro suisquoque |⁸ officialibus, dum dictam insulam regeret, qui dixerunt qualiter dictus Georgius ac sui sunt. |⁹ tantum obligati *gardie et custodie equestri* gaudentquoque et fruuntur ex inueterata consuetudine |¹⁰ libertatibus et immunitatibus dicte custodie equestris.

Eapropter serie presencium vos monemus et, si opus |¹¹ sit, precipimus atque mandamus, ut dictum Georgium ac suos in dicta equestri custodia ac libertatibus |¹² manuteneatis et conseruetis, prout hactenus existitit.

Taliter ergo in premissis vos et cetera.

In cuius rei |¹³ testimonium bulla nostra magistralis in cera nigra presentibus est impressa.

Datum Rhodi in nostro Conuentu |¹⁴ die VIIJ Octobris MIIIJ^CLXXIJ.

Η χρήση του ιππικού και η «προνομιακή δουλεία»

Στο παραπάνω κείμενο προβάλλεται η προσφορά της έφιππης υπηρεσίας, η οποία είχε αναληφθεί κατά το παρελθόν και συνεχίζει να ισχύει (στ. 4). Δεν αναφέρεται πότε άρχισε ή καθιερώθηκε και σε ποια τοπική κλίμακα είχε αναπτυχθεί, αν δηλ. η επιτήρηση περιλάμβανε την πρωτεύουσα μόνο (τη Νεραντζιά) ή απλωνόταν σε όλο το νησί. Ο παραπονούμε-

1. Κανονικά θα περιμέναμε: *Constantinu* (ή, - ου): ο λατίνος γραφέας απέδωσε σωστά τη γενική του άρθρου (*tu*), αλλά δεν μπόρεσε να καταλάβει και τη γενική του ονόματος. Σε άλλα ιπποτικά έγγραφα παρατηρούμε πότε σωστή απόδοση της γενικής, πότε λανθασμένη ή παραλλαγμένη μορφή της· βλ. π.χ. *tu Carchia* (του Χαρκιά), *tu Cruso* (του Χρυσού), *tu Crisoteli* (του Χρυσοτέλη), *tu Pasto* (του Παστού): Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα*, σ. 130, 133· ή ακόμη: *tu Leo tu Voca* (του Λέου του Φωκά), *to Luria* (του Λουριά), *to Condarato* (του Κονταράτου) κ.ά. (αυτόθι, σ. 459, 509, 739).

fi. bapto & vespertilio. De^h ac velogese murem noli puerissimo firi. Adhuc de consuetudine
 baulic insule munitur. Langonis baulico capitulato & precepti doliudini dampnauit. eundem
 nobis doliudini noster doliudini in consuetudine. Exsistit insule noster langonis quicquid ex pueris
 qualiter precepti et contra consuetudine. Immetenata & huiusmodi obsequia in noster suam pueris
 pueris ac suis huiusmodi & munitur noster. Immetenata obligatio a quibus libere pueris
 doliudini quo pueris de veniendi pueris pueris de huiusmodi munitur de consuetudine
 & pueris munitur pueris ac suis huiusmodi munitur habundantia ac huiusmodi. noster suam
 officium doliudini doliudini pueris noster qui doliudini qualiter doliudini pueris ac suis
 huiusmodi obligatio pueris & munitur equis doliudini quos et huiusmodi ex huiusmodi
 huiusmodi & huiusmodi doliudini munitur equis doliudini pueris ac suis huiusmodi
 sit pueris ac suis munitur ut doliudini pueris ac suis in doliudini munitur ac huiusmodi
 munitur & munitur pueris huiusmodi pueris ac suis munitur pueris ac suis huiusmodi
 huiusmodi baulic noster munitur in pueris huiusmodi pueris ac suis huiusmodi
 die. noster. munitur. pueris.

Το έγγραφο της 8.10.1472

[Nat. Libr. Malta - Arch. 381, f. 203^r]

νος πολίτης χαρακτηρίζεται από τον MM ως «ο αγαπητός μας ... [κάτοι-
 κος] του νησιού της Κω» (στ. 3), χωρίς άλλη διευκρίνιση. Συχνά, σε άλλες
 περιπτώσεις, ο συντάκτης παρόμοιων εγγράφων φροντίζει να προσδιο-
 ρίσει με ακρίβεια την κατοικημένη περιοχή του νησιού (Νεραντζιά, Πυλί,
 Περίπατος, Αντιμάχεια, Κέφαλος)². Είναι μάλλον πιθανό, πως η γενική
 αναφορά (insule nostre Langonis: στ. 3) ανταποκρίνεται στο διοικητικό
 κέντρο, τη Νεραντζιά, έδρα του πρεσβύτερου ή του βαίλου.

Η χρονική έναρξη εξάλλου της προσφερόμενης υπηρεσίας παραμένει
 ασαφής· οι λέξεις «πεπαλαιωμένη [και καθιερωμένη] συνήθεια» (consue-
 tudo inveterata: στ. 4) οδηγούν σε μη προσδιορισίμο παρελθόν. Η έρευνα
 πάλι του MM για τη διακρίβωση των παραπόνων του αδικηθέντος φτάνει
 έως τον προγενέστερο διοικητή του νησιού και τους αξιωματούχους του.
 Αλλά και αυτοί επιβεβαιώνουν ότι προϋπήρχε η εν λόγω συνήθεια (στ. 7-
 9).

Ποια η σπουδαιότητα, τελικά, όλης αυτής της υπόθεσης; Θεωρείται
 αυτονόητη και αναδύεται ως αδιαμφισβήτητη από το περιεχόμενο του
 εγγράφου. Και τούτο, γιατί ως άμεση συνέπεια από την εφαρμογή της
 συνήθειας έρχεται η ευνοϊκή απαλλαγή από άλλες υποχρεώσεις (στ. 5, 9-
 10), οι οποίες ωστόσο δεν μνημονεύονται.

Τα προαναφερθέντα αποδεικνύουν το εύρος της άγνοιάς μας για

2. Βλ. π.χ. για το κάστρο της Κεφάλου το έγγραφο του 1437 (Ζαχ. Ν. Τσιφανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα*, σ. 298), ή του Περίπατου το έγγρ. του 1449 (αυτόθι, σ. 517), ή της Αντιμάχειας το έγγρ. του 1445 (αυτόθι, σ. 444), ή της Νεραντζιάς το έγγρ. του 1439 (αυτόθι, σ. 356), ή του Πυλίου το έγγρ. του 1449 (αυτόθι, σ. 497).

έναν θεσμό που εντάσσεται στο φορολογικό σύστημα του Τάγματος³, ειδικότερα, εδώ, στο κεφάλαιο της λεγόμενης «προσωπικής λειτουργίας», δηλ. της αναγκαστικής παροχής εργασίας προς το κράτος, της αγγαρείας, κατά τις βυζαντινές πηγές⁴. Είναι αλήθεια ότι το έγγραφο δεν διευκρινίζει, αν η *consuetudo*⁵ ήταν υποχρεωτική ή καταναγκαστική για όλους τους υπηκόους των Ιπποτών· τονίζεται κυρίως ο απαλλακτικός χαρακτήρας, η εξασφάλιση προνομίων υπέρ του «αγγαρευθέντος». Κάτι τέτοιο, βέβαια, ήταν ήδη καθιερωμένο σε άλλες χώρες και σε άλλες εποχές, αφού οι προσφέροντες στρατιωτική υπηρεσία απαλλάσσονταν από αγγαρείες και επιβαρύνσεις⁶.

Αξιζει πάντως να επισημάνω ότι ο ΜΜ ενδιαφέρεται, πριν εκδώσει την απόφασή του, να πληροφορηθεί ποια ήταν η «condicio» και το «practum» (στ. 6-7) του διαμαρτυρούμενου. Να δεχτούμε επομένως ότι η συνήθεια στηριζόταν και σε ένα συμβόλαιο, σε ένα συμφωνητικό, ανάμεσα στον πολίτη και στο δημόσιο, για την παρεχόμενη εργασία εκ μέρους του πρώτου και την ανταπόδοση από το δεύτερο.

Τα όσα περιλαμβάνει το παρόν σύντομο έγγραφο λειτουργούν πιο πολύ υπαινικτικά παρά διευκρινιστικά. Για το θέμα της έφιππης φύλαξης, όχι μόνο της Κω, μα και της Ρόδου ή των άλλων νησιών του ιπποτικού κράτους, από κάποια ομάδα (επίλεκτη, άραγε;) ντόπιων-Ελλήνων υπηκόων, δεν διαθέτω καμιά άμεση ή έμμεση μαρτυρία.

Δυστυχώς οι πηγές για τα φορολογικά (τουλάχιστο) του Τάγματος είναι πολύ ισχνές και διάσπαρτες· δύσκολα μπορεί κανείς να καταρτίσει τον φορολογικό κώδικά του. Παρατηρείται έπειτα τεράστια και πολύμορφη φοροτεχνική ανομοιομορφία από νησί σε νησί, ή συχνά εμφανίζονται διατάξεις που εφαρμόζονται περιστασιακά ή σε μικρό βάθος χρόνου⁷, όπως άλλωστε συμβαίνει και στα σημερινά προηγμένα, μάλιστα, κράτη. Θα στηριχθώ σε μερικές συγκριτικές διαπιστώσεις για να προσεγγίσω με κάποια ασφάλεια τη μορφή της αγγαρείας που υποδηλώνουν τα λόγια του ΜΜ.

3. Προσπάθεια προσέγγισης του κεφαλαίου αυτού βλ. στου Ζαχ. Ν. Τσιρπανλή, *Ανέκδοτα έγγραφα*, σ. 154-160, όπου και βιβλιογραφία.

4. Βλ. την ειδική μελέτη της Αλκμήνης Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Η αγγαρεία στο Βυζάντιο, Βυζαντινά* 11 (1982) 21-54 (ιδίως, 31).

5. Για τη «συνήθεια» ως φορολογικό όρο στο Βυζάντιο πρβλ. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, τ. Β' 1, Αθήναι 1981, σ. 325, και τ. Β' 2, Αθήναι 1988, σ. 391 σημ. 3.

6. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, ό.π., τ. Β' 1, σ. 300. Πρβλ. και την απόφαση του ΜΜ το 1440, να απαλλάξει τη Λίνδο από κάθε αγγαρεία, εφόσον οι κάτοικοί της θα υπηρετούσαν κωπηλάτες στα ιπποτικά καράβια: Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος*, σ. 162.

7. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος*, σ. 238-240, όπου και βιβλιογραφία.

Κατ' αρχήν, ας υπενθυμίσω ότι οι Ιππότες αναλαμβάνουν οι ίδιοι την έφιππη φύλαξη του νησιωτικού κρατιδίου τους. Δεν έχουν προβεί σε παραχώρηση έγγειας ιδιοκτησίας προς ντόπιους ή ευρωπαίους, «ευγενούς» καταγωγής. Δεν θέλησαν ή δεν μπόρεσαν να δημιουργήσουν κάποιας μορφής φεουδαλική τάξη⁸, που θα είχε ως συνέπεια τη συγκρότηση και φεουδαλικού ιππικού στην υπηρεσία του δημόσιου συμφέροντος, όπως π.χ. παρατηρείται στη βενετοκρατούμενη Κρήτη⁹. Έτσι στη Ρόδο Ιππότες και κυρίως μισθοφόροι, εκχριστιανισμένοι τουρκόφωνοι¹⁰, ή άλλης προέλευσης, συγκρότησαν μια εύελικτη, ελαφρά, μονάδα ιππικού που επιτηρούσε τα πεδινά παράλια μέρη του νησιού¹¹. Τη διοίκησή της είχε ανώτατος αξιωματούχος του Τάγματος, ο *turcopellerius*, αρχηγός την ίδια στιγμή της Γλώσσας της Αγγλίας¹².

Στις διατάξεις, τα γνωστά *Stabilimenta*, του Τάγματος, που καθορίζουν τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις των Ιπποτών, συναντούμε ενδιαφέρουσες παραγράφους σχετικά με την αξία των αλόγων, απαραίτητων για τη φύλαξη της Ρόδου (*pro custodia insule Rhodi*), με την απαγόρευση εξαγωγής ίππων ή ιπποσκευής από το νησί· επισημαίνομε ακόμη περιοριστικά μέτρα για τη χρήση αλόγων ή μουλαριών κ.ά.¹³ Η αξία μάλιστα

8. Αυτόθι, σ. 154-157.

9. Πρβλ. Elisabeth Santschi, *La notion de «feudum» en Crète vénitienne (XIIIe - XVe siècles)*, Montreux 1976, σ. 69-81, 190-191· βλ. και Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, Το φεουδαρχικό ιππικό της Κρήτης στις αρχές του 17ου αιώνα, *Παρουσία* 6 (1988) 299-339 (ιδίως, 300-306)· λεπτομερέστερη και με καλή τεκμηρίωση η μελέτη του Salvatore Cosentino, *L'organizzazione militare dell'isola di Creta e la funzionalità del feudum veneto-cretese*. Per una riconsiderazione storiografica, στον συλλογικό τόμο: *Studi Storico Militari* 1988, Roma 1990, σ. 243-277.

10. Πρόκειται για τους γνωστούς τουρκόπουλους· γι' αυτούς βλ. τις ενδιαφέρουσες μελέτες του Αλέξη Γ. Κ. Σαββίδη: Εκχριστιανισμένοι τουρκόφωνοι μισθοφόροι στα βυζαντινά και στα λατινικά στρατεύματα της Ανατολής, στο βιβλίο του ίδιου, *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα*, Αθήνα 1991, σ. 287-296 (αρ. μελ. XVI)· Late Byzantine and Western historiographers on Turkish mercenaries in Greek and Latin armies: the Turcoples / Tourkopouloi, στον τόμο: *The Making of Byzantine History*. Studies dedicated to Donald M. Nicol, London 1993, σ. 122-136· από τον ίδιο και το λήμμα *Tourcopo(u)loi* στην *Encyclopaedia of Islam*, τ. 10, fasc. 173-174 (1999), σ. 371-372, όπου και η βιβλιογραφία.

11. Πρβλ. την επιτυχή επιχείρηση του ιππικού, το 1469, στην παράλια πεδινή ζώνη της Ρόδου κατά των αποβιβάσθέντων Τούρκων: I. Bosio, σ. 250.

12. Για τον Τουρκοπουλιέρο και τις αρμοδιότητές του βλ. J. Sarnowsky, σ. 286-288· κατάλογο των κατόχων του αξιώματος από το 1421 έως το 1521, στη σ. 656-657.

13. Caoursin, στις διατάξεις *De Fratribus*, άρθρο 17: *Quod nullus transferat equitaturam extra Rhodum* (απόφαση του MM Hélon de Villeneuve)· άρθρο 58: *De provisione equorum pro custodia insule Rhodi* (απόφαση του MM Orsini). Στο άρθρο αυτό διευκρινίζεται ότι κάθε χρόνο θα γίνεται έλεγχος για την ικανότητα των αλόγων, και το δημόσιο ταμείο (*thesaurus*) «*debeat dare monstras dictis equis*». Προστίθεται ακόμη ότι κανένας Αδελφός δεν επιτρέπεται να έχει ή να χρησιμοποιεί μουλάρι. Ένα τέτοιο δικαίωμα διατηρούν μόνο οι βάιλοι, οι πρίορες και όσοι Αδελφοί είναι πάνω από 50 ετών και είναι ασθενείς.

του αλόγου δεν ήταν καθόλου ευκαταφρόνητη· έφτανε έως και τα 100 ροδίτικα χρυσά δουκάτα (το 1438)· ξεπερνούσε κατά πολύ το ποσό για την εξαγορά μιας σκλάβας¹⁴.

Ως προς την Κω· είναι βέβαιο ότι υπήρχε και εδώ οργανωμένη μονάδα ιππικού. Οι Ιππότες του κάστρου της Νεραντζιάς είχαν τα δικά τους άλογα, για τη βοσκή των οποίων έπρεπε να φροντίζουν να τα οδηγούν σε ειδικές τοποθεσίες, λίγο έξω από τον φρουριακό χώρο¹⁵. Η πιο αξιόλογη μαρτυρία για τον ρόλο των αλόγων στην αμυντική φύλαξη της Κω ανιχνεύεται στη συμφωνία του 1386 ανάμεσα στον MM Juan Fernández de Heredia και στον πρεκέπτορα του νησιού Hesso Schlegelholz. Ο τελευταίος, εκτός των άλλων, είχε την υποχρέωση να συντηρεί και 100 τουρκόπουλους (ελαφρά οπλισμένους ιππείς)¹⁶. Για τη δράση τους δεν διαθέτω πληροφορίες. Μέχρι να εμπλουτισθούν οι γνώσεις μας, το παρουσιαζόμενο εδώ έγγραφο δίνει την αφορμή για κάποιες γόνιμες σκέψεις ή εικασίες.

Πρώτα πρώτα είναι γεγονός αναμφισβήτητο ότι περνά στα χέρια κάποιων ντόπιων μία πρωταρχικής σημασίας για το Τάγμα υπηρεσία ή αγγαρεία, όπως η έφιππη επιτήρηση της Νεραντζιάς ή γενικά του νησιού. Δεν είναι γνωστό όμως ποιος διέθετε τα πολύτιμα άλογα: το Τάγμα ή οι αγγαρευόμενοι; Διαισθάνομαι ότι το βάρος της κτήσης και της διατροφής των αλόγων έπεφτε στους δεύτερους. Έτσι ίσως εξηγείται και το σοβαρό αντάλλαγμα, απαλλαγή δηλ. από λοιπές επιβαρύνσεις και προνομιακή κατάσταση (μη εξειδικευόμενη). Δύσκολα μπορεί κανείς να σταθμίσει, αν η σχετική συμφωνία (*pactum*) ήταν ισοβαρής ή ετεροβαρής. Έχω υπόψη μου άλλες παρεμφερείς αγγαρείες επιβαλλόμενες από το Τάγμα στους Έλληνες νησιώτες υπηκόους του, όπως τη νυχτερινή σκοπιά (*custodia nocturna*) στα τείχη της πόλης της Ρόδου, ή τη φύλαξη μη αστικής περιοχής (*custodia rusticalis*) ή τη γνωστή αγγαρεία της θάλασσας (*servitus marinarie*). Όλες αυτές ευδοκίμησαν πολύ λίγο¹⁷.

Δεν είναι άγνωστο το φαινόμενο της επιβολής ή εφαρμογής μιας αγγαρείας, της κατάργησης ή της παραλλαγμένης επανόδου της και σε άλλες λατινοκρατούμενες ελληνικές χώρες· χαρακτηριστικό το παράδειγμα του Χάνδακα. Εδώ (τό 1396) η βενετική Γερουσία έσπευσε να καταργήσει τη χρηματική αγγαρεία για τις νυχτερινές σκοπιές, μόνο και μόνο για να αποτρέψει τη διαρροή των κατοίκων και τη μείωση του πλη-

14. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα*, σ. 149, 151, 325-326.

15. *Αυτόθι*, σ. 291-293 (έγγρ. του 1437).

16. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος*, σ. 163-164 (με αρκετές λεπτομέρειες).

17. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα*, σ. 70-71, όπου και βιβλιογραφία.

θυσμού της πόλης¹⁸.

Σκέφτομαι, λοιπόν, ότι ίσως και στην Κω η έφιππη φύλαξη να μην ήταν και τόσο εύκολη υπόθεση. Στις εγγενείς δυσκολίες πρέπει να προσθέσουμε και «εξωτερικά» προσκόμματα: την έλλειψη κατανόησης ή τις επιπλέον απαιτήσεις εκ μέρους των τοπικών αρχών.

Ο διοικητής και ο διαμαρτυρόμενος πολίτης

Ως βάλιος «capitularis» (κατ' εντολή της ιπποτικής συνέλευσης¹⁹, του Capitolo Generale) της επίσης «capitularis» βαϊλίας της Κω²⁰ αναφέρεται ο Edoardo de Carmedino, εις βάρος του οποίου διατύπωσε τα παράπονά του ο Κώος Γεώργιος Τζάσης (στ. 1-6). Τι γνωρίζουμε για τα δύο αυτά πρόσωπα; Αρκετά για τον πρώτο, πολύ λιγότερα για τον δεύτερο.

Ο γενοβέζος Odoardo ή Edoardo de Carmedino ή Carmadino ή de Carmedinis ήταν επί χρόνια μόνιμος κάτοικος Ρόδου, όπου ήδη από τη δεκαετία του 1450 είχε αναπτύξει επικερδή, φαίνεται, εμπορική δραστηριότητα²¹. Σε μεγάλη ηλικία αποφάσισε να προσέλθει στην τάξη των Ιπποτών. Το γεγονός χρονολογείται λίγο μετά την 18 Δεκεμβρίου 1471, όταν ακόμη χαρακτηρίζεται ως «nobilis vir» και αναλαμβάνει τη βαϊλία ή πρεκεπτορία της Κω²².

Η ανάθεση της διοίκησης του νησιού στον πρώην γενοβέζο έμπορο έγινε, θα έλεγα, κατά ένα επεισοδιακό τρόπο, σύμφωνα τουλάχιστο με τον Bosio. Κατά τη διάρκεια των συνεδριών της γενικής συνέλευσης του Τάγματος που συγκλήθηκε στη Ρόδο την 17 Νοεμβρίου 1471 αποφασίστηκε, να αναλάβει ο ίδιος ο MM, ο Orsini, τα νησιά Κω, Κάλυμνο και Λέρο, με την υποχρέωση να πληρώνει στο δημόσιο ταμείο 1.500 δουκάτα

18. Freddy Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen Age*, Paris 1975 (φωτοαναστατική εκδ. του 1959), σ. 231-232 και σ. 297-298 (για άλλες αγγαρείες).

19. Σχετικά με το αξίωμα του *baiulivi capitularis* βλ. τις χρήσιμες επεξηγήσεις του J. Sarnowsky, σ. 696.

20. Ας σημειωθεί ότι από οικονομική-διαχειριστική άποψη οι *baiulie capitulares* της Κύπρου και της Κω-Νισύρου θα ενοποιηθούν (*unite sunt thesauro*), με απόφαση του MM Αντωνίου de Fluvia: Caoursin, στις διατάξεις *De Thesauro*, άρθρο 15· με πολύ παλαιότερη εξέλλου απόφαση (του MM Roger de Pins, 1355-1365) οι δύο αυτές βαϊλίες μπορούσαν να δοθούν σε Αδελφό οποιασδήποτε Γλώσσας· δεν είχε δηλ. κάποια Γλώσσα (εθνότητα) των Ιπποτών προνομιακό δικαίωμα για την ανάληψη της διοίκησης των εν λόγω βαϊλιών: Caoursin, στις διατάξεις *De Baiulivis*, άρθρο 10.

21. Διετέλεσε π.χ. υπεύθυνος της κρατικής σαπουνοποιίας Ρόδου: Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα*, σ. 56, 723-726· το 1451 προθυμοποιείται να δανείσει στο ταμείο του Τάγματος 2.000 δουκάτα: J. Sarnowsky, σ. 250, 516, 579.

22. J. Sarnowsky, σ. 215-216 (όπου και διευκρινίσεις για τα όρια ηλικίας στην ανάληψη αξιωμάτων του Τάγματος), σ. 670 και σημ. 5.

τον χρόνο και να φροντίζει να συντηρεί τα κάστρα τους, ώστε να προβάλλουν ικανοποιητική άμυνα στις συχνές τουρκικές επιθέσεις. Ωστόσο ο MM, λίγο αργότερα (περί τα τέλη Νοεμβρίου του ίδιου έτους), δεν δέχτηκε να εκπληρώσει μια τέτοια επιθυμία και απόφαση του Capitolo Generale. Τότε υποδείχτηκε ο Edoardo, που ανέλαβε τη διοίκηση των εν λόγω νησιών με τους ίδιους όρους²³.

Αγνώω, αν το αξίωμα υποχρέωσε τον de Carmedino ή επέσπευσε προ-υπάρχουσα προδιάθεσή του να περάσει στο Τάγμα. Δεν αποκλείω τον συνδυασμό δύο παραγόντων: α) την οικονομική πλευρά από τη διαχείριση των εσόδων των τριών προαναφερθέντων νησιών εκ μέρους ενός έμπειρου εμπόρου· και β) την καλή προαίρεση του ίδιου προσώπου να περιβληθεί το σχήμα του Ιππότη, αξιοποιώντας τις γνώσεις του προς όφελος του δικού του, του προσωπικού, γοήτρου αλλά και του Τάγματος· το τελευταίο άλλωστε βρισκόταν σε άθλια οικονομική κατάσταση²⁴.

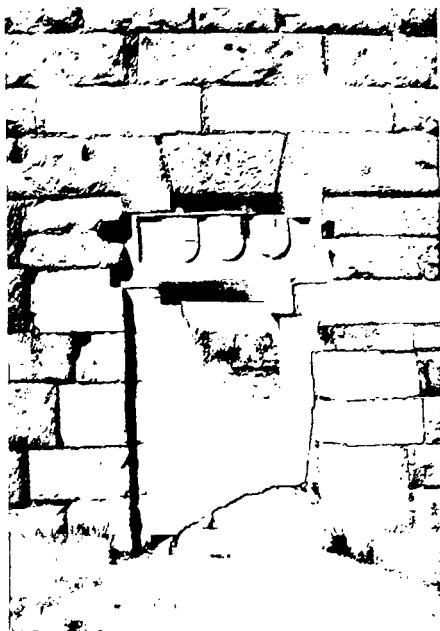
Οι εικασίες αυτές ελπίζω να θεωρηθούν θεμιτές και συγγνωστές, αφού ο Edoardo «χρίστηκε» ιππότης, μόλις μετά την ονομασία του σε πρεκέπτορα της Κω. Όπως και αν έχει η υπόθεση, ο νέος αξιωματούχος παρέμεινε αμετακίνητος στη θέση του επί δεκαπέντε περίπου χρόνια, έως τον θάνατό του, την 19 Οκτωβρίου 1495²⁵. Υπήρξε ένας από τους μακροβιότερους πρεκέπτορες του νησιού. Η θητεία του ωφέλησε προφανώς το Τάγμα²⁶.

23. I. Bosio, σ. 262.

24. Τον Νοέμβριο-Δεκέμβριο του 1471 το χρέος του ταμείου του Τάγματος προς διάφορους εμπόρους έφτανε τα 120.000 σκούδα: I. Bosio, σ. 263.

25. J. Sarnowsky, σ. 670.

26. Μερικές ενδιαφέρουσες πληροφορίες από την πολυετή άσκηση της εξουσίας του βλ. στου J. Sarnowsky, σ. 410, 414-415 (όπου σημειώνονται και διαφωνίες ανάμεσα στον de Carmedino και στους κατοίκους της Αντιμάχειας), 419. Η παρουσία του δηλώνεται ακόμη και σήμερα στην Κω (!): στο εσωτερικό του κάστρου της Νεραντζιάς σώζονται σε διάφορα σημεία πέντε οικοσμήματά του (ενσωματωμένα σε τοίχους των πύργων, ή πάνω από την εσωτερική θύρα ή κατά μήκος των μεταπυργίων)· τα τέσσερα από αυτά συνοδεύονται από τα οικοσμήμα του Τάγματος και του MM Pierre d'Aubusson (1476-1503)· το ένα, από του Τάγματος και του MM Orsini. Επίσης στα τρία προστίθεται εγχάρακτη επιγραφή με το όνομα, το αξίωμα (f. Edoardus de Carmadino, preceptor Langonis) και το έτος (1472, 1476, 1478)· βλ. λεπτομέρειες και εικόνες στου Giuseppe Gerola, *I monumenti medioevali delle tredici Sporadi*, *Annuario della Regia Scuola Archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente* 2 (1916) 36, 37, 38· συγκεντρωτική καταγραφή των πέντε οικοσμήμων βλ. στου ίδιου, *Gli stemmi superstiti nei monumenti delle Sporadi appartenute ai Cavalieri di Rodi*, *Rivista del Collegio Araldico* 12 (1914) 401· βλ. επίσης A. Maiuri, *I castelli dei Cavalieri di Rodi a Cos e a Budrám (Alicarnasso)*, *Annuario della R. Scuola Archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente* 4-5 (1921-1922=1924) 287. Νεότερη καταγραφή των ίδιων οικοσμήμων (με πολλά λάθη και άγνοια της προϋπάρχουσας βιβλιογραφίας) βλ. στου Γεωργίου Τ. Καρρέρ, *Τα οικοσμήμα του κάστρου της Κω, Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας Ελλάδος* 4 (1984) 69-90 (ιδίως, 88-89).



Η πόρτα του E. de Carmadino στον εσωτερικό περίβολο του κάστρου της Νεραντζιάς (επάνω)· το υπέρθυρο της ίδιας πόρτας (λεπτομέρεια, κάτω) με τα τρία οικοδόμημα: του P. d'Aubusson (αριστερά), του Τάγματος (κέντρο) και του de Carmadino (δεξιά: όρθιο λεοντάρι — στηρίζεται στα πίσω πόδια του, με ουρά ανασηκωμένη). Η επιγραφή, κάτω από τα οικοδόμημα, είναι του 1478: f(rater) Edoardus de Carmadino, preceptor Langonis, MCCCCLXXVIII (βλ. και Gerola, I monumenti, σ. 36, 38 εικ. 31).

[Οι φωτογραφίες μού εστάλησαν με την ευγενική φροντίδα της αρχαιολόγου της Κω κ. Σοφίας Ντιντιούμη]

Η ρήξη του με τον Τζάση μπορεί να εξηγηθεί είτε από άγνοια είτε από υπερβάλλοντα ζήλο στις απαιτήσεις του από τους κατοίκους της Κω. Το βέβαιο πάντως είναι ότι ο πιεζόμενος πολίτης δεν δίστασε να μεταβεί στη Ρόδο και να παρουσιάσει τη διαφορά του ενώπιον του ΜΜ, ζητώντας «θεραπεία» (στ. 2-6).

Δεν πρέπει να μείνει απαρατήρητη η μέθοδος της ενέργειας του Τζάση. Παρά τήν αντίθετη γνώμη της τοπικής αρχής, αναζήτησε με θάρρος —χωρίς φόβο (;)— την κρίση της κεντρικής εξουσίας. Έχω υπόψη μου παρεμφερείς περιπτώσεις υπηκόων του Τάγματος που προσφεύγουν στον ΜΜ καταγγέλλοντας τους τοπικούς αξιωματούχους για φορολογική καταπίεση ή επιβολή καταναγκαστικής εργασίας (αγγαρεία). Υπενθυμίζω τις διαμαρτυρίες των Καλυμνίων και των Κώνων κατά του γνωστού πρεκέπτορα Fantino Quirini, ή τις δυναμικές παραστάσεις των γυναικών της Κω (το 1441) κατά της είσπραξης του κεφαλικού φόρου. Οι υποθέσεις εξετάσθηκαν στη Ρόδο από διάφορα δικαιοδοτικά όργανα, με πολλή κατανόηση και εύνοια εκ μέρους του ΜΜ²⁷.

Μια τέτοια τακτική αντιμετώπισης των διενέξεων δημιούργησε, πιστεύω, κάποιο κλίμα ελευθερίας ή έστω ανοχής στη διατύπωση διαφορετικών θέσεων και στη διεκδίκηση ή κατοχύρωση προνομιακών καταστάσεων, που με το πέρασμα του χρόνου πήγαιναν να «ξεχαστούν»²⁸. Έτσι η κίνηση του Τζάση προς τη Ρόδο δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ως καινοτόμος επαναστατική χειρονομία. Δεν θα ήταν ωστόσο και μια διαδικασία ρουτίνας. Δύσκολα θα παρέβλεπε κανείς κάποια δυσφορία του πρεκέπτορα, και πριν από το ταξίδι στη Ρόδο και μετά, κυρίως, την επιστροφή του δικαιωθέντος στην Κω.

Αξίζει ακόμη να σταθούμε στα τεκμήρια που χρησιμοποίησε ο ΜΜ για να στηρίξει την απόφασή του. Συγκεκριμένα, ζήτησε πληροφορίες για το υπό κρίση ζήτημα από τον πρώην τοποτηρητή του²⁹ στην Κω και τους αξιωματούχους που είχαν υπηρετήσει εκεί. Όλοι τον διαβεβαίωσαν ότι πράγματι ο προσφεύγων και οι δικοί του ακολουθούσαν την παλαιά *consuetudo* της έφισπτης επιτήρησης, η οποία λειτουργούσε προνομιακά,

27. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος*, σ. 166-188, 242-246.

28. Πρβλ. την επανακατοχύρωση των προνομίων, από τα βυζαντινά χρόνια, μιάς οικογένειας της Κω στα 1450, εκ μέρους του Τάγματος· τα προσκομιζόμενα αυτοκρατορικά έγγραφα (χρυσόβουλλα) τα αναγνώριζε και τα επικύρωνε ο ΜΜ: Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα*, σ. 530-532.

29. Ο *locumtenens* (στ. 7) δεν αναφέρεται ονομαστικά· ο αμέσως προηγούμενος πρεκέπτορας της Κω (πριν από τον *de Carmedino*) ήταν ο *Giacomo de Laioaltru* (βλ. γι' αυτόν πιο κάτω)· τα χρόνια της διοίκησής του υπολογίζονται περίπου στα 1467-1471 (;): πρβλ. J. Sarnowsky, σ. 670. Ίσως για μερικούς μήνες, το 1471, να διοικήθηκε η Κω από τοποτηρητή του ΜΜ.

αποτρέποντας άλλες επιβαρύνσεις (στ. 6-10).

Η τακτική της συγκέντρωσης αξιόπιστων μαρτυριών αποδεικνύει, άλλη μια φορά, το υψηλό αίσθημα δικαίου που φαίνεται να διακρίνει το κράτος των Ιπποτών³⁰.

Στο σύντομο εξάλλου κείμενο του εγγράφου αναγνωρίζουμε την προσπάθεια του ΜΜ να ανακοινώσει, σε χαμηλούς τόνους, μια απόφαση διαφορετική από εκείνη που θα προτιμούσε ο παραλήπτης, δηλ. ο de Carmedino. Χρησιμοποιείται χαρακτηριστικά ο τύπος «σας υπενθυμίζουμε» ή «παραινούμε» ή «σας προτρέπομε»: *vos monemus* (στ. 10)· και αμέσως προστίθεται το εντυπωσιακό: «και αν χρειάζεται —*et si opus sit*— εντελλόμεθα και διατάσσομε» (στ. 11-12). Πρόκειται, νομίζω, για λεπτές αποχρώσεις του γραμματειακού τυπικού της εποχής, ώστε να αποδοθεί καλύτερα το πνεύμα μιας δυσάρεστης εντολής. Ο συντάκτης του κειμένου ξεκινά από την απαλή υπόμνηση και προτροπή· μόνο αν το επιβάλει η ανάγκη, θα προχωρήσει στην υποχρεωτική πια επιβολή της οριστικής και αμετάκλητης απόφασης της ανώτατης αρχής. Κάτω από τις λέξεις διαφαίνεται καθαρά ότι πάνω απ' όλα πρέπει να παραμείνει σεβαστό το δίκαιο του υποτελούς.

Χωρίς να εξιδανικεύω ή να γενικεύω καταστάσεις, οφείλω να υπογραμμίσω, ό,τι και άλλοτε είχα επισημάνει³¹, πως οι Ιππότες φροντίζουν να μην παραβιάζουν τα στοιχειώδη δικαιώματα των Ελλήνων νησιωτών, με τους οποίους επιδιώκουν —και το πετυχαίνουν— να συνεργάζονται αποδοτικά για την άμυνα του κράτους³².

Το ενδιαφέρον αυτό κεφάλαιο ερμηνεύεται καλύτερα, αν συγκρίνει κανείς τις συνθήκες ζωής στην κοντινή βενετοκρατούμενη Κρήτη. Εδώ οι οικονομικοί και ηθικοί καταναγκασμοί των ντόπιων από τους φορείς της βενετικής εξουσίας υπήρξαν αποτρόπαιοι. Υψηλοί άμεσοι και έμμεσοι φόροι, συνεχείς «έκτακτες» εισφορές, υποχρεωτικά δοσίματα, ταπεινωτικές και ατιμωτικές (όπως «το δικαίωμα της πρώτης νύχτας») εκδουλεύσεις ή αγγαρείες είχαν εξουθενώσει τον χωρικό του νησιού. Κανείς δεν τολμούσε να προσφύγει στη δικαιοσύνη, γιατί, τελικά, θα υφίστατο μεγαλύτερη ακόμη καταπίεση. Ο φόβος είχε φωλιάσει στις ψυχές των εξاثλωμένων κατοίκων. Έτσι δικαιολογείται και το βαθύτατο μίσος των

30. Για τον τρόπο απονομής του δικαίου και της δικαιοσύνης στη Ρόδο και στα νησιά βλ. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα*, σ. 167-179.

31. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος*, σ. 158-166, όπου καταγραφή μαρτυριών και γεγονότων.

32. Πρβλ. συγκριτικές διαπιστώσεις για τις σχέσεις διοικούντων-διοικουμένων ανάμεσα στα ιπποτοκρατούμενα Δωδεκάνησα και στη φραγκοκρατούμενη Κύπρο, στου Zacharias N. Tsirpanlis, *Cenni sulla storia religiosa di Cipro, Rodi e isole minori durante il periodo latino*, στον τόμο: *Storia religiosa della Grecia*, Milano 2002, σ. 141-165.

Κρητικών προς τους Βενετούς. Πρόκειται για διαπιστώσεις που μας άφησαν ανώτατοι αξιωματούχοι, αποστελλόμενοι από τη μητρόπολη προς την αποικία για διενέργεια ελέγχων³³. Ακόμη και αν τα προαναφερθέντα θεωρηθούν ότι περιγράφουν ακραίες περιπτώσεις, η θλιβερή εικόνα δύσκολα αντιστρέφεται.

Οι Έλληνες υπήκοοι του ιπποτικού κράτους φαίνεται πως δεν πέρασαν από τόσο σκληρές δοκιμασίες. Δεν ήταν, βέβαια, και παραδείσια η ζωή τους, ούτε αρμονικές πάντα οι σχέσεις τους με τους Ιππότες. Το παράδειγμα του Τζάση υποδηλώνει ίσως την έλλειψη φόβου, μα και την ταιλαιπωρία για την επίτευξη της δικαίωσης.

Ως προς το πρόσωπο του Κώου αυτού, οφείλω να σημειώσω ότι δεν το έχω συναντήσει, για την ώρα, σε άλλη πηγή. Το επώνυμο ωστόσο δεν είναι άγνωστο στον δωδεκανησιακό χώρο. Από έγγραφο της 10.12.1446 γνωρίζουμε ότι ο Καστελλοριζιός Αγαπητός Tzassi και η γυναίκα του Ειρήνη του Κονταράτου εγκατέλειψαν το νησί τους μετά το 1440 και εγκαταστάθηκαν στον βούργο της Ρόδου, όπου ο ΜΜ τους παραχώρησε οικόπεδο με ευνοϊκούς όρους ενοικίασης³⁴. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, ο Γεώργιος Τζάσης του Κωνσταντίνου, που μας απασχολεί εδώ, να κατόγταν από το Καστελλόριζο. Η διακίνηση άλλωστε ή μετεγκατάσταση των υπηκόων του Τάγματος από νησί σε νησί ήταν σύνηθες γεγονός (πρβλ. αμέσως παρακάτω).

Η Κως σε κρίσιμη συγκυρία

Τα πρόσωπα, οι καταστάσεις, οι θεσμοί, ο χώρος που ήλθαν στο προσκήνιο χάρη στις μαρτυρίες του εγγράφου μας, για να γίνουν πιο οικεία και προσβάσιμα, απαιτούν την τοποθέτησή τους στο γενικό πλαίσιο της εποχής.

Ειδικότερα, μετά το 1453, ο τουρκικός στόλος ασκεί εξουθενωτική πίεση στα νησιά των Ιπποτών. Συχνές είναι οι ολέθριες επιδρομές ή οι πολυήμερες πολιορκίες που οργανώνουν οι Τούρκοι στη Λέρο, την Κά-

33. Βλ. π.χ. όσα γράφει το 1589 ο γενικός προνοητής της Κρήτης Zuanne Mocenigo: Στέργιος Γ. Σπανάκης, *Μνημεία της Κρητικής ιστορίας*, τ. 1, Ηράκλειο 1940 (φωτομηχ. επανεκτύπωση 1985), σ. 26-52. Πρβλ. και άλλες μαρτυρίες στου Αποστόλου Ε. Βακαλοπούλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 297-326. Η περιγραφόμενη κατάσταση προσδιορίζεται χρονικά τον 16ο αι. Αποτελούσε όμως φυσιολογική εξέλιξη από τις διεργασίες κατά τους προηγούμενους αιώνες.

34. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα*, σ. 459-460· αξιοποίηση του εγγράφου βλ. στου J. Sarnowsky, σ. 362, 401. Πρβλ. και το επώνυμο *Τζάσιος* που φέρει κτηματίας στη Λήμνο (τέλη του 14ου αι.): *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* (υπό τη διεύθυνση του Erich Trapp), τχ. 11, Wien 1991, σ. 211.

λυμνο, τη Νίσυρο, τη Ρόδο, την Κω (ιδίως το 1457), τη Σύμη (το 1460)³⁵. Η αντίσταση Ιπποτών και κατοίκων κατάντησε ανύπαρκτη ή τραγικά ανεπαρκής. Ο πληθυσμός άρχισε να αραιώνει. Είναι τόσο η ανέχεια που επικρατεί στην Κω, την Κάλυμνο και τη Λέρο το 1457, ώστε κανένας Ιππότης δεν ενδιαφέρεται να αναλάβει τη διοίκηση ή τη διαχείριση των πόρων στα νησιά αυτά. Τελικά με ομόφωνη απόφασή τους οι βάιλοι, οι πρίορες και οι λοιποί μεγάλοι του Τάγματος, τα ανέθεσαν, για να τα σώσουν, στον ίδιο τον ΜΜ³⁶.

Το 1459 τα Δωδεκάνησα μαστίζονταν από μεγάλη σιτοδεία³⁷. Το επόμενο έτος (1460), νέα τουρκική επίθεση εναντίον της Κω, της Καλύμνου και της Λέρου³⁸. Το 1461 ο ΜΜ σχεδιάζει να συνδράμει τις φρουρές των κάστρων Κω-Καλύμνου, με κίνδυνο να αποδυναμωθεί η άμυνα της Ρόδου. Οι ξένοι έμποροι τότε απειλούν να εγκαταλείψουν την έδρα του Τάγματος, αν οι Ιππότες προστρέξουν σε βοήθεια των άλλων κτήσεών τους. Έτσι επιβάλλεται η ακόλουθη λύση: μεταφέρονται στη Ρόδο, για λόγους ασφαλείας, οι κάτοικοι των φρουριών της Καλύμνου, της Νεραντζιάς, της Αντιμάχειας και της Κεφάλου. Μόνο τα κάστρα του Πυλιού στην Κω και της Λέρου θα στηριχθούν με λίγες ενισχύσεις, για να τα βγάλουν πέρα με τους Τούρκους³⁹.

Παρά την υπογραφέισα ειρήνη Ιπποτών-Τούρκων το 1462⁴⁰, τουρκικός στόλος στα 1464 επιτέθηκε κατά της Κω και των άλλων νησιών του Τάγματος, αιχμαλωτίζοντας κατοίκους για τα σκλαβοπάζαρα, αρπάζοντας ζώα, λεηλατώντας χωριά. Οι καταστροφές τεράστιες: η οδύνη ανείπωτη. Ο πρεκέπτορας της Κω και η γαλέρα επιφυλακής της Ρόδου παίρνουν εντολή να προβούν σε σκληρά αντίποινα εις βάρος των Τούρκων⁴¹.

Μετά την ταραγμένη δεκαετία του '60, καταβάλλεται κάποια προ-

35. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος*, σ. 103-124 [αρ. V: Η πολιορκία της Κω από τους Τούρκους τον Ιούνιο του 1457], 125-135 [αρ. VI: Συμαίων έπαινος για την αντίστασή τους στους Τούρκους (1460)], όπου και κριτική βιβλιογραφία.

36. I. Bosio, σ. 197 (Δεκέμβριος 1457): βλ. επίσης J. Sarnowsky, σ. 670 και σημ. 4.

37. I. Bosio, σ. 198· η έλλειψη τροφίμων οφειλόταν στις ζημιές και καταστροφές, στις λεηλασίες, τις αρπαγές ζώων, στην αποδιοργάνωση της γεωργικής ζωής εξαιτίας των τουρκικών επιδρομών.

38. I. Bosio, σ. 210· την ίδια εποχή είχαν αποβιβασθεί «πολλές χιλιάδες Τούρκοι» στη Ρόδο, όπου λεηλάτησαν και έκαψαν μερικά χωριά (αυτόθι).

39. I. Bosio, σ. 213· δεν είναι ακριβής επομένως η διαβεβαίωση ότι (όλη) η Κω εκκενώθηκε το 1461: Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, Συμβολή στην ιστορία του νοτιοανατολικού Αιγαίου, *Σύμμεικτα* (Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών) 1 (1966) 191 [= η ίδια στο βιβλίο της: *Romania and the Turks (c. 1300 - c. 1500)*, London 1985, VR, αρ. XVII, φωτοαναστ. επανект.].

40. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος*, σ. 54-55.

41. I. Bosio, σ. 226.

σπάθεια για αναδιοργάνωση της άμυνας της Κω. Έτσι στις 26 Οκτωβρίου 1470 το συμβούλιο του Τάγματος αποφάσισε να ενισχύσει το κάστρο της Νεραντζιάς, αποστέλλοντας Ιππότες, στρατιώτες, εφόδια και γενικά καθετί αναγκαίο, σύμφωνα με τα αιτήματα του βαΐλου του νησιού Ιάκωβου della Gialtruì (ή de Laioaltru)⁴². Η πρόσκαιρη έστω ηρεμία και το αίσθημα ασφάλειας φαίνεται να ενισχύονται περισσότερο κατά τους πρώτους μήνες του 1471. Ο de Laioaltru ζήτησε τότε και πέτυχε την επάνοδο των Κώων στο νησί τους από τη Ρόδο, όπου είχαν μεταφερθεί, όπως είδαμε, το 1461⁴³. Το γεγονός συνέβαλε αναμφισβήτητα στην πληθυσμιακή ενδυνάμωση, αλλά και στην οικονομική ανασυγκρότηση της Κω.

Δεν μπορώ να προσδιορίσω τις ευρύτερες συνέπειες από τις εν λόγω αισιόδοξες προοπτικές. Τα χρόνια ήταν δύσκολα. Πάντως η κατάσταση στο νησί θα είχε καλυτερέψει, όταν προς το τέλος του ίδιου έτους (1471) ανέλαβε την προκευτορία ο de Carmedino. Από την καινούργια χρονιά το σπουδαιότερο μάλλον πρόβλημα που έπρεπε να επιλύσει ήταν η καλή και ασφαλής οχύρωση της Κω, αφού επί μία δεκαετία είχε εγκαταλειφθεί από τους περισσότερους κατοίκους της και από τη φροντίδα του Τάγματος. Μέσα, λοιπόν, στον αμυντικό σχεδιασμό νομίζω ότι εντάσσεται και η «έφιππη φρουρά» του νησιού. Η διατήρησή της ήταν αναντίρρητα απαραίτητη, όχι όμως και με την κατάργηση των δικαιωμάτων αυτών που την προσέφεραν, όπως προφανώς ήθελε ο νέος διοικητής. Ο ΜΜ δικαιώνοντας τον Τζάση κατοχύρωνε και το δημόσιο συμφέρον σε μακροχρονιότερη βάση.

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Φιλοσοφική Σχολή

42. I. Bosio, σ. 255· βλ. και τα σχετικά έγγραφα στη *National Library of Malta-Arch.* 74 (Liber Conciliorum, 1470-1472), φ. 47^r (της 26 και 27.10.1470), 47^v (δύο αποφάσεις της 27.10.1470). Για τον πρεκέπτορα της Κω de Laioaltru (1467;-1471;), πρίορα επίσης της Καταλανίας [1460-20.9.1492 (†)], βλ. J. Sarnowsky, σ. 670, 679.

43. I. Bosio, σ. 259· από λάθος έχει γραφτεί εντελώς το αντίθετο: ότι το 1471 «οι κάτοικοι της Κω κατέφυγαν προσωρινά στη Ρόδο εξαιτίας του τουρκικού κινδύνου» (Ελ. Ζαχαριάδου, Συμβολή, σ. 191).

ABSTRACT

Zacharias N. Tsirpanlis

THE *GARDIA EQUESTRIS* ON MEDIAEVAL KOS (1472)

This is the first study to investigate the use of the cavalry as a defence force on Kos in the time of the Knights. Archival sources confirm that the Greek inhabitants of the island assumed the *corvée* (or *angareia*) of manning the equestrian guard in exchange for exemption from any other form of taxation or labour for the Order. It was probably a privileged form of *douleia* or «service». The governor of Kos, Edoardo de Carmedino (1471-95), tried to abolish the tax exemption in 1472, whereupon those affected appealed to the Grand Master, Giovanni Battista Orsini, who ruled in their favour. This attitude on the part of the central authority may be attributed to the friendly relations between the rulers and the ruled, especially in a period such as the decade 1460-70, when the human and natural environment of Kos had been devastated by frequent raids by the Turkish fleet.

ΤΑ ΚΑΤΑΛΥΜΑΤΑ ΕΜΠΟΡΩΝ ΣΤΗ BYZANTINΗ
ΚΑΙ BENETOKΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΚΡΗΤΗ

Η πρόβλεψη ειδικών χώρων φιλοξενίας ξένων είναι γνωστή από την εποχή του Ομήρου, η δε λειτουργία τους —επαγγελματική, φιλανθρωπική ή άλλου τύπου— μαρτυρείται έκτοτε στις ελληνόγλωσσες πηγές και με το γενικό όρο *κατάλυμα*¹. Και όχι μόνο λειτουργούσαν καταλύματα *ἐπ' ἀναπαύσει*² που αποτελούσαν προϊόν ιδιωτικής πρωτοβουλίας, αλλά από τους κλασικούς ήδη χρόνους ο Ξενοφών πρότεινε την ίδρυση από την αθηναϊκή πολιτεία καταλυμάτων για τους ναυτικούς, ξεχωριστών για εμπόρους και διαφορετικών για πρέσβεις³. Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους η διοίκηση, έχοντας τελειοποιήσει το οδικό δίκτυο, δημιούργησε ισχυρούς θεσμούς εξασφάλισης χώρων διανυκτέρευσης των υπηρεσιακά διακινουμένων⁴.

Η έρευνα της ξενοδοχίας στο Βυζάντιο έδειξε ότι η ίδια τακτική ακολουθήθηκε και από τη βυζαντινή διοίκηση και σ' όλη τη διάρκεια της χιλιετίας λειτουργούσαν εκ παραλλήλου καταλύματα διαφόρων μορφών για τη φιλοξενία ξένων που ανήκαν σε διαφορετικές κατηγορίες⁵. Ξεχωριστή κατηγορία καταλυμάτων αποτελούσαν εκείνα που φιλοξενούσαν αποκλειστικά αλλοεθνείς εμπόρους. Και καθώς τα δεδομένα του διεθνούς εμπορίου και η εκάστοτε πολιτική των κρατικών μορφωμάτων άλλαζαν με την πάροδο του χρόνου, οι αλλαγές στη μορφή, τη λειτουργία και την ονομασία τους ήταν συχνότερες και σημαντικότερες σε σχέση με εκείνες των καταλυμάτων άλλων κατηγοριών.

1. Τα σχόλια του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης του 12ου αιώνα στα Ομηρικά έργα δείχνουν αυτή τη συνέχεια, *Commentarii ad Homeri Odysseam*, έκδ. G. Stalb, 1.144.17: *ὁ τῆς ξενίας δὲ τόπος, ἐντεῦθεν λέγεται κατάλυμα*.

2. Πβλ. Ευσταθίου Θεσσαλονίκης *Commentarii ad Homeri Iliadem* 2. 388: τοῦ ἐνοδίου καταλύματος τοῦ ἐπ' ἀναπαύσει.

3. Ξενοφών, *Περὶ προσόδων*, III 12: *Ὅποτε γε μὴν ἀφορμὴ ὑπάρχοι, καλὸν μὲν καὶ ἀγαθὸν ναυκλήροις οἰκοδομεῖν καταγῶγια περὶ λιμένας πρὸς τοῖς ὑπάρχουσι, καλὸν δὲ καὶ ἐμποροῖς ἐπὶ προσήκοντας τόπους ἐπ' ὧν τε καὶ πράσει, καὶ τοῖς εἰσαφικνουμένοις δὲ δημόσια καταγῶγια ...*

4. Με τη λειτουργία των σταθμών του *Cursus publicus*. Για την καταγωγή του θεσμοῦ βλ. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Η αγγαρεία στο Βυζάντιο, Βυζαντινά* 11 (1982) 23-54.

5. Στυλιανή Σταβέλα, *Η ξενοδοχία στο Βυζάντιο*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1998.

Κατά τους πρώτους βυζαντινούς αιώνες η αυτάρκης αυτοκρατορία έβλεπε με πολλή καχυποψία τη μετακίνηση αλλοεθνών εμπόρων, γιατί υπήρχαν λίγα προϊόντα, των οποίων η εισαγωγή ήταν επικερδής και πάρα πολλά των οποίων η εξαγωγή ήταν αντίθετη με τα οικονομικά συμφέροντά της. Γι' αυτό και η διέλευση των εμπόρων και η υποδοχή των ξένων πρέσβων γίνονταν μόνο στους παραμεθόριους σταθμούς ελέγχου και όσους σταθμούς λειτουργούσαν κατά μήκος των βασικών αρτηριών⁶.

Για τους αιώνες μετά τον 6ο μαρτυρείται η λειτουργία *ἀποθηκῶν*⁷ στη Μ. Ασία, που αποτελούσαν σταθμούς ελέγχου των εισερχομένων ειδών και των αλλοεθνών και είχαν σχέση με την αγορά, μεταφορά και αποθήκευση πρώτων υλών για το *δημόσιον*⁸. Αρχικά ο όρος *ἀποθήκη* δήλωνε το κτήριο. Στις πηγές εμφανίζονται και ως *Ἀποθήκαι βασιλικῶν κομμερκίων*⁹. Τα μολυβδόβουλα *κομμερκιαρίων*, υπεύθυνων αξιωματούχων για την ομαλή λειτουργία και τον ανεφοδιασμό των αποθηκών κάθε περιοχής, μαρτυρούν τα σημεία λειτουργίας τους¹⁰.

Η λειτουργία των παραμεθόριων σταθμών δημιουργούσε ανάγκες διαμονής εμπόρων, υπαλλήλων, στρατιωτών και πρόβλεψης καταλυμάτων τα οποία πιθανότατα υποκαθιστούσαν οι *ἀποθήκαι* τοποθέτησης εμπορευμάτων¹¹, οι οποίες μετά τον έβδομο αιώνα εξυπηρετούσαν το εμπόριο και τη διακίνηση ειδών και στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας.

6. Βλ. στο Κατερίνα Συνέλλη, *Οι διπλωματικές σχέσεις Βυζαντίου και Περσίας έως τον ΣΤ' αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1986, σ. 86-96 την ιστορική συνέχεια των διατάξεων: τον νόμο του 298 του Διοκλητιανού με τον οποίο ορίστηκε η Νίσιβις ως μοναδικός τόπος εμπορικών συναλλαγών στα ανατολικά σύνορα, αυτόν του 408/9 που διατηρούσε το καθεστώς και του 562 που διέυρνε τους τελωνειακούς σταθμούς σε τρεις.

7. Ένα μολυβδόβουλλο της Τύρου αποτελεί την πρώτη μαρτυρία, βλ. G. Zacos – A. Vegler, *Byzantine Lead Seals I*, Basel 1972, σ. 214. — N. Oikonomides *Commerce et production de la soie à Byzance, Hommes et richesses dans l'Empire byzantin, IVe-VIIe siècle*, I, Paris 1990, σ. 187.

8. Ο όρος *δημόσιον* αποτελεί τη συνέχεια του ρωμαϊκού *fiscus* και συναντάται συχνά στα βυζαντινά νομοθετικά, αλλά και ιστοριογραφικά κείμενα, με την ίδια ακριβώς σημασία που χρησιμοποιείται και σήμερα στη νεοελληνική γλώσσα.

9. Όρο που δήλωνε τα οικήματα τοποθέτησης εμπορευμάτων. Βλ. σχ. G. Zacos – A. Vegler, *ό.π.* αρ. 233-7. Το *κομμέρκιον* ήταν κατά την πρώτη και μέση βυζαντινή περίοδο ο τελωνειακός σταθμός-υπηρεσία εισπράξεως φόρων και ελέγχου του εμπορίου και παραγωγής μονοπωλιακών ειδών, αλλά και αυτός καθαυτός ο φόρος *ad valorem*.

10. Από το λατινικό *comes commerciorum*. Οι αξιωματούχοι αυτοί ήταν επιφορτισμένοι με τη φορολογία διακίνησης αγαθών στο εσωτερικό και την εποπτεία του εμπορίου με τους αλλοδαπούς. Σχετικά βλ. G. Millet, *Sur les sceaux des commerciaux byzantins, Melanges offerts à M. Gustave Schlumberger*, Paris 1924, όπου και η σχετική Ιουστινιάνεια νομοθεσία, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 2, λήμμα *κομμερκιάριος*, A. Dunn, *The Kommerkarios, the Apothece, the Dromos, the Vardarios and the West*, *BMGS* 17 (1993) 12-13.

11. Πβλ. R. S. Lopez, *Foreigners in Byzantium, Byzantium and the World around it, Economic and Institutional Relations*, VR XIV, London 1978, σ. 347.

Οι κομμερκιάριοι συνέχισαν να είναι οι εμπορικοί και επί των φόρων αρμόδιοι αξιωματούχοι. Σ' αυτούς των παλιών επαρχιών της αυτοκρατορίας προστέθηκαν και κομμερκιάριοι νέων επαρχιών ή παραποτάμιων και θαλάσσιων πυλών¹². Ήρθαν στο φως μολυβδόβουλλα κομμερκιαρίων της Θεσσαλονίκης, πόλεων στο Δούναβη και τη Μαύρη θάλασσα, της Σελεύκειας, της Αντιόχειας και της Κρήτης, δηλ. γεωγραφικών σημείων που εξυπηρετούσαν και το ανταλλακτικό εμπόριο με αλλοδαπούς.

Για την Κρητῶν νῆσον¹³, δεδομένης της απουσίας αναφορών και αρχειολογικών ευρημάτων του τύπου των νομισμάτων που να πιστοποιούν εμπορική κίνηση και μονεταριστική οικονομία, η εύρεση μολυβδόβουλλων κομμερκιαρίων των 7ου-10ου αιώνων είναι πολύτιμη¹⁴. Γιατί μαρτυρεί κίνηση στα λιμάνια καθώς και οικονομική δραστηριότητα μέσα ή δια μέσου του νησιού τόσο αξιόλογη, ώστε να οριστεί υπεύθυνος κρατικός αξιωματούχος για τη συλλογή των φόρων λιμένων¹⁵.

Μετά τον 11ο αιώνα, οι ἀποθηκὲς δεν αναφέρονται στις πηγές. Οι κομμερκιάριοι διατηρούσαν τις αρμοδιότητες που είχαν κατά την περίοδο λειτουργίας των αποθηκών και επιπροσθέτως έλεγχαν την παρουσία ξένων εμπορών¹⁶. Οι νέες ανάγκες που δημιουργήθηκαν κατά τους επόμενους αιώνες, απαιτούσαν νέα διευθέτηση. Το ανταλλακτικό εμπόριο απέκτησε ζωτική σημασία για την αυτοκρατορία. Τα λιμάνια και οι οδικές αρτηρίες αποτελούσαν σημεία συγκέντρωσης ξένων εμπορών τις ανάγκες διαμονής των οποίων το δημόσιον είχε συμφέρον να καλύψει, εφόσον εξυπηρετούσαν τα οικονομικά συμφέροντα της αυτοκρατορίας.

Η διοίκηση, για την εξασφάλιση της διαμονής τους, εφάρμοσε μια παραλλαγή του θεσμού του μητάτου¹⁷, με την εφαρμογή και την υπερ-χιλιετή διατήρηση του οποίου επέλυσε το πρόβλημα διαμονής κατηγο-

12. Πβλ. το του Φαίδωνος Κουκουλέ *Υπό τῶν κρατικῶν ὑπαλλήλων ἐπεβάλλοντο εἰς τὰ πλοῖα διάφοροι φορολογίαι, εἰς ἃς προσθετέα τὰ φιλοδωρήματα πρὸς τοὺς κομμερκιάρους* και λοιποὺς ναυτικούς ὑπαλλήλους, στο *Ἐκ τοῦ ναυτικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν, ΕΕΒΣ ΚΑ' (1951) 24*.

13. Βίος Οσίου Στεφάνου του Νέου, *Migne P.G.* 100, 1164-5.

14. G. Zacos - A. Vegler, *Byzantine Lead Seals*, I, σ. 149, πίν. 5, σ. 154, πίν. 8, No 189. — Dimitris Tsougarakis, *The Byzantine Seals of Crete, Studies in Byzantine Sigillography* 2, σ. 137-150. — Του ίδιου, *Some unpublished Lead Seals concerning Crete, REB* 48 (1990) 246.

15. Πβλ. Dimitris Tsougarakis, *Economic and everyday Life in Byzantine Crete through numismatic evidence, JÖB* 32/3 (1982) 460.

16. Για τις διακυμάνσεις μέχρι το δέκατο αιώνα της λειτουργίας του θεσμού και των σημείων λειτουργίας των αποθηκών, βλ. N. Oikonomides, *Silk Trade and Production in Byzantium from the sixth to the ninth century: the seals of Kommerkariotai, DOP* 40 (1986) 33-53.

17. Το μητάτο υπήρξε ρωμαϊκής καταγωγής θεσμός —εκ του *metatium*— που υποχρέωνε τους ιδιοκτήτες και ενοίκους κατοικιών να προσφέρουν κατάλυμα σε αξιωματούχους και στρατιώτες κατά τη διάρκεια μετακινήσεών τους, υποχρέωση που είχε προϋποθέσεις και εξαιρέσεις. Βλ. σχ. και Γ. Κόλια, *Περί Μητάτου, Αθηνά* 51 (1941) 129-140.

ριών εξαρτωμένων του δημοσίου¹⁸. Με αυτόν τον προσορισμό δημιουργήθηκαν τα μητάτα εμπόρων, των οποίων η λειτουργία και η διάρκεια ζωής είναι πλημμελώς γνωστά από τη μοναδική ανάλογη μαρτυρία που περιέχεται στο *Έπαρχικόν Βιβλίον* του Λέοντος ΣΤ' Σοφού των αρχών του 10ου αι. Σ' αυτό καταγράφηκαν οι συντεχνίες των εμπόρων μόνο της Κωνσταντινούπολης και αναφέρεται η λειτουργία καταλυμάτων επήλδων εμπόρων με αυτό το όνομα¹⁹. Τα καταλύματα εμπόρων δεν αποτελούσαν βυζαντινή αποκλειστικότητα²⁰ και λειτουργούσαν στα προάστια της πρωτεύουσας, επιλογή που είχε σχέση με τις συνθήκες διακίνησης των ειδών. Κάλυπταν ανάγκες διαμονής εμπόρων συνήθως μετά από *ad hoc* αλλαγή χρήσης προϋφιστάμενων κτηρίων, που ανήκαν ή περιήλθαν στην κυριότητα του δημοσίου μετά από εκμίσθωση.

Κοινό σημείο στη λειτουργία των μητάτων με τους πρωτοβυζαντινούς μεθοριακούς σταθμούς και τις αποθήκες αποτελούσε η δυνατότητα παραμονής σ' αυτά μόνο υπηκόων κρατών που είχαν εμπορικές σχέσεις με την αυτοκρατορία. Η διαφοροποίηση είναι τοπική, κατά χρονική διαδοχή και σε συνάρτηση με την οικονομική εξέλιξη της αυτοκρατορίας: οι τελωνειακές πόλεις των πρώτων αιώνων λειτουργούσαν στα σύνορα, οι αποθήκες ήταν περιφερειακές και αναφορές σε μητάτα εμπόρων υπάρχουν μόνο για τη βυζαντινή πρωτεύουσα²¹. Στις περιορισμένες αναφορές σε καταλύματα εμπόρων που λειτουργούσαν με πρόνοια του δημοσίου δεν διευκρινίζονται οι ειδικές συνθήκες διαμονής των ενοίκων²².

Για τη βυζαντινή Κρήτη δεν υπάρχουν διαθέσιμες μαρτυρίες για λειτουργία πρωτοβυζαντινής αποθήκης ή μητάτου εμπόρων, η περιοχή ήταν μακριά από το ενδιαφέρον των πηγών, όπως και όλη η βυζαντινή επαρχία. Είναι πράγματι απίθανο να μην υπήρχε ανάλογη πρόβλεψη σε μια

18. Εκτός από το περιεχόμενο του θεσμού όμως, ο όρος δήλωνε και μόνιμα καταλύματα υπαλλήλων της διοίκησης, του στρατού ή εκκλησιαστικών.

19. Τα μητάτα αποτελούσαν καταλύματα αλλοδαπών εμπόρων, ενώ για τους συνδημείς εμπόρους αναφέρεται ενοίκιον. Βλ. σχ. *Έπαρχικόν Βιβλίον Λέοντος Σοφού* 4.8., έκδ. J. Koder, σ. 92: προσήκει τούς συνδημίτας καί μιτατευομένους. Από την αντιδιαστολή φαίνεται ότι μόνο οι έκδημοι διέμεναν στα μητάτα.

20. Αντιστοιχία των βυζαντινών με κινέζικα και δυτικά καταλύματα για εμπόρους βλ. R. S. Lopez, *Les influences orientales et l'éveil économique de l'Occident*, IX, VR London 1978, σ. 604. Πρόβλεψη ανάλογων δημόσιων καταλυμάτων μαρτυρείται για τους αλλοεθνείς εμπόρους της Παβίας. Βλ. R. S. Lopez, *Du marché temporaire à la colonie permanente: l'évolution de la politique commerciale au Moyen Âge*, V, VR, London 1978, σ. 394-398.

21. Πβλ. R. S. Lopez, *Silk Industry and Trade in the Byzantine Empire*, *Speculum* 20 (1945) 26.

22. Ούτε εντοπίστηκαν πληροφορίες για τη λειτουργία μουσουλμανικού αντίστοιχου των μητάτων, καθώς οι σχετικές μαρτυρίες αφορούν ταξίδια προσκυνητών κι όχι εμπόρων στο εσωτερικό μουσουλμανικών κρατών. Πβλ. R. S. Lopez, *La politique commerciale*, ό.π., σ. 397.

τόσο σημαντική γεωγραφικά περιοχή. Η μαρτυρία ότι Γενουάτες πειρατές το 1206 πλασάμενοι τούς εμπόρους (...) τῆς νήσου ξυμπάσης κατίσχυσαν εὐμαρέστατα αποτελεί ένδειξη του μεγάλου ποσοστού στον πληθυσμό που κάλυπταν έμποροι, ώστε ένας τόσο μεγάλος αριθμός κατακτητών να περνάει απαρατήρητος²³. Και παρά το ότι δεν έχουν εντοπιστεί ιστοριογραφικά στοιχεία για τη λειτουργία μητάτων στο νησί, η χρήση του όρου σε στίχους του Στέφανου Σαχλίκη, που ανήκει στους λεγόμενους ποιητές του μεταίχμιου (15ος αι.)²⁴, μαρτυρεί ότι ο θεσμός εφαρμόστηκε σε τέτοια έκταση, ώστε να διασωθεί ο όρος μητάτο ως κοινή γνώση στη δημώδη λογοτεχνία των επόμενων αιώνων²⁵. Αξιόλογη μαρτυρία αποτελεί και η επιβίωσή του στο γλωσσικό ιδίωμα της Κρήτης²⁶.

Η πρακτική της εξασφάλισης διαμονής και διατροφής των έκδημων εμπόρων ενείχε σε όλα τα κρατικά μορφώματα, παράλληλα με την εθιμική υποχρέωση προσφοράς φιλοξενίας —η ανάληψη της οποίας ήταν οικονομικά ασύμφορη— και τη σκοπιμότητα του ελέγχου και της αστυνόμευσής τους. Ακόμη, παραμένει άγνωστη η έκταση εφαρμογής όρων αμοιβαιότητας στις εμπορικές συνθήκες, που περιελάμβαναν την εξασφάλιση καταλυμάτων εμπόρων²⁷. Μετά τον 11ο αιώνα είναι γνωστό ότι τα ιταλικά κρατίδια απέκτησαν τις δικές τους πλέον συνοικίες στην Κωνσταντινούπολη²⁸.

Η υπόθεση λειτουργίας μηχανισμών εξασφάλισης στέγης ενισχύεται από τη μαρτυρία εφαρμογής από τη βυζαντινή διοίκηση ανάλογης τακτικής και κατά τον 13ο αιώνα, όταν τα μητάτα ξένων εμπόρων στην πρωτεύουσα αποτελούσαν μακρινό παρελθόν. Ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος υπόσχεται το 1277 με χρυσόβουλλο, χάριν τῶν ἀπὸ τῶν ἔξωθεν

23. Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία*, C.S.H.B., σ. 843.

24. Hans Georg Beck, *Ιστορία της Βυζαντινής Δημόδους Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1989, σ. 308.

25. Γραφαί και στίχοι και έρμηνειαι, έτι και άφηγήσεις κυρού Στεφάνου τοῦ Σαχλίκη, στα *Carmina Graeca medii aevi*, έκδ. Wagner, Lipsiae 1874, σ. 104: "Εφθασεν ή μαστόρησα τὸ γάννην τὸ πλλάτω ὅλοι παπάδες ἔχουσιν τὸ σπίτυν της μυτάτο ...

26. Και η ευρεία χρήση του και σήμερα ως συνώνυμου της στάνης και του καταφυγίου βοσκών στο βουνό, βλ. Ιωάννου Κονδυλάκη, *Κρητικόν Λεξιλόγιον*, φιλ. επ. Θεοχάρη Δετοράκη, Δήμος Ηρακλείου 1990. σ. 151.

27. Η εξασφάλιση διαμονής και διατροφής αποτέλεσε αντικείμενο διαπραγμάτευσης στις εμπορικές συνθήκες του 907 και 911 μεταξύ Ρώσων και Βυζαντινών, σχετικά Povest, S. H. Gross - Sherbowitz - O. P. Wetzor, *The Russian Primary Chronicle, Laurential Text*, Cambridge Mass. 1954, σ. 74.

28. Οι Βενετοί απέκτησαν καταστήματα με τη συνθήκη του 1082 και τα διετήρησαν με νέα το 1126. Οι Γενουάτες και Πίζαίοι απέκτησαν ένα έμβολο στα προάστια στα 1160 και μετά δέκα χρόνια καταλύματα μέσα στην πόλη τα οποία διατήρησαν ως τη Λατινική κατάκτηση. G. L. F. Tafel - G. M. Tomas, *Urkunden*, I, σσ. 51, 96. — F. Dölger, *Regesten*, 1081, 1304.

έρχομένων πραγματευτῶν Βενετίκων ἵνα ἐνοικιάζονται παρὰ τῆς βασιλείας μου (...) ὁσπῆτια εἰκοσιπέντε, καὶ διδῶνται ταῦτα πρὸς αὐτοὺς ἄνευ ἐνοικίου εἰς καταμονὴν αὐτῶν στην τοποθεσία ἀπὸ την πύλη του Περάματος μέχρι αὐτὴν του Δρουγγαρίου, ὅπου καὶ ἡ συνοικία των Βενετῶν²⁹. Στὸ ἐγγράφο διευκρινίζεται ὅτι, ἀν ὁ ἀριθμὸς των ἐμπόρων ἦταν μεγαλύτερος, θὰ ἐξασφαλιζόταν μεγαλύτερος ἀριθμὸς οἰκημάτων, ἐνῶ κατὰ τὸ διάστημα που θὰ παρέμεναν κενά, θὰ παραχωρούνταν στους ιδιοκτήτες τους. Ἡ ἴδια τακτικὴ δίνεται ἐντολὴ νὰ ἐφαρμοστεῖ καὶ γιὰ τὴ συμπρωτεύουσα πόλη, τὴ Θεσσαλονίκη.

Γιὰ τὴν Κρήτη δὲν ὑπάρχει ἀνάλογη μαρτυρία γιὰτὶ ἐλάχιστες ἀπὸ τις σωζόμενες διοικητικὲς πράξεις καὶ δικαιοπρακτικὰ ἐγγράφα πρὶν ἀπὸ τὸν 13ο αἰ. ἀναφέρονται στὸ νησί³⁰. Μετὰ τὸ 1320 τὸ παλιὸ ἀραβοβυζαντινὸ Κάστρο τοῦ Χάνδακα σπάζει τὰ τεῖχη του καὶ ἀγκαλιάζει νέα καὶ παλιὰ προάστεια. Τὸ Κατάστιχον τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων τοῦ Κοινοῦ³¹ μαρτυρεῖ πολεοδομικὴ ἀνάπτυξη τῆς πόλης. Οἱ λόγοι τῆς ἀνάπτυξης αὐτῆς ἀποδίδονται στὴ δημιουργία μιᾶς μεσαίας τάξης Κρητῶν μεταπρατῶν που διακινεῖ ἀγροτικὰ κυρίως προϊόντα, ἐπενδύει τις οἰκονομίες τῆς σὲ συνεταριστικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ συνεργάζεται με τοὺς Βενετούς, Γενουάτες ἢ ἄλλους δυτικούς ἐμπόρους που κατέκλυζαν τὸ λιμάνι. Οἱ πολλὲς ἀναφορὲς τοῦ Κατάστιχου σὲ οἰκήματα που ἀνήκαν στὴν κυριότητα ἐκκλησιῶν καὶ ἐκμισθώνονταν, ἀφήνει ἀνοιχτὴ τὴν πιθανότητα χρήσης τους ἀπὸ ἐμπόρους, ἐνδεχομένως ἐκμισθούμενα ἀπὸ τὸ δημόσιο³².

Ὁ ὅρος Φούνδαξ, ἀντιδάνειο ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ *funduk* —δάνειο τοῦ ἐλληνικοῦ πανδοχείου, δῆλωνε τὰ καταλύματα γιὰ ἀνθρώπους καὶ ζῶα τῆς Β. Ἀφρικῆς. Ἦταν ἀντίστοιχα των *caravanserais* ἢ *khans* τῆς Μουσουλμανικῆς Ἀνατολῆς³³ που ἀποτελοῦσαν μόνιμες καὶ αὐτόνομες παροικίες ἐμπόρων στὴν Ἀνατολὴ καὶ λειτουργοῦσαν ὡς χώροι φιλοξενίας ἐμπόρων καὶ συγκέντρωσης φόρων³⁴. Ἐμφανίστηκαν στὰ μουσουλμανικὰ πλέον

29. Βλ. F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi, sacra et profana*, Vindobonae 1860-1890, τ. III, σ. 88-9.

30. Πβλ. Ν. Οἰκονομίδης, Ἡ ἐγγραμματοσύνη των Κρητικῶν γύρω στὸ 1200, *Πρακτικὰ Ζ' Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Ρέθυμνο 1995, σ. 594-598.

31. Πρόκειται γιὰ σπάνια συλλογὴ ἐγγράφων των ἐτῶν 1248-1320, στα ὁποῖα ἐξετάζεται ἡ σχέση τῆς Πολιτείας με τὴν Ἐκκλησίαν κατὰ τὸν πρῶτο αἰῶνα τῆς Βενετοκρατίας βλ. ἐκδόση Ζαχαρία Τσιρπανλή, *Κατάστιχο Ἐκκλησιῶν καὶ Μοναστηρίων τοῦ Κοινοῦ* (1248-1548), Ἰωάννινα 1985, σ. 101.

32. Ἡ ἐρευνα των καταλυμάτων ἐδείξε ὅτι με τὴν πάροδο των αἰῶνων τὰ ἴδια οἰκήματα χρησίμευαν ὡς καταλύματα, ἐφόσον τὸ σημεῖο ὅπου εἶχαν ἀνεγερθεῖ διατηροῦσε τὴ σημασία του στὸ ὁδικὸ δίκτυο, καὶ ἀπλῶς ἀλλάζαν ιδιοκτησιακὸ καθεστῶς.

33. Βλ. *Encyclopedia de l'Islam* II, λήμμα *funduk*, σ. 966-7.

34. Πβλ. Germain Millet, *Sur les sceaux des commerciaires byzantins*, *Melanges Schlumber-*

λιμάνια της Μεσογείου την εποχή κατά την οποία στα βυζαντινά λιμάνια ιδρύθηκαν οι ἀποθήκαι. Η αντιστοιχία τους με τις βυζαντινές αποθήκες είναι εμφανής, δεδομένου ότι κι αυτές είχαν ως κύρια αποστολή τη συλλογή φόρων και εισερχομένων ειδών. Με την αλλαγή των συνθηκών στο διεθνές εμπόριο, τα μουσουλμανικά κράτη επέτρεπαν την αποβίβαση δυτικών εμπόρων μόνο σε ένα μικρό αριθμό λιμανιών όπου υπήρχαν *funduks*.

Η εμφάνιση του όρου στις βυζαντινές πηγές έπεται χρονικά αυτής των αποθηκών και των μητάτων εμπόρων της Κωνσταντινούπολης του 10ου αι. και πιθανότατα λειτούργησε ως διάδοχος θεσμός αυτού του μητάτου³⁵. Η εξέλιξη του διεθνούς εμπορίου οδήγησε στην εξέλιξη των οργανωμένων μορφών καταλυμάτων εμπόρων, που ταξίδευαν εξ επαγγέλματος. Αναφορές στον όρο έχουν εντοπισθεί στα έργα των Μιχαήλ Αταλειάτη και Ιωάννου Σκυλίτζη και αφορούν κτήριο της Ραιδεστού —τεράστια κρατική αποθήκη στην οποία συγκεντρώθηκε τον 11ο αι. ο εμπορεύσιμος σίτος από τις θρακικές πεδιάδες, ενώ είχε απαγορευθεί το ελεύθερο σιτεμπόριο³⁶.

Σε δυτικές πηγές αναφέρονται καταλύματα με αυτό το όνομα που λειτουργούσαν εκτός της βυζαντινής επικράτειας, στα οποία οι έμποροι εξέθεταν τα εμπορεύματά τους και διέμεναν³⁷. Στα μεγάλα λιμάνια —κέντρα του μεσαιωνικού διεθνούς εμπορίου όπως η Αλεξάνδρεια και το Κάιρο, λειτουργούσαν *fondaco* για τους εμπόρους κάθε κράτους, στα οποία όμως συχνά έβρισκαν φιλοξενία και ομοεθνείς ταξιδιώτες άλλων κατηγοριών, όπως προσκυνητές. Ειδικότερα μετά την εκρηκτική εξάπλωση της ιταλικής εμπορικής μονοκρατορίας, τα καταλύματα αυτού του τύπου λειτουργούσαν σε όλες τις πόλεις της Μεσογείου³⁸. Οι ξένοι έμποροι δεν είχαν μόνο δικαίωμα διαμονής στα συγκροτήματα αυτά για απεριόριστο διάστημα, αλλά διατηρούσαν και μεγάλη πολιτική και οικονομική αυτονομία³⁹. Ακόμη, συχνά τα προϊόντα έπαιρναν το όνομά

ger, II, σ. 320 κ.ε.

35. Βλ. R. S. Lopez, *Foreigners*, ό.π., σ. 347. — Germain Millet, ό.π., σ. 319.

36. Πρόκειται για την περίφημη απόπειρα κρατικοποίησης του εμπορίου σίτου που οργάνωσε ο λογοθέτης του δρόμου Νικηφορίτζης επί Μιχαήλ Ζ', στα πλαίσια εφαρμογής σκληρής δημοσιονομικής πολιτικής. Το κτήριο αυτό καταστράφηκε από τα στρατεύματα του Νικηφόρου Βρυέννιου το 1077.

37. Πβλ. Th. Szabo, *Xenodochia, Hospitälere und Herbergen-kirchliche und kommerzielle Gastung im mittelalterlichen Italien (7. bis 14. Jahrhundert)*, *Gastfreundschaft, Taverne und Gasthaus im Mittelalter*, München - Wien 1983, σ. 80.

38. Βλ. E. Ashtor, *Levant Trade in the later Middle Ages*, σ. 12, 27, 45: Ο γνωστός Ιρλανδός περιηγητής Symeon Symeonis, βρήκε στην Αλεξάνδρεια του 1323 *fondachi* Βενετών, Γενοβέζων, Καταλάνων, Μαρσεζέζων.

39. Πβλ. R. S. Lopez, *La politique commerciale*, σ. 402. — N. Heyd, *Histoire du Commerce*

τους από το όνομα του φούνδακος πώλησής τους⁴⁰.

Τα καταλύματα εμπόρων ανήκαν στην κατηγορία των δημόσιων καταλυμάτων, δηλαδή όσων λειτουργούσαν με πρόνοια του δημοσίου για την εξυπηρέτηση των αναγκών του και την επέκταση των δραστηριοτήτων του με την ευρεία έννοια, στην οποία περιλαμβάνεται και η άσκηση κοινωνικής, εξωτερικής και οικονομικής πολιτικής. Και ο φούνδαξ αποτελούσε δημόσιο κατάλυμα στο βαθμό που το δημόσιον εμπλεκόταν στην ίδρυσή του δίνοντας την άδεια ή υποστηρίζοντας ποικιλοτρόπως τη λειτουργία του. Η άποψη αυτή ενισχύεται από χωρίο του κειμένου του περιηγητή Βενιαμίν από την Τουδέλα που ταξίδεψε το 12ο αι. στην Ασία, περιηγήθηκε τις πόλεις της και αναφέρεται σε δημόσια καταλύματα εμπόρων τα οποία ονομάζει φούνδακες⁴¹.

Τα νέα οικονομικά δεδομένα και η θέση του εμπορίου εκτός του στενού ελέγχου του κράτους κατά τους τελευταίους αιώνες επέβαλαν την ανεξάρτητη λειτουργία οικημάτων αυτού του τύπου⁴². Διατάξεις των Ασσιζών —που αποτελούν νομοθεσία φραγκοκρατούμενων περιοχών— αναφέρονται σε λειτουργία φονδάκων και ρυθμίζουν νομοθετικά τη διαδικασία επίλυσης διαφορών που προέκυπταν στο χώρο του φούνδακος μεταξύ πελατών και υπευθύνων λειτουργίας του είτε αυτοί ήταν υπάλληλοι του κράτους είτε εκμισθωτές. Η πρόβλεψη αυτή καταδηλεί και τη μεγάλη ισχύ που είχε η κοινότητα των εμπόρων⁴³.

Με βάση τις προηγούμενες διατάξεις θα μπορούσε να υποστηριχτεί ως βάσιμη και η λειτουργία φούνδακος στον βενετοκρατούμενο Χάνδακα. Με την κατάκτηση της Κρήτης, η Βενετία ανέλαβε την ανέγερση δημοσίων κτηρίων για την ασφάλεια των αποίκων της αλλά και την κα-

du Levant au Moyen Âge, σ. 148-9, 272, 410, 421 για fondaci Δυτικών στην Ανατολή.

40. Το γερμανικό λινό ύφασμα ήταν γνωστό ως *de fontico*, επειδή πουλιόταν στο *fontico* των Τεδeschi στο Κάιρο Σχ. E. Ashtor, *ό.π.*, βενετικές πηγές, σ. 154, 156, 159.

41. Συμφωνά με τη λατινική έκδοση, Beniamini Tudelensis, *Itinerarium*, ex versione Benedicti Ariae Montani, Lipsiae 1746, σ. 62-65: *xenodochia aegrotandibus pauperibus curandis idonea numeraturque ibidem sexaginta sere medicorum apothecae* και σ. 65-66: *mercatoriae domus publicae, quas Fondakos vocant*.

42. Το παλάτι των Ιπποτών της Ρόδου τον 15ο αιώνα ήταν χωρισμένο σε τέσσερα μέρη, του Μαγίστρου, του Αγίου Ιωάννη, των αδελφών, το *hospitale* και στο τέταρτο μέρος οι έμποροι μετά των Γραικών όμοιο ποιοούνται την οίκοισιν, Émile Legrand, *Description des îles de l'Archipel Grec* (1420) par Christophe Buondelmondi-Version grecque par un anonyme, Amsterdam 1974, σ. 27.

43. Βλ. Άσιζαι της Κύπρου A, K. N. Σάθας, MB, VI, σ. 189 ολ: Τώρα να ακούσετε τὰς ὑποθέσεις τῶν πλερωμάτων τὰ μέλλει νὰ γίνονται εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ φούντηκος, τὰ ἐθέσπισαν ἀπὸ τῆντα πράγματα μέλλει νὰ κρίνουν καὶ ἀπαὶ τὰ ποῖα ὄχι, καὶ τῆντα ἐντέχεται νὰ λάβῃ ἀπ' ἐκεῖνους ὅπου ἔρχονται τῆς θαλάσσου, καὶ τὰ πράγματα τῆς γῆς ὁμοίως.

λύτερη διεκπεραίωση των οικονομικών και εμπορικών υποθέσεων της⁴⁴. Η αποφυγή οποιασδήποτε ενέργειας που θα προκαλούσε βλάβη στα συμφέροντά της ήταν ανάμεσα στις προτεραιότητές της. Για την εισπραξη των δασμών καθώς και την εκμίσθωση δημόσιων καταστημάτων είχε εφαρμόσει το σύστημα της υπενοικίασης σε ιδιώτες⁴⁵.

Στην έκθεση του Βενετού προβλεπτή της Κρήτης Πέτρου Καστροφύλακα αναφέρεται σιταποθήκη με την ονομασία *magazzeni novi da formenti*. Η δεύτερη όμως αναφορά του 1583 για την αποπεράτωση της σιταποθήκης —κτηρίου μεγάλης χωρητικότητας παρακείμενου προϋφιστάμενης αποθήκης στην ιταλική συνοικία— γίνεται στο όνομα *fondaco*⁴⁶. Την υπόθεση λειτουργίας των φονδάκων ως καταλυμάτων εμπόρων ενισχύει και η αναφορά του Φαίδωνος Κουκουλέ κατά τούς χρόνους τῆς Φραγκοκρατίας ὡς ἀγοραὶ ἐχρησίμευον οἱ φούνδακες οἵτινες ἦσαν ἅμα καὶ εἶδος ξενῶνος μετὰ καταλυμάτων διὰ τούς ἐμπόρους⁴⁷.

Κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας ανεγείρονται στο νησί και οικοδομήματα του τύπου της Loggia των πόλεων της Δύσης, που διακρίνονται σε δύο βασικές κατηγορίες, ανάλογα με τον σκοπό που εξυπηρετούσαν: τη Loggia κοινωνικού κυρίως χαρακτήρα, απόρροια του αυστηρού συστήματος κοινωνικής διαστρωμάτωσης, και τη Loggia εμπορικο-οικονομικού χαρακτήρα με σκεπαστή αγορά ή υπόστεγο προοριζόμενο για τις καθημερινές συναντήσεις και διαπραγματεύσεις ατόμων που αναμειγνύονταν με το εμπόριο, δηλ. λειτουργούσε ως αποθήκη, κατάλυμα, χώρος πώλησης εμπορευμάτων⁴⁸.

Έγγραφο του έτους 1269 αναφέρεται πρώτη φορά σε οικοδόμημα με αυτό το όνομα στο λιμάνι του Χάνδακα⁴⁹. Η δεύτερη αναφορά υπάρχει σε ένα από τα αιτήματα πρεσβείας τιμαριούχων της Κρήτης του 1325, που αφορά ανέγερση νέας Loggia στο κέντρο της πόλης, γιατί η προηγούμενη ήταν πολύ εκτεθειμένη στους ανέμους που προκαλούσαν ασθένειες στους ενοίκους της κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Το αίτημα έγινε

44. Πβλ. Αγαθάγγελου Ξηρουχάκη, *Η Βενετοκρατούμενη Ανατολή, Κρήτη και Επτάνησος*, Αθήνα 1934, σ. 133.

45. Χαράλαμπος Γάσπαρη, *Οι επαγγελματίες του Χάνδακα κατά τον 14ο αιώνα, Σχέσεις με τον καταναλωτή και το κράτος, Σύμμεικτα* 8 (1989) 129-130.

46. Πβλ. Αγ. Ξηρουχάκη, *ό.π.*, σ. 137-8 όπου και όλες οι αναφορές από τα βενετικά αρχεία, G. Gerola, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, vol. III, σ. 35.

47. Φαίδων Κουκουλές, *Η ευποία στους Βυζαντινούς χρόνους*, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τ. Β Ι, σ. 238.

48. Στο άρθρο του Κώστα Λαμπρινού, *Λειτουργίες της Loggia στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, Άνθη Χαρίτων*, Βενετία 1990, σ. 8, υπάρχει η μοναδική εκτενής αναφορά στη δεύτερη αυτή, πολύ σημαντική και ουσιαστική λειτουργία της Loggia.

49. G. L. F. Tafel – G. M. Tomas, *Urkunden*, III, σ. 103.

δεκτό με αποτέλεσμα να ανεγερθεί κτήριο στο κέντρο της πόλης⁵⁰. Η δεύτερη εκείνη Λέσχη, που αντικατέστησε την παλιά ερειπωμένη και υποστηρίζεται ότι είναι έργο του Michele Sanmicheli μετά το 1540, είχε διαμερίσματα στο ισόγειο⁵¹. Αυτά, σύμφωνα με μισθωτήρια έγγραφα του 1576 και 1578, ενοικιάζονταν ως καταστήματα και είχαν τόσο μεγάλη ζήτηση, ώστε να προκαλούνται φιλονικίες μεταξύ των ενδιαφερομένων⁵². Είναι άγνωστο αν δινόταν κάποια προτεραιότητα σε εμπόρους ορισμένης εθνικότητας. Έναν αιώνα σχεδόν αργότερα, τη Loggia που να θα αντικαταστήσει η Loggia nuovissima⁵³. Την τέταρτη Loggia που ανεγέρθηκε στις αρχές του 17ου αιώνα επί Μοροζίνι, τα σχετικά έγγραφα αναφέρουν ως publica Loggia⁵⁴.

Πλήθος διατάξεων δείχνουν ότι ο κρατικός έλεγχος της Βενετικής Πολιτείας πάνω στο εμπόριο ήταν ασφυκτικός. Ο φόρος που πλήρωναν οι ξένοι έμποροι θεωρούνταν υπερβολικός, γίνονταν διακανονισμοί και υπήρχε πρόβλεψη της Ενετικής Γερουσίας για δημιουργία αποκλειστικών χώρων διανυκτέρευσης εμπόρων. Σύμφωνα με θέσπισμα του 1302 τα καταλύματα των εμπόρων της πόλεως των Χανίων έπρεπε να ευρίσκονται εντός των τειχών⁵⁵.

Ηράκλειο Κρήτης

50. Σ. Θεοτόκη, Θεσπίσματα Γερουσίας «Misti», Liber IX, 251-257, σ. 92: *lobium civitati Candide est nimis uentosum ... quod tempore hibernali ex magno impetu uentorum ... supplicant, quod dignaremur ipsis fidelibus de gratia concedere locum in platea ciuitatis Candide capacem in construendo lobium et ipsi teneantur sattisfacere illis, qui habuerint beneficium, uel domos in loco eis concesso de eorum fabrica.*

51. Βλ. το άρθρο του Ιορδάνη Δημακόπουλου, Η «Lozza» του Ρεθέμνου, Πρακτικά Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμος Β', σ. 64-83, εδώ σ. 77.

52. Για τα έγγραφα, Dispacci di Candia 13 Agosto 1578, βλ. Στέργιου Γ. Σπανάκη, Η Λοτζα του Ηρακλείου, Κρητικές Σελίδες 3 (1938-1939) 441.

53. Ιορδάνη Δημακόπουλου, ό.π., σ. 70.

54. V. A. S. Relazioni LXXX, στο Στέργιου Γ. Σπανάκη, ό.π., σ. 450.

55. Εδώ χρησιμοποιείται ο όρος *statio*. Βλ. σχ. Σ. Θεοτόκη, Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας, τ. Β' Θεσπίσματα Γερουσίας «Misti», Liber I, έκδοση της Ακαδημίας Αθηνών, 1936, αρ. 43, σ. 20: *Quod mercatum, stationes, et tabernae fieri debeant de cetero in ciuitate Canee intra muros (...)*. Ο ίδιος όρος αναφέρεται από τον N. Heyd και αφορά αποθήκες στο λιμάνι της Λαοδίκειας της Συρίας ιδρυμένες από το Βοημούνδο Γ', βλ. *Histoire du Commerce du Levant au Moyen Age I*, σ. 147: *estracones, estacines* = παραφθορά του *stationes*.

Μαγδαληνής Παρχαρίδου-Αναγνώστου

ΤΡΕΙΣ ΠΑΙΔΕΣ ΕΝ ΚΑΜΙΝΩ: ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ

Η ιστορία των Τριών Παίδων εν Καμίνω μας είναι γνωστή από το παλαιοδιαθηκικό κείμενο του Δανιήλ, 3,12-97. Σύμφωνα με αυτό, οι αιχμάλωτοι στη Βαβυλώνα Ανανίας, Αζαρίας και Μισαήλ, επειδή αρνήθηκαν να προσκυνήσουν την χρυσή εικόνα του βασιλιά Ναβουχοδονόσορα, τιμωρήθηκαν ριπτόμενοι σε κάμινο φωτιάς. Η φωτιά ωστόσο της καμίνου μεταβλήθηκε σε δρόσο, χάρη στους επιτατικούς και γεμάτους πίστη ύμνους των Τριών, οι οποίοι δοξολογώντας το Θεό, προκάλεσαν τη θαυματουργή επέμβαση ενός αγγέλου και, εν τέλει, τη σωτηρία τους¹.

Αυτή η ιστορία, που από τους πατέρες της Εκκλησίας θεωρήθηκε συμβολική της πίστης, της επιμονής και του αγώνα των μαρτύρων, αλλά και της Ανάστασης του Χριστού και της Αγίας Τριάδας, ερμηνευόμενη και με επιμέρους συμβολισμούς, όπως, της Εκκλησίας για την κάμινο², στην εικονογραφία εμφανίζεται νωρίς, ήδη από τον 2ο-3ο αιώνα. Με ορισμένες ελάχιστον προσθαφαίρέσεις, περιλαμβάνει τους δεόμενους κατενώπιον ή σε στάση τριών τετάρτων Ανανία, Αζαρία και Μισαήλ, και συχνά και τον συμπαραστάτη τους άγγελο, εντός καμίνου φωτιάς, η οποία υποδαυλίζεται από τους υπηρέτες του βασιλιά Ναβουχοδονόσορα³.

* Αφορμή για την παρούσα μελέτη στάθηκε έρευνα που πραγματοποίησα για τη συγγραφή άρθρου στο περιοδικό *Αρχαιολογία* (βλ. εδώ, σημ. 15). Η έρευνά μου, που συνεχίστηκε και μετά την παράδοση του άρθρου για εκτύπωση, έδωσε και νέα στοιχεία, την πρώτη μορφή των οποίων ανακοίνωσα στο ΚΔ' Συμπόσιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (*Πρόγραμμα και Περίληψεις Ανακοινώσεων*, Αθήνα 2004, σ. 74).

1. *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Ο'*, Αθήναι 1928, ανατ. Αθήναι 1969, σ. 838-841.

2. Για τον θεολογικό σχολιασμό της ιστορίας των Τριών Παίδων υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Εκτός από τα πατερικά κείμενα που αναφέρονται από τον Th. Archontopoulos, *Les Trois Hébreux dans le fournaise dans une icône du Musée Byzantin d'Athènes (XVe-XVIe siècle)* No 7706. T 2505. *Étude iconographique*, *CahBalk* 11 (1957) 123-124 (στο εξής: Th. Archontopoulos, *Les Trois Hébreux*), βλ. επίσης Ιωάννου του Χρυσοστόμου, *Περὶ τῆς ἁγίας καὶ ὁμοουσίου Τριάδος*, PG 48, στ. 1088. — Του ιδίου, *Περὶ ὑπομονῆς*, PG 60, στ. 731, και Αθανασίου Αλεξανδρείας, *Υπόθεσις εἰς τοὺς Ψαλμούς*, PG 27, στ. 72C. Για την Εκκλησία κάμινο, βλ. επίσης Ιωάννου του Χρυσοστόμου, *Ἑρμηνεία εἰς τὸν Δανιὴλ προφήτην*, PG 56, στ. 211.

3. Για την εικονογραφία του θέματος βλ. G. Kaster, *Drei Jünglinge in Feuerofen*, *LCI* 6 (1974) 96-97. Ειδικότερα, για την εικονογραφία στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, βλ.

Με βάση τα σωζόμενα μνημεία, στη μεσοβυζαντινή περίοδο το θέμα εμπλουτίζεται με ορισμένες επιπλέον σκηνές, οι οποίες στα εικονογραφημένα χειρόγραφα αποδίδουν κυριολεκτικά και στίχο στίχο το περιεχόμενο του ύμνου των Τριών. Έτσι εκτός από τη σκηνή με την κάμινο, εικονίζονται και οι Παιδες δεόμενοι και υμνούντες, έξω από αυτήν, μαζί με τον ήλιο, τη σελήνη, τα ζώα, τα φυτά, με όλα δηλαδή τα πλάσματα της Δημιουργίας που αναφέρονται στον ύμνο τους, όπως, για παράδειγμα στο ψαλτήριο Vat. Gr. 1927, φ. 283v (α' μισό 12ου αι.) (εικ. 1)⁴.

Από την άποψη αυτή, η εικονογραφία της Ωδής παρουσιάζει εννοιολογική ομοιότητα με τους ψαλμούς 148-150, τους γνωστούς ως Αίνους⁵, όπου αναφέρεται η ίδια συμπαντική συμμετοχή στην εξύμνηση του Θεού και όπου ακολουθείται το ίδιο σύστημα της στίχο με στίχο εικονογράφησης.

Η σκέψη αυτή υποστηρίζεται και από την αξιολόγηση των δύο ύμνων, από τους πατέρες της Εκκλησίας όπως ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος (β' μισό 4ου αι.)⁶ και ο Θεοδώρητος Κύρου (α' μισό 5ου αι.)⁷, ως όμοιων εννοιολογικά, αλλά και από την συμπερίληψή τους, στη συνέχεια, στην ακολουθία του Όρθρου⁸.

Υποστηρίζεται, επίσης, από την ίδια την εικονογραφία, από τη σύγ-

C. Carletti, *I Tre Giovani Ebrei di Babylonia nell'arte christiana antica*, Roma 1975 και M. Rassart-Debergh, «Les Trois Hébreux dans la fournaise» dans *l'art paléochrétien. Iconographie, Byzantion* 48 (1978) 430-455, ενώ για τη μεσοβυζαντινή περίοδο και εξής, βλ. Th. Archontopoulos, *Les Trois Hébreux*, ό.π., σ. 121-140.

4. E. T. De Wald, *The Illustrations in the Manuscripts of the Septuagint, III, Part 1: Vaticanus Graecus* 1927, Princeton 1941, πίν. LXXI (στο εξής: De Wald, *Vaticanus Graecus* 1927).

5. Σχετικές επισημάνσεις βλ. στη Μ. Παρχαρίδου, *Η απεικόνιση των Αίνων στη μνημειακή ζωγραφική του 16ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη (υπό έκδοση) (στο εξής: Μ. Παρχαρίδου, *Η απεικόνιση των Αίνων*).

6. Βλ. Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Ἐξηγήσεις εἰς τοὺς Ψαλμούς, PG 55, στ. 484: ἔθος τοιοῦτον τοῖς ἁγίοις διὰ πολλὴν εὐγνωμοσύνην, ἐπειδὴν μέλλωσιν εὐχαριστεῖν τῷ Θεῷ, πολλοὺς καλεῖν κοινωνοὺς τῆς εὐφημίας, καὶ παρακαλεῖν συνεβάπτεσθαι τῆς καλῆς ταύτης λειτουργίας αὐτῆς· τοῦτο καὶ οἱ παῖδες οἱ τρεῖς πεποιήκασι, τὴν κτίσιν ἅπασαν, ἥνικα ἦσαν ἐν τῇ καμίνῳ, πρὸς τὴν εὐφημίαν τῆς ὑπὲρ αὐτῶν εὐεργεσίας καλέσαντες καὶ πρὸς τὴν τοῦ Θεοῦ ὕμνωδιαν. Τοῦτο καὶ οὗτος [ο ψαλμός 148] ἐνταῦθα ποιεῖ. Το χωρίο επαναλαμβάνεται σχεδόν αυτούσιο από τον Ζιγαβινό (12ος αι.), βλ. Ευθύμιου μοναχού του Ζυγαβηνού, Ἐξηγήσεις εἰς τὸν Ψαλτήριον, PG 128, στ. 1309D.

7. Θεοδωρήτου επισκόπου Κύρου, Εἰς τὴν Γένεσιν, PG 80, στ. 80B, όπου η Ωδή των Τριών Παιδών παρομοιάζεται με τον αγγελικό ύμνο και συσχετίζεται με τον ψαλμικό στίχο 148.2.

8. Σύμφωνα με τον Συμεών Θεσσαλονίκης, ο μοναστικός τύπος του όρθρου στον 14ο αιώνα διακρινόταν σε δύο μέρη, το δεύτερο από τα οποία ξεκινούσε με την Ωδή των Τριών Παιδών και ψαλλόταν πριν από τους Αίνους. Βλ. Συμεών αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, Περὶ τῆς θείας προσευχῆς, PG 155, στ. 636, 641 κ.ε.

κριση της απόδοσης του ψαλμού 148 με αυτήν της Ωδής των Τριών Παίδων, για παράδειγμα στο προαναφερόμενο χειρόγραφο Vat. Gr. 1927, φ. 261v⁹: οι παραστάσεις και στους δύο ύμνους, επειδή αποδίδουν κυριολεκτικά τα κείμενα, έχουν συγγενική εικονογραφία¹⁰ (εικ. 2).

Ανάλογη διαπίστωση μπορεί να γίνει επίσης από την ομοιότητα στη διάταξη των εικονογραφικών στοιχείων και στην εικονογραφική σύλληψη των δύο θεμάτων. Μάλιστα, χρήσιμη από την άποψη αυτή είναι η παραβολή του ύμνου των Τριών με τους Αίνους στη ζωγραφική του 14ου αιώνα, για παράδειγμα στο κωνσταντινουπολίτικου εργαστηρίου ψαλτήριου του Χάμιλτον, φ. 241v (περ. 1300)¹¹ (εικ. 3). Το ψαλτήριο του Χάμιλτον είναι το πρώτο γνωστό έργο —μετά το ψαλτήριο της Ουτρέχτης (820-830)¹²— στο οποίο οι Αίνοι εμφανίζονται με την εικονογραφία που είναι γνωστή, στις λεπτομέρειές της, αμέσως αργότερα στη μνημειακή ζωγραφική και σε φορητές εικόνες του βαλκανικού χώρου και της Ρωσίας.

Έτσι, σύμφωνα με τα προαναφερόμενα, πιστεύουμε ότι τα δύο θέματα, λόγω των κοινών εννοιολογικών, λειτουργικών και εικονογραφικών χαρακτηριστικών, πρέπει να διαμορφώθηκαν παράλληλα, ίσως με αλληλοδάνειες επιρροές και να σταθεροποιήθηκαν εικονογραφικά, στο 14ο αιώνα, την εποχή που ευνόησε τον περαιτέρω εμπλουτισμό των δύο ποιητικών θεμάτων και γενικότερα τις αποδόσεις ποιητικών κειμένων.

Στο ίδιο αυτό πλαίσιο, μπορούμε να εξηγήσουμε και την απεικόνιση, για πρώτη φορά, μιας πράξης χορού, στην εικονογραφία των Τριών Παίδων κατά το 15ο-16ο αιώνα. Τα σωζόμενα μνημεία, μέχρι στιγμής, είναι

9. De Wald, *Vaticanus Graecus* 1927, πίν. LXIII.

10. Θα πρέπει να παρατηρήσουμε, ωστόσο, ότι υπάρχουν και παραδείγματα άλλων ψαλτηρίων με διαφορετική εικονογράφηση για τους δύο ύμνους. Βλ. για παράδειγμα τα ψαλτήρια Vat. Gr. 752, φ. 473v, 478v, 480v, 481r, 482r, 482v, 484r (Ωδή Τριών Παίδων) και του Θεοδώρου, φ. 202r, 204r, 205r, 205v, 206r (Ωδή Τριών Παίδων). Για τα ψαλτήρια αυτά, που χρονολογούνται αντίστοιχα στο 1059 και το 1066, βλ. E. T. De Wald, *The Illustrations in the Manuscripts of the Septuagint*, III, Part 2: *Vaticanus Graecus* 752, Princeton 1942, πίν. LVII, LVIII και S. der Nersessian, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Âge*, II, Londres add. 1935², Paris 1970, εικ. 318-322.

11. C. Havice, *The Hamilton Psalter in Berlin*, *KupferstichKabinett* 78.A.9, The Pennsylvania State University 1978, εικ. 207, σ. 462-464 και H. Belting – S. Dufrenne – S. Radojčić – R. Stichel – I. Ševčenko, *Der serbische Psalter faksimile-ausgabe des Cod. slav. 4 der Bayerischen Staatsbibliothek München*, Wiesbaden 1978, Taf. XVI.2.

12 Το ψαλτήριο αυτό αποτέλεσε τη βάση για τις εικονογραφικές καινοτομίες που παρατηρούνται στο ψαλτήριο του Χάμιλτον. Για το ψαλτήριο, βλ. E. T. de Wald, *The Illustrations of the Utrecht Psalter (Illuminated Manuscripts of the Middle Ages)*, Princeton - London - Leipzig 1932.

δύο εικόνες ρωσικής προέλευσης, από το Νόβγκοροντ¹³ και τη Μόσχα¹⁴ αντίστοιχα, που χρονολογούνται στο 15ο-16ο και το 16ο αιώνα και παρουσιάζουν τους Ανανία, Αζαρία και Μισαήλ να πιάνονται από τον καρπό και με την πλάτη στραμμένη σχεδόν στο θεατή, να σέρνουν έντονο χορό υπό το βλέμμα του αγγέλου (εικ. 4, 5). Η συγκεκριμένη παραλλαγή, η οποία είναι εντυπωσιακή γιατί εξαίρει το απαγορευμένο από την Εκκλησία θέμα του χορού, και μάλιστα σε φορητή εικόνα, δεν αποτελεί τη μόνη απεικόνιση ομαδικής όρχησης στη θρησκευτική ζωγραφική της εποχής¹⁵. Χοροί, όπως είναι γνωστό, παραστάθηκαν κατεξοχήν στους Αίνους¹⁶. Κατά συνέπεια, πέρα από τις γενικότερες συγγένειες που διακρίναμε μεταξύ των δύο θεμάτων, η παρουσία του χορού στους Τρεις Παίδες θα μπορούσε να οφείλεται στο ίδιο πνευματικό κλίμα που ευνόησε και το ομώνυμο μοτίβο στους Αίνους. Ίσως μάλιστα να υπήρχε και κάποια πρότυπη, υστεροβυζαντινή (ή και παλαιότερη;) κωνσταντινουπολίτικη παράσταση με τους Τρεις Παίδες ορχούμενους, εφόσον η ρωσική ζωγραφική της περιόδου είχε ως πρότυπο την αντίστοιχη της πάλαι ποτέ βυζαντινής βασιλεύουσας.

Σε κάθε περίπτωση όμως ο χορός στους Τρεις Παίδες έχει ιστορική βάση, καθώς, σύμφωνα με μαρτυρίες του 14ου και 15ου αι., και συγκεκριμένα του Ιγνάτιου του Σμολένσκ (1389)¹⁶ και του Bertradon de la Broquiere (1432)¹⁷, υπήρχε ομώνυμο θεατρικό δράμα, το οποίο παρουσιάζοταν την Κυριακή πριν από τα Χριστούγεννα, με τελετουργικές (χορευτικές) κινήσεις, μέσα στο ναό της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη (αλλά και της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, σε μίμηση του πρωτευουσάνικου τυπικού, αν κρίνουμε από τη μαρτυρία του Συμεών Θεσσαλονίκης στο 1422¹⁸). Ανάλογη πληροφορία παραδίδεται ελάχιστα αργότερα στα χφφ της Εθνικής Βιβλιοθήκης Αθηνών, αρ. 2406 και αρ. 1120

13. Νόβγκοροντ, Μουσείο Ιστορίας και Αρχιτεκτονικής. Βλ. Σύναξη, τεύχ. 48, Οκτ.-Δεκ. 1993, εικ. εξωφύλλου.

14. Ιδιωτική Συλλογή. Βλ. τον κατάλογο του *Christie's, London 13-12-1995*, London 1995, σ. 111.

15. Για την παράσταση χορού στους Αίνους, βλ. Παρχαρίδου, *Η απεικόνιση των Αίνων*, ό.π. και της ίδιας, *Ο χορός στη μεταβυζαντινή μνημειακή εκκλησιαστική ζωγραφική* (15ος-19ος αι.), *Αρχαιολογία* 91 (Ιούνιος 2004) 50-58.

16. N. M. Velimirović, *Liturgical drama in Byzantium and Russia*, DOP 16 (1962) 353, σημ. 14, όπου και η βιβλιογραφία.

17. S. Baud-Bouvy, *Sur un «Sacrifice d'Abraham» de Romanos et sur l'existence d'un theatre religieux à Byzance*, *Byzantion* 13 (1938) 331.

18. Συμεών αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, *Διάλογος ἐν Χριστῷ κατὰ πασῶν τῶν αἰρέσεων*, PG 155, στ. 113D-116A. Πρβλ. και V. Cottas, *Le theatre à Byzance*, Paris 1931, σ. 101 και I. Φουντούλης, *Μαρτυρία του Θεσσαλονίκης Συμεών περί των ναών της Θεσσαλονίκης*, ΕΕΘΣ-ΑΠΘ 21 (1976) 147, 156.

της μονής Ιβήρων (ἀκολουθίαι πᾶσαι τῆς ψαλτικῆς) που χρονολογούνται ἀντίστοιχα στο 1453 και το 1458:

Ιβήρων χφ 1120
Εὐλογεῖτε.
Τούτου δὲ ψαλλομένου
χορεύουσιν οἱ παῖδες
ἐντὸς τῆς καμίνου, ἐκ-
τείνουσι τὰς χεῖρας
καὶ τὰ ὄμματα ἄνω.

Αθηνῶν χφ 2406
ψαλλομένου δὲ τούτου
οἱ παῖδες χορεύουσιν
ἐντὸς τῆς καμίνου ἐκτείνουσι
καὶ τὰς χεῖρας ὡς εἰς
προσευχὴν ἱστάμενοι καὶ
τὰ ὄμματα πρὸς τὸν οὐρα-
νὸν ῥέπουσι. καὶ πάλιν
ἄρχονται τοὺς στίχους.¹⁹

Ο Dmitrievski, και στη συνέχεια ο Velimirović που ασχολήθηκαν με το θέμα της ὑπαρξης ἢ μὴ ενός θεατρικοῦ ἔργου για τοὺς Τρεις Παιδες εν Καμίνω, ἐπισημαίνουν ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τα προαναφερόμενα χειρόγραφα (και ἄλλα δύο οψιμότερά τοὺς²⁰), στοιχεῖα για την ἀναγνώριση μιᾶς ἀκολουθίας-δράματος, με το θέμα πρέπει να ἐντοπίζονται στο χφ cod. gr. 140 τῆς Δρέσδης (*Τυπικὸ τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας*) τοῦ 11ου αἰῶνα και ἐνδεχομένως στο *De Ceremoniis* τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου το 10ο αἰῶνα²¹. Ἀν πράγματι λάβουμε ὑπόψη τις παραπάνω με ἐπιφύλαξη ὑποστηριζόμενες παρατηρήσεις, οἱ ἐνδείξεις για την ὑπαρξη ενός δρώμενου με χορὸ για το θέμα των Τριῶν Παίδων κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρές.

Μετά τον παραπάνω προβληματισμό, μπορούμε να θέσουμε το ἐρώτημα ἀν ἡ εὐρυθμὴ κίνηση τοῦ χοροῦ στοὺς Τρεις Παιδες, ἡ ὁποία ἦταν πραγματικότητα και στο ομώνυμο θεατρικὸ δράμα, μπορεί να ἀνιχνευτεῖ και στην εἰκονογραφία τοῦ θέματος, σε μνημεῖα προγενέστερα ἀπὸ τοὺς 15ο-16ο αἰ., ὁπότε χρονολογούνται οἱ δύο προαναφερόμενες εἰκόνες.

Θεωρητικά, ἄλλωστε, θα μπορούσαν να ἐκληφθοῦν ὡς θετικές για μιὰ τέτοια ἐρευνα και οἱ εἰκονογραφικὲς ἐνδείξεις: α. ἡ συγγένεια μεταξύ τοῦ Ὑμνου των Τριῶν Παίδων και των Αἰνῶν, β. ἡ ὑπαρξη χορευτῶν σε χειρόγραφο με εἰκονογράφηση Αἰνῶν τοῦ 9ου αἰ. (κατὰ συνέπεια και στο

19. N. M. Velimirović, ὁ.π., σ. 380. Πρβλ. και A. Dmitrievski, VV 1 (1894) 585-588. Πρβλ. και τὴν ἀναφορὰ τῆς Ἀκολουθίας των Τριῶν Παίδων που λαμβάνει χώρα στην Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης και ἀναφέρεται στο σύγχρονο με τον Συμεῶν Θεσσαλονίκης χφ Αθηνῶν 2047. Βλ. I. Φουντούλης, ὁ.π.

20. Για τα χειρόγραφα αὐτὰ που χρονολογούνται στο 15ο, 16ο και 17ο αἰῶνα, βλ. N. M. Velimirović, ὁ.π., σποραδικὰ.

21. A. Vogt (ἐπιμ.), *Le Livre des Cérémonies*, I, Paris 1935, σ. 171. Πρβλ. και N. M. Velimirović, ὁ.π., σ. 353.

πιθανολογούμενο πρότυπό του του 5ου αι.)²², και γ. η εικονογράφηση των Αίνων ήδη από τον 5ο αιώνα²³, όλα είναι στοιχεία που μπορούν να στηρίξουν μια τέτοια υπόθεση εργασίας.

Τα πρώτα όμως αποτελέσματα αυτής της έρευνας δεν είναι ιδιαίτερα ενθαρρυντικά. Το θέμα, ιδιαίτερα στα εικονογραφημένα χειρόγραφα, είναι τόσο σχηματοποιημένο, ώστε οι μορφές φαίνονται σχεδόν στατικές, ενώ και οι χειρονομίες τους εκλαμβάνονται καθαρότατα ως αυτές της δέησης και μόνον, όπως στη σχετική παράσταση του κώδ. 31 (Μπ. 66), φ. 1β του Μουσείου Μπενάκη (1084)²⁴.

Ωστόσο, ενδείξεις για τη στήριξη της υπόθεσης αυτής παρέχουν ορισμένες παραστάσεις, όπως, για παράδειγμα, αυτή στην *Capella graeca* της κατακόμβης της Αγίας Πρισίλας στη Ρώμη (2ος-3ος αι.) (εικ. 6)²⁵. Στη συγκεκριμένη τοιχογραφία, η στάση και η κίνηση των Τριών Παίδων, με τη μορφή αριστερά να εγκαταλείπει την τυπική στάση του κοντραπόστο ή της μετωπικότητας των άλλων μνημείων και με τα χέρια της να διαγράφει μιαν ιδιαίτερα εύρυθμη κίνηση προκαλεί ερωτηματικά ως προς την ταυτότητά της. Με δεδομένο ότι ανάλογη κίνηση απαντά και σε άλλα μνημεία, όπως σε παράσταση χορού ερωτιδίων σε ψηφιδωτό δάπεδο της Κωνσταντινείας έπαυλης στη Δάφνη της Αντιόχειας από το α' μισό του 4ου αιώνα²⁶, αλλά και σε δάπεδο του 4ου αι. προερχόμενο πιθανόν από την Όστια, όπου παριστάνεται ο χορός τριών νέων σε σκηνή συμποσίου (εικ. 7)²⁷, η σκέψη ότι και στην περίπτωση της *Capella graeca*, έχουμε παράσταση χορού μοιάζει ελκυστική.

Το ίδιο υποστηρικτικές, είναι και οι πατερικές πηγές, οι οποίες, αν και από το κείμενο του Δανιήλ, 3,92 είναι σαφές ότι οι τρεις νέοι περιεπάτουν εν τῇ καμίνω, ερμηνεύουν το βάδισμα αυτό με χορό. Συγκεκριμένα, ο Θεοδώρητος Κύρου στο *Υπόμνημα εἰς τὰς ὁράσεις τοῦ προφήτου*

22. Ψαλτήριο Στουτγάρδης (περ. 830, Stuttgart, Württemberg. Landesbib., Bibl. Fol. 23), φ. 163r. Βλ. E. T. de Wald, *The Stuttgart Psalter. Biblia Folio 23 Wuertembergische Landes-Bibliothek Stuttgart* (Illuminated Manuscripts of the Middle Ages-1), Princeton 1930, φ. 163r και Μ. Παρχαρίδου, *Η απεικόνιση των Αίνων*, ό.π.

23. Για το ζήτημα αυτό, βλ. G. P. Schiemenz, *Die Sintflut, das Jüngste Gericht und der 148. Psalm. Zur Ikonographie eines seltenen Bildes in der ravennatischen, byzantinischen und georgischen Kunst*, *CahArch* 39 (1990) 153-182. — Γ. Π. Σίμεντζ, *Ο φαλμός 148 στον καθεδρικό ναό του Αγίου Ιωάννη στη Λευκωσία*, *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 3 (1996) 204 και Μ. Παρχαρίδου, ό.π.

24. Γ. Γαλάβαρης, *Ζωγραφική Βυζαντινών Χειρογράφων*, Αθήνα 1995, εικ. 93.

25. Για τη χρονολόγηση, βλ. και Μ. Rassart-Debergh, «Les Trois Hébreux dans la fournaise», ό.π., σ. 445, όπου και η βιβλιογραφία.

26. F. Cimok, *Antioch mosaics*, Istanbul 2000, σ. 212.

27. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Ψηφιδωτά δάπεδα. Προσέγγιση στην τέχνη του αρχαίου ψηφιδωτού*. Έξι κείμενα, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 38, εικ. 32.

Δανιήλ αναφέρει ότι οί μακάριοι παῖδες οὗτοι ἐν καμίνῳ χορεύοντες τὸν θεῖον ὕμνον διετέλουν ὑφαίνοντες²⁸, ἐνῶ στον ὁγδοο λόγο του Περί Προνοίας, ἐκτενέστερα σχολιάζει: Οἱ μὲν γὰρ ἐν μέσῳ πυρᾶς ὄντες, καὶ ἐπ' ἀνθρώκων βαδίζοντες πείραν τῆς φλογὸς οὐκ ἐλάμβανον ... καὶ ὕμνοῦντες ἐχόρευον, καὶ τὴν κτίσιν ἅπασαν εἰς κοινωνίαν τῆς ὕμνωδίας ἐκάλουν²⁹. Τα προαναφερόμενα σχόλια συμπληρώνονται καὶ ἀπὸ το παρακάτω κείμενο της Οικουμενικῆς Συνόδου της Εφέσου (431), το οποίο μολονότι ἔχει περισσότερο μεταφορικὴ χροιά, εἶναι ἀποκαλυπτικὸ γιὰ τὸν τρόπο ἀντίληψης τοῦ θέματος: ἐκκλησίας τύπος ἢ κάμιнос ἦν, ἁγίους ἔχουσα χορευτάς, οὐκ ἀνθρώπους μόνον, ἀλλὰ καὶ ἁγγέλους³⁰.

Στο σημεῖο αὐτὸ χρήσιμο εἶναι νὰ σημειωθεῖ ὅτι το ἐπίμαχο ρῆμα, το χορεύω, ἀπὸ τὸν σύγχρονο τοῦ Θεοδωρήτου λεξικογράφου Ησύχιου τὸν Αλεξανδρέα (5ος-6ος αἰ.) ἐρμηνεύεται ὡς ορχοῦμαι³¹. Ὅστε οἱ ἀναφερόμενοι τύποι χορεύοντες, ἐχόρευον καὶ χορευτῆς διατηροῦν τὴν ἀρχαιοελληνικὴ τους σημασία καὶ δὲν ἀφήνουν περιθώρια παρερμηνείας γιὰ τὸν τρόπο χρήσης τους στα παραπάνω κείμενα: περιγράφουν μιὰ κίνηση ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς ὄρχηση.

Τὰ παραπάνω παραδείγματα μνημείων καὶ πατερικῶν πηγῶν, μολονότι λιγοστά μέσα στὴν πληθώρα τῶν σωζόμενων, γνωστῶν μνημείων, συστήνουν μιὰ καλὴ βάση προβληματισμοῦ σχετικὰ με τὴν ἀπεικόνιση τοῦ χοροῦ στὴν πρώτη χριστιανικὴ τέχνη. Ἀν καὶ οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἦταν ἀρνητικοὶ ἀπέναντι στο θέμα, θεωρώντας το χορὸ θανάσιμα ἐπικίνδυνο, συνώνυμο με τὴν ἀγιοκτόνο Σαλώμη, οἱ ἴδιοι, ἐκ τῶν πραγμάτων, ἀναγκάστηκαν νὰ ἀποδεχτοῦν το καθημερινὰ συμβαίνον γεγονός τοῦ χοροῦ, καὶ γιὰ το λόγο αὐτὸ προέβαλαν ὡς θετικὸ πρότυπο ἄλλες ορχήσεις, ὑμνητικὸ καὶ ευχαριστηριακὸ χαρακτήρα, ὅπως αὐτές τοῦ Δαβὶδ καὶ τῆς Μαριάμ³². Αὐτὸ βέβαια εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα, ὅπως ἕως τῶρα πιστεύεται με βάση τὰ σωζόμενα μνημεῖα, ἕως τὸν 9ο αἰῶνα νὰ μὴν ὑπάρχει καμμία ἀπεικόνιση χοροῦ στο χώρο τῆς θρησκευτικῆς τέχνης³³.

Κατὰ συνέπεια, δὲν μπορούμε παρὰ νὰ ἀναρωτηθούμε ποῦ μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Θεοδωρήτου στο θέμα τῶν Τριῶν Παιδῶν.

Υπακούει στὴν ἐκδοχὴ ἡ ὁποία συνδέει τὴ χαρὰ ποὺ προσφέρει ἡ ἀπόλυτη ἐξύμνηση με τὴν ευφρόσυνη δύναμη τοῦ χοροῦ; Εἶναι δηλαδὴ ὁ

28. PG 81, στ. 1324-1325.

29. PG 83, στ. 712.

30. G. Schwartz (ed.), *Concilium Universale Ephesenum*, τ. 1, Berolini et Lipsiae 1927, ἀρ. 79, σ. 101.

31. Ησύχιου τοῦ Αλεξανδρέως Λεξικόν, ἀναστ. ἐκδοση, Αθήναι 1975, 1561, λ.

32. Γιὰ το χορὸ στο Βυζάντιο, βλ. *Αρχαιολογία*, τεύχ. 91, Ιούλιος 2004.

33. Γενικότερα γιὰ τὶς παραστάσεις χοροῦ κατὰ τὴν ὀψιμὴ ἀρχαιότητα, τὴ βυζαντινὴ καὶ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο, βλ. στα ἀρθρα τοῦ περ. *Αρχαιολογία* 91 (2004).

χορός που περιγράφει καθαρά ευχαριστιακού χαρακτήρα, όπως και αυτός του Δαβίδ και της Μαριάμ; Ή περιέχει επιπλέον και μια ρεαλιστική περιγραφή —όπως γενικότερα συνηθίζει στα σχόλιά του ο Θεοδώρητος— κάποιας υπάρχουσας κατάστασης, κάποιας απεικόνισης των Τριών Παίδων με ρεαλιστικά στοιχεία όρχησης;

Ατυχώς, κάτι τέτοιο δεν είναι σαφές. Είναι, ωστόσο, μια εκδοχή που δεν πρέπει να αποκλεισθεί, καθώς, σύμφωνα με όσα προαναφέραμε, η πρώτη σωζόμενη αναφορά σε δρώμενο (εκτελεσμένο πιθανόν με χορό) για το θέμα των Τριών Παίδων εν Καμίνω, η οποία επαναλαμβάνεται από τους προαναφερθέντες περιηγητές στους 14ο και 15ο αιώνα, θα μπορούσε να χρονολογείται στο 10ο αιώνα! Ο Θεοδώρητος, κατά συνέπεια, προσφέρει τον ελλείποντα κρίκο σύνδεσης του ζητήματος με την πρώτη χριστιανική περίοδο, κατά την οποία ασφαλώς οι αναγωγές και η θερμή σχέση με την αρχαιότητα, όπως αποδεικνύεται και από τις νεότερες έρευνες, ήταν γεγονός.

Τείνουμε, ως εκ τούτου, να επεξεργαστούμε προσεκτικότερα τη σχέση ότι μπορεί να εμπεριέχεται μια πράξη χορού στο θέμα των Τριών Παίδων κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες τέχνης. Ακόμη και αν ο χορός δηλώνεται υπαινικτικά, μια τέτοια πιθανότητα απεικόνισης είναι γοητευτική και, πιστεύουμε ότι πλέον διαθέτει ασφαλέστερο υπόβαθρο για περαιτέρω έρευνα.



Folio 283 verso

Cantic of the Three Hebrews (III)

Εικ. 1. Η Ωδή των Τριών Παίδων εν Καμίνω στο φαλτήριο Vat. Gr. 1927, φ. 283v, α' μισό 12ου αι. (φωτ. από E. T. De Wald, *The Illustrations in the Manuscripts of the Septuagint, III, Part 1: Vaticanus Graecus 1927*, Princeton 1941, πίν. LXXI).



Εικ. 2. Ο φαλμός 148 στο φαλτήριο Vat. Gr. 1927, φ. 261v, α' μισό 12ου αι. (φωτ. από E. T. De Wald, *The Illustrations in the Manuscripts of the Septuagint, III, Part 1: Vaticanus Graecus 1927*, Princeton 1941, πίν. LXIII).



Εικ. 6. Η Ωδή των Τριών Παιδών εν Καμίνω στην κατακόμβη της Αγίας Πρισίλας στη Ρώμη, *Capella graeca*, 2ος-3ος αι. (φωτ. από C. Carletti, *I Tre Giovanni Ebrei di Babylonia nell'arte christiana antica*, Roma 1975, σ. 27).



Εικ. 7. Χορός νεαρών σε υπαίθριο συμπόσιο. Ψηφιδωτό δάπεδο από την Όστια, α' μισό 4ου αιώνα (φωτ. από Π. Ασημακοπούλου-Ατζανά, *Ψηφιδωτά δάπεδα. Προσέγγιση στην τέχνη του αρχαίου ψηφιδωτού*. Έξι κείμενα, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 38, εικ. 32).

Σταύρου Γ. Γουλούλη

Η ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ ΤΟΥ ΛΑΥΣΟΥ ΚΑΙ Η ΔΙΗΓΗΣΗ
ΤΩΝ «ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ» ΑΡ. 64 ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΕΠΤΑ ΑΘΗΝΑΙΟΥΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΟΥΣ: ΝΕΕΣ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Α. Η ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΟΥ ΛΑΥΣΟΥ

Ο Λαύσος υπήρξε Praepositus sacri cubiculi (ευνούχος αρχιθαλαμηπόλος¹) της Αυλής του Θεοδοσίου Β' (406-450). Αναφέρεται από το 420 μέχρι το 436 και είναι το πρόσωπο προς το οποίο ο Παλλάδιος αφιέρωσε περί το 420 τη «Λαυσαϊκή Ιστορία»², γεγονός που σημαίνει ότι ήταν Χριστιανός αλλά και ανοιχτός προς την κοσμική élite. Συνδέεται με τη δημιουργία μιας μοναδικής συλλογής αρχαίων αγαλμάτων³, συνεχίζοντας μία παλαιά ρωμαϊκή παράδοση⁴. Βρισκόταν σε «ανάκτορο» με στοά στην περιοχή της «Μέσης» που αποδίδεται με το όνομά του⁵. Ο Κεδρηνός

1. Το αξίωμα του ευνούχου praepositus sacri cubiculi από το 412 εξομοιώθηκε με τα αξιώματα των praefecti praetorio και magistri militum, που ήταν οι ανώτεροι κρατικοί λειτουργοί. Βλ. R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, Berlin - Amsterdam 1967, 333-380, 355 [= *Byzantinoslavica* 22 (1961) 241-301, 275]. — Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Α' (324-610), Θεσσαλονίκη ²1996, 353. *Oxford Dictionary of Byzantium*, 3, 1709.

2. Βλ. J. R. Martindale, *Prosopography of Later Roman Empire*, vol. 2, Cambridge, 1980, 660-661. Το 421 το ίδιο αξίωμα είχε και ο Αντίοχος, το ανάκτορο του οποίου βρισκόταν δίπλα από το θεωρούμενο ως του Λαύσου στον Ιππόδρομο. Βλ. J. R. Martindale, *ό.π.*, 101-102 (ΑΡ. 5), R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, 355.

3. Η πρώτη βασική μελέτη για τη Συλλογή είναι των C. Mango – M. Vickers – E. D. Francis, *The Palace of Lausus at Constantinople and its Collection of Ancient Statues*, *Journal of the History of Collections* 4 (1992) 89-98, όπου η προηγούμενη βιβλιογραφία. Χωρίζεται σε δύο μέρη: α) του C. Mango με τον τίτλο «The literary Evidence» (σσ. 89-92), και β) των M. Vickers και E. D. Francis με τίτλο «The Arrangement of the Statues» (σσ. 93-96). Τη μελέτη αυτή επανεξέτασε κυρίως όσον αφορά στο β' τμήμα η S. Guberti-Basset, «Excellent Offerings»: The Lausus Collection in Constantinople, *The Art Bulletin* LXXXII.1 (2000) 6-25, 11.

4. Συλλογές ελληνικών αγαλμάτων υπήρχαν και στη Ρώμη (βλ. J. Alsop, *The Rare Art Traditions: the History of art collecting and its linked phenomena wherever these have appeared*, London 1982. A. Bounia, *Appropriating Greece, (re)-inventing Romanitas: Collectors and collecting in Ancient Rome*, *Museological Review* 5 (1998) 58-79. — J. J. Pollitt, *The Impact of Greek Art on Rome*, *TAPhA* 108 (1978) 155-174. — S. Guberti-Basset, *Lausus Collection* 19, όπου βιβλιογραφία).

5. Βλ. R. Guiland, *Études sur la topographie de Constantinople byzantine. Le palais de Lausus*, *Ελληνικά* 17 (1962) 95-104. Σύμφωνα με τα Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως II, 36, το ανάκτορο ήταν ένα από τα δώδεκα που είχαν κτισθεί επί Κωνσταντίνου (Th. Preger,

αναφέρει την ύπαρξη ολοκλήρου συγκροτήματος δίπλα στην κινστέρνα του Φιλοξένου⁶. Σύμφωνα με δύο προτάσεις το ανάκτορο βρισκόταν στην ίδια περιοχή από τη μία ή την άλλη μεριά της Μέσης οδού, της μεγάλης κεντρικής οδού της Κωνσταντινουπόλεως: 1) βορείως του Ιπποδρόμου και ανατολικά της «Μέσης» δίπλα από την Κινστέρνα του Φιλοξένου⁷, 2) από την άλλη μεριά (δυτικά) της οδού και προς το μέρος του Φόρου⁸. (Εικ. 2).

Τα «οικήματα» φέρονται ως ιδιοκτησία του Λαύσου, αλλά τα αγάλματα επειδή ανήκαν στο κράτος, αποτελούσαν κρατική ιδιοκτησία ή είχαν δημόσιο χαρακτήρα⁹. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την ύπαρξη «ξενοδοχείων» στον χώρο «των Λαύσου» προσδιορίζει τον «στόχο» της Συλλογής: προβολή με καλλιτεχνικά μέσα της κρατικής ιδεολογίας και πολιτικής. Ο παρακείμενος Ιππόδρομος, δημόσιος χώρος σύναξης λαϊκών μαζών, κέντρο της κοινωνικο-πολιτικής ζωής της πρωτεύουσας και ουσιαστικά του κράτους, πρέπει να είχε σχέση με τη διάδοση προς αυτές του ιδεολογικού μηνύματος της Συλλογής. Ο Λαύσος πρέπει να υπήρξε ο εμπνευστής ή ο εντολοδόχος του Θεοδοσίου Β' για τη δημιουργία της, κάτι που για την περίοδο εκείνη ίσως δεν υπήρξε μοναδική περίπτωση¹⁰. Η

Scriptores Originum Constantinopolitanarum, II, Lipsiae, Teubner, 1907, σ. 170). Οι M. Vickers και E. D. Francis, το αποκαλούν Lauseum (Λαυσεῖον)

6. Κεδρηνός, έκδ. Βόννης, I, 564: "Οτι ἐν τοῖς Λαύσου ἦσαν οἰκήματα παμπούκιλα καὶ ξενοδοχεῖα τινα, ὅπου ἡ Φιλόξενος ἐχορήγει τὸ ὕδωρ, ἔνθα ἔσχε τὴν κλήσιν ... Για τη θέση της κινστέρνας βλ. W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977, 280.

7. C. Mango – M. Vickers – E. D. Francis, *The Palace of Lausus*, 89-90, όπου βιβλιογραφία. Βλ. και S. Guberti-Basset, *Lausus Collection*, 11-13. Το ανάκτορο του Λαύσου ταυτίζεται με ένα συγκρότημα στο οποίο ξεχωρίζει ένα μεγάλο κτίριο με ενωμένες μία ροτόντα με 8 κόγχες (+2 δίοδοι) και μία αίθουσα (Great Hall) με αψίδα και 6 κόγχες, που προστέθηκαν τον 6ο αι. Βλ. W. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 238-239, όπου βιβλιογραφία. — R. Naumann, *Vorbericht über die Ausgrabungen zwischen Mese und Antiochos-Palast 1964 in Istanbul*, *Istanbul Mitteilungen* 15 (1965) 135-148, Abb. 1-3. Η κατηγορία τέτοιων αιθουσών με πλευρικές αψίδες (εδώ 6 στη β' φάση) υποδεικνύει αίθουσα δεξιώσεων (τρικλίνια) (Εικ. 2).

8. J. Bardill, *The Palace of Lausus and Nearby Monuments in Constantinople: A topographical Study*, *AJA* 101 (1997) 67-68, 73-83. — S. Guberti-Basset, *Lausus Collection*, 12-13.

9. Ένας δημόσιος λειτουργός, και μάλιστα χωρίς κληρονόμους (ως ευνούχος) μπορούσε να έχει την διαχείριση τέτοιων πολύτιμων έργων τέχνης, αλλά όχι την απόλυτη κυριότητα. Πέραν αυτού η νομοθεσία του 4ου αι. προστάτευε τα καλλιτεχνικά έργα των ναών από καταστροφές, που συνέβαιναν κυρίως στην Ανατολή [βλ. Θεοδοσιανός Κώδικας, 16.10.8 (= 30-11-382), 16.10.15 (= 29-1-399)]. — Α. Καμάρα, *Η αντιπαγανιστική νομοθεσία της Ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μέσα από τους Κώδικες*, Αθήνα 2000, 40-41, 55-57, 71-73.

10. Μία άλλη συλλογή αγαλμάτων που είχε συγκροτηθεί την ίδια περίοδο εις «τα Μαρίνης», θυγατέρα του Αρκαδίου και αδελφή του Θεοδοσίου (C. Mango, *The Palace of Marina, the Poet Palladas and the Bath of Leo VI*, *Ευφρόσυνον, Αφιέρωμα στο Μανόλη Χατζηδάκη*, τόμος 1, Αθήνα 1991, 321-330), δεν πρέπει να ήταν ιδιοκτησία της. Όπως υποστή-

κατανόηση της ιδεολογικής ταυτότητας της Συλλογής επηρεάζεται από το αν αυτή εξέφραζε τις αισθητικές προτιμήσεις ενός ιδιώτη αξιωματούχου και του κύκλου του ή τις ανάγκες που επέβαλε η δημόσια εικόνα του Ανατολικού Ρωμαϊκού Κράτους.

Η σύνδεση ενός Χριστιανού με παγανιστικά έργα τέχνης νοείται στα πλαίσια του επιχειρούμενου συγκρητισμού των συμβόλων της τέχνης¹¹. Πρόκειται για μία άλλου είδους προσαρμογή στα νέα δεδομένα, που δεν έχει να κάνει με τις έντονες προσπάθειες του επίσημου κράτους να ομογενοποιήσει τους λαούς υπό την αιγίδα μιας ενιαίας θρησκείας, στη θέση της λατρείας της Dea Roma και του αυτοκράτορα¹². Η συμπαράταξη μερικών εκκλησιαστικών παραγόντων σε αυτή την πολιτική που έφτανε μέχρι και σε διώξεις, δεν έχει να κάνει με τη διδασκαλία του Χριστού ή τη θεολογία και πρακτική του Χριστιανισμού, αλλά συγγενεύει με την «εβραϊκή» λογική, που αποτυπώνουν κάποια κείμενα πολύ παλαιότερων εποχών. Φαίνεται λοιπόν ότι η φιλοορθόδοξη ομάδα της Νέας Ρώμης επεδείκνυε πνεύμα καταλλαγής και συνένωσης του παλαιού με τον ερχόμενο νέο κόσμο. Οι παλαιοί θεοί δεν ήταν για εξοβελισμό και αποτελούσαν μια χρήσιμη παρακαταθήκη.

Η Συλλογή των αγαλμάτων, μάλλον πρωτοτύπων¹³, που αναφέρει στον Α' Κατάλογό του ο Κεδρηνός, μεταφέροντας τις σχετικές πληροφορίες από τον ιστορικό του 5ου αι. Μάλχο μέσω του Κωνσταντίνου Ροδίου (9ος-10ος αι.)¹⁴, περιελάμβανε τα εξής αγάλματα θεών¹⁵:

ρίξε ο C. M. Bowra, *Palladas and the Converted Olympians*, BZ 53 (1960) 1-7, 2-3, ο «Οίκος των Μαρίνης» στην αρχική του χρήση δεν ήταν ιδιωτικής χρήσεως, αλλά ήταν προορισμένος για έναν κύκλο δημοσίων ή θρησκευτικών λειτουργιών. Σύμφωνα με το Πασχάλιο Χρονικό (7ος αι.) αναφέρεται ότι Μαρίνα δέ ἔκτισε τὸν οἶκον τῶν Μαρίνης. Στη συνέχεια αναφέρεται ότι η αδελφή της Αρκαδία ἔκτισε καὶ τὸν οἶκον τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου. Πασχάλιο Χρονικό, ἐκδ. Βόννης, I, 566.

11. Για το θέμα βλ. C. Mango – M. Vickers – E. D. Francis, *The Palace of Lausus*, 95, σημ. 55, όπου βιβλιογραφία.

12. Βλ. πρόχειρα F. Trombley, *Hellenic Religion and Christianization c. 370-529*. E. J. Brill, vol 1 - 2, Leiden, 1993, vol. 2, Leiden 1994. — Α. Καμάρα, *Η αντιπαγανιστική νομοθεσία*, ό.π.

13. Αν και η S. Guberti-Basset, *Lausus Collection*, 19-20, θέτει ζήτημα κατά πόσο τα αγάλματα ήταν πρωτότυπα ή όχι, ιδίως το βαρύ άγαλμα του Ολύμπιου Δία, δεν αμφιβάλλει ότι η πρώτη περιγραφή του Κεδρηνού αναφέρεται στα πρωτότυπα. Υπάρχει ακόμη η άποψη ότι είχαν απογυμνωθεί από τον χρυσό, ιδίως ο Δίας της Ολυμπίας. Βλ. C. Mango – M. Vickers – E. D. Francis, *The Palace of Lausus*, 94-95.

14. C. Mango – M. Vickers – E. D. Francis, *The Palace of Lausus*, 91-92. Ο ιστορικός του τέλους του 5ου αι. Μάλχος από τη Φιλαδέλφεια περιέγραψε και την καταστροφή των αγαλμάτων κατά την επανάσταση του Βασιλίσκου το 475. Βλ. Λεξικό Σούδας, M 120. — S. Guberti-Basset, *Lausus Collection*, 7, 23, όπου βιβλιογραφία.

15. Κεδρηνός, ἐκδ. Βόννης, I, 564: «Ὅτι ἐν τοῖς Λαύσου ἦσαν οἰκήματα παμποίκιλλα καὶ ξενοδοχεῖα τινά, ὅπου ἡ Φιλόξενος ἐχορήγει τὸ ὕδωρ ... Ἵστατο δὲ καὶ τὸ ἄγαλμα τῆς

1) «Λινδία Αθηνά», έργο των Σκύλλιδος και Διποίνου (6ος αι.).

2) «Κνιδία Αφροδίτη» του Πραξιτέλη (μέσα 4ου αι.).

3) «Σαμία Ήρα», των Λυσίππου (4ος αι.)¹⁶ και Βουπάλου του Χίου (6ος αι.).

4) Έρως της Μύνδου (πιθ. έργο του Λυσίππου, 4ο τέταρτο του 4ου αι.¹⁷). (Εικ. 3).

5) Ζεὺς της Ολυμπίας, έργο του Φειδία (5ος αι.) (Εικ. 4).

6) «Καιρός» (ο τον Χρόνον μιμούμενος) έργο του Λυσίππου (Εικ. 5).

Το σύνολο συμπλήρωναν αγάλματα επτά ειδών αγρίων ή μυθικών ζώων: μονόκεροι, τίγρεις, γύπες, καμηλοπαρδάλεις, ταυρελέφαντες, Κένταυροι, Πάνες.

Στον Β' κατάλογο του Κεδρηνού αναφέρονται με άλλη σειρά μόνο τα τρία γυναικεία λατρευτικά αγάλματα (Αφροδίτη, Ήρα, Αθηνά)¹⁸. Ο Ζωναράς τα κατατάσσει με αντίθετη σειρά (Ήρα, Αθηνά, Αφροδίτη¹⁹).

Η έκθεση της Συλλογής δεν διήρκεσε πολλά χρόνια. Καταστράφηκε 55 χρόνια αργότερα κατά την επανάσταση του Βασιλίσκου (475)²⁰.

Οι Μ. Vickers και Ε. D. Francis ερμήνευσαν την έκθεση της συλλογής κάτω από το πρίσμα της Χριστιανικής αλληγορίας: εκφράζει έναν θρίαμβο της Αρετής —ταυτίζεται με το άγαλμα του Έρωτα— επί της Τύχης, η οποία αντιστοιχεί με το άγαλμα του Καιρού²¹.

Η S. Guberti-Basset επιχειρεί διαφορετική προσέγγιση:

1) Προσδιορίζει τον ιδεολογικό χαρακτήρα του συνόλου στα εξής: α) περιελήφθησαν δύο βασικές ομάδες αγαλμάτων, πέντε θεοί και ο Καιρός,

Λινδίας Ἀθηνᾶς τετράπηχῃ ἐκ λίθου σμαράγδου, ἔργον Σκύλλιδος καὶ Διποίνου τῶν ἀγαλματοποιῶν ... Καὶ ἡ Κνιδία Ἀφροδίτῃ ἐκ λίθου λευκῆς, γυμνῇ, μόνην τὴν αἰδῶ τῇ χειρὶ περιστέλλουσα, ἔργον τοῦ Κνιδίου Πραξιτέλους. Καὶ ἡ Σαμία Ἥρα ἔργον Λυσίππου καὶ Βουπάλου τοῦ Χίου. καὶ Ἐρως τόξον ἔχων, περωτός. Μυνδόθεν ἀφικόμενος καὶ ὁ Φειδίου ἐλεφάντινος Ζεὺς, ὃν Περικλῆς ἀνέθηκεν εἰς νεῶν Ὀλυμπίων. Καὶ τὸ τὸ χρόνον μιμούμενον ἄγαλμα, ἔργον Λυσίππου, ὅπισθεν μὲν φαλακρόν, ἔμπροσθεν δὲ κομῶν καὶ μονοκέρωτες καὶ τίγριδες καὶ γῦπες καὶ καμηλοπαρδάλεις, ταυρελέφας τε καὶ Κένταυροι καὶ Πάνες ...

16. Σύμφωνα με την S. Guberti-Basset (Lausos Collection, 9) ο Λύσιππος ανακαίνισε το παλαιότερο άγαλμα.

17. S. Guberti-Basset, Lausos Collection, 9, όπου βιβλιογραφία.

18. Υπάρχει και δεύτερη περιγραφή του Κεδρηνού (έκδ. Βόννης, I, 616): *συνέφθειρε δὲ καὶ τῆς μέσης τῶν παλατιῶν ἐκατέρωθεν στοᾶς καὶ τῶν Λαύσου τὰ κάλλιστα ἀναθήματα... τῆς Ἀφροδίτης τῆς ἐν Κνίδῳ τὸ περιβόητον, καὶ τὸ τῆς Σαμίας Ἥρας, καὶ τὸ τῆς Λινδίας Ἀθηνᾶς ... ἐπέδραμε δὲ τὸ πῦρ καὶ μέχρι τοῦ καλουμένου φόρου τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου.*

19. Ζωναράς, έκδ. Βόννης, III, 131: *διέφθειρε δὲ καὶ τὸ πῦρ ἐκεῖνο καὶ τὴν ἐν τοῖς Λαύσου τῆς πόλεως ἀγλαΐαν καὶ τὰ ἐκεῖ ἐνδρυμένα ἀγάλματα τῆς τε Σαμίας Ἥρας καὶ τὸ τῆς Λινδίας Ἀθηνᾶς καὶ τῆς Κνιδίας Ἀφροδίτης ...*

20. Βλ. πιο πάνω σημ. 14. — Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Α, 217 κ.ε.

21. C. Mango — M. Vickers — E. D. Francis, *The Palace of Lausos*, 96. — Πρβλ. S. Guberti-Basset, Lausos Collection, 12.

καθώς και άγρια ζώα. β) Τα αγάλματα των θεών επελέγησαν με κριτήρια «αισθητικής χρονολογίας» ως δείγματα της πλαστικής τέχνης από ναούς που καλύπτουν όλη την «ιερή γεωγραφία» του αρχέγονου Ελληνισμού (Ελλάδα και Ιωνία) ανάμεσα στον 6ο και 4ο αι. π.Χ., και με όλα τα είδη της αρχαιοελληνικής τεχνοτροπίας (προκλασική εποχή, κλασική, υστεροκλασική). Τέτοια κριτήρια είχαν ήδη διατυπωθεί από προγενέστερους συγγραφείς της ρωμαϊκής περιόδου²². γ) Τα άγρια και μυθικά όντα ή ζώα με τον διδακτικό τους ρόλο, στον οποίο τονίζεται το βαρβαρικό, ακαλλιέργητο και «δαιμονικό» στοιχείο της ζωής, εξέφραζαν στη συλλογή του Λαύσου την ιδέα της Φύσης στην ανυπότακτη και απειλητική της πλευρά²³. δ) ο «Καιρός» (Χρόνος) του Λυσίππου ως προσωποποίηση του βίου του ανθρώπου λειτουργεί ως σύνδεσμος ανάμεσα στις δύο ομάδες: έχει μια ειδική αισθητική αξία μεσότητας (aesthetic mediation) χάρη στο μέτρο της κίνησης ανάμεσα στο κάλλος των ήρεμων και στατικών αγαλμάτων των θεών και τη σφριγηλότητα, τον όγκο και τον δυναμισμό των μυθικών ζώων-οντοτήτων. Έχει επίσης ηθική διάσταση αποδεικνύοντας την ανθρώπινη μεσότητα —δυνατότητα επιλογής ευκαιριών— ανάμεσα στο τέλειο «θείον» και το ατελές «φυσικόν»²⁴.

2) Η Συλλογή βρισκόταν σε μία φαινομενική παραφωνία με το πνεύμα του συνεχώς εξελισσόμενου εκχριστιανισμού του Κράτους που ήταν κύριος στόχος της Θεοδοσιανής δυναστείας. Παρά το γεγονός ότι ο νόμος ξεχώριζε την καλλιτεχνική αξία των έργων τέχνης από τη θρησκευτική τους λειτουργία²⁵, είχαν εκδοθεί συνολικά πέντε νόμοι (382-435) κατά του πολυθεϊσμού²⁶. Γι' αυτόν τον λόγο η μεταφορά τους στη χριστιανική πρωτεύουσα τα προσδιορίζει ως *spolia* (spoils) του νικητή προς τον ηττημένο, της αυτοκρατορικής θρησκείας κατά της παραδοσιακής παγανιστικής θρησκείας. Αυτό συνέβη παρά το γεγονός ότι εντάχθηκαν στο σύνολο με αισθητικά κριτήρια *an antiquarian regard for the past and a profound desire to preserve it*²⁷. Η Συλλογή εκφράζει προσπάθεια συμβιβασμού με το παρελθόν ενός κόσμου, ο οποίος ήταν ήδη φιλελληνικός

22. Πλίνιος, *Historia Naturalis*, 35.15-16. — Αθηναγόρας, *Legatio* 17. — Πρβλ. S. Guberti-Basset, *Lausos Collection*, 13-15, όπου πηγές και βιβλιογραφία.

23. S. Guberti-Basset, *Lausos Collection*, 15-17.

24. S. Guberti-Basset, *Lausos Collection*, 17: *the statue stood as the embodiment of a more general application of the idea of congruence to a range of visual experience. 'Η επίσης at once contradictory and complementary, between the natural and the man-made, the imperfect and the perfect object.*

25. *Cod. Theod.* XV.10.15, XV.10.18.

26. S. Guberti-Basset, *Lausos Collection*, 18.

27. S. Guberti-Basset, *Lausos Collection*, 20.

προ πολλού, αλλά τώρα ήταν και Ορθόδοξος²⁸. Ο συμβιβασμός (reconciliation) επιτυγχανόταν με δύο τρόπους: α) με την καλλιτεχνική-αισθητική ανάδειξη του συνόλου, για το οποίο ο αρχαιοδίφης συλλέκτης επέλεξε αυθεντικά δείγματα αρχαίας θρησκευτικής τέχνης που χρονολογούνται επτά έως δέκα αιώνες πριν (στην ουσία πρόκειται για τις απαρχές της αρχαίας ελληνικής τέχνης) και όχι νεότερα, θέτοντάς τα σε διακριτή απόσταση από τις σύγχρονες τάσεις ευσέβειας. β) Με την έμφαση στην αισθητικότητα και το νατουραλισμό του συνόλου, που εξουδετερώνει την πρόσληψη κάθε εμπειρίας του ιερού και στηρίζεται στην αντίληψη της τέχνης ως μιμητικής ψευδαίσθησης (mimetic illusionism), γεγονός που είχε σκοπό να την απομακρύνει από τις σύγχρονες τάσεις της τέχνης. Η τέχνη αυτή πρόβαλε την αφαίρεση των μορφών, με την οποία εκφραζόταν το επίσημο (official) και το ιερό (sacred)²⁹. Αυτό σήμαινε ότι τελικά υπολανθάνει μία τάση να υπογραμμισθεί φιλοσοφικώς η κενότητα της τέχνης των λατρευτικών αγαλμάτων της Αρχαιότητας³⁰.

Η παραπάνω κριτική των δεδομένων της αισθητικής του συνόλου ασφαλώς είναι σωστή, όχι όμως και η ιδεολογική της ερμηνεία, η οποία δεν προσεγγίζει τις κατευθυντήριες γραμμές της κρατικής πολιτικής καθώς και την κοινωνική διαστρωμάτωση του Βυζαντίου στο β' μισό του 4ου και ιδίως το α' μισό του 5ου αι. Τάσεις συντηρητισμού της τέχνης ή το αντίθετο ή ακόμη επιστροφής σε παλαιά αισθητικά πρότυπα μπορούσαν να συνυπάρχουν ανάλογα με τον χώρο που αυτή εκφραζόταν. Η περίπτωση της συλλογής του Λαύσου δεν μπορεί να συγκριθεί με ένα έργο όπως αυτό του Οβελίσκου στον Ιππόδρομο της Κωνσταντινουπόλεως, έργο που βρισκόταν ακριβώς απέναντι και είχε εκτελεστεί πριν από 30 χρόνια. Η «επιστροφή» στο κλασικό αισθητικό ιδεώδες συνέβαινε πάντοτε, αλλά στην περίπτωση που εξετάζουμε είναι εμφανής όχι σε οποιοδήποτε καλλιτεχνικό «παρελθόν», αλλά στις απαρχές της κλασικής τέχνης. Επομένως εκφράζει τις τάσεις μιας élite του Βυζαντίου, η οποία αφενός γνωρίζει καλά την ιστορία της τέχνης και αφετέρου σκοπεύει να εξάρει και ίσως να αναδημιουργήσει έναν νέο γνήσιο κλασικισμό, στηριγμένο σε δείγματα της αυθεντικής κλασικής τέχνης.

Η διάταξη των αγαλμάτων των θεών δεν ήταν καθόλου τυχαία και ασφαλώς αποτυπώνει κάποια ιδεολογία. Ο κατάλογος Α' του Κεδρηνού, που είναι πιο κοντά στο κείμενο του Μάλχου, ο οποίος είναι σύγχρονος

28. Για τις φιλο-ορθόδοξες τάσεις της Θεοδοσιανής δυναστείας βλ. Τηλ. Λουγγής, *Επισκόπηση βυζαντινής ιστορίας*, Α' τόμος (324-1204), Αθήνα 1998, 74 κ.ε.

29. Ένα τέτοιο παράδειγμα ιερατικής τέχνης αποτελεί η στήλη του Θεοδοσίου Α' στον Ιππόδρομο. Βλ. W. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 64-71, 71, όπου βιβλιογραφία.

30. S. Guberti-Basset, *Lausus Collection*, 20-21.

με την περίοδο που πραγματοποιήθηκε η έκθεση (421-475), εκφράζει μία αντίληψη μουσειακής συλλογής³¹. Δεν δείχνει να συγκροτήθηκε με υποκειμενικά κριτήρια.

Οι Vickers και Francis προτείνουν την άποψη ότι το τεράστιο άγαλμα του Δία (5ο στον κατάλογο του Κεδρηνού / Μάλχου) πλαισιωνόταν από τον Έρωτα (4ο) και τον Καιρό (6ο), δηλαδή από τα τρία τελευταία ανδρικά αγάλματα του Α' καταλόγου. Η άλλη ομάδα ήταν των τριών γυναικείων, η οποία ταυτίζεται με τις θεές της κρίσης του Πάρη³² (Εικ. 6).

Η διάταξη των αγαλμάτων θα ήταν περίπου η εξής:

6. Καιρός	-	5. Ζευσ	-	4. Έρως
3. Ήρα	-	2. Αφροδίτη	-	1. Αθηνά

Ο J. Bardill εντόπισε μία περίπου σύγχρονη αποτύπωση της διάταξης των αγαλμάτων, μέσα από τη γνωστή παράσταση της Ιουλιανής Ανικίας που εικονίζεται στον γνωστό κώδικα του Διοσκορίδη [χφ. 1 της Εθνικής Βιβλιοθήκης Βιέννης της Αυστρίας, φ. 6^v (χρονολ. 512)]³³. Εδώ η δωρήτρια εικονίζεται όπως ο «Ολύμπιος Ζευσ», ένθρονη και μετωπική, και πλαισιώνεται από δύο γυναικείες προσωποποιήσεις της «Μεγαλοψυχίας» (δεξιά της) και της «Φρονήσεως» (αριστερά της)³⁴. Μπροστά και δεξιά στα πόδια της βρίσκεται ο Πόθος της Φιλοκτίστου, που παριστάνεται ως «Έρως», και μπροστά από αυτόν μία άλλη γυναικεία προσωποποίηση που γονατίζει, «η Ευχαριστία των Τεχνών» (Εικ. 7):

(Μεγαλοψυχία)	-	Ιουλιανή Ανικία	-	(Φρόνησις)
Πόθος Φιλοκτίστου	-	Ευχαριστία Τεχνών	-	

Η πρόταση αυτή συνεπάγεται ότι τα 6 αγάλματα ήταν διευθετημένα ανά τρία σε δύο αντιμέτωπες σειρές, μία για τα ανδρικά και μία για τα

31. S. Guberti-Basset, Lausos Collection, 17-18: *Kedrenos A inventory reflects a display order, comparison of this passage with Kedrenos B, which mentions only three of the cult image, and these in a different sequence, suggests that no hard and fast order should be understood*. Πράγματι αν ο συγγραφέας είχε σκοπό να δείξει πιο θεωρεί πιο σημαντικό, αυτό θα ήταν το άγαλμα του Δία της Ολυμπίας (5ο).

32. M. Vickers – E. D. Francis, στο C. Mango – M. Vickers – E. D. Francis, *Palace of Lausos*, 95-96.

33. J. Bardill, *The Palace of Lausos*, 69. Το άγαλμα του Δία υπήρξε ακόμη πρότυπο και για τον Χριστό Παντοκράτορα. Βλ. C. Mango – M. Vickers – E. D. Francis, *The Palace of Lausos*, 95, όπου βιβλιογραφία. Για την παράσταση της Ιουλιανής Ανικίας βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Ζ', 162. Ch. Delvoye, *Βυζαντινή τέχνη*, Α', Αθήνα 1975, 120, εικ. 35.

34. Η «Μεγαλοψυχία» εικονίζεται ως ώριμη γυναίκα, ενώ η «Φρόνησις» ως πιο νέα.

γυναικεία: A1 (= Έρως), A2 (= Ζευς, στο μέσον), A3 (= Καιρός), και B1 (Λινδία Αθηνά), B2 (Κνιδία Αφροδίτη), B3 (Σαμία Ήρα). Οι παραπάνω ερευνητές ακολουθούν τον Β' κατάλογο του Κεδρηνού και του Ζωναρά. Ωστόσο διατυπώθηκε ένσταση, ότι θα υπήρχε διαφορά όγκου ανάμεσα στον τεράστιο Δία και τα δύο έργα του Λυσίππου³⁵.

Η πρόταση του J. Bardill, αν και ευφυής, σε ό,τι αφορά τη σχέση Δία-Ανικίας, δεν εφαρμόζει στις άλλες μορφές. Ο Δίας με το που αντιστοιχεί με τη μορφή της Ανικίας στη μικρογραφία του Διοσκορίδη, θα έπρεπε να έχει παραπλεύρως όχι δύο ανδρικές, αλλά δύο γυναικείες θεότητες. Έτσι το άγαλμα του Δία θα είχε από αριστερά τη θεά Αθηνά, που είναι ομολογή της Φρόνησης, και από δεξιά του τη θεά Ήρα που ως θεά του γάμου και των συναφών αξιών εκφράζει τη Μεγαλοψυχία. Οι δύο μικρότερες μορφές θα βρίσκονταν απέναντι και όχι από τη μεριά της Ανικίας: α) Στη θέση του «Πόθου του Φιλοκτίστου» (πλάγια δεξιά), θα υπήρχε η μορφή του «Έρωτα» του Λυσίππου (4η στο Α' Κατάλογο του Κεδρηνού), ενώ στη θέση της γονατιστής μορφής της «Ευχαριστίας των Τεχνών, η οποία ομοιάζει με την κυρτωμένη μορφή του νέου και αγένειου Καιρού, θα υπήρχε το άγαλμα αυτού του θεού. Ο «Καιρός» όμως θα βρισκόταν ακριβώς απέναντι, και όχι πλάγια αριστερά σε σχέση με τον Δία. Εδώ βρίσκεται το λεπτό σημείο (η Αφροδίτη δεν λαμβάνεται υπόψη).

(Μεγαλοψυχία)	-	Ιουλιανή Ανικία	-	(Φρόνησις)
Πόθος Φιλοκτίστου	-	Ευχαριστία Τεχνών	-	X

Με βάση την παραπάνω διάταξη η σειρά των αγαλμάτων θα ήταν η εξής: θεά - Δίας - θεά (Φρονήσεως) και απέναντι: Έρως - Καιρός / Χρόνος - Αφροδίτη:

3. Ήρα	-	5. Ζευς	-	1. Αθηνά
4. Έρως	-	6. Καιρός	-	2. Αφροδίτη

Η ένταξη των αγαλμάτων κατά ζεύγη έχει παρατηρηθεί και στο αυτοκρατορικό λουτρό του Ζευξίππου, που κτίσθηκε στο παλαιό «άλσος του Ηρακλέους»³⁶, σε χώρο που αντιγράφει τα Ηλύσια, έχοντας κοσμική διάσταση. Οι ογδόντα μορφές χωρίζονται σε επιμέρους σύνολα

35. Την άποψη αυτή δεν δέχεται ο Η. Αντωνόπουλος, Καιρός ή Βίος: η χριστιανική επιλογή ανάμεσα στην ευκαιρία και τη σωτηρία, ΑΔ 49-50 (1994-1995) Μέρος Α', Μελέτες, Αθήνα 1998, 247-265, 248, σημ. 4: «αν αλήθευε αυτή η υπόθεση, τα δύο λυσίπεια έργα θα φάνταζαν σαν αθύρματα στα πλάγια του συντριπτικά υπέρτερου Διός (ύψ. 12,5 μ.)».

36. Πάτρια, I, 36, Th. Preger, *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, I, Lipsiae, Teubner, 1901, 15: λουτρὸν μὲν αὐτοῖς μέγιστον κατὰ τὸν τοῦ Διὸς Ἰππίου βωμόν, ἦτοι τὸ Ἡρακλέους ἄλσος καλούμενον

αγαλμάτων που είναι τοποθετημένα με τρόπο ώστε να λειτουργούν με τα απέναντί τους ευρισκόμενα³⁷.

Στη σειρά των αγαλμάτων της έκθεσης της Συλλογής παρατηρούνται τα εξής:

1) Τα υπ' αρ. 1, 3, 5 αγάλματα του Καταλόγου του Κεδρηνού / Μάλχου είναι τα παλαιότερα (6ος-5ος αι.), ενώ τα υπ' αρ. 2, 4, 6 αγάλματα είναι του 4ου αι. (δύο Λυσίππεια, ένα του Πραξιτέλη).

2) Τα υπ' αρ. 1, 3, 5 αναφέρονται αφενός στους προστάτες θεούς της αρχαίας Ρώμης στο Καπιτώλιο (Juppiter = Ζευς, Juno = Ήρα, Minerva = Αθηνά, Καπιτωλιακή Τριάδα)³⁸, αφετέρου υποδηλώνουν την κυρίαρχη ομάδα του Δία στον Όλυμπο. Τα υπ' αρ. 2 (= Αφροδίτη), 4 (Έρως), 6 (Καιρός-Χρόνος) δεν εκφράζουν την ολύμπια-ουράνια τάξη. Η Αφροδίτη υπήρξε η γενάρχης του ρωμαϊκού λαού. Ρώμη και Αφροδίτη ενώνονται από τον 2ο αι., όταν ο Αδριανός κτίζει ναό (Templum Urbis Romae), αφιερωμένο στη Venus Felix και την Roma Aeterna³⁹. Η οντότητα Τύχη, η οποία εξαιρείται ιδιαίτερα στη Νέα Ρώμη⁴⁰, πλαισιώνεται από τις δύο άλλες «Amor (= Έρως), και «Flora» [= Ανθούσα, Αφροδίτη (;)] που είναι τα μυστικά ονόματα της Ρώμης αλλά και της Κωνσταντινούπολης⁴¹. Η β' τριάδα επομένως μπορεί να εκφράζει την ανανεωμένη στον χρόνο Ρώμη, την παλαιά, αλλά κυρίως τη Νέα, την Κωνσταντινούπολη.

Με την έξαρση της σχέσης του Καιρού/Χρόνου προς τον Δία βάσει του καταλόγου Κεδρηνού/Μάλχου⁴² (η S. Guberti-Basset εξαιρεί τη θεολογική σχέση Καιρού/Χρόνου (Κρόνου) με τον Δία⁴³) ο θεός αποκτά κυ-

37. R. Stupperich, Das Statuenprogramm in den Zeuxippos Thermen, *Istanbuler Mitteilungen* 32 (1982) 210-235, Abb. 1-5. Βλ. επίσης S. Guberti-Basset, *Historiae Custos: Sculpture and Tradition in the Baths of Zeuxippos*, *AJA* 100 (1996) 491-506. — C. Mango – M. Vickers – E. D. Francis, *The Palace of Lausus*, 93.

38. G. Dumézil, *La religion romaine archaïque avec un appendice sur la religion des Etrusques*, Paris - Payot, 1974, Αθήνα 2000, 377 κ.ε. Ο Juppiter Optimus Maximus / Ζευς εξέφραζε την διακυβέρνηση, η Juno / Ήρα ήταν η θεά των τοκετών και η Minerva / Αθηνά θεά των τεχνών. Ο ναός του Juppiter εγκαινιάστηκε το 509 π.Χ.

39. R. Turkan, La «fondation» du temple de Venus et de Rome, *Latomus* 23 (1964) 42-55, 48, όπου με τον όρο ίδρυση (fondation), δηλώνεται η inauguration. R. Mellor, *Θεά Ρώμη. The Worship of the Goddess Roma in the Greek World*, *Hypomnemata* 42, Göttingen, 1975, 201.

40. Για την Τύχη της Νέας Ρώμης βλ. G. Dagron, *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας. Η Κωνσταντινούπολη και οι θεσμοί της από το 330 ως το 451*, Αθήνα 2000, 49-51. — V. Limberis, *The Virgin Mary and the Creation of the Christian Constantinople*, Routledge, London and New York, 1994, 124-127. Για τη σχέση Καιρού-Τύχης βλ. πιο πάνω στους M. Vickers – E. D. Francis, *The Palace of Lausus*, 95-96.

41. Τα ονόματα «Έρως» και «Φλώρα» σύμφωνα με τον Ιωάννη Λυδό είχε η παλαιά Ρώμη (βλ. *Περί μηνών*, εκδ. Βόννης, 85: *τελεστικὸν οἶωνεϊ Έρως ... ιερατικὸν δὲ Φλώρα, οἶωνεϊ Άνθούσα ... πολιτικὸν δὲ Ρῶμα*).

42. Βλ. και H. Αντωνόπουλος, *Καιρός και Βίος*, 448, σημ. 4.

43. S. Guberti-Basset, *Lausus Collection*, 9-10.

ρίαρχο ρόλο στη β' τριάδα. Σύμφωνα με κάποιον μύθο ο Καιρός (η πιο καίρια στιγμή του χρόνου) σχετίζεται με τον Δία ως τελευταίος γιος του⁴⁴. Σύμφωνα με άλλον μύθο ο Χρόνος είναι ο Κρόνος, ο πατέρας του Δία. Συνδέεται με την Αφροδίτη και τον Έρωτα/Πόθο, που γεννήθηκαν από τον ακρωτηριασμό του Ουρανού από τον Κρόνο και εκφράζουν την προγενέστερη τάξη των θεών, τη βασιλεία του Κρόνου (Χρόνου). Η κλασική Ησιόδεια κοσμογονία θέλει τη Γη να γεννιέται από το Χάος. Αυτή γέννησε τον Ουρανό και τέλος τον Κρόνο/Χρόνο. Μετά τον παραμερισμό του Ουρανού σταματά η ακινησία της ζωής του κόσμου, απελευθερώνεται ο χώρος της Γαίας και με τη μεταβολή του χρόνου αρχίζει η δημιουργία των γενεών, η ιστορία. Από τότε η Γη γεννά κι άλλα νέα πλάσματα, τα ζώα, μυθικά ή εξωτικά, όπως τα επτά είδη, που περιείχε η Συλλογή⁴⁵.

Η λογική της κατανομής των μορφών σε δύο απέναντι ευρισκόμενες ομάδες αντανακλάται στην αυτοκρατορική τελετουργία και τέχνη, όπως δείχνει το παράδειγμα του *missorium* του Θεοδοσίου Α' (388): Επάνω στο μέσον είναι ο έθρονος Θεοδόσιος και στα πλάγια και σε μικρότερη κλίμακα ο Βαλεντινιανός Β' και ο Αρκάδιος. Απέναντι βρίσκεται η Γη και Έρωτες, σύμβολα της γονιμότητας και αφθονίας των όντων (Εικ. 8)⁴⁶.

Τα εξωτικά ζώα της Συλλογής (Ασίας και Αφρικής) συσχετίζονται άμεσα μεταξύ τους: α) τα άγρια, όπως η σαρκοφάγος τίγρη (στη γη) και ο αρπακτικός γύπας (στον αέρα), συνυπάρχουν με ήμερα, τη χορτοφάγο καμηλοπάρδαλη και τον ταυρελέφαντα (βούβαλος;). β) τα μυθικά όντα, ο πολεμικός Κένταυρος και ο γονιμικός Πάνας είναι μαζί με τον επικίνδυνο μονόκερω, που συμβολίζει την άγρια και παρθένα φύση.

Αφού ο Κατάλογος Α' του Κεδρηνού διασώζει την αρχική κατανομή των αγαλμάτων των θεών, κάτι ανάλογο γιατί να μην ισχύει και με τα επτά είδη αγρίων ζώων. Σε σύγκριση με άλλα ανάλογα σύνολα ενδιαφέρον προκαλεί αυτό του κεντρικού κλίτους της Βασιλικής της Νέας Θεοδωριάδος (Qasr-el-Libya) (539)⁴⁷. Στα 50 διάχωρα (Εικ. 9) οι μορφές (ανθρώπινες και ζώα) διατηρούν μια εικόνα της διάταξης που παρατηρείται στη Συλλογή του Λαύσου. Υπάρχουν τέσσερα είδη μορφών: α) ανθρώπι-

44. Η. Αντωνόπουλος, *Καιρός και Βίος*, 248.

45. J.-P. Vernant, *L'univers, les Dieux, les Hommes. Récits grecs des origines*, Paris 1999 (= ελλ. μτφρ. Αθήνα 2001), 1 κ.ε. — Πρβλ. R. Sorel, *Les cosmogonies grecques*, 167, Αθήνα 2002, 24 κ.ε.

46. K. Weitzmann, *Age of Spirituality. Late antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1979, 74-76.

47. E. Alföldi-Rosenbaum, J. Ward-Perkins, *Justinianic Mosaic Pavements in Cyrenaican Churches*, Roma 1980, 33 κ.ε. (στο εξής: E. Alföldi-Rosenbaum, J. Ward-Perkins, *Justinianic Mosaic Pavements*).

νες - αγαλματικές (προσωποποιήσεις: Ανανέωσις, Κτίσις, Κόσμησις, Καταλλία, ποταμοί Γηών - Φισών - Τίγρης - Ευφράτης, β) ζώα της ξηράς στο μέσον και της θάλασσας στην περιφέρεια (ζώνες Β, F-J), γ) σκηνές πόλεων (Θεοδωριάς: Α3, ναός: F3, φρούριο: G2, Αλεξάνδρεια-φάρος: J3). δ) μορφές σε συμβολικές (χριστιανικές) σκηνές. Αν εξαιρεθούν η τρίτη και τέταρτη ομάδα⁴⁸, οι άλλες δύο κατανέμονται ως εξής: 1) Οι μορφές (προσωποποιήσεις) είναι τοποθετημένες στο πρωτεύον ανατολικό τμήμα (Α, Β, D), 2) Τα ζώα κατέχουν το υπόλοιπο και λιγότερο επίσημο δυτικό τμήμα του κλίτους.

1) Η κεντρική μορφή της Ανανέωσης (Β3) προβάλλοντας σε κόγχη με κίονες (μπαλνταχίν) αναλογεί με τον Δία και η Κόσμησις (Α2) και η Κτίσις (Α4) με την Ήρα και την Αθηνά. Η άλλη τριάδα είναι στο μέσον η Καταλλία (D3) (που υψώνει το χέρι της μπροστά στο μέτωπο σαν τον Καιρό), και πλαισιώνεται στα πλάγια από τους δύο αγαλματικούς τύπους που προκύπτουν από τα πανομοιότυπα ζεύγη ποταμών Γηών - Ευφράτη και Φισών - Τίγρη:

Κόσμησις (Ήρα)	-	Ανανέωσις (Ζεός)	-	Κτίσις (Αθηνά)
Γεών + Ευφράτης (Έρω με τόξο)	-	Καταλλία (Καιρός)	-	Φισών + Τίγρης (Αφροδίτη με αγγείο)

2) Από την ομάδα των ζώων ενδιαφέρον παρουσιάζουν: τα τρία ζώα-φύλακες, δύο λέοντες (C2 και C4), και επί του κεντρικού άξονα ο αετός (C3). Ακολουθούν φυτοφάγα - παραγωγικά ζώα: βούς (E1) και ταύρος (E5) και δύο ζέβρες (;) (E2 και E3) και μετά στη σειρά Η ένας Παν (H2) και ένας Τρίτων (H5), που είναι συγγενής μορφή με τον Κένταυρο.

Προκύπτει επομένως η ακόλουθη διαρρύθμιση των επτά ειδών ζώων:

επιθετικά-φύλακες	2. Τίγρεις	1. Μονοκέρωτες
		3. Γύπες
	5. Ταυρελέφαντες	4. Καμηλοπαρδάλεις
φυτοφάγα-παραγωγικά	7. Πάνες	6. Κένταυροι
μυθικά-ανθρωπόμορφα		

48. Οι σκηνές των πόλεων και της θάλασσας δεν αναφέρονται να υπήρχαν στο κτήριο της Συλλογής του Λαύσου. Όμως σε ένα σύνολο με κοσμικές διαστάσεις, τι αποκλείει να υπήρχαν τέτοιες σκηνές στους τοίχους του κτηρίου; Στην περίπτωση αυτή θεοί και ζώα θα λογίζονταν σαν ένας ναός Μαχάρων.

Σημειώνεται ακόμη ότι το ζεύγος Κένταυρου - Πάνα απαντά στο ψηφιδωτό του Ορφέα της Ιερουσαλήμ (σήμερα στην Κωνσταντινούπολη)⁴⁹. Στη Βασιλική της Νέας Θεοδοριάδος απαντούν όλα τα ζώα της Συλλογής Λαύσου, εκτός από τα προαναφερθέντα, ο μονόκερως, τίγρης, αρπακτικά πουλιά, καμηλοπάρδαλη⁵⁰ (Εικ. 10).

Συνυπάρχουν επομένως τα αντίθετα (πραγματικά - μυθικά, σαρκοφάγα - φυτοφάγα, ζώα ξηράς - αέρα). Η λογική της φυσικής συνύπαρξης διαπιστώνεται στον «Φυσιολόγο», ένα χριστιανικό βιβλίο (2ος-4ος αι.) όπου περιγράφονται άγρια και παράδοξα ζώα, ερμηνευμένα συμβολικά και θεολογικά, σε έναν κόσμο που επικρατεί παντού «συμπάθεια» και ενότητα χάρη στη δύναμη και εξουσία του Θεού⁵¹. Δεν μπορεί λοιπόν τα ζώα της Συλλογής να εκφράζουν την άλογη και βάρβαρη φύση⁵², αλλά τη συνύπαρξη των αντιθέτων (Εικ. 1).

Ανάλογη αντίληψη παρέχει ο αριθμητικός συμβολισμός των δύο συνόλων. Οι δύο τριάδες των θεοτήτων της Συλλογής δηλώνουν: η πρώτη τον ακίνητο κόσμο της ουράνιας θεϊκής τάξεως, και μάλιστα σε μια οικογενειακή σύνθεση, που διακατέχονται από το διοικητικό πνεύμα του Δία, τη Δημιουργία (Ήρα) και την Πρόνοια (Αθηνά) και η δεύτερη τον μεταβαλλόμενο και εξελισσόμενο κόσμο των φυσικών δυνάμεων, που προσφέρουν στον άνθρωπο ζωή και τύχη. Ο αριθμός τρία (3x2) συμβολίζει την τάξη, τη μεσότητα, αναλογία και αρμονία, φρόνηση, γνώση

49. E. Alföldi-Rosenbaum, J. Ward-Perkins, *Justinianic Mosaic Pavements*, 41-42, όπου βιβλιογραφία. Η σημασία της παράστασης ασφαλώς συμβολίζει τη συνύπαρξη των ζώων (π.χ. φίδι και μαγκούστα, αετός δίπλα στον Ορφέα, αρκούδα και βους).

50. E. Alföldi-Rosenbaum, J. Ward-Perkins, *Justinianic Mosaic Pavements*, 56-57.

51. Η χριστιανική εκδοχή του Φυσιολόγου γράφηκε στο β' μισό του 4ου αι. και αποδίδεται στον Επιφάνιο Κύπρου ή άλλους Χριστιανούς συγγραφείς. H.-G. Hunger, *Ιστορία της βυζαντινής δημόσιας λογοτεχνίας*, Αθήνα 1988, 74-77. — H.-G. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμ. Γ', Αθήνα 1994, 75-76. — P. Kroh, *Λεξικό Αρχαίων συγγραφέων Ελλήνων και Λατίνων*, Θεσσαλονίκη 1996 (Stuttgart, 1972), 468-469. Ομοίως το παλαιότερο έργο του Αιλιανού (2ος-3ος αι.) «Περί ζώων ιδιοτήτων» αποσκοπεί να δείξει μέσα από τα αξιοπερίεργα των ζώων τη σοφή τάξη που επικρατεί στη Φύση σε αντίθεση με τη διεφθαρμένη ανθρώπινη κοινωνία. Βλ. H.-G. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, ό.π., 75. — P. Kroh, ό.π., 36. Πιο ειδικά: Για τους τίγρεις βλ. Αιλιανός, *Περί ζώων ιδιοτήτων*, VII.47, VIII.1, XV.14. Για τους γύπες βλ. Αιλιανός, I.45, II.46. Ο ίππος μονόκερως, ζώο της Ινδικής, έχει κέρας *άλεξιτήριον τῶν κακῶν* (Αιλιανός, III.41). Ο ταυρελέφας είναι ενδιάμεσο ελέφαντα και ταύρου (βλ. S. Guberti-Basset, *Lausus Collection*, 10-11). Επίσης βλ. F. Sbordone (ed.), *Physiologus*, Hildesheim κτλ., 1991 (1936) 51-54 (ιπποκένταυροι), 78-82 (μονόκερως). Η Ονοκενταύρα που είναι κατά τον Αιλιανό κένταυρος, αγαπά την ελευθερία (βλ. Αιλιανός, XVII.9).

52. S. Guberti-Basset, *Lausus Collection*, 15-16, μεταξύ άλλων συνοψίζει για τα μυθικά και άγρια ζώα της Συλλογής: *may have evoked an idea of nature in its most unruly and threatening aspect*.

και ευσέβεια⁵³. Όλες αυτές τις ιδιότητες εκπροσωπεί το θεϊόν, το οποίο δεν φέρεται να στηρίζεται στη διαρχική λογική, αλλά στην εξελικτική δημιουργία και κοινωνία των οντοτήτων που υποδηλώνει ο «τρία». Τα επτά είδη «ζώων» εκφράζουν ως αριθμός την πολλαπλότητα και εξάπλωση των όντων στον κόσμο (ο αριθμός έξι), αλλά με αναφορά ή τάση «επιστροφής» στο κέντρο, που υποδηλώνει η μονάδα⁵⁴.

Η προβολή συγκεκριμένης πολιτικής θεολογίας, που αφορά στη δημιουργία του ουράνιου και γήινου κόσμου επιβεβαιώνει τον δημόσιο - πολιτικό χαρακτήρα της Συλλογής. Έτσι, χωρίς να καταργείται, τίθεται σε δεύτερη μοίρα ο στόχος-μήνυμα του συνόλου για την υπεροχή της Ορθοδοξίας μέσω της αισθητικής τελειότητας μιας υποτιθέμενης ιδιωτικής συλλογής ενός ανθρώπου και του κύκλου του. Η πρωτοκαθεδρία της Ρώμης ως αρχής της τάξεως του κόσμου, εξάιρεται και στο άλλο μεγάλο σύνολο της Κωνσταντινούπολης, τον Ιππόδρομο, μνημείο με κοσμικό συμβολισμό⁵⁵. Από τη στιγμή που ορίζεται η γένεση και η εξέλιξη της ζωής, δηλαδή η κοσμολογία, και η αυθεντική τέχνη, που μιμείται τη δημιουργία, εκφράζεται μέσω της κλασικής ελληνικής τέχνης, το εξελληνισμένο Ρωμαϊκό κράτος είναι αυτό που κληρονομεί όλη αυτή την παράδοση. Η Ρώμη κατείχε το διάδοχο σχήμα στην τάξη του κόσμου, κατ' εικόνα της τάξης των Ολυμπίων θεών, με προεξάρχοντες το θεϊκό ζεύγος Δία-Ήρα και την κόρη του Δία και της Μήτιδος Αθηνάς. Κατ' επέκταση έπρεπε να εξαρθεί το βασίλειο της τάξεως και ειρήνης που επέβαλε το ρωμαϊκό κράτος.

Το σύνολο ερμηνεύει την Pax Romana, τη συνύπαρξη της Ρώμης με τα ελεγχόμενα από τη Ρώμη έθνη, ιδίως τα βαρβαρικά που είχαν ενταχθεί ήδη από τον 4ο αλ. και η αφομοίωσή τους απασχολούσε την πολιτική του Κράτους⁵⁶. Όλοι οι λαοί μπορούν να συνυπάρχουν ενωμένοι με τον δη-

53. Ο αρ. (3) στον χώρο της Φιλοσοφίας συμβολίζει την οργάνωση, τη δράση, τη δημιουργία, τον νόμο και την τάξη, την ψυχή του Παντός. Βλ. Ιάμβλιχος, *Theologumena Arithmeticae* (ed. V. De Falco - U. Klein, Teubner, Stuttgart 1975, 14 κ.ε. R. Allendy, *Le symbolisme des Nombres. Essai d'Arithmosophie*, Paris ²1948, 39 κ.ε, 49-50. V. F. Hopper, *Medieval Number Symbolism. Its Sources, Meaning and Influence on Thought and Expression*, New York 1969, 70-74, 83. Όσον αφορά τη Χριστιανική θεολογία ανάγει στην Αγία Τριάδα.

54. Ιάμβλιχος, *Theologumena Arithmeticae*, ό.π., 54 κ.ε.: κινήσεις επτά, άνω κάτω πρόσω όπίσω δεξιά άριστερά μέσον έν κύκλω (σ. 55, στ. 10-11).

55. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Γ', Αθήνα 1949, 27. — G. Dagron, *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας*, 363 κ.ε., 378-387. — S. Guberti-Basset, *The Antiquities in the Hippodrome of Constantinople*, DOP 45 (1991) 87-96, 93-96. Εκεί χρησιμοποιούνται ρωμαϊκά αρχιτεκτονικά σύνολα: η σπς και τα χοιρίδια του Αινεία, η Λύκαινα και οι Δίδυμοι (ιδρυτικός μύθος του Λαβίνιου και της Ρώμης), Ρωμαίοι Καίσαρες (Ιούλιος Καίσαρ, Αύγουστος, Διοκλητιανός).

56. Τηλ. Λουγγής, *Επισκόπηση βυζαντινής ιστορίας*, 56 κ.ε.

μιουργό τριαδικό λόγο που διέπει θεούς και μυθικά και άγρια ζώα. Προβάλλεται ένας παράδεισος ειρήνης ανάμεσα σε άγρια και ήμερα ζώα, μία αναβίωση της Χρυσής Εποχής, όταν ανταγωνισμός δεν υπήρχε⁵⁷. Έτσι αναδεικνύεται μία νησίδα φανταστικού κόσμου μακάρων θεών και εξωτικών ζώων, σύμβολο του ενωμένου κράτους της Ρώμης.

Η ειρήνη των θεών και των ζώων εξάίρεται δίπλα στον Ιππόδρομο, τον χώρο όπου μέρος των αγώνων ήταν τα θεατροκυνήγια, δηλαδή φόνου ζώων ή κυνήγια μεταξύ των θηρίων⁵⁸ ή ακόμη και η απλή θέα κάθε είδους εξωτικού ζώου και πτηνού (ελέφαντες, κάμηλοι, στρουθοκάμηλοι, κυρίως από Ασία και Αφρική)⁵⁹ στη συνέχεια της παράδοσης της παλαιάς Ρώμης.⁶⁰ Έτσι στο κέντρο του πολιτισμένου κόσμου εγκαθιδρύεται ένα κατεξοχήν κέντρο κουλτούρας, στο οποίο προβάλλει η συνύπαρξη των εθνών κάτω από τον αρχετυπικό και πολιτισμένο λόγο της Ρώμης, σε αντιστικτική αναφορά προς ένα χώρο αυθόρμητης έως ακραίας ανθρωπίνης συμπεριφοράς. Από τη διαφορετική αντιμετώπιση των ζώων στα δύο μνημεία —θέαμα και εξόντωση των αγρίων ζώων στον Ιππόδρομο, έκθεση συμβόλων της «άγριας» ζωής κάτω από το βλέμμα των παλαιών θεών του πολιτισμένου κόσμου— μπορούμε να εικάσουμε ότι σκοπός αυτής της «καλής γειτονίας» ήταν ο έλεγχος των δύο ετεροτήτων, η αλληλεπίδραση λόγου και ενστίχτου. Η συνάφεια των δύο μνημείων, του παλαιότερου Ιπποδρόμου και του νεότερου ανακτόρου του Λαύσου διαμορφώνει ένα ενδιαφέρον σκηνικό προβολής δύο πόλων της ζωής, με διαφαινόμενες τάσεις μιας μακροπρόθεσμης επίδρασης και τελικής επιβολής του ενός (ανάκτορο) προς το άλλο (κέντρο λαϊκής ψυχαγωγίας).

Η απουσία από τη Συλλογή του ανθρώπινου στοιχείου —υπάρχουν οι θεοί και τα ζώα-σύμβολα των εθνών / χωρών προέλευσής τους— φαίνεται ότι έχει ειδικό σκοπό. Εφόσον διαπιστώνεται μετάθεση της υποδήλωσης των ζώων σε ανθρώπους, κάτι ανάλογο πρέπει να συμβαίνει και με τους θεούς. Οι τριάδες Juppiter-Juno-Minerva, και Amor-Flora-Τύχη, εκφράζο-

57. Για τη Χρυσή Εποχή και την ειρήνη των αγρίων και ήμερων ζώων ως μοτίβο με πολιτική σημασία, όπως σε ψηφιδωτά λίγο μεταγενέστερης εποχής βλ. M. Cough, *The Emperor Zeno and some cilician Churches*, *Anatolian Studies* XXII (1972) 211-212. M. Cough, *The Peaceful Kingdom: an Early Christian Mosaic Pavement in Cilicia Campestris*, *Melanges Mansel*, I, Ankara 1974, 411-419.

58. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Γ', Αθήνα 1949, 73 κ.ε., 75-76. Γενικότερα για το κυνήγι ως στοιχείο της κρατικής ιδεολογίας βλ. J. Trilling, *The Soul of Empire: Style and Meaning in the Mosaic Pavement of Byzantine Imperial Palace in Constantinople*, *DOP* 43 (1989) 36-54.

59. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Γ', 79-80.

60. Βλ. πρόχειρα Fl. Dupont, *Η αυτοκρατορία του ηθοποιού. Το αρχαίο θέατρο στη Ρώμη*, Αθήνα 2003 (Paris 1985), 68-69.

ντας το πνεύμα της ουράνιας τάξης των πραγμάτων που συντηρεί τη γήινη κυριαρχία της Παλαιάς και Νέας Ρώμης, δεν λογίζονται πια ως θεότητες, αλλά ως ήρωες της Χρυσής Εποχής, σύμφωνα με μία ευημεριστικού τύπου αντίληψη⁶¹. Οι πρώην θεοί εδώ μετατρέπονται σε αρχετυπικούς προγόνους ενός σύγχρονου παγκόσμιου Κράτους. Με άλλο ρόλο πια, είχαν θέση στο νέου τύπου Πάνθεον των Ηρώων της εκχριστιανισμένης Ρώμης, διεπόμενο από τον τριαδικό λόγο. Ο Κόσμος των Προγόνων, των Ψυχών, χρησίμευε ως αρχέτυπο πόλεων⁶², κυρίως η «Χρυσή Γενιά» του Κρόνου⁶³, που ήταν η πρώτη γενιά Ηρώων, όταν οι άνθρωποι δεν είχαν ανταγωνισμούς και η γη έδινε άφθονο καρπό⁶⁴. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η Νέα Ρώμη που εγκαινιάστηκε στη ρωμαϊκή γιορτή των Προγόνων, τα Lemuria (11 Μαΐου)⁶⁵, όριζε ένα άλλο μυθικό σημείον αναφοράς της, τον Παράδεισο των προγόνων της.

Για την έξαρση του αρχετυπικού κόσμου, επελέγησαν έργα-αρχέτυπα της κλασικής τέχνης, εδώ μάλιστα στην αυθεντική μορφή της, η οποία πάντα υπήρξε πηγή έμπνευσης και το σημείο εκκίνησης για την ανανέωση της τέχνης. Είναι περίοδος (αμέσως μετά το 420), όπου σύγχρονα γεγονότα δείχνουν ότι ο κλασικισμός διήρχετο φάση αναβίωσης, όπως η δημιουργία του Πανδιδακτηρίου (425)⁶⁶, και η οικοδόμηση ανα-

61. Ο Ιωάννης Μαλάλας [έκδ. Βόννης, 53-55. *Ioannis Malalae, Chronographia*, recensuit Ioannes Thurn, Berolini et Novi Eboraci, 2000, 38-40] σημειώνει μια τέτοια αντίληψη σχετική με τη δημιουργία της λατρείας των θεών: διὰ τὸ πάλαι γενομένου πολεμιστάς, ἡγεμόνας ἢ πράξαντάς τι ἀνδρείων ἢ ἀρετῆς ἐν τῷ βίῳ ... ὡς ὄντας αὐτῶν προπάτορας ... οἱ μετὰ ταῦτα ἄνθρωποι, ἀγνοοῦντες ... ὅτι ὡς προπάτορας καὶ ἀγαθῶν ἐπινοητάς ἐτίμησαν μνήμης χάριν, ὡς θεοὺς ἐπουρανίους ἐτίμουν καὶ ἐθυσίαζον αὐτοῖς ... οὐστinas ... ὡς νομιζόντες δι' εὐεργεσίαν ἀθανάτους προσηγόρευον ... ἦν δὲ τὸ τῆς ἀποθεώσεως σχῆμα τοῦτο ... καὶ θυσίαν αὐτῶν ἐπετέλουν ἐν οἷς ἔκειντο μνήμασι, λέγοντες εἰς τὰς τῶν μακάρων νήσους εἶναι τὰς ἐαυτῶν ψυχάς...

62. L. Gernet, *Η μελλοντική πόλη και η χώρα των νεκρών, Η Ανθρωπολογία της Αρχαίας Ελλάδας*, Αθήνα 2000, 190-211 [= *Anthropologie de la Grèce antique*, Paris, 1968, ed. La Découverte, 190 κ.ε., 210-211 = ανατύπωση από το άρθρο *La cité future et le pays des morts*, *Revue des Études Grecques* 46 (1933) 293-310].

63. Π. Λεκατσάς, *Η Ψυχή. Η ιδέα της Ψυχής και της αθανασίας και τα έθιμα του θανάτου*, Αθήνα 1957, 260-264.

64. Πλάτων, *Νόμοι*, 713b. — Ησίοδος, *Έργα*, 173d. — Πίνδαρος, *Ολυμπιακός*, 2, 70. — W. Burkert, *Αρχαία ελληνική θρησκεία*, 477, σημ. 30.

65. Σ. Γουλούλης, *Οι ψυχές των προγόνων και η οικοδομή της πόλης. Το πλατωνικό υπόβαθρο των εγκαινίων της Κωνσταντινουπόλεως, Βυζαντινά* 18 (1998) 289-307, όπου βιβλιογραφία.

66. F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, *Byzantinisches Archiv*, Heft 8, Leipzig-Berlin 1926 - Amsterdam 1964, 1-8. — P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός Ουμανισμός*, Αθήνα 1981, 62-64. Η αναδιοργάνωση του αρχικού «Μεγάλου Διδασκαλείου» έγινε με τον νόμο του 425. — M. J. Kyriakis, *The University: Origin and Early Phases in Constantinople*, *Byzantion* 41 (1971) 161-182, 163-165, όπου βιβλιογραφία.

κτόρων, όπως αυτού της Μαρίνας, θυγατέρας του Αρκαδίου (c. 420)⁶⁷. Το γεγονός όμως που μπορεί να οριστεί ως αρχή τέτοιων εξελίξεων υπήρξε ο γάμος το 421 του Ρωμαίου Θεοδοσίου με την ελλαδική φιλόσοφο Αθηναΐδα⁶⁸, κόρη του Λεοντίου του «σοφιστού των Αθηνών»⁶⁹.

Β. ΟΙ ΕΠΤΑ ΑΘΗΝΑΙΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ ΤΟΥ ΙΠΠΟΔΡΟΜΟΥ

Ο Κατάλογος Κεδρηνού/Μάλλου, αποτελεί το μοναδικό φιλολογικό κατάλοιπο της Συλλογής του Λαύσου. Πώς όμως ένα τέτοιου διαμετρήματος εικαστικό σύνολο, άσχετα αν διατηρήθηκε μόνον μισόν αιώνα, δεν άφησε άλλες μαρτυρίες; Μια εξήγηση θα ήταν ότι η έλλειψη πηγών έχει να κάνει με μια ηθελημένη παρασιώπηση.

Το κενό όμως αυτό, έρχεται να καλύψει ως ένα σημείο μία άλλη ιστορία που σχετίζεται με Δήγηση 64, η οποία είναι ενταγμένη στη συλλογή «Παραστάσεις Σύντομοι Χρονικαί»: είναι «οι Επτά Αθηναίοι Φιλόσοφοι στον Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης»⁷⁰. Το κείμενο αυτό είχε σχολιάσει αρχικά και ο G. Dagron⁷¹ και μετά οι A. Cameron και J. Herrin⁷². Με το που αναφέρεται σε αγάλματα (ζώδια, στοιχεία) που υπήρχαν στην περιοχή του Ιπποδρόμου επιδέχεται περαιτέρω ερμηνεία και ίσως «αγγίζει» τη Συλλογή του Λαύσου.

Η Δήγηση θέλει μαζί με την Αθηναΐδα, να έρχονται στην Κωνσταντινούπολη για το γάμο της οι δύο αδελφοί της, τους οποίους συνόδευαν 7 Αθηναίοι Φιλόσοφοι με τα ασυνήθιστα ονόματα: Απελλής, Νέρβας, Σιλβανός, Κύρβος, Πέλοψ, Κάρος, Κράνος. Ο Θεοδοσίος βρίσκει ευκαιρία και τους ζητά να κάνουν σχόλια, δηλαδή να τον μυήσουν πάνω στα αγάλματα της περιοχής του Ιπποδρόμου για το μέλλον της Κωνσταντινούπολης. Δεν δίνουν όμως τις αναλύσεις που θα ήθελε ο Θεοδόσιος και δια-

67. C. Mango, *The Palace of Marina*, 321-330 (βλ. πιο πάνω σημ. 10).

68. Μαλάλας, έκδ. Βόννης, 354-355, *Ioannis Malalae, Chronographia*, 274.73-74: πα-νεύμορφον ... εϋστολον, έλλόγγμον, έλλαδικήν, παρθένον θυγατέρα φιλοσόφου. Επίσης βλ. K. Holm, *Theodosian Empress*, Berkeley, 1982, 112-114. — K. Ντήλ, *Βυζαντινές μορφές*, Αθήνα 1969, 35 κ.ε., 54-61.

69. Σωκράτης, *Εκκλησιαστική ιστορία*, VII, 21. — Migne, PG 67, 784B.

70. Παραστάσεις, κεφ. 64. — Th. Preger, *Scriptores OC*, I, 61-64. II, 192-193. Η ίδια ιστορία περιέχεται ελαφρώς αλλαγμένη και στα Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως II, 82. — Th. Preger, *Scriptores OC*, σσ. 192-193.

71. G. Dagron, *Constantinople imaginaire. Études sur le recueil des Patria*, Paris 1984, 116-122. Βλ. επίσης Σ. Γιάτσης, *Ιστορία της άθλησης και των αγώνων στον ελληνικό κόσμο κατά τους ελληνορωμαϊκούς, τους βυζαντινούς και τους νεότερους χρόνους*, Θεσσαλονίκη 1988, 132.

72. A. Cameron - J. Herrin, *Constantinople in the early eighth century: the Parastaseis Syntomoi Chronikai*, Leiden, 1984, 140-146, 253-259 (σχόλια).

βλέποντας μέσα από τα αγάλματα ζοφερό το μέλλον της κοινωνίας και της ίδιας της Κωνσταντινούπολης, φτάνουν να σατιρίσουν τον ίδιο. Η στάση τους προκάλεσε τον «πραιπόσιτο» «Νάρκισσο» να ραπίσει τον τελευταίο που πήρε τον λόγο, τον Κράνο, επειδή θεώρησε ότι γελούσε εις βάρος του αυτοκράτορα.

1. Ανάμεσα στον μύθο και την ιστορία

Για να δοθεί απάντηση αν τα αγάλματα αναφέρονται στη Συλλογή του Λαύσου, απαιτείται αποδόμηση του κειμένου, το οποίο είναι δουλεμένο με προϋπάρχον υλικό, και στο οποίο ενώνονται πλαστά και πραγματικά ιστορικά γεγονότα.

Πρώτα πρέπει να δειχθεί πως ξεχωρίζει η πραγματικότητα από το φανταστικό. Ο G. Dagron υπολογίζοντας το συμβάν στα 420-421, όταν έγινε ο γάμος του Θεοδοσίου, θεωρεί τη διήγηση ως ιστορικό μυθιστόρημα (*roman historique*), στηριζόμενο όμως σε αναχρονισμό, εφόσον τα «Ολύμπια» —οι Ολυμπιακοί Αγώνες— είχαν καταργηθεί, σύμφωνα με την κρατούσα άποψη από τον Θεοδόσιο Α' πριν από 30 χρόνια (391 x.ε.)⁷³. Εκτός όμως του ότι αυτό δεν είναι σίγουρο, οι Ολυμπιακοί, όπως και όλοι οι Πανελλήνιοι Αγώνες, είχαν παραχμάσει ήδη από τον 3ο αι.⁷⁴. Άλλωστε από τον 2ο αι. μέχρι το 521 τελούνταν τα «Ολύμπια» της Αντιόχειας με αγωνίσματα στον Ιππόδρομο⁷⁵. Σύμφωνα με μία πηγή οι Αγώνες της Ολυμπίας διήρκεσαν μέχρι τον Θεοδόσιο Β'⁷⁶. Στο υπό εξέταση κείμενο δεν γίνεται οποιαδήποτε νύξη για αθλητικούς αγώνες, ακόμη και για ιππικούς. Ούτε επίσης μπορεί να υπολανθάνει συμφυρμός δύο παραδόσεων, αναφερόμενες στον Θεοδόσιο Α' (379-395), ο οποίος έστησε τον γνωστό οβελίσκο του Ιπποδρόμου (390), και στον Θεοδόσιο Β' (407-450).

Η ιστορία εκτυλίσσεται στον απόηχο του γάμου της Αθηναΐδας με τον Θεοδόσιο Β' (408-450), ο οποίος, σύμφωνα με το Πασχάλιο Χρονικό,

73. G. Dagron, *Constantinople imaginaire*, 116. Για την επικρατούσα —πλην όμως όχι τεκμηριωμένη— άποψη της κατάργησης των Ολυμπίων επί Θεοδοσίου Α' βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Α', 176.

74. Μ. Κορομηλά, *Εν τω Σταδίω*, Αθήνα 2004, 19-30, 70-75. Οι αντιπαγανιστικοί νόμοι αφορούσαν την ειδωλολατρεία και όχι τους αγώνες. Π.χ. ο νόμος του 342 (Cod. Theod. 16.10.3) εξαιρούσε τους ναούς που συνδέονταν με αθλητικούς αγώνες και γιορτές που εξακολουθούσαν να τελούνται. Α. Καμάρα, *Η αντιπαγανιστική νομοθεσία*, 36. — Βλ. και Σ. Γιάτσης, *Ιστορία της άθλησης*, 72-73, 90-93, όπου σχολιάζονται σχετικές πηγές.

75. Το 521 καταργήθηκαν από τον Ιουστίνο. Σ. Γιάτσης, *Ιστορία της άθλησης*, 70, 76-77, όπου βιβλιογραφία. — Βλ. και Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Γ', 86-88.

76. Σχόλια Λουκιανού, ed. A. Rabe, Teubner, Stuttgartiae, 1971, Rhet. Praec., 9: ο άγων ... διήρκεσε μέχρι τοῦ μικροῦ Θεοδοσίου ... τοῦ δὲ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς ἐμπρησθέντος ἐξέλιπε ὁ άγων ὁ ὀλυμπικός ... Βλ. C. M. Bowra, εἶπατε τῷ βασιλεῖ, *Hermes* 87 (1959) 433.

τελέσθηκε το 421 (300ή Ολυμπιάδα), στις 7 Ιουνίου (πρὸ ζ' ἰδῶν Ιουνίων)⁷⁷.

Η υπόθεση στηρίζεται στη συνήθεια να αναζητείται κάποιο εσωτερικό μήνυμα ή μυστική δύναμη που εκπέμπουν οι στήλες ή τα αγάλματα. Πρόκειται για ένα λογοτεχνικό δεδομένο⁷⁸, αλλά ήδη από την περίοδο της ρωμαϊκής Δημοκρατίας υπήρχαν οι ξεναγοί ή «μυσταγωγοί» (*mystagogi*), ειδικευμένοι στη σημασία των έργων τέχνης, προς χάριν των «τουριστών» της εποχής⁷⁹.

Εκτός από τον Θεοδοσίω Β' οι άλλοι ήρωες φέρονται με φανταστικά ονόματα που, ενέχουν συμβολισμό. Αυτό ισχύει με τους φιλοσόφους⁸⁰, όπως και τον πραιπόσιτο Νάρκισσο. Η εμφάνισή του δεν είναι τυχαία. Ο ρόλος του πραιπόσιτου, ως αρχιευνούχου των ανακτόρων, ήταν πολύ σημαντικός, γενικά στην αυτοκρατορική τελετουργία, αλλά πιο ειδικά στον Ιππόδρομο, επειδή συγχρόνιζε την προετοιμασία και έναρξη των αγώνων με την έγκαιρη άφιξη και παρουσία του αυτοκράτορα⁸¹. Στο Βυζάντιο δεν υπάρχει γνωστό όνομα πραιπόσιτου «Νάρκισσος»⁸² —άλλωστε στην περίοδο του γάμου του Θεοδοσίου Β' (421) πραιπόσιτος ήταν ή ο Λαύσος (ή ο Αντίοχος)⁸³ ή ο Νάρκισσος— ενώ στη ρωμαϊκή κοινωνία αποτελεί κλασικό όνομα δούλου ή απελεύθερου⁸⁴.

Ο Ιππόδρομος της Κωνσταντινούπολης, ενταγμένος ουσιαστικά στο ανακτορικό συγκρότημα αποτελούσε ένα από τα κέντρα της δημόσιας ζωής της πόλης⁸⁵. Ιδρύθηκε από τον Σεπτίμιο Σεβήρο το 196 και ολο-

77. Η επιλογή της ημερομηνίας ίσως είχε σημασία, αποτελώντας υπαινιγμό προς την «ελλόγιμο» και «παρθένο» Αθηναΐδα (βλ. και Πασχάλιο Χρονικό, ό.π. 578-579). Στο ρωμαϊκό ημερολόγιο στις 7 Ιουνίου ήταν η γιορτή *Vesta aperitur*, δηλαδή άνοιγε από τις Εστιάδες μόνο για τις γυναίκες ο ναός της Εστίας, ενώ στις 8 Ιουνίου ετιμάτο η *Mens*. Βλ. H. H. Scullard, *Festival and Ceremonies of the Roman Republic*, London 1981, 148-149.

78. A. Cameron – J. Herrin, *Parastaseis* 253 κ.ε., όπου αναφέρονται ανάλογα παραδείγματα μαντικής ερμηνείας αγαλμάτων.

79. Βλ. Στρ. Κυριακίδης, *Ρωμαϊκή ευαισθησία. Μελέτη για την καλλιτεχνική δεκτικότητα και δημιουργία των Ρωμαίων (146-31 π.Χ.)*, Θεσσαλονίκη 1986, 133.

80. A. Cameron – J. Herrin, *Parastaseis*, 255: *the names indicate the folkloristic tinge of the story, but do not detract from its seriousness for the compilers of Par.* Θα ήταν ενδιαφέρουσα πάντως μία σύγκριση με χαρακτηρισές του ελληνορωμαϊκού θεάτρου.

81. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Γ', 55-56, και *passim*. — R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, 259-260.

82. Δεν αναφέρεται σε πηγές της περιόδου αυτής τέτοιο όνομα, ούτε υπήρξε πραιπόσιτος με αυτό το όνομα. Βλ. σχετικά J. R. Martindale, *Prosopography*, II (395-527) 1263-1264. Ο R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, 177, 355, δεν σχολιάζει αν είναι πραγματική ή φανταστική μορφή.

83. Βλ. πιο πάνω σημ. 2.

84. Δ. Κυρτάτας, *Απόκρυφες ιστορίες. Μύθοι και θρύλοι από τον κόσμο των πρώτων Χριστιανών*, Αθήνα 2003, 120-124.

85. Για τον Ιππόδρομο βλ. A. Cameron, *Circus Factions. Blues and Greens at Rome and*

κληρώθηκε από τον Κωνσταντίνο (περί το 330)⁸⁶. Ειδικά όμως στην εποχή του Θεοδοσίου Β' αποκτά μεγαλύτερη πολιτική και κοινωνική σημασία, αφού γίνεται χώρος εκφράσεως των Δήμων⁸⁷. Όπως ήταν σύνηθες στους γάμους των βασιλέων, γινόταν ιπποδρομιακοί αγώνες⁸⁸. Το Πασχάλιον Χρονικόν αναφέρει ότι τρεις ημέρες μετά τον γάμο Θεοδοσίου - Αθηνάϊδας (7 Ιουνίου) έπετελέσθη ίππικόν τών αὐτῶν γάμων τῷ αὐτῷ Δαισίῳ μηνί πρὸ δ' ἰδῶν Ἰουνίων (=10 Ιουνίου) ὁμοίως καὶ θέατρον τοῦ αὐτοῦ ἱππικοῦ⁸⁹. Πέραν αὐτοῦ διαπιστώνεται καὶ μία καλλιτεχνική ἀνάδειξη τοῦ χώρου ἀπὸ τοὺς ἐπτά Ἀθηναίους Φιλοσόφους ὡς ἐρμηνευτὲς ἀγαλμάτων⁹⁰.

Στον Ἰππόδρομο ὑπῆρχαν καὶ παλαιότερα ἀγάλματα, τὰ ὁποῖα κατὰ παράδοση εἶχε «στοιχειώσει» ὁ Ἀπολλώνιος Τυανεύς καὶ εθεωροῦντο ὅτι εἶχαν μελλοντολογικὸ χαρακτήρα⁹¹. Τὰ περισσότερα μεταφέρθηκαν στὴ νεοϊδρυμένη Κωνσταντινούπολη, καὶ ἐκτίθεντο γύρω, κυρίως ὁμως ἐντὸς τοῦ αγωνιστικοῦ χώρου κατὰ μήκος τῆς τάφρου spina ἢ Εὐριπος⁹². Ἐχει ιδιαίτερη σημασία ὅτι ἀπὸ τὰ πολλὰ ἀγάλματα ποὺ ἀναφέρουν οἱ διάφορες πηγὲς προσδιορίζονται μερικὰ (Ἡρακλῆς τοῦ Λυσίππου, σύμπλεγμα ὄνου καὶ ἀναβάτη ἀπὸ τὴ Νικόπολη)⁹³.

Byzantium, Oxford, 1976. — Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμὸς*, τομ. Γ', Ἀθῆναι, 7 κ.ε. 1949. — W. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 64-71. — G. Dagron, *Ἡ γέννηση μιᾶς πρωτεύουσας*, 363 κ.ε. — *Oxford Dictionary of Byzantium*, λ. «Hippodromes», 2, 934-936, ὅπου βιβλιογραφία.

86. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμὸς*, Γ', 11, ὅπου πηγές. — Πασχάλιο Χρονικόν, ἐκδ. Βόννης, 528.

87. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, Α', 339. — A. Cameron, *Circus Factions*, 24 κ.ε., 161, 271 κ.ε..

88. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμὸς*, Γ', 27, ὅπου πηγές.

89. Πασχάλιο Χρονικόν, ἐκδ. Βόννης, 578.

90. A. Cameron, J. Herrin, *Parastaseis*, 253. Ὁ Κωνσταντῖνος ὀρίζει φιλόσοφο νὰ σχολιάσει τὴν στήλῃ τοῦ Σηρολόφου, ὅπως καὶ ὁ Λέων. Βλ. J. Paramelle, *Un texte patriographique...*, *Travaux et Memoires* 7 (1979) 421-523, 516, 521.

91. Βλ. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως II, 79, Th. Preger, *Scriptores OC*, II, 191: ὁπόθεν ἐκεῖ εὐρίσκεται γραφή, κατ' ἐξαίρετον εἰς τὰς χαλκὰς στήλας - τῶν ἐσχάτων ἡμερῶν καὶ τῶν μελλόντων εἰσὶν πᾶσαι αἱ ἱστορίαι. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμὸς*, Γ', 28-29. Για μιὰ ολοκληρωμένη διαπραγμάτευση τοῦ θέματος βλ. G. Dagron, *Constantinople imaginaire*, 127 κ.ε., 143-156.

92. Για τὰ ἀγάλματα τοῦ Ἰπποδρόμου βλ. Ψευδο-Κωδινός, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, II, 73-79. — Th. Preger, *Scriptores OC*, II, σσ. 189-191. — *Nicetae Choniatae Historia*, rec. I. A. Van Dieten, CFHB, XI.1, Berolini et Novi Eboraci, 2000, 647-655. — Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμὸς*, Γ', 28. Ἐπίσης βλ. A. Cutler, *The De signis of Nicetas Choniates. A reappraisal*, *AJA* 72 (1968) 113-118. Για τὸν Εὐρίπο βλ. C. Mango, *L'Europe de l'Hippodrome de Constantinople*, *REB* VII (1951) 180-193.

93. Εἶναι τὰ ἐξῆς: Ὁ Ὁβελίσκος τοῦ Θεοδοσίου, ὁ Τρίποδας τῶν Δελφῶν, ἀποτρόπαια [ἀγάλματα θεῶν τῶν ἱππικῶν ἀγώνων (Ζεὺς, Ἄρτεμις)], μνημεῖα Νίκης [Διόσκουροι, Ἡρακλῆς με τὸν Λέοντα, ὁ Ἡρακλῆς τοῦ Λυσίππου, ἡ Σκύλλα, αετὸς καὶ φίδι, Ἡρακλῆς καὶ

2. Επεξεργασία του μύθου: φιλολογική επιμέλεια - θεματική παράδοση

Ο συγγραφέας της Διήγησης δείχνει ότι γνωρίζει την παραδοσιακή κωμωδία και γενικότερα την τέχνη της διακωμώδησης στον ελληνορωμαϊκό κόσμο. Μπορούμε να δεχθούμε ότι εντάσσεται στην κατηγορία του «μίμου», του λογοτεχνικού είδους, το οποίο αφομοιώνοντας στοιχεία του αρχαίου δράματος, κυρίως την κωμωδία, το εκτόπισε τελικώς από τη σκηνή⁹⁴.

Όπως ο «Νάρκισσος», που λογίζεται ως δούλος, και οι Επτά Φιλόσοφοι φέρουν «κωμικά» ονόματα, με ειδικό ρόλο στο κείμενο, εφόσον συνάπτονται με τη δράση που έχουν⁹⁵. Τα περισσότερα ονόματα είναι λατινικά και μόνον δύο είναι ελληνικά [Πέλοψ (5ος) και Κράνος (7ος)]:

1) Απελλής (από το ελλην. απέλλα = εκκλησία, συνέλευση ή από το λατ. *Apella* (ή *Apelles* = Απελλάς) ή πιθανώς το ρήμα *appello* = προσαγορεύω, προσφωνώ κάποιον, εγκαλώ κάποιον σε δίκη⁹⁶). Πιθανόν ισχύει το δεύτερο, επειδή είναι αυτός που αρχίζει τον διάλογο, προσφωνεί τον Θεοδόσιο και σχολιάζει αρνητικά το ιππικό του.

2) Νερούας (*Nerva*, *nervus*, νεύρον, χορδή), άνθρωπος με νεύρο (εδώ ενοχλητικός;).

3) Σιλβανός (*Silvanus*, *silva* = δάσος, δασώδης): είναι σαν να σκιάζει τον «κεκμηχότα», ζώδιο (άγαλμα) κουρασμένου άνδρα, το οποίο και ερμηνεύει ή υπολανθάνει κάτι άλλο.

4) Κύρβος (*cervus*, κυρτός), που απευθύνεται, ελέγχοντας όπως θα δούμε, στον Δήμο: ίσως είναι γέροντας και καμπούρης⁹⁷.

5) Πέλοψ, ελέγχοντας τους «όρους των ίππων» αναλογεί προς τον μυθικό αρματοδόρο Πέλοπα της Ολυμπίας (πρβλ. τα «αλλασσόμενα

Εσπερίδες», δημόσιες μορφές [Αύγουστος, Διοκλητιανός, Ιούλιος Καίσαρ, Θεοφάνης Μυτιληναίος], αγάλματα της Ρώμης [Λύκαινα με τον Ρωμύλο και Ρέμο, Χοίρος με τα χοιρίδια του Αινεία], άγρια ή φανταστικά ζώα [λέοντες, ύαινες, δράκοντες, σφίγγες], το σύμπλεγμα του εκ Νικοπόλεως Νίκωνα και του όνου του Νικάνδρου, το οποίο είχε το όνομα «Περιχύτης» (Πάτρια, II, 82, Th. Preger, *Scriptores OC*, II, σσ. 192-193). Για σχόλια βλ. S. Guberti-Basset, *Antiquities in the Hippodrome*, 87-96.

94. Ι. Ε. Στεφανής, Χορικού Σοφιστού Γάζης *Συνηγορία Μίμων*. Εισαγωγή-κείμενο-μετάφραση-σχόλια, Θεσσαλονίκη 1986, 19-32, όπου βιβλιογραφία. Για τον ρωμαϊκό μίμο βλ. Fl. Dupont, *Το αρχαίο θέατρο στη Ρώμη*, 361-374, όπου βιβλιογραφία.

95. Το ίδιο παρατηρείται στην αττική κωμωδία (βλ. Α. Lesky, *Αρχαία ελληνική λογοτεχνία*, 605 κ.ε.), και γενικότερα στην κωμωδία των ελληνορωμαϊκών χρόνων. Δεν μπορεί να ισχύει η προσπάθεια του G. Dagron (*Constantinople imaginaire*, 116) να συνδέσει μερικά από τα ονόματα με γνωστές μορφές (τους αυτοκράτορες Carus και Nerva, τον μυθικό Πέλοπα, και τον ζωγράφο Απελλή).

96. Λεξικόν λατινοελληνικόν, συνταχθέν υπό Ερρίκου Ουλερίχου ... διασκευασθέν δε ... υπό Π. Κουπτιώρη, Αθήναις 1885, 47, 48.

97. Στους «Ιππής» του Αριστοφάνη ο Δήμος παριστάνεται ως «τρελόγερος», δηλ. ένας τύπος του Καραγκιόζη. Βλ. και στη συνέχεια.

Ολύμπια»). Ως «νέος Πέλοψ» έχει ρόλο να κυνηγά το τετραπέρατο και χωρίς όρια θήλυ ζώδιο.

6) Κάρος (cagus, τίμιος, πολύτιμος): διαβλέπει τη ματαιότητα της Κωνσταντινούπολης.

7) Κράνος: προκαλεί σχήμα οξύμωρο (δέρνεται δύο φορές ένας που φορά «κράνος»;) ⁹⁸. Είναι τύπος πολεμιστή ή αξιωματούχου ο οποίος βάσει τυπικού, οδηγεί τον Θεοδόσιο.

Το έργο έχει είσοδο (ερχομός Θεοδοσίου-φιλοσόφων), έξοδο (είσοδος στον Ιππόδρομο) και κυρίως μέρος (αποκορύφωση), όπου ο προεξάρχων Κύρβος (4ος) απευθύνεται στον Δήμο. Το σημείο αυτό αναλογεί προς την «παράβαση, το τμήμα στο μέσον της κωμωδίας, όπου ο ηθοποιός ανοίγει διάλογο με τους θεατές» ⁹⁹. Αυτό σημαίνει ότι είναι ο προεξάρχων των Φιλοσόφων. Το όνομά του Κύρβος - «Κυρτός» μπορεί να παραλληλισθεί με αυτό του «κυρτού» Φιρμιλιανού, ένα άγαλμα του Ιπποδρόμου που στήθηκε «προς γέλωτα» ¹⁰⁰. Θυμίζει επίσης τον καμπούρη Καραγκιόζη και τον αθυρόστομο ομηρικό πρόγονό του Θερσίτη που είχε «κυρτό ώμο» ¹⁰¹. Στους «Ιππείς» του Αριστοφάνη ο «Δήμος», ο κεντρικός ήρωας του έργου, είναι γέροντας. Ο Κύρβος από όσα λέγει για τον Δήμο, αποδεικνύεται πιο έμπειρος γέροντας ή διορατικός από όλους.

Η κριτική στάση των Φιλοσόφων που αγγίζει μέχρι και τον Κωνσταντίνο, την ίδια την Κωνσταντινούπολη, κυρίως όμως τον Θεοδόσιο, σημαίνει ανατροπή της καθεστηκυίας τάξεως. Τέτοια γιορτή ήταν τα ρωμαϊκά Σατουρνάλια ή τα αθηναϊκά Κρόνια, που πρόβαλλαν την έλλειψη ανταγωνισμού και την αντιστροφή των ρόλων αφεντικών-δούλων. Π.χ. στους «Ιππείς» του Αριστοφάνη ο δούλος Παφλαγών είναι αυτός ελέγχει τον αφέντη, πλην όμως αφελή, Δήμο ¹⁰². Έτσι εδώ οι άνθρωποι είναι που κουβαλούν τους ίππους. Είδος «αγώνα» και συγχρόνως ειρωνεία αποτελεί η «διαμάχη» του Κράνου με τον Νάρκισσο, στην έξοδο του έργου: ωραιοπαθής ή ευνούχος Νάρκισσος καταφέρνει εναντίον «κρανοφόρου» το ένα μετά το άλλο δύο κτυπήματα! Είναι ανάμνηση λεκτικών

98. Στα Πάτρια II, 82 το άγαλμα του αναβάτη της όνου φέρει περικεφαλαία. Th. Preger, *Scriptores OC*, II, 193, στ. 11-13.

99. A. Lesky, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μετάφραση Α. Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη 1972, 603-605.

100. Πάτρια, II, 76. Th. Preger, *Scriptores OC*, 2, σ. 190: Αί δὲ ἐν τῷ Περιπάτῳ ... στήλαι ... καὶ τοῦ κυρτοῦ Φιρμιλιανοῦ πρὸς γέλωτα ἔστησαν.

101. Ιλιάς, B, 211-277, 212-219: Θερσίτης ... ἀμετροεπής ... οὐ κατὰ κόσμον ἐριζέμεναί βασιλεύσιν ... τῷ δὲ ὦμῳ κυρτῷ ...

102. Βλ. A. Bowie, *Αριστοφάνης. Μύθος, τελετουργία και κωμωδία*, Αθήνα 1999 (Cambridge, 1993), 78-82. — A. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, 342 κ.ε., 588 κ.ε., 606-608.

μαχών ή ακόμη και ξυλοδαρμών, που αναφέρονται στα κωμικά έργα και προφανώς στους μίμους που τελούνταν στον Ιππόδρομο (π.χ. στις Νεφέλες του Αριστοφάνη, στ. 1506 κ.ε.).

Σε γενικές γραμμές προβάλλουν στο έργο τρεις ρόλοι ηρώων: ο γέρος (Κύρβος), ο νέος (Θεοδόσιος), και ο δούλος, υπηρέτης του αυτοκράτορα (Νάρκισσος), που είναι και οι πιο αντιπροσωπευτικοί στη Νέα και τη ρωμαϊκή κωμωδία¹⁰³.

Η Διήγηση έρχεται κοντά σε δύο θεματικές παραδόσεις:

α) την παράδοση του Βασιλιά και των Φιλοσόφων, θέμα που σχετίζεται με την πραγματικότητα (το συμβούλιο του βασιλιά), αλλά και τη φιλολογία και την τέχνη¹⁰⁴, β) την παράδοση της σύναξης των 7 Σοφών ή του «ερχομού των Φιλοσόφων», η οποία έχει δύο μορφές: 1) ιστορική. Τέτοια είναι η σύναξη των 7 Σοφών στους Δελφούς, οι οποίοι συγκεντρώθηκαν με αρχηγό τον Θαλή¹⁰⁵ και αφιέρωσαν δείγματα της σοφίας των¹⁰⁶, 2) συμβολική με τη μορφή της ψυχαγωγίας, όπου οι Ψυχές των Φιλοσόφων έρχονται στη Γη από τον Άλλο Κόσμο¹⁰⁷. Οι Ψυχές των Ηρώων ή Φιλοσόφων ανεβαίνουν (ή εμφανίζονται) στη Γη ως συνεργοί ή κριτές των κακών ή κακώς κειμένων¹⁰⁸. Παραδείγματα προσφέρουν η ομηρική Νέκυια (Οδύσσεια, ραψ. Λ, 511-514), οι «Ηρώες» του Αριστοφάνη (απ. 322)¹⁰⁹, οι «Πλούτοι» του Κρατίνου, οι «Πλουτοδότες Δαίμονες» που

103. Fl. Dupont, *Η αυτοκρατορία του ηθοποιού*, 311 κ.ε.

104. A. Cameron, J. Herrin, *Parastaseis*, 253-254, όπου αναφέρονται παραδείγματα: ο Αλέξανδρος και οι Γυμνοσοφισταί των Ινδιών, ο Κωνσταντίνος και οι Φιλόσοφοι (για την στήλη του Ξηρόλοφου), ο Ιουστινιανός Β' και οι Φιλόσοφοι. Σύμφωνα με τον Έφορο (Απόσπασμα 101), οι Επτά Σοφοί συναντήθηκαν στην αυλή του Κροίσου. U. Willamowitz, *Hermes* 25 (1890) 198 κ.ε. Το Συμπόσιο των Επτά Σοφών του Πλουτάρχου έγινε στην Κόρινθο με πρόταση του βασιλιά της Αιγύπτου Άμασι (Πλουτάρχος, 151b κ.ε.). Σε εξέδρα του Σεραπείου της Μέμφιδας σώθηκαν οι βάσεις 11 αγαλμάτων. Ένας Πτολεμαίος (κατά μία άποψη), και ο Δημήτριος ο Φαληρέας βρίσκονται ανάμεσα στους Σοφούς: Πίνδαρο, Ησίοδο, Όμηρο, Πρωταγόρα, Θαλή, Ηράκλειτο, Πλάτων. Βλ. J. Kronjaeger, *Berühmte Griechen und Römer als Begleiter der Museen und der Artes Liberales in Bildzyklen des 2. bis 14. Jahrhunderts*, Marburg / Lahn 1973, 46-47, 198-200.

105. Βλ. Πλάτων (Πρωταγόρας, 342e-343b). — Διογένης Λαέρτιος (1.22.5). — A. Mosshammer, *The Epoch of Seven Sages*, *California Studies in Classical Antiquity* 9 (1976) 165-190. — A. Busine, *Les sept sages de la Grèce antique. Transmission et utilisation d'un patrimoine légendaire d'Hérodote à Plutarque*, De Boccard, Culture et Cité 1, Paris 2002.

106. Τις επιγραφές των ρητών στον ναό του Απόλλωνα είχε διαβάσει ο Παυσανίας, 10.24.1.

107. Μια άλλη συναφής αντίληψη είναι η «ψυχανωδία», άνοδος των ψυχών των ανθρώπων στα Ηλύσια, όπου διαβούν οι Φιλόσοφοι. Βλ. σχετικά I. Culianu, *Psychanodia I. Survey of the Evidence concerning the Ascension of the Soul and its Relevance*, Leiden 1983.

108. Για την Ψυχαγωγία βλ. Π. Λεκατσάς, *Ψυχή*, 310.

109. *Poetae Comici Graeci*, vol. III, 2, Berolini et Novi Eboraci 1984, 178-179.

έχριναν τις δίκαιες και άδικες περιουσίες των Αθηναίων¹¹⁰, αλλά κυρίως οι Φιλόσοφοι στους «Αναβιούντες ή Αλιεύς»¹¹¹ και «Βίων Πράσις» του Λουκιανού, που κρίνουν π.χ. τους Ψευδο-φιλοσόφους. Πέραν αυτών το θέμα του ερχομού των Ψυχών παραδοσιακά σχετίζεται με την επέτειο της εποχικής πρωτοχρονιάς και ανανέωσης της βασιλείας¹¹². Η επέτειος αυτή, ορίζοντας ένα σημείο 0 στον ενιαύσιο κύκλο, συνεπάγονταν ανανέωση της βασιλείας (αγώνας, μυητικά έθιμα, νέα στέψη), λόγω της ανατροπής της τάξεως του κόσμου και του χρόνου, και συνδυάζονταν με καρναβαλικές εκδηλώσεις, σάτιρες κοκ, όπως ήταν οι κρονίου τύπου γιορτές. Τα ίδια αυτά φαινόμενα διαπιστώνονται και εδώ. Οι φιλόσοφοι έρχονται και κρίνουν σατιρίζοντας στην ουσία τον κόσμο του Θεοδοσίου.

Η σύναξη των Φιλοσόφων στην τέχνη και φιλολογία σχετίζεται με εγκαίνια: η αρχέτυπη σύναξη των Επτά Σοφών στους Δελφούς συνέπεσε με την οργάνωση των Πυθίων¹¹³. Η «Προφητεία των Επτά Σοφών» και η «Διήγησις Φιλοσόφου» (6ος αι.) αποδίδουν χρησμούς που δόθηκαν από Επτά Φιλοσόφους (οι οποίοι έζησαν σε διάφορες εποχές, οπότε συνάδει με ψυχαγωγία) σχετικούς με την ίδρυση ναού (δόμου) της Θεοτόκου στην Αθήνα¹¹⁴, ενώ η παραλλαγή της του Ψευδο-Αθανασίου¹¹⁵ αναφέρεται στην ίδρυση ναού του Αγνώστου θεού στην Αθήνα «προ της Χριστού επιδημίας». Το στοιχείο αυτό είναι απαραίτητο για να ερμηνευθεί ιστορικά η διήγηση.

Το κείμενο αποκτά διπλή διάσταση: α) Είναι ένα σατιρικό - καρναβα-

110. Πάπυρος Οξυρύγχου, απόσπασμα 164. — D. L. Page, *Select papyri III. Literary papyri*, Cambridge Mass., London 1950, 196. — A. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, 592. Οι Δαίμονες εδώ είναι ίδιες με τις Ψυχές των Προγόνων, που παρέχουν την βλάστηση και τον πλούτο.

111. Στο κεφ. 43 οι Φιλόσοφοι έρχονται στον Άρειο Πάγο της Αθήνας για να συλλάβουν και τιμωρήσουν όλους τους καπήλους ψευδοφιλοσόφους, αντιπροσώπους των σχολών της Αθήνας.

112. Π. Λεκατσάς, *Ψυχή. Η ιδέα της ψυχής και της αθανασίας και τα έθιμα του θανάτου*, Αθήνα, 1957, ²2000, 413-421, 462-472.

113. Πάριο Χρονικό, *F.Gr.Hist.*, 239, 13. — Διογένης Λαέρτιος, 1.22.5 (επί άρχοντος Δαμασία, 582 π.Χ.).

114. Η Προφητεία των 7 Σοφών (π) αναφέρεται σε προφητεία του Απόλλωνα για τον «δόμο» των Αθηνών, κατόπιν ερωτήματος: τίς έστι τίνος τε είη μετά σε δόμος ούτος; Η νέα ονομασία θα είναι της «Μαρίας». Η παραλλαγή (μ) αναφέρεται σε «δόμο», όπου είναι ο Απόλλωνιος, που θα ονομασθεί «της Μαρίας». Βλ. H. Erbse, *Theosophorum Grecorum Fragmenta*, Teubner, 1995, 117, 123. Η Διήγησις (Δ) κάνει λόγο για κατάργηση ναού του Απόλλωνος και μετονομασία σε ναό της Θεοτόκου. Στον ναό αυτόν κατατέθηκαν οι προφητείες των επτά Σοφών, μέχρι την εποχή του Κωνσταντίνου, ο οποίος έκανε την αλλαγή. H. Erbse, *Theosophorum Grecorum Fragmenta*, 133.

115. PG, 28, 1428-1432: σοφός τις όνόματι Άπόλλων ... έκτισε τόν έν Άθήναις ναόν, γράψας έν αύτῷ βωμῷ, Άγνώστῳ θεῷ. Έν αύτῷ τοίνυν συνήχθησαν οί πρώτοι τῶν Έλλήνων φιλόσοφοι ...

λικό έργο, το οποίο μπορεί να ενταχθεί στην παράδοση των δρωμένων στον Ιππόδρομο, όπου ο λαός εκφραζόταν πιο ελεύθερα, στα διαλείμματα των αγώνων. β) Είναι ένα μυητικό κείμενο που στοχεύει στον Θεοδόσιο Β': τον ενημερώνει για το μέλλον. Οι Φιλόσοφοι γίνονται *mystagogoi* (ξεναγοί) του βασιλιά. Περιέχεται δηλαδή το στοιχείο της μύησης μέσω της κριτικής της βασιλείας, γεγονός που συντελεί έστω σε μια ουτοπική ανανέωσή της.

Τα παραπάνω σημεία οριοθετούν το χρονικό σημείο του συμβάντος: γίνεται σε ένα χρονικό σημείο 0, που θεωρείται μεταβατικό (διαβατήριο), τον γάμο του Θεοδοσίου. Το γεγονός αυτό είναι ταυτόχρονα ανακαινιστικό, αλλά μπορεί να επεκταθεί και στον περιβάλλοντα χώρο, εκεί όπου υφίσταται η «αλλαγή των ολυμπίων», που αποτελεί αφορμή για τα σχόλια πάνω στα αγάλματα. Κανονικά βάσει μόνο της παράδοσης, ο όλος χώρος που περιείχε τα αγάλματα του Ιπποδρόμου, είναι πολύ πιθανό να ανανεώθηκε με αφορμή το μεγάλο γεγονός του γάμου του αυτοκράτορα. Αυτό όμως πρέπει να επιβεβαιωθεί μέσα από την ανάλυση του κειμένου.

3. Ανάλυση και μήνυμα του κειμένου: τα αγάλματα του Ιπποδρόμου¹¹⁶

Οι Επτά Φιλόσοφοι εμφανίζονται να κάνουν την κριτική τους συμμετέχοντας καλοπροαίρετα στην αρχή σε έναν δημόσιο εορτασμό: Οὔτοι συνησαν εἰς τὸ ἵππικὸν τῷ βασιλεῖ θέας «χάριν» Ὀλυμπίων. Επιπλέον είναι τα τιμώμενα πρόσωπα: Θεοδόσιος δὲ ὁ βασιλεὺς εἰς τὸ ἵππικὸν ἦλτο, τοῖς φιλοσόφοις ἀρέσσω ... Παρόμοια κι εκείνοι δείχνουν ενδιαφέρον να τον συναντήσουν: καὶ τίς αὐτῶν οὐκ ἐνείλησεν! Τότε ο Θεοδόσιος ζητά να φιλοσοφήσουν πάνω στα αγάλματα που έβλεπαν γύρω τους: κατεφιλοσοφήητε. Αυτοί όμως βλέπουν μόνον την αρνητική αύρα από αυτά. Τίποτα θετικό. Η αιτία για την χειροτέρευση της κοινωνίας εντοπίζεται στην «αλλαγή» των Ολυμπίων (ἀλλασσομένων τῶν Ὀλυμπίων), των οποίων η «θέα» αποτέλεσε την αφορμή της επίσκεψης στον Ιππόδρομο. Τι ακριβώς εκφράζει αυτή η διατύπωση, δεν ορίζεται άμεσα, αν και σε ένα τέτοιο μικρό κείμενο τίποτα δεν περισσεύει. Προφανώς έχει ουσιαστικό ρόλο. Ο G. Dagron δέχεται ότι «Ολύμπι-α/οι» είναι οι ολυμπιακοί Αγώνες και οι Αν. Cameron και J. Herrin δίνουν δύο ενδεχόμενα: αγώνες ή ολύμπιοι θεοί. Στη β' περίπτωση ερμηνεύουν το χωρίο ως «πτώση» των θεών, με βάση ιδιαίτερα το χωρίο των «Παραστάσεων» 41: δαιμόνων ... πτώσεις, ἅτε βασιλέων (ἐγίνοντο) τοῖς φιλοσοφοῦσι¹¹⁷. Εδώ

116. Λαμβάνεται υπόψη η μετάφραση και ενίοτε τα σχόλια που έδωσαν οι A. Cameron – J. Herrin, *Parastaseis*, και δευτερευόντως ο G. Dagron, *Constantinople imaginaire*, 116-118.

117. G. Dagron, *Constantinople imaginaire*, 116 κ.ε. A. Cameron – J. Herrin, *Parastaseis*,

όμως οι «ολύμπιοι» «αλλάζουν», δεν «πέφτουν».

Η κατανόηση του νοήματος του κειμένου εξαρτάται από τη σημασία των λέξεων-κλειδίων (= θέα, αλλασσομένων, Ολυμπίων). α) Η λ. «θέα» («θεωρία», «όψις», «θέσις προς θεάν»-εδώλιον, θέα αγώνων (= spectatio ludorum), θέαμα¹¹⁸) έρχεται κοντά στο «θέαμα» (α-ζ) των Παραστάσεων, το οποίο δηλώνει το άγαλμα ή χώρο στον οποίο υπάρχουν καλλιτεχνήματα¹¹⁹. Ένα συναφές χωρίο απαντά στο κεφ. 39, όπου κάποιος Βαλσαμάς, «φίλος ειδώλων» «κατέαξεν» το Ωρολόγιον, θέας χάριν ως έλεγεν (δηλαδή να δει από κοντά το σύνολο), αλλά στην πραγματικότητα για να κλέψει ένα «είδωλον της Παλλάδος»¹²⁰. β) Το ρήμα «αλλασσομαι» (παραμερίζω, ανταλλάσσω, αλλάζω θέση, αλλάζω τρόπο - νου - φύση - βίο - διάθεση, αλλάζω νόμισμα, αλλάζω πολίτευμα, αλλάζω κατάσταση (ελευθερία, δουλεία), κτλ. διαδέχομαι¹²¹) δηλώνει το λιγότερο συνέχεια προς μια νέα κατάσταση και ποτέ κατάργηση. γ) Η γενική «Ολυμπίων» (δύο φορές σε γενική) ίσως οφείλεται στο ότι ο συγγραφέας θεωρεί το επίθετο ως ουσιαστικό. Σχετίζεται ή με τα «Ολύμπια» (= Ολυμπιακοί Αγώνες προς τιμήν του Ολυμπίου Διός στην Ολυμπία¹²²) ή από το «Ολύμπιος» (= ο εν Ολύμπω οικών, ουράνιος, ουράνιος θεός ιδίως ο Ζευς¹²³).

Το ποια ερμηνεία θα δοθεί εξαρτάται από την εσωτερική λειτουργία των λέξεων μέσα στο κείμενο, αλλά και ταυτόχρονα είναι θέμα ιστορικής εξέλιξης άλλων παραγόντων, που αναφέρονται στη δομή του κειμένου. Πάντως εξ αρχής πρέπει να τονισθεί ότι σε ένα κείμενο με κύριο θέμα τα αγάλματα, όπως είναι τα αναλυτικώς περιγραφόμενα «ζώδια» και τα «στοιχεία» (= αγάλματα¹²⁴), οι λέξεις κανονικά πρέπει να αποδίδουν το εξής μήνυμα: οι φιλόσοφοι ήλθαν να δουν, να έχουν «θέα» «ολυμπίων» αγαλμάτων. Άλλωστε οι «Παραστάσεις» είναι ένα κείμενο που εστιάζεται

255: when the olympians gods and/or games give way to Christianity.

118. Stephanus, *Thesaurus Linguae Graecae*, IV, 264. — H. G. Liddell, R. Scott, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής γλώσσης*, Σιδέρης, II, 464.

119. Παραστάσεις, κεφ. 37-43 (Περί θεαμάτων). — A. Cameron — J. Herrin, *Parastaseis*, 10: *Spectacles...5 numbered sights of Constantinople*.

120. Παραστάσεις, κεφ. 39, A. Cameron — J. Herrin, *Parastaseis*, 104, 220.

121. Stephanus, *Thesaurus Linguae Graecae*, II B, 1518-1519, όπου αναφέρονται σχετικά χωρία. H. G. Liddell, R. Scott, *Μέγα Λεξικόν*, I, 113.

122. Δ. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικόν*, τόμ. 10, σ. 5109, όπου πηγές.

123. Stephanus, *Thesaurus Linguae Graecae*, X, 1923-1924. — H. G. Liddell, R. Scott, *Μέγα Λεξικόν*, III, 302. — Δ. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσης*, τόμ. 10, Αθήναι 1964, σ. 5110.

124. Στοιχεία στις «Παραστάσεις» ερμηνεύεται άγαλμα (statue). Βλ. G. Dagron, *Constantinople imaginaire*, 118, 120-121. — A. Cameron — J. Herrin, *Parastaseis*, VII, 143, 255. Το καχόν «στοιχείον» μεταφράζεται ως «sign». Βλ. και C. Mango, *Antique Statuary and the byzantine Beholder*, *DOP* 17 (1963) 55-75, 63. Για τη σημασία της λ. «στοιχείον» βλ. H. Lidell — R. Scott, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, εκδ. I. Σιδέρης, IV, 130-131.

πάνω στα αρχαία κατάλοιπα της Κωνσταντινούπολης¹²⁵.

Η αφήγηση περιλαμβάνει δύο άξονες:

I. Οριζόντιος άξονας που συνιστά γραμμική αφήγηση των γεγονότων: Απελλής (1ος), Νερούας (2ος), Σιλβανός (3ος), Κύρβος (4ος), Πέλοψ (5ος), Κάρος (6ος) και Κράνος (7ος)¹²⁶.

1	2	3	4	5	6	7
Απελλής	Νέρβας	Σιλβανός	Κύρβος	Πέλοψ	Κάρος	Κράνος

Οι φιλόσοφοι υποδέχονται τον έφιππο Θεοδόσιο, προβαίνουν όλοι σε αρνητικά σχόλια, γίνεται η προσβλητική παρέμβαση του πραιπόσιτου Νάρκισσου, και εκφέρεται το τελικό ηθικό δίδαγμα (με τον έβδομο Φιλόσοφο): ο άνθρωπος γίνεται ακόλουθος των ζώων. Εκτός του πρώτου, οι άλλοι έξι φιλόσοφοι δίνουν ο καθένας τη δική τους απάντηση σχετικά με τα αγάλματα. Κυριαρχεί ο διηγηματικός χαρακτήρας και η δράση με εναλλαγές καθώς και μία παύση, δηλαδή χωρίς σχόλιο (Κύρβος). Υπάρχουν επτά επεισόδια, από τα οποία τα δύο (Σιλβανός (3ος), Πέλοψ (5ος) περιέχουν σχόλια σε αγάλματα (ζώδια). Ο Νέρβας (2ος) και ο Κάρος (6ος) σχολιάζουν απλώς κάποια «στοιχεία», ενώ ο Κράνος (7ος) ερμηνεύει το σύμπλεγμα όνου-ανθρώπου. Ο Κύρβος (4ος) αποτελείται απλώς στον λαό (Δήμο). Την πιο έντονη φόρτιση προκαλούν ο Απελλής (1ος) ενώ υποδέχεται τον Θεοδόσιο και κυρίως ο Κράνος (7ος), ο μόνος που φτάνει σε σύγκρουση με το που δέχεται ράπισμα από τον Νάρκισσο. Όσα οι φιλόσοφοι βλέπουν αποτελούν κατάσταση και όσα σχολιάζουν είναι η πραγματικότητα που συντελείται ή θα γίνει στο μέλλον σύμφωνα με το σχήμα θέση → αντίθεση.

1) Απελλής: *μη θαυμάσιν ἐμὲ τοὺς ἵππους τῷ ἀναβάτῃ* → ἵπποι ἀνθρώπων ἐπιβάται γενήσονται. Συντελείται είσοδος με προϋπάντηση του έφιππου Θεοδοσίου. Γίνεται λόγος στην έφιππη είσοδο (adventus) του Θεοδοσίου¹²⁷, οπότε τα σχόλια αναφέρονται στο αυτοκρατορικό ιππικό: θα υποτάξει τον άνθρωπο.

2) Νερούας: *κακὸν τῇ βασιλίδι (των πόλεων) στοιχεῖον (σημεῖον)* →

125. A. Cameron – J. Herrin, *Parastaseis*, 29-34.

126. Στα Πάτρια II, 82 (Ανώνυμος Treu) ο 7ος Κράνος γίνεται 5ος, ενώ ένα μέρος του διαλόγου του μεταφέρεται στην εισαγωγή.

127. A. Cameron, J. Herrin, *Parastaseis*, 142 (*fortasse ... τοῦ ἵππου τὸν ἐπιβάτην*). Όμως στη σελ. 143, και σημ. 2, μεταφράζουν το κείμενο ότι ο φιλόσοφος σχολίασε ένα έφιππο άγαλμα, πράγμα που δεν υφίσταται. Την ίδια ερμηνεία δίνει και ο G. Dagron, *Constantinople imaginaire*, 117. Η παραλλαγή στα Πάτρια I, 82 είναι πιο αναλυτική: Θεωρούντων δὲ ἱππεύοντα τὸν βασιλέα καὶ θαυμαζόντων ἔφη ὁ βασιλεὺς. Τί θαυμάζετε; Ἀπεκρίθη δὲ Ἀπελλῆς ... Βλ. Th. Preger, *Scriptores OC*, II, σ. 192.

ὁρῶ τὸ στοιχεῖον (κακὸν σημεῖον) τοῖς στοιχείοις συντρέχοντα. Ὑπάρχει αναλογία κακοῦ στοιχείου (σημεῖου;) και στοιχείων (αγαλμάτων), που δεν προσδιορίζονται ὁμως περισσότερο. Μόνο κακό προμηνύουν¹²⁸.

γ) Σιλβανός: τὸ πρὸς μεσημβρίαν ζώδιον εἰς τὸ ἄνω τὸ γόνυ + κά-
βου δίκην κεκημηκότα (= γόνυ καμπτόν δίκην κεκημηκότος) → καιροὶ γὰρ
τούτου ἀγόνεστοι ἔσονται (δηλ. ἀλύγιστοι). Το «πρὸς μεσημβρίαν ζώδιον»
με το «καμπτόν γόνυ δίκην κεκημηκότος» ταυτίζεται με τον Ηρακλή του
Λυσίππου, τον οποίο ο ὕπατος (322) και ἐπαρχος Ρώμης (326-329)
Ιουλιανός μετέφερε ἀπὸ Ρώμη και τοποθέτησε στη Βασιλική, ἐνῶ ἀργό-
τερα ἐντάχθηκε στον Ἰππόδρομο¹²⁹. Αναλυτική περιγραφή του ἀγάλ-
ματος δίνει ο Νικήτας Χωνιάτης: ἀποτελεῖ εἰκαστική παρουσίαση του
κουρασμένου ἀπὸ τους Ἀθλους Ηρακλή¹³⁰ (Εἰκ. 11).

4) Κύρβος: ἐν τῷ δήμῳ ὁρῶν: ἀποτείνεται στον «Δήμο». → δήμιοι πε-
ρισσεύουσιν. Προφανῶς ἐναντιώνεται και πρὸς τον Δήμο, το κοινὸ που
παρακολουθοῦσε ἀπαθές την τέλεση του κακοῦ (ἀλλαγὴ ολυμπίων)¹³¹.

5) Πέλοψ: τοὺς ὄρους τῶν ἵππων (= τα σημεῖα στοιχίσεως των ἵππων,
ἱππαφῶσεις¹³²) ἰδὼν ... εὗρε γὰρ θηλύμορφον ζώδιον τετραμερέςι ζω-
διακοῖς γράμμασι γεγραμμένον ... → ὦ τετραπέρατε, ἐξ οὗ Κων-
σταντῖνος καὶ ἀπέραστοι (ἱππο-ἀνθρωποι;) ἔσονται¹³³. Το «θηλύ-

128. Την ἐρμηνεία αὐτὴ δίνουν οἱ G. Dagron και A. Cameron – J. Herrin.

129. Βλ. A. Cameron – J. Herrin, *Parastaseis*, 142-143, 255-256. Αρχικά (Παραστάσεις, 37) βρισκόταν στη Βασιλική, ὅπου μεταφέρθηκε ἐκ Ρώμης ἀπὸ τον Ιουλιανὸ (ὑπάτο το 322, και ἐπαρχο στα 326-329, J. R. Martindale, *Prosopography*, I, Julianus, 23), και ἀπὸ κει στον Ἰππόδρομο. βλ. A. Cameron – J. Herrin, *Parastaseis*, 214). — Βλ. S. Guberti-Basset, *Antiquities in the Hippodrome*, 90-91 και σημ. 35. — O G. Dagron, *Constantinople imaginaire*, 117, ἀπλῶς διερωτᾶται ἀν το «ἀγόνεστοι» σχετίζεται με το «ἀγόνος» ἢ «ἀγών». Για την ἀποκα-
τάσταση του χωρίου βλ. Th. Preger, *Scriptores OC*, I, 62.

130. *Nicetae Choniatae Historia*, recensuit I. A. Van Dieten, Borolini et Novi Eboraci, 2000, 649.84-650.9: Ἡρακλῆς ὁ τριέσπερος ... ἐκάθητο δὲ μὴ γωρυτὸν ἐξημμένος ... μὴ τὸ
ρόπαλον προβαλλόμενος, ἀλλὰ τὴν μὲν δεξιὰν βάσιν ἐκτείνων ὥσπερ καὶ τὴν αὐτὴν χεῖρα ...
τὸν δ' εὐώνυμον πόδα καὶ μὲν πτωρὸν ἐς γόνυ και τὴν λαίαν χεῖρα ἐπ' ἀγκῶνος ἐρείδων ...
ἀθυμίας πλήρης καθυποκλίνων ἡρέμα τὴν κεφαλὴν και τὰς ἰδίας οὕτω τύχας ἀποκλαιό-
μενος και δυσχεραίνων τοῖς ἄλλοις ... ὅσους ἡγωνοθετεῖ. G. M. A. Richter, *The Sculpture and
Sculptors of the Greeks*, New Haven and London, Yale University Press, 1970, 228, figs 801-
804. LIMC, IV, 1, 727-737, 764-765 (τύπος Ηρακλή Farnese). — R. Agello, F. Hascell, C.
Gasparri, *Classicismo d'Eta Romana*, La Collezione Farnese, Napoli 1988, 73. Η τεχνοτροπία
του Λυσίππου περιέχει ἐντονὸ ρεαλισμὸ.

131. Οἱ A. Cameron – J. Herrin, *Parastaseis*, 256, δέχονται ὅτι πρόκειται για ἀγαλμα του
Δήμου ἢ για μέρος του Ἰπποδρόμου που λεγόταν Δήμος. O G. Dagron, *Constantinople
imaginaire*, 117, δεν το βλέπει ἐτσι.

132. Οἱ «ὅροι» ἐρμηνεύονται ως carceres, ἱππαφῶσεις, κάγκελα, θύραι του Ἰπποδρόμου
στο ΒΑ τμήμα. Βλ. G. Dagron, *Constantinople imaginaire*, 117. — A. Cameron – J. Herrin,
Parastaseis, 144-145 («starting gates»). Εἶναι οἱ πύλες του Ἰπποδρόμου. Βλ. Φ. Κουκουλές,
Βυζαντινὸν βίος και πολιτισμὸς, Γ', 15-16. ODB, 2, 934.

133. O G. Dagron, *Constantinople imaginaire*, 118 μεταφράζει: *statue de femme portant*

μορφον και τετραπέρατον ζώδιον» αφορά σε άγαλμα που υπήρχε στον Ιππόδρομο επί εποχής Κωνσταντίνου και αναφέρεται σε διευθέτηση του χώρου από τον ίδιο (τίνος τὸ πρόβλημα; Θεοδοσίου δὲ φήσαντος Κωνσταντίνου). Η ταύτιση του αγάλματος είναι δύσκολη¹³⁴, επειδή τονίζεται το γένος και όχι το είδος του. Εφόσον η επιγραφή του ήταν «τετραμερής» μπορεί να στηριζόταν σε περίοπτη βάση ή ακόμη και να ήταν το ίδιο περίοπτο¹³⁵.

6) Κάρος: εἰ τὰ στοιχεῖα ἀληθεύσουσι ... → δυστυχῇ μοι τὰ πάντα φαίνεται ... ἵνα τί ἡ Κωνσταντινούπολις συνέστηκεν;. Τα «στοιχεῖα» -αγάλματα¹³⁶ παρέχουν πάλι αρνητική εικόνα και κάνουν μάταιη την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης.

7) Κράνος: ἤτησεν τῷ βασιλεῖ τα ἐν τῷ ἵππικῷ στοιχεῖα θεάσασθαι ... μειδιῶν ἐπεκοκκυῖα (Ακολουθεῖ το ράπισμα που του έδωσε ο Νάρκισσος) ... ἔστι δὲ ἀνδροεῖκελον τὸ ἄγαλμα περικεφαλαῖα τῇ κεφαλῇ περιέχον ... → ὡ συμφορά, ἄνθρωπος ὄνῳ ἀκολουθεῖ. Το έργο κλείνει με είσοδο στον Ιππόδρομο: το «ανδροεῖκελλον» σύμπλεγμα ανδρός που ακολουθεῖ όνο, το έστησε ο Ουαλεντινιανός (πιθ. ο Α΄, 364-375). Είναι το μόνο που αποκαλεῖται «άγαλμα» και που περιγράφεται αναλυτικά σε σχέση με άλλα αγάλματα του Ιπποδρόμου. Ταυτίζεται το σύμπλεγμα του αναβάτη Νίκωνα και του όνου του Νίκανδρου, προερχόμενο από τη Νικόπολη¹³⁷.

des zodiacaux disposés en carré, et il s'écrit: O figure à quatre côtés d'où viendront Constantin et des empereurs de tous côtés. A. Cameron – J. Herrin, Parastaseis, 145: female statue (zodion) inscribed with zodiacal inscriptions in all four sides, and he said: You of four boundaries, though whom Constantine ... will come to nought.

134. Ο G. Dagron, *Constantinople imaginaire*, 117-118, συμπεραίνει ότι είναι *Un horoscope dont on suppose qu'il donne le nom de tous empereurs passés et à venir*. Οι A. Cameron – J. Herrin, *Parastaseis*, 256-257, το ταυτίζουν με άγαλμα γυναικός επάνω σε πυραμίδα, που υπήρχε στον Φόρο του Κωνσταντίνου, και το οποίο περιγράφει ο Νικήτας Χωνιάτης (*Nicetae Choniatae Historia*, 648.44-57): τετράπλευρον χαλκοῦν μηχανήμα ... τοῦ δὲ τοιοῦτου τετραπλεύρου ἐς δεῦρ σχῆμα κατὰ πυραμίδα τελευτῶντος ἀπῳῳρητο ἄνωθεν γυναικόμορφον εἰκασμα καὶ ταῖς πρώταις τῶν ἀνέμων κινήσει περισσοβούμενον. ὁπόθεν καὶ Ἄνεμοδούλιον ἐπεκέχλητο. Δεν μπορεί όμως να συμβαίνει κάτι τέτοιο, επειδή πρόκειται για «μηχανήμα», προφανώς αυτόματο, που περιείχε παραστάσεις ποιμενικής και θαλάσσιας ζωής. Εξάλλου ὅλο το περιστατικό συμβαίνει στον Ιππόδρομο.

135. Π.χ. εντός του Ιπποδρόμου ένα τέτοιο σύμπλεγμα και όχι άγαλμα, ήταν της οδυσσεϊκής Σκύλλας, που παριστανόταν ως γυναίκα μέχρι την μέση. *Nicetae Choniatae Historia*, 651.27-31: μέχρι μὲν ἰξὺος γυναικεῖον εἶδος προφαίνουσιν ... S. Guberti-Basset, *Antiquities in the Hippodrome*, 90, 91. Άλλα συναφή αγάλματα ήταν σφίγγες που ο Χωνιάτης περιγράφει εὐειδεῖς ὡς γυναῖκας τὰ ἐμπροσθεν καὶ φρικτὰς ὡς θηρία τὰ ὀπισθεν. *Nicetae Choniatae Historia*, 650.22-26.

136. G. Dagron, *Constantinople imaginaire*, 118. — A. Cameron – J. Herrin, *Parastaseis*, 145.

137. Πρόκειται για σύμπλεγμα του όνου Νίκωνος και του αναβάτη του Νικάνδρου από το Άκτιο. Βλ. G. Dagron, *Constantinople imaginaire*, 118. — A. Cameron, J. Herrin, *Parastaseis*,

II. Κατακόρυφος άξονας που συνιστά κυκλική αφήγηση των γεγονότων:

Οι απαντήσεις των Φιλοσόφων χαρακτηρίζεται από μία τάση επανάληψης. Εκτός από τον Κύρβο (4ος) οι άλλοι τρεις προηγούμενοι και τρεις επόμενοι ορίζουν ανά δύο ένα νοηματικό ισοδύναμο, οπότε η αφήγηση μπορεί να χωριστεί βάσει ενός κατακόρυφου άξονα, συγκροτούμενου σε τρία επίπεδα Α, Β (1+2), και μία νοηματική κορύφωση Γ. Ή αλλιώς: Α = Απελλής (1ος) → Κράνος (7ος), Β.1 = Νέρβας (2ος) → Κάρος (6ος), Β.2 = Σιλβανός (3ος), → Πέλοψ (5ος), Γ = Κύρβος (4ος).

Ο τρόπος αυτός του «δεσίματος» ασφαλώς συντελεί στην καλύτερη απόδοση-ερμηνεία ορισμένων δύσκολων σημείων του κειμένου κυρίως στο επίπεδο Β.

3ο	Γ Κύρβος					
2ο	B.1 Νέρβας		B.2 Σιλβανός	B.2 Πέλοψ		B.1 Κάρος
1ο	A Απελλής					A Κράνος
	1	2	3	4	5	6
						7

Α. Στο πρώτο επίπεδο (ο Απελλής (1ος) σχολιάζει το ιππικό και τον Θεοδόσιο και ο Κράνος (7ος) το σύμπλεγμα μη έφιππου άνδρα και τον Νάρκισσο) είναι η εισαγωγή και η έξοδος (= είσοδος στον Ιππόδρομο). Οι απαντήσεις έχουν κοινό σημείο ότι τα «τετράποδα» (ίπποι, όνος) θα κυριαρχήσουν στον άνθρωπο, ο οποίος θα είναι ουραγός τους.

Β. Στο ενδιάμεσο (2ο) επίπεδο οι φιλόσοφοι σχολιάζουν αγάλματα, είτε με ενδείξεις που απλώς διαισθάνονται: α) στοιχεία = Β.1 = Νέρβας (2ος) → Κάρος (6ος), είτε με βάση αυτά που βλέπουν, δηλαδή με αποδείξεις, β) ζώδια = Β.2 = Σιλβανός (3ος) → Πέλοψ (5ος). Τα ζώδια αποδεικνύουν το μήνυμα που αποπνέουν τα στοιχεία.

1) Νέρβας (2ος) - Κάρος (6ος): Ο Νέρβας μιλάει για το «στοιχείον» που «συντρέχει», ταιριάζει με τα «στοιχεία» (αγάλματα) και είναι κακό μήνυμα για τη «βασιλίδα» (των πόλεων¹³⁸). Ο Κάρος βλέποντας τους «όρους των ίππων» (σημείο στοιχίσεως των ίππων, carceres), μιλάει για τα «στοιχεία» ως προσιωνίζοντα κακό και δυστυχία, το μάταιο της ίδρυσης της Κωνσταντινούπολης. Οι δύο φιλόσοφοι διαισθάνονται την αρνητική

258. Για την περιγραφή του Χωνιάτη βλ. *Nicetae Choniatae Historia*, 650.10-16.

138. Βλ. Α. Cameron - J. Herrin, *Parastaseis*, 143, μεταφράζει: *the queen <of cities>*.

εικόνα που εκπέμπουν τα αγάλματα-«στοιχεία» για το μέλλον αυτής της ίδιας της «βασιλίδος» (Νέρβας, 2ος), σε σημείο που να καταστούν μάταιη την ίδρυση της Κωνσταντινουπόλεως (Κάρος, 6ος). Τα σύνολα αυτά υπήρχαν στην περιοχή του Ιπποδρόμου και εκτός αυτού. Η σημασία τους είναι πιο βαρύνουσα από τα άλλα αγάλματα, διότι αναφέρονται στον λόγο ίδρυσης και τον σκοπό της Κωνσταντινούπολης.

2) Σιλβανός (3ος) - Πέλοψ (5ος): Σχολιάζονται συγκεκριμένα αγάλματα-ζώδια, ένα άρρεν και ένα θήλυ¹³⁹: ο Σιλβανός αναφέρει «ζώδιον» με «καμπτόν» γόνυ» προβλέποντας «αγόνατους καιρούς» (χωρίς γόνατα, άκαμπτους, αλύγιστους¹⁴⁰), και ο Πέλοψ το «θηλύμορφον ζώδιον» κοντά στους όρους των ίππων, προβλέποντας εμφάνιση «απεράτων» (άνευ πέρατος, δηλ. χωρίς επιστροφή, πιθ. ίππων). Εδώ παρατίθενται οι αποδείξεις για τα αρνητικά σχόλια πάνω στο θέμα της κατάρρευσης του μέτρου από τους ανθρώπους. Εξαιρείται η αντίθεση ανάμεσα στο «κουρασμένο» άρρεν και το «επεκτατικό» ακούραστο θήλυ. Τα ζώδια είναι δύο παραδείγματα που έρχονται σε προσωπικό επίπεδο από ό,τι αφορά στον άνθρωπο (άνδρα-γυναίκα) να επιβεβαιώσουν όσα προμηνύονται τα «στοιχεία» για την Κωνσταντινούπολη. Ο ρόλος τους είναι παραδειγματικός ή συμπληρωματικός του ρόλου των «στοιχείων», τα οποία μιλούν μόνα τους.

Γ. Ένα επόμενο επίπεδο (3ο) στο μέσον του έργου εκφράζει χάρη στον κύριο ρόλο που έχει, ο 4ος φιλόσοφος (Κύρβος). Με το που απευθύνεται στον Δήμο κάνει κάτι ανάλογο προς την «παράβαση» της κωμωδίας, όπου ο κεντρικός ήρωας μιλούσε με τους θεατές. Είναι ο μόνος που δεν κάνει σχόλια για κάτι που βλέπει (ιππικό Θεοδοσίου, αγάλματα), αλλά έχει δι-όραση (ή ενόραση) μελλόντων καταστάσεων χωρίς να χρειάζεται αποδείξεις. Προβλέπει την τελική έκβαση των πραγμάτων: τον ερχομό «δημίων» του Δήμου.

Η εξέλιξη είναι κατακόρυφη σε τρία επίπεδα, δίκην πυραμίδας που εκφράζει την ποιότητα των απαντήσεων από την απλή αίσθηση (Α. Απελλής-Κράνος) στη δι-αίσθηση με ενδείξεις (στοιχεία) ή αποδείξεις (ζώδια) (Β.1 Νέρβας-Κάρος, Β.2: Σιλβανός-Πέλοψ), μέχρι την ενόραση του μέλλοντος (επικράτηση δημίων του δήμου) (Γ.4: Κύρβος), δηλαδή την κεντρική ιδέα της διήγησης. Τα δύο πρώτα επίπεδα είναι οι αιτίες και το τρίτο το αποτέλεσμα, η εσωτερική νοηματική κορύφωση (όχι εξέλιξη) του έργου, το συμπέρασμα.

139. Το ζεύγος έχει σχέση με ένα χωρίο από τα Πάτρια, II, 79 (Th. Preger, *Scriptores OC*, 191): Τὰ δὲ λοιπὰ ἀγάλματα τοῦ Ἰππικοῦ, ἄρρενὰ τε καὶ θήλεα...

140. A. Cameron - J. Herrin, *Parastaseis*, 255-256, όπου δίδεται η ερμηνεία inflexible (= άκαμπτοι), αλλά και «άγονοι». Αναφέρεται όμως στην έλλειψη στοιχειώδους δημοκρατίας.

Ο συντάκτης της Διήγησης στη εισαγωγή δίνει με άλλη σειρά τον κατάλογο των Φιλοσόφων: 1. Κράνος (7ος), 2. Κάρος (6ος), 3. Πέλοψ (5ος), 4. Απελλής (1ος), 5. Νερούας (2ος), 6. Σιλβανός (3ος), 7. Κύρβος (4ος)¹⁴¹, δηλαδή τους τρεις από δεξιά, τους τρεις από αριστερά και τελευταίον ως επικεφαλής τον 4ο Φιλόσοφο Κύρβο. Στα Πάτρια II (Ανώνυμος Τρευ) ο Κράνος (7ος) χρησιμοποιείται αντί της εισαγωγής, επειδή είναι αυτός που εισάγει τον Θεοδόσιο στον Ιππόδρομο, και πάλι αναφέρεται πέμπτος στη σειρά των απαντήσεων¹⁴². Προφανώς ο συγγραφέας δεν αντιλαμβάνεται την ύπαρξη του κατακόρυφου άξονα.

Η Διήγηση εξασκεί άμεση κριτική της εξουσίας, η οποία ως έναν ελεγχόμενο, μη ακραίο βαθμό ήταν στόχος και από τον μίμο¹⁴³. Ο πρώτος τη τάξει Φιλόσοφος Κύρβος αγγίζει τα όρια της πολιτικής ανατροπής προβλέποντας ότι ο αφελής και απαθής Δήμος θα τυραννείται στο εξής από «δημίους», αφού καταλυθεί κάθε έννοια ελευθερίας-δημοκρατίας¹⁴⁴.

Ο Απελλής (1ος) και ο Κράνος (7ος) ειρωνεύονται καταρχήν το τυπικό των Ανακτόρων. Ο πρώτος δεν «θαυμάζει» τον ερχόμενο βασιλιά, για την εντυπωσιακή εμφάνισή του πάνω στο άλογο (adventus), επειδή συμβαίνει το αντίθετο: αυτός μεταφέρει τον ίππο. Ο δεύτερος εξηγεί γιατί χάνεται το μεγαλείο: ο ιππότης-βασιλιάς παραλληλίζεται (υποβαθμίζεται) με τον άνθρωπο που ακολουθεί όνο. Είναι υπαινιγμός για τον πραιπόσιτο «Νάρκισσο», ο οποίος ως ανώτατος αξιωματούχος είχε το γενικό πρόσταγμα και οδηγούσε τον αυτοκράτορα στον Ιππόδρομο. Ο Θεοδόσιος δεν είναι πραγματικός καβαλάρης: πρώτα φορτώνεται το άλογό του, και μετά ακολουθεί ως «ανδρείκελον» που ακολουθεί κατά πόδας τον γαΐδαρο-πραιπόσιτο, προς τον οποίο η σάτιρα είναι ιδιαίτερα καυστική¹⁴⁵.

141. Th. Preger, *Scriptores OC*, I, σ. 61, στ. 17-18. Την ίδια σειρά επαναλαμβάνει στην εισαγωγή ο συγγραφέας των Πατρών II (Ανώνυμος Τρευ). Th. Preger, *Scriptores OC*, II, σ. 192, στ. 2-3. .

142. Th. Preger, *Scriptores OC*, II, σσ. 192-193.

143. A. Cameron, *Circus Factions*, 161. — I. E. Στεφανής, *Συνηγορία μίμων*, 121, 184-185. Εδώ η κριτική του Κύρβου χρύβεται πίσω από την επίπληξη —προφητεία που κάνει στον Δήμο και όχι στην αποκάλυψη των δημίων της εξουσίας. Επίσης μία ικανοποίηση προς την «εξουσιαστική» τάξη στην μορφή της φάρσας προσφέρει η επέμβαση του Νάρκισσου και η μη αντίδραση του Φιλοσόφου Κράνου.

144. Για τους Δήμους και τις δημοκρατικές «ελευθερίες» βλ. Δ. Μισίου, *Δήμοι και Δημοκρατία στο Βυζάντιο, Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*, τόμος πρώτος, Ρέθυμνο, 1986, 59-69, όπου βιβλιογραφία.

145. Η σάτιρα εις βάρος του πραιπόσιτου προκύπτει μέσα από αντιθέσεις: α) του ονόματος που συνδυάζει δουλικότητα (ρωμαϊκή παράδοση) και ωραιοπάθεια (μύθος του Νάρκισσου), β) της ιδιότητας, όπου ένας αριστοκράτης ευνούχος μπορεί και χειροδικεί, γ) της συμπεριφοράς, όπου ο τυπικός ρυθμιστής του πρωτοκόλλου «κλωτσά» χυδαία σαν γαΐδαρος τον Κράνο, έναν λόγιο («λογιστή της Αθηνών φιλοσοφίας») άνθρωπο.

Ένας τέτοιος ηγέτης, ως σύζυγος δεν μπορεί παρά να είναι έρμαιο της γυναίκας του. Η συνεκφορά των δύο «ζωδίων» (Σιλβανός (3ος) - Πέλοψ (5ος), του άρρενος με το «καμπτόν γόνυ δίκην κεκμηκότος» που δηλώνει τον κουρασμένο άνδρα και του «θηλύμορφου», αλλά «τετραπέρατου» (χωρίς πέρας, σταματημό) πιθανότατα αποτελεί υπαινιγμό προς το νεόνυμφο αυτοκρατορικό ζεύγος: τον νεαρό, άπραγο, απλοϊκό Θεοδόσιο και την «ελλόγιμο» Αθηνάϊδα¹⁴⁶.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο οι φιλόσοφοι σχολιάζουν τη γενική ανατροπή της τάξεως των πραγμάτων (άνθρωπος-ίπποι), η οποία συνίσταται στη διαστρέβλωση του αυτοκρατορικού τυπικού (Απελλής (1ος) - Κράνος (7ος) και την αλλαγή νοσηματοδότησης των αγαλμάτων (Σιλβανός (3ος) - Πέλοψ (5ος), για να καταλήξει στην επιβολή της τυραννίας των δημίων (Κύρβος (4ος). Η αντίδραση προκύπτει από πάνω (ανακτορικός συμβολισμός), και μέσω της δημόσιας τέχνης (στοιχεία-αγάλματα), καταλήγει στον Δήμο.

Το μεταβατικό σημείο που ορίζει τη διάσταση του παρελθόντος από το παρόν και το μέλλον δηλώνεται από την έκφραση *ἀλλασσομένων τῶν Ὀλυμπίων* (Απελλής, 1ος), που οι φιλόσοφοι ήλθαν για να δουν *θέας χάριν*. Η «αλλαγή» αυτή κάνει τα «στοιχεία»-έργα τέχνης της πόλης που ίδρυσε ο Κωνσταντίνος, να αποπνέουν αρνητική «πνοή». Τα Ολύμπια ή οι Ολύμπιοι «αλλάζουν» (μετασχηματίζονται), η κοινωνία αλλοιώνεται και γίνεται απάνθρωπη, οι καιροί στο μέλλον θα αποδειχθούν «αγόνατοι» και «απέρατοι». Η «αλλαγή ολυμπίων είναι η αρχή και η κατάληξη ο ερχομός δημίων:

Αλλαγή «Ολυμπίων» → κακό προμήνυμα αγαλμάτων → Δήμιοι

Στα αγάλματα-στοιχεία πρέπει να δοθεί ο ρόλος ως αρχετύπων του παρελθόντος που οδηγούν από το παρόν στο μέλλον. Υπό αυτή την έννοια τα «αλλασσόμενα Ολύμπια» πρέπει είναι αγάλματα, και όχι Ολυμπιακοί Αγώνες.

4. Ενδοκειμενική επεξεργασία

Η Διήγηση των Επτά Αθηναίων Φιλοσόφων όπως εντάχθηκε στις «Παραστάσεις», είναι ένα παλίμψηστο κείμενο, επεξεργασμένο λογοτε-

146. Ένα ανάλογο ζεύγος αγαλμάτων αποτελεί άγαλμα του Ιουστινιανού Β' και της συζύγου του (Παραστάσεις, 37. Th. Preger, *Scriptores*, I, 39-40: Τὸ ἐν τῇ Βασιλικῇ σειρᾷ τῇ χρυσορόφῳ ἀνδρείκελον ἄγαλμα ὑπάρχον χρυσεῖμβαφον ... τὸ γονυκλινές, Ἰουστινιανὸς ἔστι ... καὶ πλησίον αὐτοῦ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ ... Τὸ ἄγαλμα ἀνῆκε στον Ιουστινιανό Β' ή τον Ιουστίνο. Βλ. Α. Cameron - J. Herrin, *Parastaseis*, 210.

χνικά, αφού αποτελεί παραλλαγή, όπως είδαμε, παλαιότερων μοτίβων (σύναξη φιλοσόφων, ερχομός ψυχών). Γι' αυτό παρουσιάζει ενδοκειμενικό ενδιαφέρον.

Με το κείμενο των «Παραστάσεων» να αποτελεί ένα «υπερ-κείμενο», ό,τι προσαρμόστηκε σε αυτή τη συλλογή, είναι το προϋπάρχον αρχικό κείμενο («υπο-κείμενο»). Ο άγνωστος συγγραφέας του εκτός του ότι έλαβε υπόψη μία ολόκληρη φιλολογική και θεματική παράδοση, αποτυπώνει τη δική του οπτική-συναισθηματική γωνία, που διαφέρει από τα πρότυπά του. Η ίδια ιστορία εντάχθηκε και στα Πάτρια II Κωνσταντινουπόλεως (Ανώνυμος Τρευ) (τα Πάτρια χρονολογούνται στα τέλη 10ου αι.) με κάποιες αλλαγές¹⁴⁷.

Η ένταξη στις «Παραστάσεις», που είναι μια συλλογή κειμένων του 8ου αι. με θέμα τα αρχαιολογικά λείψανα της Κωνσταντινουπόλεως έχοντας στοιχεία διδασκισμού και προβολής του μη χριστιανικού κόσμου της¹⁴⁸, υποδηλώνει ότι μεταφέρθηκε χωρίς πολλές αλλαγές στη δομή του¹⁴⁹, πάντως σε πληρέστερη, πιο αυθεντική μορφή από την ίδια ιστορία που καταγράφηκε τον 10ο αι. στα Πάτρια II. Προσθήκη του συγγραφέα των «Παραστάσεων», αφού δεν αναφέρεται στα Πάτρια II, πρέπει να αποτελεί η πληροφορία που περιέχει η απάντηση του Κράνου (7ος), η οποία είχε εντοπισθεί σε «τόμο» του Λέοντα Α'. Οφείλεται πιθανώς σε τάση για τονισμό της αυθεντικότητας ή της παλαιότητας της διηγήσεως, αλλά και όλης της συλλογής κειμένων. Τέτοιου είδους πληροφορία δεν είναι πιθανό να παρείχε ο αρχικός συντάκτης της Διήγησης, γιατί θα έπρεπε και θα μπορούσε να αναφέρει και τις υπόλοιπες πηγές του.

Το «υπο-κείμενο» στηριζόμενο σε προϋπάρχον υλικό αναπροσαρμόστηκε σε νέα δεδομένα. Συντάχθηκε οπωσδήποτε πριν από τον 8ο αι. ως μίμος-σάτιρα με πικρόχολη διάσταση, λόγω του αρνητικού κλίματος που επηρέασε την τύχη του Ελληνισμού στο Βυζάντιο. Δεν είναι σίγουρο ότι παίχθηκε σε μαζικό ακροατήριο, όπως τον Ιππόδρομο. Δεν είναι κωμικό-ψυχαγωγικό έργο, αλλά εκφράζει μια φιλο-ελληνική élite. Καταγγέλλεται το πνεύμα μιας εποχής που παρέσυρε ακόμη και τη «φιλόσοφο» Αθηναΐδα να γίνει μοιραία γυναίκα (κατά μοῖραν δικασθείσης κατά χάριν

147. Στα Πάτρια II παραλείπεται η εισαγωγή και στην θέση της τίθεται ο 7ος Φιλόσοφος που δρα στην αρχή, όπως και πιο κάτω (ως 5ος φιλόσοφος) και ο οποίος αντιστοιχεί με τον 1ο Φιλόσοφο που ακολουθεί. Επίσης προσθέτει την άλλη ονομασία του αναβάτη του όνου (Περιχύτης). Βλ. Th. Preger, *Scriptores OC*, II, 192-193. Για τα «Πάτρια» βλ. A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos*, Freie Universität Berlin, Ποικίλα Βυζαντινά 8, Bonn, 1988. — G. Dagron, *Constantinople imaginaire*, 48-53.

148. A. Cameron – J. Herrin, *Parastaseis*, 11, 30-31. — P. Lemerle, *Ο Πρώτος βυζαντινός Ουμανισμός*, 64-66.

149. A. Cameron – J. Herrin, *Parastaseis*, 17 κ.ε.

ηῦρατο τύχην), και που οδηγήθηκε σε μάλλον αταίριαστο γάμο και συν-
 ύπαρξη με έναν κύκλο όπου κυριαρχούσε η ανικανότητα σε συνδυασμό
 με την αυταρχικότητα. Το πείραμα αυτό θα δημιουργούσε στο μέλλον σε
 «αλύγιστες» καταστάσεις, τις οποίες προφανώς ο συγγραφέας βιώνει στο
 δικό του παρόν. Αποτελεί επομένως ανάγνωση ενός συγγραφέα, πιθανό-
 τατα εξ Ελλάδος, ο οποίος γνωρίζει τα γεγονότα του 5ου-6ου αι. που
 επηρέασαν την ελληνική ολυμπιακή θρησκεία και γενικότερα την κοινω-
 νία. Εκτός από την αναφορά του Λιγύριου του Ελληνικού (457-474) υπο-
 δηλώνονται και άλλες καταστάσεις. Η ιδέα της επιβολής της «τυραννίας»
 πάνω στον Δήμο (Κύρβος), του ερχομού των «αγόνων-αλύγιστων και-
 ρών» (Σιλβανός) μπορεί να αποτελεί υπαινιγμό στα γεγονότα όπως της
 περιόδου του Ιουστινιανού: α) το «κλείσιμο» της πλατωνικής Ακαδημίας
 (ή την εκδίωξη των παγανιστών καθηγητών). Ο αριθμός των Επτά Αθη-
 ναίων φιλοσόφων αναλογεί προς τους επτά καθηγητές της (νεο)πλατω-
 νικής Ακαδημίας των Αθηνών, όσοι υπήρχαν στην περίοδο του εδίκτου
 του 529/30¹⁵⁰. β) την επιβολή της απόλυτης εξουσίας μετά τη στάση του
 Νίκα και τον τερματισμό των ελευθεριών των «δήμων»-αθλητικών και
 ιππικών σωματείων (Πράσινοι-Βένετοι κτλ.) της Κωνσταντινουπόλεως¹⁵¹.
 γ) την πλήρη παρακμή των δημόσιων θεατρικών θεαμάτων λόγω
 κατάργησης των χορηγήσεων από τον Ιουστινιανό και του πιο έντονου
 ελέγχου¹⁵², γεγονός που θίγει την ουσία του καλλιτεχνικού έργου, κάτι
 που θα ενδιέφερε έναν συγγραφέα. Αν επομένως αυτός ζει τον 6ο αι.
 —που είναι και το πιθανότερο— ή και αργότερα, θα μπορούσε να
 αποδώσει τον αριθμό των καθηγητών της εποχής του.

Πέρα από το ζήτημα της ιστορικής ένταξης του κειμένου, δεν χωρεί
 αμφιβολία ότι αποτελεί κάτι ανάλογο —ίσως και απάντηση— προς τη
 διήγηση της Προφητείας των Επτά Σοφών (π), οι οποίοι έρχονται συμ-
 βολικά να επικυρώσουν την αλλαγή (μετατροπή) ναού (του Παρθενώνα)
 σε ναό της Θεοτόκου (προς το 485)¹⁵³. Εδώ αντίθετα οι Επτά Φιλόσοφοι
 έρχονται να καταδικάσουν το γεγονός της «αλλαγής» των «ολυμπίων».

150. Αγαθίας, *Ιστορία*, II, 30-31. — Al. Cameron, *The last Days of the Academy at Athens*, *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 195 (1969), 7-29. — A. Cameron — J. Herrin, *Parastaseis*, 253. — P. Lemerle, *Ο Πρώτος βυζαντινός Ουμανισμός*, 31-32, 66-68, 329-330, όπου βιβλιογραφία.

151. Βλ. πρόχειρα Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Α', 260 κ.ε.

152. Το 525/6 σύμφωνα με τον Μαλάλα (έκδ. Βόννης, 447) λόγω ταραχών έγινε διω-
 γμός των «ορχηστών» στην Ανατολή, ενώ το 546 δόθηκε νόμος με λογοκρισία σε ό,τι αφορά
 στον μοναχισμό. Ι. Ε. Στεφανής, *Συνήγορία μύμων*, 22 κ.ε., 40-42.

153. H. Erbse, *Theosophorum Graecorum Fragmenta*, Teubner, 1995, 117: παραλλαγή «π»: *τίς ἐστι τίνος τε εἴη μετὰ σε ὁ δόμος οὗτος*;, 124: παραλλαγή «μ»: *τίνος ἄρα ἔσται ὁ δόμος οὗτος ... ἔσται δ' οὗτος ὁ δόμος Μαρίας ...*

Αυτό σημαίνει ότι εκτός από όσα γεγονότα φέρει στην επιφάνεια η ιστορική σύγκριση, τέτοια όμως που δεν αποκαλύπτουν την πρόθεση του συγγραφέα, η Διήγηση κανονικά πρέπει να εξαντλείται στον εντοπισμό της ρίζας του «κακού» που ακολούθησε. Κι αυτή δεν μπορεί να είναι άλλη από την «αλλαγή των ολυμπίων», δηλαδή τη νέα ιδεολογική «χρήση» τους. Ο κόσμος όλος άλλαξε (οι ολύμπιοι θεοί, οι Αθηναΐδα και ο άντρας της, ο απαθής λαός) προς το χειρότερο και τις συνέπειές του πληρώνουν όλοι.

Η έντονη συναισθηματική φόρτιση —αποτέλεσμα συσσωρευμένης εμπειρίας ιστορικών γεγονότων του συντάκτη— δημιουργήσε ένα κείμενο, το οποίο στηρίζεται σε προϋπάρχον υλικό: δύο προγενέστερα υποκείμενα Υ.1 και Υ.2, τα οποία προϋποθέτουν αντίστοιχα δύο μη σωζόμενες πηγές Χ1 και Χ2.

Υ.1: Ένα μέρος του, η απάντηση του Φιλοσόφου Κράνου (7ος), εντοπίστηκε από τον συντάκτη των Παραστάσεων, σε «τόμο» του Λέοντος Α' (454-457) και σχετίζεται με τον Λιγύριο Ελληνικό, «αστρονόμο και ύπατο» (ή ύπατο αστρονόμων)¹⁵⁴, πληροφορία που προέρχεται από γραπτή παράδοση¹⁵⁵. Είναι η μόνη μαρτυρία για την ύπαρξη μιας μη σωσμένης πηγής, της Χ.1: Πρόκειται για ένα άλλο κείμενο (μίμος) στη μορφή χιουμοριστικής σάτιρας, που αφορά στο νεόνυμφο ζεύγος του Θεοδοσίου Β' και της Αθηναΐδας. Τα διαφαινόμενα ιστορικά στοιχεία της πηγής αυτής είναι: α) η ένταξη στην περίοδο του γάμου του Θεοδοσίου (421), β) το παραλλαγμένο όνομα του πραιπόσιτου Νάρκισσου που οδηγεί αναμφίβολα στον Praepositus sacri cubiculi του Θεοδοσίου, τον γνωστό Λαύσο (ή τον Αντίοχο). γ) ένα ιδιαίτερο καλλιτεχνικό συμβάν, πιθανότατα η ανακαίνιση του χώρου του Ιπποδρόμου με αγάλματα. Αυτά είναι: 1) ζώδιον κεκμηκότος (Ηρακλής Τριέσπερος) [= Σιλβανός (3ος)], 2) ζώδιον θηλύμορφον [= Πέλοψ (5ος)], 3) σύμπλεγμα όνου-αναβάτη (από τη Νικόπολη) (= Κράνος (7ος))¹⁵⁶.

Το κείμενο αυτό γράφθηκε για να παιχθεί ως παράσταση, «μιμικό

154. Th. Preger, *Scriptores OC*, I, σ. 64: Τοῦτο τὸ πρόβλημα εὗρέθη ἐν τοῖς τόμοις Λέοντος τοῦ μεγάλου, ὃ ἐφιλοσόφησε Κράνος, παρὰ Λιγυρίου ἀστρονόμου καὶ ὑπάτου τοῦ αὐτοῦ βασιλεῶς Λέοντος. Στο κριτικό υπόμνημα, προτείνεται η γραφή ἀστρονόμων ὑπάτου. Βλ. και Α. Cameron – J. Herrin, *Parastaseis*, 42, 259: το «πρόβλημα» και η λύση του αφορά την ερμηνεία ενός αγάλματος. Ο Λιγύριος στο χ. Παραστάσεις, 5b, αποκαλείται «Ελληνικός». Βλ. Α. Cameron – J. Herrin, *Parastaseis*, 42, 63, 259.

155. Α. Cameron – J. Herrin, *Parastaseis*, 42: θεωρείται λεπτομέρεια προερχόμενη από προφορική παράδοση.

156. Ο Απελλής (1ος) δεν αναφέρεται σε άγαλμα, αλλά είναι δράστης μίας κατά μέτωπον επίθεσης προς τον Θεοδόσιο, πράγμα που πρέπει να είναι προσθήκη του διασκευαστή του βου αι.

παίγνιο», σε κάποιο διάλειμμα των ιππικών αγώνων με σκοπό να διακωμωδήσει: α) πρόσωπα (όχι με κακή διάθεση) όπως το νιόπαντρο ανδρόγυνο, κυρίως όμως τον άμεσο συνεργάτη του. Στον Ιππόδρομο παίζονταν «μίμοι» (μιμικά παίγνια) με θέματα που κατά τον Χρυσόστομο ήταν σχετικά με την υπόθεσή μας (ο γάμος ανδρόγυνου και η παρουσία του ευνούχου-πρεπόσιτου)¹⁵⁷. Εκτός Ιπποδρόμου ο ίδιος καταγγέλλει ανάλογη μόδα να έρχονται μίμοι στις οικίες πειράζοντας τους νεόνυμφους¹⁵⁸. β) αντικείμενα, όπως εδώ τα αγάλματα. Οι μίμοι καλούνταν σε αποκαλυπτήρια βασιλικών ανδριάντων, όπως στην περίπτωση του αγάλματος της «βασιλίδος» Ευδοξίας, μητέρας του Θεοδοσίου Β' (403)¹⁵⁹.

Τα παραπάνω σημαίνουν ότι βρισκόμαστε πολύ κοντά σε μία σύνθετη εκδήλωση στην περιοχή του Ιπποδρόμου που περιείχε το «μιμικό παίγνιο» του νεόνυμφου αυτοκρατορικού ζεύγους και του νέου πραιπόσιτου Λαύσου (Αντιόχου), αλλά ειδικά μέσα από ένα ταυτόχρονο γεγονός: την ανάδειξη του Ιππόδρομου και της γύρω περιοχής κυρίως με τα αγάλματα, μεταξύ των οποίων τα τρία σχολιαζόμενα (π.χ. ο Ηρακλής του Λυσίππου μπορεί να μεταφέρθηκε τότε ακριβώς). Η πιθανή ανανέωση του Ιπποδρόμου σχετιζόταν ίσως με τον γάμο του Θεοδοσίου. Ένα κείμενο κοντινό προς την πηγή X1 είναι το ειδικό τμήμα από το Πασχάλιο Χρονικό που αναφέρεται σε λεπτομέρειες του γάμου του Θεοδοσίου και είναι το μόνο σημείο που δεν περιέχεται στον Μαλάλα. Αναφέρεται στο «θέατρον» του Ιππικού της 10ης Ιουνίου 321, το οποίο ερμηνεύεται ως θεατρικό έργο¹⁶⁰ και παίχθηκε προφανώς σε διάλειμμα των αγώνων¹⁶¹.

Το πολιτικό μήνυμα αυτού του κειμένου είναι πολύ πιο περιορισμένου ορίζοντα από τη μεταγενέστερη Διήγηση. Σχολιάζει πως μπορούσε να γί-

157. Ιωάννης Χρυσόστομος, PG, 57, 426-427: *μοιχεΐαι καὶ γάμων ἐκεῖ κλοπαὶ καὶ γυναικες ἐκεῖ πορνευόμεναι, ἄνδρες ἡταιρηκότες ἐκδιδόμενοι, νέοι μαλακίζόμενοι θηλυπρεπεῖς, πάντα παρανομίας μεστά, πάντα τερατοδίας, πάντα αἰσχύνης*. Μ. Πλωρίτης, *Το θέατρο στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1999, σσ. 83 και σημ. 18, 105.

158. Ιωάννης Χρυσόστομος, PG, 71.104-105: *τὴν νύμφην καὶ τὸν νυμφίον πομπεύουσιν ... κατεσχύνοντες αὐτούς*. Μ. Πλωρίτης, *Το θέατρο στο Βυζάντιο*, 105.

159. Σωζομενός, VIII, 20, PG, 67, 1548A: *κρότοι τε καὶ δημῳδεις θέαι ὀρχηστῶν τε καὶ μίμων ἐπετελοῦντο, ὡς ἔθος ἦν τότε, ἐπὶ τῇ ἀνακλήσει βασιλικῶν εἰκόνων*. — Μ. Πλωρίτης, *Το θέατρο στο Βυζάντιο*, 105-106. *κρότοι τε καὶ δημῳδεις θέαι ὀρχηστῶν τε καὶ μίμων ἐπετελοῦντο, ὡς ἔθος ἦν τότε, ἐπὶ τῇ ἀνακλήσει βασιλικῶν εἰκόνων*. — Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του βυζαντινοῦ κράτους, τόμος Α', Θεσσαλονίκη 1980*, 214 κ.ε., 225-228.

160. Το «θέατρον» ερμηνεύεται ως theatrical spectacle. Βλ. Μ. Whitby & Μ. Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD. Translated and Introduction*, Liverpool University Press, 1989, 68.

161. Στο Βυζάντιο ονομαζόταν θέατρον και ο Ιππόδρομος. Βλ. Μ. Πλωρίτης, *Το θέατρο στο Βυζάντιο*, 69. Για τα αγωνίσματα και θεάματα στον Ιππόδρομο βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Γ', 73 κ.ε. 77-78 (μιμικές πράξεις). — Α. Cameron, *Circus factions*, 193 κ.ε.

νει ο «κουρασμένος» νεόνυμφος άνδρας υποχείριο μιας πανέξυπνης γυναικάς και ενός θρασύ αξιωματούχου, που είναι δούλος στον βασιλιά του, αλλά και μικρός τύραννος στους υπηκόους¹⁶². Τίποτα το απαισιόδοξο δεν υπάρχει. Οπωσδήποτε σατιρίζεται η τέχνη, ή μάλλον αντιμετωπίζεται «της πλάκας» τόσο το βασιλικό τυπικό όσο και ο στολισμένος —πιθανόν πρόσφατα ανακαινισμένος με τα αγάλματα— χώρος, επειδή το λαϊκό ένστικτο έχει αμφιβολίες για τον χαρακτήρα και τα καλλιτεχνικά ενδιαφέροντα των ηγετών του (Θεοδόσιος, Αθηναΐδα, Λαύσος/Αντίοχος). Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε πως «ελήφθη» το μήνυμα της συνένωσης των ζώων-εθνών υπό το βλέμμα των ηρώων-θεών.

Υ.2: Η εισαγωγή που αναφέρεται στην Τύχη της Αθηναΐδας¹⁶³ και των αδελφών της, εντοπίζεται στη Χρονογραφία του Ιωάννη Μαλάλα (Υ.2), που είναι εκλαϊκευτικό ιστορικό έργο, και μέσω αυτού στο Πασχάλιο Χρονικό, που τον αντιγράφει¹⁶⁴. Εκτός από την Αθηναΐδα αναφέρονται οι δύο αδελφοί της, γιοι του φιλοσόφου Λεοντίου του Αθηναίου, ο Ουαλέριος και ο Γέσιος, τους οποίους έφερε στην Κωνσταντινούπολη. Φαίνεται ότι ήταν αξιόλογοι άνθρωποι, γιατί τους έδωσε αξιώματα¹⁶⁵ (αντίστοιχα σε μάγιστρο και έπαρχο πραιτορίων του Ιλλυρικού¹⁶⁶). Ένας τρίτος που έλαβε αξίωμα ήταν ο παράνυμφος Παυλίνος, φίλος του Θεοδοσίου που προήχθη σε μάγιστρο¹⁶⁷.

Επιτομή της άγνωστης πηγής Χ2 περιέχεται εν μέρει στον Μαλάλα. Αφορά σε μια διήγηση, στη μορφή λαϊκού αναγνώσματος με τα τυπικά γνωρίσματα του μύθου της Σταχτοπούτας και υπόθεση τον γάμο της φτωχής Αθηναίας, την οποία σχεδόν αποκλήρωσε ο πατέρας της και εκδίωξαν από το σπίτι οι δύο αδελφοί της¹⁶⁸. Εξαιρείται η τύχη της Αθη-

162. Για το θέμα βλ. Ι. Ε. Στεφανής, *Συνηγορία Μίμων*, 19 κ.ε., 25-26.

163. Παραστάσεις, 64: *Εὐδοκίας Ἀθηναῖς κατὰ μοῖραν δικασθείσης κατὰ χάριν ἡῶρατο τὴν ὕλην* ...

164. Μαλάλας, έκδ. Βόννης, 353.18-19, *Ioannis Malalae, Chronographia*, 273-274.49-50: *ἀρκεῖ γάρ ... ἡ αὐτῆς τὴν ὕλην ἢ ὑπερέχουσα πᾶσαν γυναικεῖαν τύχην*, 355.20 (275.91): *ἡ γὰρ ἐμὴ ἀγαθὴ τὴν ὕλην* ... Βλ. και Πασχάλιο Χρονικό, έκδ. Βόννης, 576-578, 579.

165. Μαλάλας, έκδ. Βόννης, 353, *Ioannis Malalae, Chronographia*, 275.84-88: *καὶ πέμψασα ἤνεγκεν αὐτοὺς ἐκ τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ λόγον ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐποίησεν αὐτοὺς ἀξιωματικούς* ... Βλ. και Πασχάλιο Χρονικό, έκδ. Βόννης, 578-579.

166. Μαλάλας, έκδ. Βόννης, 355.14-16, *Ioannis Malalae, Chronographia*, 275.86-88. Οι δύο αδελφοί στον Μαλάλα - Πασχάλιο Χρονικό δηλώνονται ότι ήλθαν στην Κωνσταντινούπολη όταν η αδελφή τους έγινε βασίλισσα, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι δεν ήταν την ημέρα του γάμου παρόντες.

167. Μαλάλας, έκδ. Βόννης, 356.2-5, *Ioannis Malalae, Chronographia*, 275.93-95. — Πασχάλιο Χρονικό, έκδ. Βόννης, 579.

168. Ο πατέρας της άφησε στην διαθήκη 100 νομίσματα, τα οποία της στέρνησαν οι δύο αδελφοί. Βλ. Μαλάλας, έκδ. Βόννης, 353.16-354.6, *Ioannis Malalae, Chronographia*, 273-274, στ. 45-50.

ναΐδας, των αδελφών της και του Παυλίνου, που έλαβαν αξιώματα, αλλά στη συνέχεια τα έχασαν (η Αθηναΐδα αυτοεξορίστηκε, και ο Παυλίνος εκτελέστηκε)¹⁶⁹. Αντίθετα ο συγγραφέας Σωκράτης (περ. 450) ασχολείται ακροθιγώς μόνο με μία επίσημη πλευρά της ζωής της, όπως είναι το βάπτισμα και η αλλαγή του ονόματός της¹⁷⁰. Από την πηγή αυτή προήλθε η εισαγωγή της Διήγησης των Επτά Φιλοσόφων, όπου γίνεται λόγος για τους δύο αδελφούς της Αθηναΐδας και τη «θέα των Ολυμπίων». Φαίνεται όμως ότι οι τρεις ήρωες (φιλόσοφοι Ουαλέριος και Γέσιος, σύγγαμβρος Παυλίνος) μεταλλάχθηκαν στη δεύτερη τριάδα φιλοσόφων σχολιαστές αγαλμάτων: Νέρβας (2ος), Κύρβος (4ος) και Κάρος (6ος). Εξ αυτών ο πρώτος και ο τρίτος που σχολιάζουν τα «στοιχεία», αναλογούν προς τους αδελφούς Ουαλέριο και Γέσιο και δεύτερος, προεξάρχων της ομάδας, με τον Παυλίνο.

Η ανεξάρτητη πηγή Χ2 περιείχε εκτός των άλλων μερικές λεπτομέρειες που αφορούσαν τη «θέα των Ολυμπίων», αναμφίβολα των «στοιχείων», που σχολιάζουν οι δύο Φιλόσοφοι, αλλά και τον λόγο του κεντρικού ομιλητή της εκδήλωσης (προφανώς εγκαινίων των «στοιχείων»). Το ότι δεν γίνεται περισσότερο σαφές τι ήταν αυτά τα «στοιχεία», όπως και η «θέα» των Ολυμπίων, ίσως έχει σχέση με τον απλό και λαϊκό χαρακτήρα της. Ο διασκευαστής, παρά τη λιτότητά του δεν απέδωσε τέλειο κείμενο, αλλά αυτό το γεγονός προδίδει την πηγή του: αναφέρει χωρίς λόγο την παρουσία των δύο αδελφών της Αθηναΐδας, οι οποίοι δεν έχουν ρόλο, ενώ αφήνει ασχολίαστη τη «θέα των Ολυμπίων», και δεν προσδιορίζει τα «στοιχεία». Η πιθανή ύπαρξη στην πηγή Χ2 του όρου «στοιχεία» (Νέρβας (2ος), Κάρος (6ος) αντί για αγάλματα, πιθανόν έχει να κάνει με τον λαϊκό χαρακτήρα του έργου, αλλά πρέπει να συναρτάται με την παράδοση ότι τα αγάλματα του Ιπποδρόμου τα «εστοιχείωσε» ο φιλόσοφος Απολλώνιος¹⁷¹, ο οποίος εδώ δεν σχολιάζεται¹⁷².

Σε ό,τι αφορά στο σχόλιο του πρώτου φιλοσόφου Απελλή για τα «αλλασσόμενα ολύμπια» που είναι προσθήκη του συγγραφέα του 5ου αι., προέρχεται από τη γνώση του όλου αποσπάσματος της Χ2. Ο φιλόσοφος Απελλής αναλαμβάνει να συνδέσει την παράδοση των τριών αγαλμάτων (σάτιρα Θεοδοσίου, Αθηναΐδας, Λαύσου/Αντιόχου) με τα «στοιχεία». Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι τα «στοιχεία» και η «θέα των ολυμπίων, ανήκουν στην ίδια φάση, και γι' αυτό πρέπει να προσδιορίζουν

169. Βλ. σχετικά Α. Berger, *Untersuchungen zu den Patria*, 671.

170. Σωκράτης, *Εκκλησιαστική ιστορία*, VII, 21. Migne, PG, 67, 784B. — G. Dagron, *Constantinople imaginaire*, 116.

171. Πάτρια, II, 79, — Th. Preger, *Scriptores OC.*, II, 191.

172. A. Cameron — J. Herrin, *Parastaseis*, 254.

το ένα το άλλο, δηλαδή να είναι «ολύμπια στοιχεία», αγάλματα ολυμπίων θεών, των οποίων η «θέα» οργανώθηκε από τον Θεοδόσιο. Έχοντας υπόψη το πλήρες περιστατικό της εκδήλωσης σχετικής με τα ολύμπια στοιχεία ο διασκευαστής τα ταυτίζει με τα «αλλασσόμενα Ολύμπια».

Συμπεράσματα

Ως φιλολογικό πρότυπο της Διήγησης των Επτά Φιλοσόφων είναι η αρχέτυπη σύναξη των Επτά Σοφών, οι οποίοι συγκεντρώθηκαν με επικεφαλής των Θαλή στα εγκαίνια των Αγώνων του ιερού των Δελφών, όπου αφιέρωσαν δείγματα της σοφίας τους.

Το ιστορικό πρότυπο της Διήγησης των «Παραστάσεων» φαίνεται να είναι η δημόσια παρουσίαση της «θέας των Ολυμπίων», δηλαδή τα εγκαίνια της Συλλογής αγαλμάτων. Παρόντες θα ήταν, εκτός από τους νεόνυμφους Θεοδόσιο και Αθηναΐδα: 1) ο πραιπόσιτος (δηλαδή ο Λαύσος) που θα εγαίνιασε τη Συλλογή, 2) ο Παυλίνος, φίλος και σύγγαμβρος του Θεοδοσίου, έχοντας όπως ήταν σύνηθες τον ρόλο του κεντρικού ομιλητή¹⁷³, ο οποίος θα έδωσε την πολιτική διάσταση της «αλλαγής» των ολυμπίων στοιχείων και την σημασία που θα είχε για την Κωνσταντινούπολη, 3) οι δύο Αθηναίοι Φιλόσοφοι Ουαλέριος και Γέσιος, οι οποίοι θα σχολίασαν τα «ολύμπια στοιχεία», δηλαδή την καλλιτεχνική και ιδεολογική ταυτότητα της Συλλογής.

Ο συγγραφέας της Διήγησης των «Παραστάσεων» επεξεργάστηκε δύο πηγές (υπο-κείμενα Χ.1. και Χ.2), οι οποίες παρουσιάζουν κοινά σημεία: α) χρονική συγκυρία: γάμος του Θεοδοσίου Β', β) τόπος: Ιπποδρόμιο, γ) αντικείμενο: αγάλματα (ζώδια, στοιχεία). δ) αριθμός προσώπων: τρεις ομιλητές-κριτικοί. ε) τριάδες εκφωνήσεων. Διαφέρουν στο ότι περιγράφονται στη μία περίπτωση συγκεκριμένα αγάλματα και στην άλλη, τα «στοιχεία», που όμως ταυτίζονται με τα Ολύμπια. Τα «αλλασσόμενα Ολύμπια» που είναι προσθήκη του διασκευαστή (υπο-κείμενο), αποτελούν σημείο σύνδεσης με την πηγή Χ.2, όπου αναφέρεται η «θέα των Ολυμπίων».

Η δομή της Διήγησης των Επτά Φιλοσόφων των «Παραστάσεων» αποκαλύπτει με επίκεντρο τον Ιππόδρομο του 5ου αι., όπου γίνονται

173. Π.χ. στα εγκαίνια του ναού του Ολυμπίου Διός στην Αθήνα κεντρικός ομιλητής ήταν ο φιλόσοφος Πολέμων (Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 533: *έκελευσε καὶ τὸν Πολέμωνα ἐφωμνήσαι τῇ θυσίᾳ*). Στα εγκαίνια της στήλης του Κωνσταντίνου στον Φόρο ο «φιλόσοφος» Κανονάρις βγάζει έναν αντι-λόγο (Παραστάσεις, 55). Στην πραγματικότητα συμμετείχε στα εγκαίνια της Κωνσταντινουπόλεως ο νεοπλατωνικός Φιλόσοφος Σώπατρος (Ιωάννης Λυδός, Περί μηνών, IV, 52).

αντικείμενα ποικίλων σχολίων τριάδες αγαλμάτων. Η πηγή X1 αφορά σε μία σύγχρονη διαχωμώδηση συγκεκριμένων αγαλμάτων. Η πηγή X2, γραμμένη αρχικά μετά το 421, αναφέρεται σε μια ομάδα «στοιχείων». Λόγω του λαϊκού χαρακτήρα της δεν προσδιορίζεται τι ακριβώς ήταν τα στοιχεία-αγάλματα, αλλά φέρονται αόριστα ως «ολύμπια» («στοιχεία»). Και οι δύο περιπτώσεις κάνουν εμφανές ότι έγινε «του συρμού» ως λαϊκή σάτιρα, μία σημαντική «θέα», προφανώς η επίσημη έκθεση ολυμπίων αγαλμάτων ή ολυμπίων θεών.

Το κείμενο του διασκευαστή, ακολουθώντας την πηγή X2, αποφεύγει τη χρήση του όρου «αλλαγή ολυμπίων θεών», ενώ κάνει απλώς λόγο για «στοιχεία». Είναι εμφανές ότι ο συγγραφέας αντιμετωπίζει τα αγάλματα των θεών ως «ταμπού». Είναι όμως επεξεργασμένο σε μεταγενέστερη εποχή όταν είχαν επικρατήσει οι «δήμιοι του δήμου». Ίσως λανθάνει και στις δύο περιπτώσεις λογοκρισία.

Οπωσδήποτε, αν κρίνουμε από τις πηγές X1 και X2, ιδίως την πρώτη, οι πρώτες λαϊκές εκδηλώσεις για τα αγάλματα, δεν ήταν και τόσο ευνοϊκές, αφού χρησιμοποιούνται για τη σάτιρα των δημιουργών της Συλλογής (Θεοδόσιος, Αθηναΐδα, και κυρίως ο Λαύσος). Θα ήταν ενδιαφέρον ακόμη, αν η χρήση του όρου «στοιχεία» (στοιχεία) (X.2) οφείλεται σε λαϊκίστικη τάση ή έχει προέλευση σε λαϊκή έκφραση που επικράτησε από τότε.

Σε γενικές γραμμές η διαμόρφωση του κειμένου των «Παραστάσεων», βασισμένη πάνω στη σχέση υπερ-κειμένου - υπο-κειμένου, μπορεί να παρασταθεί ως εξής:

ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ (8ος αι.)

«Οδηγός» αρχαιοτήτων-αγαλμάτων & θεαμάτων,
θρύλος Κωνσταντινούπολης

7 ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ

Πολεμική σάτιρα

(μετά το 475-532 κ.ε)

θέα (εγκαίνια) «στοιχείων»

(Λαύσου;)

αλλαγή «Ολυμπίων»

ΠΡΟΦΗΤΕΙΑ 7 ΣΟΦΩΝ

φιλοχριστιανικός μύθος

(μετά το 475-485)

εγκαίνια Ναού Θεοτόκου

(αλλαγή Παρθενώνα)

Y1 & Y2

(Y1)

Y2

Τόμος Λέοντος Α'-Λιγύριος (457-474)

Μαλάλας-Πασχάλιο Χρονικό
(Σωκράτης, Εκκλησ. Ιστορία)

ΜΗ ΣΩΖΟΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ

(ΠΗΓΗ Χ1)

χιουμοριστική σάτιρα
«μυμικό παίγνιο»
(Θέατρον Ιπποδρόμου;)
(= Πασχάλιο Χρονικό)

(ΠΗΓΗ Χ2)

παραλλαγή μύθου
λαϊκό ανάγνωσμα
(= Τύχη Αθηναΐδας)

2 ζώδια - 1 άγαλμα
Φ3 - Φ5, Φ.7 (= 3 αγάλματα)
(Φ.1 = αλλαγή Ολυμπίων)
σάτιρα Θεοδοσίου -
Αθηναΐδας - Λαύσου
Ιππόδρομος Κων/πόλεως
(10-6-421)

Στοιχεία - Εισαγωγή
Φ2 - Φ6 (= 2 σχολιαστές
αγαλμάτων;), Φ4 (=ομιλητής)
έξαρση της Τύχης Αθηναΐδας,
2 αδελφών και Παυλίνου
Θέα Ολυμπίων (Ιππόδρομος;)
(μετά το 421)

5. Τα αγάλματα, τα «αλλασσόμενα Ολύμπια» και η Συλλογή του Λαύσου

Η ανάλυση της Διηγήσεως δείχνει ότι εντός του Ιπποδρομίου το μόνο αναφερόμενο άγαλμα ήταν αυτό του αναβάτη και του όνου της Νικοπόλεως, όπου ο Κράνος (7ος) εισάγει τον Θεοδοσίο: ἤτησε τῷ βασιλεῖ τὰ ἐν τῷ Ἰππικῷ στοιχεῖα θεάσασθαι. Τα άλλα δύο αγάλματα βρίσκονταν στον ίδιο χώρο εκτός Ιπποδρομίου, όπου γίνεται η προϋπάντηση του Θεοδοσίου ή κοντά στην είσοδο του Ιπποδρομίου. Τη βασική αυτή λεπτομέρεια δεν κατάλαβε ο συγγραφέας των Πατρίων Π Κωνσταντινουπόλεως (Ανώνυμος Τρευ) και γι' αυτόν τον λόγο τοποθετεί στην αρχή τον Φιλόσοφο Κράνο, ο οποίος φέρει τον Θεοδόσιο εντός του Ιπποδρόμου, πιστεύοντας ότι όλα τα αγάλματα βρίσκονταν εκεί. Ο Σιλβανός (3ος) κινείται από το σημείο που βρίσκεται «προς μεσημβρίαν» (νότια), όπου ήταν το άγαλμα του Ηρακλή. Ο Πέλοψ (5ος) βρισκόταν στον τόπο που ήταν οι όροι (σημείο στοιχίσεως) των ίππων, όπου ήταν και το θηλύμορφο ζώδιο. Δεν διαφαίνεται, αν κινήθηκε προς βόρεια κατεύθυνση (αρκτικώς).

Τα υπόλοιπα αγάλματα (στοιχεία) δεν δηλώνεται που βρίσκονταν, αν και ο φιλόσοφος Κράνος (7ος) ήταν ο πρώτος που εισήλθε στο εσωτερικό του Ιπποδρόμου. Ούτε επίσης διευκρινίζεται που ακριβώς (δηλαδή μέσα ή έξω από τον Ιππόδρομο) γινόταν η «θέα των ολυμπίων».

Ο εντοπισμός ενός ιστορικού πυρήνα, δηλαδή τα εγκαίνια της «θέας» των «ολυμπίων», πάνω στον οποίο οι αμέσως επόμενες διασκευές ήλθαν να συνάψουν το παλαιό θέμα του ερχομού των Φιλοσόφων, με συγκεκριμένη ιστορική πραγματικότητα, δημιουργεί νέα δεδομένα. Ούτως ή άλ-

λως με τους Φιλοσόφους γίνονται εγκαινιαστικές εκδηλώσεις, ορίζοντας την αρχή μιας νέας εποχής. Η ιστορική συγκυρία έφερε στο προσκήνιο τον γάμο του Ρωμαίου αυτοκράτορα με μια Ελληνίδα, πράξη που είναι διαβατήρια ανακαινιστική τελετή. Μέσα σε μια ατμόσφαιρα ανανέωσης συμβαίνουν όσα περιγράφουν τα δύο χωρία: θέας (χάριν) Όλυμπίων, των αλλασσομένων τῶν Όλυμπίων. Η «αλλαγή» των Ολυμπίων είναι το εγκαινιαστικό στοιχείο της «σύναξης των Επτά Αθηναίων Φιλοσόφων». Η διπλή επικάλυψη του «υπο-κειμένου»-πηγής Υ.2 έχει αλλοιώσει ως ένα σημείο το νόημα, αλλά πάλι έμεινε ένας πυρήνας, ίσως λόγω της λειτουργίας του αρχετύπου του ερχομού των Φιλοσόφων.

Δεν τίθεται φυσικά θέμα εκτελέσεως αγώνων, ιδίως Ολυμπιακών, ούτε καν ιππικών, παρόλο που ο χώρος δράσεως είναι ο Ιππόδρομος (υπο-κειμένο Υ1, πηγή Χ.1, ενώ τα «στοιχεία» της πηγής Χ2, δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι είναι μέσα στον Ιππόδρομο). Υπάρχουν και άλλοι λόγοι, για τους οποίους δεν μπορεί να είναι οι καταργημένοι Ολυμπιακοί Αγώνες:

1) Η αίσθηση της ισορροπίας του κειμένου, όπου τον κύριο ρόλο (ενδιάμεσο, μεσολαβητικό) έχουν τα αγάλματα, επιβάλλει τα «στοιχεία» ως τέτοια. Αν ήταν οι «Ολύμπιοι» Αγώνες, τέτοιους που δεν είχε η νεοϊδρυτη Κωνσταντινούπολη, όπως πιστεύει G. Dagron, θα έπρεπε το κείμενο να μιλούσε για αγώνες, έστω και ιππικούς.

2) Η δεδομένη νοηματική σηματοδότηση του κειμένου προβάλλει ως έχοντα ειδικό ρόλο τα «αλλασσόμενα Ολύμπια» να είναι η πρώτη αιτία των εξελίξεων. Σε αυτό συνεπικουρούν τα αγάλματα της περιοχής του Ιπποδρόμου (ζώδια, αλλά περισσότερο τα στοιχεία). Ορίζουν μία ανάλογη μελλοντική κατάσταση, είναι δηλαδή τα ενδιάμεσα μεταξύ εντυπώσεων του παρόντος και γεγονότων του μέλλοντος. Δεν είναι το κέντρο βάρους του κειμένου οι Ολυμπιακοί Αγώνες.

3) Τα εγκαινία, ως σημείο μετάβασης σε κάτι νέο, έχουν σχέση μόνον με τα «αλλασσόμενα Ολύμπια» και όχι με αγώνες. Αλλαγή σημαίνει μεταμόρφωση του παλαιού σε νέο, *renovatio*. Η σωστή ερμηνεία τους προέρχεται στα πλαίσια της λειτουργίας της λέξεως στο κείμενο, όπου σχολιάζονται τα τρία είδη των αγαλμάτων και η τοποθέτησή τους στον χώρο: α) «άγαλμα» (όνος του Νίκωνα). Δεν έχει τον βασικό ρόλο στο κείμενο, αφού βρίσκεται στο τέλος του κειμένου και επιβεβαιώνει την εισαγωγή. β) «ζώδια»: Αναλύονται περισσότερο ως έχοντα συμβολική σημασία και ως παραδείγματα επιβεβαιώνουν τα «στοιχεία», γ) «στοιχεία» (ολύμπια): Δεν σχολιάζονται σε λεπτομέρειες, αν και ο ρόλος τους είναι περισσότερο πρωτεύων στη δομή του κειμένου: τα ζώδια επεξηγούν τα στοιχεία και τελικά ερμηνεύουν το κακό που θα συμβεί στην Κωνσταντινούπολη, θίγουν την καρδιά του θέματος.

Η ιστορία των Επτά Αθηναίων Φιλοσόφων συνάπτεται με το πρόγραμμα της Συλλογής του Λαύσου. Οι μόνες δηλούμενες ιστορικές μορφές είναι ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Β' και δίπλα του ένας «πραιπόσιτος», με το πλαστό όνομα Νάρκισσος¹⁷⁴, ο οποίος αναλογεί προς τον Λαύσο (ή τον Αντίοχο), πραιπόσιτο της εποχής εκείνης (420-421 κ.ε.). Τα ολύμπια αγάλματα βρίσκονται μεν στον Ιππόδρομο, όμως εκτός αυτού και εκτός αγωνιστικού χώρου, όπου περνά μόνον ο τελευταίος Φιλόσοφος Κράνος. Είναι το μέρος όπου συγκεντρώνονται τα άλογα του Θεοδοσίου και κοντά βρίσκονται όλα τα αγάλματα, τα δύο «ζώδια» (με το «καμπτόν γόνυ» και το «τετραπέρατον») και τα (ολύμπια) «στοιχεία». Θα ήταν ένας λόγος παραπάνω να ισχύει αυτή η θέση, αν αλήθευε η πρόταση των Vickers – Francis για την ύπαρξη της διαρκούς έκθεσης της Συλλογής απέναντι από τον Ιππόδρομο. Τα «Ολύμπια» μπορούν να είναι και αυτά στοιχεία, τα αγάλματα των έξι Ολυμπίων θεών της συλλογής (Ζεус, Ήρα, Αθηνά - Καιρός / Χρόνος (Κρόνος)¹⁷⁵, Αφροδίτη - Έρως).

Το περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν ο απροσδιόριστος επιθετικός όρος «αλλασσομένων». Οι Ολύμπιοι θεοί «άλλαζαν» χρήση, όπως συμβαίνει στα έργα τέχνης, όταν αυτά εντάσσονται σε νέο χώρο, που εδώ συμβαίνει να είναι μουσειακός. Το τι μπορεί να σήμαινε η «αλλαγή» βοηθά ο ποιητής Παλλαδάς, περιγράφοντας την τύχη των αγαλμάτων των Ολυμπίων θεών, συλλογής που σύμφωνα με τον C. Mango ένας μεταγενέστερος λημματιστής απέδωσε εις «τον Οίκον Μαρίνης», αδελφής του Θεοδοσίου Β'¹⁷⁶: Χριστιανοί γεγαῶτες Ὀλύμπια δώματ' ἔχοντες ἐνθάδεναιετάουσιν ἀπήμονες ... (Παλατινὴ Ἀνθολογία, IX 528)¹⁷⁷. Η έκφραση ὀλύμπια δώματα ἔχοντες, προέρχεται από τον Ησίοδο, και χαρακτηρίζει τους θεούς ως δημιουργούς της Χρυσής και Αργυρής γενιάς¹⁷⁸. Ίσως η χρήση αυτής της φόρμουλας να υποδήλωνε υποσυνείδητα υπαινιγμό ότι

174. Βλ. πιο πάνω σημ. 84.

175. Στην Ολυμπία η λατρεία του Κρόνου ήταν αρχαιότερη από του Δία. Βλ. J. H. Harrison, *Themis. A Study of the Origins of the Greek Religion*², Cambridge 1912 (1927), 212 κ.ε.

176. C. Mango, *The Palace of Marina*, 327-330.

177. C. M. Bowra, *Palladas and the converted Olympians*, BZ 53 (1960) 6-7: Ο συγγραφέας ερμηνεύει τη φράση «Χριστιανοί γεγαῶτες» (τα αγάλματα των Ολυμπίων θεών που υπήρχαν στον «Οίκο των Μαρίνης»), συγκρίνοντας με τη νέα λειτουργία που απέκτησαν τα αγάλματα της συλλογής του Λαύσου: *he compares them with human beings who have saved themselves by changing their religious status and allegiance ... the gods have a diminished existence in Christian surroundings under Christian protection ... their survival is due to their joining the winning side ... he was sufficiently trained in the old literature to treat them as anthropomorphic beings and to judge them by the same standards as he applied to men.*

178. Ησίοδος, Έργα και Ημέραι, 109-110: Χρύσειον ... γένος μερόπων ἀνθρώπων ἀθάνατοι ποίησαν ὀλύμπια δώματα ἔχοντες. Βλ. Stephanus, *Thesaurus*, V, B, col. 1923.

η χριστιανική ιδιότητα των θεών, αναφέρεται στη διάστασή τους ως ηρώων της Χρυσής Εποχής. Όπως κι αν συνέβη, ο εκχριστιανισμός των θεών αποτελεί συνέχεια μιας παρόμοιας αντιλήψεως στην οποία οι φωτισμένοι εθνικοί φιλόσοφοι οί μετὰ λόγου βιώσαντες Χριστιανοί ἦσαν, καὶ ἄθεοι ἐνομίσθησαν ... ἐν Ἑλλησι μὲν Σωκράτης καὶ Ἡράκλειτος καὶ οἱ ὅμοιοι αὐτοῖς...¹⁷⁹.

Ανάλογη «ασφάλεια» είχαν γνωρίσει και οι Ολύμπιοι θεοί της Συλλογής του Λαύσου. Ξέπεσαν από θεοί σε αρχετυπικούς εκπολιτιστές ήρωες του ίδιου του Χριστιανικού κόσμου και του εσχατολογικού παραδείσου του. Έτσι θεωρήθηκαν πρόδρομοι του Χριστιανισμού. Η «αλλαγή» επομένως θα μπορούσε να δηλώνει την απομάκρυνση από τον χώρο των ιερών —τουλάχιστον μερικών από αυτά, όπως ο Ολύμπιος Ζεύς— και την αλλαγή της λατρευτικής των χρήσης σε μουσειακή, όπως ήδη όριζε ο νόμος. Ότι οι «ολύμπιοι» θεοί λογίζονται ως ήρωες, άνθρωποι, ερμηνεύει την απουσία ανθρώπινου στοιχείου στη Συλλογή.

Το επίγραμμα του Παλλαδά μαρτυρεί τις αλλαγές που σχεδιάστηκαν και εκτελέστηκαν από την αυλή του Θεοδοσίου Β'. Είτε αναφέρεται έμμεσα στα αγάλματα των θεών της συλλογής «στα Λαύσου», είτε αφορά άμεσα σε άλλη περίπτωση (Οίκο στα Μαρίνης) φαίνεται ότι η «αλλαγή» του λειτουργικού ρόλου των είχε μεγάλη απήχηση στην εποχή του και με αυτή την έννοια μπορεί να την κατέγραψε. Παρόλο που δεν είναι γνωστό αν υπήρξαν παρόμοιες ενέργειες σε όλο το κράτος, όμως η μεταφορά των αριστουργημάτων της κλασικής ελληνικής τέχνης στο ανάκτορο του Λαύσου στον Ιππόδρομο θα άφησε τη σφραγίδα της σε όλο τον ρωμαϊκό κόσμο, έτσι ώστε ο Παλλαδάς, όπου κι αν βρισκόταν —κι αν ήταν στη ζωή— να κατέγραφε αυτήν ακριβώς την περίπτωση.

Η ιστορία των Επτά Φιλοσόφων αποκτώντας νέα ιστορική ερμηνεία συνδυάζεται με τα γεγονότα που δημιούργησαν τον κλασικισμό του 420/21, δηλ. τη μεταφορά του αγάλματος του Ολυμπίου Διός και άλλων αγαλμάτων θεών από ιερά του Ελληνισμού της Ελλάδας και της Ιωνίας και τη δημιουργία της Συλλογής εις «τα Λαύσου». Ήταν ένα σημαντικό γεγονός, άσχετα αν η μεταφορά ειδικά του μεγάλου αγάλματος του Ολυμπίου Διός, φαίνεται να κόστισε την καταστροφή του ναού στην Ολυμπία¹⁸⁰.

Εδώ θα υπήρχε ένα νέο Πάνθεον των Ηρώων και όχι όπως το παλαιό των θεών της Ρώμης, που ήταν λατρευτικό, έχοντας τη μορφή μουσείου ευρισκόμενου πιο κοντά στη σύγχρονη έννοια του όρου. Έγινε η οριστική εξέλιξη από τη θρησκευτική λειτουργία στη μουσειακή-πολιτική. Ο

179. Ιουστίνος, Απολογία, PG, 6, 397C.

180. Βλ. πιο πάνω σημ. 76.

Λαύσος ανέλαβε την ευθύνη της μεταφοράς των παλαιών αγαλμάτων και της έκθεσης της Συλλογής στον πλέον ιδανικό χώρο συγκέντρωσης λαϊκών μαζών, τον Ιππόδρομο. Εκεί, δίπλα στο μέρος που αποκαθλώνονταν τα ανθρώπινα είδωλα, αλλά και γινόταν έμμεσα, δηλαδή με ελεγχόμενο τρόπο, κριτική ακόμη και στους βασιλείς, ο κόσμος θα έβλεπε την μετάθεση των θεών από τον Όλυμπο σε μια μουσειακή ένταξη τους στη νέα ιεραρχία των πραγμάτων του κόσμου. Αυτό θα έσωζε τα αγάλματα, θα έσωζε και το κύρος της παράδοσης της ρωμαϊκής κοινωνίας. Ήταν ένας ιστορικός συμβιβασμός ανάμεσα στον Ελληνισμό και τον Χριστιανισμό με μεσολαβητή τη ρωμαϊκή εξουσία. Η Κωνσταντινούπολη απορροφούσε τα «Ολύμπια» («στοιχεία»), τα οποία λειτουργούσαν πια ως αρχέτυπο στην υπηρεσία του ρωμαϊκού κράτους, δίνοντας νέα ιδεολογική προοπτική σύμφωνα με την ηγετική ομάδα των Ορθοδόξων. Το μόνιμο και διαρκές πρόβλημά του Κράτους ήταν η ενοποίηση του κόσμου του, που επέβαλλε την αφομοίωση των λαών του. Η élite της πρωτεύουσας χρησιμοποιούσε τον Ελληνισμό και ειδικά τον Ολυμπισμό με το αρχαιότερο χρονολογικό σύστημα για να επαναπροσδιορίσει από την αρχή τις ρίζες του κόσμου της. Το 421 συνέπιπτε με την περίοδο της 300ής Ολυμπιάδας, όπως επίσης και με τα 1000 περίπου χρόνια των Δελφικών Αγώνων (582/80 π.ε.).

Η Συλλογή εις «τα Λαύσου» δείχνει μία κίνηση επιστροφής (return) στο αρχέτυπο ολυμπιακό ελληνικό παρελθόν, στην αυγή της ιστορίας, μια μορφή της Χρυσής Εποχής της Ανθρωπότητας, όταν υπήρχε αγωνιστικότητα, αλλά όχι ανταγωνισμός ανάμεσα στους ανθρώπους. Ήταν ένας κλειστός κόσμος με όλη την ιερότητά του που περικλείει το θείο και ζωικό - ανθρώπινο ή τους μυθικούς ανθρώπινους ήρωες και το ποίμνιό τους, σε μία φάση ενότητας και συνύπαρξης.

Έμελλε όμως μετά από 55 χρόνια από την ίδρυση της Συλλογής και 50 χρόνια από την ίδρυση του Πανδιδασκτηρίου να καταστραφεί η Συλλογή μαζί με τη Βιβλιοθήκη, η οποία περιείχε ανάμεσα στους θησαυρούς της τα ομηρικά Έπη, γραμμένα με χρυσά γράμματα. Το τραγικό αυτό συμβάν συνέβη το 475 αμέσως μόλις επεκράτησε ο Βασιλίσκος¹⁸¹, ο οποίος εξέφραζε την εικονοκλαστική και μονοφυσιτική Χριστιανοσύνη της Ανατολής. Για τον λόγο αυτό αποκήρυξε με Εγκύκλιο την Δ' Οικουμενική

181. Κεδρηνός, έκδ. Βόννης, I, 616: τούτου δ' αναγορευθέντος ὁ συμβὰς ἐμπρησμός κατὰ τὴν πόλιν τὸ ἀνθρώπιατον μέρος διέφθιρε ... Ζωναράς, έκδ. Βόννης, III, 131: οὗ κρατούντος ἐμπρησμός ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐγένετο μέγιστος ἐκ τῶν Χαλκοπρατειῶν ἀρξάμενος ... Βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, Α', 217 π.ε. Για την καταστροφή της Βιβλιοθήκης βλ. Κ. Μανάφης, *Αι ἐν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθήκαι αυτοκρατορικαί και πατριαρχικαί και περί των ἐν αὐταῖς χειρογράφων μέχρι της Αλώσεως* (1453). Μελέτη φιλολογική, Ἐν Αθήναις 1972, 26 π.ε.

Σύνοδο της Χαλκηδόνος (451), με την οποία συνδεόταν η ελληνοθρεμμένη και ορθόδοξη στην πίστη συγκλητική άρχουσα τάξη της Κωνσταντινουπόλεως, έχοντας αντιβαρβαρικές και αντιαιρετικές τάσεις¹⁸².

Αυτός που «σκότωσε» τον Ολύμπιο Δία και ταυτόχρονα τον Όμηρο, δηλαδή τις δύο ηγετικές μορφές του αρχέγονου Ελληνισμού, μία μυθική και μία ιστορική, δεν ήταν ασφαλώς η νέα χριστιανική θρησκεία. Ήταν ένας άκρατος λαϊκισμός με ανατολική προέλευση, εχθρός των πολιτιστικών προτύπων του Ελληνισμού¹⁸³. Ίχνη αυτού του αντι-εικονικού λαϊκισμού διαφαίνονται κυρίως στην πηγή Χ1 της Διήγησης, όπου ο άγνωστος μμογράφος σατιρίζει τρία από τα αγάλματα του χώρου, αλλά ίσως και στη χρήση του όρου «στοιχεία» (Χ2).

Ο συγγραφέας της Διήγησης είτε είχε συνείδηση είτε όχι το πώς αντιμετωπίστηκε εξ αρχής από τον όχλο της Κωνσταντινούπολης η συλλογή των ολυμπίων αγαλμάτων, πάντως με δεδομένη την καταστροφή του 475 ανίχνευσε τη σύγχρονη με τα γεγονότα πηγή Χ.1 με τα σχόλια σε αγάλματα του Ιπποδρόμου και τη μεταγενέστερη, πιθανόν πηγή Χ.2, όπου ίσως εντοπίζεται χρήση του απαξιωτικού όρου «στοιχεία». Η τοποθέτηση τόσων καλλιτεχνικών θησαυρών δίπλα και γύρω από τον Ιππόδρομο, φαίνεται να μην έγινε κατανοητή από την πρώτη ημέρα. Βλέποντας. Είχε μια ολοκληρωμένη εικόνα πως το πλήθος προσλάμβανε τις καλλιτεχνικές και ιδεολογικές αναζητήσεις της βυζαντινής élite. Έτσι συνένωσε τα δύο άκρα, την αρχή και το τέλος της Συλλογής των «ολυμπίων στοιχείων».

Η καταστροφή των ιερών και οσίων της Αρχαίας Ελλάδας και υφίστων καλλιτεχνικών θησαυρών θα ήταν το μείζον γεγονός, που θα συγκλόνισε, άσχετα αν δεν καταγράφηκε (ή και διαγράφηκε), τις ψυχές των πιστών του Ελληνισμού. Η «μαύρη» εικόνα που δίνουν τα αγάλματα, ειδικά τα «στοιχεία», αποτέλεσμα της ιδεολογικής μετάλλαξης που συνέβη πάνω τους (αλλαγή ολυμπίων), μάλλον προϋποθέτουν το συμβάν. Μια τέτοια καταστροφή σήμαινε κακό προμήνυμα για τη «βασιλίδα των πόλεων», πραγματικά εξέλιξη χωρίς επιστροφή, που ολοκληρώθηκε κυρίως μετά τη Στάση του Νίκα, και που κατέληξε στον περιορισμό ελευθεριών του Δήμου. Έχοντας δεδομένη τη ληξιαρχική πράξη της τελευτής, θέτει την αφετηρία του κακού στην αποφράδα ημέρα που επιτελέστηκε ο ιδεολογικός θάνατος των θεών. Η ψυχή του κλαίγοντας τα βάζει με

182. Τηλ. Λουγγής, *Επισκόπηση βυζαντινής ιστορίας*, 74 κ.ε., 90-93.

183. Βλ. Π. Αθανασιάδη, *Το λυκόφως των θεών στην Ανατολική Μεσόγειο: Στοιχεία ανάλυσης για τρεις επιμέρους περιοχές*, *Ελληνικά* 44.1 (1994) 31-50, 48-51, εντοπίζει στην περιπτώση της καταστροφής αρχαίων ναών με έργα τέχνης στην Συρία-Παλαιστίνη κοινωνικές παραμέτρους που οδήγησαν εξαθλιωμένους χωρικούς χωρίς ελληνική παιδεία να θεωρούν εχθρική την ελληνική τέχνη.

όλους. Στηλιτεύει την απρονοησία των υπευθύνων που έκαναν την παράτολμη ενέργεια να φέρουν τα πολύτιμα έργα τέχνης δίπλα στον Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης, προκαλώντας ίσως τις λαϊκές μάζες. Ο πρώτος φταίχτης ήταν η διχασμένη ύπαρξη του Πραιπόσιτου, και μετά ο κατά τη γνώμη του ανίκανος βασιλιάς Θεοδόσιος Β' σε συνεργασία με την «άνευ ορίων» φιλόδοξη, αλλά και τραγική φυσιογνωμία της Αθηναΐδας. Όσον αφορά τον λαό (Δήμο), γι' αυτόν τοποθετεί τον κεντρικό φιλόσοφο Κύρβο, του οποίου τον τύπο ανασύρει από την ελληνική λαϊκή παράδοση, να του προφητεύει τον ερχομό «δημίων». Αυτοί θα επέβαλλαν τη Νέμεση των ολυμπίων θεών: αλλαγή ολυμπίων (αρχή) → ερχομός δημίων (τέλος).

Μαζί με τις τόσες φωνές που έρχονταν κυρίως από την αδικημένη επαρχία και προφήτευαν την καταστροφή της Κωνσταντινουπόλεως, ακουγόταν τώρα άλλη μία, αλλά αυτή τη φορά από τον κύκλο των οπαδών του Ελληνισμού.

Λάρισα

THE LAUSOS COLLECTION AND THE «PARASTASEIS» No 64 ABOUT THE SEVEN ATHENIAN PHILOSOPHERS: A NEW INTERPRETATION

The Collection of Lausus had inaugurated about 421 in his palace near the hippodrome of Constantinople. It contained two groups of statues (catalogue A of Kedrenos): six gods (I: Athena, II: Aphrodite, III: Hera, IV: Eros, V: Zeus, VI: Kairos), and seven genuses of exotic and mythical animals [1: unicorns, 2: tigers, 3: vultures, 4: giraffes, 5: bull-elephants, 6: centaurs, 7: Pans]. It also reflected a new museological conception of esthetic by returning to the origins of the classic greek sculpture and art (6th-4th c. B.C.) in contradiction with the elder forms of the preexisting more hieratic and abstract art, which is represented from the bas relief of Theodosius obelisk in hippodrome of Constantinople. So the Lausus Collection can appoint the beginning of a more original classicism.

According the catalogue A the statues of gods were arranged in two triads. This arrangement is impressed in the well-known miniature of Wien Dioskorides: Juliana Anicia is figured enthroned like Zeus in the middle, and to hers left there is the personification of Phronesis (Prudence) in the place of Athena statue; to his right the persinification of Megalopsychia (Generosity) in the place of Hera. The second triad is in opposite: in the middle there is Gratitude of Arts like the curved statue of Kairos/Cronos, and to his left (opposite of Megalopsychia/Hera), the Desire of Building like wing-bearing Eros.

The six gods have no religious concept. They are descended to the class of the simple heroes of the Golden Age. They are archetypal existences of the Greek-Roman World and prefiguring the Christian orthodoxy of the renewed Roman Empire. By this sense the gods are supposed «Christian», as Justin (Apology, *PG*, 6, 397C) was the first who gave this name to the old Greek philosophers, and repeated Palladas to the olympian gods in a well-known epigram (Anthology, IX 528). The seven animal genuses can symbolize the places of the nations of the Roman empire, all united under a realm of peace.

In the Lausus statues is referring a short story of Parastaseis Syntomoi Chronikai, written by a friend of ancient world (or religion) about 5th-6th c. after 475, when the Collection has being destroyed. This story depends upon two sources: 1) a mime which has being played in the hippodrome in the occasion of the Theodosios and Athenais wedding (421, 10 June). 2) a story of the Athenais Fortune, where an official and two philosophers delivered orations about the olympian statues (=«stoicheia» in Parastaseis), that is the statues of the olympian gods; not of the olympian games.

V. ZEYΣ

III. ΗΡΑ

I. ΑΘΗΝΑ

IV. ΕΡΩΣ

II. ΑΦΡΟΔΙΤΗ

VI. ΚΑΙΡΟΣ

2. Τίγρεις

1. Μονοκέρωτες

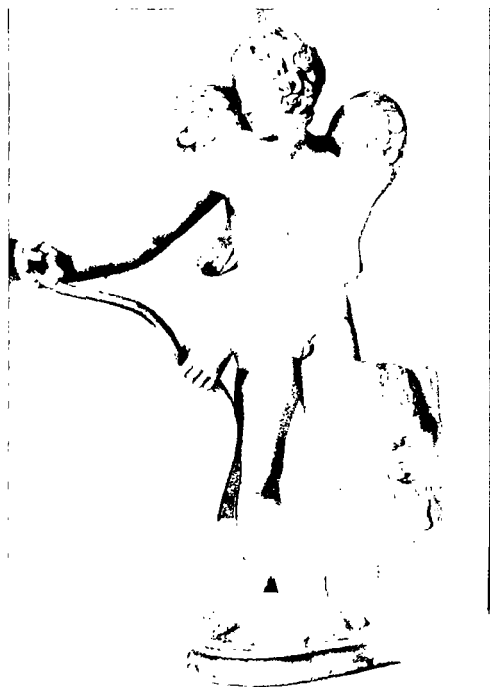
5. Ταυρελέφαντες

4. Καμηλοπαρδάλεις

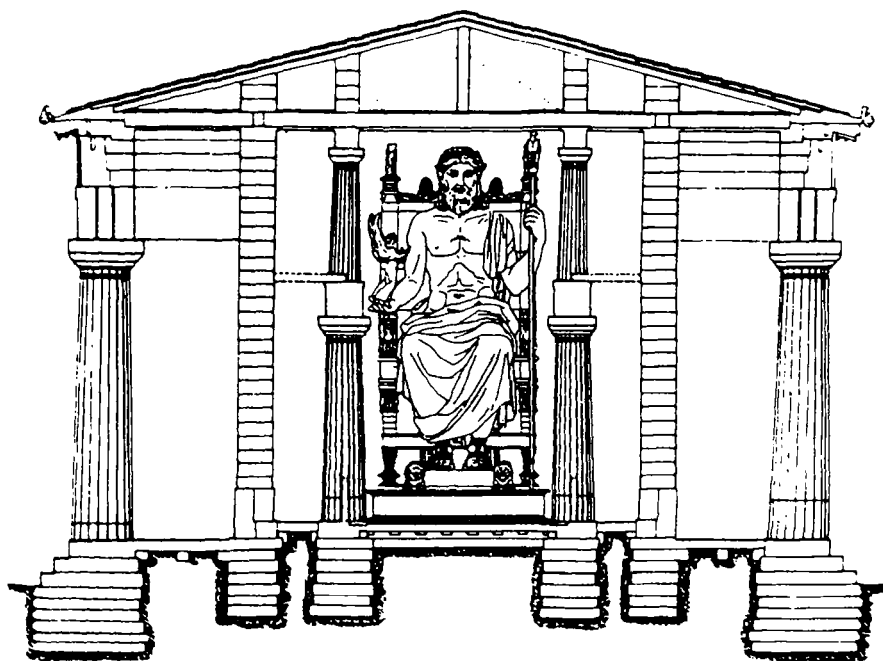
7. Πάνες

6. Κένταυροι

Εικ. 1. Σχηματική παράσταση μιας υποθετικής μουσειακής ένταξης των γλυπτών της Συλλογής του Λαύσου (στην αίθουσα κοντά στον Ιππόδρομο). Ο Δίας κατ' εικόνα του αυτοκράτορα βρίσκεται έξω από κάθε κλίμακα ανθρώπινου μέτρου, στο οποίο υπάγονται τα υπόλοιπα αγάλματα. Αριστερά του η πολεμική Αθηνά και δεξιά του η μητρική θεά του γάμου Ήρα (α' οικογένεια). Απέναντι ο Καιρός (Χρόνος-Κρόνος) πλαισιωμένος από τη γονιμική Αφροδίτη και τον δημιουργό Έρωτα (β' οικογένεια). Τα 7 είδη ζώων, είτε απλώνονταν ανάμεσά τους, είτε όχι, τοποθετούνται με γνώμονα: 1) την αισθητική αντίληψη που εφαρμόζεται στην κατανομή των αγαλμάτων των θεών, 2) τη μορφή της αίθουσας του Ιπποδρόμου με τη μεγάλη κόγχη και τρεις κατά μήκος ζώνες (μετέπειτα κόγχες), 3) το πρότυπο των μορφών των προσωποποιήσεων και των ζώων του κεντρικού κλίτους της βασιλικής της Νέας Θεοδωριάδος, 4) την απαρίθμηση των θεών και ζώων του καταλόγου Α' του Κεδρηνού.



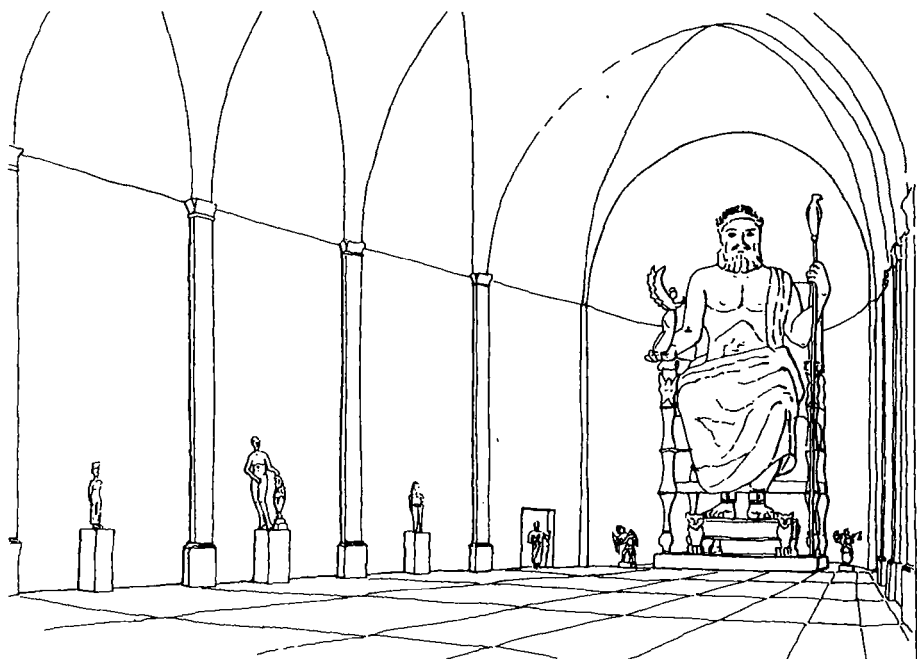
Εικ. 3. Ο Έρως
του Λυσίππου
(Λονδίνο,
Βρετανικό
Μουσείο)
(S. Guberti-Basset,
The Lausos
Collection...,
The Art Bulletin
82.1 [2000] 9).



Εικ. 4. Αναπαράσταση του αγάλματος του Δία του Φειδία στην Ολυμπία (S. Guberti-Basset, The Lausos Collection..., σ. 10).



Εικ. 5. Ο Καιρός του Λυσίππου (Τουρίνο, Museo di Arte Greco-Romana) (S. Guberti-Basset, The Lausos Collection, σ. 10).



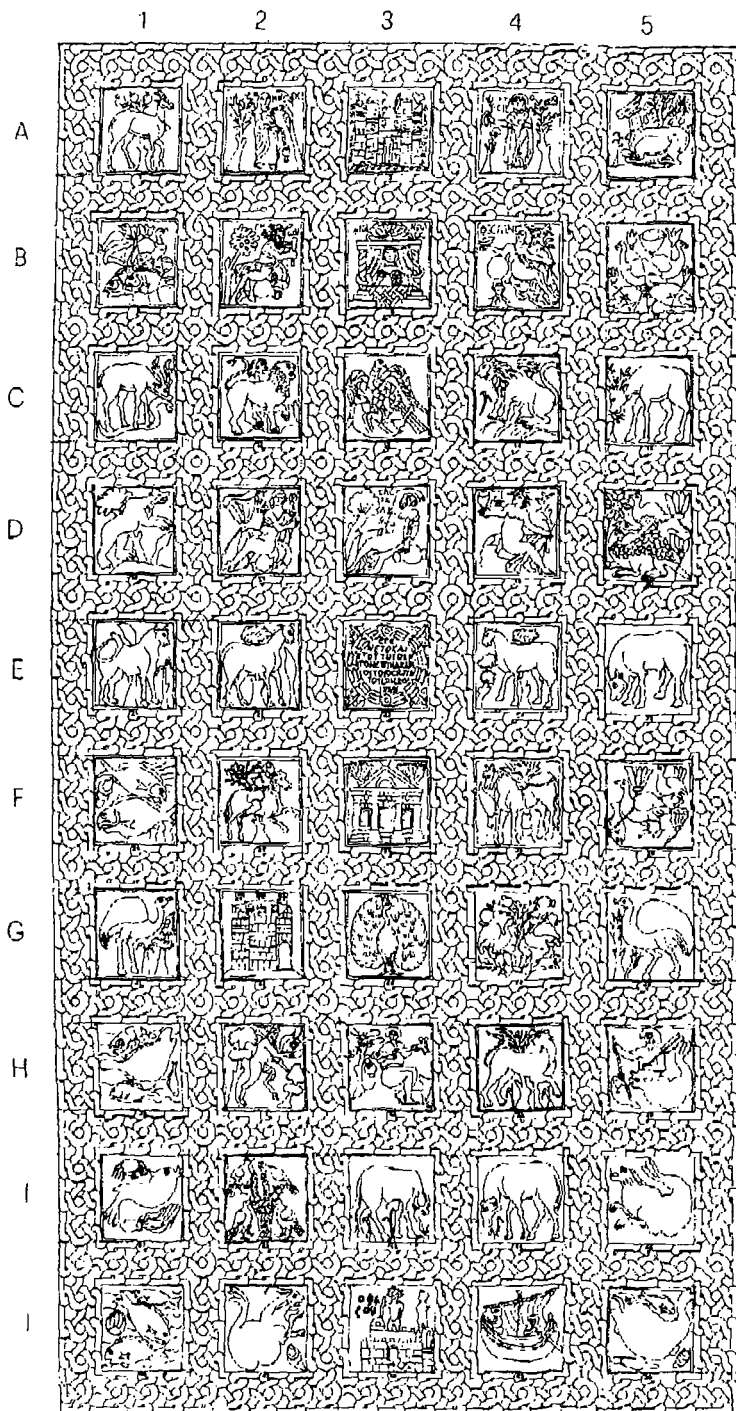
Εικ. 6. Αναπαράσταση της ένταξης των έξι αγαλμάτων των θεών σύμφωνα με τους M. Vickers και E. D. Francis.



Εικ. 7. Ο Κώδικας τοῦ Διοσχορίδη τῆς Βιέννης (Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, Ζ', σ. 162).



Εικ. 8. Το *missorium* τοῦ Θεοδοσίου Α' (388).



Εικ. 9. Ψηφιδωτό της Βασιλικής Νέας Θεοδοριάδος (Qasr-el-Libya) (539)



Εικ. 10. Το ψηφιδωτό του Ορφέα της Ιερουσαλήμ

ΤΟ ΕΓΚΟΛΠΙΟ-ΛΕΙΨΑΝΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΜΟΣΧΑΣ

Στο Κρατικό Ιστορικό και Πολιτιστικό Μουσείο της Μόσχας φυλάσσεται ένα από τα αριστουργήματα της βυζαντινής μικροτεχνίας. Πρόκειται για ένα εγκόλπιο-λειψανοθήκη, διαστάσεων 9,5×8,5 εκ., που φέρει στην πρόσθια πλευρά του ένα πλακίδιο με την Ανάσταση εκτελεσμένη με την τεχνική των περίκλειστων σμάλτων¹ (εικ. 1) και στην πίσω όψη ένα ασημένιο ενεπίγραφο πλακίδιο (εικ. 2)². Προέρχεται από το ναό του Ευαγγελισμού στη Μόσχα.

Τα εγκόλπια, κυκλικού συνήθως σχήματος, και σπανιότερα σταυρόσχημα ή και τετράγωνα, όπως εδώ, αναφέρονται στις βυζαντινές πηγές ως πολύτιμα αυτοκρατορικά δώρα προς τους διάφορους ηγεμόνες και εκκλησιαστικούς άρχοντες. Συχνά φιλοξενούσαν στο εσωτερικό τους λείψανα αγίων, όπως στην προκειμένη περίπτωση, επέχοντας δηλαδή θέση μικρών επιστήθιων λειψανοθηκών³. Οι μορφές του Χριστού και της Πα-

* Το θέμα παρουσιάστηκε συνοπτικά στο Εικοστό Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 12-14 Μαΐου, (βλ. περιλήψεις ανακοινώσεων, σ. 38). Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή μου Γ. Βελένη για τις χρήσιμες παρατηρήσεις του.

1. Για τα σμάλτα βλ. M. C. Ross, *Byzantine Enamels, Byzantine Art and European Art*, Αθήνα 1964, σ. 392-393. — K. Wessel, *Die Byzantinische Emailkunst, vom 5. bis 13. Jahrhundert*, München 1967 (στο εξής: K. Wessel, *Emailkunst*). — L. Mallé, *Cloisonnés bizantini, con una introduzione all'arte dello smalto medioevale*, Torino (χ.χ.).

2. Το εγκόλπιο της Μόσχας δεν είναι άγνωστο στη βιβλιογραφία. Η πιο πρόσφατη δημοσίευσή του περιλαμβάνεται στον κατάλογο της έκθεσης *The Glory of Byzantium*, όπου μάλιστα δημοσιεύεται και η επιγραφή της πίσω πλευράς του, χωρίς ωστόσο να προτείνεται μεταγραφή της, βλ. S. Taft, *Pendant Icon with the Anastasis, The Glory of Byzantium*, (επ. έκδ. H. C. Evans – W. D. Wixom επιμ.), New York 1997, αρ. κατ. 115, σ. 166-167, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία (στο εξής: *The Glory of Byzantium*). Με την επιγραφή του εγκολπίου ασχολήθηκε σε δύο πρόσφατες μελέτες του ο I. Ševčenko, πρβλ. I. Ševčenko, *Observations Concerning Inscriptions on Objects Described in the Catalogue «The Glory of Byzantium», Palaeoslavica 6 (1998) 243-252*. — Του ίδιου, *Perceptions of Byzantium, The Metropolitan Museum of Art Symposia, Perceptions of Byzantium and its Neighbors (843-1261)*, (έκδ. O. Z. Pevny), New York 2000, σ. 2-21, όπου παρέχεται και σύντομος σχολιασμός του περιεχομένου του εγκολπίου.

3. S. D. Campbell – A. Cutler, *Enkolpion, The Oxford Dictionary of Byzantium* (επ. έκδ. A. P. Kazhdan), New York – Oxford 1991, τ. I, σ. 700. — Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου – B. Pitarakis – Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Εγκόλπια, Άγιον Όρος 2000*, σ. 16-17.

ναγίας ήταν τα πιο συνήθη θέματα διακόσμησης στα εγχόλπια, δεν λείπουν βέβαια και σκηνές από το Δωδεκάορτο αλλά και απεικονίσεις συγκεκριμένων αγίων, κυρίως του αγίου Δημητρίου και του αγίου Γεωργίου. Παρόλο που η Ανάσταση είναι σχετικά σπάνιο θέμα για τη διακόσμηση εγχολπίων συναντάται σε τρία σταυρόσχημα παραδείγματα στην Πίζα⁴, στη Σόφια⁵ και στο T'bilisi⁶ αλλά και σε ένα τετράγωνο εγχόλπιο επίσης στο T'bilisi⁷, όχι όμως ως αυτόνομο θέμα αλλά ενταγμένο σε ευρύτερες εικονογραφικές συνθέσεις.

Η παράσταση⁸ στο συγκεκριμένο εγχόλπιο ανήκει στον δεύτερο τύπο Ανάστασης, σύμφωνα με την ομαδοποίηση του K. Weitzmann⁹ με βάση

4. A. Kartsonis, *Anastasis, The Making of an Image*, Princeton 1986, εικ. 25β (στο εξής: A. Kartsonis, *Anastasis*).

5. Ό.π., εικ. 26β.

6. J. C. Anderson, *Enkolpion with Anastasis, The Glory of Byzantium*, αρ. κατ. 230, σ. 342.

7. A. Kartsonis, *Anastasis*, εικ. 37β.

8. Ο εικονογραφικός αυτός τρόπος απόδοσης του θέματος της Ανάστασης εμφανίζεται από πολύ νωρίς στη μνημειακή ζωγραφική αλλά και στη μικροτεχνία και αντλεί βασικά από το απόκρυφο ευαγγέλιο του Νικοδήμου αλλά και από άλλα υμνολογικά κυρίως κείμενα, βλ. Α. Ευγγόπουλος, Ο υμνολογικός τύπος της εις τον Άδην Καθόδου του Χριστού, *ΕΕΒΣ* 17 (1945) 113-129. — Α. Kartsonis, *Anastasis*. Σε σχετική μελέτη της η C. Davis-Wayer παρατηρεί ότι δεν επιβεβαιώνεται εικονογραφικά η άποψη ότι η ελληνική παραλλαγή του Ευαγγελίου του Νικοδήμου είναι η σημαντικότερη πηγή όλων των βυζαντινών παραστάσεων της Εις Άδου Καθόδου, βλ. σχετικά C. Davis-Wayer, *Die ältesten Darstellungen der Hadesfahrt Christi des Evangelium Nikodemi und ein Mosaik der Zeno-Kapelle, Roma e l'età carolingia: Atti delle giornate di studio 3-8 Maggio 1976 a cura dello Istituto di Storia dell'Arte dell'Università di Roma*, Roma 1976, σ. 184. Για τις αρχαιότερες απεικονίσεις του θέματος στη μνημειακή ζωγραφική βλ. P. J. Nordhagen, *The «Harrowing of Hell» as Imperial Iconography. A Note on its Earliest Use*, *BZ* 75 (1982) 345-348. Για παραστάσεις Εις Άδου Καθόδου στη μικροτεχνία βλ. Ν. Γκιολές, Η σταυροθήκη Fieschi - Morgan και οι παλαιότερες σωζόμενες στην Ανατολή παραστάσεις της «Εις Άδου Καθόδου του Χριστού», *Δίπτυχα* 3 (1982-1983) 130-143. Για τις απεικονιζόμενες μορφές στη σκηνή κυρίως όμως στην υστεροβυζαντινή και τη μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική βλ. αρχ. Σ. Κουκιάρης, Οι ανεπίγραφοι ανιστάμενοι στην Εις Άδου Κάθοδο, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' - τομ. ΙΘ' (1996-1997) 305-318. Για τους διάφορους τύπους Ανάστασης βλ. G. Schiller, *Die Höllenfahrt Christi, Lexikon der christlichen Iconographie*, 2, σ. 322 κ.ε. — E. Lucchesi-Palli, *Der syrisch-palästinensische Darstellungstypus der Höllenfahrt Christi, Römische Quartalschrift* 57 (1962) 253. — Της ίδιας, *Anastasis, RLdBK*, τ. I (Stuttgart 1966), σ. 142-148. — R. Lange, *Die Auferstehung [Iconographia Ecclesiae Orientalis]*, Recklinghausen 1966, σ. 16 κ.ε. — Ν. Μουρίκη, *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου*, Αθήνα 1985, σ. 146-152. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και το άρθρο της Ν. Thierry για την παράσταση της Εις Άδου Καθόδου στη μνημειακή ζωγραφική της Καππαδοκίας, πρβλ. Ν. Thierry, *Le thème de la Descente du Christ aux enfers en Cappadoce*, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' - τ. ΙΖ' (1993-1994) 59-66.

9. Σύμφωνα με τον K. Weitzmann, ο παλαιότερος τύπος είναι ο λεγόμενος αφηγηματικός, ο οποίος ανάγεται στην προεικονομαχική περίοδο, ακολουθεί ο δογματικός με τη μετωπική απεικόνιση του Χριστού, στον οποίο ανήκει και η παράσταση του εγχολπίου της Μόσχας, η δημιουργία του οποίου ανάγεται στο δεύτερο μισό του 9ου αιώνα, και τέλος ο λεγόμενος αναγεννησιακός, που εμφανίζεται στο 10ο αιώνα βλ. σχετικά K. Weitzmann, *Art-*

τη στάση του Χριστού και είναι εμπλουτισμένη σχεδόν με όλες τις επιμέρους θεματικές ενότητες, γνωστές από την εικονογραφία της σκηνής στη μνημειακή ζωγραφική (εικ. 1). Απουσιάζει η προσωποποίηση του Άδη, που εμφανίζεται σε ανάλογες παραστάσεις ήδη από τον 9ο αιώνα¹⁰.

Ο Χριστός, μετωπικός και σε μεγαλύτερη κλίμακα από τις υπόλοιπες μορφές, πατώντας πάνω στις κατεστραμμένες πύλες του Άδη, υψώνει θριαμβευτικά με το αριστερό του χέρι τον σταυρό της Ανάστασης, ενώ με το δεξί εγείρει από τη φθορά του θανάτου τον προπάτορα Αδάμ. Πίσω από τον τελευταίο η Εύα δέεται με σεβασμό προς τον Ιησού καλύπτοντας τα χέρια της με το ιμάτιό της. Στο βάθος απεικονίζεται με την ποιμενική του ράβδο ο Άβελ, του οποίου ο θάνατος περιγράφεται στα βυζαντινά κείμενα ως προδήλωση του σταυρικού θανάτου του Χριστού¹¹. Στη δεξιά χορεία της σκηνής κυριαρχούν οι προφητάνακτες με βαρύτιμα αυτοκρατορικά ενδύματα και στέμματα, ενώ πίσω τους ο Πρόδρομος, μετωπικός, εικονίζεται με σταυροφόρο ράβδο στο αριστερό του χέρι. Η όλη διάταξη της σκηνής παραπέμπει στο εικονογραφικό λεξιλόγιο της εποχής των Κομνηνών.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απόλυτη σχεδόν εικονογραφική ταύτιση με την ανάλογη παράσταση στο φ. 1^β του κώδικα Σκευοφυλακίου της μονής Μεγίστης Λαύρας¹², που χρονολογείται στο πρώτο τέ-

stocratic Psalter and Lectionary, *Liturgical Psalters and Gospels*, Variorum Reprints, London 1980, αρ. VI, σ. 98-107, κυρίως 99, 102. — Του ίδιου, *A 10th Century Lectionary. A Lost Masterpiece of Macedonian Renaissance*, *Liturgical Psalters and Gospels*, Variorum Reprints, London 1980, αρ. X., σ. 617-640, κυρίως 621. — A. Kartsonis, *Anastasis*, 135-136. Ο J. Beckwith υποστηρίζει σε σχετική μελέτη του ότι η παλαιότερη παράσταση του θέματος απαντά στον κρύσταλλο του Victoria and Albert Museum, τον οποίο ανάγει στο τέλος του 6ου αιώνα, πρβλ. J. Beckwith, *Another Late Sixth Century Byzantine Rock Crystal*, *Zograf* 10 (1979) 11-12, εικ. 1-3.

10. A. Kartsonis, *Anastasis*, 139-140. Η μορφή του Άδη, την οποία συνήθως πατά ο Χριστός, παίρνει τα χαρακτηριστικά του βάρβαρου αλυσοδεμένου αιχμαλώτου από αρχαίες απεικονίσεις αυτοκρατορικών θριάμβων. Εμφανίζεται από πολύ νωρίς στη μνημειακή ζωγραφική αλλά και σε μικρογραφίες χειρογράφων, βλ. K. Wessel, *Hades*, *RLZBK* τ. II, Stuttgart 1971, σ. 946-950.

11. Η απεικόνιση του Άβελ απαντά στην εικονογραφία της σκηνής ήδη από τον 11ο αιώνα, γίνεται όμως ιδιαίτερα συχνή από το 13ο αιώνα κ.ε. βλ. σχετικά A. Kartsonis, *Anastasis*, 198, 209-210. — L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, *Les fresques de Saint Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, Bruxelles 1975, I, σ. 166 (στο εξής: Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*). — S. Der Nersessian, *The Kariye Djami*, τ. 4, Princeton N. J. 1975, σ. 322. Για παραδείγματα σε ναούς της Μάνης βλ. N. B. Δρανδάκης – Σ. Καλοπίσση – Μ. Παναγιωτίδη, Έρευνα στη Μεσσηνιακή Μάνη, *ΠΑΕ* 1980, 194, σημ. 7. — Σ. Καλοπίσση-Βέρτη, Ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Πολεμίτα της Μέσα Μάνης (1278), *Αντίφωνο*, *Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 464.

12. Σ. Μ. Πελεκανίδης – Π. Κ. Χρήστου – Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη – Σ. Ν. Καδάς – Α. Κατσαρού, *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους*, *Εικονογραφημένα Χειρόγραφα*, τ. Γ', Αθήνα

ταρτο του 12ου αιώνα (εικ. 3). Και στα δύο έργα οι μορφές είναι οργανωμένες με βάση κανόνες απόλυτης συμμετρίας, με τον Χριστό να τονίζει τον κατακόρυφο άξονα μέσα στο πνεύμα της κλασικής παράδοσης. Εκτός από τις γενικές ομοιότητες στο στήσιμο της σκηνής τα δύο έργα μοιράζονται και άλλες εικονογραφικές λεπτομέρειες, όπως τις κατεστραμμένες πύλες του Άδη, που σχηματίζουν ένα V¹³, τη διάθεση να δηλωθεί το στίγμα του σταυρικού θανάτου του Χριστού, την απουσία φωτοστεφάνων στις μορφές της αριστερής χορείας της σκηνής (Αδάμ, Εύα, Άβελ) ή τη χρωματική ποικιλία των φωτοστεφάνων της δεξιάς ομάδας (Δαβίδ, Σολομών, Πρόδρομος)¹⁴. Ανάλογες εικονογραφικές ομοιότητες επισημαίνονται και με δύο ακόμη έργα της βυζαντινής μικρογραφικής ζωγραφικής, την παράσταση της Ανάστασης στο φ. 215^β του κώδικα Gr. 540 της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης¹⁵, που χρονολογείται στις αρχές του 12ου αιώνα και την αντίστοιχη μικρογραφία στο φ. 382^α του κώδικα 19 της Εθνικής Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης της Γενεύης¹⁶, μόνο που και στις δύο τελευταίες περιπτώσεις παραλείπεται η μορφή του Άβελ.

Ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος Ανάστασης φαίνεται ότι έχει ήδη αποκρυσταλλωθεί γύρω στα μέσα του 11ου αιώνα, όπως μαρτυρεί η αντίστοιχη σκηνή στην εικόνα Μεγάλης Δέησης και Δωδεκαόρτου της μονής της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά¹⁷ (εικ. 5) και οι μικρογραφίες με το ίδιο θέμα στο φ. 2^α του κώδικα 587 της μονής Διονυσίου¹⁸, στο φ. 2^α του

1979, εικ. 6. — Γ. Γαλάβαρης, *Ελληνική τέχνη, Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων*, Αθήνα 1995, εικ. 119 (στο εξής: Γ. Γαλάβαρης, *Ζωγραφική*).

13. Οι πύλες με ανάλογη διαμόρφωση εμφανίζονται ήδη από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα (για παράδειγμα στην παράσταση της Ανάστασης στο καθολικό της Νέας Μονής Χίου, βλ. Ν. Χατζηδάκη, *Ελληνική τέχνη, Βυζαντινά ψηφιδωτά*, Αθήνα 1996, εικ. 79 στο εξής: Ν. Χατζηδάκη, *Βυζαντινά ψηφιδωτά*).

14. Η χρωματική ποικιλία στους φωτοστεφάνους, αν και σπάνια, εμφανίζεται από πολύ νωρίς στη μνημειακή ζωγραφική. Αναφέρουμε ενδεικτικά τους προφητάνακτες στην Ανάσταση του καθολικού της μονής Δαφνίου, βλ. Ν. Χατζηδάκη, *Βυζαντινά ψηφιδωτά*, εικ. 119.

15. I. Furlan, *Codici Greci Illustrati della Biblioteca Marciana*, τ. II, Milano 1979, σ. 13 και εικ. 7.

16. J. C. Anderson, *The Walters Praxapostolos and the Liturgical Illustration*, ΔΧΑΕ περ. Δ' - τομ. ΙΘ' (1996-1997) 9-38, κυρίως εικ. 4.

17. Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Ελληνική τέχνη, Βυζαντινές εικόνες*, Αθήνα 1995, εικ. 18 (στο εξής: Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Βυζαντινές εικόνες*). Στη συγκεκριμένη περίπτωση απουσιάζουν ο Πρόδρομος και ο Άβελ.

18. Στη συγκεκριμένη μικρογραφία ο Χριστός απεικονίζεται τη στιγμή που εισέρχεται στον Άδη, στο χέρι που τη διαφοροποιεί κάπως από την Ανάσταση του εξεταζόμενου εγκολπίου, όπου η στάση του Χριστού υποδηλώνει περισσότερο κίνηση ανάτασης, βλ. Σ. Μ. Πελεκανίδης - Π. Κ. Χρήστου - Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη - Σ. Ν. Καδάς, *Θησαυροί του Αγίου Όρους, Εικονογραφημένα Χειρόγραφα*, τ. Α', Αθήνα 1973, εικ. 190, για τη χρονολόγηση βλ. σ. 435 (στο εξής: *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, τ. Α'). — Γ. Γαλάβαρης, *Ζωγραφική*,

κώδικα 61 της ίδιας μονής¹⁹ και στο φ. γ^v του κώδικα 45 της μονής Πάτμου²⁰.

Το εγκόλπιο της Μόσχας παρουσιάζει επίσης στενές αναλογίες και με δύο χυμευτά πλακίδια με παράσταση Ανάστασης στην περίφημη Pala d'Oro του Αγίου Μάρκου Βενετίας. Το πρώτο πλακίδιο είναι προσαρμοσμένο στο κάτω τμήμα της Pala, ανήκει στη δεύτερη κατασκευαστική της φάση και χρονολογείται σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη στο πρώτο μισό του 12ου αιώνα (εικ. 6)²¹. Εικονογραφικά δεν διαφοροποιείται σχεδόν καθόλου από την παράσταση στο εγκόλπιο της Μόσχας με τη διαφορά ότι στο πλακίδιο της Pala απουσιάζει ο Άβελ, δεν υποδηλώνεται καθόλου ο φυσικός χώρος, ενώ οι πύλες του Άδη σχηματίζουν Υ. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι στενές ομοιότητες στο κόσμημα του πλαισίου που περιβάλλει το κεντρικό θέμα και στα δύο πλακίδια, εκτελεσμένο και αυτό με την τεχνική των περίκλειστων σμάλτων. Ένα ακόμη στοιχείο που συνδέει τα δύο έργα είναι η διαμόρφωση των ενδυμάτων στους προφητάνακτες με τα καλλιγραφικά καρδιόσχημα μοτίβα, τα οποία σπανίζουν στη μνημειακή ζωγραφική, είναι όμως γνωστά σε έργα χυμευτικής ήδη από τις αρχές του 11ου αιώνα²².

Το δεύτερο πλακίδιο με παράσταση Ανάστασης (εικ. 7) κοσμεί το επάνω τμήμα της Pala και σχετίζεται με την τρίτη κατασκευαστική φάση του εικονοστασίου (1209)²³. Τα πλακίδια που χρησιμοποιήθηκαν για το τμήμα αυτό προέρχονται, σύμφωνα με την άποψη του O. Demus²⁴, την οποία δέχεται και ο K. Wessel²⁵, από ένα ή και περισσότερα πολυτελή

εικ. 71.

19. Θησαυροί του Αγίου Όρους, τ. Α', εικ. 105, για τη χρονολόγηση βλ. σ. 415. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διασταυρούμενες πύλες του Άδη, που σχηματίζουν ένα Χ, μοτίβο που γίνεται αρκετά συχνό μετά το τέλος του 12ου αιώνα.

20. Ν. Μουρίκη – Ν. Ševčenko, Εικονογραφημένα χειρόγραφα, Οι Θησαυροί της Μονής Πάτμου (γεν. εποπτ. Α. Δ. Κομίνης), Αθήνα 1988, σ. 277-296, κυρίως 286-287 και εικ. 19.

21. *La Pala d'Oro*, (κείμε. W. F. Volbach – A. Pertusi – B. Bischoff – H. R. Hahnloser – G. Fiocco), Florence 1965, αρ. 58, σ. 28-29, πίν. XXXI, 52 (στο εξής: *La Pala d'Oro*). Παρόλο που το σύνολο του κάτω τμήματος της Pala παρουσιάζει αρκετές ανομοιογένειες η χρονολόγησή του μέσα στο πρώτο μισό του 12ου αιώνα θεωρείται βέβαιη.

22. Βλ. K. Wessel, *Emailkunst*, αρ. κατ. 32, σ. 98-106, αρ. κατ. 33, σ. 106, αρ. κατ. 36, σ. 110-113 κ.α. — W. D. Wixom, Icon with Saint Demetrios, *The Glory of Byzantium*, αρ. κατ. 107, σ. 160.

23. *La Pala d'Oro*, πίν. XLV, 82.

24. O. Demus, Zur Pala d'Oro, *JÖB* 16 (1967) 263-279, κυρίως 273 (στο εξής: O. Demus, *Pala d'Oro*).

25. K. Wessel, *Emailkunst*, 151. Το πάνω τμήμα της Pala αποτελείται από επτά μεγάλα πλακίδια με τοξωτή επίστεψη, από τα οποία τα πέντε έχουν ίδιες διαστάσεις και αποτελούν προφανώς ένα σύνολο προερχόμενο από κάποιο πολυτελές κωνσταντινουπολιτικό τέμπλο. Το πλακίδιο με την Κοίμηση είναι λίγο μεγαλύτερο, ενώ το πλακίδιο με τον Αρχάγγελο έχει διαφορετικό σχήμα, κατά συνέπεια τα δύο τελευταία πλακίδια προέρχονται πι-

τέμπλα ναών της Κωνσταντινούπολης και έχουν χρονολογηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 12ου αιώνα. Εικονογραφικά το δεύτερο πλακίδιο της Pala δεν διαφοροποιείται σχεδόν καθόλου από το εγκόλπιο της Μόσχας με εξαίρεση την απουσία του Άβελ. Εδώ όμως η ροπή προς τη διακοσμητικότητα γίνεται πιο έντονη ακολουθώντας τον συρμό της εποχής, ενώ τόσο οι φωτοστέφανοι όσο και τα ενδύματα της δεξιάς χορείας της σκηνης διακοσμούνται με περίτεχνα ένσταυρα μοτίβα. Αλλά και η χρήση των συρμάτων για τη διαμόρφωση της πτυχολογίας με τα χαρακτηριστικά σπειροειδή μοτίβα παρουσιάζει στο συγκεκριμένο πλακίδιο μια μεγαλύτερη επιτήδευση σε σχέση με το εγκόλπιο της Μόσχας. Όλα αυτά σε συνδυασμό με το ανεμιζόμενο ιμάτιο του Χριστού, συνηθισμένο μοτίβο σε μνημειακά σύνολα της λεγόμενης δυναμικής τεχνοτροπίας της υστεροκομνηνείας ζωγραφικής²⁶, δικαιολογούν τη χρονολόγηση του δεύτερου

θανότατα από κάποιο άλλο σύνολο. Σύμφωνα με μια παράδοση του 15ου αιώνα τα πλακίδια αυτά προέρχονταν από το τέμπλο της μονής Παντοκράτορος. Ωστόσο ο Demus απέδειξε ότι η παράδοση αυτή στηριζόταν σε μια λανθασμένη ταύτιση του πατριάρχη Ιωσήφ. Ο εν λόγω πατριάρχης κατά τη μετάβασή του στη Βενετία το 1438 για τη σύνοδο της Φερράρας - Φλωρεντίας επισκέφτηκε το ναό του Αγίου Μάρκου και αντικρίζοντας τα πλακίδια των αυτοκρατόρων της Pala ταύτισε λανθασμένα την Ειρήνη, σύζυγο του Αλεξίου Α' Κομνηνού, με τη μεταγενέστερη Ειρήνη, γυναίκα του Ιωάννη Β' Κομνηνού (1118-1143), κτητόρissa της μονής Παντοκράτορος. Κατά συνέπεια τα πλακίδια δεν προέρχονται οπωσδήποτε από τη μονή Παντοκράτορος αλλά ίσως από κάπου αλλού, βλ. Ο. Demus, *Pala d'Oro*, 273. — M. English Frazer, *The Pala d'Oro and the Cult of St. Mark in Venice*, *JÖB* 32/5 (1982) 273-279.

26. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της τάσης αποτελούν οι άγγελοι στις παρστάσεις του Ευαγγελισμού της Παναγίας του Άρακα στα Λαγουδερά της Κύπρου (βλ. A. and J. Stylianos, *The Painted Churches of Cyprus Treasures of Byzantine Art*, London 1985, εικ. 87. — A. Nicolaïdès, *L'église de la Panagia Arakiotissa à Lagoudéra, Chypre: Étude iconographique des fresques de 1192*, *DOP* 50 (1996), 1-137, εικ. 61), και του Αγίου Γεωργίου στο Κουρμπίνοβο (βλ. L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 36). Για τη ζωγραφική της περιόδου αυτής βλ. μεταξύ άλλων A. H. S. Megaw, *Twelfth Century Frescoes in Cyprus*, *Actes du XIIe congrès international d'étude Byzantines*, Ohrid 1961, τ. III, Belgrade 1964, σ. 257-266. — C. Mango - E. J. Hawking, *The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings*, *DOP* 20 (1966) 119-206. — M. Χατζηδόνης, *Η μεσοβυζαντινή τέχνη*, *I.E.E.*, τ. Η', Αθήνα 1979, σ. 274-325. — Του ίδιου, *Η μνημειακή ζωγραφική (1160-1204)*, *I.E.E.*, τ. Θ', 404-411. — T. Malmquist, *The Byzantine 12th Century Frescoes in Kastoria, Agios Anargyroi and Agios Nikolaos tou Kasnitsi*, Upsala 1979. — V. J. Djurić, *La peinture murale byzantine, XIIe et XIIIe siècle*, *Actes du XVe Congrès international d'études Byzantines*, τ. I, Αθήνα 1979, σ. 159-252. — E. N. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου Θεσσαλονίκης και η βυζαντινή ζωγραφική του 12ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 160-165 και σποραδικά. — D. Mouriki, *Stylistic Trends in the Monumental Painting of Greece during the Eleventh and Twelfth Centuries*, *DOP* 34-35 (1980-1981) 77-124. — L. Hadermann-Misguich, *Tendances expressives et recherches ornementales dans la peinture byzantine de la seconde moitié du XIIe siècle*, *Byzantion* 35 (1965) 429-448. — Της ίδιας, *La peinture monumentale tardo-comnène et ses prolongements au XIIIe siècle*, *Actes du XVe Congrès International d'étude Byzantines*, τ. I, Αθήνα 1979, 253-284. — Της ίδιας, *Kurbinovo*, σ. 321-590. — M. Panayotidi, *The Wall-paintings in the Church of the Virgin Kosmosoteira at Fera (Vira) and Stylistic Trends in 12th Century Painting*, *First Interna-*

πλακιδίου της Pala στο τελευταίο τέταρτο του 12ου αιώνα.

Πολύ κοντά στο εγκόλπιο της Μόσχας είναι ένα ακόμη μοναδικό χυμευτό έργο του δεύτερου μισού του 12ου αιώνα, η σταυροθήκη του Esztergom²⁷ (εικ. 8). Η απόδοση της πτυχολογίας, η χρωματική ποικιλία των φωτοστεφάνων, τα καρδιόσχημα μοτίβα στη διακόσμηση των ενδυμάτων, τα πλαίσια με τα τετράφυλλα χυμευτά μοτίβα αλλά και τα μορφολογικά στοιχεία των επιγραφών είναι κοινά στα δύο έργα. Επισημαίνουμε ιδιαίτερα τον τρόπο διαμόρφωσης της πτυχολογίας στα μανίκια των δύο μορφών που πλαισιώνουν τον Χριστό στην παράσταση του Ελκόμενου κάτω αριστερά. Η διαμόρφωσή τους με ένα οφιοειδώς ελισσόμενο σύρμα ταυτίζεται με τον τρόπο απόδοσης της πτυχολογίας στο αριστερό χέρι του Χριστού και του Άβελ στο εγκόλπιο της Μόσχας.

Συμπερασματικά, θα προτείνουμε για το εγκόλπιο της Μόσχας μια χρονολόγηση ανάμεσα στα δύο πλακίδια του εικονοστασίου της Βενετίας και πολύ κοντά στη σταυροθήκη του Esztergom. Αν και ένας ακριβέστερος προσδιορισμός ίσως θα ήταν ριψοκίνδυνος, μια χρονολογική πρόταση για το τρίτο τέταρτο του 12ου αιώνα δε φαίνεται να απέχει πολύ από την πραγματικότητα.

Πολύτιμες πληροφορίες για το εξεταζόμενο εγκόλπιο παρέχει η επιγραφή που βρίσκεται στην πίσω πλευρά του, πιθανότατα σύγχρονη με την όλη κατασκευή του εγκολπίου (εικ. 2). Είναι χαραγμένη πάνω σε μια ασημένια πλάκα, ενώ στις χαράξεις έχει περιχυθεί νιέλλο. Επιγραφές με αυτό τον τρόπο χαρασσονται σε βυζαντινά σμάλτα ήδη από τα μέσα του 10ου αιώνα²⁸. Προς τα τέλη του 12ου αιώνα θα επικρατήσει ένας άλλος

tional Symposium for Thracian Studies, Byzantine Thrace, Amsterdam 1989, σ. 457-484. — K. Skawran, *The Development of Middle Byzantine Fresco Painting in Greece*, Pretoria 1982, σ. 81-93. — Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Ελληνική τέχνη, Βυζαντινές τοιχογραφίες*, Αθήνα 1994, σ. 21-23. Για τη μνημειακή ζωγραφική της συγκεκριμένης περιόδου στα ελληνικά νησιά βλ. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η βυζαντινή τέχνη στο Αιγαίο, Το Αιγαίο επίκεντρο Ελληνικού πολιτισμού*, Αθήνα 1992, σ. 131-160, κυρίως 138-147. — Α. Κατσιώτη – Θ. Αρχοντόπουλος, *Το παρεκκλήσιο της οικογένειας των Αρμενόπουλων στη Ρόδο και η τέχνη του τέλους του 12ου αιώνα στα Δωδεκάνησα, Ρόδος 2. 400 χρόνια, Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993, τ. Β', Αθήνα 2000, σ. 375-386.

27. Ο J. Ripoche, σε σχετική μελέτη του, χρονολογεί τη σταυροθήκη του Esztergom στα τέλη του 11ου ή στις αρχές του 12ου αιώνα, πρβλ. J. P. Ripoche, *Byzance et son art en Hongrie médiévale*, BF 6 (1979) 167-183, κυρίως 181-183 και εικ. 8. Ωστόσο, σε νεότερες δημοσιεύσεις γίνεται δεκτή μια χρονολόγηση της σταυροθήκης στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα, πρβλ. J. C. Anderson, *The Esztergom Staurotheke, The Glory of Byzantium*, αρ. κατ. 40, σ. 81, όπου και η πιο πρόσφατη βιβλιογραφία.

28. D. Buxton, *Byzantium, Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections*, London 1994, σ. 18.

τρόπος κατασκευής επιγραφών εξ ολοκλήρου από σμάλτο²⁹.

Πρόκειται για ένα επίγραμμα που αποτελείται από οκτώ βυζαντινούς δωδεκασύλλαβους στίχους³⁰, οι οποίοι δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερα μεταγραφικά προβλήματα. Οι φθορές της επιγραφής είναι ελάχιστες, περιορίζονται μόνο στην πρώτη λέξη του πέμπτου στίχου και στην αρχή του τελευταίου. Ο Ι. Ševčenko σε πρόσφατη μελέτη του³¹ προτείνει την εξής μεταγραφή:

+ Χιτών, χλαμύς, λέντιον ἔνδυμα Λόγου
 σινδών, λύθρον στέφανος ἡκανθωμένο(ς)
 ὁστοῦν, ξύλον θριῖξ διδύμου σταυροῦ λύχνου
 ζώνης πανάγνου τμήμα, μανδύου μέρος
 5 [Εὐστρα]τίου λείψανον, ὁστοῦν Προδρόμου
 Εὐφημίας θριῖξ, λείψανον Νικολάου
 ὁστᾶ Στεφάνου τοῦ Νέου, Θεοδώρου
 καὶ Παντελεήμονος ἐκ τρι(ῶν) τρία.

Αναφέρονται με σειρά σπουδαιότητας τα πολύτιμα λείψανα που περιείχε το εγκόλπιο. Στους πρώτους τρεις στίχους όλα όσα σχετίζονται με τον ίδιο τον Χριστό, στον τέταρτο δύο σεβαστά λείψανα της Παναγίας, ενώ στους επόμενους τέσσερις στίχους αναφέρονται λείψανα συγκεκριμένων αγίων³².

29. Οι χαρακτήρες των γραμμάτων διαμορφώνονται με λεπτά χρυσά σύρματα και γεμίζονται με σμάλτο συνήθως λευκού χρώματος, το οποίο έρχεται σε αντίθεση με το σμάλτο του βάθους, συνήθως κυανού χρώματος. Ο τρόπος κατασκευής των επιγραφών δεν αποτελεί ασφαλή χρονολογική ένδειξη για την επιγραφή που μας ενδιαφέρει, μιας και επιγραφές εξ ολοκλήρου από σμάλτο εμφανίζονται ήδη από τις αρχές του 11ου αιώνα (για παράδειγμα στο εγκόλπιο της Παναγίας Αγιοσορίτισσας του Θησαυρού του ναού της Αγίας Μαρίας στο Μάαστριχτ, βλ. A. Weyl-Carr, *Enkolpion with the Virgin Hagiosoritissa, The Glory of Byzantium*, αρ. κατ. 113, σ. 165-166), ενώ επιγραφές εγχάρακτες με νιέλλο συνεχίζουν να κατασκευάζονται και μετά τα τέλη του 12ου αιώνα (για παράδειγμα η επιγραφή του αγίου Δημητρίου στο ομώνυμο εγκόλπιο της συλλογής του Dumbarton Oaks, βλ. I. Kalavrezou, *Enkolpion Reliquary of Saint Demitrios, The Glory of Byzantium*, αρ. κατ. 117, σ. 168).

30. Για τον βυζαντινό δωδεκασύλλαβο στίχο βλ. Α. Κομίνης, *Το Βυζαντινόν Ιερόν Επίγραμμα και οι επιγραμματοποιοί*, Αθήναι 1966, σ. 55-60.

31. I. Ševčenko, *Observations Concerning Inscriptions on Objects Described in the Catalogue «The Glory of Byzantium»*, *Paleoslavica* 6 (1998) 246.

32. Για τη σημασία της λατρείας των λειψάνων στους Βυζαντινούς βλ. S. G. Mercati, *Santuari e reliquie Constantinopolitane, Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, 12 (1937) 133-156. — C. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London 1982, σ. 144-160. — I. Kalavrezou, *Helping Hands for the Empire: Imperial Ceremonies and the Cult of Relics at the Byzantine Court, Byzantine Court Culture from 829 to 1204* (εκδ. H. Maguire), Washington 1997, σ. 53-79 (στο εξής: I. Kalavrezou, *Helping Hands*). Ανάλογη αυστηρή

Από τα ενδύματα του Χριστού φυλάσσονταν στη λειψανοθήκη μικρά σπαράγματα του χιτώνα, της χλαμύδας και του λεντίου. Ένα μικρό κομμάτι του πορφυρού χιτώνα που περιβλήθηκε κατά τον Εμπαιγμό ο Χριστός σωζόταν, σύμφωνα με την αναφορά του γραφέα Αλεξάνδρου (1393), στη μονή του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων³³. Αλλά και μέρος της χλαμύδας του Θεανθρώπου ήταν αποθησαυρισμένο σε μια άλλη σημαντική από πλευράς λειψάνων μονή της Κωνσταντινούπολης, του Αγίου Ιωάννη ἐν Πέτρᾳ³⁴. Η λέξη λέντιον χρησιμοποιείται στις ευαγγελικές και στις πατερικές πηγές για να δηλώσει το ένδυμα που ζώστηκε ο Χριστός στο Μυστικό Δείπνο για να πλύνει τα πόδια των μαθητών του, το οποίο μάλιστα αποδίδεται και στη μνημειακή ζωγραφική στις παραστάσεις του Νιπτήρα³⁵. Ωστόσο δεν υπάρχουν συγκεκριμένες πληροφορίες στις πηγές για την ύπαρξη του λεντίου στην Κωνσταντινούπολη ή κάπου αλλού εκτός από την αναφορά της ύπαρξης τεμαχίου του συγκεκριμένου λειψάνου σε μία από τις προθήκες της περίφημης λειψανοθήκης του Limburg³⁶, και σε μια λίγο μεταγενέστερη λειψανοθήκη στον Άγιο Μάρκο της Βενετίας³⁷.

Στον επόμενο στίχο της επιγραφής αναφέρεται ότι εντός του εγκολπίου υπήρχαν ακόμη κομμάτι της συνδόνης, λύθρον, και ένα τεμάχιο από

ιεραρχική διάταξη λειψάνων έχει εφαρμοστεί και στη μοναδική σταυροθήκη του Limburg, ίσως το πιο αξιόλογο έργο βυζαντινής μικροτεχνίας που έχει σωθεί ως τις μέρες μας, βλ. σχετικά J. Koder, *Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος και η σταυροθήκη του Άμπουργκ, Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος και η Εποχή του, Β' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση* (Δελφοί 22-26 Ιουλίου 1987), Αθήνα 1989, σ. 165-184. — Α. Μπούρα, *Ο Βασίλειος Λεκαπηνός παραγγελιοδότης έργων τέχνης, Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος και η Εποχή του, Β' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση* (Δελφοί 22-26 Ιουλίου 1987), Αθήνα 1989, σ. 397-434, κυρίως 411-426. — Ν. Ρ. Ševčenko, *The Limburg Staurothek and its Relics, Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, τ. Ι, Αθήνα 1994, σ. 289-294, κυρίως 290 (στο εξής: Ν. Ρ. Ševčenko, *The Limburg Staurothek*).

33. R. Janin, *La Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantine. Le siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique*, τ. III, *Les églises et le monastères*, Paris 1969, σ. 74 (στο εξής: R. Janin, *La Géographie*). — G. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, *Dumbarton Oaks Studies XIX*, Washington, D.C. 1984, σ. 161 (στο εξής: G. Majeska, *Russian Travelers*). Στο Θησαυροφυλάκιο του Αγίου Μάρκου Βενετίας φυλάσσεται σε μια κωνσταντινουπολιτική λειψανοθήκη του 11ου αιώνα ένα μικρό τεμάχιο του συγκεκριμένου λειψάνου βλ. σχετικά A. Guillou, *Recueil des inscriptions grecques médiévales d'Italie*, Rome 1996, σ. 100, αρ. 99 (στο εξής: A. Guillou, *Recueil*).

34. R. Janin, *La Géographie*, 425. Τεμάχια του χιτώνα του Χριστού φυλάσσονται και στις αγιορειτικές μονές Κουτλουμουσίου και Διονυσίου.

35. Στη μονή του Οσίου Λουκά, στη Νέα Μονή της Χίου κ.α.

36. Ν. Ρ. Ševčenko, *The Limburg Staurothek*, 291.

37. Βλ. σχετικά A. Frolov, *Les reliques et les reliquaires byzantins de Saint-Marc de Venice*, ΔΧΑΕ περ. Δ' - τομ. Δ' (1964-1965) 205-226, κυρίως 224-225 (στο εξής: A. Frolov, *Les reliques*). — A. Guillou, *Recueil*, 87-88, αρ. 85, πίν. 84.

το ακάνθινο στεφάνι. Σχετικά με τη σινδόνη, που σύμφωνα με τις ευαγγελικές περιχοπές χρησιμοποιήσαν ο Ιωσήφ ο Αριμαθαίας και ο Νικόδημος για να ενταφιάσουν τον Χριστό, γνωρίζουμε από λατινικές πηγές ότι είχε μεταφερθεί στην Κωνσταντινούπολη³⁸. Η εξεταζόμενη επιγραφή του εγκολπίου της Μόσχας αποτελεί την αρχαιότερη και μια από τις ελάχιστες περιπτώσεις μνείας του σεβάσμιου αυτού λειψάνου στις βυζαντινές πηγές³⁹. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά σε λύθρο που να σχετίζεται με τον ίδιο τον Χριστό. Καταφεύγοντας και πάλι στα κείμενα των περιηγητών, πληροφορούμαστε από τον γραφέα Αλέξανδρο (1393), ότι στη μονή του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων φυλασσόταν μεταξύ άλλων και λίγο από το αίμα που είχε χυθεί από τη δεξιά πλευρά του Χριστού, μετά το λογχισμό του κατά τη Σταύρωση⁴⁰. Από την περιγραφή

38. Το λείψανο αυτό θεωρείται ότι μεταφέρθηκε στη Δύση από την Κωνσταντινούπολη μετά τη Δ' Σταυροφορία. Ωστόσο υπάρχει ένα μεγάλο ιστορικό κενό γύρω από την τύχη του λειψάνου μέχρι το 1578 οπότε και μεταφέρθηκε στο Τορίνο, όπου εκτίθεται μέχρι τις μέρες μας στον καθεδρικό ναό της πόλης. Αρκετοί ερευνητές πιστεύουν ότι το συγκεκριμένο σάβανο δεν είναι άλλο από το «άγιο μανδήλιο» του Χριστού που μεταφέρθηκε θριαμβευτικά στην Κωνσταντινούπολη την 15η Αυγούστου του 944 από τον βυζαντινό στρατηγό Ιωάννη Κουρκούα, μετά την κατάληψη της συριακής Έδεσσας. Για την ιστορία, την εικονογραφία και τον συμβολισμό του Μανδηλίου βλ. Α. Grabar, *La Sainte Face de Laon. Le Mandylion dans l'art orthodoxe*, Seminarium Kondakovianum, Prague 1931. — K. Weitzmann, *The Mandylion and Constantine Porphyrogenetos*, *CahArch* 11 (1960) 163-184. — D. I. Pallas, *Passion und Bestattung Christi (Miscellanea Byzantina Monacensia 2)*, München 1965, σ. 134-146. — Σ. Παπαδάκη-Oekland, Το άγιο Μανδήλιο ως νέο σύμβολο σε ένα αρχαίο εικονογραφικό σχήμα, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ' - τ. 14 (1987-1988) 283-296. — A. Lidov, *The Mandylion and Keramion as an Image-Archetype of Sacred Space* (ρωσικά με αγγλική περίληψη), *Eastern Christian Relics* (ρωσικά), (επιμ. έκδ. Α. Lidov), Moscow 2003, σ. 249-280 (στο εξής: *Eastern Christian Relics*). — M. Emmanuel, *The Holy Mandylion in the Iconographic Programmes of the Churches at Mystras*, *Eastern Christian Relics*, σ. 291-304. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ευχαριστιακή απεικόνιση του «αγίου Μανδηλίου» στον ημικύλινδρο της αφίδας της Ζωοδόχου Πηγής στο Σάμαρι Μεσσηνίας, όπου ο ζωγράφος δεν αποδίδει το λείψανο με το γνωστό στη βυζαντινή ζωγραφική τρόπο, αλλά ιδιαίτερα επίμηκες και με όλο το σώμα του νεκρού Χριστού ζωγραφισμένο επάνω του, θυμίζοντας τη μορφή της αγίας Σινδόνης, (βλ. σχετικά Η. Grigoriadou-Gabagnols, *Le décor peint de l'église de Samari en Messénie*, *CahArch* 20 (1970) 177-196, κυρίως εικ. 4-5). Με ανάλογο ιδιαίτερα επίμηκες σχήμα απεικονίζεται το άγιο Μανδήλιο και στις πολύ σημαντικές τοιχογραφίες του δεύτερου στρώματος της Ροτόντας του Αγίου Γεωργίου στη Σόφια, που επίσης χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα, βλ. M. Čanceva, *Čerkvata Sveti Georgi v Sofia*, Sofia 1979. — L. N. Mavrodinova, *La peinture murale en Bulgarie médiévale jusqu'à la fin du XIVe siècle*, Sofia 1995, σ. 35.

39. Κομμάτι της σινδόνης, που ταυτίζεται με επιγραφή και προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη φυλάσσεται στο Θησαυροφυλάκιο του Αγίου Μάρκου Βενετίας, βλ. A. Frolov, *Les reliques*, 224-225. — A. Guillou, *Recueil*, σ. 86, αρ. 82, πίν. 81.

40. Στη μονή των Μαγγάνων φυλάσσονταν λείψανα που σχετιζόνταν με τα Πάθη του Χριστού: ο πορφυρός χιτώνας, ο κάλαμος, ο σπόγγος κ.ά. Βλ. R. Janin, *La Géographie*, 74. — G. Majeska, *Russian Travelers*, 161. Αλλά και στο ναό της Παναγίας του Φάρου υπήρχαν αποθησαυρισμένα λείψανα σχετιζόμενα με τα Πάθη, βλ. M. Bacci, *Relics of the Pharos Chapel: A view from the Latin West*, *Eastern Christian Relics*, 234-248, κυρίως 240-241. — G. P.

της Κωνσταντινούπολης του ανώνυμου Ρώσου προσκυνητή πληροφορούμαστε επίσης ότι τόσο στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου στο χώρο της Αγίας Σοφίας⁴¹ όσο και στη μονή του Αγίου Ιωάννη ἐν Πέτρα υπήρχε αποθησαυρισμένο αίμα του Χριστού, αυτή τη φορά όχι από τη Σταύρωση αλλά από μια εικόνα του Σωτήρος, η οποία είχε μαχαιρωθεί από έναν Εβραίο και από το τραύμα της είχε τρέξει αίμα⁴².

Τέλος, όσον αφορά τα λείψανα που σχετίζονται με τα Πάθη του Χριστού, τόσο το ακάνθινο στεφάνι⁴³, όσο και δύο μεγάλα τεμάχια του Τιμίου Σταυρού είχαν μεταφερθεί στην Κωνσταντινούπολη⁴⁴. Είναι επιπλέον γνωστό ότι ο Ηράκλειος, μετά τη νικηφόρα εκστρατεία του κατά των Περσών, διένειμε αρκετά τεμάχια Τιμίου Ξύλου προκειμένου να τοποθετηθούν σε σταυροθήκες⁴⁵. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε σχέση με τους

Majeska, *Russian Pilgrims and Relics of Constantinople, Eastern Christian Relics*, 387-397. Στο Θησαυροφυλάκιο του Αγίου Μάρκου φυλάσσεται σε μια μικρή κυλινδρική λειψανοθήκη κωνσταντινουπολίτικης προέλευσης αίμα του Χριστού. Η συνοδευτική επιγραφή αναφέρει: *αἵματος ζωηφόρου τερπνὸν δοχεῖον / ἐξ ἀκηράτου Λόγου Πλευρᾶς ῥύνετος*, βλ. σχετικά A. Guillou, *Recueil*, 81-82, αρ. 78, πίν. 74a, b, c. Για άλλες περιπτώσεις φύλαξης του αίματος του Χριστού στο Θησαυροφυλάκιο του Αγίου Μάρκου βλ. A. Frolow, *Les reliques*, 209, 210, 219-220. Η συλλογή του αίματος που τρέχει από τη λογιζόμενη πλευρά του Χριστού έχει από πολύ νωρίς απεικονιστεί στην τέχνη. Αναφέρουμε ενδεικτικά ένα σμάλτο με παράσταση Σταύρωσης στο Γεωργιανό Μουσείο Τέχνης του 10ου αιώνα (βλ. K. Wessel, *Emailkunst* αρ. κατ. 18) και ένα αντίστοιχο του 12ου αιώνα στο Μόναχο (βλ. R. Kahsnitz, *Goldikone: Kreuzigung Cristi, Rom und Byzanz, Schatzkammerstücke aus bayerischen Sammlungen* (επ. έκδ. R. Baumstark), αρ. κατ. 30, σ. 144-146). Δεν αποκλείεται η απεικόνιση της συλλογής του αίματος του Χριστού σε παραστάσεις Σταύρωσης να μην είχε αποκλειστικά συμβολικό περιεχόμενο αλλά και δραματικό και να σχετίζεται με τη διάδοση της λατρείας του συγκεκριμένου λειψάνου.

41. Βλ. R. Janin, *La Géographie*, 368. — G. Majeska, *Russian Travelers*, 137-139.

42. Στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου υπήρχε και η ίδια η εικόνα του Χριστού. Τη σχετική πληροφορία παρέχει ο Ruy Gonzales το 1402, βλ. R. Janin, *La Géographie*, 425. Είναι γνωστές και άλλες περιπτώσεις «εσφαγμένων» εικόνων, κυρίως της Παναγίας, από τα τραύματα των οποίων είχε τρέξει αίμα, βλ. σχετικά G. P. Galavaris, *The Mother of God «Stabbed with a Knife»*, *DOP* 13 (1959) 230-233.

43. G. Majeska, *Russian Travelers*, 216. Το ακάνθινο στεφάνι μαζί με άλλα λείψανα του Πάθους αγοράστηκαν μετά τη Δ' Σταυροφορία από τον Γάλλο βασιλιά Λουδοβίκο IX (τον άγιο) και εναποτέθηκαν στο «Sainte Chapelle», που ανοικοδομήθηκε ειδικά για αυτόν τον σκοπό. Το ακάνθινο στεφάνι φυλάσσεται σήμερα στο Θησαυροφυλάκιο του καθεδρικού ναού της Παναγίας των Παρισίων και εκτίθεται σε λαϊκό προσκύνημα κάθε Μεγάλη Παρασκευή βλ. M. Bacci, *Relics of the Pharos Chapel: A view from the Latin West, Eastern Christian Relics*, 234-248, κυρίως 237-238.

44. G. Majeska, *Russian Travelers*, 131, 222, 263. — R. F. Taft – A. Kazhdan, *Relics, The Oxford Dictionary of Byzantium* (επ. έκδ. A. P. Kazhdan), τ. 3, New York - Oxford 1991, σ. 1779-1781.

45. Για τη διασπορά τεμαχίων του Τιμίου Σταυρού σε σταυροθήκες βλ. A. Frolow, *Les reliquaires de la Vraie Croix*, Paris 1965 (στο εξής: A. Frolow, *Les reliquaires*). — A. Eastmond, *Byzantine Identity and Relics of the True Cross in the Thirteenth Century, Eastern Christian Relics*, σ. 217-233. Για τις απεικονίσεις του λειψάνου στη βυζαντινή ζωγραφική βλ. A. Semo-

τρεις πρώτους στίχους παρουσιάζει ο χαρακτηρισμός του σταυρού, ως διδύμου.⁴⁶ Ως διπλός σταυρός, αναφέρεται ο σπάνιος τύπος του σταυρού, στον οποίο υπάρχουν δύο ισομήκεις εγκάρσιες κεραίες⁴⁷. Στην προκειμένη περίπτωση όμως, φαίνεται ότι εννοείται ο λεγόμενος «σταυρός της Αναστάσεως», και μάλιστα η παραλλαγή του, όπου ο σταυρός έχει δύο ανισομεγέθεις εγκάρσιες κεραίες, και όχι τρεις, όπως συνηθίζεται στις ανάλογες παραστάσεις⁴⁸. Σε ό,τι αφορά την πρώτη λέξη του στίχου όστων είναι προφανές ότι εδώ δεν χρησιμοποιείται κατά κυριολεξία αλλά με μια από τις δευτερεύουσες μεταφορικές σημασίες του όρου⁴⁹ προσδιορίζοντας ειδικότερα την υφή του ξύλου του σταυρού, ενώ και η λέξη θριξ χρησιμοποιείται εδώ με τη μεταφορική της σημασία ως δηλωτική του πολύ μικρού μεγέθους του τεμαχίου⁵⁰.

Στον τέταρτο στίχο αναφέρονται τμήματα από την Τιμία Ζώνη και τον Μανδύα της Θεοτόκου. Για τα δύο αυτά λείψανα οι πληροφορίες που έχουμε είναι πιο συγκεκριμένες. Σχετικά με την Τιμία Ζώνη γνωρίζουμε ότι φυλασσόταν στο ομώνυμο παρεκκλήσι στην αριστερή πλευρά του ναού των Χαλκοπρατειών στην Κωνσταντινούπολη σε μία λαμπρή θήκη, που ονομαζόταν Αγία Σορός. Σύμφωνα με αγιολογικές πηγές, η μεταφορά της στην πρωτεύουσα είχε γίνει από τον Θεοδοσίω Β', ενώ η Πουλχερία είχε κατασκευάσει την πολύτιμη λειψανοθήκη της⁵¹. Η Ορθόδοξη

glou, Les reliques de la vraie croix et du chef de Saint Jean Baptiste: inventions et vénération dans l'art byzantin et post-byzantin, *Eastern Christian Relics*, σ. 217-233. Σύμφωνα με τον S. Spain, στο ελεφαντοστέινο πλακίδιο που φυλάσσεται στο Trier απεικονίζεται η μεταφορά του Τιμίου Σταυρού στην Κωνσταντινούπολη, βλ. S. Spain, *The Translation of Relics Ivory*, Trier, DOP 31 (1977) 279-304, κυρίως 303. Ωστόσο για το συγκεκριμένο πλακίδιο έχουν προταθεί και άλλες ερμηνείες, βλ. παρακάτω σημ. 51.

46. Δ. Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας*, τ. Γ', Αθήναι 1950, σ. 1984.

47. E. Urech, *Dictionnaire des symboles chrétiens*, Neuchâtel (Switzerland) 1972, σ. 50.

48. Ο τύπος του διπλού σταυρού είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος στις βυζαντινές σταυροθήκες, βλ. σχετικά A. Frolov, *Les reliquaires*, εικ. 10, εικ. 15, εικ. 38α, εικ. 39, εικ. 41, εικ. 43, εικ. 50, εικ. 52, εικ. 53, εικ. 55, εικ. 56, εικ. 57, εικ. 59, εικ. 60, εικ. 66, εικ. 68. Στη συγκεκριμένη παραλλαγή ανήκει και ο σταυρός που κρατεί ο Χριστός στην παράσταση της Ανάστασης του εγχοπλίου της Μόσχας.

49. Δ. Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας*, τ. ΣΤ', Αθήναι 1951, σ. 5261.

50. Δ. Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας*, τ. Δ', Αθήναι 1950, σ. 3376.

51. Σύμφωνα με τον V. Grumel, στο ελεφαντοστέινο πλακίδιο που φυλάσσεται στον Καθεδρικό του Trier απεικονίζεται η μεταφορά της Τιμίας Ζώνης της Θεοτόκου στη μονή των Χαλκοπρατειών, στο παρεκκλήσι της Αγίας Σορός, πρβλ. V. Grumel, *A propos de la plaque d'ivoire du Trésor de Trèves*, *RÉB* 12 (1954) 187-190. Διαφορετική άποψη διατυπώνουν σε σχετική μελέτη τους οι K. Holm και G. Vikan, σύμφωνα με τους οποίους στο συγκεκριμένο ελεφαντοστέινο απεικονίζεται η μεταφορά της δεξιάς χείρας του αγίου Στεφάνου στην Κωνσταντινούπολη, βλ. σχετικά K. Holm – G. Vikan, *The Trier Ivory, Adventus Cere-monial, and the Relics of St. Stephen*, DOP 33 (1979) 115-133, κυρίως 121-127 και 130. Στο

Εκκλησία τιμά με ειδική εορτή στις 31 Αυγούστου το γεγονός της κατάθεσης της Τιμίας Ζώνης στο ναό των Χαλκοπρατειών⁵². Ο Μανδύας που αναφέρεται στην επιγραφή ταυτίζεται με την Τιμία Εσθήτα της Θεοτόκου, η οποία είχε μεταφερθεί στην πρωτεύουσα τον 5ο αιώνα και φυλασσόταν στη μονή των Βλαχερνών, γεγονός που τιμάται από την Εκκλησία στις 2 Ιουλίου⁵³.

Στο πρώτο ημιστίχιο του πέμπτου στίχου της επιγραφής γίνεται αναφορά στο λείψανο του Ευστρατίου, χωρίς ωστόσο να διευκρινίζεται ποιος Ευστράτιος εννοείται. Θεωρούμαι πιθανότερο να πρόκειται για τον Ευστράτιο τον Θαυματουργό, ο οποίος καταγόταν από την περιοχή της Ταρσίας του θέματος των Οπιματών. Εκάρη μοναχός στη μονή των Αυγάρων, στον Όλυμπο της Βιθυνίας και εξορίστηκε κατά τη δεύτερη φάση της Εικονομαχίας. Το λείψανό του κατά πάσα πιθανότητα φυλασσόταν στη μονή των Αυγάρων⁵⁴. Δεν μπορούμε ωστόσο να αποκλείσουμε και την περίπτωση του Ευστρατίου, ενός από τους πέντε μάρτυρες της Σεβάστειας, μιας και γνωρίζουμε έμμεσα ότι λείψανό του είχε μεταφερθεί στην Κωνσταντινούπολη⁵⁵.

Συναξάριο της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης αναφέρεται ότι η Τιμία Ζώνη της Θεοτόκου μεταφέρθηκε στην πρωτεύουσα από την επισκοπή Ζήλας την εποχή του Ιουστινιανού, βλ. σχετικά *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris, (επ. έκδ. H. Delehaye), Bruxelles 1902, Αυγ. 31, σ. 935 (στο εξής: *Synaxarium*).

52. Σχετικά με τον ναό της Θεοτόκου των Χαλκοπρατειών βλ. M. Jugie, *L'église de Chalcoptatia et le culte de la ceinture de la Vierge à Constantinople*, *Échos d'Orient* 16 (1913) 308-312. — D. Lathoud, *Le sanctuaire de la Vierge aux Chalcoptatia*, *Échos d'Orient* 23 (1924) 36-61. — W. Kleiss, *Grabungen in Bereich der Chalkopratenkirche in Istanbul 1965*, *Ist. Mitt.* 16 (1966) 217-240. — Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Θεοτόκου Μοναί και ναοί, εν Κωνσταντινουπόλει, Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΣΤ', Αθήνα 1965, σ. 357 (στο εξής: Θ.Η.Ε.). Βλ. επίσης C. Mango, *Notes on the Byzantine Monuments*, *DOP* 23-24 (1969-1970) 369-375. Στον Άγιο Μάρκο της Βενετίας φυλάσσεται σε μια βυζαντινή λειψανοθήκη του 11ου αιώνα ένα μικρό τεμάχιο της Τιμίας Ζώνης που ταυτίζεται μάλιστα με επιγραφή, βλ. σχετικά A. Frolov, *Les reliques*, 224-225 και A. Guillou, *Recueil*, 86-7, αρ. 83, πίν. 82. Το μεγαλύτερο τμήμα του σημαντικού αυτού λειψάνου φυλάσσεται σήμερα στη μονή Βατοπεδίου, βλ. Γ. Μαντζαρίδης, *Θαυματουργές εικόνες και άγια λείψανα, Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Παράδοση - Ιστορία - Τέχνη*, τομ. Α', Άγιον Όρος 1996, σ. 128, εικ. 88.

53. *Synaxarium*, Απρίλ. 12⁴, σ. 600¹¹. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι η κατάθεση της αγίας Εσθήτας στις Βλαχέρνες έγινε επί αυτοκράτορα Λέοντα Α' και της συζύγου του Βηρίνης, πρβλ. Νικοδήμου του Αγιορείτου, *Συναξαριστής των Δώδεκα Μηνών του Ενιαυτού*, Έκδοσις Γ', Θεσσαλονίκη 1993, τ. 6, σ. 14 (στο εξής: *Συναξαριστής*). Βλ. επίσης G. Majeska, *Russian Travelers*, 333-336 και σποραδικά.

54. Η Εκκλησία τιμά τη μνήμη του στις 9 Ιανουαρίου. Για τον βίο του αγίου Ευστρατίου του Θαυματουργού βλ. *Synaxarium*, 381¹.

55. Μικρό τεμάχιο της κάρας του αγίου Ευστρατίου δωρήθηκε στη μονή Μεγίστης Λαύρας από τον αυτοκράτορα Βασίλειο Β' και φυλάσσεται μαζί με την εικόνα των πέντε μαρτύρων (μια από τις αρχαιότερες στο Άγιο Όρος) στο ομώνυμο παρεκκλήσι της μονής, βλ. σχετικά Μ. Χατζηδάκης, *Χρονολογημένη βυζαντινή εικόνα στη μονή Μεγίστης Λαύρας*,

Στο δεύτερο ημιστίχιο του ίδιου στίχου αναφέρεται η ύπαρξη στο εγκόλπιο της Μόσχας οστού του Προδρόμου. Ο Πρόδρομος έχαιρε ιδιαίτερης τιμής στην Κωνσταντινούπολη και αρκετά τεμάχια του λειψάνου του μαρτυρούνται αποθησαυρισμένα σε ναούς της πρωτεύουσας⁵⁶. Η Τιμία Κάρα του είχε μεταφερθεί από τα Κόμανα της Καππαδοκίας στην Κωνσταντινούπολη μετά την τρίτη εύρεση της⁵⁷. Στις αρχές του 10ου αιώνα παραχωρήθηκε από τον μετέπειτα πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ευθύμιο στον ηγούμενο της μονής Στουδίου Αρκάδιο και αποτέλεσε έκτοτε ένα από τα πιο σεβάσματα προσκυνήματα της πρωτεύουσας⁵⁸. Στη μονή Στουδίου και συγκεκριμένα στο παρεκκλήσι του Αγίου Θεοδώρου φυλάσσονταν επίσης ένα δόντι του Προδρόμου και μέρος από τα πλευρά του⁵⁹. Το αριστερό του χέρι βρισκόταν αποθησαυρισμένο στη μονή του Αγίου Ιωάννη ἐν Πέτρᾳ⁶⁰, ενώ σύμφωνα με τον Αντώνιο από το Novgorod, τρίχες του αγίου υπήρχαν στη μονή των Βλαχερνών⁶¹. Από το Συναξάριο της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης πληροφορούμαστε ότι και το δεξί χέρι του Προδρόμου, το οποίο φυλάσσόταν στην Αντιόχεια, είχε μεταφερθεί στην πρωτεύουσα την εποχή της συμβασιλείας των αυτοκρατόρων Κωνσταντίνου και Ρωμανού⁶². Σε μια σπάνια σύνθεση ει-

Βυζαντινά, *Αφιέρωμα στον Α. Ν. Στράτο*, τ. Ι, 1986, 225-240, κυρίως 228. Σε παρασελίδια μικρογραφία ψαλτηρίου της Βρετανικής Βιβλιοθήκης απεικονίζεται η εύρεση των λειψάνων των αγίων πέντε μαρτύρων της Σεβάστειας και η σορός, στην οποία εναποτέθηκαν, βλ. Α. Cutler, *Liturgical Strata in the Marginal Psalters*, DOP 34-35 (1980-1981) εικ. 23.

56. G. Majeska, *Russian Travelers*, 339-345.

57. Η Εκκλησία τιμά το γεγονός στις 25 Μαΐου, βλ. *Synaxarium*, 707^ο.

58. Για τη λατρεία του Προδρόμου βλ. Α. Κατσιώτη, *Οι σκηνές της ζωής και ο εικονογραφικός κύκλος του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στη βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 1998, σ. 19-24 και 162. Σχετικά με τη μονή Στουδίου βλ. P. Speck, *Ein Heiligenbilderzyklus im Studios-Kloster um das Jahr 800*, *Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines*, Ochride 10-16 Septembre 1961, τ. III, Beograd 1964, σ. 333-344. — T. F. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul, A Photographic Survey*, The Pennsylvania State University 1976, σ. 143-144, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Για τη λατρεία των λειψάνων του Προδρόμου βλ. I. Kalavrezou, *Helping Hands*, 67-75.

59. R. Janin, *La Géographie*, 435.

60. Ό.π., 425.

61. Ό.π., 169.

62. Η Εκκλησία εορτάζει το γεγονός στις 7 Ιανουαρίου, βλ. *Synaxarium*, Ιαν. 7^η, σ. 375. Στο φ. 138 του χειρογράφου του Σκυλίτζη της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Μαδρίτης έχει απεικονισθεί η υποδοχή της δεξιάς χείρας του Προδρόμου στην Κωνσταντινούπολη από τον πατριάρχη Πολύευκτο, βλ. Α. Grabar – M. Manoussacas, *L'illustration du manuscrit de Scylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid*, Venise 1979, σ. 81 και εικ. 169. Στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης φυλάσσεται μια λειψανοθήκη σε σχήμα χεριού με επιγραφή *χείρ Προδρόμου*, βλ. I. Kalavrezou, *Helping Hands*, 67-70 και εικ. 8a-d). Το αριστερό χέρι του Προδρόμου, προερχόμενο από τη μονή του Αγίου Ιωάννη ἐν Πέτρᾳ μεταφέρθηκε τον 15ο αιώνα στη Ρόδο και από εκεί, μετά τη φυγή των Ιωαννιτών Ιπποτών, στη Μάλτα, όπου και φυλάσσεται μέχρι σήμερα, βλ. σχετικά J. Durand, *A propos des reliques du*

κόνια-λειψανοθήκη⁶³ του μουσείου Hermitage υπάρχει προσαρμοσμένο στο ανάγλυφο πλαίσιο της ένα μικρό τεμάχιο του λειψάνου του Προδρόμου, το οποίο ταυτίζεται με επιγραφή⁶⁴.

Σχετικά με την αγία Ευφημία, τρίχα της οποίας υπήρχε στο εγκόλπιο, γνωρίζουμε ότι μαρτύρησε το 303 επί Διοκλητιανού στη Χαλκηδόνα της Μικράς Ασίας, ενώ το λείψανό της μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 7ου αιώνα⁶⁵.

monastère du Prodrome de Pétra à Constantinople, *CahArch* 46 (1998) 151-167, κυρίως 152-153. — Θ. Αρχοντόπουλος, Αφιερώματα και αντικείμενα λατρείας στη μεσαιωνική Ρόδο, Δέκατο ένατο συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1999, σ. 10-11. Στη μονή Διονυσίου φυλάσσεται σήμερα το δεξί χέρι του Προδρόμου, βλ. σχετικά Σ. Ν. Καδάς, Τα σημειώματα των χειρογράφων της μονής Διονυσίου Αγίου Όρους, Άγιον Όρος 1996, σ. 213. Για τα φυλασσόμενα στη μονή λείψανα του Προδρόμου (μέρος της δεξιάς χείρας, κομμάτι από τον μυελό κ.ά.) βλ. Σ. Ν. Καδάς ό.π., 260, 261, 262, 266. Η κάρα του Προδρόμου μεταφέρθηκε πιθανότατα στη Δύση μετά τη Δ' Σταυροφορία και φυλάσσεται σήμερα στον καθεδρικό ναό της γαλλικής πόλης Amiens, βλ. σχετικά J. Durand, *Reliquaire du chef de saint Jean-Baptiste, Byzance L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, Paris 1992, αρ. 240, σ. 325-326. Σύμφωνα με μια άλλη εκδοχή, η κάρα του Προδρόμου φυλασσόταν στη μονή Διονυσίου μέχρι το έτος 1768, οπότε και εκλάπη από πειρατές κατά τη διάρκεια της μεταφοράς της στο μετόχι της μονής στο νησί του Αγίου Ευστρατίου. Σήμερα, άγνωστο πώς, φυλάσσεται σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο στο Μεγάλο Τέμενος της Δαμασκού, πρβλ. Σ. Ν. Καδάς, *Η Ιερά Μονή Αγίου Διονυσίου, Άγιον Όρος* 1997, σ. 122, σημ. 48.

63. Για τη σπάνια αυτή κατηγορία εικόνων, βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Βυζαντινές εικόνες*, 20.

64. Η εικόνα αυτή προέρχεται από τη Νότια Ιταλία και αγοράστηκε το 1892 από τον G. S. Stroganov, βλ. σχετικά A. Banck, *Byzantine Art in the Collections of USSR, Leningrad - Moscow* 1966, σ. 364, εικ. 186. — M. Rotili, *Arte Bizantina in Calabria e in Basilicata*, 1980 (δεν αναφέρεται τόπος έκδοσης), πίν. LXXXVIII. — V. N. Zalesskaya, *Icon Reliquary with Crucifixion, other Feast scenes and saints, Sinai, Byzantium, Russia, Orthodox Art from the Sixth to the Twentieth Century* (εκδ. Y. Piatnitsky - O. Baddeley - E. Brunner - M. Mundell-Mango), St. Petersburg - London 2000, αρ. κατ. B63, σ. 88-89.

65. Ο A. M. Schneider αποκάλυψε το 1940 στην περιοχή του Ιπποδρόμου της Κωνσταντινούπολης το ναό της αγίας, όπου σώζονται ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες με σκηνές του βίου της. Για τις ανασκαφές στο ναό της αγίας αλλά και πληροφορίες γύρω από το βίο της βλ. K. Bittel - A. M. Schneider, *Das Martyrion der hl. Euphemia beim Hippodrom*, AA 56 (1941) 296-315. — A. M. Schneider, *Das Martyrion der hl. Euphemia beim Hippodrom zu Konstantinopel*, BZ 42 (1943-1949) 178-185. — R. Naumann - H. Belting, *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken*, Berlin 1966. — T. F. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul, A Photographic Survey*, The Pennsylvania State University 1976, σ. 123-127. Σύμφωνα με το βίο της αγίας, το λείψανό της τεμαχίστηκε. Μέρος της κάρας και του υπολοίπου λειψάνου φυλάσσονταν στη λειψανοθήκη στο ναό της στην Κωνσταντινούπολη, η μία χείρα της μεταφέρθηκε στη Σικελία, ενώ ένα μικρό τμήμα του λειψάνου της φυλασσόταν στη Λήμνο. Από τις περιγραφές των Ρώσων προσκυνητών στην Κωνσταντινούπολη κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο συνάγεται ότι η κάρα της αγίας φυλασσόταν στο μαρτύριό της, στην περιοχή του Ιπποδρόμου, ενώ το υπόλοιπο σώμα της ήταν αποθησαυρισμένο σε ένα μοναστήρι εκτός των τειχών της πρωτεύουσας, βλ. σχετικά F. Halkin, *Euphémie de Chalcédoine [Subsidia Hagiographica]*, no. 41 (Bruxelles 1965), κεφ. V, σ. 81-106: L'Histoire

Αλλά και για τον άγιο Νικόλαο, που αναφέρεται στη συνέχεια του ίδιου στίχου γνωρίζουμε ότι τα λείψανά του φυλάσσονταν στον τάφο του στην ομώνυμη εκκλησία της επισκοπικής του έδρας⁶⁶, στα Μύρα της Λυκίας, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 11ου αιώνα, οπότε και μεταφέρθηκαν από τους Σταυροφόρους στο Μπάρι της Ιταλίας. Από τις πηγές πληροφορούμαστε ότι στην ίδια την πρωτεύουσα υπήρξαν τουλάχιστον δεκαεπτά ναοί αφιερωμένοι στο σπουδαίο ιεράρχη, χωρίς να αποκλείεται σε κάποιον από αυτούς να φυλασσόταν μέρος του λειψάνου του⁶⁷.

Στους δύο τελευταίους στίχους αναφέρονται τρία ακόμα ονόματα αγίων, οστά των οποίων ήταν αποθησαυρισμένα στο εσωτερικό του εγκολπίου⁶⁸, του Στεφάνου του Νέου, του Θεοδώρου και του Παντελεήμονα. Ο Στέφανος ο Νέος μαρτύρησε το 764 ή το 767, δηλαδή κατά την πρώτη περίοδο της Εικονομαχίας, εξαιτίας της εμμονής του υπέρ της λατρείας των εικόνων. Ονομάστηκε από την Εκκλησία «Νέος Πρωτομάρτυρ», μιας και ήταν ένας από τους πρώτους μάρτυρες των εικονομαχικών διώξεων⁶⁹. Από Ρώσους προσκυνητές των μνημείων της Κωνσταντινούπολης πληροφορούμαστε ότι τεμάχιο του λειψάνου του φυλασσόταν στη μονή Περιβλέπτου⁷⁰, ενώ ολόκληρο το σώμα του ήταν αποτεθημένο στο καθολικό της μονής Λιβός⁷¹. Παρόλο που τη σχετική πληροφορία επιβεβαιώνει και ο διάκονος Ζωσιμάς, από τις βυζαντινές λειτουργικές πηγές προκύπτει ότι το λείψανό του φυλασσόταν στο μαρτύριο του ομώνυμού του πρωτομάρτυρα Στεφάνου, όπου γιορταζόταν και η μνήμη του Στε-

des reliques d'Euphémie par Constantin de Tios. — G. Majeska, *Russian Travelers*, 252-260 και 319-321. Η μνήμη της τιμάται από την Εκκλησία στις 16 Σεπτεμβρίου, ενώ το λείψανό της φυλάσσεται σήμερα στον πατριαρχικό ναό του Αγίου Γεωργίου στο Φανάρι, βλ. σχετικά *Synaxarium*, 47-49. — I. E. Κωνσταντινίδης, *Ευφημία*, Θ.Η.Ε., τ. Ε', Αθήναι 1964, σ. 1111.

66. Η Εκκλησία γιορτάζει την ανακομιδή των λειψάνων του αγίου στις 2 Μαΐου, βλ. *Συναξαριστής*, τ. 5, σ. 114-116. Στο Συναξάριο της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης αναφέρονται η όγδοη και η ένατη μέρα του Μαΐου για τον εορτασμό της ανακομιδής των λειψάνων του αγίου, βλ. *Synaxarium*, Μαΐου 8, σ. 665⁴⁹, Μαΐου 9, σ. 672⁴⁰.

67. Για τους ναούς του Αγίου Νικολάου στην Κωνσταντινούπολη βλ. R. Janin, *Les églises Saint-Nicolas à Constantinople*, *Échos d'Orient* 31 (1932) 403-418. Ενδεικτικό της ιδιαίτερης τιμής που έχαψε ο άγιος στην Κωνσταντινούπολη είναι το γεγονός ότι η μνήμη του εορταζόταν στο ναό της Μεγάλης Εκκλησίας, βλ. σχετικά *Synaxarium*, 284⁸. Από την περιγραφή της Κωνσταντινούπολης του ανώνυμου Ρώσου προσκυνητή πληροφορούμαστε ότι τεμάχιο του λειψάνου του αγίου Νικολάου φυλασσόταν στη μονή Περιβλέπτου, ωστόσο δεν είναι βέβαιο ότι πρόκειται για τον επίσκοπο Μύρων και όχι για τον μεταγενέστερο άγιο Νικόλαο τον Νέο, το λείψανο του οποίου ήταν αποθησαυρισμένο σε ένα μοναστήρι της πρωτεύουσας, βλ. σχετικά G. Majeska, *Russian Travelers*, 146, 281, 382.

68. Έκ τρι(ών) τρία, δηλαδή ένα τεμάχιο λειψάνου από τον κάθε άγιο.

69. Η μνήμη του τιμάται στις 28 Νοεμβρίου, βλ. σχετικά Γ. Δ. Μεταλληνός, Στέφανος, Θ.Η.Ε., τ. ΙΑ', Αθήναι 1967, σ. 473-474.

70. G. Majeska, *Russian Travelers*, 279-280.

71. Ό.π., 153.

φάνου του Νέου⁷². Ένα μικρό τεμάχιο του λειψάνου του είναι προσαρμοσμένο στο ανάγλυφο πλαίσιο της εικόνας-λειψανοθήκης του Hermitage, στην οποία έχουμε ήδη αναφερθεί⁷³, αλλά και στο περίφημο δίπτυχο-λειψανοθήκη της Μαρίας Παλαιολογίνας και του Θωμά Πρελιούμποβιτς στην Cuenca της Ισπανίας⁷⁴.

Αναφορικά με τον Θεόδωρο θα μπορούσαμε να προτείνουμε δύο πιθανές εκδοχές. Η πρώτη αφορά στην ταύτισή του με τον Θεόδωρο Στρατηλάτη, τα λείψανα του οποίου φυλάσσονταν στο ναό του, στα Ευχάνεια της Μικράς Ασίας. Τεμάχιο του λειψάνου του είχε μεταφερθεί και στην Κωνσταντινούπολη, στη μονή Βλαχερνών, όπως μας πληροφορεί ο Αντώνιος από το Novgorod⁷⁵. Σύμφωνα με τη δεύτερη εκδοχή, θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον Θεόδωρο Στουδίτη, το λείψανο του οποίου φυλασσόταν σε μια σαρκοφάγο στη μονή Στουδίου μαζί με το λείψανο του αδελφού του Ιωσήφ, αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης⁷⁶.

Τέλος, σχετικά με τον άγιο Παντελεήμονα, που μαρτύρησε στη Νικομήδεια επί Διοκλητιανού, είναι γνωστές στην Κωνσταντινούπολη και τα περίχωρά της τέσσερις εκκλησίες και τέσσερα μοναστήρια αφιερωμένα

72. Ό.π., 189.

73. A. Banck, *Byzantine Art in the Collections of USSR, Leningrad - Moscow* 1966, σ. 364, εικ. 186.

74. Βλ. σχετικά Α. Δεριζιώτης, *Δίπτυχο-λειψανοθήκη, Μήτηρ Θεού Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη* (επιμ. Μ. Βασιλάκη), Μιλάνο 2000, σ. 320 (στο εξής: Α. Δεριζιώτης, *Δίπτυχο-λειψανοθήκη*).

75. R. Janin, *La Géographie*, 169. — Σ. Γ. Παπαδόπουλος, Θεόδωρος, Θ.Η.Ε., τ. 6, Αθήνα 1967, σ. 119-120. Για τη μνήμη του αγίου βλ. *Synaxarium*, Φεβρ. 8², σ. 451¹⁷ και για την ανακομιδή των λειψάνων του βλ. *Synaxarium*, Ιαν. 8¹, σ. 735¹². Για τους ναούς του αγίου Θεοδώρου στην Κωνσταντινούπολη βλ. R. Janin, *Les églises byzantines des saints militaires* (Constantinople et banlieue), *Échos d'Orient* 34 (1935) 56-70. Τεμάχια του λειψάνου του αγίου φυλάσσονται σε πολλά μοναστήρια της Ορθόδοξης Εκκλησίας, σώζονται ωστόσο και περιπτώσεις λειψανοθηκών της βυζαντινής περιόδου με λείψανα του αγίου. Αναφέρουμε ενδεικτικά την περίπτωση της χαμένης σήμερα ασημένιας λειψανοθήκης του μουσείου του Βατικανού (βλ. σχετικά Α. Κατσιώτη, *Οι σκηνές της Ζωής και ο εικονογραφικός κύκλος του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στη Βυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα 1998, σ. 50, εικ. 147) και το φύλλο διπτύχου-λειψανοθήκης της Μαρίας Παλαιολογίνας στη μονή του Μεγάλου Μετέωρου, βλ. Μ. Χατζηδόκης - Δ. Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο, Ιστορία και τέχνη*, Αθήνα 1990, σ. 55. — L. Rodley, *Byzantine Art and Architecture, An Introduction*, Cambridge University Press 1994, εικ. 263. — Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Βυζαντινές εικόνες*, εικ. 127.

76. R. Janin, *La Géographie*, 435. Η μνήμη του τιμάται από την Εκκλησία στις 11 Νοεμβρίου βλ. *Synaxarium*, 214⁵. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και το άρθρο της Ντ. Μουρίκη για την εικονογραφία του αγίου, όπου αναφέρονται και αρκετές πληροφορίες για τον βίο του, βλ. D. Mouriki, *The Portraits of Theodore Studites in Byzantine Art*, *JÖB* 20 (1971) 249-280. Δεν έχουμε πληροφορίες για την τύχη του λειψάνου του Θεοδώρου Γραπτού, που μαρτύρησε κατά τη δεύτερη φάση της Εικονομαχίας και που θα ταίριαζε να αναφέρεται στον ίδιο στίχο με τον κορυφαίο πρωτομάρτυρα των εικονομαχικών διώξεων Στέφανο, για το μαρτύριο του Θεοδώρου Γραπτού βλ. *Synaxarium*, Δεκ. 27, σ. 349⁴⁷ και Δεκ. 28², σ. 352⁵.

στον ιαματικό άγιο⁷⁷. Η χάρα του φυλασσόταν αρχικά στο ναό του αγίου εἰς τὰ Ναρσοῦ⁷⁸, ωστόσο κατά τη μέση και ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο μεταφέρθηκε και σε άλλα μοναστήρια της πρωτεύουσας⁷⁹. Σήμερα πιστεύεται ότι φυλάσσεται στην ομώνυμη μονή του Αγίου Όρους⁸⁰.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η εξέταση των παλαιογραφικών στοιχείων της επιγραφής. Οι τύποι των γραμμάτων, η ὑπαρξη ευδιάκριτου διάστιχου, η παρουσία των στοιχείων του τονισμού με κάποια διακοσμητική διάθεση, καθὼς επίσης και οι συνενώσεις κάποιων χαρακτῆρων, χαρακτηρίζουν και άλλες ἑμμετρες επιγραφές του 12ου αἰώνα, ὅπως αὐτὴ της σαρκοφάγου του αρχιμανδρίτη Λουκά από τη Μεσσηνία της Σικελίας,⁸¹ την ἑμμετρη επιγραφή στο αναπτυγμένο εἰλητάριο της Παναγίας Παράκλησης στη γνωστὴ ψηφιδωτὴ παράσταση της Παναγίας του Ναυάρχου στη Σικελία (1146-1148)⁸² και το ταφικὸ ἐπίγραμμα του Ισαακίου Κομνηνού από τη μονὴ Κοσμοσώτειρας στις Φέρρες της Θράκης⁸³. Η ὑψηλὴ ποιότητα του ἑμμετρου λόγου αλλά και η πολὺ καλὴ ορθογραφία και στις τέσσερις περιπτώσεις μαρτυροῦν για το πνευματικὸ ἐπίπεδο των κητόρων. Η ἔντονη καλλιγραφικὴ διάθεση της επιγραφῆς του ἐγκολπίου της Μόσχας, με τις διπλὲς τελείες πάνω από τα γράμματα Ι και Υ, αλλά και ανάμεσα στις λέξεις των στίχων, εἴτε για να διακρίνουν θεματικὲς ἐνότητες (ὅπως συμβαίνει στους στίχους 1, 2, 3, 7), εἴτε για να χωρίσουν τα ἡμιστίχια των δωδεκασύλλαβων στίχων, τα οποία παρουσιάζουν νοηματικὴ αυτονομία (στους στίχους 4, 5, 6), αλλά και η τάση να διακριθῶν με σαφήνεια μεταξύ τους οι δωδεκασύλλαβοι στίχοι αποτελοῦν κοινὸ τρόπο και στην ταφικὴ επιγραφή του Ισαακίου Κομνηνού (εικ. 12). Στην περίπτωση ωστόσο του ταφικοῦ ἐπιγράμματος

77. R. Janin, *La Géographie*, 386-388. Για τον εορτασμό της μνήμης του αγίου βλ. *Synaxarium*, Ιουλ. 27, σ. 847¹.

78. R. Janin, *La Géographie*, 388. — G. Majeska, *Russian Travelers*, 45.

79. G. Majeska, *Russian Travelers*, 383-384.

80. Τεμάχια του λειψάνου του φυλάσσονται και σε σωζόμενες βυζαντινὲς λειψανοθήκες: στο Θησαυροφυλάκιο του Αγίου Μάρκου βλ. A. Guillou, *Recueil*, 100-101, αρ. 100, στο δίπτυχο-λειψανοθήκη του καθεδρικοῦ της Cuenca, βλ. σχετικὰ Λ. Δεριζιώτης, *Δίπτυχο-λειψανοθήκη*, σ. 320 και στο φύλλο διπτύχου-λειψανοθήκης της Μαρίας Παλαιολογίνας, που φυλάσσεται στη μονὴ του Μεγάλου Μετεώρου, βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Βυζαντινὲς εἰκόνες*, εικ. 127.

81. G. P. Curratelli (επιμ.), *I Bizantini in Italia*, Milano 1982, πίν. 44. — A. Guillou, *Recueil*, 203-205, αρ. 191.

82. E. Kitzinger, Ένας ναός του 12ου αἰώνα αφιερωμένος στη Θεοτόκο. Η Παναγία του Ναυάρχου στο Παλέρμο, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. ΙΒ' (1984) 182, εικ. 9.

83. C. Asdracha - Ch. Bakirtzis, *Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe-Xve siècles)*: Édition et commentaire historique, ΑΔ 35 (1980) τ. Α' (Μελέτες) 261-263, πίν. 66α. — R. G. Ousterhout, *Funerary Inscription Attributed to Isaac Komnenos, The Glory of Byzantium*, αρ. κατ. 7, σ. 40-41.

του Ισαακίου οι διπλές τελείες τοποθετούνται μόνο πάνω από το γράμμα Ι, ενώ τελείες τονίζουν τις απολήξεις όλων σχεδόν των γραμμάτων. Επιπλέον, κάποια γράμματα, όπως το Γ και το Τα, έχουν για διακοσμητικούς λόγους μεγαλύτερο ύψος, πράγμα που δεν παρατηρείται στην επιγραφή του εγκολπίου της Μόσχας, πιθανότατα λόγω του μικρότερου ύψους των διαστίχων. Τέλος, η διάκριση των στίχων με τρεις τελείες στο τέλος κάθε σειράς που εφαρμόζεται στο εγκόλπιο της Μόσχας απαντάται και στην ψηφιδωτή επιγραφή της Παναγίας του Ναυάρχου⁸⁴.

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει ότι οι τέσσερις εξεταζόμενες επιγραφές δεν απέχουν πολύ μεταξύ τους⁸⁵, πράγμα που σημαίνει ότι και η εξέταση των παλαιογραφικών στοιχείων της επιγραφής του εγκολπίου της Μόσχας συνηγορεί σε μια χρονολόγησή του στα μέσα περίπου του 12ου αιώνα.

Ένα τόσο κομψό εγκόλπιο που περιείχε στο εσωτερικό του τμήματα μερικών από τα πιο σεβάσματα λείψανα του χριστιανικού κόσμου ασφαλώς πρέπει να προοριζόταν για ένα σημαντικό πρόσωπο, πολιτικό ή εκκλησιαστικό. Δυστυχώς, καμιά πληροφορία δεν παρέχεται από τους μελετητές σχετικά με τον τρόπο που βρέθηκε το εξεταζόμενο εγκόλπιο στο ναό του Ευαγγελισμού της Μόσχας. Αποτελεί άραγε λάφυρο κάποιας λεηλασίας ή πολύτιμο δώρο του βυζαντινού αυτοκράτορα σε κάποιο σημαντικό πολιτικό ή εκκλησιαστικό αξιωματούχο της μεσαιωνικής Ρωσίας; Είναι εξάλλου γνωστές, ιστορικά, οι διπλωματικές προσπάθειες που κατέβαλλε την περίοδο αυτή ο αυτοκράτορας Μανουήλ προκειμένου να

84. Αδέξια επέμβαση έχει καταστρέψει το συγκεκριμένο μοτίβο σε κάποιους στίχους. Διακρίνεται με δυσκολία στο τέλος του έκτου και του όγδου στίχου —με βάση τη δομή του κειμένου στο ειλητάριο— ενώ έχει καταστραφεί ολοκληρωτικά στο τέλος του δεύτερου στίχου. Τρεις τελείες χωρίζουν τους στίχους και σε μία μη χρονολογημένη επιγραφή που βρέθηκε στη μονή του Αγίου Δημητρίου στο Τσάγκεζι της Θεσσαλίας, βλ. σχετικά Γ. Α. Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας, *ΕΕΒΕ* 5 (1928) 348-375, κυρίως 374, εικ. 28. Ο διαχωρισμός στίχων με τρεις τελείες παρουσιάζει μια διαχρονικότητα σε έμμετρες επιγραφές, αναφέρουμε ενδεικτικά την επιγραφή στη βασιλική του Θύρσου στην Τεγέα του τέλους του 5ου αι. (βλ. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά - Ε. Πελεκανίδου, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, II. Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1987, πίν. 103β) και την έμμετρη δέηση του Γεωργίου στο βόρειο κλίτος της βασιλικής του Αγίου Στεφάνου Καστοριάς του 1337-1338 (βλ. Ε. Δρακοπούλου, *Η πόλη της Καστοριάς τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή (12ος-16ος αιώνας)*, *Ιστορία - Τέχνη - Επιγραφές*, Αθήνα 1997, σ. 92-93, εικ. 49).

85. Οι μορφολογικές ομοιότητες σε επιγραφές της ίδιας εποχής από απομακρυσμένες μεταξύ τους περιοχές καταδεικνύουν ότι η μόδα των γραφικών στοιχείων κάθε εποχής, που διαμορφωνόταν οπωσδήποτε στα μεγάλα αστικά κέντρα με καθοριστικό το ρόλο της πρωτεύουσας, τύχαινε ευρύτερης διάδοσης σε όλες τις περιοχές επιρροής της αυτοκρατορίας. Τα μορφολογικά στοιχεία των εξεταζόμενων επιγραφών αποτελούν ενδεχομένως ενδείξεις κωνσταντινουπολιτικών τρόπων γραφής επιγραφών των μέσων του 12ου αιώνα.

εξασφαλίσει στο Βυζάντιο την υποστήριξη των Ρώσων πριγκίπων⁸⁶.

Η σπουδαιότητα των λειψάνων του εγκολπίου της Μόσχας καθιστά δόκιμη τη συσχέτιση του έργου με την ίδια την αυτοκρατορική οικογένεια. Ανάλογη συγκέντρωση σπουδαίων λειψάνων επισημαίνεται μόνο στην περίφημη σταυροθήκη του Limburg, έργο που σχετίζεται, όπως μαρτυρεί η μία από τις επιγραφές του, με τον ίδιο τον Κωνσταντίνο Ζ'⁸⁷. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος έστειλε στον στρατό του, που πάλευε στο ανατολικό μέτωπο, όχι μόνο το γιο του Ρωμανό αλλά και άγια λείψανα, τεμάχιο Τιμίου Σταυρού, τον πάνσεπτο χιτώνα και τα σπάργανα του Χριστού, όπως αναφέρει ο ίδιος ο αυτοκράτορας στη δημηγορία του, που συνέγραψε γύρω στο 958⁸⁸. Δύο αιώνες αργότερα ο Μανουήλ Κομνηνός αναζητώντας τη θεία προστασία στον αγώνα του κατά των Σελτζούκων θα παραγγείλει μιμούμενος τον Πορφυρογέννητο την κατασκευή μιας μικρής επιστήθιας σταυρόσχημης λειψανοθήκης με τα σημαντικότερα χριστιανικά λείψανα⁸⁹. Η ταύτιση του εγκολπίου της Μόσχας με την περιγραφόμενη στις πηγές λειψανοθήκη του Μανουήλ θα φάνταζε ιδιαίτερα δελεαστική. Ωστόσο το σταυρόσχημο σχήμα της, που αναφέρουν οι πηγές, και κυρίως η επιγραφή που τη συνόδευε αποκλείουν μια τέτοια πρόταση.

Πολύτιμό δώρο στα πλαίσια της βυζαντινής διπλωματίας ή φυλακτό κάποιου σημαίνοντος αξιωματούχου, και ποιου; Τα συγκεκριμένα ερωτήματα ίσως να μην πάρουν ποτέ μια βέβαιη απάντηση, το ίδιο το εγκόλπιο ωστόσο αποτελεί αδιάψευστη μαρτυρία της βυζαντινής καλλιτεχνικής δημιουργίας στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα.

86. G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, Αθήνα 1997, τ. 3, σ. 55.

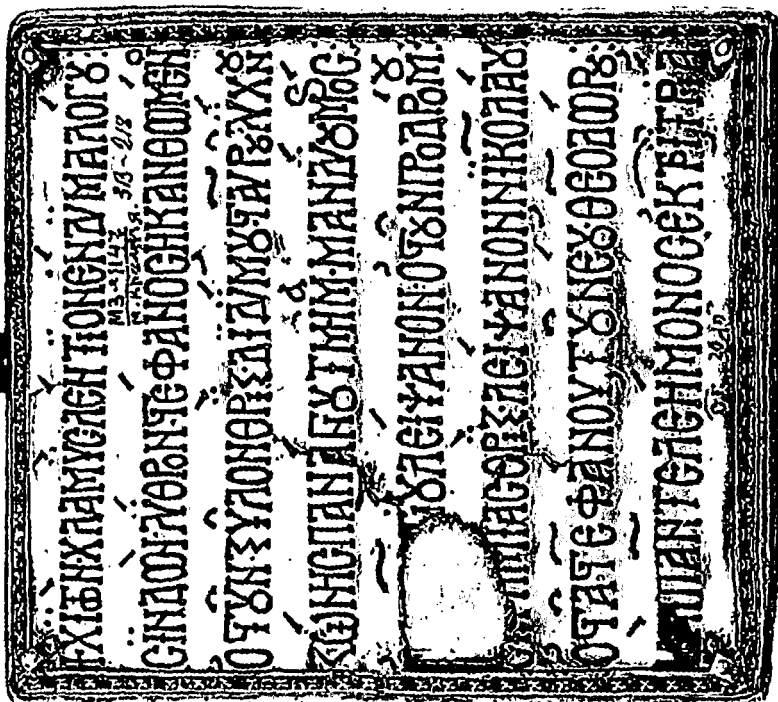
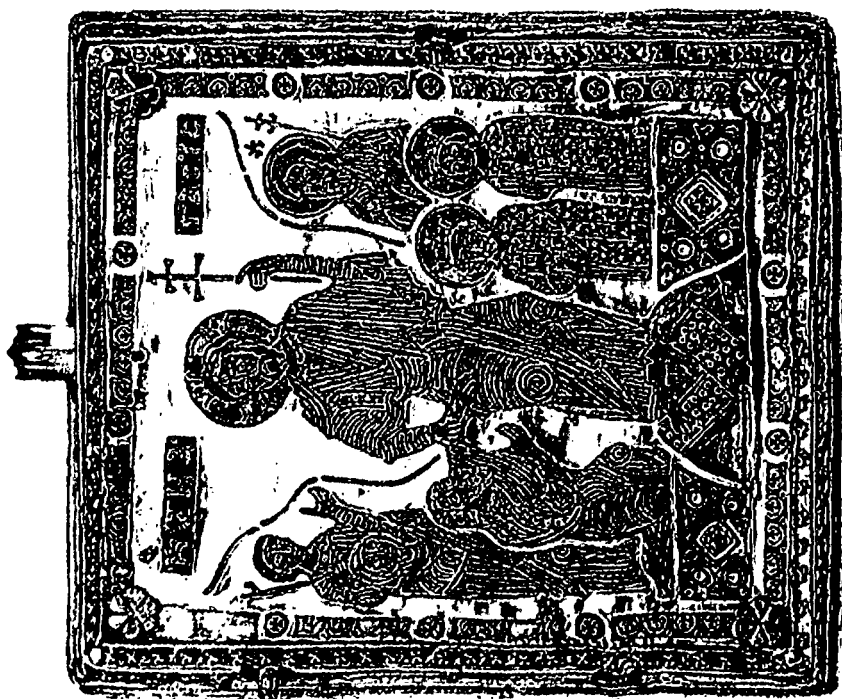
87. J. Koder, Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος και η σταυροθήκη του Λίμπουργκ, Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος και η Εποχή του, Β' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση (Δελφοί 22-26 Ιουλίου 1987), Αθήνα 1989, σ. 177.

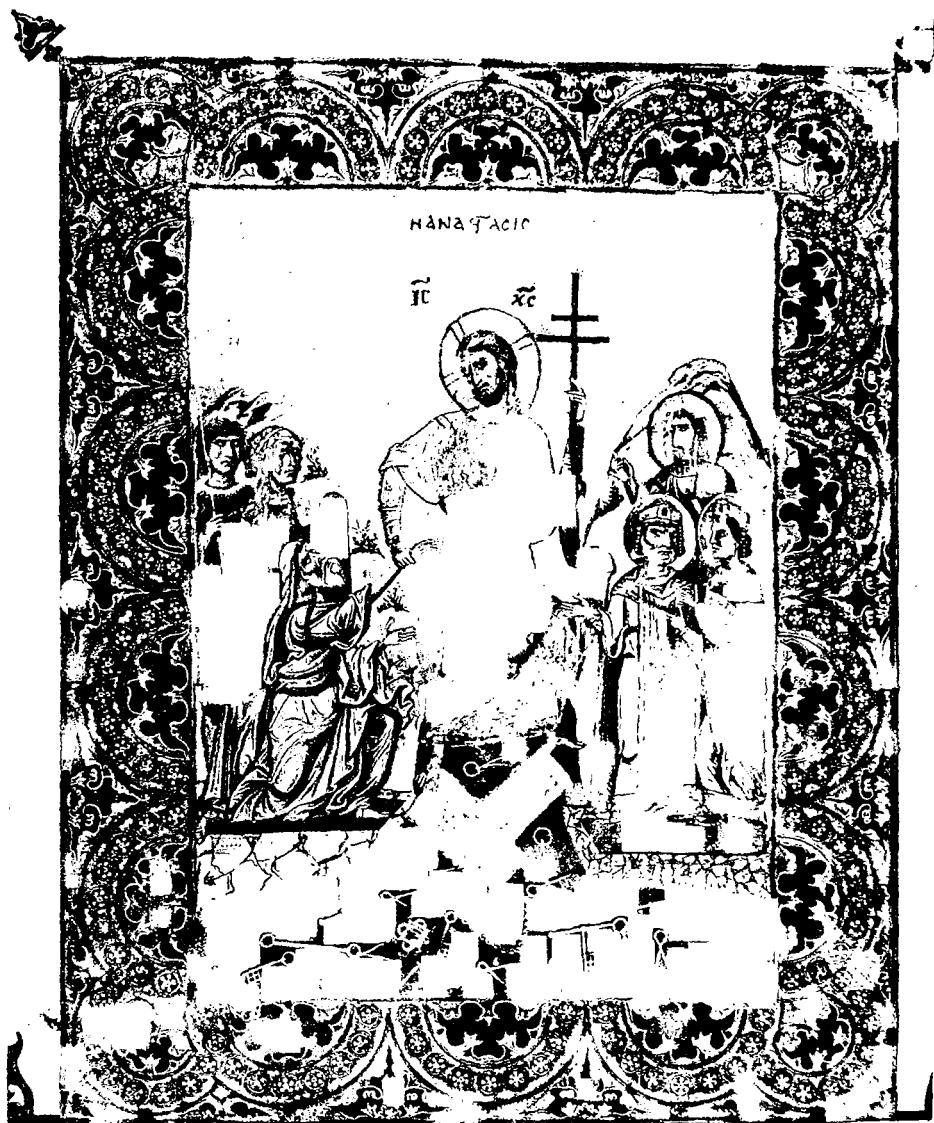
88. H. Ahrweiler, Un discours inédit de Constantin VII Porphyrogénète, *Travaux et Mémoires* 2 (1967) 393-404, κυρίως 402.

89. A. Frolov, *La relique de la vraie croix, recherches sur le développement d'un culte*, Paris 1961, αρ. 367, σ. 342-344. — N. P. Ševčenko, *The Limburg Staurothek*, 293.

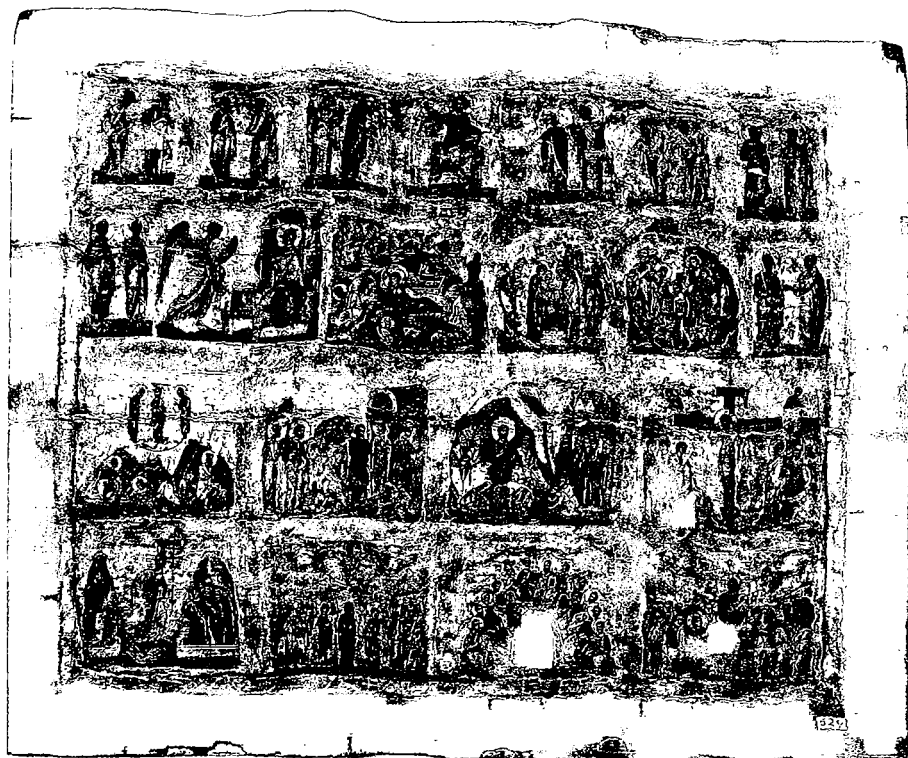
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικ. 1. *The Glory of Byzantium*, αρ. κατ. 115, σ. 167.
- Εικ. 2. *The Glory of Byzantium*, αρ. κατ. 115, σ. 167.
- Εικ. 3. Γ. Γαλάβαρης, Ζωγραφική, εικ. 119.
- Εικ. 4. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Βυζαντινές εικόνες, εικ. 18.
- Εικ. 5. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Βυζαντινές εικόνες, εικ. 18 (λεπτομέρεια).
- Εικ. 6. *La Pala d'Oro*, πίν. XXXI, 52.
- Εικ. 7. *La Pala d'Oro*, πίν. XLV, 82.
- Εικ. 8. *The Glory of Byzantium*, αρ. κατ. 40, σ. 81.

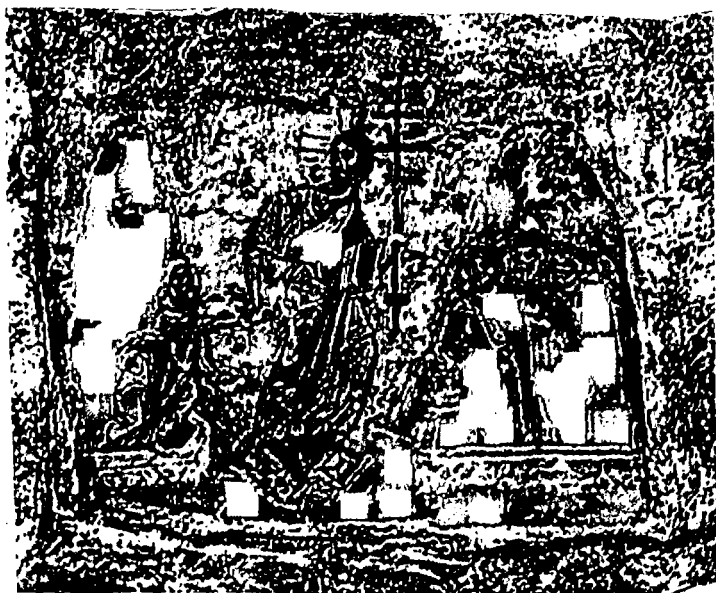




Εικ. 3. Ανάσταση, φ.1β, κωδ. Σκευοφυλαχίου 1, Άγιον Όρος,
μονή Μεγίστης Λαύρας.



Εικ. 4. Μεγάλη Δέηση και Δωδεκάορτο, εικόνα, Σινά, μονή Αγίας Αικατερίνης.



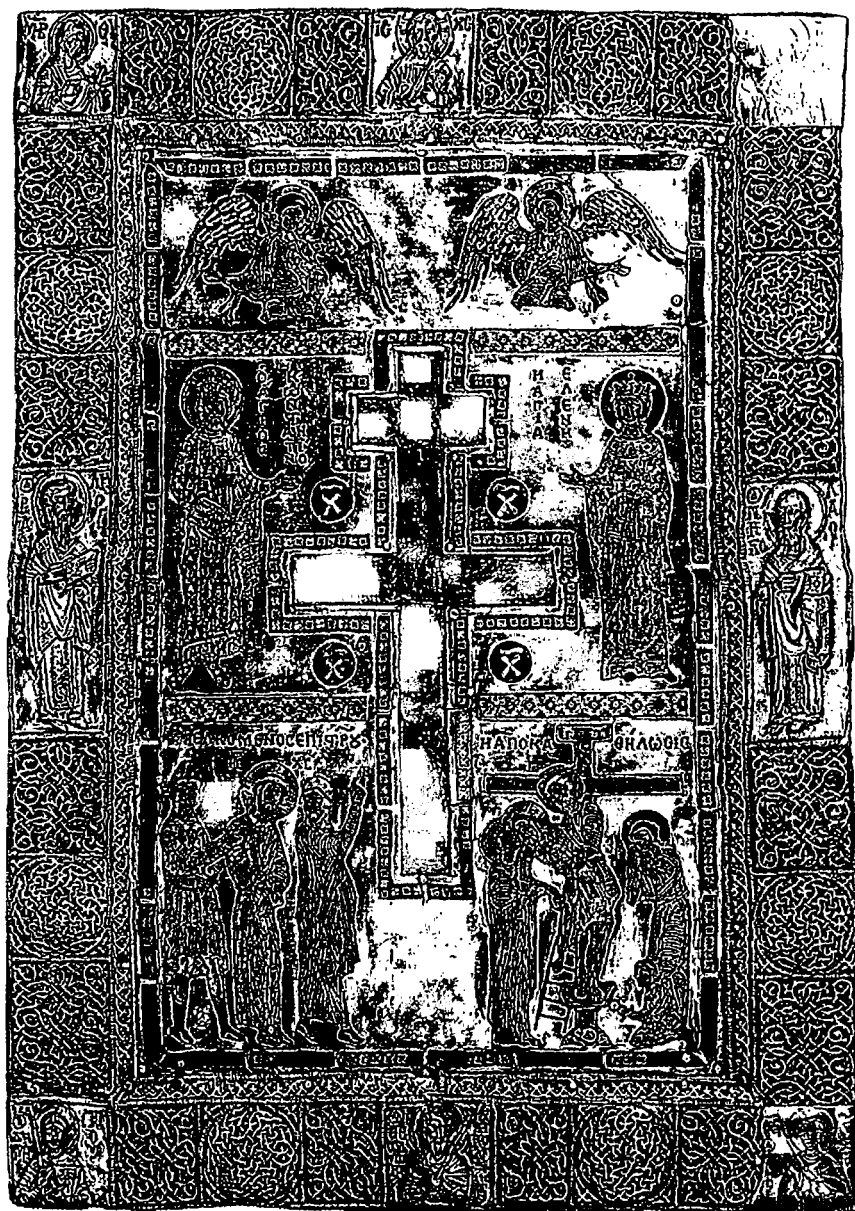
Εικ. 5. Ανάσταση, λεπτομέρεια της εικόνας 4, Σινά, μονή Αγίας Αικατερίνης.



Εικ. 6. Ανάσταση, πλακίδιο από το κάτω τμήμα της Pala d'Oro, Βενετία, Άγιος Μάρκος.



Εικ. 7. Ανάσταση, πλακίδιο από το επάνω τμήμα της Pala d'Oro, Βενετία, Άγιος Μάρκος.



Εικ. 8. Σταυροθήκη με Κωνσταντίνο και Ελένη και δύο σκηνές απο τα Πάθη, Ουγγαρία, Esztergom, Χριστιανικό Μουσείο.

Γεωργίου Τσαντήλα

ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ ΜΕ ΤΟΝ ΕΝΘΡΟΝΟ ΧΡΙΣΤΟ, ΤΟΥΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΘΡΟΝΟΥ*

του Κωνσταντίνου και του Ανδρέα

Στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα του καθολικού της Ιεράς Μονής Καρακάλλου (εικ. 1), πάνω σε ξύλινο βάθρο βρίσκεται φορητή εικόνα με τον ένθρονο Χριστό, τις μορφές των δώδεκα αποστόλων και την Ετοιμασία του θρόνου. Η εικόνα, διαστάσεων 102 εκ. ύψους και 71 εκ. πλάτους, είναι κατασκευασμένη από τρία κομμάτια ξύλου πάχους 4,5 εκ. που ενώνονται κατακόρυφα μεταξύ τους και ενισχύονται με δύο τρέσα. Για την προετοιμασία της ζωγραφικής επιφάνειας χρησιμοποιήθηκαν γυφοκονίαμα και ύφασμα. Έχει απολεπίσεις κατά τόπους και ρηγματώσεις στα σημεία συναρμογής των ξύλων. Στην πίσω όψη, επάνω, διατηρείται εγχοπή πιθανόν από το χαμένο σιδερένιο άγκιστρο που χρησίμευε για ανάρτηση¹.

Ο ένθρονος Χριστός, τοποθετημένος σε διάχωρο ύψους 55 εκ. και πλάτους 30 εκ., πλαισιώνεται από δύο ταινίες. Η εξωτερική, πλάτους 2,5 εκ., αποδίδεται με σιέννα ωμή, ενώ η εσωτερική, πλάτους 0,5 εκ., με σκούρα κόκκινη χρωστική ουσία. Οι ταινίες παριστάνουν ξύλινο πλαίσιο με βάθος και δημιουργούν την ψευδαίσθηση ότι η εικόνα είναι σκαφωτή. Στην κάτω οριζόντια πλευρά της εξωτερικής ταινίας υπήρχε μεγαλο-

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον κ. Τίτο Παπαμαστοράκη, επίκουρο καθηγητή του Πανεπιστημίου του Αιγαίου, για την πολύτιμη βοήθειά του καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας και συγγραφής αυτής της μελέτης. Ευχαριστίες οφείλω ακόμη στην κ. Ελένη Δωρή, επίκουρη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών, για τις καίριες υποδείξεις της. Θα ήθελα να ευχαριστήσω επίσης τον πανοσιολογιώτατο καθηγούμενο της Ιεράς Μονής Καρακάλλου Φιλόθεο και ιδιαιτέρως τον γραμματέα της μονής πατέρα Παύλο και τον μοναχό Νεκτάριο που μου παρείχαν κάθε διευκόλυνση στην έρευνά μου. Για την άδεια μελέτης της εικόνας ευχαριστώ τον έφορο Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ. Ι. Ταβλάκη. Ευχαριστώ ακόμη τις βυζαντινολόγους κ. Α. Δρανδάκη και κ. Μ. Καζανάκη, καθώς και τον αρχιτέκτονα κ. Τ. Τανούλα για τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους.

1. Η εικόνα, που είναι από όσο γνωρίζω αδημοσίευτη, συντηρήθηκε την περίοδο 1990-1995 στο πλαίσιο συντήρησης των τοιχογραφιών και των εικόνων της Μονής Καρακάλλου υπό την εποπτεία του τότε προϊσταμένου της 10ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ. Ε. Τσιγαρίδα.

γράμματη αφιερωτική επιγραφή από την οποία διακρίνεται σήμερα μό-
νον η πρώτη λέξη: ΔΕΗCIC... Η μορφή του Χριστού περιβάλλεται από
μια ζώνη στην οποία εγγράφονται: η Ετοιμασία του θρόνου επάνω, και οι
μορφές των δώδεκα αποστόλων στα πλάγια και κάτω. Δύο μονόχρωμες
ταινίες διαμορφώνουν το πλαίσιο της ζωγραφικής επιφάνειας. Η εξωτε-
ρική, που είναι στενότερη, έχει απόχρωση σκούρα κόκκινη, ενώ η εσωτε-
ρική, που είναι φαρδύτερη, έχει απόχρωση σιέννας ωμής.

Ο Χριστός, στον τύπο του Παντοκράτορα και σε στάση αυστηρά με-
τωπική, κάθεται σε ξύλινο θρόνο με ψηλό ερεισίνωτο που στέφεται με
κυματοειδή απόληξη (εικ. 1). Ευλογεί με το δεξί, ενώ με το αριστερό
στηρίζει στο γόνατό του ευαγγέλιο ανοιγμένο στο χωρίο του Ματθαίου
11.28-29: ΔΕΥΤΕ ΠΡΟΣ / ΜΕ ΠΑΝΤΕC / ΟΙ ΚΟΠΙΩΝ/ΤΕC Κ(ΑΙ) ΠΕΦΟΡ/ΤΙ-
CΜΕΝΟΙ ΚΑ/ΤΩ ΑΝΑΠΑΥ/CΩ ΥΜΑC. Α/ΡΑΤΕ ΤΟΝ ΖΥ/ΓΟΝ ΜΟΥ ΕΦ' Υ/ΜΑC
Κ(ΑΙ) ΜΑ(Θ)ΕΤ(Ε). Φορεί πορφυρό χιτώνα με «σημείο» σε σκούρα καστανή
απόχρωση που φωτίζεται με χρυσοκονδυλιές και σκούρο πράσινο ιμάτιο
λαματισμένο με πυκνές χρυσοκονδυλιές, φθαρμένες σήμερα σε αρκετά
σημεία. Κάθεται πάνω σε δύο μαξιλάρια, το ένα κόκκινο και το άλλο
πράσινο, διακοσμημένα στις άκρες με χρυσό σχηματοποιημένο φυτικό
σχέδιο και πατά σε κόκκινο μαξιλάρι, με παρόμοια διακόσμηση, τοποθε-
τημένο στο πράσινο έδαφος. Ο λιτά κοσμημένος θρόνος αποδίδεται σε
σκούρα καστανή απόχρωση. Στην απόδοση της ξύλινης κατασκευής του,
με τα λοξά επίπεδα που εντείνουν την προοπτική του καθίσματος ξεχω-
ρίζουν τα «μαρμάρινα» στοιχεία (στο κάθισμα και στην κορυφή του ερει-
σίνωτου) ως ένθετες λευκο-ρόδινες επιφάνειες με καθαρά διακοσμητικό
χαρακτήρα. Αριστερά και δεξιά της κεφαλής του Χριστού αναγράφονται
τα συμπλήματα IC XC. Σε μεταγενέστερο χέρι οφείλονται τα επίμηλα
του θρόνου και τα υπερμεγέθη και κακότεχνα γράμματα της επιγραφής
Ο ΩΝ στο ένσταυρο φωτοστέφανο του Χριστού.

Η παράσταση της Ετοιμασίας του Θρόνου περιλαμβάνει τον κιβω-
τίοσχημο θρόνο με ημικυκλικό ερεισίνωτο και πορφυρό μαξιλάρι, επάνω
στο οποίο απόκειται ο χιτώνας και το κλειστό ευαγγέλιο επάνω από το
οποίο ίπταται η περιστέρα με απλωμένες φτερούγες και ένσταυρο φω-
τοστέφανο (εικ. 1-2). Μπροστά από το θρόνο βρίσκεται υποπόδιο σε
σχήμα ορθογώνιου παραλληλεπίπεδου. Στην παρυφή του ερεισίνωτου και
πάνω ακριβώς από την περιστέρα αναγράφεται με χρυσά γράμματα η
επιγραφή ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΠΝ(ΕΥΜ)Α. Με χρυσοκονδυλιές αποδίδονται επίσης
οι ακτίνες φωτός που εκπορεύονται από την περιστέρα και η διακό-
σμηση του ερεισίνωτου. Η επάνω επιφάνεια του θρόνου, του ερεισίνωτου
και του υποποδίου, διακοσμούνται με ένθετες λευκο-ρόδινες επιφάνειες.
Την παράσταση συνοδεύει η επιγραφή: Η ΕΤΟΙΜΑCΙΑ ΤΟΥ ΘΡΟΝΟΥ.

Στις κάθετες πλευρές της εικόνας και στην κάτω οριζόντια παριστάνονται ημίσωμοι οι δώδεκα απόστολοι που ταυτίζονται με επιγραφές (εικ. 1). Οι μορφές τους, διατεταγμένες συμμετρικά ως προς τον κεντρικό κατακόρυφο άξονα της εικόνας, συνιστούν έξι ζεύγη. Το πρώτο ζεύγος αποτελούν οι δύο κορυφαίοι απόστολοι ΠΕΤΡΟΣ (εικ. 3) και ΠΑΥΛΟΣ (εικ. 4) που βρίσκονται στην κορυφή της εικόνας εκατέρωθεν της Ετοιμασίας του θρόνου. Τα επόμενα προς τα κάτω ζεύγη απαρτίζουν διαδοχικά οι δύο γηραιοί ευαγγελιστές ΜΑΤΘΑΙΟΣ (εικ. 5) και ΙΩ(ΑΝΝΗΣ) Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ (εικ. 6), οι δύο ώριμοι ευαγγελιστές ΜΑΡΚΟΣ (εικ. 7) και ΛΟΥΚΑΣ (εικ. 8), οι απόστολοι ΑΝΔΡΕΑΣ (εικ. 9) και ΙΑΚΩΒΟΣ (εικ. 10) και, τέλος οι απόστολοι ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΣ (εικ. 11) και ΣΙΜΩΝΑΣ (εικ. 12). Το τελευταίο ζεύγος στο κέντρο της κάτω ζώνης δημιουργούν οι δύο νεαροί απόστολοι ΘΩΜΑΣ (εικ. 13) και ΦΙΛΗΠΟΣ (εικ. 14).

Όλοι στρέφονται προς το κέντρο, εκτός από τον Ανδρέα που αποδίδεται μετωπικός και τους Θωμά και Φίλιππο που έχουν την κεφαλή σε αντίκληση. Ο Μάρκος κρατεί ανοικτό ευαγγέλιο πάνω στο οποίο αναγράφεται ελαφρά παραλλαγμένο το απόσπασμα 1.1-2 από το ευαγγέλιό του: ΑΡΧΗ ΤΟΥ/ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΥ/ Ι(ΗCΟΥ) Χ(ΡΙCΤΟΥ) ΥΙΟΥ/ ΤΟΥ Θ(ΕΟΥ) ΩC /ΓΕΓΡΑΠΤΑΙ/ ΕΝ ΤΟΙC ΠΡΟ/ΦΗΤΑΙC ΙΔΟΥ ΕΓΩ/ ΑΠΟCΤΕΛΛΩ/ ΤΟΝ ΑΓΓΕΛΟΝ, ενώ οι υπόλοιποι ευαγγελιστές και ο Παύλος κρατούν κλειστά ή μισάνοιχτα σταχωμένα βιβλία. Στη σελίδα του βιβλίου, που ετοιμάζεται να ανοίξει ο Ιωάννης, έχουν γραφεί στο τέλος της κάθε σειράς τα γράμματα Ο, Ν και ΟC τα οποία ανταποκρίνονται στο εδάφιο 1.1 από το ευαγγέλιό του: (ΕΝ ΑΡΧΗ ΗΝ) Ο (ΛΟΓΟC, ΚΑΙ Ο ΛΟΓΟC Η)Ν (ΠΡΟC ΤΟΝ ΘΕΟΝ, ΚΑΙ ΘΕΟC ΗΝ Ο ΛΟΓ)ΟC. Στο μισανοιγμένο σε σχήμα ριπιδίου ειλητάριο του Πέτρου, έχει γραφεί ανορθόγραφα: CΙ Η Ο ΕΙΟC/ ΤΟΥ/ Θ(Ε)ΟΥ/ Ο Ε/ΡΟ/Ν. Πρόκειται για συρραφή δύο διαφορετικών χωρίων: το πρώτο μέρος είναι μια φράση του Πέτρου από το ευαγγέλιο του Ματθαίου 16.16 και το δεύτερο μια φράση του Προδρόμου από το ευαγγέλιο του Ιωάννη 1.29². Οι υπόλοιποι μαθητές κρατούν κλειστά ειλητάρια. Τα φωτοστέφανα των μορφών ορίζονται με διπλό εγχάρακτο κύκλο.

Στα ενδύματα των αποστόλων τα χρώματα συνταιριάζονται στους ακόλουθους συνδυασμούς: γαλάζιο και καστανοκίτρινο (Πέτρος), γκριζογάλαζο και γαλάζιο (Παύλος), γαλάζιο και πράσινο (Ματθαίος, Θωμάς, Σίμωνας), κόκκινο και γαλάζιο (Μάρκος, Φίλιππος, Λουκάς), ρόδινο και πράσινο (Ανδρέας, Ιάκωβος), ρόδινο και γαλάζιο (Ιωάννης) και τέλος κόκκινο και πράσινο (Βαρθολομαίος). Τα εδάφια στα ευαγγέλια και στο

2. Το πρώτο μέρος της επιγραφής του ειληταρίου είναι ταυτόσημο και με τη φράση της Μαρίας της Μαгдаληνής από το ευαγγέλιο του Ιωάννη 11.27.

ειλητό του Πέτρου είναι γραμμένα με μαύρη χρωστική ουσία, ενώ οι επιγραφές με σκούρα κόκκινη.

Ο εικονογραφικός τύπος του Χριστού ακολουθεί πιστά, ως προς τη σχεδιαστική απόδοση, το στήσιμο της μορφής, την απόδοση της πτυχολογίας των ενδυμάτων και την επιγραφή του ευαγγελίου, τον τύπο που χρησιμοποίησε ο Θεοφάνης στην εικόνα με τον ένθρονο Χριστό Παντοκράτορα της Μονής Γρηγορίου (1543-1546)³ (εικ. 15). Στην κρητική ζωγραφική ο τύπος αυτός καθιερώνεται από τον Άγγελο στην εικόνα της Δέησης της Μονής της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά και στην εικόνα της Ζακύνθου⁴ και επαναλαμβάνεται από τον Ανδρέα Ρίτζο στην εικόνα της Πάτμου και σε εκείνη της Μονής Τοπλού στην Κρήτη, που του αποδίδεται⁵. Ο Θεοφάνης θα χρησιμοποιήσει τον ίδιο τύπο για την ημίσωμη μορφή του Χριστού Παντοκράτορα στη Μονή Ιβήρων (πριν το 1546)⁶. Στις εικόνες των Μονών Μεγίστης Λαύρας (1535)⁷, Παντοκράτορος (1535-1546)⁸ και Σταυρονικήτα (1545/6)⁹ ο κρητικός ζωγράφος θα χρη-

3. Βλ. Ε. Τσιγαρίδας, Άγνωστες εικόνες και τοιχογραφίες του Θεοφάνη του Κρητός στη Μονή Παντοκράτορος και στη Μονή Γρηγορίου στο Άγιον Όρος, ΔΧΑΕ 19 (1996-1997) 111, εικ. 15 (στο εξής: Ε. Τσιγαρίδας, Άγνωστες εικόνες και τοιχογραφίες του Θεοφάνη). Το χωρίο (Ματθαίος 11.28-29) που αναγράφεται στο ανοικτό ευαγγέλιο του ένθρονου Χριστού απαντάται εκτός από την εικόνα της Μονής Γρηγορίου και στην εικόνα του Αγγέλου με την παράσταση της Δέησης στη Μονή Σινά (Ν. Β. Δρανδάκης, Μεταβυζαντινές εικόνες, στο Σινά. Οι θησαυροί της Μονής, Αθήνα 1990, εικ. 77), στις δύο εικόνες του Ανδρέα Ρίτζου με τον Χριστό Παντοκράτορα στη Μονή Πάτμου (Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, Αθήνα 1995, αρ. 9, σ. 60, πίν. 13 (στο εξής: Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου) και στην Μονή Τοπλού (Εικόνες της Κρητικής Τέχνης [Κατάλογος Έκθεσης], Ηράκλειο 1993, αρ. 140, σ. 496-497, εικ. 140 (στο εξής: Εικόνες Κρητικής Τέχνης). Βλ. επίσης την εικόνα του 15ου αι. με τον Χριστό Ζωοδότη στη Μονή Χρυσοπηγής στο Κόκκινο Χωριό Αποκορώνου (ό.π., αρ. 130, σ. 486-487, εικ. 130), την εικόνα του 15ου αι. με τον Χριστό φοβερό κριτή στην Καστοριά (ό.π., αρ. 178, σ. 529-530, εικ. 178) και την εικόνα του 16ου αι. με τον Χριστό Παντοκράτορα στην Πανακοθήκη Tretiakov (ό.π., αρ. 77, σ. 428-429, εικ. 77).

4. Βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, ό.π., εικ. 77. — Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Εικόνες της Ζακύνθου, Αθήνα 1997, αρ. 4, σ. 56-58.

5. Για την εικόνα της Πάτμου βλ. Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, αρ. 9, σ. 60, πίν. 13 και σ. 61 σημ. 2 όπου η εικόνα της Μονής Τοπλού αποδίδεται στον Ανδρέα Ρίτζο. Βλ. επίσης Εικόνες Κρητικής Τέχνης, αρ. 140, σ. 496, εικ. 140. Στον ίδιο τύπο ανήκει και η εικόνα του Χριστού στην Καστοριά που έχει χρονολογηθεί επίσης στον 15ο αι., βλ. ό.π., αρ. 178, σ. 529, εικ. 178.

6. Βλ. Θησαυροί του Αγίου Όρους [Κατάλογος Έκθεσης], Θεσσαλονίκη 1997, αρ. 2.40, σ. 106-108 (στο εξής: Θησαυροί Αγίου Όρους).

7. Μ. Chatzidakis, Recherches sur le peintre Théophane le Crétois, DOP 23-24 (1969-1970) 323-325, εικ. 45 (στο εξής: Μ. Chatzidakis, Recherches).

8. Τ. Παπαμαστοράκης, Εικόνες 13ου-16ου αιώνα, στο Εικόνες Μονής Παντοκράτορος, Άγιον Όρος 1998, σ. 102-104, εικ. 50 (στο εξής: Τ. Παπαμαστοράκης, Μονή Παντοκράτορος). Ε. Τσιγαρίδας, Άγνωστες εικόνες και τοιχογραφίες του Θεοφάνη, σ. 98, εικ. 1.

9. Μ. Chatzidakis, Recherches, σ. 323, 325, εικ. 46. — Α. Καρακατσάνη, Οι εικόνες της

σιμοποιήσει παρεμφερή τύπο, ο οποίος διαφοροποιείται ως προς την πτυχολογία του ιματίου στον αριστερό ώμο, και ακολουθεί με τη σειρά του εκείνον της εικόνας του Χριστού στο Μουσείο Πούσκιν που χρονολογείται στον 15ο αι.¹⁰ Η διακόσμηση του θρόνου με ένθετες λευκο-ρόδινες επιφάνειες στο κάθισμα και στην κορυφή του ερεισίνωτου, απαντάται στις δύο εικόνες της Μονής Γρηγορίου με τον Χριστό και τη βρεφοκρατούσα Παναγία (1543-1546) που αποδίδονται στον Θεοφάνη¹¹ καθώς και στην εικόνα της Μονής Αγίου Παύλου με τον ένθρονο Χριστό, τον άγιο Γεώργιο και τον Παύλο τον Ξηροποταμινό (1552-1555);¹²

Στην παράσταση της Ετοιμασίας του θρόνου (εικ. 2), το σχήμα και η διακόσμηση του θρόνου, η διευθέτηση του χιτώνα, το σχήμα και το μέγεθος του μαξιλαριού, η κλίση του ευαγγελίου αλλά και το υποπόδιο είναι πανομοιότυπα με των αντίστοιχων παραστάσεων από τη σκηνή της Δευτέρας Παρουσίας στον Άγιο Νικόλαο Αναπαυσά (1527)¹³, στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας (1535);¹⁴ και στο καθολικό της Μονής Δοχειαρίου (1568)¹⁵. Οι αναπεπταμένες φτερούγες, η χρυσογραφημένη απόδοση της ακτινοβολίας και το ένσταυρο φωτοστέφανο, στοιχεία που χαρακτηρίζουν την περισσότερά στην εικόνα της Καρακάλλου, απαντώνται και στη μνημειακή ζωγραφική του Αγίου Όρους, στις παραστάσεις της Πεντηκοστής στο κελί της Μολυβοκκλησιάς (1536)¹⁶ στις Καρυές και στο καθολικό της Μονής Διονυσίου (1547)¹⁷.

Τα στοιχεία που απαρτίζουν την παράσταση της Ετοιμασίας στην εικόνα της Καρακάλλου, δηλαδή ο θρόνος με το χιτώνα, το ευαγγέλιο και η περισσότερά, αποδίδουν το συμβολισμό της Τριαδικής Θεότητας¹⁸. Επι-

I. Μονής Σταυρονικήτα, στο Χ. Πατρινέλης, Α. Καρακατσάνη, Μ. Θεοχάρη, *Μονή Σταυρονικήτα. Ιστορία – Εικόνες – Χρυσοκεντήματα*, Αθήνα 1974, σ. 67, εικ. 14.

10. *Εικόνες Κρητικής Τέχνης*, αρ. 85, σ. 435-437, εικ. 85.

11. Ε. Τσιγαρίδας, *Άγνωστες εικόνες και τοιχογραφίες του Θεοφάνη*, σ. 111, εικ. 15.

12. Βλ. Μ. Βασιλάκη, *Εικόνες του 15ου-16ου αιώνα, στο Ιερά Μονή Αγίου Παύλου, Άγιον Όρος* 1998, σ. 51-53, εικ. 1). Με τον ίδιο τρόπο αποδίδεται ο θρόνος στην εικόνα με την ένθρονη βρεφοκρατούσα Παναγία στην ίδια μονή (ό.π., σ. 53, εικ. 17).

13. Ο θρόνος εδώ αποδίδεται χωρίς ερεισίνωτο, βλ. Μ. Garidis, *La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance (1450-1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes 1989, εικ. 134.

14. G. Millet, *Monuments de l'Athos, I. Les peintures*, Paris 1927, πίν. 149.1.

15. Ο θρόνος εδώ αποδίδεται χωρίς ερεισίνωτο, βλ. ό.π., πίν. 244.2.

16. Η παράσταση της Πεντηκοστής στη Μολυβοκκλησιά είναι αδημοσίευτη από όσο γνωρίζω. Για το μνημείο βλ. G. Millet, ό.π., πίν. 153-158.

17. Για την παράσταση της Πεντηκοστής στη Μονή Διονυσίου βλ. *Ιερά Μονή Διονυσίου. Οι τοιχογραφίες του καθολικού, Άγιον Όρος* 2003, εικ. 269-270.

18. Για το συμβολισμό της παράστασης ως σύμβολο της τριαδικής θεότητας βλ. Α. L. Townsley, *Eucharistic Doctrine and the Liturgy in late Byzantine Painting*, *OrChr* 58 (1974) 140-141. — Ν. Γχιολές, *Ο βυζαντινός τρούλος και το εικονογραφικό του πρόγραμμα (μέσα του*

πλέον η επιγραφή Το άγιο Πνεύμα που συνοδεύει την Περιστερά, η απεικόνισή της με αναπεπταμένες τις φτερούγες, η απόδοση της ακτινοβολίας της, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο εγγράφεται στο ημικυκλικό ερεισίνωτο, δίνουν έμφαση στο τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδας, το Άγιο Πνεύμα¹⁹. Η παράσταση της Ετοιμασίας με τα στοιχεία που την ορίζουν ως κατ' εξοχήν σύμβολο της τριαδικής Θεότητας απαντάται μετά την εικονομαχία, σε παραστάσεις της Πεντηκοστής, όπως για παράδειγμα στο φ. 62ν του Ψαλτηρίου Κλουντώφ (9ος αι.)²⁰, στο φ. 301r του κώδικα αρ. 510 της Παρισινής Βιβλιοθήκης (9ος αι.)²¹ (εικ. 16), στον Όσιο Λουκά (πρώιμος 11ος αι.)²² και στον Άγιο Μάρκο της Βενετίας (12ος αι.)²³ (εικ. 17).

Για την απόδοση ορισμένων αποστόλων, ο ζωγράφος της Καρακάλλου, όπως θα φανεί παρακάτω, ακολούθησε καθιερωμένους στην κρητική τέχνη τύπους, των οποίων τα πρότυπα ανάγονται στην Παλαιολόγεια περίοδο²⁴.

αι. - 1204), Αθήνα 1990, σ. 90-107. — Τ. Παπαμαστοράκης, Ο διάκοσμος του τρούλου των ναών της Παλαιολόγειας περιόδου στη Βαλκανική χερσόνησο και την Κύπρο, Αθήνα 2001, σ. 84-87 (στο εξής: Τ. Παπαμαστοράκης, Ο διάκοσμος του τρούλου).

19. Ας σημειωθεί ότι η επιγραφή Το άγιο πνεύμα συνοδεύει την περιστερά στην Ετοιμασία του θρόνου στην παράσταση της Πεντηκοστής στον Άγιο Νικόλαο στο ομώνυμο χωριό της Μονεμβασίας που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 13ου αι., βλ. Τ. Παπαμαστοράκης, Ο διάκοσμος του τρούλου, σ. 87, πίν. 152.

20. Η παράσταση εικονογραφεί τον 65.1-4 ψαλμό του Δαβίδ, βλ. Μ. V. Scepkina, *Miniature Chludovskoj Psaltyri*, Moskva 1977, φ. 62ν.

21. H. Omont, *Facsimilés des miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du Ve au XIe siècle*, Paris 1902, σ. 25-26, πίν. 44.

22. Ν. Χατζηδάκης, Όσιος Λουκάς, Αθήνα 1996, σ. 19, εικ. 11.

23. O. Demus, *Mosaics of San Marco*, Chicago - London, 1984, τ. I, σ. 150, τ. II, πίν. 158-159. — Ο ίδιος, στο *San Marco. I mosaici, la storia. L'illuminazione*, Milano 1990, σ. 140-141, 144. Σε άλλες παραστάσεις Πεντηκοστής όπως στο ναό της Παναγίας στην Ασίνου της Κύπρου (1106) και στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Djurdjevi Stupovi (12ος αι.) η Ετοιμασία του θρόνου περιλαμβάνει και τα σύμβολα του πάθους που προβάλλουν τη θυσία του Χριστού και κατά συνέπεια την ανθρωπίνη φύση του, βλ. Ν. Γκιολές, *ό.π.*, σ. 107. Για την παράσταση στην Ασίνο βλ. Μ. Sacoroulo, *Asinou en 1106 et sa contribution à l'iconographie*, Bruxelles 1966, πίν. XVla-b. — H. Grigoriadou, *Affinités iconographiques de décors peints en Chypre et en Grèce au XIe siècle*, στο *Πρακτικά του πρώτου διεθνούς Κυπριολογικού συνεδρίου*, τ. 2, Λευκωσία 1972, σ. 40, πίν. X. Για την παράσταση στο Djurdjevi Stupovi βλ. G. Millet - A. Frolov, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine, Monténégro)*, τ. 1, Paris 1954, πίν. 26.2. Γενικά για την παράσταση της Ετοιμασίας του θρόνου σε παραστάσεις Πεντηκοστής βλ. επίσης L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, Bruxelles 1975, σ. 177-181.

24. Για τον εικονογραφικό τύπο του αποστόλου Πέτρου στη βυζαντινή ζωγραφική βλ. τη μελέτη του K. Weitzmann, *The Peter Icon of Dumbarton Oaks*, Washington, D.C. 1983. Για τους τύπους των αποστόλων που καθιερώνονται στην κρητική ζωγραφική, βλ. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, σ. 63-64. — Π. Α. Βοκοτόπουλος, Δύο μεγάλες δεήσεις στην Κέρκυρα, (Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο), *Βυζαντινά* 13.1 (1985) 396 (στο εξής: Π. Α. Βοκοτόπουλος, Δύο μεγάλες δεήσεις). — Ο ίδιος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, Αθήνα 1990,

Ο τύπος του αποστόλου Πέτρου (εικ. 3) είναι παραπλήσιος με εκείνον που χρησιμοποίησε ο ζωγράφος Άγγελος στη εικόνα του Χριστού η Άμπελος της ενορίας Μαλλών στην Κρήτη²⁵, ο Ανδρέας Ρίτζος στο πλαίσιο της εικόνας με την ένθρονη Παναγία και τους αγγέλους του Μουσείου Μπενάκη²⁶, ο ζωγράφος της σύνθεσης Χριστός η Άμπελος στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας (1535);²⁷ και ο Θεοφάνης στη Μεγάλη Δέηση της Σταυρονικήτα (1545/6)²⁸. Η μόνη διαφορά στην εικόνα της Μονής Καρακάλλου εντοπίζεται στην πτυχολογία του ματιού στο δεξί ώμο και στην αριστερή πλευρά μπροστά στο στήθος²⁹. Το ειλητάριο με μορφή

αρ. 31-32, σ. 57-58 (στο εξής: Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*).

25. Βλ. *Εικόνες Κρητικής Τέχνης*, εικ. 151.

26. Ν. Χατζηδάκη, *Εικόνες Κρητικής Σχολής 15ος-16ος αιώνας* [Κατάλογος Έκθεσης], Αθήνα 1983, αρ. 18, σ. 29-30. Ο ίδιος τύπος ακολουθείται στη Μεγάλη Δέηση του Ταξιάρχη στο Μητροπολιτικό Μέγαρο της Κέρκυρας (Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, αρ. 31, σ. 57, εικ. 140). Ακριβώς τον ίδιο τύπο θα χρησιμοποιήσει τον 16ο αι. και ο ζωγράφος της τριζωνής εικόνας με τη Δέηση, τους δύο κορυφαίους αποστόλους και αγίους που βρίσκεται στην Παναγία Χρυσαλινιώτισσα στην Κύπρο, βλ. D. T. Rice, *The icons of Cyprus*, London 1937, αρ. 44, σ. 200-201, πίν. 12, εικ. 14.

27. Βλ. G. Millet, *ό.π.*, πίν. 150.2. Χρησιμοποιώ τη συμβατική ονομασία «ο ζωγράφος της σύνθεσης Χριστός η Άμπελος» όχι μόνον διότι οι τοιχογραφίες της Τράπεζας της Λαύρας δεν έχουν ακόμη πλήρως μελετηθεί αλλά και επειδή οι απόψεις των ερευνητών διαφέρουν ως προς την απόδοσή τους. Ο Α. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την άλωση*, Αθήνα 1957, σ. 106-109 και ο M. Chatzidakis, *Recherches*, σ. 319-320 και M. Χατζηδάκης, *Ο κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης*, Άγιον Όρος 1986, σ. 37 (στο εξής: M. Χατζηδάκης, Θεοφάνης) αποδίδουν το σύνολο των τοιχογραφιών της Τράπεζας στον Θεοφάνη. Αντίθετα η Α. Καρακατσάνη, *ό.π.*, σ. 54-56, υποστηρίζει ότι τα υφολογικά στοιχεία των τοιχογραφιών της Τράπεζας οδηγούν σε έναν προικισμένο ζωγράφο που δεν πρέπει όμως να είναι ο Θεοφάνης. Τέλος ο M. Garidis, *ό.π.*, σ. 140-141, 150, αποδίδει ένα τμήμα τουλάχιστον από τις τοιχογραφίες της Τράπεζας στον Θεοφάνη.

28. M. Chatzidakis, *Recherches*, εικ. 64. — Α. Καρακατσάνη, *ό.π.*, εικ. 37.

29. Παρόμοιος τύπος με της Καρακάλλου (αλλά με διαφορετικές χειρονομίες) απαντάται στην εικόνα του Μυστικού Δείπνου που βρίσκεται στο Χριστό της Δημαρχίας στη Χώρα της Πάτμου και θεωρείται ότι έχει άμεση συνάφεια με τον κύκλο του Θεοφάνη (M. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, αρ. 50, σ. 97, πίν. 109, εικ. 50). Ο τύπος που χρησιμοποιείται από τον ζωγράφο της Μεγάλης Δέησης του Πρωτάτου, διαφέρει ως προς τη χειρονομία της δεξιάς παλάμης και ως προς τον τρόπο με τον οποίο το ιμάτιο περιβάλλει τη δεξιά πλευρά του σώματος του αποστόλου και καλύπτει ολόκληρο το δεξί του χέρι, βλ. M. Χατζηδάκης, *Ο ζωγράφος Ευφρόσυκος*, *ΚρητΧρον* 10 (1956), πίν. ΚΣΤ' (στο εξής M. Χατζηδάκης, Ευφρόσυκος). — *Θησαυροί Αγίου Όρους*, αρ. 2.52, σ. 119. Τον τύπο του Πρωτάτου ακολουθεί πιστά ο ζωγράφος Γρηγόριος στο επιστόλιο με τις ολόσωμες μορφές των δώδεκα αποστόλων της Συλλογής Μητροπόλεως Τρικάλων, βλ. Α. Χατζηνικολάου-Μαραβά, *Ιεράς Μητροπόλεως Τρίκκης και Σταγών εικόνες και κεμήλια*. *Κατάλογος*, Αθήνα 1969, πίν. 5. Ο τύπος του Πέτρου στις εικόνες του Αγγέλου με τον Χριστό η Άμπελος (Μονή Βροησιού και Μονή Οδηγήτριας), είναι παραπλήσιος με εκείνον του Πρωτάτου και διαφοροποιείται ως προς τον τρόπο αναδίπλωσης του ιματίου στον αριστερό πήχυ. Αυτός ο τύπος ακολουθείται πιστά από τον κρητικό ζωγράφο της εικόνας με τον απόστολο Πέτρο στο Σινά, βλ. K. Weitzmann, *ό.π.*, σ. 40, εικ. 47.

ριπιδίου που κρατεί ο Πέτρος απαντάται από την Παλαιολόγεια περίοδο³⁰. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το χωρίο 16.16 από το ευαγγέλιο του Ματθαίου που αποτελεί το πρώτο μέρος της επιγραφής του ειληταρίου του Πέτρου στην εικόνα της Καρακάλλου, απαντάται μόνον στο επιστύλιο του τέμπλου του παρεκκλησίου του Αγίου Γεωργίου στη Μονή Αγίου Παύλου (1552-1555;)³¹. Το περιεχόμενο της επιγραφής του ειληταρίου του Πέτρου αποτελεί μαρτυρία πίστης δια της οποίας ο Χριστός αποκαλύπτεται ως ο αναμενόμενος Μεσσίας, ως αγαπημένος Υιός και ως Αμνός που προσφέρθηκε θυσία για να άρει τις αμαρτίες του κόσμου.

Η στάση του σώματος, η διευθέτηση του ιματίου και ο τρόπος που κρατεί το ευαγγέλιο ο απόστολος Παύλος (εικ. 4) δείχνουν άμεση εξάρ-

30. Βλ. για παράδειγμα την εικόνα του Βρετανικού Μουσείου που χρονολογείται γύρω στο 1320 (K. Weitzmann, *ό.π.*, σ. 17, εικ. 13. — *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture*, επιμ. D. Buckton [Κατάλογος έκθεσης], London 1994, αρ. 222, σ. 205-206 όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία), τις δύο εικόνες με θέμα τους αποστόλους Πέτρο και Παύλο που βρίσκονται η πρώτη στο Σινά (Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινά*, Αθήνα 1956-1958, σ. 197, εικ. 224), και η δεύτερη στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών (*Η Βυζαντινή τέχνη - Τέχνη ευρωπαϊκή* [Κατάλογος έκθεσης], Αθήνα 1964, αρ. 228. Βλ. επίσης Α. Τούρτα, *Αμφιπρόσωπη εικόνα στη Μονή Βλατάδων, Κληρονομία* 9 (1977) 139), αλλά και στη Μεγάλη Δέηση της Μονής Vysotskij στο Serpukhov, σήμερα στην Πινακοθήκη Tretiakov, που παραγγέλθηκε από τον κτίτορα και ηγούμενο της μονής Αθανάσιο, αποδίδεται σε εργαστήριο της Κωνσταντινούπολης και χρονολογείται το διάστημα 1387-1394 (V. N. Lazarev, *Trois fragments d'épistyles peintres et le templon byzantin*, *ΔΧΑΕ* 4 (1964-1965) 140. *Iskusstvo Vizantii v sobranijach SSSR*, Moskva 1977, τ. 3, αρ. 950e, σ. 76. — *Vizantija. Balkani. Rus, Iconi Kotsa XIII-pervoj poloviny XV veka* [Κατάλογος έκθεσης], Moskva 1991, αρ. 51/6, σ. 230-231). Τον 15ο αι., το ριπιδόσχημο ειλητάριο του Πέτρου απαντάται στις τρεις εικόνες του Αγγέλου με τον Χριστό ή Άμπελος (στις Μονές Οδηγήτριας, Βροντησίου και στην ενορία Μαλλών στην Κρήτη, βλ. *Εικόνες Κρητικής Τέχνης*, εικ. 119, 124, 151 αντίστοιχα) και στην εικόνα του Μουσείου Μπενάκη με την ένθρονη Παναγία και τους αγγέλους που αποδίδεται στον Ανδρέα Ρίτζο (N. Χατζηδάκη, *ό.π.*, αρ. 18, σ. 29-30).

31. Για την επιγραφή στο ειλητάριο του Πέτρου στο επιστύλιο της Αγίου Παύλου, βλ. Μ. Βασιλάκη, *ό.π.*, εικ. 21. Στο ειλητάριο του Πέτρου στη Σταυρονικήτα (M. Chatzidakis, *Recherches*, εικ. 64. — Α. Καρακατσάνη, *ό.π.*, εικ. 37) αναγράφεται το χωρίο 2.11 από την Α' επιστολή του: (ἀγαπητο)Ι ΠΑΡΑΚ(αλῶ ὡς παρο)ΚΟΥ(ς καὶ παρεπιδήμους) ΑΠΕ(χεσθαι τῶν σαρκικῶν) ΕΠΙ(θυμῶν αἰτί)ΝΕ(ς στ)Ο (sic) Ρ(ατεύονται). Με το ίδιο χωρίο στο ειλητάριό του εικονίζεται ο Πέτρος στην τριζώνη εικόνα της Παναγίας Χρυσαινιώτισσας στην Κύπρο (D. T. Rice, *ό.π.*, πίν. 12, εικ. 14). Η αρχή του ίδιου χωρίου αναγράφεται και στο ειλητάριο του Πέτρου στο Επιστύλιο της Μονής Ξενοφώντος, βλ. Ε. Κυριακοῦδης, *Εικόνες του 16ου αιώνα, στο Ιερά Μονή Ξενοφώντος. Εικόνες, Άγιον Όρος* 1998, εικ. 31. Στη Μεγάλη Δέηση του Πρωτάτου (M. Χατζηδάκης, *Ευφρόσυνος*, πίν. ΚΣΤ) και στο επιστύλιο της Συλλογής Μητροπόλεως Τριχάλων (Α. Χατζηνικολάου-Μαραβά, *ό.π.*, πίν. 5) στο ειλητάριο του Πέτρου αναγράφεται το χωρίο 1.3 από την ίδια επιστολή. Με το ίδιο χωρίο στο ειλητάριό του εικονίζεται ο Πέτρος σε κρητική εικόνα του Σινά που χρονολογείται στον 16ο αι. (K. Weitzmann, *ό.π.*, σ. 40, εικ. 47) με τη μόνη διαφορά ότι εδώ έχει προστεθεί στην αρχή του χωρίου η λέξη «Άδελφοί». Στη Μεγάλη Δέηση του Ταξιάρχη στο Μητροπολιτικό Μέγαρο της Κέρκυρας αναγράφεται το χωρίο 1.1 από την ίδια επιστολή, βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, αρ. 31, σ. 57, εικ. 140.

τηση από την απεικόνιση του ευαγγελιστή Λουκά στην εικόνα με τη Σταύρωση που βρίσκεται σήμερα στην Αγία Πετρούπολη (εικ. 18)³² και στην ψηφιδωτή εικόνα της Συλλογής Stoclet (εικ. 19)³³, έργα που χρονολογούνται στον 14ο αι.³⁴.

Ο τύπος του ευαγγελιστή Ματθαίου (εικ. 5) στην εικόνα της Καρακάλλου ακολουθεί τον τύπο που χρησιμοποίησε ο ζωγράφος της σύνθεσης Χριστός η Άμπελος στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας³⁵. Η στάση του σώματος, η διευθέτηση του ματιού και ο τρόπος που κρατεί το ευαγγέλιο ο Ματθαίος δείχνουν άμεση εξάρτηση από τις απεικονίσεις του Ιωάννη του Θεολόγου στην εικόνα της Αγίας Πετρούπολης με τη Σταύρωση του 14ου αι. (εικ. 18)³⁶ και στις τρεις εικόνες του Αγγέλου με τον Χριστό η Άμπελος, με τη διαφορά ότι στα έργα του κρητικού ζωγράφου το ευαγγέλιο είναι ανοικτό. Ο τύπος του ευαγγελιστή Ιωάννη του Θεολόγου (εικ. 6) επαναλαμβάνει τον τύπο που καθιερώθηκε στην κρητική ζωγραφική πιθανότατα από τον Ανδρέα Ρίτζο³⁷. Ο ίδιος τύπος χρησιμοποιείται από το ζωγράφο της σύνθεσης Χριστός η Άμπελος στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας³⁸. Ο τύπος του ευαγγελιστή Μάρκου (εικ. 7) ακολουθεί πιστά τον τύπο που χρησιμοποίησε ο ζωγράφος της σύνθεσης Χριστός η Άμπελος στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας³⁹ και ο Θεοφάνης στη Μεγάλη Δέηση της Μονής Σταυρονικήτα⁴⁰. Η στάση του

32. *Vizantija. Balkani. Rus*, ό.π., αρ. 55, σ. 232.

33. I. Furlan, *Le icone bizantine a mosaico*, Milano 1979, εικ. 43.

34. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο τύπος του Παύλου στην εικόνα της Καρακάλλου, διαφοροποιείται στον τρόπο με τον οποίο το μάτιο καλύπτει ολόκληρη την αριστερή πλευρά του σώματος του αποστόλου, από τον τύπο που χρησιμοποίησαν ο Άγγελος στην εικόνα της ενορίας Μαλλών, ο Ανδρέας Ρίτζος στην εικόνα του Μουσείου Μπενάκη, ο Ευφρόσυκος στη Μονή Διονυσίου, ο Θεοφάνης στη Μεγάλη Δέηση της Μονής Σταυρονικήτα, και ο ζωγράφος της Μεγάλης Δέησης στο Πρωτάτο. Βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Δύο μεγάλες δεήσεις, σ. 396. — Ο ίδιος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, αρ. 32, σ. 58, εικ. 141. Στην εικόνα του Πρωτάτου η άκρη του ματιού που προεξέχει πίσω από το ευαγγέλιο μοιάζει με εκείνη της Μονής Καρακάλλου.

35. G. Millet, ό.π., πίν. 150.2. Πανομοιότητα με την εικόνα της Καρακάλλου είναι η απόδοση των προσωπογραφικών χαρακτηριστικών και η κλίση της κεφαλής του ευαγγελιστή Ματθαίου στην παράσταση του Νιπτήρα στο καθολικό της Μονής Αναπαυσά αλλά και στο Επιστόλιο της Μονής Ιβήρων, έργο που αποδίδεται με βεβαιότητα στον Θεοφάνη, βλ. Ε. Τσιγαρίδας, Άγνωστο επιστόλιο του Θεοφάνη του Κρητός στο Άγιον Όρος, ΔΧΑΕ 16 (1991-1992), εικ. 5-6 (στο εξής: Ε. Τσιγαρίδας, Άγνωστο επιστόλιο του Θεοφάνη).

36. *Vizantija. Balkani. Rus*, ό.π., αρ. 55, σ. 232.

37. Όπως έχει ήδη παρατηρήσει ο Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, σ. 63, πίν. 203Α. Για την εικόνα στον Άγιο Νικόλαο στο Bari βλ. επίσης, *Icone di Puglia e Basilicata* [Κατάλογος Έκθεσης], Bari 1998, αρ. 43, σ. 78, 138-139.

38. G. Millet, ό.π., πίν. 150.2.

39. Ό.π., πίν. 150.2.

40. Όπως μπορεί εύκολα να συμπεράνει κανείς μολονότι η μορφή του σώζεται κατά το

σώματος, η διευθέτηση του ιματίου και ο τρόπος που κρατεί το ευαγγέλιο ο ευαγγελιστής Λουκάς (εικ. 8) δείχνουν άμεση εξάρτηση από την απεικόνιση του ευαγγελιστή Μάρκου στην εικόνα της Σταύρωσης στην Αγία Πετρούπολη (εικ. 18)⁴¹.

Ο τύπος του αποστόλου Ανδρέα (εικ. 9) είναι απόλυτα όμοιος με τον τύπο που χρησιμοποίησε ο Θεοφάνης στη Μεγάλη Δέηση στη Σταυρονικήτα⁴², ο οποίος με τη σειρά του ακολουθεί εκείνον της ψηφιδωτής εικόνας στη Συλλογή Stoclet (εικ. 19)⁴³. Η στάση και η πτυχολογία του αποστόλου Ιακώβου (εικ. 10) δείχνουν άμεση εξάρτηση από τις απεικονίσεις του Παύλου και του Σίμωνα (από τον πρώτο διαφοροποιείται ως προς το ευαγγέλιο και από το δεύτερο στις χειρονομίες) στην εικόνα της Αγίας Πετρούπολης με τη Σταύρωση (εικ. 18)⁴⁴. Ο τύπος του Σίμωνα (εικ. 12) ακολουθεί πιστά τον τύπο που χρησιμοποιήθηκε από το ζωγράφο της σύνθεσης Χριστός η Άμπελος στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας⁴⁵.

Ορισμένοι από τους τύπους των αποστόλων που χρησιμοποίησε ο ζωγράφος της Μονής Καρακάλλου, απαντώνται —εκτός από τη σύνθεση του Χριστού η Άμπελος στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας και τη Μεγάλη Δέηση του Θεοφάνη στη Μονή Σταυρονικήτα⁴⁶—, και σε άλλα έργα του 16ου αι. στο Άγιο Όρος, όπως στο επιστύλιο του τέμπλου του παρεκκλησίου του Αγίου Γεωργίου στη Μονή Αγίου Παύλου (1552-1555;) ⁴⁷ (εικ. 20-21), στο επιστύλιο του τέμπλου του παλαιού καθολικού

ήμου, βλ. M. Chatzidakis, *Recherches*, εικ. 66. — Α. Καρακατσάνη, *ό.π.*, εικ. 39. Πανομοιότυπη είναι τόσο η απόδοση των προσωπογραφικών χαρακτηριστικών όσο και η κλίση της κεφαλής του ευαγγελιστή Μάρκου στην παράσταση του Νιπτήρα και της Προσευχής στο Όρος των Ελαιών στο Επιστύλιο της Ιβήρων που αποδίδεται στον Θεοφάνη (Ε. Τσιγαρίδας, Άγνωστο επιστύλιο του Θεοφάνη, εικ. 5, 7) αλλά και στην εικόνα του Μυστικού Δείπνου που βρίσκεται στο Χριστό της Δημαρχίας στη Χώρα της Πάτμου και θεωρείται ότι έχει άμεση συνάφεια με τον κύκλο του κρητικού ζωγράφου (Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, αρ. 50, σ. 97, πίν. 109, εικ. 50).

41. *Vizantija. Balkani. Rus*, *ό.π.*, αρ. 55, σ. 232.

42. M. Chatzidakis, *Recherches*, εικ. 63. — Α. Καρακατσάνη, *ό.π.*, εικ. 36.

43. I. Furlan, *ό.π.*, εικ. 43.

44. *Vizantija. Balkani. Rus*, *ό.π.*, αρ. 55, σ. 232.

45. Προσωπική παρατήρηση.

46. M. Chatzidakis, *Recherches*, σ. 323, 325, εικ. 63-67. — Α. Καρακατσάνη, *ό.π.*, σ. 111, εικ. 36-40. Το ίδιο μπορεί να παρατηρήσει κανείς και στα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά των αποστόλων της εικόνας της Καρακάλλου συγκρίνοντάς τα ενδεικτικά με εκείνα του Δωδεκαόρτου της Σταυρονικήτα. Για παράδειγμα τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά των αποστόλων Σίμωνα, Μάρκου και Ανδρέα στην Ψηλάφηση του Θωμά, του Ιωάννη και του Ματθαίου στην Κοίμηση της Θεοτόκου και του Βαρβολομαίου στην Πεντηκοστή (Α. Καρακατσάνη, *ό.π.*, εικ. 26, 29, 28) αντιστοιχούν απολύτως με εκείνα της εικόνας της Καρακάλλου.

47. Μ. Βασιλάκη, *ό.π.*, σ. 55, 64, 74, εικ. 18-27.

της Μονής Ξενοφώντος (1544;)⁴⁸, στη δεσποτική εικόνα του τέμπλου του Πρωτάτου με τη μορφή του Χριστού Αρχιερέα (1542)⁴⁹ και στην εμπρόσθια όψη του πλαισίου της αμφιπρόσωπης εικόνας της Μονής Βατοπεδίου (β' μισό 16ου αι.) που περιβάλλει ένα εικονίδιο από στεατίτη του 14ου αι.⁵⁰ Η σύγκριση ανάμεσα στην εικόνα της Μονής Καρακάλλου και στα παραπάνω έργα οδηγεί στα ακόλουθα συμπεράσματα: Τα πρότυπα που χρησιμοποιήθηκαν στις μορφές των αποστόλων της εικόνας της Μονής Καρακάλλου και στο επιστύλιο της Αγίου Παύλου είναι τα ίδια⁵¹. Η εικόνα της Καρακάλλου έχει δέκα κοινά πρότυπα με την εικόνα του Πρωτάτου και την εικόνα της Μονής Βατοπεδίου. Στην εικόνα του Πρωτάτου διαφοροποιούνται οι μορφές των δύο νεαρών αποστόλων Θωμά και Φιλίππου, ενώ στην εικόνα της Βατοπεδίου οι μορφές των αποστόλων Ανδρέα και Σίμωνα. Με το επιστύλιο της Μονής Ξενοφώντος, η εικόνα της Καρακάλλου έχει μόνον πέντε κοινά πρότυπα⁵².

Έχει ήδη διατυπωθεί η άποψη⁵³ ότι οι μορφές των αποστόλων Πέτρου, Παύλου, Λουκά, Ανδρέα και Μάρκου της Μεγάλης Δέησης στη Σταυρονικήτα, που ζωγράφησε ο Θεοφάνης, έχουν αντιγραφεί πιστά τον 18ο αι. σε επιστύλιο της ίδιας μονής. Είναι λοιπόν πολύ πιθανόν ότι και οι υπόλοιπες επτά μορφές των αποστόλων του επιστυλίου αυτού επαναλαμβάνουν τις αντίστοιχες μορφές του Θεοφάνη. Τούτο θα μπορούσε να υποστηριχτεί και από το γεγονός ότι τα πρότυπα του ζωγράφου του μεταγενέστερου επιστυλίου της Μονής Σταυρονικήτα, απαντώνται ήδη τόσο στις εικόνες των Μονών Καρακάλλου και Βατοπεδίου όσο και στο επιστύλιο της Αγίου Παύλου. Εφόσον γίνει αποδεκτή η άποψη ότι το νεό-

48. Ε. Κυριακούδης, *ό.π.*, σ. 96-97, 106-107, εικ. 31-42.

49. *Θησαυροί Αγίου Όρους*, αρ. 2.114, σ. 590-591. Έχει ήδη υποστηριχθεί ότι η εικόνα του Χριστού μεγάλου Αρχιερέα μαζί με τέσσερις ακόμη εικόνες ιδίου ύφους φιλοτεχνήθηκαν ταυτόχρονα με τις εικόνες της μεγάλης Δέησης για να διακοσμήσουν το τέμπλο του Πρωτάτου το 1542. Ως προς την απόδοσή τους οι απόψεις δίστανται. Οι εικόνες αποδίδονται στον Θεοφάνη από τον Μ. Χατζηδάκη (*Recherches*, σ. 323, 327) και τον Ταβλάκη (*Θησαυροί Αγίου Όρους*, σ. 591), ενώ ο Ε. Τσιγαρίδας (*Θησαυροί Αγίου Όρους*, σ. 116-121) και ο Τ. Παπαμαστοράκης (*Μονή Παντοκράτορος*, σ. 343, σημ. 116) τις αποδίδουν στον Ζώρζη.

50. *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου*, Άγιον Όρος 1996, τ. Β', σ. 406, 462, εικ. 394. — *Θησαυροί Αγίου Όρους*, αρ. 9.6, σ. 294-295.

51. Θα πρέπει να σημειωθεί βεβαίως ότι η απόδοση του κορμού των αποστόλων Βαρθολομαίου, Σίμωνα, Θωμά και Φιλίππου στην εικόνα της Καρακάλλου, αντιστοιχεί στους αποστόλους Θωμά, Φίλιππο, Βαρθολομαίο και Σίμωνα στο επιστύλιο της Αγίου Παύλου.

52. Σε σύγκριση με την εικόνα της Καρακάλλου, στο επιστύλιο της Ξενοφώντος οι τρεις ευαγγελιστές Ιωάννης ο Θεολόγος, Ματθαίος και Μάρκος είναι πανομοιότυποι, ενώ ο απόστολος Λουκάς διαφοροποιείται ως προς τη στρόφη της κεφαλής. Ας σημειωθεί επίσης ότι η απόδοση του κορμού του Σίμωνα και του Ιακώβου στην Καρακάλλου αντιστοιχεί στον Φίλιππο και τον Βαρθολομαίο στο επιστύλιο της Ξενοφώντος.

53. Α. Καρακατσάνη, *ό.π.*, σ. 111.

τερο επιστύλιο αντιγράφει τη Μεγάλη Δέηση του Θεοφάνη τότε μπορεί να υποστηριχθεί ότι η εικόνα της Καρακάλλου και η Μεγάλη Δέηση της Σταυρονικήτα είχαν εννέα κοινά πρότυπα⁵⁴.

Η συμμετρική διάταξη των μορφών των αποστόλων στην εικόνα της Μονής Καρακάλλου, δημιουργεί ζεύγη που απαντώνται ήδη στη μεσοβυζαντινή περίοδο⁵⁵. Τον 15ο αι. η διάταξη των αποστόλων σε ζεύγη στις δύο εικόνες με τον Χριστό η Άμπελος του Αγγέλου, που βρίσκονται στη Μονή Βροντησιού⁵⁶ και στη Μονή Οδηγήτριας στην Κρήτη⁵⁷ είναι πανομοιότυπη με τη διάταξη στην εικόνα της Μονής Καρακάλλου ως προς την οργάνωση και τη θέση⁵⁸. Πανομοιότυπη διάταξη με την εικόνα μας έχουν και οι ημίσωμες μορφές των δώδεκα αποστόλων στις κάθετες πλευρές του πλαισίου της δεσποτικής εικόνας του Πρωτάτου⁵⁹. Αναλο-

54. Όπως φάνηκε οι τύποι του Ανδρέα και του Μάρκου στην Καρακάλλου ακολουθούν πιστά εκείνους της Μεγάλης Δέησης στη Σταυρονικήτα. Ο Λουκάς, ο Ματθαίος και ο Ιωάννης του νεότερου επιστυλίου της Σταυρονικήτα είναι όμοιοι με εκείνους της Καρακάλλου. Η απόδοση του κορμού του Βαρθολομαίου και του Σίμωνα στο νεότερο επιστύλιο της Σταυρονικήτα είναι πανομοιότυπη με του Θωμά και του Φίλιππου αντίστοιχα στην εικόνα της Καρακάλλου. Η απόδοση του κορμού του Φίλιππου και του Θωμά στο νεότερο επιστύλιο της Σταυρονικήτα είναι πανομοιότυπη με του Σίμωνα και του Βαρθολομαίου αντίστοιχα στην εικόνα της Καρακάλλου.

55. Βλ. για παράδειγμα τη διάταξη των αποστόλων στα έξι πλακίδια από σμάλτο στο τρίπτυχο του Khakhuli (T. Papamastorakis, Re-Deconstructing the Khakhuli Triptych, *ΔΧΑΕ* 23 (2002) 232, εικ. 5). Απόλυτα όμοια με εκείνη στο Khakhuli είναι η διάταξη των δώδεκα αποστόλων στο κιβωτίδιο από ελεφαντόδοντο που βρίσκεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης, βλ. H. Evans, *The Arts of Byzantium, The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 58/4 (2001) 51.

56. Εικόνες Κρητικής Τέχνης, εικ. 124.

57. Ό.π., εικ. 119. Οι μορφές των αποστόλων στα δύο αυτά έργα διατάσσονται ανά έξι (αριστερά και δεξιά της μορφής του Χριστού) σε δύο ημιχόρια. Με εξαίρεση τις μορφές των κορυφαίων αποστόλων Πέτρου και Παύλου, οι οποίες βρίσκονται εκατέρωθεν της κεφαλής του Χριστού, οι υπόλοιπες μορφές είναι τοποθετημένες με τέτοιο τρόπο ώστε να δημιουργούν δύο παράπλευρους κάθετους άξονες εκατέρωθεν του κεντρικού στον οποίο βρίσκεται η μορφή του Χριστού. Η ιεραρχημένη οργάνωση των ζευγών στις παραπάνω εικόνες έχει ως αποτέλεσμα το ζεύγος που αποτελούν οι δύο κορυφαίοι απόστολοι να βρίσκεται εγγύτερα στη μορφή του Χριστού και τα δύο ζεύγη των ευαγγελιστών να καταλαμβάνουν τις δύο πρώτες θέσεις στις κατακόρυφες στήλες. Τελευταίο τοποθετείται το ζεύγος των δύο νεαρών αποστόλων Θωμά και Φίλιππου.

58. Σε μια τρίτη εικόνα με τον Χριστό η Άμπελος, που φέρει επίσης την υπογραφή του Αγγέλου και βρίσκεται στην νεορία Μαλλών στην Κρήτη, το τέταρτο και το πέμπτο ζεύγος δεν ανταποκρίνονται στα ζεύγη της Καρακάλλου επειδή ο Ανδρέας αποτελεί ζεύγος με τον Σίμωνα και ο Ιάκωβος με τον Βαρθολομαίο. Βλ. Εικόνες Κρητικής Τέχνης, εικ. 151. Αυτή η διάταξη ακολουθείται στη σύνθεση Χριστός η Άμπελος στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, βλ. G. Millet, *ό.π.*, πίν. 150.2.

59. Θησαυροί Αγίου Όρους, αρ. 2.114, σ. 590-591. Αντίθετα στην εικόνα της Μονής Βατοπεδίου μόνον τέσσερα από τα έξι ζεύγη που συνιστούν οι απόστολοι είναι ταυτόσημα με τη Μονή Καρακάλλου, βλ. *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαϊδίου*, *ό.π.*, σ. 461-462, εικ. 394. — Θησαυροί Αγίου Όρους, αρ. 9.6, σ. 294-296.

γικά μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι στο επιστύλιο της Αγίου Παύλου (εικ. 20-21), οι μορφές των αποστόλων, εάν δεν είχαν οριζόντια διάταξη αλλά ήταν τοποθετημένες συμμετρικά ως προς έναν κάθετο άξονα, θα δημιουργούσαν ζεύγη που θα ήταν επίσης ακριβώς ίδια με εκείνα της εικόνας μας.

Η παραπάνω παρατήρηση μας βοηθά νομίζω να αποκαταστήσουμε τεκμηριωμένα τη διάταξη των αποστόλων στο επιστύλιο της Ξενοφώντος για την οποία η πρόταση αποκατάστασης που έχει γίνει βασίστηκε αποκλειστικά στη στροφή του σώματος των μορφών⁶⁰. Σύμφωνα με την πρόταση αυτή τοποθετούνται στο αριστερό ημιχόριο τρεις ευαγγελιστές και στο δεξί μόνον ένας. Όμως σε όλα τα έργα που αναφέρθηκαν παραπάνω αλλά και στα σωζόμενα επιστύλια οι μορφές των τεσσάρων ευαγγελιστών διατάσσονται συμμετρικά στα δύο ημιχόρια⁶¹. Για το λόγο αυτό θεωρώ ότι στο επιστύλιο της Ξενοφώντος πρέπει να μεταφερθεί μία ακόμη μορφή ευαγγελιστή από το αριστερό ημιχόριο στο δεξί ούτως ώστε το κάθε ένα από αυτά να περιλαμβάνει δύο μορφές ευαγγελιστών. Ο μόνος ευαγγελιστής που θα μπορούσε να μετατεθεί στη δεξιά πλευρά είναι ο Λουκάς, επειδή μολονότι στρέφει το κεφάλι του προς τα δεξιά η στροφή του σώματός του είναι προς τα αριστερά. Αντίστοιχα ο μόνος απόστολος στο δεξί ημιχόριο που μας επιτρέπει να τον μεταθέσουμε στο αριστερό είναι ο Ανδρέας που, μολονότι στρέφει το κεφάλι του προς τα αριστερά το σώμα του αποδίδεται μετωπικά. Με την παραπάνω πρόταση αποκαθίσταται οριστικά η συμμετρική διάταξη των ευαγγελιστών στα δύο ημιχόρια του επιστυλίου της Ξενοφώντος⁶².

Η παράσταση της Ετοιμασίας του θρόνου και οι μορφές των αποστόλων, που πλαισιώνουν την κεντρική μορφή του ένθρονου Χριστού στην εικόνα της Μονής Καρακάλλου, όπως θα φανεί παρακάτω, απαντώνται ήδη από τον 11ο αι. στο πλαίσιο φορητών εικόνων.

Έχει ήδη διαπιστωθεί ότι η Ετοιμασία του θρόνου τοποθετείται, μεταξύ αγίων ή αγγέλων, στο κέντρο, απάνω από την κεντρική μορφή ή παράσταση της εικόνας⁶³. Στη Διάταξη του Μιχαήλ Ατταλειάτη (11ος αι.) αναφέρεται μεταξύ άλλων και μία εικόνα με τον Χριστό Σωτήρα ως

60. Ε. Κυριακούδης, *ό.π.*, σ. 96, εικ. 31-42.

61. Βλ. για παράδειγμα τη συμμετρική διάταξη των τεσσάρων ευαγγελιστών στο επιστύλιο του Σινά που χρονολογείται στον 13ο αι. (Γ. και Μ. Σωτηρίου, *ό.π.*, σ. 112-114, εικ. 117-123).

62. Εάν γίνει αποδεκτή η πρότασή μου τότε η διάταξη των αποστόλων στο επιστύλιο της Ξενοφώντος αντιστοιχεί σε εκείνη της εικόνας των Μαλλών, της σύνθεσης Χριστός η Άμπελος στη Μεγίστη Λαύρα, αλλά και της εικόνας στη Μονή Βατοπεδίου.

63. Τ. Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλου*, σ. 92.

κεντρικό θέμα και την Ετοιμασία του θρόνου στο πλαίσιο⁶⁴. Τη μορφή που πιθανότατα είχε η εικόνα του Ατταλειάτη μπορούμε να εικάσουμε από δύο σωζόμενα παραδείγματα του 12ου αι.: Την εικόνα με την Άκρα Ταπείνωση του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων⁶⁵ και το κεντρικό φύλλο του Τρίπτυχου του Απσι με τη μορφή του Χριστού, που βρίσκεται σήμερα στο Κρατικό Μουσείο Γεωργιανής Τέχνης στο Tbilisi⁶⁶. Η Ετοιμασία εικονίζεται όμως και στο πλαίσιο εικόνων με κεντρικό θέμα χριστολογικές παραστάσεις (Σταύρωση και Ανάσταση), την Παναγία βρεφοκρατούσα ή κάποιον άγιο⁶⁷.

64. Ό.π., σ. 92-93.

65. Η Ετοιμασία εικονίζεται στο μεταλλικό πλαίσιο της εικόνας μεταξύ αγγέλων και των συμβόλων του ηλίου και της σελήνης, βλ. K. Wessel, *Die byzantinische Email-kunst vom 5. bis 13. Jahrhundert*, Recklinghausen 1967, αρ. 53, σ. 171-172.

66. Η Ετοιμασία εικονίζεται μεταξύ αρχαγγέλων στο μεταλλικό πλαίσιο του κεντρικού φύλλου, βλ. Z. Skhirtladze, *Canonizing the Apocrypha: The Abgar Cycle in the Alaverdi and Gelati Gospels*, στο *The Holy Face and the Paradox of Representation*, επ. H. Kessler και G. Wolf, Bologna 1998, σ. 71, εικ. 1. Ο διάκοσμος του πλαισίου της εικόνας του Χριστού στο Gelati του 12ου αι. φέρει σήμερα μεταξύ άλλων τέσσερα κυκλικά σμάλτα με την Ετοιμασία του θρόνου και τους αποστόλους Πέτρο, Παύλο και Λουκά (Sh. Amiranashvili, *Les émaux de Géorgie*, Paris 1962, σ. 70-71. — Leila Z. Khuskivadze, *Medieval Cloisonné Enamels at Georgian State Museum of Fine Arts*, Tbilisi 1984, σ. 80-81, εικ. στη σ. 79). Όπως φαίνεται όμως δεν πρόκειται για το αρχικό πλαίσιό της και έτσι δεν είναι βέβαιο ότι τα παραπάνω σμάλτα ανήκαν στην αρχική διακόσμηση της εικόνας.

67. Για παράδειγμα η Ετοιμασία βρίσκεται στην εικόνα με τον αρχάγγελο Μιχαήλ στην Περιβλεπτο της Αχρίδας (A. Grabar, *Les revêtements en or et en argent des icônes byzantines du moyen âge*, Venise 1975, εικ. 26), μεταξύ αγγέλων στην αργυρεπίχρυση εικόνα του Tchoukouli με την ένθρονη βρεφοκρατούσα Παναγία (ό.π., εικ. 17), στην εικόνα της Μονής Αγίας Αικατερίνης στο Σινά (Γ. και Μ. Σωτηρίου, ό.π., σ. 95-96, εικ. 83), με τη Δέηση, στην εικόνα του Freising με τη Θεοτόκο δεόμενη (A. Grabar, ό.π., εικ. 39. *Rom und Byzanz. Schatzkammerstücke aus bayerischen Sammlungen*, München 1998, αρ. 84, σ. 244-249), στην εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών με τον άγιο Γεώργιο (Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1998, αρ. 5, σ. 26-28 όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία), στην εικόνα του Μουσείου Oruzejnaya Palata με την Παναγία Οδηγήτρια (A. Grabar, ό.π., εικ. 45. — *Iskusstvo Vizantij v sobranijach SSSR*, ό.π., αρ. 1009, σ. 158) και στην εικόνα με την αγία Άννα της Μονής Βατοπεδίου (A. Grabar, ό.π., εικ. 60. — *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου*, ό.π., σ. 368, εικ. 313), στην εικόνα με τον άγιο Νικόλαο της Μονής του Αγίου Ιωάννη Πάτμου (Α. Μαραβά-Χατζηνικολάου, Η ψηφιδωτή εικόνα της Πάτμου, ΔΧΑΕ 1 (1959) 130, πίν. 52. — Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, σ. 44, πίν. 1), στην εικόνα της Αγίας Πετρούπολης με τη Σταύρωση (*Iskusstvo Vizantij v sobranijach SSSR*, ό.π., αρ. 955, σ. 88. — *Vizantija. Balkani. Rus*, ό.π., αρ. 55, σ. 232), μεταξύ αγίων στην ψηφιδωτή εικόνα της Μεγίστης Λαύρας (A. Grabar, ό.π., εικ. 71. — Μ. Chatzidakis, Une icône en mosaïque de Lavra, JÖB 21 (1972) 73-81, εικ. 2.6), και μεταξύ αποστόλων στην εικόνα με την Οδηγήτρια της Πινακοθήκης Tretiakov (A. Grabar, ό.π., εικ. 43. — *Iskusstvo Vizantij v sobranijach SSSR*, ό.π., αρ. 1010, σ. 159). Η Ετοιμασία εικονίζεται επίσης στη μία όψη της αργυρεπίχρυσης στάχωσης της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης με κεντρικό θέμα τη Σταύρωση, βλ. *Le trésor de Saint-Marc de Venise* [Κατάλογος Έκθεσης], Milano 1984, αρ. 19, σ. 176-178.

Μορφές αποστόλων πλαισιώνουν συνήθως εικόνες με κεντρικό θέμα τη μορφή του Χριστού, της Θεοτόκου, αγίων ή ακόμη και χριστολογικές παραστάσεις. Στην εφέστιο εικόνα της Μονής του Αγίου Ιωάννη στην Πάτμο (12ος αι.), η κεντρική μορφή του ευαγγελιστή Ιωάννη περιβάλλεται από τη σύνθεση της Δέησης στην πάνω πλευρά του μεταλλικού πλαισίου και έντεκα στηθάρια αποστόλων στις κάθετες και στην κάτω οριζόντια πλευρά⁶⁸. Στην ψηφιδωτή εικόνα της Συλλογής Stoclet στις Βρυξέλλες (14ος αι.)⁶⁹, η παράσταση της ημίσωμης βρεφοκρατούσας Παναγίας στο κεντρικό διάχωρο περιβάλλεται από δώδεκα μικρότερα διάχωρα στα οποία εικονίζονται ισάριθμοι απόστολοι (εικ. 19). Οι ημίσωμες μορφές των δώδεκα αποστόλων εικονίζονται στις κάθετες πλευρές δύο εικόνων με κεντρικό θέμα τον Χριστό Παντοκράτορα (ημίσωμο στην πρώτη, εν δόξη στη δεύτερη), που βρίσκονται στη Συλλογή του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας και χρονολογούνται επίσης στον 14ο αι.⁷⁰.

Τα δύο παραπάνω εικονογραφικά θέματα (Η Ετοιμασία του θρόνου και οι μορφές των αποστόλων) θα συναπεικονιστούν στο πλαίσιο φορητών εικόνων από την πρώιμη Παλαιολόγεια περίοδο και εξής, όπως γίνεται φανερό από τα σωζόμενα παραδείγματα. Ο συνδυασμός της Ετοιμασίας και των αποστόλων απαντάται στην εικόνα της Πινακοθήκης Τρετιακόν με κεντρικό θέμα τη βρεφοκρατούσα Παναγία⁷¹ που χρονολογείται στο τέλος του 13ου αι.⁷². Εδώ, η Ετοιμασία του θρόνου εικονίζεται στο κέντρο της άνω οριζόντιας πλευράς του μεταλλικού πλαισίου, ενώ οι δύο κορυφαίοι απόστολοι και οι τέσσερις ευαγγελιστές εικονίζονται στις κάθετες πλευρές⁷³. Ο ίδιος συνδυασμός απαντάται και στην εικόνα με κεντρικό θέμα τη Σταύρωση σήμερα στην Αγία Πετρούπολη, που χρονολογείται στον 14ο αι. και μεταφέρθηκε πιθανότατα από το Άγιο Όρος στη Ρωσία τον 19ο αι. από τον P. Sevastianov (εικ. 18)⁷⁴. Στην άνω οριζόντια πλευρά του ζωγραφιστού πλαισίου εικονίζονται η Ετοιμασία

68. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, αρ. 2, σ. 45-48, πίν. 79.

69. I. Furlan, *ό.π.*, αρ. 43, σ. 99, εικ. 43.

70. M. Chatzidakis, *Icones de Saint-Georges des Grecs et la Collection de l'Institut Hellénique de Venise*, Venise 1962, αρ. 1-2, σ. 4-8, πίν. 1-2.

71. A. Bank, *Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums*, Leningrad 1985, σ. 317, εικ. 252. Βλ. επίσης A. Grabar, *ό.π.*, εικ. 43.

72. A. Bank, *ό.π.*, σ. 317, εικ. 252. Βλ. επίσης A. Grabar, *ό.π.*, εικ. 43.

73. Ας σημειωθεί ότι τα τρία ζεύγη που συνιστούν οι δύο κορυφαίοι απόστολοι και οι τέσσερις ευαγγελιστές είναι ταυτόσημα με της Καρακάλλου. Στις κάθετες πλευρές εικονίζονται ακόμη οι δύο ιαματικοί άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός και οι δωρητές της εικόνας ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης και η σύζυγός του Μαρία, ενώ στο κέντρο της κάτω οριζόντιας πλευράς εικονίζεται ο άγιος Παντελεήμων.

74. Βλ. *Iskusstvo Vizantij v sobranijach SSSR*, *ό.π.*, αρ. 955, σ. 88. — *Vizantija. Balkani. Rus*, *ό.π.*, αρ. 55, σ. 232.

του θρόνου ανάμεσα σε δύο αρχαγγέλους, την Παναγία και τον Πρόδρομο, ενώ στις κάθετες πλευρές εικονίζονται δώδεκα ημίσωμες μορφές αποστόλων⁷⁵.

Σε όλες τις βυζαντινές εικόνες που αναφέρθηκαν παραπάνω, η παράσταση της Ετοιμασίας περιλαμβάνει το θρόνο, το ευαγγέλιο και τα σύμβολα του πάθους (το σταυρό με το ακάνθινο στεφάνι, το σπόγγο και τη λόγχη)⁷⁶, όχι όμως και την περιστέρα. Στις περιπτώσεις αυτές, η Ετοιμασία δεν ενέχει τριαδικό συμβολισμό αφού λείπει το ένα από τα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδας, το Άγιο Πνεύμα, και για το λόγο αυτό αποτελεί σύμβολο του Χριστού με έμφαση στη δια του πάθους σωτηρία⁷⁷. Αντίθετα, στην εικόνα της Μονής Καρακάλλου, η απουσία των συμβόλων του πάθους και η τονισμένη παρουσία της περιστεράς, ορίζουν την παράσταση ως σύμβολο της Τριαδικής Θεότητας με έμφαση στο Άγιο Πνεύμα.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η εικόνα της Μονής Καρακάλλου, αποτελεί το μοναδικό σωζόμενο δείγμα στο οποίο συνδυάζονται ο Χριστός Παντοκράτορας με τις μορφές των αποστόλων και την Ετοιμασία του θρόνου. Από τη μία, ο ένθρονος Χριστός στο κεντρικό διάχωρο της εικόνας, συμπυκνώνει στο πρόσωπό του όλο το έργο της θείας Οικονομίας ως Λόγος που ενσαρκώθηκε για τη σωτηρία των ανθρώπων και ως δίκαιος Κριτής κατά τη Δευτέρα Παρουσία. Από την άλλη, ο τρόπος με τον οποίο προβάλλεται η περιστέρα, δηλαδή το Άγιο Πνεύμα, στην Ετοιμασία του θρόνου που εικονίζεται στο κέντρο της πάνω οριζόντιας ζώνης της εικόνας αλλά και η ιεραρχημένη διάταξη των δώδεκα αποστόλων, παραπέμπουν στην Πεντηκοστή, η οποία αποτελεί τη δωρεά του Πνεύματος και την αφετηρία της ιστορικής εποχής της Εκκλησίας. Αυτός ο μοναδικός συνδυασμός των τριών παραπάνω εικονογραφικών θεμάτων στην εικόνα της Καρακάλλου αποδίδει με συμβολικό τρόπο την έννοια της Εκκλησίας.

Στην εικόνα της Μονής Καρακάλλου ο ζωγράφος μολονότι έχει χρησιμοποιήσει εγχάρακτο προσχέδιο που διακρίνεται με γυμνό μάτι, σε ορισμένα σημεία το τροποποιεί με το χρώμα, όπως για παράδειγμα στο σημείο του ιματίου που καλύπτει τον τράχηλο του Ιωάννη και στο ευαγγέλιό του ή στο σημείο του χιτώνα που καλύπτει το στήθος του Ανδρέα.

75. Ας σημειωθεί ότι με εξαίρεση τα δύο ζεύγη που συνιστούν οι ευαγγελιστές, τα υπόλοιπα τέσσερα ζεύγη ανταποκρίνονται σε εκείνα της Καρακάλλου.

76. Εξαίρεση αποτελεί η ξυλόγλυπτη εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου με τον άγιο Γεώργιο όπου την παράσταση της Ετοιμασίας απαρτίζουν μόνον ο θρόνος με το ευαγγέλιο.

77. Βλ. Τ. Παπαμαστοράκης, Ο διάκοσμος του τρούλου, σ. 93.

Στα πρόσωπα έχει δουλέψει με σκούρα περιγράμματα και πρασινωπό προπλάσμο αποδίδοντας τη σάρκα με ανοιχτόχρωμη ώχρα πλάσμένη με ζεστούς ρόδινους τόνους. Η σύσταση του προπλάσμου είναι από όμπρα ωμή, σιέννα ψημένη, ώχρα και λίγο λευκό. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου και η τριχοφυΐα (μαλλιά, φρύδια, γένια, μουστάκια) σχεδιάζονται με όμπρα ψημένη. Η σύσταση των σαρκωμάτων είναι από ώχρα, λευκό και λίγο κόκκινο. Μικρές πινελιές από το ίδιο χρώμα, πιο αραιωμένο όμως, χρησιμοποιούνται για να σμιξουν τα σαρκώματα με το σκοτεινότερο προπλάσμο, συνιστώντας σε ορισμένα σημεία ένα πλέγμα από διασταυρωμένες πινελιές. Τα ζυγωματικά, τα βλέφαρα, η ράχη της μύτης, αλλά και κάποια σημεία στο μέτωπο, στο λαιμό και στα χέρια τονίζονται με κόκκινο. Λίγα παράλληλα λευκά φωτίσματα, τα οποία σβήνονται μαλακά, ολοκληρώνουν το πλάσιμο τονίζοντας τα εξέχοντα μέρη. Δύο αποχρώσεις του κόκκινου χρησιμοποιούνται για να αποδώσουν τα χείλη, το επάνω σκούρο και το κάτω ρόδινο. Τα μαλλιά και τα γένια στις γηραιές μορφές πλάθονται με φαιό και γαλάζιο χρώμα, ενώ στις ώριμες και νεανικές μορφές με καστανό ή μαύρο. Εξάιρεση αποτελεί η μορφή του Ματθαίου του οποίου τα μαλλιά πλάθονται με γαλάζιο χρώμα και τα γένια με καστανό.

Τα ενδύματα πάνω στον ενιαίο προπλάσμο, πτυχώνονται με γραμμές σε βαθύτερο τόνο και πλατιά γεωμετρικά λαματίσματα διαβαθμισμένα σε δύο ανοικτότερους τόνους για να καταλήξουν στα λευκά φώτα. Μικρές παράλληλες στιγμές χρώματος χρησιμοποιούνται άλλοτε ως φώτα και άλλοτε για την ομαλή μετάβαση από τον προπλάσμο στα λαματίσματα όπως για παράδειγμα στο χιτώνα του Χριστού και του Παύλου, στα ιμάτια που καλύπτουν το βραχίονα του Ιωάννη, τη δεξιά πλευρά του Ματθαίου κάτω από τον ώμο, τον αριστερό πήχυ του Παύλου και του Φίλιππου, το δεξί πήχυ των αποστόλων Ματθαίου, Ανδρέα, Θωμά και Βαρθολομαίου. Στις απολήξεις του ιματίου των αποστόλων Ιωάννη, Ματθαίου, Πέτρου, Ανδρέα και Παύλου χρησιμοποιούνται λευκές, λεπτές, τρεμουλιαστές γραμμές, που δίνουν την αίσθηση του εύκαμπτου και ανάλαφρου υφάσματος.

Η ικανότητα του ζωγράφου γίνεται φανερή στην αξιοποίηση των βασικών χρωμάτων και των αποχρώσεών τους⁷⁸. Στα ενδύματα των μορφών

78. Συγκεκριμένα το κόκκινο σε αποχρώσεις κιννάβαρι (χιτώνας Μάρκου, μαξιλάρια, ευαγγέλια), πορφυρές (ιμάτιο Χριστού και Λουκά), ανοικτές κόκκινες (ιμάτιο Βαρθολομαίου), κεραμιδί (ο προπλάσμος στο ιμάτιο Φίλιππου), ρόδινες (χιτώνας Ανδρέα και Ιακώβου, ιμάτιο Ιωάννη και οι ένθετες λευκο-ρόδινες επιφάνειες των θρόνων, του υποποδίου και του ερεισίνωτου), το γαλάζιο σε αποχρώσεις σκούρες (χιτώνας Ιωάννη και Χριστού στην Ετομασία), ανοικτές (ιμάτιο Μάρκου, χιτώνας Πέτρου, Παύλου, Λουκά, Ματθαίου, Σίμωνα,

επιτυγχάνει, με την παράθεση των συμπληρωματικών χρωμάτων, τη μέγιστη χρωματική αντίθεση⁷⁹. Σε δύο περιπτώσεις προχωρεί σε τολμηρές χρωματικές αντιθέσεις φωτίζοντας το καστανοκίτρινο ιμάτιο του Πέτρου με πρασινωπά λαματίσματα και λευκά φώτα, ενώ το κεραμιδί ιμάτιο του Φιλίππου με ανοικτά γαλάζια λαματίσματα και λευκά φώτα.

Ανάλογα με την προσωπικότητά τους και τη θέση τους στη σύνθεση της εικόνας οι μορφές των αποστόλων διαφέρουν στην κορμοστασιά, στα φυσιognωμικά χαρακτηριστικά και στην έκφραση του προσώπου. Το ζεύγος των κορυφαίων αποστόλων χαρακτηρίζεται από ευθυτενείς ρωμαλέες μορφές που εκφράζουν ψυχική διάθεση αντίστοιχη της ιδιότητάς τους (εικ. 3-4). Οι δύο γηραιές μορφές των ευαγγελιστών αποδίδονται σκυφτές, ως να εγγράφονται στις γενέσεις ενός νοητού τόξου, καταβεβλημένες από την προϊούσα ηλικία και συγκεντρωμένες στους λογισμούς τους να ανοίγουν δειλά τα μισοκαλυμμένα, από τα ενδύματα, βιβλία τους (εικ. 5-6). Αντίθετα οι δύο ώριμοι ευαγγελιστές, ακμαίοι ακόμη, χαρακτηρίζονται από χαλαρή και άνετη στάση, προτείνοντας στο θεατή τα ευαγγέλια τους, ο ένας ολάνοικτο και ο άλλος κλειστό (εικ. 7-8). Οι απόστολοι Ανδρέας και Ιάκωβος με την κατεύθυνση του βλέμματός τους προς το θεατή και τις αντιθετικές χειρονομίες ευλογίας, ξεχωρίζουν από όλους τους προηγούμενους, και μοιάζει να ηγούνται της επόμενης ομάδας (εικ. 9-10). Οι ευθυτενείς, ώριμες μορφές του Βαρθολομαίου και του Σίμωνα (εικ. 11-12), απευθύνονται η μία προς την άλλη διασταυρώνοντας το βλέμμα τους και, με τη στροφή του σώματός τους, πλαισιώνουν το τελευταίο ζεύγος των αποστόλων Θωμά και Φιλίππου των οποίων η ευλογισία αντανακλά τη χάρη της νεότητας καθώς κινούνται ο ένας προς τον άλλον, στρέφοντας ταυτόχρονα την κεφαλή προς τα πίσω, προς τους ωριμότερους συντρόφους τους, ως προς διδασκάλους (εικ. 13-14). Με τις αλληλένδετες στάσεις και χειρονομίες σε συνδυασμό με τις μελετημένες χρωματικές εναλλαγές στις μορφές των αποστόλων, ο καλλιτέχνης καταφέρνει να δώσει ευρυθμία, και παλμό στην αυστηρά δομημένη σύνθεση

Φιλίππου και Θωμά) και γκριζογάλαζες (ιμάτιο Παύλου και Φίλιππου), το πράσινο σε αποχρώσεις σμαραγδιού (ιμάτιο Ανδρέα, Θωμά και Ιακώβου, χιτώνας Βαρθολομαίου), κυπαρισσιού (ιμάτιο Χριστού και Σίμωνα) και αμύγδαλου (ιμάτιο Ματθαίου). Για την απόδοση των θρόνων, της στάχωσης των ευαγγελίων και του σημείου των χιτώνων χρησιμοποιεί ώχρα σε βαθύτερους ή φωτεινότερους τόνους.

79. Χρησιμοποιεί ανοικτό γαλάζιο και καστανοκίτρινο (Πέτρος), κιννάβαρι και σμαραγδί (Βαρθολομαίος), πορφυρό και κυπαρισσί (Χριστός), βαθυγάλαζο και καστανό (θρόνος), ανοικτό γαλάζιο και κυπαρισσί (Σίμωνας). Στα ενδύματα ορισμένων μορφών επιδιώκει ταυτόχρονα χρωματική και τονική αντίθεση συνδυάζοντας το βαθυγάλαζο με το πορφυρό (Λουκάς), το βαθυγάλαζο με το ρόδινο (Ιωάννης), το ανοικτό γαλάζιο με το γκριζογάλαζο (Παύλος).

της εικόνας.

Όπως φάνηκε από την εικονογραφική ανάλυση, οι περισσότεροι τύποι, που χρησιμοποίησε ο ζωγράφος της Καρακάλλου για την απόδοση των μορφών, αντιγράφουν εκείνους του Θεοφάνη τόσο ως προς το σχέδιο, όσο και ως προς τα προσωπογραφικά τους χαρακτηριστικά. Η μελετημένη αναλογία φωτός και σκιάς, αλλά και ο τρόπος που χειρίζεται το πλάσιμο του προσώπου και τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, παραπέμπουν επίσης στο έργο του Θεοφάνη. Επιπλέον, τα μέσα που εφαρμόζει ο ζωγράφος της εικόνας της Καρακάλλου για την απόδοση των ενδυμάτων και της πτυχολογίας, φανερώνουν ακόμη περισσότερο την εξάρτησή του από την τέχνη του κρητικού καλλιτέχνη. Τα ενδύματα με τα λαματίσματα και τα φώτα με την κτενωτή μορφή απαντώνται στις δεσποτικές εικόνες των μονών Σταυρονικήτα⁸⁰ και Παντοκράτορος⁸¹, αλλά και στις πέντε σωζόμενες εικόνες από τη Μεγάλη Δέηση της Σταυρονικήτα⁸². Οι μικρές παράλληλες στιγμές χρώματος που χρησιμοποιεί ο ζωγράφος για να πετύχει την ομαλότερη διαβάθμιση ανάμεσα στον προπλάσμο και τα λαματίσματα ή για να αποδώσει τα φώτα, είναι ακόμη ένα μέσον που εφαρμόζει ο Θεοφάνης όπως γίνεται φανερό στις μορφές των αποστόλων Θωμά, Φίλιππου και Σίμωνα, και διαφόρων αγίων όπως του Λούπου, του Μερκουρίου, του Ευσταθίου και του Ευδόκιμου στις τοιχογραφίες της Σταυρονικήτα⁸³. Οι λευκές, λεπτές, τρεμουλιαστές γραμμές στις παρυφές των υφασμάτων, συναντώνται συστηματικά στο έργο του Θεοφάνη όπως για παράδειγμα στη μορφή του αποστόλου Βαρθολομαίου, και στις μορφές των στρατιωτικών αγίων Αρτεμίου, Ευσταθίου, Μηνά του Αιγύπτου και Προκοπίου στις τοιχογραφίες της Σταυρονικήτα⁸⁴. Επίσης οι τολμηρές χρωματικές αντιθέσεις στην εικόνα της Καρακάλλου έχουν το προηγούμενό τους σε όλες σχεδόν τις εικόνες του Δωδεκαόρτου της

80. Μ. Chatzidakis, Recherches, εικ. 46, 83. — Α. Καρακατσάνη, *ό.π.*, εικ. 13-14.

81. Τ. Παπαμαστοράκης, *Μονή Παντοκράτορος*, εικ. 50, 52. — Ε. Τσιγαρίδας, Άγνωστες εικόνες και τοιχογραφίες του Θεοφάνη, εικ. 1, 3.

82. Μ. Chatzidakis, Recherches, εικ. 63-67. — Α. Καρακατσάνη, *ό.π.*, σ. 111, εικ. 36-40. Απαντώνται επίσης στις δεσποτικές εικόνες της Μονής Διονυσίου, έργο του Ευφρόσυνου (Μ. Χατζηδάκης, Ευφρόσυνος, πίν. ΚΒ' εικ. 1-2, ΚΓ' εικ. 2, ΚΔ' εικ. 2, ΚΖ'. — Θησαυροί Αγίου Όρους, αρ. 2.44-45, σ. 112-115) και σε μικρότερο βαθμό στις δεσποτικές εικόνες του Πρωτάτου (Μ. Χατζηδάκης, *ό.π.*, πίν. ΚΓ' εικ. 1, ΚΔ' εικ. 1, ΚΕ' εικ. 1, ΚΣΤ'. — Θησαυροί Αγίου Όρους, αρ. 2.47-53, σ. 116-121).

83. Μ. Χατζηδάκης, Θεοφάνης, εικ. 138, 141, 142, 154, 156, 158, 166 αντίστοιχα. Το ίδιο μέσον χρησιμοποιείται και στις εικόνες της Μεγάλης Δέησης του Ταξιάρχη στο Μητροπολιτικό Μέγαρο της Κέρκυρας που αποδίδονται στον Μιχαήλ Δαμασκηνό, βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, εικ. 140-145 (Πέτρος, Παύλος, Ιάκωβος, Ματθαίος, Θωμάς, Βαρθολομαίος).

84. Μ. Χατζηδάκης, *ό.π.*, εικ. 137, 155, 158, 162, 165, αντίστοιχα.

Σταυρονικήτα, όπως για παράδειγμα στο ιμάτιο του Ιωσήφ και του αγγέλου στη Γέννηση, στο ιμάτιο του Πέτρου στη Μεταμόρφωση και στην Κοίμηση, στο ιμάτιο του Παύλου στην ίδια εικόνα και στο φόρεμα της αδελφής του Λαζάρου στην Έγερση⁸⁵.

Η εικόνα της Καρακάλλου, εκτός από τις υφολογικές και εικονογραφικές συγγένειες με το έργο του Θεοφάνη, σχετίζεται επίσης με έργα που αποδίδονται σε επίγονους του μεγάλου κρητικού ζωγράφου όπως τα επιστύλια της Αγίου Παύλου και Ξενοφώντος, και οι εικόνες του Πρωτάτου και της Μονής Βατοπεδίου.

Η κύρια σχέση ανάμεσα στην εικόνα της Καρακάλλου και στο επιστύλιο της Αγίου Παύλου έγκειται στη σχεδιαστική ομοιότητα των αποστόλων οι μορφές των οποίων αποδίδονται το ίδιο εύρωστες, με τη διαφορά ότι στο πρώτο έργο, η εντονότερη χρωματική κλίμακα αναδεικνύει καλύτερα τη σωματική τους διάπλαση, ενώ το δυναμικό πλάσιμο του προσώπου με τα συμπαγή σαρκώματα την προσωπικότητά τους. Στο επιστύλιο της Αγίου Παύλου⁸⁶, μολονότι γίνεται προσπάθεια να συνταριαστούν θερμά και ψυχρά χρώματα, η μονότονα επαναλαμβανόμενη χρωματική κλίμακα, οι υποτονικές αποχρώσεις και η απουσία τολμηρών συνδυασμών, οδηγούν σε υποδεέστερο αισθητικό αποτέλεσμα από ότι στην εικόνα της Μονής Καρακάλλου. Επιπλέον, το έντονο βλέμμα των αποστόλων στην Καρακάλλου, που εξωτερικεύει την ψυχική τους διάθεση, έρχεται σε αντίθεση με το απλανές βλέμμα των αποστόλων στο επιστύλιο της Αγίου Παύλου. Οι εικονογραφικές ομοιότητες ανάμεσα στις μορφές της εικόνας της Μονής Καρακάλλου και στις μορφές του επιστυλίου της Μονής Ξενοφώντος δεν είναι στενές. Οι σχέσεις ανάμεσα στα δύο αυτά έργα εντοπίζονται κυρίως στις χρωματικές επιλογές⁸⁷, οι οποίες όμως είναι πλουσιότερες στην Καρακάλλου.

Το επιστύλιο του τέμπλου του παρεκκλησίου του Αγίου Γεωργίου της Μονής Αγίου Παύλου έχει χρονολογηθεί στα μέσα του 16ου αι. (και πιο

85. Α. Καρακατσάνη, *ό.π.*, εικ. 16, 19, 29, 20 αντίστοιχα.

86. Αυτό φανεώνει η χρήση του ίδιου ή ελαφρά παραλλαγμένου ρόδινου στο ιμάτιο του αρχαγγέλου Μιχαήλ, του Ιωάννη, του Παύλου, του Βαρθολομαίου, και του Φιλίππου, στο χιτώνα του Χριστού, του Ανδρέα και του Σίμωνα. Η χρήση του ίδιου ή ελαφρά παραλλαγμένου σκοτεινού γαλάζιου και πράσινου στο χιτώνα του αρχαγγέλου Μιχαήλ, του Πέτρου, του Παύλου, του Ιωάννη, του Λουκά, του Θωμά, του Βαρθολομαίου και του Φιλίππου, στο ιμάτιο του Χριστού, του Ιωάννη Προδρόμου, του Ανδρέα, του Μάρκου, του Σίμωνα, στο χιτώνα και το ιμάτιο του Ματθαίου και του Ιακώβου. Εξαιρεση αποτελεί η χρήση της κιννάβαρις στο ιμάτιο του Θωμά, στο χιτώνα του Μάρκου, στο χιτώνα του αρχαγγέλου Γαβριήλ και στα ευαγγέλια, καθώς και η χρήση του πορφυρού στο ιμάτιο του Λουκά και στο μαφόριο της Παναγίας.

87. Ε. Κυριακούδης, *ό.π.*, σ. 106-107.

συγκεκριμένα στο διάστημα 1552-1555)⁸⁸ (εικ. 20-21), ενώ οι εικόνες του επιστυλίου της Μονής Ξενοφώντος το έτος 1544, και έχουν αποδοθεί και τα δύο στο ζωγράφο Αντώνιο⁸⁹. Κοινό χαρακτηριστικό των δύο έργων είναι η σχεδιαστική ασάφεια στην απόδοση της πτυχολογίας με αποτέλεσμα να μην αναδεικνύεται η ανατομία των σωμάτων. Προσεκτικότερη όμως σύγκριση ανάμεσα στα δύο σύνολα, κάνει φανερό ότι διαφέρουν τόσο ως προς την επιλογή των σχεδίων για την απόδοση των μορφών των αποστόλων, όσο και ως προς τις χρωματικές επιλογές. Ο ζωγράφος του επιστυλίου της Αγίου Παύλου με τα υποτονικά χρώματα απομακρύνεται αισθητά από το ζωγάφο του επιστυλίου της Μονής Ξενοφώντος, ο οποίος χρησιμοποιεί φωτεινές και έντονες αποχρώσεις. Μένει λοιπόν να διευκρινιστεί εάν αυτές οι διαφοροποιήσεις μπορούν να ερμηνευτούν μόνον από τη σχετική χρονική απόσταση που χωρίζει τα δύο έργα ή εάν πρόκειται εν τέλει για έργα διαφορετικών καλλιτεχνών με διακριτά εικαστικά μέσα.

Σε σύγκριση με το ζωγάφο της Καρακάλλου, οι καλλιτέχνες των εικόνων του Πρωτάτου και της Μονής Βατοπεδίου, ενώ ακολουθούν σε μεγάλο βαθμό τους ίδιους εικονογραφικούς τύπους, διαφοροποιούνται ως προς τη διαπραγμάτευση της πτυχολογίας των ενδυμάτων, την οποία αποδίδουν με χρυσοκονδυλιές και εμφανίζουν παρόμοιες αδυναμίες με εκείνες που διαπιστώσαμε στη ζωγραφική των δύο επιστυλίων.

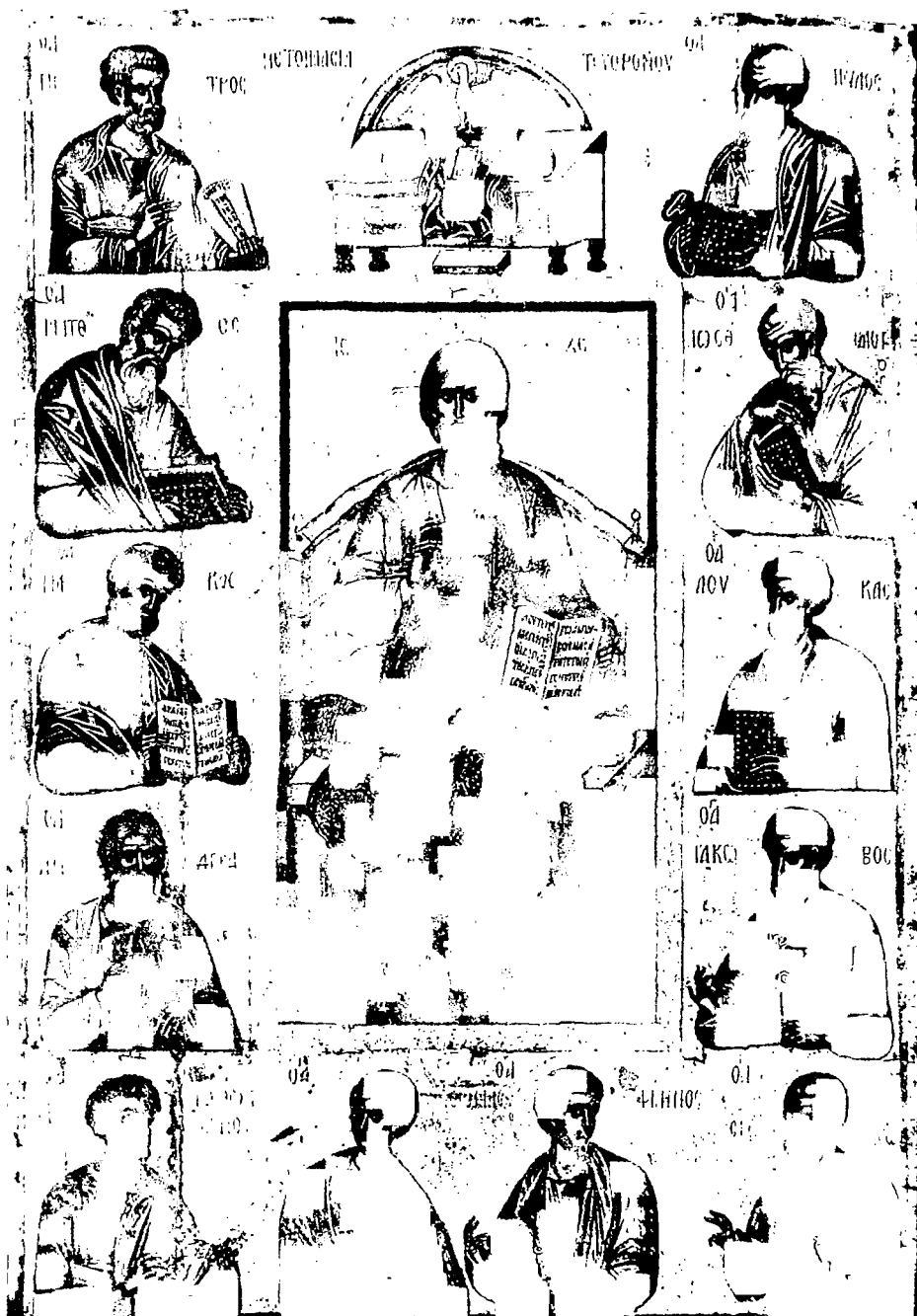
Η εικονογραφική και η τεχνοτροπική ανάλυση που προηγήθηκε οδηγούν στα ακόλουθα συμπεράσματα ως προς την εικόνα της Μονής Καρακάλλου: ο ζωγράφος της ακολουθεί τύπους, τεχνοτροπικά γνωρίσματα και εικαστικά μέσα που απαντώνται στο έργο του Θεοφάνη και πιο συγκεκριμένα στην εικόνα της Μονής Γρηγορίου (1543-1546) και στη Μεγάλη Δέηση της Μονής Σταυρονικήτα (1545/6). Φάνηκε επίσης ότι από όλα τα έργα των επιγόνων του κρητικού ζωγράφου που αναφέρθηκαν η εικόνα της Καρακάλλου συγγενεύει περισσότερο με το επιστύλιο της Αγίου Παύλου (1552-1555;). Τα παραπάνω επιτρέπουν να θεωρήσω ότι η εικόνα φιλοτεχνήθηκε πιθανότατα στο διάστημα 1546-1555, κατά το οποίο ιδρύθηκε το νέο καθολικό της μονής, που θεμελιώθηκε το έτος 1548 και εγκαινιάστηκε το έτος 1563.

Η λέξη Δέησις, με την οποία άρχιζε η επιγραφή στην κάτω οριζόντια πλευρά του πλαισίου του ένθρονου Χριστού, ορίζει τον αφιερωτικό της

88. Μ. Βασιλάκη, *ό.π.*, σ. 54, 64, 74, εικ. 18-21, 25-27.

89. Ε. Κυριακούδης, *ό.π.*, σ. 96-97, 106-107, εικ. 31-42. Η απόδοση του επιστυλίου στον ζωγράφο Αντώνιο δεν γίνεται με πειστικά στοιχεία, και για τον λόγο αυτό παραμένει ανοικτή.

χαρακτήρα (και κατ' επέκταση την εικόνα ως δωρεά στη μονή) ωστόσο δεν αρκεί για να προσδιοριστεί η ιδιότητα του παραγγελιοδότη. Όμως, η πρωτότυπη εικονογραφική σύνθεση της εικόνας και το σύνθετο συμβολικό της περιεχόμενο υποδεικνύουν ότι πρόκειται για χορηγία λόγιου και πιθανότατα υψηλόβαθμου μέλους της μοναστικής κοινότητας, ενώ η καλλιτεχνική της ποιότητα καταδεικνύει ότι οι αισθητικές του προτιμήσεις ήταν προσανατολισμένες στην κλασικού ύφους κρητική ζωγραφική.



Εικ. 1. Εικόνα με τον ένθρονο Χριστό, τους αποστόλους και την Ετοιμασία του θρόνου (1546-1555). Μονή Καρακάλλου, Αγίου Όρους.

ΟΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΕΣ ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ
ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ
ΤΟΥ J. HEDENBORG (1854) ΚΑΘΩΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ
ΑΛΛΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ¹

Ήδη από το β' μισό του 12ου αιώνα και κυρίως από τον 13ο αιώνα διαμορφώθηκε στους Αγίους Τόπους η ιδέα προστασίας των χριστιανικών κρατών, η οποία επεκτάθηκε στην ιδέα της προστασίας της χριστιανοσύνης. Για την υλοποίηση αυτής της ιδέας τοποθετήθηκαν Ιππότες για τη φύλαξη των συνόρων προστασίας, τόσο στη Δύση όσο και στην Ανατολή².

Αλλά και το οθωμανικό κράτος ιδρύθηκε επίσης από πολεμιστές της θρησκείας, οι οποίοι με την κατάληψη της Πόλης συμπλήρωσαν «τη μεταμόρφωση του οθωμανικού κράτους από τουρκική επαρχία σε παγκόσμια αυτοκρατορία»³. Έτσι, οι δυνάμεις της Δύσης, ιδιαίτερα η Βενετία, άρχισαν να συνειδητοποιούν την πραγματική απειλή που πρόβαλε στο νοτιοανατολικό σύνορο της Ευρώπης⁴.

1. Η παρούσα μελέτη στηρίχτηκε σε ανακοίνωση που παρουσιάστηκε στο ΚΔ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο στη Θεσσαλονίκη (30 Μαΐου - 1 Ιουνίου 2003) με τίτλο: «Οι μεσαιωνικές οχυρώσεις της υπαίθρου της Ρόδου με βάση το χειρόγραφο και την εικονογράφηση του J. Hedenborg (1854)». Σε αυτήν παρατίθενται χωρία και απεικονίσεις από τα εξής περιηγητικά κείμενα του 19ου αιώνα: 1. A. Berg, *Die Insel Rhodus aus eigener Anschauung und nach den vorhandenen Quellen. Historisch, geographisch, archaeologisch, malerisch beschrieben und durch Originalradierungen und Holzschnitte. Nach eigenen Naturstudien und Zeichnungen. Illustriert von Albert Berg. Druck und Verlag von George Westermann, Braunschweig 1862* (στο εξής: A. Berg, *Die Insel Rhodus*). 2. C. Rottiers, *Description des Monuments de Rhodes*, Bruxelles 1830 (στο εξής: C. Rottiers, *Description des Monuments*). 3. V. Guerin, *Études sur l'île de Rhodes*, Paris 1856. 4. E. Flandin, *Histoire des Chevaliers de Rhodes, depuis la création de l'ordre à Jerusalem jusqu'à sa capitulation à Rhodes*, Tours 1862 (στο εξής: E. Flandin, *Histoire des Chevaliers de Rhodes*). Επίσης παρατίθενται και χωρία πηγών του 20ού αιώνα, όπως αποσπάσματα από το κείμενο του Γάλλου περιηγητή: 1. S. Piconardi, *Itinéraire d'un chevalier de Saint-Jean de Jerusalem dans l'île de Rhodes*, Lille 1900 και αποσπάσματα από το έργο του Ιταλού αρχαιολόγου 2. G. Gerola, *I monumenti medioevali delle Tredici Sporadi, ASAtene I* (1914) 169-356 και II (1916) 1-66 (στο εξής: G. Gerola, *I monumenti*). Στο τέλος της τεκμηρίωσης κάθε οχυρωματικού έργου γίνεται κριτική παρουσίαση και παραβολή με τη σημερινή κατάσταση των οχυρώσεων.

2. B. Waldstein-Wartenberg, *Die Vassallen Christi, Kulturgeschichte des Johanniterordens im Mittelalter*, Wien - Köln - Graz 1988, σ. 149 (στο εξής: B. Waldstein-Wartenberg, *Die Vassallen Christi*).

3. Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Δοκίμια Οθωμανικής Ιστορίας*, Αθήνα 2002, σ. 55 (στο εξής: Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Δοκίμια*).

4. Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Δοκίμια*, ό.π., σ. 55.

Μετά την πτώση της Άκρας το 1291 στους Μαμελούκους, οι δυτικοί σταυροφόροι εκδιώχθηκαν από το τελευταίο προπύργιό τους στη Μέση Ανατολή, τον Άγιο Ιωάννη της Άκρας⁵ και η έδρα του Τάγματος των Ιωαννιτών Ιπποτών μεταφέρθηκε στην Κύπρο, η οποία όμως δεν ήταν και η καλύτερη. Οι Ιωαννίτες Ιππότες δεν ήθελαν να διακόψουν τη σχέση τους με την Ανατολή⁶. Έτσι κατά το διάστημα 1306-1309 κατέλαβαν τη Ρόδο και σταδιακά και τα υπόλοιπα νησιά της Δωδεκανήσου, όπου και παρέμειναν έως το 1522, χρονιά κατά την οποία εκδιώχθηκαν από τους Οθωμανούς.

Το αμυντικό πλέγμα το οποίο δημιούργησαν οι Ιωαννίτες Ιππότες κατά την παραμονή τους στη Ρόδο, σώζεται ακόμη μέχρι σήμερα σε αρκετά καλή κατάσταση. Πέρα από την αρχιτεκτονική διαμόρφωση των οχυρώσεων, η οποία μαρτυρεί και τη λειτουργία τους κατά τη διάρκεια της Ιπποτοκρατίας, σώζονται και άλλα στοιχεία, όπως οικόσημα σε ορισμένα από αυτά αλλά και καταχύστρες, ζεματίστρες⁷. Ως γνωστόν, κατά τον Μεσαίωνα, όπως και κατά την αρχαιότητα, ο οπλισμός των ανδρών αποτελείτο από τη σφενδόνη, τη λόγχη, το δόρυ, το τόξο και το ξίφος. Στις επιθέσεις ο στρατός χρησιμοποιούσε πολιορκητικές μηχανές: καταπέλτες, βαλίστρες, πύργους, χελώνες και κριούς. Οι μηχανές αυτές ήταν όμοιες περίπου με εκείνες των αρχαίων χρόνων. Τα μεσαιωνικά κάστρα και τα φρούρια αποτελούνταν από τείχη κατασκευασμένα από ισχυρή τοιχοποιία και είχαν κατακόρυφες παρειές, τόσο στην εξωτερική όσο και την εσωτερική πλευρά δίχως άλλη ενίσχυση προς το εσωτερικό τους⁸. Αυτές τις προδιαγραφές ακολουθούν και τα τείχη της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου αλλά και των οχυρώσεων της υπαίθρου, καθώς τα περισσότερα από αυτά οικοδομήθηκαν, πριν από τη χρήση της πυρίτιδας, για πρώτη φορά από τους Άγγλους το 1346⁹. Ωστόσο, κατά την περίοδο της Ιπποτοκρατίας η Ρόδος αποτέλεσε και διαμετακομιστικό κέντρο για το εμπόριο. Εκεί συναντώντο οι Γενουάτες, οι Βενετοί και οι Καταλάνοι¹⁰.

Όμως, την 1η Ιανουαρίου 1523, η Ρόδος και τα περισσότερα από τα σημερινά Δωδεκάνησα πέρασαν στα χέρια των Οθωμανών. Ύστερα από εξάμηνη αιματηρή αντιπαράθεση, οι Ιωαννίτες Ιππότες αναγκάστηκαν να παραδώσουν το νησιωτικό κράτος τους στον οθωμανό σουλτάνο Σου-

5. Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Δοκίμια*, ό.π., σ. 77.

6. B. Waldstein-Wartenberg, *Die Vassallen Christi*, ό.π., σ. 153.

7. Χρ. Τζομπανάκη, *Χάνδακας, Η πόλη και τα τείχη*, Ηράκλειο 1996, σ. 172 (στο εξής: Χρ. Τζομπανάκη, *Χάνδακας*).

8. Χρ. Τζομπανάκη, *Χάνδακας*, ό.π., σ. 103-104.

9. Χρ. Τζομπανάκη, *Χάνδακας*, ό.π., σ. 145.

10. Α. Στεφανίδου, Στα ίχνη των οχυρώσεων των Ιωαννιτών Ιπποτών στη Ρόδο, *Panzer 7* (Μάρτιος - Απρίλιος 2003) 62.

λεϊμάν Β' (1520-1566) τον Μεγαλοπρεπή. Μαζί με τους Ιππότες έφυγαν και ντόπιοι, Έλληνες και Λατίνοι, που υπολογίζονταν στις τρεις με τέσσε-ρις χιλιάδες¹¹.

Ωστόσο, τον Δεκέμβριο του 1523 ο σουλτάνος δεν έβλεπε κανένα όφελος από τη Ρόδο· το νησί θεωρείτο τόπος θανάτου των Τούρκων, που υποχρεωτικά στέλνονταν εκεί να εγκατασταθούν. Γι' αυτό και οι εντεταλ-μένοι έποικοι έβρισκαν τρόπους να μην εκτελέσουν τη διαταγή¹².

Ο Johannes Hedenborg (1800-1870), καθηγητής ιατρικής, χειρουργός, ιστοριοδίφης, ιππότης πολλών ταγμάτων και μέλος πολλών Ακαδημιών και Εταιρειών, μετά από ταξίδια στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική επέλεξε να περάσει τα τελευταία χρόνια της ζωής του στη Ρόδο. Ακατά-παυστα συνέλεγε ένα υλικό, το οποίο χρησιμοποίησε στο πεντάτομο έρ-γο του με τίτλο «Ιστορία της νήσου Ρόδου, από την Αρχαιότητα μέχρι σή-μερα, με ιστορική επισκόπηση των Ελλήνων, Ρωμαίων, Αράβων, Φράγκων και Τούρκων, οι οποίοι κυριάρχησαν στο νησί, μαζί με μια συλλογή πολ-λών επιγραφών και απεικονίσεων ιδιαίτερα μεσαιωνικών μνημείων»¹³. Το έργο αυτό γράφτηκε στα γερμανικά και ο J. Hedenborg σκόπευε να το εκδόσει στη Γερμανία. Ο G. S. Picenardi το 1856 αναφέρει αρκετές πλη-ροφορίες για τον J. Hedenborg, οι οποίες έχουν αντιγραφεί στην αρχή του πρώτου τόμου του έργου του τελευταίου: Συγκεκριμένα αναφέρει ότι επι-σκέφθηκε τη Ρόδο, για να γνωρίσει τον Γάλλο πρόξενο, ονομαζόμενο Prus, ο οποίος του γνώρισε το σοφό γιατρό. Ήταν εξήντα ετών. Γνώριζε όλο τον κόσμο και η ιδιότητά του ως γιατρού τού επέτρεπε να έχει πρόσβαση σε όλες τις οικίες στις οποίες κατοικούσαν Τούρκοι. Ο ίδιος ήταν ελλήνι-στής με βαθιά γνώση, αλλά και άνθρωπος των θετικών επιστημών. Πέρα από το έργο του συνέλεξε και έναν αξιόλογο αριθμό επιγραφών, οι οποίες αποτελούν σχεδόν έναν τόμο. Με βάση πληροφορίες που πήρε από τον ίδιο τον J. Hedenborg, το έργο του βρισκόταν στο τέλος και είχε την πρό-θεση να το στείλει σε έξι μήνες στη Γερμανία, για να το εκδόσει¹⁴.

Όμως το 1880 ένας άλλος περιηγητής, ο V. Guerin, εξέδωσε το βιβλίο

11. Ζ. Τσιρπανλής, *Στη Ρόδο του 16ου - 17ου αιώνα. Από τους Ιωαννίτες Ιππότες στους Οθωμανούς Τούρκους*, Ρόδος 2002, σ. 19 (στο εξής: Ζ. Τσιρπανλής, *Στη Ρόδο*).

12. Ζ. Τσιρπανλής, *Στη Ρόδο*, ό.π., σ. 27.

13. *Geschichte der Insel Rhodos, von der Urzeit bis auf die heutigen Tage nebst einer historischen Übersicht der Völker Griechen, Römer, Araber, Franken und Türken, welche die Inseln beherrscht haben mit einer Sammlung vieler Inscriptionen so wie vieler Abbildungen von Monumenten besonders aus dem Mittelalter*, von Joh. Hedenborg, Prof. Med. und Chirurg Doctor Ritter mehreren Orden und Mitglied mehreren Akademien und Gesellschaften, 1854 Autogr. Handschrift erster Teil, zweiter Teil 1-2, dritter Teil, Atlas.

14. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., πρώτο τμήμα και G. S. Picenardi, *Voyage dans l'île de Rhodes*, Paris Durand 1856, σ. 4-5.

του για δεύτερη φορά στο Παρίσι και αναφέρει ότι ο J. Hedenborg στο μεταξύ είχε πεθάνει χωρίς να εκδόσει την εργασία του.

Σε σημείωση στην αρχή του πρώτου τμήματος του χειρογράφου αναφέρονται τα εξής: Αυτό το χειρόγραφο περιήλθε στην κατοχή μου το Δεκέμβριο του 1896, ύστερα από μακρές διαπραγματεύσεις που διεξήχθησαν εν μέρει από την *Matilde Giorgino Shift*. Για το συγκεκριμένο έργο του J. Hedenborg κάνει λόγο και ο V. Guerin με αφορμή το ταξίδι του στη Ρόδο. Εκτός από αυτόν, για το συγκεκριμένο συγγραφέα έχουν μιλήσει όλοι οι άνθρωποι της Ρόδου, καθώς ο J. Hedenborg θεωρείτο μεγάλος λόγιος και γνώστης του νησιού. Ο J. Hedenborg πέθανε αρκετά μεγάλος στα 1864 και το χειρόγραφο έμεινε στα χέρια της χήρας του κυρίας *Elisa*, που μάταια προσπάθησε να εκτυπώσει. Αναγκασμένη πια στα γεράματά της η ίδια να κατοικεί στην Πίζα, και αφού υιοθέτησε την κυρία *Teodora Viano Fravolini*, προέβη σε διαπραγματεύσεις μαζί μου μέσω του κυρίου *Giuseppe Vani* (φίλο της από την εποχή που εκείνη ζούσε στη Ρόδο και πρόξενο της Ιταλίας στο νησί) —με αντικείμενο την πώληση του βιβλίου του συζύγου της. Έτσι δύο χρόνια αργότερα, το συγκεκριμένο χειρόγραφο μπόρεσε τελικά να περιέλθει στην κατοχή του. Δε γνωρίζω αν θα μπορέσω να βρώ κάποιον που θα το εκτυπώσει, αλλά, εάν τελικά τα καταφέρω και αν υπάρξει όφελος, δε θα αναφερθώ στην οικογένεια του συγγραφέα. Είμαι ευτυχής που αγόρασα αυτό το χειρόγραφο, διότι, εάν δεν είχα καταφέρει να το αποκτήσω, κατά πάσα πιθανότητα αυτό θα είχε καταστραφεί ή χαθεί¹⁵.

Έτσι το χειρόγραφο διασώζεται σήμερα στη Βιβλιοθήκη του Ιστορικού και Αρχαιολογικού Ιδρύματος Ρόδου.

Ακολουθεί άλλο ιδιόχειρο σημείωμα του Vittorio Basomely προς τον μαρκήσιο σχετικά με τις επιγραφές στο έργο του J. Hedenborg: Συγκέντρωσε τις περισσότερες από τις ροδιακές επιγραφές που αναφέρονται στο έργο του J. Hedenborg, καθώς και εκείνες που δημοσιεύτηκαν από τον *Hiller de Gaertingen* (*Inscriptiones graecae insularum Rhodi Calces Karpathi, cum savo casi*) (*Inscriptiones graecae insularum Maris Aegais Fasc. 1 – Berolini 1895 40*). Πολλές από τις επιγραφές αυτές είχαν δει το φως χάρη στον *Loewy del Ross Murray*. Από τα σχόλια των παραπάνω επιγραφών καθίσταται σαφές ότι οι περισσότεροι εκδότες γνώριζαν το έργο του J. Hedenborg, αν όχι στην τελευταία του μορφή, τουλάχιστον στη φάση των προκαταρκτικών του εργασιών. Κατά συνέπεια θεωρώ ότι δεν υπάρχει μεταξύ των επιγραφών του J. Hedenborg κάτι που να έχει παραμείνει ανέκδοτο. Καλό θα ήταν τα συγκεκριμένα κείμενα να συλλεγούν από

15. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., πρώτο τμήμα.

άτομα ικανότερα και πιο αρμόδια.

Όσον αφορά την εικονογράφηση του μπορεί γενικά να παρατηρήσει κανείς τα εξής: Οι απεικονίσεις του είναι φτιαγμένες με μελάνι και πένα και κυριαρχούνται αποκλειστικά από σκούρα χρώματα¹⁶. Σε ορισμένες από αυτές ο J. Hedenborg σημειώνει: αναπαραγωγή από το C. Rottiers. Ταυτόχρονα σε κάθε μία από αυτές παραπέμπει στο αντίστοιχο τμήμα του χειμένου του¹⁷.

Το τμήμα εκείνο που αναφέρεται στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, βρίσκεται στον τρίτο τόμο και φέρει τον τίτλο: «Η σημερινή εικόνα της πόλης της Ρόδου και αναμνήσεις από την περίοδο των Ιπποτών». Εδώ λοιπόν η μεσαιωνική πόλη σκιαγραφείται ως ερειπωμένη: Οι γκρίζοι μεσαιωνικοί χρόνοι αντιπροσωπεύονται από επιβλητικά ερείπια, δίπλα στα οποία έχουν οικοδομηθεί οι φτωχές καλύβες των Τούρκων. Οικίες και παλάτια καταστρέφονται ολοκληρωτικά κάθε μέρα χωρίς να αφήνουν το παραμικρό ίχνος πίσω τους¹⁸.

Ουσιαστικά από το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα τα θαυμάσια τείχη της Ρόδου εγκαταλείφθηκαν στη φθορά του χρόνου και των κλιματολογικών συνθηκών. Ιδιαίτερα τον 19ο αιώνα, το φαινόμενο γενικεύτηκε — οι οχυρώσεις των περισσότερων κατακτημένων οθωμανικών πόλεων διατηρούνταν σε κακή κατάσταση. Στις αρχές του 19ου αιώνα βρέθηκε σε κακή κατάσταση το παλάτι του μεγάλου μαγίστρου, το οποίο επισκεύασαν έναν αιώνα αργότερα οι Ιταλοί. Το 1814, ο Γάλλος περιηγητής Bramsen παρατηρούσε πως οι οχυρώσεις του κάστρου ήταν σε κακή κατάσταση. Μια φούχτα Τούρκοι [Οθωμανοί] στρατιώτες φρουρούσαν το κάστρο, απείθαρχοι και άσχημα εξοπλισμένοι, ενώ τα κανόνια για την άμυνά του ήταν πολύ λίγα. Μόλις το 1816, ο δραγομάνος του Γάλλου υποπροξένου Simian εργάστηκε με έναν Σουηδό μηχανικό στον σχεδιασμό της επισκευής των τειχών της πόλης της Ρόδου, χωρίς όμως να προχωρήσουν τελικά σε επισκευές. Φθορές στις οχυρώσεις και τα κτίρια άρχισαν να παρατηρούνται κυρίως μετά τα μέσα του 19ου αιώνα. Ήταν εμφανές πως η τοπική οθωμανική διοίκηση παρουσίαζε την ίδια ολιγωρία στην πραγματοποίηση και συντήρηση δημοσίων έργων με αυτήν της κεντρικής διοίκησης στην Κωνσταντινούπολη¹⁹.

16. Ό.π., σημ. 13.

17. Π.χ. εικόνα με τα ερείπια της Λότζιας του Αγίου Ιωάννη, η οποία ανατινάχθηκε το 1856, J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., Άτλας, πίν. LIV και τρίτο τμήμα σ. 20, 89, 147 αναπαραγωγή από το C. Rottiers, *Description des Monuments*, πίν. XXXVIII.

18. A. Stefanidou, *The Medieval Town of Rhodes based on Johannes Hedenborg's Manuscript (1854)*, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 1 (2001) 70.

19. Π. Σαβοριανάκης, *Νησιωτικές κοινωνίες στο Αιγαίο, Η περίπτωση των Ελλήνων της Ρόδου και της Κω (18ος-19ος αιώνες)*, Αθήνα 2000, σ. 48-49.

Πώς προσδιορίζονται όμως οι μεσαιωνικές οχυρώσεις της υπαίθρου της Ρόδου; Κατά τη διάρκεια των αιώνων πολέμων, γράφει ο J. Hedenborg, ανάμεσα στους Ιππότες και τους Μωαμεθανούς και τις ορδές των θαλάσσιων πειρατών, τις παραλίες του νησιού κατελάμβαναν πύργοι- παρατηρητήρια και κάθε χωριό είχε μία οχύρωση, όπου σε περίπτωση επιδρομών των θαλάσσιων πειρατών κατέφευγαν εκεί οι κάτοικοι με την κινητή τους περιουσία και τα ζώα τους, για να σωθούν και για να μη συρθούν στη σκλαβιά. Από όλα αυτά έχουν σωθεί μόνο τα ερείπια²⁰.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο J. Hedenborg, χρησιμοποιεί τον όρο Μωαμεθανοί όταν γράφει για τον Μεσαίωνα, ενώ χρησιμοποιεί μόνον τον όρο Τούρκος, όταν γράφει για τους χρόνους μετά το 1522. Κινείται λοιπόν στα πλαίσια της δυτικής ιστοριογραφικής επιστήμης, της οποίας τεχνητά δημιουργήματα είναι οι όροι Μωαμεθανισμός και Μωαμεθανοί, από το όνομα του ιδρυτή της νέας θρησκείας, του Προφήτη Μωάμεθ, αν και δεν υπάρχουν σε κανένα αραβικό κείμενο²¹. Επίσης σε αυτήν οφείλεται η χρήση όρων όπως «Τουρκική Αυτοκρατορία», «Ιστορία των Τούρκων», για να αναφερθεί στην ολότητα ή και σε φάσεις της οθωμανικής ιστορίας, παρά το γεγονός ότι για τους Οθωμανούς Τούρκους ο όρος «Τούρκος» είχε μάλλον αρνητική υποτιμητική σημασία²².

Ο συγγραφέας μας αρχίζει την απαρίθμηση ξεκινώντας από την οχύρωση του νοτιότερου χωριού του νησιού, εκείνη της Κατταβιάς. Εκεί λοιπόν από ολόκληρο το οχυρωματικό σύνολο είχε σωθεί μία βίγλα με το οικόσημο του μεγάλου μαγίστρου Pierre d'Aubusson (1476-1503). Το οχυρωματικό έργο, αναφέρει, ανατινάχθηκε από τους Τούρκους κατά τη διάρκεια του αγώνα της ανεξαρτησίας του Μοριά²³, ώστε οι κάτοικοι σε περίπτωση εξέγερσης να μην μπορούν να κρυφτούν σε αυτό²⁴.

Η ακρίβεια των πληροφοριών του J. Hedenborg επιβεβαιώνεται κατά το μεγαλύτερο τμήμα από τις προγενέστερες πηγές. Οι μνείες στις πηγές των ετών 1408, 1474 και 1479 συνηγορούν στο γεγονός ότι επρόκειτο για ολοκληρωμένο οχυρωματικό σύνολο, μια και αναφέρεται ως καταφύγιο περισσότερων του ενός χωριών της νότιας Ρόδου, εκτός της Κατταβιάς²⁵.

20. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., τρίτο τμήμα, σ. 124-125.

21. Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, Αθήνα 1996, σ. 19.

22. Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Δοκίμια*, ό.π., σ. 11.

23. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 387-397: πρόκειται για την επαναστατική αναταραχή των ετών 1770-1774.

24. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., τρίτο τμήμα, σ. 125, υποσ. 1 και Άτλας, πίν. LXXIII.

25. Α. Στεφανίδου, *Κάστρο Κατταβιάς, Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής, Πειραματική ενέργεια Archi-Med*, Αθήνα 2001, σ. 208 (στο εξής:

Τι γράφουν όμως για τη συγκεκριμένη οχύρωση οι περιηγητές του 19ου και του 20ού αιώνα και τι μαρτυρούν οι πηγές της Ιταλοκρατίας;

Χωρίς κανένα σχολιασμό αναφέρεται στο ίδιο κάστρο, το 1862, ο Γάλλος περιηγητής E. Flandin²⁶. Το 1900 ο Γάλλος περιηγητής S. Picenardi εντοπίζει την ύπαρξη ερειπίων ενός πύργου και ενός κάστρου στη νότια πλευρά του χωριού, ενώ το 1914, ο Ιταλός αρχαιολόγος G. Gerola²⁷ μαρτυρεί ότι είδε το οικόσημο του μεγάλου μαγίστρου Pierre d'Aubusson (1476-1503) και του Τάγματος καθώς και τη χρονολογία 1481²⁸.

Η απεικόνιση της βίγλας και των ερειπίων του κάστρου της Κατταβιάς στον J. Hedenborg δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα σχέδιο φτιαγμένο με μελάνι. Ωστόσο, αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση ότι ο πύργος, ως μαύρος όγκος, παριστάνεται τεράστιος σχετικά με τις ανθρώπινες μορφές που απεικονίζονται στην ίδια εικόνα (εικ. 1)²⁹. Δε σώζεται καμία παράσταση της συγκεκριμένης οχύρωσης σε άλλο περιηγητικό κείμενο.

Από αυτή σήμερα το μόνο που σώζεται είναι ένα τμήμα τείχους εντός του χωριού της Κατταβιάς, ενώ το οικόσημο του P. d'Aubusson (1476-1503) έχει εντοπιστεί σε ιδιωτική κατοικία, την οικία του γιατρού, του ίδιου χωριού μαζί με το οικόσημο του Τάγματος των Ιωαννιτών³⁰. Επομένως, η απεικόνιση που μας έχει σωθεί στο βιβλίο του J. Hedenborg μας είναι απολύτως πολύτιμη.

Στη συνέχεια αναφέρεται η βίγλα-παρατηρητήριο στον Άγιο Γεώργιο στο Άθα ή Θα, η οποία βρίσκεται σε ένα ύψωμα στην ανατολική πλευρά του νησιού με μεγάλο οπτικό πεδίο στη θάλασσα. Επρόκειτο για μία βίγλα-παρατηρητήριο, η οποία τα τελευταία χρόνια γκρεμίστηκε και οι λίθοι της χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό για την οικοδόμηση του καθολικού της μονής του Αγίου Γεωργίου στο Άθα ή Θα. Βρίσκεται σε ένα ύψωμα στην ανατολική πλευρά του νησιού και από εδώ έχει κανείς μεγάλο οπτικό πεδίο στη θάλασσα³¹. Επίσης και σε ένα άλλο σημείο της αφήγησης του ο J. Hedenborg αναφέρει τον Άγιο Γεώργιο στο Θα. Τοποθετεί λοιπόν τη συγκεκριμένη μονή ανάμεσα στο Πλημμύρι και την Απολλακιά.

Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες).

26. E. Flandin, *Histoire des Chevaliers de Rhodes*, ό.π., σ. 331-332.

27. Για τις θέσεις και το έργο του G. Gerola, βλ. Z. N. Τσιφανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα*, 1912-1943, Ρόδος 1998, σ. 83-86.

28. G. Gerola, *I monumenti*, ό.π., *ASAtene I* (1914) 354.

29. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., Άτλας, πίν. LXXIII.

30. A. M. Κάσδαγλη, Κατάλογος των θυρεών της Ρόδου, *Αρχαιολογικών Δελτίων* 49-50 (1994-1995) Μέρος Α' – Μελέτες, Αθήνα 1998, σ. 220, αρ. 78 και σ. 218, αρ. 180.

31. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., τρίτο τμήμα, σ. 125-126, υποσ. 1 και Άτλας, πίν. LXXV.

Το τοπωνύμιο Θα προδίδει, κατά τη γνώμη του, τη λατρεία της Αθηνάς στη θέση αυτή κατά την αρχαιότητα. Μάλιστα παραλληλίζει την παράσταση της Αθηνάς με το δόρυ με εκείνη του Αγίου Γεωργίου που σκοτώνει τον δράκο. Γι' αυτήν την περιοχή, όπως και για την Κατταβιά, έχουν διασωθεί πολλοί μύθοι για γίγαντες. Κατά την οικοδόμηση του νέου οικοδομήματος του ναού ανακαλύφθηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι μέσα στους οποίους βρέθηκαν οστά γιγάντων. Οι μύθοι αυτοί συμφωνούν με την ιστορία, διότι το νότιο τμήμα του νησιού ήταν γεμάτο από γίγαντες³². Το Θα αναφέρεται ως χωριό κοντά στη Λαχανιά σε διάταγμα του 1474. Το χωριό σήμερα δεν υπάρχει πια, ούτε αναφέρεται ως τοπωνύμιο, υπάρχει όμως ένα ξωκκλήσι κοντά στη Λαχανιά που το λένε Άη Γιώργης του Θα και φαίνεται πως είναι οικοδομημένο στα ερείπια του μεσαιωνικού χωριού³³.

Η βίγλα-παρατηρητήριο έχει απεικονιστεί από τον J. Hedenborg, με μολύβι, ως τετράγωνος μεμονωμένος πύργος επί μικρού υψώματος μέσα σε ελάχιστη βλάστηση (εικ. 2)³⁴. Στη Ρόδο και την Κω έχουν εντοπιστεί και άλλες θέσεις, στις οποίες βρίσκονται μεσαιωνικοί ναοί με πύργους³⁵.

Σήμερα στη συγκεκριμένη θέση σώζεται σταυροθολιακός ναός του Αγίου Γεωργίου, ο οποίος ανάγεται στα τέλη του 18ου - αρχές του 19ου αιώνα, καθώς επίσης σώζονται κατάλοιπα οικοδομημάτων, τα οποία περιβάλλουν τον συγκεκριμένο ναό και τα οποία πιθανόν να ανήκουν στον πύργο που περιέγραψε και απεικόνισε ο J. Hedenborg (εικ. 3).

Έτσι μέσα από το κείμενο και τις απεικονίσεις του J. Hedenborg συναντάμε δύο μεμονωμένους πύργους-παρατηρητήρια, εκ των οποίων ο ένας είναι στρογγυλού και ο άλλος τετράγωνου σχήματος και ενσωματωμένος σε ναό. Μεμονωμένοι πύργοι-παρατηρητήρια σώζονται σήμερα στη Ρόδο στη Διμυλιά και στα Βασιλικά και είναι και οι δύο τετράγωνου σχήματος³⁶. Επίσης, εκτός της Ρόδου, μεμονωμένοι πύργοι-παρατηρητήρια κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας σώζονται στη Χίο³⁷ αλλά και τη Νάξο³⁸.

Ωστόσο στη Λαχανιά εντοπίζεται και άλλο κάστρο σε ύψος 88 μ. έξω

32. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., τρίτο τμήμα, σ. 78-79.

33. Χρ. Ι. Παπαχριστοδούλου, *Τοπωνυμικό της Ρόδου*, Ρόδος 1996, σ. 199.

34. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., Άτλας, πίν. LXXV.

35. Για το θέμα αυτό βλ. τη μελέτη του Π. Ανδρουδή, *Ο μεσαιωνικός ναός με Πύργο της Παναγίας στη θέση Τσακάλι της Κω*, η οποία παρουσιάστηκε στο ίδιο συνέδριο.

36. Α. Στεφανίδου, *Βίγλες της Ρόδου, Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες*, ό.π., σ. 215.

37. Ν. Π. Γανιάρης, *Βιγλίζοντας, «Θάλασσα και Πολιτισμός. Εξερευνώντας τα μεσαιωνικά παρατηρητήρια»*, Χίος 2000.

38. Κ. Κουρουπάκη - Ε. Σάββαρη - Μ. Σταθάκη-Σπηλιοπούλου - Β. Τσαμτσούρη, *Νάξος, Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1982, σ. 77-111.

από το χωριό, κοντά στην εκκλησία της Αγίας Ειρήνης και τη μονή του Αγίου Γεωργίου. Η Λαχανιά θα πρέπει να ήταν μια θέση ιδιαίτερα οχυρωμένη, καθώς το έτος 1475 το Συμβούλιο των Ιπποτών την καθόριζε ως καταφύγιο σε περίπτωση τουρκικής επιδρομής για τους κατοίκους του Θα, των Δεφανιών και των Ευγαλών³⁹.

Τρίτο μνημονεύεται, στο έργο του J. Hedenborg, το κάστρο της Λάρδου, το οποίο βρίσκεται σε ένα απότομο ύψωμα κοντά στη θάλασσα, νότια του ομώνυμου χωριού. Δεν ήταν πολύ μεγάλο, αλλά από αυτή τη θέση μπορούσε να αντιμετωπιστεί κάθε εχθρός. Εδώ διαμορφώθηκαν, κατά τον J. Hedenborg, τα πυροβολεία και οι χώροι κατοίκησης κατά τη διάρκεια κάποιας πολιορκίας, οι οποίοι διατηρούνταν ακόμη⁴⁰.

Το 1900 ο Picenardi εντοπίζει κατάλοιπα του ίδιου κάστρου, τα οποία δεν του επιτρέπουν να έχει μια ολοκληρωμένη εικόνα της συγκεκριμένης οχύρωσης. Χρονολογικά ανάγει το συγκεκριμένο κάστρο στη βυζαντινή περίοδο⁴¹.

Στην αντίστοιχη απεικόνιση, στο έργο του J. Hedenborg, το κάστρο της Λάρδου ορθώνεται πάνω στον οχυρό βράχο, μπροστά από τον οποίο υψώνεται άλλος υψηλότερος, γεγονός που ανταποκρίνεται και στη σημερινή κατάσταση του φυσικού τοπίου (εικ. 4)⁴². Όσον αφορά τα οικοδομήματα που έχουν διασωθεί, δύσκολα μπορεί να ταυτίσει κανείς αυτά που ήδη έχουν αναφερθεί στο κείμενο του J. Hedenborg. Διατηρείται η βασική πύλη της οχύρωσης και δύο τετράγωνοι πύργοι, εκ των οποίων ο ανατολικός είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος κατεστραμμένος. Στο εσωτερικό του κάστρου σώζονται ελάχιστα κατάλοιπα οικοδομημάτων (εικ. 5)⁴³.

Ο J. Hedenborg απαριθμεί τέταρτο το κάστρο της Μαλώνας, δηλαδή το Φάρακλο ή Φέρακλο. Η σημασία του κάστρου επισημαίνεται ήδη από τους χρόνους της Ιπποτοκρατίας, μια και το 1470, σύμφωνα με τον J. Bosio, διατάχθηκε να εγκαταλειφθούν όλα τα κάστρα της Ρόδου εκτός από εκείνο της Λίνδου και του Φαρακλού. Το έτος 1474 ήταν ένα από τα τρία σπουδαιότερα φρούρια μαζί με της Ρόδου και της Λίνδου και σε αυτό κατέφευγαν τα γειτονικά χωριά Μαλώνα, Σαλία, Καταγρός, Ζηνοδότου και Καμινάρι σε κάθε κίνδυνο⁴⁴.

Οι πληροφορίες που μας δίνει το κείμενο του J. Hedenborg είναι οι

39. Α. Στεφανίδου, *Κάστρο Λαχανιάς, Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες*, ό.π., σ. 213.

40. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., τρίτο τμήμα, σ. 126, υποσ. 2 και Άτλας πίν. LXXII.

41. Α. Στεφανίδου, *Κάστρο Λάρδου, Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες*, ό.π., σ. 202.

42. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., τρίτο τμήμα, σ. 126, υποσ. 2 και Άτλας πίν. LXXII.

43. Α. Στεφανίδου, *Κάστρο Λάρδου, Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες*, ό.π., σ. 202.

44. Α. Στεφανίδου, *Κάστρο Φαρακλού, Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες*, ό.π., σ. 192.

εξής:

Η οχύρωση βρίσκεται σε ύψωμα στην ανατολική πλευρά του νησιού κοντά στην ακτή και αριστερά από τον δρόμο Μαλών-Μάσαρη. Είναι μία από τις μεγαλύτερες οχυρώσεις του νησιού. Ο λόφος, τον οποίο στέφει η οχύρωση, είναι απότομος από όλες τις πλευρές. Τα τείχη περιβάλλουν τα άκρα του από όλες τις πλευρές. Δύο πύργοι σώζονται στην περιμετρο των τειχών, ο ένας τετράγωνου και ο άλλος στρογγυλού σχήματος, ενώ στο εσωτερικό της οχύρωσης υπάρχει γηστέρινα. Με γηστέρινα ήταν εφοδιασμένες οι περισσότερες οχυρώσεις, ώστε να μη δημιουργείται έλλειψη νερού. Η μοναδική είσοδος είναι κατά ένα τμήμα οχυρωμένη, κατά ένα τμήμα σκαλισμένη στον βράχο και προστατεύει διπλή σειρά τειχών. Ο χώρος εντός της οχύρωσης είναι αρκετά ευρύς, ώστε μπορεί να χωρέσει αρκετές εκατοντάδες άνδρες.

Αξιόλογα στοιχεία εμπεριέχονται στην περιγραφή του J. Hedenborg για την τοποθεσία της οχύρωσης, η οποία καλύπτεται με αρχαία όστρακα, γεγονός που προδίδει ότι η θέση είχε κατοικηθεί και νωρίτερα. Ωστόσο δεν μπορεί να παραλείψει την πικρία του για την εγκατάλειψη της περιοχής και κυρίως των κοιλάδων που περιβάλλουν την οχύρωση. Νότια της οχύρωσης χύνεται στη θάλασσα ένας ποταμός που πηγάζει από την ενδοχώρα του νησιού και ο οποίος πλημμυρίζει με νερό κατά την εποχή των βροχοπτώσεων. Γύρω από την κοίτη του ποταμού έχουν διασωθεί κατάλοιπα αρχαίων κτιρίων, τα οποία δεν μπορούν να προσδιοριστούν σε τι χρησίμευαν⁴⁵.

Με μεγαλύτερη λεπτομέρεια, αλλά κινούμενες περίπου στο ίδιο πλαίσιο, εντάσσονται οι αναμνήσεις του Γερμανού περιηγητή A. Berg, οι οποίες ανάγονται στο έτος 1862. Περιγράφεται η πλούσια με καλλιέργειες δημητριακών κοιλάδα, η οποία απλώνεται μπροστά από το χωριό της Μαλώνας και στην παρυφή της οποίας βρίσκεται η οχύρωση στη θάλασσα. Πιθανόν στην ίδια περιοχή να υπήρχαν στο παρελθόν αξιόλογοι οικισμοί. Ο A. Berg αναφέρει τα δύο σημαντικά ποτάμια, τα οποία διασχίζουν το μέσον της κοιλάδας, τον Μαύρο Ποταμό και το Γαδουρά. Η κοιλάδα καλλιεργείται κατά ένα τμήμα της με δημητριακά, όμως σε παλαιότερες εποχές θα πρέπει να εφοδίαζε περισσότερες σημαντικές θέσεις, των οποίων σώζονται τα ίχνη. Το ιπποτικό κάστρο χαρακτηρίζει ένα χάος από ερείπια, που καλύπτουν το πλάτωμα του βράχου. Η κάτοψη του δεν διακρίνεται καθαρά, ωστόσο διακρίνονται τα κατάλοιπα ορισμένων οικοδομημάτων. Διακρίνονται τα κατάλοιπα ενός παρεκκλησίου και

45. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., τρίτο τμήμα, σ. 126-127, υποσ. 3 και Άτλας, πίν. LXXIV.

ενός μεγάλου οικοδομήματος. Τα κατάλοιπα των τειχών εξωτερικά είναι ενισχυμένα με πύργους. Μερικά θολωτά οικοδομήματα είναι σκαμμένα στον βράχο, ενώ άλλα είναι οικοδομημένα. Ολόκληρη σώζεται μία μεγάλου μεγέθους γηστέρνα. Ο Α. Berg αναρωτιέται εάν αυτή η οχύρωση ταυτίζεται με το κάστρο του Φαρακλού που αναφέρεται στις παλαιότερες πηγές. Το γεγονός αυτό προδίδει ίσως μερική άγνοια του συγκεκριμένου περιγηγητή για τα ονόματα των τοπωνυμίων της Ρόδου⁴⁶.

Το 1900 ο S. Picenardi εντοπίζει το ίδιο κάστρο, χωρίς όμως καμιά ιδιαίτερη περιγραφή των καταλοίπων του⁴⁷.

Τι στοιχεία όμως αποκομίζουμε από τις απεικονίσεις;

Στην απεικόνιση του συγκεκριμένου κάστρου από τον J. Hedenborg, το οποίο τοποθετεί κοντά στη θάλασσα ανάμεσα στη Μαλώνα και τα Μάσαρη, παριστάνεται από νοτιοδυτικά. Διακρίνονται κυρίως ερείπια οικοδομημάτων πάνω σε πολύ απότομο βράχο (εικ. 6)⁴⁸. Η απεικόνιση του Α. Berg, η οποία φέρει τον τίτλο «Από το Κάστρο της Μαλώνας», μας δίνει νέα στοιχεία. Απεικονίζεται τμήμα της κύριας πύλης του και τμήμα των τειχών με τις επάλξεις, ενώ στο βάθος διακρίνεται άλλος όγκος οχυρωματικού συνόλου, εκείνου της Λίνδου (εικ. 7)⁴⁹.

Παρά την παρατήρηση του Α. Berg, ότι η κάτοψη του συγκεκριμένου κάστρου δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια, μπορούμε σήμερα να διακρίνουμε ότι η οχύρωση έχει πολυγωνικό σχήμα. Σώζεται η κύρια πύλη, δύο πύργοι, ο νότιος κυλινδρικός και ο νοτιοανατολικός επίσης κυλινδρικός, καθώς και μία γηστέρνα, η οποία αποτελεί ένα ορθογώνιο οικοδόμημα (εικ. 8). Επομένως, οι πληροφορίες, τις οποίες αντλούμε από τον J. Hedenborg, είναι κατά το μεγαλύτερο τμήμα ορθές, εκτός από το ότι αναφέρει έναν πύργο τετράγωνου σχήματος, ο οποίος δεν μπορεί να εντοπιστεί. Επίσης ο J. Hedenborg δεν αναφέρει πουθενά τα οικίσματα του Τάγματος των Ιωαννιτών και του μεγάλου μαγίστρου G. B. degli Orsini (1467-1476), τα οποία σώζονται μέχρι σήμερα. Ωστόσο, κατά ένα τμήμα ορθές είναι και οι παρατηρήσεις του Α. Berg, ο οποίος αναφέρει ότι υπάρχει πλήθος από ερείπια οικοδομημάτων, τα οποία δεν μπορούν να ταυτιστούν. Αυτή η διαπίστωση ανταποκρίνεται και στη σημερινή εικόνα που δίνει η οχύρωση, όμως δεν μπορεί να εντοπιστεί με ασφάλεια το οικοδόμημα, το οποίο ο Α. Berg ταυτίζει με παρεκκλήσιο⁵⁰.

Μία άλλη οχυρωμένη θέση βρίσκεται στον Αρχάγγελο και έχει αρκετό

46. Α. Berg, *Die Insel Rhodus*, ό.π., περιγραφικό τμήμα, σ. 115, 130, εικ. Rhodos 64.

47. Α. Στεφανίδου, *Κάστρο Φαρακλού, Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες*, ό.π., σ. 192.

48. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., Άτλας, πίν. LXXIV.

49. Α. Berg, *Die Insel Rhodus*, ό.π., εικ. Rhodos 64.

50. Α. Στεφανίδου, *Κάστρο Φαρακλού, Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες*, ό.π., σ. 192-193.

εύρος για να χωρέσει τον πληθυσμό του ομώνυμου χωριού. Στα τείχη είχε εντοπίσει ο J. Hedenborg μία μαρμάρινη πλάκα με γερμανική επιγραφή, της οποίας το περιεχόμενο είναι *..ch fut castel segunz fus maister* (εικ. 9) και, η οποία κατά το μέγιστο τμήμα της ήταν κατεστραμμένη και στην ίδια πλευρά του τείχους το οικόσημο του μεγάλου μαγίστρου P. R. Zacosta (1461-1467). Ο J. Hedenborg αναφέρει, ότι, κατά μία άλλη άποψη, το έργο αυτό ανήκε στον μεγάλο μάγιστρο J. de Milly (1454-1461), του οποίου όμως το οικόσημο δεν σώθηκε⁵¹.

Ωστόσο, ο J. Hedenborg υποστηρίζει ότι, παρότι ο J. de Milly (1454-1461) υπήρξε μεγάλος μάγιστρος για μικρό χρονικό διάστημα, διασώθηκαν αξιόλογα οχυρωματικά έργα της εποχής του. Για να υπάρχει ένα φρούριο-καταφύγιο κατά τις επιδρομές των Οθωμανών, οχυρώθηκε την εποχή του το χωριό του Αρχαγγέλου. Σε αυτό σώθηκαν, εκτός από την παραπάνω αναφερόμενη επιγραφή, και τέσσερα οικόσημα, τα οποία έχουν σχεδιαστεί ξεχωριστά, αλλά απεικονίζονται αμυδρά στην απεικόνιση του συγκεκριμένου κάστρου. Τα δύο πρώτα απεικονίζουν το οικόσημο του μεγάλου μαγίστρου G. B. degli Orsini (1467-1476) με εκείνο του Τάγματος⁵² και τα άλλα δύο το οικόσημο του μεγάλου μαγίστρου P. R. Zacosta (1461-1467) με εκείνο του Τάγματος (εικ. 9)⁵³. Στην αντίστοιχη απεικόνιση το κάστρο παριστάνεται από την πλευρά του ομώνυμου χωριού (εικ.10)⁵⁴.

Ο V. Guerin αναφέρει ότι είδε τα ερείπια μιας βυζαντινής εκκλησίας και ενός μεγάλου πηγαδιού. Πιστεύει επίσης ότι το κάστρο προϋπήρχε της Ιπποτοκρατίας και αυτήν την περίοδο ανακαινίστηκε. Την πληροφορία αυτή μεταφέρει ο A. Berg⁵⁵.

Και ο Γάλλος E. Flandin επισημαίνει ερείπια μεσαιωνικού κάστρου στο ίδιο χωριό, το οποίο, σύμφωνα με τον συγκεκριμένο περιηγητή, οικοδομήθηκε επίσης επί μεγάλου μαγίστρου J. de Milly (1454-1461). Το κάστρο ολοκληρώθηκε επί μεγάλου μαγίστρου G. B. degli Orsini (1467-1476), όπως μαρτυρεί το οικόσημό του στα τείχη αυτής της οχύρωσης εκείνη την εποχή⁵⁶.

Ο Αρχάγγελος, σύμφωνα με τον A. Berg, ήταν το πιο σημαντικό χωριό του νησιού και αποτελείτο από τριακόσια σπίτια, κατοικημένα αποκλει-

51. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., τρίτο τμήμα, σ. 127-128 και Άτλας, πίν. XVII/3/4/5.

52. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., Άτλας, πίν. XVII, αρ. 4.

53. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., Άτλας, πίν. XVII, αρ. 5.

54. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., τρίτο τμήμα, σ. 127-128, 148, Άτλας πίν. XLII/2, XVII, αρ. 3, 4, 5.

55. A. Berg, *Die Insel Rhodus*, ό.π., σ. 144.

56. E. Flandin, *Histoire des Chevaliers de Rhodes*, ό.π., σ. 331.

στικά από Έλληνες. Το κάστρο οικοδομήθηκε, σύμφωνα με τον συγκεκριμένο περιηγητή, από τον μεγάλο μάγιστρο P. d'Aubusson (1476-1503), μετά την επιδρομή των Οθωμανών εναντίον του χωριού, το 1478. Όλη η ευρύτερη περιοχή καλυπτόταν από αρχαία όστρακα. Η θέση αυτή, η οποία τοποθετείται κοντά στη θάλασσα, ονομάζεται εξαιτίας του πλήθους τους Κεραμί. Ίσως σε αυτήν τη θέση βρισκόταν αρχικά το χωριό του Αρχαγγέλου, το οποίο εξαιτίας των πειρατικών επιδρομών μεταφέρθηκε στην ενδοχώρα⁵⁷.

Το 1900 ο S. Picenardi εντοπίζει το συγκεκριμένο κάστρο χωρίς όμως να αναφέρει περαιτέρω πληροφορίες για τα κατάλοιπα που σώζονται⁵⁸.

Η σημερινή πραγματικότητα επιβεβαιώνει κατά ένα τμήμα τις πληροφορίες που μας δίνει ο J. Hedenborg, αλλά και ο E. Flandin. Οικοδομήθηκε πριν από το έτος 1457, επί μεγάλου μαγίστρου J. de Milly (1454-1461). Ανοικοδομήσεις και επισκευές έγιναν επί μεγάλων μαγίστρων P. R. Zacosta (1461-1467) και G. B. degli Orsini (1467-1476). Πράγματι, στη βόρεια όψη σώζεται οικόσημο του μεγάλου μαγίστρου P. R. Zacosta (1461-1467) μαζί με το οικόσημο του Τάγματος, ενώ στην ανατολική όψη υπάρχουν οικόσημα του G. B. degli Orsini (1467-1476) και του Τάγματος των Ιπποτών (εικ. 12). Η γερμανική επιγραφή, την οποία εντόπισε ο J. Hedenborg δεν έχει διασωθεί σήμερα. Επίσης, δεν επιβεβαιώνεται η πληροφορία του A. Berg ότι το συγκεκριμένο κάστρο οικοδομήθηκε από τον μεγάλο μάγιστρο P. d'Aubusson (1476-1503). Επιβεβαιώνεται ωστόσο και η πληροφορία του V. Guerin για την ύπαρξη παρεκκλησίου στο εσωτερικό της οχύρωσης, καθώς εντός της οχύρωσης σώζεται βόρεια της εισόδου ο ναύσχος του Αγίου Γεωργίου. Κανένας από τους περιηγητές δεν αναφέρει τα κατάλοιπα του οχυρωματικού πύργου που υπάρχουν στο βορειοδυτικό τμήμα της οχύρωσης, καθώς και τον κυκλικό πύργο, ο οποίος υψώνεται στην είσοδο. Όμως η απεικόνιση του κάστρου από τον J. Hedenborg συμβαδίζει με τη σημερινή πραγματικότητα, καθώς η οχύρωση, όπως έχει διασωθεί, είναι σήμερα επιμήκης⁵⁹. Το ίδιο κάστρο απεικονίζει και ο E. Flandin μαζί με απεικόνιση του ομώνυμου χωριού. Διακρίνονται κατάλοιπα οικιών και θολοειδών κατασκευών, καθώς και κατάλοιπα των τειχών με επάλλξεις (εικ. 11)⁶⁰.

Πιστός στην ανακολουθία που διακρίνει την απαρίθμηση των κάστρων, ο J. Hedenborg επιστρέφει στη νότια πλευρά της Ρόδου και επι-

57. A. Berg, *Die Insel Rhodus*, ό.π., σ. 144.

58. Α. Στεφανίδου, *Κάστρο Αρχαγγέλου, Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες*, ό.π., σ. 109.

59. Α. Στεφανίδου, *Κάστρο Αρχαγγέλου, Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες*, ό.π., σ. 198-199.

60. E. Flandin, *Histoire des Chevaliers de Rhodes*, ό.π., ειχ. 41.

σημαίνει το κάστρο του Ασκληπειού. Συναντά λοιπόν εκεί κατάλοιπα ενός ολοκληρωμένου οχυρωματικού συνόλου, τα οποία αποτελούνται από πύργους και τείχη, χωρίς όμως να μπορεί να εντοπίσει κάποιο οικόσημο, που να παραπέμπει στη χρονολόγησή του⁶¹.

Το ίδιο κάστρο εντοπίζει το 1900 ο S. Picenardi, ο οποίος πιστεύει ότι θα είχε τέσσερις πύργους στις γωνίες⁶².

Το κάστρο του Ασκληπειού απεικονίζεται από ανατολικά. Πρόκειται για ερείπια οχυρωματικού συνόλου πάνω σε βραχώδες έδαφος με λίγη βλάστηση, στη γωνία του οποίου υπάρχει κυλινδρικός πύργος (εικ. 13)⁶³. Το ίδιο κάστρο απεικονίζει ο E. Flandin, στην απεικόνιση του οποίου ορθώνονται τα ερείπια του συγκεκριμένου κάστρου με επάλξεις (εικ. 14)⁶⁴. Το κάστρο σήμερα διασώζει δύο ερειπωμένους πύργους (εικ. 15), καθώς επίσης πάνω από την πύλη εισόδου υπήρχε αφιερωματική επιγραφή, την οποία αναφέρει ο G. Gerola και στην οποία αναφέρονται τα εξής: *Hoc opus factum est quondam tempore dominorum canonicarum Rodi Johannis de terranova, Rodericus Dacri, Antonius Constantini, Iohannes Cafuri et ceterorum 1473*⁶⁵. Σήμερα η συγκεκριμένη επιγραφή φυλάσσεται στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου στη Ρόδο.

Πιο κοντά στην πόλη, σε απόσταση περίπου δύο ωρών και όχι μακριά από τη θάλασσα, εντοπίζει ο J. Hedenborg το κάστρο της Κρεμαστής σε ερείπια.

Το περιγράφει ως οχυρωμένη περιοχή περιβαλλόμενη με τείχη και αρκετά ευρύχωρη, ώστε να χωρέσει μεγάλο τμήμα του πληθυσμού. Στη βόρεια πλευρά του κάστρου εντόπισε το οικόσημο του Fabrizio del Caretto (1513-1521). Επίσης σε μια υστερότερη φάση το οικοδόμημα χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη. Στην όψη μοιάζει περισσότερο με ένα μεγάλο παλάτι παρά με οχύρωση. Στη δυτική πλευρά υπάρχει ένα μικρό ελληνικό παρεκκλήσιο⁶⁶.

Στο ίδιο χωριό ο J. Hedenborg αναφέρει ότι είχαν οικοδομηθεί εξοχικές κατοικίες της εποχής των Ιπποτών, από τις οποίες διατηρείται μόνο μία, που θυμίζει τη δραστηριότητα που επικρατούσε στους χρόνους της

61. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., τρίτο τμήμα σ. 128, υποσ. 2 και Άτλας πίν. XLIII.

62. Α. Στεφανίδου, Κάστρο Ασκληπειού, *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες*, ό.π., σ. 206.

63. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., τρίτο τμήμα σ. 128, υποσ. 2 και Άτλας πίν. XLIII.

64. E. Flandin, *Histoire des Chevaliers de Rhodes*, ό.π., εικ. 42.

65. Α. Στεφανίδου, Κάστρο Ασκληπειού, *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες*, ό.π., σ. 206.

66. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., τρίτο τμήμα, σ. 129, υποσ. 2 και Άτλας, πίν. XL/2.

Ιπποτοκρατίας σε αντίθεση με την αδράνεια της Τουρκοκρατίας⁶⁷.

Το κάστρο της Κρεμαστής αναφέρει και ο C. Rottiers. Σύμφωνα με τον διερμηνέα του, Δημήτρη, ο H. de Villeneuve (1319-1346), ο οποίος έγινε μεγάλος μάγιστρος το 1323, οικοδόμησε το κάστρο μετά την παραιτήση του F. de Villaret (1309-1317). Δίπλα σε αυτό διασώζεται επίσης σε ερείπια μία εξοχική οικία⁶⁸. Σε κάποια γείσα διατηρούνται τα οικοδόμημα του E. d'Amboise (1503-1512), ο οποίος, με βάση το C. Rottiers, ανακαίνισε το συγκεκριμένο μνημείο αυτήν την περίοδο. Περίπου τριάντα οικογένειες κατοικούσαν ακόμη στην Κρεμαστή. Οι κατοικίες τους είναι διασκορπισμένες στην πλαγιά του βουνού μέχρι την όχθη της θάλασσας. Η καλλιέργεια της γης αποτελούσε τη βασική τους ασχολία⁶⁹.

Το κάστρο της Κρεμαστής περιγράφει τον 19ο αιώνα εκτενώς και ο E. Flandin. Στην Κρεμαστή ο μεγάλος μάγιστρος P. d'Aubusson (1476-1503) είχε και την εξοχική του κατοικία. Ο οικισμός εκτεινόταν μέχρι τη θάλασσα και το κάστρο του οικοδομήθηκε από τον μεγάλο μάγιστρο H. de Villeneuve (1319-1346). Από αυτό σώζονται τόξα, παράθυρα και πόρτες. Αυτό το κάστρο έλεγχε τη δυτική πλευρά και μπορούσε να χρησιμοποιηθεί είτε για οικία είτε για άμυνα. Ο μεγάλος μάγιστρος P. d'Aubusson (1476-1503) αποφάσισε να το εγκαταλείψουν και μάλιστα είχε αποφασίσει να το γκρεμίσουν, αλλά τελικά το διατήρησε ως φρούριο, εγκαθιστώντας εκεί έναν φρουρό, τον A. Duillas⁷⁰.

Το 1862 ο A. Berg αναφέρει το κάστρο της Κρεμαστής, στο οποίο εντόπισε οικόσημο του μεγάλου μαγίστρου F. de Carretto (1513-1521), ενώ αναφέρει ότι ορισμένα οικοδομήματά του χρησιμοποιούνταν για σταύλοι⁷¹.

Όσον αφορά το κάστρο της Κρεμαστής, ο G. Gerola το 1914 εντόπισε οικόσημο του μεγάλου μαγίστρου F. del Carretto (1513-1521) με οικόσημο του Τάγματος.

Άλλωστε και η απεικόνιση του J. Hedenborg, με την παραπομπή στο αντίστοιχο τμήμα του κειμένου, δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα σχέδιο με μελάνι, στο οποίο απεικονίζεται το κάστρο της Κρεμαστής από τα δυτικά (εικ. 16), ως ένα κάστρο ορθογώνιου σχήματος, γεγονός που ανταποκρίνεται στη σημερινή του κατάσταση⁷².

Χαρακτηριστικό είναι το βραχώδες έξαρμα, πάνω στο οποίο βρίσκε-

67. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., τρίτο τμήμα σ. 165, Άτλας πίν. XL.

68. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., Άτλας, πίν. XL/ 1.

69. C. Rottiers, *Description des Monuments*, ό.π., σ. 33.

70. E. Flandin, *Histoire des Chevaliers de Rhodes*, ό.π., σ. 329-330.

71. A. Berg, *Die Insel Rhodus*, ό.π., σ. 197.

72. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., Άτλας, πίν. XIX, αρ. 3.

ται το μισογκρεμισμένο κάστρο. Εικονίζεται με μικρές τετράγωνες θυρίδες και με είσοδο η οποία βαίνει σε ημικυκλικό τόξο. Η απεικόνιση της μικρής ανθρώπινης φιγούρας μας δίνει την κλίμακα της ανθρώπινης μορφής⁷³. Το κάστρο σήμερα μοιάζει περισσότερο με μεμονωμένο πύργο παρά με πραγματική οχύρωση. Είναι σχήματος ορθογωνίου και η μοναδική είσοδος όμως βρίσκεται στο βόρειο τείχος (εικ. 17). Από τα οικοσημα, τα οποία εντόπισαν οι διάφοροι περιηγητές στο συγκεκριμένο κάστρο, δεν μπορεί να επισημανθεί σήμερα κανένα.

Αξιοσημείωτη είναι η περιγραφή του J. Hedenborg για ένα κάστρο που σήμερα δεν σώζεται. Πρόκειται για το κάστρο της Villanova (Παραδεισίου). Το 1854 λοιπόν συναντά αξιολόγα ερείπια και μάλιστα φέρεται και ως γνώστης των πηγών της Ιπποτοκρατίας, καθώς αναφέρει ότι το 1470 έγινε επιθεώρηση στο κάστρο και αποδείχθηκε ότι βρισκόταν σε πολύ καλή κατάσταση, ώστε να αντέξει μία εχθρική επίθεση. Αποτελούσε το ισχυρότερο οχυρωματικό έργο της υπαίθρου, ύστερα από εκείνο της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου. Τα ερείπια δεν προσφέρουν αυτήν την περίοδο κάποια μαρτυρία για τον δημιουργό αυτού του έργου, αλλά μάλλον, γράφει, οικοδομήθηκε από τον μεγάλο μάγιστρο H. de Villeneuve (1319-1346)⁷⁴.

Ο Γάλλος περιηγητής C. Rottiers αποδίδει και αυτός την οικοδόμηση της οχύρωσης στον H. de Villeneuve (1319-1346), ενώ την ανακαίνισή του στον E. d'Amboise (1503-1512), οικόσημο του οποίου εντοπίζει στο συγκεκριμένο κάστρο. Λόγω της καίριας θέσης του συγκεκριμένου κάστρου αποδίδει την αρχική οικοδόμησή του τον 7ο αιώνα, ενώ επισημαίνει ότι η περιοχή αυτή αποτελούσε τον σιτοβολώνα της Ρόδου.

Ο Γάλλος E. Flandin εξιστορεί την ιστορία της εγκατάλειψης και της μερικής καταστροφής του συγκεκριμένου κάστρου κατά τη διάρκεια τουρκικής επιδρομής, την οποία ανάγει στα χρόνια του μεγάλου μαγίστρου P. d'Aubusson (1476-1503)⁷⁵.

Το καινούργιο στοιχείο, το οποίο προσφέρουν οι πληροφορίες του Γερμανού A. Berg είναι ότι εκεί σώζονταν κατάλοιπα θολωτών αιθουσών ενός γοτθικού παρεκκλησίου, το οποίο από μεταγενέστερη πηγή θεωρείται ότι ήταν αφιερωμένο στην Αγία Αικατερίνη. Ο ίδιος περιηγητής αναφέρει ότι σε αυτό υπήρχε οικόσημο του μεγάλου μαγίστρου F. del Carretto (1513-1521)⁷⁶ και θεωρεί ότι το συγκεκριμένο κάστρο ήταν το με-

73. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., σ. 129, Άτλας πίν. XL, 2.

74. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., τρίτο τμήμα, σ. 128-129, υποσ. 3 και Άτλας, πίν. XLII/1.

75. E. Flandin, *Histoire des Chevaliers de Rhodes*, ό.π., σ. 329-330.

76. A. Berg, *Die Insel Rhodus*, ό.π., περιγραφικό τμήμα, σ. 110.

γαλύτερο σε διαστάσεις από τα υπόλοιπα. Τέλος, λεπτομερής στον ίδιο περιηγητή είναι η περιγραφή του φυσικού τοπίου της θέσης όπου, όπως αναφέρει, στις απότομες πλαγιές της οροσειράς βρίσκεται ένα ωραίο φρούριο της Ιπποτοκρατίας στο μέσο άφθονου πράσινου. Η θάλασσα και οι οροσειρές της Καρίας οριοθετούσαν τη θέα. Γύρω από την οχύρωση διαμορφώθηκε οικισμός⁷⁷.

Κατά την εποχή του Γάλλου περιηγητή S. Picenardi (1900) δεν σωζόταν τίποτα από το κάστρο⁷⁸. Ωστόσο, το οικόσημο του F. del Carretto (1513-1521) με το οικόσημο του Τάγματος εντόπισε και ο G. Gerola το 1914⁷⁹. Όμως τόσο το οικόσημο του E. d'Amboise (1503-1512), όσο και του F. del Carretto (1513-1521), δεν μπορούν να εντοπιστούν με βάση τη σημερινή πραγματικότητα της οχύρωσης.

Η απεικόνιση του συγκεκριμένου κάστρου από τον J. Hedenborg φτιαγμένη με μελάνι δεν απεικονίζει τίποτα παρά κάποια ερείπια από τα δυτικά (εικ. 18), ωστόσο είναι για μας σημαντική, μια και σήμερα δεν σώζεται τίποτα⁸⁰. Δύο χαρακτηριστικά του A. Berg είναι αφιερωμένα στο Παραδείσι (Villanova). Στο ένα απεικονίζεται το φυσικό τοπίο της περιοχής, η οποία σφύζει από βλάστηση. Σχετικά με το δεύτερο, μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι ο J. Hedenborg το είχε αντιγράψει (εικ. 19). Στο συγκεκριμένο χαρακτηριστικό απεικονίζονται ογκώδη τα ερείπια της συγκεκριμένης οχύρωσης⁸¹.

Ακόμη πιο λεπτομερή είναι τα χαρακτηριστικά του E. Flandin. Στο πρώτο από αυτά απεικονίζεται η δυτική πλευρά των ερειπίων (εικ. 20), που δίνει την εντύπωση ογκώδους οχυρωματικού συνόλου, το οποίο διαμορφώνουν ημικυκλικά τόξα και στο δεύτερο παρουσιάζεται η ανατολική πλευρά (εικ. 21), στην οποία παριστάνονται πολλά οξυκόρυφα τόξα, κατάλοιπα βεργωτών σταυροθολίων και παράθυρα που βαίνουν σε οξυκόρυφα τόξα⁸².

Δε θα μπορούσε να παραλειφθεί από την περιγραφή του J. Hedenborg η ακρόπολη της Λίνδου. Κάπως έτσι περιγράφεται από τον συγκεκριμένο περιηγητή το φυσικό τοπίο της θέσης: Αυτό το κάστρο είναι ισχυρό όχι λόγω των οχυρωματικών έργων, αλλά λόγω της θέσης του, η οποία είναι ένας υψηλός θολοειδούς σχήματος βράχος. Από τις τρεις πλευρές ο βρά-

77. Α. Στεφανίδου, Κάστρο Βιλλανόβας (Παραδείσιου), *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες*, ό.π., σ. 209.

78. Α. Στεφανίδου, ό.π.

79. Α. Στεφανίδου, Κάστρο Κρεμαστής, *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες*, ό.π., σ. 197.

80. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., Άτλας, πίν. XLI/1.

81. Α. Berg, *Die Insel Rhodus*, ό.π., ιστορικό τμήμα, εικ. Rhodos 12 και περιγραφικό τμήμα, Rhodos 61.

82. E. Flandin, *Histoire des Chevaliers de Rhodes*, ό.π., υποσ. 43, 44.

χος είναι κομμένος κάθετα και μόνο από τη δυτική πλευρά γίνεται δύσκολη η πρόσβαση. Βρισκόταν στην ίδια πλευρά με το ναό της Αθηνάς και από τον οποίο σήμερα σώζονται μαρμάρινα τεμάχια και μερικές επιγραφές⁸³. Στην εποχή του J. Hedenborg δεν υπήρχε πια ούτε φρουρά, ούτε κανόνια, αλλά εφρουρείτο από έναν Τούρκο, ο οποίος φύλαγε την οχύρωση. Στον περίβολο σωζόταν ακόμη ένα ερειπωμένο χριστιανικό παρεκκλήσιο⁸⁴.

Το κάστρο της Λίνδου αναφέρει και ο E. Flandin. Ο οικισμός έχει αναπτυχθεί γύρω από τον οχυρωμένο βράχο. Τα θεμέλια της οχύρωσης ανάγονταν, με βάση τον συγκεκριμένο περιηγητή, στους αρχαίους χρόνους. Τα οικοδομήματα, τα οποία σώζονταν στο εσωτερικό της οχύρωσης, είχαν τοιχογραφίες⁸⁵.

Πολύ γλαφυρή είναι η περιγραφή της θέσης του φυσικού τοπίου και από τον A. Berg⁸⁶: Στην είσοδο της οχύρωσης υψωνόταν ένας μεμονωμένος ωραίος πλάτανος, ο οποίος σκίαζε μια βρύση. Στη Λίνδο επικρατούσε απόλυτη ησυχία. Ένας μοναδικός φοίνικας υψωνόταν στην ψηλότερη κορυφή της οχύρωσης. Υπήρχε μία είσοδος διακοσμημένη με το οικόσημο του P. d'Aubusson (1476-1503), η οποία οδηγούσε στο εσωτερικό του φρουρίου. Μετά από πενήντα σκαλοπάτια σχηματιζόταν μία δεύτερη είσοδος στην οχύρωση, όπου συναντούσε κανείς δύο μεγάλες θολωτές κιστέρες σκαμμένες στο βράχο. Εδώ σώζονταν δύο αρχαίοι ναοί της Λινδίας Αθηνάς και του Δία Πολιέα. Μεταξύ των ερειπίων των δύο ναών, στη νότια γωνία της οχύρωσης, υπήρχε ένα πλήθος από μικρά οικοδομήματα. Ήταν χωρίς στέγη και φαίνεται ότι ήταν οικίες κατά τη διάρκεια της Ιπποτοκρατίας και της Τουρκοκρατίας. Στο εσωτερικό των οικοδομημάτων της οχύρωσης φθαρμένες τοιχογραφίες κοσμούσαν τους τοίχους, ενώ υπήρχαν κάτω μερικές γιφλάντες και ίχνη παραστάσεων με τοπία⁸⁷. Εκεί σωζόταν και ο πилός του καρδινάλιου Pierre d'Aubusson (1476-1503)⁸⁸. Οι χώροι ήταν θολοσκεπείς, αλλά όλοι ήταν γκρεμισμένοι. Επίσης υπήρχε ένα μικρό παρεκκλήσιο, το οποίο ήταν εγκαταλελειμμένο, και από τους Λινδιακούς ήταν αφιερωμένο στον Άγιο Ιωάννη. Την άκρη του πλατώματος περιέτρεχε τείχος με επάλλξεις, ενώ σε ορισμένα σημεία υπήρχαν με-

83. Το θέμα των επιγραφών στο έργο του J. Hedenborg θα αποτελέσει αντικείμενο μελλοντικής μελέτης.

84. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., τρίτο τμήμα, σ. 129-130 και Άτλας, πίν. XLII/1.

85. E. Flandin, *Histoire des Chevaliers de Rhodes*, ό.π., σ. 331-332.

86. A. Berg, *Die Insel Rhodus*, ό.π., περιγραφικό τμήμα, σ. 128.

87. Σχετικά με τις τοιχογραφίες βλ. P. Pentz, *Excavations and Surveys in Southern Rhodes: The Medieval Period, The House of the Commander*, Copenhagen 1992, σ. 195.

88. E. Flandin, *Histoire des Chevaliers de Rhodes*, ό.π., σ. 331.

ρικοί πύργοι, οι οποίοι μάλλον ανήκουν στην περίοδο της Τουρκοκρατίας⁸⁹.

Στην απεικόνιση του J. Hedenborg το κάστρο παριστάνεται από την πλευρά του ομώνυμου χωριού (εικ. 10)⁹⁰. Η γλαφυρή περιγραφή του A. Berg αποτυπώνεται στα χαρακτηριστικά του, το πρώτο των οποίων τιτλοφορείται η «Λίνδος από ψηλά»⁹¹ και στο οποίο απεικονίζεται ο φυσικός βράχος που στέφεται από τείχη με επάλλξεις, ενώ στο κέντρο υψώνεται ένας φοίνικας. Το δεύτερο χαρακτηριστικό έχει τίτλο «η Λίνδος από νότια». Σε αυτό απεικονίζεται ο φυσικός βράχος της οχύρωσης, ο οποίος στέφεται από το τείχος με τις επάλλξεις, ενώ στο κέντρο δεσπόζει ένας μεγάλος φοίνικας⁹². Στο τρίτο με τίτλο «Ακρόπολη της Λίνδου» απεικονίζονται τα ερείπια του ναού του Αγίου Ιωάννη (εικ. 22), τα οποία σώζονται μέχρι σήμερα στο εσωτερικό της ίδιας οχύρωσης⁹³. Ίσως με βάση τη σημερινή πραγματικότητα η θρησκευτική λατρεία μεταφέρθηκε από τότε στον ναό της Παναγίας, η οποία αποτελεί τον πιο σημαντικό ναό του οικισμού. Στο τέταρτο με τίτλο «η Λίνδος από βόρεια» απεικονίζεται πάλι ο οχυρωμένος φυσικός βράχος, χωρίς ιδιαίτερες λεπτομέρειες, εκτός από τον φοίνικα στο εσωτερικό της οχύρωσης⁹⁴.

Πράγματι, το τείχος επιστέφει τον φυσικό βράχο και στα λείψανα της ελληνιστικής οχύρωσης θεμελιώθηκε η βυζαντινή. Οικοσμητο του μεγάλου μαγίστρου P. d'Aubusson (1476-1503) σώζεται όχι πάνω από την είσοδο, σύμφωνα με τον J. Hedenborg, αλλά στην πρόσοψη του Διοικητηρίου. Το συγκεκριμένο οικοδόμημα αποτελούσε κατάλυμα του μεσαιωνικού καστελάνου και βρισκόταν στη βορειοδυτική πλευρά της ακρόπολης, ωστόσο όμως δεν αναφέρεται συγκεκριμένα από κανέναν από τους παραπάνω περιηγητές. Από τα οικοδομήματα που ανάγονται στην αρχαιότητα, σώζεται μόνο ο ναός της Αθηνάς Λινδίας και όχι ο ναός του Δία Πολιέα, όπως παρατηρεί ο A. Berg. Πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι λείψανα από διάφορα μεσαιωνικά όσο και μεταγενέστερα κτίσματα, κατοικίες και θρησκευτικά κτίρια στο εσωτερικό του φρουρίου καταστράφηκαν κατά τη διενέργεια ανασκαφών από την αποστολή των Δανών αρχαιολόγων του τέλους του 19ου - αρχών του 20ού αιώνα. Επίσης οι μετασκευές του φρουρίου κατά την τουρκοκρατία απαλείφθηκαν από τις

89. A. Berg, *Die Insel Rhodus*, ό.π., περιγραφικό τμήμα, σ. 118-119.

90. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., τρίτο τμήμα, σ. 129-130 και Άτλας, πίν. XLII/ 1.

91. A. Berg, *Die Insel Rhodus*, ό.π., ιστορικό τμήμα, σ. 7.

92. A. Berg, *Die Insel Rhodus*, ό.π., ιστορικό τμήμα, εικ. Ρόδος 3.

93. A. Berg, *Die Insel Rhodus*, ό.π., ιστορικό τμήμα, εικ. Ρόδος 10.

94. A. Berg, *Die Insel Rhodus*, ό.π., περιγραφικό τμήμα, εικ. Ρόδος 68.

μεταγενέστερες εργασίες αναστήλωσης, που περατώθηκαν από τους Ιταλούς στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα (εικ. 23)⁹⁵.

Το κάστρο των Φανών αξιολογήθηκε από τον J. Hedenborg ως ένα από τα σημαντικότερα και πιο αξιοσημείωτα κάστρα της Ρόδου, όμως από την εποχή του δεν διασώθηκαν καθόλου ερείπια. Το κάστρο οικοδομήθηκε, κατά τον αναφερόμενο συγγραφέα, την εποχή του μεγάλου μαγίστρου J. F. de Heredia (1377-1396), όταν Ιππότες, εξαιτίας παραπτωμάτων, αποσχηματίστηκαν και εκτοπίστηκαν από το τάγμα. Η Κως και το Καστελλόριζο ήταν οι τόποι εξορίας, στους οποίους στέλνονταν οι αποσχηματισμένοι ιππότες. Αυτό το κάστρο ήταν αξιοσημείωτο, επειδή ο γιος του⁹⁶ Zisim⁹⁷ ζούσε εδώ μέχρι την κατάληψη της Ρόδου, όταν ο Σουλεϊμάν διέταξε τον αποκεφαλισμό του⁹⁸.

Από τα τελευταία κάστρα, των οποίων κάνει μνεία ο J. Hedenborg, είναι αυτό των Απολλώνων. Το κάστρο των Απολλώνων που θεωρείται κατά αυτόν αξιόλογο, σώζεται μόνο σε ερείπια, που προδίδουν γερή κατασκευή στον τετράγωνο πύργο, στον θόλο και το τείχος. Το οικοδόμημα

95. Α. Στεφανίδου, Κάστρο Λίνδου, *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες*, ό.π., σ. 194-196.

96. Λήμμα: Djem, *Encyclopédie de l'Islam*, τ. 2 (1977) 542-543: Ο γιος του Μουράτ, ο οποίος κατέφυγε στη Ρόδο, πιάστηκε αιχμάλωτος κατά τη διάρκεια της κατάληψης του νησιού, καταδικάστηκε με τον αδελφό του το 1522· η γυναίκα του και οι δύο κόρες του Μουράτ οδηγήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη.

97. Λήμμα: Djem, *Encyclopédie de l'Islam*, τ. 2 (1977) 542-543, Η. Κόλλιας, *Οι Ιππότες της Ρόδου, Το παλάτι και η πόλη*, Αθήνα 1991, σ. 52. — Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Δοκίμια*, ό.π., σ. 63. — L. Thuasne, *Djem-Sultan, fils de Mohammed II, frère de Bayezid II (1459-1495) d'après les documents originaux en grande partie inédits*, Paris 1892: Ο Τζεμ ή Τζιτζίμ ήταν γιος του Μεχμέτ του Β' και αδελφός του Βαγιαζήτ και του Μουσταφά, γεννήθηκε το 1459 στην Αδριανούπολη. Ο Τζεμ διαδέχτηκε τον αδελφό του Μουσταφά, ο οποίος πέθανε ως διοικητής της Καραμανίας στο Ικόνιο. Αλλά ο πρωτότοκος αδελφός του, ο Βαγιαζήτ, πήρε την αρχηγία όλης της αντιπολίτευσης στην Καραμανία. Όταν ο Μεχμέτ ο Β' πέθανε το 1481, οι γιαννίτσαροι κάλεσαν το Βαγιαζήτ για να πάρει το θρόνο, ενώ πήραν όλα τα μέτρα για να εμποδίσουν τον Τζεμ. Ο τελευταίος έκλεισε συμφωνία με το μεγάλο μάγιστρο P. d'Aubusson, με τον οποίο είχε καταφέρει να συνάψει στενές σχέσεις ενώ ζούσε ο πατέρας του. Έτσι το 1482 έφτασε στη Ρόδο, όπου θα μπορούσε να μείνει βάσει συμφωνίας. Ο μεγάλος μάγιστρος έγραψε στον πάπα ότι θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως όργανο για την καταστροφή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο ίδιος τον φυλάκισε αργότερα στις οικίες του Τάγματος στη Γαλλία για επτά χρόνια, ενώ το 1487 οι Ιππότες τον φυλάκισαν στο μεγάλο πύργο ή τον πύργο του Τζιτζίμ επίσης στη Γαλλία. Το 1482 οι Ιππότες τον έστειλαν στην Ωβέρνη και συνήψαν συμφωνία ειρήνης με το Σουλτάνο. Το 1489 ο πάπας Ιννοκέντιος Η' ζητά και παίρνει τον Τούρκο πρίγκηπα στη Ρώμη, για να τον χρησιμοποιήσει σε σχεδιαζόμενη σταυροφορία. Μετά το θάνατο του Ιννοκεντίου, ο νέος πάπας Αλέξανδρος Σ' Βοργίας φυλάκίζει τον Τζεμ. Ο βασιλιάς της Γαλλίας Κάρολος Η', αφού νίκησε τον Βοργία και περιόρισε την κοσμική εξουσία του, και τον πήρε, για να τον χρησιμοποιήσει και αυτός με τη σειρά του σε σταυροφορία που οργάνωνε. Τελικά ο Τούρκος πρίγκηπας πέθανε από άγνωστη αιτία, στο στρατόπεδο του Καρόλου.

98. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., τρίτο τμήμα, σ. 130.

του κάστρου καταλαμβάνει μεγάλη έκταση και αυτό ανταποκρίνεται στο μεγάλο αριθμό του πληθυσμού μετά τη δημιουργία του χωριού. Τα Απόλλωνα ήταν ένα από τα μεγαλύτερα και πλουσιότερα χωριά του νησιού (εικ. 24)⁹⁹.

Το 1862 αναφέρει ο A. Berg ότι στα Απόλλωνα η οχύρωση είχε τετράγωνο σχήμα και τέσσερις θολοειδείς αίθουσες περιέβαλλαν μια εσωτερική αυλή¹⁰⁰. Σήμερα από την αρχική οχύρωση σώζεται μόνο τμήμα του ανατολικού τείχους και κατάλοιπα του δυτικού και βόρειου τείχους (εικ. 25)¹⁰¹.

Στη συνέχεια ο J. Hedenborg αναφέρει το κάστρο της Σαλάκου, που ήταν σημαντικό οχυρό όπως τα προηγούμενα, αλλά μεγαλύτερο όλων των ερειπωμένων κάστρων της Ρόδου¹⁰².

Την εικόνα του κάστρου συμπληρώνει ο A. Berg, ο οποίος αναφέρει ότι στο χωριό της Σαλάκου κατοικούσαν περίπου δέκα τουρκικές οικογένειες και εξήντα ελληνικές. Στο ιπποτικό κάστρο υπήρχε οικόσημο του Emery d'Amboise (1503-1512), καθώς επίσης και τέσσερις πύργοι στις πλευρές του.

Μπροστά του υπήρχε ένας παλιός πλάτανος και ένας νερόμυλος, από όπου ανάβλυζε νερό με το οποίο ποτίζονταν οι πλούσιοι κήποι των οπωριών¹⁰³. Οι μαρτυρίες αυτές είναι άκρως ενδιαφέρουσες, μια και από το κάστρο αυτό σώζονται σήμερα μόνον κατάλοιπα τείχους, το δε οικόσημο του Imperiale φυλάσσεται στα γραφεία της κοινότητας της Σαλάκου¹⁰⁴.

Σίγουρα η απεικόνιση των ερειπίων του κάστρου της Σαλάκου από τον J. Hedenborg είναι πληρέστερη από τα σημερινά κατάλοιπα του κάστρου (εικ. 26, 27). Στην αντίστοιχη απεικόνιση, η οποία είναι φτιαγμένη με μελάνι και πινέλο, το κάστρο παριστάνεται από νότια¹⁰⁵.

Στη συνέχεια ο J. Hedenborg περιγράφει τα κατάλοιπα της οχύρωσης του Φιλερήμου. Τη θεωρεί όχι μικρότερης έκτασης από εκείνη της Σαλάκου, αφού τα ερείπιά της καταλαμβάνουν ολόκληρη την ανατολική πλευρά του βουνού της Φιλερήμου. Ανάμεσα σε αυτά βρίσκεται μία εκκλησία. Από αρχαιότερη εποχή προέρχονται τα ερείπια της βόρειας

99. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., σ. 132, και υποσ 1, Άτλας, πίν. I.

100. A. Berg, *Die Insel Rhodus*, ό.π., σ. 100.

101. Α. Στεφανίδου, Κάστρο Απολλώνων, *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες*, ό.π., σ. 211.

102. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., τρίτο τμήμα, σ. 132, υποσ. 2 και Άτλας, πίν. II.

103. Α. Στεφανίδου, Κάστρο Σαλάκου, *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες*, ό.π., σ. 200.

104. Α. Μ. Κάσδαγλη, *Κατάλογος των Θυρεών*, ό.π., σ. 228, αρ. 57.

105. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., τρίτο τμήμα, σ. 132, υποσ. 2 και Άτλας, πίν. II.

πλευράς, τα οποία ανήκουν στη δωρική-ελληνιστική εποχή¹⁰⁶.

Το πλάτωμα του βουνού ήταν καλυμμένο από σωρούς αρχαίων οικοδομημάτων, ερειπίων, γκρεμισμένων οχυρωματικών έργων, σωρών από αρχαία τείχη και λίθους. Στην ανατολική πλευρά, κοντά στην οχύρωση, σώζονταν ακόμη τα ερείπια ενός ναού. Στη βόρεια πλευρά υπήρχε μία γηστέρινα και λίγο δυτικότερα ένα υπόγειο παρεκκλήσιο, το οποίο στο εσωτερικό καλυπτόταν με τοιχογραφίες. Οι τοιχογραφίες έχουν φθαρεί από την υγρασία. Ένα τμήμα αυτών των τοιχογραφιών έγινε όταν μεγάλος μάγιστρος ήταν ο H. de Villeneuve (1319-1346). Το παρεκκλήσιο αυτό αποτελούσε τμήμα της Παναγίας της Φιλερήμου. Οι πεσμένοι λίθοι, οι οποίοι κάλυπταν το υπόγειο παρεκκλήσιο, προέρχονταν από τα ερείπια του παραπάνω ναού και του λουτρού του Σουλεϊμάν¹⁰⁷.

Ανάμεσα στα ερείπια διακρίνει κανείς μικρότερες και μεγαλύτερες κιστέρνες από την αρχαία περίοδο. Ιδιαίτερα στην ανατολική πλευρά του πλατώματος του βουνού διακρίνονταν ερείπια ενός μεγάλου οικοδομήματος ή οχυρού. Το τείχος της οχύρωσης διασώζονταν ακόμη και έφερε κατά ένα τμήμα πολεμίστρες. Στην ανατολική πλευρά διακρίνει κανείς την πύλη της οχύρωσης στο μέσο της οχυρωματικής γραμμής, στην οποία οδηγεί κλίμακα. Αυτό το τμήμα της οχύρωσης καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της νότιας πλευράς, το οποίο διακόπτεται από τον απότομο φυσικό βράχο¹⁰⁸.

Επίσης ο J. Hedenborg αναφέρει ότι ο Σουλεϊμάν άρχισε να οικοδομεί ένα οχυρωμένο στρατόπεδο εκεί. Δηλαδή άρχισε να οικοδομεί ένα οχυρό, σπίτια, λουτρά για τη χειμερινή παραμονή στη Ρόδο¹⁰⁹.

Την Παναγία της Φιλερήμου αναφέρει και ο C. Rottiers, την οποία, κατά τη γνώμη του, οι Οθωμανοί μάταια προσπάθησαν να την καταστρέψουν. Από το ναό σωζόταν καλύτερα η βόρεια πλευρά, καθώς επίσης και το παρεκκλήσιο του Αγίου Λουκά. Στη συνέχεια συναντούσε κανείς ένα υπόγειο παρεκκλήσιο, το οποίο βρισκόταν 150 βήματα μπροστά από την εκκλησία, ήταν τοιχογραφημένο και είχε μία είσοδο στα δυτικά¹¹⁰.

Την οχύρωση του Φιλερήμου περιγράφει και ο A. Berg. Παρατηρεί λοιπόν ότι όλος ο χώρος καλυπτόταν από ερείπια και σώζονταν μόνο μεμονωμένα οικοδομήματα από την περίοδο της Ιπποτοκρατίας και αυτά σε ερείπια. Το άκρο της οχύρωσης διέτρεχαν κατάλοιπα των τειχών, τα

106. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., σ. 132, υποσ 3. και Ατλας, πίν. LXIV, LXV, LXVI, b.

107. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., σ. 78-79.

108. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., σ. 72-73.

109. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., σ. 73-75, 253.

110. C. Rottiers, *Description des Monuments*, ό.π., σ. 366-367, 369-370.

οποία κατά το μεγαλύτερο τμήμα ανήκαν στην περίοδο της Ιπποτοκρατίας. Η κύρια είσοδος διαμορφωνόταν από μία πύλη από μεγάλα τμήματα λίθων και αναγόταν στην ελληνιστική περίοδο, ενώ εκεί κοντά σε αρχαία θεμέλια σώζεται κατά ένα τμήμα ένας πύργος. Δύο άλλοι ιπποτικοί πύργοι προστάτευαν τη δυτική πλευρά. Στη μέση του πλατώματος φαίνεται ότι βρισκονταν τα κύρια οικοδομήματα των Ιπποτών, από τα οποία δεν διατηρούνταν πολλά. Στα βόρεια βρισκονταν τα ερείπια μίας μονής, από την οποία σώζονταν περισσότεροι θολωτοί χώροι και ένα τμήμα παρεκκλησίου. Πρόκειται για τη φημισμένη εκκλησία της Παναγίας του Φιλερήμου. Στο βορειότερο σημείο του πλατώματος βρισκόταν ένα σύνολο οικοδομημάτων, τα οποία αποτελούσαν το οχυρό του Σουλεϊμάν¹¹¹. Η θέση ήταν ιδιαίτερα οχυρωμένη. Επίσης σώζονταν μερικές κιστέρνες και θόλοι. Ο A. Berg δεν μπορεί να εντοπίσει το υπόγειο παρεκκλήσιο, που έχει ήδη αναφέρει ο C. Rottiers και το οποίο ήταν διακοσμημένο με τοιχογραφίες. Σύμφωνα με τη γνώμη του και αφού ούτε ο V. Guerin, ούτε L. Ross αλλά και ο καθηγητής J. Hedenborg, ο οποίος έζησε 25 χρόνια στη Ρόδο, το αναφέρουν, το υπόγειο παρεκκλήσιο καταστράφηκε μετά την επίσκεψή του C. Rottiers¹¹².

Στις απεικονίσεις του J. Hedenborg, οι οποίες έχουν φτιαχτεί με μολύβι, παριστάνεται μία άποψη της οχύρωσης, η οποία στέφει το κατάφυτο βουνό, ερείπια της Παναγίας του Φιλερήμου και ερείπια των αρχαίων οχυρώσεων. Και οι τρεις απεικονίσεις δίνουν μία συγκεχυμένη εικόνα του οχυρωματικού συνόλου, η οποία όμως ανταποκρίνεται στη σημερινή κατάσταση (εικ. 28, 29, 30)¹¹³. Πιο συγκεκριμένα παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά των άλλων περιηγητών. Ο A. Berg απεικονίζει το φρούριο του Σουλεϊμάν, το οποίο εμφανίζεται ως ιδιαίτερα ισχυρό οικοδόμημα με τετράγωνους γωνιακούς πύργους (εικ. 31)¹¹⁴. Εξίσου λεπτομερείς είναι οι απεικονίσεις του C. Rottiers, οι οποίες απεικονίζουν τα ερείπια της Παναγίας του Φιλερήμου, το εσωτερικό και το παρεκκλήσιο του ίδιου ναού, το εσωτερικό του ναού της Παναγίας του Φιλερήμου από δυτικά, καθώς και λεπτομερή απεικόνιση των τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου του Χωστού¹¹⁵. Με βάση τη σημερινή κατάσταση της οχύρωσης μπορούμε να διακρίνουμε τα εξής: η οχύρωση έχει σχήμα μη κανονικό. Τα κατάλοιπα

111. A. Berg, *Die Insel Rhodus*, ό.π., περιγραφικό τμήμα, σ. 188 και εικ. Rhodos 28.

112. A. Berg, *Die Insel Rhodus*, ό.π., σ. 138-139.

113. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodus*, ό.π., σ. 132, υποσ. 3 και Άτλας, πίν. LXIV, LXV, LXVI, b.

114. A. Berg, *Die Insel Rhodus*, ό.π., ιστορικό τμήμα, εικ. Ρόδος 28.

115. C. Rottiers, *Description des Monuments*, ό.π., εικ. LVII, LVIII, LIX, LX, LXV-LXIV, LXVIII.

της ενισχύονται με πύργους σε σχήμα ρόμβου. Σώζεται φρούριο τραπεζοειδούς κάτοψης στην ανατολική γωνία του κύριου περιβόλου.

Τα οικοδομήματα που διακρίνονται στο εσωτερικό της οχύρωσης είναι τα εξής: ο ναός της Παναγίας του Φιλερήμου με παρεκκλήσια, ο οποίος χρονολογείται τον 15ο αιώνα, ο Άγιος Γεώργιος ο Χωστός, μονόχωρο ημιυπόγειο καμαροσκεπαστο κτίσμα με κατάγραφο εσωτερικό, του οποίου οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στο β' μισό του 15ου αιώνα, παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο του 5ου-6ου αιώνα, η μονή της Παναγίας της Φιλερήμου, η οποία αποτελείται από μια σειρά από πρόσφατα οικοδομήματα θεμελιωμένα πάνω σε μεσαιωνικά λείψανα, και τέλος ερείπια εγγεγραμμένου σταυροειδούς ναού που ανάγονται στον 10ο αιώνα¹¹⁶. Το φρούριο του Σουλεϊμάν, που αναφέρουν οι J. Hedenborg¹¹⁷ και A. Berg¹¹⁸ δεν μπορεί σήμερα να ταυτιστεί. Οι πληροφορίες, τις οποίες αντλούμε από τους περιηγητές, είναι κατά μεγάλο τμήμα αληθείς. Βέβαια η άγνοια του A. Berg για το παρεκκλήσιο του Αγίου Γεωργίου του Χωστού δεν δικαιολογείται. Ωστόσο, σήμερα υπάρχει πληθώρα ερειπωμένων οικοδομημάτων, τα οποία δεν έχουν ταυτιστεί. Από τους οχυρωματικούς περιβόλους σώζονται μόνο τα θεμέλια (εικ. 32).

Αξιοσημείωτες είναι οι παρατηρήσεις των περιηγητών για το τοπωνύμιο της Φιλερήμου. Ο J. Hedenborg διαχωρίζει το τοπωνύμιο της Φιλερήμου με εκείνο που ονομάζεται Simboli. Η θέση Simboli δεν ταυτίζεται με εκείνη του Φιλερήμου, αλλά η τελευταία θέση ονομάζεται Rodo vecchio και από τους ίδιους τους κατοίκους της. Το Simboli ταυτίζεται με το παλιό και νέο Ροδίσι και θεωρείτο ως τόπος ψυχαγωγίας και περιπάτου των αρχαίων Δωριέων¹¹⁹. Η απομονωμένη θέση του Φιλερήμου έχει την ετυμολογική προέλευση φίλος και έρημος. Αντίθετα το Ροδίσι, όπως το ονομάζουν οι κάτοικοι, και προέρχεται από το ρόδο ή λουλούδι, αντιστοιχεί στο παλιό τοπωνύμιο Simboli και αποτελούσε από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα έναν τόπο ψυχαγωγίας, στον οποίο έκαναν περίπατο οι Δωριείς, οι Νεοέλληνες, οι Τούρκοι και οι Λατίνοι. Την ίδια θέση αναφέρει και ο C. Rottiers, την οποία ταυτίζει με μία θαυμάσια κοιλάδα και εξηγεί μάλιστα την προέλευση του τοπωνυμίου, το οποίο προέρχεται από την αραβική λέξη Sumbul, που σημαίνει Υάκινθος¹²⁰. Τον Φιλέρημο επισκέπτονταν μόνο οι βοσκοί ή οι περίεργοι και ήταν απομακρυσμένος από

116. Α. Στεφανίδου, Κάστρο Φιλερήμου, *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες*, ό.π., σ. 190-191.

117. Βλ. εδώ σ. 20.

118. Βλ. εδώ σ. 21.

119. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., σ. 130-131.

120. C. Rottiers, *Description des Monuments*, ό.π., σ. 170.

τους βασικούς δρόμους και τα χωριά Τριάντα και Κρεμαστή¹²¹.

Ιδιαίτερο κεφάλαιο αφιερώνει ο J. Hedenborg στα εξοχικά σπίτια των Ιπποτών, τα οποία κατ' αυτόν είχαν την όψη ενός μεσαιωνικού οχυρού και ενός οχυρού της υπαίθρου. Αυτό προδίδουν και οι πολεμίστρες που έχουν οι συγκεκριμένες οικίες, οι οποίες ήταν οικίες πολεμιστών. Οι πολεμίστρες, τα γείσα και τα παράθυρα είναι χαρακτηριστικά στοιχεία αυτών των οικιών. Η είσοδος σε σύγκριση με το μέγεθος της οικίας ήταν μικρών διαστάσεων. Δεν παρουσίαζαν ούτε ένα στοιχείο άνεσης, μόνο γκρίζους γυμνούς τοίχους και ένα πηγάδι στη γωνία κοντά στην είσοδο. Όλα ήταν διαμορφωμένα, ώστε να μπορούν να αντιμετωπίσουν τον πόλεμο. Οι οικίες είχαν οικοδομηθεί σε ύψωμα, ώστε να έχουν μεγάλο οπτικό πεδίο. Εξοχικές οικίες και κήποι φαίνεται ότι κάλυπταν όλους τους αγρούς, όπου τώρα δεν σώζεται ούτε μία άθλια καλύβα. Από τις εξοχικές οικίες σώζεται μόνο μία, η οποία φαίνεται να ανήκει στην περίοδο της Ιπποτοκρατίας. Είναι κρυμμένη κάτω από ένα λόφο· οι δεξαμενές του νερού, ο κήπος και το οικοδόμημα που σώθηκαν φανερώνουν κινητικότητα κατά το παρελθόν. Οι Ιωαννίτες ιππότες δεν ξεχνούσαν την άσκηση των θρησκευτικών τους καθηκόντων. Γι' αυτό κοντά στις εξοχικές τους κατοικίες υπήρχαν συνήθως παρεκκλήσια. Στην ήδη αναφερόμενη εξοχική κατοικία σώζεται ένα μικρό παρεκκλήσιο του οποίου ο θόλος και ο τοίχος δεν είναι γκρεμισμένοι. Μάλιστα στο βόρειο τμήμα καλύπτεται με τοιχογραφίες¹²².

Ο C. Rottiers κάνει αναφορά σε ιπποτικές οικίες με κήπους, τις οποίες εντόπισε στα Τριάντα, και οι οποίες κατοικούνται στην εποχή του από Οθωμανούς και Έλληνες¹²³. Δεν μπορεί ωστόσο να αποσαφηνιστεί σήμερα εάν οι οικίες αυτές είναι πράγματι ιπποτικές ή αν πρόκειται για τις οικίες εκείνες που ανάγονται στην Τουρκοκρατία και βρίσκονται επίσης στα Τριάντα.

Η συγκεκριμένη κατοικία απεικονίζεται ως οικοδόμημα τετράγωνου σχήματος με οχυρωματικό χαρακτήρα. Ωστόσο σήμερα δεν μπορεί να ταυτιστεί.

Πέρα όμως από την απαρίθμηση των οχυρώσεων, ο J. Hedenborg αναζητά και τοπωνύμια που σχετίζονται με την ύπαρξη οχυρώσεων. Έτσι οδοιπορώντας μετά την περιοχή της Λάρδου, στην ανατολική ακτή, εντοπίζει μία θέση που ονομάζεται Βίγλα. Αυτή η τοποθεσία ήταν τελείως ακατοίκητη κοντά στη θάλασσα, σε απόσταση δύο ωρών νοτιοανατολικά

121. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., σ. 73-74, 207.

122. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., σ. 162-168 και εικ. XL/1.

123. C. Rottiers, *Description des Monuments*, ό.π., σ. 337.

του χωριού Ασκληπειού. Η κοιλάδα απλωνόταν γύρω γύρω και το πλήθος αρχαίων οστράκων προδίδει ότι ο τόπος παλαιότερα ήταν κατοικημένος και δεν ήταν μικρής σημασίας. Από επιγραφές είχε σωθεί μόνο μία, η οποία κατά ένα τμήμα ήταν κατεστραμμένη και το περιεχόμενο της οποίας ήταν το εξής (εικ. 33): ΟΣ ΘΥΓΑΤΡΟΣ ΣΦΕΤΕΡΑΣ ΜΕΔΑΗΜΩΝ [Μ]ΑΤΗΡΜΝΑΜΕΓΤΑΙΔΙΘΕΣΑΝ ΟΥΔΕΜΕΧΕΙΤΕΜΕΝΟΣ ΔΙΟΣ ΟΡΑΤΑΠΟΛΛΩΝ ΝΟΥ ΑΜΕΙΨΕΝΕΛΩΝ ΕΚΓΥΡΟΣ ΑΘΑΝΑΤΟΝ [Ι]ΚΟΝΑ ΜΑΡΜΕΝΙΔΩΣΤΑΣ-ΣΕΝΟΥΠΑΤΡΟΣ [Κ]ΑΙΚΑ ΞΙΝΟΜΑΤΗΡ. Οι κάτοικοι ανέφεραν ότι εδώ βρισκόταν στο παρελθόν το χωριό Ασκληπειό¹²⁴.

Τι όμως προσθέτουν οι άλλοι περιηγητές της εποχής του J. Hedenborg; Ο A. Berg αναφέρει το κάστρο των Σιάννων και της Μονολίθου και τη βίγλα της Διμουλιάς. Στα Σιάννα οι ζοφερές καλύβες των φτωχών κατοίκων περιγράφονται ως τρομακτικά βρώμικες. Πάνω σε απότομα βράχια στις παρυφές του χωριού υπήρχαν ερείπια ιπποτικού φρουρίου με οικόσημο του P. d'Aubusson (1476-1503). Τα εξωτερικά τείχη σώζονται κατά ένα τμήμα, στο εσωτερικό όμως είναι όλα κατεστραμμένα και ανάμεσα στα ερείπια έχουν φυτρώσει θάμνοι και δέντρα¹²⁵.

Σήμερα από το συγκεκριμένο κάστρο σώζεται το βόρειο τμήμα, το οποίο είναι το καλύτερα διατηρημένο και έχει περιδρόμο, επάλξεις και τοξοθυρίδες. Στη βορειοανατολική γωνία υπάρχουν κατάλοιπα πύργου ορθογωνίου σχήματος και στη βορειοδυτική γωνία κατάλοιπα πύργου κυκλικού σχήματος. Εντός των τειχών υπάρχει παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννη. Δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί το οικόσημο του μεγάλου μαγίστρου P. d'Aubusson (1476-1503). Ωστόσο, η πυκνή βλάστηση στη θέση αυτή δυσκολεύει την ταύτιση των σωζόμενων οικοδομημάτων¹²⁶.

Για το κάστρο της Μονολίθου ο A. Berg παρατηρεί τα εξής: διά μέσου ενός πέτρινου μονοπατιού οδηγείται κανείς στην οχύρωση της Μονολίθου. Σε παρεκκλήσιο εντός της οχύρωσης παρατηρεί κανείς ίχνη τοιχογραφιών. Τέλος, σώζεται εδώ το οικόσημο του P. d'Aubusson (1476-1503)¹²⁷. Αξιόλογο είναι και το χαρακτηριστικό του ίδιου περιηγητή (εικ. 34). Το κάστρο στέφει τον φυσικό βράχο, όπως ακριβώς σήμερα (εικ. 35), ενώ διακρίνονται το παρεκκλήσιο εντός της οχύρωσης, τετράγωνος αμυντικός πύργος και ένα άλλο καμαροσκεπές οικοδόμημα¹²⁸.

Πράγματι, σήμερα σώζεται καμαροσκεπές ναύδριο αφιερωμένο

124. J. Hedenborg, *Geschichte der Insel Rhodos*, ό.π., τρίτο τμήμα σ. 243-246 και Άτλας, πίν. 21α.

125. A. Berg, *Die Insel Rhodus*, ό.π., περιγραφικό τμήμα, σ. 148-149.

126. A. Στεφανίδου, *Κάστρο Σιάννων, Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες*, ό.π., σ. 204.

127. A. Berg, *Die Insel Rhodus*, ό.π., περιγραφικό τμήμα, σ. 149.

128. A. Berg, *Die Insel Rhodus*, ό.π., εικ. Rhodos 68.

στον Άγιο Παντελεήμονα και ανάγεται στη μεταβυζαντινή περίοδο, όμως σε αυτό δεν διασώζονται ίχνη τοιχογραφιών αλλά και ούτε το οικοδόμημα του μεγάλου μαγίστρου P. d'Aubusson (1476-1503)¹²⁹.

Ο οικισμός της Διμουλιάς βρισκόταν σε μία κοιλάδα ανάμεσα στις φυτείες βαμβακιού και τους κήπους με καλλιέργειες οπωρικών. Εκεί κοντά σώζονταν τα κατάλοιπα βίγλας-παρατηρητηρίου από την εποχή των Ιπποτών¹³⁰. Πράγματι και σήμερα διά μέσου της πυκνής βλάστησης σώζονται τα ερείπια ενός πύργου τετράγωνου σχήματος¹³¹.

Η πυρίτιδα, ένα μείγμα νίτρου, θείου και άνθρακα, ήταν μία εκρηκτική ύλη που εμφανίστηκε στη Γηραιά Ήπειρο στα μέσα του 14ου αιώνα και έμελλε να έχει τεράστιες συνέπειες στην εξέλιξη της τεχνικής του πολέμου. Η δύναμη του νέου υλικού αποδείχτηκε ιδιαίτερα σημαντική: τα πυροβόλα όπλα χτυπούσαν και διέλυαν με μεγάλη ευκολία τα υψηλά, κατακόρυφα και δίχως ενίσχυση προς το εσωτερικό τους τείχη των παλαιών οχυρών περιβόλων, κάνοντας τα κάστρα και τα φρούρια να πέφτουν το ένα μετά το άλλο¹³².

Μια σειρά κανονιών, που χρησιμοποιήθηκαν μεταγενέστερα στη Ρόδο, απεικονίζει και ο J. Hedenborg στο έργο του. Ποια ήταν αυτά και πώς χρησιμοποιήθηκαν στις οχυρώσεις της Ρόδου είναι ένα ζήτημα που θα αποτελέσει θέμα μελλοντικής μελέτης.

Ρόδος

129. Α. Στεφανίδου, Κάστρο Μονολίθου, *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες*, ό.π., σ. 205.

130. A. Berg, *Die Insel Rhodus*, ό.π., περιγραφικό τμήμα, σ. 104.

131. Α. Στεφανίδου, Κάστρο Μονολίθου, *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες*, ό.π., σ. 215.

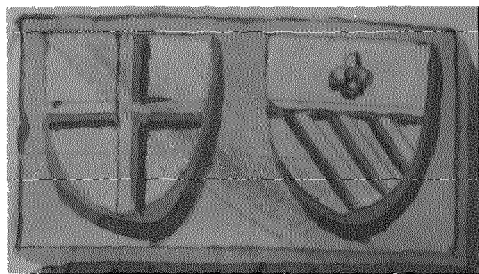
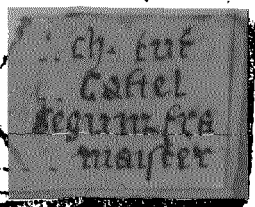
132. Χρ. Τζομπανάκη, *Χάνδακας*, ό.π., σ. 145.

Το φωτογραφικό υλικό προέρχεται από το φωτογραφικό αρχείο της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

In the Year 1228

n: 4.

n: 3.



Chateau d'Archangle

Chateau d'Archangle

n: 5.



Chateau d'Archangle

In the Year 1228.

Εικ. 9. Επιγραφή και οικόσημα στο κάστρο του Αρχαγγέλου (J. Hedenborg, Atlas, πίν. XVII, 3, 4, 5).

n: 6.

In the Year 1274

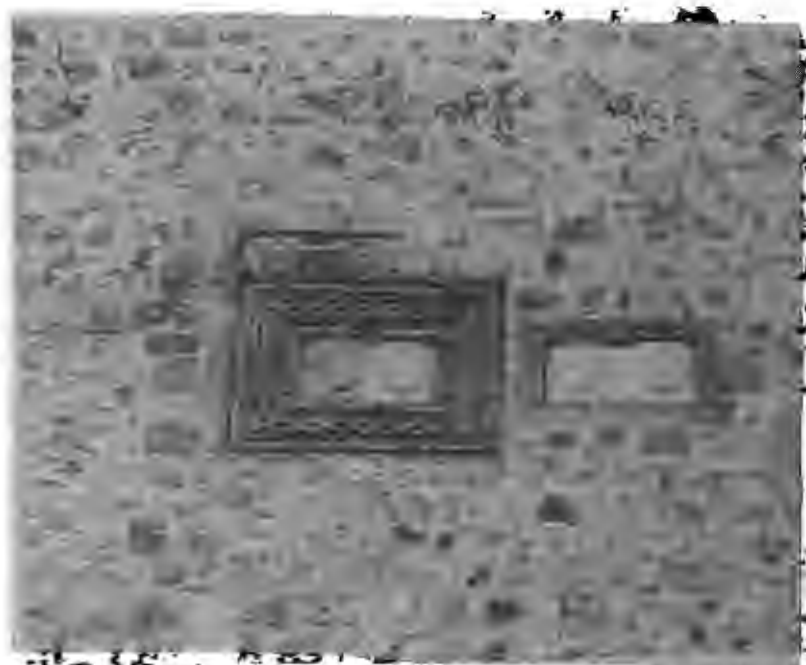


Ruines du Chateau d'Archangle
(à côté de Bréange)

Εικ. 10. Ερείπια του κάστρου του Αρχαγγέλου (J. Hedenborg, Atlas, πίν. XVII, 1, 2).



Εκ. 11. Άποψη του χωριού του Αρχαγγέλου και του κάστρου του (E. Flandin, πίν. 41).



Εκ. 12. Τα ανοίγματα του κάστρου του Αρχαγγέλου σήμερα.



Εικ. 35. Το κάστρο της Μονολίθου, σήμερα.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Leon Magistros Choïrosphaktes, *Chiliostichos Theologia*. Editio princeps. Einleitung, kritischer Text, Übersetzung, Kommentar, Indices besorgt von Ioannis Vassis (*Supplementa Byzantina*. Texte und Untersuchungen herausgegeben von H.-G. Beck, A. Kambylis, R. Keydell. Band 6), Walter de Gruyter, Berlin - New York 2002, σσ. 240, πίνακες 4, ISBN 3-11-017531-2.

Στὸν κομψὸ καὶ καλοτυπωμένο αὐτὸν τόμο προσφέρεται ἡ πρώτη κατ' οὐσίαν¹ ἔκδοση ἐνὸς λησμονημένου ποιήματος τοῦ Λέοντος τοῦ Χοιροσφάκτη, τῆς Χιλιοστίχου Θεολογίας, ἡ ὁποία παραδίδεται σὲ ἓνα μόνο χειρόγραφο, τὸν κώδικα Vaticanus gr. 1257. Τῆς ἐκδόσεως προτάσσεται ἐκτενὴς εἰσαγωγή, στὴν ὁποία ἐξετάζονται τὰ προβλήματα χρονολόγησης τοῦ κειμένου, ἡ γλῶσσα καὶ ἡ δομὴ του, ζητήματα μετρικῆς καθὼς καὶ ἡ χειρόγραφη παράδοση. Τὸ κείμενο συνοδεύεται ἀπὸ ὑποσελίδια γερμανικὴ μετάφραση καὶ ἀπὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα, στὸ ὁποῖο τίθονται κυρίως ζητήματα γλωσσικὰ καὶ προβλήματα τῶν πηγῶν τοῦ ποιήματος.

Δυστυχῶς τὸ χειρόγραφο ποὺ παραδίδει τὸ κείμενο βρίθκει σφαλμάτων κάθε εἴδους, τὰ ὁποία ἔχουν, σὲ πάρα πολλὰ σημεία, ἀλλοιώσει τὴ μορφή τοῦ κειμένου σὲ βαθμὸ ἀθεράπευτο. Αὐτὸ δὲν δυσχεραίνει μόνο σὲ ἀπίστευτα μεγάλο βαθμὸ τὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου, καθιστᾷ ἐξαιρετικὰ δύσκολη καὶ ὁποιαδήποτε προσπάθεια ἀξιολόγησης τῆς ἔκδοσης ἀπὸ ἓναν τρίτο. Ὁ ἐκδότης, ὁ ὁποῖος εἶναι ἄξιος πολλῶν ἐπαίνων γιὰ τὴν ὑπομονὴ καὶ τὴ φιλοπονία του, ἀντιμετωπίζοντας ἓνα κείμενο ἐξαιρετικὰ δύσκολο στὴν ἀποκατάστασή του, προκρίνει τὶς περισσότερες φορές τὴ λύση τῶν ριζικῶν ἐπεμβάσεων. Ἡ λύση αὕτῃ δὲν εἶναι πάντα ἀθέμιτη, ἐφόσον μάλιστα ἔχει τὸ πλεονέκτημα ὅτι προσφέρει ἓνα κείμενο εὐανάγνωστο. Δὲν εἶναι λίγες μάλιστα οἱ περιπτώσεις ποὺ δείχνει νὰ εἶναι ἡ μόνη διέξοδος. Ὁ ἐκδότης ἀποπειρᾶται μὲ ζῆλο καὶ εὐσυνειδησία νὰ ἐπιλύσει πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ προβλήματα, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχει ὁρισμένες φορές περιθώριο γιὰ περαιτέρω συζήτηση. Στῇ

1. Ἡ προηγούμενη ἔκδοση τοῦ A. Rhoby, *Die Chiliostichos Theologia des Leon Choïrosphaktes. Edition und Kommentar* (Diplomarbeit), Wien 1997, προσφέρει ἀπλῶς μία πρώτη μεταγραφή τοῦ κειμένου, μὲ ὁρισμένες, μεταφραστικοῦ κυρίως χαρακτήρα, παρατηρήσεις. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθηγητὴ W. Hörandner, ποὺ ἔθεσε πρόθυμα στὴ διάθεσή μου τὴν ἀδημοσίευτη αὕτῃ ἐργασία.

συνέχεια θὰ προταθοῦν ὀρισμένες διαφορετικὲς λύσεις ἀπὸ ἐκείνες τοῦ ἐκδότη, ὅχι φυσικὰ γιὰ νὰ ψεχθεῖ ἡ ἐργασία, ἀλλὰ γιὰ νὰ δοθεῖ ἐνδεχομένως ἔναυσμα γιὰ περαιτέρω προβληματισμό.

Δίνω μερικὰ παραδείγματα:

στίχ. 104-106 ἐκ τῶν λελεγμένων τε καὶ νοουμένων τί δεκτέον σοι καὶ τίνι προσεκτέον σαφῶς ἄκουε δευτέρων ὑπερτέρων. Ὁ ἐκδότης διορθώνει τὸ τί μὴ τοῦ κώδικα σὲ τίνι. Ἡ διόρθωση εἶναι ἐξαιρετικὰ τολμηρὴ καὶ δὲν φαίνεται ἀπαραίτητη. Στὴν ἐνότητα ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ συγγραφέας ἐξηγεῖ τί πρέπει νὰ κρατήσῃ ὁ ἀποδέκτης τοῦ ποιήματος ἀπὸ τὶς παρομοιώσεις, ποὺ παρέθεσε προηγουμένως, καὶ τί ὅχι. Ἀπὸ τὴν παρομοίωση, γιὰ παράδειγμα, τοῦ Θεοῦ μὲ σημεῖο, θὰ πρέπει νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν ἀμέρεια καὶ νὰ ἀπορρίψῃ τὴ ρύσιν. Ἐπομένως ἡ ἄρνηση τί μὴ προσεκτέον ἐπιτελεῖ μία σημαντικὴ νοηματικὴ λειτουργία. Ἴσως θὰ ἦταν συζητήσιμη ἡ διόρθωση τοῦ προσεκτέον σὲ προσδεκτέον.

στίχ. 146 τοὺς ἐκμανέντας φληνάφοις μυθωδίαῖς. Ὁ ἐκδότης διορθώνει τὴ γραφὴ μεθοδίαῖς τοῦ χειρογράφου, συγκρίνοντας μὲ τὸ στίχ. 467 ὅθεν γερόντων στυππίνων μυθωδίας (σημειωτέον ὅτι καὶ ἐδῶ τὸ μυθωδίας εἶναι διόρθωση τοῦ ἐκδότη, ἐνῶ ὁ κώδικας παραδίδει μυθοδίας· λέξη μυθωδία δὲν καταχωρίζεται στὰ λεξικά). Ἡ διόρθωση δείχνει παρακεκινδυνευμένη. Ἡ λέξη μεθοδία ἔχει συχνὰ ἀρνητικὴ ἔννοια στὰ βυζαντινὰ κείμενα, ὅπως συμβαίνει καὶ στὴν ΚΔ (Πρὸς Ἐφεσίους 4, 14: ἐν πανοργίᾳ πρὸς τὴν μεθοδείαν τῆς πλάνης)². Τὸ μετρικὸ λάθος μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀνεκτό.

στίχ. 183 Ἀναφερόμενος στὴ θεότητα, ὁ Λέων ἐπισημαίνει: ἔχει γὰρ φύσει τὴν ἐνέργειαν μόνη. Τὸ φύσει ἀποτελεῖ διόρθωση τοῦ ἐκδότη ἀπὸ τὸ φύσιν τοῦ κώδικα. Μία πρώτη ἔνσταση ποὺ θὰ μπορούσε νὰ προβληθεῖ εἶναι ὅτι καὶ τὰ κτιστὰ ὄντα, π.χ. ὁ ἄνθρωπος, ἔχουν τὴν ἐνέργειά τους μὲ φυσικὸ τρόπο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἀποτελεῖ κοινὴ διαπίστωση πολλῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας ὅτι οἱ διαφορὲς ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ, ὅπως ἡ γνώση ἢ ἡ θέληση, δὲν εἶναι κάτι ξεχωριστὸ ἀπὸ τὴν φύση ἢ τὴν οὐσία του, ἀλλὰ ταυτίζονται μὲ αὐτήν. Ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας ἐπισημαίνει στοὺς Θησαυρούς: οὐχ ἕτερον μὲν τι αὐτός ἐστιν, ἑτέραν δὲ παρ' ἑαυτὸν ἔχει τὴν οὐσιώδη γνῶσιν, ἀλλ' ἐστιν αὐτός καθ' αὐτὸν ἡ οὐσιώδης γνῶσις καὶ ὑπερούσιος³. Μὲ παρόμοιο τρόπο διατυπώνει τὴ θέση του καὶ ὁ Μ. Βασίλειος (ἢ μᾶλλον ὁ Δίδυμος) στὸ (ἀμφισβητούμενης γνησιότητος) πέμπτο βιβλίον τῆς Κατὰ Εὐνομίου πραγματείας του: Ἐπὶ τῆς ἀπλῆς καὶ

2. E. A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods* (from B.C. 146 to A.D. 1100), New York - Leipzig 1893, 740.

3. PG 75, 452D.

ἀσυνθέτου φύσεως τὸν αὐτὸν τῇ οὐσίᾳ λόγον ἐπιδέχεται ἡ ἐνέργεια⁴. Ἐγγύτερα χρονικὰ πρὸς τὸν συγγραφέα μας, στὴν ἀντιρρητικὴ πραγματεία του κατὰ τοῦ Κωνσταντίνου Ε΄ Κοπρωνύμου, ὁ πατριάρχης Νικηφόρος σημειώνει: ἕτερον οὐσίαν καὶ ἄλλο ἐνέργειαν ὥσπερ ἐπὶ τῶν σωματικῶς θεωρουμένων, οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τοῦ θεοῦ λόγου ἐτίθεντο· ὅπερ τοῖς εὐσεβέσιν ἀπείρηται. Ἐπὶ γὰρ τῶν ἀπλῶν καὶ ἀσωμάτων ἐν οὐδενὶ διαφέρειν ἴσασιν⁵. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἐρείδεται σὲ σχετικὴ διδασκαλία τῶν ἀρχαίων. Ὁ Πλωτῖνος, γιὰ νὰ δώσουμε ἓνα πρόχειρο παράδειγμα, ἐπισημαίνει σχετικὰ μὲ τὸ ὑπέρτατο ὃν ὅτι μὴ ἕτερον ἐνέργεια καὶ αὐτὸς (Ἐννεάδες 6, 8, 12, 25), ἐνῶ παράλληλα διακηρύσσει τὴν ταυτότητα τῆς φύσεως μὲ τὴ θέληση: Ὅστις γὰρ ὄντως ἡ ἀγαθοῦ φύσις θέλησις αὐτοῦ (Ἐννεάδες 6, 8, 13, 38). Ὑπόστασις καὶ ἐνέργεια ταυτίζονται, κατὰ τὸν ἰδρυτὴ τοῦ νεοπλατωνισμοῦ: ὅταν δὲ ἡ οἶον ὑπόστασις αὐτοῦ ἡ οἶον ἐνέργεια ᾗ (Ἐννεάδες 6, 8, 7, 46). Ἡ θέσις αὕτη ἦταν τόσο διαδεδομένη ποὺ εἶχε περάσει ἀκόμη καὶ στὰ λαϊκώτερα ἐρμητικὰ κείμενα⁶. Ἐπομένως, γίνεται σαφὲς ὅτι ἡ διόρθωσις τῆς αἰτιατικῆς σὲ δοτικὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν εἶναι ἐπιβεβλημένη. Πολὺ ὀρθὰ μεταφράζει ὁ Rhoby: «Sie hat als einzige nämlich die Natur als Energie».

στίχ. 305-306 ἀντιφρονεῖν γάρ ἐστιν ἐχθίστοις, ἔγνωσ, ὁμοφρονεῖν ὑπεσιν ἡμερωτάτοις. Ὁ ἐκδότης διορθώνει τὸ ὥσαφρονεῖν τοῦ χειρογράφου σὲ ὁμοφρονεῖν. Ἡ διόρθωσις φαίνεται κάπως παρακεκινδυνευμένη. Λιγότερο τολμηρὴ θὰ ἦταν ἡ διόρθωσις ὡς σωφρονεῖν. Πιο συνετό, ἐν πάσῃ περιπτώσει, θὰ ἦταν νὰ τεθεῖ τὸ σῆμα τῶν δύο σταυρῶν (locus desperatus), τὸ ὁποῖο σπανιώτατα χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν ἐκδότη.

στίχ. 364-365 εἰ δεκτικούς τούτους δὲ τῶν ἐναντίων, ἐφεῦρες ἔξιν τοῦ καλοῦ μετρουμένην. Τὸ τούτους ἀποτελεῖ διόρθωσις τοῦ ἐκδότη ἀπὸ τὸ ἀκατανόητο τάντις τοῦ κώδικα. Μὲ τὴ διόρθωσις αὕτη ὡς ρῆμα τῆς ὑποθετικῆς πρότασις ἐννοεῖται τὸ προηγούμενο (στίχ. 360) δίδου (δίδως στὴν προκειμένη περίπτωσι). Εἶναι μία διόρθωσις νοηματικὰ εὐλογη, ὅχι ὅμως παλαιογραφικὰ πιθανή. Θὰ προτεῖναμε τὴ διόρθωσις τάττεις. Τὸ ρῆμα τάττω ἔχει ἐδῶ τὴν ἔννοια τοῦ ἐκλαμβάνω, θεωρῶ, σημασία μὲ τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖται καὶ στὸν στίχ. 829 (ἀληθινὸν τάττουσι ὡς ἐν τῇ φύσει).

4. PG 29, 716B.

5. PG 100, 304D. Μία σύνθεσις τῶν πατερικῶν αὐτῶν ἀπόψεων, οἱ ὁποῖες ἐξετάζονται σὲ συνάρτησιν μὲ τίς κατὰ πολὺ μεταγενέστερες παλαμικὰς ἐριδες, βλ. στὸν E. von Ivanka, *Plato christianus. Übernahme und Umgestaltung des Platonismus durch die Väter*, Einsiedeln 1990, 431-437.

6. *Corpus Hermeticum. Tome I. Traités I-XII*, Texte établi par A. D. Nock et traduit par A. - J. Festugière, Paris 1999², 162, σημ. 40, ὅπου παρατίθενται καὶ ἄλλα παρεμφερῆ χωρία τοῦ Πλωτῖνου.

στίχ. 531 καὶ γὰρ λυρωδῶν προστάτης συμφωνίας. Ὁ ἐκδότης διορθώνει τὸ λυρωδωρωντάτου τοῦ χειρογράφου σὲ λυρωδῶν προστάτης. Ἡ διόρθωση δὲν ἔχει μεγάλες πιθανότητες νὰ εἶναι σωστή. Καλὸ θὰ ἦταν νὰ δηλωθεῖ στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα ὅτι πρόκειται γιὰ εἰκασία ποὺ προτείνεται *exempli gratia*.

στίχ. 745-746 εὐεργετοῦσι προξενεῖ σωτηρίαν, κακὰ φρονοῦντας ἐκτρέπει πανεστία. Ὁ ἐκδότης διορθώνει τὴ γραφὴ καταφρονοῦντας τοῦ κώδικα σὲ κακὰ φρονοῦντας. Δὲν ἀποκλείεται, ὡστόσο, ἡ μετοχὴ καταφρονοῦντας νὰ σημαίνει τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους ποὺ περιφρονοῦν τὸν εὐεργέτη τους, ἐπισύροντας ἔτσι τὴ θεϊκὴ μῆνιν, ἢ ἀκόμη ἐκείνους, πού, σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς εὐεργετοῦντας, περιφρονοῦν τοὺς πάσχοντες συνανθρώπους τους. Τὴ γραφὴ διατηρεῖ στὴν ἐκδοσὴ του ὁ Rhoby.

στίχ. 1075 ἐλευθέρα, τρίπλουτος, ἄπλετος φύσις. Τὸ χειρόγραφο παραδίδει ἐλευθερωτρίπλουτος. Θὰ ἦταν προτιμότερη ἡ διόρθωση ἐλευθεροτρίπλουτος, λέξη ποὺ πολὺ σωστὰ καταχωρίζεται στὸν πίνακα λέξεων τῆς ἐκδόσεως τοῦ Rhoby.

στίχ. 1149-1151 ὡς γὰρ κάκιστον καὶ καλῶν ἔξω μένον εἴτ' οὖν νοσοῦν, φεῦ, πλουσιωτάτη νόσω τὸ κομφὸν ἔσχε τῇ φίλῃ πανουργία. Τὸ εἴτ' οὖν νοσοῦν ἀποτελεῖ διόρθωση τοῦ ἐκδότη ἀπὸ τὸ οἱ δ' οὖν νόσω τοῦ χειρογράφου. Προτείνεται ἡ ἀπλούστερη καὶ πιθανώτερη ἀπὸ παλαιογραφικὴ ἀποψὴ διόρθωση οἰδοῦν, νοσοῦν. Πρβλ. τὸν πανομοιότυπο σχεδὸν στίχο τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, τὸν ὁποῖο παραθέτει στὸ ὑπόμνημα πηγῶν ὁ ἐκδότης, χωρὶς ὅμως νὰ τὸν ἀξιοποιεῖ: οἰδοῦντα καὶ νοσοῦντα πλουσία νόσω (Σύγκρισις βίων, στίχ. 93, PG 37, 656 A).

Στὴ συνέχεια συζητοῦνται ὀρισμένα προβληματικὰ κατὰ τὴν ἀποψὴ μας χωρία τοῦ κειμένου. Εἶναι καὶ πάλι εὐνόητο ὅτι οἱ διαφορετικὲς λύσεις ποὺ προτείνονται ἀπὸ ἐκείνες τοῦ ἐκδότη δὲν ἔχουν σὲ καμμία περίπτωση τὸν χαρακτήρα μομφῆς πρὸς τὴν ἐργασία τοῦ κ. Βάσση, ὁ ὁποῖος ἐργάσθηκε μὲ ζῆλο καὶ κοπίασε ἰδιαίτερα γιὰ τὴν παρουσίαση τῆς ἐκδοσης.

στίχ. 90-95 Νέμειν ἀλήπτω καὶ τομῆς ἀνωτέρω σημείον ὡς ἵνδαλμα βουληθεῖς λόγῳ ἐπεσχέθην πρόσω τε καὶ σιγᾷ θέλω· καὶ γὰρ μέρος (μήπως: μέρους;) μέτεστιν αὐτῷ μηδόλως· καὶ ἄκρον ἐστὶ φθόγγος ὡς ἡχουμένοις, ἀλλ' οὖν ἔχει γέννημα τὴν γραμμὴν ῥέον. Ὁ Λέων, ἐπιλέγοντας μία παρομοίωση, τρέχουσα ἤδη στὴν ὑστερὴ ἀρχαιότητα⁷, συγκρίνει τὸν Θεὸ

7. J. Whittaker, Neopythagoreanism and Negative Theology, *Symbolae Osloenses* 44 (1969) 109-125 (τοῦ ἴδιου = *Studies in Platonism and Patristic Thought*, Variorum Reprints, London 1984, no. IX), A.-J. Festugière, *La Révélation d'Hermès Trismégiste. IV. La Dieu inconnu et la Gnose*, Paris 1954, 100, σημ. 4, J. Daniélou, *Message évangélique et Culture hellénistique au I^{er} et II^e siècles. Kérygme, Catéchèse, Gnose*, Tournai - Paris - New York 1961, 314.

μέ γεωμετρικὸ σημεῖο, γιὰ νὰ διαπιστώσει στὴ συνέχεια, τὴν ἀνεπάρκεια καὶ αὐτῆς τῆς παρομοίωσης. Ὁ ἐκδότης εὐστοχα παραθέτει στὸ ὑπόμνημα πηγῶν κείμενα τοῦ μεσοπλατωνικοῦ Ἀλκινόου, τοῦ Σέξτου τοῦ Ἐμπειρικοῦ καὶ τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως, ὅπου ἀπαντᾷ ἡ ἴδια παρομοίωση, χωρὶς, ὥστόσο, στὰ κείμενα αὐτὰ νὰ ὑπάρχει ἡ εἰκόνα τοῦ φθόγγου. Τὸ μόνο χωρίο, κάπως ὁμοιο, ποὺ μπορέσαμε νὰ ἐπισημάνουμε, προέρχεται ἀπὸ τὰ *Excerpta* τοῦ Νικομάχου (Jan 276,13-277,9): διότι *κάνταῦθα* τοῦτο δύναται ὁ φθόγγος, ὃ δὴ ἐν ἀριθμῷ μὲν μονάς, ἐν δὲ γεωμετρίᾳ σημεῖον, ἐν δὲ γράμμασι στοιχεῖον· συντιθέμενα δὲ μετὰ τῶν ὑλικῶν (οἷα δὴ τὰ σύμφωνα) ὥσπερ ἡ ψυχὴ μὲν τῷ σώματι, ἡ δὲ ἀρμονία ταῖς χορδαῖς, ἀποτελεῖ ἡ μὲν ζῶα, ἡ δὲ τόνους καὶ μέλη, τὰ δὲ δραστικὰς δυνάμεις καὶ τελεστικὰς τῶν θείων. διὸ δὴ ὅταν μάλιστα οἱ θεουργοὶ τὸ τοιοῦτον σεβάζωνται, σιγμοῖς τε καὶ ποππυσμοῖς καὶ ἀνάρθροις καὶ ἀσυμφώνοις ἤχοις συμβολικῶς ἐπικαλοῦνται. Στὸ χειρόγραφο ἡ ἀρχὴ τοῦ στίχου 93 δὲν φαίνεται καλὰ, ὥστόσο τὸ τελευταῖο -ι εἶναι ἐμφανές, ὅποτε ἡ συμπλήρωση καὶ ποὺ προτείνει ὁ ἐκδότης δείχνει νὰ ἀνταποκρίνεται στὰ δεδομένα τοῦ χειρογράφου. Ὁ Λέων συγκρίνει, ὅπως εἶπαμε, τὸν Θεὸ μὲ σημεῖο, ἀλλὰ στὴ συνέχεια διαπιστώνει τὴν ἀνεπάρκεια τῆς παρομοίωσης αὐτῆς (ἐπέσχεθην, σιγᾶν θέλω). Τὸ γὰρ λογικὰ, ἐπομένως, θὰ εἰσήγε τὴν αἰτιολόγησιν τῆς διστακτικότητάς του, ἐξηγώντας γιὰ ποιὸν λόγον τὸ σημεῖο δὲν μπορεῖ νὰ παρομοιασθεῖ μὲ τὸν Θεό. Ὡστόσο, ἡ φράση ποὺ ἀκολουθεῖ δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν προσδοκία μας, ἀντίθετα, δίνει ἓνα χαρακτηριστικὸ τοῦ γεωμετρικοῦ σημείου, τὸ ὁποῖο προσιδιάζει στὸν Θεό: δὲν ἔχει μέρη. Ὁ ἀναγνώστης βρίσκειται ἔτσι σὲ δίλημμα, ἐφόσον ἔχει μπροστὰ του ἓνα χαρακτηριστικὸ τοῦ γεωμετρικοῦ σημείου ποὺ τὸ κάνει κατάλληλο, ὅχι ἀκατάλληλο, γιὰ τὴ σύγκρισιν μὲ τὸν Θεό. Ὡπως ὁ Θεὸς εἶναι ἀμερής, ἔτσι καὶ τὸ σημεῖο δὲν μπορεῖ νὰ μερισθεῖ, εἶναι δηλαδὴ ὁμοιο μὲ τὸν φθόγγον, ὅπως τονίζει στὴ συνέχεια ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, ποὺ εἶναι τὸ ἐλάχιστον τμήμα τοῦ ἤχου, τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστῇ περαιτέρω διαίρεση. Θὰ προτεῖναμε, συνεπῶς, ἢ τὴν μετάθεσιν τοῦ στίχου 93 πρὸ τοῦ στίχου 92 ἢ τὴ διόρθωσιν τοῦ καὶ τοῦ στίχου 93 σὲ *κᾶν* (τὸ νόημα: ἂν καὶ τὸ σημεῖο εἶναι ἀμερές, ὅποτε μοιάζει μὲ τὸν Θεό, ὥστόσο, ἔχει ἓνα γέννημα μὲ τρόπο ροῆς, δηλαδὴ τὴ γραμμὴ, πρᾶγμα ποὺ ἀναιρεῖ τὴν ἰσχύ τῆς παρομοιώσεως). Ἡ ἐναντιωματικὴ πρότασις συνδέεται παρατακτικὰ μὲ τὴν ἐπόμενη τοῦ στίχου 94 (*κᾶν ἄκρον ἐστὶ ...*), ἐνῶ ἡ ἀπόδοσις καὶ τῶν δύο βρίσκειται στὸν στίχον 95. Ὁ Λέων ἀρέσκεται στὴν ἐπανάληψιν τοῦ *κᾶν* στὴν ἀρχὴ δύο συνεχόμενων στίχων, βλ. στίχ. 286-287, 533-534, 581-582, 954-955 (πρβλ. καὶ στίχ. 232-235).

στίχ. 338-345 αἰσθησις ἡμῖν κοσμικῶν συστημάτων πείρας παρέσχε

πλοῦτος εὐκλεεστάτης, αὕτη δὲ τέχνης εἰσάγει προμηθίαν· εἰ δ' αὖ συνιστᾷ τοὺς ἐπιστήμης λόγους ἢ πρὸς τελειότητα γνωστικὴν ἄγει, ἐξ ἧς θεωροῦς ἐστὶν ἀνθρώπους βλέπειν, ὁ κόσμος οὐ κάλλιστος ὡς καλοῦ πάρα φέρων δι' αἰσθητῶν με πρὸς καλῶς πέρας; Ὁ κώδικας παραδίδει ἢ ἀντὶ ἧ (δὲν σημειώνεται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα), ἐνῶ τὸ οὐ ἀποτελεῖ διόρθωση τοῦ ἐκδότῃ ἀπὸ τὸ οὖν τοῦ χειρογράφου. Στὸ χωρίο ἀπηχεῖται μία βασικὴ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ ὁποία ἐκτίθεται στὴν ἀρχὴ τῶν Μετὰ τὰ Φυσικά. Ὁ Λέων μιᾷ γιὰ πείρα· ὁ ὅρος ἀντιστοιχεῖ στὴν ἐμπειρίαν τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐκπηγάζουν οἱ τέχνες (Μετὰ τὰ Φυσικά A 981 a 1-4: καὶ δοκεῖ σχεδὸν ἐπιστήμη καὶ τέχνη ὅμοιον εἶναι καὶ ἐμπειρία, ἀποβαίνει δ' ἐπιστήμη καὶ τέχνη διὰ τῆς ἐμπειρίας τοῖς ἀνθρώποις· ἡ μὲν γὰρ ἐμπειρία τέχνην ἐποίησε, ὡς φησὶ Πῶλος, πρβλ. καὶ Πλάτωνος, Γοργίας 448 c). Ἀπὸ τὶς τέχνες πάλι, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, προέρχονται οἱ ἐπιστήμες (Μετὰ τὰ Φυσικά 981 b 13-22: τὸ μὲν οὖν πρῶτον εἰκὸς τὸν ὁποῖαν οὖν εὐρόντα τέχνην παρὰ τὰς κοινὰς αἰσθήσεις θαυμάζεσθαι ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ...· πλείονων δ' εὐρισκομένων τεχνῶν, καὶ τῶν μὲν πρὸς τὰναγκαῖα τῶν δὲ πρὸς διαγωγὴν οὐσῶν, αἰ σοφωτέρους τοὺς τοιούτους ἐκείνων ὑπολαμβάνεσθαι διὰ τὸ μὴ πρὸς χρῆσιν εἶναι τὰς ἐπιστήμας αὐτῶν. ὅθεν ἤδη πάντων τῶν τοιούτων κατεσκευασμένων αἱ μὴ πρὸς ἡδονὴν μηδὲ πρὸς τὰναγκαῖα τῶν ἐπιστημῶν εὐρέθησαν). Ἡ θεωρία τῆς γενέσεως τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὶς τέχνες ἀναπαράγεται καὶ σὲ κείμενα μεταγενέστερων συγγραφέων, π.χ. τοῦ Φίλωνος⁸. Ἄς ἐπανέλθουμε, ὡστόσο, στὸ ποίημα. Εἶναι σαφὲς ὅτι ἐπιβάλλεται νὰ ἀποκαταστήσουμε στὸν στίχο 342 τὴν ἀναφορικὴ ἀντωνυμία ἧ, ποὺ παραδίδει ὁ κώδικας, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὸ προηγούμενο οὐσιαστικὸ τοῦ στίχου 341 ἐπιστήμης. Ὑπολείπεται τὸ παραδεδομένο οὖν τοῦ στίχου 344. Ἄν δεχθούμε ὅτι στὸν στίχο 341 τὸ εἰ εἰσάγει ὑποθετικὴ πρόταση, τότε ἡ προτεινόμενη ἀπὸ τὸν ἐκδότῃ διόρθωση τοῦ οὖν σὲ οὐ μοιάζει ἐπιβεβλημένη, προκειμένου νὰ ἀποκτήσει ἀπόδοση ὁ ὑποθετικὸς λόγος. Ὅμως φαίνεται προτιμότερο νὰ δεχθούμε τὴν ἐξαιρετικὰ εὐστοχῇ (καὶ σιωπηρῇ) εἰκασία τοῦ Magdalino, ὁ ὁποῖος διορθώνει τὸ εἰ σὲ ἧ, ἐνῶ παράλληλα, πολὺ ὀρθὰ κατὰ τὴν ἄποψή μας, διατηρεῖ τὸ οὖν τοῦ κώδικα⁹. Μὲ τὴ διόρθωση τοῦ Magdalino γίνεται σαφὲς ὅτι ἡ τέχνη γεννᾷ τὴν ἐπιστήμη (τὸ ἧ τοῦ στίχου 341 ἀναφέρεται στὸ οὐσιαστικὸ τέχνης τοῦ στίχου 340), ὅπως ἄλλωστε ὑποστηρίζεται στὸ κείμενο τοῦ Ἀρι-

8. W. Völker, *Fortschritt und Vollendung bei Philo von Alexandrien. Eine Studie zur Geschichte der Frömmigkeit*, Leipzig 1938, 169 καὶ σημ. 2.

9. P. Magdalino, *In Search of the Byzantine Courtier: Leo Choirosphaktes and Constantine Manasses, Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, edited by H. Maguire, Washington D.C. 1997, 153, σημ. 70.

στοτέλη, πιθανὸ πρότυπο, ἄμεσο ἢ ἔμμεσο, τοῦ Λέοντος. Μὲ τὸν ὄρο γνωστικὴ τελειότης στὸν στίχο 342 δηλώνεται πιθανῶς ἡ, κατὰ τὸν Σταγειρίτη, ἀρχικωτάτη τῶν ἐπιστημῶν ... ἡ γνωρίζουσα τίνος ἔνεκέν ἐστι πρακτέον ἕκαστον (Μετὰ τὰ Φύσικα 982 b 4-5). Ἐπίσης στὴν ἀρχὴ (στίχ. 339) ὁ ἐκδότης διορθώνει τὸ πλάτος τοῦ χειρογράφου σὲ πλοῦτος, γιὰ λόγους μετρικούς. Ὅμως διερωτᾶται κανεὶς πῶς μπορούμε νὰ ἔχουμε τὴ βεβαιότητα ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ δὲν ἐξελάμβαναν τὴν πρώτη συλλαβὴ τῆς λέξης πλάτος ὡς μακρά. Στὸ χειρόγραφο πάντως τοῦ Λέοντα ἡ λέξη περισπᾶται σὲ ἄλλες δύο περιπτώσεις (στίχ. 97, 110).

στίχ. 347-348 εἰ μὴ καλῶς παρῆξε τὴν ὄντων φύσιν, φθόνου πλέως ἦν ἢ φόβου πολλοῦ γέμων. Ὁ Λέων στὴν ἐνότητα αὐτὴ προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξει ὅτι ὁ κτίστης τοῦ κόσμου εἶναι ἀγαθός. Στὸν στίχ. 335 διερωτᾶται πῶς ἄκοσμος ἔστησε λέγε, ἐνῶ, ἀμέσως παρακάτω (στίχ. 344), καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὁ κόσμος οὖν κάλλιστος ὡς καλοῦ πάρα, ὅπου ἡ γενικὴ καλοῦ ἀναφέρεται στὸν ἀγαθὸ δημιουργό. Τὸ ἐπίρρημα καλῶς, κατὰ συνέπεια, τοῦ στίχ. 347 δὲν συμβαδίζει πρὸς τὴ σκοπιμότητα καὶ πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς δωδέκατης ἐνότητας τοῦ ποιήματος, ποὺ στοχεύει στὴν ἀπόδειξη τοῦ ἀξιώματος ὅτι ὁ δημιουργὸς εἶναι καλός, χωρὶς νὰ προβληματίζεται ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ποιότητα τοῦ δημιουργήματος, ἡ ὁποία εἶναι δεδομένη. Μὲ ἐπιφύλαξη θὰ προτεῖναμε τὴν πολὺ ἀπλὴ διόρθωση τοῦ ἐπιρρήματος καλῶς σὲ καλός. Σὲ ἐπίρρωση τῆς ἀπόψεώς μας θὰ μπορούσαμε νὰ παραθέσουμε καὶ τὸν στίχο 405, ὁ ὁποῖος κάνει λόγο γιὰ τὴ θεϊκὴ μονάδα: ὡς οὖν καλὴ παρῆξε κόσμον ἀφθόνως.

στίχ. 356 ὦ λοξὰ μυθῶν εἰς ἀπεμφαῖνον σέβας. Τὸ χειρόγραφο παραδίδει λοξωμυθῶν, λέξη ποὺ μπορεῖ νὰ διορθωθεῖ σὲ λοξομυθῶν. Τὸ ρῆμα δὲν καταχωρίζεται στὰ λεξικά, ὡστόσο, ὑπάρχουν ἄλλα ρήματα μὲ δεῦτερο συνθετικὸ τὸ ρῆμα μυθῶ, ἡ ὑπαρξὴ τῶν ὁποίων ἐνισχύει τὴν προτεινόμενη διόρθωση¹⁰. Πρὸς τὴ σωστὴ κατεύθυνση κινεῖται ὁ Rhoby ποὺ τυπώνει στὴν ἔκδοσή του λοξωμυθῶν, ἐνῶ στὸν πίνακα λέξεων καταχωρίζει τὴ λέξη λοξομυθῶ.

στίχ. 367-370 ἐπεὶ δ' ἀνάγκη μὴ παροπτέον τόδε, φέρεις γενητούς· εἰ δὲ τοῦτο δεκτέον, ἔχεις ὑπαρχήν· εἰ δὲ ταῦτα γνωστέον, ὑπαίτιον παρέρσχεις αὐτοῖς οὐσίαν. Ὁ ἐκδότης διορθώνει σὲ τόδε τὸ τάδε τοῦ κώδικα, χωρὶς ἀποχωρῶντα λόγο, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἐφόσον ἔχουμε μία τυπικὴ περίπτωση ἀπροσώπου συντάξεως τοῦ ρηματικοῦ ἐπιθέτου. Ἡ ἀντωνυμία τάδε δηλώνει τοὺς προηγηθέντες συλλογισμοὺς σχετικὰ μὲ τὴ δυνατότητα τροπῆς καὶ μεταβολῆς τῶν ἐκπεσόντων ἀγγέλων. Ἡ μόνη ἀλλαγὴ

10. Π.χ. *ισχνομυθῶ*, *λεπτομυθῶ*, *σεμνομυθῶ*, βλ. σχετικὰ Χ. Χ. Χαριτωνίδου, *Κριτικὰ καὶ Γραμματικὰ*, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1938, 102-103.

πού χρειάζεται να γίνει είναι να γραφεί *ἀνάγκη*. Ἐπίσης τὸ ὑπαρχόν τοῦ χειρογράφου εἶναι καλύτερα νὰ διορθωθεῖ σὲ ὑπ' ἀρχήν. Ἔχεις ὑπ' ἀρχήν σημαίνει: μὲ ὅσα ἔχεις δεχθεῖ παραπάνω παραδέχεσαι ὅτι οἱ ἄγγελοι ὑπόκεινται σὲ μία ἄλλη, ἀνώτερη ἀρχή (πρβλ. τὴν παράλληλη ἔκφραση τοῦ προηγούμενου στίχου *φέρεις γενητούς*).

στίχ. 385-386 *Ῥᾶον δὲ γνῶναι μὴ θεῶν πληθὺν σέβειν δυσπροσκυνήτων δεισιδαίμονος πλάνης*. Ὁ κώδικας παραδίδει *δισπροσκυνητῶν*. Θὰ ἄξιζε νὰ διερωτηθεῖ κανεὶς μήπως ὁ τονισμὸς τοῦ χειρογράφου θὰ μπορούσε νὰ διατηρηθεῖ. Λέξη *δυσπροσκυνητῆς* δὲν καταχωρίζεται στὰ λεξικά, ὥστόσο, ὑπάρχουν παρόμοιοι τύποι (*δυσβασιλεύς*, *δυσλέων*). Τὸ νόημα: νὰ μὴ σέβεσαι τὸ πλῆθος τῶν θεῶν τῶν κακῶν προσκυνητῶν τῆς δεισιδαιμονίας (τὸ *δυσπροσκυνητῶν* μπορεῖ νὰ ἐκληφθεῖ ὡς γενικὴ κτητικὴ ποὺ προσδιορίζει τὸ οὐσιαστικὸ θεῶν).

στίχ. 416-418 ἄγει δὲ *ρίπη*ς τοῦτον ἐκ πρώτης ἄγει ὡς *μουσοποιὸς νοῦν ἐπιστήμης νέμων ἐν ἐπταχόρδῳ ψαλμικωτάτῃ λύρα*. Τὸ νέμων εἶναι διόρθωση τοῦ Magdalino¹¹, κάτι ποὺ δὲν σημειώνεται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. Ὁ κώδικας παραδίδει *νέμειν*. Μήπως θὰ ἦταν προτιμότερη ἡ διόρθωση *νέμει*;

στίχ. 421-422 *τίς οἶκον οἶδεν, ἄρμα ναῦν στίφος νάβλων ἐκτὸς συναρμόζοντος ἀκριβεῖ λόγῳ*; Στὴν προσπάθειά του νὰ θεμελιώσῃ τὸ περὶ θείας προνοίας δόγμα, ὁ συγγραφέας ἀξιοποιεῖ ἓνα παλαιὸ ἐπιχείρημα, τὸ ὁποῖο εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Διογένη τὸν Ἀπολλωνιάτη, γιὰ νὰ υἱοθετηθεῖ στὴ συνέχεια ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, τὸν Ξενοφῶντα, τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς Στωϊκοὺς¹². Ὁ ἐκδότης παραπέμπει στὸ ὑπόμνημα πηγῶν μόνο σὲ χριστιανικὲς πηγές. Ὡστόσο, ἀμηχανία προκαλεῖ ἡ προτεινόμενη διόρθωση τοῦ *βνάβλα* ποὺ παραδίδει τὸ χειρόγραφο σὲ *νάβλων*, ἡ ὁποία ἐπίσης προέρχεται ἀπὸ τὸν Magdalino¹³, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημειώνεται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. Κατ' ἀρχήν, θὰ περιμέναμε ἡ γενικὴ πληθυντικὸ τοῦ πρωτόκλιτου οὐσιαστικοῦ ἢ *νάβλα* νὰ τονίζεται στὴ λήγουσα. Ἐπίσης, εἶναι δύσκολο νὰ γίνει ἀποδεκτὸς ὁ συνδυασμὸς τῆς λέξης *στίφος* μὲ τὴ λέξη *νάβλα*. Μπορεῖ εὐκολὰ κάποιος νὰ μιλήσῃ γιὰ νεῶν ἢ ἀνδρῶν *στίφος*, πὺ δὲ δύσκολα ὅμως γιὰ *στίφος* μουσικῶν ὀργάνων. Πολὺ φυσιολογικώτερη (καὶ ἀπλούστερη) φαίνεται ἡ διόρθωση *νάβλαν*, ὁπότε στὸ κείμενο γίνεται λόγος γιὰ δύο διαφορετικὰ πράγματα, γιὰ ἓνα *στίφος* ἀνθρώπων, ποὺ ἔχει ὀργάνωση καὶ ἔτσι ὑποχρεωτικὰ παραπέμπει στὸν ὀργανωτὴ του, καὶ γιὰ τὸ μουσικὸ ὄργανο *νάβλα*, τὸ ὁποῖο ἐπίσης,

11. P. Magdalino, ὁ.π. 154, σημ. 72.

12. Βλ. M. Dragona-Monachou, *The Stoic Arguments for the Existence and the Providence of the Gods*, Athens 1976, 91, 117, 228-229, καὶ Festugière, ὁ.π. 230.

13. P. Magdalino, ὁ.π. 154, σημ. 72.

μέ την τεχνική του κατασκευής, συνειρμικά φέρνει στο νοῦ εκείνου πού τὸ παρατηρεῖ τὴν ιδέα τοῦ κατασκευαστῆ του. Σὲ ἀπόσπασμα πού προέρχεται ἀπὸ τὸ χαμένο νεανικὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη *Περὶ φιλοσοφίας* (fr. 11, Rose (7)) στὴν προσπάθεια νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ ὑπαρξὴ τῆς θείας πρόνοιας, γίνεται λόγος γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ συντεταγμένου στρατοῦ τῶν Ἀχαιῶν στὸν Ὅμηρο, ἡ ὁποία φέρνει στὸν νοῦ τοῦ παρατηρητῆ τὴ σκέψη γιὰ ἐκεῖνον πού τὸν διευθέτησε, ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἁρμονία καὶ ἡ τάξη πού κυριαρχοῦν στὸν κόσμο ἀποδεικνύουν τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς δημιουργοῦ¹⁴. Ἡ ιδέα αὐτὴ πού ἀξιοποιεῖται ἀπὸ μεταγενέστερους συγγραφεῖς, θυμίζει ἔντονα ὅσα λέει γιὰ τὸ στίφος ὁ Χοιροσφάκτης.

στίχ. 479 *ἄναρχον οὐδὲν τέρμα συμμετρουμένοις*. Ὁ ἐκδότης μεταφράζει: «bei Dingen von beschränkter Grösse gibt es kein Ende ohne einen Anfang». Ὁ κώδικας παραδίδει *τέρμασημετρουμένοις*, γραφὴ ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ ἀναγνωσθεῖ καὶ ὡς *τέρμασι μετρουμένοις*, ὁπότε ἡ ἔννοια τοῦ χωρίου εἶναι: τίποτε δὲν εἶναι ἄναρχο σὲ ὅσα εἶναι μετρημένα (ὀρισμένα) ἀπὸ κάποια τέρματα.

στίχ. 537-544 *ἀλλ' οὐ φιλεῖ τὸ θεῖον οὕτω πως ἔχειν; τὸ παμμέγιστον αὐτοκήρυκτον σθένος ὡς ἐξ ἀνάγκης ἐργεπείκτην δεικνύων ἀρχῶν ἐνύλων τὴν ἀρχὴν εἰσάγεις, ἢ τὰς ἀραχνῶν προσφέρων μιτουργίας πλέκεις ἀπίστοις δεικνύων πανουργίας, ἢ σφαιροποιῶν μνημονεύων κοπρίας ἀφρωδιῶν, φεῦ, ἐξεμεῖς κακοσμίας*. Ὁ ἐκδότης διορθώνει τὸ φιλεῖ τοῦ χειρογράφου σὲ φιλεῖς, στίζοντας μὲ ἐρωτηματικὸ μετὰ τὸ ἀπαρέμφατο ἔχειν, καὶ μεταφράζοντας: «Pfleget denn das Göttliche sich nicht auch auf diese Weise zu verhalten? Wenn du zeigst die allgewaltigste Macht, die sich selbst verkündet, durch ein Bedürfnis zur Ausführung des Werkes gedrängt wurde, dann führst du notwendigerweise materielle Prinzipien ein». Ὡστόσο, μέ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ, εἶναι δύσκολο νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴ συντακτικὴ θέση τῆς λέξεως *σθένος*. Ἄν θεωρηθεῖ ἀντικείμενο τῆς μετοχῆς *δεικνύων*, τότε ἡ λέξη *ἐργεπείκτην* θὰ πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ ὡς κατηγορούμενο, ὅμως τὸ θεῖο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ἴδιο ὁ ἐργοδιώκτης, ἐφόσον οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Λέοντος θεωροῦν ἢ ὑπαινίσσονται ὅτι ὑπάρχει μία ἄλλη ἀρχή, ἡ ἄναρχη ὕλη, πού ἀναγκάζει τὸ θεῖο νὰ προχωρήσει στὴ δημιουργία. Τὸ φιλεῖς, κατὰ συνέπεια πρέπει νὰ διατηρηθεῖ: ἀναφέρεται σαφῶς στὸν ἀντίπαλο τοῦ Λέοντα, ἐνῶ ἡ λέξη *σθένος* ἐπεξηγεῖ τὸ προηγούμενο οὐσιαστικὸ τὸ θεῖον. Τὸ ἐρωτηματικὸ, ἐπομένως, θὰ πρέπει νὰ τεθεῖ μετὰ τὴ λέξη *σθένος*. Ἡ ἔννοια τοῦ χωρίου: Ἐσὺ ὅμως ἄραγε δὲν θέλεις νὰ εἶναι ἔτσι τὸ θεῖο, δηλαδὴ τὸ μέγιστο κράτος; Καθὼς παρουσιάζεις ἕναν

14. Μία διεισδυτικὴ ἐρμηνεία παρόμοιας σκέψης τοῦ Πλωτίνου προτείνει ὁ W. Theiler, *Die Vorbereitung des Neuplatonismus*, Berlin - Zürich 1964, 97-98.

ἐργοδιώκτη (δηλαδή τὴν ὕλη, ἡ ὁποία τὸ ἐξαναγκάζει σὲ ἐργασία), εἰσάγεις μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν τὴν ἀναγκαστικὴ ὑπαρξὴ τῶν ἔνυλων ἀρχῶν. Ἴσως μάλιστα, γιὰ νὰ καταστεῖ σαφέστερη ἡ σύνδεση μὲ τὰ προηγούμενα, θὰ μπορούσαμε νὰ διορθώσουμε τὸ ὥς τοῦ στίχ. 539 σὲ ὅς, ὁπότε ἡ ἀναφορικὴ ἀντωνυμία εἰσάγει μία ἀναφορικὴ αἰτιολογικὴ πρόταση, ἡ ὁποία αἰτιολογεῖ τὸ φιλεῖς (δὲν θέλεις νὰ εἶναι ἔτσι ὁ Θεὸς ἐσὺ πού, δείχνοντας ἕναν ἐργοδιώκτη, δηλαδή τὴν ἀναρχὴ ὕλη, εἰσάγεις τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἐνύλων ἀρχῶν;). Ὁ ἐκδότης διορθώνει ἐπίσης τὸν τύπο ἀφροδιῶν σὲ ἀφρωδιῶν, ὑποθέτοντας ὅτι τὸ ἀμάρτυρο ρῆμα ἀφρωδιῶ σχηματίσθηκε κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ αἰμωδιῶ (σ. 175). Ὡστόσο, ἀσφαλέστερο θὰ ἦταν νὰ διορθώσουμε τὴ γραφὴ τοῦ κώδικα στὸν ἐπικὸν τύπο ἀφραδῶν.

στίχ. 576-578 τίς αὐτὸ τακτικῇ δὲ σὺν κρίσει βλέπων κινούμενον δρῶν τοῖς ἀκινήτοις λόγοις οὐκ οἶδεν αὐτὸ δοῦλον ἀρχῆς αἰτίας ...; Ὁ ἐκδότης διορθώνει τὸ αυτακτικῇ τοῦ κώδικα σὲ αὐτὸ τακτικῇ καὶ μεταφράζει τὸ χωρίο ὥς ἑξῆς: «Wer nun, der mit rechte Urteilschaut, dass diese Kraft ...». Ἡ εἰκασία εἶναι εὐλογη. Μία δυνατότητα διαφορετικῆς ἐρμηνείας προτείνεται ἐδῶ μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἐπιφύλαξη. Στὴν ἐνότητα στὴν ὁποία ἐντάσσεται ὁ στίχος, γίνεται λόγος γιὰ τὴν τάξιν ποὺ διέπει τὴ δημιουργία (π.χ. στίχ. 582 κἂν τάξιν ἔσχε τῇ κελεύσει τῇ ξένη). Μήπως λοιπὸν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ διορθωθεῖ τὸ σὺν κρίσει σὲ συγκρίσει, ὁπότε ἡ ἀναφορὰ δὲν γίνεται στὴν κρίση τοῦ ἀνθρώπου (Urteil) ποὺ παρατηρεῖ τὸ σύμπαν, ἀλλὰ στὴν τάξιν ποὺ διέπει τὸ ἴδιο τὸ σύμπαν; Τὸ οὐσιαστικὸ σύγκρισις (τακτικῇ) δηλώνει στὴν προκειμένη περίπτωσιν τὸν σχηματισμὸ τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴ συνένωση, μὲ μία ὀρισμένη τάξιν, διαφόρων στοιχείων μεταξύ τους. Ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται καὶ ἄλλοι μὲ τὴν ἴδια ἔννοια ἀπὸ τὸν Λέοντα (πρβλ. στίχ. 636 τῶν συγκριθέντων οὐσιώσει κοσμίῳ, στίχ. 716 τίς δημιουργεῖ καὶ μερίζει συγκρίσει;). Παλαιογραφικὰ ἡ διόρθωσις εἶναι δυνατὴ (πρβλ. στίχ. 260 ἐν παγῆσα ἀντὶ γιὰ ἐμπαγεῖσα, στίχ. 311 σὺνπλοκῆν ἀντὶ γιὰ συμπλοκῆν, στίχ. 904 σὺνλογισμῶν ἀντὶ τοῦ σὺλλογισμῶν). Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ ὁροὺς τρέχοντα στὸ φιλοσοφικὸ λεξιλόγιό τῆς ἀρχαιότητος, ἥδη ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ Πλάτωνος, ὁ ὁποῖος στὸ δέκατο βιβλίον τῶν Νομῶν συζητεῖ διὰ μακρῶν τὸ θέμα τῆς συγκρίσεως τῶν στοιχείων τοῦ κόσμου (π.χ. 893 e), προσπαθώντας νὰ ἀποδείξει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ.

στίχ. 588 ὦ τὸν φλυαρόγλωσσον ἡνυκῶς βίον. Τὸ ἡνυκῶς ἀποτελεῖ διόρθωσις ἀπὸ τὸ ἡκηκῶς τοῦ κώδικα τὸ ὁποῖο ὅμως μπορεῖ νὰ διορθωθεῖ καὶ σὲ ἡσκηκῶς. Τὰ παραδείγματα ποὺ μποροῦν νὰ προσαχθοῦν γιὰ νὰ στηριχθοῦν τὴ διόρθωσις αὐτὴν εἶναι ἀρκετά. Δείγματος χάριν, παραθέτουμε τὸ χωρίο 10 B ἀπὸ τὸ Περὶ παίδων ἀγωγῆς τοῦ Πλουτάρχου (τὸ τὸν βίον ἀτύφωτον ἀσκεῖν) καὶ τὸ ἐδάφιο ἀπὸ τὴν ὁμιλία στὸν Ψαλμὸ 118 τοῦ

Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (ἐὰν τὸν μονήρη καὶ μοναχικὸν βίον ἐπιποθῶμεν ἀσκῆσαι, ἐκούσιον ἡμῶν ἐστίν, PG 55, 696, 54-55).
 στίχ. 650-662 ἂν οὖν ἐλαύνῃς ὡς τρόπον καὶ τὸν λόγον, ἤδη προτηρῶν τὰς φορὰς τῶν πραγμάτων πρόνοιαν ἔσχες εὐφυῶν νοημάτων. ἀλλ' εἰς τὸ πρῶτον τίς, φράσον, τοῖς ἀσκόπως λέγουσι πιστεύσειεν οὐκ ἐγνωκόσι, τὸ δεύτερον δὲ λαμβάνων ἀρχὴν λόγου τοιαῦτα λέξω τῆς ἀληθείας μετὰ. εἴπερ φέρεις πρόνοιαν ἐκ νοῦ σὺν τέχνῃ τάττων λογισμοῖς ἐνδίκους τὰς αἰτίας, πῶς ἂν τὸ πᾶν φράσαιμι μὴ σοφωτάτην πλουτεῖν σαφῶς πρόνοιαν ἀρχικωτάτην; οὗ γὰρ μετέσχε πᾶν μέρος τετμημένον, εἴληφε τοῦτο κληρὸν ἐξ ὅλου φέρον. Στὸ ὑπόμνημα πηγῶν δὲν ὑπάρχει καμμία ἐνδειξη, ἡ ὁποία θὰ βοηθοῦσε τὸν μελετητὴ νὰ ἀντιληφθεῖ ὅτι βρισκόμαστε ἐνώπιον ἐνὸς παραδοσιακοῦ ἐπιχειρήματος ὑπὲρ τῆς θείας πρόνοιας, τὸ ὁποῖο ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξή της ἀναλογικά, μέσω τῆς ἀνθρώπινης¹⁵. Ὅπως ὁ ἄνθρωπος προνοεῖ γιὰ κάθε πτυχὴ τοῦ βίου του, ἔτσι θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι καὶ ὁ Θεὸς λαμβάνει πρόνοια γιὰ τὸ κάθετι, ἐφόσον εἶναι ἀδύνατον τὸ μεῖζον (ὁ Θεός) νὰ στερεῖται μιᾶς βασικῆς ιδιότητος (τοῦ νοῦ), τὴν ὁποία διαθέτει τὸ ἔλασσον (ὁ ἄνθρωπος). Στὸ ἐπίκεντρο τῆς προβληματικῆς βρίσκεται ἡ διαπιστωμένη ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ, ἡ παρουσία τοῦ ὁποίου ἀναγκαστικὰ ὁδηγεῖ στὴν ἀποδοχὴ τῆς ὑπαρξῆς καὶ ἐνὸς ὑπερκείμενου, θεϊκοῦ νοῦ. Στὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ξενοφώντος, γιὰ παράδειγμα, ὅπου γίνεται μία πρώτη συγκροτημένη ἀπόπειρα νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ ὑπαρξὴ τῆς θείας πρόνοιας (I, IV, 8), διαβάζουμε ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν ὁ ἀνθρώπινος νοῦς νὰ μὴν προέρχεται ἀπὸ κάπου, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πὺ ἀπὸ τῆ γῆ προέρχεται ἓνα μέρος τοῦ σώματός μας, ἀπὸ τὸ νερὸ ἓνα ἄλλο κ.ο.κ.: νοῦν δὲ μόνον ἄρα οὐδαμοῦ ὄντα σε εὐτυχῶς δοκεῖς συναρπάσαι ...; Κατὰ συνέπεια, ὁ ἀνθρώπινος νοῦς εἶναι μέρος τοῦ θεϊκοῦ. Τὸ ἴδιο ἐπιχείρημα ἀξιοποιεῖται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸν Φίληβο (30 c), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους, π.χ. τὸν Μάρκο Αὐρήλιο, ὁ ὁποῖος σημειώνει στὰ *Εἰς ἑαυτὸν* (4, 4, 3): ὥσπερ γὰρ τὸ γεῶδές μοι ἀπὸ τινος γῆς ἀπομεμέρισται ..., οὕτω δὴ καὶ τὸ νοερόν¹⁶. Γιὰ νὰ ἐπανέλθουμε στὸ χωρίο τοῦ ποιήματος πὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, ἡ λέξη λόγον στὸν στίχ. 650 θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀναφέρεται στὴ λογικὴ, ἔννοια παρεμφερῆ πρὸς ἐκείνη τοῦ νοῦ, καὶ νὰ μεταφράσουμε: ἂν κατευθύνεις τὴ λογικὴ σου, ὅπως καὶ τὴ συμπεριφορὰ σου, τότε ἔχεις (μέσα σου) πρόνοια. Μήπως ὁμως θὰ ἦταν ὀρθότερο, καὶ μὲ βάση τὴν ἀναμενόμενη ἀπὸ ἄλλα παρεμφερῆ κείμενα, δομὴ τοῦ παραδοσιακοῦ αὐτοῦ

15. M. Dragona-Monachou, ὁ.π. 136, 138-139, 219-247. Πρβλ. καὶ A.-J. Festugière, ὁ.π. 80-81.

16. M. Dragona-Monachou, ὁ.π. 247, ὅπου καὶ ἄλλα παράλληλα.

ἐπιχειρήματος, νὰ διορθώσουμε τὸ οὖν σὲ νοῦν; Μὲ τὴν ἀπλὴ αὐτὴ διόρθωση ἀναδεικνύεται μία ἀντιστοιχία μεταξὺ τοῦ ὑπὸ συζήτηση χωρίου καὶ τοῦ στίχου 657 (εἵπερ φέρεις πρόνοιαν ἐκ νοῦ σὺν τέχνῃ). Ἡ ὑποθετικὴ αὐτὴ πρόταση προϋποθέτει ὅτι προηγουμένως ἔχει γίνεи ἤδη λόγος γιὰ τὸν ἀνθρώπινο νοῦ, κάτι ὅμως ποὺ δὲν φαίνεται στὸ κείμενο ἔτσι ὅπως ἐκδίδεται, παρ' ὅλο ποὺ μετὰ τὸν στίχο 652 ὁ Βάσσης ὑποθέτει ὅτι ὑπάρχει χάσμα. Γιὰ τὴν ἔκφραση νοῦν ἐλαύνειν ὑπάρχουν παράλληλα χωρία, ἂν καὶ ὅχι χτυπητά, πρβλ. Λιβανίου, Ἐπιστολὴ 1051, 7, Foerster XI, 176, 5-6 τὸν νοῦν χαλεποῖς πνεύμασιν ἐλαυνόμενον.

στίχ. 671-674 μεθ' οὗ διώξας δυσκαταπτύστους ὄχλους ... τὸ χαῖρε κἂν τὸ χαῖρε μὴ τούτοις λέγε. Τὸ χειρόγραφο παραδίδει, σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος τί ἀντὶ γιὰ τὸ καὶ λέγω ἀντὶ λέγε. Ἡ δευτέρη διόρθωση εἶναι ἀσφαλῆς, ἡ μετάφραση ὅμως ποὺ προτείνεται «brauchst du solchen Leuten weder "sei gegrüsst" noch "lebe wohl" zu sagen» δὲν δείχνει νὰ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ τυπωμένο κείμενο. Ὁ κώδικας στὴν πραγματικότητά παραδίδει κἂντίχαιρε, τὸ ὁποῖο, πολὺ εὐκόλα, μπορεῖ νὰ διορθωθεῖ σὲ κἂντίχαιρε (καὶ ἀντίχαιρε μὲ κράση¹⁷), ὁπότε ἡ ἔννοια εἶναι σαφής: οὔτε νὰ χαιρετᾷς τοὺς ἀντιπάλους μας οὔτε νὰ τοὺς ἀντιχαιρετᾷς, (νὰ τοὺς ἀπαντᾷς «χαῖρε», ὅταν ἐκεῖνοι σὲ χαιρετοῦν πρῶ-τοι).

στίχ. 851 Ἴσθι νὰ τοὺς ἀπαντᾷς «χαῖρε», προτείνω τὰς παλινστροφους φράσεις. Μήπως πρέπει νὰ γραφεῖ Ἴθι; Ἡ ἀντίστροφη σύγχυση γίνεται στὸν στίχ. 30, ἂν καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ προτεινόμενη ἀπὸ τὸν ἐκδότη διόρθωση δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἀσφαλῆς, διότι ἀμέσως μετὰ ὑποθέτει τὴν ὑπαρξὴ χάσματος.

στίχ. 963-966 τὸ Πνεῦμα, τὸ πρόβλημα τοῦ παναιτίου αὐγὴν τελείαν συμφυεστάτην δέχου οὐκ ἐσχάτην οὖσαν περ ἢ παρεσχάτην, ἀλλὰ κραταιὰν ταῖν δυοῖν μεσαιτάτην. Τὸ μεσαιτάτην ἀποτελεῖ διόρθωση τοῦ ἐκδότη ἀπὸ τὸ βισαιτάτην τοῦ κώδικα. Ἀπλούστερη θὰ ἦταν ἡ διόρθωση ισαιτάτην. Ἡ ἰσότητα τῶν προσώπων τῆς ἀγίας Τριάδος ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο τῆς θεολογικῆς γραμματείας ἀπὸ τὸν Δ' αἰ. καὶ ἐξῆς¹⁸. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης γράφει ἄκτιστος δὲ κατὰ τὸ ἴσον ὁ πατήρ τε καὶ υἱὸς καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον στὴν ἀναίρεση τῆς ἀπολογίας τοῦ Εὐνομίου (Jaeger II, 354, 5-6). Παρόμοια ἐπισήμανση κάνει καὶ ὁ Μ. Βασίλειος στὸ Κατὰ Εὐνομίου IV, PG 29, 697 A: μεῖζον κατ' αὐτοὺς τὸ ἅγιον Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ,

17. Ὁ τύπος καταχωρίζεται ἀπὸ τὸν Ἀ. Κωνσταντινίδη, *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*. Τόμος πρῶτος, μέρος πρῶτον, ἐν Ἀθῆναις 1901, σ. 267, προέρχεται ὅμως ἀπὸ διόρθωση.

18. Βλ. σχετικὰ χωρία στὸν G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961, s. v. ἴσος 2 b II-III.

ὅπερ οὐδὲ ἴσον εἶναι θέλουσιν.

στίχ. 995-998 ἄληπτος ἀπλοῦς οὐ τισιν συνημμένος (...) οὐδ' ἐξ ἀνάγκης, οὐδὲ συμβεβηκός ἢ φύσεως ἔχει δέ· πανσόφως ἔγνω θεώμενος πᾶν οὐκ ἐπιστήμης πόνῳ. Μετὰ τὴν λέξιν συνημμένος ὁ ἐκδότης εἰκάζει ὅτι ἔχει ἐκπέσει ἓνας στίχος. Μὲ τὴν στίξιν ποῦ υἰοθετεῖ δέχεται τὴν ὑπαρξὴ διασκελισμοῦ μετὰ τὸν στίχον 996. "Ὁμως ὁ κώδικας στὸν στίχ. 997 παραδίδει ἢ. Μήπως θὰ ἦταν προτιμότερο ἀντὶ γιὰ τὴν διόρθωσιν ἢ τοῦ ἐκδότη νὰ προκριθεῖ ἢ διόρθωσιν ἢ; Ἡ ἔννοια: Ὁ Θεὸς γνωρίζει μὲ τρόπο πάνσοφο πῶς εἶναι ἡ φύσις τοῦ καθενὸς (ἢ φύσεως ἔχει), θεωρώντας τὸ ὅχι μὲ τὸν κόπο ποῦ συνεπάγεται ἡ ἀνθρώπινη γνώσις.

στίχ. 1063-1064 ἀλλ' εἰς τὸ μὴ ὄν εἰ τραπήσεται χρόνῳ καὶ πῶς τὸ πρὶν ἦν μὴ σαλευθεῖσα σθένει; Ὁ ἐκδότης διορθώνει τὸ ἐκτραπήσεται τοῦ κώδικα σὲ εἰ τραπήσεται. Ἡ διόρθωσις εἶναι μᾶλλον περιττή. Ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἐκφράσεις στὸ ποίημα, ὅπου ἡ ὑπόθεσις ἐκφέρεται μὲ τρόπο λανθάνοντα, χωρὶς τὴν τυπικὴν εἰσαγωγὴν τῆς μὲ ὑποθετικὸ σύνδεσμο, π.χ. στίχ. 1039-1040 ἀλλ' εἰς τὸ μὴ ὄν τις παρεισάγει τότε καὶ λοιπὸν ἔσται τῶν ποιημάτων ἴσον, στίχ. 164-166 ἀλλὰ προσήψας κλῆσιν αὐτῇ μυρίαν, ἄρρητον εἰσῆνεγκας ὡς εἰρημένην, ἄγνωστον ἀντέδωκας ὡς ἐγνωσμένην.

Τὸ ὑπόμνημα πηγῶν καὶ τὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα μποροῦν νὰ συμπληρωθοῦν σὲ ἀρκετὰ σημεῖα. Οἱ συμπληρώσεις ποῦ ἀκολουθοῦν ἴσως βοηθοῦν στὴν ἐπισήμανση τῶν προβλημάτων ὀρισμένων συγκεκριμένων χωρίων, δὲν ὑποκαθιστοῦν ὅμως οὔτε κατὰ διάνοιαν τὴ συστηματικὴ ἀπόπειρα μελέτης τῶν πηγῶν τοῦ ἔργου, ποῦ, ὅταν κάποτε ἀναληφθεῖ, θὰ βοηθήσει στὴν πληρέστερη ἐνταξὴ τοῦ κειμένου στὰ συμφραζόμενα τῆς ἀντιμανιχαϊκῆς γραμματείας τοῦ τέλους τοῦ Θ' αἰ.

στίχ. 394-397 Ὁ Λέων, ἀναιρώντας τὴν πολυθεΐαν, ἐπισημαίνει ὅτι, ἂν ὑπῆρχαν πολλοὶ θεοί, ἢ δὲν θὰ ἦταν αὐταρκες τὸ θεῖο ἢ θὰ κυριαρχοῦσαν μέσα τοῦ διχόνοια καὶ ἔριδες: ἀλλ' εἰς τὸ πρῶτον ἦν περιττὴ τῷ πόνῳ ὡς ἐνδεής, ἄτεχνος, ἠπορημένη, τὸ δεύτερον δὲ τοῦ λόγου κεκτημένη ἦν δυσμενῶς μένουσα καὶ κακουμένη. Πρόκειται γιὰ ἐπιχείρημα, τοῦ ὁποῖου τὸ πρῶτο σκέλος ἀπαντᾷ στὸ κεφ. 39 τοῦ Λόγου κατὰ Ἑλλήνων τοῦ Μ. Ἀθανασίου: εἰ ὑπὸ πολλῶν ὁ εἷς ἐγεγόνει κόσμος, ἀσθένεια τῶν ποιησάντων ἦν, ὅτι ἐκ πολλῶν ἐν ἔργον ἀπετελέσθη καὶ ἐκ τούτου γνώρισμα οὐ τὸ τυχὸν τῆς ἀτελοῦς ἐκάστου πρὸς τὸ ποιεῖν ἐπιστήμης ... ἐν Θεῷ δὲ λέγειν εἶναι τι ἐλλιπὲς οὐ μόνον ἀσεβὲς ἀλλὰ καὶ πέρα τῶν ἀθεμίτων ἐστὶ (Camelot 180, 17-25).

στίχ. 423-429 ἀλλὰ, φράσεις, ἔστησεν ἐξ ὕλης πόλον· πόθεν δὲ ταύτην, ὦ φρενῶν ἡττημένε, οὔσαν σόφισμα ψευδὲς ὡς ὄν εἰσάγεις ἀναρχὸν αὐτόχρημα; τῆς ἀβουλίας. ἢ τίς παρήξεν ἄλλος αὐτὴν εἰς τόδε; ἢ ποῦ παροῦσα, ποῦ μετέστη καὶ πόσον τόπου σαφῶς οὐκ ὄντος; Τὸ χωρίο εἶναι

ἐξαιρετικὰ δυσνόητο, ὄχι τόσο λόγω τῆς συντακτικῆς του πλοκῆς, ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ δὲν εἶναι εὐκολο νὰ προσδιορισθεῖ ἡ πηγὴ του. Ὁ Λέων ξεκινᾷ μὲ τὴν πρόθεση νὰ ἀναιρέσει μία ἀποψη ποὺ ἀποδιδόταν συχνὰ στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς, ὅτι δηλαδή ἡ ὕλη ἀπὸ τὴν ὁποία δημιουργήθηκε ὁ κόσμος ἦταν ἀναρχη καὶ συναΐδια μὲ τὸν Θεό. Ὡστόσο, ἡ σκέψη του παίρνει, εὐθύς στὴ συνέχεια, μία ἐντελῶς διαφορετικὴ τροπὴ, καθὼς κάνει λόγο γιὰ μία μεταβολὴ καὶ κίνηση τῆς ὕλης, προφανῶς ἀπὸ μία ἀρχικὴ κατάσταση (μετέστη). Δὲν ἀποκλείεται, στὸ σημεῖο αὐτό, νὰ ἀπηχοῦνται ἐπιχειρήματα τῆς χριστιανικῆς ἀντιμανιχαϊκῆς γραμματείας. Βασικὴ διδασκαλία τῶν Μανιχαίων ἦταν ὅτι ἀρχικὰ ὑπῆρχαν μόνον ἡ ὕλη καὶ ὁ Θεός, ἐνῶ στὴ συνέχεια ἡ ὕλη κινήθηκε πρὸς τὰ ὅρια τοῦ θεϊκοῦ φωτός, δημιουργήθηκε μία σύγκραση τοῦ ἀγαθοῦ μὲ τὸ πονηρὸ καὶ ἀπὸ τὴν κίνηση αὐτὴ προέκυψαν οἱ ψυχὲς καὶ τὰ σώματα¹⁹. Ἡ δοξασία αὐτὴ ἀναιρεῖται σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ ἀντιρρητικὰ κείμενα τῶν ὀρθοδόξων. Παρατίθενται στὴ συνέχεια ὀρισμένα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτά, τὰ ὁποῖα ἴσως χρησιμεύσουν στὴ διασάφηση τῆς σκέψεως τοῦ Λέοντος. Ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Λυκοπολίτης, προσπαθώντας νὰ ἐξηγήσει τὸ ἄτοπο τῆς κίνησης μιᾶς συναΐδιας μὲ τὸν Θεὸ ὕλης, διερωτᾶται στὸ ἑνατο κεφάλαιο (Brinkmann 14,26-15,5) τῆς πραγματείας του Πρὸς τὰς Μανιχαίου δόξας: Τὴν οὖν ὕλην τίς ἐκούφισεν εἰς τὸν ἄνω τόπον; Δι' αὐτὴν μὲν γὰρ καὶ ἐξ αὐτῆς οὐκ ἂν κινοῖτο ταύτην τὴν κίνησιν ... ἀλλ' ἕτερον μὲν οὐδὲν σὺν αὐτῇ ἀπολείπουσιν, τὸν θεὸν δέ. Ἡ ἐρώτηση εἶναι ἀκριβῶς ἴδια μὲ ἐκείνη τοῦ Λέοντος (στίχ. 427 τίς παρήξεν ἄλλος αὐτὴν εἰς τόδε). Ἰδια εἶναι καὶ ἡ ἀπορία τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ στὸ ἔργο του Κατὰ Μανιχαίων διάλεξις 30, 19, Kotter IV, 369 (Εἰ δὲ σῶμα (ἐνν. ἦν ἡ ὕλη), πῶς ἐκινήθη; ... Τίς αὐτῷ δέδωκε τὴν κίνησιν;). Ὁ Τίτος Βόστρων πάλι στὸ ἕκτο κεφάλαιο τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς Κατὰ Μανιχαίων πραγματείας του προβληματίζεται, ὅπως ὁ Λέων, γιὰ τὸ θέμα τῆς ὑπάρξεως τόπου: Ἔτι εἰ μὲν ταῦτα (δηλαδή ὁ Θεὸς καὶ ἡ ὕλη) διέστηκεν ἀναγκαιῶς ἀλλήλων, οὐ μόνον θεοῦ κατὰ τὴν μανιάν δόξει τὴν φύσιν περιορίζεσθαι, ἀλλὰ καὶ ἐν ἰδίῳ τόπῳ τυγχάνειν καὶ καταμένειν παραπλησίως τῷ ἐναντίῳ. Τὰ γὰρ ὑπ' ἀλλήλων εἰργόμενα τόποις ἰδίοις δηλαδή περιγράφεται. Ἔστιν οὖν ἐξεταστέον, εἰ μὲν πρεσβύτερα τῶν τόπων ἄμφω τὰ ἐναντία ὡς ἀγένητα, ἦν ὅτε πάλιν πρότερον ἐτύγχανε κοινῇ τῆς ἐναντιότητος ἀπηλλαγμένα. Εἰ δὲ συναΐδιος ἐκατέρου τῆς οὐσίας ὁ χωρισμός, προγενέστερος ἐκατέρου τῆς οὐσίας ὁ τόπος ἢ συναγένητος

19. Βλ. πρόχειρα, T. E. Gregory - A. Kazhdan, Manichaeism, *The Oxford Dictionary of Byzantium*. A. P. Kazhdan Editor in Chief, New York - Oxford 1991, II, 1286, καὶ κυρίως τὴν παλαιὰ ἀλλὰ κλασσικὴ ἐργασία τοῦ H. Jonas, *The Message of the alien God and the beginnings of Christianity*. Second edition, enlarged, Boston 1963, 213-215.

(PG 18, 1076 BC). Τὸ ἄτοπο προέρχεται ἀπὸ τὴν παραδοχὴ τῆς προϋπαρξῆς τόπου στὴν περίπτωση τῆς ἀρχικῆ χωριστῆς ὑπαρξῆς Θεοῦ καὶ ὕλης. Παραπλήσιο ἐπιχείρημα ἐπιστρατεύει ἀργότερα καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς στὸ ἔργο του *Κατὰ Μανιχαίων διάλεξις*: "Ὅτι δὲ οὐδὲ κατὰ τόπον δυνατόν εἶναι δύο ἀνάρχους, οὕτω γνωσόμεθα· Τὰ δύο ἢ ἐν ἀλλήλοις εἰσὶν ... ἢ ἕκαστον αὐτῶν ἐν τῷ ἰδιάζοντι τόπῳ ἐστὶ. Περιορίζονται οὖν ἕκαστον ἐν τῷ ἰδίῳ τόπῳ, καὶ τὸ τέλος τοῦ τόπου τοῦ ἐνὸς ἀρχὴ τοῦ τόπου τοῦ ἑτέρου γίνεται. Ἀλλὰ καὶ ἀδύνατον ἄμικτον εἶναι τῷ σκότει τὸ φῶς μὴ ὄντος τινὸς διαφράγματος τοῦ κωλύοντος συγκραθῆναι ἀλλήλοις. Χρὴ οὖν εἶναι τὸ φῶς καὶ τὸν τόπον αὐτοῦ καὶ τὸ σκότος καὶ τὸν τόπον αὐτοῦ καὶ τὸ διάφραγμα τὸ διατειχίζον καὶ διορίζον ἑκάστου αὐτῶν τὸν τόπον· καὶ ἔσονται οὐ δύο ἀρχαὶ (δηλαδὴ ὁ Θεὸς καὶ ἡ ὕλη), ἀλλὰ πέντε (7, 1 - 10, Kotter IV, 355). "Ὅπως παρατηροῦμε, ἡ κίνησις τῆς ὕλης πρὸς τὸν τόπο τοῦ φωτός, πού πρέσβευαν οἱ Μανιχαῖοι, προϋποθέτει τὴν προηγούμενη ὑπαρξὴ τῆς σὲ ἕναν τόπο χωριστὰ ἀπὸ τὸν Θεό, πράγμα ἄτοπο, διότι κάτι τέτοιο ὑποχρεωτικὰ θὰ ἐπέβαλε τὴν ἀποδοχὴ τῆς αἰωνιότητος ὅχι μόνο τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ὕλης, ἀλλὰ καὶ τοῦ τόπου τους· ἡ μόνη διέξοδος θὰ ἦταν νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τοῦ τόπου ἔπεται τῆς ὑπάρξεως τῶν δύο ἀρχῶν, ὁπότε ὅμως δὲν θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ διάκρισή τους (ἐτύγχανε κοινὴ τῆς ἐναντιότητος ἀπηλλαγμένα, ὅπως τὸ διατυπώνει ὁ Τίτος Βόστρων), ἐφόσον δὲν θὰ ὑπῆρχε τόπος²⁰. Ὁ προβληματισμὸς τῶν συγγραφέων αὐτῶν σχετικὰ μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἢ ὅχι τόπου στὴν πρώτη φάση τῆς δημιουργίας ἐξηγεῖ καὶ τὴν τελευταία ἀπορία, ἡ ὁποία διατυπώνεται, μὲ τρόπο συνεπτυγμένο βέβαια, στὸ χωρίο τοῦ Λέοντος πού συζητοῦμε (τόπου σαφῶς οὐκ ὄντος). Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ ἀντιμανιχαϊκὰ κείμενα πού παραθέσαμε ἦσαν, φαίνεται, προσφιλῆ ἀναγνώσματα κατὰ τὴν περίοδο πού συνέθεσε ὁ Λέων τὸ ποίημά του²¹.

στίχ. 443-448 *χρήζει κενὸν μέγιστον οὐρανοῦ κύκλος ζητῶν τόπου κύτος τε καὶ χώρου βάθος· κἂν ἀσκόπως λέγουσιν οἱ πρὸ σοῦ πάλαι ὀρωμένων χώρημα καὶ νοουμένων, εἵπομεν ὡς εἴληφε μετρητὸν δέμας· ἐπεὶ δὲ τοῦτο καὶ μεμέτρηται σθένει. Ὁ ἐκδότης στὸ ὑπόμνημα πηγῶν παραπέμπει στὸν Ἀριστοτέλη (Περὶ οὐρανοῦ 279 a 11-18: Ἄμα δὲ δῆλον ὅτι οὐδὲ τόπος οὐδὲ κενὸν οὐδὲ χρόνος ἐστὶν ἔξω οὐρανοῦ), ὥστόσο, στὴν*

20. Σὲ εὐρύτερα συμφραζόμενα τὸ ἴδιο ἐπιχείρημα ἐπιστρατεύεται καὶ σὲ ἀπόσπασμα τοῦ Ὀριγένη, καταχωρισμένο στὴ *Φιλοκαλία* 24, 1, κ.έ. (Robinson).

21. Βλ. τὴν ἀναφορὰ στὸ ἀντιμανιχαϊκὸ ἔργο τοῦ Φωτίου γιὰ τὸν Τίτο Βόστρων καὶ τὸν Ἀλέξανδρο τὸν Λυκοπολίτη C. Astruc et al., *Les sources de l'histoire des Pauliciens, Travaux et Memoires* 4 (1970) 131, 23-24. Πρβλ. καὶ A. Markopoulos, *An Anonymous Laudatory Poem in Honor of Basil I, Dumbarton Oaks Papers* 46 (1992) 226. Ἡ σχέση τοῦ ποιήματος τοῦ Λέοντος μὲ τὴν ἀντιμανιχαϊκὴ γραμματεία τῆς ἐποχῆς χρειάζεται περαιτέρω μελέτη.

προκειμένη περίπτωση βρισκόμαστε ενώπιον ενός αντιαριστοτελικού χριστιανικού επιχειρήματος κατά της θεοποιήσεως του ούρανοῦ, τὸ ὁποῖο ἀναλύεται διεξοδικὰ στὸ ψευδοϊουστίνειο σύγγραμμα Ἀνατροπὴ δογμάτων τινῶν ἀριστοτελικῶν. Παραθέτουμε ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ ἐδάφια: πῶς οὐκ ἔστι τῶν ἀδυνάτων τὸν ὄντα ἐν τῷ τόπῳ οὐρανὸν λέγειν ἀγένητον; (PG 6, 1524 A) καὶ ἀδύνατον ἄρα τὸν οὐρανὸν εἶναι ἀγένητον· ἐπιδέεται γὰρ τοῦ τόπου πρὸς τὸ εἶναι τε καὶ κινήσθαι (PG 6, 1524 AB). Πρβλ. ἀκόμη: Εἰ οὐκ ἔστιν ὁ οὐρανὸς ἐν τόπῳ καθ' αὐτό, πῶς, κυκλικὴν φορὰν φερόμενος, τῶν μερῶν αὐτοῦ τὰ μὲν ἄνω γίνεται κάτω, τὰ δὲ κάτω γίνεται ἄνω; Ἄνω δὲ καὶ κάτω ὦν τοῖς ἑαυτοῦ μέρεσι, πῶς οὐκ ἔστι ψευδὲς τὸ λέγειν τὸν οὐρανὸν μὴ εἶναι ἐν τόπῳ; (PG 6, 1525 A). Κάτι ποὺ εἶναι ἐν τόπῳ ἀναγκαστικὰ κινεῖται καὶ κάτι ποὺ ἔχει κίνηση, ὅπως ὁ οὐρανός, ἀναγκαστικὰ εἶναι κτιστό. Ἐπίσης θὰ ἦταν προτιμότερο μετὰ τὴν ἀντωνυμία τοῦτο τοῦ στίχ. 448 νὰ τεθεῖ κόμμα (ἂν ἰσχύει αὐτό, τότε ἡ δύναμή του εἶναι μετρημένη).

στίχ. 449-452 Προσπαθώντας νὰ ἀποδείξει τὴν κτιστότητα τοῦ οὐρανοῦ, ὁ Λέων γράφει: καὶ πολλάκις λέξουσιν μὴ πεπεισμένον, ὡς νοῦς κύκλου δὴ θέλγεται θεωρίᾳ φθάσαι ποθῶν ἔρωτι πρώτην αἰτίαν, λέξοιμεν εἶναι χρεῖον, οὐ θεῖον φύσει. Ὁ ἐκδότης θεωρεῖ ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπάρχει ἀναφορὰ στὸν νοῦ τοῦ ἀνθρώπου, μεταφράζοντας: «der menschliche Verstand von Anblick des Himmelsgewolbes angezogen wurde». Ὡστόσο, μετὰ τὴν ἐρμηνεῖα αὐτὴν, δὲν γίνονται κατανοητὲς οὔτε ἡ συνάφεια τῆς ἀποψῆς αὐτῆς μὲ τὰ ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς αἰωνιότητος τοῦ οὐρανοῦ ποὺ προηγούνται οὔτε ἡ λειτουργία τῆς μέσα στὴν ὅλη ἐνότητα. Ὁ Λέων δὲν προσπαθεῖ νὰ ἀναιρέσει φυσικὰ τὴ θεότητα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ. Πιθανώτατα, ὁ συγγραφέας, ἀφορμώμενος ἀπὸ πλατωνικὲς καὶ ἀριστοτελικὲς θέσεις, ἀναφέρεται στὴν κίνηση τοῦ νοῦ τοῦ οὐρανοῦ, ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ νὰ φθάσει τὴν πρώτη αἰτία τῶν ὄντων. Στὸν *Τίμαιο*, λ. χ. (47 b), ὁ Πλάτων ἀναφέρεται στίς ἐν οὐρανῷ τοῦ νοῦ ... *περιόδους*²². Στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* τοῦ Ἀριστοτέλη (1072 b 3-4) διατυπώνεται ἐπίσης ἡ πολὺ γνωστὴ ἀποψὴ ὅτι τὸ πρῶτο κινεῖται ἀκίνητο ὅλα τὰ ἄλλα τὰ κινεῖ δὴ ὡς ἐρώμενον, κινούμενα δὲ τὰ ἄλλα κινεῖ. Συνεπῶς, αὐτὸ ποὺ θέλει ἐδῶ νὰ τονίσει ὁ συγγραφέας, εἶναι ὅτι ἡ κίνηση τοῦ οὐράνιου ἢ κοσμικοῦ νοῦ, δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξη γιὰ τὴν αἰδιότητα τοῦ οὐρανοῦ, διότι ἡ ἐρωτικὴ τοῦ διάθεσης πρὸς τὴν πρώτη αἰτία ἀποδεικνύει τὴν ἀτέλειά του, ιδιότητα ἀσύμβατη πρὸς τὸ θεῖο. Ὅτι ὁ ἔρωτας δείχνει ἀτέλεια καὶ δὲν προσιδιάζει στὸ θεῖο, τὸ ἔχει δεῖξει ἤδη ὁ Πλάτων στὸ *Συμπόσιον* (202 d).

στίχ. 453-456 στοιχεῖα, φεῦ, δὲ τίς θεοπλάστης μάτην ἀνέξεται δεικνύντα

22. Βλ. σχετικὰ τίς κατατοπιστικὲς παρατηρήσεις τοῦ A.-J. Festugière, *δ.π.* 138-139.

συχνήν τὴν μάχην καὶ σχηματισμῷ σφαιρικῷ γεγραμμένα φορᾶ μονοδρόμῳ τε κεκληρωμένα; Ἡ λέξι θεοπλάστης ἀποτελεῖ διόρθωση ἀπὸ τὸ θεοπλάστην τοῦ χειρογράφου, τὸ ὁποῖο ἴσως θὰ μπορούσε νὰ διορθωθεῖ σὲ θεοπλαστεῖν (ἀντικείμενο τοῦ ἀνέξεται), παρ' ὅλο πὺν ἡ λέξι φαίνεται ἀμάρτυρη. Γιὰ τὸν ὄρο φορᾶ μονοδρόμῳ ὁ ἐκδότης παραπέμπει στὸ ὑπόμνημα πηγῶν στοὺς Νόμους τοῦ Πλάτωνος καὶ στὸν Γρηγόριο τὸν Ναζιανζηνό, ἀπ' ὅπου ὁμως δὲν γίνεται ἀντιληπτὸ ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπάρχει ἀπήχηση τῶν συζητήσεων σχετικὰ μὲ τὴ θεότητα τῶν ἀστέρων, μὲ παράλληλη ἀναφορά σὲ ἓνα βασικὸ ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς θεοποίησής τους, τὴν ιδέα δηλαδὴ ὅτι ἓνας θεὸς δὲν μπορεῖ νὰ κινεῖται πάντα μὲ τὸν ἴδιο τρόπο (φορᾶ μονοδρόμῳ), χωρὶς νὰ ἔχει τὴ δυνατότητα κάποιας παρεκκλίσεως. Τὸ ἐπιχείρημα εἶχε ἤδη προβληθεῖ στὴν ἀρχαιότητα, ὅπως γίνεται σαφὲς ἀπὸ τὴν ψευδοπλατωνικὴ *Ἐπινομίδα* (982d: τοῦθ' ἡμῶν τοῖς πολλοῖς αὐτὸ τοῦναντίον ἔδοξεν, ὅτι τὰ αὐτὰ καὶ ὡσαύτως πράττει, ψυχὴν οὐκ ἔχειν)²³. Ἀργότερα ἡ ἴδια ἀποψη διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Νύσσης (*Κατὰ εἰμαρμένης*, McDonough, 46, 23: ἀλλ' ἐκεῖνα κατὰ τὰ αὐτὰ καὶ ὡσαύτως αἰεὶ κινεῖται) καὶ τὸν Ἰωάννη τὸν Φιλόπονο²⁴ (πρβλ. καὶ στίχ. 481-482 εἰ δ' ἄστρασι κίνησιν ἐν τόπῳ δίδως, ἀναρχον αὐτοῖς πῶς παρέξεις οὐσίαν, ὅπου ἐπιστρατεύεται ἓνα πολὺ παλαιὸ ἐπιχείρημα κατὰ τῆς θεοποίησης τῶν ἀστέρων, τὸ ὁποῖο διατυπώθηκε ἀπὸ τοὺς Ἐπικούρειους καὶ ἀξιοποιήθηκε ἐν συνεχείᾳ καὶ ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς²⁵: Ἡ κίνηση εἶναι ἔννοια ἀσύμβατη πρὸς τὴν ἔννοια τοῦ θείου).

στίχ. 506-508 οὐδὲν δὲ ποιᾶν χρᾶσιν ἢ φᾶσιν φέρον μετροῦν χρόνου κίνημα καὶ σφαίρας πέρας θεὸς παρ' ἡμῖν ἐστὶ τοῖς λόγου φίλοις. Ὁ ἐκδότης μεταφράζει: «Nichts aber, das eine bestimmte Qualität oder eine bestimmte Erscheinungsform hat, das den Lauf der Zeit und die Grenzen der Himmelskugel bemisst, ... wird für einen Gott gehalten». Ὡστόσο, θὰ ἦταν λογικώτερο νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ Λέων μὲ τὸν ὄρο σφαίρας πέρας ἀναφέρεται ὅχι στὰ ὅρια τῆς οὐράνιας σφαίρας, θεωρούμενης συνολικὰ, ἀλλὰ στὰ ὅρια τῆς σφαίρας τοῦ κάθε πλανήτη χωριστά, στοὺς ὁποίους ἄλλωστε γίνεται ἀναφορά στὴν ἐνότητα αὐτὴν. Τοῦτο μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸ ἀπὸ τὸ παρακάτω κείμενο, πὺν παρατίθεται στὸ Ὑπόμνημα στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* τοῦ Σιμπλικίου (Heiberg 71, 2-5): καὶ αἱ τοῦ οὐρανοῦ σφαῖραι πλὴν τῆς ἀπλανοῦς ἐν τόπῳ εἰσὶ τῷ πέρατι τῆς περιεχούσης σφαίρας, ἡ μὲν Σεληνιακὴ, ὡς φησι, τῷ τῆς Ἀφροδισιακῆς, αὕτη δὲ τῷ τῆς Ἑρμαϊκῆς

23. J. Pépin, *Theologie cosmique et théologie chretienne* (Ambroise, Exam I, 1, 1-4), Paris 1964, 124 καὶ σημ. 2.

24. C. Scholten, *Antike Naturphilosophie und christliche Kosmologie in der Schrift «De opificio mundi» des Johannes Philoponos*, Berlin-New York 1996, 366 καὶ σημ. 358, 379-380.

25. J. Pépin, ὁ.π. 121-125 (ἰδιαίτερα 125, σημ. 1).

καὶ ἐφεξῆς. Ἡ ἔννοια, ἐπομένως τοῦ χωρίου, εἶναι ὅτι οἱ σφαῖρες τῶν πλανητῶν ἔχουν πέρας, ἄρα βρίσκονται ἐν τόπῳ, ὅμως κάτι θεϊκὸ εἶναι, ἐξ ὁρισμοῦ, ἐκτὸς τόπου. Μὲ αὐτὴ τὴν ἐρμηνεῖα τὰ οὐσιαστικὰ κίνημα καὶ πέρας εἶναι ἐπίσης ἀντικείμενα τῆς μετοχῆς φέρον, ἐνῶ τὸ μετροῦν, ἂν πράγματι αὐτὴ ἡ λέξις ὑποκρύπτεται πίσω ἀπὸ τὸ ἀκατανόητο μετρῶν τοῦ χειρογράφου²⁶, εἶναι ἐπιθετικὴ μετοχὴ ποὺ προσδιορίζει τὴ λέξις κίνημα, χωρὶς νὰ δηλώνεται τὸ ἀντικείμενό της. Τίποτε ποὺ ἔχει χρονικὸ κίνημα, τὸ ὁποῖο μετρᾷ, καὶ τόπο δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ θεός.

στίχ. 511 Οἱ ἀστέρες εἶναι προλέκται μυστικῶν δηλωμάτων. Πρόκειται γιὰ ἀποψη τρέχουσα σὲ Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς. Ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ἂν καὶ ἀρνεῖται τὴ δυνατότητα τῶν ἀστέρων νὰ ἐπηρεάζουν τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, δέχεται ὅτι εἶναι σημαντικοὶ γεγονότων ποὺ πρόκειται νὰ συμβοῦν²⁷.

στίχ. 606-608 ὁ καὶ λατρεύων μὴ πόλου ψυχὴν κάλει· οὐκ ὄργανον γὰρ ὡς τέχνης αὐτὸν φέρει, οὐδ' ὡς τι σῶμα συμπλακὲν περιστρέφει. Ἡ ἰδέα ὅτι ὁ Θεὸς στὸν ὁποῖον ἀναφέρεται ἡ ἀντωνυμία ὁ, εἶναι ψυχὴ τοῦ οὐρανοῦ καὶ ὅτι ὁ οὐρανὸς ἢ ὁ αἰθέρας μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σῶμα τοῦ Θεοῦ ἀνάγεται στὸ χαμένο νεανικὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη *Περὶ φιλοσοφίας*, καὶ μνημονεύεται ἀπὸ τὸν ἀπολογητὴ Ἀθηναγόρα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν Γρηγόριο τὸν Ναζιανζηνό²⁸. Τεχνικὸς ὅρος δείχνει νὰ εἶναι ἐπίσης τὸ ρῆμα συμπλακέν. Ὁ Πλάτων στὸν *Τίμαιο* (36 e) κάνει λόγο γιὰ τὴ διαπλοκὴ τῆς ψυχῆς τοῦ οὐρανοῦ μὲ τὸ σῶμα (διαπλακεῖσα).

στίχ. 779-781 Ὁ συγγραφέας προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσει τίς ἐπὶ γῆς δυσχέρειες ποὺ ἀντιμετωπίζουν οἱ εὐσεβεῖς, ὡς μία πρόνοια τοῦ θεοῦ, προκειμένου νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ θεοποίησή τους ἐκ μέρους τῶν συνανθρώπων τους: ἄλλος δὲ μείζων οὗ πέφυκε μηδόλως πολλοῖς νομισθῇ καὶ θεωθῇ πρὸς πλάνην. Πρόκειται γιὰ ἐνδιαφέρουσα ἀποψη, ἡ ὁποία υἱοθετεῖται, πολλοὺς αἰῶνες ἀργότερα, ἀπὸ τὸν Μανουήλ Β' Παλαιολόγο²⁹ (προφανῶς ὑπόκειται κοινὴ πηγὴ στὰ δύο κείμενα).

στίχ. 884-893 καὶ γὰρ μονὰς πέφυκεν, ἀρχὴ πληθύος, ἡ διττὸν ἐν κινουῶσα συμφέρει τρίτον ταύτης ὅμοιον, οὐ διαιρετὸν φύσει ὡς ἀρκτικόν τε μετρικὸν μετρουμένων· ὅθεν καλοῦνται τοῖς σοφῶν παλαιτάτοις ἡ μὲν πατήρ,

26. Δὲν ἀποκλείεται, ὡστόσο, νὰ πρέπει νὰ διορθώσουμε σὲ μέτρον. Οἱ πλανῆτες κατὰ τὸν πλατωνικὸ *Τίμαιο*, ἀποτελοῦν μέσα μετρήσεως τοῦ χρόνου (38 c: ἡλιος καὶ σελήνη καὶ πέντε ἄλλα ἄστρα ... εἰς διορισμὸν καὶ φυλακὴν ἀριθμῶν χρόνου γέγονεν).

27. H. Beck, *Vorsehung und Vorherbestimmung in der theologischen Literatur der Byzantiner* (Orientalia Christiana Analecta 114), Roma 1937, 162.

28. J. Pépin, ὁ.π. 158-161, καὶ J. Daniélou, ὁ.π. 123-124.

29. H. Beck, ὁ.π. 229. Στὸ ἴδιο κείμενο τοῦ Μανουήλ ἀπαντᾷ καὶ ἡ θέσις, ποὺ διατυπώνει λίγο πρὶν ὁ Λέων (στίχ. 774-775), ὅτι ἡ δυστυχία συμβάλλει στὴν ἐξιλέωση τῶν εὐσεβῶν ἀπὸ μικρὰ σφάλματα (ὁ.π. 229).

τὸ δ' αὖ γε δόξα τῶν μέτρων, γεννητικὴν ἔχοντα τὴν ἐξουσίαν, συνεκτικὴν φέροντα τὴν σφῶν οὐσίαν, ὀδευτικὴν διδοῦντα τὴν εὐταξίαν καὶ μετρικὴν νέμοντα τὴν χορηγίαν. Ὁ ἐκδότης στὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα παραπέμπει στὸν Εὐσέβιο Καισαρείας, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει τὴ μονάδα μητέρα τῶν ἀριθμῶν. Ὁρθότερο θὰ ἦταν νὰ γίνεи μνεία τοῦ Ξενοκράτη, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαία δοξογραφικὴ παράδοση, ἦταν ἐκεῖνος ποὺ χαρακτήριζε τὴ Μονάδα ὡς πατέρα³⁰. Ληφθεῖσης ὑπ' ὄψιν τῆς βασικῆς ιδιότητος τοῦ πατέρα νὰ γεννᾷ, δὲν θὰ ἦταν ἴσως ἄσκοπο νὰ προτείνουμε τὴν (εὐκόλη) διόρθωση τοῦ ἐπιθέτου γεννητικὴν σὲ γεννητικὴν. Γιὰ νὰ γίνεи ἀντιληπτὸ τὸ ὑπόβαθρο τῆς ἀντίληψης τοῦ συγγραφέα ὅτι ἡ τριάδα, εἶναι ἀρκτικόν τε μετρικὸν μετρουμένων, θὰ μπορούσαν νὰ παρατεθοῦν στὸ ὑπόμνημα πηγῶν ἀρκετὰ χωρία. Δείγματος χάριν παραθέτουμε τὰ ἀκόλουθα: Πρόκλου, *Περὶ τῆς κατὰ Πλάτωνα Θεολογίας* (Saffrey-Westerink III, 9, 16: ἡ δέ γε δευτέρα τριάς μέτρον ἐστὶ τῶν ὄντων ἀπάντων, τοῦ ἴδιου, Ὑπόμνημα στὸν Τίμαιο (Diehl II, 223, 6): τὴν τριάδα πρῶτον ἀριθμὸν οὔσαν καὶ πρώτως ὅλον ἀρχὴν καὶ μέσην καὶ τελευτὴν ἔχον ὁμοιοῦσθαι πρὸς τὴν μονάδα, Θέωνος, *Περὶ τῶν κατὰ τὸ μαθηματικὸν χρησίμων εἰς τὴν Πλάτωνος ἀνάγνωσιν* (Hiller 24, 21): κοινὸν γὰρ μέτρον αὐτῶν ἡ τριάς.

στίχ. 915-916 ἑνὰς γὰρ καλεῖται τὸ πρὸ πάσης πληθύος· εἶναι γὰρ αὐτὴν εἰς αἰεὶ δοξαστέον. Στὸ σημεῖο αὐτὸ φαίνεται νὰ ὑπόκειται μία παρετυμολογία τῆς λέξεως ἑνὰς (ἀπὸ τὸ αἰεὶ εἶναι).

στίχ. 942 Ὁ συγγραφέας λέει ὅτι τὸν τριαδικὸ Θεό, ἐκτὸς τῶν ἄλλων λαῶν, τὸν εἶχαν συλλαβεῖ, πρὸ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ οἱ Αἰγύπτιοι, Φοίνικες ... φῦλα σεμνὰ Βραγμάνων. Ὁ ἐκδότης δὲν ἐξηγεῖ ἐδῶ τί ἐννοεῖ ὁ Λέων, μιλώντας γιὰ Αἰγυπτίους καὶ Φοίνικες, εἶναι ὅμως μᾶλλον βέβαιο ὅτι μὲ τὸν ὄρο Αἰγύπτιοι ἀναφέρεται στὸν Ἑρμῆ τὸν Τρισημέγιστο, ὑποτιθέμενο θιασῶτῃ τοῦ δόγματος τῆς ἁγίας Τριάδος³¹. Τί ἐννοεῖ μὲ τὸν ὄρο Φοίνικες δὲν εἶναι ἀπόλυτα σαφές. Ὁ Θεοδώρητος Κύρου

30. Ἡ πληροφορία δίνεται καὶ ἀπὸ τὸν δοξογράφο Ἀέτιο καὶ ἀπὸ τὸν Ἰππόλυτο Ρώμης, βλ. σχετικὰ J. Dillon, *The Middle Platonists*. 80 B.C. to A.D. 220, Ithaca, New York 1996, 25. — Τοῦ ἴδιου, *Xenocrates's Metaphysics: fr. 15* (Heinze) Re-examined, *Ancient Philosophy* 5 (1986) 47-52 (= *The Golden Chain. Studies in the Development of Platonism and Christianity*, Ashgate Variorum, Aldershot-Burlington USA - Singapore - Sydney 1990, n. VII). — J. Whitaker, *Neophythagoreanism and the Transcendent Absolute*, *Symbolae Osloenses* 48 (1973), 83, σημ. 5 (= *Studies in Platonism and Patristic Thought*, Variorum Reprints, London 1984, ἀριθ. XI), καὶ A.-J. Festugière, *La Révélation d'Hermès Trismégiste*. IV. *La Dieu inconnu et la Gnose*, Paris 1954, 48-49.

31. Ἐντελῶς ἐνδεικτικὰ βλ. Ἰωάννη Μαλάλα, *Χρονογραφία* II, 4 (Thurn, 19, 55-57), καὶ A. v. Premerstein, Neues zu den apokryphen Heilesprophetieungen heidnischer Philosophen in Literatur und Kirchenkunst, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 9 (1932) 367.

ἀναφέρει: τὴν δὲ εὕρεσιν ὁ Θεὸς Αἰγυπτίοις ἐμαρτύρησε, Φοίνιξί τε καὶ Χαλδαίοις, Λυδοῖς τε καὶ Ἑβραίοις (Θεραπευτικὴ ἑλληνικῶν παθημάτων I, 42, Canivet 116, 7-8). Γνωστὸς στοὺς Χριστιανοὺς εἶναι καὶ ὁ σοφὸς Μόσχος, πρῶτος εὐρετὴς τῆς φιλοσοφίας στοὺς Φοίνικες³².

Ὅρισμένες παρατηρήσεις τώρα στὴ μετάφραση καὶ στὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα.

στίχ. 120-121 εἰ μικρὸν εἰκάσαιμι συστέλλων, φόβω ἰλιγγιάσω. Προτιμότερο τὸ κόμμα εἶναι νὰ τεθεῖ μετὰ τῇ δοτικῇ φόβω (ἡ συγκεκριμένη στίξις προκρίνεται ὀρθὰ ἀπὸ τὸν Rhoby), ὁπότε ἡ δοτικὴ θὰ προσδιορίζει τὸ συστέλλων, ὅχι τὸ ἰλιγγιάσω, ὅπως προτείνεται στὴ μετάφραση τοῦ ἐκδότῃ. στίχ. 243-244 ὁ γὰρ τὸ μὴ ὄν δημιουργεῖσθαι λέγων αὐτὸ πρὸς αὐτοῦ δεῖ (...) παιγνίων. Ἄν καὶ στὸν στίχο 244 ἔχουν ἐκπέσει τρεῖς συλλαβές, εἶναι, νομίζω, σαφές ὅτι τὸ μὴ ὄν δὲν ἀναφέρεται στὸν ὑπερβατικὸ Θεό, ποὺ εἶναι ἐπέκεινα τῆς οὐσίας, ὅπως σημειώνει ὁ ἐκδότης στὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα (σ. 166), ἀλλὰ στὸ ἀνύπαρκτο, σὲ αὐτὸ ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη δημιουργηθεῖ. Ὁ Λέων ἀναιρεῖ ἐδῶ τὴν ἀποψη ὅσων ἰσχυρίζονται ὅτι ἡ ὑπαρξὴ δημιουργοῦ δὲν εἶναι ἀπαραίτητη καὶ ὅτι τὰ δημιουργήματα δημιουργοῦνται ἀπὸ μόνα τους, ἐκ τοῦ μὴ ὄντος δηλαδὴ. Αὐτὸ φαίνεται καὶ ἀπὸ τοὺς ἐπόμενους στίχους (247-248): ἀρχῆς δὲ πρώτης ἐκ μέσου βεβλημένης πῶς ἂν προέλθοι κάλλος ἄλλο κτισμάτων.

στίχ. 298-300 συναίτιον δὲ μηδαμῶς ὕλην δίδου, χωριστὸν εἶδος· φάσμα κομπορρημόνων μηδ' ὥσιν ἄκροις εὐλαβούμενος δέχου. Ὁ ἐκδότης μὲ τῇ στίξις ποὺ υἱοθετεῖ μεταφράζει: «Betrachte die Materie keineswegs als Mitursache oder als eine abtrennbare Art». Ἡ φράση ὅμως χωριστὸν εἶδος δὲν εἶναι κατηγορούμενο στὸ οὐσιαστικὸ ὕλη, ἀλλὰ ἀντικείμενο τοῦ ρήματος δέχου, ὁπότε ἡ ἄνω τελεία πρέπει νὰ ἀπαλειφθεῖ. Ὁ συγγραφέας ἀπορρίπτει τὴν ἀποψη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ χωριστῶν εἰδῶν, μορφῶν δηλαδὴ στερούμενων ὕλης³³. Ἡ φράση φάσμα κομπορρημόνων ἐπεξηγεῖ τὴ λέξη εἶδος. Μετὰ τὸ δίδου καλύτερα νὰ τεθεῖ ἄνω τελεία.

στίχ. 569 τούτῳ καὶ δίδως τὴν αἰτίαν. Ὁ ἐκδότης μεταφράζει τὸ οὐσιαστικὸ αἰτίαν ὡς Beschuldigung, μᾶλλον ὅμως ὁ συγγραφέας χρησιμοποιοῖ τὸν ὅρο μὲ τῇ γνωστῇ καὶ στὴ νεοελληνικῇ ἔννοια τῆς αἰτίας. Τὸ νόημα: ἡ αἰτία ποὺ τὰ κτιστὰ ὄντα φθείρονται εἶναι ὅτι δὲν διαθέτουν τὴ δύναμη

32. J. Daniélou, ὁ.π. 58. Γιὰ τοὺς Βραχμᾶνες ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἀναφορὲς στὴν ἀπολογητικὴ γραμματεία (αὐτόθι, 57). Γιὰ τὴν ἀφετηρίαν τῆς ἀντίληψης γιὰ τὴ σοφία τῶν Βραχμάνων βλ. A.-J. Festugière, Trois rencontres entre la Grèce et l'Inde, *Revue d'Histoire des Religions* 130 (1945).

33. Βλ. σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα, Λ. Μπενάκη, Νικηφόρου Χοῦμνου, *Περὶ τῆς ὕλης καὶ τῶν ἰδεῶν*. Εἰσαγωγή, κριτικὴ ἔκδοση καὶ νεοελληνικὴ μετάφραση, *Φιλοσοφία* 3 (1973) 350, σμμ. 32.

τοῦ Θεοῦ, γι' αὐτὸ καὶ κάποτε διαλύονται.

στίχ. 592-594 τὸ ρυθμικὸν δέδεξο μὴ σοφοῦ δίχα. τὸ ληφθὲν ὄψει καὶ γενητόν μοι φρόνει, τὸ πλεχθὲν ἔργον καὶ λυτὸν κατασκόπει. Ὁ ἐκδότης μεταφράζει τὴ γενικὴ σοφοῦ ὡς ἀφηρημένη ἔννοια («Wohlklingendes, das der Weisheit entbehrt, mögest du nicht annehmen»). Ἴσως θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ μεταφρασθεῖ ὡς ἀρσενικό, προκειμένου νὰ ἀποκατασταθεῖ καὶ ἡ ἀναλογία, νοηματικὴ καὶ συντακτικὴ, μὲ τοὺς δύο ἐπόμενους στίχους: Νὰ μὴ θεωρεῖς ὅτι κάτι ποὺ ἔχει ρυθμὸ δημιουργήθηκε χωρὶς ἓνα σοφὸ δημιουργό. Πρόκειται γιὰ κλασσικὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἀπόδειξη τῆς ὑπαρξεως τοῦ Θεοῦ, ποὺ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα.

στίχ. 762 ἐρειπίους δόξας δὲ πῶς ὀρθοῖς πάλιν; Ὁ ἐκδότης μεταφράζει τὸν ὄρο δόξας ὡς Ruhm. Ἴσως θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ μεταφράσουμε: γιὰτὶ σηκώνεις ὀρθιες τὶς γκρεμισμένες ἀπόψεις τῶν ἀρχαίων;

στίχ. 767 Προσπαθώντας νὰ ἐξηγήσει γιὰτὶ ἐνίστε οἱ εὐσεβεῖς εὐτυχοῦν, ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει ὅτι αὐτὸ γίνεται πενήτων ψυχαγωγίας χάριν, τὸ ὁποῖο ὁ ἐκδότης μεταφράζει ὡς Seelenführung. Καλύτερα θὰ ἦταν ὅμως νὰ δώσουμε τὴν ὑλικώτερη ἔννοια: ἓνας εὐσεβεὴς εὐτυχεῖ (εἶναι π.χ. πλούσιος), προκειμένου νὰ ἀνακουφίσει τὴ δυστυχία τῶν φτωχῶν.

στίχ. 786-787 Ἑρμηνεύοντας τὴ δυσπραγία τῶν εὐσεβῶν, ὁ Λέων ἐπισημαίνει ὅτι αὐτὸ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις συμβαίνει κατὰ θεία παραχώρηση, προκειμένου ἄλλος δὲ μισθοὺς μὴ λαβὼν μικροὺς κάτω μισθῶν σφαλεῖ τῶν ὑπερβεβλημένων. Ὁ ἐκδότης συνάπτοντας τὸ μὴ πρὸς τὴ λέξη μικροὺς, μεταφράζει: «damit ein anderer, der reiche Belohnungen hienieden erhalten hat, die herausragenden Belohnungen nicht erlangt». Ὁ συγγραφέας ἐννοεῖ ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο: ἓνας ἄλλος εὐσεβεὴς μπορεῖ νὰ ὑποφέρει σὲ αὐτὴν ἐδῶ τὴ ζωὴ, προκειμένου νὰ μὴ στερηθεῖ (μὴ ... σφαλεῖ) τὰ μεγάλα ἔπαθλα τῆς ἄλλης, ἔχοντας πάρει μόνο κάτι λίγο (μισθοὺς ... μικροὺς) στὴν παρούσα ζωὴ.

στίχ. 816-817 οὕτως προνοίας ἡ φιλάνθρωπος χάρις ... ἐπίσταται τὸ κρεῖττον εἰς ὕψος φέρειν, εἰμαρμένην δὲ καὶ τύχην ἐλᾶν δέον ὅσον τάχιστα πρὸς κακοὺς Βερεσχέςθους. Ὁ ἐκδότης θεωρεῖ ὅτι ὑποκείμενο τοῦ ἀπαρεμφάτου ἐλᾶν ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι τὸ οὐσιαστικὸ χάρις («während sie für notwendig hält, Schicksal und Zufall möglichst rasch zu den bösen Einfaltspinseln zu vertreiben»). Ἴσως ὅμως εἶναι προτιμότερο νὰ θεωρήσουμε ὡς ὑποκείμενο τοῦ ἐλᾶν τὸ ἐννοούμενο ἡμᾶς.

Στὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα στὸ σχόλιο γιὰ τοὺς στίχ. 30-32 σημειώνεται ὅτι ἡ ἀποψη γιὰ τὴ συσκοτίση τῆς λογικῆς ἀπὸ τὰ πάθη εἶναι στωϊκὴ, χωρὶς νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν ὅσα ἔχει ἐκθέσει προηγουμένως στὸν Φαίδωνα καὶ τὴν Πολιτείαν ὁ Πλάτων.

Κλείνοντας αὐτὴ τὴ βιβλιοκρισίαν, ποὺ πῆρε μεγαλύτερη ἔκταση ἀπὸ

τὰ εἰωθότα, ὀφείλουμε νὰ τονίσουμε τὴ σημασία τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Βάσση. Μόνο ὅποιος ἀσχολήθηκε μὲ τὸ δύσκολο χειρόγραφο ποὺ παραδίδει τὸ ἔργο τοῦ Λέοντος, εἶναι σὲ θέση νὰ ἐκτιμήσει σωστὰ καὶ νὰ θαυμάσει τὸν ὄγκο τῆς ἐργασίας τοῦ ἐκδότη, ὁ ὁποῖος ἔδωσε στὴν ἔρευνα μία πρώτη οὐσιαστικὰ δοκιμὴ ἐπιστημονικῆς παρουσιάσεως τῶν προβλημάτων τοῦ ποιήματος. Ὅσοι ἀσχοληθοῦν στὸ μέλλον μὲ τὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κεμενίου ἢ μὲ τὴ μελέτη τῶν φιλοσοφικῶν ἢ θεολογικῶν συμφραζομένων του, θὰ τοῦ εἶναι ἀσφαλῶς εὐγνώμονες.

Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ

Marc D. Lauxtermann, *The Spring of Rhythm. An Essay on the Political Verse and Other Byzantine Metres* [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Kommission für Byzantinistik und Institut für Byzantinistik und Neogräzistik der Universität Wien, Band XXII], Wien 1999, 105 σελ.

Κύριο στόχο του βιβλίου αποτελεί ἡ ἔρευνα τῶν ἐργῶν που ἔχουν γραφεῖ σε οκτασύλλαβους καὶ επτασύλλαβους στίχους μεταξύ τῶν ἐτῶν 400 καὶ 1000 προκειμένου νὰ ἀνιχνευτοῦν οἱ ἀρχές του πολιτικῆς στίχου, δηλαδὴ του νεοελληνικοῦ δεκαπεντασύλλαβου, του τονικοῦ μέτρου που ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἓνα οκτασύλλαβο καὶ ἓνα επτασύλλαβο. Το βιβλίο περιλαμβάνει πέντε κεφάλαια. Στὸ πρῶτο κεφ. ἐρευνάται ὁ πολιτικὸς στίχος τοῦ 10ου αἰῶνα καὶ τὰ ποιητικὰ εἶδη (μονωδίες, θρησκευτικὰ ἀλφαβητάρια κλπ.) που τὸν χρησιμοποιοῦν. Το δεύτερο κεφ. καταπιάνεται μὲ τοὺς οκτασύλλαβους καὶ επτασύλλαβους στίχους τοῦ 9ου καὶ τοῦ 10ου αἰῶνα, δηλαδὴ τὰ μέτρα που ἐμφανίζονται στὰ ἴδια λογοτεχνικὰ εἶδη ὅπως καὶ ὁ δεκαπεντασύλλαβος. Στὸ τρίτο καὶ τὸ τέταρτο κεφ., που ἐπιγράφονται «Πρώιμη τονικὴ ποίηση» καὶ «Πρώιμα τονικά μέτρα» ἀντίστοιχα, ὁ συγγρ. περιγράφει τὸ μετρικὸ σύστημα τῆς πρώιμης τονικῆς ποίησης καὶ συνάγει γενικοὺς κανόνες τῆς στιχουργίας. Στὸ πέμπτο κεφ. ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται μὲ τὸ γνωστὸ τραγούδι τῆς ἀνοίξεως (χελιδόνισμα) καὶ κάνει μιὰ περίληψη τῶν συμπερασμάτων τῶν προηγούμενων τεσσάρων κεφαλαίων.

Στον πρόλογο ὁ συγγρ. ἐξαγγέλλει τὶς ἀρχές βάσει τῶν ὁποίων θὰ ἐργαστεῖ. Ἡ μονολιθικὴ προσέγγιση τῆς προέλευσης τοῦ πολιτικῆς στίχου που ἐφάρμοσαν πολλοὶ λόγιοι εἶναι πια ξεπερασμένη. Σήμερα που γνωρίζουμε ὅτι ὁ πολιτικὸς στίχος προέρχεται ἀπὸ δύο ἀνεξάρτητες μεταξύ τοὺς μετρικὲς μορφές, ἡ ἔρευνα μεμονωμένων πολιτικῶν στίχων στὰ ἔργα τῶν πρώιμων βυζαντινῶν συγγραφέων δὲν ωφελεῖ, ὅπως δὲν θὰ ικανοποιούσε τὴν παρούσα ἔρευνα ἓνα τυχαῖο κυνήγι πρώιμων πολιτικῶν οκτασύλλαβων καὶ επτασύλλαβων. Μὲ αὐτὰ τὰ λόγια ὁ συγγρ. δὲν ἐννοεῖ ὅτι λείπουν μαρτυρίες γιὰ τὴν προϊστορία τοῦ πολιτικῆς στίχου. Το ὑπάρ-

χον υλικό είναι αντίθετα άφθονο και θα μπορούσε να συγκροτήσει μια ολόκληρη ανθολογία, αλλά το ζητούμενο είναι κάτι παραπάνω από μια στατιστική έρευνα. Οι αριθμοί και οι μορφές έχουν νόημα, μόνον αν ιδωθούν από τη σωστή προοπτική. Το βαθύτερο νόημα της μετρικής μπορεί να εξαχθεί με τη βοήθεια κανόνων, τους οποίους ο συγγρ. αποκαλεί «κανόνες στιχουργίας» (versification). Καθώς οι κανόνες της στιχουργίας έχουν γενική ισχύ, έχουν εφαρμογή για όλα τα είδη της ποίησης που παράγονται σε κάποια χρονική περίοδο. Οι κανόνες στιχουργίας μπορούν να αλλάξουν κατά τη ροή του χρόνου με συνέπεια να αλλάξει το μετρικό σύστημα και οι τιμές του. Επειδή οι κανόνες στιχουργίας είναι παγκόσμιοι, η μελέτη της ιστορικής εξέλιξης του πολιτικού στίχου πρέπει να γίνει σε συνάρτηση με τη βυζαντινή μετρική. Συνεπώς για να καταλάβουμε, τονίζει ο συγγρ., με ποιο τρόπο ο πολιτικός στίχος καθιερώθηκε ως το σημαντικότερο μέτρο της βυζαντινής και νεοελληνικής ποίησης, οφείλουμε να ερευνήσουμε όλες τις μορφές της βυζαντινής ποίησης από τις απαρχές της τον 4ο αιώνα ως το τέλος του 10ου αιώνα.

Ο συγγρ. εξετάζει το μετρικό σύστημα του πρώιμου πολιτικού στίχου, που εμφανίζεται σε έξι μονωδιές για τον θάνατο αυτοκρατόρων ή μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας, τρία θρησκευτικά και ένα παραινετικό αλφαβητάριο, τα εξαποστείλάρια του Κωνσταντίνου του Ζ' και το τραγούδι της άνοιξης. Σε όλα αυτά τα κείμενα ο πολιτικός στίχος αποτελείται από δύο κώλα, ένα οκτασλλαβικό και ένα επτασλλαβικό. Δεν υπάρχει κανείς εμφανής κανόνας τονισμού εκτός από την υποχρεωτική τομή τόνου στο τέλος του κώλου. Το γεγονός ότι κάποιοι λόγιοι χαρακτήρισαν τους αναπαίστους που εμφανίζονται στην αρχή των στίχων (με τον τόνο στην τρίτη θέση) ως χαρακτηριστικό γνώρισμα του πρώιμου πολιτικού στίχου σε σχέση με τον ιαμβικό ρυθμό που εμφανίζει ο στίχος τους επόμενους αιώνες δεν έχει καμιά ιδιαίτερη σημασία, καθώς η σχετική συχνότητα που εμφανίζουν οι αρχές των στίχων σε ιαμβικό, τροχαϊκό και αναπαιστικό μέτρο δεν ανταποκρίνονται σε καμιά δέσμευση του λογοτεχνικού είδους ή του εκάστοτε ποιητή. Ο πολιτικός στίχος ξεκινά στην αρχή με μια ποικιλία ρυθμικών σχημάτων για να διαμορφωθεί τελικά σε ιαμβικό στίχο.

Ο Συμεών Μεταφράστης δεν είναι κατά τον συγγρ. ο πρώτος ποιητής που συνέθεσε θρησκευτικό αλφαβητάριο σε πολιτικό στίχο, γιατί στην πραγματικότητα δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ότι ορισμένα από τα θρησκευτικά αλφαβητάρια της βυζαντινής περιόδου κατάγονται από τον 9ο ή ακόμη τον πρώιμο 10ο αιώνα. Η χρήση του πολιτικού στίχου σ' αυτό το λογοτεχνικό είδος φαίνεται ότι είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι το μέτρο αυτό χρησιμοποιούνταν στη σύνθεση των μονωδιών. Η συγ-

γένεια των δύο αυτών λογοτεχνικών ειδών είναι σαφής και από νωρίς ο πολιτικός στίχος χρησιμοποιείται σχεδόν αποκλειστικά στα δύο αυτά λογοτεχνικά είδη. Τα εξαποστειλάρια του Κωνσταντίνου του Ζ' φαίνεται πως αποτελούν τους πρώτους ύμνους που γράφηκαν ποτέ σε πολιτικό στίχο. Ίχνη του πολιτικού στίχου μπορούν να ανευρεθούν και στην πρώιμη υμνογραφία, αλλά παραμένουν απλώς ίχνη. Είναι αλήθεια ότι τα κοινά του Ρωμανού του Μελωδού εμφανίζουν υψηλό ποσοστό οκτασύλλαβων και επτασύλλαβων που συμπλέκονται κατά τέτοιο τρόπο ώστε τα δύο κώλα να δίνουν την εντύπωση ότι σχηματίζουν έναν πολιτικό στίχο. Αλλά επειδή ζευγαρωτά κώλα αυτού του είδους εμφανίζονται πολύ σπάνια στον Ρωμανό (συνολικά περίπου 4%), δεν υπάρχει λόγος να θεωρήσουμε ότι ο πολιτικός στίχος ξεπήδησε ως μέτρο την εποχή του Ρωμανού. Κατά τη διάρκεια των σκοτεινών αιώνων, όταν για πρώτη φορά πιθανότατα δημιουργήθηκε ο πολιτικός στίχος, δεν έχουμε καμιά ένδειξη ότι η υμνογραφία υιοθέτησε το μέτρο αυτό. Το γεγονός αυτό δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, γιατί η δομή των βυζαντινών ύμνων είναι συνήθως στροφική και όχι στιχική. Οι λεγόμενοι στιχικοί στίχοι (που συντίθενται σε ίσες γραμμές) εισάγονται στην υμνογραφία όχι ενωρίτερα από το 800 ως απάντηση στην κλασική πολιτιστική ανανέωση, την ονομαζόμενη μακεδονική αναγέννηση. Τα εξαποστειλάρια του Κωνσταντίνου είναι λοιπόν στιχικά και ανήκουν ασφαλώς στην πρόσφατη τάση της υμνογραφίας. Ο Κωνσταντίνος χρησιμοποιεί βέβαια μέτρα που βασίζονται στον δυναμικό τονισμό και όχι στην προσωδία. Ο Κωνσταντίνος στην προσπάθειά του να συνδυάσει τον πρόσφατα εισαγμένο νεωτερισμό της σύνθεσης στίχων με τα τονικά σχήματα της πρώιμης υμνογραφίας δεν είχε άλλη επιλογή παρά να υιοθετήσει τον πολιτικό στίχο, ένα από τα λίγα μετρικά σχήματα της εποχής του που βασίζονταν σε τονικούς ρυθμούς και χρησιμοποιούνταν στη σύνθεση στίχων στιχικών.

Η συγγένεια ανάμεσα στον πολιτικό στίχο και τον οκτασύλλαβο γίνεται σαφής, εάν λάβουμε ως αφετηρία το λογοτεχνικό είδος. Στα τρία λογοτεχνικά είδη όπου εμφανίζεται ο πολιτικός στίχος, δηλαδή τις αυτοκρατορικές μονωδίες, τα θρησκευτικά αλφαβητάρια και τα εξαποστειλάρια, ανευρίσκουμε επίσης τον ζευγαρωτό οκτασύλλαβο. Το γεγονός δεν μπορεί να είναι τυχαίο, καθώς τα δύο αυτά μέτρα χρησιμοποιούνται σε στενή συνάφεια αποκλειστικά για τα τρία αυτά λογοτεχνικά είδη (σ. 46 κ.ε.). Οι προσφωνήσεις προς τον αυτοκράτορα έχουν μεγάλη βαρύτητα στην ιστορία της βυζαντινής τονικής ποίησης (σ. 64 κ.ε.). Ο μεγάλος αριθμός των οκτασύλλαβικών και επτασύλλαβικών κώλων δείχνει ότι η βυζαντινή τονική ποίηση περιόριζε με το πέρασμα του χρόνου την ποικιλία των ρυθμών της. Ενώ μόνον το 50% περίπου των κώλων του Ρω-

μανού του Μελωδού είναι οκτασύλλαβικά και επτασύλλαβικά, στις αυτοκρατορικές προσφωνήσεις τα κώλα αυτού του είδους είναι πολύ υψηλότερα (περίπου 75%). Έπειτα τα κώλα στις προσφωνήσεις είναι σχεδόν όλα (256 στα 270) ζευγαρωτά. Ας σημειωθεί ότι τα ζευγαρωτά κώλα τα χρησιμοποιεί η ποίηση που δεν χρησιμοποιείται στην εκκλησία.

Είναι γνωστό, ότι οι βυζαντινοί πολίτες εξέφραζαν τη δυσαρέσκειά τους έναντι της πολιτικής και κοινωνικής κατάστασης με σατιρικά τραγούδια (σ. 65 κ.ε.). Επειδή πολλά από αυτά συνετίθεντο αυθόρμητα σε μια δεδομένη στιγμή, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι οι λαϊκοί ποιητές τέτοιων τραγουδιών έκαναν χρήση λαϊκών μελωδιών και έτοιμων ρυθμικών σχημάτων. Συνεπώς τα σατιρικά τραγούδια παρουσιάζουν κατά τον συγγρ. τεράστιο ενδιαφέρον, γιατί οι σατιρικοί τους στίχοι που διασώθηκαν ως τις μέρες μας προσφέρονται για να μελετήσουμε το είδος αυτό των λαϊκών μελωδιών που τραγουδούσε το κοινό της Κωνσταντινούπολης. Από τη μετρική ανάλυση των σατιρικών τραγουδιών που συντέθηκαν από το 550 περίπου ως το 1100 και εξέδωσε ο P. Maas, ο συγγρ. προσδιορίζει έξι μετρικά σχήματα που παρουσιάζουν σαφή συγγένεια με τα τονικά σχήματα του 9ου και του 10ου αιώνα. Όπως ο πολιτικός στίχος, ο ζευγαρωτός οκτασύλλαβος και ο ζευγαρωτός επτασύλλαβος, έτσι και τα έξι αυτά τονικά σχήματα των σατιρικών τραγουδιών ακολουθούν τους τρεις βασικούς κανόνες της βυζαντινής μετρικής, α) δομή ζευγαρωτών κώλων, β) ισοσυλλαβία, γ) κανονισμό του τόνου. Ο συγγρ. παρατηρεί (σ. 68) ότι ο πολιτικός στίχος δεν χρησιμοποιείται στη σύνθεση των σατιρικών τραγουδιών. Το γεγονός αυτό δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, διότι ενώ ορισμένα μετρικά σχήματα χρονολογούνται στα τέλη του 6ου και τις αρχές του 7ου αιώνα, δεν υπάρχει καμιά απόδειξη ότι ο πολιτικός στίχος είχε δημιουργηθεί πριν από τους ονομαζόμενους σκοτεινούς αιώνες. Τα πρωιμότερα σατιρικά τραγούδια δεν συντέθηκαν σε πολιτικούς στίχους για τον απλό λόγο ότι δεν υπήρχε τότε το μέτρο αυτό. Μετά το 800, όταν ο πολιτικός στίχος έκανε την εμφάνισή του, τα σατιρικά ποιήματα εξακολούθησαν να συντίθενται στα μετρικά σχήματα της ύστερης αρχαιότητας.

Στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες ο κανόνας να πέφτει ο τόνος στο τέλος του στίχου ήταν για τους ακροατές ένα σημάδι ότι ο στίχος τελείωνε (σ. 70 κ.ε.), πράγμα που επέτρεπε σε ορισμένους τουλάχιστον ακροατές να αναγνωρίζουν και το μετρικό σχήμα του στίχου. Ο κανόνας ο τόνος να πέφτει στο τέλος του στίχου, σε συνδυασμό με την παύση που ακολουθεί αμέσως μετά, επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο η ποίηση γίνεται αντιληπτή από τον ακροατή, γιατί επισημαίνει το τέλος του ρυθμικού σχήματος και ιδιαίτερα το πολύ σύντομο χρονικό σημείο σιωπής

ανάμεσα σε δύο στίχους. Εάν ως το τέλος του στίχου δεν περικλείεται μια στενή νοηματική ενότητα, τότε ο ακροατής έχει την εντύπωση ότι ο στίχος υπερχειλίζει. Το φαινόμενο είναι γνωστό ως μετρικός διασκελισμός. Η τάση να συνδυαστεί το τέλος του στίχου με τη νοηματική ενότητα εφαρμόζεται στην τονική ποίηση πολύ ενωρίτερα από την προσωδιακή ποίηση. Ενώ η πρώιμη υμνογραφία, οι προσφωνήσεις προς τους αυτοκράτορες και τα σατιρικά τραγούδια συνήθως αποφεύγουν τον μετρικό διασκελισμό, τα ανακρεόντεια μέτρα του Συνεσίου και οι ιαμβικοί τρίμετροι του Αγαθία δεν έχουν ακόμη υπόψη τον κανόνα της ισομετρίας (την αποφυγή δηλαδή του μετρικού διασκελισμού).

Ο συγγρ. δεν συμφωνεί με τη γνωστή άποψη του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης και του Μάξιμου Πλανούδη ότι ο πολιτικός στίχος κατάγεται απευθείας από τον καταληκτικό ιαμβικό ή τροχαϊκό τρίμετρο (σ. 72 κ.ε.). Υπάρχουν πολλοί λόγοι που συνηγορούν στο ότι δεν ισχύει κάτι τέτοιο. Ιδιαίτερα η έλλειψη της ονομαζόμενης συνάφειας στην τομή στα λίγα παραδείγματα ιαμβικού τετραμέτρου της αυτοκρατορικής περιόδου δείχνει ότι δεν έχουμε να κάνουμε με έναν τετράμετρο αλλά με ένα ζευγάρι δύο ανεξάρτητων διμέτρων. Ο πολιτικός στίχος όμως αποτελεί συνδυασμό από δύο ανεξάρτητα κάποτε μεταξύ τους κώλα.

Κανείς δεν πιστεύει πια τη θεωρία των W. Meyer και C. Emereau ότι ο Σύρος Εφραίμ δίδαξε τους Έλληνες πώς να γράφουν ισοσύλλαβους στίχους, εφόσον η ισοσύλλαβία είναι φυσικό αποτέλεσμα της φωνολογικής διαδικασίας που εξαφάνισε τη διαφορά ανάμεσα σε μακρές και βραχείες συλλαβές (σ. 78 κ.ε.). Δεν υπάρχει όμως καμιά αμφιβολία για το ότι ο Εφραίμ διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην ιστορία της ελληνικής τονικής ποίησης. Ο Σύρος Εφραίμ, που ήταν σύγχρονος των μεγάλων πατέρων της εκκλησίας από την Καππαδοκία (πέθανε το 373), δεν πρέπει να συγχέεται με την ελληνική μετάφραση των συριακών προτύπων. Ο λόγος της δημοτικότητας που απολάμβανε ο Εφραίμ μέσω των ελληνικών μεταφράσεων των ισοσύλλαβων στίχων του ήταν ότι το ελληνόφωνο κοινό των πιστών χρειαζόταν εκείνη τη στιγμή μια απλή ποίηση και απλά μέτρα. Αυτό που ήθελε η εκκλησία —ίσως χωρίς καν να το γνωρίζει— ήταν ένα νέο σύστημα μη προσωδιακών μέτρων που θα επέτρεπε στους ακροατές να παίρνουν ενεργό μέρος στη θεία λειτουργία.

Το τραγούδι της άνοιξης είναι πιθανότατα το αρχαιότερο ποίημα σε πολιτικούς στίχους που μας διασώθηκε (σ. 87 κ.ε.). Αν και καταγράφηκε λίγο πριν από το 959, η φράση «ως η συνήθεια έχει» δείχνει ότι τραγουδιόταν με την ευκαιρία των εορταστικών εκδηλώσεων της άνοιξης (Lupercalia) για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ένα δεύτερο τραγούδι της άνοιξης, που αποδίδεται σε κάποιον Αρσένιο και προέρχεται από το πρώτο μισό

του 9ου αιώνα, είναι γραμμένο σε οκτασύλλαβο. Έτσι παρατηρούμε πάλι ότι ο πολιτικός στίχος και ο οκτασύλλαβος χρησιμοποιούνται για τα ίδια λογοτεχνικά είδη τον ένατο και τον δέκατο αιώνα: μονωδίες, θρησκευτικά αλφαβητάρια, εξαποστειλάρια καθώς και τραγούδια της άνοιξης. Επειδή οι αυτοκρατορικές μονωδίες έχουν στενή συγγένεια στη δομή και τη μορφή με τα σημερινά μοιρολόγια (σ. 91 κ.ε.) και επειδή το τραγούδι της άνοιξης συνδέεται στενά με την παράδοση των λαϊκών αγροτικών τραγουδιών, δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι ο πολιτικός στίχος κατάγεται από ένα παραλογοτεχνικό στρώμα λαϊκών τραγουδιών στη λαϊκή γλώσσα. Αυτή φαίνεται ότι είναι η γνώμη των ιδίων των Βυζαντινών. Μόνον τυπικά αναφέρουν ο Μ. Πλανούδης και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης ότι ο πολιτικός στίχος είναι ένα είδος νόθας μορφής του καταληκτικού τροχαϊκού ή ιαμβικού τετραμέτρου, αλλά κατά βάθος θεωρούν το μέτρο αυτό ως δημοτικό και όχι λόγιο. Ήδη ο Πλανούδης παρατήρησε ότι ο πολιτικός στίχος είναι το μέτρο που χρησιμοποιούν οι γυναίκες της Ιωνίας στα μοιρολόγια. Στα Υπομνήματά του στην Ιλιάδα ο Ευστάθιος ερμηνεύει το μετρικό φαινόμενο της συνίξεσης αναφερόμενος στον πολιτικό στίχο της εποχής του, τον οποίο «οι πολλοί» συνθέτουν συχνά με περισσότερες από 15 συλλαβές. Τόσο ο Ευστάθιος όσο και ο Πλανούδης θεωρούν τον πολιτικό στίχο ως το μέτρο που είναι κατάλληλο για τη δημοτική ποίηση. Όταν ο πολιτικός στίχος ήταν πια δημοφιλής και στους δικούς τους κύκλους, τότε ο Ευστάθιος και ο Πλανούδης αισθάνθηκαν την ανάγκη να εφεύρουν μια ευγενική καταγωγή για τον πολιτικό στίχο και να τον χαρακτηρίσουν ως καταληκτικό τετράμετρο.

Δεν θα μάθουμε ποτέ κατά τον συγγρ. πότε για πρώτη φορά χρησιμοποιήθηκε ο πολιτικός στίχος στην προφορική δημοτική ποίηση (σ. 91 κ.ε.) ούτε ποιος ήταν ο πρώτος ποιητής που συνδύασε τον πολιτικό οκτασύλλαβο και τον επτασύλλαβο σε μια ενιαία μετρική μορφή. Το αγροτικό του υπόβαθρο και τα ακριτικά τραγούδια ίσως δείχνουν ότι ο πολιτικός στίχος κατάγεται από το εσωτερικό της Μ. Ασίας μάλλον παρά από την ίδια την πρωτεύουσα. Για την άποψη αυτή συνηγορούν η αναφορά του Πλανούδη στις γυναίκες της Ιωνίας και το περίφημο σχόλιο του Αρέθα για Παφλαγόνες βάρδους που τραγουδούν ηρωικές μπαλάντες από πόρτα σε πόρτα.

Ο πολιτικός στίχος είναι πιθανό να έκανε την πρώτη του δημόσια εμφάνιση κατά τη διάρκεια του 9ου αιώνα. Ένα λογικό ερώτημα που ανακύπτει είναι ποια ήταν τα κίνητρα για να ανοίξει το Παλάτι τις πόρτες στον πολιτικό στίχο. Η απάντηση είναι ότι οι Δήμοι εισήγαγαν τον πολιτικό στίχο στην αυτοκρατορική αυλή. Το μετρικό αυτό σύστημα δεν ήταν ασφαλώς εφεύρεση των Δήμων, που το πήραν έτοιμο από την παράδοση

της δημοτικής ποίησης. Ο αυτοκράτορας και το περιβάλλον του δέχτηκαν στην αυλική ποίηση τα λαϊκά τονικά μέτρα ως χειρονομία καλής θέλησης έναντι του λαού της Κωνσταντινούπολης.

Πριν κλείσουμε τη σύντομη αυτή παρουσίαση του αξιόλογου αυτού βιβλίου επιθυμούμε να αναφερθούμε σύντομα στην ερμηνεία του όρου «πολιτικός στίχος» που είχαμε προτείνει πριν από είκοσι πέντε περίπου χρόνια (Χ. Π. Συμεωνίδης, *Η ερμηνεία της ονομασίας «πολιτικός στίχος»*, Μελέτες για την ελληνική γλώσσα, τόμ. 2, Θεσ/νίκη 1981, 229-243). Ο συγγρ. συμφωνεί με τη θέση μας εκείνη ότι το πολιτικός σημαίνει πεζός και προσκομίζει το εξής σχόλιο στο περιθώριο χειρογράφου του 15ου αιώνα του Συμεώνος του Νέου Θεολόγου, που ενισχύει την άποψή μας κατά τη δήλωση του συγγρ.: οὔτοί εἰσιν στίχοι πολιτικοί, τῶν δὲ πολιτικῶν στίχων οἱ μὲν εἰσὶ πεντεκαίδεκάσύλλαβοι, οἱ δὲ δωδεκάσύλλαβοι· ἐν τούτοις τοίνυν τοῖς πολιτικοῖς στίχοις οὐ χρὴ ζητεῖν πόδας σπονδεῖους τε καὶ ἰάμβους καὶ πυρριχίους, ἀλλὰ μόνον τὸ εὐρυθμον τοῦ λόγου καὶ τὸ ὀρθὸν ἐν τε τῇ συντάξει καὶ τῇ συνεπομένη ἄλλῃ τῷ πεζῷ λόγῳ ἀκολουθία (σ. 41). Πρόκειται κατά τον συγγρ. για μια ακριβή περιγραφή του ρυθμικού, ισομετρικού και πεζού χαρακτήρα του πολιτικού στίχου. Ενδιαφέρει να σημειωθεί εδώ ότι ο άγνωστος σχολιαστής, στον οποίο οφείλουμε τη διεισδυτική αυτή παρατήρηση, θεωρεί τον πολιτικό στίχο και τον μη προσωδιακό δωδεκάσύλλαβο ως ισότιμους εκπροσώπους της κατηγορίας «πολιτική μετρική». Αν και ο σχολιαστής παραλείπει να αναφέρει τον μη προσωδιακό οκτασύλλαβο, που χρησιμοποιεί συχνά ο Συμεών, είναι λογικό να εικάσουμε ότι και ο οκτασύλλαβος εμπίπτει στην κατηγορία των «πολιτικῶν στίχων».

Κρίνοντας συνολικά την εργασία μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι αποτελεί μια σημαντική συμβολή για τον προσδιορισμό της προέλευσης ειδικά του πολιτικού στίχου και γενικά και των συναφών μετρικών σχημάτων της τονικής βυζαντινής ποίησης. Όπως επισημαίνει σεμνότυφα ο ίδιος ο συγγρ., δεν πιστεύει ότι έλυσε το πρόβλημα της προέλευσης του πολιτικού στίχου, αλλά νομίζει ότι οποιαδήποτε λύση κι αν προτείνει κανείς, πρέπει να δει τον πολιτικό στίχο όχι απομονωμένα αλλά ως τμήμα της βυζαντινής μετρικής. Έτσι και η εργασία του αυτή πρέπει να ιδωθεί κατά τον συγγρ. όχι ως μια εξειδικευμένη μελέτη του πολιτικού στίχου και των αρχών του αλλά μάλλον ως μια εισαγωγή σε ένα αντικείμενο με ευρύτερο στόχο και πολύ περισσότερο ενδιαφέρον, τη βυζαντινή μετρική. Στον επίλογο (σ. 97 κ.ε.) ο συγγρ. θέτει ορισμένα προβλήματα της βυζαντινής μετρικής που πρέπει ακόμη να ερευνηθούν για να καταστεί δυνατή με βάση πρόσθετα μετρικά δεδομένα η σύνθεση μιας νέας εργασίας για την εξέλιξη της βυζαντινής μετρικής με περισσότερες λεπτομέρειες

από ό,τι παρουσιάζει η παρούσα εργασία. Η μελέτη της μετρικής —καταλήγει ο συγγρ.— ισοδυναμεί με τη μελέτη της μεταβαλλόμενης αίσθησης του ρυθμού, μιας αιώνιας πηγής ρυθμού που ποτέ δεν ξεραίνεται αλλά πάντοτε αρχίζει και ποτέ δεν σταματά.

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Χ. Π. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ

Παύλου Μ. Μυλωνά, "Ατλας του "Αθωνος. Τεύχος Α', "Ατλας τών είκοσι Κυριάρχων Μονών. Τοπογραφία και "Ιστορική "Αρχιτεκτονική (Επεξηγηματικό κείμενο στόν "Ατλαντα), Βερολίνο 2000, 4ο (22x29 εκ.. - πανόδετον με έξωτερικό κάλυμμα), σελ. 195 — Τεύχος Β', "Ατλας τών είκοσι Κυριάρχων Μονών. Φωτογραφική Τεκμηρίωση του Τοπίου και τών Μονών, Βερολίνο 2000, 4ο (22x29 εκ. - πανόδετον με έξωτερικό κάλυμμα), σελ. 4+27(28)+317 — Τεύχος Γ' (ό κυρίως "Ατλας), Βερολίνο 2000, 5 χάρτες και 26 πίνακες σχεδίων διαστάσεων 52x80 εκ., μέσα σε ειδική χάρτινη θήκη εις 4ο (22x29 εκ.). Του πρώτου τεύχους υπάρχει ελληνική, γερμανική, άγγλική και ρωσική έκδοση, ενώ τα τεύχη Β' και Γ' έχουν τα κείμενά τους στις τέσσερις αυτές γλώσσες.

Ο τετράγλωσσος "Ατλας του "Αθωνος του καθηγητού και ακαδημαϊκού Π. Μ. Μυλωνά υπήρξε μέγα έκδοτικό γεγονός του 2000, και ή παρουσίασή του έγινε σε ειδική συνεδρίαση της "Ακαδημίας "Αθηνών παρουσία και του Προέδρου της Δημοκρατίας κ. Κ. Στεφανοπούλου, ό όποιος εγκαινίασε την έκθεση τών πρωτοτύπων σχεδίων και τών έξαιρετικά μεγάλου μεγέθους και εκπληκτικής ποιότητας φωτογραφιών στις νοτιοανατολικές αίθουσες του Μεγάρου της "Ακαδημίας (14.2.2001), έκθεση που διήρκεσε 21 ήμέρες. Παρουσίαση του βιβλίου έγινε και στο Γερμανικό "Αρχαιολογικό "Ινστιτούτο του Βερολίνου, τόν Σεπτέμβριο του ίδιου έτους. Η έκδοση του έργου υπήρξε όντως μέγα έκδοτικό γεγονός, δυστυχώς όμως όχι για την Ελλάδα, αλλά για τó Γερμανικό "Αρχαιολογικό "Ινστιτούτο του Βερολίνου και τόν γνωστό έκδοτικό οίκο Wasmuth GmbH της Τυβίγγης, ενώ βεβαίως θα έπρεπε να είναι έκδοση ενός ελληνικού πνευματικού ιδρύματος, ή ενός ελληνικού έκδοτικού οίκου. Πάντως τιμή και για την Ελλάδα ότι ή έκτύπωση έγινε στη χώρα μας από τις εγκαταστάσεις τών Έκδόσεων "Αδάμ και της «Πέργαμος Έκτυπωτική Έκδοτική ΑΒΕΕ». Είναι πραγματικά άξιες συγχαρητηρίων κυρίως για την έκτύπωση τών πινάκων, και τη φωτογράφιση και σμίχρυνση σχεδίων έξαιρετικά μεγάλου μεγέθους.

Πρίν μιλήσω για τó βιβλίό, θα ήθελα να μιλήσω για τó "Άγιον Όρος, αλλά με ένα τρόπο άνορθόδοξο. Παραβλέποντας δηλαδή την έννοια της ποιότητας, θα μιλήσω με αριθμούς: 1000 χρόνια έθνική ιερή ιστορία, 100.000 τετραγωνικά μέτρα ζωγραφισμένες επιφάνειες τοίχων, 20.000 φορητές εικόνες, τόνοι χειρογράφων και παλαιτύπων, και κτίσματα κάθε μορφής με κόστος 15 τρισεκατομμυρίων παλαιών δραχμών (ή 44 δισεκα-

τομύρια εὐρώ), δηλαδή περισσότερο ἀπὸ ὅσο τὰ ἔργα τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων τοῦ 2004.

Τὸ ἔργον, ἔργον ζωῆς, εἶναι προῖον τοῦ πάθους ἐνὸς καὶ μόνον ἀνθρώπου. Ἀνθρώπου ὅμως προικισμένου: ἀρχιτέκτονος μὲ πολυσχιδεῖς θεωρητικὲς σπουδές¹, ἀλλὰ καὶ δημιουργοῦ συνθέτου-ἀρχιτέκτονος², φύσει δεινοῦ σχεδιαστοῦ καὶ ἐξ ἀνάγκης ἐκπληκτικοῦ φωτογράφου —κι' ἐδῶ, θυμίζω ἓνα ἀπόφθεγμα τοῦ Σωκράτη: *Μὴ ἀρχιτέκτων βούλει γενέσθαι; Γνωμονικοῦ γὰρ ἀνδρὸς δεῖ καὶ τοῦτο*. Τὸ σχεδὸν δυσεξήγητο τοῦ πάθους τοῦ Μυλωνᾶ, μόνον στὸ NOBLEUSSE OBLIGE τῶν Γάλλων μποροῦμε νὰ τὸ ἀναζητήσουμε³.

Ἀπὸ τὸ 1954 ποὺ ὁ συγγραφεὺς ἄρχισε νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὸ Ἅγιον Ὅρος, πρὶν ἀκόμα γίνει καθηγητὴς στὴν Ἀνωτάτη Σχολὴ Καλῶν Τεχνῶν (1956), σχεδίασε τὸ Orus Magnum, τὸ Buillet pour l'éternité, ποὺ μᾶς παρυσίασε. Τὸ βιβλίο-σταθμὸς δὲν μᾶς καθελώνει μὲ τὸν ὄγκο του, τοὺς 600 δηλαδή μικροὺς καὶ μεγάλους ναοὺς στοὺς ὁποίους ἀναφέρεται —τῶν μισῶν μάλιστα δημοσιεύονται καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια— ἀλλὰ μὲ τὴν ποιότητά του. Ἐκπληκτικὰ σχέδια καὶ φωτογραφίες, εὐφυῆ καὶ εὐστοχα κείμενα πλήρη σοφίας. Πρὸς τιμὴν τοῦ συγγραφέως, ἀπαριθμεῖ καὶ ὅλους τοὺς συνεργάτες του⁴. κυρίως τὸ ἄνθος τῶν νεαρῶν ἀρχιτεκτόνων καὶ ζωγράφων, γιὰ τὴν ἀκρίβεια τῶν ποτὲ νεαρῶν ζωγράφων καὶ ἀρχιτεκτόνων, ποὺ ἐσεμνύνετο ἐπειδὴ δούλευε ἢ δούλειφε «στοῦ Μυλωνᾶ».

Ὁ Ἄτλας ὅμως τοῦ Ἄθωνος, τὸ ἀνὰ χεῖρας τρίτομο ἔργο, δὲν περιέ-

1. Ὁ συγγραφεὺς ἐσπούδασε πρῶτα πολιτικὸς μηχανικὸς στὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο (1938), καὶ στὴν συνέχεια τελείωσε ἀρχιτεκτονικὴ, πάλι στὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο (1941), γιατί ἦταν ἐρωτευμένος μαζί της. Μεταπτυχιακὲς σπουδὲς πραγματοποίησε στὸ Columbia University τῆς Νέας Υόρκης (1945-49), ὅπου ἀργότερα ὑπῆρξε καὶ visiting professor (1976).

2. Ἐκτὸς τῶν πρώτων βραβείων ποὺ ὁ συγγραφεὺς ἀπέσπασε σὲ ἀρχιτεκτονικοὺς διαγωνισμοὺς, σχεδίασε καὶ ἀπέβλεψε πολλὰ σύγχρονα κτήρια, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ γνωστὸ Ξενοδοχεῖο-Καζίνο τῆς Πάρνηθος καὶ τὴν Ἐθνικὴ Πινακοθήκη - Μουσεῖον Ἀλεξάνδρου Σούτζου τῶν Ἀθηνῶν (1963-69). Μὲ τὴ νέα πτέρυγα τῆς Ἐθνικῆς Πινακοθήκης ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερα νὰ ἀσχολεῖται ὡς ἐνεργὸς ἀρχιτέκτων, συνεργαζόμενος μὲ τὸν καθηγητὴ τοῦ Α.Π.Θ. Δημήτριο Φατούρο.

3. Ὁ συγγραφεὺς, ἀπὸ παλιὰ οἰκογένεια τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὑπῆρξε γιὸς τοῦ πολιτικοῦ μηχανικοῦ Μιλτιάδου Μυλωνᾶ, ἀδελφὸς τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου Κωνσταντίνου Μυλωνᾶ, συγγενῆς τοῦ ὑπουργοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ (1964-1966), σύζυγος τῆς διεθνὲς γνωστῆς χορογράφου Ραλλοῦς Μάνου, ποὺ ἦταν ἑτεροθαλὴς ἀδελφὴ τῆς Ἀσπασίας Μάνου (συζύγου τοῦ βασιλέως Ἀλεξάνδρου τῆς Ἑλλάδος). Ὅλα αὐτὰ μὲ κάνουν νὰ πιστεύω ὅτι ὁ Μυλωνᾶς ἔγινε ὅ,τι ἔγινε κατ' ἐπιταγὴν οἰκογενειακῆς παραδόσεως καὶ περιβάλλοντος, ἐπιταγὴ ποὺ μετασχηματίσθηκε σὲ ὑποσυνειδησιακὴ ἀνάγκη καὶ ἐρωτικὸ πάθος μὲ τὰ ἀντικείμενα μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολήθηκε.

4. Τεῦχος Α', σελ. 23-25. Ἀλλὰ καὶ ὅταν ὁ συγγραφεὺς, στὰ ἐγκαίνια τῆς ἐκθέσεως στὴν Ἀκαδημία, μίλησε γιὰ τὸ ἔργο του, πάλι ἀνέφερε τοὺς συνεργάτες του ὀνομαστικὰ («Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν»), τόμ. 76 (2001) 127-128.

χει τὸ σύνολο τῆς ἔρευνας τοῦ συγγραφέως γιὰ τὸ "Ἅγιον Ὅρος. Ἐκτὸς τοῦ Ἀτλαντος ὑπάρχουν κι' ἄλλες ἐργασίες, σὲ μορφή μονογραφίας, ποὺ ἀναφέρονται στὶς μονές⁵, ἐνῶ ἡδὴ μᾶς ὑπόσχεται καὶ τὶς σκῆτες - γεύση ἀπὸ τὴν ἐργασία αὐτή, μᾶς δίνει ἡ πρώτη του ἐργασία γιὰ τὸ Πρωτᾶτον⁶. Ἰσως, ἐπειδὴ ὁ συγγραφεὺς εἶναι ἡδὴ κάποιας ἡλικίας, νὰ ἀναρωτηθῇ κανεὶς πότε θὰ ἐκδοθοῦν οἱ Σκῆτες. Θὰ ἐκδοθοῦν! Τὸ ἐγγυάται ὁ γυιὸς του Κωνσταντῖνος, ἀρχιτέκτων καὶ ἐπικουρος καθηγητὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἄξια συνεργάτις του Κα' Ἀλεξάνδρα Καραγεώργου⁷. θὰ ἐκδοθοῦν on time, ἐλπίζω καὶ in time, ἔστω καὶ ἂν οὔτε ὁ γράψας, οὔτε ὁ γράφων, ἐπίσης κάποιας ἡλικίας, ζοῦν.

Οἱ ὑποχρεώσεις ὅμως τοῦ Μυλωνᾶ πρὸς τοὺς ἄλλους καὶ τῶν ἄλλων πρὸς τὸν Μυλωνᾶ, ἢ μᾶλλον πρὸς τὸ ἔργον του, δὲν τελειώνουν μὲ τὴν ἔκδοση τῶν Σκητῶν. Πρέπει νὰ ἐκδοθοῦν καὶ οἱ ἀρχιτεκτονικὲς μελέτες τῶν Μονῶν, καὶ νὰ τελειώσουν μόνον καὶ μὲ τὴν ἔκδοση τῶν Κελλιῶν, τῶν ὁποίων ἡ μελέτη σὲ πέντε τόμους ἔχει ὀλοκληρωθῇ, καὶ ἀπὸ ἓνα ἀντίτυπὸ τῆς ὑπάρχει στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη⁸.

Τὸ πρῶτο τεῦχος εἶναι ἀφιερωμένο στὰ εἰσαγωγικὰ (ἀφιερώσεις,

5. Παραλείποντας εἰκοσάδα σύντομων δημοσιευμάτων στὰ περιοδικὰ Ἀρχαιολογία καὶ Νέα Ἑστία, τὶς Περιλήψεις τῶν Συμποσίων τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἢ ἄλλου, σημειῶνω: *Two Middle-Byzantine Churches on Athos, Actes du XVE Congrès International d'Études Byzantines*, Athènes/Septembre 1976, vol LIB (Art et Archéologie), Athènes 1981, 545-574, *Nouvelles Recherches au Mont-Athos, Cahiers Archéologiques*, vol. XXIX (1980-81), PP. Le Plan Initial du Catholicon de la Grande Lavra, au Mont Athos, et la Genèse du Type du Catholicon Athonite, *ibid.*, vol. XXXII (1984), pp. 89-112, Notice sur le Catholicon d' Iviron, εἰς J. Lefort - N. Oikonomides - Chr. Papachryssanthou - H. Métréveli, *Actes d'Iviron Archives de l'Athos*, tome XIV), Paris 1985, pp. 60, 64-68, Παρατηρήσεις στὸ Καθολικὸ Χελανδαρίου. Ἡ Διαμόρφωση τοῦ Ἀθωνικοῦ Τύπου μὲ Χοροὺς καὶ Λιτὴ στὸ "Ἅγιον Ὅρος, Ἀρχαιολογία 14 (Φεβρουάριος 1985) 64-84, Remarques sur le Catholicon de Chilandar. La Formation Graduelle du Catholicon À Absides Latérales ou Choeurs et À Liti, À Mont Athos *Chiladarski Sbornik* VI (1986) 7-45, La Trapéza de la Grande Lavra au Mont Athos, *Cahiers Archéologiques* XXXV (1987) 143-157, Le Catholicon de Kutlumus (Athos). La Dernière Étape de la Formation du Catholicon Athonite: L'Apparition de Typicaria, *ibid.*, vol. 42 (1994) 75-86.

ἽΟρισμένα ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα τοῦ συγγραφέως γιὰ τὸ "Ἅγιον Ὅρος ἔχουν μεταφρασθῇ στὰ ρωσικὰ καὶ συμπεριληφθῇ στὸν τόμο Ἀρχαία Ρωσικὴ τέχνη - Βαλκάνια - Ρωσία, Ἀγία Πετροῦπολις 1995 (ἔκδοσις Ρωσικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν).

6. Les Etapes Successives de Construction du Protaton du Mont Athos, *Cahiers Archéologiques* XXVIII (1979) 143-160.

7. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὰ τὰ ὅσα ὁ συγγραφεὺς γράφει γιὰ τὴν Κυρία Καραγεώργου: «λόγῳ τῆς μακρᾶς θητείας της εἰς τὴν συγκεκριμένη ἔρευνα καὶ τῶν πολλαπλῶν ἱκανοτήτων της ἀνέλαβε ὅχι μόνον λεπτεῖς ἐρευνητικὲς ἐργασίες ἀλλὰ καὶ τὸν συντονισμὸ τῆς προσπάθειας, ὥστε νὰ ἀποδειχθεῖ πραγματικὸς στυλοβάτης τοῦ ἔργου» (τεῦχος Α', σελ. 24).

8. Βλ. τεῦχος Α', σελ. 38.

προοίμιο, περιεχόμενα και τῶν τριῶν τόμων - σελ. 1-16), πρόλογο (σελ. 17-20), εὐχαριστίες (σελ. 21-25/26), βιβλιογραφία (σελ. 29-42, 103 λήμματα), εἰσαγωγή (σελ. 43-54), κατάλογο τοπωνυμίων τοῦ χάρτη (σελ. 55-68, 405 τοπωνύμια), ὑποσημειώσεις (σελ. 69-94), ὑπομνήματα στοὺς τοπογραφικοὺς χάρτες (σελ. 95-183/184) καὶ εὐρετήρια τοπωνυμίων καὶ ὀνομάτων (σελ. 185-195).

Τὸ κύριο μέρος τοῦ πρώτου τεύχους εἶναι τὰ ὑπομνήματα στοὺς Τοπογραφικοὺς Χάρτες, ὅπου παρουσιάζονται ἀφ' ἑνὸς τὰ γεωγραφικὰ στοιχεῖα (μῆκος, πλάτος, ὑψόμετρο) καὶ τὰ ἐμβαδὰ (κτισμάτων, αὐλῶν καὶ ἐκτάσεων) κάθε μονῆς μὲ σύντομες περιγραφές, ἀφ' ἑτέρου δὲ γίνεται ἐπιλεκτικὴ παρουσίαση ἀρχιτεκτονικῶν σχεδίων, λεπτομερειῶν, ἀναπτύξεων τοιχογραφιῶν καὶ παλαιῶν ἀπόψεων (κυρίως χαλκογραφιῶν). Τὰ ὑπομνήματα νομίζω ὅτι εἶναι μᾶλλον σύντομα, εἰδικῶς ὅμως ἐκεῖνο τῆς Μεγίστης Λαύρας θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀκόμη μεγαλύτερο ὥστε νὰ συμπεριλάβει καὶ νὰ ἀντικρούσει τὶς «μὴ φίλιες ἀπόψεις» σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες οἱ χοροὶ δὲν προσετέθησαν ἐκ τῶν ὑστέρων (1002). Σημειώνει ἀκόμη ὅτι ἀπὸ ἀμέλεια τῶν ἐπιμελητῶν τῆς ἐκδόσεως λείπουν οἱ κλίμακες στὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια (σελ. 78, 103, 118, 122 κ.λπ.) καὶ σὲ σχέδια ἀρχιτεκτονικῶν λεπτομερειῶν (σελ. 137, 144, 180).

Ἰδιαίτερης σημασίας τὰ ἑντεκα ἐξαιρετικῆς ποιότητος ἀναπτύγματα τοιχογραφιῶν (σελ. 130, 132, 134, 148, 149, 150, 161, 162, 164, 166 καὶ 175), ποὺ θὰ εἶναι πολύτιμα γιὰ τοὺς μελετητὲς τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς, μιὰ καὶ συμπληρώνουν, ἐπὶ τὸ «ἀκριβέστερον» θὰ ἔλεγα, τὸ μνημειῶδες ἔργο τοῦ Gabriel Millet, *Monuments de l'Athos*, Paris 1927.

Ὁ Κατάλογος τῶν Τοπωνυμίων [τοῦ Χάρτου] (σελ. 55-68), σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ Εὐρετήριο τῶν Τοπωνυμίων [τοῦ Κειμένου], εἶναι μιὰ ἄλλη προσφορὰ τοῦ ἔργου, προσφορὰ μάλιστα ἐκπληξῆ, μιὰ καὶ —λόγῳ περιεχομένου καὶ φύσεως— δὲν ἐπεδιώκοντο δάφνες φιλολογικῆς. Τὰ τοπωνύμια, μεταξὺ τῶν ὁποίων λίγα ἐκεῖνα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν σλαβικά, περιέχουν πολλὰ ἀγιώνυμα τοπωνύμια, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀξιοπρόσεκτα τὰ ἹΑγιος Γαβριήλ, Προφήτης Δανιήλ καὶ ἹΑγία Πουλχερία⁹. Ἀπὸ τὰ ἄλλα τοπωνύμια ἄξια προσεκτικῆς μελέτης τὰ Ἀεροπόταμος (= Γεροπόταμος / Ἱερὸς Ποταμός;), Κοσάρι καὶ Παπαρνίκια. Στὸ Εὐρετήριο τῶν Τοπωνυμίων καταχωρίσθηκαν μόνον τὰ τοπωνύμια ποὺ ὑπάρχουν στὸ κείμενο καὶ ὄχι καὶ τῶν παρεμβالλομένων χαρτῶν (σελ.

9. Πρόκειται γιὰ τὴν Πουλχερία τὴ Βασίλισσα, τῆς ὁποίας ἡ μνήμη ἄγεται στὶς 17 Φεβρουαρίου καὶ στὶς 10 Σεπτεμβρίου. Φερώνυμο νὰὸ τῆς ἄλλο ἐκτὸς ἹΑθω, ὁμολογῶ ὅτι δὲν ξέρω. Σημειωτέον ὅτι στὴν Τράπεζα τῆς Μονῆς Ξηροποτάμου ὑπάρχει καὶ τοιχογραφία τῆς, ὅπου εἰκονίζεται ἐστεμμένη, ὀλόσωμη καὶ κατ' ἐνώπιον (βλ. τεῦχος Α', σελ. 132, σχῆμα 31).

90-91 καὶ 100-101) καὶ τῶν τοπογραφικῶν διαγραμμάτων, ἐνῶ, κατὰ τὴ γνώμη μου, θὰ ἔπρεπε. Ἔτσι λείπουν τὰ τοπωνύμια Ματζούκη (Matzouké) καὶ Καλλιγράφου τοῦ διαγράμματος τῆς σελ. 141 (σχ. 37), Σκαμανδρηνοῦ (Skamandrènou) καὶ Βαρναβίτζη (Barnabitzè) τοῦ διαγράμματος τῆς σελ. 165 (σχ. 52), τὸ Ὀζόλμνος κ.ἄ. τοῦ χάρτου τῆς σελ. 100, καὶ τὰ Σκῶλος, Δασκαλιό, Διαπόρτι κ.ἄ., τοῦ χάρτου τῆς σελ. 90-91. Τὸ Δασκαλ(ε)ιὸ μάλιστα νομίζω ὅτι ἡ γύρω ἀπ' αὐτὸ μᾶλλον ἐκτεταμένη φιλολογία, μέχρι πρό τινας τὸ ἀγνοοῦσε.

Στὸ Δεύτερο Τεῦχος μετὰ τὸν πρόλογο καὶ μερικὲς εἰσαγωγικὲς σημειώσεις (σελ. 11-27), δημοσιεύονται 170 ἔγχρωμες φωτογραφίες ἐξαιρετικὰ ὑψηλῆς ποιότητος, πλὴν ἐκείνης τῆς σελ. 289, ποὺ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται καὶ σὲ ἀπροσεξία κατὰ τὸ σκανάρισμα. Δημοσιεύονται 20 γενικὲς ἀπόψεις τοπίων καὶ μοναστικοῦ περιβάλλοντος, 25 ἀεροφωτογραφίες ἀπὸ ἱκανὸ ὕψος, οἱ ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηρισθοῦν ἀνάγλυφες ἔγχρωμες κατόψεις, 33 ἀεροφωτογραφίες ἀπὸ χαμηλὸ ὕψος γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς συνθέσεως τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ὄγκων, 40 ἀρχιτεκτονικὲς ἀπόψεις, καθὼς ἐπίσης καὶ παλαιὰ ζωγραφικὰ ἔργα (13), παλαιὰ χαρακτικὰ 98), παλαιὲς φωτογραφίες (2), καὶ διάφορες ἄλλες λεπτομέρειες. Οἱ ἀεροφωτογραφίες ἔχουν ληφθῇ ὅλες μὲ ἐλικόπτερο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα, ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ θαυμάσιος φωτογράφος.

Τὸ Τρίτο Τεῦχος τοῦ Ἄτλαντος, τὸ σημαντικώτερο τμῆμα τοῦ ὅλου ἔργου, εἶναι ὁ κυρίως ἄτλας, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ 31 διπλωμένους πίνακες διαστάσεων 52x80 ἑκατοστά. Οἱ πέντε πρῶτοι πίνακες εἶναι χάρτες καὶ ἀπόψεις τοῦ συνόλου τῆς χερσονήσου, μὲ ἐντυπωσιακώτερο ἴσως τὸν πρῶτο πίνακα· ἔγχρωμη ἀπόδοση φωτογραφίας τῆς χερσονήσου παρμένη ἀπὸ δορυφόρο μὲ ὑπέρυθρο φιλμ, ποὺ ἐκτυπώθηκε σὲ κλίμακα περίπου 1:100.000. Στὸν 2ο καὶ 3ο πίνακα, χάρτες σὲ κλίμακα 1:40.000, ὅπου σημειώνονται οἱ θέσεις τῶν μονῶν καὶ τῶν μονυδρίων, τῶν σκητῶν καὶ τῶν σημαντικωτέρων κελλιῶν, τῶν οἰκισμῶν, καὶ τὸ σπουδαιότερο —γιὰ πρώτη φορὰ— καὶ τὰ σύνορα μεταξὺ τῶν μονῶν. Στὸν 4ο πίνακα εἰκονίζονται σχηματικὲς ὁψεις τῆς χερσονήσου, μὲ τίς θέσεις τῶν μονῶν καὶ τῶν μονυδρίων, τῶν σκητῶν, τῶν σπουδαιωτέρων συγκροτημάτων κελλιῶν καὶ μικροοικισμῶν, ὅπου σημειώνονται καὶ τὰ σχετικὰ ὑψόμετρα. Ἡ φύση τῶν σχεδιαζομένων ἐπέβαλε καὶ τὴ χρῆση δύο κλιμάκων· 1 : 100.000 γιὰ τίς ὀριζόντιες διαστάσεις καὶ 1:20.000 γιὰ τίς κατακόρυφες¹⁰. Ὁ 5ος πίνακας ἀναπαριστᾷ ἔγχρωμες ἀπόψεις τῆς χερσονήσου ἀπὸ τὰ βορειοανατολικά καὶ τὰ νοτιοδυτικά, ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὸν Ἱερο-

10. Ἡ χρῆση τῶν δύο κλιμάκων, ὅταν πρόκειται γιὰ ἀνάγλυφους χάρτες, εἶναι συνήθης πρακτικὴ.

διάκονο Χρυσόστομο τὸ 1941, ὅταν ἀσκήτεψε στὸ Κελλὶ τοῦ ζωγράφου Σεραφεῖμ τῶν Καρυῶν· οἱ πραγματικὲς διαστάσεις τῶν δύο ἔργων εἶναι 0,60x1,53 μέτρα¹¹. Στὴ συνέχεια ὑπάρχουν λεπτομερῆ τοπογραφικὰ σχέδια τῶν μονῶν σὲ κλίμακα 1:500, ὅπου ἀναλυτικὰ σχεδιασμένα καὶ τὰ κτίσματα, ὅχι δηλαδὴ μόνον τὰ περιγράμματα τῶν. Σὲ κάθε πῖνακα ὑπάρχει ἔνθετος μικρὸς χάρτης ὅπου σημειώνεται ἡ θέση κάθε μονῆς στὴ χερσόνησο, ἕνα σὲ μεγαλύτερη κλίμακα τοπογραφικὸ (1:12.500), καθὼς ἐπίσης καὶ μιὰ χαρακτηριστικὴ ἀποψη τῆς μονῆς κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα. Εἰδικὰ γιὰ τὴν πρώτη μονή, τὴν Μεγίστη Λαύρα, ὑπάρχουν ἑξὶ ἔνθετοι πίνακες (No. 101, 2-7) μὲ πλήρη σχέδια τῆς μονῆς σὲ διάφορες ὁμως κλίμακες, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ χωρέσουν στὸ καθορισμένο μέγεθος τῶν πινάκων¹².

Στὸ τρίτο τεῦχος, τὸ σημαντικώτερο τοῦ ὅλου ἔργου, καὶ οἱ σημαντικώτερες παρατηρήσεις τοῦ γράφοντος. Ἐν πλήρει ἐπιγνώσει τοῦ ὅτι κάθε κριτικὸς εἶναι συνήθως ἕνας ἀποτυχημένος (ἢ ἀσήμαντος) συγγραφέας, ἀλλ' ἀντιπαρατηρώντας ὅτι αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι εἶναι καὶ ἀποτυχημένος (ἢ ἀσήμαντος) κριτικὸς —κι' ἕνα πολὺ κακὸ κρασί, δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ πολὺ καλὸ ξύδι;— παρατηρῶ τὰ ἑξῆς:

α) Μέγα ἐκδοτικὸ λάθος οἱ μέσα σὲ θήκη μεγάλοι διπλωμένοι πίνακες· εἶναι πλέον ἢ βέβαιον ὅτι μέσα σὲ μιὰ δεκαετία οἱ πίνακες θὰ ἔχουν γίνῃ «φύλλο καὶ φτερό»¹³. Θὰ ἔπρεπε νὰ βιβλιοδετηθοῦν σὲ μέγεθος FOLIO, μὲ σκληρὴ βιβλιοδεσία.

β) Ἀφοῦ ὁ συγγραφέας ἔχει ἀποτυπώσει καὶ σχεδιάσει τὶς εἰκοσι μόνες, θὰ ἔπρεπε, ὅπως ἔγινε καὶ μὲ τὴν Μονὴ Μεγίστης Λαύρας, νὰ ὑπάρχουν σχέδια τῶν κτισμάτων σὲ κλίμακα 1:100 ἢ 1:50. Ἡ κλίμακα 1:500 δὲν προσφέρεται γιὰ μελέτη ἀναλογιῶν, χαράξεων ἢ μονάδων μετρήσεως.

γ) Στὰ λεπτομερέστερα σχέδια ποὺ ὑπάρχουν γιὰ τὴν Μονὴ Μεγίστης Λαύρας, δὲν βρῆκα τὴν κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ καθολικοῦ¹⁴. Νομίζω

11. Νομίζω ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ γράφεται τὸ ὕλικο τοῦ ἔργου (ξύλο ἢ καμβάς, λάδι ἢ τέμπερα).

12. Ἀπόψεις τῶν κορδῶν 1 : 250 καὶ 1 : 300, κατόψεων 1 : 200, κτισμάτων 1 : 50 καὶ 1 : 100, μαρμαροθετημάτων 1 : 20. Στὸν πῖνακα 101,6, ὅπου τὰ ἀναπτύγματα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς τράπεζας τῆς μονῆς, δὲν ὑπάρχει κλίμακα, παρ' ὅλο πὺ εἶναι σὲ κλίμακα σχεδιασμένα.

13. Ἡ ἀντιπαρατήρηση ὅτι σήμερα οἱ βιβλιοθήκες τέτοια ἔργα τὰ μεταφέρουν σὲ φωτογραφικὲς μικροταινίες, καὶ ὅτι οἱ ἀναγνώστες δὲν τὰ πιάνουν στὰ χέρια τους ἀλλὰ τὰ βλέπουν σὲ ὀθόνη, μᾶλλον στερεῖται νόηματος. Ὅταν αὐτὸ πραγματοποιηθῇ στὶς ἑλληνικὲς βιβλιοθήκες, οἱ πίνακες θὰ ἔχουν καταστραφῇ καὶ θὰ εἶναι ἄχρηστοι. Γιὰ νὰ μὴν καταστραφοῦν θὰ πρέπει νὰ μείνουν κλειδωμένοι, δηλαδὴ πάλι καὶ γιὰ μιὰ τουλάχιστον δεκαετία θὰ εἶναι ἄχρηστοι.

14. Σχέδιο τῆς κατὰ μῆκος τομῆς τοῦ καθολικοῦ ὑπάρχει στὸν πῖνακα 101,1, ἀλλὰ σὲ κλίμακα 1 : 500.

επίσης ότι στα σχέδια αυτά θα έπρεπε να υπάρχει και αναγραφή όρισμένων βασικών διαστάσεων, ώστε να αντιλαμβάνεται κανείς πιδ γρήγορα τὸ ἀρχιτεκτονικὸ εἶναι τῶν κτισμάτων¹⁵.

Δὲν ξέρω σὲ τί πραγματικὸ μέγεθος ἔχουν σχεδιασθῇ τὰ τοπογραφικὰ τῶν μονῶν, ἀλλὰ ἡ ποιότητα τῶν τυπωμένων πινάκων, προκαλεῖ δέος σὲ κάθε ἄνθρωπο ποὺ ξέρει ἀπὸ σχέδια, καὶ μάλιστα ἂν ὁ ἴδιος σχεδιάζει¹⁶. Ταυτόχρονα, παρ' ὅλο ποὺ ἀσφαλῶς θὰ ἔγινε χρῆση σκάνερ, θαυμασμοὶ προκαλεῖ ἡ ἄψογη σύνθεση κάθε πίνακα. Πάλι μόνον ὅποιος ἔχει καθίσει μπροστὰ σὲ σκάνερ, ξέρει τίς πολλὲς δυσκολίες ποὺ πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσει γιὰ νὰ φθάσει στὸ ὑψηλὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα τῶν πινάκων τοῦ ἔργου. Μπράβο λοιπόν, Κύριε Μυλωνᾶ!

Μὲ τὸν ᾿Ατλαντα τοῦ ᾿Αθω, ἡ μελέτη τοῦ ᾿Αγίου Ὁρους δὲν τέλειωσε ἄρchiσε. ᾿Αρχισε καὶ θὰ συνεχισθῇ γιὰ πολλὰ χρόνια, ἀλλὰ δὲν θὰ εἶναι πιὰ μόχθος ἑνὸς καὶ μόνον ἀνθρώπου, Μυλωνᾶδες ἰδίως στοὺς σημερινοὺς καιροὺς, εἶναι δύσκολο νὰ βρεθοῦν. Θὰ εἶναι ἔργο ἑνὸς Ἰνστιτούτου, ποὺ θὰ πρέπει νὰ τοῦ δώσουν τὸ ὄνομα ΠΑΥΛΟΣ Μ. ΜΥΛΩΝΑΣ.

Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ

Αγγελική Δεληχάρη, Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Σιναΐτης. Ἡ δράση καὶ ἡ συμβολή του στη διάδοση του Ησυχασμοῦ στα Βαλκάνια. Ἡ σλαβική μετάφραση του Βίου του κατὰ τὸ ἀρχαιότερο χειρόγραφο [Ελληνισμός καὶ κόσμος των Σλάβων, 6], Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004, 372 σελ.

Ἡ μελέτη τῶν ἐλληνοσλαβικῶν σχέσεων ἀποτελεῖ ὁπωσδήποτε μιὰ ενδιαφέρουσα πτυχή τῆς ιστορίας τόσο τῶν πολιτικῶν ὅσο καὶ τῶν πολιτισμικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἐπιδράσεων ἀνάμεσα στὸ ἐλληνικὸ καὶ τὰ σλαβικά ἔθνη. Οἱ σχέσεις αὐτές ποὺ σφυρηλατήθηκαν στὴ διάρκεια ἀρκετῶν αἰώνων, ἀπὸ τὴ δράση τῶν ἀδελφῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου στὴ Μεγάλῃ Μοραβία μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Σιναΐτη τὸν 14ο αἰῶνα, υπῆρξαν κεφαλαιώδεις σημασίας τόσο στὸν τομέα τῆς θρησκείας, τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς πολιτικῆς ὅσο καὶ κυρίως στὴ διαμόρ-

15. Φυσικὰ θὰ μπορούσε νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ ἀναγραφή τῶν διαστάσεων θὰ ἦταν εἰς βάρος τῶν ἐξαιρετικῆς ποιότητος σχεδίων. Ὁχι! Γιὰ ἓνα σχεδιαστὴ κλάσεως, ὅπως εἶναι ὁ Μυλωνᾶς, οἱ διαστάσεις θὰ ἦταν θετικὸ καὶ ὄχι ἀρνητικὸ στοιχεῖο στὴν αἰσθητικὴ τῆς συνθέσεως τῶν πινάκων.

16. Τὸ χαρτὶ ποὺ σχεδιάστηκαν οἱ κόρδες τῆς Μεγίστης Λαύρας (πίν. 101,2) πρέπει νὰ εἶχε μῆκος τουλάχιστον 4,50 μέτρων, ἂν σχεδιάστηκαν 1 : 50. ᾿Αν πάλι ἡ σχεδίαση ἔγινε 1 : 100 —ποῖα ὁμως χέρια τὸ μπόρεσαν καὶ ποῖα μάτια τὸ ἀντέξαν;— πάλι τὸ χαρτὶ θὰ εἶχε 2,50 μέτρα μῆκος. Καὶ μιὰ καὶ μιᾶμε γιὰ σχέδια τέτοιου μεγέθους, αὐτόματα προκύπτει τὸ ἐρώτημα: Σὲ τί ἐργαστήρια φωτογραφήθηκαν γιὰ νὰ γίνουν φιλμ;

φωση των σλαβικών κοινωνιών. Οι επαφές των Βυζαντινών και των Σλάβων πέρασαν από διάφορες φάσεις, και ρυθμιστικός παράγοντας γι' αυτές ήταν άλλοτε οι πολιτικές σκοπιμότητες, ενώ άλλοτε κυριαρχούσε το θρησκευτικό στοιχείο. Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηρίξει κάποιος ότι, για την εποχή που συζητούμε, οι σχέσεις που βασιζόνταν στη θρησκεία ήταν οι σταθερότερες και διαρκέστερες. Εξάλλου από τη διερεύνηση των σχέσεων αυτών —δυστυχώς στην Ελλάδα η μελέτη τους δεν έχει προωθηθεί όσο θα έπρεπε— προκύπτει ότι σε όλους σχεδόν τους τομείς επικοινωνίας των Βυζαντινών με τους σλαβικούς λαούς πρωτεύοντα και καταλυτικό ρόλο έπαιξε ο Χριστιανισμός.

Ένα μεγάλο κενό στην περιοχή που προαναφέρθηκε έρχεται να καλύψει η παρούσα μονογραφία της κ. Αγγελικής Δεληχάρη, η οποία έστρεψε το ενδιαφέρον της στη μελέτη του ησυχαστικού κινήματος κατά τον 14ο αιώνα, εποχή στην οποία δέσποσαν δύο κορυφαίες ησυχαστικές προσωπικότητες, οι άγιοι Γρηγόριος Παλαμάς και Γρηγόριος Σιναΐτης. Η ειδικότερη έρευνα της συγγρ. στρέφεται στη διερεύνηση του βίου και της δράσης του Γρηγορίου Σιναΐτη και στην επίδραση της ησυχαστικής διδασκαλίας του στους Σλάβους (Βούλγαρους, Σέρβους, Ρώσους κ.ά.).

Το βιβλίο, αποτέλεσμα προσεκτικής μελέτης και αξιοποίησης των πηγών και εξαντλητικής εκμετάλλευσης της σχετικής βιβλιογραφίας, διαρθρώνεται ως ακολούθως:

Ύστερα από τον Πρόλογο (σσ. 7-8) του διευθυντή της σειράς, στην οποία συμπεριλήφθηκε το βιβλίο, τον Πρόλογο (σσ. 9-15) της συγγρ., όπου γίνεται μια γενική εισαγωγή στο θέμα και περιγράφεται συνοπτικά το περιεχόμενο του βιβλίου, και τις Βραχυγραφίες (σσ. 21-27), ακολουθεί το πρώτο κεφάλαιο (σσ. 29-63: «Ο πατριάρχης Κάλλιστος Α', συγγραφέας του Βίου του Γρηγορίου Σιναΐτη»), στο οποίο εκτίθεται λεπτομερώς ο βίος του ησυχαστή πατριάρχη Καλλίστου Α', μαθητή και βιογράφου του Γρηγορίου Σιναΐτη. Για να δοθεί όμως μια πλήρης εικόνα για τον Κάλλιστο, πριν γίνει λόγος για τη συγγραφή του Βίου του Γρηγορίου, συζητείται συνοπτικά το σύνολο του συγγραφικού έργου του, όπως και κάποια προβλήματα που συνδέονται με αυτό (απόδοση ή όχι στον Κάλλιστο κάποιων έργων, ψευδεπίγραφα). Στη συνέχεια εξετάζεται ο Βίος του Γρηγορίου Σιναΐτη κατ' αρχήν ως αγιολογικό κείμενο, και ακολούθως αξιολογείται ως ιστορική πηγή αλλά και ως φιλολογικό έργο. Για δυο σημαντικά προβλήματα που σχετίζονται με τον Βίο, τον τόπο δηλαδή και τον χρόνο της συγγραφής του, γίνεται λόγος στο τελευταίο μέρος του κεφαλαίου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 65-145: «Ο Άγιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης. Η ζωή και η δράση του») ανασυντίθεται με κάθε δυνατή λεπτομέρεια ο βίος

του Γρηγορίου· εξετάζεται η εξέλιξη του Ησυχασμού από την εποχή που εντοπίζονται τα πρώτα σπέρματα της ησυχαστικής διδασκαλίας έως τον 14ο αιώνα, και μάλιστα όπως διαμορφώθηκε από τον Γρηγόριο Παλαμά, τον Γρηγόριο Σιναΐτη και τους μαθητές τους. Μέσα στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και εξετάζεται και το συγγραφικό έργο του Σιναΐτη. Ιδιαίτερη ενότητα του κεφαλαίου αυτού είναι αφιερωμένη στην επίδραση που άσκησε η ζωή και η διδασκαλία του Γρηγορίου Σιναΐτη στους σλαβικούς λαούς μέσω των μαθητών του, που προέρχονταν από τη Βουλγαρία, τη Σερβία, τη Ρωσία, τη Μολδαβία και τη Βλαχία. Το κεφάλαιο κλείνει με την αξιολόγηση του ρόλου της μοναστικής κοινότητας των «Παρορίων» στη διάδοση του Ησυχασμού στους Σλάβους, και με τον καθορισμό του *terminus ante quem* της επιβίωσης της κοινότητας αυτής.

Στο επόμενο κεφάλαιο (τρίτο, σσ. 147-195: «Το πρόβλημα των “Παρορίων” και των άλλων τοπωνυμίων που σχετίζονται με τη μοναστική κοινότητα του Γρηγορίου») εξετάζεται το πρόβλημα του εντοπισμού του χώρου, των «Παρορίων», όπου ο Σιναΐτης έκτισε τις τρεις μονές του. Με εξαντλητική παράθεση και αξιολόγηση των πηγών, που αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα στα «Παρόρια», και με λεπτομερή έλεγχο των απόψεων, που έχουν διατυπωθεί για το πρόβλημα αυτό, η συγγρ. προχωρά προσεκτικά και με μεθοδικότητα στην έρευνά της, και αφού συστηματοποιήσει τις μέχρι σήμερα διατυπωμένες προτάσεις, καταλήγει στο δικό της συμπέρασμα, το οποίο, αν και δεν δίνει την οριστική λύση στο πρόβλημα, ωστόσο υποδεικνύει ποιες προτάσεις πρέπει να αποκλειστούν και σε ποιες πρέπει να επικεντρωθεί το ενδιαφέρον των μελετητών.

Το τέταρτο κεφάλαιο (σσ. 197-215: «Χειρόγραφα στα οποία παραδίδεται η σλαβική μετάφραση του Βίου του Αγίου Γρηγορίου Σιναΐτη») περιέχει τον κατάλογο των χειρογράφων που παραδίδουν τη σλαβική μετάφραση του Βίου του Γρηγορίου. Πρόκειται για σχετικό κατάλογο που συντάσσεται για πρώτη φορά· συνολικά καταγράφονται εικοσιδυό χειρόγραφα και επίσης τέσσερα ακόμη που διασώζουν τον Βίο σε μετάφραση του Παΐσιου Βελιτσκόφσκι. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η συμβολή του κεφαλαίου αυτού, γιατί εντοπίζεται το χειρόγραφο Αθων. Ζωγράφου 214, το οποίο πρέπει να χρονολογηθεί πολύ κοντά στη συγγραφή του ελληνικού πρωτοτύπου του Βίου, και μάλιστα δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο το χειρόγραφο αυτό να είναι το πρωτόγραφο της σλαβικής μετάφρασης, οπότε είναι αυτονόητη η μεγάλη σημασία του για την παράδοσή της, ή έστω το μοναδικό γνωστό χειρόγραφο από τα πρώτα απόγρατά του. Επιπλέον το χειρόγραφο Αθων. Ζωγράφου 214 παραδίδει τη βουλγαρική παραλλαγή της μετάφρασης, που πιστεύεται ότι είναι η πρώτη παραλλαγή στην οποία μεταφράστηκε ο Βίος του Σιναΐτη.

Στο πέμπτο κεφάλαιο (σσ. 217-268: «Η σλαβική μετάφραση του Βίου του Αγίου Γρηγορίου Σιναΐτη κατά το αρχαιότερο χειρόγραφο [κώδ. Αθων. Ζωγράφου 214]»), ύστερα από κάποιες εισαγωγικές παρατηρήσεις για την αξιολόγηση του κώδ. Αθων. Ζωγράφου 214 και την έκθεση της δομής του Βίου, εκδίδεται η σλαβική (μεσαιωνοβουλγαρική) μετάφρασή του. Στη συνέχεια συζητούνται οι δυο εκτενείς προσθήκες της σλαβικής αυτής μετάφρασης και επιχειρείται η ανάδρομη μετάφρασή της στη γλώσσα του πρωτοτύπου.

Στις σσ. 269-304 ακολουθεί η παράθεση της Βιβλιογραφίας που χρησιμοποιήθηκε, και στις σσ. 305-348 το Παράρτημα, στο πρώτο μέρος του οποίου (σσ. 307-310: «1. Παρατηρήσεις στη μεταφραστική πρακτική του σλαβικού Βίου») εκτίθενται κάποιες χαρακτηριστικές περιπτώσεις της πρακτικής που ακολούθησε ο Σλάβος μεταφραστής, ενώ στο δεύτερο μέρος («2. Ο ελληνικός Βίος του Γρηγορίου Σιναΐτη κατά τους κώδικες Μόσχας GIM Sin. 203 και Αθων. Λαύρας I 117»), εκδίδεται το ελληνικό κείμενο του Βίου με βάση τον κώδ. Αθων. I 117, που αξιολογείται ως ο καλύτερος γνωστός κώδικας που παραδίδει τον Βίο· η έκδοση αυτή, όπως τονίζει η συγγρ., γίνεται «ώστε ο ενδιαφερόμενος για κάποιες συγκρίσεις με το σλαβικό (κείμενο), να έχει τη δυνατότητα να ανατρέξει με ευκολία σ' αυτό, αφού η έκδοση του Romjalonskij αφενός είναι δυσεύρετη και αφετέρου, όπως έχει επισημανθεί, περιέχει αρκετές παραναγνώσεις και αρκετά άλλα λάθη».

Το βιβλίο κλείνει με περίληψη στα Γερμανικά (σσ. 349-353: «Zusammenfassung») και ένα χρήσιμο «Γενικό Ευρετήριο» (σσ. 355-372).

Η όλη εργασία είναι δομημένη πολύ προσεχτικά και η γλώσσα της επιμελημένη και ακριβής. Τα διάφορα θέματα αντιμετωπίζονται πάντοτε με υπευθυνότητα και κριτική διάθεση και η συγγρ. δεν διστάζει να πάρει θέση και να αντιμετωπίσει προβλήματα που απασχολούν την έρευνα εδώ και πολύ καιρό και για τα οποία έχουν εκφράσει γνώμη διαπρεπείς μελετητές, π.χ. θέματα που αφορούν τον τόπο και χρόνο συγγραφής του Βίου του Γρηγορίου από τον Κάλλιστο Α', το συγγραφικό έργο του Γρηγορίου ή την επίδραση και το χρονικό διάστημα επιβίωσης των μονών των «Παρορίων». Πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ότι η εξέταση του προβλήματος των «Παρορίων» είναι η πληρέστερη και συστηματικότερη που έχει γραφεί μέχρι σήμερα, ενώ η καταληκτική πρόταση της συγγρ. είναι η πιο τεκμηριωμένη και πειστική από αυτές των άλλων μελετητών. Ο κατάλογος των χειρογράφων αποτελεί μια σημαντική προεργασία για τη μελλοντική κριτική έκδοση της σλαβικής μετάφρασης του Βίου, ενώ ο εντοπισμός και η αξιοποίηση του κώδ. Αθων. Ζωγράφου 214 αποτελεί επίσης μια από τις σημαντικές συμβολές του βιβλίου· η έκδοση της σλαβικής με-

τάφρασης του Βίου με βάση τον παραπάνω κώδικα είναι υποδειγματική και θα αποτελέσει τη βάση για την κριτική έκδοσή του. Ακόμη πρέπει να επαινεθεί η μετάφραση του Βίου, η πρώτη από τις οποίες αφορά «τη με-ταμέλεια του μοναχού Λουκά για την επίθεση εναντίον του αγίου» και η δεύτερη «την κοίμηση του αγίου Γρηγορίου». Ήδη το 1895 ο K. Krumbacher είχε τονίσει την ανάγκη να μεταφραστεί η δεύτερη από τις παραπάνω ενότητες στη γλώσσα του ελληνικού πρωτοτύπου· η συγγρ. αποτόλμησε την ανάδρομη μετάφραση και των δύο ενοτήτων και το αποτέλεσμα είναι τόσο ικανοποιητικό, ώστε τα δύο ελληνικά κείμενα που προέκυψαν θα μπορούσαν να ενσωματωθούν στο ελληνικό πρωτότυπο, χωρίς να γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι πρόκειται για νεότερη απόδοση. Οι δειγματοληπτικές παρατηρήσεις που γίνονται στο πρώτο μέρος του Παραρτήματος, σχετικά με την πρακτική που ακολούθησε ο Σλάβος μεταφραστής, δίνουν ένα δείγμα του τρόπου με τον οποίο εξετάζει το σλαβικό κείμενο η συγγρ. και ταυτόχρονα μας δίνουν το στίγμα ενός τομέα των ενδιαφερόντων της. Τέλος η έκδοση του ελληνικού κειμένου του Βίου, ενώ κατά τη δήλωση της συγγρ. παρατίθεται απλά κατά τον κώδ. Αθων. Λαύρας I 117 για διευκόλυνση αυτών που θα ενδιαφέρονταν να κάνουν κάποιες συγκρίσεις με τη σλαβική μετάφραση, περιέχει αρκετές διορθωτικές προτάσεις —μερικές από αυτές προκύπτουν από την αντιβολή με το σλαβικό κείμενο—, οι οποίες πρέπει οπωσδήποτε να ληφθούν υπόψη από τον μελετητή που θα ασχοληθεί με την κριτική έκδοση του ελληνικού πρωτοτύπου.

Από τα όσα εκτέθηκαν παραπάνω, μπορεί κάποιος να συμπεράνει αβίαστα ότι πρόκειται για ένα αξιόλογο βιβλίο, αποτέλεσμα εμπεριστατωμένης έρευνας και πλήρους —κατά το δυνατόν— αξιοποίησης των δεδομένων (πηγών, νεότερης βιβλιογραφίας), το οποίο μας κατατοπίζει όχι μόνο για τα βασικά προβλήματα που αποτελούν το κύριο θέμα του, αλλά και για αρκετά άλλα δευτερεύοντα αλλά συναφή με αυτά, για τα οποία επίσης η συγγρ. δεν αποφεύγει να εκφράσει άποψη. Η μελέτη λοιπόν αυτή αποτελεί μια ιδιαίτερα σημαντική συμβολή στην έρευνα των βυζαντινοσλαβικών σχέσεων και της επίδρασης της ησυχαστικής κίνησης στα Βαλκάνια κατά τον 14ο αιώνα· ευχόμαστε στη συγγρ. να συνεχίσει με τον ίδιο ζήλο και επιμέλεια την ενασχόλησή της προς την ίδια κατεύθυνση.

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ

† ΔΙΟΝΥΣΙΑ-ΟΥΡΑΝΙΑ ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ
(1919-2003)

Στις 2 Αυγούστου 2003 πέθανε στο Παρίσι ἡ Διονυσία-Οὐρανία Παπαχρυσάνθου, ἐξαίρετος ἄνθρωπος καὶ διακεκριμένη βυζαντινολόγος μὲ σπουδαῖο ἔργο ἐπιστημονικό.

Ἡ Διονυσία Παπαχρυσάνθου γεννήθηκε τὸ 1919 στὴν Πάτρα. Ἦταν τὸ τρίτο ἀπὸ τὰ τέσσερα παιδιά μιᾶς οἰκογένειας μὲ ιδιαίτερη ἀγάπη γιὰ τὴν παιδεία. Στὴν Πάτρα ἔζησε τὰ πρῶτα παιδικὰ της χρόνια καὶ πῆρε τὰ πρῶτα ἐγκύκλια μαθήματα, ὥς τὸ 1931, ὅποτε ἡ οἰκογένειά της ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀθήνα. Ἀφοῦ ὀλοκλήρωσε τὶς γυμνασιακές της σπουδές (1937), ἡ Δ. Π. φοίτησε στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὅπου εἶχε τὴν τύχη, στὸ ξεκίνημα τῆς ἐπιστημονικῆς της σταδιοδρομίας, νὰ παρακολουθήσει σοφοὺς πανεπιστημιακοὺς δασκάλους καὶ σπουδαίους βυζαντινολόγους, τὸν Κων. Ἀμαντο, τὸν Διον. Ζακυθινό, τὸν Ἀν. Ὁρλάνδο, ποὺ τὴν μύησαν στὸν ἐπιστημονικὸ προβληματισμό.

Τὴν πολὺ σημαντικὴ ἐπιστημονικὴ της δραστηριότητα σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμὸ τοῦ Βυζαντίου ἀνέπτυξε ἡ Παπαχρυσάνθου μετὰ τὴν ἐγκατάστασή της στὸ Παρίσι, τὸ 1957. Ἀπὸ τὸ 1960 ἔγινε μέλος τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῆς Ἑρευνας τῆς Γαλλίας (CNRS), μὲ κύριο θέμα μελέτης τὸ Ἅγιον Ὄρος κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, καὶ ἐντάχθηκε στὴν ὁμάδα μελέτης καὶ διπλωματικῆς ἐκδόσης τῶν ἀρχείων τοῦ Ἅθω (Archives de l'Athos), ὑπὸ τὴν ἐμπνευσμένη διεύθυνση τοῦ κορυφαίου βυζαντινολόγου καθηγητῆ Paul Lemerle. Ἡ Διονυσία Παπαχρυσάνθου ἀνέλαβε τότε καὶ τὴν ἐπιμέλεια, συντήρηση καὶ κατάταξη τῆς πλούσιας συλλογῆς ἐκδεδομένου καὶ ἀνέκδοτου ἀρχεῖακοῦ καὶ ἄλλου ἱστορικοῦ ὕλικοῦ γιὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος ποὺ συγκεντρώθηκε στὸ Collège de France. Μὲ τὴν κλασικὴ της παιδεία, τὴ βαθιὰ γνώση της τῶν ἀρχεῖακων πηγῶν καὶ τῆς παλαιογραφίας καὶ διπλωματικῆς, ἡ Παπαχρυσάνθου ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς βασικοὺς συντελεστὲς τοῦ τεράστιου ἐπιστημονικοῦ ἐγχειρήματος γιὰ τὴν ἐκδοση τῶν ἀρχείων τοῦ Ἅθω, ποὺ ἔκανε προσιτὸ στοὺς βυζαντινολόγους καὶ γενικότερα στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα πολυτιμώτατο ἀρχεῖακὸ ὕλικό —ἔργο ποὺ βέβαια συνεχίζεται, μὲ τὴν ἴδια πάντα

υποδειγματική μέθοδο, καὶ μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν πρώτων μελετητῶν καὶ ἐκδοτῶν.

Στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ προγράμματος, ἡ Δ. Π. συνεργάστηκε μὲ τοὺς P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos στὴ μνημειώδη ἔκδοση τοῦ πλουσιώτατου ἀρχείου τῆς Λαύρας (*Actes de Lavra*, τέσσερις τόμοι, 1970-1977-1979-1982), ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ ἐκδίδονται καὶ σχολιάζονται διεξοδικὰ στὸ σύνολό τους τὰ μεσαιωνικὰ ἀρχεῖα τῆς μεγαλύτερης ἀγιορειτικῆς μονῆς. Συνεργάστηκε ἐπίσης μὲ τοὺς J. Lefort, N. Oikonomidès, V. Kravari στὴν ἔκδοση τοῦ ἀρχείου τῶν Ἰβήρων (*Actes d'Iviron*, τέσσερις τόμοι, 1985-1990-1994-1995), ἐνὸς ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα καὶ τὰ πιδ πλούσια ἀρχεῖα τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Μὲ προσωπικὴ τῆς εὐθύνη ἐξέδωσε τὰ ἔγγραφα τοῦ Πρωτάτου (*Actes du Protaton*, 1975, βραβεῖο τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας) καὶ τὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς Ξενοφώντος (*Actes de Xénophon*, 1986, βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), μὲ τὴν ἴδια πάντα τεκμηριωμένη μελέτη καὶ μὲ πλούσιο ἱστορικὸ σχολιασμό. Θὰ σταθῶ ἰδιαίτερα στὴν ἔκδοση τῶν ἐγγράφων τοῦ Πρωτάτου, γιατί, ὅπως καὶ ἡ ἴδια ἐπισημαίνει, τὸ βιβλίο αὐτὸ διαφέρει κάπως ἀπὸ τὰ ἄλλα τῆς συλλογῆς «Archives de l'Athos»: Μόνο στὸ δεῦτερο μέρος δημοσιεύονται τα σωζόμενα βυζαντινὰ ἔγγραφα τοῦ Πρωτάτου, ἐνῶ στὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου (σελίδες 164), σὲ μιὰ ἐμπεριστατωμένη σύνθεση ἡ συγγραφέας ἐξετάζει διεξοδικὰ καὶ μὲ πνεῦμα κριτικὸ ὅλες τὶς ἐκδεδομένες καὶ τὶς πολυάριθμες ἀνέκδοτες πηγές καὶ ἐπιλύει βασικὰ προβλήματα σχετικὰ μὲ τὶς ἀπαρχές τοῦ μοναχισμοῦ στὸ Ἅγιον Ὄρος, τὴν ὀργάνωση καὶ τοὺς θεσμούς, τὸν ἱστορικὸ περίγυρο καὶ τοὺς συντελεστὲς τῆς Ἀθωνικῆς Πολιτείας, ὡς τὸν 16ο αἰ. Ἀφοῦ «ἀποκαθάρει» τὸν ἱστορικὸ πυρῆνα ἀπὸ ἕνα πλῆθος λανθασμένων ἐρμηνειῶν, παραδόσεων καὶ παραχαράξεων, ἡ Δ. Π. οὐσιαστικὰ ἀποκαθιστᾷ τὴν ἱστορία τοῦ μοναχισμοῦ καὶ τῆς πνευματικῆς παρουσίας τοῦ Ἁγίου Ὁρους σὲ μιὰ ἐποχὴ μεγάλων ἱστορικῶν ἀνατροπῶν καὶ μετασχηματισμῶν, κρίσιμων γιὰ τὸ Βυζάντιο, τὸν Ἑλληνικὸ κόσμον καὶ τὰ Βαλκάνια. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἔκδοση ὑποδειγματικὴ σὲ μέθοδο καὶ ἱστορικὸ προβληματισμό, τὴν πρώτη ἐπιστημονικὴ μελέτη γιὰ τὸ καίριο αὐτὸ θέμα, καὶ ἀποτελεῖ πολύτιμο ἐργαλεῖο, ἀπαραίτητο γιὰ ὅσους ἀσχολοῦνται μὲ τὰ ἀθωνικὰ ἀρχεῖα καὶ τὸν βυζαντινὸ μοναχισμό.

Ἀλλὰ ἡ συμβολὴ τῆς Παπαχρυσάνθου στὸ μεγάλο αὐτὸ ἐπιστημονικὸ πρόγραμμα δὲν περιορίστηκε στὴν μελέτη καὶ ἔκδοση τῶν τεσσάρων ἀρχείων τοῦ Ἁθω. Μὲ τὶς γνώσεις τῆς καὶ τὴ μεγάλη ἐξοικείωσή τῆς μὲ τὸ ἀρχεὶακὸ καὶ ἱστορικὸ ὕλικό γιὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος, ἀλλὰ καὶ «μὲ εὐρυχωρία ψυχῆς» —γιὰ νὰ δανεισθῶ μιὰ ἔκφραση τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ—, στάθηκε ἀμέριστη βοηθὸς στοὺς συναδέλφους τῆς μελετητὲς τῶν ἀθωνικῶν πηγῶν καὶ συνέβαλε οὐσιαστικὰ στὴν ἀρτιώτερη παρουσίαση καὶ

ἄλλων ἐκδόσεων: ὅπως σημειώνει ὁ Ν. Οἰκονομίδης, «ὅσοι ἤδη δημοσίευσαν ἄθωνικά ἔγγραφα καὶ αὐτοὶ ποὺ ἐτοιμάζουν τὶς ἐκδόσεις γνωρίζουν πολὺ καλὰ τὶ ὀφείλουν στὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν ἀφοσίωση τῆς Διονυσίας Παπαχρυσάνθου» (Β.Ζ. 70/2, 1977, σελ. 360).

Παράλληλα ἡ Δ. Π. σὲ σειρὰ μελετῶν ἐξέτασε διεξοδικὰ καὶ ἐπέλυσε ἐπιμέρους προβλήματα σχετικὰ μὲ τὸ "Ἁγιον Ὅρος καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση τῆς εὐρύτερης περιοχῆς. Ἀναφέρω ἐπιλεκτικὰ τὰ ἄρθρα: «La vie ancienne de saint Pierre l'Athonite. Date, composition et valeur historique» (1974), «Les premiers Géorgiens à l'Athos dans les documents byzantins» (1983), ἀλλὰ καὶ «La vie de saint Euthyme le Jeune et la métropole de Thessalonique à la fin du IXe et au début du Xe siècle» (1974) καὶ «Histoire d'un évêché byzantin: Hiérisos en Chalcidique» (1981). Τὴν Παπαχρυσάνθου ἀπασχόλησαν ἐπίσης γενικότερα προβλήματα τοῦ μοναχισμοῦ (βλ. «La vie monastique dans les campagnes byzantines», 1973) καὶ καίρια θρησκευτικὰ ζητήματα, ὅπως τὸ σχετικὸ μὲ τὶς αἱρέσεις (ἐπισημαίνω τὴ μελέτη «Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure», σὲ συνεργασία μὲ τοὺς Ch. Astruc, W. Conus-Wolska, J. Gouillard, P. Lemerle, J. Paramelle, 1970). Τρία βασικὰ ἔργα τῆς ἔχουν ἐκδοθεῖ καὶ στὰ ἐλληνικὰ καὶ ἔτσι ἔγιναν γνωστὰ καὶ σὲ εὐρύτερο ἀναγνωστικὸ κοινὸ στὴν Ἑλλάδα. Πρόκειται γιὰ τὴ μελέτη «Ἀθωνικὸς μοναχισμός», ποὺ ἀποτελεῖ ἐλληνικὴ ἀπόδοση μέρους τῆς παρισινῆς ἐκδόσεως Actes du Prôtaton, μὲ οὐσιαστικὲς ὅμως συμπληρώσεις καὶ ἀλλαγές καὶ μὲ ὅλη τὴ νεότερη βιβλιογραφία. Ἐπίσης τὰ ἔργα «Ἡ διοίκηση τοῦ Ἁγίου Ὁρους» καὶ «Ἱερὰ Μονὴ Ξενοφώντος».

Οἱ βυζαντινὲς σπουδὲς ὀφείλουν πολλὰ στὴν Διονυσία Παπαχρυσάνθου. Ἄνθρωπος μὲ σπάνια ψυχικὰ χαρίσματα, σεμνὴ καί, ἀφοσιωμένη στὴν ἐπιστήμη, δὲν ἐπιδίωξε ποτὲ τὴν προβολὴ καὶ τὴ δημοσιότητα, παρὰ τὸ πολὺ σημαντικὸ ἔργο τῆς, καὶ γενναϊόδωρα βοήθησε στὸ ἔργο συναδέλφων τῆς βυζαντινολόγων. Οἱ συνάδελφοί τῆς, οἱ φίλοι καὶ συνεργάτες θὰ τὴν θυμοῦνται πάντα μὲ συγκίνηση καὶ ἀγάπη.

NEKΡΟΛΟΓΙΑ

† ANTONIO FERRUA
(1901-2003)

Στις 25 Μαΐου του έτους 2003 επεράτωσε ειρηνικά τον μακρό και δραστήριο επίγειο βίο του ο π. Antonio Ferrua στη Ρώμη. Ιησουίτης μοναχός και επιφανής επιγραφολόγος του Κ' αι. κατέστη γνωστός στον διεθνή επιστημονικό κύκλο των χριστιανολόγων. Ο μεταστάς στον υπερπέραν κόσμο γεννήθηκε στο χωριό Trinità της βορειοϊταλικής επαρχίας Cuneo, στις 31 Μαρτίου του έτους 1901. Μετά την εγκύκλια μόρφωση και την εισδοχή του στη μοναστική οικογένεια των Ιησουιτών πατέρων πραγματοποίησε και τις πανεπιστημιακές σπουδές του στη φιλοσοφία και στη θεολογία στο πανεπιστήμιο του Τουρίνου. Έλαβε το διδακτορικό δίπλωμα με το έργο του *Epigrammata Damasiana*, που αργότερα το έτος 1942 εκδόθηκε στην πόλη του Βατικανού με τις σχετικές αναθεωρήσεις και συμπληρώσεις. Αυτή η μελέτη αποκάλυψε ήδη τη διακεκριμένη προσωπικότητά του ως πετυχημένου επιγραφολόγου και φιλόλογου. Κατά τα έτη 1934 και 1935 διέμεινε στο Münster της Γερμανίας για συμπλήρωση της θεολογικής και εκκλησιαστικής παιδείας του. Εκεί γνώρισε τον συνάδελφό του π. Engelbert Kirschbaum, ο οποίος κατέληξε στη Ρώμη, ως συγγραφέας του έγκριτου περιοδικού των Ιησουιτών «*La Civiltà Cattolica*». Ο π. A. Ferrua σπούδασε επίσης και στο Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana της Ρώμης και έγινε ο αγαπητός μαθητής του Angelo Silvagni, πρώτου διδάξαντος την κλασική και χριστιανική επιγραφική στο ανωτέρω Ινστιτούτο. Αργότερα διορίστηκε βοηθός του. Ο A. Silvagni χρησιμοποίησε τον έμπειρο βοηθό του A. Ferrua μαζί με τους Bruno Maria Apollonj Ghetti, Enrico Josi και Engelbert Kirschbaum για τις αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή της νεκρόπολης του Βατικανού, κάτω από τη βασιλική του Αγίου Πέτρου. Οι μελέτες αυτές είδαν το φως της δημοσίευσης σε δύο μεγάλους τόμους με τον τίτλο *Esplorazioni sotto la confessione di San Pietro in Vaticano eseguite negli anni 1940-1949*, Città del Vaticano 1951.

Στη μεταπολεμική περίοδο, το 1947, ονομάστηκε από τον πάπα Πίο ΙΒ' γραμματέας της Ποντιφικής Επιτροπής Ιεράς Αρχαιολογίας. Ο A. Ferrua βρέθηκε εμπρός σε μία σχεδόν δραματική κατάσταση για τις ρω-

μαϊκές κατακόμβες, πολλές από τις οποίες είχαν χρησιμοποιηθεί ως καταφύγια για την προστασία του άμαχου πληθυσμού από τις αεροπορικές επιθέσεις. Με τις πολύτιμες γνώσεις του και την επιμονή του επέτυχε να μελετήσει και να εφαρμόσει σχέδια επιστημονικής και οικονομικής επέμβασης για τη σωτηρία πολλών ρωμαϊκών κοιμητηρίων, αλλά και σ' άλλες ιταλικές περιοχές, όπως π.χ. στις Συρακούσες της Σικελίας. Στη Ρώμη εξερεύνησε πλήρως την κατακόμβη της via Aurelia antica, που ταυτίστηκε με την κατακόμβη των SS. Processo e Martiniano, ερεύνησε τα κοιμητήρια του Calpodio, εξατομικεύοντας τον τάφο του πάπα-μάρτυρα αγίου Καλλίστου, της Commodilla, όπου ανακαλύφθηκε η περιοχή, λεγόμενη του Leone, της Domitilla, του Pretestato, του San Alessandro, των SS. Pietro e Marcellino, της S. Felicita και των Giordani. Αλλά μεταξύ όλων των ερευνών του A. Ferrua στην περιοχή της χριστιανικής υπόγειας Ρώμης η πιο ανέλπιστη και παταγώδης είδηση ήταν η ανακάλυψη της κατακόμβης της via Latina, που ονομάστηκε επίσης προς τιμήν του εφευρέτη της «κατακόμβη A. Ferrua». Η παραπάνω αρχαιολογική επιτυχία συνέβαλε πολύ στη γνώση της εξέλιξης της παλαιοχριστιανικής ζωγραφικής, χορηγώντας μια μαρτυρία εκτάκτως πλούσια και όχι σπάνια ανέκδοτη, που μετά από πενήντα σχεδόν χρόνια συνιστά ακόμη αντικείμενο νέων μελετών και εμβραθύνσεων.

Όσον αφορά τη διδασκαλία του αείμνηστου π. A. Ferrua, κατέλαβε επάξια την έδρα της Κλασικής και Χριστιανικής Επιγραφικής στο Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana μετά τον θάνατο του A. Silvagni και την υπηρέτησε με ιδιαίτερη αποτελεσματικότητα μέχρι το 1979, όταν συμπλήρωσε το 78ο έτος της ηλικίας του.

Πολύ σημαντικές είναι οι πρόοδοι για τη χριστιανική αρχαιολογία και την επιγραφική, χάρη στον π. A. Ferrua, κατά τον Κ' αιώνα. Η πλούσια συγγραφική παραγωγή του έχει συλλεγεί από τον αείμνηστο καθηγητή του ανωτέρω Ινστιτούτου Monsignor Lucien De Bruyne, κατά τα έτη 1972-1973 στα *Miscellanea* του περιοδικού *Rivista di Archeologia Cristiana* και ανέρχεται στον αριθμό 308, ενώ μέχρι το έτος 1988 προσέγγισε τον αριθμό 407 δημοσιευμάτων και μάλιστα σε ηλικία γήρατος, ακμαίας όμως και παραγωγικής πνευματικής δύναμης. Αλλά και μέχρι τα τελευταία χρόνια ήταν αισθητή η επιστημονική παρουσία του άνδρα αυτού.

Γνωστή είναι η συμμετοχή του στην περίφημη σειρά-συλλογή *Inscriptiones Christianae Urbis Romae* από τον III μέχρι και τον IX τόμο με τις σχολαστικές και επακριβέστατες στη λατινική γλώσσα γραμμένες παρατηρήσεις του, φιλολογικές και επιγραφικές. Αξιοσημείωτη είναι και η συνδρομή του στη συλλογή *Inscriptiones Italiae*. Επίσης, πρέπει να αναφερθούν τα έργα του: *Corona di osservazioni alle iscrizioni cristiane di*

Roma incertae originis (1979), το τομίδιο Nuove correzioni alla Silloge del Diehl (1981), Sigilli su calce nelle catacombe (1986), Note al Thesaurus Linguae Latinae (1986), Note e giunte alle iscrizioni cristianae antiche della Sicilia (1989), La polemica antiariana nei monumenti paleocristiani (1991), Le pitture della catacomba di via Latina (1960) uai (1980), Le catacombe di San Sebastiano (τουριστικός οδηγός με πολλές επανεκδόσεις), Patrologia του Altaner (μετάφραση στην ιταλική γλώσσα). Συγγραφέας πολλών άρθρων στην Enciclopedia Cattolica, στην Rivista di Archeologia Cristiana, στο Archivio della Società Romana di storia Patria, στα Vetera Christianorum, στα Rendiconti dell'Accademia Nazionale dei Lincei, στην Civiltà Cattolica και σε άλλα επιστημονικά περιοδικά μελέτησε ευρέως τον επιγραφικό πλούτο του Orbis Christianus Antiquus.

Το έτος 2001 με την ευκαιρία της εκπλήρωσης εκατό χρόνων επίγειου βίου του π. Α. Ferrua το Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana για να τιμήσει την προσωπικότητά του δημοσίευσε ανέκδοτο χειρόγραφο του με θέμα Tavole Iusorie epigrafiche, που σχετίζονται προ πάντων με τις ρωμαϊκές κατακόμβες, αλλά και με άλλες τοποθεσίες. Αυτό ήταν και το τελευταίο έργο του επιφανούς επιστήμονα πριν μεταβεί στον ουράνιο κόσμο.

Ο π. Α. Ferrua ήταν ένας αληθινός και ολοκληρωμένος μελετητής με αρχαιολογική, επιγραφική, θεολογική, φιλολογική και ιστορική μόρφωση. Ο ανθρώπινος χαρακτήρας του ήταν φανερά συνεσταλμένος και μετρημένος. Διήγε πάντοτε λιτό και απέριττο βίο. Η γενναιότητά του και η ευγένειά του όμως παρέμειναν παροιμιώδεις και ο ψυχικός κόσμος του διακατεχόταν από αισθήματα διάθεσης και αγάπης προς τους συναδέλφους του, τους μαθητές του και τους απλούς εραστές της αρχαιολογίας. Ο υποφαινόμενος είχε την αγαθή τύχη να είναι μαθητής του μεγάλου αυτού δασκάλου κατά τις μεταπτυχιακές σπουδές του στη Ρώμη, ενώ ενθυμείται πάντοτε την ανθρωπιστική και ανεπιτήδευτη συμπεριφορά του.

«Vive in gloria aeterna et in Deo Omnipotenti Magister Epigrafiae Classicae et Christianae».

	€
A. BYZANTINA, κυκλοφορούν οι τόμοι 9-20, έκαστος	30
τ. 21-24, έκαστος	44
B. BYZANTINA KEIMENA KAI MEΛΕΤΑΙ	
1. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗΣ, Ἡ πρωτολογία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Θεσσαλονίκη 1970 (εξαντλημένο).	
2. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Πηγαί τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, γ' ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη 1975 (εξαντλημένο).	
3. Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Ἡ συνάντηση Συμεών καὶ Νικολάου Μυστικοῦ (Αὐγουστος 913) στὰ πλαίσια τοῦ βυζαντινοβουλγαρικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1972 (εξαντλημένο).	
4. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Βυζαντινὴ Διπλωματική. Α. Αὐτοκρατορικά ἔγγραφα, β' ἑλληνικὴ ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη 1972 (εξαντλημένο).	
5. Χ. Π. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, Οἱ Τσάκωνες καὶ ἡ Τσακωνιά. Συμβολὴ στὴν ἐρμηνεία τῶν ὀνομάτων καὶ τοῦ ὀνόματι βυζαντινοῦ θεσμοῦ τῶν καστροφυλάκων, Θεσσαλονίκη 1972 (εξαντλημένο).	
6. Α. ΑΘ. ΓΛΑΒΙΝΑΣ, Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περὶ ἱερῶν σκευῶν, κειμηλίων καὶ ἀγίων εἰκόνων ἔρις (1081-1095), Θεσσαλονίκη 1972 (εξαντλημένο).	
7. Α. D. KARPOZIOS, The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233), Θεσσαλονίκη 1973 (εξαντλημένο).	
8. ΧΡ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ 13ου αἰῶνα στὴν Κουμπελίδικη τῆς Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1973 (εξαντλημένο).	
9. ΧΡ. Θ. ΚΡΙΚΩΝΗΣ, Συναγωγὴ Πατέρων εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον ὑπὸ Νικήτα Ἡρακλείας (κατὰ τὸν κώδικα Ἰβήρων 371), β' ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη 1976 (εξαντλημένο).	
10. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗΣ, Δαβὶδ Δισυπάτου, Λόγος κατὰ Βαρλαάμ καὶ Ἀκινδύνου πρὸς Νικόλαον Καβάσιλαν, β' ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη 1976.	18
11. P. CHARANIS, Church and State in the Later Roman Empire. The Religious Policy of Anastasius the First, 491-518, 2nd edition, Θεσσαλονίκη 1974 (εξαντλημένο).	
12. Α. ΣΙΓΑΛΑΣ, Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς. Πρόδρομοι καὶ ἀρχαί τῆς γραφῆς, β' ἔκδοσις βελτιωμένη, Θεσσαλονίκη 1974 (εξαντλημένο).	
13. Θ. ΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Αἱ περὶ Πολιτείας καὶ Δικαίου ἰδέαι τοῦ Γ. Πλήθωνος Γεμιστοῦ, β' ἔκδοσις βελτιωμένη, Θεσσαλονίκη 1989.	18
14. C. N. TSIRPANLIS, Mark Eugenicus and the Council of Florence. A Historical Re-evaluation of his Personality, Θεσσαλονίκη 1974 (εξαντλημένο).	
15. P. CLASSEN, Kaiserreskript und Königsurkunde. Diplomatische Studien zum Problem der Kontinuität zwischen Altertum und Mittelalter, Θεσσαλονίκη 1977.	18

16. L. MAVROMATIS, La fondation de l'empire Serbe. Le Kralj Milutin, Θεσσαλονίκη 1978. 18
17. A. G. C. SAVVIDES, Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols A.D. c. 1192-1237, Θεσσαλονίκη 1981. 18
18. ΧΡ. Μ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, Τό Βυζάντιον εις τὰς ἄρμενικὰς πηγὰς, Θεσσαλονίκη 1981. 18
19. E. SCHILBACH, Byzantinische Metrologische Quellen, Θεσσαλονίκη 1982. 18
20. Κ. ΒΑΡΖΟΣ, Ἡ Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, τόμοι Α'-Β', Θεσσαλονίκη 1984 (εξαντλημένο).
21. Σ. Α. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Ὁ θεσμός τῆς χαριστικῆς (δωρεᾶς) τῶν μοναστηρίων εις τοὺς Βυζαντινοὺς, Θεσσαλονίκη 1985. 18
22. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στὴ μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του, Θεσσαλονίκη 1988. 18
23. Κ. ΣΙΑΜΑΚΗΣ, Ἱερωνύμου, De viris illustribus. Πηγές καὶ πρότυπα, κείμενο - μετάφρασι - σχόλια, Θεσσαλονίκη 1992. 18
24. ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ - Β. ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΥ, Ἰωάννου Καμινιάτου, Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης. Πίνακας Λέξεων, Θεσσαλονίκη 1992. 18
25. Α. ΑΡΓΥΡΙΟΥ, Μακαρίου τοῦ Μακρῆ Συγγράμματα, Θεσσαλονίκη 1996. 18
26. IORDANIS GRIGORIADIS, Linguistic and Literary Studies in the *Epitome Historion* of John Zonaras, Θεσσαλονίκη 1998. 24
27. I. G. LEONTIADES, Die Tarchaneiotai. Eine prosopographisch- sigillographische Studie, Θεσσαλονίκη 1998. 18
28. Σ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, Νικήτας Δαβίδ Παφλαγών - Τό πρόσωπο καὶ τό ἔργο του. Συμβολή στὴ μελέτη τῆς προσωπογραφίας καὶ τῆς ἀγιολογικῆς γραμματείας τῆς προμεταφραστικῆς περιόδου, Θεσσαλονίκη 1999. 24
29. Ε. Α. ΜΑΡΓΑΡΟΥ, Τίτλοι καὶ επαγγελματικά ονόματα γυναικῶν στο Βυζάντιο. Συμβολή στη μελέτη γιὰ τὴ θέση τῆς γυναίκας στὴ βυζαντινὴ κοινωνία, Θεσσαλονίκη 2000. 30
30. Σ. Α. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Γρηγόριος ὁ Γ', ὁ τελευταῖος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως πρὶν ἀπὸ τὴν Ἄλωση (1453) καὶ ἡ φιλενωτικὴ πολιτικὴ του, Θεσσαλονίκη 2001. 30
31. Α. Γ. ΑΜΠΕΛΑΡΓΑ, Ὁ βίος τῆς Αγίας Συγκλητικῆς. Εἰσαγωγή - κριτικὸ κείμενο - σχόλια. Συμβολή στὴ διερεύνηση καὶ μελέτη τῆς πρώιμης ἀσκητικῆς γραμματείας, Θεσσαλονίκη 2002. 30
32. Ε. ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ - Σ. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ - Η. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ Θεσσαλονίκη στὴ βυζαντινὴ λογοτεχνία. Ρητορικά καὶ ἀγιολογικά κείμενα, Θεσσαλονίκη 2002. 30
33. Π. ΚΑΤΣΩΝΗ, Μία ἐπταετία κρίσιμων γεγονότων. Τὸ Βυζάντιο στὰ ἐτὴ 1366-1373 (Ἡ διαμάχη Ἀνδρονίκου καὶ Ἰωάννη Ε' των Παλαιολόγων), Θεσσαλονίκη 2002. 30
34. Α. SEMOGLU, Le Voyage outre-tombe de la Vierge dans l'art byzantin. De la Descente aux enfers à la Montée au ciel, Θεσσαλονίκη 2003. 30
35. Γ. Θ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θεοφάνης Νικαίας (; ± 1380/81). Ὁ βίος καὶ τὸ συγγραφικὸ τοῦ ἔργο, Θεσσαλονίκη 2003. 30
36. Α. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1282-1328). Διοίκηση - Οικονομία (υπὸ ἐκδόσῃ).

37. Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο, 9ος-12ος αιώνες. Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της πρωτεύουσας (υπό έκδοση).

Γ. BYZANTINA MNHMEIA

1. ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ συνεργασία Π. Ι. ΑΤΖΑΚΑ, Σύνταγμα τών παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος. Ι. Νησιωτική Ἑλλάς, ἀνατύπωσις, Θεσσαλονίκη 1988. 59
 2. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, β' ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη 1992. 59
 3. Ν. COUMBARAKI-PANSELINOY, Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta. Deux monuments du XIIIe siècle en Attique, Θεσσαλονίκη 1976. 59
 4. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Ἡ τεχνική opus sectile στὴν ἐντοίχια διακόσμηση. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς τεχνικῆς ἀπὸ τὸν 1ο μέχρι τὸν 7ο μ.Χ. αἰῶνα μέ βάση τὰ μνημεῖα καὶ τὰ κείμενα, Θεσσαλονίκη 1980. 59
 5. C. DAUPHIN - G. EDELSTEIN, L'église byzantine de Nahariya (Israël). Étude archéologique, Θεσσαλονίκη 1984. 44
 6. Α. ΤΣΙΤΟΥΡΙΑΔΟΥ, Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ στὴ Θεσσαλονίκη. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς παλαιολόγειας ζωγραφικῆς κατὰ τὸν πρῶτον 14ο αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1986. 59
 7. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ με τὴν συνεργασία τῆς ΕΛΛΗΣ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος. ΙΙ. Πελοπόννησος - Στερεὰ Ἑλλάδα, Θεσσαλονίκη 1987. 74
 8. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ρεντίνα Ι. Οἱ μυθονικὲς πόλεις Αὐλῶν, Βρομίσκος, Ἀρέθουσα καὶ ὁ τάφος τοῦ Ευριπίδη, Θεσσαλονίκη 1995. 44
 9. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος. ΙΙΙ. Μακεδονία - Θράκη, 1: Τα ψηφιδωτὰ δάπεδα τῆς Θεσσαλονίκης (συνέκδοση με τὸν Ὄργανισμό Πολιτιστικῆς Πρωτεύουσας τῆς Ευρώπης «Θεσσαλονίκη 1997»), Θεσσαλονίκη 1998 (ἐξαντλημένο).
 10. Σ. ΤΑΜΠΑΚΗ, Η Θεσσαλονίκη στις περιγραφές των περιηγητῶν 12ος - 19ος αἰ. μ.Χ. Λατρευτικὰ μνημεῖα, Θεσσαλονίκη 1998. 47
 11. Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Λειμῶνος Λέσβου (συνέκδοση με τὸ University Studio Press), Θεσσαλονίκη 1999. 41
 12. Σ. ΚΑΔΑΣ, Το εἰκονογραφημένο χειρόγραφο αρ. 2 τῆς Μονῆς Αγίου Παντελεήμονος (Ἅγιον Ὄρος), Θεσσαλονίκη 2001. 50
 13. Α. Α. ΠΑΣΑΛΗ, Ναοὶ τῆς Ἐπισκοπῆς Δομενίκου καὶ Ελασσόνος. Συμβολὴ στη μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική, Θεσσαλονίκη 2003. 50
- #### Δ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΣ BYZANTINOΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ
1. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗΣ, Ἰωσήφ Καλοθέτου Συγγράμματα, Θεσσαλονίκη 1980. 44
 2. Β. Σ. ΨΕΥΤΟΓΚΑΣ, Φιλοθέου Κοκκίνου, Λόγοι καὶ Ὁμιλίες, Θεσσαλονίκη 1981. 30
 3. Δ. Β. ΚΑΪΜΑΚΗΣ, Φιλοθέου Κοκκίνου, Δογματικὰ ἔργα, μέρος Α', Θεσσαλονίκη 1983. 44

4. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗΣ, Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου, Ἀγιολογικά ἔργα. Α΄ Θεσσαλονικεῖς ἅγιοι, Θεσσαλονίκη 1985. 44

Ε. ΜΝΗΜΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ

1. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γεράκι - Οἱ ἐκκλησίες τοῦ οἰκισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1981. 59

ΣΤ. ΠΟΙΚΙΛΑ

1. Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά. Πρακτικά Επιστημονικοῦ Συμποσίου (3 Ἀπριλίου 1987), Θεσσαλονίκη 1988. 30
2. B. HENDRICKX, Régestes des empereurs latins de Constantinople (1204-1261/1272) (Ἀνάτυπο ἀπὸ τα Βυζαντινά 14), Θεσσαλονίκη 1988. 18
3. Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ, Μεσαιωνικά Μελετήματα. Γραμματεία καὶ Γλώσσα, τόμοι Α΄-Β΄, Θεσσαλονίκη 1988. 44
4. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ βασιλική τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλείου στήν Πρέσπα. Συμβολή στή μελέτη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς, τόμοι Α΄-Γ΄, Θεσσαλονίκη 1989. 74
5. Μνήμη ἁγίων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Μεγάλου Φωτίου, ἀρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως. Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου (14-17 Ὀκτωβρίου 1993), Θεσσαλονίκη 1994. 44
6. Σ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ - Δ. ΣΤΡΑΤΗΣ (γεν. ἐποπτεία πρωτοπρ. Θ. ΖΗΣΗΣ), Τά Μοναστήρια τῆς Μακεδονίας, Α΄ Ἀνατολική Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1996. 44
7. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Λεξικό Βυζαντινῆς Ορολογίας. Οικονομικοὶ ὅροι, τ. Α΄, συντάκτες: Σ. Βαρναλίδης - Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου - Π. Κασώνη - Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Θεσσαλονίκη 2000. 24

ΕΚΤΥΠΩΣΗ
ΑΘ. Α. ΑΛΤΙΝΤΗΣ, ΕΘΝ. ΑΜΥΝΗΣ 38
ΤΗΛ. 221.529, 222.965
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ